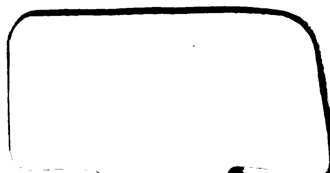

VE
RI
TAS

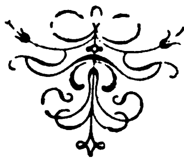
ΑΝΤ. Θ. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΕΠΙ ΤΗι ΒΑΣΕΙ ΠΟΛΛΩΝ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

ΜΕΤΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΟΛΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ
ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΑΥΤΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΚΗΡΥΞΕΩΣ
ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Ἱστορίας γὰρ ἐὰν ἀφέλῃ τις τὸ διατὶ καὶ πῶς καὶ τίνος χάριν ἐπράχθη τὸ πραχθέν, τὸ καταλειπόμενον αὐτῆς ἀγώνισμα μέν, μάθημα δὲ οὐ γίγνεται.
ΠΟΛΥΒΙΟΥ Γ'.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΛΕΩΝΗ
1897

ΤΟΙΣ

ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΟΙΣ

ΕΣΑΕΙ

ΜΝΗΜΕΙΟΝ ΔΙΔΑΧΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὰ ἀνθρώπινα ἔργα ἐξετάζονται ὑπὸ τῆς ἱστορίας ὡς γεγονότα καὶ προϊόντα ὡρισμένης τινὸς καταστάσεως, ἧς ἐρευνῶνται αἱ αἰτίαι καὶ μελετῶνται τὰ ἀποτελέσματα.

Ὁ πόλεμος κατὰ ταῦτα, ὃν ἐπεχειρήσαμεν, καὶ αἱ ἐξ αὐτοῦ συνέπειαι εἶνε προϊὸν τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς τοῦ ἔθνους καταστάσεως. Καὶ ἡ κατάστασις αὕτη ὤφειλε κατ' ἀναπόδραστον ἱστορικὸν νόμον νὰ ἔχῃ τὰ ἀποτελέσματά της. Διότι ἡ πορεία τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν ἀτόμων παρουσιάζει πάντοτε ἓν πρόβλημα φυσιολογικοῦ μηχανισμοῦ, ὅστις θὰ ἔχῃ ὡς ἀρχικὸν ἐλατήριον διάθεσίν τινα νοσηρὰν ἢ μή, ἀληθῆ ἢ σφαλεράν, φυσικὴν ἢ ἐπίκτητον τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἔθνους, ἐξ ἧς κατ' ἀνάγκην δημιουργοῦνται αἱ τύχαι αὐτοῦ καὶ κρίνονται αἱ συνέπειαι τῶν ἔργων του.

Τῆς σφαλερᾶς ταύτης πορείας καὶ τῆς νοσηρᾶς καταστάσεως τὰ αἴτια προτίθεμαι νὰ ἐξετάσω, γράφων τὴν ἱστορίαν τοῦ παρόντος πολέμου.

Ἴσως ὁ χρόνος δὲν εἶνε ἀκόμη κατάλληλος πρὸς τοιαύτην συγγραφήν, διότι ἡ ἀτμόσφαιρα δὲν ἐκαθαρίσθη εἰσέτι καὶ ὁ πούς τοῦ ἐχθροῦ πατεῖ ἀκόμη τὸ ἔδαφος τῆς πατρίδος.

Ἀλλὰ πεποιθὼς ὅτι τὴν ἐπιοῦσαν τῆς ὑπογραφῆς τῆς εἰρήνης ἄρχεται νέα περίοδος διὰ τὴν πατρίδα ἡμῶν **ἀναρρωστική, ἀνακαινιστικὴ** καὶ **ἀνορθωτικὴ** τῶν πάντων ἀπὸ τοῦ **πολιτικοῦ** μέχρι τοῦ **κοινωνικοῦ** καὶ ἀτομικοῦ **βίου**, ἄγομαι ὑπὸ τῆς εὐγενοῦς ἰδέας νὰ παραδώσω εἰς τὸ κοινὸν μόνιμον καὶ διαρκὲς κάτοπτρον τῶν διαπραχθέντων σφαλμάτων καὶ τῆς σφαλερᾶς πορείας, ἣν ἠκολουθήσαμεν, ἀναζητῶν τὰ αἴτια καὶ περιγράφων τὰ ἀποτελέσματα.

Η γνῶσις αὐτῶν θ' ἀποβῇ σπουδαῖον δίδαγμα, τὰ παθήματα δὲ καὶ αἱ δυστυχίαι τοῦ παρόντος θὰ γείνωσι μαθήματα πρὸς ὑπεκφυγὴν ὁμοίων κινδύνων ἐν τῷ μέλλοντι.

Ἀφ' ἑτέρου ἡ μελέτη αὐτῶν θὰ διδάξῃ ὅτι ἐνικήθημεν οὐχὶ ἐξ ἐλλείψεως ἐθνικῶν δυνάμεων, ἀλλ' ἐξ **ἀσυνταξίας** καὶ **ἀγνοίας τῶν ὑπαρχουσῶν.** Τὸ δίδαγμα δὲ τοῦτο θὰ κρατύνῃ τὴν ἐφ' ἑαυτὸ πίστιν τοῦ ἔθνους καὶ θὰ σκεδάσῃ τὸν **πανικόν**, ὅστις δύναται νὰ καταλάβῃ καὶ παραλύσῃ τὰ ἔθνη **οὐχὶ μόνον ἐν πολέμῳ**, ἀλλὰ καὶ **ἐν εἰρήνῃ**.

Περὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ ἔργου ὀλίγα θὰ εἴπω.

Μεταβὰς ἐν Κρήτῃ, γνωρίσας ἐκ τοῦ σύνεγγυς τά τε πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα, παρακολουθήσας διπλωματικῶς ὡς ἐκ τοῦ δημοσιογραφικοῦ ἐπαγγέλματός μου τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ὅλου Κρητικοῦ ζητήματος, ἐξ οὗ προέκυψεν ὁ πόλεμος, καὶ εἶτα εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν παρευρεθεὶς ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐνάρξεως αὐτοῦ, ἔχω δι' ἐλπίδος ὅτι τὸ ἔργον μου θὰ εἶνε ὅσον ἔνεστι πιστὴ εἰκόνισις τῶν πραγμάτων καὶ ἀφήγησις τῶν συμβάντων μετ' ἀληθείας ἅμα καὶ δικαιοσύνης.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 24 Μαΐου 1897.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Θ. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΑΥΤΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΣΦΑΓΩΝ ΤΟΥ ΜΑΪΟΥ 1896.

Τύχαι τοῦ Ἔθνους. — Ὁ Ὀργανικὸς Νόμος. — Σύμβασις τῆς Χαλέπας. - Ὑστεροβουλία τῆς Πύλης. — Τὰ συμβάντα τοῦ 1889. — Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ Τρικούπη. — Τὰ μετὰ τὸ 1889. — Ὁ Καραθεοδωρῆς πασσᾶς Γεν διοικητὴς Κρήτης. — Ἡ π λιτικὴ τοῦ Θεοδ. Δηληγιάννη. — Τὸ πραξικόπημα τοῦ Μαΐου. — Βουλγαρικὸν κίνημα ἐν Μακεδονίᾳ. — Σχηματισμὸς Ἐπιτροπῆς Μεταπολιτεύσεως. — Αἱ σφαγαὶ τῶν Ἀρμενίων. — Σφάλματα Ἑλλ. Κυβερνήσεως. — Ὁ Τουρχάν· — Νέον πραξικόπημα τῆς Πύλης. — Πολιορκία τοῦ Βάμου. — Ἔκρηξις τῆς Ἐπαναστάσεως.

Αἱ τύχαι τῶν ἐθνῶν καθὼς καὶ τῶν ἀτόμων κρίνονται ἐκ τῆς δράσεως αὐτῶν. Ἡ δρᾶσις δὲ αὕτη ἐξήρτηται ἐκ τῆς ἰδιοσυγκρασίας τῆς φυλῆς, τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς προορισμοῦ, τοῦ κλίματος, τοῦ γενικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ αἰσθάνεσθαι τοῦ ἔθνους, καὶ ἔκ τινων ἰδιαιτέρων περιστάσεων, αἵτινες συμβάλλουσιν εἰς τὴν ὀρθὴν ἢ σφαλερὰν πορείαν αὐτοῦ. Οὕτω τὰ ἔθνη ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῶν δυνάμεων δημιουργοῦσι τὴν τύχην αὐτῶν, ὡς ἡ ἀράχνη ὑφαίνει περὶ αὐτὴν τὸν ἱστόν της. Ὁ μηχανισμὸς οὗτος εὕρηται ὅμοιος καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ἀλληλουχίαν τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας. Τὰ ἐλατήρια αὐτοῦ δοθέντα ἅπαξ φέρουσιν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰ ἀποτελέσματά των καὶ μετὰ πάροδον χρόνων ἢ αἰώνων τινῶν τῆς ἐθνικῆς ζωῆς δημιουργοῦσιν ἰδίαν κατάστασιν θρησκευτικήν, φιλολογικήν, κοινωνικήν, οἰκονομικήν, ἥτις εἶνε ὁ ἀμυτὸς τῆς προτέρας ἐργασίας. Εἰς τρόπον ὥστε δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν γενικὴν κίνησιν ἑκάστου ἔθνους

ὡς τὸ ἀποτέλεσμα διαρκοῦς καὶ ἀοράτου τινὸς δυνάμεως, ἥτις ἐργάζεται ἀφανὴς ὡς οἱ πολύποδες εἰς τὸ βάθος τῆς θαλάσσης, ὅπως στηρίξῃ τὸ οἰκοδόμημα τῶν γενεῶν τοῦ μέλλοντος, ποικίλουσα καὶ τροποποιοῦσα τὸ ἔργον αὐτῆς ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, καθ' ἃς δρᾷ.

Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, λαὸς ὑπέροχος τὴν διάνοιαν καὶ τὸ κάλλος, χάρις εἰς τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τῆς φυλῆς καὶ τὴν ὡραιότητα τῆς χώρας, μὴ ἀπορροφηθὲν ὑπὸ θρησκευτικῆς καταλήψεως ὡς οἱ Ἰνδοὶ καὶ οἱ Αἰγύπτιοι, οὔτε ὑπὸ κατακτητικῶν τάσεων ὡς οἱ Ἀσσύριοι καὶ οἱ Πέρσαι, οὔτε ἀποκλειστικῶς ὑπὸ βιομηχανικῆς καὶ ἐμπορικῆς πρακτικῆς ὡς οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Καρχηδόνιοι, ἔσχεν ἀνέκαθεν ὡς προορισμὸν τὴν προαγωγὴν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης ὑφ' ὅλας αὐτῆς τὰς μορφάς. Καὶ ἀφ' οὗ ἐπὶ τρισχίλια ἔτη ἐπετέλεσε τὸν προορισμὸν τοῦτον, ἀποτελέσαν τὴν πολιτικήν, καλλιτεχνικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν κρηπῖδα τῶν ἐθνῶν, ἀφ' οὗ ἐπάλαισε καὶ ἔπεσεν ὑπὲρ αὐτοῦ, δὲν ἀνεγεννήθη καὶ δὲν ἀνεβίωσεν εἰμὴ ὑπὸ ἄλλον τινὰ καὶ ὅμοιον προορισμόν. Νὰ προαγάγῃ καὶ διαδώσῃ τὸν πολιτισμὸν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς αὐτοῦ θέσεως, ἀφ' οὗ ἐπιτελέσῃ τὴν ἑνότητα τοῦ ὑπὸ τῶν αἰώνων διασπασθέντος ἑλληνισμοῦ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἦν ὁ βαρύτερος κλῆρος τοῦ ἀπελευθερωθέντος μικροῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία παρορῶσα τὸ μέγα παρελθὸν τοῦ ἐνδόξου λαοῦ, τὴν πολιτιστικὴν δύναμιν αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τὴν ἐθνικὴν ὑπεροχήν του, πρὸς δέ, μὴ διαβλέπουσα τὸ μέλλον, περιώρισεν αὐτὸ ἐντὸς στενῶν, στενοτάτων ὁρίων καὶ ἠκρωτηρίασεν αὐτὸ ὑλικῶς καὶ ἠθικῶς. Τοῦ μεγίστου οὕτω μέρους τοῦ ἔθνους ὑπολειφθέντος ἐν τῇ δουλείᾳ τὸ μικρὸν Βασίλειον εὑρέθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸ τοῦ προβλήματος τοῦ νὰ ἀφοσιωθῇ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ βελτίωσιν καὶ εὐημερίαν ἢ νὰ ἀποδιώξῃ τὴν βελτίωσιν τῆς τύχης τῶν ὁμοφύλων καὶ ὁμοθρήσκων αὐτοῦ. Καὶ ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ μεταξὺ τῆς ἐθνικῆς ἰδέας καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως περιπεσὸν ἀπὸ τῆς συστάσεώς του καὶ παλαιὸν, ἔβλεπεν ἑαυτὸ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἠναγκασμένον ν' ἀκολουθήσῃ τὰ λοιπὰ κράτη ἐν τῷ νεωτέρῳ πολιτισμῷ, ἵνα εἰσέλθῃ εἰς τῆς παγκοσμίου συνεργασίας τὸν δρόμον. Τοῦτο ὤθησεν αὐτὸ νὰ περιβληθῇ πολὺ ταχέως τύπον πολιτεύματος, ὅπερ ὁπουδήποτε ἐφηρμόσθη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐπαρουσίασε πολλὰς τὰς ἐλλείψεις καὶ τὰ μειονεκτήματα, ὁμοιόμορφα καθ' ὅλην τὴν γραμμήν, πλὴν τοῦ τόπου,

ἔνθα τὸ πρῶτον ἐβλάστησε, διότι ἐν αὐτῷ πρὸς τὴν κανονικὴν λειτουργίαν αὐτοῦ συμβάλλουσιν ἰδιαίτερο: ἐθνολογικοὶ καὶ κλιματολογικοὶ ὅροι. Τὰ μειονεκτήματα ταῦτα ἰδίᾳ εἰς τὸ ἑλληνικὸν κράτος ἔτυχον καταλλήλου ἐδάφους ἵν' ἀναπτυχθῶσιν, εὑρόντα εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἔθνους φυσικά τινα καὶ ἐπίκτητα ἐλαττώματα, παραχθέντα ἐκ τῶν ἐθνικῶν περιπετειῶν καὶ ἐφηρμοσμένα ἐπὶ τῆς φυλῆς. Ἡ καθ' ὑπερβολὴν καλλιέργεια καὶ ἀνάπτυξις αὐτῶν ἀνέκοψε τὸν φυσικὸν ροῦν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἔθνους, ἐστρέβλωσε τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ, ἐμάρανε πολλὰς τῶν ζωτικῶν του δυνάμεων, καὶ κατεδίκασε τὸ κράτος εἰς φθισικὴν καὶ μαρασμώδη ζωὴν καὶ κρίσιν, τῆς ὁποίας ὁ ἐπικίνδυνος χαρακτὴρ ἐξεδηλώθη κατὰ τὸν πόλεμον, οὗτινος ἱστοροῦμεν τὰ αἴτια, τὴν ἔκβασιν καὶ τὰ ἀποτελέσματα.

Ἐξ ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον συνετάραξε πλειότερον τὸ ἐλεύθερον βασίλειον καὶ συνεκλόνισεν αὐτὸ ἐκ βάθρων ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν, σχεδὸν διαρκῶς, καὶ διετράνωσε τὴν ἑνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐνώπιον τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου, ἦν ἡ Κρήτη. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1830 ὁ μὴ ἀποδεχθεὶς τὸν θρόνον τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου ἕνεκα τῆς στενότητος τῶν ὁρίων αὐτοῦ Λεοπόλδος, ἔγραφε προφητικῶς τὴν 9 Φεβρουαρίου πρὸς τὸν δοῦκα τοῦ Οὐελιγκτών. «Ὁ χωρισμὸς τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος οὐδὲν καλὸν ὑπισχνεῖται τῷ ἀρτισυστάτῳ κράτει. Οὕτως ἡ Ἑλλὰς ἀκρωτηριάζεται ὑλικῶς καὶ ἠθικῶς καὶ καθίσταται κράτος πτωχὸν καὶ ἀνυπεράσπιστον. Ἐὰν βελτιωθῇ ἡ τύχη τῶν Ἑλλήνων, δὲν εἶνε πιστευτὸν ὅτι θὰ παραιτηθῶσι τῆς πρὸς τοὺς ὁμοφύλους καὶ ὁμοθρήσκους συμπαθείας. Ἡ πεποίθησίς μου εἶνε ὅτι ἡ Κρήτη δὲν δύναται νὰ ἐπανέλθῃ πλέον εἰρηνικῶς ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν. Πῶς λοιπὸν θὰ ὑποταχθῇ ἡ χώρα; Ἡ χρῆσις τῶν ὅπλων εἶνε ἡ μόνη ὑπολειπομένη διέξοδος». Καὶ ἔγραφε ταῦτα ὁ Λεοπόλδος, ὅταν ἡ Κρήτη ἡρωϊκῶς ἀγωνισθεῖσα τὸν περὶ ἀπελευθερώσεως ἀγῶνα μετὰ τοῦ λοιποῦ ἔθνους ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1830, ἀπεχωρίζετο ἀστόργως καίτοι ἐλευθερωθεῖσα τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου ὑπὸ τῆς Εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας. Οἱ προφητικοὶ οὗτοι λόγοι τοῦ Λεοπόλδου ἐξεπληρώθησαν κατὰ γράμμα. Δὲν παρῆλθον ἓξ ἔτη ἀπὸ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου καὶ ἡ Κρήτη ὡπλίσθη ἐκ νέου, ὅπως ἑνωθῇ μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλά-

δος, ἀποτελοῦσα ὑπὸ γεωγραφικὴν ἔποψιν τὸ φυσικὸν προπύργιον αὐτῆς. (*)

Ἔκτοτε ἡ ἱστορία αὐτῆς ἀποτελεῖται ἐκ μακρῶν καὶ καταστρεπτικῶν ἐπαναστάσεων, ἐπαναλαμβανομένων ἀνὰ 3 ἢ 4 ἔτη, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἐστοίχιζε καὶ εἰς τὸν Κρητικὸν λαὸν καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον ποταμοὺς αἱμάτων καὶ θυσίας χρήματος ἀνυπολογίστους. Ἀπὸ τοῦ 1840 μέχρι τοῦ 1878, ὅταν μετὰ τὸν Ῥωσσοτουρκικὸν πόλεμον ἐκρίνετο ἡ τύχη τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἐν Βερολίνῳ, ἡ Κρήτη ἀριθμεῖ 14 ἐπαναστάσεις, ὧν ἡ αἱματηροτέρα πασῶν ἦν ἡ τοῦ 1866 — 1868 στοιχίσασα εἰς τὸ μικρὸν ἑλληνικὸν κράτος εἴκοσιν ὁλόκληρα ἑκατομμύρια πλὴν τῶν εἰς αἷμα θυσιῶν. Καὶ ἐξῆλθεν ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως ἐκείνης μετὰ μικροῦ ψυχίου ἐλευθερίας, τὴν ἀπόκτησιν τοῦ Ὀργανικοῦ Νόμου, ὅστις καθιέρου δι' αὐτὴν ἐξαιρετικὴν διοίκησιν, ἧς ἐδικαιοῦτο νὰ τύχῃ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1830. Ἀλλὰ καὶ ὁ ὀργανικὸς νόμος, ὅπως πᾶσα μεταρρύθμισις ἐν Τουρκίᾳ, ἔμεινε γράμμα κενόν, ὅταν δὲ διεμελίζετο ἡ Τουρκικὴ αὐτοκρατορία διὰ τῆς Συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ἡ ἡμισέληνος ἐξήρχετο τεταπεινωμένη ἐκ τοῦ πρὸς τὴν Ῥωσσίαν πολέμου, ὁλόκληρος ἡ νῆσος εὑρίσκετο ἐν ἐπαναστάσει καὶ διωκεῖτο ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι ἦσαν κύριαι ὁλοκλήρου τῆς νήσου, ἐκτὸς τῶν φρουρίων καὶ τῆς ἀκτῖνος αὐτῶν. Ὡς δὲ πάντοτε καὶ τότε ἡ αἱματοποτισμένη Κρήτη ἐν τοιαύτῃ καταστάσει διατελοῦσα ἐζήτει τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἕνωσιν.

Δυστυχῶς καὶ τότε ἄλλως ἔκρινον οἱ ἰσχυροὶ τῆς γῆς καὶ διὰ τοῦ 23 ἄρθρου τῆς Βερολινείου συνθήκης ἐπεδίκασαν εἰς τὴν Κρήτην διοικητικὰς μόνον μεταρρυθμίσεις. Τὸ ἄρθρον τοῦτο περιελάμβανεν αὐτολεξεὶ τὰ ἑξῆς. «Ἡ Πύλη ὑποχρεοῦται νὰ ἐφαρμόσῃ ἀνελλιπῶς τὸν Ὀργανικὸν Νόμον τῆς Κρήτης μετὰ τῶν τροποποιήσεων ἐκείνων, αἵτινες ἤθελον κριθῇ δίκαιαι.»

(*) Ὁ Πάλμεστρων ὁμιλῶν περὶ τῆς νήσου ἀπεκάλεσεν αὐτὴν φυσικὸν προμαχῶνα τῆς Ἑλλάδος πρὸς νότον. Ἀνέκαθεν δὲ ἐθεωρήθη ὡς ἐγγύησις τῆς στρατιωτικῆς ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδος. Ἐχθρικὸς στρατὸς κατέχων αὐτὴν δύναται ἐντὸς 24 ὡρῶν ν' ἀποβιβασθῇ εἰς Πελοπόννησον. Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης οὑτωσὶ ἐκφράζεται περὶ τῆς νήσου : «Δοκεῖ ἡ νῆσος καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴν τὴν ἑλληνικὴν πεφυκέναι καὶ κεῖσθαι καλῶς· πάσῃ γὰρ ἐπίκειται τῇ θαλάσσῃ, σχεδὸν τῶν Ἑλλήνων ἱδρυμένων περὶ τὴν θάλασσαν πάντων».

Εἰς τὰ πρόθυρα τῶν Χανίων, καθ' ὃν χρόνον ἀπεφασίζοντο ταῦτα, ἤδρευεν ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν καὶ ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις. Ἡ Πύλη οὐχὶ ἐξ εὐλαβείας πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν δυνάμεων ἀποφασισθέντα, ἀλλ' ἐκ φόβου ἀπωλείας τῆς νήσου ἔσπευσε νὰ πέμψῃ εἰς Κρήτην ἔκτακτον αὐτοκρατορικὸν ἀπεσταλμένον τὸν Γαζῆ Ἀχμὲτ Μουχτὰρ πασσᾶν ὡς ἐκτελεστὴν τῶν ἀποφάσεων τοῦ ἐν Βερολίνῳ Συνεδρίου, «ἵνα ἀκούσῃ τὰς εὐχὰς τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἔλθῃ εἰς συνενόησιν μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Λαοῦ τῆς Κρήτης καὶ ἐξέλθῃ οὕτως ὁ τόπος ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης δοκιμασίας μὲ τὴν βεβαίαν καὶ πραγματικὴν ἐλπίδα μέλλοντος αἰσιωτέρου καὶ εὐδαιμονεστέρου.» Τοιαύτην προκήρυξιν ἐξέδοτο ἐν Χανίοις ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Πύλης τὴν 23 Αὐγούστου 1878. Ἡ Γενικὴ τῶν Κρητῶν Συνέλευσις ὑποκύπτουσα εἰς τὰς ἀποφάσεις τοῦ ἐν Βερολίνῳ Συνεδρίου καὶ τὰς ἐξ Ἀθηνῶν συμβουλὰς ἐξελέξατο ἑνδεκαμελῆ ἐπιτροπὴν πρὸς συνεννόησιν μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Πύλης ὡς ἴση πρὸς ἴσους. Οὕτω συνῆλθον ἐν Χαλέπᾳ, προαστείῳ ἀπέχοντι ἡμίσειαν ὥραν τῶν Χανίων, ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ ἕνδεκα ἀντιπρόσωποι τῆς Κρητικῆς Συνελεύσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ τῆς Πύλης Γαζῆ-Ἀχμὲτ-Μουχτὰρ πασσᾶς, ὁ γενικὸς τῆς Κρήτης διοικητὴς Ἀδοσίδης πασσᾶς καὶ ὁ Σαλὴμ ἐφένδης πρὸς σύναψιν τοῦ νέου τῆς Κρήτης πολιτεύματος. Κατὰ τὰς συνεδρίας παρίστατο καὶ ὁ γενικὸς πρόξενος τῆς Ἀγγλίας Σάνδουϊθ ὡς σιωπηρῶς ἀντιπρόσωπος τῶν ἐν Βερολίνῳ συνελθουσῶν μεγάλων δυνάμεων. Τὸ νέον πολίτευμα κατηρτίσθη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Ὀργανικοῦ νόμου τοῦ 1868, συμπληρωθέντος καὶ τροποποιηθέντος διὰ 16 ἄρθρων καὶ 7 διατάξεων, αἵτινες ἀπετέλεσαν τὴν Συνθήκην τῆς Χαλέπας. Τὴν Συνθήκην ταύτην ἀπεδέξατο ἐν ὀνόματι καὶ κατ' ἐντολὴν τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἡ ἀντιπροσωπεία τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως, ὑπέγραψε δὲ καὶ ἐκύρωσεν ὁ Σουλτάνος διὰ τοῦ φιρμανίου τῆς 25 Ῥαμαζὰν 1284 (9 Νοεμβρίου 1878), περιέχοντος ὁλόκληρον τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας. Διὰ ταύτης ὡρίζετο πενταετὴς ἡ ὑπηρεσία τοῦ Γενικοῦ διοικητοῦ Κρήτης, ἵνα οὗτος ᾖ ἀπηλλαγμένος ὅσον τὸ δυνατὸν πλειότερον τῆς ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξαρτήσεως, καθωρίζετο εἰς ὀγδοήκοντα ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως ὧν τὰ 49 Χριστιανικά, τὰ δὲ 31 Μουσουλμανικά, ἀνεγνωρίζετο εἰς τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν τὸ νομοθετικὸν δικαίωμα, ἀνεκηρύσσετο ἀνεξάρτητος ἡ δικαστικὴ ἐξουσία, ἀνεγνωρίζετο ὡς ἐπίσημος γλῶσσα ἡ

ἑλληνική, ἐκανονίζοντο τὰ τῶν προσόδων τῆς νήσου, οὕτως ὥστε τὸ ἥμισυ αὐτῶν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν δαπανῶν τῆς τοπικῆς διοικήσεως νὰ δαπανᾶται εἰς ἐπιτόπια ἔργα δημοσίου ὠφελείας, καὶ ἐν γένει καθιεροῦτο διοίκησις ὁπωσδήποτε ὑποφερτὴ καὶ ἱκανὴ νὰ ἐπουλώσῃ τὰς ἐκ τῶν πολυετῶν πολέμων πληγὰς τῆς νήσου. Κυριώτατον δὲ πάντων τὸ 16 ἄρθρον τῆς Συμβάσεως ταύτης ἐχώριζε τὴν Κρήτην τῆς λοιπῆς Αὐτοκρατορίας, θεωροῦν αὐτὴν ὅλως αὐτόνομον, καὶ ὑπὸ ἰδίων νόμων διεπομένην, ἔθετε δὲ φραγμὸν εἰς τὰς ἰδιοτροπίας καὶ τὴν κακὴν πίστιν τῆς Πύλης, διότι προσέθετεν: «Ἐὰν τυχὸν διαβιβασθῶσιν ἐνταῦθα διαταγαὶ ἀντιβαίνουσαι εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν δικαστηρίων καὶ τοὺς ἐν ἰσχύϊ νόμους καὶ τὸν Ὀργανικὸν νόμον, δὲν θέλουσιν ἐκτελεῖσθαι». Ἀρξαμένης τῆς ἐφαρμογῆς τῆς Συμβάσεως τῆς Χαλέπας ἡ Πύλη οὐδὲν παρέλειψεν ἱκανόν, ὅπως πείσῃ τὸν Κρητικὸν λαὸν ὅτι θέλει σεβασθῇ αὐτήν. Αὐτόγραφον δὲ αὐτοκρατορικὸν πρὸς τὸν πρῶτον μετ' αὐτὴν χριστιανὸν διοικητὴν τῆς Κρήτης Καραθεοδωρῆ πασσᾶν ἐξεφράζετο οὕτω : «Γενέσθω σοι γνωστόν, ὅτι ὁ ἐξοχώτατος Γαζῆ Ἀχμὲτ Μουχτὰρ πασσᾶς καὶ ὁ ἐνδοξότατος Σαλὴμ Ἐφένδης ἀπεστάλησαν προηγουμένως εἰς Κρήτην δυνάμει αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος, ἵνα ἐξετάσωσι τὰς αἰτήσεις περὶ τῶν τροποποιήσεων τῶν ἐπενεκτέων εἰς τὸν Ὀργανικὸν Νόμον, τὸν χορηγηθέντα διὰ τοῦ φιρμανίου τοῦ 1868.... Αἱ εὐχαὶ τοῦ λαοῦ ἐξητάσθησαν ἐν συμβουλίῳ, εἰδικῶς ἐπὶ τούτῳ συγκροτηθέντι καὶ συγκειμένῳ ἐκ τῶν προσώπων, τῶν ὁποίων ἦτο ἀναγκαία ἡ παρουσία (σημ. ἐννοεῖ τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Γ. Συνελεύσεως ἐν Χαλέπᾳ). Αἱ εἰς τὸν κανονισμὸν τοῦτον εἰσακτέαι τροποποιήσεις, ὁρισθεῖσαι εἰς 16 ἄρθρα καί τινας ἰδιαιτέρας διατάξεις διετυπώθησαν εἰς πρᾶξιν (Σύμβασιν τῆς Χαλέπας), ἥτις ὑπεβλήθη εἰς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην Μου, τὸ δὲ περιεχόμενον αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς...». Μετ' ὀλίγον δὲ παραστάσης ἀνάγκης ν' ἀνακληθῇ ὁ Καραθεοδωρῆς πασσᾶς, ἵνα διορισθῇ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, πρὸ τῆς παρελεύσεως τῆς ὡρισμένης προθεσμίας, ἵνα μὴ θεωρηθῇ τοῦτο ὡς ἔλλειψις σεβασμοῦ πρὸς τὴν σύμβασιν ἡ Μεγάλη Βεζυρεία ἔσπευσε νὰ δικαιολογήσῃ τὸ τοιοῦτον, τηλεγραφοῦσα εἰς Κρήτην τὴν 29]11 Δεκεμβρίου 1878 ὅτι, «διὰ τῆς ἀνακλήσεως οὐδαμῶς σκοπεῖ νὰ παραβλάψῃ τὰς διὰ τοῦ τελευταίου φιρμανίου παραχωρηθείσας τῇ Νήσῳ προνομίας, διώρισε

δὲ ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ὅροις καὶ ἐπὶ 5 ἔτη ἄνδρα τοῦ αὐτοῦ θρησκεύματος» καὶ διεβεβαίου ὅτι «ἡ Α. Μ. ἐντέλλεται καὶ ἐπιθυμεῖ τὴν ἐσαεὶ πλήρη ἰσχὺν τοῦ φιρμανίου καὶ ὅτι ἡ θέλησις τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος θέλει διατυπωθῆ σαφῶς ἐν τῷ νέῳ φιρμανίῳ τοῦ νέου Γενικοῦ διοικητοῦ». Καὶ πράγματι ἐν τῷ νέῳ φιρμανίῳ τῆς 22 Σεπτεμβρίου 1878, δι' οὗ καθίστατο Γενικὸς διοικητὴς τῆς Κρήτης ὁ Φωτιάδης πασσᾶς ἐφέροντο τὰ ἑξῆς: «Ηὐδόκησα ν' ἀνατεθῇ δι' Ὑψηλοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Χατίου Μου εἰς τὴν ἱκανότητά σου μετὰ τοῦ ἀνωτάτου βαθμοῦ Βεζύρου ἡ Γενικὴ Διοίκησις τῆς Κρήτης ἐπὶ πενταετίαν. . . νὰ κυβερνᾷς συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τῶν ἐν ἐνεργείᾳ καὶ ἐσχάτως τροποποιηθέντων κανονισμῶν». Οὕτως ἡ Κρήτη μετὰ παρέλευσιν τόσων αἰώνων μετ' ἀγῶνας καὶ θυσίας μακρὰς εἰσήρχετο εἰς νέαν ὁδόν, ἐν ᾗ ἤλπιζε νὰ συναντήσῃ τὴν πρόοδον. Διὰ μίαν στιγμὴν ἐκλείσθησαν καὶ δι' αὐτὴν αἱ θῦραι τοῦ Ἰανοῦ καὶ τὰ καπνίζοντα ὅπλα ἀνηρτήθησαν εἰς τὴν ὁπλοθήκην, ἵνα ἐπιδοθῇ εἰς τὰ ἔργα τῆς εἰρήνης καὶ τῆς προόδου μέχρις ὅτου σημάνῃ ἡ ὥρα τῶν ἐθνικῶν πόθων. Ἡ παιδεία, ἡ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριον ἤρχισαν ἀσφαλῶς καλλιεργούμενα, οἱ τοῖχοι τῆς Κρητικῆς Βουλῆς ἐπλήσσοντο ὑπὸ πατριωτικῶν λόγων, αἱ ἐθνικαὶ ἑορταὶ ἑωρτάζοντο πομποδέστερον ἢ ἐν Ἑλλάδι, ἐπίσημοι ἀντιπρόσωποι τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ κατὰ τὰς βασιλικὰς ἑορτὰς παρίσταντο εἰς τὰς αἰθούσας τοῦ ἀνακτόρου τῶν Ἀθηνῶν παραπλεύρως πρὸς τὰς τοῦ Σουλτάνου, ὁ Γλάδστων ἐδέχετο συγχαρητήρια τηλεγραφήματα ἐκ μέρους τῆς Βουλῆς τῶν Κρητῶν, εὐχομένης τὴν ταχίστην ἕνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος, διαδηλώσεις ἐγίνοντο ζωηραὶ πανταχοῦ τῆς Κρήτης ἐπὶ τῇ νίκῃ τῶν ἡμετέρων κατὰ τὰς συνοριακὰς συμπλοκὰς τοῦ 1886 καὶ πάνδημα μνημόσυνα ἐτελοῦντο ἐν τῇ ἐνδόξῳ μονῇ τοῦ Ἀρκαδίου ὑπὲρ τῶν μαρτύρων αὐτοῦ, ὁλοκαυτωθέντων ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος. Ὅταν δὲ κατὰ τὸ 1887 ἡ Τουρκία ἐζήτησε νὰ περιστείλῃ τὰ προνόμια τοῦ Πατριαρχείου, ὁ Κρητικὸς λαὸς ὕψωσεν ἀπειλητικὴν τὴν φωνήν του κατὰ τοῦ Σουλτάνου καὶ ἔσωσε τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν ἐκ τῆς μελετωμένης ταπεινώσεως. Ἀλλ' ἡ θέσις, ἣν διὰ τοῦ νέου πολιτεύματος ἐλάμβανεν ἡ Κρήτη ἀπέναντι τῆς Τουρκίας καὶ ἡ χρῆσις τῆς ἐλευθερίας, ἣν θαρραλέως ἐποιεῖτο ἀπήρεσε καθολοκληρίαν εἰς τὴν Πύλην καὶ τὸν φανατικὸν ὀθωμανικὸν ὄχλον τῆς νήσου, ὅστις δὲν ἀποτελεῖ οὐδὲ τὸ $^1/_5$ τῶν κατοίκων αὐτῆς. Μετὰ τῆς

συνήθους δὲ αὐτῇ ὑπουλότητος καὶ δεξιότητος ἤρξατο βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ὑποσκάπτουσα τὰ θεμέλια τῶν ἐλευθεριῶν τούτων τῆς Κρήτης, τὸ μὲν ὅπως ἀποδείξῃ εἰς τὴν Εὐρώπην ὅτι οἱ ὑπ' αὐτὴν χριστιανικοὶ λαοὶ δὲν εἶνε ἄξιοι τοιούτων ἐλευθεριῶν καὶ αὐτοδιοικήσεως, τὸ δὲ ὅπως ἀποφύγῃ τὴν ἐξέγερσιν καὶ τῶν ἄλλων ὑπ' αὐτὴν χριστιανικῶν λαῶν, πρὸς ἀπόκτησιν ὁμοίων δικαιωμάτων. Διότι ἤδη οἱ Βούλγαροι ἐπεκαλοῦντο διηνεκῶς ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας τὸ σχετικὸν ἄρθρον τῆς Βερολινείου συνθήκης.

Εἰς τοὺς σκοποὺς αὐτῆς ὑπεβοήθησε τὴν Πύλην ὁ τρόπος μεθ' οὗ ἀντελήφθη τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νέου πολιτεύματος ὁ κατὰ πρῶτον κληθεὶς νὰ διοικήσῃ συμφώνως πρὸς αὐτὸ τὴν νῆσον Φωτιάδης πασσᾶς. Ὁ Γενικὸς οὗτος διοικητὴς ἐφήρμωσε κατὰ γράμμα τὸν ἄκρατον κοινοβουλευτισμὸν εἰς τὴν νῆσον, περιεποιήθη τὴν κρατοῦσαν μερίδα τῶν προὐχόντων, διένειμεν εἰς αὐτὴν τὰς δημοσίας θέσεις, παρέδωσεν εἰς χεῖρας αὐτῶν πάντα τὰ ἀξιώματα καὶ κατεδίωξε δι' αὐτῶν τὴν ἑτέραν μερίδα, ἐξεγείρας τὰ μίση καὶ ὑποθάλψας τὴν μεταξὺ τῶν Κρητῶν ἐχθρότητα. Ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ τούτου, ὅστις ἤρξατο παρουσιάζων τὰ συμπτώματα τῆς αὐτῆς ἐξανθηματικῆς νόσου, ἥτις ἐμάραινε τὴν ζωὴν καὶ τοῦ ἐλευθέρου βασιλείου, οἱ Κρῆτες ἐφαίνοντο ποιούμενοι κατάχρησιν τῶν ἐλευθεριῶν αὐτῶν εἰς τὰ ὄμματα τῆς Εὐρώπης, πρὸς ἄκρατον χαρὰν τῆς Πύλης. Ἡ κατάστασις δὲ αὕτη ἐπέφερε τὴν διαίρεσιν αὐτῶν εἰς καραβανάδες καὶ ξυπολήτους, ὧν οἱ τελευταῖοι ἀντεπροσώπευον τὴν ἐκτὸς τῆς ἀρχῆς φιλελευθέραν μερίδα. Ἡ κυβέρνησις τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, διευθυνομένη τότε ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Τρικούπη, διέπραξε τὸ σφάλμα νὰ μὴ προΐδῃ τὴν ὑπὸ τῆς Τουρκίας ὑπούλως παρασκευαζομένην καταστροφήν. Τοὐναντίον δὲ ἀντὶ τούτου ἔπραξεν ὅ,τι ἠδυνήθη ἵνα ἐνισχύσῃ τὴν ἐν Κρήτῃ διαίρεσιν, ἐκηρύχθη προστάτις μιᾶς τῶν διαπληκτιζομένων μερίδων διὰ τῆς δημοσιογραφίας της, διὰ τῶν προξένων, διὰ τῶν ὀργάνων της, καὶ ἐν γένει ἐν ἀγνοίᾳ αὐτῆς ὑπεβοήθησε τὰς σκευωρίας τῆς Τουρκίας. Οὕτω ἐπῆλθε τὸ τοσούτων δεινῶν πρόξενον εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὸ ἔθνος 1889 ὅτε, μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ τέως ἐκτὸς τῆς ἀρχῆς κόμματος, ὁ κομματικὸς ἀνταγωνισμὸς ἐν Κρήτῃ μέχρι τοσούτου προήχθη, ὥστε ἐξεδηλώθη ἐν ἁμίλλῃ καὶ ἐν τοῖς ἐθνικοῖς ζητήμασι. Πέντε μέλη τῆς γενικῆς συνελεύσεως ὑπέβαλον τῇ 6 Μαΐου 1889 ψήφισμα ἑνώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος,

διότι οἱ Κρῆτες μόνον εἰς τὴν ἕνωσιν διέβλεπον τὴν παῦσιν τῶν δεινῶν αὐτῶν. Ἡ πλειονοψηφία τῆς Συνελεύσεως ἐπεδοκίμασε τὸ ὑποβληθὲν ψήφισμα καὶ ἔνοπλοι συγκεντρώσεις ἤρχισαν πάραυτα νὰ γίνωνται ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, τὰ δὲ Μπουτσουνάρια κατελήφθησαν καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα ἤρξαντο ἐκ νέου καταρτιζόμενα. Τὰ συμβάντα ταῦτα ἐπηκολούθησαν ἀμέσως ζωηραὶ διαδηλώσεις ἐν Ἀθήναις, ὅπου πάντοτε ἠκούετο ὁ ἀντίκτυπος τῶν κρητικῶν κινημάτων, οἱ Κρῆτες συνελθόντες ἐν Μοσχάτῳ συνέστησαν τὴν πρὸς ἄμυναν τῆς Κρήτης ἐπιτροπὴν καὶ ὁ λαὸς ἐζήτει τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἡ κυβέρνησις Τρικούπη διεῖδεν ἔντρομος τὴν τοιαύτην ῥοπὴν τῶν πραγμάτων. Τὸ κράτος μόλις πρὸ τριῶν ἐτῶν εἶχεν ἐξέλθῃ τῆς καταστρεπτικῆς ἐκείνης ἐπιστρατείας τοῦ 1886 μὲ τετρωμένον γόητρον καὶ ἐπιβάρυνσιν 150 ἑκατομμυρίων. Ὁ Τρικούπης τότε κατὰ πρῶτον ἀντίκρυζε τὸ φάσμα τῆς χρεωκοπίας καὶ εἶχεν ἀφιερωθῇ ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν διαρρύθμισιν τῶν οἰκονομικῶν διὰ τῆς μετατροπῆς δανείων τινῶν καὶ τῶν κληθέντων οἰκονομικῶν συνδυασμῶν. Ἄλλως τε δὲ ἡ ἐπιστρατεία τοῦ 1885 εἶχεν ἀποδείξῃ ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἦτο ἀνίκανος νὰ δράσῃ ναυτικῶς καὶ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἶχε στρέψῃ εἰς τὴν ναυτικὴν παρασκευὴν διὰ τῆς παραγγελίας τῶν τριῶν θωρηκτῶν, τὰ ὁποῖα τότε εὑρίσκοντο ἐν κατασκευῇ. Παρὰ τὰς φλογερὰς ὅθεν διαμαρτυρίας τῆς ὑπὸ τὸν κ. Δηληγιάννην ἀντιπολιτεύσεως, διὰ τῆς ἰσχυρᾶς αὐτοῦ θελήσεως ἐζήτησε νὰ καταπνίξῃ τὴν ἐπανάστασιν ἐν τῇ γεννέσει της. Ἐδήλωσε δὲ τοῦτο παρρησίᾳ τοῖς ἀπεσταλμένοις τῶν Κρητῶν, συνεβούλευσε μετριοπάθειαν καὶ ἀπηγόρευσε τὴν ἐξαγωγὴν ὅπλων. Ἡ Πύλη γνωρίζουσα τὰς διαθέσεις ταύτας τῆς κυβερνήσεως ἀπέστελλεν εἰς Ἀθήνας ἔκτακτον ἀπεσταλμένον καὶ ἀντιπρόσωπόν της τὸν Γαδβὰν ἐφένδην, διαβουκολοῦσα τὴν κυβέρνησιν μὲ ἀορίστους ὑποσχέσεις εἰς δὲ τὴν Κρήτην τὸν Σακὴρ πασσᾶν ὡς ἔκτακτον ἐπίτροπόν της μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ τέως διοικητοῦ. Καὶ ἐν ᾧ Γαδβὰν ἐφένδης ἐβεβαίου τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, ὅτι ἡ Πύλη ἤθελε σεβασθῇ τὸ ἐν Κρήτῃ καθεστὼς καὶ τὰ προνόμια αὐτῆς αἱ ὀρδαὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ εἰσεχώρουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἀόπλου Κρήτης, κατελάμβανον πάντα τὰ στρατηγικὰ σημεῖα τῇ συνεργείᾳ σχεδὸν τοῦ ἕλληνος προξένου κ. Γρυπάρη, τοῦ μετὰ ταῦτα πολιτικοῦ πράκτορος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, καὶ ἔρριπτον τὴν νῆσον εἰς τὴν προτέραν δουλείαν

ἐκτρεπόμεναι εἰς παντὸς εἴδους κακουργίας κατὰ τῶν κατοίκων. Ὅταν δὲ τὰ προνόμια τῆς Κρήτης ἄρδην κατεπατήθησαν καὶ πανταχοῦ ἐβασίλευεν ὁ στρατιωτικὸς νόμος καὶ ἡ τρομοκρατία, τότε μόλις ἡ κυβέρνησις Τρικούπη διεῖδε τὴν πλάνην της καὶ ὁ πολιτικὸς ἐκεῖνος ἀνὴρ ὡμολόγει αὐτὴν ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς βουλῆς.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἐξεδόθη τὸ περιλάλητον φιρμάνιον τοῦ 1889. Διὰ τοῦ φιρμανίου τούτου ἡ Πύλη περιώριζε μονομερῶς τὸν ἀριθμὸν τῶν μελῶν τῆς Συνελεύσεως, κατήργει τὴν σιωπηρὰν διάταξιν περὶ χριστιανοῦ Γεν. διοικητοῦ καὶ τὸν πενταετῆ χρόνον τῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ, ἀνελάμβανεν ὑπὲρ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου ὁλοκλήρους τὰς τελωνειακὰς εἰσπράξεις, τὸ ἥμισυ τῶν ὁποίων εἶχε πρότερον παραχωρήσει εἰς τὸ ταμεῖον τῆς νήσου. Ἄφινε τοιουτοτρόπως ἐλλείμματα εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τῆς Κρήτης, ἕνεκεν τῶν ὁποίων ἐγκατελείφθη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πᾶσα μέριμνα ὑπὲρ τῆς παιδείας, τῆς δημοσίου ἀσφαλείας καὶ τῆς συγκοινωνίας. Πρὸς δὲ διὰ τοῦ αὐτοῦ φιρμανίου μετέβαλε τὸν τρόπον τῆς ἐκλογῆς τῶν δικαστῶν, παρέδιδε τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν εἰς τουρκαλβανοὺς χωροφύλακας, μετέβαλε τὸν ὀργανισμὸν τῶν δικαστηρίων, ἐπολλαπλασίαζε τὰς δαπάνας διὰ τῶν διπλῶν θέσεων, αἵτινες ἐδόθησαν εἰς ὀθωμανούς, ἔδενε τὰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν βουλευτῶν, καθορίζουσα τοιουτοτρόπως τὰ τῆς πλειοψηφίας, ὥστε ἵν' ἀποτελεσθῇ τοιαύτη ἀπῃτεῖτο καὶ ἡ σύμπραξις τῶν ὀθωμανῶν βουλευτῶν. καὶ ἐν γένει ἀνέτρεπε τὰ πάντα. Τὴν ἐξ ἐπιβουλῆς δὲ τοιαύτην καταπάτησιν τῶν προνομιῶν τῆς Κρήτης ἐδικαιολόγει ἐν τῷ φιρμανίῳ ἡ Πύλη ὡς ἑξῆς. «Ἂν καὶ κατὰ τὰς παραχωρήσεις τὰς γενομένας διὰ τῶν ὑπὸ ἡμερομηνίαν 25 Ῥαμαζὰν 1284, 5 Ζιλκαδὲ 1295 καὶ 3 Ζιλκαδὲ 1304, ἡ τοῦ τόπου διοίκησις εἶχεν ὑπαχθῇ εἰς εἰδικοὺς θεσμούς, οὐχ ἧττον ὅμως αἱ ἀπό τινος χρόνου λαβοῦσαι χώραν ἐν τῇ νήσῳ κομματικαὶ διαμάχαι παρεκώλυσαν τὴν καλὴν χρῆσιν τῶν παραχωρήσεων τούτων, παντάπασι δ' ἐλησμονήθη πᾶσα περὶ τῆς τοῦ τόπου εὐημερίας μέριμνα..... ἐξ ὧν προέκυψαν ἐπὶ τέλους δυσάρεστά τινα γεγονότα καὶ παντοῖαι ζημίαι εἴς τε τὴν νῆσον καὶ τοὺς κατοίκους, οἱ δὲ ἐντόπιοι χωροφύλακες, οἷς ἐπιτέτραπτο ἡ φρούρησις τῆς δημοσίας τάξεως, συνηνώθησαν μετὰ τῶν ταραξιῶν. . . . . Συνεπείᾳ τούτων ἐκρίθη ἀναγκαῖον ὅπως ἀνατεθῶσιν εἰς τὴν Γενικὴν διοίκησιν τοῦ τόπου κα-

θήκοντά τινα καὶ γίνωσιν ἐπομένως αἱ δέουσαι τροποποιήσεις ἐπί τινων διατάξεων τῶν ρηθέντων Φιρμανίων πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ταχτοποιήσεως καὶ βελτιώσεως τῆς δημοσίας τάξεως καὶ τῶν οἰκονομικῶν τοῦ τόπου, τῆς προσηκούσης ἐξασφαλίσεως τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς αὐξήσεως τοῦ πλούτου καὶ τῆς εὐημερίας τοῦ τόπου».

Ἀλλ' ἡ σύμβασις τῆς Χαλέπας, ὡς ἴδωμεν, ἦτο συνθήκη, ἣν συνέταξαν τὰ δύο ἐμπόλεμα μέρη, ὑποχρεωθέντα ἑκατέρωθεν πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῶν ἐν Βερολίνῳ ἀποφάσεων τῶν μεγάλων δυνάμεων. Τὴν συνθήκην ἄρα ταύτην δὲν ἠδύνατο νὰ παραβῇ μονομερῶς ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις, τροποποιοῦσα καὶ καταργοῦσα διατάξεις τοῦ καταστατικοῦ νόμου τοῦ πολιτεύματος τῆς Κρήτης ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ ἑτέρου τῶν συμβληθέντων μερῶν. Παραβᾶσα δὲ αὐτὴν ἐγέννησε τὸ δικαίωμα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὅπως διαμαρτυρηθῇ ἐνώπιον τῶν μεγάλων δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ἠγγυήθησαν τὴν τήρησιν τῆς συμβάσεως καὶ δράξῃ τὰ ὅπλα. Ἐκ τούτου προῆλθεν ὁλόκληρος ἡ μακρὰ πάλη τῶν Κρητῶν, ἥτις κατέληξεν εἰς τὰς σφαγὰς τοῦ Μαΐου τοῦ 1896 καὶ τὸν ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον. Οἱ Κρῆτες τὸ καθῆκον τοῦτο ἐξετέλεσαν ἀμέσως ἐπιδώσαντες μακρὸν ὑπόμνημα διαμαρτυρίας εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν μεγάλων δυνάμεων. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς δὲ ταύτης καίτοι συντριβέντες, καίτοι στερούμενοι τῶν μέσων τῆς ὑπερασπίσεως, ἀνέλαβον εἰρηνικὸν μέν, ἀλλὰ θαυμαστοῦ σθένους ἀγῶνα διακηρύττοντες ὅτι δὲν ἀναγνωρίζουσι τὴν αὐθαίρετον κατάστασιν τὴν δημιουργηθεῖσαν διὰ τοῦ φιρμανίου. Τὸν ἀγῶνα δὲ τοῦτον διεξήγαγεν ὁ κρητικὸς λαὸς μετὰ παραδειγματικῆς ὁμονοίας, τιμώσης τὴν φιλοπατρίαν αὐτοῦ, διότι προκηρυχθεισῶν ἐκλογῶν οὔτε εἷς Κρὴς προσῆλθεν εἰς αὐτάς, καί περ ἀπείρων ὑποσχέσεων δοθεισῶν ἐκ μέρους τῆς διοικήσεως, καίπερ ἀπείρων μέσων διατεθέντων ἐκ μέρους τῆς τουρκικῆς Κυβερνήσεως. Τοιοῦτον παράδειγμα μοναδικῆς συμπνοίας καὶ σταθερότητος, ἐπὶ ἓξ ὁλόκληρα ἔτη διατηρηθείσης, δυσκόλως ἤθελεν ἀνεύρῃ τις εἰς τὰ πολιτικὰ χρονικὰ καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν ἄλλων λαῶν.

Ἡ διαδεχθεῖσα τὴν κυβέρνησιν Τρικούπη τῇ 24 Ὀκτωβρίου 1890 κυβέρνησις Θ. Δηληγιάννη μετὰ τὰς ἐκλογὰς τῆς 14 Ὀκτωβρίου, καίτοι ἄλλα φρονοῦσα ἐν τῇ ἀντιπολιτεύσει, ἠκολούθησε τὴν αὐτὴν πρὸς τὸν Τρικούπην πολιτικὴν ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐθνικὸν ζήτημα καὶ ἀπηγόρευσε τὴν ἐξαγωγὴν ὅπλων διὰ τοὺς Κρῆτας, ὡς καὶ παράστασιν

τινα θεατρικὴν ὑπὲρ τῆς Κρήτης. Ἀλλ' ἐνίσχυσε τοὺς Κρῆτας ἐν τῇ εἰρηνικῇ αὐτῶν διαμαρτυρίᾳ κατὰ τῶν καταπατηθέντων προνομίων των. Τὸν Σακὴρ διεδέχθη ἐν τῇ Γενικῇ διοικήσει ὁ Τζεβὰτ πασσᾶς, ἐπειδὴ δὲ ἡ διαλλακτικὴ πολιτεία αὐτοῦ πρὸς τοὺς Κρῆτας ἐφωράθη ἀλυσιτελὴς ἐπέμφθη ὁ τρομερὸς Μαχμοὺτ πασσᾶς, Τοῦρκος τῆς παλαιᾶς σχολῆς, κομίσας μεθ' ἑαυτοῦ ἐσμὸν πειναλέων θεσιθηρῶν καὶ ἐμπλήσας τὴν νῆσον τρόμου καὶ τὰς φυλακὰς ἀθῴων θυμάτων. Αἱ πρόσοδοι τῆς νήσου κατησωτεύθησαν ἀφρόνως, ὁ στρατιωτικὸς νόμος ἐφηρμόσθη ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ σκληρότητι, ἀθῷα θύματα ἐστάλησαν εἰς τὴν ἀγχόνην, καὶ τὰ στρατοδικεῖα ἀπέστελλον κατὰ δεκάδας καταδίκους εἰς τὰς φυλακὰς τῆς Ῥόδου καὶ τὰς ἐρήμους τῆς Βεγγάζης. Ἕως οὗ τέλος ἀποτυχοῦσα φονικὴ ἀπόπειρα ἐπήνεγκε τὴν ἀνάκλησιν αὐτοῦ. Ὁ μετ' αὐτὸν πεμφθεὶς Ἀλβανὸς Τουρχὰν ἀπεπειράθη νὰ ἐλαττώσῃ αὖθις τὸν ἀριθμὸν τῶν θέσεων, νὰ φέρῃ οἰκονομίας τινὰς εἰς τὸν προϋπολογισμὸν καὶ νὰ φανῇ διαλλακτικὸς εἰς τοὺς χριστιανούς. Κατὰ διαταγὴν δὲ τῆς Πύλης προεκήρυξε καὶ αὖθις ἐκλογάς. Ἐπειδὴ ὅμως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐτέθη ἐπὶ τάπητος τὸ Ἀρμενικὸν ζήτημα, ἡ δὲ Πύλη κατελήφθη ὑπὸ φόβου γενικῆς ἐξεγέρσεως, ἔσπευσεν, ὅπως προλάβῃ τὸν κίνδυνον, ν' ἀνακαλέσῃ καὶ τὸν Τουρχάν, διώρισε δὲ κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1895 χριστιανὸν Γενικὸν διοικητὴν τῆς Κρήτης τὸν Καραθεοδωρῆ πασσᾶν, ἀφ' οὗ ἄρχονται ἐκτυλισσόμενα τὰ νεώτερα γεγονότα, τὰ καταλήξαντα εἰς τὸν παρόντα πόλεμον.

Τὸ φιρμάνιον τὸ ἀφορῶν τὸν διορισμὸν τοῦ Ἀλεξ. Καραθεοδωρῆ πασσᾶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Γενικοῦ διοικητοῦ Κρήτης, διότι οἱ προκάτοχοι αὐτοῦ διωρίζοντο ὑπὸ τὸν τύπον τοποτηρητῶν, περιελάμβανεν ὅτι ἀνετέθη εἰς αὐτὸν ἡ διοίκησις τῆς νήσου «πρὸς ἐπίτευξιν τῶν μέσων, ὅσα συμβάλλουσιν εἰς τὴν διακανόνισιν καὶ διευθέτησιν τῶν συμπιπτουσῶν ὑποθέσεων διὰ τρόπου δικαίου καὶ ἀμερολήπτου καὶ συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τῶν θεσπισθέντων καὶ μετὰ ταῦτα τροποποιηθέντων νόμων». Καί τοι τοιουτοτρόπως τὸ φιρμάνιον διὰ τῆς τελευταίας αὐτοῦ φράσεως ἐβεβαίου τὴν πρόθεσιν τῆς Πύλης, ὅπως ἐμμείνῃ εἰς τὴν μέχρι τοῦδε πείσμονα ἀντίστασίν της κατὰ τῶν δικαίων ἀξιώσεων τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, οὐχ ἧττον οὗτος χαρμοσύνως ἐχαιρέτισε τὸν πρῶτον ἀπὸ τοῦ ὀλεθρίου 1889 χριστιανὸν διοικητὴν

καὶ ἤλπισεν ἐπὶ τὴν μετατροπὴν τῆς τύχης καὶ τὴν ἐπάνοδον τοῦ πρώην καθεστῶτος, οὗ ἀπαρχὴν ἀπετέλει ὁ διορισμὸς χριστιανοῦ διοικητοῦ, ὅστις μάλιστα κατὰ σύμπτωσιν ἦτο καὶ ὁ πρῶτος μετὰ τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας διορισθεὶς τοιοῦτος. Τὰς ἐλπίδας ταύτας ἐστήριξαν καὶ αἱ ἐξ Ἑλλάδος συμβουλαί. Διότι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις βλέπουσα ἀφ' ἑνὸς μέν, ὅτι ἡ Πύλη ἐξηκολούθει νὰ κυβερνᾷ τὴν νῆσον ἀπὸ τοῦ 1889 αὐθαιρέτως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι ἡ παράτασις τῶν εἰρηνικῶν διαμαρτυριῶν τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἦτο ἀδύνατος χωρὶς νὰ καταλήξωσι τὰ πράγματα εἰς ἐπανάστασιν, μὴ συμφέρουσαν πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν τοῦ Κράτους καὶ τὴν ἐν γένει πολιτικὴν τῆς περισυλλογῆς, ἣν ἠκολούθει, ἤρξατο μεταβάλλουσα γλῶσσαν ἀπέναντι τῶν Κρητῶν. Συνεβούλευσεν ὅθεν αὐτοὺς νὰ προσέλθωσιν εἰς τὰς ἐκλογάς, καὶ νὰ καταρτίσωσι βουλήν, ὅπως ὁρίζῃ τὸ τελευταῖον φιρμάνιον, ἐπειδὴ τοιουτοτρόπως ἤθελον ἐπισήμως διὰ τῶν ἀντιπροσώπων των διαμαρτυρηθῇ διὰ τὴν καταπάτησιν τῶν προνομίων, ποιοῦντες ταὐτοχρόνως πρῶτοι αὐτοὶ ἓν βῆμα πρὸς συνδιαλλαγὴν μετὰ τοῦ Σουλτάνου. Οἱ Κρῆτες ἠναγκάσθησαν ν' ἀποδεχθῶσι τὰς συμβουλὰς ταύτας καὶ κατὰ τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Μαρτίου πρὸ τῆς καθόδου ἀκόμη τοῦ Καραθεοδωρῆ εἰς Χανία ἐνηργήθησαν καθ' ὅλην τὴν νῆσον αἱ ἐκλογαὶ τῶν ἐκλεκτόρων, καθ' ἃς ἡ διοίκησις δὲν παρέλειψε νὰ δείξῃ καὶ πάλιν τὴν κακὴν αὐτῆς πίστιν, μετελθοῦσα πᾶν ἀθέμιτον μέσον πρὸς ἐπικράτησιν τῶν ὑπ' αὐτῆς προβληθέντων ὑποψηφίων.

Μετὰ τοῦ αὐτοῦ ὄμματος δὲν εἶδον τὸν διορισμὸν χριστιανοῦ διοικητοῦ οἱ τουρκοκρῆτες. Ἀποτελοῦντες τὴν μειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ ἐν τῇ νήσῳ, μισοῦντες τοὺς συμπατριώτας αὐτῶν χριστιανοὺς καὶ φανατικῶς προσκείμενοι εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῶν θρησκείαν οἱ τουρκοκρῆτες ἀντέστησαν πάντοτε εἰς τὴν πρόοδον τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου. Καίτοι οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν τὴν ἑλληνικὴν ὁμιλοῦντες χαρακτηρίζονται διὰ τὴν βαρβαρότητα αὐτῶν, ἥτις κατέστη παροιμιώδης καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἠπειρωτικῇ Τουρκίᾳ. Τὸ θρησκευτικὸν μῖσος διεχώρισε πάντοτε ἀγρίως τὰ δύο σύνοικα στοιχεῖα παρὰ τὴν ταὐτότητα τῆς καταγωγῆς. Διότι οἱ περισσότεροι αὐτῶν, ἀγνοοῦντες καθ' ὁλοκληρίαν τὴν Τουρκικήν, τυγχάνουσιν ἑλληνικῆς καταγωγῆς, τῶν προγόνων αὐτῶν ἀσπασθέντων τὸν μουσουλμανισμὸν κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῆς σκληρᾶς δουλείας, εἴτε ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Σαρακηνῶν

ὁ χριστιανισμὸς ἐκινδύνευε νὰ ἐξαλειφθῇ ἐντελῶς ἐκ τῆς νήσου. Ὁ Τουρνεφόρτιος καὶ ὁ Ποτόκης, περιηγηταὶ ἐπισκεφθέντες τὴν Κρήτην κατὰ τὸν 18 αἰῶνα, βεβαιοῦσιν ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἐν Κρήτῃ τούρκων ἦσαν ἀρνησίθρησκοι ἢ υἱοὶ ἀρνησιθρήσκων. Ὡς συνήθως συμβαίνει ἡ ἐξώμοσις κατέστησεν αὐτοὺς φανατικούς, τὴν φανατικότητα δὲ αὐτῶν ἐπηύξησεν ἡ μακρὰ ἕξις τοῦ καταδυναστεύειν τοὺς συμπολίτας αὐτῶν χριστιανούς. Ἐκ τούτου τὸ μῖσος αὐτῶν κατὰ παντὸς ὅ,τι συνέτεινεν εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς τύχης τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲ οἱ τουρκοκρῆτες μὴ ἀνεχόμενοι τὸν διορισμὸν χριστιανοῦ διοικητοῦ ἐσκέφθησαν νὰ μηχανευθῶσι τὰ πάντα, ὅπως ματαιώσωσι τὴν ἐπάνοδον τοῦ πρώην καθεστῶτος, ἀναγκάσωσι δὲ τοὺς χριστιανοὺς εἰς ἐξέγερσιν,ἐξ ἧς λαμβάνων ἀφορμὴν ὁ Σουλτάνος ν' ἀνακαλέσῃ καὶ πάλιν τὸν χριστιανὸν διοικητήν. Ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῶν τελευταίων χριστιανῶν διοικητῶν τῆς Κρήτης Ἀνθοπούλου καὶ Σαρτίνσκη πασσᾶ, τῶν τόσων δεινῶς πολεμηθέντων ὑπὸ τῶν κομμάτων,συνέστη θηριώδης τις μυστικὴ ἑταιρία,εἶδός τι Σικελικῆς Μαφφίας ἢ Ἰταλικῆς Καμόρας, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν φανατικωτέρων Μουσουλμάνων ἐπὶ σκοπῷ ἐξοντώσεως παντὸς ἐν τῇ νήσῳ διαπρέποντος, εἴτε ἐπὶ ἀνδρείᾳ εἴτε ἐπὶ πολιτικῇ ἰσχύϊ, χριστιανοῦ διὰ δολοφονιῶν. Ἡ Καμόρα αὕτη ἀνωργανώθη ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Καραθεοδωρῆ πασσᾶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἀλβανοῦ ἀρχηγοῦ τῆς χωροφυλακῆς Ἐμὶν πασσᾶ, μουσουλμάνου θηριώδους καὶ αἱμοδιψοῦς. Ὁ Ἐμὶν πασσᾶς προσέλαβεν ὡς ἐκτελεστικὰ ὄργανα τῶν δολοφονικῶν σκοπῶν του τοὺς Βεγγαζίους, τοὺς ἐγκατεστημένους ἔξωθεν τῶν Χανίων, εἰς τὴν ἐξ αὐτῶν ὀνομασθεῖσαν συνοικίαν Χαλικούτικα. Οἱ Βεγγάζιοι οὗτοι ἦσαν ἐν ἀρχῇ ὀλίγοι τινὲς ἄποικοι ἐκ τῶν καταντικρὺ ἀκτῶν τῆς Ἀφρικῆς, τῆς Κυρηναϊκῆς, ὁπόθεν διεβιβάσθησαν κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν νῆσον ὡς ἀχθοφόροι κατασκηνώσαντες ἔξω τῶν Χανίων. Πρὸ τοῦ 1866 ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἦν ἐλάχιστος, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1870 καὶ ἐντεῦθεν οἱ τοῦρκοι ὑπεβοήθησαν τὸν ἀποικισμὸν αὐτῶν θελήσαντες νὰ μεταχειρισθῶσιν αὐτοὺς ὡς φόβητρα κατὰ τῶν χριστιανῶν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ συνήργησαν, ὅπως οἱ αἱμοδιψεῖς οὗτοι αἰθίοπες, οἱ πολλαπλασιασθέντες ὡς οἱ κάστορες ἔξωθεν τῶν τειχῶν τῶν Χανίων, ἀποκτήσωσι τὴν κρητικὴν ἰθαγένειαν, ἐγγραφέντες πάντες ὡς δημόται Χανίων. Ἔκτοτε εἰς πᾶσαν περίστασιν ἐπαναστατικὴν οἱ Τοῦρκοι βέηδες ἐξαπέλυον κατὰ τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς πόλεως τὰ αἱ-

μοβόρα ταῦτα θηρία, ἅτινα πλὴν τῶν δολοφονιῶν καὶ τῶν κατακρεουργήσεων δὲν ὤκνουν καὶ τοὺς τάφους ὡς θῶες ν' ἀνασκάπτωσιν, ὡς ἔπραξαν τοῦτο κατὰ τὰς τραγικὰς σκηνὰς τοῦ 1889. Τὸ κομητᾶτον ἅμα τῇ ἀφίξει τοῦ Καραθεοδωρῆ πασσᾶ κατώρθωσε νὰ πείσῃ τὸν Στρατιωτικὸν διοικητήν, ὅπως ἀποσύρῃ ἐξ ὅλων τῶν στρατιωτικῶν σταθμῶν τῶν ἔξωθεν τῆς πόλεως Χανίων καὶ τῆς ὁδοῦ τῆς Σούδας ἅπαντας τοὺς τακτικοὺς στρατιώτας. Τούτου συντελεσθέντος οἱ δολοφόνοι ἤρξαντο τοῦ ἔργου των πρὸ τῶν πυλῶν τῆς πόλεως καὶ ἐν τοῖς προαστείοις. Τὸ πρῶτον κροῦσμα ἐσημειώθη εἰς τὸ προάστειον Τσικαλαριά, ἔνθα ὀθωμανοὶ ἐνεδρεύσαντες ἐπυροβόλησαν κατὰ τοῦ Νικολάου Χρηστοδουλάκη πρώην ταγματάρχου τῆς χωροφυλακῆς, ὅστις δὲν ἐφονεύθη μέν, ἀλλ' ἐτραυματίσθη ἐπικινδύνως ἀπωλέσας τὸν ἀριστερὸν ὀφθαλμόν. Δὲν παρῆλθε πολὺς χρόνος καὶ τὴν νύκτα τῆς 20 Μαρτίου ἐδολοφονεῖτο ἐν Χανίοις ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς Κρητικῆς Μαφφίας ὁ ἀνδρεῖος ἀρχηγὸς τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῶν Σφακίων Ροῦσσος Χρηστοδουλάκης, ἀδελφὸς τοῦ προλαβόντος, καθ' ἣν ὥραν ἐκ τοῦ καφενείου ἐξελθὼν εἰσήρχετο εἰς τὴν οἰκίαν του. Ἡ κηδεία αὐτοῦ ἐγένετο τὴν ἐπομένην τῆς δολοφονίας του ἐν τῷ χωρίῳ Ἀληκιανοῦ ἐν μεγάλῃ συρροῇ πλήθους ἐξ ὅλων τῶν πέριξ χωρίων. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅμως τούτου ὁλόκληρον τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον συνεταράχθη, ἡ δὲ ἐπαρχία Σφακίων, ἧς ὁ δολοφονηθεὶς ἦν ἀρχηγός, συνέταξε καὶ ὑπέγραψεν ἔγγραφον πρὸς τὸν Γενικὸν διοικητήν, τὸ ὁποῖον ὑπέβαλεν εἰς αὐτὸν τὴν 3 Ἀπριλίου 1895. Διὰ τοῦ ἐγγράφου τούτου ἐζητεῖτο ὅπως ἡ Γεν. Διοίκησις «καταβάλῃ πᾶσαν προσπάθειαν, ἵνα ἀνακαλύψῃ καὶ πατάξῃ τὴν σπεῖραν ἐκείνην, ἥτις διαπράττει τὰ κατὰ τῶν χριστιανῶν ἀδικήματα καὶ ἥτις περιλαμβάνει, ὡς λέγεται, πρόσωπα ἀνήκοντα εἰς τὴν τάξιν τῶν λεγομένων βέηδων τῶν Τούρκων καὶ εἰς τὰς τάξεις τῶν ἀνωτέρων καὶ κατωτέρων τῆς ἀστυνομίας ὀργάνων». Ὑπεδείκνυον δὲ σαφῶς οἱ Σφακιανοὶ ὅτι ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ἤθελον δράξῃ τὰ ὅπλα.

Συνεπείᾳ τοῦ ἐγγράφου τούτου ὁ Γεν. Διοικητὴς προσεκάλεσεν ἐν τῷ διοικητηρίῳ τὸν ἐπίσκοπον Κυδωνίας, τὸν ἱεροδίκην τῶν Ὀθωμανῶν, τινὰς τῶν βέηδων Μουσουλμάνων καὶ πολλοὺς χριστιανοὺς καὶ παρεκάλεσεν αὐτοὺς νὰ συντελέσωσι πρὸς παγίωσιν τῆς δημοσίας τάξεως, καταρτίζοντες μικτὴν ἐπιτροπὴν ἐκ Χριστιανῶν καὶ Τούρκων μὲ τὸν σκοπὸν νὰ συμπράξωσιν, ὅπως ἐπέλθῃ ἡ μεταξὺ τῶν δύο στοι-

χείων ἀμοιβαία πίστις καὶ ἐμπιστοσύνη. Τὴν ἐπιτροπὴν ταύτην ἀπετέλεσαν οἱ Χασὰν βέης Καούρης, Κ. Πρωτοπαπαδάκης, Ἰμβραὴμ βέης Βετρηβεζαδές, Ἀ. Σήφακας, Γ. Παπαδοπετράκης, Μπεχτσὲ πασσᾶς, Χουσεΐν βέης καὶ Ν. Μητσοτάκης. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη οὐδὲν ἐπέτυχε. Τοὐναντίον οἱ φυλετικοὶ φόνοι ἐγενικεύθησαν καθ' ὅλην τὴν νῆσον, εἰς τὰ πρόθυρα δὲ τῶν Χανίων συνέβαινον παντὸς εἴδους δολοφονίαι καὶ ἡ τρομοκρατία διεσπάρη καθ' ὅλην τὴν νῆσον. Ἐπεισόδιον δὲ λαβὸν χώραν κατὰ τὴν ἑσπέραν τῆς μεγάλης Παρασκευῆς κατὰ τὴν περιφορὰν τοῦ ἐπιταφίου, ὁπότε ἔκ τινος τουρκικῆς οἰκίας ὀθωμανοί τινες προσηνέχθησαν ἀνευλαβῶς διακούσης τῆς θρησκευτικῆς τελετῆς, συνέτεινεν ἔτι μᾶλλον νὰ ἐξάψῃ τὰ πνεύματα τῶν χριστιανῶν.

Κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην ὁ ἐπαναστατικὸς ὀργασμὸς ἦτο αἰσθητὸς καθ' ὅλην τὴν νῆσον. αἱ ἐξωτερικαὶ δὲ ἀνωμαλίαι συνέβαλον πολύ, ὅπως ἐξυπηρετήσωσιν αὐτόν. Ἡ Πύλη εἶχεν ἀπορροφηθῇ ἐξ ὁλοκλήρου μὲ τὸ Ἀρμενικὸν ζήτημα πρὸ μικροῦ δὲ συνήρχετο ἐν Σόφιᾳ τὸ Μακεδονικὸν Συνέδριον, ὅπερ διὰ δημοσίων συλλαλητηρίων, ψηφισμάτων καὶ τηλεγραφημάτων πρὸς τὸν Τσάρον ἐπεκαλεῖτο τὴν παρέμβασιν αὐτοῦ πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ ΚΓ' ἄρθρου τῆς βερολινείου συνθήκης, αὐτοῦ ἐκείνου, ὅπερ πρωτίστως εἶχε δικαίωμα νὰ ἐπικαλεσθῇ ὑπὲρ ἑαυτῆς ἡ Κρήτη. Καὶ ἡ Βουλγαρικὴ κυβέρνησις ἐπωφελουμένη τοῦ Μακεδονικοῦ ἐρεθισμοῦ ἐνόμιζε τὴν περίστασιν κατάλληλον, ὅπως ζητήσῃ τὴν ἔκδοσιν νέων βερατίων διὰ τὴν Μακεδονίαν καὶ τὸ βιλαέτιον Ἀνδριανουπόλεως. Ταὐτοχρόνως οὐχὶ μακρὰν τῆς Κρήτης ἄλλος λαὸς ὁμόφυλος οἱ Κύπριοι, ἐξεγείροντο ζητοῦντες διὰ συλλαλητηρίων καὶ διαδηλώσεων παρὰ τῆς Ἀνάσσης τῆς Ἀγγλίας τὴν μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἕνωσιν καὶ συνετάσσοντο ψηφίσματα εἰς ὅλας τὰς πόλεις τῆς Κύπρου, ἐπιτροπαὶ δὲ ἐστέλλοντο εἰς Λονδῖνον, ὅπως ἐπιδώσωσιν αὐτὰ καὶ παραστήσωσι τοὺς πόθους τοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ. Ὅλα ταῦτα ἐπενήργουν ἐπὶ τῶν σκέψεων τῶν Κρητῶν καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα ἦν πεπληρωμένη πυρίτιδος,

Ὑπὸ τὸ κράτος τοιούτων συνθηκῶν ἐγένοντο τῇ 8 Ἀπριλίου αἱ ἐκλογαὶ τῶν μελῶν τῆς πρώτης μετὰ τὸ 1889 Γενικῆς Συνελεύσεως τῶν Κρητῶν καθ' ἅπασαν τὴν νῆσον ἐκτὸς τῆς ἐπαρχίας Σφακίων, μὴ στερξάσης νὰ προβῇ εἰς τοιαύτας ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τελευταίου φιρμανίου, δι' οὗ κατηργοῦντο τὰ προνόμια τοῦ τόπου. Ὀκτὼ ἡμέ-

ρας βραδύτερον ἐνηργοῦντο ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι αἱ ἐκλογαὶ τῆς 16ης Ἀπριλίου, αἵτινες ἔφερον εἰς τὴν ἐξουσίαν πανίσχυρον τὸ Δηλιγιανικὸν κόμμα. Ἀπὸ τῆς πανωλεθρίας αὐτῶν δὲν ἠδυνήθη νὰ σωθῇ οὐδ' αὐτὸς ὁ τέως παντοδύναμος πρωθυπουργὸς Χαρίλαος Τρικούπης, ὃν εἶχε καταβιβάσει τῆς ἀρχῆς διὰ γενικῆς ἐξεγέρσεως ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ Ἄρεως, καί τοι διὰ πρώτην φορὰν παραστὰς αὐτοπροσώπως εἰς τὸν τόπον τῆς ἐκλογῆς. Ἐν Ἀθήναις εἶχεν ἐξεγερθῇ ἤδη κατὰ τοῦ κομματισμοῦ ἡ πεφωτισμένη καὶ ἀνεξάρτητος μερὶς τοῦ τύπου καὶ ἐπάλαισε κατ' αὐτοῦ διὰ τοῦ Ἀνεξαρτήτου κέντρου ὑπὲρ ἐπικρατήσεως ὑγειεστέρων πολιτικῶν ἀρχῶν ἐν τῇ ἐκλογικῇ ῥουτίνῃ. Ἀλλ' ἡ πλειονότης τῶν ἐκλογέων ἐπὶ μακρὸν ἐθισθεῖσα εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς συναλλαγῆς, δὲν ἠδυνήθη μεθ' ὅλους τοὺς ἀγῶνας τῶν ἀνεξαρτήτων ν' ἀποσπασθῇ ἀπ' αὐτῆς καὶ ὁ ἡγέτης τῆς ἀντιπολιτεύσεως ἐξήρχετο τῆς ἐκλογικῆς διαπάλης, σύρων ὄπισθέν του τὸ παραπαῖον ἀπὸ τοῦ 1886 ἔθνος, ἐν ᾧ ἡ κάλπη τοῦ υἱοῦ τοῦ μεγάλου Κανάρη, κρούοντος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου ἐπληροῦτο μαύρων σφαιριδίων. Ὁ δὲ τέως παντοδύναμος ἐκ Μεσολογγίου πολιτευτής, ἀφ' οὗ εἶδε τὸ κόμμα αὐτοῦ καταρρεῦσαν καὶ τὸν ἀστέρα αὐτοῦ δύσαντα μετὰ πολιτικὴν παντοδυναμίαν 15 περίπου ἐτῶν, ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας ἐδημοσίευε διὰ τοῦ ἐπισήμου ὀργάνου αὐτοῦ τὴν περιλάλητον ἐκείνην δήλωσιν, καθ' ἣν «ὡς μὴ ἀνήκων πλέον εἰς τὸ Κοινοβούλιον ἀπέχῃ τῆς πολιτικῆς καὶ συνιστᾷ εἰς τοὺς ὀλίγους βουλευτὰς τοῦ συστήματός του, ὅπως συνταχθῶσι καὶ πολιτευθῶσι καθὰ ἕκαστος ἤθελε σχηματίσει πεποίθησιν περὶ τῆς συμφερούσης εἰς τὸ ἔθνος πολιτείας». Ὀλίγας δὲ ἡμέρας μετὰ τὴν δήλωσιν ταύτην μηνύων, μεγαλοπρεπής, ἐπιβαλλόμενος ὅπως πάντοτε καὶ ἐν τῇ πτώσει του, ἀπήρχετο τῆς Ἑλλάδος, ὅπως εὕρῃ θλιβερὸν τέλος εἰς τοὺς ψυχροὺς τοίχους τοῦ ξενοδοχείου τῶν Κανῶν. Μόνος ἐναπομείνας οὕτω ὁ ἐκ Γόρτυνος πολιτευτὴς καὶ ἀπηλλαγμένος τοῦ παλαιοῦ ἀντιπάλου αὐτοῦ, συνδιηλλάττετο πρὸς τὴν βασιλείαν καὶ ἀνελάμβανε τὰς ἡνίας τοῦ κράτους ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ προγράμματος, ὅπερ ἀνέπτυσσε πρὸς τοὺς ἐκλογεῖς αὐτοῦ. Τὸ πρόγραμμα δὲ τοῦτο ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τὴν συντέλεσιν τοῦ συμβιβασμοῦ, ὅπως ἀπαλλαγῇ τὸ κράτος ἀπὸ τὸ ἄγος τῆς χρεωκοπίας, καὶ τὴν βαθμιαίαν διαρρύθμισιν τῶν διαφόρων κλάδων τῆς διοικήσεως, ὧν πάντες ἀνωμολόγουν τὴν γενικὴν ἔκλυσιν. Ἐν τῇ ἐξαιρετικῇ εὐνοίᾳ, μεθ' ἧς πε-

ριέβαλεν αὐτὸν ἡ τύχη, ὁ Θεόδωρος Δηληγιάννης προσεπάθησεν ἐν ἀρχῇ νὰ φανῇ ἀνώτερος ἑαυτοῦ. καὶ ἤρξατο θέτων τὰς βάσεις τῆς εἰρηνικῆς αὐτοῦ πολιτείας, ἀνασυνιστῶν ἀφ' ἑνὸς τὰς πρεσβείας πρὸς διαπραγμάτευσιν μετὰ τῶν δανειστῶν καὶ ἐπιμελούμενος τὰ τῆς διοικήσεως, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ παρουσιάζῃ αὕτη αἰσθητὰς ἀνωμαλίας. Τὴν εἰρηνικὴν δὲ αὐτοῦ πολιτικὴν ἐφήρμωσε καὶ ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος, ἀκολουθῶν τὰς συμβουλὰς τοῦ ἄνακτος, ὅστις ἐφαίνετο προσδεδεμένος εἰς τὸ ἅρμα τῆς Γαλλο-ρωσσικῆς συμμαχίας. Ἄλλως τε δὲ ὁ πόθος τῆς συτελέσεως τοῦ συμβιβασμοῦ, ὃν πάντες οἱ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἐθεώρουν ἀπαραίτητον πρὸς ἀνόρθωσιν τῆς πίστεως τοῦ κράτους, καὶ τῆς ἐπὶ μήκιστον συγκρατήσεως εἰς τὴν ἐξουσίαν ἐνέβαλον εἰς τὴν κυβέρνησιν τὴν ἐπιθυμίαν τῆς καταπνίξεως παντὸς ἐξωτερικοῦ ζητήματος, δυναμένου νὰ παράσχῃ αὐτῇ πράγματα.

Χάριν τῶν βλάψεων τούτων ἡ κυβέρνησις ἔδωσεν ὁδηγίας εἰς τὸν ἐν Κρήτῃ ἀντιπρόσωπον αὐτῆς κ. Γεννάδην νὰ φροντίσῃ παντὶ σθένει, ἵνα καταπνίξῃ πάντα ἐπαναστατικὸν ὀργασμόν, καθ' ὅσον ἡ Κρήτη εἰς τὸν καλῶς κρίνοντα τὰ πράγματα ἐπαρουσίαζεν ὄψιν ἡφαιστείου ἑτοίμου πρὸς ἔκρηξιν. Καὶ ἐπειδὴ ὁ λαὸς τῆς Κρήτης ἐζήτει παρὰ τῶν μετὰ τοσαῦτα ἔτη ἀπὸ τῆς καταργήσεως τῶν προνομίων του διὰ πρώτην φορὰν συνερχομένων ἀντιπροσώπων αὐτοῦ τὴν σύνταξιν μεθ' ἀβρότητος ἀλλὰ καὶ ἀξιοπρεπείας συνάμα πρός τε τὸν Σουλτάνον καὶ τὰς εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις διαμαρτυρικοῦ ἐγγράφου, στρεφομένου περὶ τὴν καταπάτησιν τῶν προνομίων καὶ τὴν ἐπαναφορὰν αὐτῶν εἰς ἀκέραιον πρὸ πάσης ἐν τῇ βουλῇ ἐργασίας, ὁ πρόξενος τῆς Ἑλλάδος κατὰ διαταγὴν τῆς κυβερνήσεως του ἐνήργει, ὅπως ἀποτρέψῃ αὐτούς ἀπὸ τοιούτου διαβήματος. Ἐνίσχυε δὲ πάσῃ δυνάμει τὸν Γεν. Διοικητὴν Καραθεοδωρῆ πασσᾶν, ὅστις συνεβούλευε τοὺς χριστιανοὺς ἀντιπροσώπους νὰ μὴ προβῶσιν εἰς ὑποβολὴν αἰτημάτων κατὰ τοῦ φιρμανίου, ὑποσχόμενος ὅτι αὐτὸς μόνος θὰ φροντίσῃ νὰ διορθώσῃ τὰ κακῶς ἔχοντα. «Εἶμαι γέρων, ἔλεγεν αὐτοῖς. Εὑρίσκομαι εἰς τὸν οὐδὸν τοῦ τάφου. Ἀπήλαυσα πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ ἐπιθυμήσῃ ὑπάλληλος ἐν Τουρκίᾳ. Καὶ ἤδη μόνη μου ἐπιθυμία καὶ μόνον μου μέλημα εἶνε, πῶς θὰ δυνηθῶ νὰ φανῶ χρήσιμος καὶ εὐεργέτης τοῦ τόπου σας, ὃν ἐκλήθην εἰς τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ βίου μου νὰ διοικήσω. Παρ' ὑμῶν ἀπαιτῶ ὑπομονὴν μόνον καὶ πλήρη ἐπ' ἐμὲ πεποίθησιν». Ἡ διπλωματικὴ ἱκανότης καὶ εὐστροφία τοῦ πά-

λαι ποτὲ ἀντιπροσώπου τῆς Τουρκίας ἐν τῷ Συνεδρίῳ τοῦ Βερολίνου καὶ αἱ ἐνέργειαι τοῦ Ἕλληνος προξένου ἔπεισαν τὸ πλεῖστον μέρος τῶν χριστιανῶν βουλευτῶν νὰ παραιτηθῇ πάσης διαμαρτυρίας κατὰ τὴν σύνοδον ταύτην.

Τὴν 25 Ἀπριλίου 1895 συνήρχοντο διὰ πρώτην φορὰν οἱ πληρεξούσιοι τῆς Γενικῆς τῶν Κρητῶν συνελεύσεως ἐν τῇ διὰ τὰς συνεδριάσεις ὡρισμένῃ ἐν τῷ Διοικητηρίῳ αἰθούσῃ, ὁ δὲ Καραθεοδωρῆ-πασσᾶς ἐκήρυττεν ἐν ὀνόματι τῆς Α. Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς βουλῆς τῆς ΚΑ΄. συνόδου. Μετὰ τὴν δευτέραν ὅμως συνεδρίασιν ἡ Γεν. Συνέλευσις διέκοψε τὰς ἐργασίας της, ἵνα ἐν εἰδικῇ συνεδριάσει συσκεφθῶσιν οἱ βουλευταὶ περὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἐκείνων, αἵτινες διεμαρτυρήθησαν διὰ τὴν ἀποκοπὴν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν αὐτῶν. Μεταξὺ τῶν ἐπαρχιῶν τούτων ἦτο καὶ ἡ τῶν Σφακίων, ἥτις καὶ ἀπέσχε τῶν ἐκλογῶν. Ἡ ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τούτου τῶν βουλευτῶν ἐπῆλθε συνεπείᾳ τοῦ φιρμανίου τοῦ 1889, διὰ νὰ προταθῇ δὲ ὑπὸ τῆς συνελεύσεως καὶ ἀποφασισθῇ ἡ αὔξησις ἀπητοῦντο τὰ $^{2}/_{3}$ τῆς βουλῆς, ὅπερ ἦτο ἀδύνατον, διότι οἱ Ὀθωμανοὶ βουλευταὶ κατεψήφιζον πᾶν ὅ,τι ἀντέκειτο εἰς τὸ φιρμάνιον τοῦτο. Τούτου ἕνεκα οἱ χριστιανοὶ βουλευταὶ ἀπέφυγον τὴν συζήτησιν παρὰ τῆς ὁλομελείας τῆς Γεν. Συνελεύσεως, ὑπέβαλον δὲ αἴτησιν περὶ τούτου εἰς τὸν Γενικὸν Διοικητήν, ἣν οὗτος τηλεγραφικῶς διεβίβασεν εἰς τὸν Σουλτάνον. Ἡ αἴτησις αὕτη περιελάμβανε τὰ ἑξῆς· «Μεθ' ὅλην τὴν ἀγαθὴν θέλησιν, ἧς ἐμφορούμεθα οἱ χριστιανοὶ πληρεξούσιοι διὰ νὰ γείνῃ ἡ κατανομὴ τῶν τριάκοντα πέντε πληρεξουσίων εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Κρήτης, εἰς τρόπον ὥστε νὰ συμβιβασθῶσιν αἱ διάφοροι ἀξιώσεις καὶ μὴ ὑποληφθῶσι παράπονα, δὲν ἐγένετο δυνατὸν τοῦτο.

Διὸ παρακαλοῦμεν τὴν Ὑμετ. Ἐξοχότητα, ὡς πρόεδρον τῆς Γεν. Συνελεύσεως τῆς Κρήτης, ἵνα ὑποβάλῃ εἰς τὴν Αὐτοκρατορικὴν κυβέρνησιν τὴν εὐχὴν καὶ ἐπιθυμίαν ἡμῶν, ἵνα αὐξηθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν μὲν χριστιανικῶν μελῶν αὐτῆς κατὰ πέντε, προστεθησόμενα ἀνὰ ἓν εἰς τὰς ἐπαρχίας Σελίνου, Σφακίων, Ἁγ. Βασιλείου, Ἀμαρίου καὶ τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης, τῶν δὲ Ὀθωμανῶν κατὰ τρία, ἵνα τηρηθῇ ἡ ἀρχικὴ ἀναλογία, ἥτις ἐπεκράτησεν ἀνέκαθεν εἰς τὸν καταρτισμὸν τῆς συνελεύσεως». Τὴν αἴτησιν ὑπεστήριξε δι' ἐνεργειῶν του παρὰ τῷ διοικητῇ καὶ ὁ Γενικὸς Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος, συνιστῶν τὴν ἀ-

ποδοχὴν αὐτῆς, ὡς ἀπόδειξιν τῶν συμβιβαστικῶν διαθέσεων τοῦ Σουλτάνου. Πράγματι δὲ κατὰ τὴν 11ην συνεδρίασιν τῆς βουλῆς, τῆς 12 Μαΐου ὁ Γεν. Διοικητὴς ἀνεκοίνωσε μετὰ περισσῆς ἐπιδείξεως τὴν ἀποδοχὴν τῆς αἰτήσεως τῶν χριστιανῶν βουλευτῶν ἐκ μέρους τοῦ Σουλτάνου καὶ προεκάλεσε τὰς εὐχαριστίας αὐτῶν ἐξ ὀνόματος τῶν ἐπαρχιῶν των. Μετά τινας δὲ ἡμέρας εἰσήρχοντο οἱ ἐκλεχθέντες συμπληρωτικῶς νέοι βουλευταὶ καὶ ἡ Συνέλευσις προέβαινεν εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Γενικοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἀποτελεσθέντος ὡς ἑξῆς· Χριστιανοὶ ἐκ τοῦ τμήματος Σφακίων ὁ Στυλ. Μανουσέλης· ἐκ τοῦ τμήματος Χανίων ὁ Κων. Φούμης· ἐκ τοῦ τμήματος Ῥεθύμνης ὁ Μ. Παλιεράκης· ἐκ τοῦ τμήματος Λασιθίου ὁ Ἰ. Μητσατάκης· ἐκ τοῦ τμήματος Ἡρακλείου ὁ Μιχ. Καλημεράκης. Ὀθωμανοὶ δέ. Μουσταφᾶς Ραχμῆ ἐφένδης, Φαγὴλ βέης, Ἐμὶν Καδιδάκης. Ρεσὴτ καὶ Ἰμβραὴμ βέης.

Μέχρι τῆς 28 Μαΐου αἱ ἐργασίαι τῆς Συνελεύσεως ἔβαινον κανονικῶς καὶ οὕτω πᾶς κίνδυνος ῥήξεως ἐφαίνετο ἀποσοβηθείς. Αἴφνης τὴν 29 πρὶν ἢ λήξῃ τὸ ὡρισμένον τεσσαρακονθήμερον ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς Γεν. Συνελεύσεως καὶ ἀφ' οὗ ἐν τῷ μεταξὺ ἐγένετο διακοπὴ ἄλλων τινῶν ἡμερῶν ἐπὶ ταῖς ἑορταῖς τῶν Μουσουλμάνων, ὁ Γεν. Διοικητὴς ἐν μέσῳ μεγάλου θορύβου καὶ πατάγου ἐκήρυξε τὴν λῆξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνελεύσεως, ἐπιμενόντων τῶν ὀθωμανῶν βουλευτῶν μετά τινων χριστιανῶν πρὸς τοῦτο, τῶν δὲ λοιπῶν χριστιανῶν διαμαρτυρομένων καὶ ζητούντων τὴν ἐξακολούθησιν τῶν συνεδριάσεων. Ἡ κήρυξις αὕτη τῆς λήξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς βουλῆς ἐπῆλθεν ἀποτόμως καὶ αἰφνηδία, εἰς ταύτην δὲ προέβη ὁ Γεν. Διοικητὴς Καραθεοδωρῆς πασσᾶς, διότι περιῆλθεν εἰς γνῶσιν αὐτοῦ ἔγγραφόν τι τῶν ἐν Ἀθήναις ἐξεχόντων καὶ διαπρεπῶν Κρητῶν, ἀπευθυνόμενον ἐμπιστευτικῶς πρὸς τοὺς χριστιανοὺς ἀντιπροσώπους διὰ τοῦ προϊσταμένου τῶν ειδικῶν αὐτῶν συνεδριάσεων Κ. Μητσοτάκη, δι' οὗ ὑπεδεικνύετο αὐτοῖς τὸ ἀναγκαῖον τῆς ὑποβολῆς διαμαρτυριῶν κατὰ τοῦ φιρμανίου τοῦ 1889 καὶ τῆς ὑποβολῆς αἰτημάτων, ὅπως διεγερθῇ καὶ κρητικὸν ζήτημα ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ ὑφιστάμενον Ἀρμενικὸν καὶ Μακεδονικόν. Τὸ σπουδαῖον τοῦτο ἔγγραφον εἶχεν ὡς ἑξῆς :

«Πρὸς τὰ χριστιανικὰ μέλη τῆς Βουλῆς τῆς Κρήτης διὰ τοῦ Προέδρου αὐτῶν ἐπὶ τῶν εἰδικῶν συνεδριάσεων».

Ἀγαπητοὶ Συμπατριῶται,

Εἶνε ἀναμφισβήτητον ὅτι ἡ πατρὶς ἡμῶν διέρχεται σήμερον κρίσιμον σημεῖον τοῦ πολιτικοῦ αὐτῆς βίου, δυνάμενον νὰ ἔχῃ σπουδαίαν ἐπιρροὴν ἐπί τε τοῦ προσεχοῦς καὶ τοῦ ἀπωτέρου αὐτῆς μέλλοντος. Τὸ ἐκτάκτως κρίσιμον τῶν περιστάσεων ἐπιβάλλει ἡμῖν κατὰ καθῆκον νὰ σᾶς ἀνακοινώσωμεν αὐτόκλητοι καὶ τὰς ἰδίας ἡμῶν σκέψεις ἐπὶ τῆς τηρητέας πορείας τῆς Κρητικῆς Βουλῆς.

Καί τοι μακρὰν εὑρισκόμενοι τῆς ποθητῆς ἡμῶν κοινῆς πατρίδος καὶ μὴ μετέχοντες ἑπομένως τῶν πικριῶν καὶ τῶν κινδύνων, ὑφ' ὧν ὑμεῖς περιβάλλεσθε, δὲν μένωμεν ὅμως ἀδιάφοροι καὶ ἀπαθεῖς πρὸς αὐτήν, ἀλλὰ συνδεόμενοι μεθ' ὑμῶν διὰ τῶν ἀρρήκτων δεσμῶν τῆς ἀδελφότητος συμμεριζόμεθα αὐτοὺς καὶ συμπάσχομεν. Ἡ γνώμη λοιπόν, ἣν θὰ ἐκφέρωμεν δὲν εἶναι γνώμη κριτῶν ἀπαθῶν καὶ ξένων πρὸς τὰ δεινά σας, ἀλλ' ἀδελφῶν συμμεριζομένων αὐτὰ καὶ πρὸς αὐτὰ τὰς σκέψεις των ῥυθμιζόντων.

Ἡ Κρήτη διὰ μακρᾶς σειρᾶς ἀγώνων καὶ θυσιῶν δὲν κατώρθωσε μὲν νὰ ἐπιτύχῃ τὴν τελείαν αὐτῆς ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν πλήρωσιν τοῦ ὑπερτάτου πόθου, τὴν μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἕνωσιν, κατώρθωσεν ὅμως νὰ ἐπιτύχῃ ἡμιανεξαρτησίαν τινά, αὐτόνομόν τι πολίτευμα, ἐξασφαλισθὲν αὐτῇ ὑπὸ τῆς συνθήκης τῆς Βερολίνου. Συμφώνως πρὸς τὴν συνθήκην ταύτην οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἐμπολέμου Κρητικοῦ Λαοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ οἱ τοῦ Σουλτάνου ἀφ' ἑτέρου, συμπαριστάμένου καὶ τοῦ προξένου τῆς Ἀγγλίας ὡς ἀντιπροσώπου τῆς Εὐρώπης, συνεζήτησαν καὶ συνέταξαν πολίτευμα αὐτονόμου πολιτείας διὰ τὴν Κρήτην, ὅπερ γινόμενον ἀποδεκτὸν ἀμφοτέρωθεν, ἀπετέλεσε τὴν γνωστὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας. Καὶ κατεφάνη μὲν εὐθὺς μετ' ὀλίγον ἡ ἀτέλεια τοῦ πολιτεύματος τούτου καὶ ἡ πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ ἀνεπάρκεια, διὰ τὴν ἀτελῆ μάλιστα ἐφαρμογὴν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου, ἀλλ' εἶχεν ὅπως δήποτε τὴν μεγίστην ἀρετὴν ὅτι ἦτο προϊὸν τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, συμβόλαιον μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Σουλτάνου, ἔργον τέλος διεθνὲς τεθειμένον ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς

Εὐρώπης· καὶ ἠδύνατο ἡ Κρήτη, τοῦτο ὡς ἀφετηρίαν ἀσφαλῆ ἔχουσα, νὰ συμπληροῖ βαθμηδὸν καὶ βελτιώνῃ τροποποιοῦσα διὰ τῶν βουλῶν της. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ὁ Σουλτάνος ἠδύνατο νὰ ματαιώνῃ τὰς βελτιώσεις ταύτας μὴ ἐπικυρώνων αὐτάς, χρώμενος τοῦ δικαιώματος τῆς ἀρνησικυρίας, ὅπερ ἐκέκτητο ἐκ τῆς συμβάσεως τῆς Χαλέπας, ἀλλὰ καὶ ἡ Κρήτη ἀρνουμένη εἰς τὰ ἤδη κεκτημένα καὶ τούτων ἐχομένη ἀσφαλῶς, ἠδύνατο νὰ περιμένῃ καιροὺς εὐθετωτέρους πρὸς βελτίωσιν καθεστῶτος τὸ ὁποῖον δὲν ἐπετρέπετο εἰς τὸν Σουλτάνον νὰ μεταβάλῃ ἄνευ τῆς συγκαταθέσεώς αὐτῆς. Τηροῦσα δὲ τὸ καθεστὼς τοῦτο νὰ διάγῃ ὁπωσοῦν ἀνέτως καὶ ν' ἀναπτύσσηται κατ' ὀλίγον, περιμένουσα τὴν κατάλληλον στιγμὴν πρὸς πλήρωσιν τῶν αἰωνίων αὐτῆς πόθων.

Ἀλλὰ δαίμων φθονερὸς ἀφεῖλεν ἀπ' αὐτῆς καὶ τὴν μικρὰν ταύτην παρηγορίαν. Ἐπωφεληθεῖσα ἡ Πύλη τῶν ἀξιοθρηνήτων γεγονότων τοῦ 1889 ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς τάξεως, ἐξήγαγε τὸν στρατὸν αὐτῆς τῶν φρουρίων, κατέλαβε τὰς ἐπικαίρους θέσεις τῆς Κρήτης, κατήργησε τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας, καὶ ἀντὶ νὰ ἀνακαλέσῃ τὸν Κρητικὸν Λαόν, ἵνα συμφώνως πρὸς τὴν συνθήκην τοῦ Βερολίνου κανονίσῃ ἀπὸ κοινοῦ μετ' αὐτῶν νέον πολίτευμα, κατήρτισεν Αὐτὸς μονομερῶς ἴδιον, καὶ αὐθαιρέτως διὰ φιρμανίου τὸ ἐπέβαλεν εἰς τὸν Κρητικὸν Λαόν. Τὸ πολίτευμα τοῦτο ἠδύνατο νὰ μὴ ἦνε κακόν, ἠδύνατο μάλιστα νὰ ἦνε καὶ τελειότερον τοῦ καταλυθέντος, ἀλλ' οἷον δήποτε καὶ ἂν ἦτο ὁ Κρητικὸς Λαὸς ἄριστα ἐπολιτεύθη, πεισμόνως ἐπὶ πενταετίαν ἀποκρούων αὐτό. Ἐὰν τὸ ἀπεδέχετο θὰ ἀνεγνώριζεν εἰς τὸν Σουλτάνον τὸ δικαίωμα τοῦ κανονίζειν αὐθαιρέτως καὶ μονομερῶς τὰ κατ' αὐτὸν ὡς ἀπόλυτος κυρίαρχος, καὶ θὰ ἀπεξεδύετο οἰκειοθελῶς τοῦ δικαιώματος, ὅπερ ἔσχεν ἐκ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου τοῦ συμμετέχειν εἰς τὴν σύνταξιν καὶ διαρρύθμισιν τοῦ πολιτεύματος αὐτοῦ.

Τίνα βαρύτητα θὰ εἶχον τοῦ λοιποῦ παράπονα τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ πρὸς τὰς ὑπογραψάσας τὴν συνθήκην τοῦ Βερολίνου δυνάμεις ἐν ἐνδεχομένῃ καταδολιεύσει ἢ ἀναιρέσει καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ πολιτεύματος, τοῦ ὑπὸ τοῦ Σουλτάτου δωρηθέντος, ἀφοῦ τοῦτο δὲν ἐκανονίσθη καθὼς ἡ σύμβασις τῆς Χαλέπας ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ ἐγγύησιν αὐτῶν ; Βεβαίως τῶν παραπόνων ἡ θύρα δὲν κλείεται, ἀλλὰ τὰ παράπονα θὰ ἐστεροῦντο τῆς ἀναγκαίας νομίμου βάσεως ἐπὶ τῆς ὁποίας

δύναμίς τις, φίλα φρονοῦσα ἡμῖν, θὰ ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ πρὸς ἐνέργειαν διπλωματικὴν ὑπὲρ ὑμῶν. Λαὸς καταπιεζόμενος δύναται πάντοτε νὰ διαμαρτυρηθῇ ἐπικαλούμενος τὸ δίκαιον τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ δυστυχῶς τὸ δίκαιον τοῦτο δὲν ἀπετέλεσεν εἰσέτι μέρος τοῦ διεθνοῦς κώδικος, ὁ δὲ διαμαρτυρόμενος Λαός, ἐὰν δὲν στηρίζηται ἐπὶ συνθηκῶν, κινδυνεύει ἀντὶ προστασίας νὰ τύχῃ προπηλακισμῶν ὡς ταραξίας καὶ ἀντάρτης.

Ἡ ἀπώλεια λοιπὸν τοῦ δικαιώματος τούτου, τοῦ ἀπὸ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου πηγάζοντος, δύναταί ποτε ν' ἀποβῇ ὀλεθρία διὰ τὰ Κρητικὰ συμφέροντα.

Ἀλλὰ τὸ δικαίωμα τοῦτο δὲν ἀπωλέσθη ἀκόμη διὰ τὴν Κρήτην ὁλοσχερῶς ἐνόσῳ συνεδριάζει ἡ Βουλὴ αὐτῆς. Ἐὰν καὶ αὕτη συμμερίζηται τὰς σκέψεις ἡμῶν ταύτας δύναται, νομίζομεν, νὰ διαμαρτυρηθῇ πρὸ τῆς λήξεως αὐτῆς κατὰ τῆς αὐθαιρέτου καταργήσεως τῆς συμβάσεως τῆς Χαλέπας, καὶ ἢ νὰ ζητήσῃ τὴν εἰς ἀκέραιον ἐπάνοδον αὐτῆς, ἢ τὴν σύνταξιν ἑτέρου πολιτεύματος ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς Πύλης καὶ ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῆς Εὐρώπης, σύμφωνα πρὸς τὴν συνθήκην τοῦ Βερολίνου. Εἶνε δὲ σήμερον προφανῶς λίαν κατάλληλος ἡ στιγμὴ ἕνεκα τῶν μεγάλων περιπλοκῶν, εἰς τὰς ὁποίας εὑρίσκεται ἡ Τουρκία.

Οὕτω καὶ μόνον πράττουσα ἡ Κρητικὴ βουλή, σώζει τὴν τιμὴν καὶ τὰ συμφέροντα τῆς Κρήτης, ἀνακτᾷ τὸ ἀπολεσθὲν γόητρον αὐτῆς καὶ ἀνυψοῖ ἐκ νέου αὐτὴν εἰς τὰ ὄμματα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅστις μετὰ θαυμασμοῦ ἄλλοτε καὶ λατρείας ἠτένιζε πρὸς αὐτήν. Δὲν εἶνε δὲ πολλοῦ γε καὶ δεῖ, τὰ ἐκ τῆς ἀνεπιφυλάκτου προσχωρήσεως τῆς Κρήτης εἰς τὸ φιρμάνιον ἐπιτευχθέντα πλεονεκτήματα, ἀντάξια τῆς ἀπεμπολήσεως δικαιωμάτων κτηθέντων διὰ τοιούτων καὶ τηλικούτων θυσιῶν. Ἡ μόνη δικαιολογία τῆς τοιαύτης προσχωρήσεως ἦτο ἡ ἐκ μέρους τῆς Κρήτης ὁλοκλήρου διὰ τῆς Βουλῆς αὐτῆς νόμιμος καὶ ἐπίσημος διαμαρτυρία κατὰ τῆς αὐθαιρέτου καταλύσεως τῶν προνομιῶν αὐτῆς. Εὐλόγως λοιπὸν προσεδοκᾶτο ὅτι αὕτη θὰ ἦτο ἡ πρώτη, πιθανῶς δὲ καὶ ἡ μόνη πρᾶξις τῆς συνελθούσης Βουλῆς. Δυστυχῶς ἡ πορεία αὐτῆς ἐγέννησεν ἡμῖν τὴν πιθανῶς μὴ εὔλογον ὑπόνοιαν ὅτι ἐνδεχόμενον νὰ μὴ εἶνε οὔτε ἡ τελευταία. Ἴσως πλανώμεθα, ἀλλὰ θὰ συνομολογήσητε μεθ' ἡμῶν ὅτι αἱ περιστάσεις εἶναι τόσον

σοβαραί, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπητε εἰς ἡμᾶς νὰ σᾶς ἀποκρύψωμεν
ἀνησυχίας μας.

Πεποιθότες ὅτι ἡ μέλλουσα πορεία σας θὰ εἶνε καὶ σήμερον, ὅ
καὶ πάντοτε ἀνταξία τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, τὸν ὁποῖον ἀντιπροσωπ
ετε, καὶ ἐπικαλούμενοι τὴν ἐπιείκειάν σας διὰ τὴν ἀνάμιξιν ἡ
ταύτην.»

Ἐν Ἀθήναις τῇ 23ῃ Μαΐου 1895.

Ὑποσημειούμεθα οἱ συμπατριῶται σας.

Χατζῆ Μιχάλης Γιάνναρης	Μ. Ῥενιέρης
Παρθένιος Περίδης	Β. Σαπουντζάκης
Θεόδ. Λιμπρίτης	Ι. Ζυμβρακάκης
Χ. Παπαδάκης	Γ. Νικολαΐδης
Ματθ. Μηλονογιαννάκης	Ι. Λιμπρίτης
Ν. Νικολούδης	Μ. Μπογιατζόγλου
Ἐμμ. Βαρδίδης	Ἀριστ. Κόρακας
Β. Ψιλάκης	Ε. Παπαδάκης
Ἐμμ. Παπαμαρουλιανὸς	Ἀντ. Ῥικάκης.

Τὸ ἔγγραφον τοῦτο ὁ πρόεδρος τῶν ειδικῶν συνεδριάσεων τῶν
στιανῶν βουλευτῶν Κ. Μητσοτάκης, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίρρειαν
Ἕλληνος προξένου διατελῶν ἔφερεν εἰς γνῶσιν τοῦ κ. Γεννάδη
Ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἥτις ἐξ ἀρχῆς ζητοῦσα τὴν ἀποφυγὴν πα
ἐξωτερικοῦ ζητήματος, δυναμένου νὰ περιπλέξῃ αὐτήν, εἶχεν συμ
λεύσῃ τὴν μὴ ὑποβολὴν αἰτημάτων και τὴν νομοταγῆ πολιτείαν
χριστιανῶν βουλευτῶν, διεῖδεν ἐν τούτῳ νέους κινδύνους. Καὶ
στειλεν ἐσπευσμένως ὁδηγίας εἰς τὸν κ. Γεννάδην, ὅστις ἐπειδὴ
βεῖτο ὅτι καὶ παρὰ τὰς συμβουλὰς αὐτοῦ οἱ μὴ ἀσπαζόμενοι
ἰδέας τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως χριστιανοὶ βουλευταί, ὧν εἷς
καὶ ὁ βουλευτὴς Ἀποκορώνου καὶ μέγα ἰσχύων Ἀντώνιος Σήφ
ἤθελον φέρει τὸ ζήτημα τῶν προνομίων εἰς τὴν βουλήν, ἔπεισε τ
Μητσοτάκην καὶ τινας τῶν ἐμπίστων αὐτοῦ βουλευτῶν νὰ σ
χθῶσι πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς βουλευτὰς καὶ ὑποστηρίξωσι τὸν Κ
θεοδωρῇ εἰς τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς. Ἦτο ὅμως φυσικώτερον εἰ

Ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ν'ἀκολουθήσῃ ἀντίθετον πολιτικήν, ἵνα φθάσῃ εἰς τὸν σκοπόν, ὃν ἐπεδίωκεν.

Ἀντὶ νὰ προκαλέσῃ τὸ πραξικόπημα ἐκεῖνο, δι' οὗ ἐτρώθη καιρίως ἡ φιλοτιμία τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, βλέποντος τὴν νόμιμον αὐτοῦ ἀντιπροσωπείαν διαλυομένην ἢ ἀδρανοῦσαν ἐν τῇ ὑποστηρίξει τῶν καταπατηθέντων δικαιωμάτων του, ἥτις καταπάτησις εἶχε διεγείρει παρ' αὐτῷ τὸ φυσικὸν αἴσθημα τῆς διαμαρτυρίας, ἠδύνατο νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν νομοταγῆ καὶ μεθ' ἁβρότητος πρὸς τὸν κυρίαρχον ὑποβολὴν τῶν αἰτημάτων. Ἡ στάσις αὕτη τῆς Κρητικῆς ἀντιπροσωπείας θὰ ἔρριπτε τὴν Πύλην εἰς δύσκολον θέσιν, ἀφ' οὗ δὲ ἅπαξ εἶχεν ὑποχωρήσει εἰς τὸν διορισμὸν χριστιανοῦ διοικητοῦ, εἰς τὴν πρόσκλησιν τῆς Βουλῆς καὶ εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χριστιανῶν βουλευτῶν, πιθανώτερον ἦτο ὅτι ἤθελε προβῆ καὶ εἰς ἄλλα διαλλακτικὰ διαβήματα, ἐὰν μάλιστα συνεδυάζητο καὶ κατάλληλος διπλωματικὴ ἐνέργεια ἐν Κωνσταντινουπόλει. Συνηγόρουν δὲ πρὸς τοῦτο καὶ αἱ καιρικαὶ περιστάσεις τῆς Πύλης, ἣν ἀπησχόλουν διηνεκῶς κατὰ πρῶτον τὸ Ἀρμενικὸν καὶ κατὰ δεύτερον λόγον τὸ Μακεδονικὸν ζήτημα. Ἀλλ' ἐξ ὑπερβολικῶν φόβων πολιτευθεῖσα ὡς ἐπολιτεύθη ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις διέπραξε τὸ πρῶτον σφάλμα, προὐκάλεσεν ἐκ διπλωματικῆς ἀνικανότητος τὴν ἐπανάστασιν καὶ ἐκ ταύτης ἀπὸ λάθους εἰς λάθος παραπαίουσα τὸν μετὰ τῆς Τουρκίας πόλεμον.

Τὸ πραξικόπημα τοῦ Καραθεοδωρῆ πασσᾶ δὲν ἠδύνατο ἢ νὰ ἔχῃ τὰς συνεπείας του Γενικὸς ἀναβρασμὸς καὶ ἔξαψις τῶν πνευμάτων παρετηρήθη ἅμα τῇ ἐπιστροφῇ τῶν βουλευτῶν εἰς τὰς ἐπαρχίας των, καταφορὰ δὲ γενικὴ κατὰ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου καὶ τῶν βουλευτῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι συνετάχθησαν μετὰ τοῦ Καραθεοδωρῆ-πασσᾶ. Τὰ σημεῖα δὲ τοῦ ἀναβρασμοῦ τούτου δὲν ἐβράδυνον νὰ γείνωσιν αἰσθητά. Συνεπείᾳ ἀκαίρου ἐνεργείας τῶν τουρκαλβανῶν χωροφυλάκων ἐν Βάμῳ ταραχαὶ ἐξερράγησαν καθ' ὅλην τὴν ἐπαρχίαν Ἀποκορώνου τὴν 5 Ἰουνίου.. Ὁμὰς χριστιανῶν συνεπλάκη μετὰ τῶν τουρκαλβανῶν χωροφυλάκων καὶ ἐφωνεύθησαν ἑκατέρωθεν τινές. Τὴν ἑπομένην οἱ Ἀλβανοὶ ἐπυροβόλουν κατὰ παντὸς χριστιανοῦ, συνεπείᾳ δὲ τούτου οἱ κάτοικοι διὰ κωδωνοκρουσιῶν προσεκάλεσαν τὴν ἐπαρχίαν, ἵνα σκεφθῶσι περὶ τοῦ πρακτέου. Δισχίλιοι χριστιανοὶ συνηθροίσθησαν οὕτω ἔνοπλοι ἐν Βρύσαις, θέσῃ ἀπεχούσῃ περὶ τὴν ὥραν τοῦ Βάμου. Στρατὸς δὲ ἐκ Ῥεθύμνης ἐρ-

χόμενος ἐπυροβολήθη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, φονευσάντων ἕνα ἀξιωματικὸν καὶ πέντε στρατιώτας. Ἐν τέλει οἱ χριστιανοὶ ἀπέκοψαν τὸ τηλεγραφικὸν σύρμα καὶ προσέβαλον τὸν ἐν Ἀρμένοις στρατόν. Ὁ Καραθεοδωρῆ πασσᾶς ταραχθεὶς ἐκ τῶν συμβάντων ἠναγκάσθη νὰ μεταβῇ αὐτοπροσώπως μέχρι τοῦ φρουρίου Καλάμι πρὸς ἐπαναφορὰν τῆς τάξεως. μετέβησαν δὲ ἐπὶ τόπου καὶ οἱ βουλευταὶ Ἀποκορώνου Σήφακας, Παπαδάκης καὶ Πολογιώργης. ἵνα καθησυχάσωσι τὰ ἐξηρεθισμένα πνεύματα τῶν κατοίκων. Καὶ κατωρθώθη μὲν ἡ ἐπαναφορὰ τῆς τάξεως, ἀλλὰ συναθροίσεις γενικαὶ ἐλάμβανον χώραν κατ' ἐπαρχίας καὶ συνετάσσοντο ἔγγραφα διαμαρτυρήσεως κατὰ τοῦ πραξικοπήματος τῆς διοικήσεως, τὰ ὁποῖα ἐπεδίδοντο τοῖς προξένοις.

Ἡ κατάστασις αὕτη ἀπησχόλει σπουδαίως τὴν προσοχὴν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, καίτοι ἐδείκνυε καὶ διὰ τῶν δημοσιογραφικῶν ὀργάνων της καὶ διὰ τῶν ἐν τῇ Βουλῇ δηλώσεών της, ὅτι δὲν ἀπέδιδε σπουδαίαν σημασίαν εἰς τὰ συμβαίνοντα. Περιέσπα δὲ τὴν προσοχὴν αὐτῆς καὶ ἕτερον ζήτημα. Τὸ τρίτον ἤδη παρὰ τὸ φιρμάνιον τοῦ 1870 καὶ παρὰ τὰς προνομίας τοῦ Πατριαρχείου οἱ Βούλγαροι, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῶν σχεδίου, τῆς διὰ τῆς ἐκκλησίας ὑπηρεσίας τῶν πολιτικῶν αὐτῶν βλέψεων, ἐζήτουν τὴν ἔκδοσιν νέων βερατίων διὰ τὴν Μακεδονίαν. Ὅπως ἐξαναγκάσωσι δὲ τὴν Τουρκίαν εἰς τὴν παραχώρησιν αὐτῶν διωργάνωσαν ἐπαναστατικὰ στίφη, τὰ ὁποῖα ἐξαπέστειλαν εἰς τὴν βόρειον Μακεδονίαν. Οἱ Βούλγαροι ἐπαναστάται εἰσβαλόντες περὶ τὰς ἀρχὰς Ἰουνίου εἰς τὸ Μακεδονικὸν ἔδαφος ἐξέδωκαν προκηρύξεις πρὸς τοὺς Μακεδόνας, καλοῦντες αὐτοὺς εἰς ἐλευθερίαν καὶ διένειμαν ὅπλα, ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ τῶν Μακεδονικῶν κομιτάτων τῆς Σόφιας καὶ μεγάλης μερίδος ἀξιωματικῶν τοῦ Βουλγαρικοῦ στρατοῦ. Καὶ οἱ μὲν Μακεδόνες, ὅπως συνήθως, δὲν ἤκουσαν τῆς φωνῆς αὐτῶν, ὁ δὲ τουρκικὸς στρατὸς συνεκέντρωσε μεγάλας δυνάμεις πρὸς τὰ Βουλγαρικὰ σύνορα καὶ συνεπλάκη μετ' αὐτῶν. Καὶ ἦσαν μὲν τὰ βουλγαρικὰ στίφη ἀσήμαντα καὶ ἀνίκανα νὰ ἐξεγείρωσι τοὺς Μακεδονικοὺς πληθυσμούς, οὓς διεκδικοῦσιν οἱ Βούλγαροι, ἢ νὰ ἐπιτύχωσι πρακτικόν τι κέρδος εἰς χώραν ἀπέραντον, οἵα ἡ Μακεδονία, ἀλλὰ τὰ Βουλγαρικὰ κομιτάτα ἐποίουν πολὺν θόρυβον καὶ προεκάλουν τὴν προσοχὴν τῆς Εὐρώπης. Εἰς τρόπον ὥστε αὐτὸς

ὁ ἔγκριτος Γάλλος δημοσιογράφος καὶ ἀκαδημαϊκὸς Ἐρβὲ ἐδημοσίευεν ἐθνολογικοὺς ἀφορισμοὺς καὶ ἀπεφαίνετο «ὅτι ἡ Βουλγαρία κατέλαβεν ἐν τῇ χερσονήσῳ τοῦ Αἵμου θέσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Πεδεμοντίου πρότερον ἐν Ἰταλίᾳ». Αἱ Βουλγαρικαὶ ἐφημερίδες ἐδημοσίευον φαντασιώδη τηλεγραφήματα ἐκ Κενστενδηλίου, παρίστων δὲ τοὺς Τούρκους ὡς καταληφθέντας ὑπὸ φόβου καὶ φεύγοντας πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην. Καθ' ὅλην δὲ τὴν Βουλγαρίαν συνεκροτοῦντο συλλαλητήρια, ἐγίνοντο μνημόσυνα ὑπὲρ τῶν φονευθέντων καὶ συνελέγοντο ἔρανοι. Ἀλλὰ πραγματικῶς τὸ κίνημα δὲν εἶχε λάβῃ τὴν ἔκτασιν, ἣν ἐφαντάζοντο οἱ Βούλγαροι. Συμπλοκαί τινες ἐγίνοντο παρὰ τὸ Τσάρεβον, Βίρμαν, Λέσκαν καὶ Στρωμνίτσαν, καθ' ἃς ὁ Τουρκικὸς στρατὸς ἠδυνήθη εὐχερῶς νὰ καταβάλῃ καὶ διασκορπίσῃ τοὺς ἐπαναστάτας. Τὸ μόνον δὲ ἀνδραγάθημα, ὅπερ ἠδυνήθησαν νὰ παρουσιάσωσιν ἦν ἡ ἀπάνθρωπος καταστροφὴ τοῦ χωρίου Δοσπάτι, κειμένου 4 ὥρας ἄνωθεν τῆς Περιστερᾶς, ὅπερ οἱ ἐπαναστᾶται ἀνετίναξαν διὰ δυναμίτιδος. Τὸ χωρίον κατῳκεῖτο ἀποκλειστικῶς ὑπ' Ὀθωμανῶν καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ 400 ὡς ἔγγιστα οἰκιῶν, αἵτινες πᾶσαι σχεδὸν κατεστράφησαν ὡς καὶ τὸ μέγιστον μέρος τῶν κατοίκων.

Τὰ γεγονότα ταῦτα προὐκάλεσαν ζωηρὰν συγκίνησιν ἐν Ἀθήναις. Τὴν 29 Ἰουνίου συνεκροτεῖτο ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῆς νομικῆς σχολῆς συλλαλητήριον τῆς ἑταιρίας ὁ «Ἑλληνισμὸς» καὶ ἐξεδίδετο ψήφισμα τοῦ λαοῦ τῶν Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς κατὰ τοῦ Βουλγαρικοῦ κινήματος ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ὑπὲρ τῆς δράσεως τῆς κυβερνήσεως πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τοῦ ἔθνους. Τῇ δὲ 5 Ἰουλίου ἐγένετο ζωηρὰ συζήτησις ἐν τῇ βουλῇ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος καὶ ὑπεβάλλετο ἐπερώτησις ὑπὸ τοῦ βουλευτοῦ Λοκρίδος Εὐταξίου περὶ τῶν ζητουμένων παρὰ τῶν Βουλγάρων βερατίων, ὁ δὲ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν Σκουζὲς προέβαινεν εἰς τὴν δήλωσιν ὅτι «ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ νὰ ἴδῃ διατηρούμενον τὸ καθεστὼς ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, δὲν ἔλειψε νὰ ποιήσηται τὰς ἀναγκαίας παραστάσεις καὶ διαβήματα, ὅπως ἐννοηθῇ καλῶς τὸ συμφέρον τοῦ νὰ μὴ θιχθῇ τὸ καθεστὼς καὶ ἐπέλθῃ ἀλλαγὴ πρὸς ὄφελος τῶν δικαιωμάτων ἑτέρας». Ὁμοίαν ἐπερώτησιν ἐπανελάμβανεν ὁ βουλευτὴς Παπαμιχαλόπουλος κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 18ης Ἰουλίου περὶ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ συμβαινόντων καὶ τὴν 23 Ἰουλίου ἐγίνετο μέγα συλλαλητήριον ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ Συντάγματος ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας, εἰς τὸ ὁποῖον ἐλάμβανον μέρος Μακεδόνες,

Ἠπειρῶται καὶ Κρῆτες καὶ ἐξέδιδον ψήφισμα, εἰς τὸ ὁποῖον σὺν τοῖς ἄλλοις ἐξέφραζον τὴν λύπην τοῦ λαοῦ τῆς πρωτευούσης ἐπὶ τῇ ἀπουσίᾳ κατὰ τὰς περιστάσεις ταύτας τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἔθνους, ἀποδημοῦντος εἰς Αἲξ Λεμπαίν. Ἐν ᾧ ταὐτοχρόνως ἐτίθετο καὶ συνεζητεῖτο ὑπὸ τοῦ τύπου τὸ ζήτημα, ἂν ἡ κυβέρνησις καλῶς ἐπολιτεύθη ὡς ἐπολιτεύθη ἐν τοῖς Κρητικοῖς, καθ' ὑπερβολὴν θωπεύουσα τὴν Τουρκίαν πρὸς ζημίαν τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων καὶ τῆς Κρήτης, ἥτις. ὅταν ἵστατο ὀρθία, ἀπέστελλεν ἐπιτακτικὸν τηλεγράφημα πρὸς τὸν Σουλτάνον, ὑπεραμυνομένη γενναιοφρόνως καὶ πατριωτικῶς τῶν προνομιῶν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ κυβέρνησις πλειότερον ταραχθεῖσα ἐξ ὅλων τούτων, καὶ ἐμμένουσα ἐν τῇ ἰδέᾳ ὅτι ἔπρεπεν ἐκ παντὸς τρόπου νὰ ἐμμείνῃ εἰς τὴν εἰρηνικὴν αὐτῆς πολιτικὴν συνεσκοτίζετο ἐπὶ μᾶλλον. Καὶ προκειμένου περὶ τῶν Κρητικῶν πραγμάτων, ὁπόθεν ὁ μεγαλείτερος φόβος, ἡ κυβέρνησις ἔδιδεν εἰς τὸν ἐν Χανίοις ἀντιπρόσωπόν της τὰς αὐτὰς ὁδηγίας, ἐπιμένουσα εἰς τὴν ὁδὸν, τὴν ὁποίαν ἐν ἀρχῇ ἐχάραξεν. Ὁ ἀναβρασμὸς ἐν Κρήτῃ ἐξηκολούθει καὶ οἱ φυλετικοὶ φόνοι ἐπολλαπλασιάζοντο. Τὴν νύκτα δὲ τῆς 19 πρὸ τὴν 20 Αὐγούστου οἱ Τοῦρκοι τῶν Χανίων ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἑορτῆς τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀναβάσεως τοῦ Σουλτάνου ἐσχεδίασαν νὰ προβῶσιν ἐν Χανίοις εἰς δολοφονίας καὶ ἐπιθέσεις κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Εἶχον δὲ ἀποφασίσῃ νὰ ἐκκινήσωσιν ἐκ τοῦ ἐν Καλεκαπισῇ καφενείου ἔνοπλοι καὶ πυροβολοῦντες δῆθεν χάριν τῆς ἑορτῆς νὰ φθάσωσι μέχρι τῆς παραλίας, ἔνθα ἤθελον πυροβολήσει κατὰ τῶν συγκεντρωμένων χριστιανῶν. Πρὸς τοῦτο δὲ εἶχον ἀπαγορεύσει τὴν ἔξοδον τῶν χανουμισσῶν ἐκ τῶν οἰκιῶν των, ἐν ᾧ κατ' ἔτος κατὰ ἑκατοντάδας τὴν ἡμέραν ταύτην ἐξήρχοντο καὶ περιεφέροντο ἀνὰ τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως μέχρι τῆς πρωίας, ἵνα μὴ εὑρεθῶσι κατὰ τὴν ὥραν τῶν συμπλοκῶν εἰς τὰς ὁδούς.

Ἀλλὰ τὸ σχέδιον ἐματαιώθη, διότι πρὸ τῆς ὁρισθείσης ὥρας ἐφονεύθη, ἐν ᾧ ἐξήρχετο τῆς πόλεως, ἔμπροσθεν τῆς θύρας τοῦ Καλεκαπισίου ὁ ἐξ Ἴμβρου Σφακίων Ἰωάννης Πραουδάκης, ἐκ τούτου δὲ ἠννόησαν τὰ τεκταινόμενα οἱ Χριστιανοὶ καὶ ἡ στρατιωτικὴ διοίκησις ἠδυνήθη νὰ λάβῃ αὐστηρὰ μέτρα. Οὐχ ἧττον καθ' ὅλην τὴν νύκτα ὁμάδες ἐνόπλων Τούρκων διέτρεχον σποραδικῶς τὰς χριστιανικὰς συνοικίας καὶ προὐκάλουν τοὺς Χριστιανούς, ἐγίνοντο δὲ συμπλοκαὶ καὶ ἐτραυματίσθησαν ἱκανοί. Τὴν ἐπαύριον ἡμέραν Κυριακὴν

ὁ Χριστιανικὸς λαὸς τῆς πόλεως ἐκλήθη διὰ κωδωνοκρουσιῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἵνα συσκεφθῇ ἐπὶ τῆς καταστάσεως καὶ ἐξέλεξεν ἐπιτροπήν, ἥτις μετέβη παρευθὺς εἰς τὸν Γ. διοικητὴν καὶ ἐπέδωκεν ἔγγραφον διαμαρτυρίαν διὰ τὰ συμβάντα, ἧς ἀντίγραφον ἀπέστειλε καὶ πρὸς τοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τὸν πρόξενον τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τοῦ ἐγγράφου τούτου ὁ λαὸς τῶν Χανίων ἐκθέτων τὰ τῆς καταστάσεως καὶ ἐπιρρίπτων τὴν εὐθύνην τῶν συμβαινόντων ἐπὶ τῶν ὀργάνων τῆς χωροφυλακῆς ὡς ὑποκινούντων καὶ ὑποστηριζόντων τὰς δολοφονίας, ἐζήτει. α΄) «Ριζικῶς νὰ μεταρρυθμισθῇ καὶ βελτιωθῇ ἡ ὑπάρχουσα χωροφυλακὴ δι' ἀντικαστάσεως ἰδίως τῶν ἀνωτέρων αὐτῆς ἀξιωματικῶν. β΄) Νὰ δοθῇ ἡ προσήκουσα μέριμνα περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν ὀργάνων τῆς ἀνακρίσεως, ἀνατιθεμένων τῶν σοβαρῶν τούτων καθηκόντων εἰς πρόσωπα ἱκανά, δραστήρια καὶ ἀμερόληπτα. γ΄) Ἐν γένει ν' ἀναπτυχθῇ μεγίστη δραστηριότης πρὸς πρόληψιν τῶν ἀδικημάτων καὶ σωφρονισθῶσι καὶ ἐκεῖνα τὰ πρόσωπα ἐκ τῶν Ὀθωμανῶν, ἅπερ καίτοι δυνάμενα δὲν θέλουσι ν' ἀποτρέψωσιν ἢ ἀνέχονται νὰ παρεκτρέπωνται τὰ φαῦλα στοιχεῖα, ἅπερ ἑκάστοτε παρέχουσιν εἰς τὴν κυβέρνησιν ἀνησυχίας καὶ εἰς τὸ Χριστιανικὸν στοιχεῖον μερίμνας. Ἐν τέλει ὁ Χριστιανικὸς λαὸς ἐδήλου διὰ τῶν ἀντιπροσώπων του, ὅτι ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐννοεῖ οὐδὲ δύναται νὰ διαβιώσῃ ὑπὸ τὸ ὑπάρχον καθεστῶς».

Ὁ Καραθεοδωρῆ-πασσᾶς λαβὼν τὸ ἔγγραφον ὑπεσχέθη νὰ λάβῃ σύντονα μέτρα διὰ τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν καὶ νὰ διορθώσῃ τὰ κακῶς ἔχοντα ἐντὸς 15 ἡμερῶν. Οὔτε τὴν δύναμιν ἐν τούτοις εἶχεν, οὔτε τὴν θέλησιν, ὅπως ἀναχαιτίσῃ τὰ ἀκατασχέτως πρὸς τὴν ἐπανάστασιν φερόμενα πράγματα τῆς Κρήτης. Αἱ συμπλοκαὶ καὶ αἱ δολοφονίαι ἐξηκολούθουν καθ' ὅλην τὴν νῆσον, ἡ δὲ κατάστασις ὁσημέραι ἐδεινοῦτο καὶ συναθροίσεις πολυάριθμοι ἐλάμβανον χώραν ἐν Καστελλίῳ τῆς Κισσάμου, Σφακίοις, καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ κατάστασις αὕτη ὤθησε τινὰς ἐκ τῶν μᾶλλον θερμοτέρων Κρητῶν, ἐκ τῆς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ τόπου τάξεως νὰ λάβωσι τὴν πρωτοβουλίαν, ὅπως εὕρωσι τρόπον διεξόδου τοῦ τόπου ἀπ' αὐτῆς. Τὸ περίεργον δὲ εἶνε, ὅτι τὴν φορὰν ταύτην ἐτέθησαν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐθνικῆς κινήσεως ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νέοι ἄνδρες, ἀνεπτυγμένοι καὶ θερμουργοί, ἔχοντες τὴν συνδρομὴν ἐκείνης τῆς μερίδος ἐκ τῆς Γεν. συνελεύσεως, ἥτις μέχρι τοῦδε ἠκολούθησε τὴν πολιτικὴν τῆς διαμαρτυρίας. Ἀκριβῶς

δὲ διὰ τοῦτο ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις οὐδεμίαν ἔδωκε προσοχὴν εἰς αὐτούς, ἀλλὰ τοὐναντίον ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς ἐζήτησε νὰ ματαιώσῃ τὰς ἐνεργείας των. Οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐξέδωκαν τὴν 20 Αὐγούστου 1895 προκήρυξιν πρὸς τὸν Κρητικὸν λαόν, δι' ἧς ἐκάλουν αὐτὸν εἰς γενικὴν συνάθροισιν τὴν 22 Σεπτεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς τὴν θέσιν Κλῆμα κειμένην μεταξὺ Σφακίων καὶ τῆς ἐπαρχίας 'Αποκορώνου. 'Επειδὴ δὲ εἶχον ὑπ' ὄψει τὸν πόλεμον τὸν ὁποῖον ἐνήργει κατ'αὐτῶν ὁ Γενικὸς Πρόξενος τῆς 'Ελλάδος, τὸ ἀδύνατον δὲ γενικωτέρου τινὸς ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἄνευ τῆς συνδρομῆς καὶ τῆς θελήσεως τῆς 'Ελληνικῆς Κυβερνήσεως, ἠσπάσθησαν μέσην ὁδὸν καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ἐπιδιώξωσι δι' εἰρηνικῶν εἰ δυνατὸν μέσων καὶ λαϊκῶν συναθροίσεων τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἀφαιρεθέντων προνομίων καὶ τὴν τροποποίησιν αὐτῶν συμφώνως πρὸς τὰς παρουσιασθείσας ἀνάγκας τοῦ τόπου. 'Η πρώτη αὕτη προκήρυξις, ἣν ἐξέδωκαν,ἔχουσα ἱστορικὴν ἀξίαν διὰ τὰ μετὰ ταῦτα συμβάντα ἔχει ὡς ἑξῆς·

«'Αγαπητοὶ συμπατριῶται. 'Η κατάστασις τῆς ἡμετέρας πατρίδος δὲν ἦτο καλὴ κατὰ τελευταῖα ἔτη ὑπὸ πᾶσαν μὲν ἔποψιν, ἰδίᾳ ὅμως λόγῳ δημοσίας ἀσφαλείας, ἀλλὰ κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας κατέστη πλέον ἀφόρητος ἕνεκα τῶν διαπραττομένων φόνων ὑπὸ τῶν μωαμεθανῶν κατὰ τῶν ἐργατικῶν φιλησύχων χριστιανῶν.

'Ενθυμεῖσθε τοὺς φόνους, οἵτινες διεπράχθησαν εἰς Κυδωνίαν κατὰ ὁπλαρχηγῶν ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων τῆς ἡμετέρας νήσου.

Δὲν ἐλησμονήσατε δὲ καὶ τὰ γεγονότα τοῦ 'Αποκορώνου, καθ' ἃ τὰ ὄργανα τῆς ἐξουσίας,οἱ 'Αλβανοὶ καὶ ἐντόπιοι Μουσουλμάνοι χωροφύλακες,ἐφόνευσαν ἀόπλους καὶ εἰρηνικοὺς χριστιανοὺς ἄνευ λόγου, ἕνεκα τοῦ ὁποίου ἔνοπλοι χριστιανοὶ περὶ τοὺς 1500 ἐπολιόρκησαν τὴν ἕδραν τῆς Διοικήσεως Σφακίων καὶ ἠναγκάσθησαν νὰ συμπλακῶσι μετὰ τοῦ στρατοῦ. Κατόπιν συνέβησαν τ' αὐτὰ ἐν ἄλλῃ ἐπαρχίᾳ τῆς νήσου εἰς Σέλινον, ὅπου ἐντὸς 15 ἡμερῶν ἐφονεύθησαν 8 φιλήσυχοι χριστιανοί. Σήμερον δὲ συμβαίνουσι τὰ αὐτὰ εἰς τὰ πρόθυρα τῆς πρωτευούσης καὶ αὔριον πιθανὸν νὰ συμβῶσι τὰ ἴδια ἀλλαχοῦ.

Γνωρίζετε ἐπίσης, ὅτι αἱ προβλεπόμεναι περιστάσεις οὐ πρὸ πολλοῦ παρεκίνησαν τοὺς ἐν 'Αθήναις ἀρίστους συμπατριώτας μας νὰ γράψωσι πρὸς τὴν βουλήν μας, ὅπως ζητήσῃ ὅτι κατὰ τὸ 1889 ἐχάσαμεν καὶ κάτι μάλιστα παραπάνω, ἤτοι νὰ ζητήσῃ τὸ πρώην καθε-

στῶς μὲ βελτιώσεις, ἀλλ' ἡ Βουλή μας ἔκλεισε χωρὶς νὰ κάμῃ περὶ τῶν ἀφαιρεθέντων προνομίων μας λόγον.

Αἱ ἐξωτερικαὶ περιστάσεις εἶναι σήμερον εὐνοϊκαὶ καὶ καθ'ἑκάστην γίνονται εὐνοϊκώτεραι διὰ τοὺς ὑποδούλους λαοὺς τῆς Τουρκίας, διότι ἡ Χριστιανικὴ Εὐρώπη ἤρχισε νὰ ἀναγνωρίζῃ τὰ ἀνθρώπινα δίκαια τῶν ὑποδούλων καὶ νὰ θέσῃ αὐτοὺς ὑπὸ τὴν προστασίαν της.

Διὰ τοὺς δύο λοιπὸν τούτους λόγους, ἤτοι διὰ τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν τῆς ἡμετέρας νήσου καὶ ἕνεκα τῆς ἀκατασχέτου ὁρμῆς τῶν περιστάσεων ἐκρίναμεν ἀναγκαῖον νὰ συνέλθῃ ὁ χριστιανικὸς λαός, ἵνα σκεφθῇ περὶ τῆς τύχης αὐτοῦ.

Θεωροῦμεν δὲ κατάλληλον παρά ποτε ἄλλοτε τὴν περίστασιν, ἵνα ὑψώσωμεν καὶ ἡμεῖς τὴν φωνή μας ὑπὲρ τῶν δικαίων μας καὶ ἀποτεινόμενοι πρὸς τὰς φιλανθρώπους Εὐρωπϊκὰς Κυβερνήσεις ἱκετεύσωμεν αὐτάς, ὅπως ἀναγνωρίσωσι καὶ ὑποστηρίξωσι τὰ δίκαια ἡμῶν ὡς ἀνεγνώρισαν καὶ ἐπιμένουσι παρὰ τῇ Ὑψηλ. Πύλῃ νὰ παραδεχθῇ τὰ δίκαια καὶ ἄλλων χριστιανικῶν λαῶν, οἵτινες μάλιστα δὲν ἔχουσι θυσιάσει ὅσα ἡ Κρήτη πρὸς τελείαν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ μέσα διὰ τῶν ὁποίων θὰ ζητηθῇ ἡ βελτίωσις τοῦ πολιτεύματός μας καὶ ἡ καλλιτέρευσις τῆς καταστάσεως τῆς ἡμετέρας πατρίδος θὰ εἶνε εἰρηνικά, διότι θὰ στηρίξωμεν τὰ δικαιώματά μας ἐπὶ τοῦ Δικαίου, ὅπερ ἔχομεν ὑπὲρ ἡμῶν, προτρέπομεν πάντα φιλόπατριν ἐπαρχιώτην νὰ μὴ προβῇ ὅσῳ καὶ ἂν προκαλῆται εἰς ἀντεκδικήσεις ἢ ἄδικα ἔργα, διότι ταῦτα ἀντιστρατεύονται εἰς τὸ συμφέρον τῆς ἐνδόξου ἡμῶν πατρίδος.

Ὅθεν πρὸς τὸν εἰρημένον σκοπὸν καλοῦμεν ἅπαντας τοὺς συμπατριώτας μας, τὸν χριστιανικὸν λαὸν τῆς νήσου, ἵνα παρευρεθῇ καθόσον εἶνε αὐτῷ δυνατόν, τὴν 3 Σεπτεμβρίου ἐ. ἔ. εἰς θέσιν Κλῆμα, κειμένην μεταξὺ Σφακίων καὶ τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου, ὅπου θέλει ληφθῇ ἡ ὁριστικὴ ἀπόφασις καὶ θέλουσι συνταχθῇ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα».

Ἡ προκήρυξις αὕτη εὗρεν ὑποδοχὴν παρὰ τῷ λαῷ τὴν ὁρισθεῖσαν δὲ ἡμέραν ἐγένετο πολυπληθὴς συνάθροισις εἰς τὴν θέσιν Κλῆμα. Μεταξὺ τῶν παρευρεθέντων κατ' αὐτὴν εἰσὶ καὶ οἱ μετέπειτα μέγα μέρος λαβόντες εἰς τὸ κίνημα Μαλινός, Μ.Κουνδουράκης, Ἐμ. Φραντζεσκάκης, Ε. Μυλωνογιαννάκης, Βαρδοσφυρίδης, Γ. Πωλιουδάκης, Χριστοδουλάκης, Χατζηγρηγοράκης, Παπαμαλέκος, Γενιαράλης, Χατζηδά-

κης, Πολέντας καὶ τριάκοντα ἄλλοι περίπου ἀντιπροσωπεύοντες διάφορα τμήματα τῆς νήσου. Ἡ συνάθροισις κατὰ φυσικὸν λόγον ἔσχε τὰ ἀποτελέσματά της. Ἐσχηματίσθη ἐπιτροπὴ πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεων τοῦ λαοῦ, ἥτις ἐκλήθη Ἐπιτροπὴ Μεταπολιτεύσεως τῆς Κρήτης καὶ συνετάχθη ὑπόμνημα μακρὸν εἰς ἑπτὰ πρωτόγραφα, τὸ ὁποῖον ἐπὶ ὀκτὼ ἡμέρας ὑπεγράφετο παρὰ τῶν συνελθόντων καὶ μετεβιβάζετο ἀπὸ ἐπαρχίας εἰς ἐπαρχίαν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν. Περὶ τὴν ἐπιτροπὴν ἐτάχθη διοικητικὸν Συμβούλιον, ἀνετέθη δὲ ἡ προεδρεία αὐτῆς εἰς τὸν ἐκ Σφακίων πρωτοδίκην Μ. Κουνδουράκην. Ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως παρέμεινεν εἰς Κλῆμα μέχρι τῆς 7 Σεπτεμβρίου, συγκεντρώσασα δὲ περὶ τοὺς διακοσίους ὁπλίτας κατῆλθε μετὰ τοῦτο εἰς τὴν θέσιν Βρύσαις τοῦ Ἀποκορώνου. Ἡ διοίκησις ταραχθεῖσα ἐκ τούτου ἀπέστειλε κατ' αὐτῆς σῶμα στρατοῦ ἐκ Βάμου, μετά τινας δὲ ἀκροβολισμοὺς πρὸς αὐτὸ ἀπεσύρθη τὴν ὀγδόην τοῦ αὐτοῦ μηνὸς εἰς Κράπην λεκανοπέδιον ὀχυρώτατον ἐπὶ τῶν ὁρίων τῶν ἐπαρχιῶν Σφακίων καὶ Ἀποκορώνου, ἱστορικώτατον διὰ τὰς ἐπανειλημμένας μάχας, τὰς γενομένας αὐτόθι καθ' ὅλας τὰς ἐπαναστάσεις καὶ δὴ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866. Αὐτόθι μετὰ δύο ἡμέρας τὴν δεκάτην Σεπτεμβρίου ἐγένετο νέα καὶ ζωηροτέρα συνάθροισις ἐνόπλων ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν Σφακίων, Ἀποκορώνου, Ῥεθύμνης καὶ Ἀμαρίου, προσελθόντος καὶ τοῦ γνωστοῦ ἐξ ἄλλων ἐπαναστάσεων Γέρω — Κώστα Βολουδάκη ὁπλαρχηγοῦ ἐκ Βαφὲ φέροντος ἤδη ἐπὶ τῆς ῥάχεώς του περίπου ἕνα αἰῶνα. Ἡ παρουσία αὐτοῦ διεθέρμανε τὰ στήθη τῶν νεωτέρων, αἱ δὲ συμβουλαὶ αὐτοῦ, ὅπως ἐπιμείνωσιν εἰς τὸ πρόγραμμα, ὅπερ εχάραξαν, ἐνέπλησσεν αὐτοὺς σθένους καὶ ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ὑπογραφέντος τοῦ ὑπομνήματος οἱ συναθροισθέντες ὥρισαν ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν Ἰωσὴφ Χατζιφρουσάκη, Σπύρου Βαρδάκη, Κουρκούτη καὶ Κωσταροῦ Βολουδάκη, ὅπως ἐπιδώση τὸ συνταχθὲν ὑπόμνημα πρὸς τοὺς ἐν Χανίοις προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἀλλὰ πρὸ τούτου οἱ ἀποτελοῦντες τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐσκέφθησαν ν' ἀποστείλωσιν εἰς τὸν κ. Γεννάδην ἀνεπίσημον ἀντίγραφον τοῦ ὑπομνήματος, ὅπως ἐπιφέρῃ, ἐὰν ἤθελε τροποιήσεις ἐπ' αὐτοῦ.

Ἀλλ' ὁ Ἕλλην πρόξενος οὐ μόνον ἠρνήθη νὰ δεχθῇ αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἐπετίμησε τοὺς κομιστάς. Μετὰ τοῦτο οἱ τῆς ἐπιτροπῆς ἀπελπισθέντες ἐπέδωσαν αὐτὸ τὴν 15 Σεπτεμβρίου εἰς τοὺς ἐν Χανίοις

ἀντιπροσώπους τῶν μεγάλων δυνάμεων. Τὸ ὑπόμνημα ὑπογεγραμμένον παρ' ἀντιπροσώπων τῶν ἐπαρχιῶν Σφακίων, Ἀποκορώνου, Ἁγίου Βασιλείου καὶ Ῥεθύμνης ἦν πολυσέλιδον· ἀπηυθύνετο δὲ πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν μεγάλων δυνάμεων ὡς ἐγγυητριῶν τοῦ εἰς τοὺς Κρῆτας χορηγηθέντος πολιτεύματος τῆς Χαλέπας. Μετὰ τὴν ἐξιστόρησιν δὲ τῶν ἀπὸ τοῦ 1889 καὶ ἐντεῦθεν συμβάντων οἱ Κρῆτες, παριστῶντες τὴν ἀνάγκην ν' ἀφεθῇ ἐσωτερικῶς ἐλευθέρα ἡ νῆσος, ὅπως διαρρυθμίσῃ τὰ κατ' αὐτὴν ἀναλόγως πρὸς τὰς παρουσιζομένας ἐν αὐτῇ ἀνάγκας, ἐζήτουν εὐλαβῶς παρὰ τῶν μεγάλων δυνάμεων, ὅπως τῇ μεσολαβήσει των ἐπενεχθῶσιν αἱ ὑποδεικνυόμεναι βελτιώσεις εἰς τοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς τῆς νήσου, «μέχρις οὗ τῆς θείας προνοίας εὐδοκούσης ἐκπληρωθῶσιν οἱ πασίγνωστοι προαιώνιοι τῶν Κρητῶν πόθοι». Ὑπεδεικνύοντο δὲ ὡς τοιαῦται ὁ ἐπὶ πενταετίαν διορισμὸς χριστιανοῦ διοικητοῦ. Ἡ ἀπ' αὐτοῦ πλήρης ἐξάρτησις πάντων ἐν γένει τῶν ὑπαλλήλων. Ὁ καθορισμὸς τῶν δικαιωμάτων τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας καὶ ὁ κατὰ τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας καταρτισμὸς τοῦ νομοθετικοῦ σώματος. Πλήρης οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία διὰ τῆς πληρωμῆς τῇ ἐπικυριάρχῳ κυβερνήσει ἐτησίου φόρου 15,000 λιρῶν. Ἀπαλλαγὴ ἀπὸ πάσης ὑποχρεώσεως ἐκ τῶν ἐμπορικῶν συνθηκῶν μεταξὺ Τουρκίας καὶ ἄλλων κρατῶν. Διαχείρισις τῶν τελωνειακῶν προσόδων. Ἀπομάκρυνσις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς νήσου καὶ περιορισμὸς αὐτοῦ ἐν τοῖς φρουρίοις. Ἀνάθεσις τῆς δημοσίου ἀσφαλείας εἰς τὴν χωροφυλακὴν καὶ ἄλλα τινά, τὰ ὁποῖα βραδύτερον ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τοῦ ὑπὸ τῶν δυνάμεων παραχωρηθέντος πολιτεύματος μετὰ τὰς σφαγὰς τοῦ Μαΐου. Διότι ἡ ἱστορία διδάσκει ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, ὅτι ἡ Εὐρωπαϊκὴ διπλωματία ἔρχεται πάντοτε ἀργά.

Τὸ ὑπόμνημα τῆς ἐπὶ τῆς Μεταπολιτεύσεως τῆς Κρήτης ἐπιτροπῆς τινὲς τῶν Προξένων ἠρνήθησαν νὰ δεχθῶσιν, ὁ δὲ τῆς Ἑλλάδος ἐδέχθη μέν, ἐχαρακτήρισε δὲ ὡς ἀντεθνικό. Διὸ καὶ συνετάχθη τῇ διοικήσει ἐν ταῖς προσπαθείαις πρὸς διάλυσιν τῆς ἐπιτροπῆς. Ὁ Καραθεοδωρῆ-πασσᾶς πληροφορηθεὶς τὰ τῆςἐπιδόσεως συνέλαβεν ἓν ἐκ τῶν μελῶν τῆς ἐπιφορτισμένης αὐτὴν ἐπιτροπῆς καὶ ἐφυλάκισεν αὐτό. Ἐπειδὴ ὅμως ὡς ἐκ τῆς συλλήψεως ταύτης παρετηρήθη ἔξαψίς τις τῶν πνευμάτων, τὸ δὲ διάβημα ἐκρίθη ὡς ἀσύμφορον, διετάχθη ἡ ἀπόλυσις αὐτοῦ. Οὐχ ἧττον ὁ Γεν. Διοικητὴς προέβη εἰς τὴν ἀπό-

λυσιν ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ πρωτοδίκου τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως Μανούσου Κουνδουράκη, καθ' οὗ ἐξέδωκε καὶ ἔνταλμα συλλήψεως, εἰς τὴν παῦσιν δὲ ὡσαύτως πάντων τῶν ἐν Βάμῳ δικηγόρων, οἱ ὁποῖοι ἔλαβον μέρος εἰς τὴν Ἐπιτροπήν. Πρὸς δὲ ὁ Ἕλλην πρόξενος προέβη εἰς ἐνεργείας παρά τισι βουλευταῖς καὶ ἄλλοις πολιτευομένοις, προτείνων ὅπως διαλυθῇ ἡ ἐπιτροπὴ μὲ τὴν ὑπόσχεσιν, ὅτι κατόπιν ἤθελεν ἀφιερωθῇ καὶ αὐτὸς ὁλοψύχως εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀφαιρεθέντων προνομίων μετὰ τῶν ἀναγκαίων τροποποιήσεων. Τὰς προτάσεις ταύτας ἀπέρριψαν οἱ περὶ τὴν ἐπιτροπήν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ Ἑλληνικὸν Προξενεῖον, καθ' ἃς εἶχεν ὁδηγίας ἐκίνει πάντα λίθον κατὰ τῆς εὐοδώσεως τοῦ ἔργου τῆς ἐπιτροπῆς, οἱ περὶ αὐτὴν παραπονούμενοι ἀπέστειλαν εἰς τὸν Ἕλληνα πρόξενον τὴν ἑξῆς ἐπιστολήν. «Κύριε Πρόξενε. Πληροφορούμεθα ὅτι δι' ὅλης τῆς δυνάμεως τὴν ὁποίαν διαθέτει τὸ Ἑλληνικὸν προξενεῖον, πολεμᾶτε τὰ αἰτήματα, ἅτινα διετυπώσαμεν καὶ ὑπεβάλλαμεν εἰς τὰς Εὐρωπαϊκὰς κυβερνήσεις. Ἡμεῖς προέβημεν εἰς τὴν γέννησιν τοῦ περὶ οὗ πρόκειται πολιτικοῦ κινήματος, ἕνεκα τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως τῆς ἡμετέρας νήσου, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῶν ἐξωτερικῶν περιστάσεων, καθότι νομίζομεν ὅτι ὡς ἠδικημένος Χριστιανικὸς λαὸς καὶ ὁ Κρητικὸς, δύναται νὰ παρουσιάσῃ κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ζήτημα εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις καὶ νὰ ζητήσῃ βελτίωσιν τῆς οἰκτρᾶς πολιτικῆς καταστάσεως αὐτοῦ. Ἐφροντίσαμεν δὲ μέχρι τοῦδε καὶ θὰ φροντίσωμεν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ὅπως μὴ προέλθῃ οὐδὲν κακὸν ἐκ τῶν συναθροίσεων. Ὑμεῖς ὅμως, ὡς ὅλος ὁ Χριστιανικὸς λαὸς γνωρίζει, καταφέρεσθε καθ' ἡμῶν καὶ μᾶς πολεμᾶτε, ὅσον οὐδ' οἱ Τοῦρκοι, χωρὶς νὰ μᾶς ἀναφέρητε διὰ τίνα λόγον θεωρεῖτε ἀντεθνικὰ τὰ αἰτήματά μας. Σᾶς παρακαλοῦμεν λοιπόν· εἴπατέ μας εἰς ποῖα μέρη τοῦ ὑπομνήματος μᾶς εὑρίσκεται ἀντεθνικά. ...Ἀλλ' ἐὰν δὲν ἔχητε νὰ μᾶς δείξητε τοιαῦτα μέρη, σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ μὴ καταφέρησθε ἐναντίον ἡμῶν καὶ νὰ πολεμᾶται τὰ αἰτήματα, δι' ὧν μόνον κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ λαοῦ δύναται νὰ βελτιωθῇ ἡ ἐσωτερικὴ κατάστασις τῆς ἡμετέρας πατρίδος. Διότι ἄλλως νὰ εἶσθε βέβαιος, εὑρίσκεσθε ἐνάντιοι πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν πνεῦμα παρὰ τοῖς ἐπαρχιακοῖς πληθυσμοῖς, ὅπερ δὲν συμφέρει.... Ἐν Βατουδγιάρῃ τῇ 17 7βρίου 1895. Ἡ Ἐπιτροπή». Συγχρόνως δὲ διεμηνύθη τῷ Καραθεοδωρῇ πασσᾷ καταλλήλως, ὅτι «ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ καταδιώκων τὴν Ἐπιτροπὴν

Ὀθωμανικὸς στρατὸς ὑπερβῆ τὰ ὅρια τῆς ἀμύνης καθίστατο αὐτὸς καὶ μόνος ὑπεύθυνος διὰ πᾶσαν ἐνδεχομένην ἐναντίαν περίπτωσιν, ἣν ὁ Χριστιανικὸς λαὸς φρονίμως ποιῶν πάσῃ δυνάμει ἀπέφυγε μέχρι τοῦδε καὶ ζητεῖ ν' ἀποφύγῃ εἰ δυνατὸν μέχρι τέλους».

Τὰ συμβάντα ταῦτα περιῆλθον εἰς γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, καθ' ἣν στιγμὴν αὕτη ἀπησχολεῖτο εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῶν δημοτικῶν ἐκλογῶν. Τὸ νέφος τοῦ ἐξωτερικοῦ ζητήματος ἐνέκρυπτε μέγαν κίνδυνον διὰ τὸ μέλλον, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν παροῦσαν στιγμὴν ἐφαίνετο αἰσθητότερος. Ὁ πρωθυπουργὸς Θ. Δηλιγιάννης μὴ δυνηθεὶς νὰ προχωρήσῃ οὐδὲ κατὰ κεραίαν εἰς τὰς μετὰ τῶν δανειστῶν τοῦ κράτους διαπραγματεύσεις ἔβλεπε τοὺς ὑπολογισμοὺς αὐτοῦ ἀνατρεπομένους ἀπὸ ἡμέραν εἰς ἡμέραν. Τὴν Εὐρώπην ὁλόκληρον ἀπησχόλει τὸ ἀνανεωθὲν Ἀρμενικὸν ζήτημα. Μετὰ τὰς σφαγὰς τῆς Σασσοὺν καὶ τὴν ἀνιαρὰν ἐκείνην περίοδον τῶν διαπραγματεύσεων μετὰ τῶν τριῶν Δυνάμεων προεξαρχούσης τῆς Ἀγγλίας, ἡ πρώτη περίοδος τοῦ Ἀρμενικοῦ ζητήματος εἶχε λήξει, δυνηθέντος τοῦ Σουλτάνου νὰ πείσῃ τὰς δυνάμεις, ὅτι δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ προχωρήσῃ εἰς τὰς παραχωρήσεις πέραν ὡρισμένου σημείου χωρὶς νὰ πέσῃ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ του καὶ νὰ διακινδυνεύσῃ τὸν θρόνον του. Αἰφνιδίως ἡ ἀσύνετος διαδήλωσις τῶν Ἀρμενίων πρὸ τῆς Ὑψηλ. Πύλης ἔδωκεν ἀφορμήν, ὅπως διοργανωθῶσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει αἱ σφαγαὶ τῶν Ἀρμενίων ἐπὶ δύο ἡμέρας, ὅτε χίλιοι τὸ ὀλιγώτερον ἐξ αὐτῶν ἐφονεύθησαν ὑπὸ τὰς ὄψεις τῆς ἀστυνομίας καὶ τοῦ στρατοῦ, ὅστις μᾶλλον ὑπεβοήθησεν αὐτάς. Ἀμέσως κατόπιν ἐπηκολούθησαν αἱ σφαγαὶ τοῦ Ἀχ — Χισὰρ πλησίον τοῦ Ἰσμὶδ καὶ αἱ σφαγαὶ τῆς Τραπεζοῦντος, αἱ ὁποῖαι εἶχον διοργανωθῇ ὑπὸ τῶν ἀρχῶν διὰ τοῦ κυνικωτέρου τρόπου, τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἀστυνομίας μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν ὑποβοηθούντων τὰς φρικώδεις σκηνάς, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν. Ἡ νέα αὕτη τροπὴ τοῦ Ἀρμενικοῦ ζητήματος καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ στάσις τῆς Ἀγγλίας ἰδίως συνετάραξε τοὺς πολιτικοὺς κύκλους. Ἐν μέσῳ δὲ τῆς ταραχῆς ταύτης, ἐν ᾧ εἰσέτι δὲν εἶχον λήξει τὰ Μακεδονικά, κατελάμβανε τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν καὶ τὸ Κρητικὸν ζήτημα ὑπὸ τὴν νέαν αὐτοῦ φάσιν. Ἀλλ' ἡ διάνοια αὐτῆς ἐξ ἐλλείψεως διπλωματικῆς ἱκανότητος καὶ πολιτικῆς εὐστροφίας συνεσκοτίζετο πλειότερον. Παρείχετο αὐτῇ ἔτι ἅπαξ ἡ περίστασις, ὅπως ἐνισχύσῃ τὰς πρὸς ἐπάνοδον τοῦ πρώην καθεστῶτος ἀξιώσεις

τῶν Κρητῶν καὶ ἐπιτύχῃ αὐτὰς διὰ γενναίου τινὸς διπλωματικοῦ διαβήματος παρὰ τῇ Πύλῃ, εἰς τὰς στενοχωρίας τῆς ὁποίας προσετίθετο ἤδη καὶ ἡ ἐπανάστασις τῶν Δρούσων. Τὸ παράδειγμα τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς Βουλγαρίας Στόϊλωφ, ἐνοχλοῦντος διαρκῶς τὴν Πύλην καὶ μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῶν Μακεδονικῶν, πρὸς ἐπίτευξιν πρακτικῶν τινων ὠφελημάτων ὑπὲρ τῆς Βουλγαρίας καὶ αἱ πρὸς ἐπικουρίαν ἐρχόμεναι δηλώσεις τοῦ ἡγεμόνος Φερδινάνδου ἐπανερχομένου ἐκ τῆς περιοδείας αὐτοῦ, δὲν ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν. Τοὐναντίον ἡ Κυβέρνησις ἔγραφε πρὸς τὸν ἐν Χανίοις ἀντιπρόσωπον αὐτῆς νὰ ἑνώσῃ τὰς ἐνεργείας του μετὰ τοῦ Γενικοῦ Διοικητοῦ πρὸς διάλυσιν πάσῃ θυσίᾳ τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους ἐξεδίδετο καὶ ἡ πρὸς τοὺς Κρῆτας παραινετικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Πατριάρχου, δι' ἧς Ἄνθιμος ὁ Ζ'. συνεβούλευεν αὐτοὺς εὐπείθειαν καὶ ὑπακοήν, ἀποχὴν δὲ ἀπὸ πάσης διαταράξεως τοῦ καθεστῶτος. Τόσον ὅμως ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Πατριάρχου, ὅσον καὶ αἱ ἐνέργειαι τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου παρῆλθον ἄνευ ἀποτελέσματος. Ἡ δὲ διοίκησις βλέπουσα ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως ὁσημέραι κρατύνεται καὶ ἐνισχύεται παρὰ τῷ λαῷ ἀπεφάσισε νὰ ἐξέλθῃ τῆς μέχρι τοῦδε στάσεως αὐτῆς καὶ νὰ προσβάλῃ αὐτήν. Τὴν δεκάτην Ὀκτωβρίου (1895) ἡ Ἐπιτροπὴ μετέβαινεν ἐξ Ἀσκύφου Σφακίων εἰς Ἀσῆ—Γωνιὰν Ἀποκορώνου μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν ὁπλιτῶν.

Ἡ Διοίκησις πληροφορηθεῖσα τὸ τοιοῦτον ἀπέστειλεν εἰς τὸ εἰρημένον χωρίον πολυάριθμον δύναμιν χωροφυλάκων, ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γ. Βλαζάκην χριστιανὸν ὑπὸ τὸ πρόσχημα μὲν τῆς καταδιώξεως φυγοδίκων, πράγματι δὲ πρὸς σύλληψιν τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς. Τοῦτο ἐννοήσαντες οἱ ἀδούλωτοι τὸ φρόνημα πάντοτε διατηρήσαντες Ἀση-Γωνιῶται συνεπλάκησαν, μετὰ τῶν χωροφυλάκων, καὶ ἄλλους μὲν ἀφώπλισαν, ἄλλους δὲ ἐτραυμάτισαν κακοποιήσαντες καὶ τὸν ἐπὶ κεφαλῆς ἀξιωματικόν. Τούτου ἕνεκα θορυβηθεῖσα ἡ Διοίκησις ἀπέστειλε 500 τακτικοὺς τούρκους στρατιώτας πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀφοπλισθείσης χωροφυλακῆς. Οὗτοι ὅμως ἰδόντες κατερχομένην ἐξ Ἀσκύφου τὴν Ἐπιτροπὴν μετ' ἰσαρίθμου δυνάμεως πρὸς τὴν ἑαυτῶν ἀνέκρουσαν πρύμναν ὑποχωρήσαντες εἰς τὸ χωρίον Ἐπισκοπὴ τῆς Ρεθύμνου. Ἀλλὰ διερχόμενοι ἐξ Ἀργυρουπόλεως ἐβεβήλωσαν τὴν ἐκεῖ ἐκκλησίαν τῶν Ἁγ. Παρθένων καὶ ἠνάγκασαν τοὺς κατοίκους νὰ συγκεντρωθῶσι τὴν ἐπιοῦσαν καὶ πολιορκήσωσι τὸν Πύργον

τοῦ χωρίου Ἐπισκοπῆς, ὅπου κατέφυγεν ἡ εἰρημένη στρατιωτικὴ δύναμις.

Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου καὶ τοῦ ἀπερισκέπτου διαβήματος τῆς διοικήσεως ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐνισχύθη μᾶλλον καὶ ἐξυψώθη εἰς τὰ ὄμματα τοῦ δισπραγοῦντος λαοῦ, πολλοὶ δὲ ἐκ τῶν προὐχόντων τῶν τριῶν δυτικωτέρων ἐπαρχιῶν τοῦ τμήματος Χανίων ἐδήλωσαν ὅτι ἐπεθύμουν νὰ συνεργασθῶσι μετὰ τῆς Ἐπιτροπῆς. Ἐν Σελίνῳ δέ, Κισσάμῳ καὶ Κυδωνίᾳ μετά τινας ἡμέρας ὁ λαὸς συνήρχετο, ὅπως ἐκλέξῃ ἀντιπροσώπους αὐτοῦ, ἵνα μεταβῶσι καὶ ἑνωθῶσι μετὰ τῆς Ἐπιτροπῆς. Τούτου ἕνεκα ἀπεφάσισεν αὕτη νὰ μεταβῇ εἰς τὸ χωρίον Κάμπους τῆς Κυδωνίας, ἔνθα ἀνεμένοντο καὶ οἱ ἐκλεχθησόμενοι ἐκ Σελίνου καὶ Κισσάμου πρόκριτοι τοῦ λαοῦ, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ μετ' αὐτῶν κανονίσωσι τὰ τῆς μελλούσης πορείας αὐτῆς. Ὁ Καραθεοδωρῆς βλέπων ὁσημέραι ἐπιτεινομένην τὴν ἐπαναστατικὴν κίνησιν ἀπεφάσισεν ἐν συμβουλίῳ μετὰ τοῦ Στρατιωτικοῦ Διοικητοῦ νὰ προκαταλάβῃ διὰ στρατιωτικῆς δυνάμεως τὸ ὀρεινὸν χωρίον Κάμπους καὶ παρεμποδίσῃ οὕτω τὰς ἐνεργείας τῆς Ἐπιτροπῆς, ἥτις ἀπὸ τῆς 7 τοῦ μηνὸς Νοεμβρίου εἶχε φθάσῃ ἐκεῖ. Πρὸς τοῦτο ἀπεστάλη ὁ ἐν τῷ Πύργῳ τῆς Μαλάξης τουρκικὸς στρατὸς ἐξ 700 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Σουκρῆ βέην.

Ὁ στρατὸς οὗτος διῃρέθη εἰς δύο σώματα. Τριακόσιοι ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τὰς διαταγὰς λοχαγοῦ ἔλαβον τὴν πρὸς τοὺς Κάμπους ἄγουσαν, ὁ δὲ Σουκρῆ βέης μετὰ τῶν λοιπῶν 400 ἐλόξευσεν, ὅπως ἀνέλθῃ πρὸς τὰ ὑπερκείμενα τῶν Κάμπων ὑψώματα, ἵνα περικυκλώσῃ τὰ ἐν τῷ χωρίῳ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐξαναγκάσῃ τὴν παράδοσιν αὐτῶν. Ἀλλ' οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου ἰδόντες τὰς Τουρκικὰς δυνάμεις ἔλαβον ἔγκαιρον πρόνοιαν καὶ καταλαβόντες τὰ καίρια σημεῖα τῶν θέσεων τοῦ χωρίου αὐτῶν, διεμύνησαν εἰς τὸν κατ' αὐτῶν διευθυνόμενον λοχαγὸν νὰ μὴ ἐκβιάσῃ τὴν κατάληψιν τοῦ χωρίου, καθότι ἤθελε συγκρουσθῇ μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ ὁπλοφόρων τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ συνεπῶς καὶ μετὰ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου, οἵτινες ἐὰν ὁ στρατὸς ἐπέμενε νὰ εἰσβάλῃ ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ἠναγκασμένους νὰ ἀποκρούσωσιν αὐτόν. Ὁ λοχαγὸς ἀνέμενεν ἐπὶ τούτου νὰ ζητήσῃ τὰς ὁδηγίας τοῦ συνταγματάρχου Σουκρῆ βέη. Πλὴν ἐν τῷ μεταξὺ ἐρρίφθησαν πυροβολισμοί τινες κατὰ τῶν χριστιανῶν ὑπὸ τῶν προφυλακῶν τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, προκαλέσαντες τὸν γενικὸν πυροβολισμὸν ἐκ μέ-

ρους τῶν χριστιανῶν, οὗτινος ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὁ τραυματισμὸς 3 στρατιωτῶν καὶ ἡ ἔναρξις τῆς γενικῆς συμπλοκῆς ἐπιμείναντος τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς συνταγματάρχου νὰ ὑπερφαλαγγίσῃ τοὺς χριστιανούς. Ἀπέτυχεν ὅμως οἰκτρῶς τοῦ σκοποῦ του, διότι οἱ πέριξ τῶν Κάμπων κάτοικοι ἔσπευσαν ἀθρόοι πρὸς τοὺς κινδυνεύοντας χριστιανούς, ἐπετέθησαν λυσσωδῶς κατὰ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ περικυκλώσαντες αὐτὸν περιήγαγον εἰς τοιαύτην θέσιν, ὥστε ἐτράπη εἰς ἄτακτον φυγήν. Οἱ στρατιῶται προσβαλλόμενοι ἀπέρριπτον τῇδε κἀκεῖσε τὸν ὁπλισμὸν αὐτῶν, ὅπως μὴ ἐμπέσωσιν εἰς χεῖρας τῶν καταδιωκόντων χριστιανῶν. Ὁ δὲ συνταγματάρχης Σουκρῆ βέης μικροῦ δεῖν συνελαμβάνετο, ἂν δὲν ἐπήρχετο ἡ νύξ, τῇ βοηθείᾳ τῆς ὁποίας ὑποχωρήσας ὠχυρώθη ἐν τῷ πύργῳ τῆς Μαλάξης καταλειπὼν τέσσαρας νεκρούς, οὓς δὲν ἠδυνήθη νὰ θάψῃ καὶ παραλαβὼν 15—20 στρατιώτας τραυματίας, μεθ' ὧν καὶ ἕνα λοχαγόν. Τὰ γεγονότα ταῦτα περιήγαγον εἰς λίαν ἀκροσφαλῆ θέσιν τὴν διοίκησιν, ἥτις φοβηθεῖσα ἐπίθεσιν τῶν ἐνθαρρυνθέντων χριστιανῶν ἀπέστειλεν ἐσπευσμένως τὴν ἐπιοῦσαν 800 στρατιώτας μετὰ πολεμοφοδίων εἰς Μαλάξαν καὶ διαταγάς, ὅπως σπεύσῃ ἐκεῖ, πρὸς τὸν ἐν Βάμῳ τοῦ Ἀποκορώνου στρατόν. Συγχρόνως δὲ μετὰ σύσκεψιν πρὸς τὸν στρατιωτικὸν διοικητὴν ἐζήτησε παρὰ τῆς Πύλης τηλεγραφικῶς ἐπικουρίαν στρατιωτικήν, ἵνα ἀνακτήσῃ τὸ τοσοῦτον ἐκπεσὸν γόητρον τοῦ στρατοῦ ἐν τῇ Κρητικῇ πάλῃ. Καίτοι δὲ οἱ Πρόξενοι τῶν Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἐν Χανίοις ὑπέδειξαν ἀνεπισήμως εἰς τὴν Διοίκησιν τὴν σφαλερὰν ἣν παρεξέκλινε τραπείς, παρακεκινδυνευμένην καὶ σκολιὰν ὁδὸν ἐν τῇ πολιτείᾳ του πρὸς τὴν Ἐπιτροπήν, πρὸς τὴν ὁποίαν δὲν ἔπρεπε νὰ ἔλθῃ εἰς ἄμεσον σύγκρουσιν, ὁ Καραθεοδωρῆ πασσᾶς ἐνέμεινεν εἰς αὐτήν, φρονῶν ὅτι διὰ συντόνου τινὸς ἐνεργείας κατὰ τῶν μελῶν αὐτῆς ἠδύνατο νὰ καταπνίξῃ τὸ κίνημα ἐν τῇ γεννέσει του. Διότι παρ' αὐτῷ, ὅπως καὶ παρὰ τῷ Ἕλληνι Προξένῳ ἐκράτει ἡ πεποίθησις ὅτι τὸ κίνημα τοῦτο δὲν εἶχε βαθείας ῥίζας ἐν τῷ τόπῳ ἀλλ' ὅτι προήρχετο ἐκ τῶν προσωπικῶν λόγων τῶν ἀποτελούντων τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως μελῶν. Ὅθεν περισυλλέξας ὅσας ἠδυνήθη στρατιωτικὰς δυνάμεις, συνεκέντρωσε ταύτας ἐν Βάμῳ, ἐξ οὗ κατὰ τὸ μεσονύκτιον τῆς 26 πρὸς τὴν 27 Νοεμβρίου ἐξώρμησαν ἄνω τῶν 2,500 ἀνδρῶν εἰς φάλαγγας καὶ πρὸς διαφόρους διευθύνσεις ὅπως περικυκλώσωσι τὴν ἐν Ἐμπροσνέρῳ ἑδρεύουσαν Ἐπιτροπήν. Ἀλλ'

ἐννοηθέντες ὑπὸ τῶν ἐν τῇ θέσει Κεφάλα προσκόπων τῆς Ἐπιτροπῆς συνεπλάκησαν πρὸς αὐτούς, συνήφθη δὲ μάχη πεισματωδεστάτη ἐκ τριῶν διαφόρων σημείων. Ἐπειδὴ δὲ συνεκεντρώθησαν καὶ αὖθις πολυάριθμοι ὁπλοφόροι χριστιανοὶ ὁ Τουρκικὸς στρατὸς ἠναγκάσθη ἐκ νέου νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἀλικάμπου, καταλιπὼν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης πολυαρίθμους νεκρούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τέσσαρας ἀξιωματικούς. Ὑποχωρῶν δὲ πρὸς τὸν Βάμον προέβη καθ' ὁδὸν εἰς λεηλασίας καὶ δηώσεις, αἵτινες ἠνάγκασαν πολλοὺς προκρίτους τοῦ Ἀποκορώνου νὰ συνέλθωσιν εἰς Νῖπος, ὅπου μετὰ διαφόρους συσκέψεις ἐξελέξαντο ἑξαμελῆ ἐπιτροπήν, ὅπως μεταβῇ εἰς Χανία καὶ διαμαρτυρηθῇ εἴς τε τὴν Γεν. Διοίκησιν καὶ τὰ προξενεῖα κατὰ τῆς ἐν Ἀποκορώνῳ διαγωγῆς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ. Οἱ περὶ τὴν Ἐπιτροπὴν δέ, καίτοι νικηταί, ὅπως ἀποδείξωσιν ὅτι ἀποφεύγουσι τὴν ἐπανάληψιν συγκρούσεων μετὰ τοῦ στρατοῦ συμφώνως πρὸς τὸ πρόγραμμα αὐτῶν ἀνῆλθον εἰς Ἄσκυφον τῶν Σφακίων. Ἀλλ' ἤδη τὰ Σφακία εἶχε καταλάβῃ ὁ ἐπαναστατικὸς ὀργασμός· τοῦτο δὲ ἠνάγκασε τὴν διοίκησιν ν' ἀποσύρῃ τὸν ἐν τῇ Χώρᾳ Σφακίων αὐτοκρατορικὸν στρατόν, ὅπως μὴ εὑρεθῇ ἀπομεμονωμένος, καὶ πρὸς τοῦτο ἀπέστειλε πλοῖον πρὸς παραλαβήν του. Οἱ Σφακιανοὶ ἐπυροβόλησαν ἐπιβιβαζόμενον τὸν στρατόν, οἱ δὲ Πύργοι, τοὺς ὁποίους κατεῖχον οὗτοι περιῆλθον εἰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν, ἐξ ὧν τὸν ἕνα κατεδάφισαν αἱ γυναῖκες.

Αἱ αὐταὶ σκέψεις ἠνάγκασαν τὴν διοίκησιν νὰ μετακαλέσῃ τὸν στρατὸν εἰς Χανία ἐκ τῶν διαφόρων θέσεων, τὰς ὁποίας κατεῖχεν ἀπὸ τοῦ 1889 καὶ ἐντεῦθεν ὡς λόγου χάριν ἐκ Λάκκων, Νέα Ρούματα, Κολυμπάρι Βουκολιαῖς καὶ Κίσσαμον. Ἡ ἀνάκλησις αὕτη τοῦ στρατοῦ καὶ αἱ γενόμεναι μάχαι ἔπεισαν τοὺς Ὀθωμανούς, ὅτι εὑρίσκονται εἰς τὰ πρόθυρα ἐπαναστάσεως, ἤρχισαν δὲ ἀποχωροῦντες εἰς τὰ φρούρια καὶ μεταφέροντες κρύφα τὰ πράγματα καὶ τὰς οἰκογενείας αὐτῶν εἰς τὰ προάστεια τῶν πόλεων, μὴ ἐξαιρουμένων οὐδ' αὐτῶν τῶν Σελινιωτῶν Τούρκων, τῶν αἱμοβορωτέρων καθ' ὅλην τὴν Κρήτην, οἱ ὁποῖοι μετέφερον τὰ κτήνη καὶ τὰς γυναῖκας αὐτῶν εἰς Παλαιὰν Χώραν. Τοιουτοτρόπως καθ' ὅλην τὴν νῆσον διεσπάρει ὁ φόβος, τὸ κῦρος τῆς ἐξουσίας ἐξέπεσε καὶ ἡ ἀναρχία ἐβασίλευεν ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον.

Ἡ κατάστασις αὕτη ἦτο πλέον ἡ ἀκροσφαλής, τὰ δὲ χριστιανικὰ

μέλη τοῦ Γεν. Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Κρήτης ἐθεώρησαν καθῆκον αὐτῶν νὰ ἐπιστήσωσι τὴν προσοχὴν τῆς διοικήσεως καὶ νὰ ἐπαφίσωσιν εἰς αὐτὴν πᾶσαν τὴν εὐθύνην. Τὸ πρὸς τὸν Γ. Διοικητὴν ἀπευθυνθὲν ἔγγραφον αὐτῶν τῆς 1 Δεκεμβρίου 1895 κατέληγεν ὡς ἑξῆς.«Βέβαιοι ὄντες ἐξ ἴσων βλέπομεν ὅτι ἂν τὰ πράγματα ἐξωθηθῶσιν εἰς τὰ ἄκρα ὁ Χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὰ προηγούμενα τοῦ 1889, θέλει εὑρεθῇ εἰς τὴν ἀναπόδραστον ἀνάγκην νὰ σκεφθῇ, ὅπως λάβῃ τὰ κατάλληλα ἀσφαλιστικὰ μέτρα πρὸς πρόληψιν νέας καταπιέσεως καὶ στερήσεως τῶν ὑπολειπομένων ἐκ τῶν διὰ τόσων θυσιῶν κτηθεισῶν προνομιῶν του, ἐθεωρήσαμεν καθῆκον ἡμῶν ἱερὸν καὶ ἀπέναντι τῆς Αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως, ὅπως ἐγκαίρως διερμηνεύσωμεν τὰ αἰσθήματα ταῦτα, ὧν ἐμφορεῖται σήμερον σύμπας ὁ Χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης καὶ ἐπαφήσωμεν πᾶσαν τὴν εὐθύνην εἰς τὴν Αὐτοκρατορικὴν Κυβέρνησιν».Ταὐτοχρόνως σχεδὸν ὁμοίαν διαμαρτύρησιν ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἀπέστελλε πρὸς τοὺς ἐν Χανίοις προξένους τῶν μεγάλων Δυνάμεων ἐκ Τζιτζιφὲ τοῦ Ἀποκορώνου ἡ ἐπὶ τῆς Μεταπολιτεύσεως τῆς Κρήτης ἐπιτροπή.

Εἰς ἀπάντησιν τῶν διαμαρτυριῶν τούτων ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις, ἐν ᾧ ἔπειθε Ἄνθιμον τὸν Ζ'. ν' ἀποστείλῃ δευτέραν παραινετικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς Κρῆτας ἀπέστειλεν εἰς Χανία ἐνισχύσεις τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Συγχρόνως δὲ διὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις πρέσβεως αὐτῆς ἐλάμβανε τὴν ὑπόσχεσιν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ὅτι αὕτη δὲν ἤθελε παράσχῃ τὴν ἐλαχίστην βοήθειαν εἰς τοὺς Κρῆτας, ἀποδοκιμάζουσα τὰ διαβήματα τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως. Οὕτως ἡ Τουρκία ἀφίνετο ἐλευθέρα νὰ ἐνεργήσῃ ὡς κατὰ τὸ 1889. Ὅτι δὲ τοιαύτην ὑπόσχεσιν ἔδωσεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ ἐπανέλαβε πρὸς τοὺς ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὰς τῶν Μ. Δυνάμεων καταφαίνεται ἐκ τῆς ἀκολούθου ἐπιστολῆς τοῦ ἐν Χανίοις Γάλλου Προξένου ἀπὸ 17 Σεπτεμβρίου 1895 πρὸς τὸν ἐν Ρεθύμνῃ Γάλλον πράκτορα Α. Σαουνάτσον, ἥτις ἐστάλη εἰς πολλὰ ἀντίγραφα εἰς τὰς ἐπαρχίας τοῦ τμήματος τούτου, ὅπως καταστείλῃ τὸν ἐπαναστατικὸν ὀργασμόν.

«Ἡ κατάστασις βαδίζει πολὺ κακῶς εἰς τὴν Κρήτην καὶ πολὺ φοβοῦμαι, ὅτι οἱ Κρῆτες βαδίζουν ἐνώπιον μεγάλου κινδύνου.—Μήπως τ' ἀπαρτίζοντα τὴν ἐπιτροπὴν μέλη θέλωσι νὰ προκαλέσωσιν, ὅπως καὶ κατὰ τὸ ἔτος 188? μίαν Στρατιωτικὴν κατοχὴν καὶ ἐφαρμογὴν

τοῦ Στρατιωτικοῦ νόμου ; οἱ Κρῆτες ἔπαθον ἀρκετὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὥστε δὲν δύνανται νὰ ἐπιθυμῶσι τὴν ἐπαναφορὰν μιᾶς τοιαύτης καταστάσεως.

Ἤδη φαίνεται ὅτι τινὲς τῶν Κρητῶν πιστεύουσιν ὅτι Εὐρωπαϊκαί τινες δυνάμεις εὐνοοῦσιν τὰς ἐνεργείας τῆς ἐπιτροπῆς.—Οὐδὲν τούτου ψευδέστερον—Πρέπει νὰ τὸ γνωρίσωσιν οἱ περὶ ὑμᾶς καὶ σᾶς ἐξουσιοδοτῶ νὰ τὸ διακοινώσητε, ὅτι ὅλαι αἱ δυνάμεις ἀποδοκιμάζουν τὰς ἐνεργείας τῆς ἐπιτροπῆς, διὰ τῶν ὁποίων κινδυνεύουν νὰ ὁδηγήσωσι τὸν τόπον πολὺ ταχέως εἰς δυστυχήματα.

Πρέπει νὰ μάθωσιν ἐπίσης, ὅτι εἶνε ἀδύνατον νὰ παραχωρηθῇ μία γενικὴ ἀμνηστεία, διὰ τὸν λόγον ὅτι θὰ δυσαρεστήσῃ τοὺς Μουσουλμάνους.

Ὁ τόπος ὅθεν ὀφείλει νὰ γνωρίσῃ εἰς τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς, ὅτι ὀφείλουσι νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸν τόπον καὶ νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἑλλάδα - εἶνε περὶ τοὺς 15 ἐκεῖνοι, οἵτινες ὀφείλουν, τὸ ταχύτερον νἀναχωρήσουν — Ἀφοῦ οἱ ἀρχηγοὶ οὗτοι ἀναχωρήσουν οἱ πρόξενοι θὰ ἐνεργήσωσι πᾶν τὸ δυνατόν, ὅπως ἀποφασίσῃ ἡ διοίκησις νὰ λησμονήσῃ καὶ ἀφήσῃ νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰ χωρία των ἐκεῖνοι, οἵτινες ἠνώθησαν μετὰ τῆς Ἐπιτροπῆς.

Εἰπέτε καὶ ἐπαναλάβετε ταῦτα εἰς τοὺς κύκλους σας, διότι τὰ δυστυχήματα ἐσπευσμένως ἔρχονται ἐν Κρήτῃ εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ δύνανται οἱ Κρῆτες νὰ μὲ μεμφθῶσιν ὅτι δὲν τοὺς εἰδοποίησα ἐγκαίρως—Ἡ Πύλη ἐξαπέστειλε 4,000 στρατιώτας, κρατεῖ δὲ ἀκόμη 7-8,000 ἑτοίμους διὰ νὰ τοὺς πέμψῃ εἰς Κρήτην—εἶνε λοιπὸν καιρὸς νὰ λήξῃ ἡ κατάστασις αὕτη καὶ τόσον περισσότερον καθ' ὅσον οὔτε ἡ Ἑλλάς, μετὰ τὴν ὑπόσχεσιν ἣν ἔδωκε ὁ Βασιλεὺς καὶ τὸ Ὑπουργεῖον του εἰς τοὺς ξένους Πρεσβευτάς, οὔτε οὐδεμία Εὐρωπαϊκὴ δύναμις δὲν θὰ παράσχωσι τὴν ἐλαχίστην βοήθειαν εἰς τοὺς Κρῆτας καὶ ἡ Τουρκία ὡς εἰς τὰ 1889 θ' ἀφεθῇ ἐλευθέρα νὰ ἐνεργήσῃ ὅπως αὕτη θέλει».

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Γάλλου Προξένου δὲν ἦτο μεμονωμένον τι ἐν τοῖς διπλωματικοῖς παρασκηνίοις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος. Πάντοθεν κατεβάλλοντο μεγάλαι ἐνέργειαι πρὸς διάλυσιν τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως. Ὁ δὲ πρόξενος τῆς Ἰταλίας Μεδάνα ἔγραφεν πρὸς τοὺς Κρῆτας, οἵτινες μετέβησαν παρ' αὐτῷ ὡς ἀντιπρόσωπος Ἀποκορώνου ὑπὸ χρονολογίαν 1 Ἰανουαρίου 1896. «Μακρὸν

τοῦ νὰ θεωρῶ τὴν ἐπιτροπὴν ὡς δυναμένην, νὰ συντελέσῃ εἰς βελτίωσιν τῆς καταστάσεως τῆς νήσου, ἀπ' ἐναντίας φρονῶ ὅτι θέλει φέρει τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα καὶ ὅτι κατὰ τὴν γνώμην μου ἐπάναγκες ἀποβαίνει πρὸς τὸ συμφέρον τῆς Νήσου ὄχι νὰ διασκορπισθῶσι τ' ἀπαρτίζοντα αὐτὴν μέλη, ἀλλὰ ν' ἀπέλθωσιν ὡς τάχιστα τῆς Νήσου, ὅπως ἀποσοβηθῇ πᾶς κίνδυνος ἀπ' αὐτῆς....» Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν Προξενεῖον δὲν ἦτο ἀμέτοχον τῶν ἐνεργειῶν τούτων τῶν ξένων Προξένων, προσφερόμενον νὰ διευκολύνῃ τὴν φυγάδευσιν τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως, νὰ μεσολαβήσῃ δὲ ὅπως χορηγηθῇ τοῖς λοιποῖς ἀμνηστεία. Ἡ Ἐπιτροπὴ καταστενοχωρουμένη ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τούτων ἠναγκάσθη ν' ἀντεπεξέλθῃ κατ' αὐτῶν δι' ἐγκυκλίου ἐκδοθείσης ἐκ Φραγκοκαστελλίου καὶ ἀναιρούσης τοὺς ἰσχυρισμοὺς ὅτι ἡ παρουσία αὐτῆς γίνεται πρόξενος βλάβος εἰς τὴν νῆσον. «Ἀπόφασιν ἔχομεν, ἐπιλέγει ἡ ἐγκύκλιος τῆς ἐπιτροπῆς, νὰ μὴ φεισθῶμεν οὐδενός, ἐξ ὅσων παρὰ Θεοῦ ἔχομεν, πρὸς πραγματοποίησιν ἐκείνων, δι' ἃ ἀνελάβομεν τὸν προκείμενον ἀγῶνα. Ἐλπίζομεν ὅτι αἱ φιλάνθρωποι χριστιανικαὶ τῆς Εὐρώπης Κυβερνήσεις δὲν θὰ κρίνωσι τὰς ἀξιώσεις ἡμῶν ἀδίκους καὶ δὲν θὰ θεωρήσωσιν ἡμᾶς ἀναξίους τῆς προστασίας, τὴν ὁποίαν παρέχουσιν εἰς ἄλλους χριστιανικοὺς λαούς. . . . . ἀλλὰ θ' ἀναγνωρίσωσι τὸ δίκαιον, ὅπερ ἔχομεν εἰς τὸν παρόντα ἀγῶνα, καὶ θὰ θέσωσιν ἡμᾶς ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῶν. Τὴν ἀπόφασίν μας ταύτην ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον νὰ καταστήσωμεν ὑμῖν γνωστήν· ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ ταύτῃ παρακαλοῦμεν ὑμᾶς καὶ πάλιν ν' ἀπέχητε πάσης κατὰ τῶν ἐντοπίων Ὀθωμανῶν ἀδίκου πράξεως, σεβόμενοι τὴν ζωήν, τὴν τιμὴν καὶ τὴν περιουσίαν αὐτῶν, διότι οὕτω πλὴν ἄλλων θέλει ἀποδειχθῇ ἐκεῖνο, ὅπερ ἰσχυριζόμεθα, ὅτι εἰς τὸ προκείμενον τοῦ χριστιανικοῦ τῆς Νήσου Λαοῦ πολιτικὸν κίνημα ἐπικρατοῦσιν αἱ δικαιότεραι καὶ ἠθικώτεραι ἀρχαί». Συγχρόνως ἡ Ἐπιτροπὴ ἐνήργει καὶ ἐν Ἀθήναις, ὅπως καταστήσῃ γνωστὸν τὸν ἀγῶνα της διορίζουσα ἀντιπροσώπους αὐτῆς τοὺς Ρενιέρην, Ρικάκην, Σκουλούδην καὶ Μπογιατζόγλουν. Τοῦ Ρενιέρη μὴ ἀποδεχθέντος τὴν ἀντιπροσωπείαν, οἱ τρεῖς ἄλλοι ἐφάνησαν πρὸς στιγμὴν ὑφιστάμενοι τὴν ἐπίδρασιν τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Ἀλλὰ τὴν 1 Φεβρουαρίου (1896) ὁ ἐξ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς βουλευτὴς Κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλος ἔφερε τὸ ζήτημα τῆς Ἐπιτροπῆς ἐνώπιον τῆς Ἑλληνικῆς,

Βουλῆς διὰ μακρᾶς ἀγορεύσεως καὶ προὐκάλει τὴν προσοχὴν τοῦ Κοινοβουλίου, πρὸς τὸ ὁποῖον ἡ κυβέρνησις διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν ἠρκέσθη νὰ κάμῃ ἀσαφῆ καὶ ἀόριστον δήλωσιν, ὑπεκφεύγουσα ὡς συνήθως τὸ θέμα. Ἡ φωνὴ ὅμως τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς βουλευτοῦ ἤχησε καὶ ἐκτὸς τοῦ Κοινοβουλίου. Ὁ τύπος ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γενομένης συζητήσεως καὶ οἱ ἐν Ἀθήναις Κρῆτες φοιτηταὶ συνήρχοντο εἰς συλλαλητήριον, προκαλοῦντες τοὺς ἐράνους καὶ τῶν λοιπῶν συναδέλφων αὐτῶν ὑπὲρ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀγωνιζομένων ἀδελφῶν των. Τὰ ἐν Ἀθήναις γενόμενα προκαλοῦσι τὴν προσοχὴν καὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ τύπου, ἡ δὲ ἀπήχησις τοῦ κρητικοῦ ζητήματος ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ Νέου Κόσμου, μία τῶν ἐφημερίδων τοῦ ὁποίου παρέφραζεν ὑπὲρ τῆς Κρήτης ὡς ἄλλοτε ὁ διάσημος Φίλλιψ τὸ γνωστὸν ᾆσμα τοῦ ποιητοῦ Longfellow: «Στρατιῶτα τῆς Κρήτης! ἀγωνίζου καὶ μὴ φοβοῦ! αἱ καρδίαι καὶ ἐλπίδες ἡμῶν εἶνε ὅλαι μετὰ σοῦ· αἱ ἐλπίδες καὶ αἱ καρδίαι ἡμῶν, αἱ ἡμέτεραι εὐχαὶ καὶ τὰ δάκρυα, ἡ πίστις ἡμῶν, ἡ διὰ παντὸς θριαμβεύουσα κατὰ τῶν ἡμετέρων φόβων, ἔσονται διὰ παντὸς μετὰ σοῦ, διὰ παντὸς μετὰ σοῦ».

Ἐν τῷ μεταξύ, καίτοι δὲν συνέβη νέα τις συμπλοκὴ μετὰ τῶν ὁπλοφόρων τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως, διότι ἡ Πύλη ἐνδίδουσα εἰς τὰς συμβουλὰς τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μ. Δυνάμεων παρέσχεν ἐπίσημον διαβεβαίωσιν, ὅτι δὲν ἤθελε καταδιώξει τὴν ἐπιτροπήν, ἐφ' ὅσον ὑπὸ ταύτης δὲν παρηνοχλεῖτο, αἱ δολοφονίαι καὶ οἱ φυλετικοὶ φόνοι ἐπολλαπλασιάζοντο, ἰδίᾳ εἰς τὰ πέριξ τῶν Χανίων καθ' ὅλην τὴν πεδιάδα μέχρι τοῦ λεγομένου τὸπ - ἀλτὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων. Αἱ δολοφονίαι αὗται ἠνάγκασαν τοὺς χωρικοὺς νὰ συνέλθωσιν ἀθρόοι εἰς τὴν πόλιν τῶν Χανίων καὶ ἑνούμενοι μετὰ τῶν κατοίκων νὰ διαμαρτυρηθῶσιν ἐπισήμως εἰς τὴν Γ. Διοίκησιν. Ἐγγίζοντος δὲ τοῦ Μαΐου, καθ' ὃν ἔδει νὰ γίνωσι νέαι βουλευτικαὶ ἐκλογαί, καθ' ὅσον ἡ ὑπηρεσία τῶν μελῶν τῆς Γεν. Συνελεύσεως κατὰ τὸ ἐν ἰσχύϊ φιρμάνιον ἦτο μονοετής, ἡ Πύλη δι' ἑτέρου φιρμανίου αὐτῆς παρέτεινεν αὐτὴν ἐπὶ δύο εἰσέτι ἔτη. Εἰς τὸ μέτρον τοῦτο προέβη ἡ πολυμήχανος Πύλη, διότι ἐγνώριζεν ὅτι, ὡς εἶχον ὀξυνθῆ τὰ Κρητικὰ πράγματα, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνεργήσῃ ἐκλογὰς κατὰ τὸν προσεχῆ Μάϊον, χωρὶς ν' ἀντιδράσῃ εἰς αὐτὰς ἡ ἐπὶ τῆς Μεταπολιτεύσεως Ἐπιτροπή, ἐκπροσωποῦσα πλέον παρὰ τῷ Λαῷ τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν.

Διὰ τοῦ διαβήματος τούτου ἡ Πύλη προσέθετε νέον πραξικόπημα εἰς τὸ πραξικόπημα τῆς αὐθαιρέτου λήξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς Γεν. Συνελεύσεως. Καὶ διαπραττόμενον ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας καὶ εἰς τοιαύτας περιστάσεις δὲν ἦτο δυνατὸν ἢ νὰ διεγείρῃ θύελλαν ἀγανακτήσεως παρὰ τῷ κρητικῷ λαῷ. Τὴν ἀγανάκτησιν ταύτην καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς δυσχερείας διὰ τὸν Καραθεοδωρῆ πασσᾶν ἐπηύξανον αἱ οἰκονομικαὶ δυσχέρειαι. Διότι καὶ οἱ μισθοὶ τῶν ὑπαλλήλων τῆς Κρήτης ἀπὸ πολλοῦ καθυστεροῦντο, καὶ τὰ σχολεῖα διετέλουν κλειστὰ καὶ οἱ ἄνδρες τῆς χωροφυλακῆς ἀπὸ ἔτους οὐδὲν ἐλάμβανον. Ὁ δὲ Καραθεοδωρῆ-πασσᾶς ἀποτυχὼν ἐν ταῖς προσπαθείαις αὐτοῦ πρὸς σύναψιν δανείου εἰς βάρος τοῦ ταμείου τῆς νήσου ἐξ 150,000 λιρῶν καὶ μὴ δυνάμενος νὰ διοικήσῃ πλέον τὴν νῆσον ᾐσθάνθη ἐπιβαλλομένην τὴν ἀνάγκην τῆς παραιτήσεως. Τὴν παραίτησιν ταύτην ἀπεδέχετο ἡ Πύλη καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς Μαρτίου (1896) διωρίζετο ἀντικαταστάτης αὐτοῦ ὁ Ἀλβανὸς Τουρχὰν πασσᾶς, ὅστις εἶχε προχρηματίσει τοιοῦτος μετὰ τὸν περιλάλητον Μαχμοὺτ πασσᾶν.

Ὁ Ἀλέξανδρος Καραθεοδωρῆ-πασσᾶς παρ' ὅλην τὴν χριστιανικότητά του ὑπῆρξε διὰ τὴν Κρήτην Τοῦρκος πολιτικὸς καὶ ἴσως ἦν ἡ τελειοτέρα ἔκφανσις τῆς τουρκικῆς πολιτικῆς, οἵαν ἰδίως ἐγνώρισεν ὁ παρωχημένος αἰών, ὁπότε ἔσχεν αὕτη οὐχὶ ὀλίγας διπλωματικὰς ἐπιτυχίας. Καὶ σήμερον δὲ ἡ τουρκικὴ πολιτικὴ εἶνε ἡ αὐτὴ λεπτή, σκολιά, ἀναβλητική, καὶ σκοτεινή, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ἡ θέσις τῆς Τουρκίας μετεβλήθη οὐσιωδῶς καὶ αἱ ἐκ τῆς πολιτικῆς ταύτης δάφναι εἶνε ὀλιγώτεραι. Τὴν ἱκανότητα τοῦ Καραθεοδωρῆ-πασσᾶ δεόντως ἐξετίμησεν ἡ Πύλη καὶ ὅτε κατὰ τὸ 1878 ἐκινδύνευσεν ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ ἀκεραιότης αὐτῆς, ἐν ᾧ διετέλει πρέσβυς αὐτῆς εἰς τὴν Βελγικήν, ἐκλήθη ν' ἀντιπροσωπεύσῃ αὐτὴν εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Βερολίνου, ἔνθα ὑπῆρξε κυρίως αὐτὸς ἡ ψυχὴ τῶν διπλωματικῶν ἐνεργειῶν τῆς Τουρκίας. Προκειμένου δὲ νὰ παραδοθῇ ἡ Βοσνία καὶ Ἐρζεγοβίνη εἰς τὴν Αὐστρίαν ὁ Καραθεοδωρῆ πασσᾶς ἐνετάλη νὰ διεξαγάγῃ τὰς πρὸς τοὺς Αὐστριακοὺς διπλωμάτας διαπραγματεύσεις. Εἰς τοιαύτην σχολὴν διδαχθεὶς ὁ Καραθεοδωρῆ πασσᾶς ἑπόμενον ἦτο, ὅτι καὶ ἐν τῇ Γενικῇ Διοικήσει τῆς νήσου Κρήτης ἤθελεν ἀναπτύξει τὴν αὐτὴν διπλωματικὴν δεξιότητα καὶ πολιτικήν. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν προσεπάθησε νὰ καταπνίξῃ πᾶν ἀντιπολιτευτικὸν κίνημα τῶν χριστιανῶν βουλευτῶν.

Ἐπέτυχε νὰ πείσῃ αὐτοὺς ἵνα παραιτηθῶσι πάσης διαμαρτυρίας κατὰ τῆς αὐθαιρέτου ἀπὸ τοῦ 1889 καταργήσεως τῶν προνομίων αὐτῶν καὶ κατέστησε πιστευτὰς τὰς ὑποσχέσεις του, ὅτι διὰ τῆς νομίμου ὁδοῦ, ἐὰν οἱ Κρῆτες ἐδείκνυον ἐμπιστοσύνην καὶ ὑπομονήν, ἤθελε διορθώσει τὰ κακῶς κείμενα. Ἀλλ' ἐν τῇ διοικήσει τῆς νήσου ἀπέτυχε καθ' ὁλοκληρίαν. Διότι ἄλλο πρᾶγμα ἡ διπλωματία καὶ ἄλλο διοίκησις καὶ διεύθυνσις λαῶν, καὶ μάλιστα λαῶν ἐπαναστατικῶν καὶ ἀνυποτάκτων φύσει, ὡς οἱ Κρῆτες.

Εἰς τὸν Τουρχὰν ἐδόθη παρὰ τῆς Πύλης βοηθὸς χριστιανὸς ὑποδιοικητὴς ὁ Βιθυνὸς ἐφέντης. Ὁ διορισμὸς τοῦ Τουρχὰν δὲν ἦτο ἔξω τῶν διατάξεων τῆς κατηργημένης Χαλέπας, ἀλλ' ἡ Πύλη εἶχε καθιερώσει σιωπηρῶς καὶ ὡς ἐξ ἐθίμου τὸν διορισμὸν χριστιανοῦ διοικητοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἰσχύος τῆς συμβάσεως ταύτης. Ἡ ἀντικατάστασις ὅθεν τοῦ χριστιανοῦ διοικητοῦ δι' ὀθωμανοῦ οὐχὶ πλέον ὡς τοποτηρητοῦ, ἀλλ' ὡς Γενικοῦ διοικητοῦ τῆς Κρήτης ἐθεωρήθη ὡς ῥάπισμα τῆς Πύλης κατὰ τῶν δικαίων ἀξιώσεων τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Καίτοι δὲ ὁ Τουρχὰν πασσᾶς κατελθὼν εἰς τὴν νῆσον ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ φιρμάνιον τοῦ Σουλτάνου ἀπονέμον μεγαλοδώρως ἀμνηστείαν εἰς τὸ σωματεῖον τῆς Μεταπολιτεύσεως, ἡ κάθοδος αὐτοῦ ἐξηγρίωσε τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον ὅσον ηὐχαρίστησε τὸ ὀθωμανικὸν καὶ τὰ δολοφονικὰ κομιτάτα τῶν Τουρκοβέηδων. Οὐδὲ αἱ 25,000 λίραι, ἃς ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ διὰ τὰς πρώτας ἀνάγκας τῆς διοικήσεως, οὐδὲ τὸ ἄνευ κακῶν ἐντυπώσεων παρελθὸν αὐτοῦ ἐν τῇ νήσῳ ἴσχυσαν, ὅπως κατευνάσωσι τὴν κοινὴν ἀγανάκτησιν. Τὰ χριστιανικὰ μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου διεμαρτυρήθησαν ἐντόνως διὰ τὸν διορισμὸν αὐτοῦ, ἡ δὲ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως τὴν 9 Μαρτίου ἀπέστειλεν ἐκ Νίπους νέον ἔγγραφον διαμαρτυρίας πρὸς τοὺς Προξένους τῶν Μεγάλων δυνάμεων. «Καίτοι, ἔλεγεν ἐν τούτῳ ἡ Ἐπιτροπή, παρῆλθον ἑπτὰ μῆνες ἀπὸ τῆς ἐπιδόσεως τοῦ ὑπομνήματός μας καὶ ἠλπίζομεν ὅτι τῇ εὐμενεῖ μεσολαβήσει καὶ τῆς Ὑμετέρας Σεβ. Κυβερνήσεως, ἡ Ὑψ. Πύλη θ' ἀπεδέχετο τὰ δικαιότατα αἰτήματά μας, ἐξ ἐναντίας ἀντεκατέστησε τὸν Χριστιανὸν Διοικητὴν δι' Ὀθωμανοῦ, ἀποδεικνύουσα ἐκ νέου ὅτι δὲν παρητήθη τῆς ἀπὸ πολλοῦ ἐκδηλωθείσης προθέσεώς της τοῦ ν' ἀφομοιώσῃ τὴν Κρήτην μὲ τὰ λοιπὰ βιλαέτια τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους. Ἡ τοιαύτη τακτικὴ τῆς Ὑψ. Πύλης θεωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ὡς περιφρόνησις πρὸς τὰ δίκαια

αἰτήματά του ἐλύπησεν αὐτὸν καὶ ἐξήγειρε τὴν ἀγανάκτησίν του. Τὴν ἀγανάκτησίν του ταύτην διερμηνεῦον τὸ σωματεῖον ἡμῶν, ὡς ἐκπροσωποῦν Αὐτόν, διαμαρτύρεται δι' Ὑμῶν κ. Πρόξενε, ἐνώπιον τῆς ἣν ἐπαξίως ἀντιπροσωπεύετε Σεβαστῆς Κυβερνήσεως, καὶ ἐνώπιον τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος διὰ τὴν ἐκ νέου καταπάτησιν τῶν προνομίων αὐτοῦ καὶ δηλοῖ ὅτι, οὐ μόνον δὲν θέλει παύσει ἐνεργοῦν ὑπὲρ τῆς ἐπιτεύξεως τῶν δικαιοτάτων ἀξιώσεών του, ἀλλὰ καὶ θέλει ἐπιτείνει καὶ ἐπαυξήσει τὰς πρὸς τοῦτο ἐνεργείας του».

Δι' ἑτέρου δὲ ἐγγράφου της ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως πρὸς ἁπάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς Κρήτης ἐκάλει τὸν λαὸν αὐτῶν, ὅπως ἐκλέξῃ καὶ ἀποστείλῃ μέχρι τῆς 25 Μαρτίου τοὺς ἀντιπροσώπους του παρὰ τῇ ἐπιτροπῇ, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ σκεφθῶσι περὶ τῆς περαιτέρω τηρητέας πορείας. Ἡ πρόσκλησις αὕτη συνέτεινε νὰ ὑποδαυλίσῃ ἔτι μᾶλλον τὴν ἀγανάκτησιν, οἱ Κρῆτες δὲ συνδιηλλάσσοντο πρὸς ἀλλήλους καὶ ὅρκοι ἀδελφοποιΐας ἐγίνοντο καθ' ὅλην τὴν νῆσον, προκειμένου ν' ἀποδυθῶσι πάντες εἰς τὸν ἐπιβαλλόμενον μέγαν ἀγῶνα πρὸς σωτηρίαν τῆς κοινῆς πατρίδος. (*)

Ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἀφ' οὗ συνεσώρευσε σφάλματα ἐπὶ σφαλμάτων ἐν τῇ πολιτείᾳ αὐτῆς ἐν τῷ Κρητικῷ ζητήματι, ἀπασχολουμένη νῦν ἐκ τῶν ἐν τῇ βουλῇ ἀντιδυναστικῶν ἀγορεύσεων τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἀνίκανος ν' ἀντιμετωπίσῃ τὰ ραγδαίως ἐπερχόμενα γεγονότα, φανερῶς μὲν ἐπεδείκνυεν αἰσιοδοξίαν, πιστεύουσα ὅτι ἡ

(*) Ὁ ὅρκος οὗτος εἶχεν ὡς ἑξῆς·

«Ὁρκίζομαι ἐπὶ τοῦ θείου καὶ ἱεροῦ Εὐαγγελίου α') ὅτι θὰ ἐργασθῶ ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐν Κρήτῃ ἀκραιφνῶς καὶ ἀφιλοκερδῶς καὶ ἀντὶ πάσης θυσίας. β') ὅτι θὰ ἀγαπῶ ὡς ἀδελφοὺς πάντας τοὺς ἐργαζομένους ὑπὲρ τῆς ἰδέας ταύτης καὶ θὰ τοὺς ὑποστηρίζω δι' ὅλων μου τῶν δυνάμεων καὶ θὰ προκινδυνεύω πάντοτε μετ' αὐτῶν ὑπὲρ τῆς τιμῆς καὶ τοῦ ἀληθοῦς συμφέροντος τῆς πατρίδος μου. γ') Ὅτι ἀπὸ σήμερον μέχρι τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ μίαν φροντίδα καὶ μόνην θὰ ἔχω, πῶς νὰ φανῶ χρήσιμος εἰς τὴν πάσχουσαν πατρίδα, ἀποφεύγων πᾶσαν διαίρεσιν καὶ φιλονικεῖαν πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου χριστιανούς. δ') Ὅτι θὰ σέβωμαι καὶ θὰ ὑπερασπίζωμαι πρὸ πάντων τὴν ζωήν, τιμὴν καὶ περιουσίαν τῶν ἀδελφῶν, οἵτινες θὰ ὁρκισθῶσι τὸν παρόντα ὅρκον, μέχρις ὅτου λυθῇ ὁριστικῶς τὸ ὑφιστάμενον Κρητικὸν ζήτημα.

Ἐὰν παραβῶ τὸν ὅρκον ἡ κατάρα τοῦ θεοῦ νὰ πέσῃ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μου καὶ ἡ θεία δίκη νὰ μὲ τιμωρήσῃ».

ἀμνηστεία ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον βῆμα διαλλακτικωτέρας πολιτικῆς ἐκ μέρους τῆς Πύλης καὶ τὸ προανάκρουσμα γενικωτέρων παραχωρήσεων, ἐνδομύχως δὲ ἔπτησσεν ἀδρανοῦσα πρὸ τῶν συσσωρευομένων νεφῶν, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐν τῇ βουλῇ συζητήσεων τῆς 1 Φεβρουαρίου, 28 καὶ 29 τοῦ αὐτοῦ καὶ τῶν ἀσαφῶν καὶ περιδεῶν ἀπαντήσεων τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν. Μετ' ὀλίγον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς μέθης τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐδημοσίευε τὴν πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ ἐλευθέρους καὶ ὑποδούλους Ἕλληνας ἔκκλησίν της καὶ ἐζήτει τὴν ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν συνδρομὴν τοῦ ἔθνους ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος τῆς αἱματοποτισμένης νήσου. Ἀλλὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐβασίλευεν ἡ ἐκεχειρία τῶν ἀγώνων καὶ τὸ ἔθνος φέρον τὸν ἱερὸν κλάδον τῆς ἐλαίας ἀπερροφᾶτο ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τῆς ἐκπάγλου καλλονῆς καὶ σεμνότητος τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ Ἑλλὰς ἐπανεύρισκε τὸ ζώπυρον τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἡ Κρήτη προσήρχετο εἰς τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας διὰ τῆς ἐκκλήσεως ἐκείνης μελανείμων καὶ βαρυπενθής, ὅπως ὁ ἀνδρεῖος Χαρίδημός της ἐν τῷ Ἐρωτοκρίτῳ. Καὶ καθ' ὃν χρόνον ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ ἐστεφανοῦντο οἱ Ὀλυμπιονῖκαι, οἱ πολυτλήμονες υἱοὶ αὐτῆς ἡτοιμάζοντο νὰ περιβληθῶσιν ἄλλον στέφανον, τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου. Κατὰ παράδοξον δὲ σύμπτωσιν καὶ μοιραίαν τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἐποχὴν (30 Μαρτίου), ὅτε τὸ ἔθνος ἐμέθυεν ἐκ τῆς χαρμοσύνου τελετῆς τῆς ἀναβιώσεως τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, ἀπέθνησκε μακρὰν τῆς Ἑλλάδος ἐν Κάνναις τῆς Γαλλίας, μετὰ περιπλάνησιν ἐπὶ ἓν ἔτος εἰς τὰ ξένα, μεγαλόφρων, ἐπιβλητικὸς καὶ μεγαλοπρεπής, ὡς ὁ Πομπήϊος, καὶ ἐν τῷ θανάτῳ του, ὁ πολιτικὸς ἐκεῖνος, ἐπὶ τῆς πρωθυπουργίας τοῦ ὁποίου ἐν μέσῳ ἄλλων τελετῶν καὶ πανηγύρεων, τῶν γάμων τοῦ διαδόχου, ἡ Κρήτη ἐμαρτύρει, ἀποστερουμένη τῶν προνομιῶν αὐτῆς. Τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο βαρύνει ἐπὶ τῆς μνήμης τοῦ νεκροῦ, ἀλλ' ἡ ἀπώλεια αὐτοῦ ἦτο καὶ ἐσημειώθη ὡς συμφορὰ διὰ τὸ ἔθνος. Διότι ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἦν ἀληθὴς πολιτικὸς ἀνὴρ ἐξ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι σώζουσιν ἐν κρισίμοις στιγμαῖς τὰ ἔθνη. Ἦτο σφάλμά του τὸ ὅτι ἐν ταῖς προσπαθείαις αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν εὐγενῶν ἰδεωδῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἔρρεπεν, ἀφῆκε νὰ γιγαντοῦται ἡ συναλλαγή, δι' ἧς ἐκυβέρνα ὁ Κουμουνδοῦρος, ἀλλ' ἡ ἱστορία θὰ κρίνῃ αὐτὸν ἐν τῇ εἰλικρινείᾳ τῆς προθέσεως, μεθ' ἧς ἀνελάμβανε τὸν ἀγῶνα ἐν τῇ διαχειρίσει τῶν κοινῶν. Τέλειος ὡς ανθρωπος, ὑπέροχος τὴν διάνοιαν, ἀκέραιος τὸν χαρακτῆρα καὶ ἀρχαϊκὸς τὸ

ἦθος καὶ τὴν ἀρετὴν, ὑπῆρξεν ἐν Ἑλλάδι δημιουργός νέας κοινοβουλευτικῆς ῥητορικῆς καὶ νέας πολιτικῆς γλώσσης. Ὑπελόγιζεν ἴσως πλέον τοῦ δέοντος ἐπὶ τοῦ καλοῦ, τοῦ ὁποίου ἠδύνατο νὰ γείνῃ πρόξενος, καὶ ἕνεκα τούτου ὑπετίμα τὸ κακόν, εἰς τὸ ὁποῖον συνετέλει διὰ τῆς διὰ παροχῶν ἐξαγορᾶς τοῦ χρόνου τῆς ἐξουσίας, κακόν, ὅπερ ἐξήνθισεν εἰς νόσον ἐπικινδυνωδεστάτην διὰ τὸ ἔθνος. Ἡ ἰδία αὐτοπεποίθησις κατέστρεψε τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐν τῇ οἰκονομικῇ διαχειρίσει τῆς χώρας. Ἀλλ' ἐξήσκησε μεγίστην ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν σκέψεων τῶν συγχρόνων, ἐνετύπωσε τὴν σφραγῖδα τῆς ἰδιοφυΐας του εἰς τὸ δεκαπενταετὲς διάστημα καθ' ὃ ἐκυβέρνησεν, ἐνσταλάζων τὴν πίστιν ἐπὶ τὴν παιδευτικὴν δύναμιν τῶν ἐλευθέρων θεσμῶν, καὶ ἐκαλλιέργησε τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν, δεικνύων πάντοτε στιβαρὰν τὴν χεῖρα ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων. Κατὰ κακὴν τύχην τὴν φορὰν ταύτην ἠφανίζετο καὶ ἡ χείρ, ἥτις ἔσωσεν τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1886. Οὕτω δὲ τὰ πάντα συνέτρεχον, ὅπως ἐπικλώσῃ ἡ μοῖρα τὸν ἱστὸν αὐτῆς καὶ παρασκευασθῇ ὁ πόλεμος, ὃν πρὸ δεκαετίας διέφυγε τὸ κράτος.

Ὁ νέος Γεν. Διοικητὴς τῆς Κρήτης Τουρχὰν-πασσᾶς ἰδὼν ματαιωθείσης τὰς ἐκ τῆς χορηγηθείσης ἀμνηστείας ἐλπίδας αὐτοῦ καὶ τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐμμένουσαν, ἀπεφάσισε διὰ πάσης θυσίας νὰ ἐξοντώσῃ αὐτήν, κόπτων οὕτω τὸ κακὸν εἰς τὴν ῥίζαν, καίτοι ἡ Πύλη εἶχε παράσχῃ τὴν διαβεβαίωσιν, ὅτι δὲν ἤθελε προσβάλῃ τὴν ἐπιτροπήν, ἐν ὅσῳ αὕτη διετήρει τὴν προτέραν εἰρηνικὴν στάσιν. Εἰς τοῦτο παρέσχον ἀφορμὴν εἰς αὐτὸν τὰ ἐν Ἀσῇ Γωνιᾷ συμβάντα. Τὴν 31 Μαρτίου δέκα ὁπλοφόροι ἐκ τῶν τῆς Ἐπιτροπῆς μεταβαίνοντες ἐκ Κουρνᾶ, ὅπου ἤδρευεν αὕτη, εἰς Ἐπισκοπὴν Ῥεθύμνης πρὸς ἀγορὰν τροφῶν, παρετηρήθησαν ὑπὸ τοῦ ἐν τῷ ἐκεῖ πύργῳ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ἐπυροβολήθησαν ὑπ' αὐτοῦ. Οἱ ὁπλοφόροι καταλαβόντες θέσεις ὀχυρὰς ἀντεπυροβόλησαν κατ' αὐτοῦ, ὅπως ἀμυνθῶσιν. Οἱ περὶ τὴν Ἐπιτροπὴν ἀκούσαντες τοὺς ἀνταλλαγέντας πυροβολισμοὺς ἔσπευσαν εἰς τὸν τόπον τῆς συμπλοκῆς καὶ οὕτω ἐπῆλθε μάχη καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν. Οἱ ἄνδρες τῆς Ἐπιτροπῆς κατέλαβον οἰκίας τινὰς τῆς Ἐπισκοπῆς, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κρατήσωσιν αὐτάς, καθ' ὅσον ἐτίθεντο μεταξὺ δύο πυρῶν τῶν ἐν τῷ Πύργῳ καὶ τῶν ἐν τῷ Τζαμίῳ ἐστρατωνισμένων στρατιωτῶν. Ἐπελθούσης τῆς νυκτὸς ἡ

μάχη κατέπαυσεν καὶ ἡ πολιορκία τοῦ Πύργου διελύθη. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπομένης δευτέρας κατέφθασεν ἐπὶ τόπου εἰδοποιηθεὶς ὁ πολιτικὸς διοικητὴς Ρεθύμνης μετὰ 700 στρατιωτῶν, 300 περίπου χωροφυλάκων καὶ πολιτῶν Ὀθωμανῶν, καὶ δύο ὀρειβατικῶν πυροβόλων. Ἀπὸ τῆς θαλάσσης δ' ἐφάνη καὶ τὸ πολεμικὸν πλοῖον «Ἰσμαὴλ πασσᾶς», ἐκ τῶν ἐν Σούδᾳ παραμενόντων παλαιῶν σκαφῶν, πλέον πρὸς τὰ παράλια τῆς Ἐπισκοπῆς. Τὸ πλοῖον τοῦτο ἠγκυροβόλησε παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ Μουδέλα καὶ ἀμέσως ἤρξατο ν' ἀποβιβάζῃ στρατόν. Οἱ ἄνδρες τῆς ἐπιτροπῆς μετὰ τῶν πέριξ χωρικῶν, περὶ τοὺς 500 ἐν ὅλῳ, καθὼς καὶ οἱ κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν φθάσαντες ἐξ Ἀθηνῶν Κρῆτες φοιτηταί, οἵτινες εἶχον ἀποβιβασθῇ εἰς Μένιες τῆς Κισσάμου, παρατηρήσαντες τὰς κινήσεις τῶν Τούρκων ἔσπευσαν νὰ καταλάβωσι διαφόρους θέσεις ἀπὸ Πάτημα μέχρι Δρομίων Και μέρος μὲν ἐξ αὐτῶν προσέβαλε τὸν ἀποβιβαζόμενον στρατόν, τὸ ἐπίλοιπον δὲ σῶμα προσέβαλε τὸν ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ. Δυστυχῶς ὅμως οἱ χριστιανοὶ ἐβράδυνον εἰς τὰς κινήσεις των, ὁ δὲ ἀποβιβαζόμενος στρατὸς ἐπρόφθασε νὰ προκαταλάβῃ σημαντικήν τινα θέσιν, ἐξ' ἧς κατώρθωσε ν' ἀπωθήσῃ τοὺς Χριστιανοὺς 900 μέτρα μακρὰν τοῦ τόπου τῆς ἀποβιβάσεως. Οὕτως ἠδυνήθη ν' ἀποβιβασθῇ ἀκωλύτως ὁλόκληρος ὁ ἐξ 700 ἀνδρῶν στρατὸς καὶ νὰ ἑνωθῇ περὶ τὴν ἐννάτην ὥραν τῆς πρωΐας μετὰ τῶν τῆς Ἐπισκοπῆς. Οἱ Τοῦρκοι ἐπετέθησαν τότε δι' ὅλων τῶν δυνάμεών των κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Οὗτοι δὲ καίτοι ἐμάχοντο πρὸς τόσον ἀριθμὸν στρατιωτῶν καλῶς ὠχυρωμένων, καίτοι κατεπυροβολοῦντο ὑπὸ τῶν βαρέων πυροβόλων τοῦ πολεμικοῦ πλοίου καὶ ὑπὸ τῶν ὀρειβατικῶν πυροβόλων τῶν ἐν τῷ Πύργῳ, κατώρθωσαν νὰ κρατήσωσι τὰς θέσεις των καὶ ν' ἀποκρούσωσι τὰς ἐφόδους τοῦ στρατοῦ μέχρι τῆς νυκτός, ὅτε ὁ μὲν τουρκικὸς στρατὸς ἀπεσύρθη εἰς Ἐπισκοπήν, οἱ δὲ Χριστιανοὶ εἰς Κουρνᾶ. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης τρίτης οἱ Κρῆτες προὐχώρησαν εἰς Ἀργυρούπολιν, ἐκεῖθεν δὲ στερούμενοι τροφῶν ἀπεσύρθησαν εἰς Ἀσῆ-Γωνιάν, τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καταλαβόντος τὴν Ἀργυρούπολιν καὶ ἐκεῖθεν ἀπελθόντες εἰς Ῥούστικα.

Τὴν ὀγδόην Ἀπριλίου ἡ Ἐπιτροπὴ μετὰ τὰ συμβάντα ταῦτα μετέβη εἰς Σελιᾶ, χωρίον ὀχυρὸν τῆς ἐπαρχίας Ἁγίου Βασιλείου. Τὴν ἐπαύριον δὲ 9 Ἀπριλίου ἡμέραν τρίτην μέλη τινὰ τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ὁπλῖται μετέβησαν εἰς τὴν μονὴν Πρέβελη, τρεῖς ὥρας ἀπέ-

τοῦ νὰ θεωρῶ τὴν ἐπιτροπὴν ὡς δυναμένην, νὰ συντελέσῃ εἰς βελτίωσιν τῆς καταστάσεως τῆς νήσου, ἀπ' ἐναντίας φρονῶ ὅτι θέλει φέρει τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα καὶ ὅτι κατὰ τὴν γνώμην μου ἐπάναγκες ἀποβαίνει πρὸς τὸ συμφέρον τῆς Νήσου ὄχι νὰ διασκορπισθῶσι τ' ἀπαρτίζοντα αὐτὴν μέλη, ἀλλὰ ν' ἀπέλθωσιν ὡς τάχιστα τῆς Νήσου, ὅπως ἀποσοβηθῇ πᾶς κίνδυνος ἀπ' αὐτῆς....» Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν Προξενεῖον δὲν ἦτο ἀμέτοχον τῶν ἐνεργειῶν τούτων τῶν ξένων Προξένων, προσφερόμενον νὰ διευκολύνῃ τὴν φυγάδευσιν τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως, νὰ μεσολαβήσῃ δὲ ὅπως χορηγηθῇ τοῖς λοιποῖς ἀμνηστεία. Ἡ Ἐπιτροπὴ καταστενοχωρουμένη ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τούτων ἠναγκάσθη ν' ἀντεπεξέλθῃ κατ' αὐτῶν δι' ἐγκυκλίου ἐκδοθείσης ἐκ Φραγκοκαστελλίου καὶ ἀναιρούσης τοὺς ἰσχυρισμοὺς ὅτι ἡ παρουσία αὐτῆς γίνεται πρόξενος βλάβος εἰς τὴν νῆσον. «Ἀπόφασιν ἔχομεν, ἐπιλέγει ἡ ἐγκύκλιος τῆς ἐπιτροπῆς, νὰ μὴ φεισθῶμεν οὐδενός, ἐξ ὅσων παρὰ Θεοῦ ἔχομεν, πρὸς πραγματοποίησιν ἐκείνων, δι' ἃ ἀνελάβομεν τὸν προκείμενον ἀγῶνα. Ἐλπίζομεν ὅτι αἱ φιλάνθρωποι χριστιανικαὶ τῆς Εὐρώπης Κυβερνήσεις δὲν θὰ κρίνωσι τὰς ἀξιώσεις ἡμῶν ἀδίκους καὶ δὲν θὰ θεωρήσωσιν ἡμᾶς ἀναξίους τῆς προστασίας, τὴν ὁποίαν παρέχουσιν εἰς ἄλλους χριστιανικοὺς λαούς. . . . . ἀλλὰ θ' ἀναγνωρίσωσι τὸ δίκαιον, ὅπερ ἔχομεν εἰς τὸν παρόντα ἀγῶνα, καὶ θὰ θέσωσιν ἡμᾶς ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῶν. Τὴν ἀπόφασίν μας ταύτην ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον νὰ καταστήσωμεν ὑμῖν γνωστήν· ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ ταύτῃ παρακαλοῦμεν ὑμᾶς καὶ πάλιν ν' ἀπέχητε πάσης κατὰ τῶν ἐντοπίων Ὀθωμανῶν ἀδίκου πράξεως, σεβόμενοι τὴν ζωήν, τὴν τιμὴν καὶ τὴν περιουσίαν αὐτῶν, διότι οὕτω πλὴν ἄλλων θέλει ἀποδειχθῇ ἐκεῖνο, ὅπερ ἰσχυριζόμεθα, ὅτι εἰς τὸ προκείμενον τοῦ χριστιανικοῦ τῆς Νήσου Λαοῦ πολιτικὸν κίνημα ἐπικρατοῦσιν αἱ δικαιότεραι καὶ ἠθικώτεραι ἀρχαί». Συγχρόνως ἡ Ἐπιτροπὴ ἐνήργει καὶ ἐν Ἀθήναις, ὅπως καταστήσῃ γνωστὸν τὸν ἀγῶνα της διορίζουσα ἀντιπροσώπους αὐτῆς τοὺς Ρενιέρην, Ρικάκην, Σκουλούδην καὶ Μπογιατζόγλουν. Τοῦ Ρενιέρη μὴ ἀποδεχθέντος τὴν ἀντιπροσωπείαν, οἱ τρεῖς ἄλλοι ἐφάνησαν πρὸς στιγμὴν ὑφιστάμενοι τὴν ἐπίδρασιν τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Ἀλλὰ τὴν 1 Φεβρουαρίου (1896) ὁ ἐξ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς βουλευτὴς Κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλος ἔφερε τὸ ζήτημα τῆς Ἐπιτροπῆς ἐνώπιον τῆς Ἑλληνικῆς,

Βουλῆς διὰ μακρᾶς ἀγορεύσεως καὶ προὐκάλει τὴν προσοχὴν τοῦ Κοινοβουλίου, πρὸς τὸ ὁποῖον ἡ κυβέρνησις διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν ἠρκέσθη νὰ κάμῃ ἀσαφῆ καὶ ἀόριστον δήλωσιν, ὑπεκφεύγουσα ὡς συνήθως τὸ θέμα. Ἡ φωνὴ ὅμως τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς βουλευτοῦ ἤχησε καὶ ἐκτὸς τοῦ Κοινοβουλίου. Ὁ τύπος ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γενομένης συζητήσεως καὶ οἱ ἐν Ἀθήναις Κρῆτες φοιτηταὶ συνήρχοντο εἰς συλλαλητήριον, προκαλοῦντες τοὺς ἐράνους καὶ τῶν λοιπῶν συναδέλφων αὐτῶν ὑπὲρ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀγωνιζομένων ἀδελφῶν των. Τὰ ἐν Ἀθήναις γενόμενα προκαλοῦσι τὴν προσοχὴν καὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ τύπου, ἡ δὲ ἀπήχησις τοῦ κρητικοῦ ζητήματος ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ Νέου Κόσμου, μία τῶν ἐφημερίδων τοῦ ὁποίου παρέφραζεν ὑπὲρ τῆς Κρήτης ὡς ἄλλοτε ὁ διάσημος Φίλλιψ τὸ γνωστὸν ᾆσμα τοῦ ποιητοῦ Longfellow: «Στρατιῶτα τῆς Κρήτης! ἀγωνίζου καὶ μὴ φοβοῦ! αἱ καρδίαι καὶ ἐλπίδες ἡμῶν εἶνε ὅλαι μετὰ σοῦ· αἱ ἐλπίδες καὶ αἱ καρδίαι ἡμῶν, αἱ ἡμέτεραι εὐχαὶ καὶ τὰ δάκρυα, ἡ πίστις ἡμῶν, ἡ διὰ παντὸς θριαμβεύουσα κατὰ τῶν ἡμετέρων φόβων, ἔσονται διὰ παντὸς μετὰ σοῦ, διὰ παντὸς μετὰ σοῦ».

Ἐν τῷ μεταξύ, καίτοι δὲν συνέβη νέα τις συμπλοκὴ μετὰ τῶν ὁπλοφόρων τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως, διότι ἡ Πύλη ἐνδίδουσα εἰς τὰς συμβουλὰς τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μ. Δυνάμεων παρέσχεν ἐπίσημον διαβεβαίωσιν, ὅτι δὲν ἤθελε καταδιώξει τὴν ἐπιτροπήν, ἐφ' ὅσον ὑπὸ ταύτης δὲν παρηνοχλεῖτο, αἱ δολοφονίαι καὶ οἱ φυλετικοὶ φόνοι ἐπολλαπλασιάζοντο, ἰδίᾳ εἰς τὰ πέριξ τῶν Χανίων καθ' ὅλην τὴν πεδιάδα μέχρι τοῦ λεγομένου τὸπ - ἀλτὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων. Αἱ δολοφονίαι αὗται ἠνάγκασαν τοὺς χωρικοὺς νὰ συνέλθωσιν ἀθρόοι εἰς τὴν πόλιν τῶν Χανίων καὶ ἑνούμενοι μετὰ τῶν κατοίκων νὰ διαμαρτυρηθῶσιν ἐπισήμως εἰς τὴν Γ. Διοίκησιν. Ἐγγίζοντος δὲ τοῦ Μαΐου, καθ' ὃν ἔδει νὰ γίνωσι νέαι βουλευτικαὶ ἐκλογαί, καθ' ὅσον ἡ ὑπηρεσία τῶν μελῶν τῆς Γεν. Συνελεύσεως κατὰ τὸ ἐν ἰσχύϊ φιρμάνιον ἦτο μονοετής, ἡ Πύλη δι' ἑτέρου φιρμανίου αὐτῆς παρέτεινεν αὐτὴν ἐπὶ δύο εἰσέτι ἔτη. Εἰς τὸ μέτρον τοῦτο προέβη ἡ πολυμήχανος Πύλη, διότι ἐγνώριζεν ὅτι, ὡς εἶχον ὀξυνθῇ τὰ Κρητικὰ πράγματα, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνεργήσῃ ἐκλογὰς κατὰ τὸν προσεχῆ Μάϊον, χωρὶς ν' ἀντιδράσῃ εἰς αὐτὰς ἡ ἐπὶ τῆς Μεταπολιτεύσεως Ἐπιτροπή, ἐκπροσωποῦσα πλέον παρὰ τῷ Λαῷ τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν.

ρους τῶν χριστιανῶν, οὗτινος ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὁ τραυματισμὸς 3 στρατιωτῶν καὶ ἡ ἔναρξις τῆς γενικῆς συμπλοκῆς ἐπιμείναντος τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς συνταγματάρχου νὰ ὑπερφαλαγγίσῃ τοὺς χριστιανούς. Ἀπέτυχεν ὅμως οἰκτρῶς τοῦ σκοποῦ του, διότι οἱ πέριξ τῶν Κάμπων κάτοικοι ἔσπευσαν ἀθρόοι πρὸς τοὺς κινδυνεύοντας χριστιανούς, ἐπετέθησαν λυσσωδῶς κατὰ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ περικυκλώσαντες αὐτὸν περιήγαγον εἰς τοιαύτην θέσιν, ὥστε ἐτράπη εἰς ἄτακτον φυγήν. Οἱ στρατιῶται προσβαλλόμενοι ἀπέρριπτον τῇδε κἀκεῖσε τὸν ὁπλισμὸν αὐτῶν, ὅπως μὴ ἐμπέσωσιν εἰς χεῖρας τῶν καταδιωκόντων χριστιανῶν. Ὁ δὲ συνταγματάρχης Σουκρῆ βέης μικροῦ δεῖν συνελαμβάνετο, ἂν δὲν ἐπήρχετο ἡ νύξ, τῇ βοηθείᾳ τῆς ὁποίας ὑποχωρήσας ὠχυρώθη ἐν τῷ πύργῳ τῆς Μαλάξης καταλειπὼν τέσσαρας νεκρούς, οὓς δὲν ἠδυνήθη νὰ θάψῃ καὶ παραλαβὼν 15—20 στρατιώτας τραυματίας, μεθ' ὧν καὶ ἕνα λοχαγόν. Τὰ γεγονότα ταῦτα περιήγαγον εἰς λίαν ἀκροσφαλῆ θέσιν τὴν διοίκησιν, ἥτις φοβηθεῖσα ἐπίθεσιν τῶν ἐνθαρρυνθέντων χριστιανῶν ἀπέστειλεν ἐσπευσμένως τὴν ἐπιοῦσαν 800 στρατιώτας μετὰ πολεμοφοδίων εἰς Μαλάξαν καὶ διαταγάς, ὅπως σπεύσῃ ἐκεῖ, πρὸς τὸν ἐν Βάμῳ τοῦ Ἀποκορώνου στρατόν. Συγχρόνως δὲ μετὰ σύσκεψιν πρὸς τὸν στρατιωτικὸν διοικητὴν ἐζήτησε παρὰ τῆς Πύλης τηλεγραφικῶς ἐπικουρίαν στρατιωτικήν, ἵνα ἀνακτήσῃ τὸ τοσοῦτον ἐκπεσὸν γόητρον τοῦ στρατοῦ ἐν τῇ Κρητικῇ πάλῃ. Καίτοι δὲ οἱ Πρόξενοι τῶν Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἐν Χανίοις ὑπέδειξαν ἀνεπισήμως εἰς τὴν Διοίκησιν τὴν σφαλερὰν ἣν παρεξέκλινε τραπείς, παρακεκινδυνευμένην καὶ σκολιὰν ὁδὸν ἐν τῇ πολιτείᾳ του πρὸς τὴν Ἐπιτροπήν, πρὸς τὴν ὁποίαν δὲν ἔπρεπε νὰ ἔλθῃ εἰς ἄμεσον σύγκρουσιν, ὁ Καραθεοδωρῆ πασσᾶς ἐνέμεινεν εἰς αὐτήν, φρονῶν ὅτι διὰ συντόνου τινὸς ἐνεργείας κατὰ τῶν μελῶν αὐτῆς ἠδύνατο νὰ καταπνίξῃ τὸ κίνημα ἐν τῇ γεννέσει του. Διότι παρ' αὐτῷ, ὅπως καὶ παρὰ τῷ Ἕλληνι Προξένῳ ἐκράτει ἡ πεποίθησις ὅτι τὸ κίνημα τοῦτο δὲν εἶχε βαθείας ῥίζας ἐν τῷ τόπῳ ἀλλ' ὅτι προήρχετο ἐκ τῶν προσωπικῶν λόγων τῶν ἀποτελούντων τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως μελῶν. Ὅθεν περισυλλέξας ὅσας ἠδυνήθη στρατιωτικὰς δυνάμεις, συνεκέντρωσε ταύτας ἐν Βάμῳ, ἐξ οὗ κατὰ τὸ μεσονύκτιον τῆς 26 πρὸς τὴν 27 Νοεμβρίου ἐξώρμησαν ἄνω τῶν 2,500 ἀνδρῶν εἰς φάλαγγας καὶ πρὸς διαφόρους διευθύνσεις ὅπως περικυκλώσωσι τὴν ἐν Ἐμπροσνέρῳ ἑδρεύουσαν Ἐπιτροπήν. Ἀλλ'

ἐννοηθέντες ὑπὸ τῶν ἐν τῇ θέσει Κεφάλα προσκόπων τῆς Ἐπιτροπῆς συνεπλάκησαν πρὸς αὐτούς, συνήφθη δὲ μάχη πεισματωδεστάτη ἐκ τριῶν διαφόρων σημείων. Ἐπειδὴ δὲ συνεκεντρώθησαν καὶ αὖθις πολυάριθμοι ὁπλοφόροι χριστιανοὶ ὁ Τουρκικὸς στρατὸς ἠναγκάσθη ἐκ νέου νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἀλικάμπου, καταλιπὼν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης πολυαρίθμους νεκρούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τέσσαρας ἀξιωματικούς Ὑποχωρῶν δὲ πρὸς τὸν Βάμον προέβη καθ' ὁδὸν εἰς λεηλασίας καὶ δῃώσεις, αἵτινες ἠνάγκασαν πολλοὺς προκρίτους τοῦ Ἀποκορώνου νὰ συνέλθωσιν εἰς Νῖπος, ὅπου μετὰ διαφόρους συσκέψεις ἐξελέξαντο ἐξαμελῆ ἐπιτροπήν, ὅπως μεταβῇ εἰς Χανία καὶ διαμαρτυρηθῇ εἴς τε τὴν Γεν. Διοίκησιν καὶ τὰ προξενεῖα κατὰ τῆς ἐν Ἀποκορώνῳ διαγωγῆς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ. Οἱ περὶ τὴν Ἐπιτροπὴν δέ, καίτοι νικηταί, ὅπως ἀποδείξωσιν ὅτι ἀποφεύγουσι τὴν ἐπανάληψιν συγκρούσεων μετὰ τοῦ στρατοῦ συμφώνως πρὸς τὸ πρόγραμμα αὐτῶν ἀνῆλθον εἰς Ἄσκυφον τῶν Σφακίων. Ἀλλ' ἤδη τὰ Σφακία εἶχε καταλάβῃ ὁ ἐπαναστατικὸς ὀργασμός· τοῦτο δὲ ἠνάγκασε τὴν διοίκησιν ν' ἀποσύρῃ τὸν ἐν τῇ Χώρᾳ Σφακίων αὐτοκρατορικὸν στρατόν, ὅπως μὴ εὑρεθῇ ἀπομεμονωμένος, καὶ πρὸς τοῦτο ἀπέστειλε πλοῖον πρὸς παραλαβήν του. Οἱ Σφακιανοὶ ἐπυροβόλησαν ἐπιβιβαζόμενον τὸν στρατόν, οἱ δὲ Πύργοι, τοὺς ὁποίους κατεῖχον οὗτοι περιῆλθον εἰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν, ἐξ ὧν τὸν ἕνα κατεδάφισαν αἱ γυναῖκες.

Αἱ αὐταὶ σκέψεις ἠνάγκασαν τὴν διοίκησιν νὰ μετακαλέσῃ τὸν στρατὸν εἰς Χανία ἐκ τῶν διαφόρων θέσεων, τὰς ὁποίας κατεῖχεν ἀπὸ τοῦ 1889 καὶ ἐντεῦθεν ὡς λόγου χάριν ἐκ Λάκκων, Νέα Ρούματα, Κολυμπάρι Βουκολιαῖς καὶ Κίσσαμον. Ἡ ἀνάκλησις αὕτη τοῦ στρατοῦ καὶ αἱ γενόμεναι μάχαι ἔπεισαν τοὺς Ὀθωμανούς, ὅτι εὑρίσκονται εἰς τὰ πρόθυρα ἐπαναστάσεως, ἤρχισαν δὲ ἀποχωροῦντες εἰς τὰ φρούρια καὶ μεταφέροντες κρύφα τὰ πράγματα καὶ τὰς οἰκογενείας αὐτῶν εἰς τὰ προάστεια τῶν πόλεων, μὴ ἐξαιρουμένων οὐδ' αὐτῶν τῶν Σελινιωτῶν Τούρκων, τῶν αἱμοβορωτέρων καθ' ὅλην τὴν Κρήτην, οἱ ὁποῖοι μετέφερον τὰ κτήνη καὶ τὰς γυναῖκας αὐτῶν εἰς Παλαιὰν Χώραν. Τοιουτοτρόπως καθ' ὅλην τὴν νῆσον διεσπάρει ὁ φόβος, τὸ κῦρος τῆς ἐξουσίας ἐξέπεσε καὶ ἡ ἀναρχία ἐβασίλευεν ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον.

Ἡ κατάστασις αὕτη ἦτο πλέον ἢ ἀκροσφαλής, τὰ δὲ χριστιανικὰ

μέλη τοῦ Γεν. Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Κρήτης ἐθεώρησαν καθῆκον αὐτῶν νὰ ἐπιστήσωσι τὴν προσοχὴν τῆς διοικήσεως καὶ νὰ ἐπαφίσωσιν εἰς αὐτὴν πᾶσαν τὴν εὐθύνην. Τὸ πρὸς τὸν Γ. Διοικητὴν ἀπευθυνθὲν ἔγγραφον αὐτῶν τῆς 1 Δεκεμβρίου 1895 κατέληγεν ὡς ἑξῆς.«Βέβαιοι ὄντες ἐξ ὅσων βλέπομεν ὅτι ἂν τὰ πράγματα ἐξωθηθῶσιν εἰς τὰ ἄκρα ὁ Χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὰ προηγούμενα τοῦ 1889, θέλει εὑρεθῇ εἰς τὴν ἀναπόδραστον ἀνάγκην νὰ σκεφθῇ, ὅπως λάβῃ τὰ κατάλληλα ἀσφαλιστικὰ μέτρα πρὸς πρόληψιν νέας καταπιέσεως καὶ στερήσεως τῶν ὑπολειπομένων ἐκ τῶν διὰ τόσων θυσιῶν κτηθεισῶν προνομιῶν του. ἐθεωρήσαμεν καθῆκον ἡμῶν ἱερὸν καὶ ἀπέναντι τῆς Αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως, ὅπως ἐγκαίρως διερμηνεύσωμεν τὰ αἰσθήματα ταῦτα, ὧν ἐμφορεῖται σήμερον σύμπας ὁ Χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης καὶ ἐπαφήσωμεν πᾶσαν τὴν εὐθύνην εἰς τὴν Αὐτοκρατορικὴν Κυβέρνησιν».Ταὐτοχρόνως σχεδὸν ὁμοίαν διαμαρτύρησιν ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἀπέστελλε πρὸς τοὺς ἐν Χανίοις προξένους τῶν μεγάλων Δυνάμεων ἐκ Τζιτζιφὲ τοῦ Ἀποκορώνου ἡ ἐπὶ τῆς Μεταπολιτεύσεως τῆς Κρήτης ἐπιτροπή.

Εἰς ἀπάντησιν τῶν διαμαρτυριῶν τούτων ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις, ἐν ᾧ ἔπειθε Ἄνθιμον τὸν Ζ'. ν' ἀποστείλῃ δευτέραν παραινετικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς Κρῆτας ἀπέστειλεν εἰς Χανία ἐνισχύσεις τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Συγχρόνως δὲ διὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις πρέσβεως αὐτῆς ἐλάμβανε τὴν ὑπόσχεσιν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ὅτι αὕτη δὲν ἤθελε παράσχῃ τὴν ἐλαχίστην βοήθειαν εἰς τοὺς Κρῆτας, ἀποδοκιμάζουσα τὰ διαβήματα τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως. Οὕτως ἡ Τουρκία ἀφίνετο ἐλευθέρα νὰ ἐνεργήσῃ ὡς κατὰ τὸ 1889. Ὅτι δὲ τοιαύτην ὑπόσχεσιν ἔδωσεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ ἐπανέλαβε πρὸς τοὺς ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὰς τῶν Μ. Δυνάμεων καταφαίνεται ἐκ τῆς ἀκολούθου ἐπιστολῆς τοῦ ἐν Χανίοις Γάλλου Προξένου ἀπὸ 17 Σεπτεμβρίου 1895 πρὸς τὸν ἐν Ρεθύμνῃ Γάλλον πράκτορα Α. Σαουνάτσον, ἥτις ἐστάλη εἰς πολλὰ ἀντίγραφα εἰς τὰς ἐπαρχίας τοῦ τμήματος τούτου, ὅπως καταστείλῃ τὸν ἐπαναστατικὸν ὀργασμόν.

«Ἡ κατάστασις βαδίζει πολὺ κακῶς εἰς τὴν Κρήτην καὶ πολὺ φοβοῦμαι, ὅτι οἱ Κρῆτες βαδίζουν ἐνώπιον μεγάλου κινδύνου.—Μήπως τ' ἀπαρτίζοντα τὴν ἐπιτροπὴν μέλη θέλωσι νὰ προκαλέσωσιν, ὅπως καὶ κατὰ τὸ ἔτος 188̓ μίαν Στρατιωτικὴν κατοχὴν καὶ ἐφαρμογὴν

τοῦ Στρατιωτικοῦ νόμου ; οἱ Κρῆτες ἔπαθον ἀρκετὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὥστε δὲν δύνανται νὰ ἐπιθυμῶσι τὴν ἐπαναφορὰν μιᾶς τοιαύτης καταστάσεως.

Ἤδη φαίνεται ὅτι τινὲς τῶν Κρητῶν πιστεύουσιν ὅτι Εὐρωπαϊκαί τινες δυνάμεις εὐνοοῦσιν τὰς ἐνεργείας τῆς ἐπιτροπῆς.—Οὐδὲν τούτου ψευδέστερον—Πρέπει νὰ τὸ γνωρίσωσιν οἱ περὶ ὑμᾶς καὶ σᾶς ἐξουσιοδοτῶ νὰ τὸ διακοινώσητε, ὅτι ὅλαι αἱ δυνάμεις ἀποδοκιμάζουν τὰς ἐνεργείας τῆς ἐπιτροπῆς, διὰ τῶν ὁποίων κινδυνεύουν νὰ ὁδηγήσωσι τὸν τόπον πολὺ ταχέως εἰς δυστυχήματα.

Πρέπει νὰ μάθωσιν ἐπίσης, ὅτι εἶνε ἀδύνατον νὰ παραχωρηθῇ μία γενικὴ ἀμνηστεία, διὰ τὸν λόγον ὅτι θὰ δυσαρεστήσῃ τοὺς Μουσουλμάνους.

Ὁ τόπος ἔθεν ὀφείλει νὰ γνωρίσῃ εἰς τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς, ὅτι ὀφείλουσι νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸν τόπον καὶ νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἑλλάδα - εἶνε περὶ τοὺς 15 ἐκεῖνοι, οἵτινες ὀφείλουν, τὸ ταχύτερον νὰ ἀναχωρήσουν—Ἀφοῦ οἱ ἀρχηγοὶ οὗτοι ἀναχωρήσουν οἱ πρόξενοι θὰ ἐνεργήσωσι πᾶν τὸ δυνατόν, ὅπως ἀποφασίσῃ ἡ διοίκησις νὰ λησμονήσῃ καὶ ἀφήσῃ νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰ χωρία των ἐκεῖνοι, οἵτινες ἡνώθησαν μετὰ τῆς Ἐπιτροπῆς.

Εἴπετε καὶ ἐπαναλάβετε ταῦτα εἰς τοὺς κύκλους σας, διότι τὰ δυστυχήματα ἐσπευσμένως ἔρχονται ἐν Κρήτῃ εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ δύνανται οἱ Κρῆτες νὰ μὲ μεμφθῶσιν ὅτι δὲν τοὺς εἰδοποίησα ἐγκαίρως—Ἡ Πύλη ἐξαπέστειλε 4,000 στρατιώτας, κρατεῖ δὲ ἀκόμη 7-8,000 ἑτοίμους διὰ νὰ τοὺς πέμψῃ εἰς Κρήτην—εἶνε λοιπὸν καιρὸς νὰ λήξῃ ἡ κατάστασις αὕτη καὶ τόσον περισσότερον καθ' ὅσον οὔτε ἡ Ἑλλάς, μετὰ τὴν ὑπόσχεσιν ἣν ἔδωκε ὁ Βασιλεὺς καὶ τὸ Ὑπουργεῖον του εἰς τοὺς ξένους Πρεσβευτάς, οὔτε οὐδεμία Εὐρωπαϊκὴ δύναμις δὲν θὰ παράσχωσι τὴν ἐλαχίστην βοήθειαν εἰς τοὺς Κρῆτας καὶ ἡ Τουρκία ὡς εἰς τὰ 1889 θ' ἀφεθῇ ἐλευθέρα νὰ ἐνεργήσῃ ὅπως αὕτη θέλει».

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Γάλλου Προξένου δὲν ἦτο μεμονωμένον τι ἐν τοῖς διπλωματικοῖς παρασκηνίοις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος. Πάντοθεν κατεβάλλοντο μεγάλαι ἐνέργειαι πρὸς διάλυσιν τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως. Ὁ δὲ πρόξενος τῆς Ἰταλίας Μεδάνα ἔγραφεν πρὸς τοὺς Κρῆτας, οἵτινες μετέβησαν παρ' αὐτῷ ὡς ἀντιπρόσωπος Ἀποκορώνου ὑπὸ χρονολογίαν 1 Ἰανουαρίου 1896. «Μακρὸν

τοῦ νὰ θεωρῶ τὴν ἐπιτροπὴν ὡς δυναμένην, νὰ συντελέσῃ εἰς βελτίωσιν τῆς καταστάσεως τῆς νήσου, ἀπ' ἐναντίας φρονῶ ὅτι θέλει φέρει τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα καὶ ὅτι κατὰ τὴν γνώμην μου ἐπάναγκες ἀποβαίνει πρὸς τὸ συμφέρον τῆς Νήσου ὄχι νὰ διασκορπισθῶσι τ' ἀπαρτίζοντα αὐτὴν μέλη, ἀλλὰ ν' ἀπέλθωσιν ὡς τάχιστα τῆς Νήσου, ὅπως ἀποσοβηθῇ πᾶς κίνδυνος ἀπ' αὐτῆς....» Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν Προξενεῖον δὲν ἦτο ἀμέτοχον τῶν ἐνεργειῶν τούτων τῶν ξένων Προξένων, προσφερόμενον νὰ διευκολύνῃ τὴν φυγάδευσιν τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως, νὰ μεσολαβήσῃ δὲ ὅπως χορηγηθῇ τοῖς λοιποῖς ἀμνηστεία. Ἡ Ἐπιτροπὴ καταστενοχωρουμένη ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τούτων ἠναγκάσθη ν' ἀντεπεξέλθῃ κατ' αὐτῶν δι' ἐγκυκλίου ἐκδοθείσης ἐκ Φραγκοκαστελλίου καὶ ἀναιρούσης τοὺς ἰσχυρισμοὺς ὅτι ἡ παρουσία αὐτῆς γίνεται πρόξενος βλάβος εἰς τὴν νῆσον. «Ἀπόφασιν ἔχομεν, ἐπιλέγει ἡ ἐγκύκλιος τῆς ἐπιτροπῆς, νὰ μὴ φεισθῶμεν οὐδενός, ἐξ ὅσων παρὰ Θεοῦ ἔχομεν, πρὸς πραγματοποίησιν ἐκείνων, δι' ἃ ἀνελάβομεν τὸν προκείμενον ἀγῶνα. Ἐλπίζομεν ὅτι αἱ φιλάνθρωποι χριστιανικαὶ τῆς Εὐρώπης Κυβερνήσεις δὲν θὰ κρίνωσι τὰς ἀξιώσεις ἡμῶν ἀδίκους καὶ δὲν θὰ θεωρήσωσιν ἡμᾶς ἀναξίους τῆς προστασίας, τὴν ὁποίαν παρέχουσιν εἰς ἄλλους χριστιανικοὺς λαούς. . . . . ἀλλὰ θ' ἀναγνωρίσωσι τὸ δίκαιον, ὅπερ ἔχομεν εἰς τὸν παρόντα ἀγῶνα, καὶ θὰ θέσωσιν ἡμᾶς ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῶν. Τὴν ἀπόφασίν μας ταύτην ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον νὰ καταστήσωμεν ὑμῖν γνωστήν· ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ ταύτῃ παρακαλοῦμεν ὑμᾶς καὶ πάλιν ν' ἀπέχητε πάσης κατὰ τῶν ἐντοπίων Ὀθωμανῶν ἀδίκου πράξεως, σεβόμενοι τὴν ζωήν, τὴν τιμὴν καὶ τὴν περιουσίαν αὐτῶν, διότι οὕτω πλὴν ἄλλων θέλει ἀποδειχθῇ ἐκεῖνο, ὅπερ ἰσχυριζόμεθα, ὅτι εἰς τὸ προκείμενον τοῦ χριστιανικοῦ τῆς Νήσου Λαοῦ πολιτικὸν κίνημα ἐπικρατοῦσιν αἱ δικαιότεραι καὶ ἠθικώτεραι ἀρχαί». Συγχρόνως ἡ Ἐπιτροπὴ ἐνήργει καὶ ἐν Ἀθήναις, ὅπως καταστήσῃ γνωστὸν τὸν ἀγῶνα της διορίζουσα ἀντιπροσώπους αὐτῆς τοὺς Ρενιέρην, Ρικάκην, Σκουλούδην καὶ Μπογιατζόγλουν. Τοῦ Ρενιέρη μὴ ἀποδεχθέντος τὴν ἀντιπροσωπείαν, οἱ τρεῖς ἄλλοι ἐφάνησαν πρὸς στιγμὴν ὑφιστάμενοι τὴν ἐπίδρασιν τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Ἀλλὰ τὴν 1 Φεβρουαρίου (1896) ὁ ἐξ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς βουλευτὴς Κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλος ἔφερε τὸ ζήτημα τῆς Ἐπιτροπῆς ἐνώπιον τῆς Ἑλληνικῆς,

Βουλῆς διὰ μακρᾶς ἀγορεύσεως καὶ προὐκάλει τὴν προσοχὴν τοῦ Κοινοβουλίου, πρὸς τὸ ὁποῖον ἡ κυβέρνησις διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν ἠρκέσθη νὰ κάμῃ ἀσαφῆ καὶ ἀόριστον δήλωσιν, ὑπεκφεύγουσα ὡς συνήθως τὸ θέμα. Ἡ φωνὴ ὅμως τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς βουλευτοῦ ἤχησε καὶ ἐκτὸς τοῦ Κοινοβουλίου. Ὁ τύπος ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γενομένης συζητήσεως καὶ οἱ ἐν Ἀθήναις Κρῆτες φοιτηταὶ συνήρχοντο εἰς συλλαλητήριον, προκαλοῦντες τοὺς ἐράνους καὶ τῶν λοιπῶν συναδέλφων αὐτῶν ὑπὲρ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀγωνιζομένων ἀδελφῶν των. Τὰ ἐν Ἀθήναις γενόμενα προκαλοῦσι τὴν προσοχὴν καὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ τύπου, ἡ δὲ ἀπήχησις τοῦ κρητικοῦ ζητήματος ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ Νέου Κόσμου, μία τῶν ἐφημερίδων τοῦ ὁποίου παρέφραζεν ὑπὲρ τῆς Κρήτης ὡς ἄλλοτε ὁ διάσημος Φίλλιψ τὸ γνωστὸν ᾆσμα τοῦ ποιητοῦ Longfellow: «Στρατιῶτα τῆς Κρήτης! ἀγωνίζου καὶ μὴ φοβοῦ! αἱ καρδίαι καὶ ἐλπίδες ἡμῶν εἶνε ὅλαι μετὰ σοῦ· αἱ ἐλπίδες καὶ αἱ καρδίαι ἡμῶν, αἱ ἡμέτεραι εὐχαὶ καὶ τὰ δάκρυα, ἡ πίστις ἡμῶν, ἡ διὰ παντὸς θριαμβεύουσα κατὰ τῶν ἡμετέρων φόβων, ἔσονται διὰ παντὸς μετὰ σοῦ, διὰ παντὸς μετὰ σοῦ».

Ἐν τῷ μεταξύ, καίτοι δὲν συνέβη νέα τις συμπλοκὴ μετὰ τῶν ὁπλοφόρων τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως, διότι ἡ Πύλη ἐνδίδουσα εἰς τὰς συμβουλὰς τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μ. Δυνάμεων παρέσχεν ἐπίσημον διαβεβαίωσιν, ὅτι δὲν ἤθελε καταδιώξει τὴν ἐπιτροπήν, ἐφ' ὅσον ὑπὸ ταύτης δὲν παρηνοχλεῖτο, αἱ δολοφονίαι καὶ οἱ φυλετικοὶ φόνοι ἐπολλαπλασιάζοντο, ἰδίᾳ εἰς τὰ πέριξ τῶν Χανίων καθ' ὅλην τὴν πεδιάδα μέχρι τοῦ λεγομένου τὸπ - ἀλτὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων. Αἱ δολοφονίαι αὗται ἠνάγκασαν τοὺς χωρικοὺς νὰ συνέλθωσιν ἀθρόοι εἰς τὴν πόλιν τῶν Χανίων καὶ ἑνούμενοι μετὰ τῶν κατοίκων νὰ διαμαρτυρηθῶσιν ἐπισήμως εἰς τὴν Γ. Διοίκησιν. Ἐγγίζοντος δὲ τοῦ Μαΐου, καθ' ὃν ἔδει νὰ γίνωσι νέαι βουλευτικαὶ ἐκλογαί, καθ' ὅσον ἡ ὑπηρεσία τῶν μελῶν τῆς Γεν. Συνελεύσεως κατὰ τὸ ἐν ἰσχύϊ φιρμάνιον ἦτο μονοετής, ἡ Πύλη δι' ἑτέρου φιρμανίου αὐτῆς παρέτεινεν αὐτὴν ἐπὶ δύο εἰσέτι ἔτη. Εἰς τὸ μέτρον τοῦτο προέβη ἡ πολυμήχανος Πύλη, διότι ἐγνώριζεν ὅτι, ὡς εἶχον ὀξυνθῆ τὰ Κρητικὰ πράγματα, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνεργήσῃ ἐκλογὰς κατὰ τὸν προσεγῆ Μάϊον, χωρὶς ν' ἀντιδράσῃ εἰς αὐτὰς ἡ ἐπὶ τῆς Μεταπολιτεύσεως Ἐπιτροπή, ἐκπροσωποῦσα πλέον παρὰ τῷ Λαῷ τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν.

Διὰ τοῦ διαβήματος τούτου ἡ Πύλη προσέθετε νέον πραξικόπημα εἰς τὸ πραξικόπημα τῆς αὐθαιρέτου λήξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς Γεν. Συνελεύσεως. Καὶ διαπραττόμενον ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας καὶ εἰς τοιαύτας περιστάσεις δὲν ἦτο δυνατὸν ἢ νὰ διεγείρῃ θύελλαν ἀγανακτήσεως παρὰ τῷ κρητικῷ λαῷ. Τὴν ἀγανάκτησιν ταύτην καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς δυσχερείας διὰ τὸν Καραθεοδωρῆ πασσᾶν ἐπηύξανον αἱ οἰκονομικαὶ δυσχέρειαι. Διότι καὶ οἱ μισθοὶ τῶν ὑπαλλήλων τῆς Κρήτης ἀπὸ πολλοῦ καθυστεροῦντο, καὶ τὰ σχολεῖα διετέλουν κλειστὰ καὶ οἱ ἄνδρες τῆς χωροφυλακῆς ἀπὸ ἔτους οὐδὲν ἐλάμβανον. Ὁ δὲ Καραθεοδωρῆ-πασσᾶς ἀποτυχὼν ἐν ταῖς προσπαθείαις αὐτοῦ πρὸς σύναψιν δανείου εἰς βάρος τοῦ ταμείου τῆς νήσου ἐξ 150,000 λιρῶν καὶ μὴ δυνάμενος νὰ διοικήσῃ πλέον τὴν νῆσον ᾐσθάνθη ἐπιβαλλομένην τὴν ἀνάγκην τῆς παραιτήσεως. Τὴν παραίτησιν ταύτην ἀπεδέχετο ἡ Πύλη καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς Μαρτίου (1896) διωρίζετο ἀντικαταστάτης αὐτοῦ ὁ Ἀλβανὸς Τουρχὰν πασσᾶς, ὅστις εἶχε προχρηματίσει τοιοῦτος μετὰ τὸν περιλάλητον Μαχμοὺτ πασσᾶν.

Ὁ Ἀλέξανδρος Καραθεοδωρῆ-πασσᾶς παρ' ὅλην τὴν χριστιανικότητά του ὑπῆρξε διὰ τὴν Κρήτην Τοῦρκος πολιτικὸς καὶ ἴσως ἦν ἡ τελειοτέρα ἔκφανσις τῆς τουρκικῆς πολιτικῆς, οἵαν ἰδίως ἐγνώρισεν ὁ παρῳχημένος αἰών, ὁπότε ἔσχεν αὕτη οὐχὶ ὀλίγας διπλωματικὰς ἐπιτυχίας. Καὶ σήμερον δὲ ἡ τουρκικὴ πολιτικὴ εἶνε ἡ αὐτὴ λεπτή, σκολιά, ἀναβλητική, καὶ σκοτεινή, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ἡ θέσις τῆς Τουρκίας μετεβλήθη οὐσιωδῶς καὶ αἱ ἐκ τῆς πολιτικῆς ταύτης δάφναι εἶνε ὀλιγώτεραι. Τὴν ἱκανότητα τοῦ Καραθεοδωρῆ-πασσᾶ δεόντως ἐξετίμησεν ἡ Πύλη καὶ ὅτε κατὰ τὸ 1878 ἐκινδύνευσεν ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ ἀκεραιότης αὐτῆς, ἐν ᾧ διετέλει πρέσβυς αὐτῆς εἰς τὴν Βελγικήν, ἐκλήθη ν'ἀντιπροσωπεύσῃ αὐτὴν εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Βερολίνου, ἔνθα ὑπῆρξε κυρίως αὐτὸς ἡ ψυχὴ τῶν διπλωματικῶν ἐνεργειῶν τῆς Τουρκίας. Προκειμένου δὲ νὰ παραδοθῇ ἡ Βοσνία καὶ Ἑρζεγοβίνη εἰς τὴν Αὐστρίαν ὁ Καραθεοδωρῆ πασσᾶς ἐνετάλη νὰ διεξαγάγῃ τὰς πρὸς τοὺς Αὐστριακοὺς διπλωμάτας διαπραγματεύσεις. Εἰς τοιαύτην σχολὴν διδαχθεὶς ὁ Καραθεοδωρῆ πασσᾶς ἑπόμενον ἦτο, ὅτι καὶ ἐν τῇ Γενικῇ Διοικήσει τῆς νήσου Κρήτης ἤθελεν ἀναπτύξει τὴν αὐτὴν διπλωματικὴν δεξιότητα καὶ πολιτικήν. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν προσεπάθησε νὰ καταπνίξῃ πᾶν ἀντιπολιτευτικὸν κίνημα τῶν χριστιανῶν βουλευτῶν.

Ἐπέτυχε νὰ πείσῃ αὐτοὺς ἵνα παραιτηθῶσι πάσης διαμαρτυρίας κατὰ τῆς αὐθαιρέτου ἀπὸ τοῦ 1889 καταργήσεως τῶν προνομίων αὐτῶν καὶ κατέστησε πιστευτὰς τὰς ὑποσχέσεις του, ὅτι διὰ τῆς νομίμου ὁδοῦ, ἐὰν οἱ Κρῆτες ἐδείκνυον ἐμπιστοσύνην καὶ ὑπομονήν, ἤθελε διορθώσει τὰ κακῶς κείμενα. Ἀλλ' ἐν τῇ διοικήσει τῆς νήσου ἀπέτυχε καθ' ὁλοκληρίαν. Διότι ἄλλο πρᾶγμα ἡ διπλωματία καὶ ἄλλο διοίκησις καὶ διεύθυνσις λαῶν, καὶ μάλιστα λαῶν ἐπαναστατικῶν καὶ ἀνυποτάκτων φύσει, ὡς οἱ Κρῆτες.

Εἰς τὸν Τουρχὰν ἐδόθη παρὰ τῆς Πύλης βοηθὸς χριστιανὸς ὑποδιοικητὴς ὁ Βιθυνὸς ἐφέντης. Ὁ διορισμὸς τοῦ Τουρχὰν δὲν ἦτο ἔξω τῶν διατάξεων τῆς κατηργημένης Χαλέπας, ἀλλ' ἡ Πύλη εἶχε καθιερώσει σιωπηρῶς καὶ ὡς ἐξ ἐθίμου τὸν διορισμὸν χριστιανοῦ διοικητοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἰσχύος τῆς συμβάσεως ταύτης. Ἡ ἀντικατάστασις ὅθεν τοῦ χριστιανοῦ διοικητοῦ δι' ὀθωμανοῦ οὐχὶ πλέον ὡς τοποτηρητοῦ, ἀλλ' ὡς Γενικοῦ διοικητοῦ τῆς Κρήτης ἐθεωρήθη ὡς ῥάπισμα τῆς Πύλης κατὰ τῶν δικαίων ἀξιώσεων τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Καίτοι δὲ ὁ Τουρχὰν πασσᾶς κατελθὼν εἰς τὴν νῆσον ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ φιρμάνιον τοῦ Σουλτάνου ἀπονέμον μεγαλοδώρως ἀμνηστείαν εἰς τὸ σωματεῖον τῆς Μεταπολιτεύσεως, ἡ κάθοδος αὐτοῦ ἐξηγρίωσε τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον ὅσον ηὐχαρίστησε τὸ ὀθωμανικὸν καὶ τὰ δολοφονικὰ κομιτάτα τῶν Τουρκοβέηδων. Οὐδὲ αἱ 25,000 λίραι, ἃς ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ διὰ τὰς πρώτας ἀνάγκας τῆς διοικήσεως, οὐδὲ τὸ ἄνευ κακῶν ἐντυπώσεων παρελθὸν αὐτοῦ ἐν τῇ νήσῳ ἴσχυσαν, ὅπως κατευνάσωσι τὴν κοινὴν ἀγανάκτησιν. Τὰ χριστιανικὰ μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου διεμαρτυρήθησαν ἐντόνως διὰ τὸν διορισμὸν αὐτοῦ, ἡ δὲ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως τὴν 9 Μαρτίου ἀπέστειλεν ἐκ Νίπους νέον ἔγγραφον διαμαρτυρίας πρὸς τοὺς Προξένους τῶν Μεγάλων δυνάμεων. «Καίτοι, ἔλεγεν ἐν τούτῳ ἡ Ἐπιτροπή, παρῆλθον ἑπτὰ μῆνες ἀπὸ τῆς ἐπιδόσεως τοῦ ὑπομνήματός μας καὶ ἠλπίζομεν ὅτι τῇ εὐμενεῖ μεσολαβήσει καὶ τῆς Ὑμετέρας Σεβ. Κυβερνήσεως, ἡ Ὑψ. Πύλη θ' ἀπεδέχετο τὰ δικαιότατα αἰτήματά μας, ἐξ ἐναντίας ἀντεκατέστησε τὸν Χριστιανὸν Διοικητὴν δι' Ὀθωμανοῦ, ἀποδεικνύουσα ἐκ νέου ὅτι δὲν παρητήθη τῆς ἀπὸ πολλοῦ ἐκδηλωθείσης προθέσεώς της τοῦ ν' ἀφομοιώσῃ τὴν Κρήτην μὲ τὰ λοιπὰ βιλαέτια τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους. Ἡ τοιαύτη τακτικὴ τῆς Ὑψ. Πύλης θεωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ὡς περιφρόνησις πρὸς τὰ δίκαια

αἰτήματά του ἐλύπησεν αὐτὸν καὶ ἐξήγειρε τὴν ἀγανάκτησίν του. Τὴν ἀγανάκτησίν του ταύτην διερμηνεῦον τὸ σωματεῖον ἡμῶν, ὡς ἐκπροσωποῦν Αὐτόν, διαμαρτύρεται δι' Ὑμῶν κ. Πρόξενε, ἐνώπιον τῆς ἣν ἐπαξίως ἀντιπροσωπεύετε Σεβαστῆς Κυβερνήσεως, καὶ ἐνώπιον τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος διὰ τὴν ἐκ νέου καταπάτησιν τῶν προνομίων αὐτοῦ καὶ δηλοῖ ὅτι, οὐ μόνον δὲν θέλει παύσει ἐνεργοῦν ὑπὲρ τῆς ἐπιτεύξεως τῶν δικαιοτάτων ἀξιώσεών του, ἀλλὰ καὶ θέλει ἐπιτείνει καὶ ἐπαυξήσει τὰς πρὸς τοῦτο ἐνεργείας του».

Δι' ἑτέρου δὲ ἐγγράφου της ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως πρὸς ἁπάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς Κρήτης ἐκάλει τὸν λαὸν αὐτῶν, ὅπως ἐκλέξῃ καὶ ἀποστείλῃ μέχρι τῆς 25 Μαρτίου τοὺς ἀντιπροσώπους του παρὰ τῇ ἐπιτροπῇ, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ σκεφθῶσι περὶ τῆς περαιτέρω τηρητέας πορείας. Ἡ πρόσκλησις αὕτη συνέτεινε νὰ ὑποδαυλίσῃ ἔτι μᾶλλον τὴν ἀγανάκτησιν, οἱ Κρῆτες δὲ συνδιηλλάσσοντο πρὸς ἀλλήλους καὶ ὅρκοι ἀδελφοποιΐας ἐγίνοντο καθ' ὅλην τὴν νῆσον, προκειμένου ν' ἀποδυθῶσι πάντες εἰς τὸν ἐπιβαλλόμενον μέγαν ἀγῶνα πρὸς σωτηρίαν τῆς κοινῆς πατρίδος. (*)

Ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἀφ' οὗ συνεσώρευσε σφάλματα ἐπὶ σφαλμάτων ἐν τῇ πολιτείᾳ αὐτῆς ἐν τῷ Κρητικῷ ζητήματι, ἀπασχολουμένη νῦν ἐκ τῶν ἐν τῇ βουλῇ ἀντιδυναστικῶν ἀγορεύσεων τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἀνίκανος ν' ἀντιμετωπίσῃ τὰ ραγδαίως ἐπερχόμενα γεγονότα, φανερῶς μὲν ἐπεδείκνυεν αἰσιοδοξίαν, πιστεύουσα ὅτι ἡ

(*) Ὁ ὅρκος οὗτος εἶχεν ὡς ἑξῆς·

«Ὁρκίζομαι ἐπὶ τοῦ θείου καὶ ἱεροῦ Εὐαγγελίου α') ὅτι θὰ ἐργασθῶ ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐν Κρήτῃ ἀκραιφνῶς καὶ ἀφιλοκερδῶς καὶ ἀντὶ πάσης θυσίας. β') ὅτι θὰ ἀγαπῶ ὡς ἀδελφοὺς πάντας τοὺς ἐργαζομένους ὑπὲρ τῆς ἰδέας ταύτης καὶ θὰ τοὺς ὑποστηρίζω δι' ὅλων μου τῶν δυνάμεων καὶ θὰ προκινδυνεύω πάντοτε μετ' αὐτῶν ὑπὲρ τῆς τιμῆς καὶ τοῦ ἀληθοῦς συμφέροντος τῆς πατρίδος μου. γ') Ὅτι ἀπὸ σήμερον μέχρι τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ μίαν φροντίδα καὶ μόνην θὰ ἔχω, πῶς νὰ φανῶ χρήσιμος εἰς τὴν πάσχουσαν πατρίδα, ἀποφεύγων πᾶσαν διαίρεσιν καὶ φιλονικείαν πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου χριστιανούς. δ') Ὅτι θὰ σέβωμαι καὶ θὰ ὑπερασπίζωμαι πρὸ πάντων τὴν ζωήν, τιμὴν καὶ περιουσίαν τῶν ἀδελφῶν, οἵτινες θὰ ὁρκισθῶσι τὸν παρόντα ὅρκον, μέχρις ὅτου λυθῇ ὁριστικῶς τὸ ὑφιστάμενον Κρητικὸν ζήτημα.

Ἐὰν παραβῶ τὸν ὅρκον ἡ κατάρα τοῦ θεοῦ νὰ πέσῃ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μου καὶ ἡ θεία δίκη νὰ μὲ τιμωρήσῃ».

ἀμνηστεία ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον βῆμα διαλλακτικωτέρας πολιτικῆς ἐκ μέρους τῆς Πύλης καὶ τὸ προανάκρουσμα γενικωτέρων παραχωρήσεων, ἐνδομύχως δὲ ἔπτησσεν ἀδρανοῦσα πρὸ τῶν συσσωρευομένων νεφῶν, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐν τῇ βουλῇ συζητήσεων τῆς 1 Φεβρουαρίου, 28 καὶ 29 τοῦ αὐτοῦ καὶ τῶν ἀσαφῶν καὶ περιδεῶν ἀπαντήσεων τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν. Μετ' ὀλίγον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς μέθης τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐδημοσίευε τὴν πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ ἐλευθέρους καὶ ὑποδούλους Ἕλληνας ἔκκλησίν της καὶ ἐζήτει τὴν ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν συνδρομὴν τοῦ ἔθνους ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος τῆς αἱματοποτισμένης νήσου. Ἀλλὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐβασίλευεν ἡ ἐκεχειρία τῶν ἀγώνων καὶ τὸ ἔθνος φέρον τὸν ἱερὸν κλάδον τῆς ἐλαίας ἀπερροφᾶτο ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τῆς ἐκπάγλου καλλονῆς καὶ σεμνότητος τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ Ἑλλὰς ἐπανεύρισκε τὸ ζώπυρον τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἡ Κρήτη προσήρχετο εἰς τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας διὰ τῆς ἐκκλήσεως ἐκείνης μελανείμων καὶ βαρυπενθής, ὅπως ὁ ἀνδρεῖος Χαρίδημος της ἐν τῷ Ἐρωτοκρίτῳ. Καὶ καθ' ὃν χρόνον ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ ἐστεφανοῦντο οἱ Ὀλυμπιονῖκαι, οἱ πολυτλήμονες υἱοὶ αὐτῆς ἡτοιμάζοντο νὰ περιβληθῶσιν ἄλλον στέφανον, τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου. Κατὰ παράδοξον δὲ σύμπτωσιν καὶ μοιραίαν τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἐποχὴν (30 Μαρτίου), ὅτε τὸ ἔθνος ἐμέθυεν ἐκ τῆς χαρμοσύνου τελετῆς τῆς ἀναβιώσεως τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, ἀπέθνησκε μακρὰν τῆς Ἑλλάδος ἐν Κάνναις τῆς Γαλλίας, μετὰ περιπλάνησιν ἐπὶ ἓν ἔτος εἰς τὰ ξένα, μεγαλόφρων, ἐπιβλητικὸς καὶ μεγαλοπρεπής, ὡς ὁ Πομπήϊος, καὶ ἐν τῷ θανάτῳ του, ὁ πολιτικὸς ἐκεῖνος, ἐπὶ τῆς πρωθυπουργίας τοῦ ὁποίου ἐν μέσῳ ἄλλων τελετῶν καὶ πανηγύρεων, τῶν γάμων τοῦ διαδόχου, ἡ Κρήτη ἐμαρτύρει, ἀποστερουμένη τῶν προνομιῶν αὐτῆς. Τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο βαρύνει ἐπὶ τῆς μνήμης τοῦ νεκροῦ, ἀλλ' ἡ ἀπώλεια αὐτοῦ ἦτο καὶ ἐσημειώθη ὡς συμφορὰ διὰ τὸ ἔθνος. Διότι ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἦν ἀληθὴς πολιτικὸς ἀνὴρ ἐξ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι σώζουσιν ἐν κρισίμοις στιγμαῖς τὰ ἔθνη. Ἦτο σφάλμά του τὸ ὅτι ἐν ταῖς προσπαθείαις αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν εὐγενῶν ἰδεωδῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἔρρεπεν, ἀφῆκε νὰ γιγαντοῦται ἡ συναλλαγή, δι' ἧς ἐκυβέρνα ὁ Κουμουνδοῦρος, ἀλλ' ἡ ἱστορία θὰ κρίνῃ αὐτὸν ἐν τῇ εἰλικρινείᾳ τῆς προθέσεως, μεθ' ἧς ἀνελάμβανε τὸν ἀγῶνα ἐν τῇ διαχειρίσει τῶν κοινῶν. Τέλειος ὡς ανθρωπος, ὑπέροχος τὴν διάνοιαν, ἀκέραιος τὸν χαρακτῆρα καὶ ἀρχαϊκὸς τὸ

ἦθος καὶ τὴν ἀρετὴν, ὑπῆρξεν ἐν Ἑλλάδι δημιουργός νέας κοινοβουλευτικῆς ῥητορικῆς καὶ νέας πολιτικῆς γλώσσης. Ὑπελόγιζεν ἴσως πλέον τοῦ δέοντος ἐπὶ τοῦ καλοῦ, τοῦ ὁποίου ἠδύνατο νὰ γείνῃ πρόξενος, καὶ ἕνεκα τούτου ὑπετίμα τὸ κακόν, εἰς τὸ ὁποῖον συνετέλει διὰ τῆς διὰ παροχῶν ἐξαγορᾶς τοῦ χρόνου τῆς ἐξουσίας, κακόν, ὅπερ ἐξήνθισεν εἰς νόσον ἐπικινδυνωδεστάτην διὰ τὸ ἔθνος. Ἡ ἰδία αὐτοπεποίθησις κατέστρεψε τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐν τῇ οἰκονομικῇ διαχειρίσει τῆς χώρας. Ἀλλ' ἐξήσκησε μεγίστην ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν σκέψεων τῶν συγχρόνων, ἐνετύπωσε τὴν σφραγῖδα τῆς ἰδιοφυίας του εἰς τὸ δεκαπενταετὲς διάστημα καθ' ὃ ἐκυβέρνησεν, ἐνσταλάζων τὴν πίστιν ἐπὶ τὴν παιδευτικὴν δύναμιν τῶν ἐλευθέρων θεσμῶν, καὶ ἐκαλλιέργησε τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν, δεικνύων πάντοτε στιβαρὰν τὴν χεῖρα ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων. Κατὰ κακὴν τύχην τὴν φορὰν ταύτην ἠφανίζετο καὶ ἡ χείρ, ἥτις ἔσωσεν τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1886. Οὕτω δὲ τὰ πάντα συνέτρεχον, ὅπως ἐπικλώσῃ ἡ μοῖρα τὸν ἱστὸν αὐτῆς καὶ παρασκευασθῇ ὁ πόλεμος, ὃν πρὸ δεκαετίας διέφυγε τὸ κράτος.

Ὁ νέος Γεν. Διοικητὴς τῆς Κρήτης Τουρχὰν-πασσᾶς ἰδὼν ματαιωθείσης τὰς ἐκ τῆς χορηγηθείσης ἀμνηστείας ἐλπίδας αὐτοῦ καὶ τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐμμένουσαν, ἀπεφάσισε διὰ πάσης θυσίας νὰ ἐξοντώσῃ αὐτήν, κόπτων οὕτω τὸ κακὸν εἰς τὴν ῥίζαν, καίτοι ἡ Πύλη εἶχε παράσχῃ τὴν διαβεβαίωσιν, ὅτι δὲν ἤθελε προσβάλῃ τὴν ἐπιτροπήν, ἐν ὅσῳ αὕτη διετήρει τὴν προτέραν εἰρηνικὴν στάσιν. Εἰς τοῦτο παρέσχον ἀφορμὴν εἰς αὐτὸν τὰ ἐν Ἀσῇ Γωνιᾷ συμβάντα. Τὴν 31 Μαρτίου δέκα ὁπλοφόροι ἐκ τῶν τῆς Ἐπιτροπῆς μεταβαίνοντες ἐκ Κουρνᾶ, ὅπου ἤδρευεν αὕτη, εἰς Ἐπισκοπὴν Ῥεθύμνης πρὸς ἀγορὰν τροφῶν, παρετηρήθησαν ὑπὸ τοῦ ἐν τῷ ἐκεῖ πύργῳ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ἐπυροβολήθησαν ὑπ' αὐτοῦ. Οἱ ὁπλοφόροι καταλαβόντες θέσεις ὀχυρὰς ἀντεπυροβόλησαν κατ' αὐτοῦ, ὅπως ἀμυνθῶσιν. Οἱ περὶ τὴν Ἐπιτροπὴν ἀκούσαντες τοὺς ἀνταλλαγέντας πυροβολισμοὺς ἔσπευσαν εἰς τὸν τόπον τῆς συμπλοκῆς καὶ οὕτω ἐπῆλθε μάχη καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν. Οἱ ἄνδρες τῆς Ἐπιτροπῆς κατέλαβον οἰκίας τινὰς τῆς Ἐπισκοπῆς, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κρατήσωσιν αὐτάς, καθ' ὅσον ἐτίθεντο μεταξὺ δύο πυρῶν τῶν ἐν τῷ Πύργῳ καὶ τῶν ἐν τῷ Τζαμίῳ ἐστρατωνισμένων στρατιωτῶν. Ἐπελθούσης τῆς νυκτὸς ἡ

μάχη κατέπαυσεν καὶ ἡ πολιορκία τοῦ Πύργου διελύθη. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπομένης δευτέρας κατέφθασεν ἐπὶ τόπου εἰδοποιηθεὶς ὁ πολιτικὸς διοικητὴς Ρεθύμνης μετὰ 700 στρατιωτῶν, 300 περίπου χωροφυλάκων καὶ πολιτῶν Ὀθωμανῶν, καὶ δύο ὀρειβατικῶν πυροβόλων. Ἀπὸ τῆς θαλάσσης δ' ἐφάνη καὶ τὸ πολεμικὸν πλοῖον «Ἰσμαὴλ πασσᾶς», ἐκ τῶν ἐν Σούδᾳ παραμενόντων παλαιῶν σκαφῶν, πλέον πρὸς τὰ παράλια τῆς Ἐπισκοπῆς. Τὸ πλοῖον τοῦτο ἠγκυροβόλησε παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ Μουδέλα καὶ ἀμέσως ἤρξατο ν' ἀποβιβάζῃ στρατόν. Οἱ ἄνδρες τῆς ἐπιτροπῆς μετὰ τῶν πέριξ χωρικῶν, περὶ τοὺς 500 ἐν ὅλῳ, καθὼς καὶ οἱ κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν φθάσαντες ἐξ Ἀθηνῶν Κρῆτες φοιτηταί, οἵτινες εἶχον ἀποβιβασθῆ εἰς Μένιες τῆς Κισσάμου, παρατηρήσαντες τὰς κινήσεις τῶν Τούρκων ἔσπευσαν νὰ καταλάβωσι διαφόρους θέσεις ἀπὸ Πάτημα μέχρι Δρομίων Και μέρος μὲν ἐξ αὐτῶν προσέβαλε τὸν ἀποβιβαζόμενον στρατόν, τὸ ἐπίλοιπον δὲ σῶμα προσέβαλε τὸν ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ. Δυστυχῶς ὅμως οἱ χριστιανοὶ ἐβράδυνον εἰς τὰς κινήσεις των, ὁ δὲ ἀποβιβαζόμενος στρατὸς ἐπρόφθασε νὰ προκαταλάβῃ σημαντικήν τινα θέσιν, ἐξ' ἧς κατώρθωσε ν' ἀπωθήσῃ τοὺς Χριστιανοὺς 900 μέτρα μακρὰν τοῦ τόπου τῆς ἀποβιβάσεως. Οὕτως ἠδυνήθη ν' ἀποβιβασθῇ ἀκωλύτως ὁλόκληρος ὁ ἐξ 700 ἀνδρῶν στρατὸς καὶ νὰ ἑνωθῇ περὶ τὴν ἐννάτην ὥραν τῆς πρωΐας μετὰ τῶν τῆς Ἐπισκοπῆς. Οἱ Τοῦρκοι ἐπετέθησαν τότε δι' ὅλων τῶν δυνάμεών των κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Οὗτοι δὲ καίτοι ἐμάχοντο πρὸς τόσον ἀριθμὸν στρατιωτῶν καλῶς ὀχυρωμένων, καίτοι κατεπυροβολοῦντο ὑπὸ τῶν βαρέων πυροβόλων τοῦ πολεμικοῦ πλοίου καὶ ὑπὸ τῶν ὀρειβατικῶν πυροβόλων τῶν ἐν τῷ Πύργῳ, κατώρθωσαν νὰ κρατήσωσι τὰς θέσεις των καὶ ν' ἀποκρούσωσι τὰς ἐφόδους τοῦ στρατοῦ μέχρι τῆς νυκτός, ὅτε ὁ μὲν τουρκικὸς στρατὸς ἀπεσύρθη εἰς Ἐπισκοπήν, οἱ δὲ Χριστιανοὶ εἰς Κουρνᾶ. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης τρίτης οἱ Κρῆτες προὐχώρησαν εἰς Ἀργυρούπολιν, ἐκεῖθεν δὲ στερούμενοι τροφῶν ἀπεσύρθησαν εἰς Ἀσῆ-Γωνιάν, τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καταλαβόντος τὴν Ἀργυρούπολιν καὶ ἐκεῖθεν ἀπελθόντες εἰς Ῥούστικα.

Τὴν ὀγδόην Ἀπριλίου ἡ Ἐπιτροπὴ μετὰ τὰ συμβάντα ταῦτα μετέβη εἰς Σελιᾶ, χωρίον ὀχυρὸν τῆς ἐπαρχίας Ἁγίου Βασιλείου. Τὴν ἐπαύριον δὲ 9 Ἀπριλίου ἡμέραν τρίτην μέλη τινὰ τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ὁπλῖται μετέβησαν εἰς τὴν μονὴν Πρέβελη, τρεῖς ὥρας ἀπέ-

χουσαν τῶν Σελιῶν. Ἡ Γεν. Διοίκησις πληροφορηθεῖσα τὸ τοιοῦτον ἐνόμισεν ὅτι εὗρε κατάλληλον περίστασιν νὰ ἐκτελέσῃ τὸ σχέδιον αὐτῆς, συλλαμβάνουσα διὰ ταχείας κινήσεως ζῶντας τοὺς ἀποτελοῦντας τὴν Ἐπιτροπὴν ὀλίγους ταραξίας. Συνεκέντρωσεν ὅθεν τάχιστα τὸν στρατόν της περὶ τοὺς 2,500 ἄνδρας ἐν Ἀργυρουπόλει καὶ διέταξεν αὐτὸν νὰ ἐπιτεθῇ ἐξ ἀπίνης καὶ συλλάβῃ τὴν Ἐπιτροπήν. Εὐτυχῶς ὁ στρατὸς ἀντὶ νὰ μεταβῇ κατ' εὐθεῖαν εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Πρέβελη, ἔνθα εἰδοποιηθέντα τὰ ἐκεῖ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς καὶ οἱ ὁπλῖται εἶχον ὀχυρωθῇ, μετέβη εἰς τὸν Πύργον τῆς Κοξαρές, ἔνθα διενυκτέρευσεν. Ἐκεῖθεν περὶ τὸ λυκαυγὲς τῆς τετάρτης (10 Ἀπριλίου) ἐξεκίνησεν ὁ στρατὸς παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ καὶ περὶ τοὺς ἑκατὸν ἐντοπίους μωαμεθανοὺς ἐξ Ἀτσιπάδων. Ἀφ' οὗ δὲ διῆλθε διὰ τοῦ χωρίου Ἁγίου Ἰωάννου εἰσῆλθεν εἰς τὸ Φαράγγι τοῦ Κοτσιφοῦ, τοῦ ὁποίου καταλαβὼν τὴν εἴσοδον συνελάμβανε πάντα ἐκεῖθεν ἐρχόμενον, ἵνα μὴ εἰδοποιήσῃ τοὺς εἰς Σελιὰ ἐπαναστάτας, οἵτινες ἔμενον εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ἐντελῶς ἀνύποπτοι. Ὁ στρατὸς κατώρθωσεν οὕτω νὰ διέλθῃ ἀπρόσβλητος τὴν φορὰν ταύτην τὴν φοβερὰν ταύτην φάραγγα καὶ ἔσπευδε νὰ καταλάβῃ τὰς ἐπικαίρους θέσεις, ὁπόθεν πολιορκῶν καὶ καταπυροβολῶν θὰ ἠδύνατο νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ σχέδιόν του.

Εὐτυχῶς γραῖά τις ἀντιληφθεῖσα ὅτι διήρχετο στρατὸς ἔσπευσε διὰ τῶν κραυγῶν της νὰ εἰδοποιήσῃ τοὺς περὶ τὴν Ἐπιτροπήν, οἱ ὁποῖοι αὐθωρεὶ μετὰ τῶν ἀνδρείων κατοίκων τοῦ χωρίου ἔσπευσαν νὰ καταλάβωσιν αὐτοὶ πρῶτοι τὰς θέσεις, τὰς ὁποίας ἐπεδίωκον οἱ Τοῦρκοι. Ὁ στρατὸς δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐπιτεθῇ καὶ οἱ πυροβολισμοὶ ἐπυκνοῦντο, ὅτε οἱ χριστιανοί, ἵνα ἑλκύσωσιν εἰς ἐπικινδυνώτερα μέρη τὸν ἐχθρόν, ἔδειξαν σημεῖα ὑποχωρήσεως. Τὸ σχέδιον ἐπέτυχε. Καὶ ἐν ᾧ ὁ στρατὸς προὐχώρει κατέφθανον εἰδοποιηθέντες καὶ οἱ ἐπίλοιποι τῆς Ἐπιτροπῆς ἐκ Πρέβελη, καθὼς καὶ Ἀσηγωνιῶται ἐξ Ἀποκορώνου, Ῥοδακκινιῶται καὶ Καλλικρατιανοί. Ἡ ὁρμὴ αὐτῶν ἦν τοιαύτη, ὥστε ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἐκινδύνευε νὰ πολιορκηθῇ πανταχόθεν. Ὁ φόβος οὗτος ἠνάγκασε τὸν ἀρχηγὸν αὐτοῦ νὰ σημάνῃ τὴν ὑποχώρησιν. Ἐν τῇ ὑποχωρήσει δὲ ταύτῃ οἱ Κρῆτες προσέβαλον αὐτὸν μανιωδῶς καὶ θὰ ὑφίστατο ἀληθῆ πανωλεθρίαν, ἐὰν οἱ περὶ τὴν Ἐπιτροπὴν δὲν ἐξήντλουν τὰ φυσίγγια αὐτῶν καὶ ἐὰν ἕτερον τουρκικὸν σῶμα δὲν ἔσπευδε διὰ πυκνῶν πυροβολισμῶν εἰς βοήθειαν. Ἐκ

τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν μάχην ταύτην ὀλίγοι τινὲς ἐπληγώθησαν, ἐν ᾧ ὁ τουρκικὸς στρατὸς ὑπέστη ἀπωλείας. Ἀποχωρῶν δὲ καὶ ἀντεκδικούμενος ἐφόνευσε 4 ἀθώους χωρικούς,ἐν ᾧ εἰργάζοντο εἰς τὰ κτήκατά των,καὶ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ συνίστα εἰς τὰ χωρία νὰ μὴ βοηθήσωσι τὴν Ἐπιτροπήν, ἀπειλῶν τὴν ἐκ θεμελίων καταστροφὴν αὐτῶν. Συγχρόνως καὶ ὁ ἔπαρχος τοῦ διαμερίσματος ἐκείνου συνεβούλευσε δι' ἐγκυκλίου του εἰς τοὺς κατοίκους νὰ μὴ προσφέρωσιν εἰς τοὺς ἄνδρας τῆς Ἐπιτροπῆς οὐδὲ τροφήν, οὐδὲ φιλοξενίαν εἰς τὰ χωρία των. Πλὴν τὰ μέτρα ταῦτα καὶ αἱ βιοπραγίαι τοῦ στρατοῦ ἔσχον ὅλως ἀντίθετον ἀποτέλεσμα. Ἕνεκα δὲ τῆς συμμετοχῆς τῶν ἐντοπίων Μωαμεθανῶν εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ στρατοῦ τὰ φυλετικὰ μίση ἐξήφθησαν καὶ ὁ ἐρεθισμὸς ἐπετάθη.

Αἱ ἀλλεπάλληλοι ἐπιτυχίαι τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως καὶ αἱ πολεμικαὶ ἐνέργειαι αὐτῆς συνετάραξαν καὶ πάλιν τὴν ἐν Ἀθήναις κυβέρνησιν, ἥτις ἔβλεπε πάντοτε τὸ φάσμα τοῦ ἐξωτερικοῦ ζητήματος κλονίζον τὴν θέσιν αὐτῆς. Διὰ σπασμωδικῆς ὅθεν σπουδῆς ἐζήτησε καὶ πάλιν νὰ καταστείλῃ τὸ κρητικὸν κίνημα δι' ἐνεργείας, ἥτις ἦτο πάντοτε τὸ αὐτὸ ἀλυσιτελὲς φάρμακον. Δύο ἡμέρας μετὰ τὴν μάχην τῶν Σελιῶν ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀλέξανδρος Σκουζὲς ἀπέστειλε πρὸς τὸν ἐν Χανίοις Γενικὸν Πρόξενον Νικόλαον Γεννάδην τὸ ἑξῆς τηλεγράφημα· «Νικόλαον Γεννάδην, πρόξενον. Χανία. Μεγάλως ἀνησυχεῖ μάχη Σελιῶν. Ἐξασκήσατε ἅπασαν ἐπιρροήν σας, ὅπως διαλυθῇ ἡ Ἐπιτροπή. Εὑρίσκομαι εἰς διαπραγματεύσεις, ὅπως ἡ Πύλη δώσῃ τὸ πρώην καθεστὼς εἰς τοὺς Κρῆτας. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐμποδίζει με. Σκουζές». Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο ἀπεστέλλετο κατόπιν ἰδιαιτέρων συνεννοήσεων μετὰ τοῦ γενικοῦ προξένου, ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς πειστικὸν ὄργανον εἰς χεῖρας αὐτοῦ. Αἱ διαπραγματεύσεις, περὶ ὧν ἀναφέρει τὸ τηλεγράφημα, συνίσταντο εἰς φιλικὰς φιλοφρονήσεις μεταξὺ τῶν ὑπουργῶν τῶν ἐξωτερικῶν τῶν δύο κρατῶν καὶ τῶν ἑκατέρωθεν πρέσβεων. Ἐὰν ἡ Πύλη ἐπεθύμει πράγματι τὴν λύσιν τοῦ κρητικοῦ ζητήματος,οὐδὲν ἠμπόδιζεν αὐτὴν καὶ ὑπαρχούσης τῆς Ἐπιτροπῆς νὰ ἐπαναφέρῃ τὸ πρώην καθεστώς. Διὰ τὴν ἑλληνικὴν δὲ κυβέρνησιν ἦτο μωρὸν νὰ πιστεύῃ,ὅτι ἡ Πύλη ἐνεφορεῖτο ἐκ τοιούτων διαθέσεων καὶ ὅτι διαλυομένης τῆς ἐπιτροπῆς θὰ προέβαινεν εἰς παραχωρήσεις. Ὅτι δὲ οὕτως εἶχεν, ἀπέδειξε τὸ εὐθὺς μετὰ τὰς ἐνεργείας ταύτας λαβὸν χώραν πραξικόπημα τοῦ

ἦθος καὶ τὴν ἀρετὴν, ὑπῆρξεν ἐν Ἑλλάδι δημιουργὸς νέας κοινοβουλευτικῆς ῥητορικῆς καὶ νέας πολιτικῆς γλώσσης. Ὑπελόγιζεν ἴσως πλέον τοῦ δέοντος ἐπὶ τοῦ καλοῦ, τοῦ ὁποίου ἠδύνατο νὰ γείνῃ πρόξενος, καὶ ἕνεκα τούτου ὑπετίμα τὸ κακόν, εἰς τὸ ὁποῖον συνετέλει διὰ τῆς διὰ παροχῶν ἐξαγορᾶς τοῦ χρόνου τῆς ἐξουσίας, κακόν, ὅπερ ἐξήνθισεν εἰς νόσον ἐπικινδυνωδεστάτην διὰ τὸ ἔθνος. Ἡ ἰδία αὐτοπεποίθησις κατέστρεψε τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐν τῇ οἰκονομικῇ διαχειρίσει τῆς χώρας. Ἀλλ' ἐξήσκησε μεγίστην ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν σκέψεων τῶν συγχρόνων, ἐνετύπωσε τὴν σφραγῖδα τῆς ἰδιοφυΐας του εἰς τὸ δεκαπενταετὲς διάστημα καθ' ὃ ἐκυβέρνησεν, ἐνσταλάζων τὴν πίστιν ἐπὶ τὴν παιδευτικὴν δύναμιν τῶν ἐλευθέρων θεσμῶν, καὶ ἐκαλλιέργησε τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν, δεικνύων πάντοτε στιβαρὰν τὴν χεῖρα ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων. Κατὰ κακὴν τύχην τὴν φορὰν ταύτην ἠφανίζετο καὶ ἡ χείρ, ἥτις ἔσωσεν τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1886. Οὕτω δὲ τὰ πάντα συνέτρεχον, ὅπως ἐπικλώσῃ ἡ μοῖρα τὸν ἱστὸν αὐτῆς καὶ παρασκευασθῇ ὁ πόλεμος, ὃν πρὸ δεκαετίας διέφυγε τὸ κράτος.

Ὁ νέος Γεν. Διοικητὴς τῆς Κρήτης Τουρχὰν-πασσᾶς ἰδὼν ματαιωθείσης τὰς ἐκ τῆς χορηγηθείσης ἀμνηστείας ἐλπίδας αὐτοῦ καὶ τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐμμένουσαν, ἀπεφάσισε διὰ πάσης θυσίας νὰ ἐξοντώσῃ αὐτήν, κόπτων οὕτω τὸ κακὸν εἰς τὴν ῥίζαν, καίτοι ἡ Πύλη εἶχε παράσχῃ τὴν διαβεβαίωσιν, ὅτι δὲν ἤθελε προσβάλῃ τὴν ἐπιτροπήν, ἐν ὅσῳ αὕτη διετήρει τὴν προτέραν εἰρηνικὴν στάσιν. Εἰς τοῦτο παρέσχον ἀφορμὴν εἰς αὐτὸν τὰ ἐν Ἀσῆ Γωνιᾷ συμβάντα. Τὴν 31 Μαρτίου δέκα ὁπλοφόροι ἐκ τῶν τῆς Ἐπιτροπῆς μεταβαίνοντες ἐκ Κουρνᾶ, ὅπου ἤδρευεν αὕτη, εἰς Ἐπισκοπὴν Ῥεθύμνης πρὸς ἀγορὰν τροφῶν, παρετηρήθησαν ὑπὸ τοῦ ἐν τῷ ἐκεῖ πύργῳ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ἐπυροβολήθησαν ὑπ' αὐτοῦ. Οἱ ὁπλοφόροι καταλαβόντες θέσεις ὀχυρὰς ἀντεπυροβόλησαν κατ' αὐτοῦ, ὅπως ἀμυνθῶσιν. Οἱ περὶ τὴν Ἐπιτροπὴν ἀκούσαντες τοὺς ἀνταλλαγέντας πυροβολισμοὺς ἔσπευσαν εἰς τὸν τόπον τῆς συμπλοκῆς καὶ οὕτω ἐπῆλθε μάχη καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν. Οἱ ἄνδρες τῆς Ἐπιτροπῆς κατέλαβον οἰκίας τινὰς τῆς Ἐπισκοπῆς, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κρατήσωσιν αὐτάς, καθ' ὅσον ἐτίθεντο μεταξὺ δύο πυρῶν τῶν ἐν τῷ Πύργῳ καὶ τῶν ἐν τῷ Τζαμίῳ ἐστρατωνισμένων στρατιωτῶν. Ἐπελθούσης τῆς νυκτὸς ἡ

μάχη κατέπαυσεν καὶ ἡ πολιορκία τοῦ Πύργου διελύθη. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπομένης δευτέρας κατέφθασεν ἐπὶ τόπου εἰδοποιηθεὶς ὁ πολιτικὸς διοικητὴς Ρεθύμνης μετὰ 700 στρατιωτῶν, 300 περίπου χωροφυλάκων καὶ πολιτῶν Ὀθωμανῶν, καὶ δύο ὀρειβατικῶν πυροβόλων. Ἀπὸ τῆς θαλάσσης δ' ἐφάνη καὶ τὸ πολεμικὸν πλοῖον «Ἰσμαὴλ πασσᾶς», ἐκ τῶν ἐν Σούδᾳ παραμενόντων παλαιῶν σκαφῶν, πλέον πρὸς τὰ παράλια τῆς Ἐπισκοπῆς. Τὸ πλοῖον τοῦτο ἠγκυροβόλησε παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ Μουδέλα καὶ ἀμέσως ἤρξατο ν' ἀποβιβάζῃ στρατόν. Οἱ ἄνδρες τῆς ἐπιτροπῆς μετὰ τῶν πέριξ χωρικῶν, περὶ τοὺς 500 ἐν ὅλῳ, καθὼς καὶ οἱ κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν φθάσαντες ἐξ Ἀθηνῶν Κρῆτες φοιτηταί, οἵτινες εἶχον ἀποβιβασθῇ εἰς Μένιες τῆς Κισσάμου, παρατηρήσαντες τὰς κινήσεις τῶν Τούρκων ἔσπευσαν νὰ καταλάβωσι διαφόρους θέσεις ἀπὸ Πάτημα μέχρι Δρομίων Και μέρος μὲν ἐξ αὐτῶν προσέβαλε τὸν ἀποβιβαζόμενον στρατόν, τὸ ἐπίλοιπον δὲ σῶμα προσέβαλε τὸν ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ. Δυστυχῶς ὅμως οἱ χριστιανοὶ ἐβράδυνον εἰς τὰς κινήσεις των, ὁ δὲ ἀποβιβαζόμενος στρατὸς ἐπρόφθασε νὰ προκαταλάβῃ σημαντικήν τινα θέσιν, ἐξ' ἧς κατώρθωσε ν' ἀπωθήσῃ τοὺς Χριστιανοὺς 900 μέτρα μακρὰν τοῦ τόπου τῆς ἀποβιβάσεως. Οὕτως ἠδυνήθη ν' ἀποβιβασθῇ ἀκωλύτως ὁλόκληρος ὁ ἐξ 700 ἀνδρῶν στρατὸς καὶ νὰ ἑνωθῇ περὶ τὴν ἐννάτην ὥραν τῆς πρωΐας μετὰ τῶν τῆς Ἐπισκοπῆς. Οἱ Τοῦρκοι ἐπετέθησαν τότε δι' ὅλων τῶν δυνάμεών των κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Οὗτοι δὲ καίτοι ἐμάχοντο πρὸς τόσον ἀριθμὸν στρατιωτῶν καλῶς ὀχυρωμένων, καίτοι κατεπυροβολοῦντο ὑπὸ τῶν βαρέων πυροβόλων τοῦ πολεμικοῦ πλοίου καὶ ὑπὸ τῶν ὀρειβατικῶν πυροβόλων τῶν ἐν τῷ Πύργῳ, κατώρθωσαν νὰ κρατήσωσι τὰς θέσεις των καὶ ν' ἀποκρούσωσι τὰς ἐφόδους τοῦ στρατοῦ μέχρι τῆς νυκτός, ὅτε ὁ μὲν τουρκικὸς στρατὸς ἀπεσύρθη εἰς Ἐπισκοπήν, οἱ δὲ Χριστιανοὶ εἰς Κουρνᾶ. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης τρίτης οἱ Κρῆτες προὐχώρησαν εἰς Ἀργυρούπολιν, ἐκεῖθεν δὲ στερούμενοι τροφῶν ἀπεσύρθησαν εἰς Ἀσῆ-Γωνιάν, τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καταλαβόντος τὴν Ἀργυρούπολιν καὶ ἐκεῖθεν ἀπελθόντες εἰς Ῥούστικα.

Τὴν ὀγδόην Ἀπριλίου ἡ Ἐπιτροπὴ μετὰ τὰ συμβάντα ταῦτα μετέβη εἰς Σελιᾶ, χωρίον ὀχυρὸν τῆς ἐπαρχίας Ἁγίου Βασιλείου. Τὴν ἐπαύριον δὲ 9 Ἀπριλίου ἡμέραν τρίτην μέλη τινὰ τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ὁπλῖται μετέβησαν εἰς τὴν μονὴν Πρέβελη, τρεῖς ὥρας ἀπέ-

χουσαν τῶν Σελιῶν. Ἡ Γεν. Διοίκησις πληροφορηθεῖσα τὸ τοιοῦτον ἐνόμισεν ὅτι εὗρε κατάλληλον περίστασιν νὰ ἐκτελέσῃ τὸ σχέδιον αὐτῆς, συλλαμβάνουσα διὰ ταχείας κινήσεως ζῶντας τοὺς ἀποτελοῦντας τὴν Ἐπιτροπὴν ὀλίγους ταραξίας. Συνεκέντρωσεν ὅθεν τάχιστα τὸν στρατόν της περὶ τοὺς 2,500 ἄνδρας ἐν Ἀργυρουπόλει καὶ διέταξεν αὐτὸν νὰ ἐπιτεθῇ ἐξ ἀπίνης καὶ συλλάβῃ τὴν Ἐπιτροπήν. Εὐτυχῶς ὁ στρατὸς ἀντὶ νὰ μεταβῇ κατ' εὐθείαν εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Πρέβελη, ἔνθα εἰδοποιηθέντα τὰ ἐκεῖ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς καὶ οἱ ὁπλῖται εἶχον ὀχυρωθῆ, μετέβη εἰς τὸν Πύργον τῆς Κοξαρές, ἔνθα διενυκτέρευσεν. Ἐκεῖθεν περὶ τὸ λυκαυγὲς τῆς τετάρτης (10 Ἀπριλίου) ἐξεκίνησεν ὁ στρατὸς παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ καὶ περὶ τοὺς ἑκατὸν ἐντοπίους μωαμεθανοὺς ἐξ Ἀτσιπάδων. Ἀφ' οὗ δὲ διῆλθε διὰ τοῦ χωρίου Ἁγίου Ἰωάννου εἰσῆλθεν εἰς τὸ Φαράγγι τοῦ Κοτσιφοῦ, τοῦ ὁποίου καταλαβὼν τὴν εἴσοδον συνελάμβανε πάντα ἐκεῖθεν ἐρχόμενον, ἵνα μὴ εἰδοποιήσῃ τοὺς εἰς Σελιὰ ἐπαναστάτας, οἵτινες ἔμενον εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ἐντελῶς ἀνύποπτοι. Ὁ στρατὸς κατώρθωσεν οὕτω νὰ διέλθῃ ἀπρόσβλητος τὴν φορὰν ταύτην τὴν φοβερὰν ταύτην φάραγγα καὶ ἔσπευδε νὰ καταλάβῃ τὰς ἐπικαίρους θέσεις, ὁπόθεν πολιορκῶν καὶ καταπυροβολῶν θὰ ἠδύνατο νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ σχέδιόν του.

Εὐτυχῶς γραῖά τις ἀντιληφθεῖσα ὅτι διήρχετο στρατὸς ἔσπευσε διὰ τῶν κραυγῶν της νὰ εἰδοποιήσῃ τοὺς περὶ τὴν Ἐπιτροπήν, οἱ ὁποῖοι αὐθωρεὶ μετὰ τῶν ἀνδρείων κατοίκων τοῦ χωρίου ἔσπευσαν νὰ καταλάβωσιν αὐτοὶ πρῶτοι τὰς θέσεις, τὰς ὁποίας ἐπεδίωκον οἱ Τοῦρκοι. Ὁ στρατὸς δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐπιτεθῇ καὶ οἱ πυροβολισμοὶ ἐπυκνοῦντο, ὅτε οἱ χριστιανοί, ἵνα ἑλκύσωσιν εἰς ἐπικινδυνώτερα μέρη τὸν ἐχθρόν, ἔδειξαν σημεῖα ὑποχωρήσεως. Τὸ σχέδιον ἐπέτυχε. Καὶ ἐν ᾧ ὁ στρατὸς προὐχώρει κατέφθανον εἰδοποιηθέντες καὶ οἱ ἐπίλοιποι τῆς Ἐπιτροπῆς ἐκ Πρέβελη, καθὼς καὶ Ἀσηγωνιῶται ἐξ Ἀποκορώνου, Ῥοδακκινιῶται καὶ Καλλικρατιανοί. Ἡ ὁρμὴ αὐτῶν ἦν τοιαύτη, ὥστε ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἐκινδύνευε νὰ πολιορκηθῇ πανταχόθεν. Ὁ φόβος οὗτος ἠνάγκασε τὸν ἀρχηγὸν αὐτοῦ νὰ σημάνῃ τὴν ὑποχώρησιν. Ἐν τῇ ὑποχωρήσει δὲ ταύτῃ οἱ Κρῆτες προσέβαλον αὐτὸν μανιωδῶς καὶ θὰ ὑφίστατο ἀληθῆ πανωλεθρίαν, ἐὰν οἱ περὶ τὴν Ἐπιτροπὴν δὲν ἐξήντλουν τὰ φυσίγγια αὐτῶν καὶ ἐὰν ἕτερον τουρκικὸν σῶμα δὲν ἔσπευδε διὰ πυκνῶν πυροβολισμῶν εἰς βοήθειαν. Ἐκ

τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν μάχην ταύτην ὀλίγοι τινὲς ἐπληγώθησαν, ἐν ᾧ ὁ τουρκικὸς στρατὸς ὑπέστη ἀπωλείας. Ἀποχωρῶν δὲ καὶ ἀντεκδικούμενος ἐφόνευσε 4 ἀθώους χωρικούς, ἐν ᾧ εἰργάζοντο εἰς τὰ κτήκατά των, καὶ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ συνίστα εἰς τὰ χωρία νὰ μὴ βοηθήσωσι τὴν Ἐπιτροπήν, ἀπειλῶν τὴν ἐκ θεμελίων καταστροφὴν αὐτῶν. Συγχρόνως καὶ ὁ ἔπαρχος τοῦ διαμερίσματος ἐκείνου συνεβούλευσε δι' ἐγκυκλίου του εἰς τοὺς κατοίκους νὰ μὴ προσφέρωσιν εἰς τοὺς ἄνδρας τῆς Ἐπιτροπῆς οὐδὲ τροφήν, οὐδὲ φιλοξενίαν εἰς τὰ χωρία των. Πλὴν τὰ μέτρα ταῦτα καὶ αἱ βιοπραγίαι τοῦ στρατοῦ ἔσχον ὅλως ἀντίθετον ἀποτέλεσμα. Ἕνεκα δὲ τῆς συμμετοχῆς τῶν ἐντοπίων Μωαμεθανῶν εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ στρατοῦ τὰ φυλετικὰ μίση ἐξήφθησαν καὶ ὁ ἐρεθισμὸς ἐπετάθη.

Αἱ ἀλλεπάλληλοι ἐπιτυχίαι τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως καὶ αἱ πολεμικαὶ ἐνέργειαι αὐτῆς συνετάραξαν καὶ πάλιν τὴν ἐν Ἀθήναις κυβέρνησιν, ἥτις ἔβλεπε πάντοτε τὸ φάσμα τοῦ ἐξωτερικοῦ ζητήματος κλονίζον τὴν θέσιν αὐτῆς. Διὰ σπασμωδικῆς ὅθεν σπουδῆς ἐζήτησε καὶ πάλιν νὰ καταστείλῃ τὸ κρητικὸν κίνημα δι' ἐνεργείας, ἥτις ἦτο πάντοτε τὸ αὐτὸ ἀλυσιτελὲς φάρμακον. Δύο ἡμέρας μετὰ τὴν μάχην τῶν Σελιῶν ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀλέξανδρος Σκουζὲς ἀπέστειλε πρὸς τὸν ἐν Χανίοις Γενικὸν Πρόξενον Νικόλαον Γεννάδην τὸ ἑξῆς τηλεγράφημα· «Νικόλαον Γεννάδην, πρόξενον. Χανία. Μεγάλως ἀνησυχεῖ μάχη Σελιῶν. Ἐξασκήσατε ἅπασαν ἐπιρροήν σας, ὅπως διαλυθῇ ἡ Ἐπιτροπή. Εὑρίσκομαι εἰς διαπραγματεύσεις, ὅπως ἡ Πύλη δώσῃ τὸ πρώην καθεστὼς εἰς τοὺς Κρῆτας. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐμποδίζει με. Σκουζές». Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο ἀπεστέλλετο κατόπιν ἰδιαιτέρων συνενοήσεων μετὰ τοῦ γενικοῦ προξένου, ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς πειστικὸν ὄργανον εἰς χεῖρας αὐτοῦ. Αἱ διαπραγματεύσεις, περὶ ὧν ἀναφέρει τὸ τηλεγράφημα, συνίσταντο εἰς φιλικὰς φιλοφρονήσεις μεταξὺ τῶν ὑπουργῶν τῶν ἐξωτερικῶν τῶν δύο κρατῶν καὶ τῶν ἑκατέρωθεν πρέσβεων. Ἐὰν ἡ Πύλη ἐπεθύμει πράγματι τὴν λύσιν τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, οὐδὲν ἠμπόδιζεν αὐτὴν καὶ ὑπαρχούσης τῆς Ἐπιτροπῆς νὰ ἐπαναφέρῃ τὸ πρώην καθεστώς. Διὰ τὴν ἑλληνικὴν δὲ κυβέρνησιν ἦτο μωρὸν νὰ πιστεύῃ, ὅτι ἡ Πύλη ἐνεφορεῖτο ἐκ τοιούτων διαθέσεων καὶ ὅτι διαλυομένης τῆς ἐπιτροπῆς θὰ προέβαινεν εἰς παραχωρήσεις. Ὅτι δὲ οὕτως εἶχεν, ἀπέδειξε τὸ εὐθὺς μετὰ τὰς ἐνεργείας ταύτας λαβὸν χώραν πραξικόπημα τοῦ

Τουρχάν, ὅπερ θὰ ἴδωμεν ἀμέσως μετ' ὀλίγον. Ὁ Γεν. Πρόξενος λαβὼν τὸ ἀνωνέρω τηλεγράφημα διώρισεν ἐπιτροπήν, ἀποτελουμένην ἐκ τῶν Κ. Πρωτοπαπαδάκη, Ν. Ζουρίδη, Γ. Μαρῆ καὶ Ε. Μουντάκη καὶ ἀπέστειλεν αὐτήν, ὅπως πείσῃ τοὺς περὶ τὴν μεταπολιτευτικὴν ἐπιτροπὴν νὰ διαλυθῶσιν. Ἡ ἐπιτροπεία αὕτη μετέβη καὶ συνήντησε τὴν Μεταπολιτευτικὴν Ἐπιτροπὴν εἰς τὸ διὰ προηγουμένης συνεννοήσεως ὁρισθὲν ὀροπέδιον Κράπη, μεταξὺ Ἀποκορώνου καὶ Σφακίων, καὶ ἀνέπτυξεν αὐτῇ τὰς συστάσεις τοῦ Προξένου, ἐπιδώσασα ἐν ἀντιγράφῳ τὸ τηλεγράφημα τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν. Ἀλλ' ὁ πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς Μανοῦσος Κουνδουράκης ἐκ μέρους αὐτῆς ἀπήντησεν, ὅτι οὐδόλως σκοποῦσι νὰ καταθέσωσι τὰ ὅπλα, πρὶν ἢ δοθῶσιν αὐτοῖς τὰ προνόμια. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἐπεθύμουν νὰ δυσχεράνωσι τὰ διαβήματα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ὑπέσχοντο ὅτι εἰς οὐδὲν ἤθελον προβῇ κίνημα μέχρι τῆς συγκλήσεως τῆς Γεν. Συνελεύσεως. Ἐὰν δὲ τότε ἡ Πύλη ἐπροθυμοποιεῖτο νὰ παραχωρήσῃ τὰ ἀφαιρεθέντα προνόμια, ἤθελον καταθέσει εὐχαρίστως τὰ ὅπλα καὶ ἀπέλθῃ εἰς τὰς ἐργασίας των.

Μετὰ τὴν δήλωσιν ταύτην τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως ὁ Τουρχάν, βλέπων ὅτι αἱ κατὰ τῆς Ἐπιτροπῆς ἐνέργειαι αὐτοῦ ἐναυάγησαν καὶ σκεπτόμενος ὅτι ἐὰν συνεκαλεῖτο ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν, ἐγγίζοντος ἤδη τοῦ νομίμου χρόνου τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς, ἤθελεν ὑποστῇ τὴν ἐπαναστατικὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐπιτροπῆς, ἐσκέφθη ν' ἀναβάλῃ αὐτήν. Τὴν 22 Ἀπριλίου (1896) ἐδημοσιεύθη ἐν Χανίοις ἡ ἑξῆς ἐπίσημος κοινοποίησις τῆς Γεν Διοικήσεως:

«Δι' Ὑψηλοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Διατάγματος ἀνεβλήθη προσωρινῶς ἕνεκα τῶν γνωστῶν ἐνεστωσῶν περιστάσεων ἡ σύγκλησις τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως.

Ἡ Γενικὴ Διοίκησις, προκηρύσσουσα τοῦτο, γνωστὸν ἅμα ποιεῖται ὅτι ἡ Γεν. Συνέλευσις συγκληθήσεται ἐν Χανίοις κατὰ τὰ κεκανονισμένα καὶ δι' ἐπὶ τούτῳ προσκλήσεως ἐντὸς τοῦ δευτέρου δεκαπενθημέρου τοῦ μηνὸς Αὐγούστου τρέχοντος ἔτους.

Ἐν Χανίοις

Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Κρήτης

Τουρχὰν

Τὸ διάβημα τοῦτο τοῦ Τουρχὰν ἐν τοιαύταις στιγμαῖς ὑπῆρξε μέγιστον λάθος, ἐπετάχυνε δὲ τὴν ἔκρηξιν τῆς γενικῆς ἐπαναστάσεως. ἥτις τοσάκις μέχρι τοῦδε ἀνεβλήθη. Εἰς ἀπάντησιν τῆς δημοσιεύσεως ταύτης τοῦ Τουρχὰν πάντες οἱ ἐν Χανίοις παρόντες Κρῆτες βουλευταὶ συνῆλθον εἰς διάσκεψιν καὶ συνέταξαν ἔντονον διαμαρτυρίαν, ἣν ὑπέγραψαν εἴκοσιν ἐξ αὐτῶν, ἀποσχόντων νὰ ὑπογράψωσιν αὐτὴν τῶν λοιπῶν, χάρις εἰς τὰς ἐνεργείας τῶν προξένων καὶ δὴ τοῦ Γεννάδη. Ἡ διαμαρτυρία αὕτη ἐτελεύτα ὡς ἑξῆς :

«Περὶ πασῶν τῶν ἀναγκῶν τοῦ τόπου, καὶ κυρίως διὰ τὴν οἰκονομικὴν τούτου κατάστασιν, εἴμεθα ἕτοιμοι νὰ προβῶμεν εἰς τὰς ἀναγκαίας ἀποφάσεις, καὶ νὰ ἔλθωμεν εἰς συνεννόησιν καὶ πλήρη ἐξήγησιν μετὰ τῆς Ὑμ. Ἐξοχότητος καὶ διὰ τοῦτο σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ κηρύξητε τὸ ταχύτερον τὴν ἔναρξιν τῶν νομοθετικῶν μας καθηκόντων, διὰ τὴν περαιτέρω ἀναβολὴν τῶν ὁποίων ἀναγκαζόμεθα νὰ διαμαρτυρηθῶμεν ἐντόνως, βασιζόμενοι εἰς τὰς περὶ τούτων ῥητὰς διατάξεις τῶν Σεβ. Αὐτοκρ. Φιρμανίων».

Συγχρόνως δὲ διεμαρτυρήθησαν καὶ τὰ χριστιανικὰ μέλη τοῦ Γεν. Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Οἱ δὲ Πρόξενοι τῶν μεγάλων Δυνάμεων, βλέποντες τὸν ἀναβρασμόν, προέβησαν εἰς παραστάσεις παρὰ τῷ Διοικητῇ, συνεργοῦντος καὶ τοῦ Ἕλληνος προξένου, ὅστις εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ λάβη ὁδηγίας ἐξ Ἀθηνῶν, ὅπου μέχρι τοῦδε ἡ κυβέρνησις διεβουκόλει τὸ δημόσιον φρόνημα διὰ τῶν διαδόσεων περὶ διαπραγματεύσεων της πρὸς ἐπαναφορὰν τοῦ πολιτεύματος τῆς Χαλέπας. Ὁ Τουρχὰν δεικνύων δῆθεν συμβιβαστικὸν χαρακτῆρα ὑπεχώρησε, δεχθεὶς νὰ συγκαλέσῃ τὴν Γεν. Συνέλευσιν τὴν 9 Μαΐου ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως νὰ διαλυθῇ ἡ ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως. Δυστυχῶς ὁ ὅρος οὗτος ἦτο ἐκ τῶν ἀδυνάτων.

Τῇ συνεργασίᾳ τῶν προξένων καὶ τῇ συναινέσει τοῦ διοικητοῦ ἀπεστάλησαν πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν οἱ δύο ἐπίσκοποι Κισσάμου καὶ Κυδωνίας Δωρόθεος καὶ Νικηφόρος, ἵνα συμβουλεύσωσι τὴν Ἐπιτροπὴν καὶ ἐξ ὀνόματος τοῦ Πατριαρχείου, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἐκπέμψει καὶ τρίτην παραινετικὴν ἐπιστολήν, καὶ ἐξ ὀνόματος τῶν προξένων νὰ διαλυθῇ, ὅπως διευκολύνῃ τὴν σύγκλησιν τῆς Γεν. Συνελεύσεως. Οἱ δύο ἐπίσκοποι μετέβησαν τὴν 2 Μαΐου εἰς τὴν Μονὴν τῶν Καρυδιῶν ἐν Ἀποκορώνῳ, ὁπόθεν ἐκάλεσαν τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς εἰς συνέντευξιν διὰ τὴν ἐπιοῦσαν 3 Μαΐου (1896) εἰς τὸ χω-

ρίον Νῖπος. Ἡ Ἐπιτροπὴ προσῆλθεν εἰς τὸ ὁρισθὲν μέρος ἐπὶ κεφαλῆς 500 ὁπλοφόρων. Ἀλλὰ μόλις οἱ ἐπίσκοποι ἠκούσθησαν προτείνοντες τὴν διάλυσιν τῆς Ἐπιτροπῆς, τὸ πλῆθος ἐξερράγη εἰς ἀποδοκιμασίαν κατ' αὐτῶν, ἀπέπεμψεν αὐτοὺς σκαιῶς καὶ συνέστησεν ὅπως μὴ ἀναμιγνύωνται οὗτοι εἰς τὸ μέλλον εἰς πολιτικὰ ζητήματα, μὴ συνάδοντα μὲ τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν ἀποστολὴν αὐτῶν. Μετὰ δὲ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Ἐπισκόπων ἡ Ἐπιτροπὴ ἵνα ἀποδείξῃ ὅτι πᾶν ἄλλο ἐσκέπτετο ἢ νὰ διαλυθῇ, ἀπεφάσισε νὰ προσβάλῃ τὸν Πύργον καὶ τὸ Διοικητήριον Βάμου, ἔξωθεν τοῦ ὁποίου οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται εἶχον φονεύσῃ ἀναιτίως Κρῆτα τινα ὀνόματι Χρῆστον Λιανουδάκην. Καὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἤρξατο ἡ περιλάλητος πολιορκία τοῦ Βάμου, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ σύνθημα τῆς ἐπαναστάσεως.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΜΑΪΟΥ

Τὰ κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Βάμου -- Ἀπόπειραι πρὸς λύσιν.—Στρατιωτικαὶ δυνάμεις τῶν Τούρκων ἐν Κρήτῃ. — Αἱ σφαγαὶ τῆς 12 Μαΐου.— Ἄμυνα τῶν Χριστιανῶν.—Οἱ στόλοι τῶν Δυνάμεων πρὸ τῶν Χανίων — Ταφὴ τῶν θυμάτων. — Ἔξαψις τῶν πνευμάτων ἐν Ἀθήναις.—Δηλώσεις τῶν πρεσβευτῶν. — Ἡ ἑλληνικὴ διπλωματία ἐν Κωνσταντινουπόλει.—Διορισμὸς Ἀβδουλλάχ. Λύσις τῆς πολιορκίας.— Ἀθυμία καὶ ἀγανάκτησις ἐν Ἀθήναις. — Ἐκστρατεία Χασὰν πασσᾶ. — Μάχαι κατὰ τὸν Σέμπρωνα. — Ἐκστρατεία Ἀβδουλλάχ.—Ἧττα τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ.—Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ εἰς Κρήτην.—Σύγκλησις Γεν. Συνελεύσεως.— Ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις.— Ἀνακοινώσεις τῶν Προξένων.—Ὑποβολὴ αἰτημάτων. - Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία.—Ἐπανάστασις ἐν Μακεδονίᾳ. — Ἀποδοχὴ αὐτῶν.—Ὁ νέος ὀργανισμὸς τῆς Κρήτης.

Ἡ πολιορκία τοῦ Βάμου δύναται νὰ καταταχθῇ μεταξὺ τῶν τολμηροτέρων ἐπεχειρήσεων, τὰς ὁποίας ποτὲ ἐξετέλεσαν οἱ Κρῆτες εἰς τοὺς ἐπὶ μακρὰν σειρὰν αἰώνων ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνας αὐτῶν. Ὁ Βάμος, πρωτεύουσα τοῦ ὁμωνύμου δήμου, ἕδρα τοῦ διοικητικοῦ τμήματος Σφακίων, εἰς ὃ ὑπάγονται αἱ ἐπαρχίαι Ἀποκορώνου, Σφακίων καὶ ἁγίου Βασιλείου, ἦν μικρὰ κωμόπολις κατῳκουμένη ἐκ χιλίων περίπου ψυχῶν, ἐπὶ τῆς κορυφῆς λόφου τινός, κάτωθεν τοῦ ὁποίου διέρχεται ἡμιονικὴ ὁδός, φέρουσα πρὸς τῆς Βρύσαις καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῶν πετρωδῶν λόφων πρὸς τὸν Ἀλίκαμπον, τὴν Κράπην καὶ τὸ Ἄσκυφον τῶν Σφακίων. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τούτου ἦν ἱδρυμένον τὸ διοικητήριον, μέγα οἰκοδόμημα, ὅπερ πυρποληθὲν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1889 ἀνῳκοδομήθη διὰ δαπάνης δέκα χιλιάδων λιρῶν ἐπὶ Γεν.

τας διαθέσεις τῶν Ὀθωμανῶν καὶ δὴ τῶν Βεγγαζίων ἔσπευσαν τινὲς τῶν Χριστιανῶν βουλευτῶν ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν νὰ καταστήσωσι γνωστὰς εἰς τὸν ἕλληνα Πρόξενον Γεννάδην, ὅστις ἔγραψε περὶ τούτου εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις κυβέρνησιν, παραστήσας ζωηρῶς τὴν κατάστασιν. Ἀλλ' ἰδίως οἱ φόβοι οὗτοι ἐπετάθησαν ἀφ' ἧς ὁ Τουρχὰν πασσᾶς μὴ ἔχων ἀρκούσας δυνάμεις, ὅπως ἐνισχύσῃ τὸν ἐν Καλύβαις τουρκικὸν στρατὸν κατὰ τῶν πολιορκητῶν τοῦ Βάμου, ὥπλισε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον χιλίους ἐκ των Βεγγαζίων καὶ τῶν ἐντοπίων Ὀθωμανῶν. Οἱ ἐξοπλισθέντες ἦσαν ἐκ τῶν ἐπιφοβοτέρων στοιχείων τοῦ Ὀθωμανικοῦ πληθυσμοῦ. Μετὰ τὸν ἐξοπλισμὸν αὐτῶν ὁ στρατὸς καὶ ἂν ἤθελεν ἦτο ἀνεπαρκὴς νὰ τηρήσῃ τὴν τάξιν. Κατ' ἐκείνην δὲ τὴν στιγμὴν ὁλόκληρος ὁ ἐν Κρήτῃ στρατὸς δὲν ὑπερέβαινε τὰς δέκα χιλιάδας, ὧν τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν εἶχεν ὁ ἀντιστράτηγος Χασὰν Ταξὶμ Πασσᾶς.

Ἐκ τούτων ἓν καὶ ἥμισυ τάγμα εὑρίσκετο ἐν Ρεθύμνῃ ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Μιρλάη ἢ συνταγματάρχου Σουκρῆ βέη Χίλιοι διακόσιοι ἄνδρες διετέλουν ἀποκεκλεισμένοι ἐνΒάμῳ ὑπὸ τὴνδιοίκησιν τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Ριζᾶ βέη.Δισχίλιοι συνεκεντρώθησαν εἰς Καλύβας κατὰ τῶν πολιορκητῶν ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Λιβοῦ ἢ ὑποστρατήγου Ἐδχὲμ πασᾶ. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ στρατοῦ τούτου, οὗ ἕκαστον τάγμα ἀπετελεῖτο ἐξ 650 ἀνδρῶν ἔμενον ἐν Χανίοις. Εἰς τούτους δέον νὰ προστεθῶσι τέσσαρες ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι καί τινες ἱππεῖς.

Ὁ ἐν Καλύβαις στρατὸς μὴ δυνάμενος ν'ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τῶν πολιορκητῶν τοῦ Βάμου μετεχειρίσθη ἄλλο τέχνασμα. Ἐπολιόρκησε τὰς χριστιανικὰς οἰκογενείας τοῦ χωρίου τούτου, ἐξ ὧν μόλις δέκα ἢ εἴκοσι πρόσωπα κατώρθωσαν νὰ διαφύγωσι, καὶ ἐκράτει αὐτὰς ὡς ὁμήρους. Αἱ οἰκογένειαι αὗται προφανῶς διέτρεχον μέγαν κίνδυνον διότι ἐὰν παρεδίδοντο ἢ κατεστρέφοντο οἱ ἐν Βάμῳ πολιορκούμενοι ἀφεύκτως θὰ κατεσφάζοντο καὶ αἱ χριστιανικαὶ οἰκογένειαι τῶν Καλυβῶν.

Διαρκοῦντος τοῦ ἐν Χανίοις ἐρεθισμοῦ οἱ πρόκριτοι τῶν Χριστιανῶν συνῆλθεν αὐτόθι καὶ ἐξέλεξαν ἐπιτροπήν, ὅπως μεταβῇ εἰς τοὺς ἐν Βάμῳ καὶ καταπείσῃ αὐτοὺς νὰ λύσωσι τὴν πολιορκίαν, ἵνα σωθῶσι αἱ χριστιανικαὶ οἰκογένειαι Καλυβῶν. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀνεχώρησεν ἐκ Χανίων τὴν 11 Μαΐου,ἡμέραν Σάββατον, λαβοῦσα πρὸς τοῦτο καὶ τὴν ἐντολὴν τοῦ Γεν. Προξένου Ν. Γεννάδη καὶ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ

Τουρχάν. Μεταβᾶσα δὲ εἰς Ἀποκόρωνα συνήντησε τοὺς διοικοῦντας τὰ τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως καὶ παρέστησεν αὐτοῖς τοὺς ἐπικειμένους κινδύνους. Κατώρθωσε δὲ ὄντως νὰ πείσῃ αὐτοὺς ν' ἀφήσωσιν ἐλεύθερον τὸν ἐν Βάμῳ στρατόν, ἐν ᾗ περιπτώσει ἔμενον ἐλεύθεροι καὶ αἱ ἐν Καλύβαις χριστιανικαὶ οἰκογένειαι ν' ἀπέλθωσι. Μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν ταύτην ἐπανῆλθεν ἐσπευσμένως τὴν πρωΐαν τῆς Κυριακῆς 12 Μαΐου (1896) εἰς Τούσλαν τῆς Σούδας. Ἀλλὰ μέχρις ὅτου ἐκεῖθεν διὰ Βλυτὲ καὶ Χαλέπας εἰσέλθῃ εἰς Χανία ἐντὸς τῆς πόλεως εἶχον ἀρχίσει αἱ σφαγαί.

Ἐπὶ πέντε ἡμέρας διενέμοντο παρὰ τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ φυσίγγια καὶ ὅπλα εἰς τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ τοὺς Βεγγαζίους. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἔσχον οὗτοι τὸν ἀπαιτούμενον καιρόν, ὅπως καταστρώσωσι πλῆρες σχέδιον ἐπιθέσεως κατὰ τῶν Χριστιανῶν τῇ ἀνοχῇ καὶ τῇ συμπράξει τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ, ἐπὶ κεφαλῆς ἔχοντες τοὺς φανατικοτέρους τῶν Ὀθωμανῶν βέηδων Καούρην, Μεχμὲτ Βεγάκην, τέως διοικητὴν Ῥεθύμνης, καὶ Νεὴμ Βεγάκην. Περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς Κυριακῆς τῆς 12 Μαΐου οἱ Τοῦρκοι εἰσήρχοντο ἔνοπλοι διὰ τοῦ Καλὲ-Καπισίου, ὅπως καταλάβωσι τὰς διόδους τῆς πόλεως καὶ τοιουτοτρόπως οὐδεὶς τῶν ἔξω τῶν οἰκιῶν αὐτῶν εὑρισκομένων χριστιανῶν σωθῇ. Τὸ σχέδιον δὲ αὐτῶν ἦν, ὅπως πυροβολοῦντες καὶ θορυβοῦντες κατέλθωσι μέχρι τῆς παραλίας καὶ τῆς πλατείας, ἔνθα ὡς ἐκ τῆς ἡμέρας ἦσαν συγκεντρωμένοι οἱ πλεῖστοι τῶν Χριστιανῶν. Ἐπέσπευσεν ὅμως τὴν ἔναρξιν τῶν σφαγῶν καὶ τὴν ματαίωσιν τοῦ σχεδίου τούτου, ὅπερ ἦν σχέδιον ἐντελοῦς ἐξοντώσεως, ὁ φόνος τοῦ καβάση τοῦ Ῥωσσικοῦ προξενείου Γεωργίου Κοτζαμπασάκη, καὶ ὁ μετὰ τοῦτον ἀκολουθήσας τοῦ καβάση τοῦ Ἑλληνικοῦ προξενείου Γ. Κουβαριτάκη. Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος ἐξερχόμενος τῆς πόλεως δι' ὑπηρεσίαν εἰς Χαλέπαν, καθ' ἣν ὥραν οἱ Τοῦρκοι εἰσήρχοντο ἐκεῖθεν, ὑπέστη ἐπίθεσιν παρά τινος ἐξ αὐτῶν διαβοήτου Φέζου καί τινων ἄλλων ἐκ τῶν φανατικοτέρων καὶ ἀγριοτέρων Βεγγαζίων. Ὁ δυστυχὴς καβάσης βλέπων τὸν κίνδυνον ἔσυρε τὸ πολύκροτον αὐτοῦ πρὸς ἄμυναν καὶ πυροβολήσας δὶς ἐφόνευσεν ἕνα καὶ ἐπλήγωσεν ἕτερον, ὁπότε βληθεὶς ὑπὸ πληθύος σφαιρῶν ἔπεσεν ἄπνους, φέρων ἐπὶ τοῦ στήθους του πεντήκοντα τραύματα. Παραχρῆμα τινὲς ἐκ τοῦ ὄχλου ἐπέπεσαν κατὰ τοῦ πτώματος, οἱ δὲ λοιποὶ τραπέντες κατὰ τῶν χριστιανῶν τῶν εὑρισκομένων τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐν

Καλὲ-Καπισὶ κατεκρεούργησαν ὀκτώ, ἐν οἷς καὶ τὸν καβάσην τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου Κουβαριτάκην, ἐξερχόμενον τὴν ὥραν τῆς σφαγῆς ἀπό τινος καφενείου. Ὁ ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Γεν. Διοικητικοῦ συμβουλίου Τοῦρκος Ἐμὶν Καδιδάκης ἀντιληφθεὶς τὸν τραυματισμὸν τοῦ Ἕλληνος καβάση ἔσπευσε πρὸς αὐτόν, ἀλλ' οὗτος συγκεντρώσας τὰς δυνάμεις του πρὶν ἢ ἐκπνεύσῃ ἐξήγαγε πολύκροτον καὶ ἐφόνευσεν αὐτόν. Ἐκ τοῦ φόνου τούτου οἱ σφαγεῖς ἐξεμάνησαν πλειότερον καὶ διεχύθησαν εἰς τὰς ὁδοὺς πυροβολοῦντες, σφάζοντες, λεηλατοῦντες. Ἔντρομοι οἱ Χριστιανοὶ ἐκλείσθησαν εἰς τὰς οἰκίας των ἕτοιμοι νὰ ὑπερασπίσωσι τὸ ἄσυλον καὶ τὰς οἰκογενείας αὐτῶν. Καὶ καθ' ὅλην τὴν πόλιν ἐντὸς ὥρας διεσπάρη ἡ φρίκη, ὁ τρόμος, ἡ καταστροφή. Οἱ σφαγεῖς διέτρεχον αὐτὴν ἀλλαλάζοντες, κρατοῦντες ξίφη καὶ ὅπλα καὶ ῥόπαλα, οἱ δὲ στρατιῶται ὑπεβοήθουν τὸ ἔργον αὐτῶν πυροβολοῦντες ἀπὸ τῶν ἐπάλξεων τῶν φρουρίων εἰς τὰς ὁδούς. Ἡ λύσσα ἰδίως αὐτῶν ηὔξανεν, ὅπου εὕρισκον ἀντίστασιν. Ἐν ταῖς συνοικίαις Κρυοβρυσαρίου, Στιβανάδικα καὶ Παπλωματάδικα οἱ Χριστιανοὶ ἀντέταξαν ἀπεγνωσμένην ἀντίστασιν καταπυροβολοῦντες τοὺς ἐπιδρομεῖς ἀπὸ τῶν παραθύρων καὶ τῶν στεγῶν, φράσσοντες τὰς στενὰς διόδους αὐτῶν, ῥίπτοντες ξύλα, κεράμους, λίθους, ἔπιπλα, πᾶν ὅ,τι εὕρισκον, πᾶν ὅ,τι συνήντων ἐνώπιόν των, πᾶν ὅ,τι ἀπέσπων, ὅπως ἀναχαιτίσωσι τὴν ὁρμὴν τοῦ λυσσαλέου ὄχλου. Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας οἱ Ὀθωμανοὶ διηύθυνον τὰς ἐφόδους αὐτῶν κατὰ τῶν καλῶς ὠχυρωμένων οἰκιῶν, καὶ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας οἱ ἔνοικοι ἀπεγνωσμένοι ἠμύνοντο νήστεις καὶ ἄϋπνοι ἐν τῷ μέσῳ τῶν κραυγῶν τῶν γυναικοπαίδων. Δεκὰς Τούρκων ἔπεσε κατὰ τὰς ἐπιθέσεις ταύτας. Τὰ καταστήματα διηρπάγησαν, αἱ καταληφθεῖσαι οἰκίαι ἐλεηλατήθησαν καὶ τὰ πτώματα τῶν σφαγέντων περιϋβρίσθησαν εἰς τὰς ὁδούς. Πλησίον τῆς πλατείας Κάτολα ἐσφάγη ὁλόκληρος ἡ οἰκογένεια τοῦ Κωνσταντίνου Κουφάκη, ἐξ ἧς ἐσώθη μόνον δεκαπεταετὴς παῖς καὶ ἡ ἀδελφὴ αὐτοῦ, εὑρεθεῖσα πληγωμένη μεταξὺ τῶν πτωμάτων τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρός. Ἐξ ὅλων τῶν συνοικιῶν τῆς πόλεως ἡ παραλία καὶ ὁ Τοπχανᾶς, καίτοι κατοικούμεναι κυρίως ὑπὸ χριστιανῶν δὲν ὑπῆρξαν θέατρον αἱματηρῶν σκηνῶν, τὸ μὲν διότι αἱ συνοικίαι Κρυοβρυσαρίου καὶ Στιβανάδικα ἀνεχαίτισαν τὴν ὁρμὴν τῶν σφαγέων, τὸ δὲ διότι οἱ Τοῦρκοι ἔχοντες ἐν αὐταῖς ἀποθηκευμένα

πολεμοφόδια καὶ μεγάλην ποσότητα πυρίτιδος κατελήφθησαν ὑπὸ φόβου ἐκρήξεως.

Ἐν ᾧ αἱ ἄγριαι αὗται σκηναὶ διεδραματίζοντο εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως, οἱ ἐν Χαλέπᾳ διαμένοντες πρόξενοι τῶν Μεγάλων δυνάμεων λαβόντες γνῶσιν αὐτῶν ἔσπευδον ἐν τῷ μέσῳ τῆς κρατούσης συγχύσεως καὶ τῆς ταραχῆς νὰ συναντήσωσιν ἐν τῷ διοικητηρίῳ τὸν Γεενικὸν Διοικητήν, εἰς τὸν ὁποῖον ἐντόνους ὑπέβαλον παραστάσεις ἐκφράζοντες τὴν λύπην των διὰ τὰ συμβαίνοντα. Ὁ Τουρχὰν πασσᾶς διὰ τῶν λόγων του ὡμολόγει ἑαυτὸν ἀνίκανον νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν τάξιν, καὶ ἐπὶ τῇ ὁμολογίᾳ αὐτοῦ οἱ πρόξενοι ἐδήλουν ὅτι εἰσὶν ἠναγκασμένοι νὰ ζητήσωσι παρὰ τῶν κυβερνήσεών των τὴν ἀποστολὴν πολεμικῶν πλοίων. Ἀλλ' ἕνεκα τῆς ἐσπευσμένης καθόδου των μὴ παραλαβόντες ἐκ Χαλέπας τὰ κρυπτογραφικά των λεξικὰ παρεκάλεσαν τὸν Ἕλληνα Πρόξενον κ. Γεννάδην, ὅπως διὰ τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐξωτερικῶν ἀναγγείλῃ τὰ συμβάντα καὶ εἰς τὰς πρεσβείας τῶν Ἀθηνῶν. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τοῦ πρὸς τὸ ὑπουργεῖον τῶν ἐξωτερικῶν τηλεγραφήματος τοῦ Γεννάδη, τὸ ὁποῖον περιεῖχε τὴν φρᾶσιν prière de communiquer. Ἐν τούτοις μετὰ τὰς παραστάσεις τῶν προξένων ὁ Τουρχὰν πασσᾶς ἔδειξε σημεῖα ζωῆς καὶ τὴν ἐπιοῦσαν διέτρεξεν ἔφιππος τὰς χριστιανικὰς συνοικίας Στιβανάδικα, Παπλωματάδικα καὶ Κρυσβρύσκρίου, διακηρύττων πρὸς τοὺς κεκλεισμένους χριστιανοὺς ὅτι ἡ τάξις ἐπανῆλθεν, ἀνατεθείσης εἰς τὸν στρατὸν τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς τιμῆς τῶν πολιτῶν. Ἀλλ' οἱ Χριστιανοὶ εἶχον πικρὰν πεῖραν τῆς διαγωγῆς τοιούτου δολοφόνου καὶ συνομώτου στρατοῦ καὶ ἐκραύγαζον ἀπὸ τῶν παραθύρων πρὸς τὸν ἐκτὸς ἑαυτοῦ καὶ καταζαλισμένον Τουρχάν, ὅτι θὰ προφυλάξωσιν αὐτοὶ ἑαυτοὺς ἀγωνιζόμενοι ἀπὸ τῶν οἰκιῶν των. Καὶ ἡ πόλις παρεῖχε πένθιμον ὄψιν, ἐν ᾧ τὰ θύματα περὶ τὰ τεσσαράκοντα ἔκειντο ἄταφα εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ τὰ γυναικόπαιδα συνεσωρεύοντο ἀδιακόπως ἐν θρήνῳ καὶ ὀδυρμῷ εἰς τὴν ἐπισκοπήν. Μόλις δύο ἡμέρας μετὰ τὴν σφαγήν, τὴν τρίτην (14 Μαΐου), κατέπλευσε πρὸ τῶν Χανίων ἓν ἀγγλικὸν θωρηκτὸν τὸ «Χούδ», ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι ἀνεθάρρησαν, ἀνοίξαντες τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ ἐξελθόντες πρὸς προμήθειαν ὕδατος καὶ τροφῆς. Τότε δὲ καὶ μόνον ἀπετολμήθη ὁ ἐνταφιασμὸς τῶν φονευθέντων ὑπὸ τὴν προστασίαν ἀγήματος τοῦ ἀγγλικοῦ θωρηκτοῦ. Τοὺς νεκροὺς συνώδευεν εἷς μόνον ἱερεύς, διότι οὐ-

δεὶς ἐτόλμα ν' ἀκολουθήσῃ τὴν κηδείαν εἰς τὰς ὁδοὺς, ἐκτιθέμενος εἰς βέβαιον κίνδυνον, καὶ τὰ δάκρυα ἔρρεον ὑπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὰ θύματα ἐδέχετο κοινὸς τάφος. Τὴν τετάρτην καὶ τὴν πέμπτην κατέπλευσαν ἀκόμη 2 Γαλλικά, ἓν Ἰταλικὸν καὶ ἓν Ῥωσσικόν, τρία δ' ἕτερα εἰς Σοῦδαν. Ἀλλὰ τὰ καταστήματα οὐδὲν ἧττον ἐξηκολούθουν μένοντα κεκλεισμένα, καὶ οἱ ἐν τῇ πόλει ἠγνόουν τὴν τύχην τῶν διαμενόντων ἐν τῇ ἐξοχῇ καὶ οὗτοι πάλιν τῶν ἐν τῇ πόλει.

Ἡ εἴδησις τῶν σφαγῶν ἔφθασεν εἰς Ἀθήνας πρὸ τοῦ μεσονυκτίου τῆς κυριακῆς πρὸς τὴν δευτέραν διὰ τοῦ πρὸς τὸ ὑπουργεῖον τῶν ἐξωτερικῶν τηλεγραφήματος τοῦ Ἕλληνος Προξένου. Δὲν ἐγνώσθη ὅμως καὶ δὲν ἐκοινολογήθη εἰμὴ τὴν τρίτην μόλις (16 Μαΐου), τῆς κυβερνήσεως μετ' ἐπιμελείας ἀποκρυψάσης αὐτήν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ βασιλεὺς Γεώργιος διέτριβεν εἰς τὸ ἐν Κερκύρᾳ ἀνάκτορον αὐτοῦ «Μὸν Ρεπό». Ὁ πρωθυπουργὸς Δηληγιάννης ἔσπευσε νὰ διαβιβάσῃ αὐτῷ τὰ ἐν Κρήτῃ συμβάντα, ἡ δὲ Μεγαλειότης του ἀπήντησε παρακαλῶν τὸν πρωθυπουργόν του νὰ κρατῇ αὐτὸν ἐνήμερον τῶν ἐν Κρήτῃ συμβαινόντων καὶ οὐδὲν πλέον. Ἡ ἀπάντησις αὕτη τοῦ βασιλέως ἦν ἔνδειξις διὰ τὸν Δηληγιάννην, ὅτι ἡ Μεγαλειότης του ἐξακολουθεῖ ἐμμένουσα εἰς τὴν μέχρι τοῦδε χαραχθεῖσαν πολιτικήν. Οὕτω κυβέρνησις καὶ βασιλεία ἔμενον ἐν ἀδρανείᾳ κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμήν, διεπράχθη δὲ μέγιστον καὶ ἀνεπανόρθωτον ἀναντιρρήτως σφάλμα, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅτε ἐπεζητήθη ἀβούλως μῆνας τινὰς μετὰ ταῦτα ἡ ἐπανόρθωσις αὐτοῦ. Εἶνε βεβαιωμένον ὅτι ὁ ἐν Χανίοις Ἕλλην πρόξενος, μεταβιβάζων πρῶτος εἰς τὴν κυβέρνησίν του τὴν εἴδησιν, καθ' ἣν στιγμὴν τὰ εὐρωπαϊκὰ σκάφη εὑρίσκοντο μακρὰν τῆς Κρήτης, συνεβούλευε τὴν ἀποστολὴν τοῦ στόλου εἰς τὰ κρητικὰ ὕδατα. Ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἀφ' οὗ ἐδίδετο αὐτῇ διὰ τῶν ἐν Χανίοις σφαγῶν ἡ εὐλογοτάτη τῶν ἀφορμῶν, δὲν ἐτόλμησε, ὅπως ἄλλοτε κατὰ τὰς σκηνὰς τοῦ Ἀραβῆ ἐν Αἰγύπτῳ, νὰ λάβῃ τὴν ἀνδρικὴν ἀπόφασιν, ἥτις θὰ ἠνάγκαζε τὴν Εὐρώπην νὰ παρέμβῃ καὶ ἐπιφέρῃ μίαν οἱανδήποτε λύσιν ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν. Ὅτε δ' ἐγνώσθη ἡ εἴδησις ἐν Ἀθήναις καὶ ὁ πολυτάραχος δῆμος, ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ἀδυναμίας τοῦ βασιλείου, ἐπεδείκνυε τὰ φιλοπόλεμα αὐτοῦ αἰσθήματα καὶ συνεκλόνει τὰς βάσεις τοῦ κυβερνητικοῦ ἱδρύματος, ὁ πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως ἐκείνης, κυβερνήσεως μὴ ἐμπνεούσης οὐδεμίαν ἐμπιστοσύνην διὰ σοβαρόν τι καὶ προμεμελετημένον σχέδιον, ἐτη-

λεγράφει πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν βασιλέα, ζητῶν τὰς ὁδηγίας αὐτοῦ, ἵνα ἔχῃ ἐν πάσῃ περιπτώσει ὑπεύθυνον τὸ Στέμμα τῶν ἰδίων αὐτοῦ πράξεων. Καὶ ὅτε ἡ ψυχολογικὴ στιγμὴ παρῆλθε, πάντες δὲ οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ἀντιπολιτεύσεως προκαλούμενοι ὑπὸ τοῦ τύπου ἐξέφερον τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἔπρεπε νὰ εὑρίσκετο ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῶν σφαγῶν εἰς τὰ Κρητικὰ ὕδατα, συλλαλητήρια δὲ ἐπὶ συλλαλητηρίων συνεκροῦντο, ἡ κυβέρνησις ἔρριπτεν εἰς τὸ μαινόμενον πλῆθος ὡς δικαιολογίαν τῆς ἀβουλίας αὐτῆς τὸ ὅτι οἱ πρέσβεις Γαλλίας καὶ Ῥωσσίας ἠπείλησαν ὅτι, ἐὰν ἐνεφανίζετο πρὸ τῆς Κρήτης ὁ ἑλληνικὸς στόλος «θὰ ἐξετοπίζετο ὑπὸ τῶν σκαφῶν τῶν δυνάμεων καὶ θὰ ὑφίστατο ταπείνωσιν». Καὶ τοιαύτην μὲν ἀπειλητικὴν γλῶσσαν οὐδεὶς τῶν πρεσβευτῶν ἐτήρησε πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, ὡς δὲν ὤκνησε νὰ βεβαιώσῃ δι' ἀσυνήθους ἐν τῇ διπλωματίᾳ διαβήματος ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς Βουρέ. Οὐδεὶς ὅμως ἐξ αὐτῶν ἠδύνατο ἢ ἤθελε ν' ἀναλάβῃ καὶ νὰ ὑποδείξῃ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν τὸ καθῆκον αὐτῆς ἀπὸ ἑλληνικῆς ἀπόψεως, ἐν ᾧ πάντες, ὡς ἦν ἑπόμενον, τηρήσαντες τὴν ἐπιβαλλομένην ἐπιφυλακτικὴν στάσιν προέβησαν εἰς συστάσεις φιλικὰς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εὐρωπαϊκῶν συμφερόντων. Οὕτω παρελθούσης ἀνεπιστρεπτεὶ τῆς εὐκαιρίας ἡ κυβέρνησις οὐδὲν ἄλλο εἶχε νὰ σκεφθῇ ἢ ὅτι τὸ δόγμα τῆς ἀκεραιότητος τῆς Τουρκίας, ὅπερ ἐπέζησε πρὸ ὀλίγων μηνῶν μετὰ τὴν σφαγὴν ἑκατὸν χιλιάδων Ἀρμενίων, καὶ τὸν λόγον τοῦ Σώλσβαρυ ἐν τῷ δημαρχείῳ καὶ τὰς συντόνους παρασκευὰς περὶ ἀγγλο — ἰταλικῆς ἐκστρατείας. δὲν ἠδύνατο νὰ καταλυθῇ χάριν τῆς Κρήτης. Διότι συνήθως ἡ διπλωματία εἶνε σκληρὰ καὶ διέπεται ὑπὸ συλλογισμῶν καὶ συνδυασμῶν, ἐλάχιστα δὲ ὑπὸ τῶν ὑπαγορεύσεων τῆς καρδίας. Ἡ σκέψις αὕτη ἐπεβάλλετο ὑπὸ τῶν πανταχόθεν ἐνδείξεων καὶ ἐκράτει, ὅταν ὁ βασιλεὺς ἐπέστρεφε μετ' ὀλίγας ἡμέρας (17 Μαΐου) εἰς τὴν πρωτεύουσαν, καθίστατο δὲ γνωστὸν εἰς αὐτόν, ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἀφ' οὗ ἀπώλεσε τὴν ψυχολογικὴν στιγμήν, ἀποπειρωμένη ἤδη νὰ ἐπιβάλλῃ ἄνευ παρασκευῆς τὴν ἀρέσκουσαν αὐτῇ λύσιν εἰς τὴν Τουρκίαν καὶ τὴν Εὐρώπην, θ' ἀνενέου τὴν ἀφροσύνην τῆς ἐπιστρατεύσεως τοῦ 1885 ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ὅροις καὶ μετὰ τῆς αὐτῆς ἐκβάσεως. Τοιαῦται ἦσαν αἱ πανταχόθεν δηλώσεις, τὸ ἐπίσημον δὲ ὄργανον τῆς Ῥωσσίας ἐν Παρισίοις ὁ «Βορρᾶς» καὶ ἡ «Γαλλικὴ Δημοκρατία» τοῦ Γάλλου πρωθυπουργοῦ Μελὶν συνέπιπτον ἐν τούτῳ, ἐκφράζοντα τὴν γνώμην τῆς κρατούσης νῦν Ῥωσσογαλλικῆς

πολιτικῆς, καίτοι ἄλλοθεν ὁ Σώλσβαρυ ἐδήλου, ὅτι εὐτυχῶς ἡ Κρήτη δὲν εἶνε ὡς ἡ Ἀρμενία ἀπρόσιτος εἰς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς στόλους.

Οὕτως ἡ ἑλληνικὴ διπλωματία ἐλάμβανε τὴν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἄγουσαν καὶ ἐνεπιστεύετο περίτρομος ἑαυτὴν εἰς τὰς δυνάμεις, ἐν ᾧ ἐν Ἀθήναις αἱ εἰδήσεις τῶν ἐν Κρήτῃ συμβαινόντων καὶ ἡ στάσις τῶν διαφόρων πολιτευομένων ἐξήγειρον τὸν πατριωτικὸν σωβινισμόν. Εἰς ἐπανειλημμένας συνεντεύξεις αὐτοῦ πρὸς δημοσιογράφους ὁ Δημήτριος Ράλλης, ὡς ἀρχηγὸς τῆς μείζονος ἀντιπολιτεύσεως, ἐπεζήτει εὐθύνας ἀπό τε τῆς βασιλείας καὶ τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐξέφερε τὴν ἰδέαν, ὅτι ἐν τῇ περιστάσει ἐκείνῃ ἤθελε τὸν βασιλέα εἰς Βάμον μεταξὺ τῶν Κρητῶν. Ἕτερος πολιτευόμενος ἐκ τῶν κορυφαίων ἐξετάζων τὴν ὀξεῖαν ἀντίθεσιν τῶν Ρωσσικῶν καὶ τῶν Ἀγγλικῶν συμφερόντων καὶ τὰ πανταχοῦ τῆς Ἀνατολῆς τελευταῖα συμβάντα ἐξήγαγε τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἔπαυσε πλέον ἡ ἁρμονία τῶν δυνάμεων καὶ ὑπερθεματίζων εἰς τὸν πατριωτισμὸν ἐζήτει τὴν δρᾶσιν τῆς κυβερνήσεως, καθ' ἣν στιγμὴν τὰ εὐρωπαϊκὰ σκάφη συνέρρεον πανταχόθεν εἰς τὰ κρητικὰ ὕδατα. Ἀνάλογον στᾶσιν ἐτήρησε πλὴν τοῦ κυβερνητικοῦ ὁλόκληρος ὁ τύπος τῆς πρωτευούσης, τύπος παρεκκλίνας ἀπὸ τῆς εὐθείας ὁδοῦ καὶ συντελέσας διὰ τῆς καιροσκοπικῆς πολιτείας του καὶ τῆς ἐλαφρᾶ τῇ καρδίᾳ ἀντιλήψεως πάντων ἐν γένει τῶν ζητημάτων εἰς τὴν ἠθικὴν ἔκπτωσιν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς πατριωτικῆς παραφορᾶς οὐδεὶς εὑρίσκετο, οὐδεὶς εἶχε τὴν δύναμιν καὶ τὸ θάρρος νὰ εἴπῃ, ὅτι ἡ πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἕνωσις ἦν ἀπολύτως ἀποκεκλεισμένη ἐκ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ προγράμματος καὶ ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ πλανῶσι τὴν κοινὴν συνείδησιν τὰ εὐνοϊκὰ ἄρθρα ὀλίγων εὐρωπαϊκῶν ἐφημερίδων, τὰ ὁποῖα ἐνέπνεεν ὁ πρὸς τὴν τουρκικὴν κακοδιοίκησιν κόρος.

Καὶ ἐν ᾧ ἡ κυβέρνησις συνελθοῦσα ἐκ τῆς πρώτης παραζάλης, ἠννόει ὅτι παρελθούσης τῆς ψυχολογικῆς στιγμῆς οὐδὲν ἄλλο πλέον ἠδύνατο νὰ ἐλπίσῃ ἢ τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ πολιτεύματος τῆς Χαλέπας μετὰ διεθνοῦς τινος κύρους ὡς ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἀποδώσεως, ὁ ἀχαλίνωτος πατριωτισμὸς μετὰ τῆς δημοκοπίας ἐφημερίδων καὶ πολιτευομένων τινῶν ἐδέσποζεν εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ τὴν ἀγοράν. Τὴν 15 Μαΐου συνεκροτεῖτο τὸ πρῶτον θορυβῶδες συλλαλητήριον ἐν Ἀθήναις, τοῦτο δὲ ἐπηκολούθει ἕτερον θορυβωδέστερον τὴν 20 καὶ συνιστᾶτο τὸ Πολεμικὸν Κομιτάτον ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ στρατηγοῦ Κορωναίου

πρὸς ἄμυναν τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τῆς ἡμέρας δὲ ταύτης, ὡς ἐκ τῆς ἀλλοκότου ὀργανώσεως τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας, ὅλα τὰ διπλωματικὰ ζητήματα συνεζητοῦντο εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ ἡ τύχη τῆς Κρήτης παρεδίδετο ἕρμαιον εἰς τὸν δῆμον. Ἡ σύστασις τοῦ πολεμικοῦ κομιτάτου ἠνάγκαζε τὴν κυβέρνησιν νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν παλαιὰν Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν τῆς ἀμύνης τῆς Κρήτης, ἀμφότερα δὲ τὰ σωματεῖα ταῦτα ἐδημοσίευον ἐκκλήσεις πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ Ἕλληνας καὶ συνέλεγον ἐράνους πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος. Ἐν τῷ μεταξὺ ἱδρύοντο καὶ ἄλλαι τινες ἐπιτροπαί, ἀντὶ δὲ τῆς ἑνότητος τῆς ἐνεργείας ὑπῆρχον τέσσαρες καὶ πέντε τοιαῦται συλλέγουσαι χρήματα, ὅπλα καὶ πολεμοφόδια.

Ἅμα τῇ εἰδήσει τῶν ἐν Χανίοις σφαγῶν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευταὶ ἐλάμβανον ἐντολὴν παρὰ τῶν κυβερνήσεων αὐτῶν νὰ προβῶσιν εἰς παραστάσεις παρὰ τῷ Σουλτάνῳ καὶ ἐνεργήσωσιν ἀπὸ κοινοῦ, ἵνα τὸ ζήτημα λυθῇ εἰρηνικῶς, ἄνευ ἄλλων περιπλοκῶν. Συγχρόνως δὲ ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας Καμπὼν καὶ μετὰ τούτου ὁ τῆς Ἀγγλίας ἐλάμβανον τὴν ἐντολὴν νὰ ὑποστηρίξωσι τὰς ἐνεργείας τοῦ Ἕλληνος πρεσβευτοῦ παρὰ τῇ Πύλῃ.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἐντολὴν ταύτην οἱ πρεσβευταὶ συνήρχοντο εἰς διάσκεψιν καὶ ἐζήτουν παρὰ τῆς Πύλης τὴν ἀνάκλησιν τοῦ προκαλέσαντος τὰς σφαγὰς Γενικοῦ Διοικητοῦ Τουρχὰν καὶ τὴν ἄμεσον σύγκλησιν τῆς Γεν. Συνελεύσεως. Ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν Τεουφὴκ πασσᾶς, ἀναγνωρίζων ὅτι ἡ στάσις τῆς ἐπισήμου Ἑλλάδος ὑπῆρξεν ἄψογος, ἐπέρριπτε τὴν εὐθύνην τῶν ἐν Κρήτῃ συμβάντων εἰς τὰς ὑποκινήσεις τῶν ἐν Ἀθήναις κομιτάτων καὶ ὑπέσχετο ὅτι αἱ μεταρρυθμίσεις θὰ χορηγηθῶσι μόλις κατασταλῶσιν αἱ ταραχαί. Πολεμηθέντος δὲ τοῦ διορισμοῦ τοῦ Ἀβδοὺλ Κερὶμ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Γεν. Διοικητοῦ Κρήτης καὶ μὴ ἀποδεχθέντος αὐτὴν τοῦ Τζεβὰτ πασσᾶ, διωρίσθη τοιοῦτος ὁ Ἀβδουλὰχ-πασσᾶς τέως διοικητὴς Σκόδρας, ἀλβανὸς τὴν καταγωγήν, στρατιωτικός, ἐκ τῶν ἐμπίστων τοῦ Σουλτάνου.

Ἡ Πύλη ἐδικαιολόγει τὸν διορισμὸν αὐτοῦ ἰσχυριζομένη ὅτι ἐπεθύμει νὰ κατασταλῶσι ταχέως αἱ ταραχαί, ἵνα ἐπιφέρῃ τὰς ἀναγκαίας μεταρρυθμίσεις συμφώνως πρὸς τὰς εὐχὰς τῶν Κρητῶν. Καὶ ἵνα δείξῃ τὴν ἀγαθὴν αὐτῆς πίστιν ἀνεκάλει τὸ διάταγμα τῆς ἀναβολῆς τῆς Γεν. Συνελεύσεως καὶ διέτασσε τὴν ὑπὸ τοῦ νέου διοικη-

τοῦ σύγκλησιν αὐτῆς. Ἀλλὰ συγχρόνως μετέφερε στρατὸν εἰς Κρήτην ἐξ ὅλων τῶν διαμερισμάτων τῆς αὐτοκρατορίας, ἐκ Θεσσαλονίκης, Κυσσόβου, Σμύρνης, καὶ Ἀλεξανδρέττας, οὕτως ὥστε μέχρι τῆς 22 Μαΐου συνεγκέντρωσεν εἰς Κρήτην 8,615 νέους ἄνδρας τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, οἱ ὁποῖοι προστιθέμενοι εἰς τοὺς 9,800 προϋπάρχοντας ἀνήγαγον τὰς ἐν Κρήτῃ στρατιωτικὰς δυνάμεις αὐτῆς εἰς 18,415 στρατιώτας.

Ἡ συγκέντρωσις τοσούτου στρατοῦ παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν ἤρκεσεν, ὅπως ἐξάψῃ ἔτι μᾶλλον τὸν φανατισμὸν τοῦ Ὀθωμανικοῦ ὄχλου τῶν πόλεων καὶ ἐπιφέρῃ ἄρδην τὴν καταστροφὴν πολλῶν διαμερισμάτων τῆς νήσου. Καίτοι ὁ κατάπλους τῶν εὐρωπαϊκῶν πλοίων ἐνέπνευσε θάρρος τοῖς χριστιανοῖς κατοίκοις, ἡ κατάστασις ἐν Χανίοις ἦν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν οἰκτρά. Ἡ πόλις παρεῖχεν ὄψιν θλιβερᾶς ἐρημίας, οἱ δὲ κάτοικοι διετέλουν ὑπὸ τὸ κράτος διηνεκοῦς ἀγωνίας. Ἡ ἐξακολούθησις τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου καὶ ἡ τύχη τῆς φρουρᾶς αὐτοῦ, ἧς ἡ παράδοσις ἀνεμένετο ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμήν, ἐνέπνεεν αὐτοῖς φόβους νέων ἀντεκδικήσεων τῶν Τούρκων.

Ἡ ἀναχώρησις ἦν αὐστηρῶς ἀπηγορευμένη, ὁ χριστιανὸς δὲ ὁ ἐξερχόμενος τῆς οἰκίας του πρὸς προμήθειαν τροφίμων ἠγνόει ἂν θὰ ἐπέστρεφε τὴν ἑσπέραν μὲ τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῶν ὤμων. Οἰκτροτέρα, ἦν ἡ ἐκτὸς τῶν Χανίων κατάστασις. Πᾶσα συγκοινωνία καὶ μετ' αὐτῶν τῶν περιχώρων διεκόπη. Ὁ στρατὸς ὁδεύων ἐπυρπόλει, κατέστρεφε, διήρπαζε καὶ μετέβαλλεν εἰς τέφραν τὰ χωρία, ἀφ' ὧν διήρχετο. Ἡ ὡραία νύμφη τῆς Μεσογείου ἐκάπνιζεν ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον. Δι' αὐτὴν ἐφηρμόζετο τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἡ μελαγχολικὴ τοῦ Βύρωνος στροφή: «Νῆσοι τῆς Ἑλλάδος, νῆσοι τῆς Ἑλλάδος! Αἰώνιον θέρος χρυσίζει ἔτι ὑμᾶς· τὰ πάντα ὅμως ἔδυσαν πλὴν τοῦ ὑμετέρου ἡλίου!» Ἡ ὡραιοτάτη ἀλλὰ καὶ δυστυχεστάτη τῶν ἑλληνικῶν νήσων παρεδίδετο διὰ μυριοστὴν φορὰν εἰς τὰς φλόγας, ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν ξένων ναυάρχων, οἱ ὁποῖοι περιπλέοντες τὰ παράλια αὐτῆς ἔβλεπον πανταχόθεν τὸν καπνὸν τῶν καιομένων χωρίων της. Τὰ χωρία τῆς Κυδωνίας Τσικαλαργιά, Νεροκούρου, Περιβόλια, Μουρνιαῖς, Δοράτσος, Γαλατᾶς, Ἁγία Μαρίνα, Σταλός, Πλατανιᾶς, Γεράνι, Κοντεμαρί καὶ Βλαχερονίτισσα· καὶ τὰ τῆς Κισσάμου Καμισιανά, Μούλετε, Δέμβλα, Πολεμάρχοι, Κολυμπάρι, Βού-

ἕας καὶ Νεριανὰ κατεστράφησαν ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν. Τὰ ὑπάρχοντα τῶν χωρικῶν διηρπάγησαν καὶ αἱ οἰκίαι αὐτῶν ἀνετράπησαν ἄρδην. Ἐν εἴδει χειμάρρου κατῆλθεν ἀπὸ τὸ χωρίον Πολεμάρχοι ὁ χυθεὶς οἶνος, ὅστις ἐθόλωνε τὸ ὕδωρ τοῦ εἰς ἀπόστασιν 1/4 τῆς ὥρας παραρρέοντος ποταμοῦ. Εἰς 400 χιλιάδας ὀκάδας ὑπελογίζετο ὁ ἀπὸ ἑτέρων γειτονικῶν χωρίων καταστραφείς. Τὰ διαρπαγέντα λάφυρα ἐκ τῶν καταστραφέντων χριστιανικῶν χωρίων μετεβίβαζον οἱ στρατιῶται εἰς τὰ παραπλέοντα τουρκικὰ πλοῖα καὶ μετέφερον αὐτὰ εἰς Χανία, ἔνθα διενέμοντο ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν ἀρχῶν. Οἱ χωρικοὶ φεύγοντες καὶ μὴ ἔχοντες ἱκανὰ φυσίγγια πρὸς ὑπεράσπισιν ἑαυτῶν, ἀνήρχοντο πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν εἰς τὰ ὀρεινότερα μέρη, θρῆνος δὲ καὶ κοπετός, ὡς εἷς μέγας στεναγμός, ἀνεπέμπετο ἐκ τῶν χαράδρων τῆς πυρπολουμένης καὶ ἐρημουμένης νήσου, ἔνθα περιέτρεχον καταδιωκόμενα τὰ περίτρομα γυναικόπαιδα.

Ἐν Ρεθύμνῃ ἡ κατάστασις δὲν ἦτο καλλιτέρα. Οἱ φανατικοὶ τοῦρκοι ἀθρόως εἰσήρχοντο εἰς τὴν πόλιν, ἐκβιάζοντές τὰς χριστιανικὰς οἰκίας, ὅπως κατασκηνώσωσιν ἐν αὐταῖς. Ἀπόπειρα σφαγῶν κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου ἐματαιώθη εὐτυχῶς τῇ συντόνῳ ἐνεργείᾳ τῶν προξένων. Πλὴν ἔξωθι τῆς πόλεως διεπράττοντο καθ' ἑκάστην ἄγριαι σκηναὶ καὶ τὰ πέριξ χωρία ἠρημοῦντο. Ἐκτὸς τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἑβραϊκὴν συνοικίαν κατεκρεουργήθησαν δύο ἡμέρας μετὰ τὰς σφαγὰς τῶν Χανίων τὴν 14 Μαΐου τρεῖς χριστιανοί. Ἐπηκολούθησαν ἀμέσως σφαγαὶ ἐν Σκαλέτᾳ τοῦ Μυλοποτάμου, ἔνθα κατεκρεουργήθησαν πέντε χριστιανικαὶ οἰκογένειαι, ἐν Ροῦσο Σπῆτι, εἰς τὸ χωρίον Γάλλου εἰς τὸ χωρίον Πηγὴ καὶ ἀλλαχοῦ. Πρόσφυγες χριστιανοὶ ἐκ τῶν χωρίων Περιβόλια, Ἀδελεπηγή, Μέση, Λουτρά, Ἀμνάτο, Χρωμανασπῆρι, Παγκολοχῶρι, Πίκρι, Πρασιαῖς, ἁγία Εἰρήνη, Ἀνώγεια, Ἀρμένι, Καστέλλα Ἀτσιπόπουλο, εἰσελθόντες εἰς τὴν πόλιν, συνωθοῦντο περίτρομοι, νήστεις, καὶ πολλάκις γυμνοὶ εἰς τὸ παρθεναγωγεῖον, τὴν δημοτικὴν σχολήν, τὸν περίβολον τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ καὶ τὸ κατάστημα τῆς δημογεροντίας. Καὶ ἡ θλίψις αὐτῶν παρήρχετο ἐν σιγῇ, διότι ἡ ἐλαχίστη οἰμωγὴ ἢ κραυγὴ ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ τὴν σφαγὴν αὐτῶν παρὰ τῶν ἐξηγριωμένων ὀθωμανῶν συνεπείᾳ τῶν ἐκ Βάμου ἐρχομένων εἰδήσεων. Ὀθωμανός τις τὴν 14 Μαΐου ἐπυροβόλησεν ἐπίτηδες, ἵνα προκαλέσῃ σφα-

γὰς κατὰ τοῦ παραθύρου οἰκίας τινὸς καὶ ἐφόνευσε χριστιανὴν εἰκοσαέτιδα τὴν Διαμάντω Σοφοκλάκη, καθ' ἣν στιγμὴν αὕτη ἐλούετο. Τὸ γεγονὸς τοῦτο προὐκάλεσεν ἀμέσως νέον ἐρεθισμόν, καὶ σφαγαὶ ἐπέκειντο φεβερώτεραι τῶν ἐν Χανίοις, τοῦ φανατικοῦ ὄχλου ὑποστηριζομένου ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως Χαμὴτ βέη, Τούρκου φανατικωτάτου. Οἱ ἐν Χανίοις πρόξενοι πληροφορηθέντες τὰ συμβάντα ἔσπευσαν νὰ προβῶσιν εἰς παραστάσεις παρὰ τῷ ἀδρανοῦντι Τουρχάν.

Καὶ ἀνεκλήθη μὲν τῇ ἀπαιτήσει αὐτῶν ὁ Χαμὶτ βέης, ἀνατεθείσης τῆς διοικήσεως τῆς πόλεως εἰς τὸν στρατιωτικὸν διοικητὴν Σεφὴκ βέην, πλὴν ἡ κατάστασις παρέμενε πάντοτε ἡ αὐτή. Ἐν Ἡρακλείῳ τέλος ἡ εἴσοδος τῶν Τούρκων, τὴν ὁποίαν ἡ τοπικὴ διοίκησις εἶχε κατορθώσῃ ν' ἀποτρέψῃ ἐπί τινας ἡμέρας, ἠπείλει ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν κίνδυνον, τῶν Τούρκων κατοίκων περιφερομένων πάντοτε ἐνόπλων καὶ ἀπειλητικῶν.

Τοιαύτη ἦν ἡ ἐν Κρήτῃ κατάστασις, ὅτε τὴν 16 Μαΐου κατέφθασεν εἰς Χανία ὁ νέος Γεν. Διοικητὴς Ἀβδουλλὰχ πασσᾶς. Ἡ πολιορκία τοῦ Βάμου ἐξηκολούθει ἀπὸ 14 ἡμερῶν, ἡ δὲ πτῶσις αὐτοῦ καὶ ἡ παράδοσις ἐπέκειτο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν, τῶν πολιορκουμένων ὑφισταμένων τὰ πάνδεινα ἐλλείψει τροφῶν. Πᾶσα προσπάθεια πρὸς λύσιν τῆς πολιορκίας ἀπέτυχεν, ἡ δὲ ἀποστολὴ τῶν ἐξ ὀνόματος τῶν προξένων καὶ τοῦ Γεννάδη μεταβάντων βουλευτῶν Σήφακα, Παπαγιαννάκη καὶ Παπαδημητράκη ἀπέτυχεν ὡσαύτως ὡς ἐκ τῶν γενομένων σφαγῶν. Ἡ κοινολογηθεῖσα αὐτοπρόσωπος μετάβασις τῶν προξένων δὲν ἐγένετο, καθ' ὅσον οἱ πολιορκηταὶ κατ' οὐδένα λόγον ἐπείθοντο πλέον νὰ ἐπιτρέψωσιν εἰς τοὺς πολιορκουμένους τὴν ἔξοδον μετὰ τῶν ὅπλων καὶ ἀποσκευῶν. Τοὐναντίον ἡ θέσις αὐτῶν παρεῖχεν εἰς τοὺς περὶ τὴν ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως τὴν βεβαιότητα, ὅτι δὲν θὰ ἠδύναντο ν' ἀνθέξωσιν ἢ μίαν ἢ δύο ἡμέρας ἀκόμη. Μὴ ἔχοντες δὲ τηλεβόλα, ἵνα καταρρίψωσι τὸν Πύργον καὶ τὸ διοικητήριον, συνέσφιγγον πλειότερον τὴν ἅλυσσιν τῆς πολιορκίας καὶ ἀνέμενον τὴν ἐξάντλησιν τῶν ἐφοδίων καὶ τροφῶν τῶν Τούρκων. Ὁ Ἀβδουλλὰχ πασσᾶς οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἀπεφάσισε νὰ ἐκστρατεύσῃ αὐτοπροσώπως κατὰ τοῦ Βάμου, ὅπως σώσῃ τὸν αὐτοκρατορικὸν στρατὸν ἐκ τῆς ἀπειλουμένης ταπεινώσεως. Τὴν ἑσπέραν τῆς 17 μετέβη εἰς Σούδαν μετὰ τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης ἐπικου-

ριῶν καὶ συνεκρότησε πολεμικὸν συμβούλιον. Ἀπεφασίσθη δὲ νὰ διασπασθῇ τὸ τετράγωνον τῆς πολιορκίας, προσβαλλομένης τῆς ἀπὸ Τζιβαρᾶ μέχρι Καΐνας πλευρᾶς αὐτοῦ. Πρὸς τοῦτο διήρεσε τὸν στρατὸν αὐτοῦ, συμποσούμενον εἰς 3,200 ἄνδρας, εἰς τρία σώματα. Τὸ ἐν ὑπὸ τὴν ἄμεσον διοίκησιν τοῦ Ἐδχὲμ πασσᾶ καταλαμβάνον τοὺς Ἀρμένους ἔμελλε νὰ προσβάλῃ τὴν Καΐναν.

Τὸ ἕτερον θὰ ἐπετίθετο κατὰ τῆς Παχίρας καὶ τῶν τριῶν κορυφῶν τοῦ Τζιβαρᾶ. Καὶ τὸ τρίτον διερχόμενον κάτωθεν τοῦ Τζιβαρᾶ καὶ βραδυποροῦν ἐντολὴν εἶχε νὰ προσβάλῃ τὴν Λιτζάρδαν. Τὴν νύκτα ὁ Ἀβδουλλὰχ πασσᾶς συνενοήθη διὰ πυρῶν μετὰ τῶν ἐν Βάμῳ καὶ Πύργῳ ἐγκεκλεισμένων.

Τὴν πρωΐαν, 18 Μαΐου, δεκάτην ἕκτην δὲ ἡμέραν τῆς πολιορκίας, ὅτε ἡ στρατιὰ τῶν Τούρκων ἐξεκίνησεν ἐκ Καλυβῶν, οἱ περὶ τὴν Ἐπιτροπὴν χριστιανοὶ ἠνόησαν τὸ σχέδιον τοῦ Ἀβδουλλὰχ καὶ ὑπερήσπισαν καλῶς τὰς θέσεις των, ἰδίως δὲ τὰ κύρια σημεῖα τῆς προσβολῆς τῶν Τούρκων τὴν Καΐναν καὶ καὶ τὸν Τζιβαρᾶν. Ἀλλ' ὁ Τζιβαρᾶς συνέπεσε νὰ φρουρῆται μόνον ἐξ 80 ἀνδρῶν. Ἡ δύναμις αὕτη ἦτο ἀσθενής, ὅπως ἀντιμετωπίσῃ τὰς ἐπιθέσεις τοῦ ὑπὸ τὸν Γιουσοὺφ μπέην στρατεύματος, καὶ περὶ τὴν μεσημβρίαν ὁ Τζιβαρᾶς κατελήφθη ὑπ' αὐτοῦ, ἐκτοπισθέντων τῶν χριστιανῶν. Τὸ σῶμα τοῦτο τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ ἡνώθη τότε μετὰ τοῦ πρὸς τὴν Λιτζάρδαν βαδίζοντος, προσέβαλεν αὐτὴν καὶ διήλασε πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ἐν Βάμῳ πολιορκουμένων. Ἀλλ' εἰς τὴν Κενούργιαν Ἐκκλησίαν ἀνέμενον αὐτοὺς οἱ Σφακικιανοὶ καὶ συνεκροτήθη λυσσώδης μάχη, τῶν Τούρκων πειρωμένων νὰ καταλάβωσι τὰ ὑψώματα καὶ τῶν Σφακιανῶν ἀποκρουόντων αὐτούς. Καὶ θὰ ἦτο ἀδύνατον εἰς τοὺς τούρκους νὰ προχωρήσωσιν, ἐὰν μὴ οἱ πολιορκούμενοι ἐνήργουν ἔξοδον κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμὴν ἐκ τοῦ Διοικητηρίου. Οἱ ἐν τῷ πύργῳ ἀπεπειράθησαν ὡσαύτως νὰ ἐξέλθωσιν, ἀλλ' ὁ πολεμιστὴς ἅμα καὶ ἱερεὺς Παπαμαλέκος ἐκράτει καλῶς τὰς εἰς Τσικαλιανὰ θέσεις του καὶ ἐματαίωσε τὴν ἔξοδον. Τὰ ὑπὸ τὸν Γιουσοὺφ σώματα ἐζήτησαν νὰ προχωρήσωσι μέχρις ἐκεῖ, ἀλλ' ἡ ἀντίστασις τῆς Καΐνας καὶ ὁ φόβος μὴ ὑπερφαλαγγισθῶσιν ὑπὸ τῶν πρὸς στιγμὴν ὑποχωρησάντων εἰς Σελιὰ Σφακιανῶν ἠνάγκασεν αὐτοὺς νὰ ὑποχωρήσωσι μετὰ τῶν ἐκ τοῦ Διοικητηρίου ἐξελθόντων στρατιωτῶν.

Ἡ ὑποχώρησις αὕτη ὑπῆρξεν ἄτακτος, εἶδός τι φυγῆς, ἐκ τῆς συγ-

χύσεως δὲ κατέλιπον ἀπροστάτευτον τὴν ἐκ τοῦ Πύργου ἐξελθοῦσαν φρουρὰν ἐξ 100 στρατιωτῶν καὶ 50 ἐντοπίων Τούρκων, οὓς περικυκλώσαντες πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ Βάμου εἰς τὸ οροπέδιον τῆς θέσεως «Μαμουνιανὰ» οἱ περὶ τὸν Ἐμμ. Φραντζεσκάκην καὶ τὸν Παπα-Μαλέκον ἄνδρες κατέκοψαν ἐξ ὁλοκλήρου, πλὴν 5—6 Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ἐσώθησαν διαφυγόντες τὸν θάνατον τῇ βοηθείᾳ τῆς νυκτός. Τοὺς φεύγοντας κατεδίωξαν οἱ Χριστιανοὶ πρὸς τὸ μέρος τῶν Καλυβῶν μέχρι βαθείας νυκτός, ἂν δὲ δὲν ὑπῆρχεν ἔλλειψις φυσιγγίων οἱ Τοῦρκοι θὰ ἐφονεύοντο κατὰ ἑκατοντάδας. Κατὰ τὴν ὑποχώρησίν των δέ, βαρέως φέροντες τὴν ἧτταν, ἔκαυσαν τὰ χωρία Βάμον, Ντουλιανὰ καὶ Τσιβαρά. Ἀλλὰ καὶ οἱ χριστιανοὶ μετὰ τὴν λύσιν τῆς πολιορκίας καὶ τὴν ἄτακτον φυγὴν τῶν Τούρκων παρέδωσαν εἰς τὰς φλόγας τὸν Πύργον, τὸ Διοικητήριον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ δικαστήρια μετὰ τῶν ἀρχείων. Καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας ἐκ μὲν τῶν Κρητῶν ἐφονεύθησαν 18 καὶ ἐπληγώθησαν ἰσάριθμοι. (*) Ἐκ δὲ τῶν Τούρκων ἐφονεύθησαν 204 στρατιῶται καὶ ἐπληγώθησαν διπλάσιοι. Ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς λύσεως τῆς πολιορκίας ἐγκατέλειψαν 137 νεκρούς, διότι τοὺς λοιποὺς εἶχον θάψει κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς. Περιῆλθον δὲ εἰς χεῖρας τῶν Χριστιανῶν

(*) Τὰς πλείστας τῶν ἀνωτέρω πληροφοριῶν ἠρύσθην ἐξ ἐπισήμου ἐκθέσεως τῆς Ἐπιτροπῆς. Παραθέτω ἐνταῦθα καὶ τὰ ὀνόματα τῶν φονευθέντων καὶ πληγωθέντων. Φονευθέντες.

Νικολ. Πετρογιαννάκης ἐκ Φρέ, Στυλιανὸς Παντέρμος ἐκ Φρέ, Σταῦρος Δοκιμάκης ἐξ Ἀσκύφου, Σταῦρος Μπικουβάρης ἐξ Ἀσκύφου, Χριστόδ. Κατσούλης ἐξ Ἀσκύφου, Μιχ. Κοτσελάκης ἐκ Φρέ, Νικόλ. Μαρκέτος ἐκ Νίπους. Ἰωάννης Μανουσακάκης ἐκ Φρέ, Ἰωάννης Φιλιορινάκης ἐξ Ἐμπροσνέρου, Ἰωάννης Πλακούρης ἐκ Βάμου, Γ. Λαμπρινάκης ἐκ Βάμου. Ἰωάννης Ντεβετζῆς ἐξ Ἐμπροσνέρου, Λάμ. Τσακαράκης ἐκ Τζιτζιφέ, Εὐστράτιος Πετρούλης ἐκ Μετοχίου Πετρούλιδων, Σταῦρος Σκούζης ἐξ Ἀλικάμπου, Γεώρ. Ἀποστολάκης ἐξ Ἀλικάμπου, Ἐμμ. Τσιμουλάκης ἐξ Ἀδράκτου τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, Νικ. Μυρθιανός.

Πληγωθέντες.

Σταῦρος Ν. Πωλένδας, ἐξ Ἀσκύφου, Λάμπης Κατσούλης ἐξ Ἀσκύφου, Ἰωσὴφ Νάνης ἐξ Ἀσκύφου, Μανοῦσος Μαρώπης ἐκ Βαφέ, Νικόλ. Κουρουμχαλάκης ἐκ Νίπους, Νικόλ. Πετράκης ἐκ Φρέ, Βασίλ. Κελαϊδῆς ἀπὸ Μεγάλα Χωράφια, Ἐμμ. Σταυγιαννουδάκης ἀπὸ Σούρην, Γεώργιος Νικητάκης ἀπὸ Καλαμίτσι, Ἀδὰμ Βαμβουράκης ἀπὸ Κρύαν.

150 ὅπλα Μαρτίνη, χιλιάδες τινὲς φυσιγγίων, 50 σκηναί, 40 σάκκοι ὀρύζης, 200 ὀκάδες βουτύρου, 3 σάλπιγγες, 4 ἵπποι καὶ 3 σημαῖαι, ἐξ ὧν μία ἡ τοῦ τάγματος καὶ αἱ ἕτεραι δύο τῶν λόχων (*).

Ἡ λύσις τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου προὐκάλεσε γενικὴν ἀθυμίαν καὶ ἀγανάκτησιν ἐν Ἀθήναις. Ἡ κοινὴ γνώμη ᾐτιᾶτο τὴν κυβέρνησιν διὰ τὴν μὴ ἀποστολὴν φυσιγγίων καὶ ὅπλων εἰς Κρήτην, ὁ δὲ τύπος προὐκάλει νέας συνεντεύξεις μετὰ τῶν κορυφαίων τῆς ἀντιπολιτεύσεως, οἱ ὁποῖοι ἐκηρύσσοντο ὑπὲρ τῆς πάσῃ θυσίᾳ ὑποστηρίξεως τῆς ἐπαναστάσεως. Πρὸς κορύφωσιν δὲ τῆς ἀγανακτήσεως ταύτης ἐπήρχοντο οἱ διπλωματικοὶ διαπληκτισμοὶ τοῦ Σώλσβαρυ πρὸς τὸν Λοβάνωφ, τοὺς ὁποίους διετύπωνον ὡς ἑξῆς οἱ «Καιροὶ» τοῦ Λονδίνου. «Μία Δύναμις ἀπέδειξε μὲ τρόπον φανερώτατον ὅτι εἰς τὸ ἑξῆς δὲν θ' ἀφήσῃ ἄλλην χώραν νὰ παρεμβαίνῃ εἰς τὰς Τουρκικὰς ὑποθέσεις, ἄλλως παρὰ διὰ κενῶν λέξεων. Ἡ Δύναμις αὐτὴ ἔλαβε τὸν Σουλτάνον ὑπὸ τὴν προστασίαν της καὶ οὕτω πράττουσα ἐγένετο ὑπόλογος ἐνώπιον τῆς ἀνθρωπότητος διὰ πᾶσαν πρᾶξιν αὐτοῦ. Ἡ αἱματοχυσία τῆς Κρήτης θὰ εἶνε ἐνθύμιον, προτοῦ αἱ ἑορταὶ τῆς στέψεως λήξωσιν, ὅτι τὸ νέον μέρος τὸ ὁποῖον ἡ Ῥωσσία ἐξέλεξε νὰ παίξῃ εἰς τὴν Κων)πολιν δύναται νὰ ἐπιβάλῃ εἰς αὐτὴν δυσάρεστα καθήκοντα καί τοι ἐπιφέρει διπλωματικὰς ὠφελείας».

Ἡ φανερὰ αὕτη ἀντίθεσις τῆς Ἀγγλικῆς πρὸς τὴν Ῥωσσικὴν πολιτικὴν ἐνεθάρρυνε τοὺς ἐν Ἀθήναις φωνασκοὺς καὶ ἐξελαμβάνετο παρὰ πάντων ὡς ἐνθάρρυνσις. Πλὴν μεθ' ὅλα ταῦτα οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεις προέβαινον εἰς τὰ διαβήματα αὐτῶν ἀπὸ συμφώνου καὶ μετὰ τῆς αὐτῆς νωχελείας καὶ βραδύτητος. Μετὰ τὴν πρώτην ταὐτόσημον διακοίνωσίν των τὴν ἐκφράζουσαν λύπην διὰ τὰ ἐν Χανίοις συμβάντα καὶ παρέχουσαν τὴν σύστασιν, ἵνα τὸ ταχύτερον ἡ Πύλη ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν, ἱκανοποιοῦσα τοὺς Κρῆτας, ἀπεῖχον παντὸς ἄλλου διαβήματος ἀναμένοντες τὰς ἐνεργείας αὐτῆς. Ἀλλ' ἡ Πύλη, ἐνθαρρυνθεῖσα ἐκ τῆς λύσεως τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου καὶ κερδίζουσα καιρὸν διὰ τῶν καθησυχαστικῶν διαβεβαιώσεών της, ἐζήτει νὰ καταπνίξῃ στρατιωτικῶς τὴν ἐν Κρήτῃ ἐξέγερσιν διὰ τοῦ Ἀβδουλλάχ. Ἡ κατάστασις, ἐν τούτοις ἐδεινοῦτο ἐν Χανίοις.

(*) Αἱ σημαῖαι αὗται κομισθεῖσαι εἰς Ἀθήνας ὑπὸ τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Ἐπιτροπῆς κατετέθησαν εἰς τὸ ἐθνολογικὸν Μουσεῖον.

Ἡ λύσις τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου ἐνεθάρρυνε τὸ ὀθωμανικὸν στοιχεῖον

Οἱ ἐκεῖ πολιορκηθέντες τοῦρκοι στρατιῶται εἰσῆλθον εἰς Χανία καὶ κατέκλυσαν τὴν πόλιν ἐνσπείραντες τὸν τρόμον. Ἐκτὸς δὲ τῶν Χανίων καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐξηκολούθει ὑπὸ τοῦ στρατοῦ ὁ ἐμπρισμὸς τῶν χωρίων.

Μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Ἀβδουλλὰχ ἐκ Βάμου ἀνεγνώσθη μετὰ μεγίστης πομπῆς τὸ φιρμάνιον τοῦ διορισμοῦ αὐτοῦ ὡς πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ τῆς νήσου. Τὸ φιρμάνιον τοῦτο ὡς ἐνδεικτικὸν τῶν διαθέσεων τῆς Τουρκίας εἶχεν ὡς ἑξῆς :

«Ἔνδοξε καὶ Συνετὲ Ἀβδουλλὰχ Πασᾶ, διακεκριμένε ἀντιστράτηγε, τέως Γενικὲ διοικητὰ Σκόδρας, εἰς ὃν ἀνετέθη ἡ πολιτικὴ διοίκησις τῆς Κρήτης, τετιμημένε διὰ τῶν παρασήμων Ὀσμανιὲ καὶ Μετζιδιὲ Α΄ τάξεως, εἴθε νὰ διατηρήσῃ ὁ Ὕψιστος τὰ ἔξοχα προσόντα σου. Διὰ τοῦ παρόντος Ὑψηλοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Φιρμανίου ἂς γείνῃ γνωστὸν ὅτι ἐπειδὴ ἡ νῆσος Κρήτη εἶνε ἐκ τῶν σημαντικῶν καὶ σπουδαίων νομῶν τῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ἡμετέρα Βασιλεία ἐπιθυμεῖ τὰ μάλιστα τὴν ἐπίτευξιν τῶν μέσων, ὅσα συμβάλλονται εἰς τὴν προαγωγὴν καὶ εὐημερίαν τῶν ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ κατοικούντων πάσης τάξεως ὑπηκόων τοῦ Ὑψηλοῦ Κράτους, τὴν ἡσυχίαν καὶ ἀσφάλειαν αὐτῶν, τὴν διακανόνισιν καὶ διευθέτησιν τῶν συμπιπτουσῶν ὑποθέσεων διὰ τρόπου δικαίου καὶ ἀμερολήπτου, συμφώνως μὲ τὰς διατάξεις τῶν θεσπισθέντων καὶ μετὰ ταῦτα τροποποιηθέντων νόμων.

Ἐπειδὴ ἔχεις ἀποκτήσει τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα εἰς τὰ δημόσια ὑπουργήματα τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐν οἷς μέχρι τοῦδε διετέλεσας ἐπιδείξας φρόνησιν καὶ ζῆλον καὶ ἀπέκτησας τὴν ἐμπιστοσύνην, ἐλπίζω ὅτι καὶ τοῦ λοιποῦ θέλεις καταβάλει πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς τοῦτο. Ἀνετέθη εἰς τὴν ἱκανότητά σου διὰ τοῦ ἀπὸ 5 Ζιλχιντζὲ αὐτοκρατορικοῦ φιρμανίου ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ διοίκησις τῆς Κρήτης, ἐφ' ᾧ ἐξεδόθη ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ Διβανίου τὸ παρὸν διάταγμα διορισμοῦ.

Ὀφείλεις, ὡς ἀπαιτοῦσιν ἡ μεγάλη νοημοσύνη καὶ ἱκανότης, δι' ὧν εἶσαι προικισμένος, καὶ ὅπως ἐπιβάλλει ἡ ὑπηρεσία σου, νὰ περιέρχησαι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν αὐτοπροσώπως τὴν νῆσον, νὰ καταβάλῃς πᾶσαν προσπάθειαν καὶ ζῆλον, ὅπως ἐκτελῶνται ἀκριβῶς οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες νόμοι, πραγματοποιοῦνται, Θεοῦ εὐδο-

κοῦντος, καλὰ καὶ κοινωφελῆ ἔργα κατὰ τὴν αὐτοκρατορικήν μου ἐπιθυμίαν, προστατεύωνται διὰ παντὸς τρόπου ὑπὸ τὴν βασιλικὴν σκέπην τῆς δικαιοσύνης μου οἱ ὑπήκοοι πάσης τάξεως, εὑρίσκοντες τὰ μέσα τῆς ἡσυχίας καὶ εὐημερίας αὐτῶν ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐμπεδώσῃς δὲ οὕτω καὶ αὐξήσῃς ἔτι μᾶλλον τὴν πρός σὲ αὐτοκρατορικὴν εὔνοιαν, ἀναφέρων συνεχῶς εἰς τὴν βασιλεύουσαν καὶ τὰ χρήζοντα ἀναφορᾶς.

Ἐγράφη τὴν 8 Ζιλχιτζὲ 1313.»

Τὰς διαθέσεις, ἐξ ὧν ἐνεφορεῖτο ἡ Πύλη διὰ τοῦ φιρμανίου, ὁ Ἀβδουλλὰχ ἔσπευσε νὰ πιστώσῃ καὶ διὰ τῆς μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ φιρμανίου ἀκολουθησάσης προσλαλιᾶς αὐτοῦ «Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἐκ δολίων εἰσηγήσεων κακοβούλων συνέβησαν μικρὰ ἀτοπήματα ἐνιαχοῦ τῆς νήσου. Ἐλπίζω ὅμως ὅτι θέλω κατορθώσει, Θεοῦ θέλοντος, νὰ ἐξαλείψω τῆς καταστάσεως ταύτης τὰ ἴχνη καὶ νὰ ἐπαναφέρω εἰς τὴν προτέραν κανονικὴν πορείαν τὸν μηχανισμὸν τῆς δημοσίας τάξεως». Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ φιρμανίου τούτου οὐδεμίαν ἀφῆκεν ἀμφιβολίαν περὶ τῶν προθέσεων τῆς Πύλης καὶ τῶν πρὸς κατάπνιξιν τῆς ἐπαναστάσεως ἐνεργειῶν αὐτῆς. Τὰ ἐπακολουθήσαντα δὲ γεγονότα ἐδικαίωσαν τὰς βλέψεις τῶν Κρητῶν. Κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἀβδουλλὰχ ὁ Χασὰν πασσᾶς, τεθεὶς ἐπὶ κεφαλῆς 4 ταγμάτων, μετέβη διὰ πολεμικοῦ πλοίου ἐκ Σούδας εἰς Κίσσαμον πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν πολιορκουμένων στρατιωτῶν καὶ ὀθωμανικῶν οἰκογενειῶν εἰς Βουκουλιαῖς καὶ εἰς ἄλλους πύργους τῆς Κισσάμου. Ὁ στρατὸς ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν παραλίαν πρὸ τοῦ στομίου τοῦ ποταμοῦ Ταυρωνίτου, εὐθὺς δὲ μετὰ τὴν ἀποβίβασίν του ἐπεδόθη εἰς λεηλασίαν τῶν εἰς τὴν παραλίαν ὑπαρχόντων χριστιανικῶν καταστημάτων. Καὶ εἶτα τραπεὶς πρὸς τῆς Βουκολιαῖς κατέστρεφε καὶ ἐλεηλάτει ἀγρίως ἅπαντα τὰ ἑκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ χριστιανικὰ χωρία, ἅτινα ἐπυρπόλουν κατόπιν οἱ παρακολουθοῦντες Βασιβουζοῦκοι, ἐκτρεπόμενοι εἰς ἀκατονομάστους θηριωδίας κατὰ τῶν ἀνυπερασπίστων οἰκογενειῶν, αἵτινες δὲν ἐπρόφθασαν νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰ ὄρη.

Τὰ χωρία Πολεμάρχοι, Βλαχερονίτισσα, Γαβαλομούρη καὶ Μουλέτι εἰς διάστημα ὀλιγώτερον ἡμέρας μετεβλήθησαν εἰς ἐρείπια. Μετὰ τὴν καταστροφὴν δὲ αὐτῶν ὁ στρατὸς κατέλαβε τὴν Γωνιὰν καὶ συνῆψεν ἀψιμαχίαν εἰς τὰ Γριμπλιανὰ μετὰ τῶν Χριστιανῶν κατοίκων, οἱ ὁποῖοι βλέποντες ἄνισον τὸν ἀγῶνα ὑπεχώρησαν ταχέως

τοῦ σύγκλησιν αὐτῆς. Ἀλλὰ συγχρόνως μετέφερε στρατὸν εἰς Κρήτην ἐξ ὅλων τῶν διαμερισμάτων τῆς αὐτοκρατορίας, ἐκ Θεσσαλονίκης, Κυσσόβου, Σμύρνης, καὶ Ἀλεξανδρέττας, οὕτως ὥστε μέχρι τῆς 22 Μαΐου συνεγκέντρωσεν εἰς Κρήτην 8,615 νέους ἄνδρας τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, οἱ ὁποῖοι προστιθέμενοι εἰς τοὺς 9,800 προϋπάρχοντας ἀνήγαγον τὰς ἐν Κρήτῃ στρατιωτικὰς δυνάμεις αὐτῆς εἰς 18,415 στρατιώτας.

Ἡ συγκέντρωσις τοσούτου στρατοῦ παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν ἤρκεσεν, ὅπως ἐξάψῃ ἔτι μᾶλλον τὸν φανατισμὸν τοῦ Ὀθωμανικοῦ ὄχλου τῶν πόλεων καὶ ἐπιφέρῃ ἄρδην τὴν καταστροφὴν πολλῶν διαμερισμάτων τῆς νήσου. Καίτοι ὁ κατάπλους τῶν εὐρωπαϊκῶν πλοίων ἐνέπνευσε θάρρος τοῖς χριστιανοῖς κατοίκοις, ἡ κατάστασις ἐν Χανίοις ἦν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν οἰκτρά. Ἡ πόλις παρεῖχεν ὄψιν θλιβερᾶς ἐρημίας, οἱ δὲ κάτοικοι διετέλουν ὑπὸ τὸ κράτος διηνεκοῦς ἀγωνίας. Ἡ ἐξακολούθησις τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου καὶ ἡ τύχη τῆς φρουρᾶς αὐτοῦ, ἧς ἡ παράδοσις ἀνεμένετο ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμήν, ἐνέπνεεν αὐτοῖς φόβους νέων ἀντεκδικήσεων τῶν Τούρκων.

Ἡ ἀναχώρησις ἦν αὐστηρῶς ἀπηγορευμένη, ὁ χριστιανὸς δὲ ὁ ἐξερχόμενος τῆς οἰκίας του πρὸς προμήθειαν τροφίμων ἠγνόει ἂν θὰ ἐπέστρεφε τὴν ἑσπέραν μὲ τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῶν ὤμων. Οἰκτροτέρα, ἦν ἡ ἐκτὸς τῶν Χανίων κατάστασις. Πᾶσα συγκοινωνία καὶ μετ' αὐτῶν τῶν περιχώρων διεκόπη. Ὁ στρατὸς ὁδεύων ἐπυρπόλει, κατέστρεφε, διήρπαζε καὶ μετέβαλλεν εἰς τέφραν τὰ χωρία, ἀφ' ὧν διήρχετο. Ἡ ὡραία νύμφη τῆς Μεσογείου ἐκάπνιζεν ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον. Δι' αὐτὴν ἐφηρμόζετο τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἡ μελαγχολικὴ τοῦ Βύρωνος στροφή: «Νῆσοι τῆς Ἑλλάδος, νῆσοι τῆς Ἑλλάδος! Αἰώνιον θέρος χρυσίζει ἔτι ὑμᾶς· τὰ πάντα ὅμως ἔδυσαν πλὴν τοῦ ὑμετέρου ἡλίου!» Ἡ ὡραιοτάτη ἀλλὰ καὶ δυστυχεστάτη τῶν ἑλληνικῶν νήσων παρεδίδετο διὰ μυριοστὴν φορὰν εἰς τὰς φλόγας, ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν ξένων ναυάρχων, οἱ ὁποῖοι περιπλέοντες τὰ παράλια αὐτῆς ἔβλεπον πανταχόθεν τὸν καπνὸν τῶν καιομένων χωρίων της. Τὰ χωρία τῆς Κυδωνίας Τσικαλαργιά, Νεροκούρου, Περιβόλια, Μουρνιαῖς, Δοράτσος, Γαλατᾶς, Ἁγία Μαρίνα, Σταλός, Πλατανιᾶς, Γεράνι, Κοντεμαρί καὶ Βλαχερονίτισσα· καὶ τὰ τῆς Κισσάμου Καμισιανά, Μούλετε, Δέμβλα, Πολεμάρχοι, Κολυμπάρι, Βού-

ἔας καὶ Νεριανὰ κατεστράφησαν ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν. Τὰ ὑπάρχοντα τῶν χωρικῶν διηρπάγησαν καὶ αἱ οἰκίαι αὐτῶν ἀνετράπησαν ἄρδην. Ἐν εἴδει χειμάρρου κατῆλθεν ἀπὸ τὸ χωρίον Πολεμάρχοι ὁ χυθεὶς οἶνος, ὅστις ἐθόλωνε τὸ ὕδωρ τοῦ εἰς ἀπόστασιν 1/4 τῆς ὥρας παραρρέοντος ποταμοῦ. Εἰς 400 χιλιάδας ὀκάδας ὑπελογίζετο ὁ ἀπὸ ἑτέρων γειτονικῶν χωρίων καταστραφείς. Τὰ διαρπαγέντα λάφυρα ἐκ τῶν καταστραφέντων χριστιανικῶν χωρίων μετεβίβαζον οἱ στρατιῶται εἰς τὰ παραπλέοντα τουρκικὰ πλοῖα καὶ μετέφερον αὐτὰ εἰς Χανία, ἔνθα διενέμοντο ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν ἀρχῶν. Οἱ χωρικοὶ φεύγοντες καὶ μὴ ἔχοντες ἱκανὰ φυσίγγια πρὸς ὑπεράσπισιν ἑαυτῶν, ἀνήρχοντο πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν εἰς τὰ ὀρεινότερα μέρη, θρῆνος δὲ καὶ κοπετός, ὡς εἷς μέγας στεναγμός, ἀνεπέμπετο ἐκ τῶν χαραδρῶν τῆς πυρπολουμένης καὶ ἐρημουμένης νήσου, ἔνθα περιέτρεχον καταδιωκόμενα τὰ περίτρομα γυναικόπαιδα.

Ἐν Ῥεθύμνῃ ἡ κατάστασις δὲν ἦτο καλλιτέρα. Οἱ φανατικοὶ τοῦρκοι ἀθρόως εἰσήρχοντο εἰς τὴν πόλιν, ἐκβιάζοντες τὰς χριστιανικὰς οἰκίας, ὅπως κατασκηνώσωσιν ἐν αὐταῖς. Ἀπόπειρα σφαγῶν κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου ἐματαιώθη εὐτυχῶς τῇ συντόνῳ ἐνεργείᾳ τῶν προξένων. Πλὴν ἔξωθι τῆς πόλεως διεπράττοντο καθ' ἑκάστην ἄγριαι σκηναὶ καὶ τὰ πέριξ χωρία ἠρημοῦντο. Ἐκτὸς τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἑβραϊκὴν συνοικίαν κατεκρεουργήθησαν δύο ἡμέρας μετὰ τὰς σφαγὰς τῶν Χανίων τὴν 14 Μαΐου τρεῖς χριστιανοί. Ἐπηκολούθησαν ἀμέσως σφαγαὶ ἐν Σκαλέτᾳ τοῦ Μυλοποτάμου, ἔνθα κατεκρεουργήθησαν πέντε χριστιανικαὶ οἰκογένειαι, ἐν Ῥοῦσο Σπῆτι, εἰς τὸ χωρίον Γάλλου εἰς τὸ χωρίον Πηγὴ καὶ ἀλλαχοῦ. Πρόσφυγες χριστιανοὶ ἐκ τῶν χωρίων Περιβόλια, Ἀδελεπηγή, Μέση, Λουτρά, Ἀμνάτο, Χρωμαναστῆρι, Παγκολοχῶρι, Πίκρι, Πρασιαῖς, ἁγία Εἰρήνη, Ἀνώγεια, Ἀρμένι, Καστέλλα Ἀτσιπόπουλο, εἰσελθόντες εἰς τὴν πόλιν, συνωθοῦντο περίτρομοι, νήστεις, καὶ πολλάκις γυμνοὶ εἰς τὸ παρθεναγωγεῖον, τὴν δημοτικὴν σχολήν, τὸν περίβολον τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ καὶ τὸ κατάστημα τῆς δημογεροντίας. Καὶ ἡ θλίψις αὐτῶν παρήρχετο ἐν σιγῇ, διότι ἡ ἐλαχίστη οἰμωγὴ ἢ κραυγὴ ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ τὴν σφαγὴν αὐτῶν παρὰ τῶν ἐξηγριωμένων ὀθωμανῶν συνεπείᾳ τῶν ἐκ Βάμου ἐρχομένων εἰδήσεων. Ὀθωμανός τις τὴν 14 Μαΐου ἐπυροβόλησεν ἐπίτηδες, ἵνα προκαλέσῃ σφα-

γὰς κατὰ τοῦ παραθύρου οἰκίας τινὸς καὶ ἐφόνευσε χριστιανὴν εἰκοσαέτιδα τὴν Διαμάντω Σοφοκλάκη, καθ' ἣν στιγμὴν αὕτη ἐλούετο. Τὸ γεγονὸς τοῦτο προὐκάλεσεν ἀμέσως νέον ἐρεθισμόν, καὶ σφαγαὶ ἐπέκειντο φεβερώτεραι τῶν ἐν Χανίοις, τοῦ φανατικοῦ ὄχλου ὑποστηριζομένου ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως Χαμὴτ βέη, Τούρκου φανατικωτάτου. Οἱ ἐν Χανίοις πρόξενοι πληροφορηθέντες τὰ συμβάντα ἔσπευσαν νὰ προβῶσιν εἰς παραστάσεις παρὰ τῷ ἀδρανοῦντι Τουρχάν.

Καὶ ἀνεκλήθη μὲν τῇ ἀπαιτήσει αὐτῶν ὁ Χαμὶτ βέης, ἀνατεθείσης τῆς διοικήσεως τῆς πόλεως εἰς τὸν στρατιωτικὸν διοικητὴν Σεφὴκ βέην, πλὴν ἡ κατάστασις παρέμενε πάντοτε ἡ αὐτή. Ἐν Ἡρακλείῳ τέλος ἡ εἴσοδος τῶν Τούρκων, τὴν ὁποίαν ἡ τοπικὴ διοίκησις εἶχε κατορθώσῃ ν' ἀποτρέψῃ ἐπί τινας ἡμέρας, ἠπείλει ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν κίνδυνον, τῶν Τούρκων κατοίκων περιφερομένων πάντοτε ἐνόπλων καὶ ἀπειλητικῶν.

Τοιαύτη ἦν ἡ ἐν Κρήτῃ κατάστασις, ὅτε τὴν 16 Μαΐου κατέφθασεν εἰς Χανία ὁ νέος Γεν. Διοικητὴς Ἀβδουλλὰχ πασσᾶς. Ἡ πολιορκία τοῦ Βάμου ἐξηκολούθει ἀπὸ 14 ἡμερῶν, ἡ δὲ πτῶσις αὐτοῦ καὶ ἡ παράδοσις ἐπέκειτο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν, τῶν πολιορκουμένων ὑφισταμένων τὰ πάνδεινα ἐλλείψει τροφῶν. Πᾶσα προσπάθεια πρὸς λύσιν τῆς πολιορκίας ἀπέτυχεν, ἡ δὲ ἀποστολὴ τῶν ἐξ ὀνόματος τῶν προξένων καὶ τοῦ Γεννάδη μεταβάντων βουλευτῶν Σήφακα, Παπαγιαννάκη καὶ Παπαδημητράκη ἀπέτυχεν ὡσαύτως ὡς ἐκ τῶν γενομένων σφαγῶν. Ἡ κοινολογηθεῖσα αὐτοπρόσωπος μετάβασις τῶν προξένων δὲν ἐγένετο, καθ' ὅσον οἱ πολιορκηταὶ κατ' οὐδένα λόγον ἐπείθοντο πλέον νὰ ἐπιτρέψωσιν εἰς τοὺς πολιορκουμένους τὴν ἔξοδον μετὰ τῶν ὅπλων καὶ ἀποσκευῶν. Τοὐναντίον ἡ θέσις αὐτῶν παρεῖχεν εἰς τοὺς περὶ τὴν ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως τὴν βεβαιότητα, ὅτι δὲν θὰ ἠδύναντο ν' ἀνθέξωσιν ἢ μίαν ἢ δύο ἡμέρας ἀκόμη. Μὴ ἔχοντες δὲ τηλεβόλα, ἵνα καταρρίψωσι τὸν Πύργον καὶ τὸ διοικητήριον, συνέσφιγγον πλειότερον τὴν ἄλυσσιν τῆς πολιορκίας καὶ ἀνέμενον τὴν ἐξάντλησιν τῶν ἐφοδίων καὶ τροφῶν τῶν Τούρκων. Ὁ Ἀβδουλλὰχ πασσᾶς οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἀπεφάσισε νὰ ἐκστρατεύσῃ αὐτοπροσώπως κατὰ τοῦ Βάμου, ὅπως σώσῃ τὸν αὐτοκρατορικὸν στρατὸν ἐκ τῆς ἀπειλουμένης ταπεινώσεως. Τὴν ἑσπέραν τῆς 17 μετέβη εἰς Σοῦδαν μετὰ τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης ἐπικου-

ριῶν καὶ συνεκρότησε πολεμικὸν συμβούλιον. Ἀπεφασίσθη δὲ νὰ διασπασθῇ τὸ τετράγωνον τῆς πολιορκίας, προσβαλλομένης τῆς ἀπὸ Τζιβαρᾶ μέχρι Καΐνας πλευρᾶς αὐτοῦ. Πρὸς τοῦτο διήρεσε τὸν στρατὸν αὐτοῦ, συμποσούμενον εἰς 3,200 ἄνδρας, εἰς τρία σώματα. Τὸ ἓν ὑπὸ τὴν ἄμεσον διοίκησιν τοῦ Ἐδχὲμ πασσᾶ καταλαμβάνον τοὺς Ἀρμένους ἔμελλε νὰ προσβάλῃ τὴν Καΐναν.

Τὸ ἕτερον θὰ ἐπετίθετο κατὰ τῆς Παχίρας καὶ τῶν τριῶν κορυφῶν τοῦ Τζιβαρᾶ. Καὶ τὸ τρίτον διερχόμενον κάτωθεν τοῦ Τζιβαρᾶ καὶ βραδυποροῦν ἐντολὴν εἶχε νὰ προσβάλῃ τὴν Λιτζάρδαν. Τὴν νύκτα ὁ Ἀβδουλλὰχ πασσᾶς συνεννοήθη διὰ πυρῶν μετὰ τῶν ἐν Βάμῳ καὶ Πύργῳ ἐγκεκλεισμένων.

Τὴν πρωΐαν, 18 Μαΐου, δεκάτην ἕκτην δὲ ἡμέραν τῆς πολιορκίας, ὅτε ἡ στρατιὰ τῶν Τούρκων ἐξεκίνησεν ἐκ Καλυβῶν, οἱ περὶ τὴν Ἐπιτροπὴν χριστιανοὶ ἠνόησαν τὸ σχέδιον τοῦ Ἀβδουλλὰχ καὶ ὑπερήσπισαν καλῶς τὰς θέσεις των, ἰδίως δὲ τὰ κύρια σημεῖα τῆς προσβολῆς τῶν Τούρκων τὴν Καΐναν καὶ καὶ τὸν Τζιβαρᾶν. Ἀλλ' ὁ Τζιβαρᾶς συνέπεσε νὰ φρουρῆται μόνον ἐξ 80 ἀνδρῶν. Ἡ δύναμις αὕτη ἦτο ἀσθενής, ὅπως ἀντιμετωπίσῃ τὰς ἐπιθέσεις τοῦ ὑπὸ τὸν Γιουσοὺφ μπέην στρατεύματος, καὶ περὶ τὴν μεσημβρίαν ὁ Τζιβαρᾶς κατελήφθη ὑπ' αὐτοῦ, ἐκτοπισθέντων τῶν χριστιανῶν. Τὸ σῶμα τοῦτο τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ ἡνώθη τότε μετὰ τοῦ πρὸς τὴν Λιτζάρδαν βαδίζοντος, προσέβαλεν αὐτὴν καὶ διήλασε πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ἐν Βάμῳ πολιορκουμένων. Ἀλλ' εἰς τὴν Κενούργιαν Ἐκκλησίαν ἀνέμενον αὐτοὺς οἱ Σφακικιανοὶ καὶ συνεκροτήθη λυσσώδης μάχη, τῶν Τούρκων πειρωμένων νὰ καταλάβωσι τὰ ὑψώματα καὶ τῶν Σφακιανῶν ἀποκρουόντων αὐτούς. Καὶ θὰ ἦτο ἀδύνατον εἰς τοὺς τούρκους νὰ προχωρήσωσιν, ἐὰν μὴ οἱ πολιορκούμενοι ἐνήργουν ἔξοδον κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμὴν ἐκ τοῦ Διοικητηρίου. Οἱ ἐν τῷ πύργῳ ἀπεπειράθησαν ὡσαύτως νὰ ἐξέλθωσιν, ἀλλ' ὁ πολεμιστὴς ἅμα καὶ ἱερεὺς Παπαμαλέκος ἐκράτει καλῶς τὰς εἰς Τσικαλιανὰ θέσεις του καὶ ἐματαίωσε τὴν ἔξοδον. Τὰ ὑπὸ τὸν Γιουσοὺφ σώματα ἐζήτησαν νὰ προχωρήσωσι μέχρις ἐκεῖ, ἀλλ' ἡ ἀντίστασις τῆς Καΐνας καὶ ὁ φόβος μὴ ὑπερφαλαγγισθῶσιν ὑπὸ τῶν πρὸς στιγμὴν ὑποχωρησάντων εἰς Σελιὰ Σφακιανῶν ἠνάγκασεν αὐτοὺς νὰ ὑποχωρήσωσι μετὰ τῶν ἐκ τοῦ Διοικητηρίου ἐξελθόντων στρατιωτῶν.

Ἡ ὑποχώρησις αὕτη ὑπῆρξεν ἄτακτος, εἶδός τι φυγῆς, ἐκ τῆς συγ-

χύσεως δὲ κατέλιπον ἀπροστάτευτον τὴν ἐκ τοῦ Πύργου ἐξελθοῦσαν φρουρὰν ἐξ 100 στρατιωτῶν καὶ 50 ἐντοπίων Τούρκων, οὓς περικυκλώσαντες πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ Βάμου εἰς τὸ οροπέδιον τῆς θέσεως «Μαμουνιανὰ» οἱ περὶ τὸν Ἐμμ. Φραντζεσκάκην καὶ τὸν Παπα-Μαλέκον ἄνδρες κατέκοψαν ἐξ ὁλοκλήρου, πλὴν 5—6 Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ἐσώθησαν διαφυγόντες τὸν θάνατον τῇ βοηθείᾳ τῆς νυκτός. Τοὺς φεύγοντας κατεδίωξαν οἱ Χριστιανοὶ πρὸς τὸ μέρος τῶν Καλυβῶν μέχρι βαθείας νυκτός, ἂν δὲ δὲν ὑπῆρχεν ἔλλειψις φυσιγγίων οἱ Τοῦρκοι θὰ ἐφονεύοντο κατὰ ἑκατοντάδας. Κατὰ τὴν ὑποχώρησίν των δέ, βαρέως φέροντες τὴν ἧτταν, ἔκαυσαν τὰ χωρία Βάμον, Ντουλιανὰ καὶ Τσιβαρά. Ἀλλὰ καὶ οἱ χριστιανοὶ μετὰ τὴν λύσιν τῆς πολιορκίας καὶ τὴν ἄτακτον φυγὴν τῶν Τούρκων παρέδωσαν εἰς τὰς φλόγας τὸν Πύργον, τὸ Διοικητήριον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ δικαστήρια μετὰ τῶν ἀρχείων. Καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας ἐκ μὲν τῶν Κρητῶν ἐφονεύθησαν 18 καὶ ἐπληγώθησαν ἰσάριθμοι. (*) Ἐκ δὲ τῶν Τούρκων ἐφονεύθησαν 204 στρατιῶται καὶ ἐπληγώθησαν διπλάσιοι. Ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς λύσεως τῆς πολιορκίας ἐγκατέλειψαν 137 νεκρούς, διότι τοὺς λοιποὺς εἶχον θάψει κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς. Περιῆλθον δὲ εἰς χεῖρας τῶν Χριστιανῶν

(*) Τὰς πλείστας τῶν ἀνωτέρω πληροφοριῶν ἠρύσθην ἐξ ἐπισήμου ἐκθέσεως τῆς Ἐπιτροπῆς. Παραθέτω ἐνταῦθα καὶ τὰ ὀνόματα τῶν φονευθέντων καὶ πληγωθέντων. Φονευθέντες.

Νικολ. Πετρογιαννάκης ἐκ Φρέ, Στυλιανὸς Παντέρμος ἐκ Φρέ, Σταῦρος Δοκιμάκης ἐξ Ἀσκύφου, Σταῦρος Μπικουβάρης ἐξ Ἀσκύφου, Χριστόδ. Κατσούλης ἐξ Ἀσκύφου, Μιχ. Κοτσελάκης ἐκ Φρέ, Νικόλ. Μαρκέτος ἐκ Νίπους. Ἰωάννης Μανουσακάκης ἐκ Φρέ, Ἰωάννης Φιλιοринάκης ἐξ Ἐμπροσνέρου, Ἰωάννης Πλακούρης ἐκ Βάμου, Γ. Λαμπρινάκης ἐκ Βάμου. Ἰωάννης Ντεβετζῆς ἐξ Ἐμπροσνέρου, Λάμ. Τσακαράκης ἐκ Τζιτζιφέ, Εὐστράτιος Πετρούλης ἐκ Μετοχίου Πετρούλιδων, Σταῦρος Σκούζης ἐξ Ἀλικάμπου, Γεώρ. Ἀποστολάκης ἐξ Ἀλικάμπου. Ἐμμ. Τσιμουλάκης ἐξ Ἀδράκτου τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, Νικ. Μυρθιανός.

Πληγωθέντες.

Σταῦρος Ν. Πωλένδας, ἐξ Ἀσκύφου, Λάμπης Κατσούλης ἐξ Ἀσκύφου, Ἰωσὴφ Νάνης ἐξ Ἀσκύφου, Μανοῦσος Μαρώπης ἐκ Βαφέ, Νικόλ. Κουρουμχαλάκης ἐκ Νίπους, Νικόλ. Πετράκης ἐκ Φρέ, Βασίλ. Κελαϊδῆς ἀπὸ Μεγάλα Χωράφια, Ἐμμ. Σταυγιαννουδάκης ἀπὸ Σούρην, Γεώργιος Νικητάκης ἀπὸ Καλαμίτσι, Ἀδὰμ Βαμβουράκης ἀπὸ Κρύαν.

150 ὅπλα Μαρτίνη, χιλιάδες τινὲς φυσιγγίων, 50 σκηναί, 40 σάκκοι ὀρύζης, 200 ὀκάδες βουτύρου, 3 σάλπιγγες, 4 ἵπποι καὶ 3 σημαῖαι, ἐξ ὧν μία ἡ τοῦ τάγματος καὶ αἱ ἕτεραι δύο τῶν λόχων (*).

'Η λύσις τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου προὐκάλεσε γενικὴν ἀθυμίαν καὶ ἀγανάκτησιν ἐν 'Αθήναις. 'Η κοινὴ γνώμη ᾐτιᾶτο τὴν κυβέρνησιν διὰ τὴν μὴ ἀποστολὴν φυσιγγίων καὶ ὅπλων εἰς Κρήτην, ὁ δὲ τύπος προὐκάλει νέας συνεντεύξεις μετὰ τῶν κορυφαίων τῆς ἀντιπολιτεύσεως, οἱ ὁποῖοι ἐκηρύσσοντο ὑπὲρ τῆς πάσῃ θυσίᾳ ὑποστηρίξεως τῆς ἐπαναστάσεως. Πρὸς κορύφωσιν δὲ τῆς ἀγανακτήσεως ταύτης ἐπήρχοντο οἱ διπλωματικοὶ διαπληκτισμοὶ τοῦ Σώλσβερυ πρὸς τὸν Λοβάνωφ, τοὺς ὁποίους διετύπωνον ὡς ἑξῆς οἱ «Καιροὶ» τοῦ Λονδίνου. «Μία Δύναμις ἀπέδειξε μὲ τρόπον φανερώτατον ὅτι εἰς τὸ ἑξῆς δὲν θ' ἀφήσῃ ἄλλην χώραν νὰ παρεμβαίνῃ εἰς τὰς Τουρκικὰς ὑποθέσεις, ἄλλως παρὰ διὰ κενῶν λέξεων. 'Η Δύναμις αὐτὴ ἔλαβε τὸν Σουλτάνον ὑπὸ τὴν προστασίαν της καὶ οὕτω πράττουσα ἐγένετο ὑπόλογος ἐνώπιον τῆς ἀνθρωπότητος διὰ πᾶσαν πρᾶξιν αὐτοῦ. 'Η αἱματοχυσία τῆς Κρήτης θὰ εἶνε ἐνθύμιον, προτοῦ αἱ ἑορταὶ τῆς στέψεως λήξωσιν, ὅτι τὸ νέον μέρος τὸ ὁποῖον ἡ 'Ρωσσία ἐξέλεξε νὰ παίξῃ εἰς τὴν Κων)πολιν δύναται νὰ ἐπιβάλῃ εἰς αὐτὴν δυσάρεστα καθήκοντα καί τοι ἐπιφέρει διπλωματικὰς ὠφελείας».

'Η φανερὰ αὐτὴ ἀντίθεσις τῆς 'Αγγλικῆς πρὸς τὴν Ρωσσικὴν πολιτικὴν ἐνεθάρρυνε τοὺς ἐν 'Αθήναις φωνασκοὺς καὶ ἐξελαμβάνετο παρὰ πάντων ὡς ἐνθάρρυνσις. Πλὴν μεθ' ὅλα ταῦτα οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεις προέβαινον εἰς τὰ διαβήματα αὐτῶν ἀπὸ συμφώνου καὶ μετὰ τῆς αὐτῆς νωχελείας καὶ βραδύτητος. Μετὰ τὴν πρώτην ταὐτόσημον διακοίνωσίν των τὴν ἐκφράζουσαν λύπην διὰ τὰ ἐν Χανίοις συμβάντα καὶ παρέχουσαν τὴν σύστασιν, ἵνα τὸ ταχύτερον ἡ Πύλη ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν, ἱκανοποιοῦσα τοὺς Κρῆτας, ἀπεῖχον παντὸς ἄλλου διαβήματος ἀναμένοντες τὰς ἐνεργείας αὐτῆς. 'Αλλ' ἡ Πύλη, ἐνθαρρυνθεῖσα ἐκ τῆς λύσεως τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου καὶ κερδίζουσα καιρὸν διὰ τῶν καθησυχαστικῶν διαβεβαιώσεών της, ἐζήτει νὰ καταπνίξῃ στρατιωτικῶς τὴν ἐν Κρήτῃ ἐξέγερσιν διὰ τοῦ 'Αβδουλλάχ. 'Η κατάστασις, ἐν τούτοις ἐδεινοῦτο ἐν Χανίοις.

(*) **Αἱ σημαῖαι αὗται κομισθεῖσαι εἰς 'Αθήνας ὑπὸ τῶν ἀπεσταλμένων τῆς 'Επιτροπῆς κατετέθησαν εἰς τὸ ἐθνολογικὸν Μουσεῖον.**

Ἡ λύσις τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου ἐνεθάρρυνε τὸ ὀθωμανικὸν στοιχεῖον

Οἱ ἐκεῖ πολιορκηθέντες τοῦρκοι στρατιῶται εἰσῆλθον εἰς Χανία καὶ κατέκλυσαν τὴν πόλιν ἐνσπείραντες τὸν τρόμον. Ἐκτὸς δὲ τῶν Χανίων καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐξηκολούθει ὑπὸ τοῦ στρατοῦ ὁ ἐμπρισμὸς τῶν χωρίων.

Μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Ἀβδουλλὰχ ἐκ Βάμου ἀνεγνώσθη μετὰ μεγίστης πομπῆς τὸ φιρμάνιον τοῦ διορισμοῦ αὐτοῦ ὡς πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ τῆς νήσου. Τὸ φιρμάνιον τοῦτο ὡς ἐνδεικτικὸν τῶν διαθέσεων τῆς Τουρκίας εἶχεν ὡς ἑξῆς :

«Ἔνδοξε καὶ Συνετὲ Ἀβδουλλὰχ Πασᾶ, διακεκριμένε ἀντιστράτηγε, τέως Γενικὲ διοικητὰ Σκόδρας, εἰς ὃν ἀνετέθη ἡ πολιτικὴ διοίκησις τῆς Κρήτης, τετιμημένε διὰ τῶν παρασήμων Ὀσμανιὲ καὶ Μετζιδιὲ Α΄ τάξεως, εἴθε νὰ διατηρήσῃ ὁ Ὕψιστος τὰ ἔξοχα προσόντα σου. Διὰ τοῦ παρόντος Ὑψηλοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Φιρμανίου ἂς γείνῃ γνωστὸν ὅτι ἐπειδὴ ἡ νῆσος Κρήτη εἶνε ἐκ τῶν σημαντικῶν καὶ σπουδαίων νομῶν τῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ἡμετέρα Βασιλεία ἐπιθυμεῖ τὰ μάλιστα τὴν ἐπίτευξιν τῶν μέσων, ὅσα συμβάλλονται εἰς τὴν προαγωγὴν καὶ εὐημερίαν τῶν ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ κατοικούντων πάσης τάξεως ὑπηκόων τοῦ Ὑψηλοῦ Κράτους, τὴν ἡσυχίαν καὶ ἀσφάλειαν αὐτῶν, τὴν διακανόνισιν καὶ διευθέτησιν τῶν συμπιπτουσῶν ὑποθέσεων διὰ τρόπου δικαίου καὶ ἀμεροληπτου, συμφώνως μὲ τὰς διατάξεις τῶν θεσπισθέντων καὶ μετὰ ταῦτα τροποποιηθέντων νόμων.

Ἐπειδὴ ἔχεις ἀποκτήσει τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα εἰς τὰ δημόσια ὑπουργήματα τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐν οἷς μέχρι τοῦδε διετέλεσας ἐπιδείξας φρόνησιν καὶ ζῆλον καὶ ἀπέκτησας τὴν ἐμπιστοσύνην, ἐλπίζω ὅτι καὶ τοῦ λοιποῦ θέλεις καταβάλει πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς τοῦτο. Ἀνετέθη εἰς τὴν ἱκανότητά σου διὰ τοῦ ἀπὸ 5 Ζιλχιντζὲ αὐτοκρατορικοῦ φιρμανίου ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ διοίκησις τῆς Κρήτης, ἐφ' ᾧ ἐξεδόθη ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ Διβανίου τὸ παρὸν διάταγμα διορισμοῦ.

Ὀφείλεις, ὡς ἀπαιτοῦσιν ἡ μεγάλη νοημοσύνη καὶ ἱκανότης, δι' ὧν εἶσαι προικισμένος, καὶ ὅπως ἐπιβάλλει ἡ ὑπηρεσία σου, νὰ περιέρχησαι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν αὐτοπροσώπως τὴν νῆσον, νὰ καταβάλῃς πᾶσαν προσπάθειαν καὶ ζῆλον, ὅπως ἐκτελῶνται ἀκριβῶς οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες νόμοι, πραγματοποιοῦνται, Θεοῦ εὐδο-

κοῦντος, καλὰ καὶ κοινωφελῆ ἔργα κατὰ τὴν αὐτοκρατορικήν μου ἐπιθυμίαν, προστατεύωνται διὰ παντὸς τρόπου ὑπὸ τὴν βασιλικὴν σκέπην τῆς δικαιοσύνης μου οἱ ὑπήκοοι πάσης τάξεως, εὑρίσκοντες τὰ μέσα τῆς ἡσυχίας καὶ εὐημερίας αὐτῶν ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐμπεδώσης δὲ οὕτω καὶ αὐξήσης ἔτι μᾶλλον τὴν πρὸς σὲ αὐτοκρατορικὴν εὔνοιαν, ἀναφέρων συνεχῶς εἰς τὴν βασιλεύουσαν καὶ τὰ χρήζοντα ἀναφορᾶς.

Ἐγράφη τὴν 8 Ζιλχιτζὲ 1313.»

Τὰς διαθέσεις, ἐξ ὧν ἐνεφορεῖτο ἡ Πύλη διὰ τοῦ φιρμανίου, ὁ Ἀβδουλλὰχ ἔσπευσε νὰ πιστώσῃ καὶ διὰ τῆς μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ φιρμανίου ἀκολουθησάσης προσλαλιᾶς αὐτοῦ «Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἐκ δολίων εἰσηγήσεων κακοβούλων συνέβησαν μικρὰ ἀτοπήματα ἐνιαχοῦ τῆς νήσου. Ἐλπίζω ὅμως ὅτι θέλω κατορθώσει, Θεοῦ θέλοντος, νὰ ἐξαλείψω τῆς καταστάσεως ταύτης τὰ ἴχνη καὶ νὰ ἐπαναφέρω εἰς τὴν προτέραν κανονικὴν πορείαν τὸν μηχανισμὸν τῆς δημοσίας τάξεως». Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ φιρμανίου τούτου οὐδεμίαν ἀφῆκεν ἀμφιβολίαν περὶ τῶν προθέσεων τῆς Πύλης καὶ τῶν πρὸς κατάπνιξιν τῆς ἐπαναστάσεως ἐνεργειῶν αὐτῆς. Τὰ ἐπακολουθήσαντα δὲ γεγονότα ἐδικαίωσαν τὰς βλέψεις τῶν Κρητῶν. Κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἀβδουλλὰχ ὁ Χασὰν πασσᾶς, τεθεὶς ἐπὶ κεφαλῆς 4 ταγμάτων, μετέβη διὰ πολεμικοῦ πλοίου ἐκ Σούδας εἰς Κίσσαμον πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν πολιορκουμένων στρατιωτῶν καὶ ὀθωμανικῶν οἰκογενειῶν εἰς Βουκουλιαῖς καὶ εἰς ἄλλους πύργους τῆς Κισσάμου. Ὁ στρατὸς ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν παραλίαν πρὸ τοῦ στομίου τοῦ ποταμοῦ Ταυρωνίτου, εὐθὺς δὲ μετὰ τὴν ἀποβίβασίν του ἐπεδόθη εἰς λεηλασίαν τῶν εἰς τὴν παραλίαν ὑπαρχόντων χριστιανικῶν καταστημάτων. Καὶ εἶτα τραπεὶς πρὸς τῆς Βουκολιαῖς κατέστρεφε καὶ ἐλεηλάτει ἀγρίως ἅπαντα τὰ ἑκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ χριστιανικὰ χωρία, ἅτινα ἐπυρπόλουν κατόπιν οἱ παρακολουθοῦντες Βασιβουζοῦκοι, ἐκτρεπόμενοι εἰς ἀκατονομάστους θηριωδίας κατὰ τῶν ἀνυπερασπίστων οἰκογενειων, αἵτινες δὲν ἐπρόφθασαν νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰ ὄρη.

Τὰ χωρία Πολεμάρχοι, Βλαχερονίτισσα, Γαβαλομούρη καὶ Μουλέτι εἰς διάστημα ὀλιγώτερον ἡμέρας μετεβλήθησαν εἰς ἐρείπια. Μετὰ τὴν καταστροφὴν δὲ αὐτῶν ὁ στρατὸς κατέλαβε τὴν Γωνιὰν καὶ συνῆψεν ἀψιμαχίαν εἰς τὰ Γριμπλιανὰ μετὰ τῶν Χριστιανῶν κατοίκων, οἱ ὁποῖοι βλέποντες ἄνισον τὸν ἀγῶνα ὑπεχώρησαν ταχέως

ἀφήσαντες τὸ χωρίον εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἀφ' οὗ ἐλαφυραγώγησεν αὐτό, καθὼς καὶ τὰ πλησίον χωρία Κουφοὺς καὶ Μαλάμους, ἅτινα εὗρεν ἐντελῶς ἔρημα κατοίκων, παρέδωσε τὰ πάντα εἰς τὰς φλόγας. Τὴν πρωίαν τῆς Παρασκευῆς 24 Μαΐου ὁ Χασὰν πασσᾶς ἐξεκίνησε κατευθυνόμενος εἰς Βουκολιαῖς. Ὑπεράνω ὅμως τῶν Βουκολιῶν πρὶν ἢ φθάσῃ εἰς τὸ χωρίον Σέμπρωνα, ἔνθα ὑπῆρχον πολιορκημέναι ὑπὸ τῶν χριστιανῶν τουρκικαὶ οἰκογένειαι, ὑπάρχει τουρκικόν τι χωρίον Κεφάλα, τὸ ὁποῖον διαρρέει ὁ παραπόταμος τοῦ Ταυρωνίτου Βραδιανός. Ἐνταῦθα σχηματίζεται φάραγξ βαθεῖα, εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς ὁποίας κεῖται τὸ χωρίον Πλατανιαῖς καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὁ Ἀμύγδαλος. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς ὤφειλεν ἐξ ἅπαντος νὰ διέλθῃ ἐκ τοῦ μέρους τούτου ἵνα μεταβῇ εἰς Σέμπρωνα. Οἱ χριστιανοί, βλέποντες τὸν ἐχθρὸν ἐγγίζοντα, ἀπεφάσισαν ν' ἀντιτάξωσιν ἰσχυρὰν ἄμυναν, ἵνα παράσχωσι καιρὸν εἰς τὰ γυναικόπαιδα, ὅπως τραπῶσι τὰ ὑψηλότερα μέρη. Συνεκεντρώθησαν ὅθεν 600 περίπου ἄνδρες κατὰ τὴν θέσιν Στενὸ Ἀμύγδαλο ἐκ Κισσάμου, Κυδωνιῶν καὶ Σελίνου καὶ ἀνέμενον τὴν διάβασιν τοῦ ἐχθροῦ.

Ὅταν ἡ πρωτοπορεία αὐτοῦ ἐθεάθη μετὰ μεσημβρίαν τῆς Παρασκευῆς οἱ Χριστιανοὶ ἤρξαντο τοῦ πυρός. Οἱ Τοῦρκοι ἀπήντησαν διὰ σφοδρῶν πυροβολισμῶν καὶ ἡ μάχη ἐγενικεύθη. Οἱ Χριστιανοὶ κατέχοντες ὀχυρὰ μέρη καὶ ἔχοντες ἐπαρκῆ ἐφόδια ἐκράτουν τὰς θέσεις αὐτῶν, οἱ δὲ Τοῦρκοι καίτοι πολλάκις ἐπιτεθέντες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐκτοπίσωσιν αὐτούς. Ἐπελθούσης τῆς νυκτὸς ἡ μάχη διεκόπη, ἐπανελήφθη δὲ τὴν πρωίαν, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσιν, ἀφήσαντες ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης διακοσίους περίπου νεκροὺς καὶ τραυματίας, πέντε πυροβόλα, ὧν ἀφήρεσαν τὰ κλεῖστρα, ἵνα καταστήσωσιν αὐτὰ ἄχρηστα, 150 ὅπλα μαρτίνι, ἱκανὰ πολεμοφόδια καὶ τροφάς. Ἡ εἴδησις αὕτη τῆς ἥττης τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ γνωσθεῖσα ἐν Χανίοις τὴν ἐπιοῦσαν Κυριακὴν προὐξένησε μέγαν ἐρεθισμὸν εἰς τὸν μουσουλμανικὸν ὄχλον, τὸν ὁποῖον ἔτι μᾶλλον ἐξηγρίωσεν ἡ θέα τῶν ἐπὶ φορείων μεταφερομένων τραυματιῶν. Οἱ Χριστιανοὶ ἠναγκάσθησαν καὶ πάλιν νὰ κλεισθῶσιν εἰς τὰς οἰκίας των καὶ ἔλαβον τὰ ὅπλα ἀναμένοντες ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν τὴν ἔκρηξιν νέων σφαγῶν καὶ ταραχῶν. Συγχρόνως ἐκλείσθησαν διαταγῇ τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ καὶ αἱ πύλαι τοῦ Καλεκαπισίου καὶ ἀπηγορεύθη πᾶσα ἔξοδος ἐκ τῆς πόλεως ὡς καὶ ἡ εἴσοδος τῶν ἐκτὸς τχύ-

της εὑρισκομένων Βεγγαζίων. Πρὸς δὲ ὁ Ἀβδουλλὰχ διέταξε τὴν ἀποστολὴν τριῶν ἔτι ταγμάτων πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ὑπὸ τὸν Χασὰν πασσᾶ ἡττηθέντος στρατοῦ, καὶ τεθεὶς ἐπὶ κεφαλῆς δύο ἑτέρων ἐξεστράτευσεν ὁ ἴδιος εἰς Βουκολιαῖς, τὰς ὁποίας ἐσκόπει νὰ καταστήσῃ κέντρον τῶν στρατιωτικῶν αὐτοῦ ἐνεργειῶν. Ὅταν ἔφθασεν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ὁ Ἀβδουλλὰχ ἀπέστειλεν ἓν τάγμα στρατοῦ, ἵνα καταλάβῃ τὸ χωρίον Σταλλὸ, ἀκόμη μεσογειότερον κείμενον. Ἀλλ' οἱ ἐπαναστάται τὴν 31 Μαΐου, ἡμέραν Παρασκευὴν, περιεκύκλωσαν τὸ τουρκικὸν τάγμα καὶ συγκροτηθείσης μάχης προὐξένησαν εἰς αὐτὸ μεγάλην φθοράν, ἡ ὁποία θὰ ἦτο μεγαλειτέρα, ἂν μετὰ δύο ὥρας δὲν κατέφθανον πρὸς βοήθειαν αὐτοῦ δύο ἕτερα τάγματα. Τὸ πεδίον τῆς μάχης ἐκάλυψαν τριακόσιοι νεκροί, ὁ δὲ Ἀβδουλλὰχ ἐκτὸς ἑαυτοῦ καὶ μένεα πνέων κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἐπέστρεψεν ἐσπευσμένως εἰς Χανία. Τοσαύτη δὲ ἦν ἡ μῆνις αὐτοῦ ἐπὶ τῇ ἥττῃ, ὥστε τὴν ἐπιοῦσαν,ὅτε τὸ διοικητικὸν συμβούλιον παρουσιασθὲν ἐνώπιόν του ἐζήτησε νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἀποστολὴν ἀλεύρων εἰς τὰ λιμοκτονοῦντα γυναικόπαιδα, ὁ ἀλαζὼν πασσᾶς ἠρνήθη, προφασισθεὶς ὅτι ὑπῆρχε φόβος τροφοδοτήσεως καὶ τῶν ταραξιῶν μεταξὺ τῶν γυναικοπαίδων. Τὰ χριστιανικὰ μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ἠναγκάσθησαν ἐπὶ τῇ ἀρνήσει τοῦ Ἀβδουλλὰχ νὰ καταφύγωσιν εἰς τοὺς προξένους τῶν μεγάλων δυνάμεων, μόλις δὲ τότε τῇ ἐντόνῳ ἐπεμβάσει αὐτῶν ὁ Ἀβδουλλὰχ ἐπέτρεψε τὸν ἐπισιτισμὸν καὶ ἐψήφισε ποσὸν 16,000 γροσίων διὰ τὴν συντήρησιν τῶν γυναικοπαίδων Κισσάμου καὶ Ῥεθύμνης. Ἀλλ' ἡ προσφορὰ αὕτη ἀπερρίφθη πανταχόθεν ὑπερηφάνως παρὰ τῶν ἡρωϊκῶν νησιωτῶν. Οἱ Χριστιανοὶ τῆς Κισσάμου ἐπιστρέφοντες τὰ ἄλευρα συνώδευσαν αὐτὰ διὰ τῆς ἑξῆς πρὸς τὸν Ἀβδουλλὰχ ἐπιστολῆς :

«Ἡ Κυβέρνησις τοῦ Σουλτάνου διέταξε τὸν στρατόν της καὶ μᾶς ἔκαυσε τὰ σπήτια μας, μᾶς διήρπασε τὰ πράγματά μας, μᾶς ἐφόνευσε τοὺς συγγενεῖς μας, καὶ τώρα μᾶς στέλλει τροφήν; Δὲν θέλομεν ἀπὸ σᾶς τίποτε· προτιμοῦμεν νὰ ἀποθάνωμεν! Ἄλλως τε ποῖος θὰ μᾶς κάνῃ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὰ ἄλευρα αὐτὰ δὲν εἶνε φαρμακωμένα καὶ μᾶς τὰ ἐστείλατε γιὰ νὰ μᾶς φαρμακώσετε ἀφ' οὗ δὲν ἠδυνήθητε νὰ μᾶς σφάξετε ;»

Οἱ δ' ἐν τῇ Μονῇ τῆς Γωνιᾶς συνηθροισμένοι ἐν ἀποκλεισμῷ ἀπὸ τῆς 12 Μαΐου μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των, προτιμήσαντες ν' ἀποθά-

νωσι μᾶλλον ἢ νὰ φάγωσι τὸ ψωμὶ τοῦ Τούρκου, ἔγραφον πρὸς τὴν διοίκησιν: «Τώρα μᾶς θυμήθηκεν ἡ Ἐξοχότης του; Τὸν εὐχαριστοῦμεν. Ὕστερα ἀπ' τὰ χάλια, ποῦ μᾶς κάμετε, δὲν θέλομε μηδὲ ψωμὶ ἀπὸ Τοῦρκο!»

Τὰ γεγονότα ταῦτα συνεκίνησαν βαθύτατα τοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, οἱ ὁποῖοι μεταβαίνοντες εἰς τὰ συνηθροισμένα γυναικόπαιδα, ἐπειδὴ ἕνεκεν τοῦ συνωστισμοῦ ἐσημειώθησαν κρούσματα τυφοειδοῦς πυρετοῦ καὶ ὑπῆρχε φόβος ἐπιτάσεως τῆς ἐπιδημίας, προσεπάθησαν νὰ πείσωσι τοὺς συνηθροισμένους νὰ μεταβῶσιν εἰς τὰς οἰκίας των ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν αὐτῶν. Οἱ Χριστιανοὶ ὅμως ἠρνήθησαν ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ καθ' ἑκάστην ὑπὸ τῶν τούρκων στρατιωτῶν διαπραττόμενα ὄργια. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν ἠγγυῶντο οἱ πρόξενοι τὴν ἀσφάλειαν τῶν γυναικοπαίδων οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται ἐβεβήλουν εἰς τὸ Ἀκρωτήριον, κωμόπολιν τῶν Χανίων, τοὺς ναούς, οἱ ἐξ Ἀρμενίας μεταφερθέντες Ζεϊντουλῆδες, οἱ διαπράξαντες τὰ ὄργια τοῦ Ζεϊτούν, περιεφέροντο μεθύοντες εἰς τὰς ὁδούς, ὁ Χασὰν πασσᾶς ἔκαιε τὰ χωρία καὶ οἱ Τοῦρκοι τοῦ Ἡρακλείου μετὰ τῶν Ἀμπαδιωτῶν ἠπείλουν σφαγάς. Ἡ κατάστασις αὕτη ἠνάγκασε τοὺς ἐν Χανίοις προξένους νὰ διαμαρτυρηθῶσιν ἐντόνως πρὸς τὸν Ἀβδουλλὰχ διὰ τὰς ἀγριότητας τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ἐζήτησαν τὴν τιμωρίαν τῶν ἐνόχων καὶ τὴν ἀνάκλησιν τοῦ Χασὰν πασσᾶ. Συγχρόνως δὲ ἀπηυθύνθησαν πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτάς, οἱ ὁποῖοι προέβησαν εἰς κοινὸν διάβημα παρὰ τῇ Πύλῃ, συνεπείᾳ τοῦ ὁποίου ὁ Σουλτάνος διέταξε τὴν παῦσιν τῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν αἰτημάτων τῶν Κρητῶν. Μετὰ τὸ διάβημα τοῦτο οἱ ἐν Χανίοις πρόξενοι ἐλάμβανον τὴν ἐντολὴν παρὰ τῶν κυβερνήσεων των νὰ μεσολαβήσωσιν ἀπὸ κοινοῦ παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς, πρὸς κατάθεσιν τῶν ὅπλων.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο αἱ ἐν Κρήτῃ θηριωδίαι τῶν Τούρκων ἐξήγειραν γενικὴν ἀγανάκτησιν ἐν Ἑλλάδι, πανταχοῦ τῆς ὁποίας συνεκροτοῦντο συλλαλητήρια, καὶ νέαν ἔξαψιν τῶν πνευμάτων ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ὁ λαὸς διὰ θορυβωδῶν συλλαλητηρίων ἐζήτει ν' ἀναγκάσῃ τὴν κυβέρνησιν εἰς δρᾶσιν, ἀπῄτει τὴν ἀποστολὴν φυσιγγίων καὶ ἐνεκάλει αὐτὴν ἐπὶ προδοσίᾳ. Ἡ κυβέρνησις φοβουμένη τὴν λαϊκὴν ὀργήν, ἀμφιρρέπουσα ἐν τῇ πολιτικῇ, ἣν ἠκολούθει, ὁτὲ ἐπιτρέπουσα τὴν διὰ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς ἀποστολὴν φυσιγ-

γίων καὶ ἄλλοτε κρατοῦσα τὰς χεῖρας αὐτῆς, ἠναγκάζετο νὰ προβαίνῃ εἰς δηλώσεις εἰρηνοπολεμικάς. Καὶ τὴν μὲν πολιτικὴν αὐτῆς ἐδείκνυον σαφῶς αἱ δηλώσεις τοῦ ἐν Λονδίνῳ Ἕλληνος ἐπιτετραμμένου, καθ' ἃς «ἡ εἰλικρινὴς ἐπιθυμία τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἦν, ὅπως ἡ τάξις ὅσον οἷόν τε ἀποκατασταθῇ ἐν τῇ νήσῳ, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ πρὸς τοὺς Κρῆτας συμβουλαί της διὰ τῶν ἐκεῖ Ἑλλήνων προξένων καὶ ἡ εἰρηνικὴ αὐτῆς στάσις». Τὴν δὲ λεοντὴν περιεβάλλετο εἰς πᾶσαν νέαν ἔξαψιν τοῦ δημοσίου φρονήματος, δηλοῦσα διὰ τῶν ἐν τῷ τύπῳ ὀργάνων αὐτῆς, ὅτι σκοπεῖ νὰ μὴ ἀνεχθῇ ἐπὶ πλέον τοὺς βανδαλισμοὺς τοῦ Ἀβδουλλὰχ καὶ τὴν ἀποστολὴν νέων στρατευμάτων εἰς τὴν νῆσον. Αἱ ἀμφιταλαντεύσεις καὶ ὑποχωρήσεις αὗται τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι τοῦ δημοσίου φρονήματος προὐκάλουν τὴν προσοχὴν τῆς Εὐρώπης, ὁ δὲ «Ν. Ἐλεύθερος Τύπος» τῆς Βιέννης ἔδιδε τὰς ἀκολούθους νύξεις ἐπὶ τῶν σκέψεων τῆς Εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας.

«Ἡ πλήρης καταστολὴ τῆς ἐπαναστάσεως θὰ ἐπιτευχθῇ προφανῶς διὰ τῶν Τουρκικῶν στρατευμάτων, ὀφείλει ἐν τούτοις ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία νὰ μεριμνήσῃ, ὅπως ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν αἱ ἀπαιτήσεις τῶν Κρητῶν. Ἐὰν ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἐργάζηται ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ Ἕλλην Πρέσβυς κ. Μαυροκορδάτος θὰ εὕρῃ τὴν Εὐρώπην πρόθυμον νὰ παράσχῃ αὐτῷ ὑποστήριξιν. Πᾶσα περὶ ἀποστολῆς στόλου ἢ ἄλλης δραστικωτέρας ἐνεργείας ἀπόφασις τῆς Ἑλλάδος θὰ ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπιδείνωσιν τῆς καταστάσεως, πρέπει δὲ νὰ πεισθῶσιν οἱ ἐν Ἀθήναις, ὅτι ἡ πεποίθησις εἰς τὰς διπλωματικὰς ἐνεργείας τῶν δυνάμεων δύναται νὰ ἐπιφέρῃ ἀποτελέσματα καλλίτερα ἐκείνων, ἅτινα θὰ ἐπιφέρῃ κίνημάτι τῆς Ἑλλάδος, ὅπερ θὰ ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα ἑλληνοτουρκικὴν σύγκρουσιν, μὴ συμφωνοῦσαν πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς Εὐρώπης».

Αἱ ἐνέργειαι τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν τὴν φορὰν ταύτην ἦσαν ἀποτελεσματικαί. Ὁ αἱμοβόρος Χασσὰν πασσᾶς ἀνεκλήθη, ὁ δὲ Σουλτάνος ἐξέδοτο ἰραδέν, δι' οὗ διέτασσε τὴν σύγκλησιν τῆς Γεν. Συνελεύσεως τῶν Κρητῶν. Ὁ ἰραδὲς προσέθετεν ὅτι ὁ Σουλτάνος εἶνε ἕτοιμος νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν πᾶσαν δικαίαν ἀξίωσιν, τὴν ὁποίαν ἡ πλειονοψηφία τῆς συνελεύσεως ἤθελε προτείνει καὶ ἤ-

τις θὰ συνεβιβάζετο πρὸς τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Συγχρόνως ὅμως προσεκάλει τοὺς ἐπαναστάτας νὰ καταθέσωσι τὰ ὅπλα καὶ ὑπέσχετο ἀμνηστείαν. Διὰ τοῦ ἰραδὲ τούτου ὁ Σουλτάνος ἠρνεῖτο ν' ἀναγνωρίσῃ τοὺς ἐπαναστάτας καὶ ἠξίου, ὅπως διαπραγματευθῇ πρὸς τὴν νόμιμον ἀντιπροσωπείαν τοῦ τόπου, τὴν κατηρτισμένην ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ φιρμανίου τοῦ 1889. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ ὁ ἰραδὲς οὗτος οὐδεμίαν παρήγαγεν ἀγαθὴν ἐντύπωσιν παρὰ τῷ Κρητικῷ λαῷ, καίτοι τὴν ἐπιοῦσαν τῆς δημοσιεύσεως αὐτοῦ (2 Ἰουνίου) ὁ Γεν. Διοικητὴς Ἀβδουλλὰχ ἐκάλεσε παρ' αὐτῷ τὸν ἐπίσκοπον, τοὺς δημογέροντας καὶ τὴν ἐφορίαν Χανίων καὶ ἀνεκοίνωσεν αὐτοῖς τηλεγράφημα τῆς μεγάλης Βεζυρίας ἐκφράζον τὴν λύπην τοῦ Σουλτάνου διὰ τὰ παθήματα τῶν Κρητῶν καὶ ὑποσχόμενον μετὰ τὴν κατάθεσιν τῶν ὅπλων τὴν συνδρομὴν αὐτοῦ πρὸς λύσιν τοῦ οἰκονομικοῦ ζητήματος.

Ὁ ἐκδοθεὶς ἰραδὲς δὲν ὥριζε τὴν ἡμέραν τῆς συγκλήσεως τῆς Γεν. Συνελεύσεως, ἄφινε δὲ τὸν ὁρισμὸν αὐτῆς εἰς τὴν κρίσιν τοῦ Γεν. Διοικητοῦ, διότι προφανῶς ἐξήρτα τὴν σύγκλησιν αὐτῆς ἐκ τῆς παρὰ τῶν Κρητῶν ἀποδοχῆς τοῦ ὅρου τῆς καταθέσεως τῶν ὅπλων. Πρὸ τοῦτο ἔλαβον ἐντολὴν νὰ ἐργασθῶσι προσφέροντες τὴν μεσολάβησίν των οἱ ἐν Χανίοις πρόξενοι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ζητηθείσης καὶ τῆς συνδρομῆς τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Ὁ ἐν Χανίοις ἀντιπρόσωπος αὐτῆς εἰργάσθη δραστηρίως, συνέστη δὲ μεγάλη δεκαπενταμελὴς ἐπιτροπεία, ἥτις ἔλαβε τὴν ἐντολὴν νὰ μεταβῇ εἰς τοὺς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ν'ἀνακοινώσῃ αὐτοῖς τὴν σύγκλησιν καὶ προτρέψῃ αὐτοὺς ν' ἀποδεχθῶσιν αὐτήν. Ἡ ἐπιτροπεία αὕτη ἀναχωρήσασα ἐφωδιάσθη καὶ δι' ἐπιστολῶν τοῦ Ἕλληνος Προξένου πρὸς διαφόρους προκρίτους καὶ ὁπλαρχηγούς, προτρεπομένους ἵνα πείσωσι τοὺς βουλευτὰς, ὅπως μεταβῶσιν εἰς Χανία. Ἀλλ' οἱ Χριστιανοὶ βουλευταὶ διετύπουν ἤδη τὴν ἀξίωσιν, ὅπως μεταβαίνοντες εἰς Χανία μετὰ τὴν τυπικὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς Γεν. Συνελεύσεως, διατυπώσωσιν ἁπλῶς ἐν ἐγγράφῳ τὰ αἰτήματα τῆς πλειοψηφίας τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, ὃν ἀντεπροσώπευον καὶ ἀπόσχωσιν πάσης ἄλλης ἐργασίας, μέχρις οὗ ἀποφανθῇ ἐπ' αὐτῶν ὁ Σουλτάνος. Ἀπέκρουον δὲ διρρήδην πᾶσαν συνεργασίαν αὐτῶν μετὰ τῶν Ὀθωμανῶν βουλευτῶν. Πρὸς τούτοις εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς συγκλήσεως τῆς

Συνελεύσεως καὶ τὴν μετάβασιν τῶν βουλευτῶν εἰς Χανία ὑπῆρχε καὶ ἄλλη δυσκολία.

Ἐγεννᾶτο τὸ ζήτημα τίνες ἀντεπροσώπευον κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην τὸν Κρητικὸν Λαὸν καὶ τίνι τρόπῳ τὰ ὑπὸ τῶν βουλευτῶν ὑποβληθησόμενα αἰτήματα θὰ ἐτύγχανον καὶ τῆς ἐγκρίσεως τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ὁποῖοι διὰ τῆς Ἐπιτροπῆς ἐθεώρουν λήξασαν τὴν ἐντολὴν τῆς Συνελεύσεως.

Ἐν ᾧ περὶ τὴν ἐπίλυσιν τῶν δυσχερειῶν τούτων κατεγίνετο ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλλάδος, ὁ Ἀβδουλλὰχ πεισθεὶς ἐδημοσίευσε τὴν 11 Ἰουνίου τὸ διάταγμα τῆς συγκλήσεως διὰ τὴν 17 τοῦ αὐτοῦ μηνός, ἡμέραν δευτέραν. (*) Ἀλλὰ καὶ τὸ διάταγμα τοῦτο ἐγένετο δεκτὸν μετὰ παγετώδους ψυχρότητος παρὰ τῷ Κρητικῷ Λαῷ παρ' ὅλας τὰς διαβεβαιώσεις καὶ ἐνεργείας τῶν προξένων. Οἱ βανδαλισμοὶ ἐξηκολούθουν καθ' ὅλην τὴν νῆσον, αἱ δὲ ἐχθροπραξίαι οὐδὲ πρὸς στιγμὴν ἔπαυσαν παρ' ὅλας τὰς ὑποσχέσεις καὶ τοὺς ἰραδέδες τοῦ Σουλτάνου.

Ὁ Κρητικὸς Λαὸς ἔμαθεν ἐκ πικρᾶς πείρας πολλῶν ἐτῶν νὰ δυσπιστῇ, φοβούμενος τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ ὅταν δῶρα φέρουσι, πολὺ δὲ μᾶλλον ἡ δυσπιστία αὐτοῦ ηὔξανεν, ὅταν ἡ Πύλη ἀπέστελλεν εἰς τὴν νῆσον διοικητὰς τοῦ εἴδους τοῦ Ἀβδουλλὰχ πασσᾶ, παρ' ᾧ ἦν ἔμφυτος ἡ παρασπονδία καὶ ἡ κακὴ πίστις. Παρ' ὅλην τὴν διατυμπανισθεῖσαν παῦσιν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἣν ὁ Σουλτάνος ἐν τῇ μερίμνῃ αὐτοῦ περὶ τῶν Κρητῶν διέταξεν, ὁ Ἀβδουλλὰχ ἐνήργει διὰ τοῦ στρατοῦ εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς νήσου. Στρατὸς ἀποσταλεὶς ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης ἀπεπειράθη νὰ εἰσέλθῃ καὶ καταλάβῃ τὸν Μυλο-

---

(*) Τὸ διάταγμα τοῦτο εἶχεν ὡς ἑξῆς.

Ὁ Γενικὸς διοικητὴς Κρήτης

Ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὸ σχετικὸν αὐτοκρατορικὸν Διάταγμα, δι' οὗ διετάχθη ἡ σύγκλησις τῆς Γενικῆς τῶν Κρητῶν συνελεύσεως.

Ἀποφασίζομεν καὶ διατάσσομεν.

Ἡμέρα ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς ΚΒ' συνόδου τῆς Γενικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως ὁρίζεται ἡ 17 τρέχοντος μηνὸς Ἰουνίου, ἡμέρα Δευτέρα.

Παραγγέλλεται ἡ Γενικὴ Γραμματεία νὰ κοινοποιήσῃ τὸ παρὸν διάταγμα διὰ τῆς ἐπισήμου ἐφημερίδος τῆς Γεν. Διοικήσεως.

Ἐν Χανίοις τῇ 11 Ἰουνίου 1896

ΑΒΔΟΥΛΛΑΧ

ἡ εὐκολία τῆς μεταναστεύσεως τῶν ἀτυχῶν καὶ ἀθῴων τούτων πλασμάτων, πρὸς διάσωσιν τῆς κινδυνευούσης ζωῆς των». Τὸ περίεργον δὲ εἶνε ὅτι τῆς ἐπικλήσεως ταύτης τὴν δημοσίευσιν ἀπηγόρευσεν ἐν Πετρουπόλει ἡ φιλάνθρωπος καὶ χριστιανικὴ κυβέρνησις τῆς Ῥωσσίας, δεικνύουσα καὶ ἐν τούτῳ τὰς διαθέσεις αὐτῆς ἐν τῷ ζητήματι τῶν Κρητῶν.

Αἱ δυνάμεις ἐν τούτοις βλέπουσαι ὅτι ἡ μὲν πρόσκλησις τῆς Γεν. Συνελεύσεως, ἥτις κατὰ τὰς διαβεβαιώσεις τῆς Πύλης ἔμελλε νὰ κατευνάσῃ μεγάλως τὰ πνεύματα, εἰς οὐδὲν ὠφέλησεν, ἡ δὲ ἐπανάστασις ἐπεξετείνετο καὶ ἀνερριπίζετο χάρις εἰς τὴν κακὴν πίστιν αὐτῆς, ἀπεφάσισαν τέλος πάντων νὰ προβῶσιν εἰς σοβαρὸν διπλωματικὸν διάβημα. Ἐξουσιοδότησαν τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὰς νὰ προβῶσιν εἰς κοινὰς ἐνεργείας παρὰ τῇ Πύλῃ πρὸς ὁριστικὴν διευθέτησιν τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος. Οὗτοι δὲ συνήρχοντο τὸ πρῶτον ἐν τῷ ἐν Θεραπείοις τοῦ Βοσπόρου θερέτρῳ τῆς Γαλλικῆς πρεσβείας καὶ συνδιασκεφθέντες ἐπὶ μακρὸν κατέληξαν εἰς τὰς ἑπομένας ἀποφάσεις, ἀλλὰ ad referendum, τουτέστιν ὑπὸ τὸν ὅρον ν' ἀναφερθῶσιν εἰς τὰ κυβερνήσεις των καὶ ζητήσωσιν τὴν ἔγκρισιν αὐτῶν, ἵνα ἀπαιτήσωσι παρὰ τῆς Πύλης α') τὴν παραχώρησιν τῆς συμβάσεως τῆς Χαλέπας. β') τὸν διορισμὸν χριστιανοῦ διοικητοῦ. γ') τὴν γενικὴν ἀμνηστείαν καὶ δ') τὴν ἄμεσον σύγκλησιν τῆς Γενικῆς συνελεύσεως, ὅπως διατυπώσῃ τὰ αἰτήματα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἐπὶ τῶν ἐπενεκτέων εἰς τὸ πολίτευμα τῆς Χαλέπας τροποποιήσεων. Τὰς ἀποφάσεις ταύτας τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην ἐνέκριναν πᾶσαι αἱ δυνάμεις καὶ μετ' ὀλίγον ἐλάμβανον οὗτοι ἐντολὴν ν' ἀσκήσωσι πίεσιν ἐπὶ τῆς Πύλης.

Ἡ θέσις τῆς Πύλης καθίστατο οὕτω δύσκολος. Ἤλπιζε νὰ καταπνίξῃ στρατιωτικῶς τὴν ἐπανάστασιν καὶ δὲν ἐπέτυχεν. Ἤλπιζεν εἰς τὴν διὰ τῆς συγκλήσεως τῆς Γεν. Συνελεύσεως παράκαμψιν τῆς ὑποχωρήσεως καὶ ἠπατήθη. Ἤδη ἡ 17 Ἰουνίου παρῆλθεν ἐν Χανίοις χωρὶς νὰ κατορθωθῇ ἀπαρτία, διότι δὲν προσῆλθον εἰμὴ 18 μόνον χριστιανοὶ βουλευταί, ἀλλὰ καὶ οὗτοι ἠρνήθησαν νὰ συνεργασθῶσι μετὰ τῶν ὀθωμανῶν συναδέλφων αὐτῶν, ἵνα ὑποβληθῶσιν, ὡς ἐπεθύμει ἡ Πύλη, εἰς τὰ τοῦ καταρτισμοῦ τῆς πλειονοψηφίας κατὰ τὸ φιρμάνιον τοῦ 1889. Εἰς τὴν ἀποτυχίαν τοῦ καταρτισμοῦ τῆς συνελεύσεως

προσετίθετο καὶ ἡ ἀποτυχία τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Ἀβδουλλάχ.

Ὡς ἐλέχθη προηγουμένως ὁ Ἀβδουλλὰχ ἐξέπεμψε διὰ θαλάσσης δύο τάγματα τουρκικοῦ στρατοῦ εἰς Παλαιὰν χώραν τῆς ἐπαρχίας Σελίνου, ὅπως διὰ τῶν κινήσεων, τὰς ὁποίας ἀνεφέρομεν, ἀποκλείσωσι τοὺς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ χριστιανοὺς καὶ ἀποκόψωσι τὰς μετὰ τῶν Σφακίων καὶ τῶν ἄλλων ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν συγκοινωνίας. Πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου τούτου ἔπρεπε συγχρόνως ὁ ἐν Βουκολιαῖς συγκεντρωμένος στρατὸς νὰ ὁρμήσῃ ἐκεῖθεν πρὸς τὰ μεταξὺ Κισσάμου καὶ Σελύνου ἐγγὺς τῆς Κανδάνου στρατηγικὰ σημεῖα,τὰ ὁποῖα κατεῖχον οἱ Χριστιανοὶ πολιορκοῦντες τοὺς Τούρκους τοῦ Σελύνου καὶ 1,600 στρατιώτας.Ἐὰν τὰ σημεῖα ταῦτα κατελαμβάνοντο, οἱ Τοῦρκοι ἤθελον δεσπόζει ἐλευθέρως τῶν δύο τούτων ἐπαρχιῶν Κισσάμου καὶ Σελίνου, καὶ μέρους τῆς δυτικῆς Κυδωνίας.

Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἀπεκρούσθησαν ἑκατέρωθεν. Τρισχίλιοι ἐξ αὐτῶν μετὰ πολυαρίθμων ἐντοπίων ἐκκινήσαντες ἐκ Βουκολιῶν ἐπετέθησαν τὴν 15 Ἰουνίου κατὰ τῶν παρὰ τὰ χωρία Κακόπετρον καὶ Ζυμβραγοῦ ἡμετέρων, διατελούντων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Γιανουδοβαρδῆ, Πρωϊμοσίφη και Ἀναγν. Μαρκουλάκη. Ἡ συμπλοκὴ ἦτο λυσσωδεστάτη, ἐμάχοντο δὲ καὶ τὰ δύο μέρη ἀπὸ πρωΐας μέχρι βαθείας νυκτός.Οἱ Κρῆτες κατεῖχον ὀχυρὰς θέσεις καὶ ἐνισχύθησαν ὑπὸ τῶν ἐθελοντικῶν σωμάτων, κατελθόντων εἰς Κρήτην ἐξ Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἰουνίου. Κατώρθωσαν δὲ ν' ἀποκρούσωσι τὴν ἔφοδον καὶ νὰ καταδιώξωσι τὸν ἐχθρὸν μέχρι τοῦ Πύργου τῶν Βουκολιῶν, δι' ἐλαχίστων σχετικῶς ἀπωλειῶν. Διότι ἐκ μὲν τῶν χριστιανῶν ἐφονεύθησαν 7 καὶ ἐτραυματίσθησαν 4, ἐν ᾧ οἱ τοῦρκοι ἀπώλεσαν 16 ἐντοπίους καὶ 100 στρατιώτας, ἔσχον δὲ τραυματίας 25. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἐφονεύθη ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἐντοπίων Ὀθωμανῶν Ἀχμεντιγιὲ καὶ ἐτραυματίσθη ἕτερος ὁ Ἀχμὲτ Βακαλάος. Οἱ Τοῦρκοι ἐπανέλαβον τὴν ἔφοδον τὴν 19 τοῦ αὐτοῦ μηνός, ὁπότε εὑρόντες τοὺς ἡμετέρους ἐξησθενημένους καὶ στερουμένους πολεμεφοδίων κατώρθωσαν νὰ καταλάβωσι θέσεις τινας παρὰ τὸ Κακόπετρον καὶ μικροῦ δεῖν τὸ χωρίον Ζυμβραγοῦ. Ἀλλὰ βραδύτερον ἐνισχυθέντες οἱ Χριστιανοὶ ἀπώθησαν τοὺς τούρκους τῶν θέσεων, ἃς εἶχον καταλάβῃ τὴν προτεραίαν καὶ κατεδίωξαν ἐκ νεου αὐτοὺς μέχρι τοῦ ὁρμητηρίου των, τῶν Βουκολιῶν. Τὰ πτώματα τῶν φονευθέντων καὶ οἱ τραυμα-

τίαι μετεφέρθησαν εἰς Χανία, ὁ δὲ ὄχλος ἐξηγριώθη καὶ πάλιν καὶ νέος πανικὸς ἐγεννήθη.

Πᾶσαι αἱ ἀποτυχίαι αὗται συνδυαζόμεναι πρὸς τὰς πιέσεις τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν ἠνάγκασαν τὴν Πύλην νὰ ὑποχωρήσῃ κατὰ ἓν βῆμα ἀκόμη, διορίζουσα χριστιανὸν διοικητὴν τὸν τέως ἡγεμόνα τῆς Σάμου Γεώργιον Βέροβιτζ πασσᾶν. Ἀλλ' ἵνα μὴ εἶνε πλήρης ἡ ὑποχώρησις κατὰ τὸ εἰωθὸς εἰς τὴν τουρκικὴν πολιτικήν, διώρισε συγχρόνως στρατιωτικὸν διοικητὴν τῆς νήσου τὸν τέως Γεν. διοικητὴν Ἀβδουλλὰχ πασσᾶν καὶ ἔταξεν ὡς ὑποδιοικητὴν τὸν τέως διοικητὴν Ἡρακλείου Χασὰν Ταξὶμ πασσᾶν. Τὴν 18 Ἰουνίου ἐν μέσῳ τῶν κρότων τῶν τηλεβόλων τῶν πρὸ τοῦ λιμένος ὁρμούντων εὐρωπαϊκῶν πλοίων ἀφίκετο εἰς Χανία ὁ νέος γενικὸς διοικητής, πρὸς προϋπάντησιν τοῦ ὁποίου μετέβη ἐπιδεικτικῶς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν λοιπῶν ἀρχῶν ὁ Ἀβδουλλὰχ πασσᾶς. Ἅμα τῇ ἀφίξει του ὁ Βέροβιτς ἐξέδοτο προκήρυξιν, διὰ τῆς ὁποίας καθίστατο γνωστὸν εἰς τοὺς Κρῆτας, ὅτι ὁ Σουλτάνος χορηγῶν γενικὴν ἀμνηστείαν ηὐδόκησε νὰ ἐπαναφέρῃ ἐν ἰσχύϊ τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας καὶ ἀναγνωρίζων εἰς τὴν Γεν Συνέλευσιν τὸ δικαίωμα τοῦ ψηφίζειν καὶ τροποποιεῖν τούς τε θεμελιώδεις καὶ ἐπουσιώδεις νόμους τῆς νήσου, ἐκάλει αὐτὴν νὰ ἐργασθῇ ἔχουσα ὑπ' ὄψιν τὴν σύμβασιν. Συγχρόνως δ' ἐκοινοποίησε τὴν σχετικὴν διαταγὴν τῆς μεγάλης Βεζυρίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας συνετάχθη ἡ προκήρυξις, ἔχουσαν οὕτω:

«Συνεπείᾳ Ὑψηλοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Διατάγματος εἶχε κοινοποιηθῇ προλαβόντως ὅτι ἡ Α. Α. Μεγαλειότης ὁ Σεπτὸς ἡμῶν Ἄναξ ὡς τεκμήριον τῆς Εὐσπλαγχνίας καὶ φιλανθρωπίας, ἣν ἀνέκαθεν ἐπεδείξατο πρὸς τοὺς Κρῆτας, ηὐδόκησε νὰ χορηγήσῃ γενικὴν ἀμνηστείαν εἰς τοὺς ἐνεργήσαντας ἐν τῇ νήσῳ ταραχάς, καὶ ὅτι θέλουσιν ἐνεργηθῇ τὰ δέοντα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀποφάσεως, ἣν θὰ λάβῃ ἡ Γενικὴ τῶν Κρητῶν Συνέλευσις κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῶν διοικητικῶν τοῦ τόπου ἀναγκῶν, λαμβάνουσα ἐν πρώτοις ὑπ' ὄψει τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα «ἡ Σύμβασις τῆς Χαλέπας» γνωστοῦ Ὑψηλοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Φιρμανίου τοῦ ἐκδοθέντος κατὰ τὸ ἔτος 1295.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ Α. Α. Μεγαλειότης ὁ Εὐεργετικώτατος ἡμῶν Ἄναξ ὡς ἐκ τῆς μεγάλης φιλανθρωπίας Αὐτοῦ διέταξε δι' Ὑψηλοῦ Του Διατάγματος, ἐκδοθέντος συνεπείᾳ ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργικοῦ

Συμβουλίου, ἵνα κοινοποιηθῇ ἀμέσως ὅτι ἡ Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις ἐπανέφερεν ἀπὸ σήμερον τὸ κῦρος τοῦ προλεχθέντος Φιρμανίου τοῦ 1296, παραγγέλλεσθε, ὅπως ἐνεργήσητε παρευθὺς τὰ εἰκότα.

Ἐν Γιλδὶζ τῇ 20 Ἰουνίου 1312 (1896).

Ὁ Μέγας Βεζύρης
Ριφάτ.

Ἡ προκήρυξις αὕτη τοῦ Βέροβιτς προυξένησεν ἀγαθὴν ἐντύπωσιν καίτοι ἡ ἀναγνώρισις εἰς τὴν Γεν. Συνέλευσιν τοῦ δικαιώματος τοῦ νὰ φέρῃ τροποποιήσεις καὶ ἐπὶ τῶν θεμελιωδῶν νόμων ἐθεωρήθη ἰδανικὴ, ἐφ' ὅσον ἔμενεν ἄνευ ἐγγυήσεων. Τὰς ἐγγυήσεις ὅμως ταύτας ἤρχετο ἤδη νὰ παράσχῃ ἡ Εὐρώπη.

Τὴν 22 Ἰουνίου οἱ ἐν Χανίοις πρόξενοι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐλάμβανον παρὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν τὸ ἑξῆς τηλεγράφημα :

«Ἡ Πύλη ἄνευ ὅρων ὑπεχώρησεν εἰς τὰ τέσσαρα σημεῖα· (δηλ. 1) Χριστιανὸν διοικητὴν 2) ἀμνηστείαν 3) ἄμεσον σύγκλησιν τῆς Συνελεύσεως καὶ 4) ἐπαναφορὰν τῆς συμβάσεως τῆς Χαλέπας). Οἱ Κρῆτες, ἀφοῦ χωρὶς νὰ τὸ ζητήσουν ἐπέτυχον νὰ συγκληθῇ ἡ συνέλευσις, πρέπει πρὸς τὸ συμφέρον των νὰ ἐπωφεληθῶσι νὰ συνέλθῃ τὸ ταχύτερον τὸ σῶμα τοῦτο καὶ ὑποβάλωσι τὰς ἀναγκαίας τροποποιήσεις.

Δώσατε εἰς τοὺς Κρῆτας νὰ ἐννοήσουν ὅτι ὀφείλουσι νὰ ἀρκεσθῶσιν εἰς τὰς παραχωρήσεις ταύτας, διότι ἄλλως ἡ ὑπὲρ αὐτῶν εὐμένεια τῶν Δυνάμεων θὰ μεταβληθῇ εἰς δυσμένειαν καὶ ὅτι δὲν πρέπει τίποτε νὰ ἐλπίζωσι πλέον. Ἡ Πύλη διέταξε τὸν στρατὸν νὰ παύσῃ πᾶσαν ἐχθροπραξίαν. Συμβουλεύσατε εἰς τοὺς Κρῆτας νὰ παύσωσιν ἐπίσης πᾶσαν ἐχθροπραξίαν.»

Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο ἅμα λαβόντες οἱ πρόξενοι κατῆλθον εἰς Χανία καὶ καλέσαντες τοὺς ὑπάρχοντας ἐκεῖ βουλευτὰς εἰς τὸ ἀγγλικὸν προξενεῖον ἀνεκοίνωσαν αὐτοῖς τοῦτο. Οἱ βουλευταὶ ἀκούσαντες τὴν φρᾶσιν ὅτι ἡ Πύλη ἀπεδέχθη ἄνευ ὅρων, ἐζήτησαν νὰ μάθωσιν, ἐὰν τοῦτο ἀποκλείει νὰ ζητήσωσι τὰς εἰς τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας τροποποιήσεις.

Οἱ Πρόξενοι ἐν τούτῳ ἀπήντησαν ὅτι τὸ τηλεγράφημα δὲν περιέχει τοιαύτην ἔννοιαν καὶ ὅτι τοὐναντίον δύνανται νὰ συνέλθωσιν,

ἵνα συζητήσωσι καὶ ὑποβάλωσιν εἰς τὴν Υ. Πύλην τὰς ἀναγκαίας τροποποιήσεις. Οἱ βουλευταὶ μετὰ τοῦτο ἔλαβον ἀντίγραφον τοῦ τηλεγραφήματος τῶν πρεσβευτῶν καὶ ἀπῆλθον, ἵνα συνεννοηθῶσιν πρὸς ἀλλήλους, ἀπέστειλαν δὲ δι' ἰδιαιτέρου ἀπεσταλμένου τὸ παρὰ τῶν προξένων ἀνακοινωθὲν εἰς τὴν προαναχωρήσασαν ἐκ Χανίων μεγάλην ἐπιτροπείαν πρὸς συνάντησιν τῶν ἐπαναστατῶν.

Ἡ ἐπιτροπεία αὕτη μετέβη ἐν ἀρχῇ εἰς Κάμπους τῶν Κυδωνιῶν καὶ ἀνεκοίνωσεν εἰς τοὺς ἐκεῖ συνηθροισμένους ἐπαναστάτας τὴν ἐπιθυμίαν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν προξένων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὅπως ἡ Συνέλευσις συνέλθῃ ἐν Χανίοις καὶ διατυπώσῃ αἰτήματα βελτιοῦντα τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας. Εἶτα δὲ μετέβη εἰς Φρὲ τοῦ Ἀποκορώνου πρὸς συνάντησιν τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως, ἑδρευούσης ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ μετὰ τῶν ἐκ τῶν διαφόρων ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν ἀποσταλέντων παρ' αὐτῇ ἀντιπροσώπων.

Κατ' ἀρχὰς προὐβάλλοντο εἰς τὴν συνεννόησιν ἀντιρρήσεις, διότι ἡ γνώμη τῶν ἐπαναστατῶν ἦν, ὅπως ἀφεθῇ κατὰ μέρος ἡ νόμιμος ἀντιπροσωπεία ὡς ὄργανον ἀλυσιτελές, νὰ διατυπώσῃ δὲ τὰ αἰτήματα αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ ἀπ' εὐθείας. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἀφιχθέντων τῶν κομιστῶν τοῦ τηλεγραφήματος, ὅπερ ἔλαβον οἱ πρόξενοι καὶ τὸ ὁποῖον ῥητῶς ὑπεδήλου ὅτι ὤφειλον ν' ἀποδεχθῶσι τὴν σύστασιν τῆς μεταβάσεως τῶν βουλευτῶν εἰς Χανία, ἐπῆλθεν ἡ ἐπιδιωκομένη συμφωνία ὑποχωρησάντων τῶν ἐπαναστατῶν. Τὴν 23 Ἰουνίου ἐγένετο ἔξωθεν τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Φρὲ μεγάλη διάσκεψις ἐξ ὅλων τῶν συρρευσάντων ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν ὁπλαρχηγῶν, βουλευτῶν, ἀντιπροσώπων καὶ ὁπλιτῶν. Μετὰ ὁμιλίαν δὲ τοῦ προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως Μανούσου Κουνδουράκη καὶ τοῦ Ν. Ζουρίδου κατηρτίσθη τὸ σχέδιον τῶν αἰτημάτων, ἀφ' οὗ οἱ ἐπαναστάται ἐξελέξαντο ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἐκεῖ βουλευτῶν, ἥτις ἤθελεν ἀντιπροσωπεύει αὐτοὺς καὶ τὴν ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐν τῇ Γενικῇ Συνελεύσει. Ἡ καταρτισθεῖσα συνεννόησις ἦν, ὅπως συνέλθῃ ἡ Γεν. Συνέλευσις καὶ ὑποβάλῃ εἰς τὸν Σουλτάνον τὰ ζητήματα τὰ διατυπωθέντα ὑπὸ τῆς Ἐπαναστατικῆς, καὶ ἐφ' ὧν ἀμφότεροι θὰ ἔμενον σύμφωνοι, νὰ ἐξακολουθήσωσι δὲ περαιτέρω συνεργαζόμεναι καὶ συνενοούμεναι μέχρις ὅτου λήξῃ τὸ στάδιον τῶν

διαπραγματεύσεων. Διετύπωσαν δὲ οἱ ἐπαναστᾶται ὡς ἑξῆς τὰ πρὸς τὸν Σουλτάνον αἰτήματα ἐν γενικῷ σχεδίῳ :

α΄.) Ὁ διοικητὴς νὰ εἶνε Χριστιανὸς ἐπὶ πενταετίαν διοριζόμενος, συνεννοήσει τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, καὶ τῇ ἐγγυήσει τῶν Δυνάμεων.

β΄.) Νὰ συστηθῇ ἐπιτόπιος ἐθνοφρουρά, εἰς ἣν ν' ἀνατεθῇ ἡ φρούρησις τῆς τάξεως.

γ΄.) Ὁ στρατὸς νὰ περιορισθῇ ἐντὸς τῶν 3 πόλεων καὶ τῶν φρουρίων, νὰ μὴ ἀναμιγνύεται δὲ εἰς τὰς ἐπιτοπίους ὑπηρεσίας.

δ΄.) Διανομὴ τῶν δημοσίων λειτουργημάτων ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου.

ε΄.) Νὰ καταργηθῶσιν αἱ μεταξὺ Τουρκίας καὶ Εὐρώπης ἐμπορικαὶ συνθῆκαι ὡς πρὸς τὴν Κρήτην.

ζ΄.) Οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία ἐπὶ καταβολῇ 10,000 λιρῶν, ὡς φόρον ὑποτελείας.

η΄.) Αἱ ἐκλογαὶ νὰ γείνωνται ἀπὸ κοινοῦ μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Τούρκων. Νὰ ἐκλέγωνται 12 ἀπὸ ἑκάστην ἐπαρχίαν καὶ τρεῖς ἀπὸ ἑκάστην πόλιν.

θ΄.) Νὰ συστηθῇ ἀκυρωτικὸν ἐν τῇ νήσῳ. Οἱ ἀναδιοργανωταὶ τῶν δικαστικῶν, οἰκονομικῶν καὶ τῆς ἐθνοφρουρᾶς νὰ εἶνε ξένοι.

ι΄.) Ν' ἀποβληθῶσιν οἱ Βεγγάζιοι ἐκτὸς τῶν ἐχόντων ἀκίνητον περιουσίαν ἕως 15,000 γροσίων, καὶ ἐγκατεστημένων πρὸ ἑπταετίας ἐν τῇ νήσῳ.

κ΄.) Νὰ τεθῇ τὸ πολίτευμα ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῶν δυνάμεων.

λ΄.) Νὰ καταργηθῇ τὸ διπλοῦν τῆς ὑπηρεσίας.

Οἱ χριστιανοὶ βουλευταὶ μετὰ τὴν συνεννόησιν ταύτην συγκεντρωθέντες ἐν Χανίοις προέβησαν εἰς προκαταρτικὰς συνεδριάσεις καὶ κατήρτισαν δεκαμελῆ ἐπιτροπήν, ἵνα ἐπεξεργασθῇ τὸ εἰς τὴν ἔγκρισιν τοῦ Σουλτάνου ὑποβληθησόμενον σχέδιον πολιτεύματος. Ἡ ἐπιτροπὴ δὲ αὕτη ἀπεφάσισεν ἐκ συμφώνου, ὅπως ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν αἰτημάτων διαγραφῶσι πρὸ τῆς ὑποβολῆς εἰς τὴν Συνέλευσιν τ' ἄρθρα τ' ἀφορῶντα τὴν καταβολὴν τῶν 10.000 λιρῶν ἐτησίως εἰς τὸν Σουλτάνον, τὸ περὶ καταργήσεως πάσης συνθήκης μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Τουρκίας ὡς πρὸς τὴν Κρήτην καὶ τὸ τοῦ διορισμοῦ Γεν. Διοικητοῦ συνεννοήσει τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῇ ἐγγυήσει τῶν

δυνάμεων. Διότι καὶ τὰ τρία ταῦτα ἄρθρα ἐθεωρήθησαν ἐκ τῶν προτέρων ἀπαράδεκτα, καθ' ὅσον τὸ μὲν ποσὸν τῶν δωδεκακισχιλίων λιρῶν ἐκρίθη ὡς ἐλάχιστον ἀπέναντι τῶν προσόδων τῆς νήσου, τὰ δ' ἕτερα δύο ἄρθρα ὡς προσβάλλοντα ἀπολύτως τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ Σουλτάνου.

Τὴν 30 Ἰουνίου οἱ χριστιανοὶ βουλευταὶ εἰδοποίησαν τὴν Διοίκησιν ὅτι ἦσαν ἕτοιμοι πρὸς ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν των. Καὶ τὴν ἐπαύριον 1 Ἰουλίου ἐκηρύσσετο ὑπὸ τοῦ Διοικητοῦ Βέροβιτς πασσᾶ ἡ ἔναρξις τῆς ΚΒ΄ συνόδου τῆς Γεν. τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως ἐνώπιον τῶν προξένων τῶν Μ. Δυνάμεων, τοῦ προξένου τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν κυβερνητῶν καὶ ἀξιωματικῶν τῶν πρὸ τοῦ λιμένος ὁρμούντων εὐρωπαϊκῶν στόλων, ἡ περιέργεια τῶν ὁποίων εἶχε κινηθῆ ὡς ἐκ τῶν ἐξαιρετικῶν περιστάσεων, ὑφ' ἃς συνήρχετο ἡ Συνέλευσις ἐκείνη. Οἱ χριστιανοὶ βουλευταὶ ἐν σώματι προσελθόντες σοβαροὶ κατέλαβον τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τοῦ βουλευτηρίου. Μετ' αὐτοὺς οἱ Ὀθωμανοὶ βουλευταὶ ἐν σώματι ὡσαύτως προσελθόντες κατέλαβον κατηφεῖς τὴν ἑτέραν πτέρυγα. Ὁ Βέροβιτς πασσᾶς, τοῦ Ἀβδουλλὰχ ὑπεροπτικῶς προπορευομένου αὐτοῦ, μετὰ τῶν γραμματέων τῆς διοικήσεως κατέλαβε τὴν ἕδραν τοῦ προέδρου καὶ διέταξεν ἕνα τῶν γραμματέων νὰ ἀναγνώσῃ τὸν εναρκτήριον λόγον. Ἡ ἀνάγνωσις αὕτη ἀπετέλει τὴν πρώτην παράβασιν τῆς ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῶν δυνάμεων πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἀποδοθείσης καὶ ἐν ἰσχύϊ τεθείσης συμβάσεως τῆς Χαλέπας. Ὁ λόγος ἀνεγινώσκετο Τουρκιστί. Οἱ χριστιανοὶ βουλευταὶ συνεταράχθησαν, ληξάσης δὲ τῆς ἀναγνώσεως αὐτοῦ ὁ βουλευτὴς Ἡρακλείου κ. Σφακιανάκης λαβὼν τὸν λόγον ἠρώτησε τὸν πρόεδρον, ἐὰν ἡ Συνέλευσις συνεκλήθη, ὅπως συνεδριάσῃ ἐπισήμως, ἢ ἁπλῶς ὅπως ἀνακοινωθῇ εἰς αὐτὴν τὸ ἀναγνωσθὲν ἔγγραφον, τὸ ὁποῖον ἐὰν ἦτο εναρκτήριος λόγος ἐπειδὴ κατὰ τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας αἱ συζητήτεις ἐν τῇ Συνελεύσει γίνονται ἑλληνιστί, ἀποτελεῖ ἀθέτησιν τῆς συμβάσεως ταύτης, γενομένης τῆς ἀναγνώσεως ὀθωμανιστί. Ἡ παρατήρησις αὕτη ἠνάγκασε τὸν Γεν. Διοικητὴν νὰ διατάξῃ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ λόγου ἑλληνιστί, ἀφ' οὗ ὅμως οἱ χριστιανοὶ βουλευταὶ ἀπήτησαν νὰ σημειωθῇ εἰς τὰ πρακτικά, ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τοῦ λόγου ἐγένετο τουρκιστί. Χαρακτηριστικὸν δὲ ἦτο ὅτι τὴν ἐπισφραγίσασαν τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ λόγου ζητωκραυγὴν ὑπὲρ τοῦ Σουλτάνου ἐπανέλαβον χαμηλοφώνως μόνον δύο ἢ

τρεῖς βουλευταὶ ὀθωμανοί. (*) Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ λόγου ὁ πρόεδρος ἐκάλεσε τοὺς βουλευτάς, ὅπως προβῶσιν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν διαφόρων ἐπιτροπῶν· ἀλλ' οἱ χριστιανοὶ βουλευταὶ παρατηρήσαντες ὅτι ἡ πρώτη ἡμέρα περιορίζεται πάντοτε εἰς τυπικὴν κήρυξιν τῆςἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν, ἐζήτησαν ἀναβολὴν ὀλίγων ἡμερῶν. Πάντες προ-

(*) Ὁ ἐναρκτήριος λόγος τοῦ Βέροβιτς εἶχεν ὡς ἑξῆς

Κύριοι Πληρεξούσιοι

Κληθεὶς τῇ εὐμενείᾳ τῆς Α. Α. Μ τοῦ Σεπτοῦ ἡμῶν Ἄνακτος ἐπὶ τὴν διοίκησιν τῆς μεγαλονήσου ταύτης, ἄσμενος ἀναλαμβάνω σήμερον τὴν προεδρείαν τῆς Γενικῆς αὐτῆς Συνελεύσεως, συνελθούσης νῦν ἐν τῷ περιβόλῳ τούτῳ, ὅπως ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου διαγεγραμμένων αὐτῇ ὁρίων βουλευθῇ περὶ τῶν τοῦ Τόπου.

Ὁ διακαέστατος πόθος τῆς Α. Α. Μ. τοῦ εὐεργετικωτάτου ἡμῶν Ἄνακτος εἶνε ἡ ἐξασφάλισις τῆς εὐημερίας πάντων τῶν κατοίκων ἀνεξαιρέτως καὶ ἡ ἀποκατάστασις παγίας καὶ διαρκοῦς δημοσίας τάξεως καὶ ἡσυχίας ἐν τῇ Νήσῳ Αἱ μέχρι τοῦδε ἐπιδαψιλευθεῖσαι εἰς τὴν ὑμετέραν πατρίδα τοσαῦται εὐμενεῖς παραχωρήσεις καὶ εὐεργεσίαι ἐναργέστατον πρόκεινται τεκμήριον τοῦ Αὐτοκρ. τούτου πόθου.

Γινώσκετε δὲ πάντες, ὅτι, καθ' ἃ ἀναφέρεται ἐν δυσὶ προκηρύξεσιν ἡμῶν τῆς 20 καὶ 21 Ἰουνίου ἐ. ἔ. ἡ Σεβαστὴ Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις, ὡς ἐκ τῶν ὑψηλῶν τούτων σκοπῶν καὶ προθέσεων τῆς Α. Α. Μεγαλειότητος τοῦ Σεπτοῦ ἡμῶν Κυριάρχου, προστάτης καὶ φιλόστοργος πατὴρ οὖσα ἐν παντὶ καὶ πάντοτε τῶν κατοίκων, δὲν θέλει ἀπαξιώσῃ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει εὐμενῶς τὰ ὑπὸ τῆς Γεν. Συνελεύσεως ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζομένων καθηκόντων αὐτῆς ὑποβληθησόμενα νόμιμα αἰτήματα, συνᾴδοντα πρὸς τὰ κυριαρχικὰ τῆς Αὐτοκρατορίας δικαιώματα καὶ σχετιζόμενα πρὸς τὰ ἰδιαίτερα τῆς νήσου συμφέροντα. Πέποιθα δὲ ἀδιστάκτως, ὅτι καὶ ὑμεῖς, εὐγνωμόνως ἔχοντες διὰ τὰς τηλικαύτας εἰς τὴν ἡμετέραν Νῆσον ἀτελευτήτους εὐεργεσίας καὶ χάριτας τοῦ Ἄνακ ος, θέλετε ἐκπληρώσῃ τὸ καθῆκον ὑμῶν κατὰ τρόπον, συνᾴδοντα πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Αὐτοῦ ἐπιθυμίαν περὶ ἀναπτύξεως τοῦ πλούτου καὶ τῆς εὐημερίας τοῦ τόπου, παρέχοντες πρὸς τοῦτο τὴν πολύτιμον ὑμῶν συνεργασίαν.

Συνιστῶν δ' ἐπὶ τούτοις, ὅπως πάντες ἐν ἡσυχίᾳ διάγοντες καρπῶνται τ' ἀγαθὰ τῆς χώρας καὶ δεόμενοι τοῦ Ὑψίστου καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ, ὅπως ὑγίειαν τε ἀμετάπτωτον χορηγήσῃ, εὔκλεᾶ δὲ καὶ εὐδαίμονα ἐπὶ τοῦ Αὐτοκρ. Αὐτοῦ Θρόνου ἐσαεὶ διατηρήσῃ τὸν τρισέβαστον ἡμῶν Ἄνακτα, κηρύττω ἐν ὀνόματι Αὐτοῦ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς ΚΒ' συνόδου τῆς Γεν. τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως.

Ζήτω ἡ Α. Α. Μεγαλειότης ὁ Σουλτάνος

ησθάνοντο ότι ή συνεδρίασις εκείνη ήτο ή πρώτη και ή τελευταία της ΚΒ΄ συνόδου. Διότι βεβαίως ή βουλή περί παν άλλο είχε ν' ασχοληθή ή περί τακτικής εργασίας. 'Αλλ' ή Τουρκική διοίκησις προσεποιείτο ότι ήγνόει τό τοιούτον.

'Εν ῷ έν Χανίοις έκηρύσσετο ή ανακωχή υπό την εγγύησιν των δυνάμεων και οί βουλευταί προσήρχοντο εις την Γεν. Συνέλευσιν ή παρασπονδία των Τούρκων έξεδηλούτο διά μυριοστήν φοράν έν 'Αποκορώνῳ θέτουσα ούτω τέρμα εις τάς συνεδριάσεις της κρητικής Βουλής. Την προτεραίαν της ενάρξεως των εργασιών της Γεν. Συνελεύσεως 30 'Ιουνίου, ήμέραν Κυριακήν, όθωμανικόν πολεμικόν κατεδίωξε τό μικρόν ιστιοφόρον του Παναγιώτου Χριστουλάκη, έκ Στερνών του 'Ακρωτηρίου, μεταφέρον άλας έκ Σούδας. Τό ιστιοφόρον καταδιωκόμενον κατέφυγεν εις τόν όρμίσκον της Πλάκας. Τό τουρκικόν πολεμικόν μή δυνάμενον νά προσεγγίση εις τά άβαθή έκεινα ύδατα, έξαπέστειλεν κατ' αυτού δύο λέμβους μετ' ανδρών στρατού. Τούτο ιδόντες οί Χριστιανοί κατεπυροβόλησαν από των πλοιαρίων και της ξηράς τους Τούρκους και εφόνευσαν πάντας τούς ναύτας και τούς στρατιώτας της τουρκικής λέμβου δέκα έν συνόλῳ μετά του επί κεφαλής υπολοχαγού, έν ῷ ταυτοχρόνως οί Τούρκοι έπυροβόλουν από του πλοίου και του φρουρίου 'Ιτζεδδίν. Τούτο εγένετο αφορμή, όπως ό 'Αβδουλλάχ αποπειραθή έκ νέου νά καταπνίξη την επανάστασιν διά της καταλήψεως του 'Αποκορώνου. Την πρωίαν της επιούσης (1 'Ιουλίου) στρατιωτική δύναμις έκ 4.000 ανδρών και 1.400 περίπου εντοπίων απεστάλη, όπως επιτεθή κατά των επαναστατών και εκδιώξη αυτούς των θέσεών των.

'Η μάχη ήρξατο έξωθεν των Καλυβών, οί δέ Τούρκοι κατείχον τάς θέσεις Κερά, Πόρους, Ρενιέρη, Κορυφώ, Πιπέρι και 'Αμπέλι. Οί επαναστάται καίτοι ήσαν περί τούς χιλίους μόνον κατ' εκείνην την ήμέραν δέν απεδειλίασαν πρό των πολυαριθμοτέρων στρατευμάτων του 'Αβδουλλάχ. Γενναιότατα πολεμήσαντες απέκρουσαν τάς επιθέσεις του εχθρού, επενεγκόντες μεγάλην εις αυτόν φθοράν. Την επιούσαν τρίτην ό τουρκικός στρατός λαβών ενισχύσεις έπεχείρησε νέαν επίθεσιν, άλλ'άπεκρούσθη και πάλιν ώς επίσης την τετάρτην και την πέμπτην, ότε ήναγκάσθη νά επιστρέψη εις Καλύβας. Τό διάστημα τούτο της πενθημέρου μάχης υπήρξεν όλεθριώτατον εις τούς Τούρκους φονευθέντων πλέον των 250 στρατιωτών και τραυματισθέντων πλεί-

στων. Ἐκ τῶν χριστιανῶν ἐφονεύθησαν 10 καὶ ἐτραυματίσθησαν 33.

Τὸ γεγονὸς ἤρκεσεν, ὅπως γενικευθῶσιν αἱ συμπλοκαί, αἱ σφαγαί, καὶ αἱ δηώσεις καθ' ὅλην τὴν γραμμήν. Οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται ἐπεδόθησαν εἰς θηριωδίας ἐν Καλύβαις, ἔσφαξαν χριστιανοὺς εἰς διάφορα χωρία τῶν ἐπαρχιῶν Ἁγίου Βασιλείου, Ρεθύμνης καὶ Κυδωνίας καὶ ἐπυρπόλησαν ἄλλα χωρία, καταστρέψαντες τὰς ἀμπέλους καὶ τὰ σιτηρά. Ἐν Χανίοις δὲ μόλις ἐγνώσθη ἡ εἴδησις ὁ φανατικὸς ὄχλος ἐξηγριώθη, τὰ στίφη τῶν Βεγγαζίων διέτρεχον ἔνοπλα τὰς ὁδούς, τὰ καταστήματα ἐκλείσθησαν καὶ ἐξερράγη πανικός. Μάτην οἱ πρόξενοι προσεπάθησαν νὰ καθησυχάσωσι τοὺς κατοίκους. Μάτην ὁ πρόξενος τῆς Αὐστρίας κ. Πίντερ παραλαβὼν τὸν εἰς τὸ παράθυρόν του καθήμενον καὶ ἀπολαύοντα ἡσύχως τοῦ φρικώδους θεάματος Ἀβδουλλὰχ προσεπάθησε νὰ διαλύσῃ τὰς ἐνόπλους συναθροίσεις νουθετῶν τὰ πλήθη.

Ὁ πανικὸς ἐξετάθη, συμπλοκαί τινες ἐγένοντο καὶ ἑκατέρωθεν ἔπεσαν τινὲς νεκροί. Τότε οἱ πρόξενοι ἔσπευσαν ἐν σώματι εἰς τὸν γενικὸν διοικητὴν καὶ ἀπήτησαν παρ' αὐτοῦ τὴν ἄμεσον καταστολὴν τῶν ταραχῶν, ἀπηυθύνθησαν δὲ εἰς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευταί, οἱ ὁποῖοι ἐζήτησαν καὶ ἔλαβον παρὰ τῆς Πύλης τὴν ὑπόσχεσιν τῆς ἀνακλήσεως τοῦ Ἀβδουλλὰχ πασσᾶ, ὅστις ἐνήργει αὐτογνωμόνως, οὐδεμίαν ἐκτελῶν διαταγὴν τοῦ Γεν. Διοικητοῦ. Ἐδόθησαν δὲ καὶ εἰς τοὺς ἐπαναστάτας συμβουλαί, ὅπως ἀποδείξωσι τὰ φιλειρηνικά των αἰσθήματα, ἀπέχοντες πάσης ἀφορμῆς νέων συγκρούσεων.

Ἀλλὰ τὰ γεγονότα ταῦτα ἐκώλυσαν τοὺς χριστιανοὺς βουλευτὰς νὰ προσέλθωσιν εἰς τὴν Συνέλευσιν. Μὴ θέλοντες δὲ καὶ νὰ ὑποβάλωσι τὰ αἰτήματα ὑπὸ τὴν ψῆφον τῆς Συνελεύσεως, διότι πρὸς παραδοχὴν αὐτῶν θ' ἀπητοῦντο τὰ 2/3 τῆς πλειονοψηφίας, ὅπερ θὰ ἐπέφερε τὴν ἀπόρριψιν αὐτῶν, ἐπέδωσαν ταῦτα ἐν ὑπομνήματι τὴν 5ην ὥραν τῆς ἑσπέρας τῆς τετάρτης (3 Ἰουλίου) εἰς τὸν Γεν. Διοικητὴν καὶ τοὺς προξένους διὰ τριμελοῦς ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐκ τῶν βουλευτῶν Πολογιωργάκη, Τσουδεροῦ, καὶ Θειακάκη.

Τὰ αἰτήματα εἶχον ὡς ἑξῆς :

Α'. Ὁ Διοικητὴς πρέπει νὰ εἶνε πάντοτε χριστιανός, διοριζό-

μενος ἐπὶ πενταετίαν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου, τῇ συναινέσει τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

Ἀφαιρεῖται ἀπὸ τοῦ Σουλτάνου καὶ ἀνατίθεται εἰς τὸν Διοικητὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας τῶν ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως ψηφιζομένων νόμων, πλὴν τῶν ἀφορώντων μεταβολὰς τῶν διατάξεων τῆς συμβάσεως τῆς Χαλέπας καὶ τῶν παρουσῶν τροποποιήσεων αὐτῆς, αἵτινες ὑποβάλλονται ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν τοῦ Σουλτάνου. Ἐὰν δὲ ἐντὸς δύο μηνῶν ἀπὸ τῆς ψηφίσεως νόμου ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως ὁ Διοικητὴς δὲν ἀρνηθῇ τὴν κύρωσιν, ὁ νόμος θεωρεῖται ὡς κεκυρωμένος.

Ὁ Διοικητὴς διορίζει καὶ παύει τοὺς μὴ αἱρετοὺς ὑπαλλήλους καὶ τοὺς ὑπαλλήλους καὶ τοὺς ἄνδρας τῆς χωροφυλακῆς, πλὴν τοῦ Συμβούλου τῆς Διοικήσεως, διοριζομέένου ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου.

Ὁ Διοικητὴς ὡς διαρκὴς ἀντιπρόσωπος τοῦ Σουλτάνου ἔχει τὴν ἀνωτάτην Ἀρχηγίαν τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ.

Β΄. Ἡ ἐν τῇ Συνελεύσει καὶ τῷ γενικῷ συμβουλίῳ καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς κλάδους τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας συμμετοχὴ τῶν δύο στοιχείων γίνεται ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ.

Αἱ ἐκλογαὶ τῆς Συνελεύσεως γίνονται ἀνὰ διετίαν.

Ἡ σύνοδος τῆς Συνελεύσεως διαρκεῖ 40 ἕως 80 ἡμέρας.

Ὁ προϋπολισμὸς ψηφίζεται διὰ δύο ἔτη. Ἡ συνέλευσις θὰ ἐξελέγχῃ τοὺς ἀπολογισμούς.

Αἱ ἀποφάσεις της θὰ λαμβάνωνται δι' ἀπολύτου πλειονοψηφίας ἐπὶ τῶν παρόντων μελῶν.

Τὴν προεδρείαν τῆς Συνελεύσεως ἔχει ὁ Διοικητὴς, ὁ ὁποῖος ὅμως δύναται νὰ τὴν ἀναθέσῃ εἰς τὸν Ἀντιπρόεδρον.

Προτάσεις πρὸς αὔξησιν δαπανῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ εἰς τὴν Συνέλευσιν δύναται νὰ κάμῃ μόνον ὁ Διοικητὴς, Συμβούλιον ἁρμόδιον καὶ εἰδικαὶ ἐπιτροπαί.

Γ΄. Τὸ Γενικὸν Διοικητικὸν Συμβούλιον διαιρεῖται εἰς τμήματα ἐπιβλέποντα ἕκαστον ἴδιον κλάδον διοικήσεως. Μέλη αὐτοῦ μὲ συμβουλευτικὴν μόνον ψῆφον παρίστανται καὶ ἐν τῇ Συνελεύσει.

Ἵνα ἡ ὑπηρεσία τῶν γραφείων εἶνε οἰκονομικωτέρα καταργεῖται ἡ διγλωσσία, ἐπιτρέπεται δὲ ἡ χρῆσις μόνον τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης.

Δ΄. Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν προσόδων τῆς νήσου τὸ ἥμισυ τῆς καθαρᾶς ἐτησίας προσόδου τῶν τελωνείων παραδίδεται εἰς τὸν Σουλτά-

νον. Τὸ ὑπόλοιπον τῶν προσόδων τῶν προερχομένων ἐκ πάντων τῶν ἐμμέσων φόρων ἀφίεται διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Διοικήσεως. Εἰς τὴν Διοίκησιν δὲ ἀνατίθεται ἡ διαχείρισις τῶν τελωνείων, τῶν ταχυδρομείων, τῶν τηλεγράφων, τοῦ χαρτοσήμου καὶ γραμματοσήμου, ἰδιαιτέρως σημασμένου. Τὰ τελωνιακὰ μένουν σύμφωνα μὲ τὰς συνθήκας καὶ τὰ δασμολόγια τῆς Αὐτοκρατορίας.

Ε΄. Ἡ διατήρησις τῆς τάξεως καὶ ἀσφαλείας τῆς νήσου καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν νόμων καὶ τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων ἀνατίθεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν χωροφυλακήν, ἥτις εἶνε ἐγχώριος. Οἱ ἀξιωματικοὶ ταύτης ἀπὸ τοῦ λοχαγοῦ μέχρι τοῦ Συνταγματάρχου νὰ εἶνε εὐρωπαῖοι. Ἡ διάρκεια αὐτῶν ὁρίζεται διετής.

Συνιστᾶται σχολὴ πρὸς μόρφωσιν ἀξιωματικῶν.

Ὁ τακτικὸς στρατὸς ἐλαττούμενος νὰ μένῃ ἐντὸς τῶν φρουρίων.

Ἐν περιπτώσει ἐπικινδύνου διαταράξεως τῆς τάξεως ὁ Διοικητής, ἀφοῦ προηγουμένως ἐρωτήσῃ τὸ Συμβούλιον, δύναται νὰ μεταχειρισθῇ τὸν στρατὸν καὶ ἐκτὸς τῶν φρουρίων.

ΣΤ΄. Ἐν τοῖς Δικαστηρίοις ὁρίζονται δύο βαθμοὶ δικαιοδοσίας. Κατὰ τὴν πρώτην πενταετίαν ἡ Γενικὴ Διοίκησις διορίζει τὸν Πρόεδρον καὶ τὸν Εἰσαγγελέα τῶν Ἐφετῶν ἀλλοδαποὺς νομομαθεῖς.

Νόμοι καὶ τροποποιήσεις νόμων μὴ ψηφιζόμεναι ὑπὸ τῆς συνελεύσεως δὲν ἰσχύουσιν. Ἐπίσης οὐδὲν κῦρος ἔχουν οἱ ἀπὸ τοῦ 1889 μὴ ψηφισθέντες.

Η΄. Συνιστᾶται Ταμεῖον Συντάξεων ὑπαλλήλων.

Θ΄. Τὰ ἐλλείμματα τῆς διαχειρίσεως ἀπὸ τοῦ 1889 βαρύνουσι τὴν Τουρκίαν.

Ι΄. Καθορίζεται ἐλευθέρα ἔκδοσις βιβλίων καὶ ἐφημερίδων, καὶ σύστασις τυπογραφικῶν Συλλόγων. Καταργεῖται δὲ ἡ λογοκρισία.

ΙΑ΄. Ἀποπέμπονται πάντες οἱ Βεγγάζιοι οἱ λαβόντες μέρος εἰς τὰς σφαγὰς καὶ τὰς δῃώσεις, καὶ οἱ μὴ ἔχοντες 10,000 γροσίων ἀκίνητον περιουσίαν. Ἀφίεται εἰς τὴν Συνέλευσιν νὰ ἐξακριβώσῃ τὰς ζημίας καὶ τὰς ἐπιβαλλομένας ἀποζημιώσεις τῶν παθόντων.

Αὐξάνονται κατὰ 3 τοῖς ἑκατὸν οἱ τελωνιακοὶ φόροι ἐπὶ δεκαετίαν, ἐξ αὐτῶν δὲ θὰ ληφθοῦν αἱ ἀποζημιώσεις.

ΙΣΤ΄. Μετὰ ἓξ μῆνας ἀπὸ τῆς ἐγκρίσεως τῶν τροποποιήσεων τούτων συγκαλεῖται ἡ Συνέλευσις. Αἱ ἐκλογαὶ θὰ γείνουν σύμφωνα μὲ τὸν ἐκλογικὸν νόμον τοῦ 1888. Μέχρι τῆς συγκλήσεως τῆς Συνελεύ-

σεως ἡ νῆσος θὰ διοικῆται διὰ κανονιστικῶν διαταγμάτων. Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ὀργανικοῦ Νόμου τῆς Κρήτης, τῆς συμβάσεως δηλαδὴ τῆς Χαλέπας καὶ τῶν τροποποιήσεων αὐτῆς ἀφίενται ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν τοῦ Σουλτάνου καὶ τῶν ἐν Βερολίνῳ συμβληθεισῶν Μεγάλων Δυνάμεων».

Τὰ αἰτήματα ταῦτα ὁ Γεν. Διοικητὴς Βέροβιτς πασσᾶς διεβίβασεν εἰς Κωνσταντινούπολιν μετὰ τρεῖς ἡμέρας τὴν 6 Ἰουλίου. Πλὴν οἱ ἐν Χανίοις πρόξενοι τῶν Μ. Δυνάμεων ἀπήτησαν παρὰ τῶν Χριστιανῶν βουλευτῶν, ὅπως προσέλθωσιν εἰς τὴν Συνέλευσιν πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν ἐργασιῶν των, φρονοῦντες ἴσως ὅτι ἡ παρουσία τῆς Συνελεύσεως θὰ ἐχρησίμευεν ὡς κατασταλτικὸν φάρμακον τῆς ἐπαναστάσεως. Ἀλλ' οἱ Χριστιανοὶ βουλευταὶ ἀπήντησαν ὅτι οὐδεμίαν ἔχουσι θέσιν ἐν τῇ Συνελεύσει πρὸ τῆς ἐγκρίσεως τῶν ὑποβληθέντων εἰς τὸν Γεν. Διοικητὴν αἰτημάτων. Ὁ Ἕλλην πρόξενος ἥνωσε πρὸς τοῦτο τὰς προσπαθείας του, καὶ ἐπειδὴ οἱ Χριστιανοὶ βουλευταὶ ἐπέμενον ἀρνούμενοι, τὸ προξενικὸν σῶμα προσεκάλεσεν αὐτοὺς εἰς τὸ ἀγγλικὸν προξενεῖον καὶ ἐπανέλαβε τὴν σύστασιν, ἀνακοινῶσαν αὐτοῖς τὸ ἑξῆς τηλεγράφημα τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν.

«Οἱ πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων προέβησαν εἰς διαβήματα παρὰ τῇ Πύλῃ διὰ νὰ ἐμποδίσωσι πᾶσαν ἐχθροπραξίαν, ἀλλ' εἶνε ἀνάγκη καὶ οἱ Κρῆτες νὰ παράσχωσιν ἡμῖν δείγματα τῆς καλῆς των πίστεως καὶ τῶν εἰρηνικῶν των αἰσθημάτων· προσκαλέσατέ τους λοιπὸν νὰ ἐπαναλάβωσι πάραυτα τὰς τακτικὰς ἐργασίας τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως, παρέχοντες εἰς αὐτοὺς τὴν συμβουλὴν νὰ ὠφεληθῶσιν ὅσον οἷόν τε πλειότερον ἐξ αὐτῶν.

Δώσατε εἰς αὐτοὺς νὰ ἐννοήσωσι καλῶς, ὅτι ἐπιμένοντες νὰ ἐξέλθωσιν ἐκ τοῦ ἡμετέρου προγράμματος ἐκτίθενται εἰς τὸν κίνδυνον νὰ ἐγκαταλειφθῶσιν ὑπὸ τῶν δυνάμεων».

Ἀπέναντι τῆς ῥητῆς ταύτης ἐπιθυμίας τῶν μεγάλων δυνάμεων καὶ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως οἱ χριστιανοὶ βουλευταὶ ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσι. Τὴν ὀγδόην Ἰουλίου ἐπανέλαβον τὰς συνεδριάσεις αὐτῶν παρισταμένων τῶν προξένων καὶ τοῦ κυβερνήτου τοῦ ἀγγλικοῦ θωρηκτοῦ «Χούδ». Κατὰ τὴν συνεδρίασιν ταύτην ἔφερον πρότασιν περὶ διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν τῶν δικαστηρίων, ἰσχυρισθέντες ὅτι ὑφ' ἃς περιστάσεις διετέλει ἡ νῆσος καὶ καθ' ἣν ἐποχὴν τὰ πλεῖστα τῶν δικαστηρίων ἦσαν εἰς χεῖρας τῶν Ὀθωμανῶν δὲν ἦτο δυνατὴ

ἀμερόληπτος ἀπονομὴ δικαιοσύνης. Οἱ Τοῦρκοι βουλευταὶ ἐταράχθησαν ἐκ τῆς προτάσεως ταύτης καὶ ὑπέβαλον ἀντιπρότασιν, διελύθη δὲ ἡ συνεδρίασις ἄνευ ἄλλου τινός.

Ἐγένετο ἀκόμη μία συνεδρίασις τῆς 13 Ἰουλίου, καθ' ἣν ἐψήφισαν ἀναστολὴν ἐπὶ τρίμηνον τῶν ἀναγκαστικῶν ἐκτελέσεων καὶ τῶν δικαστικῶν προθεσμιῶν, ἣν ἐκύρωσεν ἀμέσως ὁ Γεν. Διοικητὴς δυνάμει τοῦ ἄρθρου 38 τοῦ Ὀργανικοῦ νόμου. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διεκόπησαν καὶ πάλιν παρ' ὅλας τὰς προσπαθείας τῶν προξένων αἱ ἐργασίαι τῆς Γεν. Συνελεύσεως, διότι τὰ γεγονότα προέτρεχον τῶν ὑπολογισμῶν αὐτῶν.

Οἱ δὲ Μουσουλμάνοι βουλευταὶ πειθόμενοι εἰς τὰς συμβουλὰς τοῦ Ἀβδουλλάχ, οὗτινος τὰ ἀνακλητήρια ἀπωλέσθησαν μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Χανίων, συνέταξαν ἴδιον ὑπόμνημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνομολογοῦντες καὶ οὗτοι ὅτι τὸ καθεστὼς τὸ ἐπὶ τῆς συμβάσεως τῆς Χαλέπας στηριζόμενον κατεδείχθη ἐν τῇ ἐφαρμογῇ ἐπιβλαβὲς διὰ τὸν τόπον, παρεκάλουν τὰς εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις, ὅπως ἐκ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Σουλτάνου ἐξεύρωσι σύστημα διοικήσεως διὰ τὴν Κρήτην, ἀσφαλίζον τοῖς κατοίκοις ἡσυχίαν καὶ τάξιν καὶ προστατεῦον τὰ συμφέροντα τοῦ Μουσουλμανικοῦ στοιχείου ὡς μειοψηφίας. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἐπεδόθη ὑπὸ ἐπιτροπῆς ὀθωμανῶν βουλευτῶν εἰς τὸν Γεν. Διοικητήν, ὅστις ἐπέπληξεν αὐτοὺς ὡς ἐλλιπεῖς ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸν Σουλτάνον, καὶ εἰς τοὺς προξένους τῶν μεγάλων δυνάμεων.

Ἡ εἴδησις τῆς ἐπιδόσεως τοῦ ἐγγράφου τούτου καὶ ἡ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς Γεν. Συνελεύσεως ἐξῆψεν ἔτι μᾶλλον τὸ μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων μῖσος. Τὴν ὀγδόην Ἰουλίου σοβαραὶ ταραχαὶ ἐξερράγησαν ἐν Ἡρακλείῳ. Οἱ ἔξωθεν τῶν τειχῶν τῆς πόλεως συνηθροισμένοι Τοῦρκοι, καὶ πρὸ πάντων οἱ φανατικοὶ Ἀμπαδιῶται, ζητοῦντες νὰ ἐκβιάσωσι τὴν εἴσοδον ἐπετέθησαν κατὰ τῶν εἰς τὰ πέριξ χριστιανικῶν χωρίων, ἔσφαξαν δέκα χριστιανούς, ἐβίασαν γυναῖκας καὶ ἐδῄωσαν τὰς περιουσίας τῶν χριστιανῶν. Συγχρόνως δὲ οἱ ἐντὸς τοῦ φρουρίου Τοῦρκοι ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν ἐκτὸς ἐτράπησαν εἰς ἐνόπλους ἐπιδείξεις, ἐζήτησαν ν' ἀνοίξωσι τὰς πύλας τῶν φρουρίων, ἵνα εἰσέλθωσιν οἱ συμπατριῶται αὐτῶν, καὶ ἐγέννησαν πανικὸν ἐν τῇ πόλει, ὅστις ἠνάγκασε τὰ γυναικόπαιδα νὰ καταφύγωσι κατὰ χιλιάδας εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ προξενεῖα. Οἱ πρόξενοι προέβησαν εἰς ἐντόνους παραστάσεις εἰς τὸν διοικητήν, ὅστις ἠναγκάσθη νὰ ἐξέλθῃ τοῦ φρου-

ρίου, ὅπως καθησυχάσῃ τὰ μαινόμενα στίφη τῶν δολοφόνων. Ἐπειδὴ δὲ οὗτοι καὶ πάλιν ἐζήτησαν νὰ ἐκβιάσωσι τὴν εἴσοδον, ὁ διοικητὴς διέταξε τὸν στρατὸν νὰ πυροβολήσῃ κατ' αὐτῶν.

Καὶ ἐκλείσθησαν μὲν αἱ πύλαι τοῦ φρουρίου, ἀλλ' οἱ Ἀμπαδιῶται ἐπεδόθησαν ἔξωθεν εἰς λεηλασίας, ἐν ᾧ ἔσωθεν τὰ γυναικόπαιδα πειναλέα ἔμενον ἐκτεθειμένα εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ φανατικοῦ ὄχλου. Τοῦτο ἠνάγκαζε τὸν μητροπολίτην Ἡρακλείου ν' ἀπευθυνθῇ διὰ τηλεγραφήματός του εἰς τὰς Ἀθήνας ζητῶν παρὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως τὴν ἀποστολὴν πλοίων πρὸς παραλαβὴν αὐτῶν ἐν ὀνόματι τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, τοὺς δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεις νὰ διαμαρτυρηθῶσιν ἐκ νέου ζητοῦντες, τὴν ἄμεσον παῦσιν τῶν βιαιοπραγιῶν, λαβόντος τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσσίας, ὅστις ὡς ἀνέγραφεν ἡ «Ἐφημερὶς τῆς Κολωνίας» εἰς τὸ ἄκουσμα τῶν νέων σφαγῶν εἶπεν: Ἡ Τουρκία μᾶς ἀπατᾷ. Δὲν θὰ ἐπιτρέψω τὴν παράτασιν τῶν σφαγῶν μέχρις ἐξοντώσεως τοῦ τελευταίου χριστιανοῦ. Εἶνε καιρὸς νὰ ἐκτελέσῃ τὰς ὑποσχέσεις της, εἰ δὲ μὴ εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐκβιασθῇ πρὸς τοῦτο». Δὲν εἶνε ἐπισήμως γνωστὸν ἂν οἱ λόγοι οὗτοι ἐξῆλθον τῶν χειλέων Νικολάου τοῦ Β', ὅστις τόσον προσεκολλήθη εἰς τὴν πολιτικὴν τὴν διαγραφεῖσαν ὑπὸ τοῦ πρίγκηπος Λοβάνωφ. Εἶνε ὅμως βεβαιώμενον ὅτι ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἡ Τουρκία ἤρξατο πιεζομένη ἰσχυρότερον, ὅπως δώσῃ πέρας εἰς τὸ ταράσσον τὴν Εὐρώπην κρητικὸν ζήτημα.

Ἡ βραδύτης τῆς Πύλης περὶ τὴν ἔγκρισιν τῶν αἰτημάτων καὶ οἱ βανδαλισμοὶ τῶν Τούρκων,πρὸς δὲ ἡ θρασύτης τῆς Τουρκικῆς κυβερνήσεως, αἰτιωμένης ἑκάστοτε διὰ διακοινώσεων τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ἐπὶ τῇ ἀποστολῇ ὅπλων καὶ πολεμοφοδίων εἰς Κρήτην,ἐξήγειραν τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ πλήθους ἐν Ἀθήναις. Αἱ ἐν Ἡρακλείῳ σφαγαὶ δὲν ἦτο δυνατὸν ἢ νὰ συγκινήσωσιν ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἔθνους ἐδονεῖτο καὶ πάλιν ἐν τῇ ἐξεγέρσει τῶν ἐθνικῶν πόθων καὶ ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ τῆς απομακρύνσεως ἀπὸ τῆς παθητικῆς πολιτικῆς τῆς κυβερνήσεως. Δηλώσεις τινὲς τοῦ Κούρζων ἐν τῇ βουλῇ περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς ἑνώσεως ἕνεκεν τῆς ἀδυναμίας τῆς Ἑλλάδος ἔτρωσαν καιρίως τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα.

Ἡ δὲ ἔλλειψις ἐμπιστοσύνης καὶ πεποιθήσεως ἀπὸ τῆς κυβερνήσεως ἠνάγκαζον τὴν κοινὴν γνώμην ν' ἀμφιβάλῃ καὶ νὰ δυσπιστῇ

πρὸς τὰς ἐνεργείας αὐτῆς, νὰ ἐξεγείρηται δὲ ἀνὰ πᾶσαν στιγμήν, ὅπως ἐπιβάλῃ τὴν ἰδίαν αὐτῆς πολιτικὴν εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς κυβερνήσεως. Αἱ διαδηλώσεις διεδέχοντο ἀλλήλας εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὁ τύπος, ὅστις οὐδέποτε ἐπαύσατο ὠθῶν πρὸς δρᾶσιν ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ἀδυναμίας τοῦ κράτους, ἐπεβοήθει εἰς τὴν ἐξέγερσιν ταύτην. Εἰς τοῦτο συνέτεινε πολὺ καὶ ἡ διαγωγὴ τῆς Κεντρικῆς τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, ἥτις διατελοῦσα ὑπὸ τὸ κράτος τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς ἐνήργει τόσον ἰδιοτελῶς τὴν ἀποστολὴν πολεμοφοδίων, ὥστε προὐκάλει καθημερινῶς συγκεντρώσεις καὶ διαμαρτυρίας τῶν ἐν Ἀθήναις Κρητῶν, καὶ τῶν ἀπεσταλμένων τῶν ἐπαναστατῶν.

Ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς ἀφίξεώς των οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐπεζήτησαν νὰ τύχωσιν ἀκροάσεως παρὰ τῷ πρωθυπουργῷ καὶ τῷ βασιλεῖ. Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς ἐζήτει ν' ἀποφύγῃ τὴν ἀκρόασιν ταύτην, ὅπως μὴ παρεξηγηθῇ ἡ στάσις τῆς ἐπισήμου Ἑλλάδος ἀπέναντι τῶν Κρητῶν, ὁ δὲ πρωθυπουργὸς ἐπὶ διαφόροις προφάσεσιν ἀπέφευγε τὴν συνάντησιν, διότι καὶ οἱ τρεῖς ἀπεσταλμένοι, ἰδίως δὲ ὁ Ἐμμ. Φρατζεσκάκης ἐξ Ἀποκορώνου, ἦσαν ἐκ τῶν κυριωτέρων μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως, ἥτις πεισμόνως ἀντετάχθη κατὰ τῆς πολιτικῆς του. Ἡ φορὰ ὅμως τῶν πραγμάτων καὶ ὁ πρὸς τὴν κοινὴν γνώμην φόβος ἐξηνάγκασεν ἀμφοτέρας τὰς συνεντεύξεις ταύτας.

Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς ἐδέχθη τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἐπαναστατῶν εἰς τὸ ὑπασπιστήριον τοῦ ἐν Τατοΐῳ ἀνακτόρου, ἀφ' οὗ προηγουμένως κατέστη εἰς αὐτοὺς γνωστόν, ὅτι ἔπρεπε νὰ τηρηθῇ μυστικὴ ἡ μετὰ τοῦ ἄνακτος συνάντησίς των. Ὡμίλησε δὲ πρὸς αὐτοὺς ὁ βασιλεὺς μετὰ παρρησίας εἰπών, ὅτι ἔπρεπεν οἱ Κρῆτες νὰ ὑποκύψωσιν εἰς τὰς συμβουλὰς τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, παραιτούμενοι ἐπὶ τοῦ παρόντος πάσης ἰδέας περὶ ἑνώσεως, καθ' ἧς ἐναντιοῦται ἡ συνησπισμένη Εὐρώπη.

Συνεφώνει ὅμως ὅτι ἔδει νὰ γείνῃ γενναία ἀποστολὴ ὅπλων καὶ πολεμοφοδίων εἰς Κρήτην, ἵνα ἀμυνθῇ αὕτη καὶ εὑρίσκεται ἐν πάσῃ περιπτώσει ἕτοιμος. Ὁ δὲ Πρωθυπουργὸς κ. Δηλιγιάννης ἐφήρμωσε καὶ ἐν τῇ πρὸς αὐτοὺς ἀκροάσει τὴν συνήθη ἐπαμφοτερίζουσαν καὶ κενὴν ρητορικήν του, οὐδὲν ἀποκρούων καὶ οὐδὲν παραδεχόμενος. Τὸ ἐξαγόμενον τῶν συνεντεύξεων τούτων γενόμενον γνωστὸν διὰ τοῦ τύ-

που κατέστησεν ἔτι μᾶλλον δυσχερῆ τὴν θέσιν τῆς κυβερνήσεως, τὴν προσοχὴν τῆς ὁποίας περιέσπα ἤδη καὶ ἄλλο ζήτημα σοβαρότερον.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἰουνίου ἤδη (1896) ἔξαψίς τις τῶν πνευμάτων καὶ ἀσυνήθης κίνησις παρετηρήθη ἐν τῇ βορείῳ Θεσσαλίᾳ καὶ τῇ μεθορίῳ γραμμῇ, εἰς ὡρισμένα σημεῖα τῆς ὁποίας ἐνεφανίσθησαν πρόσωπά τινα προκαλοῦντα ψιθυρισμοὺς καὶ συναθροίσεις. Τὴν ἐννάτην δὲ τοῦ αὐτοῦ μηνὸς παρετηρήθη εἰς τοὺς στρατῶνας τοῦ ἐν Καρδίτσῃ ἑδρεύοντος ἕκτου εὐζωνικοῦ τάγματος, ὅτι δύο ὑπαξιωματικοὶ μετὰ ὀκτὼ ὁπλιτῶν ἀπουσίαζον παραλαβόντες πλήρη τὸν ὁπλισμόν των μετὰ ἱκανῶν πολεμοφοδίων. Αἱ ἀρχαὶ ἐν τῇ ἀναζητήσει αὐτῶν ἔμαθον μετ' ἐκπλήξεως, ὅτι οὗτοι ἐπὶ κεφαλῆς καὶ ἄλλων πολιτῶν ἐκ Καρδίτσης ἀνεχώρησαν διὰ τὴν ὁροθετικὴν γραμμήν, ὅπως εἰσβάλωσιν εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ἡ εἴδησις γνωσθεῖσα προὐκάλεσεν ὡς συνήθως τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦ πλήθους. Ἡ Κυβέρνησις ἐν τούτοις συνεταράχθη καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν ἔσπευσε νὰ δώσῃ αὐστηροτάτας διαταγὰς πρὸς τὰς ἐν Θεσσαλίᾳ στρατιωτικὰς ἀρχὰς πρὸς σύλληψιν καὶ τιμωρίαν τῶν λιποτακτῶν. Καὶ συνελήφθησαν μὲν τινὲς ἐξ αὐτῶν, ἀλλ' ἡ Κυβέρνησις τότε κατὰ πρῶτον συνήντησε πρὸ αὐτῆς τὴν Ἐθνικὴν Ἑταιρίαν. Ἡ Ἑταιρία αὕτη συστᾶσα μετὰ τὸ ἐν Μακεδονίᾳ Βουλγαρικὸν κίνημα τοῦ θέρους τοῦ 1895 ἔλαβεν ἰδίως ὑπόστασιν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Τρικούπη, ὅτε πᾶσα πεποίθησις ἐπὶ τὸ κράτος καὶ τοὺς ὑπολειφθέντας πολιτικοὺς ἄνδρας ἐξέλειπε.

Τὸ κίνημα τῶν Βουλγάρων ἐλήφθη ὡς παράδειγμα καὶ οἱ λαβόντες τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἰδέας ταύτης ἀπετέλεσαν ἐν ἀρχῇ τὸν πυρῆνα τοῦ σωματείου τούτου κατ' ἀρχὰς ὡς Μακεδονικοῦ κομιτάτου, κατόπιν δὲ ὡς ἀπροσώπου, μυστικῆς καὶ ἀοράτου Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, διοικουμένης ὑπὸ πολυμελοῦς συμβουλίου, ἄνευ προέδρου, δι' ἑνὸς διευθύνοντος συμβούλου μόνον, ἐκλεγομένου κατὰ τὰς ἑκάστοτε συνεδριάσεις. Τὸ συμβούλιον τοῦτο περιελάμβανε μεταξὺ τῶν μελῶν του πρώην πολιτευτὰς καὶ ἐπαγγελματίας πατριώτας, ἐπειδὴ δὲ τὸ ἄγνωστον προσελκύει πάντοτε, διατηρηθείσης μυστικῆς τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς διευθύνσεως, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Φιλικῆς, ἔλαβε σὺν τῷ χρόνῳ δύναμιν καὶ ἰσχὺν παρὰ τῇ κοινῇ γνώμῃ, ἣν ὁμολογουμένως κατ' οὐσίαν δὲν εἶχεν. Εἰς τοῦτο δὲ συνέτεινε πολὺ καὶ ὁ

τύπος, ὅστις διετυμπάνισεν ἐν ἀρχῇ ἐλαφρᾷ τῇ καρδίᾳ, ὅπως συνήθως, τὰς προκηρύξεις καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς, χωρὶς νὰ σκεφθῇ ὅτι ἡ ὑποκατάστασις εἰς τὸ κράτος ὀλίγων ἀτόμων, πατριωτῶν ἴσως, ἀλλὰ τυφλῶν ἐν τῷ πατριωτισμῷ των, δὲν ἠδύνατο ἢ νὰ παρασκευάσῃ συμφορὰς καὶ νὰ παρασύρῃ καὶ τοῦτο καὶ ἐκεῖνα εἰς τὸν ὄλεθρον.

Ἀλλ' ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία ἦτο ἓν σύμπτωμα ἐκ τῶν πολλῶν τῆς νόσου, ὑφ' ἧς ἔπασχε τὸν ἑλληνικὸν κράτος. Ἀφ' οὗ διεσείσθη τὸ ἠθικὸν τῆς πολιτείας κῦρος καὶ ἡ ἐπὶ τοὺς κυβερνῶντας πεποίθησις, πάντες δὲ οἱ τροχοὶ τῆς κυβερνητικῆς μηχανῆς ἐξέφυγον τῆς θέσεως αὐτῶν, ἑπόμενον ἦτο νὰ κυλίεται ἕκαστος αὐτῶν εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχεν ἐπὶ τοῦ κρημνοῦ τοῦ ὀλέθρου. Οὕτως ὠργανώθη ἐν ἀγνοίᾳ τῆς κυβερνήσεως κίνημα διακυβεῦον τὴν πολιτικὴν ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους καὶ παρασκευάζον κινδύνους δι' αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν τοῦ βασιλείου. Οἱ ἀποτελοῦντες τὴν Ἐθνικὴν Ἑταιρίαν ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τυφλοῦ πατριωτισμοῦ καὶ ὑπὸ μειρακιώδους ἀγνοίας τῶν στοιχειωδῶν τῆς πολιτικῆς ὅρων προήχθησαν εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ ὀργανώσωσι διὰ πανελληνίων ἐράνων ἐπανάστασιν ἐν Μακεδονίᾳ. Δὲν ἐσκέφθησαν ὅτι τὸ ζήτημα τῆς Μακεδονίας εἶνε ζήτημα ὑπάρξεως τοῦ ἐν Εὐρώπῃ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ ζήτημα λύσεως τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, ὅτι δὲ ὡς τοιοῦτον δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιλυθῇ δι' εὐαρίθμων ἀνταρτικῶν συμμοριῶν, ξένων πρὸς τὸν τόπον καὶ τὰ αἰσθήματα τῶν κατοίκων. Δὲν ἐσκέφθησαν προσέτι ὅτι τὸ Μακεδονικὸν ζήτημα, θίγον αὐτὴν τὴν τύχην τοῦ ὅλου ἑλληνισμοῦ καὶ παρέχον λαβὴν εἰς μυρίας περιπλοκάς, διὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν ὁποίων τὸ ἔθνος δὲν ἦτο ἕτοιμον, ἔδει νὰ μὴ ἐξέλθῃ κατὰ κεραίαν τῶν χειρῶν τῆς κυβερνήσεως. Καὶ μετ' ἐλαφρότητος πρωτοφανοῦς παρεῖδον τὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ μεγάλῃ κοιτίδι αὐτοῦ, ἔνθα ἐργάζεται ἐπικινδύνως ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ἄλλων ἐθνικοτήτων.

Τὸ κίνημα ἐτηρήθη μυστικὸν καὶ αἱ ἐνέργειαι τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας, ἥτις δὲν εἶχε κάμῃ ἀκόμη τὴν ἐμφάνισιν αὐτῆς, ἀπέβλεπον εἰς ἀπωτέραν ἐποχήν. Τὸ Κρητικὸν ὅμως ζήτημα ἐπέσπευσεν αὐτὰς καὶ οἱ περὶ τὴν Ἑταιρίαν ἐσκέφθησαν, ὅτι ἠδύναντο νὰ γεννήσωσιν ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὴν Πύλην καὶ ὑποβοηθήσωσι τὴν Κρητικὴν ἐπανάστασιν, βιάσωσι δὲ εἰς δρᾶσιν τὴν κυβέρνησιν. Πρὸς τοῦτο μετέφερον τὸ κέντρον τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἑταιρίας ἐν Λαρίσσῃ, ἔνθα

μυηθέντες ἐκλήθησαν εἰς σύσκεψιν οἱ περισωζόμενοι ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1878 ὁπλαρχηγοί, οἱ ἀπεκατεστημένοι ἐν Θεσσαλίᾳ Ζέρμας, Νταβέλης, Ἀλαμάνος, Μακρῆς, Βλαχάβας, Ἀθανάσιος Μπρούφας, Τάκης Νάτσιος, Λάζος καὶ Χ. Βερβέρας. Ἀπεφασίσθη δὲ ὁ καταρτισμὸς ἐπαναστατικοῦ σώματος ἐκ Μακεδόνων, οὗτινος ἡ ἀρχηγία ἀνετέθη κατὰ κοινὴν ἀπαίτησιν εἰς τὸν ἡρωϊκὸν καὶ μεγαλόψυχον πολεμιστὴν τοῦ 1878 Ἀθανάσιον Μπρούφαν ἐκ τοῦ χωρίου Ζάχη τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν. Τὸ σῶμα τοῦτο ἐξ 89 ἀνδρῶν ἀποτελούμενον καὶ στρατολογηθὲν μετὰ μυστικότητος, συνεκεντρώθη τὴν 6 Ἰουλίου εἴς τινα μονὴν παρὰ τὴν Ἀγυιάν, μετὰ τῶν ὑπαρχηγῶν Τάκη, Λάζου, Γεωργαντᾶ, Βασιλείου Οἰκονόμου καὶ Ἰω. Τσάμη. Αὐτόθι ὡρκίσθησαν μετὰ τὴν ἐν τῇ μονῇ λειτουργίαν καὶ ἔλαβον τὰ δελτία τῆς ἀναγνωρίσεως αὐτῶν, ὡς καὶ τὸν ὁπλισμόν των μετὰ 300—350 φυσιγγίων ἕκαστος. Ἐκεῖθεν μετέβησαν εἴς τινα παραλίαν ἐγγὺς τοῦ Τσάγεζι καὶ ἐπιβιβάσθησαν μικροῦ ἱστιοφόρου, ὅπερ κατὰ τὸ προδιαγραφὲν σχέδιον ἀπεβίβασεν αὐτοὺς εἰς τὰ Μακεδονικὰ παράλια ἔν τινι θέσει Σκάλα ἐγγὺς τοῦ Ἐλευθεροχωρίου. Ἀπὸ ταύτης ἐβάδισαν, διελθόντες διὰ τοῦ ἐν Μακρυρράχη βυζαντινοῦ Μοναστηρίου πρὸς τὴν Πλατίτσαν καὶ τὴν Βέρροιαν. Τὴν πρωΐαν δὲ τῆς 9 Ἰουλίου ἐστάθμευσαν εἰς τὸ Ξηρολείβαδον (Καρὰ-Τσαΐρ) παρὰ τὰς δυτικὰς ὑπωρείας τοῦ Βερμίου ὄρους. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης ἦν ἐστρατοπεδευμένον στρατιωτικὸν ἀπόσπασμα ἐξ 150 νιζάμηδων, τὸ ὁποῖον ἐστάλη παρὰ τοῦ διοικητοῦ Βερροίας πρὸς καταδίωξιν τῶν ἐπαναστατῶν, ὧν ἐγνώσθη ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἐμφάνισις. Τὸ ἀπόσπασμα ὡδήγει ὁ πατὴρ τοῦ ὑπαρχηγοῦ Τσάμη, ἐξωμότης πρὸ πολλοῦ διατελῶν εἰς τὴν τουρκικὴν ὑπηρεσίαν. Ὁ υἱὸς ἀνεγνώρισε τὸν πατέρα καὶ ἐν παραφορᾷ ἀγανακτήσεως διατελῶν εἰδοποίησε τὸν Μπρούφα, ὅστις παρέταξε τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ ὄπισθεν βραχώδους ὀχυρᾶς θέσεως. Οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται διαιρεθέντες εἰς δύο σώματα ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν, ἕτερον δὲ στρατιωτικὸν ἀπόσπασμα ἐπῆλθε κατ' αὐτῶν ἐκ πλαγίου. Οἱ ἐπαναστᾶται ὑπεδέχθησαν τοὺς Τούρκους δι' ἀθρόων καὶ εὐστόχων πυροβολισμῶν, εἰς τὸν κρότον τῶν ὁποίων ἔσπευσαν καὶ πολλοὶ Κονιάροι ἐκ τῶν πέριξ Ὀθωμανικῶν χωρίων πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ. Οὕτω συνήφθη μάχη, διὰ πρώτην φορὰν μετὰ πάροδον χρόνων μακρῶν ἀναπετασθείσης ὑπὸ τοῦ Μπρούφα

τῆς ἑλληνικῆς σημαίας ἐπὶ τῶν Μακεδονικῶν ὀρέων. Ὁ ἡρωϊκὸς ἀρχηγὸς ἐνεψύχου τοὺς πολεμιστὰς αὐτοῦ, μέχρις οὗ τὴν τρίτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν σφαῖρα πλήξασα τὸν ἵππον τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς Δερβέναγα καὶ ἀνατρέψασα αὐτὸν προὐκάλεσε τὸν πανικὸν τῶν Τούρκων στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι ἤρξαντο ὑποχωροῦντες μετὰ ταχύτητος πρὸς τὸ ῥεῦμα τοῦ ἐγγὺς ῥέοντος παραποτάμου τοῦ Λουδία. Οἱ ἀντάρται ἐξελθόντες τῶν ὀχυρωμάτων αὐτῶν κατεδίωξαν τοὺς Τούρκους, ἐπιχειροῦντας νὰ διέλθωσι τὸ ῥεῦμα τοῦ ποταμοῦ, καὶ ἀποκόψαντες ἐκ τοῦ ὅλου λόχου 18 στρατιώτας μεθ' ἑνὸς ἀνθυπολοχαγοῦ συνέλαβον αὐτοὺς αἰχμαλώτους. Τὸ ἐπίλοιπον τουρκικὸν σῶμα ἐσώθη διὰ τῆς φυγῆς, καταλιπὸν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης πολλοὺς νεκρούς. Ἐκ τῶν ἀνταρτῶν ἐφονεύθησαν μόνον τέσσαρες.

Ἡ εἴδησις τῆς ἐμφανίσεως τῶν ἀνταρτῶν καὶ αἱ πρῶται ἐπιτυχίαι αὐτῶν ἐξέπληξαν τὰς Τουρκικὰς ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι ἔσπευσαν ἀμέσως νὰ λάβωσιν ἔκτακτα μέτρα. Στρατιωτικαὶ ἐνισχύσεις ἐστάλησαν ἐσπευσμένως εἰς Βέρροιον καὶ Νάουσαν ἐκ Στρωμνίτσης, Βιτωλίων καὶ Θεσσαλονίκης, μετακινήσεις δὲ στρατιωτικῶν σωμάτων ἐγένοντο πρὸς τὸ Μουρίχωβον, διαφόρους διόδους καί τινας ἐπικαίρους θέσεις. Συγχρόνως ἡ Πύλη ἔδιδεν ἐντολὴν πρὸς τὸν ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴν αὐτῆς Ἀσὴμ-βέην νὰ διαμαρτυρηθῇ ἐντόνως κατὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ὡς ὑποθαλπούσης τὸ κίνημα. Ἐν Ἀθήναις ἡ εἴδησις τῆς εἰσβολῆς ἑλλήνων ἀνταρτῶν εἰς Μακεδονίαν ἐγνώσθη μόλις τὴν 13 Ἰουλίου μετὰ τὴν μάχην τοῦ Καρὰ-Τσαΐρ, τὰ ἀποτελέσματα δ' αὐτῆς καὶ ὁ θρίαμβος τῶν ὅπλων τῶν ἐπαναστατῶν, ἐν μέσῳ τῆς θέρμης τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, ἐξήγειρε τὸν πατριωτισμὸν καὶ προὐκάλεσε πατριωτικὰς ἐκδηλώσεις πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Αἱ ἐφημερίδες ἐκμεταλλευόμεναι ὡς συνήθως τὸ φρόνημα τοῦτο, αἱ πλεῖσται σχεδὸν ἔγραφον θερμὰ ἄρθρα, καὶ συνεβούλευον τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἐπαναστάσεως, φανταζόμεναι γενικὴν ἐξέγερσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξάψεως ταύτης ἡ κυβέρνησις, δι' ἣν ἀρκοῦσα φροντὶς ἦν τὸ κρητικὸν ζήτημα, περιέπεσεν εἰς δύσκολον θέσιν. Καίτοι δ' ἔβλεπε θυσιαζομένην τὴν δημοτικότητα αὐτῆς, πιεζομένη ὑπὸ τῶν συστάσεων τῶν πρέσβεων καὶ τῆς στάσεως τῆς Τουρκίας ἀπεδοκίμασεν ἐπισήμως τὸ κίνημα, ἐτιμώρησε τὸν ἀστυνόμον Ἀγυιᾶς Μεσσήνην καὶ τὸν διοικητὴν τοῦ μεταβατικοῦ ὑπολοχαγὸν Β. Κονιάλην, ὡς μὴ προλαβόντας καὶ ἐμποδίσαντας τὴν ἔξο-

δον τῶν ἀνταρτῶν καὶ προέβη εἰς τὴν ἀνάκλησιν ἀξιωματικῶν τινων ἐκ Θεσσαλίας, περὶ ὧν ὑπῆρχε γνώμη ὅτι ἐνείχοντο εἰς τὸ κίνημα.

Ἐν Εὐρώπῃ δὲ ἡ εἰσβολὴ τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων εἰς Μακεδονίαν ἐνεποίησε χειρίστην τύπωσιν. Σύμπας ὁ εὐρωπαϊκὸς τύπος ἐφοβεῖτο νέας περιπλοκὰς καὶ ἔντασιν τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, συνεβούλευε δὲ τὰς δυνάμεις ν' ἀσκήσωσι πᾶσαν πίεσιν ἐπὶ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν πρὸς παρεμπόδισιν τῆς εἰσβολῆς νέων σωμάτων. Ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὸ κρητικὸν ζήτημα τὸ μακεδονικὸν ἔβλαψεν ἢ ὠφέλησεν αὐτό, διότι ἐγεννήθη ἡ ὑπόνοια, ὅτι καὶ τὸ κρητικὸν κίνημα παρεσκευάσθη ἔξωθεν καὶ συνεδέετο πρὸς μεμελετημένον σχέδιον διαταράξεως τῆς ἀνατολικῆς ἡσυχίας. Ἡ δυσπιστία δὲ αὕτη δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ ἐν τῇ προτάσει τοῦ Γουλοχβόσκη περὶ ἀποκλεισμοῦ τῶν παραλίων τῆς Κρήτης, ἥτις δὲν ἐφηρμόσθη τότε ἀντενεργείᾳ τῆς Ἀγγλίας, ἔμελλεν ὅμως νὰ πραγματοποιηθῇ μῆνας τινὰς βραδύτερον.

Μετὰ τὴν μάχην τοῦ Ξηρολειβάδου (Καρά-Τσαΐρ) ὁ γενναῖος Μπρούφας, ἀφ' οὗ διὰ τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν Τούρκου ἀξιωματικοῦ ἀπέστειλε προκήρυξιν συμφώνως πρὸς τὴν μειρακιώδη ἐντολήν, ἣν ἔλαβεν ἀναχωρῶν παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας, ὅτι σκοπὸς τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἑλλήνων ἀνταρτῶν ἦν ἡ ἀπόκρουσις τῶν Βουλγάρων σφετεριστῶν ἀπὸ τῆς περιμαχήτου χώρας, (*) ἀπέλυσε τοὺς αἰχμαλώτους καὶ ἐβάδισε πρὸς τὸ Καρατάση.

(*) Ἡ προκήρυξις αὕτη τοῦ Μπρούφα, ἐκτελοῦντος ἐν τῇ ἀκεραιότητι τοῦ ἀδαμαντίνου χαρακτῆρος αὐτοῦ, τὴν ἀνόητον ἐντολὴν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας ἔχει ὡς ἑξῆς :

« Ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἀρματωλῶν Μπούφας πρὸς τὰς ἐν Μακεδονίᾳ Τουρκικὰς ἀρχάς.

Σκοπὸς τῆς εἰσβολῆς μας δὲν εἶνε νὰ πολεμήσωμε τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ νὰ ὑπερασπίσωμε τὰ ἑλληνικὰ δικαιώματα ἀπὸ τοὺς Βουλγάρου, καταχραστάς. Τοὺς Τούρκους στρατιώτας δὲν ἐπροσβάλαμε, ἀλλὰ ἀπεκρούσαμε τὴν προσβολή τους. Ὑπηρετῶ τὴν πατρίδα μου καὶ δὲν λογαριάζω οὔτε τῆς φοβέραις σας οὔτε τὸ στρατό σας. Δηλώνω μάλιστα ὅτι ἔχω ἀπόφασι νὰ ἐκδικηθῶ, ὅσους ἀδικοῦν καὶ τυραννοῦν τοὺς Ἕλληνας Μακεδόνας. Ὡς Ἕλλην ὅμως εἶμαι ὑπερήφανος καὶ γενναιόκαρδος καὶ διὰ τοῦτο τοὺς αἰχμαλώτους ἀφίνω ἐλευθέρους καὶ σᾶς συμβουλεύω νὰ μὴ μοῦ στείλεται καὶ ἄλλον στρατὸν καὶ τὴν ξαναπάθητε. ΜΠΡΟΥΦΑΣ

Αὐτόθι μετὰ σύσκεψιν ἀπεφασίσθη ὁ διχασμὸς τοῦ σώματος πρὸς εὐκολίαν τοῦ ἐπισιτισμοῦ καὶ ἐφαρμογὴν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου, τουτέστι τὴν ἵδρυσιν ἁρματωλικίων καὶ καταρτισμὸν πλειοτέρων σωμάτων. Καὶ οἱ μὲν ὑπαρχηγοὶ Λάζος, Τάκης καὶ Τσάμης μετὰ 40 ὀπαδῶν ἐβάδισαν πρὸς τὴν Φλωρίναν, ὁ δὲ Μπρούφας μετα τοῦ Γεωργαντᾶ καὶ Οἰκονόμου ἐτράπησαν πρὸς βορρᾶν. Ἐκ τοῦ πρώτου σώματος ὀλίγον μετὰ ταῦτα ἀπεσπάσθη καὶ ὁ Τάκης, ὅστις μετὰ 10 ἐκ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ἐβάδισε πρὸς τὸ ὄρος Περιστέρι, ἔνθα ἦν ἔκπαλαι γνώριμος καὶ ἵδρυσεν ἴδιον ἁρματωλίκιον.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία ἐνθαρρυνθεῖσα ἐκ τῶν πρώτων ἐντυπώσεων καὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Μπρούφα κατήρτισε δεύτερον σῶμα ἐκ 54 Ἠπειρωτῶν καὶ Μακεδόνων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Πλατῆ καὶ τὴν ὑπαρχηγίαν τοῦ Χρήστου Βερβέρα ἐκ Μακεδονίας καὶ Λεωνίδα Τσώρη. Τὸ σῶμα τοῦτο συγκεντρωθὲν εἴς τινα μονὴν παρὰ τὸν Τύρναβον εἰσέβαλεν ἀπαρατήρητον εἰς Μακεδονίαν διὰ τῆς ὀροθετικῆς γραμμῆς τὴν νύκτα τῆς 19 Ἰουλίου. Νυκτοποροῦντες οἱ ἀντάρται μέσῳ δυσβάτων μερῶν ἔφθασαν τὴν πρωΐαν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐν τῇ περιφερείᾳ Αἰκατερίνης, ὁπόθεν διὰ χωρικοῦ ἀπέστειλαν ἀπειλητικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἐκεῖ πλησίον ἑδρεύοντος στρατιωτικοῦ σώματος. Ἀλλ᾽ οἱ ἐπαναστᾶται πρὶν ἢ συμπλακῶσι πρὸς τὸν τουρκικὸν στρατὸν διεσκορπίσθησαν ἕνεκεν διαφωνίας τῶν ἀρχηγῶν. Καὶ ὁ μὲν Χ. Βερβέρας μετὰ 14 ὀπαδῶν του ἀπεχώρησε τοῦ σώματος μεταβαίνων πρὸς συνάντησιν τοῦ Μπρούφα, ὁ δὲ Πλατῆς μετὰ τῶν λοιπῶν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν μεθόριον. Τὴν αὐτὴν ὅμως τύχην ἔσχεν ἐν τῷ μεταξὺ καὶ τὸ σῶμα τοῦ Μπρούφα. Τὴν 12 Ἰουλίου ἀφῆκε τὸ τουρκοχῶρι Τόκιοϊ, ἔνθα ἔσχε μίαν ἔτι νίκην καὶ ἐβάδισε πρὸς τὸ Μουρίχωβον, ὄρος ὑψηλὸν ἐκτεινόμενον ἀπὸ Περλαπὲ μέχρι Βοδενῶν καὶ ἀπὸ τῆς Βογορίτιδος λίμνης μέχρι τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ. Οἱ Τοῦρκοι ἐν τῷ μεταξὺ συγκεντρώσαντες μεγάλας δυνάμεις κατεδίωκον κατὰ πόδας τὴν δρᾶκα τῶν ἀνδρείων ὁπλιτῶν τοῦ Μπρούφα, οὗτινος ἡ διὰ μέσου τῆς Μακεδονίας πορεία ἦτο ἡρωϊκὴ παραφροσύνη, δικαιολογουμένη μόνον ἐκ τοῦ ἀκαταβλήτου θάρρους τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς αὐτοθυσίας. Στερούμενος τροφῶν καὶ ἐφοδίων ἔχων δὲ πάσχοντα τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ὁ Μπρούφας διέταξε τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ νὰ σταθῶσιν παρὰ τὰς νοτίους ὑπωρείας τοῦ Μουριχώβου πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ πρὸς τὸν ἀδελφὸν καθήκοντος καὶ μικρὰν ἀνάπαυ-

λαν. Ὅτε δὲ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἀπεδόθη νεκρὸς εἰς τὴν γῆν ὁ Μπρούφας ἐβάδισε βορειότερον ἀκόμη ἐγγὺς τῶν Σιδηρῶν Πυλῶν (Δεμὶρ-Καποὺ) εἰς ἀπόστασιν ὥρας περίπου ἀπὸ τὸ Καφαντὰρ παρὰ τὴν Στρωμνίτσαν. Ἐν τῇ θέσει ταύτῃ στρατοπεδεύσαντες οἱ ἀντάρται ἀπέστειλαν Βλάχον τινὰ εἰς τὸ Καφαντάρ, ὅπως προμηθεύσῃ αὐτοῖς τροφάς. Ὁ Βλάχος οὗτος γενόμενος ὕποπτος συνελήφθη καὶ ὡδηγήθη ἐνώπιον τοῦ Γιούσμπαση, εἰς ὃν ὑπέδειξε τὸ κρυσφύγετον τῶν ἀνταρτῶν. Οἱ Τοῦρκοι ἐλπίζοντες τὴν φορὰν ταύτην ὅτι ἤθελον κατορθώσει νὰ ἐξοντώσωσι τὸ σῶμα τοῦ Μπρούφα ἀπέστειλαν κατ' αὐτοῦ τάγμα στρατοῦ, δύο λόχους Συρίων καὶ 80 χωροφύλακας.

Τὴν 20 Ἰουλίου ἡμέραν σάββατον τέσσαρες λόχοι τουρκικοῦ στρατοῦ ἀπειράθησαν νὰ κυκλώσωσι τὸ μικρὸν σῶμα τῶν ἀνδρείων μαχητῶν τοῦ Μπρούφα, ὅστις ἀντιληφθεὶς τὰς κινήσεις αὐτῶν διέταξε νὰ καταλάβωσι τὰς θέσεις, τὰς ὁποίας οἱ τοῦρκοι ἐπεδίωκον καὶ ἐπετέθη κατ' αὐτῶν μετὰ τόσης σφοδρότητος, ὥστε οἱ δύο λόχοι τῶν Συρίων διεσπάσθησαν καὶ ἀφῆκαν ἐλευθέραν τὴν δίοδον πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας, οἱ ὁποῖοι ἀνῆλθον δρομαίως σπεύδοντες πρὸς τοὺς ὕπερθεν βράχους, ὅπως ὀχυρωθῶσι καταλληλότερον. Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην προσβολὴν ἔπεσαν τρεῖς ἐκ τῶν ἀνταρτῶν καὶ ὁ ὑπαρχηγὸς Μῆτσος Κανναβός, βληθεὶς ὑπὸ σφαίρας κατὰ τὸ στῆθος. Οἱ νιζάμηδες προσέβαλον τοὺς ἐπαναστάτας καὶ εἰς τὰς νέας θέσεις των, ἐν ᾧ δὲ ἐξηκολούθει ἡ μάχη πεισματώδης 12 ἐκ τῶν ἀνταρτῶν ἐξελθόντες ἐκ τῶν ὀχυρωμάτων αὐτῶν προὐχώρησαν δρομαίως πρὸς τὴν δυτικὴν ὑπώρειαν τοῦ ὄρους, ὅπως προσβάλωσιν ἐκ τοῦ πλαγίου τὸν ἐχθρόν. Ὁ Μπρούφας ἐξελθών, ἵνα ἀναχαιτίσῃ τοὺς ἀναχωροῦντας, ἐβλήθη ὑπὸ σφαίρας εἰς τὸν δεξιὸν πόδα ἄνωθεν τοῦ γόνατος. Ὁ ψυχογυιὸς αὐτοῦ Ζαρκάδας, βλέπων ὅτι ὁ ἡρωϊκὸς ἀρχηγὸς αὐτοῦ ἐπληγώθη παρέλαβε καὶ ὡδήγησεν αὐτὸν μετὰ σπουδῆς πρὸς μικρὰν ἐκεῖ ποῦ πλησίον πηγήν, ἵνα πλύνῃ καὶ ἐπιδέσῃ τὴν πληγὴν αὐτοῦ. Οἱ λοιποὶ ἐκ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Μπρούφα παρατείναντες τὴν μάχην μέχρι τοῦ μεσονυκτίου τοῦ Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακὴν καὶ ἐπωφεληθέντες τῆς νυκτὸς ἀνεχώρησαν, ἵνα μὴ ἐξαντλήσωσι τὰ φυσίγγια αὐτῶν. Ὅταν ἀνέτειλεν ἡ πρωΐα 190 Τοῦρκοι φονευμένοι καὶ πληγωμένοι ἐκάλυπτον τὸ πεδίον τῆς μάχης καὶ μεταξὺ αὐτῶν τέσσαρες νεκροὶ ἀντάρται, ἐν οἷς καὶ ὁ γενναῖος ὑπαρχηγὸς Κανναβός. Ἕνα δὲ μόνον συνέλαβον οἱ Τοῦρκοι ζῶντα, ὅστις διωκόμενος ἐπή-

δησεν, ἵνα σωθῇ, ἀπὸ κρημνώδους βράχου καὶ θραύσας τὸν πόδα συνελήφθη ἡμιθανὴς καὶ ἤχθη εἰς Καφαντάρ, ἔνθα ἠρνήθη ἐρωτώμενος καὶ ν' ἀπαντήσῃ τοῖς Τούρκοις. Μετὰ τὴν μάχην οἱ ἐχθροὶ ἀπέκοψαν τὰς κεφαλὰς τῶν τεσσάρων φονευθέντων καὶ τὰς μὲν δύο ἔφερον εἰς Καφαντάρ, τὰς ἄλλας δὲ δύο περιέφερον ἐπιδεικτικῶς εἰς Περλεπέ. Τοιουτοτρόπως διελύθη τὸ σῶμα τοῦ Μπρούφα. Διότι 12 μὲν ἐκ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ἀπεχώρησαν πρὸ τοῦ τέλους τῆς μάχης, τέσσαρες ἔπεσαν νεκροί, εἷς συνελήφθη ζῶν καὶ οἱ λοιποὶ ἐδιχάσθησαν εἰς δύο ὁμάδας, λαβόντες διαφόρους διευθύνσεις τὴν νύκτα. Ὁ δὲ ἀρχηγὸς Μπρούφας κατὰ τὴν ὁμολογίαν ἑνὸς ἐκ τῶν ἐπανελθόντων ὀπαδῶν του, διέφυγε τὸν ἄμεσον κίνδυνον ὁδηγηθεὶς εἰς ἄγνωστον κρησφύγετον ἐπὶ τοῦ Μουριχώβου. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ κρησφύγετον τοῦτο ὑπῆρξεν ὁ τάφος τοῦ μυθικοῦ ἀρχηγοῦ, ὅστις διέσχισε νικηφόρος τὴν Μακεδονίαν μὲ δρᾶκα Ἑλλήνων μαχητῶν ὡς ἄλλοτε ὁ Ἀννίβας τὴν Ἰταλίαν, ἀποδείξας, ἐπὶ ματαίῳ δυστυχῶς τί δύναται νὰ πράξῃ ἡ προσωπικὴ ἀνδρεία καὶ ἡ μετ' αὐταπαρνήσεως θυσία τῆς ζωῆς ὑπὲρ ὑπερτέρου σκοποῦ.

Τὴν τύχην τοῦ σώματος τοῦ Μπρούφα ὑπέστησαν καὶ οἱ ἀποχωρισθέν ες ὀπαδοὶ αὐτοῦ, τῶν Τούρκων δυνηθέντων εὐχερῶς μετὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν στρατιωτικῶν αὐτῶν δυνάμεων νὰ καταδιώξωσι ἀπὸ δάσους εἰς δάσος καὶ ἀπὸ κορυφῆς εἰς κορυφὴν τοὺς καταπεπονημένους ἐκ τῶν ταλαιπωριῶν ἀντάρτας.

Οἱ ὑπὸ τὸν Λάζον, Τάκην καὶ Τσάμην ἀποσπασθέντες ἄνδρες μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Τάκη μετὰ τῶν δέκα ὀπαδῶν του, μὴ δυνάμενοι νὰ συντηρηθῶσιν ὅλοι ὁμοῦ ἠναγκάσθησαν νὰ διαιρεθῶσιν εἰς δύο ὁμάδας ἐκ 14 ἀνδρῶν ἑκάστη. Ἡ πρώτη αὐτῶν καταδιωχθεῖσα ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τοῦτο ὑπὸ πολυαρίθμου τουρκικοῦ στρατοῦ διελύθη καὶ διεσκορπίσθη, ἀποδεκατισμένοι δὲ οἱ ἄνδρες αὐτῆς ἠδυνήθησαν νὰ εἰσέλθωσι μετὰ μακρὰν ὁδοιπορίαν εἰς τὸ ἑλληνικόν. Ἡ ἑτέρα δὲ ὁμὰς ὑπὸ τὸν Λάζον ἐβάδισε πρὸς τὴν Βλαχοκλεισοῦραν καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὸ Βλαχομπλάτσι. Πλησίον τοῦ χωρίου τούτου συνεκρούσθη πρὸς ἰσχυρὸν τουρκικὸν ἀπόσπασμα καὶ μετ' ἀπώλειαν ἑνὸς ἐκ τῶν ὀπαδῶν ἐβάδισε πρὸς τὴν Σάτισταν. Αὐτόθι δύο ἐκ τῶν συντρόφων τοῦ Λάζου, μὴ δυνηθέντες νὰ προχωρήσωσιν ἐπὶ πλέον, ἕνεκεν οἰδήματος τῶν ποδῶν αὐτῶν, εἰσῆλθον εἰς πλησιόχωρον κώμην μεταμφιεσμένοι. Οἱ δὲ λοιποὶ διελθόντες τὸ Πασσᾶ-Γεφύρι πρού-

χώρησαν νυκτοποροῦντες πρὸς τὸ Βαλεμίστι καὶ ἐκεῖθεν διῆλθον ἐπανακάμπτοντες τὴν 29 Ἰουλίου τὴν μεθόριον. Οὕτως ἐξ ὅλων τῶν εἰσελθόντων μόνον ὁ Τάκης μετὰ τῶν ὀλίγων ὀπαδῶν του διετηρήθη ἐπὶ μακρὸν καὶ διεσώθη ἐπὶ τοῦ ὑπερηφάνου Περιστερίου, τῆς ὑψηλοτέρας κορυφῆς τοῦ ὄρους Βαρνοῦντος, καθ' ὅσον καὶ ὁ Χρῆστος Βερβέρας, ὅστις μετὰ 14 ὀπαδῶν ἐβάδισε πρὸς συνάντησιν τοῦ Μπρούφα ἔπεσεν ἡρωϊκῶς μαχόμενος εἰς Λειβαδάκι.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀβουλίας τῆς Ἐθνικῆς ἑταιρίας δὲν ἐβράδυναν νὰ ἐκσπάσωσιν ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Μακεδονίας. Εὐθὺς μετὰ τὰς πρώτας πρὸς τοὺς ἀντάρτας συμπλοκὰς οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται καὶ οἱ ἐγχώριοι Τοῦρκοι τῆς περιφερείας Κοζάνης, οἱ διαβόητοι καθ' ὅλην τὴν Μακεδονίαν Σαραγκιόληδες, ἐδόθησαν εἰς βανδαλισμοὺς καὶ φρικαλεότητας. Ἀπήγαγον νεάνιδας, ἐβίασαν γυναῖκας, ἐβεβήλωσαν ἐκκλησίας, ὑπέβαλον εἰς μαρτύρια ἱερεῖς καὶ κατέστρεψαν ὁλόκληρα χριστιανικὰ χωρία. Εἰς πάντα δὲ τὰ μεγάλα κέντρα οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατέστησαν ὕποπτοι καὶ οἱ ἑλληνικῆς καταγωγῆς σιδηροδρομικοὶ ὑπάλληλοι ἀπελύοντο ἐκ φόβου συνενοήσεως πρὸς τοὺς ἀντάρτας. Τὸ ἐκ τοῦ βουλγαρικοῦ κινήματος τοῦ παρελθόντος ἔτους κτηθὲν κέρδος ἀπωλέσθη ἐξ ὁλοκλήρου, τὸ παλαιὸν δὲ μῖσος τῶν Τούρκων κατὰ τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἀνερριπίσθη καὶ ἐν τῇ Ἰλλυρικῇ. Ἡ Πύλη ἐφαρμόζουσα τὴν αὐτὴν πολιτικὴν καὶ ἐνταῦθα, ἐν ᾧ διεμαρτύρετο ἐν Ἀθήναις διὰ τοῦ Ἀσὴμ βέη, κατέφευγε καὶ πάλιν εἰς τὸν Οἰκομενικὸν Πατριάρχην Ἄνθιμον, ὅστις πιεζόμενος ἀπηύθυνεν ἐγκυκλίους ἐπιστολὰς πρὸς τοὺς Μητροπολίτας Μακεδονίας καταδικάζον τὸ κίνημα. Συμφώνως δὲ πρὸς τὰς ἐγκυκλίους ταύτας οἱ Μητροπολῖται Μακεδονίας ἀπέστελλον ποιμαντορικὰς ἐπιστολὰς πρὸς ὅλα τὰ χωρία τῆς περιφερείας αὐτῶν, ἀναγινωσκομένας ἀπ' ἐκκλησίας. (*)

(*) Ὡς δεῖγμα τῶν ἐπιστολῶν τούτων παραθέτω ἐνταῦθα τὴν τοῦ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης.

«Αἰδεσιμώτατοι ἱερεῖς, τιμιώτατοι Δημογέροντες, Πρόκριτοι καὶ λοιποὶ εὐλογημένοι Χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσώστου Ἐπαρχίας, τέκνα ἐν Κυρίῳ λίαν ἀγαπητά. χάρις εἴη ὑμῖν καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ. Ἐπειδὴ ἐγνώσθη ὅτι ἐσχάτως εἰσῆλθον καὶ περιφέρονται κατὰ ὁμάδας ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν ἄνθρωποι ταραχοποιοί, προβαίνουσι δὲ εἰς κινήματα προξενοῦντα ἀνησυχίας εἰς τοὺς φιλησύχους κατοίκους καὶ τὴν Α. Α. Κυβέρνησίν μας, ἐντελλόμεθα καὶ

Τὸ ἐν Μακεδονίᾳ κίνημα παρέσχε νέα πράγματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν. Ἐπιτακτικὴ ἦτο ἡ ἀνάγκη τῆς καταστολῆς τῶν ἐν τῇ μεθορίῳ συμβαινόντων, ἀλλ' ἡ ἐξουσία εἶχε διαφύγῃ τῶν χειρῶν της. Ἐν ᾧ ἠδύνατο ν' ἁπλώσῃ τὴν χεῖρα καὶ θέσῃ τὴν Ἐθνικὴν Ἑταιρείαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ νόμου, ὅπως θέσῃ τέρμα εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτῆς, ἠνείχετο, καίτοι καταδικάζουσα, τὰ συμβαίνοντα. Ἐν Ἀθήναις ἐκυβέρνα ὁ ὄχλος καὶ ἑκάστη διαδήλωσις ἦτο ἐπιταγὴ πρὸς τὴν κυβέρνησιν. Οἱ πατριῶται κατεξανέστησαν κατὰ τῆς ἐν Λαρίσσῃ γενομένης συλλήψεως τοῦ ὁπλαρχηγοῦ Παπαδήμου, ὡς ὑπόπτου εἰσβολῆς εἰς τὸ ὀθωμανικόν, καὶ αἱ ἐφημερίδες κατήγγελλον τὰ παρ' αὐτῆς διαταχθέντα μέτρα πρὸς παρεμπόδισιν τῆς ἀποστολῆς ἀνταρτῶν καὶ πολεμοφοδίων διὰ θαλάσσης. Καὶ ἡ Κυβέρνησις, πρὸς ἣν οὐδεὶς ἔτρεφε πεποίθησιν, ἐνέδιδεν ἐν τῇ ἐλαστικότητι αὐτῆς πρὸ τοῦ λαϊκοῦ φάσματος. Μέχρις ὅτου ἀνεφάνησαν σοβαρώτερα συμπτώματα τῆς ἀποσυνθετικῆς νόσου τῆς κατατρυχούσης τὴν ἑλληνικὴν πολιτείαν ἐν τῇ ὑπερβολικῇ ἀναπτύξει τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας, μὴ ἀναγνωριζούσης τὴν ἐπὶ τοῦ ὅλου διεύθυνσιν τοῦ κράτους.

Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει διαπραγματεύσεις καὶ ἡ κακοπιστία τῆς Πύλης παρέτεινον τὴν λύσιν τοῦ κρητικοῦ ζητήματος. Καίτοι δὲ εἶχεν ἐκπνεύσει τὸ δεκαπενθήμερον διάστημα, τὸ ταχθὲν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν βουλευτῶν πρὸς ἀποδοχὴν τῶν πρὸς τὸν Σουλτάνον ὑποβληθέντων αἰτημάτων, ἡ Πύλη οὐδεμίαν ἐπ' αὐτῶν ἔδωσεν ἀπάντησιν, οἱ φόνοι δὲ καὶ αἱ δηώσεις καὶ αἱ καταστροφαὶ ἐξηκολούθουν εἰς ὅλα τὰ τμήματα τῆς νήσου. Οἱ χριστιανοὶ βουλευταὶ παραμένοντες ὑπὸ

προτρεπόμεθα πάντας ὑμᾶς πατρικῶς ἵνα μηδεμίαν προσοχὴν καὶ σημασίαν δίδητε εἰς τὰ ἄτακτα καὶ ἀξιόμεμπτα καὶ πολλαχῶς ἐπιβλαβῆ ταῦτα κινήματα, ἀλλὰ ἐξακολουθῆτε καταγινόμενοι ἡσύχως ἐξακολουθοῦντες τὰς ἐργασίας σας, διάγοντες ἐν εἰρήνῃ καὶ ἀγάπῃ μὲ ὅλους τοὺς συνοίκους λαούς, καὶ ἐξακολουθῆτε νὰ ἦσθε πιστοὶ καὶ ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν Σ. Α. Κυβέρνησιν καὶ ἔχητε πεποίθησιν εἰς τὸν φιλόλαον καὶ Σεπτὸν Σουλτάνον Ἀπτοὺλ Χαμὶτ Χὰν τὸν Αὐθέντην ἡμῶν, ὅστις πατρικῶς μεριμνᾷ περὶ τῆς εὐημερίας ὅλων τῶν πιστῶν Αὐτοῦ ὑπηκόων, οὗ τὰ ἔτη εἴησαν πολλὰ καὶ ἔνδοξα παρὰ Θεοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν. Ἀμὴν

αιώησγ' Ἰουλίου κέ.

† Ὁ Θεσσαλονίκης
ἐν Χριστῷ εὐχέτης.»

τὰς πιέσεις τῶν προξένων ὡς ἐν φυλακῇ ἐν Χανίοις, ἠναγκάσθησαν νὰ συνέλθωσιν ἔτι ἅπαξ κατ' ἰδίαν καὶ ὑποβάλωσι τελευταίαν διαμαρτυρίαν πρὸς τὸν Γεν. Διοικητὴν Βέροβιτς πασσᾶν. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο συντεταγμένον ἐν γλώσσῃ ἐντόνῳ καὶ ἀνδρικῇ ἐπεδόθη ἐν εἴδει τελεσιγράφου πρὸς τὴν διοίκησιν καὶ συνεπήγετο τὰ ἑξῆς, ἅτινα παραθέτομεν ἐνταῦθα, ὡς δίδοντα πιστὴν εἰκόνα τῆς καταστάσεως ἐν ᾗ διετέλει ἡ νῆσος.

«Τοιαύτη φοβερὰ κατάστασις, ἐξοχώτατε, ἀδύνατον νὰ παραταθῇ ἐπὶ πλέον. Ἤδη πλεῖσται χριστιανικαὶ οἰκογένειαι ἠναγκάσθησαν νὰ ἀπέλθωσι ἐκ τῶν πόλεων ἐκτὸς τῆς Νήσου καὶ αἱ ὑπολειπόμεναι ἄδικα μόνον ζητοῦσι νὰ τὰς ἀκολουθήσωσιν. Εἰς τὰς ἐπαρχίας ἐπεκτείνεται ὁλονὲν ἡ κίνησις τῶν μὲν Χριστιανικῶν οἰκογενειῶν πρὸς τὰ ὄρη τῶν δὲ Μωαμεθανικῶν πρὸς τὰ παράλια φρούρια. Πᾶσα ἐργασία ἐσταμάτησεν, αἱ συγκομιδαὶ κατεστράφησαν ἢ κινδυνεύουσι νὰ καταστραφῶσι, τὸ δὲ πλουσιώτερον ἥμισυ τῆς Κρήτης, τὸ ἀνατολικόν, ὅπερ διετηρεῖτο ἀκόμη ἐν σχετικῇ τάξει χάρις εἰς τὰς προσπαθείας τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου, παρεσύρθη ἐπὶ τέλους καὶ αὐτὸ εἰς τὴν ἀναρχίαν καὶ τὴν ἐρήμωσιν, μὴ δυνηθείσης τῆς ἀρχῆς νὰ συγκρατήσῃ στοιχειώδη τάξιν καὶ ἀναστείλῃ τὴν εἰς Ἡράκλειον μετανάστευσιν τῶν μωαμεθανῶν. Τὸ λυπηρὸν δ' ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ εἶνε ὅτι εἰς ἐπίμετρον καὶ πρὸς συκοφαντίαν τῶν Χριστιανῶν διεδόθη καὶ ἡ ψευδὴς εἴδησις, ὅτι δῆθεν οὗτοι ἐνεδρεύσαντες ἐν τῷ χωρίῳ Ἅγιοι Δέκα προσέβαλον τὰς διερχομένας ἐκεῖθεν ὀθωμανικὰς οἰκογενείας καὶ ἐφόνευσαν 16 ἄνδρας, ἔσφαξαν δὲ καὶ ἤνοιξαν δῆθεν τὴν κοιλίαν μιᾶς γυναικός, ἐνῷ τὸ ἀληθὲς εἶνε ὅτι περὶ τοὺς 100 ἔνοπλοι Τοῦρκοι, ἐπιχειρήσαντες νὰ πυρπολήσωσι τὸ εἰρημένον χωρίον, ἀπεκρούσθησαν ὑπὸ τῶν κατοίκων αὐτοῦ, πληγωθέντων 3 ἢ 4.

Ἐνώπιον τῆς ἀπελπιστικῆς ταύτης καταστάσεως οἱ ὑπογεγραμμένοι χριστιανοὶ πληρεξούσιοι ἐθεωρήσαμεν καθῆκον ἡμῶν ἀπαραίτητον νὰ ἐπιστήσωμεν εὐσεβάστως τὴν προσοχὴν τῆς Αὐτ. κυβερνήσεως καὶ νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὸ ὕστατον τὴν ταχίστην αὐτῆς ἀντίληψιν. Τὰ αἰτήματα ὑπεβάλομεν μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ἔγκαιρος αὐτῶν ἔγκρισις ἠδύνατο νὰ προλάβῃ τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον, οἱαδήποτε ὅμως παραχώρησις ἐρχομένη μετὰ τὴν καταστροφὴν μικρὰν θὰ ἔχῃ πλέον ἀξίαν.

Παρακαλοῦντες τὴν Υ. Ἐξ. ὅπως λάβῃ ὑπὸ σοβαρὰν ἔποψιν τὰς ἀνωτέρω σκέψεις ἡμῶν.

Χανία 20 Ἰουλίου 1896.

Ὑποσημειούμεθα μετὰ σεβασμοῦ
Οἱ χριστιανοὶ πληρεξούσιοι».

Συγχρόνως δὲ οἱ περὶ τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως συνηθροισμένοι ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν, βαρυνθέντες τὰς ἀναβολὰς τῆς Πύλης προέβαινον εἰς προκαταρκτικὰς ἐργασίας πρὸς μετασχηματισμὸν αὐτῶν εἰς ἐπαναστατικὴν συνέλευσιν καὶ ἐκλογὴν προσωρινῆς κυβερνήσεως τῆς Κρήτης. Ἡ εἴδησις αὕτη γνωσθεῖσα ἐν Ἑλλάδι ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἐν Μακεδονίᾳ συμβαίνοντα ἐξήγειρεν ἐκ νέου ἄκρατον ἐνθουσιασμόν, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς κηρύξεως τῆς ἑνώσεως μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἐν τῇ πεποιθήσει δὲ ὅτι ἡ Κυβέρνησις πολιτεύεται κακῶς ἐμποδίζουσα τὴν ἀναπέτασιν τῆς κυανολεύκου ἐπὶ τῆς νήσου, πεποίθησιν, ἣν ἐνέπνευσαν τὰ θούρια τῶν ἐφημερίδων καὶ τὸ ἀνεπιβάλλον τῶν κυβερνώντων, σώματα ἐθελοντῶν ἤρξαντο σχηματιζόμενα πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἰουνίου τοιαῦτα σώματα εἶχον κατέλθῃ εἰς Κρήτην ὑπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Μάνον καὶ τὸν Νταφώτην, ὅστις ἀπεβιβάσθη εἰς τὸ τμῆμα Ἡρακλείου, τέσσαρες δὲ ἀξιωματικοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἠγωνίζοντο μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν, ὁ Καλομενόπουλος, ὅστις μεταβὰς εἰς Ἀμάριον ἀνεγνωρίσθη γενικὸς ἀρχηγὸς τῆς ἐπαρχίας ταύτης, ὁ Βάσσος, ὁ Μάνος καὶ ὁ Μουρούζης, ὅστις ἀπεβιβάσθη εἰς Σέλινον. Ἀλλὰ τὴν φορὰν ταύτην τὸ κοινὸν φρόνημα ἐρχόμενον εἰς ἄκραν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πολιτικὴν τῆς κυβερνήσεως ἐπέδρασεν καὶ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ καὶ ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἐξεδηλώθη εἰς ἐπίφοβον σύμπτωμα διὰ τὴν πειθαρχίαν καὶ τὴν ἐν μέλλοντι πολέμῳ τύχην αὐτοῦ. Τὴν νύκτα τῆς 26 πρὸς τὴν 27 Ἰουλίου ἀπέδρασαν ἐν σώματι ἐννέα ἀξιωματικοὶ καὶ εἴκοσι περίπου ὑπαξιωματικοί, μετὰ πολλῶν ἄλλων πρώην ὑπαξιωματικῶν, κατευθυνόμενοι εἰς Κρήτην ἐπὶ κεφαλῆς ἐθελοντῶν Τὸ σχέδιον αὐτῶν ἦτο πρὸ πολλοῦ γνωστὸν ἐν Ἀθήναις, ἀλλ' ἡ κυβέρνησις δὲν εἶχε τὴν δύναμιν ν' ἀναχαιτίσῃ αὐτούς. Καὶ διέταξε μὲν αὐστηρὰν πρὸς τοῦτο ἐπιτήρησιν τῶν ἀναχωρούντων ἐκ Πειραιῶς καὶ Λαυρίου ἀτμοπλοίων καὶ ἱστιοφόρων, ἀλλ'

οἱ εἰρημένοι ἀξιωματικοὶ καταρτίσαντες τὸ ἐθελοντικὸν σῶμα ἐκ Κρητῶν, εὐζώνων καὶ ἄλλων ἐντοπίων, ἐμίσθωσαν ἴδιον ἀτμόπλοιον καὶ ἀνεχώρησαν τὴν νύκτα τῆς 26 δι' εἰδικῆς ἁμαξοστοιχίας τοῦ σιδηροδρόμου Πελοποννήσου μέχρις Ἁγίων Θεοδώρων πέραν τῶν Μεγάρων καὶ ἐγγὺς τοῦ Καλαμακίου, ἐπιβάντες ἐκεῖθεν τοῦ ἀναμένοντος αὐτοὺς μικροῦ ἀτμοπλοίου «Μίνα»(*). Ὅτε τὴν ἐπαύριον ἐγνώσθη ἡ ἀπόδρασις αὐτῶν ἡ Κυβέρνησις ἐταράχθη, ζητοῦσα δὲ νὰ συγκαλύψῃ τὴν εὐθύνην αὐτῆς καὶ σώσῃ τὰ προσχήματα χάριν τῶν ξένων πρεσβευτῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον καὶ ἄλλους λόγους νὰ δυσπιστῶσι πρὸς τὴν πολιτικὴν αὐτῆς, ἕνεκεν τῆς ἀπέναντι τοῦ πλήθους ἀσταθείας της, ἐξέπεμψε διὰ τῆς ἀτμοημιολίας «Κίσσης» τὸν ταγματάρχην Δημητριάδην ἐπὶ κεφαλῆς ἀποσπάσματος, ὅπως προκαταλάβῃ καὶ ἐπαναφέρῃ τοὺς φυγάδας. Καὶ ὁ μὲν Δημητριάδης ἠναγκάσθη μετ' ὀλίγον νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτος εἰς Πειραιᾶ, καίτοι συνήντησεν αὐτοὺς εἰς Ἀντικύθηρα, ἡ δὲ Κυβέρνησις φοβουμένη μὴ τὸ κίνημα λάβῃ διαστάσεις προσεκάλει ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν Στρατιωτικῶν τοὺς ἐν τῇ πρωτευούσῃ σωματάρχας καὶ ἀπηύθυνεν αὐτοῖς διὰ τοῦ προέδρου της συστάσεις, ποιουμένη ἔκκλησιν ἐπὶ τὴν φιλοπατρίαν αὐτῶν. Καὶ ἐν τῇ περιστάσει δὲ ταύτῃ ὁ τύπος δὲν ὀλιγώρησε νὰ γίνῃ συνένοχος τῆς κυβερνητικῆς ἀνεπαρκείας, πλέξας τὸ ἐγκώμιον τῶν ἀποδράντων ἀξιωματικῶν καὶ ἐξάρας τὸν πατριωτισμὸν αὐτῶν. Ὀλίγοι δὲ ἦσαν οἱ τιμήσαντες μὲν τὸν πατριωτισμὸν τοῦτον καὶ τὰς εὐγενεῖς ἰδέας τῶν ἀπελθόντων, ὁμολογήσαντες δὲ ὅτι ἡ πρᾶξις αὐτῶν ἐμαρτύρει ἔλλειψιν στρατιωτικοῦ ἤθους καὶ ἀρετῆς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ παράλειψιν τοῦ πρὸς τὴν πολιτείαν καθήκοντος. Δυστυχῶς ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἔπασχεν ἐξ ἐλλείψεως πεφωτισμένης συνειδήσεως καὶ ἡ ἔλλειψις αὕτη ἐμαρτυρήθη πλειότερον, ὅταν ὁ ἄκρατος πατριωτισμὸς καὶ ἡ τυφλὴ γνώμη τῶν πολλῶν, ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ἀδυναμίας τοῦ κράτους, προερχομένης τὸ μὲν ἐκ τῆς κα-

(*) Οἱ μεταβάντες εἰς Κρήτην ἀξιωματικοὶ ἦσαν οἱ ἑξῆς:

Κυριακούλης Πιερράκος Μαυρομιχάλης, ὑπολοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ, Στέφ. Μεταξᾶς ἀνθιππίλαρχος, Γεώργιος Μεταξᾶς ἀνθυπίλαρχος ἀδελφοί, Κ. Τσόντος ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ, Νικόλαος Κορδέλλας ἀνθυπίλαρχος, Γ. Κολοκοτρώνης ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πεζικοῦ, Ἀν. Ῥοΐδης Καλίνσκης ἀνθυπίλαρχος, Βασ. Κολοκούβαρος ἀνθυπολοχαγὸς τῆς οἰκονομίας.

Μετ' αὐτῶν δὲ συγκατῆλθον δύο δημοσιογράφοι καί τινες πολῖται

ταστροφῆς τῶν οἰκονομικῶν του, τὸ δὲ ἐκ τῆς ἀσυνταξίας τῶν ὑπαρχουσῶν δυνάμεων, ὡδήγησαν αὐτὸ εἰς πόλεμον, διὰ τὸν ὁποῖον ἥκιστα ἦτο παρεσκευασμένον. Οὐδὲν ὅμως ἄπορον τῷ φιλοσοφοῦντι ὅτι ταῦτα οὕτως ἐκρίνοντο τότε. Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία διὰ μακρῶν καλλιεργήσασα τὸν ἀτομισμὸν διὰ τοῦ παραδείγματος τῶν ἀρχόντων αὐτῆς καὶ τῆς εἰς ἄκρον ἀναπτύξεως τῶν μειονεκτημάτων τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, ἀπέμαθε κατὰ πολὺ τὴν πρὸς τὸ καθῆκον ἀφοσίωσιν, καὶ κατέστησε καθ' ὑπερβολὴν ἐλαστικὸν τὸ μέτρον τῆς κρίσεώς της προκειμένου περὶ τῶν ὑποχρεώσεων τῶν ἀτόμων πρὸς τὸ κράτος.

Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῶν συγκινήσεων τούτων καὶ τῆς ἐξάψεως τῶν πνευμάτων ἐκ τῆς προπομπῆς τῶν ἐθελοντικῶν σωμάτων, εἰς ἃ προσετέθησαν καὶ τὰ ὑπὸ τὸν βουλευτὴν Γυθείου Λεωνίδαν Πετροπουλάκην, τὴν ἐπιοῦσαν τῆς ἀποδράσεως τῶν ἀξιωματικῶν κατέφθανεν ἐν Ἀθήναις ἡ εἴδησις τῆς συγκροτήσεως τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως τῶν Κρητῶν. Μετὰ τὴν πρὸς τὸν Γεν. Διοικητὴν ἐπίδοσιν τῆς τελευταίας διαμαρτυρίας τῆς 20 Ἰουλίου πολλοὶ τῶν ἐν Χανίοις βουλευτῶν ἀνεχώρησαν κρύφα ἐκ Χανίων καὶ μετέβησαν παρὰ τῇ Ἐπιτροπῇ τῆς Μεταπολιτεύσεως, ἀπελπισθέντες περὶ τῆς εἰρηνικῆς λύσεως τοῦ ζητήματος. Ἡ Ἐπιτροπὴ συμμεριζομένη τὴν γνώμην ταύτην προεκάλεσε γενικὴν συνάθροισιν ἐν Τζιτζιφέ, μεσογείῳ χωρίῳ τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου μεταξὺ τοῦ ἡρωϊκοῦ Βάμου καὶ τοῦ Φρὲ ὑπὸ τὰς ὑπωρείας τῶν Λευκῶν Ὀρέων. Ἡ συνάθροισις αὕτη ἐγένετο τὴν 26 Ἰουλίου καὶ ἦν ἡ μεγίστη πασῶν, ὅσαι ἐγένοντο ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐπαναστάσεως. Συνῆλθον δὲ πληρεξούσιοι καὶ ἀρχηγοὶ ἐξ ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν τῆς νήσου, πλὴν ὀλίγων ἐκ τῶν ἀνατολικῶν τμημάτων, οἱ ὁποῖοι ὡς ἐκ τῆς μεγάλης ἀποστάσεως ἔφθασαν βραδύτερον. Οἱ συνελθόντες πληρεξούσιοι ὥρισαν ἐπιτροπήν, ὅπως ἐργασθῇ ἐπὶ τοῦ προκαταρκτικοῦ σχεδίου τοῦ καταρτισμοῦ τῆς Ἐπαναστατικῆς συνελεύσεως. Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη καταρτισθεῖσα μέχρι τῆς μεσημβρίας τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὑπέβαλεν ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν τῶν λοιπῶν πληρεξουσίων καὶ τοῦ συνηθροισμένου λαοῦ τὸ ἑπόμενον πρακτικόν.

«Οἱ Πληρεξούσιοι τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης συνελθόντες σήμερον τὴν 26 τοῦ μηνὸς Ἰουλίου 1896 ἐν τῷ χωρίῳ Τζιτζιφὲ τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου, ὅπως καταρτίσωσιν ἐπαναστατικὴν γενικὴν

τῶν Κρητῶν Συνέλευσιν, ἵνα καθορίσῃ τὴν ὑπὸ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ τηρητέαν πορείαν ἐν τῇ παρούσῃ περιστάσει, ἀποφασίζουσι τάδε.

Α΄.) Ἡ ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις θέλει ἀποτελεσθῇ α) ἐξ 20 ἀντιπροσώπων ἐξ ἑκάστης ἐπαρχίας, ἐκλεγομένων ἐν δικαίᾳ ἀναλογίᾳ ὑπὸ τῶν διαφόρων δήμων ἑκάστης ἐπαρχίας, καὶ ἐξ 6 ἀντιπροσώπων ἐξ ἑκάστης τῶν τριῶν πόλεων. Πρὸς τήρησιν τῆς ἀναλογίας ταύτης θέλει ληφθῇ ὑπ' ὄψει καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ ἑπόμενον ἐδάφιον θέλουσι θεωρηθῇ ὡσαύτως μέλη τῆς ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως. β) Ἐκ τῶν 48 μελῶν τὰ ὁποῖα σήμερον ἀπαρτίζουσι τὴν ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως.

Β΄.) Ὅσαι τῶν ἐπαρχιῶν ἔχουσιν ἐκλέξει ὀλιγωτέρους τῶν 20 πληρεξουσίων, θὰ προσκληθῶσι νὰ συμπληρώσωσι τὸν ἀριθμὸν τοῦτον, ὅσαι δὲ περισσοτέρους νὰ περιορίσωσι τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν εἰς 20 κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁριζόμενα, ὅσαι δὲ ἐπαρχίαι δὲν προέβησαν εἰσέτι εἰς ἐκλογὰς θὰ προσκληθῶσι νὰ ἐνεργήσωσι τοιαύτας.

Γ΄.) Αἱ ἐκλογαὶ τῶν πληρεξουσίων ἑκάστης ἐπαρχίας, ὁσάκις ἤθελεν ἐγερθῇ ἀμφισβήτησίς τις κατ' αὐτῶν, θέλουσιν ἐξελέγχεσθαι ἀπὸ ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐκ 2 μελῶν ἐκλεγομένων ἀπὸ ἑκάστης τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν.

Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη θέλει δικάζει τελεσιδίκως τὰς κατὰ τῶν ἐκλογῶν τούτων ἐνστάσεις.

Δ΄.) Τὰς ἐργασίας τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως διευθύνει 1 πρόεδρος, 3 ἀντιπρόεδροι, 1 γενικὸς γραμματεύς, 1 εἰδικὸς γραμματεύς, 1 γραμματεὺς τῆς ἐξωτερικῆς ἀλληλογραφίας καὶ 4 ὑπογραμματεῖς. Ὡς πρόεδρος ἐκλέγεται ὁ γέρων Κώστας Βολουδάκης, (γενικὸς ἀρχηγὸς τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866), ἀντιπρόεδροι ὁ Παπᾶ Ἐμμανουὴλ Κασέλας, Μάρκος Ζερβὸς καὶ Γ. Ἀνδρεκάκης. Γενικὸς γραμματεὺς ὁ Ν. Ζουρίδης, εἰδικὸς γραμματεὺς ὁ Ἀντ. Καντζουράκης, γραμματεὺς ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἀλληλογραφίας ὁ Γ. Πωλιουδάκης καὶ ὑπογραμματεῖς οἱ Ἐμμ. Πανηγυράκης, Ἐμμ. Κουσκουμβεκάκης, Ν. Πιμπλάκης καὶ Ἰω. Βάντολας.

Ε΄.) Μετὰ τὴν ἐξέλεγξιν τῶν ἀμφισβητουμένων ἐκλογῶν καὶ τὴν συγχώνευσιν τῶν 2 σωματείων ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις θέλει προβῇ εἰς νέας ἀρχαιρεσίας καὶ εἰς τὴν ψήφισιν ὁριστικοῦ κανονισμοῦ τοῦ σωματείου.

Εἰς πίστωσιν ἐγένετο τὸ παρὸν πρακτικόν, ὅπερ ἀναγνωσθὲν καὶ ἐν-

νοηθὲν ὑπεγράφη ὑπὸ τῶν πρὸς τοῦτο ἐκλεχθέντων ὑπὸ τῶν ἀμέσων πληρεξουσίων ἑκάστης ἐπαρχίας ἀντιπροσώπων.»

Ἐγκριθέντος ἄνευ ἀντιρρήσεως τοῦ πρακτικοῦ τούτου ἡ Γενικὴ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν κατηρτίσθη τὴν αὐτὴν ὥραν. Προσωρινὸς δὲ πρόεδρος αὐτῆς ἐξελέγη μέχρι τοῦ ὁριστικοῦ καταρτισμοῦ τοῦ σωματείου ὁ ὑπερεννηκοντούτης ἀρχηγὸς Γέρω—Κώστας Βολουδάκης, ἐκπροσωπῶν τὴν ζῶσαν ἱστορίαν τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης ἀπὸ τοῦ 1821 καὶ ἀριθμῶν τὸ 75 ἔτος τῆς πολεμικῆς αὐτοῦ ζωῆς. Ἡ πρᾶξις αὕτη, τῆς καταρτίσεως τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως, περιέχουσα ἐν ἑαυτῇ τὴν ἀποκήρυξιν τῆς ἐπὶ τοῦ τόπου κυριαρχίας τοῦ Σουλτάνου, ἀπετέλει τελεσίγραφον τοῦ κρητικοῦ λαοῦ πρὸς τὴν Πύλην. Τὴν ἔννοιαν ταύτην διετύπου σαφῶς ἡ πρὸς τοὺς προξένους τῶν μεγάλων δυνάμεων ἀνακοίνωσις τοῦ καταρτισμοῦ τῆς Ἐπαναστατικῆς συνελεύσεως ὑπὸ τοῦ προεδρείου αὐτῆς δι' ἐγγράφου συνταχθέντος ἐν Τζιτζιφὲ καὶ ἐπιδοθέντος ἐν Χανίοις. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο δικαιολογοῦν τὸ διάβημα τῶν Κρητῶν καὶ ἀποτελοῦν πρότυπον καθαρεύοντος καὶ γλαφυροῦ ὕφους προσέθετεν ἐν τέλει :

«Τούτου ἕνεκα ὁ χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης φοβούμενος μήπως αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἀποκαρτερήσωσι πρὸ τοῦ ἐγχειρήματος, προέβη εἰς τὴν συγκρότησιν Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως, σκοπῶν ὅπως εὑρισκόμενος ἐνώπιον νέας τινὸς καταστροφῆς, τελουμένης πρὸ τοῦ ἡνωμένου καὶ ἀπρακτοῦντος κραταιοῦ Εὐρωπαϊκοῦ στόλου, ἢ ἐνώπιον ἀσκόπου παρατάσεως τοῦ χρόνου, ἀφοῦ ἐπὶ ἔτος ὁλόκληρον ἐγένετο ἕρμαιον ὑποσχέσεων καὶ καταστροφῶν, προβῇ εἰς τὰς ἱερὰς ἐκείνας ἀποφάσεις, αἵτινες συγκλονοῦσι τὴν ψυχήν του, καὶ αἵτινες καὶ τὰς θυσίας τοῦ αἵματος καὶ τὰς παντοίας καταστροφὰς σμικρύνουσι διὰ τῆς γλυκυτάτης παρηγορίας, ὅτι κατατίθενται εἰς τὸν βωμὸν τῆς ἐλευθερίας. Ἔχομεν δὲ δι' ἐλπίδος, κ. Πρόξενε, ὅτι ὁ χριστιανικὸς λαὸς τὸν ὁποῖον τόσον ἐπαξίως ἀντιπροσωπεύετε, δὲν θὰ ἴδῃ ἀπαθῶς τὰς θυσίας τῆς Κρήτης, ἥτις τοῦτο μόνον διαπράττει τὸ ἔγκλημα ὅτι ζητεῖ ἔρεισμα καὶ παρηγορίαν τῶν μητρικῶν ἀγκαλῶν.

Εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν θ' ἀναγγείλητε εἰς τὴν Κυβέρνησιν Ὑμῶν τὴν συγκρότησιν Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως καὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ προσωρινοῦ προεδρείου αὐτῆς».

Ἡ Πύλη δὲν ἐβράδυνε ν' ἐννοήσῃ τὴν ἀληθῆ σημασίαν τοῦ τελευταίου διαβήματος τῶν Κρητῶν. Ὁ καταρτισμὸς τῆς Ἐπαναστατι-

κῆς Συνελεύσεως, ἀποτελῶν τὸ τελευταῖον βῆμα πρὸς τὴν κήρυξιν τῆς ἑνώσεως καὶ τὴν ἀποκοπὴν παντὸς δεσμοῦ, συνδέοντος τὴν Κρήτην πρὸς τὴν κυριαρχίαν της, κατετάραξε τὸν Σουλτάνον. Ἡ δὲ καμαρίλα τοῦ Γιλδὶζ κατεπτοημένη, ἀλλὰ καὶ μὴ θέλουσα νὰ ὑποχωρήσῃ, ἔσπευσε ν' ἀποστείλῃ εἰς Κρήτην ὡς ἐκτάκτους ἀπεσταλμένους τοῦ Σουλτάνου τὸν Ζιχνῆ πασσᾶν καὶ τὸν Οἰκιάδην βέην, ἐπιφορτισμένους νὰ ἔλθωσιν εἰς συνενόησιν μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Κρητῶν καὶ πείσωσιν αὐτοὺς νὰ παραιτηθῶσι τῶν αἰτημάτων ἐκείνων, ἅτινα ἔθιγον καιρίως τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ Σουλτάνου.

Οἱ ἀπεσταλμένοι οὗτοι τυχόντες ἰδιαιτέρας ἀκροάσεως παρὰ τῷ Σουλτάνῳ ἀνεχώρησαν ἐσπευσμένως διὰ Χανία, ἔνθα ἐλάχιστα εὗρον παρεσκευασμένον τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἀποστολὴν αὐτῶν, καθ' ὅσον πλὴν τῶν ἄλλων ἐμεσολάβησαν καὶ αἱ σφαγαὶ τῆς Ἀνωπόλεως. Τὴν ἐπιοῦσαν τοῦ καταρτισμοῦ τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως, 27 Ἰουλίου ἡμέραν Σάββατον, ἐν τῷ τμήματι Ἡρακλείου χίλιοι ἐντόπιοι Τοῦρκοι ὁπλισθέντες ἐπετέθησαν ἐξ ἐνέδρας κατὰ τοῦ χωρίου Ἀνωπόλεως, τρεῖς ὥρας ἀπέχοντος τοῦ Ἡρακλείου, καὶ τῶν μετοχίων Γοῦρνες, Πελεκητὰ καὶ Μονῆς Ἀνωπόλεως. Οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων τούτων διατελοῦντες ἄοπλοι καὶ οὐδὲν ἐκ τῶν προτέρων γνωρίζοντες ἔπεσαν θύματα τῆς θηριωδίας τῶν φανατικῶν Μουσουλμάνων, οἱ ὁποῖοι περιεκύκλωσαν αὐτοὺς ἐκ τριῶν σημειῶν. Τριάκοντα καὶ δύο Χριστιανοὶ ἐσφαγιάσθησαν, ὀκτὼ δὲ ἄλλοι ἐτραυματίσθησαν. Αἱ μοναὶ καὶ αἱ ἐκκλησίαι Ἁγίου Ἰωάννου, Παναγίας, προφήτου Ἠλία, καὶ Μεταμορφώσεως παρεδόθησαν εἰς τὰς φλόγας, ὁ δὲ ἱερομόναχος Ἱερεμίας ὑπέστη μαρτύριον, τεθεὶς ἐπὶ πυρᾶς, ἀφ' οὗ πρότερον οἱ κακοῦργοι ἀπέκοψαν τὴν ῥῖνα, τὰ ὦτα καὶ τὰς χεῖρας αὐτοῦ. Οὐδεὶς δὲ θὰ διέφευγε τὸν θάνατον ἐκ τῶν εναπομεινάντων, ἐὰν δὲν κατέφθανον ὁπλοφόροι χριστιανοὶ ἐκ Γουβῶν καὶ τῶν πλησιοχώρων μερῶν, ἐπὶ τῇ θέᾳ τῶν ὁποίων οἱ Τοῦρκοι ἀπῆλθον καύσαντες τὴν Ἀνώπολιν καὶ ἀπαγαγόντες βόας, ἡμιόνους καὶ ὄνους περὶ τοὺς ἑκατόν, αἰγοπρόβατα δὲ περὶ τὰ 1500. (*)

(*) Οἱ πεσόντες κατὰ τὰς σφαγὰς ταύτας καὶ μαρτυρήσαντας ἦσαν 1) Χατζῆ Ἱερεμίας. ἱερομόναχος 2) Ἰωακεὶμ ἱερομόναχος 3) Γεωργ. Κατερινάκης 4) Ἰγνάτιος ἱερομόναχος 5) Δράκος Ζεμπύλας 6) Ἑλένη Ζεμπύλα 7) Ἐμμ. Ροδογιαννάκης 8) Μιχ. Καμπεράκης 9) Εὐάγ. Καμπεράκης 10, Λ

Μετὰ τὰς ἐν τῇ 'Ανωπόλει θηριωδίας οἱ μὲν πολλοὶ ἐκ τῶν ἐνόπλων ὀρδῶν τῶν Τούρκων ἐλεηλάτησαν τὰ ἐγγὺς τῆς 'Ανωπόλεως χωρία. Τινὲς δὲ ἐκ τῶν συμμοριτῶν εἰσῆλθον εἰς 'Ηράκλειον κομίζοντες τὴν πλουσίαν λείαν, ἡ ὁποία εἵλκυσε καὶ ἄλλους πολλοὺς τῶν Μουσουλμάνων να ἐπιδοθῶσιν εἰς ὁμοίας ἐπιδρομάς. 'Η Τουρκικὴ διοίκησις 'Ηρακλείου ἀντὶ παντὸς ἄλλου μέτρου ἔσπευσε ν' ἀποστείλῃ στρατόν, ἵνα καταλάβῃ τὸ ὀχυρὸν χωρίον 'Επισκοπὴ πρὸς προστασίαν τῶν ἐπιδρομέων Τούρκων, ἐν ᾗ περιπτώσει κατεδιώκοντο ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Ὅπως μὴ εὕρῃ δὲ ἀντίστασιν ὁ τουρκικὸς στρατὸς εἰς τὴν κατάληψιν τοῦ χωρίου, προσεπάθει νὰ παραπείσῃ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ τοὺς ὑπὸ τὸν ὁπλαρχηγὸν Τριφύτσαν ἄνδρας, ὅτι ἡ κίνησις αὕτη τοῦ στρατοῦ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν προστασίαν τῶν Χριστιανῶν. Τούτου δὲ μὴ γενομένου πιστευτοῦ ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατὸς καταλαβὼν ὀχυρὰν θέσιν προσέβαλε τὸ χωρίον, ἐν ᾧ οἱ ἐντόπιοι Τοῦρκοι ἐμάχοντο κατὰ τοῦ σώματος τοῦ Τριφύτσα. Εὐτυχῶς πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν μαχομένων κατέφθασεν ὁ Νταφώτης μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν, ἐπέπεσε δὲ κατὰ τῶν ἐντοπίων Τούρκων μετὰ τοσαύτης ὁρμῆς, ὥστε πολλοὺς μὲν ἔτρεψεν εἰς φυγὴν περὶ τοὺς ὀγδοήκοντα δὲ ἐνέκλεισεν ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωρίου. 'Ο τουρκικὸς στρατὸς λαβὼν ἐπικουρίας ἔλυσε κατόπιν τὴν πολιορκίαν τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Τούρκων, τῶν Χριστιανῶν μὴ δυνηθέντων νὰ ἐγκαρτερήσωσιν ἐλλείψει φυσιγγίων, ἀλλ' αἱ ἀπώλειαι αὐτῶν ἦσαν μεγάλαι. Μετὰ νέαν δὲ συμπλοκὴν ἐλεηλάτησαν τὴν μονὴν 'Αγκαράθου, ἐν ᾗ εἶνε ἡ ἐπισκοπὴ Χερρονήσου καὶ ἔκαυσαν τὰ χωρία Σγουροκεφάλι, Σκόπελα, Γάλιμπε, Θραψανὸ τὸ μεγαλείτερον καὶ πλουσιώτερον

Χατζάκης 11) Ἄννα Χατζάκη 12) 'Εμμ. Παππαδάκης 13) Νικ. Παππαδάκης 14) Χαραλ Κοκκινάκης 15) 'Ελευθ Μακκάκης 16) Νικόλ. Ψαράκης 17) Κωνστ. Ψαράκης 18) 'Ιωάν. Χατζάκης 19) Νικ. Πετράκης 20) 'Εμμ. Παπαδογιαννάκης 21) Ζαχ. Τζαβλάκης 22) Γεώρ. Ψιλλάκης 23) 'Εμμ. Μηλαθιανάκης 24) Γεωρ. Πετσουράκης 25) Νικ. Λαγουδιανάκης 26) Γεωρ. Λαγουδιανάκης 27) 'Εμμ. Μακκάκης 28) 'Εμμ Κανάκης 29) 'Αναγ. Βουβάκης 30) Ἄννα Χατζοπούλου 31) Γεωρ. Κοκκίνης 5 ἐτῶν 32) Στέφ. Κλινάκης 5 ἐτῶν.

'Ετραυματίσθησαν δὲ οἱ 1) Γεωρ. Παναγιωτάκης 4 ἐτῶν 2) Μαρία Λαγουδοπούλου 3). Γεωρ. Μαναδάκης 4) 'Ελένη Λαγουδοπούλου 1 $^1/_2$ ἔτους 5) Διον. 'Ιερομόναχος 6) 'Ιωαν. Μηλαθιανάκης 7) 'Ιωαν. Πετράκης 8) 'Εμμανουὴλ Χατζάκης.

χωρίον τῆς πεδιάδος, Ζωφόρους, Σαμπά, Ἀποστόλους, Καρδουλιανό, Διβαϊδέ. Πρὸς ἀντιπερισπασμὸν δὲ τῶν δηώσεων τούτων χίλιοι ἔνοπλοι Μαλεβυζιῶται κατῆλθον ἐπὶ τῶν ἄνωθεν τοῦ Δρακουλιάρη ὑψωμάτων καὶ συνεκρότησαν μάχας πρὸς τὸν στρατὸν καὶ τοὺς ἐντοπίους Τούρκους περὶ τὸ Γάζι, ἃς παρηκολούθουν οἱ κάτοικοι Ἡρακλείου ἀπὸ τῶν τειχῶν τοῦ φρουρίου πρὸς τὸ μέρος τῆς Πύλης τῶν Χανίων καὶ οἱ κυβερνῆται τῶν ξένων στόλων ἀπὸ τῶν πλοίων των. Ἡ θέα αὐτῆς καὶ τῶν εἰσκομιζομένων τραυματιῶν ἐξηρέθιζε τοὺς Τούρκους, ἡ δὲ θέσις τῶν χριστιανῶν, καίτοι πολὺ ἐξ αὐτῶν εἶχον μεταναστεύση εἰς Πειραιᾶ, ἦτο ἐντελῶς ἀκροσφαλής.

Τὰ γεγονότα ταῦτα ἐπέφερον ἐρεθισμὸν καὶ ἐν Χανίοις, ὅταν δὲ οἱ δύο αὐτοκρατορικοὶ ἀπεσταλμένοι ἀφίκοντο αὐτόθι τὴν 1 Αὐγούστου, εὗρον τὴν πόλιν διατελοῦσαν ἐν πανικῷ. Οἱ πρόξενοι ἀποδώσαντες τὰ συμβάντα εἰς τὴν τουρκικὴν διοίκησιν καὶ εἰς τὴν κακὴν πίστιν τοῦ Ἀβδουλλάχ, ἐνεργοῦντος ἀνεξαρτήτως τοῦ πολιτικοῦ διοικητοῦ, ἐζήτησαν τὴν ἄμεσον ἀνάκλησιν αὐτοῦ, ἣν εἶχε μὲν ὑποσχεθῆ ἡ Πύλη, πάντοτε ὅμως ἀνέβαλε. Καὶ ἀνεκλήθη μὲν τὴν φορὰν ταύτην ὁριστικῶς ὁ Ἀβδουλλὰχ ἀναχωρήσας ἐκ Χανίων καὶ ἀντικατασταθεὶς διὰ τοῦ στρατηγοῦ Ἰμπραὴμ πασσᾶ, υἱοῦ τοῦ στρατάρχου Νακὴμ πασσᾶ, ἀλλ' ἡ ἀνακωχὴ εἶχε πλέον καταλυθῆ, καὶ αἱ ἐχθροπραξίαι ἐγενικεύθησαν καὶ ἐπανελήφθησαν καθ' ὅλην τὴν νῆσον. Καίτοι αἱ συνθῆκαι αὗται δὲν ἦσαν εὐνοϊκαὶ διὰ τοὺς δύο αὐτοκρατορικοὺς ἀπεσταλμένους, προσεκάλεσαν οὗτοι ἅμα τῇ ἀφίξει των εἰς τὸ διοικητήριον τοὺς ἐν Χανίοις ὑπάρχοντας βουλευτάς, οἱ ὁποῖοι ἀπέστειλαν ὡς ἀντιπροσώπους αὐτῶν ἐπιτροπὴν ἀποτελουμένην ἐκ τῶν βουλευτῶν Σφακιανάκη, Ἱερονομάκη, Ζωγράφου, Παπαδοπέτρου, Μ. Σφακιανάκη, Φανταλίδου καὶ Παπαδάκη. Πρὸς τοὺς βουλευτὰς τούτους οἱ δύο ἀπεσταλμένοι ἀνεκοίνωσαν ὅτι ὁ Σουλτάνος ἀπέστειλεν αὐτοὺς εἰς Κρήτην μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ μελετήσωσι τὴν κατάστασιν τῆς νήσου καὶ νὰ συζητήσωσι μετὰ τῶν βουλευτῶν τὰ ὑποβληθέντα αἰτήματα. Ὑπέδειξαν δὲ εἰς αὐτοὺς τὴν ἀνάγκην νὰ διαγραφῶσι τὰ αἰτήματα ἐκεῖνα, ἅτινα ἔθιγον τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τῆς αὐτοκρατορίας, ὡς τὸ τῆς ἀρνησικυρίας καὶ τὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐγγυήσεως. Οἱ βουλευταὶ ἠρνήθησαν πᾶσαν συζήτησιν ἰσχυρισθέντες ὅτι τὰ αἰτήματα ταῦτα ὑπέδειξεν ὁ λαός, ὅστις οὐδεμίαν ἄλλην ἔδωκεν

αὐτοῖς ἐντολήν. Πράγματι δὲ ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις πληροφορηθεῖσα τὴν ἄφιξιν τῶν δύο ἀπεσταλμένων δι' ἐγγράφου αὐτῆς πρὸς τοὺς βουλευτάς, συνταχθέντος τὴν 1 Αὐγούστου ἐν Τζιτζιφέ, ἐδήλου αὐτοῖς, ὅτι οὐδεμίαν ἐνέργειαν αὐτῶν ἤθελεν ἀναγνωρίσει καὶ ἐζήτει, ὅπως «ἐν τῷ συμφέροντι τῆς κοινῆς πατρίδος δηλώσωσιν ἁρμοδίως ὅτι ἔληξεν ἡ ἀνατεθεῖσα αὐτοῖς ἐντολὴ καὶ ὅτι τὰ περαιτέρω ἀνήκουσιν εἰς τὴν Γενικὴν ἐπαναστατικὴν τῶν Κρητῶν Συνέλευσιν». Ἐπειδὴ δὲ δι' ἐπιστολῆς του ἀπὸ 3 Αὐγούστου ὁ ἕλλην πρόξενος, εἰς γνῶσιν τοῦ ὁποίου περιῆλθε τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφον, συνεβούλευσεν εἰς τοὺς περὶ τὴν Ἐπαναστατικὴν Συνέλευσιν μετριοπάθειαν καὶ συνετὴν στάσιν ἀπέναντι τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐπιτρόπων, ὧν ἡ ἀποστολὴ ἐνεδείκνυεν ὅτι ὁ Σουλτάνος ἠννόησε τὴν ἀνάγκην τῆς πρὸς τοὺς Κρῆτας συνεννοήσεως, τὸ προεδρεῖον τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως δι' ἐγγράφου αὐτοῦ πρὸς τὸν κ. Γεννάδην προέβαινεν εἰς τὰς ἑξῆς δηλώσεις. «Δηλοῦμεν ὑμῖν κατ' ἀπόφασιν ληφθεῖσαν σήμερον τῇ 4 Αὐγούστου ἐν Κάμποις Κυδωνίας ὑπὸ τῆς «Γενικῆς Ἐπαναστατικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως» ὅτι οἱ ἐπαναστάται εἰς οὐδεμίαν θὰ στέρξωσι νὰ ἔλθωσι διαπραγμάτευσιν μετὰ τῶν Αὐτοκρατορικῶν Ἐπιτρόπων, οὔτε διὰ τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως οὔτε διὰ τῆς Βουλῆς, ἧς ἔληξεν ἤδη ὡρισμένως ἡ ἐντολὴ καὶ ἡ ἁρμοδιότης. Αἱ μεγάλαι Εὐρωπαϊκαὶ Δυνάμεις διὰ τῆς παρεμβάσεως αὐτῶν παρὰ τῇ Πύλῃ, καὶ συμφώνως πρὸς τὰς προφορικὰς δηλώσεις τῶν ἐν Χανίοις προξένων καὶ πρὸς τοὺς ἐν Χανίοις κ. Χριστιανοὺς βουλευτὰς καὶ ἐκ τῆς καθ' ὅλου πορείας τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, ἀνεδέχθησαν τὴν ἐπίλυσιν τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, πᾶσα δὲ πρότασις καὶ διαπραγμάτευσις δέον ν' ἀπευθύνεται πρὸς αὐτὰς καὶ ὁ Χριστιανικὸς λαὸς παρ' Αὐτῶν περιμένει καὶ μόνον ν' ἀκούσῃ τὴν τελικὴν ἀπάντησιν ἐπὶ τῶν αἰτημάτων του.

Ἄλλως τε ἀφοῦ τὰ αἰτήματα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ εἶνε ἤδη διατετυπωμένα καὶ τυγχάνουσι γνωστὰ πρὸ πολλοῦ τῇ Πύλῃ, ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις θεωρεῖ ἄσκοπον τὴν ἐκ νέου διατύπωσιν αὐτῶν καὶ τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἔναρξιν διαπραγματεύσεων πρὸς τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ἀπεσταλμένους, διότι ὁ χρόνος, ὅστις ἤθελε καταναλωθῇ εἰς ματαίας διαπραγματεύσεις δύναται νὰ διατεθῇ ἐπωφελέστερον πρὸς ὁριστικὴν διακανόνισιν τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῶν πραγμάτων».

Ἡ στάσις αὐτὴ τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως ἦτο σύμφωνος

πρὸς τὴν ἀπόφασιν τῶν χριστιανῶν βουλευτῶν. Ἀλλ' οἱ πρόξενοι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἤρξαντο ἀσκοῦντες μεγίστην πίεσιν ἐπ' αὐτῶν κατόπιν ταὐτοσήμου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τηλεγραφήματος (*). Ἐν πρώτοις οἱ πρόξενοι παρέσχον εἰς τοὺς βουλευτὰς τὴν ἐξήγησιν ὅτι τὸ Κρητικὸν ζήτημα θὰ λυθῇ μεταξὺ τῶν Δυνάμεων καὶ τῆς Πύλης. Κατόπιν δὲ συνεβούλευσαν τοὺς Κρῆτας νὰ ἀποφύγωσι πᾶσαν ῥῆξιν εἰς τὰς συνενοήσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς ἐκτάκτους τοῦ Σουλτάνου ἐπιτρόπους. Ἡ στιγμὴ ἔλεγε τὸ τηλεγράφημα τοῦ Ἄγγλου πρέσβεως πρὸς τὸν Βιλλιώτην εἶνε λίαν σοβαρὰ (très imponlanl) καὶ οἱ Κρῆτες δέον νὰ δείξωσι προσοχὴν καὶ σύνεσιν. Μετὰ τὰς πιέσεις ταύτας οἱ Κρῆτες βουλευταὶ ἠναγκάσθησαν νὰ δεχθῶσι τὴν ἄσκοπον συζήτησιν τῶν αἰτημάτων πρὸς τοὺς δύο αὐτοκρατορικοὺς ἀπεσταλμένους, ἐκτὸς τῆς συνελεύσεως, μὴ λαμβάνοντες τουτέστιν ὑπ' ὄψιν τοὺς Ὀθωμανοὺς βουλευτὰς καὶ ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἀποδοχῆς τοῦ πορίσματος τῶν συνενοήσεων ὑπὸ τῆς Γενικῆς ἐπαναστατικῆς συνελεύσεως τῶν Κρητῶν, ἣν ἀνεγνώριζον ὡς μόνην ἁρμοδίαν νὰ δώσῃ τὸ κῦρος τῆς ὁριστικῆς ἐκ μέρους τοῦ κρητικοῦ λαοῦ ἀποδοχῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἔληξε τὸ τεσσαρακονθήμερον διάστημα τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνελεύσεως, οἱ Κρῆτες ἐδέχθησαν, ὅπως διὰ διατάγματος παραταθῇ τοῦτο χάριν τῶν διαπραγματεύσεων ἐπὶ 15 ἡμέρας εἰσέτι. Μετὰ τοῦτο οἱ βουλευταὶ εἰσῆλθον εἰς προκαταρκτικὰς μετὰ τοῦ Ζιχνῆ πασσᾶ διαπραγματεύσεις, προσκαλέσαντες καὶ τοὺς λοιποὺς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις συναδέλφους αὐτῶν, ὅπως προσέλθωσιν ἐν Χανίοις. Ἀλλ' αἱ διαπραγματεύσεις προσέκοψαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, διότι οἱ Κρῆτες βουλευταὶ ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἀρνησικυρίας ἀπέκρουσαν πᾶσαν ἐπέμβασιν τοῦ Σουλτάνου ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ὑποθέσεων τῆς νήσου. Ἡ διακοπὴ τῶν συνενοήσεων ἐπέφερεν ἔντασιν τῶν πραγμάτων ἐν Κρήτῃ, τόσον δὲ κρίσιμος ἦτο ἡ στιγμή, ὥστε οἱ πρόξενοι ἔσπευσαν νὰ τηλεγραφήσωσιν ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀπεσταλμένων ἐναυάγησεν. Εἰς ἀπάντησιν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεις, ἐπιθυμοῦντες νὰ προλάβωσι τὴν ῥῆξιν ἀπέστελλον πρὸς τοὺς προξένους τὴν 10 Αὐ-

(*) Τὸ ταὐτόσημον τηλεγράφημα τῶν πρεσβευτῶν εἶχεν ὡς ἑξῆς:
«Ἀποφυγὴ **ὁριστικῆς** ῥήξεως μεταξὺ ἀπεσταλμένων τοῦ Σουλτάνου καὶ βουλευτῶν. Προσπάθεια, ὅπως καθορισθῶσι μεταξὺ βουλευτῶν καὶ ἐπιτρόπων τὰ σημεῖα, ἐφ' ὧν συμφωνοῦσι καὶ τὰ ἐφ' ὧν διαφωνοῦσι. Οἱ πρόξενοι προσκαλοῦνται νὰ μεσολαβήσωσι πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ἀνωτέρω».

γούστου τὸ ἑξῆς τηλεγράφημα, μετὰ τῆς ἐντολῆς ν' ἀνακοινώσωσιν αὐτὸ πρὸς τοὺς Κρῆτας.

«Οἱ Πρέσβεις τῶν Μ. Δυνάμεων ἐξουσιοδοτήθησαν ὑπὸ τῶν Κυβερ»νήσεων αὐτῶν νὰ μεσολαβήσωσι πρὸς διευθέτησιν τοῦ Κρητικοῦ ζη»τήματος. Ἐν τῇ πεποιθήσει δὲ ὅτι οἱ Κρῆτες θέλουσιν ὑποταγῆ (se »soumettront) εἰς τὴν ἀπόφασιν, ἥτις συνομολογηθήσεται (sera con»clue) διὰ τῆς μεσολαβήσεως αὐτῶν μετὰ τῆς Πύλης, οἱ Πρέσβεις »εἰσὶν ἕτοιμοι νὰ ἐπιληφθῶσι τοῦ ἔργου (se charger de cette oeu»vre), λαμβάνοντες ὑπ' ὄψει τὰ οὐσιώδη σημεῖα (le points essenti»els) τῶν διατυπωθέντων ὑπὸ τῶν Κρητῶν αἰτημάτων!»

Πραγματικῶς δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ πρέσβεις βαρυνθέντες τὴν ἀναβλητικὴν πολιτικὴν τῆς Πύλης ἐξεπόνησαν σχέδιον παραχωρήσεων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν οὐσιωδῶν ὅρων τῶν αἰτημάτων τῶν Κρητῶν ἐν κοινῇ συνεδριάσει. Τὸ σχέδιον τοῦτο μονογραφηθὲν καὶ ἐγκριθὲν ὑπὸ τῶν δυνάμεων ὑπεβλήθη εἰς τὴν Πύλην τὴν ἐννάτην Αὐγούστου (1896), πάντων τῶν πρεσβευτῶν συνοδευσάντων τὴν ὑποβολὴν αὐτοῦ μετὰ τῶν ἀναγκαίων συστάσεων καὶ πιέσεων. Οἱ Κρῆτες βουλευταὶ λαβόντες γνῶσιν τῶν ἐνεργειῶν τούτων καὶ τοῦ τηλεγραφήματος τῶν Πρεσβευτῶν ἀπήντησαν αὐτοῖς, ὅτι «ἐπιζητήσαντες τὴν μεσολάβησιν τῶν δυνάμεων ἐλπίζουσιν ὅτι ἡ λύσις τὴν ὁποίαν θὰ προτείνωσιν αὗται ἔσται ὠφέλιμος καὶ σύμφωνος πρὸς τὸ δίκαιον αὐτῶν». Τὸ Κρητικὸν ζήτημα εἰσήρχετο τοιουτοτρόπως εἰς νέαν φᾶσιν, ὅτε ἄλλο ἀπρόοπτον γεγονὸς ἐπέσπευδε τὴν ἐπίλυσιν αὐτοῦ.

Ἀπὸ τοῦ τελευταίου ἀρμενικοῦ κινήματος τοῦ προελθόντος ἐκ τῆς ἀσυνέτου διαδηλώσεως τῶν Ἀρμενίων πρὸ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης(*) ἡ θέσις τοῦ πατριάρχου τῶν Ἀρμενίων Ματθαίου Ἰσμυρλίαν, ὡς ἐκ τῆς εἰς ἄκρον γενναίας καὶ πατριωτικῆς αὐτοῦ στάσεως ὑπὲρ τῶν δικαίων τοῦ ἔθνους του, κατέστη τόσον δύσκολος ἀπέναντι τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ὥστε ἠναγκάσθη οὗτος ἐν τέλει νὰ παραιτηθῇ. Ἡ ἐκλογὴ τῶν Ἀρμενίων πατριαρχῶν κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἀρμενικοῦ ἐθνικοῦ κανονισμοῦ, τοῦ ἀνεγνωρισμένου ὑπὸ τῆς Πύλης, γίνεται παρὰ συμβουλίου ἀποτελουμένου ἐκ λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, ἐκλεγομένων ὑπὸ τῆς ἐθνικῆς ἀρμενικῆς συνελεύσεως. Ἡ Τουρκικὴ κυ-

(*) Βλέπε ἐν σελίδι 41.

βέρνησις, ἀφ' οὗ διὰ τῶν ραδιουργιῶν της ἐπέτυχε τὴν παραίτησιν τοῦ πατριάρχου Ἰσμυρλιάν, ἔπαυσε τὸ συμβούλιον τὸ ἐκλεχθὲν παρὰ τῆς τελευταίας ἐθνικῆς ἀρμενικῆς συνελεύσεως, καὶ ἐπὶ πλέον προβαίνουσα εἰς τὴν παρανομίαν ἀντεκατέστησε τὸ συμβούλιον τοῦτο διά τινων λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, ἀφωσιωμένων εἰς τὴν καμαρίλαν τῶν ἀνακτόρων τοῦ Γιλδίζ. Εἰς τούτους δὲ ἐπεβλήθη ἡ ἐκλογή, ὡς τοποτηρητοῦ τοῦ πατριάρχου, τοῦ μητροπολίτου Βαρθολομαίου, ἀνδρὸς ἀπαρέσκοντος εἰς τὸ ἀρμενικὸν ἔθνος ὡς πιστοῦ τοῖς Τούρκοις. Κατὰ τὰς ἐκλογὰς ταύτας διεμαρτυρήθη ἡ πεφωτισμενη μερὶς τοῦ ἀρμενικοῦ ἔθνους, τὰ δὲ ἀρμενικὰ κομιτάτα ἐπελήφθησαν τῆς εὐκαιρίας, ὅπως συλλάβωσι τὸ σχέδιον νέου κινήματος ἐν Κωνσταντινουπόλει, δυναμένου νὰ ἐπαναφέρῃ καὶ πάλιν ἐπὶ τάπητος τὸ ἀρμενικὸν ζήτημα. Μετὰ ἡρωϊκῆς δὲ παραφροσύνης προέβησαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου τούτου, τὸ ὁποῖον θὰ μένῃ μοναδικὸν εἰς τὰ χρονικὰ τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγώνων τῶν ὑπὸ τὴν Τουρκίαν λαῶν. Τὴν ἑσπέραν τῆς 13 Αὐγούστου αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβεῖαι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐλάμβανον ἔγγραφον διαμαρτύρησιν τῶν ἀρμενικῶν κομιτάτων κατὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Βαρθολομαίου, ἥτις ἐθεωρήθη ὡς προειδοποίησις τῶν μετέπειτα συμβάντων. «Τὴν φορὰν ταύτην, ἔλεγεν ἡ διαμαρτύρησις, ἡ Πύλη προστίθησι τὴν ὕβριν εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν μὴ τιμωρηθέντων ἐγκλημάτων της. Αἱ δυνάμεις διὰ τῆς στάσεως αὐτῶν καθίστανται συνένοχοι τῆς Πύλης. Ἐν Κρήτῃ ὡς καὶ ἐν Ἀρμενίᾳ ὑποδέχονται τὰ αἰτήματα τῶν Χριστιανῶν μετὰ τῆς αὐτῆς περιφρονήσεως, μεθ' ἧς καὶ οἱ δήμιοί μας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπομονὴ τῶν καταπατουμένων λαῶν ἔχει τὰ ὅριά της.... Ἡ Ἀρμενικὴ ὀργὴ πρόκειται νὰ ἐκραγῇ, ὁ δὲ Σουλτάνος καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων εἶνε ὑπεύθυνοι διὰ τὰ μέσα, δι' ὧν ἡ ὀργὴ αὕτη θέλει ἐκδηλωθῇ».

Τὴν ἐπαύριον 14 Αὐγούστου, ἡμέραν τετάρτην, εἴκοσι καὶ πέντε Ἀρμένιοι ὡπλισμένοι διὰ περιστρόφων καὶ βομβῶν ἐκ δυναμίτιδος ἐπετέθησαν κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Τραπέζης, τὸ μεγαλοπρεπὲς κτίριον τῆς ὁποίας εὑρίσκεται ἐν Γαλατᾷ καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ Γαλατᾶ εἰς Πέραν. Ἕξ ἐκ τῶν Ἀρμενίων προὐχώρησαν πρὸς τὴν θύραν, οἱ δὲ ἄλλοι παρέμενον εἰς ὀλίγων βημάτων ἀπόστασιν. Οἱ προχωρήσαντες ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ζαπτιέδων καὶ τῶν Μαυροβουνίων τῶν φρουρούντων τὴν εἴσοδον, καὶ συνεπλάκησαν μετ' αὐ-

τῶν. Τέσσαρες Ἀρμένιοι καὶ τέσσαρες φύλακες ἔπεσαν κατὰ τὴν συμπλοκὴν ταύτην, μεθ' ὃ οἱ παραφυλάττοντες λοιποὶ 19 ἐπῆλθον μετ' ἀστραπιαίας ταχύτητος, συνεπλάκησαν καὶ οὗτοι μετὰ τῶν φρουρῶν καὶ ἀποκρούσαντες αὐτοὺς εἰσῆλθον εἰς τὸ κατάστημα. Καθ' ἣν στιγμὴν οἱ εἰσορμήσαντες ἔκλειον τὴν θύραν ἔσωθεν, ἐπῆλθεν ἡ ἀστυνομία μετὰ στρατιωτικῆς δυνάμεως καὶ ἐπολιόρκησε τὸ κατάστημα, ζητοῦσα νὰ ἐκβιάσῃ τὴν εἴσοδον.

Ἀλλ' οἱ συνωμῶται καταλαβόντες τὰ παράθυρα ἀπέκρουσαν διὰ τῶν πολυκρότων καὶ τῆς δυναμίτιδος τοὺς ἐπιτιθεμένους καὶ ἐπέφερον εἰς αὐτοὺς φθοράν. Οἱ ὑπάλληλοι ἀκούσαντες κατὰ τὴν πρώτην στιγμὴν τοὺς πυροβολισμοὺς ἔσπευσαν ἔξαλλοι πρὸς τὸ διευθυντήριον καὶ μετὰ τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ Ἔγδαρ Βίνσεν ἤρξαντο ἀνερχόμενοι εἰς τὴν στέγην, ἵνα ἐκεῖθεν διέλθωσιν εἰς τὸ συνεχόμενον κατάστημα τοῦ Μονοπωλίου τῶν καπνῶν. Ἀλλ' εἷς ἐκ τῶν Ἀρμενίων ἀνεχαίτισε τὸν φεύγοντα διοικητὴν Βίνσεν εἰπὼν πρὸς αὐτόν. «Ὁ σκοπός μας δὲν εἶνε ἡ κλοπή, οὔτε ἤλθομεν νὰ κακοποιήσωμεν ὑμᾶς· ἐπιθυμοῦμεν ἀπὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Τραπέζης νὰ διαπραγματευθῶμεν μετὰ τοῦ Σουλτάνου· ἢ ὁ Σουλτάνος θὰ δώσῃ εἰς ἡμᾶς ὅσα ζητοῦμεν, ἢ θ' ἀνατινάξωμεν διὰ δυναμίτιδος τὴν Τράπεζαν μετὰ τοῦ ἐν αὐτῇ προσωπικοῦ καὶ μεταλλικοῦ». Ἐν ᾧ δὲ ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ἀρμενίων ἤρχετο εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ τοῦ Βίνσεν, πολυάριθμος στρατὸς συνεκεντροῦτο κάτωθεν τοῦ καταστήματος, καὶ οἱ Ἀρμένιοι ἀπὸ τῶν παραθύρων καὶ τῆς στέγης ἐπυροβόλουν καὶ ἔρριπτον ἐκρηκτικὰς ὕλας. Οἱ Τοῦρκοι ἐνήργησαν τρεῖς ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ καταστήματος, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς τρεῖς ἀπεκρούσθησαν. Μετὰ συμπλοκὴν δὲ μιᾶς καὶ ἡμισείας ὥρας ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσιν, ἀφ' οὗ ὁ Βίνσεν ὡμίλησεν ἀπὸ τοῦ κατωτέρου παραθύρου πρὸς τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ διέταξε ν' ἀναστείλωσι τὴν εἰσέλασιν τοῦ στρατοῦ, παραστήσας αὐτοῖς τὸν κίνδυνον τῆς ἀνατινάξεως τοῦ καταστήματος. Κατὰ τὸ σχέδιον, τὸ ὁποῖον εἶχον καταστρώσει ἐκ τῶν προτέρων οἱ Ἀρμένιοι, 200 ἄλλοι συνωμῶται θὰ ἐπετίθεντο ταυτοχρόνως κατὰ τοῦ τουρκικοῦ στρατῶνος εἰς τὰ Ψωμαθιά, 150 εἰς τὸ Γαλατᾶ Σεράϊ κατὰ τῆς ἀστυνομίας, 50 κατὰ τοῦ στρατῶνος Βεσὴκ Σαπῆ, καὶ 4 κατὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦτο δὲν ἐξετελέσθη ἕνεκεν παρανοήσεως καὶ βραδύτητος περὶ τὰς κινήσεις τῶν συνωμοτῶν. Ἀλλὰ καὶ μόνη ἡ κατάληψις τῆς Ὀθωμανικῆς Τραπε-

ζης ἤρκεσε ν' ἀνατρέψῃ τὴν τάξιν καθ' ὅλην τὴν βασιλεύουσαν καὶ νὰ ἐξεγείρῃ τὰ σμήνη τοῦ φανατικοῦ ὄχλου, τραπέντος εἰς γενικὴν σφαγὴν καὶ λεηλασίαν κατὰ τῶν Ἀρμενίων. Ἐν ᾧ δὲ ταῦτα συνέβαινον αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβεῖαι ἐλάμβανον τὸ τελεσίγραφον τῶν ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Τραπέζης συνομωτῶν.

«Δὲν θὰ ἐξέλθωμεν ἐντεῦθεν εἰμὴ ἐὰν ἐντὸς 48 ὡρῶν παράσχωσιν ἡμῖν τὰ ἑπόμενα αἰτήματα.

Αον Νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ εἰρήνη καθ' ἅπασαν τὴν ἡμετέραν χώραν διὰ διεθνοῦς παρεμβάσεως.

Βον Νὰ γείνωσι δεκτὰ τὰ αἰτήματα τὰ διατυπούμενα ὑπὸ τοῦ Κεντρικοῦ Κομιτάτου Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ἀρμενικῆς ἐπαναστατικῆς Ἀδελφότητος, ἐπικαλουμένης Ταχνακτσουτιούν.

Γον Νὰ μὴ μεταχειρισθῶσι βίαν καθ' ἡμῶν.

Δον Νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ ζωὴ πάντων τῶν ἐντὸς τῆς Τραπέζης εὑρισκομένων καὶ ἐκείνων οἵτινες προεκάλεσαν τὰς ἐν τῇ πόλει ταραχάς. Τὰ ἔπιπλα καὶ τὸ χρῆμα τῆς Τραπέζης θὰ μείνωσι ἄθικτα μέχρι τῆς πλήρους ἀποδοχῆς τῶν αἰτημάτων μας· ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει τὸ μεταλλικὸν καὶ τὰ χρεώγραφα τῆς Τραπέζης θὰ καταστραφῶσιν, ἡμεῖς δὲ μετὰ τοῦ προσωπικοῦ θέλομεν εὕρει τὸν θάνατον ὑπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Τραπέζης. Ἐξαναγκαζόμεθα νὰ προβῶμεν μέχρις ἐσχάτων. Ἡ ἔνοχος ἀδιαφορία τῆς ἀνθρωπότητος μᾶς ἐξώθησε μέχρι τοῦ σημείου τούτου. Οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Κεντρικοῦ Κομητάτου Κων)πόλεως τῆς Ἀρ. Ἐπαν. Ἀδελφότητος».

Ταὐτοχρόνως δὲ μετὰ τοῦ ἀνωτέρου ἐγγράφου οἱ πρέσβεις ἐλάμβανον τὴν προκήρυξιν τοῦ Ἀρμενικοῦ κομητάτου Κωνσταντινουπόλεως, ἥτις περιεῖχε τὰ αἰτήματα τῶν Ἀρμενίων, ἀποτελούμενα ἐκ 12 ἄρθρων. Ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς ταραχῆς καὶ τοῦ θορύβου οἱ διερμηνεῖς τῶν πρεσβειῶν ἔσπευσαν πρὸς τὴν Πύλην καὶ τὰ ἀνάκτορα, ἔνθα ἐκλήθησαν παρὰ τοῦ Σουλτάνου ἐσπευσμένως οἱ ὑπουργοί. Ὁ διοικητὴς τῆς Ὀθωμανικῆς Τραπέζης Βίνσεν, ὅστις ἐξῆλθε τοῦ καταστήματος ὡς κομιστὴς τῶν προτάσεων τῶν συνομωτῶν, μεταβὰς ὡσαύτως εἰς τὰ ἀνάκτορα παρέστησεν τὸν κίνδυνον, ὃν διέτρεχε ἡ Τράπεζα καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἐπαπειλουμένης καταστροφῆς. Ὁ δὲ Σουλτάνος καμφθεὶς ἐκ τῶν παραστάσεων τούτων καὶ ἀναλογιζόμενος τὸν κίνδυνον, συγκατένευσε νὰ ἐπιτρέψῃ τοῖς συνωμόταις ἐλευθέραν μόνον ἔξοδον. Τῇ μεσολαβήσει δὲ τοῦ διερμηνέως τῆς Ρωσσι-

κῆς Πρεσβείας Μαξίμωφ ἐδέχθησαν οὗτοι νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν Τράπεζαν ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῶν πρέσβεων, ἀφ' οὗ ἔλαβον τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι τὰ αἰτήματα αὐτῶν ἤθελον ἐξετασθῇ ὑπὸ τῶν δυνάμεων. Περὶ τὸ μεσονύκτιον οἱ συνομόται εἴκοσι καὶ εἷς τὸν ἀριθμόν, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ τέσσαρες πληγωμένοι, τῶν λοιπῶν τεσσάρων φονευθέντων κατὰ τὴν συμπλοκήν, ἐξῆλθον ἔνοπλοι τῆς Τραπέζης μετὰ τοῦ κ. Βίνσεν προστατευόμενοι ὑπὸ τοῦ στρατοῦ, καὶ ὁδηγηθέντες εἰς τὴν παραλίαν ὑπὸ τὰς ὄψεις τοῦ ἐξηγριωμένου ὄχλου ἐπεβιβάσθησαν ἐπὶ τῆς θαλαμηγοῦ τοῦ διοικητοῦ τῆς Τραπέζης. Ἡ θαλαμηγὸς πρὸς περισσοτέραν ἀσφάλειαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν φυλακίδων τῆς Γαλλικῆς καὶ Ἀγγλικῆς πρεσβείας μεθωρμίσθη εἰς τὸ Μόδε τῆς Χαλκηδόνος. Τὸ δ' ἑσπέρας τῆς ἐπαύριον Πέμπτης ἐπεβιβάσθησαν οἱ συνομόται ἐπὶ τοῦ ἀναχωροῦντος γαλλικοῦ ἀτμοπλοίου τῶν θαλασσίων διαπορθμεύσεων.

Καὶ οὕτω μὲν διεσώθησαν οἱ δρᾶσται τοῦ παρατόλμου κινήματος. Ἀλλ' ἡ ὀργὴ καὶ ἡ λύσσα τῶν Τούρκων ἐξέσπασαν ἐπὶ ἀθῴων θυμάτων. Ὁ φανατικὸς ὄχλος ἐπὶ κεφαλῆς ἔχων τοὺς σοφτάδες καὶ ὁπλισθεὶς διὰ ξύλων καὶ ροπάλων καὶ ὅπλων καὶ πελέκεων μετέβαλε τὴν ὄψιν τῆς βασιλευούσης. Καθ' ἅπασαν τὴν νύκτα πᾶσαι αἱ ἀρμενικαὶ συνοικίαι καὶ τὰ καταστήματα ἐλεηλατήθησαν, ὁλόκληρος δὲ ἡ Κωνσταντινούπολις μετεβλήθη εἰς σφαγεῖον. Τὰ πτώματα κατὰ ἑκατοντάδας ἐκάλυπτον τὰς ὁδοὺς καὶ πολλαὶ ἐξ αὐτῶν μετεβλήθησαν εἰς λίμνας αἱμάτων. Οἱ Ἀρμένιοι ἠμύνοντο ἀπεγνωσμένως ῥίπτοντες βόμβας πλήρεις ἐκρηκτικῶν ὑλῶν κατὰ τοῦ πολιορκοῦντος τὰς συνοικίας αὐτῶν στρατοῦ. Αἱ συνοικίαι Ὑψωμαθείων καὶ Σουλοῦ Μοναστὴρ ἐγένοντο τὸ θέατρον αἱματηρῶν σκηνῶν.

Ἐν τῇ τελευταίᾳ ἐξ αὐτῶν ἑπτακόσια ἀρμενικὰ καὶ ἑκατὸν τουρκικὰ πτώματα εὑρέθησαν τὴν πρωΐαν φράσσοντα τὰς ὁδούς. Τὴν ἐπομένην αἱ σφαγαὶ ἐγενικεύθησαν καθ' ὅλην τὴν βασιλεύουσαν καὶ τοῖς προαστείοις. Μέχρι τῆς ἑσπέρας ἐσημειώθησαν 5,823 πτώματα ἀθροισθέντα ὑπὸ τῶν διαφόρων ἀστυνομικῶν σταθμῶν, 172 δὲ φορτηγὰ ἁμάξια πεπληρωμένα πτωμάτων διῆλθον τῶν ὁδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατευθυνόμενα εἰς τὸ νεκροταφεῖον. Τῶν σφαγέων τὸ ἔργον συνεπλήρου ὁ στρατὸς καὶ αἱ ἀστυνομικαὶ ἀρχαὶ προβᾶσαι εἰς τὴν σύλληψιν 15,000 Ἀρμενίων ἐξ ὧν δισχίλιοι ἐσφάγησαν ἢ ἀπέθανον ἐν ταῖς φυλακαῖς ἐκ τῶν τραυμάτων. Διήρκεσαν δὲ αἱ σφαγαὶ

ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας, καθ'ἃς ἐθυσιάσθησαν ἄνω τῶν 10,000 'Αρμενίων. Αἱ ἑκατόμβαι αὗται τῶν θυμάτων, θυσιασθεῖσαι ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν ἀντιπροσώπων τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων, τινὲς τῶν ὁποίων προσέκοπτον ἐπὶ πτωμάτων ἐξερχόμενοι τῶν μεγάρων αὐτῶν, συνεκίνησαν ἐπὶ τέλους τὴν ἄστοργον καρδίαν τῆς διπλωματίας. Οἱ πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων συγκεντρωθέντες τὴν τρίτην ἡμέραν τῶν σφαγῶν εἰς τὸ ἐν Θεραπείοις θέρετρον τῆς Γαλλικῆς Πρεσβείας ἀπηύθυναν ἀπειλητικὸν τηλεγράφημα πρὸς τὸν Σουλτάνον. Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο, ὡς διπλωματικὸν ἔγγραφον, καθίσταται ἱστορικόν, διότι πρώτην φορὰν διπλωματικὸν σῶμα μετεχειρίσθη γλῶσσαν τοσαύτης δριμύτητος ἀπέναντι ἄρχοντος παρ' ᾧ διετέλει διαπεπιστευμένον. Τὸ τηλεγράφημα ἀπεστάλη ἀνοικτά, en clair, εἶχε δὲ ὡς ἑξῆς :

ΘΕΡΑΠΕΙΑ, τῇ 16/28 Αὐγούστου 1896.

Πρὸς τὴν Α. Α. Μ τὸν Σουλτάνον

Εἰς Γιλδὶζ

«Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων συνελθόντες ἵνα συνδιασκεφθῶσι ἐπὶ τῆς καταστάσεως νομίζουσι καθῆκον αὐτῶν νὰ προκαλέσωσι τὴν σοβαρὰν προσοχὴν τῆς Α. Α. Μ. ἐπὶ τῶν σπουδαιοτάτων εἰδήσεων, τὰς ὁποίας λαμβάνουσιν ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξακολούθησιν τῶν ταραχῶν ἐν τῇ πρωτευούσῃ καὶ τοῖς πέριξ. Συμμορίαι ἐνόπλων ἀνθρώπων δὲν παύουσι νὰ καταδιώκωσι καὶ νὰ φονεύωσιν ἀτιμωρητεὶ τοὺς 'Αρμενίους καὶ μὴ ἀρκούμενοι εἰς τὸ ν' ἀποτελειώνωσιν αὐτοὺς εἰς τὰς ὁδούς, εἰσέρχονται εἰς τὰς οἰκίας, καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς κατεχομένας ὑπὸ τῶν ξένων, ἵνα συλλάβωσι καὶ σφαγιάσωσι τὰ θύματά των.

Τοιαῦτα γεγονότα ἐγένοντο πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ἀντιπροσώπων καὶ πολλῶν μελῶν τῶν πρεσβειῶν. 'Εκτὸς τῆς πόλεως τοιαῦται φρικαλεότητες ἐπισυνέβησαν ἀκόμη τὴν νύκτα ταύτην εἰς πλεῖστα χωρία τοῦ Βοσπόρου ὡς εἰς Βεβέκ, Ρούμελι Χισσάρ, Κανδιλλὺ καὶ ἄλλα. 'Ενώπιον τοιούτων γεγονότων οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἀπευθύνονται ἐν ὀνόματι τῶν κυβερνήσεων αὐτῶν ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ πρόσωπον τῆς Α. Α. Μ. ὡς ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους, ἵνα ζητήσωσιν ὅπως αὐθωρεὶ δώσῃ ἄνευ προθεσμίας διαταγὰς

ὡρισμένας καὶ κατηγορηματικὰς δυναμένας νὰ θέσωσιν ἄμεσον τέρμα εἰς τὴν ἀνήκουστον ταύτην κατάστασιν τῶν πραγμάτων, ἥτις εἶνε φύσεως ἱκανῆς νὰ προκαλέσῃ διὰ τὸ κράτος του τὰς μᾶλλον καταστρεπτικὰς συνεπείας».

Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ τηλεγραφήματος, τούτου προὐξένησε μεγίστην ἐντύπωσιν εἰς τὸν Σουλτάνον· τότε δὲ μόνον διετάχθη ἡ παῦσις τῶν σφαγῶν καὶ τῆς τρομερᾶς αἱματοχυσίας.

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς παραζάλης ταύτης καὶ τῆς ἐκ τῆς στάσεως τῶν ἀντιπροσώπων τῶν μεγάλων δυνάμεων ἐντυπώσεως ὁ Σουλτάνος κατεπτοημένος ἔγνω, ὅτι ἔπρεπεν ἐπὶ τέλους ν' ἀπαλλαγῇ τῶν ἐνοχλήσεων τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, ἵνα ἀφιερωθῇ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ἀρμενικὸν καὶ ἐξευμενήσῃ τὰς δυνάμεις. Τὴν ἐπιοῦσαν δὲ τῆς λήψεως τοῦ πρωτοφανοῦς ἐκείνου διὰ τὰ χρονικὰ τῆς διπλωματίας τηλεγραφήματος, ἤτοι τὴν 17ην Αὐγούστου, ἐν ᾧ αἱ σφαγαὶ ἐξηκολούθουν σποραδικῶς ἀκόμη ἡ μεγάλη Βεζυρεία ἀνεκοίνωσεν εἰς τὰς πρεσβείας τὸ κείμενον τοῦ ἰραδὲ τοῦ ἀποδεχομένου τὸν διακανονισμὸν τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, συμφώνως πρὸς τὸ παρὰ τῶν πρεσβευτῶν ὑποβληθὲν σχέδιον. Ἡ ἔκδοσις τοῦ ἰραδὲ καὶ τὸ κείμενον αὐτοῦ διεβιβάσθη παρὰ τῶν πρεσβευτῶν εἰς τοὺς ἐν Χανίοις προξένους μετὰ τῆς ἐντολῆς, ὅπως καλέσωσι τοὺς χριστιανοὺς βουλευτὰς καὶ συστήσωσιν αὐτοῖς τὴν ἀποδοχήν του. Ἡ δὲ ἐν Ἀθήναις κυβέρνησις ἔσπευδε νὰ καταστήσῃ γνωστὴν τὴν εἴδησιν μετὰ προφανοῦς χαρᾶς διὰ τοῦ ἐπισήμου αὐτῆς ὀργάνου καὶ νὰ προσκαλέσῃ τοὺς ἐν Ἀθήναις διαμένοντας Κρῆτας βουλευτάς, ἵνα ἐπισπεύσωσι τὴν εἰς Χανία κάθοδόν των πρὸς ἀποδοχὴν ἐπίσημον τῶν παραχωρήσεων. Τὴν 26 Αὐγούστου οἱ ἐν Χανίοις πρόξενοι ἀπηύθυναν πρὸς τοὺς χριστιανοὺς βουλευτὰς τὴν ἀκόλουθον δήλωσιν περιέχουσαν τὸ κείμενον τῶν παραχωρήσεων καὶ τὸν ὀργανισμὸν τοῦ νέου πολιτεύματος τῆς Κρήτης.

ΔΗΛΩΣΙΣ

τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς βουλευτὰς

«Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἔκαμαν εἰς τὴν Ὑψη-

λὴν Πύλην προτάσεις τινάς, αἵτινες ἐφάνησαν αὐτοῖς δυνάμεναι νὰ ἐπιφέρωσι τὴν εἰρήνευσιν τῆς νήσου.

Αἱ προτάσεις αὗται ἐγένοντο ἐν πνεύματι δικαιοσύνης καὶ ἐντελοῦς ἀμεροληψίας. Ἀποτελοῦσι, κατὰ τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῶν Δυνάμεων, τὸ ἀνώτατον ὅριον τῶν παραχωρήσεων, αἵτινες ἠδύναντο νὰ συστηθῶσιν, εἶνε δὲ συγχρόνως ἐντελῶς ἐπαρκεῖς, ὅπως βελτιώσωσι τὴν διοίκησιν τῆς νήσου καὶ ἱκανοποιήσωσι μετ' εὐθύτητος τὰς εὐχὰς τῶν Κρητῶν.

Συμφώνως μὲ τὴν πρόσκλησιν, ἣν ἔλαβον παρὰ τῶν Κυβερνήσεων αὐτῶν, οἱ Πρόξενοι τῶν Μ. Δυνάμεων ὀφείλουσι νὰ κοινοποιήσωσι τὸ κείμενον τῆς διευθετήσεως ταύτης πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς βουλευτὰς καὶ νὰ τοὺς προσκαλέσωσι νὰ διακηρύξωσιν ἄνευ ἐπιφυλάξεως τὴν παραδοχὴν αὐτῶν, ἐντὸς προθεσμίας τριῶν ἡμερῶν, λογιζομένης ἀπὸ τῆς μεσημβρίας τῆς σήμερον.

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἐπίσημος δημοσίευσις τῶν νέων τούτων παραχωρήσεων θὰ ἐπακολουθήσῃ ἀμέσως. οἱ δὲ βουλευταὶ ὀφείλουσι συγχρόνως ν' ἀπενθύνωσιν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης προκήρυξιν, ὅπως πᾶς ἀγὼν καταπαύσῃ.

Αἱ Δυνάμεις, ἐπιθυμοῦσαι νὰ παράσχωσιν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς νήσου ἀπόδειξιν τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῶν, θὰ συγκινέσωσι τότε εἰς τὸν τελωνειακὸν πρόσθετον δασμόν, τὸν ζητηθέντα ὑπὸ τῶν Κρητῶν πρὸς μετρίασιν τῶν ὀδυνηρῶν συνεπειῶν τῶν τελευταίων γεγονότων.

Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις θὰ βεβαιῶνται (s'assureront), συνῳδὰ ταῖς διατάξεσι τοῦ ἄρθρου 14 τοῦ ὀργανισμοῦ, περὶ τῆς ἐκτελέσεως τῆς διευθετήσεως καὶ παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ καὶ ἐπὶ τόπου. Ἐπιτροπή, συγκειμένη ἐκ τῶν Προξένων των, θέλει ἐπιφορτισθῇ νὰ ἐπιβλέπῃ τὴν ἐφαρμογὴν καὶ τὴν προβλεπομένην ἀνάπτυξιν τῶν διατάξεων τῆς εἰρημένης διευθετήσεως.

Ἡ παρὰ τῶν Κρητῶν Βουλευτῶν ἀποδοχὴ τῶν ὅρων τῆς διευθετήσεως ταύτης συνεπάγεται (impliquéra) ἀναγκαίως τὴν ἄμεσον παῦσιν τῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ τὴν εἰς τὴν τάξιν ἐπάνοδον. Ἐξακολουθουσῶν τῶν ἐχθροπραξιῶν μετὰ τὴν παραδοχὴν τῆς διευθετήσεως αὕτη θὰ θεωρηθῇ ὡς μὴ ὑπάρχουσα.

Ἀπὸ τοὺς Κρῆτας ἐξαρτᾶται εἰς τὸ ἑξῆς ν' ἀναπτύξωσι καὶ νὰ συμπληρώσωσι τὸν νέον ὀργανισμὸν διὰ συνετῶν νομοθετικῶν διατάξεων, τὰς ὁποίας διευκολύνουσι πολλὰ ἄρθρα τῆς διευθετήσεως καὶ ἰδίως τὸ

ἄρθρον 2, τὸ σχετικὸν μὲ τὴν ἀρνησικυρίαν τοῦ Γεν. Διοικητοῦ.

Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἔχουσι τὴν πεποίθησιν, ὅτι οἱ Κρῆτες θὰ γνωρίσωσι νὰ ἐκτιμήσωσι τὴν ἀξίαν τῶν ἀποκτηθέντων ἀποτελεσμάτων καὶ ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Κρήτης θὰ κατανοήσωσι τόν εὐεργετικὸν χαρακτῆρα τῆς ὑπὲρ αὐτῶν ἐπεμβάσεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ θὰ ἐννοήσωσιν ὅτι αὗται ἐνεπνεύσθησαν πρὸ πάντων ὑπὸ τῆς ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τοῦ τόπου μερίμνης.

Ὀργανισμὸς

Ἄρθρον 1. Ὁ Γεν. Διοικητὴς τῆς Κρήτης ἔσται Χριστιανός, διοριζόμενος ἐπὶ πενταετίαν παρὰ τοῦ Σουλτάνου, τῇ συναινέσει τῶν Δυνάμεων.

Ἄρθρον 2. Ὁ Γεν. Διοικητὴς ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας τῶν ὑπὸ τῆς Γεν. Συνελεύσεως ψηφιζομένων νόμων, πλὴν τῶν ἀφορώντων εἰς μεταβολὰς τῶν θεμελιωδῶν νόμων τῆς νήσου (Ὀργανικὸς Νόμος, Σύμβασις Χαλέπας καὶ τροποποιήσεις αὐτῆς), αἵτινες ὑποβάλλονται εἰς τὴν Α. Α. Μ. τὸν Σουλτάνον.

Τὸ δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας ἀσκεῖται ἐντὸς προθεσμίας δύο μηνῶν, ἧς παρελθούσης, οἱ νόμοι θεωροῦνται κεκυρωμένοι.

Ἄρθρον 3. Ὁ Γεν. Διοικητὴς δύναται, ἐν περιπτώσει ταραχῶν ἐπὶ τῆς νήσου, νὰ διαθέτῃ πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως τὸν αὐτοκρατορικὸν στρατόν, ὅστις, ἐκτὸς τῆς περιπτώσεως ταύτης, θὰ μένῃ εἰς τὰς συνήθεις φρουράς του.

Ἄρθρον 4. Ὁ Γεν. Διοικητὴς διορίζει ἀπ' εὐθείας τοὺς ὑπαλλήλους εἰς τὰς δευτερευούσας θέσεις, τῶν ὁποίων κατάλογος ὁρισθήσεται βραδύτερον. Οἱ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι διορίζονται ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου.

Ἄρθρον 5. Τὰ δημόσια ἀξιώματα ἀνατίθενται κατὰ τὰ δύο τρίτα εἰς Χριστιανοὺς καὶ κατὰ τὸ ἓν τρίτον εἰς Μουσουλμάνους.

Ἄρθρον 6. Αἱ διὰ τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν ἐκλογαὶ καὶ αἱ σύνοδοι τῆς εἰρημένης Συνελεύσεως γίνονται κατὰ διετίαν. Ἡ σύνοδος διαρκεῖ ἀπὸ 40 ἕως 80 ἡμέρας.

Ἡ Συνέλευσις ψηφίζει τὸν διετῆ προϋπολογισμόν, ἐξελέγχει τοὺς ἀπολογισμοὺς καὶ ψηφίζει κατὰ πλειονοψηφίαν τῶν παρόντων μελῶν

τὰ ὑπὸ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ καὶ τῶν πληρεξουσίων ὑποβαλλόμενα νομοσχέδια καὶ προτάσεις.

Προτάσεις ἀφορῶσαι εἰς τροποποιήσεις εἰσακτέας εἰς τοὺς θεμελιώδεις ὀργανισμοὺς τῆς νήσου πρέπει νὰ ψηφίζωνται κατὰ πλειονοψηφίαν τῶν δύο τρίτων. Οὐδεὶς νέος νόμος ἐφαρμόζεται, ἂν μὴ ἐψηφίσθη παρὰ τῆς Συνελεύσεως.

Ἄρθρον 7. Προτάσεις, ἀφορῶσαι εἰς αὔξησιν τῶν δαπανῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ δὲν δύνανται νὰ συζητηθῶσιν ἐν τῇ Συνελεύσει, εἰμὴ εἰσαγόμεναι παρὰ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ, τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἢ τῶν ἁρμοδίων ἐπιτροπῶν.

Ἄρθρον 8 α'.) Αἱ διατάξεις τοῦ Φιρμανίου τοῦ 1887, τοῦ παραχωροῦντος εἰς τὴν Κρήτην τὸ ἥμισυ τῶν εἰσοδημάτων τῶν τελωνείων τῆς νήσου, ἐπανέρχονται ἐν ἰσχύϊ. β'.) Ὁ ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ καπνοῦ φόρος ἀνήκει εἰς τὴν νῆσον. γ'.) Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη λαμβάνει εἰς βάρος της τὰ ἐλλείμματα τῶν προϋπολογισμῶν, τῶν μὴ ψηφισθέντων ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως, ἀφαιρουμένων τῶν ποσῶν ὅσα προκατεβλήθησαν εἰς τὴν νῆσον ὑπὸ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου.

Ἄρθρον 9. Ἐπιτροπή, περιλαμβάνουσα εὐρωπαίους ἀξιωματικούς, προβήσεται εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς χωροφυλακῆς.

Ἄρθρον 10 Ἐπιτροπὴ περιλαμβάνουσα ἀλλοδαποὺς νομομαθεῖς, θὰ μελετήσῃ τὰς εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς Δικαιοσύνης εἰσακτέας μεταρρυθμίσεις, ὑπὸ τὴν ρητοτάτην ἐπιφύλαξιν τῶν ἐκ των συνθηκῶν (capitulations) ἀπορρεόντων δικαιωμάτων.

Ἄρθρον 11. Ἡ δημοσίευσις βιβλίων καὶ ἐφημερίδων, ἡ ἵδρυσις τυπογραφείων καὶ ἐπιστημονικῶν ἑταιριῶν ἐπιτρέπεται, συμφώνως τῷ νόμῳ, παρὰ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ.

Ἄρθρον 12. Οἱ ἐκ τῆς Κυρηναϊκῆς ἔποικοι δὲν δύνανται νὰ ἐγκαθίστανται ἐν Κρήτῃ, ἄνευ ἀδείας τοῦ Γεν. Διοικητοῦ. Ὁ αὐτὸς Διοικητὴς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐξορίζῃ πάντα μὴ κεκτημένον μέσα συντηρήσεως, ἢ οὗτινος ἡ παρουσία φαίνεται αὐτῷ ἐπικίνδυνος εἰς τὴν δημοσίαν τάξιν, ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξιν τῶν παρὰ τῶν ἀλλοδαπῶν κεκτημένων δικαιωμάτων.

Ἄρθρον 13. Ἐντὸς ἓξ μηνῶν ἀπὸ τῆς κυρώσεως τῶν παρουσῶν τροποποιήσεων ἡ Γεν. Συνέλευσις συγκληθήσεται καὶ αἱ δι' αὐτὴν ἐκλογαὶ διαταχθήσονται κατὰ τὸν νόμον τοῦ 1887. Μέχρι τῆς συγκλήσεως τῆς Γεν. Συνελεύσεως ὁ Γεν. Διοικητής, ἐκ συμφώνου μετὰ

τοῦ Διοικητοῦ Συμβουλίου, θέλει ρυθμίζει διὰ προσωρινῶν διαταγμάτων τὴν ἐκτέλεσιν τῶν παρουσῶν διατάξεων.

Ἄρθρον 14. Αἱ Δυνάμεις θὰ βεβαιῶνται (s'assureront) περὶ τῆς ἐκτελέσεως πασῶν τούτων τῶν διατάξεων.

Σημ. — Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων φρονοῦσιν ὅτι εὔλογον εἶνε νὰ γίνῃ εὐγενῶς ἀποδεκτὴ ἡ αἴτησις ἐπιβολῆς προσθέτου φόρου τελωνειακοῦ, προωρισμένου ν' ἀποζημιώσῃ τὰς ὑπὸ τῶν τελευταίων γεγονότων προξενηθείσας ζημίας. Ἀλλ' εἶνε οὐσιῶδες κατὰ τὴν γνώμην των, ν' ἀσκῶσιν ἐπίβλεψιν ἐπὶ τῆς χρήσεως αὐτοῦ οἱ Πρόξενοι.

Ὅτι ἀκριβὲς ἀντίγραφον.

ΧΑΝΙΑ τῇ 26 Αὐγούστου (1 Σεπτεμβρίου) 1896.

Παῦλος Βλὰν Πρόξενος τῆς Γαλλίας, **Α. Μέδανα** Πρόξενος τῆς Ἰταλίας, **Ι. Πίντερ** Πρόξ. τῆς Αὐστρο-Οὐγγαρίας καὶ Γερμανίας, **Ν. Δέμερικ** Πρόξενος τῆς Ρωσσίας, **Ἀλφρέδος Βελιώτης** Πρόξενος τῆς Ἀγγλίας».

Συγχρόνως δὲ δι' ἑτέρας δηλώσεως ἐγένετο γνωστὸν ὅτι ἡ Πύλη ἀπεδέχθη τὴν ἐκφρασθεῖσαν εὐχήν, ὅπως ἐπιβληθῇ πρόσθετον τέλος ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς πρὸς πλήρωσιν εἰδικῶν τῆς νήσου ἀναγκῶν.

Μετὰ τὰς δηλώσεις ταύτας οἱ ἐν Χανίοις βουλευταὶ ἀπέστειλαν πρὸς τὴν ἐν Κάμποις Ἐπαναστατικὴν Συνέλευσιν ἔκτακτον ἀπεσταλμένον, ὅπως συνεννοηθῇ μετ' αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἀποδοχῆς τῶν παραχωρήσεων, καὶ ὁ Γεν. Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος διεβίβαζεν ἔγγραφον πρὸς τὸ προεδρεῖον αὐτῆς περιλαμβάνον τὰς συστάσεις τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. «Πάντων τῶν οὐσιωδῶν αἰτημάτων τῶν διατυποθέντων ὑπὸ τῶν Κρητῶν, ἔλεγε τὸ ἔγγραφον τοῦτο, γενομένων δεκτῶν...σπεύδω, ἐντολῇ ἀνωτέρᾳ, νὰ συστήσω ὑμῖν τὴν ἐπιβαλλομένην, χάριν τοῦ συμφέροντος τῆς Κρήτης, ἀνάγκην τῆς ἀμέσου ἀποδοχῆς τῆς ἐπιτευχθείσης λύσεως, τῇ παρεμβάσει καὶ ἐνεργείᾳ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, αἵπερ διατρανώσασαι ἐμπράκτως τὰς συμπαθείας αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ Χριστιαν. λαοῦ, κατέστησαν ἄξιαι τῆς εὐγνωμοσύνης ἡμῶν. Τῶν συμπαθειῶν δὲ τούτων συμφέρον μέγα ἔχομεν νὰ μὴ ἀποξενωθῶμεν, ἵνα ἐν προσεχεῖ μέλλοντι ἔχωμεν αὐτὰς ἀρωγοὺς πρὸς πλήρωσιν τῶν πόθων καὶ εὐχῶν τοῦ Πανελληνίου. Μέγιστον πρὸς τὸ

τέρμα τοῦ γιγαντιαίου ἀγῶνος ἐγένετο βῆμα, διὰ μικρᾶς δ' ἔτι ὑπομονῆς καὶ ἐπωφελούμενοι τοῦ νέου πολιτεύματος, δι' οὗ χορηγεῖται τῇ Κρήτῃ πλήρης αὐτονομία, θέλομεν φθάσει, Θεοῦ συνεπικουροῦντος εἰς τὸ παμπόθητον τέρμα, πρὸς ὃ ἀτενίζει μετὰ παλμῶν πᾶσα Ἑλληνικὴ Καρδία. Διαβεβαιῶν ὑμᾶς διὰ τοῦ θετικωτέρου τρόπου καὶ ἐν πλήρει γνώσει τῶν ἐπικρατουσῶν σκέψεων καὶ ἀποφάσεων, ὅτι πᾶσα ἀναβολὴ καὶ πᾶς δισταγμὸς θέλει ἀποβῇ ὀλεθριώτατος, πέπεισμαι ὅτι ἀμέσως θέλετε μοὶ γνωρίσει τὴν ἀποδοχὴν τῆς δοθείσης εἰς τὸ ζήτημα λύσεως, ἵνα σπεύσω νὰ εἰδοποιήσω τὴν Βασ. Κυβέρνησιν».

Ἀπὸ τῆς 17 ἤδη τοῦ μηνὸς Αὐγούστου ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις εἶχε καταρτισθῇ ὁριστικῶς,ἐκλεγέντος ὁριστικοῦ προέδρου τοῦ τέως προέδρου τῆς μεταπολιτευτικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἀντιπροσώπου Σφακίων Μανούσου Κουνδουράκη.(*) Καίτοι δ' ἐν τῇ Ἐπαναστατικῇ Συνελεύσει ὑπῆρχον πολλοὶ ἑνωτικοί, οἱ φρονοῦντες τουτέστιν ὅτι ἔδει νὰ παρατείνωσι τὸν ἀγῶνα κηρύττοντες τὴς ἕνωσιν; ἐκράτησεν ἡ γνώμη των πολιτικωτέρων καὶ νουνεχεστέρων, ὧν εἷς ἦν καὶ ὁ ἐσχάτως ἐκ τῶν τριῶν ἀπεσταλμένων ἐξ Ἀθηνῶν ἐπιστρέψας Ἐμμανουὴλ Φραντζεσκάκης. Καὶ ἡ Συνέλευσις ἀπεδέχθη τὸν ἐπιτελεσθέντα ὑπὸ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων διακανονισμόν. Γνωσθείσης δὲ τῆς ἀποφάσεως αὐτῆς οἱ ἐν Χανίοις χριστιανοὶ βουλευταὶ συνελθόντες ἀπηύθυναν τοῖς προξένοις τὴν ἑξῆς ἀντιδήλωσιν.

«Οἱ ὑπογεγραμμένοι πληρεξούσιοι παρὰ τῇ Γεν. Συνελεύσει τῶν Κρητῶν διακηρύττομεν ὅτι ἀποδεχόμεθα ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης τὸν Ὀργανισμὸν τὸν κοινοποιηθέντα ἡμῖν παρὰ τῶν Κυρίων Προξένων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὑπὸ χρονολογίαν 1 Σεπτεμβρίου 26 Αὐγούστου 1896 (ἔ. ν.) συνιστάμενον ἐξ ἄρθρων 14 καὶ μιᾶς σημειώσεως. Διακηρύττομεν πρὸς τούτοις ὅτι

(*) Τὸ ὁριστικὸν προεδρεῖον τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως κατηρτίσθη ὡς ἑξῆς· πρόεδρος ὁ κ. Μανοῦσος Κουνδουράκης, ἐκ τῆς ἐπαρχίας Σφακίων, ἀντιπρόεδροι οἱ κ. κ. Γεώργ. Μυλωνογιαννάκης ἀντιπρόσωπος τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου, Μάρκος Δημητρακάκης, τῆς ἐπαρχίας Ἁγ. Βασιλείου, Ἰω. Γενεράλης τοῦ Ἀμαρίου, Στυλ. Βαρδάκης τῆς Ρεθύμνης, Ἰ. Καλογερῆς τῆς Κυδωνίας καὶ Λέων. Λυωνάκης τῆς Κισσάμου. Γενικὸς γραμματεὺς ὁ κ. Ἰω. Λυκακίδης καὶ εἰδικὸς γραμματεὺς τῆς ἐσωτερικ. ὑπηρεσίας ὁ κ. Ἀδὰμ Βαβουσάκης

θέλομεν συμμορφωθῆ καὶ πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑπὸ τὴν αὐτὴν χρονολογίαν συνοδευτικοῦ ἐγγράφου τῶν αὐτῶν Κυρίων Προξένων.

Ἐν Χανίοις τῇ 22 Αὐγούστου 1896

Ι. Κ. Σφακιανάκης, Γ. Παπαδοπετράκης, Χ. Ἀσκούτσης, Π. Πωλιουδόβαρδος, Ν. Ε. Χαντζιδάκης, Ν. Π. Κεφαλογιάννης, Ν. Ε. Γραμματικάκης, Γ. Γιαννοδοβαρδάκης, Ν. Γιαμαλάκης, Ε. Κονιωτάκης, Χ. Πωλογεωργάκης, Μ. Κολυβάκης, Ζ. Θιακάκης, Ε. Α. Φουνταλίδης, Π. Κονδυλάκης, Ε. Ζωγράφος, Β. Τσουρουνάκης, Ἡρ. Ἱερωνυμάκης, Θ. Σαουνάτσος, Α. Χαντζιδάκης, Μ. Κ. Σφακιανάκης, Στ. Μακράκης, Ἀρ. Παπαδάκης, Κ. Κ. Μητσοτάκης, Γ. Σπανδογάκης, Α. Βλατάκης, Β, Σπυριδάκης, Ε. Παπαγιαννάκης».

Συγχρόνως δὲ ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις δι' ἐγγράφου αὐτῆς πρὸς τοὺς Προξένους,ἐκδοθέντος τὴν 21 Αὐγούστου ἀποδεχομένη τὸν γενόμενον κανονισμὸν μέχρι τῆς πληρώσεως τῶν ἐθνικῶν πόθων ἐξέφρασε τὴν εὐχήν,ὅπως καθορισθῶσιν ἀκριβέστερον τὰ ἑξῆς ζητήματα.

Α'. Ὅτι οἱ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι οὓς θὰ διορίζῃ ὁ Σουλτάνος βεβαίως θὰ διορίζωνται καὶ παύωνται ὑπὸ τῆς Α. Α. Μ. τῇ προτάσει τοῦ Γεν. Διοικητοῦ, νὰ ὁρισθῇ δ' ἀκριβῶς ἀπὸ τοῦδε τίνες εἰσὶν οἱ ἀνωτέρω οὗτοι ὑπάλληλοι. Β'. Ὅτι ἀφοῦ παραχωρεῖται τὸ ἥμισυ τῶν τελωνειακῶν εἰσπράξεων καὶ ὁ φόρος τοῦ καπνοῦ, φυσικῶς θὰ λαμβάνῃ μέρος καὶ ὁ τόπος εἰς τὴν διαχείρησιν ὅλων τῶν τελωνειακῶν εἰσπράξεων· ἀναγκαία δὲ φαίνεται συνάμα καὶ ἡ ρητὴ ἐξήγησις ὅτι κατὰ τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας καὶ ὁ φόρος τοῦ χαρτοσήμου ἀνήκει εἰς τὸ ἐπιτόπιον ταμεῖον. Γ'. Ὅ,τι ἡ ἀναλογία τῶν δύο συνοίκων στοιχείων εἰς τὴν συμμετοχὴν τῶν δημοσίων ἀξιωμάτων θέλει ἀναμφιβόλως τηρεῖσθαι οὐ μόνον διὰ πάντας τοὺς λοιποὺς ὑπαλλήλους αἱρετούς τε καί μὴ ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς τελωνειακούς. Δ'. Ὅτι ὡς συνήθεις φρουραὶ τοῦ στρατοῦ, ἐννοοῦνται βεβαίως τὰ παράλια φρούρια τῆς νήσου, ἤτοι Γραμβοῦσα, Καστέλλι Κισσάμου, Χανία Σούδα, Ἰτζεδὶν Ρέθυμνος, Ἡράκλειον, Σπιναλόγγα καὶ Ἱεράπετρα καὶ ὅτι ἐν Κρήτῃ θὰ διαμείνῃ μόνον ὁ ἀναγκαῖος στρατὸς πρὸς φρούρησιν τῶν ἀνωτέρω φρουρίων».

Μετά τινας δὲ ἡμέρας ἐξεδίδετο καὶ τὸ σχετικὸν φιρμάνιον(*) τὸ

(*)Μεταξὺ φιρμανίου καὶ ἰραδὲ ὑπάρχει ἡ ἑξῆς διαφορά.'Ιραδὲς εἶνε ἁπλοῦν διάταγμα ἢ διαταγὴ εἴτε προφορικὴ εἴτε ἔγγραφος διδομένη πρὸς τοὺς ὑπουργοὺς

λὴν Πύλην προτάσεις τινάς, αἵτινες ἐφάνησαν αὐτοῖς δυνάμεναι νὰ ἐπιφέρωσι τὴν εἰρήνευσιν τῆς νήσου.

Αἱ προτάσεις αὗται ἐγένοντο ἐν πνεύματι δικαιοσύνης καὶ ἐντελοῦς ἀμεροληψίας. Ἀποτελοῦσι, κατὰ τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῶν Δυνάμεων, τὸ ἀνώτατον ὅριον τῶν παραχωρήσεων, αἵτινες ἠδύναντο νὰ συστηθῶσιν, εἶνε δὲ συγχρόνως ἐντελῶς ἐπαρκεῖς, ὅπως βελτιώσωσι τὴν διοίκησιν τῆς νήσου καὶ ἱκανοποιήσωσι μετ' εὐθύτητος τὰς εὐχὰς τῶν Κρητῶν.

Συμφώνως μὲ τὴν πρόσκλησιν, ἣν ἔλαβον παρὰ τῶν Κυβερνήσεων αὐτῶν, οἱ Πρόξενοι τῶν Μ. Δυνάμεων ὀφείλουσι νὰ κοινοποιήσωσι τὸ κείμενον τῆς διευθετήσεως ταύτης πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς βουλευτὰς καὶ νὰ τοὺς προσκαλέσωσι νὰ διακηρύξωσιν ἄνευ ἐπιφυλάξεως τὴν παραδοχὴν αὐτῶν, ἐντὸς προθεσμίας τριῶν ἡμερῶν, λογιζομένης ἀπὸ τῆς μεσημβρίας τῆς σήμερον.

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἐπίσημος δημοσίευσις τῶν νέων τούτων παραχωρήσεων θὰ ἐπακολουθήσῃ ἀμέσως, οἱ δὲ βουλευταὶ ὀφείλουσι συγχρόνως ν' ἀπευθύνωσιν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης προκήρυξιν, ὅπως πᾶς ἀγὼν καταπαύσῃ.

Αἱ Δυνάμεις, ἐπιθυμοῦσαι νὰ παράσχωσιν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς νήσου ἀπόδειξιν τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῶν, θὰ συναινέσωσι τότε εἰς τὸν τελωνειακὸν πρόσθετον δασμόν, τὸν ζητηθέντα ὑπὸ τῶν Κρητῶν πρὸς μετρίασιν τῶν ὀδυνηρῶν συνεπειῶν τῶν τελευταίων γεγονότων.

Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις θὰ βεβαιῶνται (s'assureront), συνῳδὰ ταῖς διατάξεσι τοῦ ἄρθρου 14 τοῦ ὀργανισμοῦ, περὶ τῆς ἐκτελέσεως τῆς διευθετήσεως καὶ παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ καὶ ἐπὶ τόπου. Ἐπιτροπή, συγκειμένη ἐκ τῶν Προξένων των, θέλει ἐπιφορτισθῇ νὰ ἐπιβλέπῃ τὴν ἐφαρμογὴν καὶ τὴν προβλεπομένην ἀνάπτυξιν τῶν διατάξεων τῆς εἰρημένης διευθετήσεως.

Ἡ παρὰ τῶν Κρητῶν Βουλευτῶν ἀποδοχὴ τῶν ὅρων τῆς διευθετήσεως ταύτης συνεπάγεται (impliquéra) ἀναγκαίως τὴν ἄμεσον παῦσιν τῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ τὴν εἰς τὴν τάξιν ἐπάνοδον. Ἐξακολουθουσῶν τῶν ἐχθροπραξιῶν μετὰ τὴν παραδοχὴν τῆς διευθετήσεως αὕτη θὰ θεωρηθῇ ὡς μὴ ὑπάρχουσα.

Ἀπὸ τοὺς Κρῆτας ἐξαρτᾶται εἰς τὸ ἑξῆς ν' ἀναπτύξωσι καὶ νὰ συμπληρώσωσι τὸν νέον ὀργανισμὸν διὰ συνετῶν νομοθετικῶν διατάξεων, τὰς ὁποίας διευκολύνουσι πολλὰ ἄρθρα τῆς διευθετήσεως καὶ ἰδίως τὸ

ἄρθρον 2, τὸ σχετικὸν μὲ τὴν ἀρνησικυρίαν τοῦ Γεν. Διοικητοῦ.

Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἔχουσι τὴν πεποίθησιν, ὅτι οἱ Κρῆτες θὰ γνωρίσωσι νὰ ἐκτιμήσωσι τὴν ἀξίαν τῶν ἀποκτηθέντων ἀποτελεσμάτων καὶ ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Κρήτης θὰ κατανοήσωσι τόν εὐεργετικὸν χαρακτῆρα τῆς ὑπὲρ αὐτῶν ἐπεμβάσεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ θὰ ἐννοήσωσιν ὅτι αὗται ἐνεπνεύσθησαν πρὸ πάντων ὑπὸ τῆς ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τοῦ τόπου μερίμνης.

Ὀργανισμὸς

Ἄρθρον 1. Ὁ Γεν. Διοικητὴς τῆς Κρήτης ἔσται Χριστιανός, διοριζόμενος ἐπὶ πενταετίαν παρὰ τοῦ Σουλτάνου, τῇ συναινέσει τῶν Δυνάμεων.

Ἄρθρον 2. Ὁ Γεν. Διοικητὴς ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας τῶν ὑπὸ τῆς Γεν. Συνελεύσεως ψηφιζομένων νόμων, πλὴν τῶν ἀφορώντων εἰς μεταβολὰς τῶν θεμελιωδῶν νόμων τῆς νήσου (Ὀργανικὸς Νόμος, Σύμβασις Χαλέπας καὶ τροποποιήσεις αὐτῆς), αἵτινες ὑποβάλλονται εἰς τὴν Α. Α. Μ. τὸν Σουλτάνον.

Τὸ δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας ἀσκεῖται ἐντὸς προθεσμίας δύο μηνῶν, ἧς παρελθούσης, οἱ νόμοι θεωροῦνται κεκυρωμένοι.

Ἄρθρον 3. Ὁ Γεν. Διοικητὴς δύναται, ἐν περιπτώσει ταραχῶν ἐπὶ τῆς νήσου, νὰ διαθέτῃ πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως τὸν αὐτοκρατορικὸν στρατόν, ὅστις, ἐκτὸς τῆς περιπτώσεως ταύτης, θὰ μένῃ εἰς τὰς συνήθεις φρουράς του.

Ἄρθρον 4. Ὁ Γεν. Διοικητὴς διορίζει ἀπ' εὐθείας τοὺς ὑπαλλήλους εἰς τὰς δευτερευούσας θέσεις, τῶν ὁποίων κατάλογος ὁρισθήσεται βραδύτερον. Οἱ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι διορίζονται ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου.

Ἄρθρον 5. Τὰ δημόσια ἀξιώματα ἀνατίθενται κατὰ τὰ δύο τρίτα εἰς Χριστιανοὺς καὶ κατὰ τὸ ἕν τρίτον εἰς Μουσουλμάνους.

Ἄρθρον 6. Αἱ διὰ τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν ἐκλογαὶ καὶ αἱ σύνοδοι τῆς εἰρημένης Συνελεύσεως γίνονται κατὰ διετίαν. Ἡ σύνοδος διαρκεῖ ἀπὸ 40 ἕως 80 ἡμέρας.

Ἡ Συνέλευσις ψηφίζει τὸν διετῆ προϋπολογισμόν, ἐξελέγχει τοὺς ἀπολογισμοὺς καὶ ψηφίζει κατὰ πλειονοψηφίαν τῶν παρόντων μελῶν

τὰ ὑπὸ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ καὶ τῶν πληρεξουσίων ὑποβαλλόμενα νομοσχέδια καὶ προτάσεις.

Προτάσεις ἀφορῶσαι εἰς τροποποιήσεις εἰσακτέας εἰς τοὺς θεμελιώδεις ὀργανισμοὺς τῆς νήσου πρέπει νὰ ψηφίζωνται κατὰ πλειονοψηφίαν τῶν δύο τρίτων. Οὐδεὶς νέος νόμος ἐφαρμόζεται, ἂν μὴ ἐψηφίσθη παρὰ τῆς Συνελεύσεως.

Ἄρθρον 7. Προτάσεις, ἀφορῶσαι εἰς αὔξησιν τῶν δαπανῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ δὲν δύνανται νὰ συζητηθῶσιν ἐν τῇ Συνελεύσει, εἰμὴ εἰσαγόμεναι παρὰ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ, τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἢ τῶν ἁρμοδίων ἐπιτροπῶν.

Ἄρθρον 8 α΄.) Αἱ διατάξεις τοῦ Φιρμανίου τοῦ 1887, τοῦ παραχωροῦντος εἰς τὴν Κρήτην τὸ ἥμισυ τῶν εἰσοδημάτων τῶν τελωνείων τῆς νήσου, ἐπανέρχονται ἐν ἰσχύϊ. β΄.) Ὁ ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ καπνοῦ φόρος ἀνήκει εἰς τὴν νῆσον. γ΄.) Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη λαμβάνει εἰς βάρος της τὰ ἐλλείμματα τῶν προϋπολογισμῶν, τῶν μὴ ψηφισθέντων ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως, ἀφαιρουμένων τῶν ποσῶν ὅσα προκατεβλήθησαν εἰς τὴν νῆσον ὑπὸ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου.

Ἄρθρον 9. Ἐπιτροπή, περιλαμβάνουσα εὐρωπαίους ἀξιωματικούς, προβήσεται εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς χωροφυλακῆς.

Ἄρθρον 10 Ἐπιτροπὴ περιλαμβάνουσα ἀλλοδαποὺς νομομαθεῖς, θὰ μελετήσῃ τὰς εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς Δικαιοσύνης εἰσακτέας μεταρρυθμίσεις, ὑπὸ τὴν ῥητοτάτην ἐπιφύλαξιν τῶν ἐκ των συνθηκῶν (capitulations) ἀπορρεόντων δικαιωμάτων.

Ἄρθρον 11. Ἡ δημοσίευσις βιβλίων καὶ ἐφημερίδων, ἡ ἵδρυσις τυπογραφείων καὶ ἐπιστημονικῶν ἑταιριῶν ἐπιτρέπεται, συμφώνως τῷ νόμῳ, παρὰ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ.

Ἄρθρον 12. Οἱ ἐκ τῆς Κυρηναϊκῆς ἔποικοι δὲν δύνανται νὰ ἐγκαθίστανται ἐν Κρήτῃ, ἄνευ ἀδείας τοῦ Γεν. Διοικητοῦ. Ὁ αὐτὸς Διοικητὴς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐξορίζῃ πάντα μὴ κεκτημένον μέσα συντηρήσεως, ἢ οὕτινος ἡ παρουσία φαίνεται αὐτῷ ἐπικίνδυνος εἰς τὴν δημοσίαν τάξιν, ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξιν τῶν παρὰ τῶν ἀλλοδαπῶν κεκτημένων δικαιωμάτων.

Ἄρθρον 13. Ἐντὸς ἓξ μηνῶν ἀπὸ τῆς κυρώσεως τῶν παρουσῶν τροποποιήσεων ἡ Γεν. Συνέλευσις συγκληθήσεται καὶ αἱ δι' αὐτὴν ἐκλογαὶ διαταχθήσονται κατὰ τὸν νόμον τοῦ 1887. Μέχρι τῆς συγκλήσεως τῆς Γεν. Συνελεύσεως ὁ Γεν. Διοικητής, ἐκ συμφώνου μετὰ

τοῦ Διοικητοῦ Συμβουλίου, θέλει ρυθμίζει διὰ προσωρινῶν διαταγμάτων τὴν ἐκτέλεσιν τῶν παρουσῶν διατάξεων.

Ἄρθρον 14. Αἱ Δυνάμεις θὰ βεβαιῶνται (s'assureront) περὶ τῆς ἐκτελέσεως πασῶν τούτων τῶν διατάξεων.

Σημ. — Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων φρονοῦσιν ὅτι εὔλογον εἶνε νὰ γίνῃ εὐγενῶς ἀποδεκτὴ ἡ αἴτησις ἐπιβολῆς προσθέτου φόρου τελωνειακοῦ, προωρισμένου ν' ἀποζημιώσῃ τὰς ὑπὸ τῶν τελευταίων γεγονότων προξενηθείσας ζημίας. Ἀλλ' εἶνε οὐσιῶδες κατὰ τὴν γνώμην των, ν' ἀσκῶσιν ἐπίβλεψιν ἐπὶ τῆς χρήσεως αὐτοῦ οἱ Πρόξενοι.

Ὅτι ἀκριβὲς ἀντίγραφον.

ΧΑΝΙΑ τῇ 26 Αὐγούστου (1 Σεπτεμβρίου) 1896.

Παῦλος Βλὰν Πρόξενος τῆς Γαλλίας, **Α. Μέδανα** Πρόξενος τῆς Ἰταλίας, **Ι. Πίντερ** Πρόξ. τῆς Αὐστρο-Οὐγγαρίας καὶ Γερμανίας, **Ν. Δέμερικ** Πρόξενος τῆς Ρωσσίας, **Ἀλφρέδος Βιλιώττης** Πρόξενος τῆς Ἀγγλίας».

Συγχρόνως δὲ δι' ἑτέρας δηλώσεως ἐγένετο γνωστὸν ὅτι ἡ Πύλη ἀπεδέχθη τὴν ἐκφρασθεῖσαν εὐχήν, ὅπως ἐπιβληθῇ πρόσθετον τέλος ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς πρὸς πλήρωσιν εἰδικῶν τῆς νήσου ἀναγκῶν.

Μετὰ τὰς δηλώσεις ταύτας οἱ ἐν Χανίοις βουλευταὶ ἀπέστειλαν πρὸς τὴν ἐν Κάμποις Ἐπαναστατικὴν Συνέλευσιν ἔκτακτον ἀπεσταλμένον, ὅπως συνεννοηθῇ μετ' αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἀποδοχῆς τῶν παραχωρήσεων, καὶ ὁ Γεν. Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος διεβίβαζεν ἔγγραφον πρὸς τὸ προεδρεῖον αὐτῆς περιλαμβάνον τὰς συστάσεις τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. «Πάντων τῶν οὐσιωδῶν αἰτημάτων τῶν διατυποθέντων ὑπὸ τῶν Κρητῶν, ἔλεγε τὸ ἔγγραφον τοῦτο, γενομένων δεκτῶν... σπεύδω, ἐντολῇ ἀνωτέρᾳ, νὰ συστήσω ὑμῖν τὴν ἐπιβαλλομένην, χάριν τοῦ συμφέροντος τῆς Κρήτης, ἀνάγκην τῆς ἀμέσου ἀποδοχῆς τῆς ἐπιτευχθείσης λύσεως, τῇ παρεμβάσει καὶ ἐνεργείᾳ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, αἵπερ διατρανώσασαι ἐμπράκτως τὰς συμπαθείας αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ Χριστιαν. λαοῦ, κατέστησαν ἄξιαι τῆς εὐγνωμοσύνης ἡμῶν. Τῶν συμπαθειῶν δὲ τούτων συμφέρον μέγα ἔχομεν νὰ μὴ ἀποξενωθῶμεν, ἵνα ἐν προσεχεῖ μέλλοντι ἔχωμεν αὐτὰς ἀρωγοὺς πρὸς πλήρωσιν τῶν πόθων καὶ εὐχῶν τοῦ Πανελληνίου. Μέγιστον πρὸς τὸ

τέρμα τοῦ γιγαντιαίου ἀγῶνος ἐγένετο βῆμα, διὰ μικρᾶς δ' ἔτι ὑπομονῆς καὶ ἐπωφελούμενοι τοῦ νέου πολιτεύματος, δι' οὗ χορηγεῖται τῇ Κρήτῃ πλήρης αὐτονομία, θέλομεν φθάσει, Θεοῦ συνεπικουροῦντος εἰς τὸ παμπόθητον τέρμα, πρὸς ὃ ἀτενίζει μετὰ παλμῶν πᾶσα Ἑλληνικὴ Καρδία. Διαβεβαιῶν ὑμᾶς διὰ τοῦ θετικωτέρου τρόπου καὶ ἐν πλήρει γνώσει τῶν ἐπικρατουσῶν σκέψεων καὶ ἀποφάσεων, ὅτι πᾶσα ἀναβολὴ καὶ πᾶς δισταγμὸς θέλει ἀποβῇ ὀλεθριώτατος, πέπεισμαι ὅτι ἀμέσως θέλετε μοὶ γνωρίσει τὴν ἀποδοχὴν τῆς δοθείσης εἰς τὸ ζήτημα λύσεως, ἵνα σπεύσω νὰ εἰδοποιήσω τὴν Βασ. Κυβέρνησιν».

Ἀπὸ τῆς 17 ἤδη τοῦ μηνὸς Αὐγούστου ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις εἶχε καταρτισθῆ ὁριστικῶς, ἐκλεγέντος ὁριστικοῦ προέδρου τοῦ τέως προέδρου τῆς μεταπολιτευτικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἀντιπροσώπου Σφακίων Μανούσου Κουνδουράκη.(*) Καίτοι δ' ἐν τῇ Ἐπαναστατικῇ Συνελεύσει ὑπῆρχον πολλοὶ ἑνωτικοί, οἱ φρονοῦντες τουτέστιν ὅτι ἔδει νὰ παρατείνωσι τὸν ἀγῶνα κηρύττοντες τὴς ἕνωσιν, ἐκράτησεν ἡ γνώμη των πολιτικωτέρων καὶ νουνεχεστέρων, ὧν εἷς ἦν καὶ ὁ ἐσχάτως ἐκ τῶν τριῶν ἀπεσταλμένων ἐξ Ἀθηνῶν ἐπιστρέψας Ἐμμανουὴλ Φραντζεσκάκης. Καὶ ἡ Συνέλευσις ἀπεδέχθη τὸν ἐπιτελεσθέντα ὑπὸ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων διακανονισμόν. Γνωσθείσης δὲ τῆς ἀποφάσεως αὐτῆς οἱ ἐν Χανίοις χριστιανοὶ βουλευταὶ συνελθόντες ἀπηύθυναν τοῖς προξένοις τὴν ἑξῆς ἀντιδήλωσιν.

«Οἱ ὑπογεγραμμένοι πληρεξούσιοι παρὰ τῇ Γεν. Συνελεύσει τῶν Κρητῶν διακηρύττομεν ὅτι ἀποδεχόμεθα ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης τὸν Ὀργανισμὸν τὸν κοινοποιηθέντα ἡμῖν παρὰ τῶν Κυρίων Προξένων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὑπὸ χρονολογίαν 1 Σεπτεμβρίου 26 Αὐγούστου 1896 (ἔ. ν.) συνιστάμενον ἐξ ἄρθρων 14 καὶ μιᾶς σημειώσεως. Διακηρύττομεν πρὸς τούτοις ὅτι

(*) Τὸ ὁριστικὸν προεδρεῖον τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως κατηρτίσθη ὡς ἑξῆς· πρόεδρος ὁ κ. Μανοῦσος Κουνδουράκης, ἐκ τῆς ἐπαρχίας Σφακίων, ἀντιπρόεδροι οἱ κ. κ. Γεώργ. Μυλωνογιαννάκης ἀντιπρόσωπος τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου, Μάρκος Δημητρακάκης, τῆς ἐπαρχίας Ἁγ. Βασιλείου, Ἰω. Γενεράλης τοῦ Ἀμαρίου, Στυλ. Βαρδάκης τῆς Ρεθύμνης, Ἰ. Καλογερῆς τῆς Κυδωνίας καὶ Λεων. Λυωνάκης τῆς Κισσάμου. Γενικὸς γραμματεὺς ὁ κ Ἰω. Λυκακίδης καὶ εἰδικὸς γραμματεὺς τῆς ἐσωτερικ. ὑπηρεσίας ὁ κ. Ἀδὰμ Βαβουσάκης

θέλομεν συμορφωθῇ καὶ πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑπὸ τὴν αὐτὴν χρονολογίαν συνοδευτικοῦ ἐγγράφου τῶν αὐτῶν Κυρίων Προξένων.

Ἐν Χανίοις τῇ 22 Αὐγούστου 1896

Ι. Κ. Σφακιανάκης, Γ. Παπαδοπετράκης, Χ. Ἀσκούτσης, Π. Πωλιουδόβαρδος, Ν. Ε. Χαντζιδάκης, Ν. Π. Κεφαλογιάννης, Ν. Ε. Γραμματικάκης, Γ. Γιαννοδοβαρδάκης, Ν. Γιαμαλάκης, Ε. Κονιωτάκης, Χ. Πωλογεωργάκης, Μ. Κολυβάκης, Ζ. Θιακάκης, Ε. Α. Φουνταλίδης, Π. Κονδυλάκης, Ε. Ζωγράφος, Β. Τσουρουνάκης, Ἡρ. Ἱερωνυμάκης, Θ. Σαουνάτσος, Α. Χαντζιδάκης, Μ. Κ. Σφακιανάκης, Στ. Μακράκης, Ἀρ. Παπαδάκης, Κ. Κ. Μητσοτάκης, Γ. Σπανδογάκης, Α. Βλατάκης, Β, Σπυριδάκης, Ε. Παπαγιαννάκης».

Συγχρόνως δὲ ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις δι' ἐγγράφου αὐτῆς πρὸς τοὺς Προξένους,ἐκδοθέντος τὴν 21 Αὐγούστου ἀποδεχομένη τὸν γενόμενον κανονισμὸν μέχρι τῆς πληρώσεως τῶν ἐθνικῶν πόθων ἐξέφρασε τὴν εὐχήν,ὅπως καθορισθῶσιν ἀκριβέστερον τὰ ἑξῆς ζητήματα.

Α'. Ὅτι οἱ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι οὓς θὰ διορίζῃ ὁ Σουλτάνος βεβαίως θὰ διορίζωνται καὶ παύωνται ὑπὸ τῆς Α. Α. Μ. τῇ προτάσει τοῦ Γεν. Διοικητοῦ, νὰ ορισθῇ δ' ἀκριβῶς ἀπὸ τοῦδε τίνες εἰσίν οἱ ἀνωτέρω οὗτοι ὑπάλληλοι. Β'. Ὅτι ἀφοῦ παραχωρεῖται τὸ ἥμισυ τῶν τελωνειακῶν εἰσπράξεων καὶ ὁ φόρος τοῦ καπνοῦ, φυσικῶς θὰ λαμβάνῃ μέρος καὶ ὁ τόπος εἰς τὴν διαχείρησιν ὅλων τῶν τελωνειακῶν εἰσπράξεων· ἀναγκαία δὲ φαίνεται συνάμα καὶ ἡ ρητὴ ἐξήγησις ὅτι κατὰ τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας καὶ ὁ φόρος τοῦ χαρτοσήμου ἀνήκει εἰς τὸ ἐπιτόπιον ταμεῖον. Γ'. Ὅ,τι ἡ ἀναλογία τῶν δύο συνοίκων στοιχείων εἰς τὴν συμμετοχὴν τῶν δημοσίων ἀξιωμάτων θέλει ἀναμφιβόλως τηρεῖσθαι οὐ μόνον διὰ πάντας τοὺς λοιποὺς ὑπαλλήλους αἱρετούς τε καὶ μὴ ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς τελωνειακούς. Δ'. Ὅτι ὡς συνήθεις φρουραὶ τοῦ στρατοῦ, ἐννοοῦνται βεβαίως τὰ παράλια φρούρια τῆς νήσου, ἤτοι Γραμβοῦσα, Καστέλλι Κισσάμου, Χανία Σούδα, Ἰτζεδὶν Ρέθυμνος, Ἡράκλειον, Σπιναλόγγα καὶ Ἱεράπετρα καὶ ὅτι ἐν Κρήτῃ θὰ διαμείνῃ μόνον ὁ ἀναγκαῖος στρατὸς πρὸς φρούρησιν τῶν ἀνωτέρω φρουρίων».

Μετά τινας δὲ ἡμέρας ἐξεδίδετο καὶ τὸ σχετικὸν φιρμάνιον(*) τὸ

(*)Μεταξὺ φιρμανίου καὶ ἰραδὲ ὑπάρχει ἡ ἑξῆς διαφορά.Ἰραδὲς εἶνε ἁπλοῦν διάταγμα ἢ διαταγὴ εἴτε προφορικὴ εἴτε ἔγγραφος διδομένη πρὸς τοὺς ὑπουργοὺς

ἐπικυροῦν τὰς παραχωρήσεις καὶ ἐνεκρίνετο παρὰ τῶν δυνάμεων ὁ ἀναδιορισμὸς τοῦ Βέροβιτς πασσᾶ διὰ μίαν πενταετίαν. Πρὶν δὲ ἡ διαλυθῇ ἡ Κρητικὴ Βουλὴ ἐψήφισε δάνειον 100,000 λιρῶν ἐπὶ τῇ ἐγγυήσει προσόδων τινῶν τῆς νήσου, ὅπως χρησιμεύσῃ διὰ τὰς ἀποζημιώσεις τῶν παθόντων διαρκούσης τῆς ἐπαναστάσεως, ἀνεξαρτήτως θρησκεύματος, καὶ ἄλλας τινὰς ἀνάγκας αὐτῆς. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι εἰς ἀπάντησιν τῆς κατόπιν τοσούτων αἱμάτων χορηγηθείσης εἰς τοὺς Κρῆτας ἡμιαυτονομίας, ἔρριπτον πρὸ τῶν ὀμμάτων τῶν ἐθελοτυφλούντων εὐρωπαίων τὰ σφαδάζοντα πτώματα τῶν σφαγιασθέντων ὀκτὼ χριστιανῶν εἰς τὸ χωρίον Πλατάνους, καὶ εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Χανίων τὴν αἱμοδιψῆ αὐτῶν προκήρυξιν ὡς τὸ φαεινότερον τεκμήριον τοῦ ἀδυνάτου τῆς συμβιώσεως τῶν δύο στοιχείων.

καὶ τὰς ἄλλας ἀργάς· ἑπομένως ὁ ἰραδὲς δὲν ἀποτελεῖ ὑποχρέωσιν. πολλάκις δὲ καὶ ἀνακαλεῖται δι' ἑτέρου ἰραδέ. Τὸ φιρμάνιον ὅμως εἶνε τὸ ἔγγραφον, δι' οὗ παρέχεται παραχώρησίς τις, ἑπομένως δὲ δὲν ἀνακαλεῖται, φέρει τὴν Σουλτανικὴν ὑπογραφὴν καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ Χρυσόβουλα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΕΙΣ ΚΡΗΤΗΝ

Κοινωνική καὶ πολιτικὴ κατάστασις ἐν Ἑλλάδι πρὸ τοῦ πολέμου.— Συνέχεια καὶ τέλος τῆς Μακεδονικῆς Ἐπαναστάσεως —Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία.—Τὸ στρατιωτικὸν ζήτημα ἐν Ἀθήναις. — Στρατιωτικαὶ δυνάμεις τοῦ κράτους πρὸ τοῦ πολέμου.—Τὸ Διάγγελμα τοῦ Βασιλέως.—Νέαι ταραχαὶ ἐν Κρήτῃ.—Ἔκρηξις τῆς δευτέρας ἐπαναστάσεως.—Ἀποστολὴ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς Κρήτην.— Δρᾶσις καὶ ἐνέργειαι αὐτοῦ.— Ὁ στόλος καὶ ὁ βασιλόπαις Γεώργιος. — Ἡ διεθνὴς κατοχή.—Μάχαι τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ.— Διπλωματικὴ θέσις τοῦ ζητήματος.—Στάσις τῆς Εὐρώπης.— Δηλώσεις τοῦ βασιλέως — Βομβαρδισμὸς τῶν Ἐπαναστατῶν. — Πολεμικαὶ κινήσεις αὐτῶν.— Ἐνέργειαι τῶν ναυάρχων. — Ἀποκλεισμὸς τῆς νήσου. — Παραμοναὶ τοῦ Πολέμου.

Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ τὸ Ἑλληνικὸν βασίλειον οὐχὶ ἅπαξ διῆλθεν ἐθνικὰς θυέλλας καὶ ἐξωτερικοὺς περισπασμούς. Κράτος μικρὸν ἐκπροσωποῦν μέγαν λαὸν εὑρέθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν δυσχερῆ θέσιν νὰ προστατεύῃ ἓξ καὶ πλέον ἑκατομμύρια ὑποδούλων ὁμοφύλων, διατελούντων ὑπὸ τὸν βαρύτερον καὶ ἀτιμοτικώτερον ζυγόν. Τὸ δικαίωμα τῆς προστασίας ταύτης οὐδεμία συνθήκη καὶ οὐδεμία δύναμις ἀνεγνώρισεν αὐτῷ. Ἀλλὰ τὰ παθήματα τῶν ὁμοφύλων ἦν ἀδύνατον νὰ μὴ εὑρίσκωσιν ἠχὼ εἰς τὰς καρδίας τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων. Μακροὶ αἰῶνες δουλείας διέσπασαν τὴν ἑνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ παρὰ τὴν διάσπασιν ταύτην, τὰ διάφορα τμήματα αὐτοῦ διεσώθησαν καὶ ἡ ἐθνικὴ ἰδέα διετηρήθη ἁγνὴ καὶ ἀμίαντος, καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ἅλυσιν τῶν αἰώνων τούτων, ὡς ἡ κιβωτὸς τοῦ Νῶε, ἥτις

ἔμελλε νὰ σώσῃ τὸ ἔθνος ἀπὸ τοῦ κατακλυσμοῦ. Καὶ ἡ ἰδέα αὕτη διετήρησεν ἄσβεστον τὴν φλόγα τοῦ πατριωτισμοῦ εἰς τὰ στήθη παντὸς Ἕλληνος, καὶ ἀκοίμητον τὸν πόθον τῆς ἑνώσεως τῶν διαφόρων τμημάτων αὐτοῦ. Εἰς ἑκάστην κίνησιν, εἰς πᾶσαν περιπέτειαν, εἰς πᾶσαν συμφορὰν οἱουδήποτε ἐκ τῶν τμημάτων τούτων, ἡ καρδία τοῦ ἐλευθέρου βασιλείου ἐδονεῖτο μέχρι τῶν μυχιαιτάτων καὶ τὰ ἐθνικὰ ἰδανικὰ ἀνέκυπτον ἐκ τῆς χώρας τῶν ὀνείρων του. Ἐκ τούτου ἡ ὑπερευαισθησία ἡ καταλαμβάνουσα τὸν ἑλληνικὸν λαὸν εἰς πᾶσαν περίστασιν παρέχουσαν αὐτῷ ἀφορμὴν νὰ ἐπιζητήσῃ τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν ἰδεωδῶν τούτων, ἄνευ τῶν ὁποίων καὶ τὰ ἔθνη καὶ τὰ ἄτομα εἶνε ἀδύνατον νὰ ζήσωσιν.

Ἀλλὰ τὰ ἰδανικὰ τῶν ἐθνῶν δὲν εἶνε ἀνέφικτα, ὡς τὰ τῶν ἀτόμων. Τὰ ἔθνη βαδίζουσιν ὡρισμένην καὶ προδιαγεγραμμένην τροχιὰν εἴτε ἄνωθεν ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας, εἴτε κάτωθεν ὑπὸ τῶν πολιτικῶν αὐτῶν ἀνδρῶν, τῆς ἱστορίας των καὶ τῶν ἐνδιαθέτων τάσεών των. Ὁ Ῥωμύλος ἀναλαμβανόμενος εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἐπροφήτευε τὸ μέλλον τοῦ λαοῦ του καὶ τὴν κοσμοκρατορίαν τῆς Ῥώμης, διότι, παρὰ τὴν μυθολογίαν, ὡς πολιτικὸς ἀνὴρ εἶχε θέσῃ τὰς βάσεις τῆς κοσμοκρατορίας ταύτης. Ὁ μέγας Πέτρος ἀποθνήσκων ἄφινεν ὡς κληρονομίαν εἰς τοὺς διαδόχους του τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ διαθήκην καὶ ἐχάραξε τὴν ὁδόν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔκτοτε οὗτοι βαδίζουσι. Παρ' ἡμῖν ἐκεῖνοι, οἵτινες συνέλαβον τὸ ὄνειρον τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἔθνους καὶ ἐπραγματοποίησαν τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ἀναβίωσιν, κατέλιπον ὁμοίαν διαθήκην, διαθήκην ἄγραπτον ἀλλ' ἐγκεχαραγμένην βαθύτατα εἰς τὴν καρδίαν καὶ τὴν μνήμην τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Συμβαίνει ὅμως εἰς τὰ ἔθνη ὅτι καὶ εἰς τὰ ἄτομα. Ἐν τῇ πορείᾳ ἣν ἀκολουθοῦσι πρὸς πραγμάτωσιν τῶν ἰδανικῶν αὐτῶν, ὁτὲ μὲν λειποψυχοῦσι καὶ ἀποθαρρύνονται ἐξ ἀγνοίας τῶν δυνάμεων των καὶ ἐκ τῶν καιρικῶν περιστάσεων, ὁτὲ δὲ τρέπονται σφαλερὰν ὁδόν, ἥτις ἢ οὐδόλως ἢ μετὰ περιπλάνησιν φέρει εἰς τὸν σκοπόν. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ὡς κράτος ὑπέστη ἀμφότερα, περιπεσὸν ἀπὸ ἀποθαρρύνσεων εἰς παραπλανήσεις. Οὔτε αἱ μέν, οὔτε αἱ δὲ θὰ προδικάσωσι τὴν τύχην καὶ τὸ μέλλον αὐτοῦ ἐν τῇ ἀνατολῇ, διότι σώζει τὰ ἔθνη ἡ ἐφ' ἑαυτὰ καὶ τὸν προορισμόν των πίστις. Ἀλλ' ἡ ἀπώλεια τῶν περιστάσεων καὶ τὰ ἐκ τούτων σφάλματα ἐκλυδώνισαν τὸ σκάφος τῆς πολιτείας καὶ ἔφερον αὐτὸ ἐν μέσῳ ἀντιξόων ἀνέμων, οἱ ὁποῖοι πλὴν τῶν

κινδύνων, οὓς συνεπάγονται, ἀναγκάζουσιν εἰς ὀπισθοδρόμησιν.

Βαδίζον τὴν ὁδὸν τὴν χαραχθεῖσαν αὐτῷ ὑπὸ τῆς Θείας Προνοίας καὶ τῆς ἱστορίας του τὸ ἐλεύθερον τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐκπροσωποῦν τὸ ὅλον, δὲν ἐπετέλεσεν ὀλίγα ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦ ἐλευθέρου αὐτοῦ βίου ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ δεκαετοῦς ἀγῶνος ἀνηγέρθησαν πόλεις ἀπὸ τοῦ μηδενός, ἐκαλλιεργήθησαν ὁλόκληροι ἐκτάσεις τέως χέρσοι καὶ κατεστραμέναι, ἐπεδιώχθη ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ηὔξησεν ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος καὶ τὸ ἄτομον πανταχοῦ ἐθαυματούργησε. Χάρις εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ ἀτόμου 6,300 σκάφη ἀτμήλατα καὶ ἱστιοφόρα καὶ 26,000 ναῦται περιπλέουσι τὸ Αἰγαῖον καὶ τὴν Μεσόγειον περιάγοντες τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν καὶ εἰς τὰς ἀπωτάτας τῶν θαλασσῶν. Χάρις εἰς τὴν ἰδίαν πρωτοβουλίαν ὁ Εὔξεινος πόντος κατέστη λίμνη ἑλληνικὴ καὶ ἡ Αἴγυπτος κατεκτήθη ὑπὸ ἐμπορικὴν ἔποψιν. Χάρις εἰς τὸν αὐτὸν λόγον ἤνθησαν πανταχοῦ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐνιαχοῦ τῆς Εὐρώπης ἐμπορικαὶ ἀποικίαι, ἄφθονον εἰσκομίζουσαι χρῆμα εἰς τὴν Μητρόπολιν. Χάρις εἰς τὸ ἄτομον τέλος ἐδημιουργήθη πρωτεύουσα δυσαναλόγως κολοσσιαία πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν λοιπῶν πόλεων τοῦ κράτους, οὐδόλως ὑπενθυμίζουσα τὴν πρωτεύουσαν τῶν ἐρειπίων, ὡς ἀπεκάλει αὐτὴν ὁ Αὐστριακὸς πρέσβυς Πρόκες ἐν τῇ πρὸς τὸν Ὄθωνα προσφωνήσει του, ὅτε οὗτος κατὰ πρῶτον ἔθετε τὸν πόδα εἰς τὸ ἔδαφος τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλὰ τὰ ἔθνη καὶ δὴ τὰ κράτη ἀποτελοῦσιν ὀργανικόν τι σύνολον καὶ κινοῦνται κατ' ὄγκους. Ἡ δὲ ἀνάπτυξις τοῦ ἀτόμου πρέπει νὰ συμβαδίζῃ πρὸς τὴν τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μονάδα ἐν τῇ γενικῇ σταδιοδρομίᾳ. Διότι ἄλλως ἡ μονομερής, ἡ ἀτομικὴ ἀνάπτυξις ἀπόλλυται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπως ἀπόλλυται καὶ παρέρχεται ἀπαρατήρητος ἡ ἄγονος δρᾶσις τῶν Ἑβραίων. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην τὸ κράτος ὑπελείφθη πολὺ τῆς ἰδιωτικῆς ἐργασίας. Καὶ ὑπελείφθη διότι ἔλειπεν ἀπ' αὐτοῦ ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ πολιτικὴ ἀγωγή, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἔγκειται ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ ὑλικὴ ἀνάπτυξις τῶν ἐθνῶν. Οἱ ἐλεύθεροι θεσμοὶ δὲν ἐλειτούργησαν ἀκωλύτως ἐν τῇ χώρᾳ, τὸ δὲ πολίτευμα, τὸ ὁποῖον περιεβλήθη αὕτη, καὶ πρὸ τῆς Ὀκτωβριανῆς μεταπολιτεύσεως τοῦ 1862 καὶ μετ' αὐτὴν ἐνωθεύετο καὶ νόθευται συστηματικῶς. Πρὸς ταύτης μὲν τὴν νοθείαν ἐνήργει ὁ ἡγεμών, ἐπιδιώκων τὴν ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ συγκέντρωσιν τῆς ἐξουσίας καὶ

ἐξουδετερόνων χάριν τούτου τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πολιτεύματος καὶ τὴν παιδευτικὴν δύναμιν τῶν θεσμῶν. Μετ' αὐτὴν δὲ τὴν νοθείαν τοῦ πολιτεύματος ἀνέλαβεν ὁ κομματικὸς ἀνταγωνισμός, ὅστις ἀρξάμενος ἀπὸ τοῦ 1862 ἐκορυφώθη ἀπὸ τοῦ 1875 καὶ ἐντεῦθεν καταστρέψας ὅ,τι καλὸν εἶχε τὸ κοινοβουλευτικὸν πολίτευμα, καὶ καταστήσας αὐτὸ οἰκτρὸν ὄργανον ὀλιγαρχίας. Τὴν ὀλιγαρχίαν ἀπετέλει ἡ ἑκάστοτε κρατοῦσα μερὶς ἐκ τῶν ἀντιμαχομένων κομμάτων. Εἰς τὴν συγκράτησιν δὲ τῆς ἀρχῆς, θύουσα τὰ ὕψιστα συμφέροντα τοῦ κράτους ἡ ὀλιγαρχία καὶ περὶ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων καταγινομένη, ἐμόλυνε τὴν πολιτικὴν καὶ σὺν τῷ χρόνῳ τὴν κοινωνικὴν ἀτμόσφαιραν, ἐπέδρασε σπουδαίως ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν σκέψεων τοῦ πολίτου, παρημέλησε τὴν διοίκησιν, καὶ ἐνεστάλαξε τὸν ἀτομισμὸν καὶ τὴν ἰδιοτέλειαν, οὕτως ὥστε τὸ κράτος νὰ θεωρεῖται ἐχθρὸς τοῦ ἀτόμου, καὶ τὸ ἄτομον νὰ εἶνε ἀδιάφορον πρὸς τὸ κράτος. Ἐσχηματίσθη τοιουτοτρόπως νοσηρὰ ἀτμόσφαιρα, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐγεννήθησαν, ἠνδρώθησαν καὶ ἀνεπύχθησαν αἱ νεώτεραι γενναιαί. Καὶ ἐπειδὴ πανταχοῦ ἐφαρμόζεται ὁ ἀμείλικτος νόμος τοῦ περιβάλλοντος, ἀνάλογος πρὸς τὸ περιβάλλον ὑπῆρξεν ὁ ἀμυτὸς τῆς ἐργασίας τῆς ἐποχῆς ταύτης. Ἡ πολιτικὴ κίνησις, ἡ διπλωματική, ἡ φιλολογία, ἡ δημοσιογραφία, ἡ παιδεία, ἡ διαπαιδαγώγησις τοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ, διότι ὁ πραγματικὸς βίος τῶν ἐθνῶν ἀποτυποῦται εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν.

Κατὰ ταῦτα οἱ πολιτικοὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης ὑπῆρξαν μικροί, διότι ἦσαν ἡ ἔκφρασις τῆς συνειδήσεως τοῦ ὅλου. Καὶ ἂν δέ τις ἐξ αὐτῶν ὑπερεῖχεν ἀπὸ φύσεως καὶ μορφώσεως, ὡς ὁ Τρικούπης, δὲν ἠδυνήθη ν' ἀρθῇ ὑπεράνω τῶν προσώπων καὶ τῶν κομμάτων τῶν συγχρόνων του. Ὁ ἀχαλίνωτος κομματικὸς ἀνταγωνισμὸς ἐκράτησε κατὰ πάσης εὐγενοῦς προσπαθείας πρὸς ἀπόσεισιν τοῦ ζυγοῦ αὐτοῦ, οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες ἐγένοντο θύματα τοῦ μειονεκτήματος τούτου τοῦ πολιτεύματος καὶ τὸ πολίτευμα λεληθότως μετεβλήθη εἰς ὀχλοκρατικόν. Ἡ θέσις τοῦ κράτους ἦτο ἀπ' ἀρχῆς δύσκολος ὡς ἐκ τῶν ἐθνικῶν αὐτοῦ ὑποχρεώσεων, κατέστη δὲ δυσκολοτέρα, ὡς ἐκ τῆς σφαλερᾶς ὁδοῦ εἰς τὴν ὁποίαν ὠλίσθησεν. Ἡ καθ' ὑπερβολὴν θεραπεία τῶν ὀρέξεων τοῦ πλήθους καὶ αἱ ἀνάγκαι τοῦ κόμματος ἔφερον μικρὸν κατὰ μικρὸν τὴν οἰκονομικὴν καταστροφήν, τὴν ὁποίαν ἠναγκάσθη νὰ κηρύξῃ ὁ πλειότερον πάντων ἐργασθεὶς καὶ παλαίσας πρὸς ἀποσόβησιν

αὐτῆς, ἡ δὲ καταστροφὴ τῶν οἰκονομικῶν τοῦ τόπου δὲν παρεῖχεν εἰς αὐτὸν τὰ μέσα τῆς ἀναπτύξεως τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν δυνάμεων τοῦ κράτους, αἱ ὁποῖαι καὶ πρότερον ἔμειναν παρημελημέναι ἕνεκα τῶν ἐν τοῖς πρόσθεν ἀνεπτυγμένων γενικῶν λόγων. Ἡ δὲ ἔλλειψις ἀξιομάχου δυνάμεως καθίστα ἀδύνατον πᾶσαν πολιτικὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἀπεμάκρυνε ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν, εἰς τὰ ὁποῖα οὐδέποτε ἐπαύσατο ἀποβλέπων ὁ ἑλληνικὸς λαός. Καὶ ἐν ᾧ τὸ ἔθνος παρεῖχεν εἰκόνα ἀνθηρὰν ὡς σύνολον, τὸ κράτος ἔπασχεν ὡς μέρος καὶ ἠδυνάτει ἐκ σφαλερᾶς ἀντιλήψεως καὶ ὑπὸ τὸ κράτος δεινοῦ ἐφιάλτου νὰ περισυλλέξῃ καὶ συντάξῃ τὰς πολυαρίθμους ἐθνικὰς δυνάμεις, δι' ὧν συντεταγμένων ἠδύνατο νὰ κατέλθῃ εἰς ἀγῶνα καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ, διότι ἔχει καὶ ἡ εἰρήνη τοὺς ἀγῶνας αὐτῆς πολὺ σπουδαιοτέρας καὶ μεγαλειτέρους. Ἐν τοιαύτῃ καταστάσει τὸ ἔθνος μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους καὶ τὴν πολιτικὴν ἔκλυσιν ἐλειποψύχησε, καταληφθὲν ἐξ ἀποθαρρύνσεως. Ὑπὸ τὸ ὄνειδος τῆς χρεωκοπίας, τὸ ὁποῖον καθίστα χαλεπώτερον ἡ κατακραυγὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τύπου, ἡ πίστις αὐτοῦ ἐκλονίσθη καὶ ἡ ἀπογοήτευσις παρέλυσε τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ ἐν τῇ ἐθνικῇ ἀμύνῃ. Ἐν τῇ ἀγανακτήσει δὲ αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ στιγμιαίᾳ ζητήσει τοῦ αἰτίου τῆς κακοδαιμονίας ἐτερμάτισε τὸ πολιτικὸν στάδιον ἀνδρός, τὸν ὁποῖον καθ' ὑπερβολὴν ἐλάτρευσε, καὶ ἐπανήγαγεν ἐπὶ τὴν ἀρχὴν τὸν ἀντίπαλον. Ἀλλὰ τοιαῦτα μέσα δὲν εἶνε φάρμακα λυσιτελῆ, ὅταν τὸ κακὸν ἔχει βαθύτερον τὰς ῥίζας. Ἐν τοιαύτῃ καταστάσει εὗρε τὴν Ἑλλάδα ἡ τελευταία ἐθνικὴ κρίσις, ἵνα πέσῃ θυσία ἀδυναμίας, ἧς ἔνοχος ὑπῆρξε πρωτίστως αὕτη ἡ ἰδία.

Ἡ παραχώρησις τοῦ νέου ὀργανισμοῦ τῆς Κρήτης καὶ ἡ ἐκ μέρους τῶν Κρητῶν ἀποδοχὴ αὐτοῦ ἐθεωρήθη ὡς λύσις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος. Τὴν λύσιν δὲ ταύτην ἐξέλαβεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ὡς διπλωματικὴν αὐτῆς νίκην καὶ ἔσπευσε νὰ πανηγυρίσῃ αὐτὴν διὰ πανδήμου συλλαλητηρίου ὑποκινηθέντος παρὰ τῶν ὀργάνων της. Πάντες ὅμως προῃσθάνοντο ὅτι τὸ κρητικὸν ζήτημα καὶ μετὰ τὰς παραχωρήσεις ἔμενε τόσον ἄλυτον, ὅσον καὶ πρότερον. Ἡ καταστροφὴ ἡ ἐπελθοῦσα ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὴν Κρήτην ἦτο τοιαύτη, ὥστε εἰς οὐδένα ἐπετρέπετο ν' ἀμφιβάλῃ, ὅτι ἦτο κατορθωτὴ ἡ παγίωσις μονίμου τινὸς τάξεως. Τὸ φυλετικὸν δὲ μῖσος μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων εἶχεν ἐξαφθῆ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἡ ἐπιστροφὴ τῶν ἐν

ταῖς πόλεσι συγκεντρωμένων ὀθωμανῶν εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν καὶ τὰς ἑστίας αὐτῶν ἦν ἀδύνατος. Πρὸς δὲ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου ὀργανισμοῦ ἐπαρουσίαζεν ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ δυσχερείας, πρὸ τῶν ὁποίων καὶ αὐτοὶ οἱ Κρῆτες ἦσαν ἐκ τῶν προτέρων βέβαιοι ὅτι ἤθελε ναυαγήσει πᾶσα προσπάθεια. Διὸ καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν λύσιν, τινὲς ἐκ τῶν σημαινόντων Κρητῶν, ἐκ τῆς παλαιᾶς ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως, ἐλθόντες εἰς Ἀθήνας μετὰ τῶν ἐπιστρεψάντων ἀξιωματικῶν, παραπεμφθέντων ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως εἰς δίκην, συνέστησαν ἐν πάσῃ μυστικότητι νέον κέντρον πολιτικῆς ἐνεργείας διὰ τὴν Κρήτην. Τὸ κέντρον τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιτροπῆς ἑδρευούσης ἐν Ἀθήναις, καὶ ἐχούσης ἴδιον κέντρον εἰς ἕκαστον τῶν τμημάτων τῆς νήσου, ἐξ ἀνδρῶν λαβόντων μέρος εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Μεταπολιτεύσεως καὶ τὴν Ἐπαναστατικὴν Συνέλευσιν, διαλυθεῖσαν εὐθὺς μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ περιέχοντος τὰς παραχωρήσεις φιρμανίου. Σκοπὸς δὲ αὐτῆς ἦν νὰ παρακολουθῇ τὰ ἐν Κρήτῃ συμβαίνοντα καὶ νὰ παρασκευάσῃ τὴν ἄμυναν αὐτῆς, ἵνα ἡ νῆσος εὑρεθῇ ἑτοίμη εἰς τὴν πρώτην στιγμήν. Τοιαύτη ἦν ἡ πεποίθησις ὅτι οἱ Κρῆτες δὲν ἠδύνατο νὰ βιώσωσι μετὰ τῶν Τούρκων ἔστω καὶ ὑπὸ τὸ νέον πολίτευμα. Ἡ ἐπιτροπὴ συνέστη ἐν ἀγνοίᾳ τῆς κυβερνήσεως, διότι ἐν Ἑλλάδι ἐπαρουσιάζετο ἀπό τινος ἔλλείψει ἐμπιστοσύνης πρὸς τοὺς ἡγήτορας, τὸ ἔκτροπον φαινόμενον τῆς κατατμήσεως τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων καὶ τῆς διαχειρίσεως τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων ὑπὸ τῶν ἀτόμων, ὑπενθυμιζόντων τὸν μῦθον, καθ' ὃν οἱ πόδες ἠθέλησαν νὰ διευθύνωσι τὴν κεφαλήν. Ἡ δὲ κυβέρνησις, ὑφ' ἣν ἐλάνθανον αἱ ἐνέργειαι αὗται, μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν λύσιν ἐπανεῦρε καὶ πάλιν τὰ τενάγη τῆς αἰσιοδοξίας, εἰς τὰ ὁποῖα ἔπλεε καὶ ἐγγίζοντος τοῦ χρόνου τῆς συγκλήσεως τῆς βουλῆς παρεσκευάζετο διὰ τοὺς προμηνυομένους θορυβώδεις κοινοβουλευτικοὺς ἀγῶνας. Τὰ νέφη τοῦ ἐξωτερικοῦ ζητήματος δὲν εἶχον διαλυθῇ εἰσέτι, ἕνεκα τῶν ἐν Μακεδονίᾳ συμβαινόντων καὶ τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἐθνικῆς ἑταιρίας, ἀλλ' ἤλπιζεν ὅτι ἡ πάροδος τοῦ θέρους καὶ ὁ χειμὼν θὰ ἔθετε τέρμα εἰς αὐτάς. Οὕτω δὲ οὐδὲ πόρρωθεν ἐφαντάζετο τὴν ἐπερχομένην καταιγίδα καὶ οὐδεμία σκέψις περὶ παρασκευῆς τῆς χώρας ἐλάνθανεν εἰς τὸν νοῦν τῶν κυβερνώντων.

Καὶ αἱ μὲν βλέψεις αὐτῶν ὡς πρὸς τὸ ἐν Μακεδονίᾳ κίνημα δὲν ἐβράδυναν νὰ πραγματοποιηθῶσι. Μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν ἐπαναστα-

τικῶν σωμάτων Λάζου, Τσάμη καὶ Βερβέρα (*) τὸ ἐν Μακεδονίᾳ κίνημα ἐφαίνετο λῆξαν, ὁπότε ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία διὰ νέας ἐνεργείας ἐζήτησε ν' ἀναζωπυρήσῃ αὐτό. Πρὸς τοῦτο ἐξέπεμψε τὸ σῶμα τοῦ ἀπολυθέντος διὰ βουλεύματος ἡρωϊκοῦ ὁπλαρχηγοῦ Παπαδήμου ἐκ τοῦ χωρίου Αὐλῶν τῶν Σερβίων, εἰσβαλόντος καὶ ἄλλοτε κατὰ τὸ 1878 καὶ 1885 εἰς Μακεδονίαγ. Ὁ Παπαδῆμος, τὸν ὁποῖον κατὰ τὴν φρᾶσιν του δὲν ἐχωροῦσεν ὁ τόπος ἐφ' ὅσον ἔμενε μακρὰν τοῦ πεδίου τῆς δράσεως ἐμποδιζόμενος ὑπὸ τῶν ἀρχῶν, παρὰ τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ, διότι διήνυεν ἤδη τὸ 55ον ἔτος τοῦ πολυκυμάντου βίου του, στρατολογήσας μετὰ ζέσεως ὅλως νεανικῆς 30 ἐν συνόλῳ ὀπαδούς, ἐν οἷς καὶ δύο ἀστυφύλακας λειποτακτήσαντας, εἰσέβαλεν εἰς τὸ τουρκικὸν ἔδαφος διὰ τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς Τυρνάβου τὴν νύκτα τῆς Δευτέρας 19 Αὐγούστου. Οἱ ἀντάρται δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ὁδοιπορήσαντες διῆλθον τὰς ὑπωρείας τοῦ Ὀλύμπου, ὁπόθεν διὰ μέσου δασῶν καὶ ἀποκρήμνων μερῶν ἐτράπησαν πρὸς τὸ χωρίον Σκαμνιά, σκοποῦντες ἐκεῖθεν νὰ πορευθῶσιν εἰς Σέρβια, τὰ ὁποῖα ὡρίσθησαν ὡς κέντρον τῶν ἐπαναστατικῶν αὐτῶν ἐνεργειῶν. Μέχρις ἀποστάσεως ὥρας ἀπὸ τοῦ χωρίου τούτου οὐδὲν ἴχνος στρατιωτικῆς δυνάμεως συνήντησαν. Περὶ τὴν μεσημβρίαν δὲ συναντήσαντες βλαχοποιμένα τινὰ ἀπέστειλαν αὐτὸν εἰς τὸ χωρίον Σκαμνιά, ὅπως ἀντὶ χρημάτων προμηθεύσῃ αὐτοῖς τροφάς. Ἀντὶ τούτου ὅμως ὁ ποιμὴν ἀπέστειλε κατ' αὐτῶν τὸν αὐτοκρατορικὸν στρατόν, οὗ ἀντιληφθέντες τὴν παρουσίαν οἱ ἀντάρται ἔσπευσαν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ μέρος ἐκεῖνο, ὡς ἐντελῶς ἀπροφύλακτον, καὶ μετέβησαν εἰς τὴν μονὴν Σπασμοῦ ἀπέχουσαν μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν τοῦ προρρηθέντος χωρίου. Ἀλλ' ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἠκολούθησεν αὐτοὺς κατὰ πόδας, ἀποτελούμενος ἐξ ἑνὸς τάγματος ἀποσταλέντος ἐκ Σερβίων. Εἰς τοῦτο ἡνώθη εἷς λόχος ἐκ τῆς θέσεως «Μπάρα», ἕτερος ἐκ τῆς θέσεως «Πολιάνα» καὶ ἐγχώριοι Ὀθωμανοὶ τῶν χωρίων Μπαρικάδες καὶ Σάλοι, ἐν συνόλῳ 1,200 ἄνδρες. Ἦν δευτέρα ὥρα μετὰ μεσημβρίαν ὅτε οἱ ἀντάρται, ἀναπαυόμενοι, ἠνόησαν τὴν παρουσίαν τοῦ ἐχθροῦ. Πάραυτα ὁ Παπαδῆμος συνενοηθεὶς μετὰ τῶν ὑπαρχηγῶν διέταξε τὴν κατάληψιν τῆς ὀχυρᾶς θέσεως Πάλια καὶ αὐτόθι ἀνέμενε τοὺς Τούρκους. Μετὰ παρέλευσιν δέκα λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπὸ τῆς καταλήψεως ἐρρί-

(*) Βλέπε σελίδα 111.

φθησαν οἱ πρῶτοι πυροβολισμοὶ τῶν φρουρῶν τῶν ἀνταρτῶν, ὑποδεχθέντων τὸν ἐχθρὸν ἀπὸ ἀποστάσεως χιλίων διακοσίων μέτρων. Καὶ μετ' ὀλίγον οἱ ἀντᾶρται συνεπλάκησαν μετὰ τοῦ στρατοῦ καὶ ἐμάχοντο λυσσωδῶς μέχρι τῆς ἕκτης ἑσπερινῆς ὥρας, ὁπότε οἱ Τοῦρκοι ἐπεχείρησαν γενικὴν ἔφοδον δι' ἐφ' ὅπλου λόγχης, ἀλλαλάζοντες καὶ λοιδωροῦντες τοὺς ἀμυνομένους ἐπαναστάτας. Ὁ Παπαδῆμος, μαχόμενος γενναίως, δι' ὁμηρικῶν προσφωνήσεων καὶ ἁδρῶν φράσεων ἐνεψύχου τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ καὶ προὐκάλει τοὺς ἀντιθέτους ἐπὶ δίωρον, μέχρις ὅτου ἐπελθούσης τῆς νυκτὸς οἱ Τοῦρκοι ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσι, παραλαβόντες τοὺς νεκροὺς καὶ τοὺς τραυματίας αὐτῶν καὶ καταλιπόντες ἐλεύθερον τὸ πεδίον τῆς μάχης τοῖς ἐπαναστάταις. Ὁ Παπαδῆμος ἔσπευσε ν' ἀναγγείλῃ τὴν νίκην αὐτοῦ εἰς τὸ ἐν Λαρίσσῃ κέντρον τῆς Ἑταιρίας δι' ἐπιστολῆς του, ἐν ᾗ γράφων περὶ τῶν ἀπωλειῶν αὐτοῦ ἀνέφερε μὲ τὴν συνήθη του εὐθυμίαν: «Τὸ μόνο ποῦ ἐχάσαμε ἦτο μία κάππα καὶ ἕνας ντορβᾶς φυσίγγια!» Μετὰ τὴν μάχην ὁ Παπαδῆμος διέταξε πορείαν πρὸς κατάληψιν ὑψηλοτέρων θέσεων ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου. Τοῦ ὁδηγοῦ ὅμως μὴ γνωρίζοντος καλῶς τὰ μέρη ἐκεῖνα περιεπλανήθη καθ' ὅλην τὴν νύκτα καὶ τὴν πρωΐαν εὑρέθη εἰς θέσιν Πρινάρι ἢ Ξηρολάκκος ὀνομαζομένην. Ἡ θέσις δὲν ἦτο πολὺ ὀχυρά, ἐσχημάτιζεν ὅμως μικρὰν φάραγγα, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἠδύναντο ἐπί τινας ὥρας νὰ παραμείνωσιν, ὅπως ἀναπαυθῶσιν οἱ ἐπαναστᾶται. Ὁ Παπαδῆμος ἐν τῷ μεταξὺ ἀπέστειλε πρὸς κατόπτευσιν τοῦ τόπου ἕνα ἐκ τῶν παλληκαρίων αὐτοῦ Μακρυκώσταν ὀνόματι ἐπὶ κεφαλῆς δύο ἀνδρῶν. Εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ λημερίου ἀπόστασιν οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐνέπεσαν εἰς ἐνέδραν Τούρκων στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι πυροβολήσαντες ἐφόνευσαν τὸν Μακρυκώσταν καὶ τὸν ἕτερον τῶν ἐπαναστατῶν, συνέλαβον δὲ τὸν ὑπολειφθέντα αἰχμάλωτον. Εἰς τοὺς πυροβολισμοὺς τούτους ἔσπευσαν οἱ ἀντᾶρται νὰ ἴδωσι τὰ συμβαίνοντα καὶ παρετήρησαν ὅτι εἶχον ἤδη πολιορκηθῆ πανταχόθεν ὑπὸ πολυαρίθμου τουρκικοῦ στρατοῦ. Οἱ ἀντᾶρται τότε κατὰ διαταγὴν τοῦ Παπαδήμου ἐξῆλθον τῆς φάραγγος σπεύδοντες νὰ καταλάβωσι τὰ ὑπερκείμενα ὑψώματα. Ἀλλὰ προὐχώρησαν ὀλίγον μόνον εἰς τὴν θέσιν Πρινάρι, θέσιν γυμνὴν καὶ ἀπροφύλακτον καὶ ἐκεῖ ὠχυρώθησαν, ἵνα ἀγωνισθῶσι τὸν ὑπὲρ τῶν ὅλων ἀγῶνα, διότι οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἤδη συσφίγξει τὴν ζώνην τῆς πολιορκίας. Ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἠμύνοντο ἡρωϊκότατα ἀπὸ τῆς 6 πρωϊνῆς ὥρας μέχρι τῆς

δεκάτης, ἀπωλέσαντες τέσσαρας ἐν οἷς καὶ τὸν ἕτερον τῶν ἀστυφυλάκων Σταῦρον Ἀγγελικόπουλον. Περὶ τὴν μεσημβρίαν ἕνδεκα τῶν ἐπαναστατῶν, ἐξαντλήσαντες τὰ πολεμοφόδια αὐτῶν καὶ εὑρόντες μέρος μὴ κατειλημμένον ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, ἀφῆκαν τὰς κάππας καὶ τὰς φουστανέλλας αὐτῶν ἐπὶ βράχων καὶ πηδήσαντες ἀπόκρημνον θέσιν ἐξῆλθον τῆς ἐχθρικῆς ζώνης, κρυβέντες ἐντὸς δάσους εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ὥρας ἀπὸ τοῦ τόπου τῆς συμπλοκῆς. Ὁ ἡρωϊκὸς ἀρχηγὸς μετὰ τῶν ὑπολειφθέντων ἀνδρῶν ἐμάχετο ὡς λέων μέχρι τῆς τετάρτης μεταμεσημβρινῆς ὥρας, ὅτε βλέπων τὰ φυσίγγια αὐτῶν ἐξαντλούμενα καὶ τοὺς ἐχθροὺς πολλαπλασιαζομένους δι' ἐνισχύσεων διέταξεν ἔφοδον. Ἐξῆλθε δὲ πρῶτος τοῦ προμαχῶνός του κρατῶν τὸ ὅπλον ἀνὰ χεῖρας καὶ σφίγγων διὰ τῶν ὀδόντων τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν, καί ἠκολούθησαν τὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχηγοῦ οἱ λοιποὶ ἀντάρται. Οἱ Τοῦρκοι ἀλλαλάζοντες ἐφώρμησαν κατ' αὐτῶν καὶ ὁ Παπαδῆμος ἔπεσεν ἐκ τῶν πρώτων βληθεὶς ὑπὸ δεκάδος σφαιρῶν εἰς τὸ στῆθος. Οἱ Τοῦρκοι συλλαβόντες ἓξ ἐκ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ αἰχμαλώτους καὶ φονεύσαντες τοὺς λοιποὺς ἀπέκοψαν τὴν κεφαλὴν τοῦ Παπαδήμου καὶ περιτυλίξαντες αὐτὴν διὰ τῆς ἑλληνικῆς σημαίας, ἣν ἐκράτει μέχρι ἐσχάτων εἰς τοὺς ὀδόντας μετέφερον αὐτὴν εἰς Ἐλασσῶνα μετὰ τῶν αἰχμαλώτων, ἀφ' οὗ ἐσκύλευσαν τὸ σῶμα αὐτοῦ, ἐφ' οὗ εὗρον δεδεμένας εἰς τὸ μανδήλιόν του εἴκοσι λίρας. Τοιαύτην τύχην ἔσχε καὶ τὸ ἀνταρτικὸν σῶμα τοῦ Παπαδήμου, τοῦ ὁποίου περιεσώθησαν μόνον 18 ἄνδρες, καταφυγόντες εἰς τὸ ἑλληνικόν.

Ὁ ἡρωϊκὸς θάνατος τοῦ Παπαδήμου καὶ τὸ ταχὺ τέλος αὐτοῦ προὐξένησε μεγάλην συγκίνησιν ἐν Ἑλλάδι καὶ δὴ ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ὁ τύπος ἐδημοσίευεν ἐκτενῆ τηλεγραφήματα ἐκ Λαρίσσης περιγράφοντα τὰς νίκας καὶ τὸ τέλος τοῦ διασήμου Παπποῦ, ὡς ἀπεκαλεῖτο ἐν Θεσσαλίᾳ ὁ Παπαδῆμος. Ἀλλ' οἱ διοικοῦντες τὰ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας δὲν ἀπεθαρρύνθησαν ἐκ τῆς εὐχεροῦς ἐξοντώσεως ὑπὸ τῶν Τούρκων ὅλων τῶν μέχρι τοῦδε ἐκπεμφθέντων σωμάτων. Τοὐναντίον ἐνθαρρυνθέντες ἐκ τῆς ἐν τῇ μονῇ τῆς Παναγίας Λιμνίτσης ἐγγὺς τῶν Βιτωλίων γενομένης συνάξεως, ὡς ὠνομάσθη, τῶν ὑπολειφθέντων ὀλίγων ὁπλαρχηγῶν, ὠργάνωσε τὴν ἀποστολὴν νέου ἐπαναστατικοῦ σώματος ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ φονευθέντος ὁπλαρχηγοῦ Χρήστου Βερβέρα, Παναγιώτου. Οὗτος συγ-

κεντρώσας 75 ὀπαδοὺς Ἠπειρώτας καὶ Μακεδόνας καὶ προσλαβὼν ὡς ὑπαρχηγοὺς τοὺς Π. Καρβέλαν, Δ. Βιβῆν καὶ Β. Γκίζαν ἀπεφάσισε νὰ εἰσβάλῃ εἰς Μακεδονίαν διὰ θαλάσσης. Ἐπεβιβάσθη πρὸς τοῦτο ἐκ Μαραθῶνος τῆς Ἀττικῆς ἐπὶ μικροῦ ἀτμοπλοίου, τὸ ὁποῖον τὴν 29 Αὐγούστου πλεῦσαν εἰς τὸν Θερμαϊκὸν προσήγγισεν εἰς τὴν ἀκτὴν τοῦ Πλαταμῶνος. Πάραυτα ἤρχισεν ἡ ἀποβίβασις ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ σκότους. Ἐπὶ τῆς πρώτης λέμβου ἐπέβη ὁ Βερβέρας μετὰ 12 ἐκ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ καὶ ἀπεβιβάσθη ἀσφαλῶς καὶ ἀπαρατήρητος εἰς τὴν Μακεδονικὴν ἀκτήν. Ἐπῆλθεν ἡ δευτέρα λέμβος ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπέβαινεν ὁ ὑπαρχηγὸς Βιβῆς μετὰ 17 ἀνταρτῶν. Ἐν ᾧ ἔβαινεν αὕτη πρὸς τὴν παραλίαν ἠκούσθη θόρυβος προχωρούντων ἀνδρῶν ἀπὸ τῆς ξηρᾶς, ἐν ᾗ διεγράφετο ἀσαφής τις ὄγκος, καὶ φωνή τις, πρὸς ἣν οἱ ἀντάρται ἀπήντησαν διὰ τοῦ συνθήματος Ὄλυμπος—Κίσσαβος, νομίσαντες ὅτι ἠρωτῶντο ὑπὸ τῶν προαποβιβασθέντων συντρόφων αὐτῶν. Πάραυτα ὅμως ὑπεδέχθησαν αὐτοὺς ζωηροὶ πυροβολισμοὶ ἀπὸ τῆς παραλίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἐφονεύθησαν δύο καὶ ἐπνίγη εἷς ριφθεὶς ἐν τῇ ταραχῇ εἰς τὴν θάλασσαν. Οἱ ἐν τῇ λέμβῳ ἠννόησαν ὅτι ἐπυροβολοῦντο ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐμπεσόντες εἰς ἐνέδραν. Οὐχ ἧττον ὅμως προὐχώρησαν εἰς τὴν παραλίαν καὶ ἀπεβιβάσθησαν διαρκῶς πυροβολοῦντες. Ἀλλ' ἡ παραλία ἦτο γυμνὴ καὶ οἱ ἄνδρες μὴ δυνάμενοι νὰ προφυλαχθῶσι διεσπάσθησαν. Καὶ ὀκτὼ μὲν ἐξ αὐτῶν ἐμπεσόντες εἰς τὰς τουρκικὰς σκηνὰς ἐζωγρήθησαν, 4 ἐφονεύθησαν καὶ 6 μετὰ τοῦ ὑπαρχηγοῦ Βιβῆ διαφυγόντες τὸν ὄλεθρον κατώρθωσαν μετὰ περιπλάνησιν πολλῶν ἡμερῶν νὰ φθάσωσι εἰς τὴν μεθόριον. Τὸ πλοῖον μετὰ τῶν λοιπῶν ἀνταρτῶν ματαιωθείσης τῆς ἀποβιβάσεως ἐπέστρεψεν εἰς Τσάγεζι. Ὁ δὲ Βερβέρας, ὅστις καθ' ἣν στιγμὴν συνέβαινον ταῦτα εἶχε κατορθώσει νὰ προχωρήσῃ ἀπαρατήρητος εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἐβάδισε πρὸς τὴν Καρυὰν μετὰ τῶν ὀλίγων ὀπαδῶν του, ἀφ' οὗ ἡ ἀπόβασις τῶν λοιπῶν ἀνδρῶν τοῦ σώματός του ἐματαιώθη. Κατὰ τὴν θέσιν Κλιμακάδες συναντηθεὶς μετὰ μικροῦ στρατιωτικοῦ σώματος συνεπλάκη μετ' αὐτοῦ καὶ ἀπώλεσεν ἓξ ἐκ τῶν ὀπαδῶν του, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν συμπλοκὴν ἀπεπλανήθησαν, ἀποσπασθέντες τοῦ σώματος. Μόλις δὲ τὴν 4 Σεπτεμβρίου κατώρθωσε μετὰ τῶν ἐπιλοίπων ὀπαδῶν του νὰ φθάσῃ διαβὰς τὴν μεθόριον εἰς τὸ χωρίον Πουρνάρι τῆς Θεσσαλίας.

Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία ἐξηκολούθησεν ἐν τούτοις τὸ μωρὸν σχέδιον

αὐτῆς ἀναμένουσα ἀντὶ ταὐτοχρόνου καὶ κοινῆς ἐνεργείας τὴν ἐξόντωσιν τῆς προαποσταλείσης ὁμάδος, ἵνα ἀποστείλῃ ἑτέραν. Ἡμέρας τινὰς μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Βερβέρα κατήρτισεν ἕτερον σῶμα ἐκ 50 πολεμιστῶν ὑπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς Βελέντζαν καὶ Λεπενιώτην καὶ τοὺς ὑπαρχηγοὺς Ζήσην Βράκαν καὶ Κ. Λαχτάραν. Τὸ σῶμα τοῦτο ἀναχωρῆσαν ἐκ Τρικκάλων εἰσέβαλε τὴν νύκτα τῆς 8 πρὸς τὴν 9 Σεπτεμβρίου διὰ τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς εἰς Μακεδονίαν καὶ ἐβάδισε πρὸς τὰ Γρεβενά. Ἀποχωρισθέντος δὲ τὴν ἐπιοῦσαν καὶ ἐπιστρέψαντος εἰς τὴν ἡμεδαπὴν τοῦ ἑτέρου τῶν ἀρχηγῶν αὐτοῦ Βελέντζα ἕνεκεν ἀσθενείας, ὁ Λεπενιώτης ἐβάδισε μόνος καὶ συνεπλάκη ἔξωθεν τοῦ χωρίου Φλῆ, 4 ὥρας ἀπέχοντος τῶν Γρεβενῶν, μετὰ μικροῦ στρατιωτικοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἀπεσύρθη ἀφ' οὗ ἀπώλεσεν ἄνδρας τινὰς κατὰ τὴν γενομένην συμπλοκήν. Μετὰ τοῦτο οἱ ἀντάρται ἐβάδισαν εἰς τὸ χωρίον Ζουμπὰν τῶν Γρεβενῶν καὶ ἐξηκολούθουν συνάπτοντες μικρὰς συμπλοκὰς ἐν τῇ περιφερείᾳ ταύτῃ ἄνευ σπουδαίου τινὸς ἐγχειρήματος. Καὶ ἄλλαι δέ τινες μικραὶ ἀνταρτικαὶ ὁμάδες, εἰσβαλοῦσαι ταὐτοχρόνως,ἔμενον ἀπρακτοῦσαι ὥρας τινας ἐκεῖθεν τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς. Οἱ Τοῦρκοι καταρτίσαντες τρεῖς ἰσχυρὰς στρατιωτικὰς γραμμὰς κατεδίωκον πανταχοῦ τοὺς ἀντάρτας καὶ συνελάμβανον ἢ ἐφόνευον αὐτοὺς εὐχερῶς, τῶν Μακεδονικῶν πληθυσμῶν ἠναγκασμένων νὰ συμπράττωσι μετὰ τῶν Τούρκων φόβῳ κακώσεων καὶ βανδαλισμῶν. Μόνον αἱ ἀπρόσιτοι κορυφαὶ τῶν ὀρέων ἦσαν αὐτοῖς προσιταί. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἐπάνω κατετρύχοντο ὑπὸ ἄλλου φοβεροῦ ἐχθροῦ τῆς πείνης, πλὴν τοῦ Τάκη, ὅστις ἐπὶ μακρὸν ἔμεινε κυρίαρχος τοῦ ὑπερηφάνου Περιστερίου, ὁπόθεν ἀπέστελλεν ἀπειλητικὰς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν καϊμακάμην καὶ τὸν μουδίρην Βιτωλίων, ἐπαναφέρων εἰς τὴν μνήμην τῶν συγχρόνων τοὺς παλαιοὺς ἁρματωλικοὺς χρόνους.(*) Οὕτω τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα ἐν Μακεδονίᾳ ἔβαινεν ἤδη πρὸς τὸ τέλος του, ἐγγίζοντος καὶ τοῦ χειμῶνος, ὅστις εἶνε χαλεπὸς μὲν πανταχοῦ τῆς Μακεδονίας, χαλεπώτατος δὲ

(*) Παραθέτω ἐνταῦθα μίαν ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων τοῦ Τάκη.

Πρὸς τὸν Καϊμακάμην καὶ τὸν Μουδίρην Βιτωλίων

Πολλοὶ χριστιανοὶ μοῦ παρεπονέθησαν ἀπὸ τὰ Βιτώλια πῶς τοὺς βασανίζετε καὶ τοὺς τυραννᾶτε δίχως ἀφορμή. Λησμονᾶτε πῶς οἱ ραγιάδες σας ἔχουν ἀδέλφια ποῦ εἶνε ἕτοιμα νὰ χύσουν τὸ αἷμά τους γι' αὐτούς ; Λησμονᾶτε

κεντρώσας 75 ὁπαδοὺς Ἠπειρώτας καὶ Μακεδόνας καὶ προσλαβὼν ὡς ὑπαρχηγοὺς τοὺς Π. Καρβέλαν, Δ. Βιβῆν καὶ Β. Γκίζαν ἀπεφάσισε νὰ εἰσβάλῃ εἰς Μακεδονίαν διὰ θαλάσσης. Ἐπεβιβάσθη πρὸς τοῦτο ἐκ Μαραθῶνος τῆς Ἀττικῆς ἐπὶ μικροῦ ἀτμοπλοίου, τὸ ὁποῖον τὴν 29 Αὐγούστου πλεῦσαν εἰς τὸν Θερμαϊκὸν προσήγγισεν εἰς τὴν ἀκτὴν τοῦ Πλαταμῶνος. Πάραυτα ἤρχισεν ἡ ἀποβίβασις ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ σκότους. Ἐπὶ τῆς πρώτης λέμβου ἐπέβη ὁ Βερβέρας μετὰ 12 ἐκ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ καὶ ἀπεβιβάσθη ἀσφαλῶς καὶ ἀπαρατήρητος εἰς τὴν Μακεδονικὴν ἀκτήν. Ἐπῆλθεν ἡ δευτέρα λέμβος ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπέβαινεν ὁ ὑπαρχηγὸς Βιβῆς μετὰ 17 ἀνταρτῶν. Ἐν ᾧ ἔβαινεν αὕτη πρὸς τὴν παραλίαν ἠκούσθη θόρυβος προχωρούντων ἀνδρῶν ἀπὸ τῆς ξηρᾶς, ἐν ᾗ διεγράφετο ἀσαφής τις ὄγκος, καὶ φωνή τις, πρὸς ἣν οἱ ἀντάρται ἀπήντησαν διὰ τοῦ συνθήματος Ὄλυμπος — Κίσσαβος, νομίσαντες ὅτι ἠρωτῶντο ὑπὸ τῶν προαποβιβασθέντων συντρόφων αὐτῶν. Πάραυτα ὅμως ὑπεδέχθησαν αὐτοὺς ζωηροὶ πυροβολισμοὶ ἀπὸ τῆς παραλίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἐφονεύθησαν δύο καὶ ἐπνίγη εἷς ριφθεὶς ἐν τῇ ταραχῇ εἰς τὴν θάλασσαν. Οἱ ἐν τῇ λέμβῳ ἠννόησαν ὅτι ἐπυροβολοῦντο ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐμπεσόντες εἰς ἐνέδραν. Οὐχ ἧττον ὅμως προὐχώρησαν εἰς τὴν παραλίαν καὶ ἀπεβιβάσθησαν διαρκῶς πυροβολοῦντες. Ἀλλ' ἡ παραλία ἦτο γυμνὴ καὶ οἱ ἄνδρες μὴ δυνάμενοι νὰ προφυλαχθῶσι διεσπάσθησαν. Καὶ ὀκτὼ μὲν ἐξ αὐτῶν ἐμπεσόντες εἰς τὰς τουρκικὰς σκηνὰς ἐζωγρήθησαν, 4 ἐφονεύθησαν καὶ 6 μετὰ τοῦ ὑπαρχηγοῦ Βιβῆ διαφυγόντες τὸν ὄλεθρον κατώρθωσαν μετὰ περιπλάνησιν πολλῶν ἡμερῶν νὰ φθάσωσι εἰς τὴν μεθόριον. Τὸ πλοῖον μετὰ τῶν λοιπῶν ἀνταρτῶν ματαιωθείσης τῆς ἀποβιβάσεως ἐπέστρεψεν εἰς Τσάγεζι. Ὁ δὲ Βερβέρας, ὅστις καθ' ἣν στιγμὴν συνέβαινον ταῦτα εἶχε κατορθώσει νὰ προχωρήσῃ ἀπαρατήρητος εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἐβάδισε πρὸς τὴν Καρυὰν μετὰ τῶν ὀλίγων ὀπαδῶν του, ἀφ' οὗ ἡ ἀπόβασις τῶν λοιπῶν ἀνδρῶν τοῦ σώματός του ἐματαιώθη. Κατὰ τὴν θέσιν Κλιμακάδες συναντηθεὶς μετὰ μικροῦ στρατιωτικοῦ σώματος συνεπλάκη μετ' αὐτοῦ καὶ ἀπώλεσεν ἓξ ἐκ τῶν ὀπαδῶν του, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν συμπλοκὴν ἀπεπλανήθησαν, ἀποσπασθέντες τοῦ σώματος. Μόλις δὲ τὴν 4 Σεπτεμβρίου κατώρθωσε μετὰ τῶν ἐπιλοίπων ὀπαδῶν του νὰ φθάσῃ διαβὰς τὴν μεθόριον εἰς τὸ χωρίον Πουρνάρι τῆς Θεσσαλίας.

Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία ἐξηκολούθησεν ἐν τούτοις τὸ μωρὸν σχέδιον

αὐτῆς ἀναμένουσα ἀντὶ ταὐτοχρόνου καὶ κοινῆς ἐνεργείας τὴν ἐξόντωσιν τῆς προαποσταλείσης ὁμάδος, ἵνα ἀποστείλῃ ἑτέραν. Ἡμέρας τινὰς μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Βερβέρα κατήρτισεν ἕτερον σῶμα ἐκ 50 πολεμιστῶν ὑπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς Βελέντζαν καὶ Λεπενιώτην καὶ τοὺς ὑπαρχηγοὺς Ζήσην Βράκαν καὶ Κ. Λαχτάραν. Τὸ σῶμα τοῦτο ἀναχωρῆσαν ἐκ Τρικκάλων εἰσέβαλε τὴν νύκτα τῆς 8 πρὸς τὴν 9 Σεπτεμβρίου διὰ τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς εἰς Μακεδονίαν καὶ ἐβάδισε πρὸς τὰ Γρεβενά. Ἀποχωρισθέντος δὲ τὴν ἐπιοῦσαν καὶ ἐπιστρέψαντος εἰς τὴν ἡμεδαπὴν τοῦ ἑτέρου τῶν ἀρχηγῶν αὐτοῦ Βελέντζα ἕνεκεν ἀσθενείας, ὁ Λεπενιώτης ἐβάδισε μόνος καὶ συνεπλάκη ἔξωθεν τοῦ χωρίου Φλῆ. 4 ὥρας ἀπέχοντος τῶν Γρεβενῶν, μετὰ μικροῦ στρατιωτικοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἀπεσύρθη ἀφ' οὗ ἀπώλεσεν ἄνδρας τινὰς κατὰ τὴν γενομένην συμπλοκήν. Μετὰ τοῦτο οἱ ἀντάρται ἐβάδισαν εἰς τὸ χωρίον Ζουμπὰν τῶν Γρεβενῶν καὶ ἐξηκολούθουν συνάπτοντες μικρὰς συμπλοκὰς ἐν τῇ περιφερείᾳ ταύτῃ ἄνευ σπουδαίου τινὸς ἐγχειρήματος. Καὶ ἄλλαι δέ τινες μικραὶ ἀνταρτικαὶ ὁμάδες, εἰσβαλοῦσαι ταὐτοχρόνως,ἔμενον ἀπρακτοῦσαι ὥρας τινας ἐκεῖθεν τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς. Οἱ Τοῦρκοι καταρτίσαντες τρεῖς ἰσχυρὰς στρατιωτικὰς γραμμὰς κατεδίωκον πανταχοῦ τοὺς ἀντάρτας καὶ συνελάμβανον ἢ ἐφόνευον αὐτοὺς εὐχερῶς, τῶν Μακεδονικῶν πληθυσμῶν ἠναγκασμένων νὰ συμπράττωσι μετὰ τῶν Τούρκων φόβῳ κακώσεων καὶ βανδαλισμῶν. Μόνον αἱ ἀπρόσιτοι κορυφαὶ τῶν ὀρέων ἦσαν αὐτοῖς προσιταί. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἐπάνω κατετρύχοντο ὑπὸ ἄλλου φοβεροῦ ἐχθροῦ τῆς πείνης, πλὴν τοῦ Τάκη, ὅστις ἐπὶ μακρὸν ἔμεινε κυρίαρχος τοῦ ὑπερηφάνου Περιστερίου, ὁπόθεν ἀπέστελλεν ἀπειλητικὰς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν καϊμακάμην καὶ τὸν μουδίρην Βιτωλίων, ἐπαναφέρων εἰς τὴν μνήμην τῶν συγχρόνων τοὺς παλαιοὺς ἁρματωλικοὺς χρόνους.(*) Οὕτω τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα ἐν Μακεδονίᾳ ἔβαινεν ἤδη πρὸς τὸ τέλος του, ἐγγίζοντος καὶ τοῦ χειμῶνος, ὅστις εἶνε χαλεπὸς μὲν πανταχοῦ τῆς Μακεδονίας, χαλεπωτάτος δὲ

(*) Παραθέτω ἐνταῦθα μίαν ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων τοῦ Τάκη.

Πρὸς τὸν Καϊμακάμην καὶ τὸν Μουδίρην Βιτωλίων

Πολλοὶ χριστιανοὶ μοῦ παρεπονέθησαν ἀπὸ τὰ Βιτώλια πῶς τοὺς βασανίζετε καὶ τοὺς τυραννᾶτε δίχως ἀφορμή. Λησμονᾶτε πῶς οἱ ραγιάδες σας ἔχουν ἀδέλφια ποῦ εἶνε ἕτοιμα νὰ χύσουν τὸ αἷμά τους γι' αὐτούς; Λησμονᾶτε

δι' ὅλα τὰ ὀρεινὰ μέρη αὐτῆς. Τὴν ἐπισφράγισιν δὲ αὐτοῦ ἀπετέλεσεν ἡ εἰσβολὴ τοῦ Γκούλα Γκρούτα καὶ ἡ μάχη τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ἥτις ἦν ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ τοῦ κινήματος. Ὁ Γκούλα Γκρούτας ἦν Μακεδὼν ἐκ τοῦ χωρίου Κωστάντζι, παλαιὸν πρωτοπαλλήκαρον τοῦ Μπρούφα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878, μικρόσωμος, μελαγχροινός, περὶ τὰ τεσσαράκοντα ἔτη γεγονός, πλήρης θάρρους καὶ πολεμικοῦ μένους. Στατολογήσας 39 ἄνδρας καὶ λαβὼν ὡς ὑπαρχηγὸν τὸν Καρβέλλαν, πρώην λοχίαν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, εἰσέβαλεν εἰς Μακεδονίαν ἐκ τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς Τρικκάλων τὴν νύκτα τῆς 14 πρὸς τὴν 15 Σεπτεμβρίου, ἀφ' οὗ προηγουμένως συνεγκέντρωσε τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ καὶ ἠκροάσθη τῆς θείας λειτουργίας εἰς τὴν μονὴν τοῦ Κορμόβου. Κατὰ τὸ προδιαγραφὲν σχέδιον τὸ σῶμα τοῦτο θὰ ἐβάδιζε πρὸς τὴν Σαμαρίναν, εἰς τὰ πέριξ τῆς ὁποίας ὁ Γκούλας Γκρούτας θὰ ἐγκαθίδρυε τὸ ἁρματωλίκιον αὐτοῦ, καθ' ὅσον ἦτο ἐκεῖ γνωστὸς ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1878. Νυκτοποροῦντες ὡς οἱ κλέφται τῶν ἁρματωλικῶν χρόνων οἱ ἀντάρται διηυθύνθησαν εἰς τὸ χωρίον Χάσια, ἔξωθεν τοῦ ὁποίου διημέρευσαν.

Τὴν νύκτα ἐπανέλαβον τὴν πορείαν αὐτῶν βαδίζοντες πρὸς τὸ χωρίον Πλέσσα καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὸν ποταμὸν Παληοβενέτικα κατὰ τὴν ἐπιχωριάζουσαν διάλεκτον. Τὴν τρίτην νύκτα ἔφθασαν εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ ὄρους Νιτροῦζι τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, παραφυάδος τοῦ ὄρους Γράμμου ἢ Βοΐου. Τὴν πρωΐαν δὲ τῆς ἐπιούσης 17 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ὀγδοήκοντα νιζάμηδες, ἐξελθόντες τοῦ ἐκεῖ πλησίον στρατιωτικοῦ σταθμοῦ Ταμπούρια, ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ἀνταρτῶν, οἱ ὁποῖοι θαρροῦντες εἰς τὰς ὀχυρὰς αὐτῶν θέσεις ἐπέτρεψαν εἰς αὐτοὺς νὰ πλησιάσωσι μέχρις ἀποστάσεως 200 μέτρων. Ἀθρόοι πυροβολισμοὶ τῶν ἀνταρτῶν ἠνάγκασαν κατόπιν τοὺς Τούρκους ν' ἀναχαιτίσωσι τὴν πορείαν αὐτῶν, οἱ δὲ ἀντάρται διὰ ταχείας τινὸς κινήσεως ἀπέκοψαν τὴν ὀπισθοχώρησιν καὶ κατεπυροβόλουν αὐτοὺς ἐκ δύο

πῶς 'στὰ περήφανα βουνὰ τῆς Μακεδονίας λημεριάζουν μπουλούκια ἀπὸ ἁρματωλούς;

Νὰ εἶστε λοιπὸν δίκαιοι, γιατὶ τὸ κρῖμα κολάζει. Καὶ μὴ λησμονᾶτε πῶς ὅποιος δὲν ἀκούει μὲ τὰ λόγια ἀκούει μὲ τὰ καμώματα καὶ πολὺ καλὰ ξέρετε πῶς τὰ βόλια μας δὲν πέφτουν τ' ἀνέμου.

Ἀπὸ τὸ Περιστέρι

ΤΑΚΗΣ

μερῶν. Οἱ Τοῦρκοι, ἐκλαβόντες μεγαλείτερον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνταρτῶν, μετὰ τὸν φόνον τινῶν ἐκ τῶν στρατιωτῶν ἐζήτησαν νὰ παραδοθῶσι καὶ ὕψωσαν πρὸς τοῦτο τὰ ὅπλα αὐτῶν, κρατοῦντες αὐτὰ ἀπὸ τῆς κάννης. Ὁ Γκρούτας εἰς ἀπάντησιν διέταξεν αὐτοὺς νὰ ρίψωσι τὰ ὅπλα των κατὰ γῆς· τούτου δὲ γενομένου κατῆλθε μετά τινων ὀπαδῶν πρὸς παραλαβὴν τῶν αἰχμαλώτων. Πλὴν τινὲς ἐκ τῶν ἀνταρτῶν καὶ μετὰ τὴν ἀπόρριψιν τῶν ὅπλων ἐξηκολούθουν πυροβολοῦντες κατὰ τῶν Τούρκων. Τοῦτο ἰδόντες οἱ Τοῦρκοι καὶ φοβηθέντες ἀνέλαβον τὰ ὅπλα αὐτῶν καὶ ἤρξαντο φεύγοντες. Ὁ Γκρούτας πυροβολήσας κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην ἐφόνευσεν ἕνα ἐκ τῶν ἀξιωματικῶν, νιζάμης δὲ ἀντιληφθεὶς τοῦτο ἐστράφη καὶ πυροβολήσας κατὰ τοῦ Γκρούτα ἔθραυσε τὴν δεξιὰν κνήμην αὐτοῦ, πληγώσας συγχρόνως λίαν ἐλαφρῶς καὶ τὴν ἀριστεράν. Ὁ τραυματισμὸς τοῦ Γκρούτα ἔσωσε τοὺς Τούρκους στρατιώτας, διότι οἱ ἀντάρται σπεύσαντες πρὸς τὸν ἀρχηγόν, δὲν ἐσκέφθησαν νὰ καταδιώξωσιν αὐτούς. Μετὰ τὴν ἐπίδεσιν τῶν πληγῶν τοῦ τραυματίου κατ' ἀπαίτησιν αὐτοῦ τὸ πρωτοπαλλήκαρον τοῦ Γκοῦλα Τάσσος καὶ τρεῖς ἐκ τῶν ἀνδρῶν θέσαντες ἐπὶ ἡμιόνου τὸν ἀρχηγὸν ἀνεχώρησαν, μεταφέροντες αὐτὸν εἰς τὸ ἐγγὺς χωρίον πρὸς νοσηλείαν παρὰ γνωρίμῳ ἰατρῷ, παρ' ᾧ καὶ ἄλλοτε ἐνοσηλεύθη ὁ Γκρούτας. Ἡ συνοδεία ἐβάδισε περὶ τὴν ὥραν ἀπὸ τῆς θέσεως, ἐν ᾗ ἐγένετο ἡ συμπλοκή. Ἀλλ' οἱ φυγόντες νιζάμηδες, καταλαβόντες ἐν τῷ μεταξὺ ὑψώματά τινα παρετήρησαν τὰς κινήσεις τῶν ἀνταρτῶν καὶ τὴν πορείαν τοῦ πληγωμένου. Καὶ σπεύσαντες ἐκ τοῦ ἀντιθέτου προκατέλαβον τὸ μέρος, ὁπόθεν ἐκεῖνοι θὰ διήρχοντο. Ἡ συνοδεία τοῦ Γκούλα ἐνέπεσε τοιουτοτρόπως εἰς ἐνέδραν. Οἱ Τοῦρκοι πυροβολήσαντες ἐφόνευσαν δύο ἐκ τῶν συνοδῶν. Οἱ ἕτεροι δύο, ἐν οἷς καὶ ὁ Τάσσος, πτοηθέντες ἐτράπησαν εἰς φυγήν. Ὁ Γκρούτας καίτοι πληγωμένος ἐμάχετο ἐπὶ τῆς ἡμιόνου, μέχρις ὅτου βληθεὶς τετράκις ἐφονεύθη, ἀφ' οὗ ἐφόνευσε δύο τῶν ἀπίστων. Οἱ Τοῦρκοι ἀποκόψαντες μετὰ τοῦτο τὴν κεφαλὴν τοῦ Γκρούτα ἐκόμισαν εἰς Γρεβενὰ καὶ ποικίλως περιϋβρίσαντες ἔρριψαν αὐτὴν εἰς τὴν ὁδόν, ὁπόθεν τὴν νύκτα ἀναλαβόντες οἱ Χριστιανοὶ ἔθαψαν αὐτὴν μετ' εὐλαβείας.

Ἐν ᾧ συνέβαινον ταῦτα ἀπόσπασμα τουρκικοῦ στρατοῦ ἐξ 150 νιζάμηδων κατέφθασεν ἐκ τοῦ χωρίου Βρέσθενα, ἔνθα προηγουμένως ἀποπλανηθέντες εἶχον φονευθῇ δύο ἐκ τῶν ὀπαδῶν τοῦ σώματος,

καὶ προσέβαλε τὸ ἐπαναστατικὸν σῶμα, τοῦ ὁποίου τὴν ἀρχηγίαν εἶχεν ἤδη ἀναλάβῃ ὁ Καρβέλας. Οἱ ἀντάρται ἐμάχοντο ὄπισθεν ὀχυρωμάτων, οἱ δὲ Τοῦρκοι διεσκορπίσθησαν εἰς τὸ σύδδενδρον μέρος, ὁπόθεν ὅμως οἱ πυροβολισμοὶ τῶν ἀνταρτῶν ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ ἐξέλθωσι καὶ καταλάβωσιν ὕψωμά τι ἀπέναντι αὐτῶν. Τὴν δευτέραν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν κατέφθασαν 700 εἰσέτι ἄνδρες ἐκ Γρεβενῶν, ἔνθα ὑπῆρχεν ἡ τρίτη ζώνη τοῦ τουρκικοῦ στρατηγείου, καὶ μετὰ ἡμίσειαν ὥραν προσδραμόντων καὶ ἐντοπίων ὀθωμανῶν συνεκεντρώθησαν ἄνω τῶν 2500 ἀνδρῶν. Οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὰς ἐνισχύσεις ταύτας περιεκύκλωσαν τὸ μικρὸν σῶμα τῶν ἀνταρτῶν ἐκ τριῶν σημείων, τοῦ μεσημβρινοῦ, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ, εἶχον δὲ ἐλεύθερον μόνον τὸ βόρειον μέρος. Μετὰ δὲ τῆς κινήσεις ταύτας αἱ σάλπιγγες τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἐσάλπιζον ἐπανειλημμένως πῦρ ταχὺ καὶ ἔφοδον. Κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμὴν οἱ ἐπαναστᾶται ἀνεπέτασαν ἀπὸ τῶν ὀχυρωμάτων τὴν κυανόλευκον καὶ ἐχαιρέτισαν αὐτὴν διὰ τῶν κραυγῶν: Ζήτω ἡ Μακεδονία! Ζήτω ὁ Ἑλληνισμός! Αἱ ἔφοδοι τῶν ἐχθρῶν ἦσαν λυσσώδεις καὶ ἔβλεπέ τις τὸ οὐχὶ διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν πρωτοφανὲς φαινόμενον, μίαν δράκα γενναίων μαχητῶν, μαχομένων κατὰ ἑκατονταπλασίων ἐχθρῶν. Ὁ Καρβέλας ἐμάχετο ἐκ τῶν πρώτων, μεταξὺ δὲ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τῶν Τούρκων ἀντηλλάσσετο στιχομυθία προκλητικὴ πλήρης ἁδρῶν φράσεων. Εἰς τὰς προκλήσεις τῶν Ἑλλήνων προσετίθεντο ἑλληνιστί, ἀλβανιστὶ καὶ τουρκιστὶ αἱ ὕβρεις τῶν Τούρκων καὶ ὅλον τὸ μακρὸν κοίλωμα τῆς φάραγγος ἀντήχει ἐκ δαιμονιώδους θορύβου, κραυγῶν καὶ ἐκπυρσοκροτήσεων. Μετὰ δωδεκάωρον μάχην, καθ' ἣν ἐκ μὲν τῶν ἐπαναστατῶν ἔπεσαν δύο καὶ ἐτραυματίσθησαν τρεῖς, ἐκ δὲ τῶν Τούρκων πολυάριθμοι, διότι ὡς ἐπιτιθέμενοι ἦσαν ἀκάλυπτοι, περὶ τὴν ἕκτην ἑσπερινὴν ὥραν οἱ ἀντάρται ὑπεχώρησαν τραπέντες πρὸς τὸ βόρειον μέρος. Οἱ Τοῦρκοι ἐπειράθησαν νὰ προσβάλωσιν αὐτοὺς κατὰ τὴν ὑποχώρησιν, ἀλλ' οἱ οὐραγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν προστατεύοντες τὴν ὑποχώρησιν ἀπησχόλησαν αὐτοὺς μέχρις ὅτου ἐπῆλθεν ἡ νύξ. Κατὰ τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο τῆς μάχης ἐπληγώθη ὁ διευθύνων τὴν ἔφοδον τοῦρκος ἀξιωματικὸς Ρετζὲπ-ἀγᾶς, ὅστις κατόπιν ἀπέθανεν ἐκ τῶν τραυμάτων. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ὑποχώρησιν καὶ τὸ σῶμα τοῦτο τῶν ἐπαναστατῶν διεσπάσθη ἕνεκα τοῦ σκότους. Δύο ἐκ τῶν ἐπαναστατῶν, ὧν ὁ εἷς πληγωμένος, ζω-

γρηθέντες ὡδηγήθησαν εἰς Βιτώλια. Δύο ἕτεροι ἐκ τῶν οὐραγῶν τοῦ σώματος ἀποπλανηθέντες μετὰ πολλὰς περιπετείας καὶ περιπλανήσεις διεσώθησαν, ὁ μὲν ἐπανελθὼν ἀγνώριστος εἰς τὸ χωρίον τῆς γεννήσεώς του ἐν Μακεδονίᾳ, ὁ δέ, φοιτητὴς τῆς ἰατρικῆς ἐκ Νησίου τῆς Μεσσηνίας ὀνόματι Σπυρόπουλος, φθάσας μόλις μετὰ παρέλευσιν 20 ἡμερῶν εἰς τὸ ἑλληνικὸν διὰ τῶν μεθορίων τῆς ἐπαρχίας Καλαμπάκας. Ὁ δὲ ἀρχηγὸς τοῦ σώματος Καρβέλας μετὰ 14 ὀπαδῶν ἐπέστεψεν εἰς Τρίκκαλα μόλις περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ὀκτωβρίου.

Μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τὸν κατ' αὐτὴν ἡρωϊσμὸν τῶν πολεμησάντων ἀνδρῶν τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα ἔσβυσεν. Ὁμάδες τινὲς ἐπλανῶντο τῇδε κἀκεῖσε διωκόμεναι ὑπὸ τῶν Τούρκων, οὓς ἐβοήθει ἤδη ὁ χειμὼν καὶ ἡ ἄφθονος χιὼν τῶν ὀρέων, ἐντὸς δὲ τοῦ δευτέρου δεκαημέρου τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου ἐπανῆλθον εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἠδυνήθησαν νὰ διασωθῶσι, τοῦ Τάκη μόνον ὑποληφθέντος καὶ βραδύναντος ἐπὶ μῆνα εἰσέτι. Ἀλλὰ φεύγοντες οἱ ἁρματωλοὶ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας ἐκ Μακεδονίας κατέλειπον χειροτέραν ἢ πρότερον τὴν κατάστασιν τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς χώρας ταύτης, ἐν ᾗ ἐργάζεται ἀόκνως καὶ διηνεκῶς ὁ ἐπικίνδυνος ἀνταγωνισμὸς τῶν ἄλλων ἐθνικοτήτων. Κονιάροι, Ἀλβανοὶ καὶ Τοῦρκοι ἐγχώριοι ἐτράπησαν εἰς λεηλασίας καὶ σφαγάς, καταστρέφοντες ἄνευ φόβου πᾶν ὅ,τι ἑλληνικόν. Οἱ βανδαλισμοὶ ἐπανελήφθησαν ἐν Κοζάνῃ, πανταχοῦ δὲ τῆς περιμαχήτου καὶ ἀτυχοῦς χώρας ἀνηγγέλλοντο βιαιπραγίαι καὶ ἀτιμώσεις καὶ βεβηλώσεις τῶν περιτρεχουσῶν αὐτὴν βαρβάρων ὀρδῶν, ἃς ἐξαπέλυσεν ἡ τουρκικὴ διοίκησις, πληρώνουσα διὰ τῶν λαφύρων τοὺς καθυστερημένους μισθοὺς τῶν στρατιωτῶν της. Αἱ κεφαλαὶ ἀθῴων ὑλοτόμων καὶ φιλησύχων ἀνθρακέων ἀπεκόπτοντο καὶ περιεφέροντο ἐπιδεικτικῶς εἰς τὰς πόλεις ὡς κεφαλαὶ φονευθέντων ἀνταρτῶν. Ἀτελεύτητον δὲ μαρτυρολόγιον ἀπετέλεσαν τὰ κατὰ τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν διαπραχθέντα.

Καὶ πρὸς ἐπίμετρον ἐκ τοῦ κινήματος ἀφυπνισθεῖσαι αἱ ἄλλαι ἐθνικότητες, Βούλγαροι, Σέρβοι καὶ Ρωμοῦνοι, ἤρχισαν διατυποῦσαι ἐκ νέου τὰς ἀπαιτήσεις αὐτῶν πρὸς βλάβην τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων. Οἱ Βούλγαροι προέβαλον τὴν ἔκδοσιν νέων βερατίων καὶ οἱ Σέρβοι ἠξίωσαν τὸν διορισμὸν Σέρβου Μητροπολίτου Σκοπίων, προ-

βάντες θρασέως εἰς τὴν ἀποδοκιμασίαν τοῦ ὑπὸ τῶν πατριαρχείων διορισθέντος Ἕλληνος καὶ προκαλέσαντες σκηνάς, αἵτινες ἐπὶ μακρὸν ἀπησχόλησαν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον. Οἱ δὲ Ρωμοῦνοι ἐζήτησαν τὴν ἀναγνώρισιν τῶν Βλάχων ὡς ἰδίας ἐθνικότητος ἐν Μακεδονίᾳ, στηρίξαντες τὴν ἀξίωσιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν ὀλίγων Βλάχων, τῶν κατοικούντων σποραδικῶς εἰς τὰς ἐπαρχίας Βερροίας καὶ Βιτωλίων.

Ἀλλ' οἱ ἄμεσοι κίνδυνοι, οἱ ἀπειλοῦντες τὸν ἐν Μακεδονίᾳ ἑλληνισμὸν καὶ τοὺς ὁποίους τὸ κράτος δὲν ἦτο εἰς θέσιν ν' ἀντιμετωπίσῃ, δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν ἐν Ἀθήναις. Τὸ Μακεδονικὸν κίνημα, τοῦ ὁποίου μόνον κέρδος ἦν ἡ ἐπίδειξις τοῦ ἀκαταβλήτου ἡρωϊσμοῦ τῶν Ἑλλήνων μαχητῶν καὶ ἡ δημιουργία δύο μυθικῶν ἡρώων τοῦ Μπρούφα καὶ τοῦ Παπαδήμου, ἐξήγειρε τὸν πατριωτισμὸν τοῦ λαοῦ, ἐπανέφερεν εἰς τὴν μνήμην αὐτοῦ τὰς παλαιὰς δάφνας καὶ εἰς τὴν καρδίαν αὐτοῦ τὸν εὐγενῆ πόθον τῆς ἐξόδου ἀπὸ τῆς παθητικῆς πολιτικῆς, εἰς ἣν μέχρι τοῦδε ἐν τῇ ἀνατολῇ ἦν καταδικασμένος. Τὴν 20 Ὀκτωβρίου καθ' ὅλον τὸ κράτος ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ὥρᾳ ἐτελέσθησαν ἰδιωτικῇ πρωτοβουλίᾳ πάνδημα μνημόσυνα ὑπὲρ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος πεσόντων. Τὸ ἐν Ἀθήναις δὲ μνημόσυνον ἐν τῷ μητροπολητικῷ ναῷ εἶχέ τι τὸ ἐπιβάλλον καὶ εἰς ἄκρον συγκινητικόν. Πεντακισχίλιοι ἄνθρωποι εἶχον συνέλθῃ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ, οἱ παρευρισκόμενοι δὲ συνωθοῦντο πέριξ τοῦ ἁπλοῦ κενοταφίου, ὅπως ἀποκομίσωσιν ἐξ αὐτοῦ ἓν φύλλον δάφνης εἰς ἀνάμνησιν.

Τοῦ ἱεροῦ τούτου ἐνθουσιασμοῦ ἐπωφεληθεῖσα ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία ἐδημοσίευσε μετ' ὀλίγας ἡμέρας (31 Ὀκτωβρίου 1896) διὰ τῶν ἐφημερίδων μακροσκελὲς πρόγραμμα αὐτῆς, τὸ ὁποῖον ὡς ὑπογραφὴν ἔφερε τὴν ἐρυθρὰν σφραγῖδα τῆς ἑταιρίας μὲ τὸν ἀκτινοβολοῦντα σταυρὸν καὶ τὴν ῥῆσιν «ἐν τούτῳ νίκα». Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία ἐποίει οὕτω κατὰ πρῶτον τὴν ἐμφάνισιν αὐτῆς, βεβαιοῦσα, ὅτι ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ὑποδείγματος τῆς Φιλικῆς ὁρμηθεῖσα ἀνέλαβε «ναὰφυπνίσῃ, συμπήξῃ, ἀναπτύξῃ καὶ ἑνώσῃ πρὸς κατεύθυνσιν ἑνιαίαν καὶ ἐργασίαν πειθαρχικὴν τὰς δυνάμεις τὰς ἐν τῷ Ἐλευθέρῳ Κράτει, τὰς τοῦ δουλεύοντος Γένους, τὰς δυνάμεις τοῦ πανταχοῦ τῆς γῆς ἐγκατεσπαρμένου ἀποικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐπὶ τῷ θεμελιώδει σκοπῷ ἀκαταπονήτου ἐργασίας πρὸς τὴν ἀντὶ πάσης θυσίας ἀπελευθέρωσιν τῶν δούλων ἀδελφῶν». Πρὸς δὲ ὅτι ἐργάζεται «πρὸς ἀνάπτυ-

ξιν τῶν ἐν γένει δυνάμεων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ἵνα κατὰ τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἡ ἀναπότρεπτος τῶν πραγμάτων φορὰ θέλει φέρει τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος σύμπαν ὑπὸ τὴν εὐλογίαν τοῦ προστάτου Θεοῦ εἰς τὸν περὶ τῶν ὅλων ἀγῶνα, αἱ δυνάμεις τοῦ ἐλευθέρου Κράτους ἔχωσιν ἔρεισμα ἰσχυρὸν τὰς παρασκευασθείσας καὶ ἀναπτυχθείσας δυνάμεις τοῦ Γένους».

Ἀποκαλύπτουσα δὲ ὅτι αἱ ἐπανειλημμέναι παρ' αὐτῆς ἀποστολαὶ ἐφοδίων εἰς Κρήτην κατέστησεν ἐφικτόν, ὅπως προστεθῇ εἰς τὴν ἡρωϊκὴν τῆς Κρήτης ἱστορίαν ἡ μεγάλη τοῦ Βάμου σελίς, προσέθετε τὰ ἑξῆς ἐποικοδομητικὰ ὡς πρὸς τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἠνόει νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸν σκοπὸν αὐτῆς.

«Ἡ ἐκτέλεσις ἐν τούτοις τοῦ προγράμματος τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας κατ' ἀνάγκην θέλει φέρει αὐτὴν εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἐργασίαν τῶν νομίμων ἐξουσιῶν τοῦ ἐλευθέρου Κράτους. Ἀλλ' οὐδέποτε ἡ ἀπὸ οἰκείας κρίσεως οἱαδήποτε τῆς ἑταιρίας ἐνέργεια δύναται νὰ θέσῃ εἰς κίνδυνον τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα, λόγῳ ἀποφάσεων μὴ ἐπαρκῶς μελετωμένων, διότι ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία, ὅσον καὶ τὸ ἐλεύθερον κράτος, ἔχει πάντα τὰ στοιχεῖα νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ ἐπικαίρου ἢ μὴ οἱασδήποτε ἐνεργείας ἢ ἐπιφυλάξεως, ἡ δὲ κυβερνῶσα αὐτὸν Ἀρχὴ ἀπὸ μόνης τῆς ἐσκεμμένης σταθμήσεως τῶν περιστάσεων θέλει προβαίνει εἰς ὅ,τι κρίνει σκόπιμον.

Διὰ τοῦτο ὅταν τὰ ῥαγδαίως χωροῦντα πρὸς γενικωτέραν ἐν τῇ Ἀνατολῇ σύῤῥαξιν γεγονότα, τὰ ἑκάστοτε ἐναλλάσσοντα καὶ πάντα ὑπολογισμὸν καὶ πᾶσαν πρόοψιν διαφεύγοντα, προκαλέσωσι τὴν ἔκρηξιν τῆς γενικῆς καταιγίδος καὶ καταστήσωσιν ἀναπότρεπτον τὴν εἰς τὸν ἀγῶνα συμμετοχὴν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ ἄν, ὃ μὴ γένοιτο, τὸ Κράτος ἐπαναλαμβανομένων παρελθόντων σφαλμάτων, θελήσῃ ν' ἀδρανήσῃ, τὸ Γένος δὲν θέλει βεβαίως παρίδει τὸ ἐπιβεβλημένον αὐτῷ καθῆκον, τότε δὲ οὐδὲ τὸ κράτος θὰ δυνηθῇ ν' ἀπόσχῃ τῆς ἐκπληρώσεως αὐτοῦ.

Τούτου ἕνεκα ἡ πρόοψις τοῦ μεγάλου τούτου κινδύνου ἐπιβάλλει εἰς τὴν Ἐθνικὴν Ἑταιρίαν διὰ τοῦ πρώτου τούτου ἐγγράφου, δι' οὗ ἀποκαλύπτει εἰς τὸ Γένος τὴν ὕπαρξιν καὶ τὸ πρόγραμμα αὐτῆς, ὅπως ποιουμένη ἔκκλησιν εἰς τὴν φιλοπατρίαν τῶν νομίμων τοῦ Κράτους ἐξουσιῶν συστήσῃ τὴν ἄμεσον καὶ ἐπείγουσαν ἐργασίαν συστηματικῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς ἀντὶ πάσης θυσίας ἀναπτύξεως τῆς

κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν πολεμικῆς δυνάμεως τοῦ Κράτους, τῆς ὁποίας ἡ σύνταξις ἄλλοτε ἀμελουμένη καὶ ἄλλοτε ἀτελῶς καὶ σπασμωδικῶς ἐπιχειρουμένη, δὲν ἐπέτρεψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐπωφεληθῇ πολυτίμων εὐκαιριῶν ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως.

Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία, ἀναπτυχθεῖσα καὶ μεγαλυνθεῖσα ἀπὸ εὐχύμου καὶ ἰσχυροῦ ἅμα πυρῆνος τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως τοῦ ἐλευθέρου Κράτους καὶ ἐπὶ ταύτης θεμελιωθεῖσα, πέποιθεν ὅτι αἱ νόμιμοι τοῦ Κράτους ἐξουσίαι θέλουσι πε·ιάψει ἅπαν τὸ προσῆκον κῦρος εἰς σύστασιν ἀποῤῥέουσαν ἀπὸ τοῦ κύκλου αὐτῶν ἐκείνων τῶν ἐχόντων τὴν ἁρμοδιότητα, ὅπως προβάλλωσι γνώμην κυρίαν περὶ τῆς πολεμικῆς τοῦ ἔθνους συντάξεως».

Τὴν προκήρυξιν ταύτην τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας ἠκολούθησε δευτέρα ἀνακοίνωσις αὐτῆς ὀνομάζουσα τραπεζικὸν οἶκον ἐν Αἰγύπτῳ, τὸν τοῦ κ. Γουσίου, ὅπως κατατίθενται ἐν αὐτῷ οἱ πανελλήνιοι ἔρανοι ὑπὲρ τοῦ ἔργου, ὅπερ ἀνέλαβε νὰ πραγματοποιήσῃ,

Ἀμφοτέρας τὰς προκηρύξεις ταύτας ἐφιλοτιμήθησαν πᾶσαι αἱ ἐφημερίδες τῆς πρωτευούσης νὰ δημοσιεύσωσιν ἐκφέρουσαι ἄλλαι μὲν εὐνοϊκῶς, ἄλλαι δὲ καὶ μετὰ θουρίων τὰς κρίσεις αὐτῶν. Οὐδεμία δὲ ἐξ αὐτῶν ἐστάθμισε τὴν προκήρυξιν ταύτην ὡς ἔδει. Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν πολιτείαν ἡ ἔκδοσις τοιαύτης προκηρύξεως, περιέχουσα τὴν ἀποκάλυψιν τῆς συμμετοχῆς ἀνδρῶν τοῦ στρατοῦ, τουτέστιν ὀργάνων τῆς ἐξουσίας, εἰς τὰ τῆς ἑταιρίας, ἐπιδιωκούσης σκοποὺς ὑπαγομένους εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ κράτους, πρὸς δὲ καὶ τὴν ἀπειλὴν ὅτι ἐν περιπτώσει ἀδρανείας τοῦ Κράτους αὕτη δὲν θέλει παρίδῃ τὸ ἐπιβεβλημένον αὐτῇ καθῆκον, ἦτο αὐτόχρημα διάβημα κατὰ τῶν καθεστώτων. Τὸ διάβημα δὲ τοῦτο κατ' οὐδὲν ὤφειλε νὰ παρίδῃ ἡ νόμιμος ἐξουσία, τὸ μὲν διότι ἡ διεύθυνσις τῶν ἐθνικῶν ὑποθέσεων δὲν ἔπρεπε νὰ διαφύγῃ τῶν χειρῶν αὐτῆς, τὸ δὲ διότι ἡ Ἑταιρία, εἴτε ἐκ προθέσεως, εἴτε καὶ ἀκουσίως, ἠδύνατο νὰ ἐξωκείλῃ τοῦ καθαρῶς πατριωτικοῦ αὐτῆς προγράμματος πρὸς πολιτικοὺς καὶ ἀνατρεπτικοὺς σκοπούς. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ πρόγραμμα τῆς Ἑταιρίας καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐκτελέσεως αὐτοῦ, ἡ ὑποκατάστασις μεμονωμένων ἀτόμων εἰς τὰ τῆς διευθύνσεως τοῦ κράτους ἦν σφαλερὰ ὁδός, ἣν ἔδει διὰ παντὸς τρόπου ν'ἀποφύγῃ τὸ ἔθνος ὡς ἐγκλείουσαν μέλλοντας κινδύνους. Ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς ὑποστήριξιν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ κράτους, ὅταν τὸ κράτος

ἡγεῖται τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς καὶ ὅπου τοῦτο ἐπισήμως δὲν δύναται νὰ δράσῃ. Ἄλλως ὁ διχασμὸς τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν ἀγώνων πρὸς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν δὲν ἠδύνατο ἢ νὰ ἐπιφέρῃ σύγκρουσιν καὶ ἀποτελέσματα ὀλέθρια. Οὐδὲ ἐδικαιολόγει τὴν Ἐθνικὴν Ἑταιρίαν, δρῶσαν ἀνεξαρτήτως τοῦ Κράτους, τὸ παράδειγμα τῆς Φιλικῆς. Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα δὲν ἐπαναλαμβάνονται ὁμοίως ὡς ἄλλοτε συνέβησαν, οὐδὲ ἡ δρᾶσις τῶν ἐθνῶν καὶ τῆς ἀνθρωπότητος βαίνει κατὰ πανομοιοτύπους κύκλους, ἐπανερχομένους καὶ ἐπαναλαμβανομένους ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἐν τῇ πορείᾳ αὐτῆς. Ὅ,τι ἀπεδείχθη συντελεστικὸν καὶ ηὐδοκίμησεν εἰς ἐποχήν τινα, δύναται ν' ἀποβῇ ὀλεθριώτατον ἐν ἄλλῃ. Διότι αἱ ἐξωτερικαὶ καὶ καιρικαὶ περιστάσεις ῥυθμίζουσι τὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, οὐχὶ δὲ ἡ κατ' ἀναλογίαν ἐφαρμογή. Ἡ δὲ Φιλικὴ Ἑταιρία ὑπῆρξεν εὐτυχὴς ἔμπνευσις καὶ συντελεστικὸν τὸ ἔργον αὐτῆς κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς ἐκείνους χρόνους τῆς δουλείας τοῦ ἔθνους ἡμῶν, διότι πρὸς τὸ ἔργον αὐτῆς καὶ αἱ καιρικαὶ περιστάσεις καὶ ἡ πολιτικὴ κατάστασις τοῦ ἀκεφάλου ἔθνους συνέβαλλον. Ἡ Ἐθνικὴ ὅμως Ἑταιρία ἐν κράτει ὀργανωμένῳ πολιτικῶς καὶ κοινωνικῶς θελήσασα νὰ ὑποκαταστῇ εἰς τὰς νομίμους ἐξουσίας αὐτοῦ καὶ ἐν ἀγνοίᾳ αὐτοῦ δρῶσα, ὑπῆρξέ τι παράβολον καὶ ἔκτροπον καὶ ἐλαττωματικόν. Δυστυχῶς οὔτε ἡ κυβέρνησις εἶχε τὸ θάρρος ν' ἀσκήσῃ ἔλεγχον ἐπὶ τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρίας, οὔτε ὁ τύπος. Ὁ τελευταῖος μάλιστα, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, συνήργησεν εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ γοήτρου καὶ τῆς δυνάμεως αὐτῆς διὰ τῶν ἄρθρων καὶ τῶν περιγραφῶν αὐτοῦ τὸ μὲν ἀπὸ ἐπαγγελματικῶν λόγων, τὸ δὲ ἀπὸ ἐπιπολαίου κρίσεως. Οὕτω δὲ ἐδημιουργεῖτο ἀνεπιγνώστως κράτος ἐν κράτει καὶ παρεσκευάζοντο αἱ συμφοραὶ τοῦ μέλλοντος.

Ὁ μὲν λαὸς μὴ κατέχων πάντα τὰ στοιχεῖα «ὅπως κρίνῃ περὶ τοῦ μεγέθους τῆς ἐθνικῆς ἀναδημιουργίας, τῆς τελεσθείσης ἐν Μακεδονίᾳ», ἣν ἰσχυρίζετο ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία, ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν μόνον τὴν καρδίαν καὶ τὰ αἰσθήματα αὐτοῦ καὶ ἐζήτησε νὰ ἐξέλθῃ τῆς μέχρι τοῦδε παθητικῆς στάσεως, εἰς ἣν κατεδίκασεν αὐτὸν ἡ κυβέρνησίς του, ἀποβλέπων καὶ πολὺ δικαίως εἰς τὰς λανθανούσας ἐθνικὰς δυνάμεις. Πολλοὶ δὲ ἐκ τῶν βαθμοφόρων τοῦ στρατοῦ, σχηματίσαντες τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ κράτος ὡς κράτος ἦτο ἀνίκανον νὰ δράσῃ καὶ νὰ πράξῃ τι γενναῖον ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν δούλων ἀδελφῶν, καὶ ὑπείκοντες εἰς τὰς οἰκογενειακὰς αὐτῶν παραδόσεις καὶ τὰ

φιλοπόλεμα αἰσθήματα προσεταιρίσθησαν τὸ ἔγον τῆς Ἑταιρίας, ἀναλαβούσης νὰ δράσῃ κεχωρισμένως τοῦ κράτους, καὶ παρέβλεψαν τὰς πρὸς τοῦτο ἐνυπαρχούσας δυσχερείας. Τὸ παράδειγμα τῶν εἰς Κρήτην μεταβάντων ἀξιωματικῶν καὶ ἡ κατ' Ὀκτώβριον ἐπελθοῦσα ἀθώωσις αὐτῶν ἦτο ἐνθαρρυντικὸν προηγούμενον διὰ τὰς ἀποφάσεις ταύτας.

Ἤδη ἀπὸ μακροῦ χρόνου δυσαρέσκειά τις ἐλάνθανε εἰς τὸν στρατόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πάντοτε ἐπιδρᾷ κακῶς ἡ μακρὰ εἰρήνη. Τὸ ἑλληνικὸν κράτος ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ δὲν ηὐτήχησε κατὰ τὸ διάστημα τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἐλευθέρου αὐτοῦ βίου νὰ δοκιμάσῃ τὴν τύχην τῶν ὅπλων του. Δεκάκις ἐγένοντο πολεμικαὶ παρασκευαί, καὶ τρὶς διετάχθησαν ἐπιστρατεύσεις, ἀλλ' ἡ πολιτεία κακῶς βαδίζουσα ἀφῆκε τὰς περιστάσεις νὰ παρέλθωσιν ἀνεπιστρεπτεί, καὶ ἐξήντλησεν ἐπὶ ματαίῳ τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦ στρατεύματος. Ἔζη τοιουτοτρόπως ὁ στρατὸς μὲ τὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος, διότι τὸ παρὸν οὐδὲν εἶχε θέλγητρον, καὶ συνεκράτει αὐτὸν ἡ ἐλπὶς τῆς εἰς τὸ μέλλον δράσεως. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλπὶς αὕτη ἤρξατο ἐκλείπουσα, ἀφ' ἧς στιγμῆς τὰ μὲν οἰκονομικὰ τοῦ κράτους καταστραφέντα οὐδεμίαν ἐπέτρεπον στρατιωτικὴν παρασκευὴν καὶ πολεμικὴν ὀργάνωσιν, ἡ δὲ πολιτεία μετεχειρίζετο τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ εἰς ἀλλότρια τοῦ προορισμοῦ αὐτῶν ἔργα, ἀποσπάσασα ἑκατοντάδας ἀξιωματικῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἀστυνομίας καὶ παραλύσασα τὰ στελέχη τοῦ στρατοῦ. Κατὰ τὸν ὀργανισμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἡ δύναμις αὐτοῦ ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν τριῶν κυρίων ὅπλων πεζικοῦ, ἱππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ, καὶ τοῦ βοηθητικοῦ αὐτῶν μηχανικοῦ. Τὸ πεζικὸν συνίσταται ἐκ δέκα συνταγμάτων, ἑκάστου αὐτῶν ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν ταγμάτων, καὶ ἐξ ὀκτὼ εὐζωνικῶν. Ἤτοι ἐν ὅλῳ ἐκ λόχων 152 (μὴ συμπεραλαμβανομένων τῶν 16 στρατολογικῶν γραφείων τῶν ἐπαυξανόντων τὸν ἀριθμὸν τῶν λόχων, ὡς ὁ περὶ στρατολογίας νόμος ὁρίζει). Τὸ ἱππικὸν σύγκειται ἐκ τριῶν συνταγμάτων, ἑκάστου περιλαμβάνοντος τέσσαρας ἴλας, ἤτοι ἐν ὅλῳ δώδεκα. Τὸ δὲ πυροβολικὸν ἐκ τριῶν συνταγμάτων, περιλαμβανόντων εἴκοσιν ἐν ὅλῳ πυροβολαρχίας. Καὶ τὸ μηχανικὸν τέλος ἐξ ἑνὸς συντάγματος, δύο ταγμάτων, περιλαμβανόντων ἐννέα λόχους καὶ δύο ἀνεξαρτήτους τοιούτους ἤτοι ἕνδεκα ἐν ὅλῳ λόχους. Τὰ τάγματα καὶ συντάγματα ταῦτα ἀποτελοῦσι τὰ στελέχη τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἐφεδρεία ἀποτελεῖται ἐκ δέκα ἡλικιῶν. Ὁ

περὶ στρατολογίας νόμος τροποποιηθεὶς καὶ μεταρρυθμισθεὶς πολλάκις κατέστη τελευταῖον ἐπὶ Τρικούπη καθαρῶς ἀποταμιευτικός, πολλαπλασιάσας ἐπ' ἄπειρον τὰς περιπτώσεις τῆς ἀντὶ χρημάτων ἐξαιρέσεως καὶ ἀπαλλαγῆς, καὶ ρίψας τοιουτοτρόπως τὸ βάρος τῆς ἐπιστρατεύσεως ἐπὶ τῶν ἀπορωτέρων τάξεων. Ἡ δύναμις τῶν δέκα ἡλικιῶν τῆς ἐφεδρείας ὑπελογίζετο εἰς 90-100 χιλιάδας ἄνδρας, πράγματι ὅμως οὐδέποτε ἀνῆλθε τὸν ἀριθμὸν τοῦτον ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐπιστρατεύσεως τοῦ 1885 καὶ τῆς τοῦ παρόντος πολέμου. Ὁ τελευταῖος δὲ περὶ στρατολογίας νόμος ἐμείωσεν ἐπαισθητῶς τὴν δύναμιν αὐτῆς, αὐξήσας καθ' ὑπερβολὴν τὰς τάξεις τῶν ἀπαλλαγέντων, οὕτως ὥστε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, οὐδέποτε ἀνελθόντος τὰς 13—14 χιλιάδας ἄνδρας, μόλις 6—6,500 ἄνδρες μετέβαινον εἰς τὰς τάξεις τῆς ἐφεδρείας. Μεταξὺ τῶν διαφόρων σωμάτων ὑπῆρχε μεγίστη δυσαναλογία. Διότι λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ πεζικοῦ ὡς βάσεως ἡ ἀναλογία ἔπρεπε νὰ δώσῃ διὰ μὲν τὸ πυροβολικὸν πυροβολαρχίας 25, ἤτοι συντάγματα τέσσαρα καὶ διὰ τὸ ἱππικὸν εἴκοσι καὶ πέντε ἴλας, ἤτοι συντάγματα ἕξ. Ἕνεκεν ὅμως οἰκονομικῶν λόγων τὸ μὲν πυροβολικὸνι ἠλαττώθη κατὰ πεντε πυροβολαρχίας καὶ τὸ ἱππικὸν κατὰ 13 ὅλας ἴλας, ἐν ᾧ τὸ μηχανικὸν οὐχὶ μόνον δὲν ὑπέστη ἀντίστοιχον μείωσιν, ἀλλὰ καὶ ηὐξήθη δυσαναλόγως. Ἡ αὐτὴ ἀναλογία ὑπῆρχε καὶ ὡς πρὸς τὸ ποσὸν τῶν βαθμοφόρων, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Ὁ περὶ ἐπιστρατεύσεως νόμος ἦν ὡσαύτως ἐλλαττωματικός, διότι προέβλεπε μόνον τὴν καθ' ἡλικίας πρόσκλησιν τῆς ἐφεδρείας, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν κατὰ κατηγορίας καὶ κατὰ περιφερείας καὶ κατὰ τόπους ἐν ταῖς περιφερείαις, ὅπερ χρησιμώτατον, οὕτως ὥστε τοπικὴ ἐπιστράτευσις ἦν ἀδύνατος. Σημειωτέον δὲ ὅτι περὶ διαιρέσεως τοῦ στρατοῦ εἰς ἀνωτέρας μονάδας καὶ περὶ ἐπιμελειτείας οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ γείνῃ λόγος. Ἡ ἐπιμελητεία εὑρίσκετο εἰς νηπιώδη κατάστασιν, πολὺ δὲ βραδύτερον μόλις εἰς τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου ἐγένετο σκέψις περὶ διαιρέσεως τοῦ στρατοῦ εἰς ταξιαρχίας καὶ μεραρχίας καὶ περὶ συζυγαρχιῶν, αἵτινες ἔχουσι τόσην σπουδαιότητα, ὅσην αἱ ρυροβολαρχίαι καὶ αἱ ἴλαι. Καίτοι δὲ τὸ ποιὸν καὶ τὸ ἠθικὸν τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν ἀξιωματικῶν ἦν πολὺ ἀνώτερον καὶ ἄξιον καλλιτέρας τύχης, ἡ ἐπιστημονικὴ σύνταξις τοῦ ὑλικοῦ τούτου ἔλειπεν. Ἡ ἔλλειψις δὲ αὕτη ἐπέτρεπε νὰ εἶνε τις βέβαιος ἐκ τῶν προτέρων ὅτι

ὁ στρατὸς οὗτος ἐν δεδομένῃ περιστάσει θὰ ἐμάχετο ἀνδρείως, ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη θὰ ἔδιδεν εἰς ἄλλους τὴν νίκην. Καὶ ἀκριβῶς ὁ παρὼν πόλεμος τοῦτο ἔσχε τὸ ἀποτέλεσμα· ἀπέδειξε «πηλίκην ἔχει διαφορὰν ἐμπειρία μεθοδικὴ καὶ στρατηγικὴ δύναμις, ἀπειρίας καὶ τριβῆς ἀλόγου στρατιωτικῆς» (*)

Ἡ κατάστασις αὕτη ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς ἀνεπτυγμένους ἀξιωματικοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ ἐνέπνεεν αὐτοῖς ἀθυμίαν ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰ ῥαγδαίως ἐπερχόμενα γεγονότα ἐν Ἀνατολῇ καὶ τὰς ὑφισταμένας ἐθνικὰς κρίσεις. Ἡ ἀθυμία δὲ αὕτη ἐπηύξησεν ἀφ' ἧς ἑκατοντάδες μὲν ἀξιωματικῶν ἀπεσπάσθησαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἀστυνομίας τῶν πόλεων, ὁ δὲ στρατὸς περιωρίσθη εἰς τὸ ἐλάχιστον τῆς δυνάμεως αὐτοῦ καὶ πᾶσα ἰδέα περὶ βελτιώσεως αὐτοῦ ἔλειψεν ἀπὸ τὰς σκέψεις τῶν κυβερνώντων. Ἐν ᾧ οἱ ἐθνικοὶ πόθοι, οἱ οὐδέποτε λησμονηθέντες, διὰ τῶν ἐπαναστάσεων τῆν Κρήτης καὶ τῆς Μακεδονίας ἀνέκυπτον εἰς τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ μετὰ μικρὰν ἀποθάρρυνσιν ἐπανήρχοντο, ὡς αἱ χελιδόνες φέρουσαι τὴν ἄνοιξιν, ἐκ τοῦ ἀχανοῦς τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος, ὁλόκληρος ἡ δύναμις τῶν ταγμάτων καὶ τῶν συνταγμάτων μόλις ἀνήρχετο εἰς 13,000 ἄνδρας. Καὶ ἡ δύναμις αὕτη ἦν κατατετμημένη κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε οὐδεμία ἐκπαιδευτικὴ ἐργασία ἠδύνατο νὰ γίνῃ.

Ἑξακισχίλιοι ἄνδρες ἐχρησίμευον διὰ τὴν φρούρησιν τῶν φυλακῶν καὶ τὴν τήρησιν τῆς δημοσίου ἀσφαλείας, οἱ δὲ λοιποὶ ἦσαν ἀπεσπασμένοι εἰς τὰς φρουρὰς τῶν πόλεων καὶ τὰ διάφορα γραφεῖα τῆς ὑπηρεσίας. Ὁ κληρωτὸς ἡμέρας τινὰς μετὰ τὴν κατάταξίν του ἀπεσπᾶτο διὰ τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς στρατιωτικῆς ἀστυνομίας ἢ δι' ἄλλας ἐπειγούσας ἀνάγκας, ἐπανήρχετο δὲ εἰς τὸ σῶμα αὐτοῦ ὅταν ἔληγεν ἡ θητεία του, ἵνα ἀφεθῇ καὶ μεταβῇ καθὸ γεγυμνασμένος εἰς τὴν ἐφεδρείαν, εἰς τὴν πρώτην δηλαδὴ ἕτοιμον κλῆσιν πρὸς ἐκστρατείαν! Ἡ κατάστασις αὕτη κατέστησε ἄνευ ζωῆς καὶ ἄνευ γοήτρου τὸν στρατόν, μετέστρεψε τοὺς ὅρους τῆς δράσεως τῶν ἀξιωματικῶν, ρίψασα αὐτοὺς εἰς τὸν καθεστικὸν βίον, καὶ ἐπλήρωσεν αὐτοὺς ἀνίας, ἥτις καὶ ἄλλο αἴτιον εἶχε τὸ γλίσχρον τῆς μισθοδοσίας αὐτῶν.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἡ ὑπολανθάνουσα δυσαρεσκεία

(*) Πολυβίου Ἱστ. βιβλίον Α'. ἐδ. 4.

εἰς τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ, ἀφορμὴν μόνον εὔλογον ἐζήτει, ὅπως ἐκδηλωθῇ. Καὶ ἡ ἀφορμὴ αὕτη ἐδόθη διὰ τῶν κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ βασιλέως γενομένων στρατιωτικῶν προβιβασμῶν τὴν 22 Ὀκτωβρίου 1896. Δυστυχῶς καὶ ἐν τῷ στρατῷ, ὡς εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς διοικήσεως, ἐπενέβαινεν ἐπικινδύνως ὁ κομματικὸς ἀνταγωνισμὸς καὶ ἡ χάριν αὐτοῦ συναλλαγὴ ἐρρύθμιζε τὰς πλείστας πράξεις τῶν ὑπουργῶν. Οἱ δὲ προβιβασμοὶ δὲν ἐγίνοντο πάντοτε κατὰ τὸ δίκαιον καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς ὑπηρεσίας, ἀλλὰ πολλάκις κατ' εὔνοιαν καὶ μεροληπτικῶς. Ἰδίως δὲ τὰ δύο τεχνικὰ σώματα ἐθεωρήθησαν ἀνέκαθεν ὡς προνομιοῦχα. Πλὴν τῆς διαφορᾶς τῆς μισθοδοσίας τῶν τεχνικῶν ὅπλων, ἥτις ἦτο ἀνωτέρα κατὰ εἴκοσι δραχμάς, ὑπὲρ αὐτῶν ἐδημιουργήθησαν καὶ πᾶσαι αἱ ἐν τῷ ὀργανισμῷ ἀναγραφόμεναι γενικαὶ θέσεις ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς ὑπουργῶν τῶν στρατιωτικῶν, οἱ ὁποῖοι ἐτύγχανον νὰ εἶνε ἐκ τῶν σωμάτων τούτων, καὶ ὑπὸ τῶν ἐν τῇ αὐλῇ. Ἡ μεροληψία αὕτη ἐκράτησε καὶ κατὰ τοὺς προκειμένους προβιβασμούς, οἱ ὁποῖοι ἐπηύξησαν τὴν ὑφισταμένην διαφορὰν μεταξὺ τῶν βαθμοφόρων τῶν διαφόρων ὅπλων. Διότι εἰς μὲν τὰ τρία συντάγματα τοῦ πυροβολικοῦ ὑπῆρχον 14 συνταγματάρχαι καὶ 7 ἀντισυνταγματάρχαι, εἰς δὲ τὸ μηχανικόν, ἓν καὶ μόνον σύνταγμα ἀποτελούμενον ἐν εἰρήνῃ ἐκ 500 μόλις ἀνδρῶν, 8 συνταγματάρχαι καὶ 14 ἀντισυνταγματάρχαι. Ὁ ἀριθμὸς τῶν βαθμοφόρων τῶν δύο τούτων σωμάτων ἦτο καθ' ὑπερβολὴν δυσανάλογος ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ κύριον σῶμα τοῦ στρατοῦ, τὸ πεζικόν, ἔνθα ἡ προαγωγὴ ἦτο βραδεῖα καὶ ἄνισος.(*) Ἡ πληθώρα δὲ αὕτη τῶν ἀξιωματικῶν

(*) Ὅπως ἐννοηθῇ κάλλιον ἡ δυσαναλογία αὕτη παραθέτω ἐνταῦθα τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰς τὰ διάφορα ὅπλα τοῦ στρατοῦ βαθμοφόρων.

Εἰς τὸ Πεζικὸν ὑπῆρχον 16 συνταγματάρχαι, 18 ἀντισυνταγματάρχαι, 65 ταγματάρχαι, 208 λοχαγοὶ καὶ 186 ὑπολοχαγοί

Εἰς τὸ Ἱππικὸν 4 συνταγματάρχαι, 4 ἀντισυνταγματάρχαι, 5 ἐπίλαρχοι, 14 ἴλαρχοι, καὶ 26 ὑπίλαρχοι.

Εἰς τὸ Πυροβολικὸν 14 συνταγματάρχαι, 7 ἀντισυνταγματάρχαι, 42 λοχαγοὶ καὶ 29 ὑπολοχαγοί.

Εἰς τὸ Μηχανικον 8 συνταγματάρχαι, 14 ἀντισυνταγματάρχαι, 12 ταγματάρχαι, 42 λοχαγοὶ καὶ 29 ὑπολοχαγοί.

Εἰς τὴν χωροφυλακὴν 3 ἀντισυνταγματάρχαι 9 ταγματάρχαι, 8 μοίραρχοι, 14 ἀντιμοίραρχοι, 46 ὑπομοίραρχοι καὶ 46 ἀνθυπομοίραρχοι ἐπὶ 3,500 ἀνδρῶν.

!!

τῶν δύο ῥηθέντων σωμάτων ἠνάγκαζε τὴν κεντρικὴν ὑπηρεσίαν νὰ παρέχῃ τὰς λεγομένας γενικὰς θέσεις εἰς αὐτοὺς πρὸς ἐξοικονόμησίν των. Ἀλλ' οἱ τελευταῖοι προβιβασμοὶ ὑπερεπλήρωσαν τὸ ποτήριον τῆς δυσαρεσκείας καὶ αἱ διαθέσεις τοῦ στρατεύματος ἐξεδηλώθησαν διὰ κινήματος, τὸ ὁποῖον κατ' οὐσίαν ἂν οὐχὶ κατὰ τύπους ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀντιπειθαρχικόν. Οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ πεζικοῦ, τοῦ ἱππικοῦ καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ κλάδου, μὴ δυνάμενοι κατ' ἄλλον τρόπον νὰ ἐκδηλώσωσι τὴν δυσαρέσκειάν των, ὑπέβαλον τὰς παραιτήσεις αὐτῶν ἀπὸ τῆς Στρατιωτικῆς Λέσχης, ἧς ἱδρυτὴς καὶ πρόεδρος ἦν ὁ διάδοχος, ἀρχηγὸς τοῦ τρίτου ἀρχηγείου τοῦ στρατοῦ. Ἡ παραίτησις αὕτη, ἀπευθυνομένη κατὰ τοῦ διαδόχου καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἔθνους, ἐμαρτύρει ἐπικίνδυνον διάθεσιν πνευμάτων καὶ τὸ διάβημα, ὅσον καὶ ἂν ἦτο ἔξω τῆς ὑπηρεσίας, ἀπετέλει καθαρὸν pronunciamento, ὡς ἐχαρακτηρίσθη τότε ὑπὸ τοῦ τύπου. Τὸ διάβημα τοῦτο, γενόμενον καθ' ἣν στιγμὴν συνεζητεῖτο ἐν τῇ βουλῇ τὸ κρητικὸν ζήτημα, προὐκάλεσε τοὺς μύδρους τῆς ἀντιπολιτεύσεως καὶ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ τύπου κατὰ τῆς κυβερνήσεως. Τὸ στρατιωτικὸν ζήτημα ἐνέσκηψε τοιουτοτρόπως ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐν τῇ βουλῇ θορυβωδῶν συζητήσεων ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ ὀξύτητι. Πρὸ ὀλίγου ὁ πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως εἶχεν ὑποβάλῃ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ κράτους, και ἐν ᾧ ὅλοι ἤλπιζον ὅτι θὰ ἀνέγραφε τὰς ἀπαιτουμένας πιστώσεις διὰ τὰς ἀπὸ τοῦ θέρους ὑποδεικνυομένας ἀνάγκας τῆς στρατιωτικῆς παρασκευῆς τῆς χώρας, ἥτις ὡμολογεῖτο κατὰ κοινὴν πεποίθησιν ὡς ἐπείγουσα, τοὐναντίον ἀνέγραφεν ἁπλῶς τὸ σύνηθες διὰ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν ποσὸν τῶν 16.345.321 μὲ διαφορὰν ἐπὶ πλέον 345.000 δραχμῶν, σημειουμένην δι' ἀσημάντους προμηθείας ἱματισμοῦ, πυρομαχικῶν καὶ ἄλλων τινῶν ἐκτάκτων ἐξόδων. Ὁ δὲ πρωθυπουργὸς εἰσάγων τὸν προϋπολογισμόν, καὶ μετέπειτα, ἐδήλου ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ ἦν εἰρηνικὴ καὶ ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰντιταχθῇ εἰς τὴν θέλησιν τῆς Εὐρώπης, προκειμένου περὶ τῆς Κρήτης, διότι ἤθελεν ἐξέλθῃ τῆς πολιτικῆς ταύτης. Πάντα ταῦτα παρώξυνον ἔτι μᾶλλον τὸ στρατιωτικὸν ζήτημα, οἱ δὲ ἐν τῇ βουλῇ στρατιωτικοὶ βουλευταὶ συνήρχοντο ἰδιαιτέρως καὶ συνεσκέπτοντο πρὸς ἀλλήλους, ὅπως ὑποβάλωσι πρότασιν περὶ μυστικῆς συνεδριάσεως, ἵνα συζητήσωσι κατ' αὐτὴν τὰ περὶ καταστάσεως τοῦ στρατοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ αἱ φρουραὶ τῶν πόλεων συνεμερίζοντο τὸ κίνημα τῶν ἐν τῇ

πρωτευούσῃ συναδέλφων των ἀπὸ τοῦ βαθμοῦ τοῦ λοχαγοῦ καὶ κάτω καὶ αἱ παραιτήσεις ὑπεβάλλοντο σωρηδόν. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν Σμόλενιτς προέβη εἰς ἐνεργείας, καλέσας παρ' αὐτῷ τοὺς σωματάρχας, καὶ τὸ φρουραρχεῖον διετάχθη νὰ ἐνεργήσῃ ἀνακρίσεις. Πρὸς δὲ ὁ διάδοχος ἐκάλεσε παρ'ἑαυτῷ ἀξιωματικούς τινὰς καὶ σκέψις ἐγένετο περὶ πειθαρχικῆς τιμωρίας ἢ μεταθέσεως τῶν λαβόντων μέρος εἰς τὸ κίνημα ἀξιωματικῶν. Ἀλλὰ τὸ μέτρον τοῦτο ἐκρίνετο ὡς δυνάμενον μᾶλλον νὰ παροξύνῃ τὰ πράγματα, ἡ δὲ ὑποχώρησις ἐνώπιον χιλίων συνασπισθέντων ἀξιωματικῶν ἦν ταπεινωτική. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἐξευρεθῇ διάμεσόν τι, καὶ ἐπειδὴ ἡ κοινὴ γνώμη προπαιδευθεῖσα ὑπὸ τῶν ἐφημερίδων ἀπῄτει τὴν ἄμεσον παρασκευὴν τῆς χώρας στρατιωτικῶς, πρὸς κατάπαυσιν τῆς ἐξεγερθείσης θυέλλης συνεβούλευσαν εἰς τὸν ἄνακτα τὴν ἱκανοποίησιν τῶν κοινῶν ἀπαιτήσεων τῆς τε χώρας καὶ τοῦ στρατοῦ. Ὁ βασιλεὺς εὑρέθη εἰς δύσκολον θέσιν, ἀλλ' ἡ ἀνάγκη τῆς λήψεως μέτρου τινὸς ἦν ἐπιτακτική. Τὴν ἑσπέραν τῆς 23 Νοεμβρίου ἐδημοσιεύετο εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως, ἐν εἴδει ἐπιστολῆς πρὸς τὸν πρωθυπουργόν, τὸ ἑξῆς διάγγελμα τοῦ βασιλέως.

ΑΘΗΝΗΣΙ, τῇ 22 Νοεμβρίου 1896.

Κύριε Πρωθυπουργέ,

«Τὰ κατὰ τὸ ἔαρ τελεσθέντα γενικὰ γυμνάσια μονάδων στρατοῦ ἀπέδειξαν ἐπιβαλλομένην τὴν ἀνάγκην τελέσεως τοιούτων διὰ μεγαλειτέρων ὁμάδων.

«Ἐπιθυμῶν δὲ ὅπως ἡ ἐκγύμνασις τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀποτελέσῃ τὸ θεμέλιον τῆς ὀργανώσεως αὐτοῦ καὶ καταστήσῃ αὐτὸν ἄξιον τῆς ἀποστολῆς του, κρίνω ἐπείγουσαν τὴν σύστασιν μονίμου στρατοπέδου, ἐν ᾧ ἀποχωριζόμενος ὁ στρατὸς ἐκ τῶν ἔργων τῆς συνήθους ἐν ταῖς πόλεσιν ὑπηρεσίας, θέλει ἐπιδοθῇ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν στρατιωτικῶν ἔργων καὶ μεγάλων γυμνασίων, ἀφοσιούμενος ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ ἐκπαίδευσιν.

«Πρὸς τοῦτο θεωρῶ ἀπαραίτητον νὰ κληθῇ ἡ ἐφεδρεία ὑπὸ τὰς σημαίας πρὸς σχηματισμὸν δυνάμεως ἐκ δέκα μέχρι δώδεκα χιλιάδων ἀνδρῶν, συμπληρωθῶσι δὲ καὶ πᾶσαι αἱ ἀνάγκαι τῶν ἐφίππων σωμάτων.

«Ἐπάναγκες ἐπίσης θεωρῶ νὰ συστηθῇ ἐπιτροπὴ ἐξ ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν, ὅπως ἀποφανθῇ περὶ τοῦ διὰ τὸν στρατὸν καταλληλοτέρου ὅπλου, ἡ δὲ Κυβέρνησις νὰ προβῇ εἰς τὴν προμήθειαν τοῦ ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς ἀποδεκτοῦ γενησομένου συστήματος.

«Διὰ τῶν μέτρων τούτων καὶ τῶν πρὸς ταῦτα σχετιζομένων συμπληρωματικῶν πέποιθα ὅτι θέλει ἐξασφαλισθῇ ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ.

«Ἀπὸ ἐτῶν ἤδη, κύριε Πρωθυπουργέ, ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς ἐπασχολεῖται εἰς ποικίλας ὑπηρεσίας, ἐξερχομένας τοῦ αὐστηροῦ κύκλου τῶν ἔργων αὐτοῦ, εἶνε δὲ καιρὸς νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν μόνην σύμφωνον τῷ προορισμῷ του ἐπασχόλησιν, τὴν σύντονον ἐκγύμνασιν αὐτοῦ καὶ τὸν κατὰ τὸ μέτρον τῶν οἰκονομικῶν δυνάμεων τοῦ Κράτους τελειότερον καταρτισμόν του.

«Τὴν πραγμάτωσιν διακαοῦς πόθου μου περὶ τῆς στρατιωτικῆς συντάξεως τῆς χώρας θέλει ἐγκαινίσῃ ἡ σύστασις τοῦ μονίμου τούτου στρατοπέδου, ἣν ἐμπιστεύομαι εἰς τὴν Κυβέρνησίν μου».

Ὅλως Ὑμέτερος
ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Πρὸς τὸν Κύριον

Θεόδωρον Π. Δηλιγιάννην
Πρόεδρον
τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου».

Τὸ διάγγελμα τοῦ Βασιλέως ὑπεδέχθη ὁ τύπος διὰ διθυραμβικῶν ἄρθρων. Ἅπασαι ἐν γένει αἱ ἐφημερίδες τῆς πρωτευούσης ἐχαιρέτισαν αὐτὸ ὡς ἀπαρχὴν δράσεως τοῦ στέμματος εἰς τὰ τῆς πολιτείας, ἣν μία ἐξ αὐτῶν μεγαλόσχημος ἐθεώρει ὡς τὸ μόνον λυσιτελὲς φάρμακον κατὰ τῆς κατατρυχούσης τὴν πολιτείαν νόσου. Παρὰ δὲ τῶν πλείστων πολιτευομένων ἡ ἔκδοσις τοῦ διαγγέλματος ἐθεωρήθη ὡς ἀποδοκιμασία τοῦ στέμματος κατὰ τῆς πολιτικῆς τῆς κυβερνήσεως, ἥτις διὰ τοῦ εἰσηγητηρίου λόγου ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ πρωθυπουργοῦ ἐν τῇ βουλῇ εἶχε κηρυχθῇ ὑπὲρ τῆς εἰρηνικῆς πολιτικῆς καὶ κατὰ πάσης ἐπιβαρύνσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἡ ὁποία δὲν ὑπεβοήθει τὰς βλέψεις αὐτῆς ἐπὶ τῆς συντελέσεως τοῦ συμβιβασμοῦ. Μόνον ὁ

εὐρωπαϊκὸς τύπος δὲν ἐπλανήθη εἰς τὰς κρίσεις αὐτοῦ ὡς πρὸς τὸ βασιλικὸν διάβημα, θεωρήσας αὐτὸ ὡς ἐπιβεβλημένον εἰς τὸν βασιλέα ἕνεκεν τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως. Ἐπρόκειτο μόνον περὶ ἁπλῆς σπασμωδικῆς ἐνεργείας πρὸς καθησύχασιν τῆς ἐγερθείσης θυέλλης, ἄνευ ἄλλης τινὸς σοβαρωτέρας σκέψεως ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς χώρας καὶ τῶν περιστοιχούντων αὐτὴν κινδύνων. Τριάκοντα καὶ τρία ἔτη αὐστηρᾶς οὐδετερότητος εἰς τοὺς κομματικοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῆς χώρας δὲν ἐπέτρεπον εἰς οὐδένα, ὀρθῶς σκεπτόμενον, νὰ πιστεύσῃ ὅτι ἡ βασιλεία ἀπεφάσισε νὰ ἐξέλθῃ τῆς οὐδετερότητος ταύτης καὶ νὰ ἐπιληφθῇ ἐργασίας, εἰς ἣν ἐπὶ τοσαῦτα ἔτη ὑστέρησε. Λυπηρὸν μόνον ἦτο ὅτι ὁ βασιλεύς,ἐπιμαρτυρῶν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐπὶ πολὺ τοῦ κυρίου του προορισμοῦ παρεκτραπεὶς ᾐσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπανέλθῃ εἰς ἀσχολίας ἀξίας τῆς ἀποστολῆς του, προέβαινεν εἰς τὴν ὁμολογίαν ταύτην χάριν ἁπλοῦ πολιτικοῦ τεχνάσματος ἄνευ σοβαρωτέρων σκέψεων καὶ ἀποφάσεων, παρέχων οὕτω τὸ κῦρος τοῦ ὀνόματός του πρὸς ὑποστήριξιν τῆς κλονιζομένης κυβερνήσεώς του. Ὅτι δὲ οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἐν τῇ βουλῇ ἐπὶ τοῦ διαγγέλματος γενομένων σφοδροτάτων συζητήσεων, καθ' ἃς ἡ κυβέρνησις παρέστη οὐδὲν ἐν τῷ νῷ ἔχουσα περὶ τοῦ τρόπου τῆς πραγματοποιήσεως τῶν βασιλικῶν ἐπαγγελιῶν, τινὰς μὲν ἐξ αὐτῶν ἀποδεχομένη καὶ ἄλλας ἀπαρνουμένη. Μόλις δὲ μετὰ παρέλευσιν ἑβδομάδων ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ βασιλικοῦ διαγγέλματος ὑπέβαλεν εἰς τὴν βουλὴν τὰ περὶ τούτου ἡμίμετρα αὐτῆς,ζητοῦσα ἐκτάκτους πιστώσεις πρὸς ἵδρυσιν στρατοπέδου, ἵππων καὶ ἀγορὰν κλινοσκεπασμάτων καὶ ἄλλων χρειωδῶν τοῦ στρατοῦ. Ἡ ἀξίωσις τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ὅπως ὑποβληθῇ νέος προϋπολογισμὸς μετ' ηὐξημένων ἐσόδων καὶ ἠλαττωμένων ἐξόδων ἀπεκρούσθη, ἐδήλωσε δὲ ὁ πρωθυπουργὸς ὅτι εἰς τὰ ἔκτατα μέτρα θὰ ἐπαρκέσῃ δι' ἐκτάκτων πιστώσεων. Καὶ ὅτε ἡ ἀντιπολίτευσις ἐθεώρησε τὴν ἀπόφασιν τοῦ βασιλέως ὡς θρίαμβον τῆς ἰδίας της πολιτικῆς καὶ ὡς πρακτικὸν ἔλεγχον ἐπὶ τῶν πράξεων τῆς κυβερνήσεως, ὁ πρόεδρος αὐτῆς Δηλιγιάννης ἀπήντα τεθορυβημένος καὶ ἐν προφανεῖ συγχύσει, ὅτι «καὶ αὐτὸς ἐν τῷ εἰσηγητηρίῳ του λόγῳ ἀνέπτυξε πρόγραμμα στρατιωτικῶν παρασκευῶν καὶ ὅτι εἶνε ἀληθές, ὅτι δὲν ἀνεγράφοντο ἐν τῷ προϋπολογισμῷ αἱ σχετικαὶ πιστώσεις, ἀλλ' ἡ δήλωσις αὐτοῦ ὅτι τὸ ἐκ δύο ἑκατομμυρίων περίσσευμα ἠδύνατο νὰ μετατραπῇ καὶ εἰς ἔλλειμμα ἦτο

ἱκανή, ὅπως βεβαιώσῃ τὸ κοινοβούλιον περὶ τῶν σκέψεων τῆς κυβερνήσεως!» Πρὸς διάσωσιν ὅμως τοιαύτης ἀναπήρου κυβερνήσεως παρενέβη ὁ βασιλεὺς ἐν κρίσει, ἧς σοβαρωτέραν οὐδέποτε διήνυσε τὸ ἔθνος. Τῆς ἀρχῆς ὅμως γενομένης ἔδει ἡ ὑποχώρησις νὰ εἶνε τελεία ἐν τῷ ἐνσκήψαντι στρατιωτικῷ ζητήματι. Τὸ διάγγελμα τοῦ Βασιλέως προυξένησε μὲν ζωηροτάτην συγκίνησιν καθ' ἅπασαν τὴν χώραν, δὲν ἦτο δὲ ἀρκετὸν νὰ σκεδάσῃ τὴν εἰς τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ κρατοῦσαν δυσαρέσκειαν. Τὰ ἐκ τῶν γενομένων προβιβασμῶν προκύψαντα παράπονα παρέμενον καὶ ὅπως ἐκλείψωσιν, ἠναγκάσθη ἐπὶ τέλους ἡ κυβέρνησις. ἐνδίδουσα ἔτι μᾶλλον εἰς τὸν ἐκ τῶν ἁμαρτημάτων τοῦ παρελθόντος γεννηθέντα συνασπισμὸν τῶν ἀξιωματικῶν, νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν βουλὴν νομοθετικὰ μέτρα περὶ κατανομῆς τῶν γενικῶν θέσεων, περὶ ἀφομοιώσεως τῶν μισθῶν ἁπάντων τῶν ἀξιωματικῶν πάντων τῶν ὅπλων καὶ περὶ ὁρίου ἡλικίας, ἵνα ἐκ τῆς ἀποστρατεύσεως σχηματισθῶσι κενὰ διὰ νέους προβιβασμούς. Καὶ τὰ μὲν παράπονα τῶν ἀξιωματικῶν ἐθεραπεύθησαν ἐκ τῶν ἐνόντων διὰ των μέτρων τούτων, ἡ γενικὴ ὅμως κατάστασις τοῦ στρατοῦ οὐδόλως ἐβελτιώθη. Ἡ ἀντιπολίτευσις συνδιάζουσα τὸ Κρητικὸν καὶ ἐν γένει τὸ ἐθνικὸν ζήτημα πρὸς τὴν στρατιωτικὴν παρασκευὴν τῆς χώρας κατηνάλωσεν μακρὰς συνεδριάσεις ἐν τῇ βουλῇ ἐπὶ τοῦ θέματος. (*) Κατέκρινε τὴν πολιτείαν τῆς κυβερνήσεως ἐν τῷ Κρητικῷ ζητήματι καὶ ὑπεστήριξε τὴν κατὰ δέκα ἑκατομμύρια αὔξησιν τῶν δαπανῶν τῶν πολεμικῶν ὑπουργείων καὶ τὴν ταχεῖαν σύνταξιν καὶ παρασκευὴν τῆς χώρας. Ἀλλ' ἡ κυβέρνησις δικαιολογοῦσα τὴν ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ πολιτικὴν αὐτῆς καὶ ὑποστηριζομένη ὑπὸ τυφλῆς πλειονοψηφίας ἐνέμεινεν εἰς τὰς σκέψεις καὶ τὰς βλέψεις αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς καταστάσεως καὶ ἐφαίνετο ἀναμένουσα μακρὰν εἰρήνην ἐκ τῆς γενομένης διευθετήσεως. Οὕτω δὲ παρῆλθεν ἐπὶ ματαίῳ πολύτιμος χρόνος, καταναλωθεὶς εἰς ἀκαδημαϊκὰς συζητήσεις περὶ τοῦ καταλλήλου τόπου διὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ μονίμου στρατοπέδου καὶ τοῦ καλλιτέρου διὰ τὸν στρατὸν ὅπλου, μέχρις ὅτου ἠκούσθησαν αἱ πρῶται βρονταὶ καὶ ἀστραπαὶ ἐκ Κρήτης, προκαταλαμβάνουσαι τὰς ἐθνικὰς ἐνεργείας.

Ἡ λύσις ἡ ἐπελθοῦσα διὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κατ' Αὐ-

(*) Βλέπε τὰ πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς 19, 20, 22, καὶ 23 Νοεμβρίου 1896.

γουστον γενομένης διευθετήσεως τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος ἐπέφερε μὲν πρόσκαιρον ἀνακωχὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ παγίαν τινὰ καὶ μόνιμον τάξιν ἐν Κρήτῃ. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου ὀργανισμοῦ ἐπαρουσίαζε πολλὰς τὰς δυσχερείας, ἡ βραδύτης δὲ τῆς καθόδου τῶν ὀργανωτικῶν ἐπιτροπῶν, περὶ ὧν ὁμίλουν τὰ ἄρθρα 9 καὶ 10, καὶ ἡ μὴ συντέλεσις τοῦ ψηφισθέντος δανείου διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς διοικήσεως ἐνίσχυον τὴν ἰδέαν τῆς προσωρινότητος τῶν πραγμάτων. Οὔτε ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Τούρκων, οὔτε ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Χριστιανῶν ἐσχηματίσθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ πεποίθησις, ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ τὸ χορηγηθὲν πολίτευμα. Καὶ ἐν ᾧ δριμὺς ἐπέκειτο χειμὼν οἱ μὲν χριστιανοὶ δὲν ἔσπευδον ν'ἀνεγείρωσι καὶ στεγάσωσι τὰς καταστραφείσας οἰκίας των, διότι εἶχον πλήρη βεβαιότητα ὅτι θὰ κατεκρημνίζοντο καὶ αὖθις τὴν ἄνοιξιν. Οἱ δὲ Τοῦρκοι μετὰ προφυλάξεων καὶ φόβων ἐξήρχοντο τῶν πόλεων καὶ τῶν φρουρίων, ὅπως προστατεύσωσι τὴν ἐλαιοκαρπίαν αὐτῶν, καὶ ἀπέφευγον νὰ ἐγκατασταθῶσιν εἰς τὰς προτέρας αὐτῶν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ κατοικίας, καίτοι ὑπὸ τὴν προστασίαν τιθέμενοι τῶν προκρίτων χριστιανῶν, οἵτινες πρὸς ἀποφυγὴν συγκρούσεων καὶ μεταβάσεων στρατοῦ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀνελάμβανον νὰ προστατεύσωσι τοὺς σφαγεῖς τῶν ἀδελφῶν των. Ἐν Χανίοις δέ, Ρεθύμνῃ καὶ Ἡρακλείῳ οἱ Τοῦρκοι βέηδες συνίστων καὶ αὖθις ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ τὰ δολοφονικὰ αὐτῶν κομιτάτα καὶ διεσκέπτοντο περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν θὰ ἠδύναντο νὰ ἀντιδράσωσιν ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νέου χάρτου. Εἰς τοῦτο ἐνεθάρρυνεν αὐτοὺς ἡ ἀδράνεια καὶ ἡ ἀνικανότης τοῦ Βέροβιτς πασσᾶ, ὅστις ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν προὐκάλεσε τὴν ἐπέμβασιν τῆς Βεζυρείας εἰς τὰ τῆς νήσου, τῆς Πύλης σπευσάσης νὰ ἐπιδείξῃ τὴν κακὴν αὐτῆς πίστιν. Περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου δεκαημέρου τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου, λήξαντος τοῦ δικαιοστασίου, τὸ ὁποῖον εἶχε ψηφισθῇ ὑπὸ τῆς κρητικῆς βουλῆς, τὸ Γεν. διοικητικὸν συμβούλιον, προκειμένου ν' ἀρχίσωσιν ἐκ νέου αἱ ἐργασίαι τῶν δικαστηρίων, ἐζήτησε τὴν νόμιμον συγκρότησιν αὐτῶν κατὰ τὸν νέον ὀργανισμὸν καὶ συνεπῶς τὴν ἀντικατάστασιν τῶν ἀποτελούντων ταῦτα προσώπων. Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς ὅμως ἀντέστη εἰς τὴν πρότασιν ταύτην καὶ προὐκάλεσε διαταγὴν τῆς Μεγάλης Βεζυρείας, δι' ἧς ὡρίζετο ὅτι τὰ δικαστήρια ἔδει νὰ ἐξακολουθήσωσιν ἐργαζόμενα ὡς καὶ πρότερον μέχρι τῆς καθόδου τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ διαταγὴ αὕτη, ὅσον καὶ ἡ αὐθαίρετος ἐπέμ-

βασις τῆς Πύλης εἰς τὰ τῆς νήσου ἀντέκειτο οὐχὶ μόνον εἰς τὸ ῥητὸν γράμμα τοῦ ἄρθρου 16 τῆς συμβάσεως τῆς Χαλέπας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν τελευταῖον ὀργανισμὸν τὸν χορηγηθέντα ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῆς Εὐρώπης. Διὸ προὐκάλεσε γενικὴν ἐξέγερσιν καὶ ἀγανάκτησιν. Πολλοὶ δικηγόροι καὶ πρόκριτοι, ἐν οἷς καὶ πρώην βουλευταί, συνελθόντες εἰς τὸ κατάστημα τῆς δημογεροντίας ἐν Χανίοις ὑπέβαλον τὴν 24 Ὀκτωβρίου ἔγγραφον διαμαρτύρησιν εἰς τοὺς ἐφορῶντας τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νέου πολιτεύματος προξένους. Συγχρόνως δὲ διεμαρτυρήθη πρὸς τὸν Γεν. Διοικητὴν τὸ διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Κρήτης δι' ἐγγράφου, τὸ ὁποῖον μετ' ἀνάλυσιν ὑπὸ οὐσιαστικὴν ἔποψιν τῆς προκληθείσης ἀποφάσεως τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπουργῶν ἐπάγεται τὰ ἑξῆς :

«Ὁ τόπος ἀποδεχόμενος τὸ διὰ τῆς εὐμενοῦς παρεμβάσεως τῶν μεγάλων Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων καὶ διὰ τοσούτων ἰδίων θυσιῶν ἐπιτευχθὲν Νέον Πολίτευμα εἶχε τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἐν τῷ μέλλοντι θὰ ἐρρύθμιζεν αὐτονόμως ἐν συμπράξει μετὰ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ τὰ ἐσωτερικὰ αὐτοῦ πράγματα, καὶ ἔτι ἡ εἰς Κωνσταντινούπολιν προσφυγὴ θὰ περιωρίζετο εἰς τὸν διορισμὸν ὡρισμένων ἀνωτάτων ὑπαλλήλων καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς τροποποιήσεως τινῶν τῶν θεμελιωδῶν ὀργανισμῶν τῆς νήσου. Πέραν τῶν περιπτώσεων τούτων ὁ τόπος εἶχε τὴν εὔλογον ἀξίωσιν, πρὸς δὲ μετὰ τὴν ἀπονομὴν τοῦ Ν. Χάρτου ἐμόρρωσε καὶ τὴν ἑδραίαν πεποίθησιν, ὅτι τοῦ λοιποῦ πᾶσα ἄλλη ἀνάμιξις τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τὰ τοῦ τόπου πράγματα θὰ ἦτο ἀδύνατος.

Ὅπως ἐπιρρώσῃ δὲ τὸν Γεν. Διοικητὴν κατὰ πάσης τοιαύτης παρεμβάσεως ἐφρόντισε νὰ ἐπιτύχῃ ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν ἀνεξαρτησίαν ἐκείνην, ἣν ἐγγυᾶται ὁ ἐπὶ 5ετίαν τῇ συναινέσει τῶν Μ. Δυνάμεων διορισμὸς αὐτοῦ.

Καὶ ὅμως κατ' αὐτὴν τὴν ἔναρξιν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Ν. Χάρτου, προκειμένου περὶ προσωρινῆς ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ διαρρυθμίσεως τοῦ δικαστικοῦ καθεστῶτος, ἐν ᾧ μάλιστα μικτὴ ἐπιτροπεία Χριστιανῶν καὶ Μουσουλμάνων, ἀποτελουμένη ἐξ ἀνωτάτων δικαστικῶν καὶ διοικητικῶν λειτουργῶν ἐπὶ τούτῳ συσταθεῖσα ὑπὸ τῆς Ὑμ. Ἐξ., γνωμοδοτῇ ὅτι ὁ νόμος περὶ βελτιώσεως τῶν δικαστηρίων ἔπαυσεν ἰσχύων καὶ ὅτι ὑπάρχει ἑπομένως περίπτωσις προσωρινῆς ὑπὸ τοῦ Γ. Διοικητοῦ ἐκ συμφώνου μετὰ τοῦ Γ. Δ. Συμβουλίου ρυθμίσεως τῶν δικα

στηρίων, ἡ Ὑμ. Ἐξοχότης ἐναντίον καὶ τοῦ γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ Νέου Πολιτεύματος οὐ μόνον προσφεύγει εἰς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπουργεῖον καὶ ζητεῖ ὁδηγίας περὶ τοῦ ἂν πρέπει νὰ προβῇ εἰς ἐφαρμογὴν τοῦ πολιτεύματος ὡς πρὸς τὸ δικαστικὸν ζήτημα, ἀλλὰ καὶ προβαίνει ἐν πλήρει ἀγνοίᾳ τοῦ Συμβουλίου εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ προκληθέντος διατάγματος.

Ὁ τόπος, Ἐξοχώτατε, μετὰ τοσαύτης θυσίας ἀποδεχθεὶς τὸ Ν. πολίτευμα ἐν τῇ εἰλικρινεῖ ἀποφάσει νὰ ἀφοσιωθῇ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτοῦ, εἶχε τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ ἀκριβὴς ἐφαρμογὴ αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ ἑτέρου παράγοντος ἦτο ἐξησφαλισμένη διὰ τῆς πράξεως διατάξει τοῦ Ν. πολιτεύματος. Ἦτο μάλιστα ἐπὶ πλέον βέβαιος ὅτι τὸ πολίτευμα τοῦτο οὐ μόνον θὰ ἐφηρμόζετο εἰλικρινῶς, ἀλλὰ καὶ εὐρέως· τὴν βεβαιότητα ταύτην ἐδικαιολόγει ἡ ἐν τῇ διακηρύξει τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μ. Δυνάμεων πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς βουλευτὰς ἐκφραζομένη πεποίθησις, ὅτι «οἱ Χριστιανοὶ τῆς Κρήτης θὰ κατανοήσωσι τὸν εὐεργετικὸν χαρακτῆρα τῆς ὑπὲρ Αὐτῶν ἐπεμβάσεως τῶν Μ. Δυνάμεων» καὶ ἡ ἐν τῇ αὐτῇ διακηρύξει διαβεβαίωσις τῶν ἀντιπροσώπων τούτων, ὅτι ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Ν. Πολιτεύματος ἔγκειται ἡ ἀνάπτυξις καὶ συμπλήρωσις τῶν διατάξεων αὐτοῦ. Ἀντὶ τοιαύτης ἐφαρμογῆς, ἀναπτύξεως καὶ συμπληρώσεως τῶν διατάξεων τοῦ Ν. πολιτεύματος, ὁ τόπος παρίσταται σήμερον ἐνώπιον καταφώρου ἀθετήσεως μιᾶς τῶν οὐσιωδεστάτων διατάξεων αὐτοῦ καὶ ἀθετήσεως, ἥτις ἐγένετο ἐκ συμπράξεως μετὰ ἀρχῆς, ἥτις οὐδὲν ἔχει ἐπὶ τοῦ προκειμένου νόμιμον δικαίωμα ἀναμίξεως, καὶ ἀρχῆς ὑπὲρ ἧς κατέβαλεν ὁ τόπος πᾶσαν δυνατὴν πρόνοιαν, ὅπως ἀσφαλίσῃ εἰς ταύτην τὴν δέουσαν ἀνεξαρτησίαν πρὸς πρόληψιν πάσης ἐνδεχομένης παρεμβάσεως.

Ἡ τοιαύτη στενὴ ἀντίληψις τοῦ Ν. Πολιτεύματος ὡς καὶ ἡ μέχρι τοῦδε ἀπραξία τῆς Διοικήσεως, ὅπως προβῇ εἰς τὰς ἀναγκαίας μεταρρυθμίσεις καθ' ὅλους ἐν γένει τοὺς κλάδους τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ Ν. πολιτεύματος, δημιουργεῖ ἀπὸ τοῦδε κινδύνους σοβαρωτάτους, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀναγκαζόμεθα νὰ προκαλέσωμεν τὴν προσοχὴν τῆς Ὑμ. Ἐξοχότητος.

Ὁ τόπος μετὰ τὸ Ν. πολίτευμα ἔχει τὴν δικαίαν ἀξίωσιν ἐν γένει μὲν νὰ ἴδῃ τὴν ταχεῖαν ἐφαρμογὴν ὅλων τῶν διατάξεων αὐτοῦ, ἰδίᾳ δὲ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ δικαστικοῦ καθεστῶτος, ὅπερ ὑπῆρ-

ξεν ἐν τῷ παρελθόντι μία τῶν κυριωτάτων ἀφορμῶν τῆς τελευταίας ἐξεγέρσεως.»

Ἐθεωρήθη δὲ τοσοῦτον σοβαρὰ ἡ πρώτη αὕτη ἀνάμιξις τῆς Πύλης εἰς τὰ τῆς διοικήσεως τῆς νήσου, ὥστε τὸ προεδρεῖον τῆς διαλυθείσης ἐπαναστατικῆς συνελεύσεως, διατηρηθὲν ἐν ἐνεργείᾳ ὡς ἐγγύησις τῶν ἀποκτηθέντων προνομίων, προσεκάλεσεν ἐκ νέου δι'ἐγγράφου αὐτοῦ τῆς 23 Ὀκτωβρίου τοὺς πληρεξουσίους τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ εἰς συνεδρίασιν διὰ τὴν 3 Νοεμβρίου. Κατὰ τὴν ἡμέραν δὲ ταύτην ἡ ἐπαναστατικὴ συνέλευσις συνελθοῦσα ἐν Βάμῳ ἀνέθετο εἰς τὸ προεδρεῖον αὐτῆς, ὅπως δι' ἐγγράφου ἀναφερθῇ εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς κυβερνήσεις καὶ ζητήσῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διεθνῶν ὑποχρεώσεων τῆς Τουρκίας πρὸς τὴν Πύλην. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἐξεδόθη αὐθημερὸν ἐν Βάμῳ καὶ ἐπεδόθη ἐν Χανίοις, προκαλέσαν ζωηροὺς φόβους καὶ ἀνησυχίας παρὰ τοῖς προξένοις, οἱ ὁποῖοι ἔσπευσαν νὰ καταστήσωσι τὰ συμβάντα καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ γνωστὸν εἰς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὰς καὶ τὰς κυβερνήσεις των. «Ἡ Πύλη, ἔλεγεν πρὸς τοῖς ἄλλοις τὸ ἔγγραφον τοῦτο, μὴ δεικνύουσα δυστυχῶς τὴν αὐτὴν εἰλικρίνειαν δὲν ἐνήργησε μέχρι τοῦδε σπουδαίως, ὅπως οἱ νέοι θεσμοὶ ἐφαρμοσθῶσιν, ἐὰν δέ πως ἐπεχείρησε τὴν ἐφαρμογήν τινων ἐξ αὐτῶν, αὕτη ἐξεδήλωσεν ἀνειλικρινεῖς διαθέσεις. Οὕτω ἐν τῷ ζητήματι τοῦ στρατοῦ ἀντὶ ν' ἀποσύρῃ αὐτὸν ἔκ τινων μερῶν, ἀπέστειλε τοιοῦτον μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν ἐχθροπραξιῶν εἰς πολλὰς ἐπαρχίας καί, παραβαίνουσα τοὺς νέους θεσμούς, ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρῇ αὐτὸν μακρὰν τῶν παραλίων φρουρίων ἄνευ λόγου, διότι ἡ περίπτωσις, καθ' ἣν ὁ κυβερνήτης τῆς Νήσου δικαιοῦται νὰ ἐκπέμπῃ αὐτὸν ἔξω τῶν φρουρίων δὲν ὑφίσταται, αἱ δὲ σχέσεις τῶν μικτῶν πληθυσμῶν τῶν ἐπαρχιῶν εἶναι δικαιότεραι ἤδη ἢ ὅτε ἐπεστάτει καὶ ἐφρόντιζε περὶ αὐτῶν ἡ Τουρκικὴ ἐξουσία. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διαρρύθμισιν τῶν διαφόρων κλάδων τῆς ὑπηρεσίας, ἐνῷ ὤφειλε πρῶτον νὰ μεταρρυθμίσῃ τὸ Γενικὸν Διοικητ. Συμβούλιον συμφώνως πρὸς τὸ 5ον ἄρθρον τοῦ νέου Χάρτου καὶ εἶτα ἀκολουθοῦσα τὴν ὁδόν, ἣν διαγράφει οὗτος, μεταρρυθμίσῃ ταύτην (τὴν δημοσίαν ὑπηρεσίαν) καθ' ὅλα τὰ εἴδη αὐτῆς, αὕτη δὲν ἔπραξε τοῦτο, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας, ἀνακινηθέντος τοῦ ζητήματος τοῦ καταρτισμοῦ τῶν δικαστηρίων ἐξέδοτο ὑπουργικὰ διατάγματα, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ὁποίων καταστρέφει τοὺς αὐτονόμους θεσμοὺς τῆς ἡμετέρας Πατρίδος.

Ὅθεν ὁ Χριστιανικὸς λαὸς ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν μέχρι σήμερον τηρηθεῖσαν στάσιν τῆς αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως ἔναντι τῶν πρὸς αὐτὸν ὑποχρεώσεών της, τὸν σεβασμὸν ὃν Αὕτη ἐπεδείξατο πρὸς τοὺς προτέρους θεσμοὺς καὶ πρὸς αὐτοὺς ἔτι τοὺς μὴ ἐστερημένους Εὐρωπαϊκοῦ κύρους, πρὸς δὲ τὴν διαγωγὴν τῶν ἐντοπίων Μουσουλμάνων, ἀπειλούντων καθ' ἑκάστην σφαγὰς κατὰ τῶν Χριστιανῶν, δὲν δύναται νὰ θεωρήσῃ ὅτι ἡ ὑπόθεσίς του εἰσῆλθεν εἰς τοιαύτην θέσιν, (μεθ' ὅλην τὴν εὐμένειαν ἣν ἐξεδήλωσαν μέχρι τοῦδε αἱ Ὑμέτεραι κυβερνήσεις πρὸς τὰ δίκαιά του), ὥστε νὰ μὴ μεριμνήσῃ πλέον περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐφαρμογῆς τοῦ ἀποκτηθέντος νέου Πολιτεύματος.

Δι' ὃ τὸ ἡμέτερον σωματεῖον ἀναφερόμενον καὶ εἰς τὴν ὑπὸ χρονολογίαν 20 Αὐγούστου — 1 Σεπτεμβρίου 1896 διακήρυξιν τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐνετείλατο ἡμῖν διὰ σημερινῆς ἀποφάσεώς του νὰ παρακαλέσωμεν τὴν Ὑμετ. σεβ. Κυβέρνησιν, ἵνα ποιοῦσα χρῆσιν τοῦ δικαιώματος, ὅπερ χορηγεῖ Αὐτῇ ὁ Νέος Ὀργανισμὸς τῆς Νήσου, ζητήσῃ παρὰ τῆς κυριάρχου κυβερνήσεως τὴν ταχεῖαν καὶ πλήρει ἐφαρμογὴν αὐτοῦ, διότι ἄλλως ὁ Χριστιανικὸς λαὸς δὲν δύναται νὰ ἀφοσιωθῇ ὁριστικῶς εἰς τὰ εἰρηνικὰ αὐτοῦ ἔργα.»

Ἡ κίνησις ὅμως αὕτη τοῦ Χριστιανικοῦ στοιχείου, ὡς ἦν ἑπόμενον, ἐπέφερεν ἐρεθισμὸν τῶν Τούρκων. Ἐντὸς τῶν Χανίων ἐγένετο ἐπίθεσις δολοφονικὴ παρὰ Τούρκου κατὰ τοῦ χριστιανοῦ ἀντεισαγγελέως Κριάρη, καὶ τοῦ Τούρκου δολοφόνου Χασὰν Μπάντρη συλληφθέντος, ὁ Τουρκικὸς ὄχλος καὶ οἱ Βεγγάζιοι συναθροισθέντες κάτωθεν τοῦ διοικητηρίου ἐζήτουν τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ καὶ ἠπείλουν πυρπόλησιν τῶν χριστιανικῶν οἰκιῶν. Ὁ φρούραρχος Ἐδχὲμ καὶ ὁ ἀναπληρῶν τὸν στρατιωτικὸν διοικητὴν Σουκρῆ βέης ἠρνήθησαν εἰς τὸν Βέροβιτς τὴν διάλυσιν τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου. Ὁ Βέροβιτς δέ, ὅστις ἐν πάσῃ ἦν χρυσῆ μετριότης, ὁμολογήσας τοῖς προξένοις τὴν ἀδυναμίαν αὐτοῦ, ὅπως ἐπιβληθῇ εἰς τὸν ὄχλον ἠναγκάσθη, ἵνα διατάξῃ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ Τούρκου δολοφόνου. Τὴν ἐπαύριον δὲ τῶν συμβάντων τούτων εὑρέθη τοιχοκολλημένη εἰς διάφορα μέρη τῆς πόλεως στασιαστικὴ προκήρυξις τῶν Τούρκων, προκαλούντων τοὺς ὁμοφύλους αὐτῶν εἰς σφαγὰς κατὰ τῶν χριστιανῶν (*). Τὴν προκήρυξιν ταύτην ἠκολουθή-

(*) Ἡ προκήρυξις αὕτη εἶχεν ὡς ἑξῆς.

«Ἀδελφοί! Ἡ φωνὴ τοῦ προφήτου μᾶς καλεῖ εἰς ἐκδίκησιν τῶν ἀπίστων

σαν ἀκροβολιστικαὶ δολοφονίαι καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς νήσου, καὶ αἱ δολοφονίαι ὡς γνωστὸν ἐν Κρήτῃ εἶνε συνήθως ὁ πρόδρομος πάσης σοβαρᾶς διαταράξεως τῆς τάξεως καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς κινήσεως. Ὁ ἀντίκτυπος δὲ τῶν ἐν Κρήτῃ συμβαινόντων ἠκούσθη, ὅπως πάντοτε ἐν Ἀθήναις, ἔνθα οἱ αὐτόθι καὶ Πειραιοῖ διαμένοντες Κρῆτες ᾐσθάνοντο τὴν ἀνάγκην νὰ προβῶσι διὰ πᾶν ἀπρόοπτον εἰς ἐνεργείας πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἐν Κρήτῃ ἀδελφῶν αὐτῶν, συνιστῶντες ἐπιτροπὴν παρὰ τὴν ἤδη μυστικῶς ἐργαζομένην, ἧς ἐγένετο μνεία ἐν ἀρχῇ (*), ὅπως ἐξεύρῃ τὰ μέσα τῆς ἀμύνης τῆς Κρήτης. Τὰς ἐπὶ τῆς καταστάσεως δὲ σκέψεις των ἐδήλου σαφῶς τὸ παρ' αὐτῶν ἐκδοθὲν ψήφισμα.

«Ἂν καὶ τῇ μεσολαβήσει τῶν μεγάλων τῆς Εὐρώπης Δυνάμεων »παρεχωρήθη εἰς τὴν Κρήτην πολίτευμα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον »ἀνεκτόν, ὁ Σουλτάνος μυρίας προφάσεις εὑρίσκει, ὅπως μὴ ἐκτελῆται »αὐτό· καίτοι δὲ παρελθόντων δύο μηνῶν ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἰ»ραδέ, οὐδὲν ἐγένετο πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ νέου πολιτεύματος. Ἂν δ' »οὕτως ἐξακολουθῇ φερομένη ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἐξάπαντος ὁ τύ»πος θὰ εὑρεθῇ εἰς τὴν ἀναπόδραστον ἀνάγκην νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν »περαιτέρω περιφρόνησιν τῶν διὰ ποταμῶν αἱμάτων ἀποκτηθέντων »προνομίων του. Μᾶς ἐδίδαξε δὲ ἡ πεῖρα ὅτι μόνον διὰ τῶν ὅπλων ἡ »Πύλη ὑποχωρεῖ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ λαὸς τῆς Κρήτης δὲν ἔχει ἐπαρκῆ »ὁπλισμὸν οἱ ἐνταῦθα ὑπογεγραμμένοι Κρῆτες ἀναθέτουν τὴν ἐντο»λὴν εἰς τοὺς κ. κ. 1) Λ. Ρικάκην Πρόεδρον 2) Ναύαρχον Κανάρην, »3) Ι. Ζυμβρακάκην στρατηγόν, 4) Θρ. Μάνον συνταγματάρχην, 5) »Ἀρ. Κόρακαν λοχαγόν, 6) Ν. Καζάζην καθηγητὴν Ἐθν. Πανεπι»στημίου, 7) Ἀναστ. Διομήδη Κυριακόν, καθηγ. Ἐθν. Πανεπιστη»μίου, 8) Λεωνίδαν Μελετόπουλον, 9) Θεοδ. Φλογαΐτην, 10) Κυρ. »Παινέσην ἐργοστασιάρχην 11) Παρθ. Περίδην. 12) Κωνστ. Πολι»ουδάκην, 13) Ἀντ. Ἀντωνιάδην, 14) Ἐμμ. Βαρδίδην, 15) Μιλτ. »Βολωνάκην, καὶ 16) Σ. Μερκούρην, νὰ φροντίσωσι περὶ συμπληρώ-

»ὑβριστῶν τῆς ἱερᾶς θρησκείας του. Σηκωθῆτε καὶ σφάξατε ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι »προσπαθοῦν νὰ ὑβρίσουν τὴν ἱερὰν θρησκείαν μας, τοὺς ἀπίστους χριστιανούς, »οἱ ὁποῖοι δὲν ἐχόρτασαν τόσα ἔτη νὰ πίνωσι τὸ αἷμα τῶν ἀδελφῶν μας. Πιά»σατε τὰ ὅπλα καὶ τιμωρήσατε τοὺς ἀθλίους δούλους τοῦ ἐνδόξου ἔθνους. ἐὰν »θέλωμεν νὰ παρουσιασθῶμεν ἐνώπιον τοῦ Προφήτου».

(*) Βλέπε ἐν σελίδι 144.

»σεως τοῦ ὁπλισμοῦ τῆς Κρήτης, ὅπως εὑρίσκηται ἑτοίμη εἰς ἄμυναν »κατὰ πάσης βιαιοπραγίας καὶ αὐθαιρεσίας κατὰ τοῦ δυνάστου».

Ἡ κατάστασις αὕτη ἠνάγκασε τοὺς ἐν Χανίοις προξένους τῶν μεγάλων δυνάμεων νὰ διαβιβάσωσι πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὰς ταὐτόσημον ἀνακοίνωσιν τῶν ἐν Κρήτῃ συμβαινόντων μετὰ τῆς συστάσεως, ὅπως ταχέως τεθῇ εἰς πλήρη ἐφαρμογὴν τὸ νέον πολίτευμα, ἵνα προληφθῶσι νέαι ἐξεγέρσεις καὶ ἐπακόλουθα δυσάρεστα. Τοῦτο ἐβίασε τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν μεγάλων δυνάμεων νὰ ἐπισπεύσωσι τὸν καταρτισμὸν τῶν δύο ὀργανωτικῶν ἐπιτροπῶν καὶ ν'ἀποστείλωσιν αὐτὰς εἰς Χανία. Καὶ ἡ μὲν ἐπὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς Κρητικῆς χωροφυλακῆς ἐπιτροπὴ ἀπετελέσθη ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ἀκολούθων τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν. Ἡ δὲ ἐπὶ τῶν δικαστηρίων ἐκ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει προξένου τῆς Γαλλίας Γκαγὲ ὡς προέδρου, τοῦ ἐν Βεγγάζῃ Ἄγγλου προξένου, τοῦ Ἕλληνος νομομαθοῦς Σκαλτσούνη (*) διορισθέντος τῇ ἐνεργείᾳ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῇ ἀπαιτήσει τῶν Κρητῶν καὶ ἑνὸς τούρκου ἀντιπροσώπου τοῦ Βάγιαννη ἐφένδη. Πλὴν κατὰ τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἐπελθούσης τῆς ἀντικαταστάσεως αὐτοῦ διὰ τοῦ Τούρκου Ναζὶμ βέη οἱ πρεσβευταὶ τῶν μεγάλων δυνάμεων ἠρνήθησαν ν' ἀναγνωρίσωσιν αὐτόν, διότι ὁ διορισμὸς αὐτοῦ ἐγένετο ἐν ἀγνοίᾳ αὐτῶν. Αἱ ἐπιτροπαὶ αὗται μετὰ προκαταρκτικὰς συνεδριάσεις ἐν Κωνσταντινουπόλει κατῆλθον τέλος τὴν 27 Νοεμβρίου εἰς Χανία καὶ ἐπελήφθησαν τοῦ ἔργου αὐτῶν. Κατὰ παράκλησιν δὲ τοῦ Σκαλτσούνη οἱ Χριστιανοὶ δικηγόροι οἱ ἀποσχόντες τῶν ἐργασιῶν τῶν δικαστηρίων μετὰ τὸ πρὸς τὸν διοικητὴν ἐπεισόδιον καὶ τὴν ἐπέμβασιν τῆς Βεζυρείας, ὑπεχώρησαν προσελθόντες εἰς τὰ σχηματισθέντα προσωρινὰ δικαστήρια καὶ οὕτω ἤρθη τὸ ὑφιστάμενον ἐν τῷ τόπῳ δικαιοστάσιον. Ἀλλὰ καὶ ἡ κάθοδος τῶν ἐπιτροπῶν ἐλάχιστα καὶ πρὸς μικρὸν ὠφέλησεν. Αἱ ἐργασίαι αὐτῶν ἔβαινον βραδέως, τὰ ἐκ τοῦ νέου δὲ πολιτεύματος ἀγαθὰ οὐδόλως ἐφαίνοντο. Ἡ μὲν δικαστικὴ ἐπιτροπὴ ἠσχολεῖτο ἐπὶ μακρὸν χρόνον εἰς προκαταρκτικὰς μελέτας. ἡ δὲ ἐπὶ τῆς χωροφυλακῆς μετὰ πολλὰς συνεδριάσεις ἐξεπόνησε τὸ σχέδιον τοῦ κανονισμοῦ αὐτῆς, ἀλλ' ἡ Πύλη ἀνθίστατο εἰς τὴν κατάταξιν ξένων ἀνδρῶν καὶ παρέτεινε

(*) Ὁ κ. Σκαλτσούνης ἦν ὁ ὀργανωτὴς τῶν δικαστηρίων καὶ τῆς πολιτικῆς δικονομίας τῆς Κρήτης μετὰ τὴν σύμβασιν τῆς Χαλέπας.

τὴν ἐκκρεμότητα, ἐν ᾧ ἡ διοίκησις τοῦ τόπου ἐστερεῖτο ἐπαρκοῦς δυνάμεως, ὅπως παγιώσῃ τάξιν τινὰ ὑποφερτὴν ἐν τῇ νήσῳ. Ἡ παντελὴς δ' ἔλλειψις δημοσίας δυνάμεως, καθ' ὅσον ὁ στρατὸς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ, ὑπεβοήθει τὰ σχέδια τῶν διαρκῶς συνομοτούντων Ὀθωμανῶν. Οἱ φυλετικοὶ φόνοι ἐπολλαπλασιάζοντο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν, τοσοῦτος δὲ φόβος ἐξ αὐτῶν ὑπῆρχεν, ὥστε καὶ εἰς αὐτὰ τὰ πρόθυρα τῆς πόλεως δὲν ἐτόλμων οἱ χριστιανοὶ νὰ μεταβῶσι. Τὰ χωρία Τσικαλαριά, Περιβόλια καὶ Γαλατᾶς ἐπὶ τῆς πεδιάδος τῶν Χανίων κείμενα καὶ εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτῶν ἀπόστασιν, ἐγένοντο τὸ θέατρον καθημερινῶν δολοφονιῶν, οἱ δὲ κάτοικοι αὐτῶν ἐκ φόβου αἰφνιδίας ἐπιθέσεως τῶν Τούρκων διετέλουν πάντοτε ἔνοπλοι. Ἡ κατάστασις αὕτη τῆς δημοσίας ἀσφαλείας ἦτο τὸ μᾶλλον ἐπίφοβον σημεῖον τῆς ἀπειλουμένης, καταιγίδος, οἱ δὲ πρόξενοι τῶν μεγάλων δυνάμεων συνέστησαν ἐπὶ τούτου τὴν προσοχὴν τοῦ Γεν. Διοικητοῦ, ἀπαιτήσαντες περὶ τὰ τέλη Δεκεμβρίου τὴν λῆψιν σοβαρῶν μέτρων. Ὁ διοικητὴς εἰς ἀπάντησιν προέβη εἰς τὴν στρατολογίαν χωροφυλάκων τινῶν καὶ τινας μὲν ἐξ αὐτῶν ἀπέστειλεν ὑπὸ τὸν χριστιανὸν ἀξιωματικὸν Ἀντώνιον Παπαδάκην εἰς τὸ χωρίον Γαλατᾶ, ὅπως καθησυχάσῃ τοὺς χριστιανούς, ἄλλους δὲ ὑπὸ τὸν Ὀθωμανὸν ἀξιωματικὸν Σαρατσάκην εἰς τὸ παρὰ τὸν Γαλατᾶν τουρκικὸν χωρίον Δαράτσον, μετὰ τῆς αὐτῆς ἐντολῆς.

Συγχρόνως δὲ ἐπειδὴ πολυάριθμοι συναθροίσεις χριστιανῶν ἠγγέλλοντο ἐκ τῶν μερῶν ἔνθα συνέβησαν οἱ φυλετικοὶ φόνοι ὅ τε διοικητὴς καὶ οἱ πρόξενοι ἀπετάθησαν εἰς τοὺς προκρίτους τῶν Κρητῶν καὶ συνεβούλευσαν εἰς αὐτοὺς νὰ συστήσωσιν εἰς τοὺς συμπατριώτας των νὰ εἶνε νομοταγεῖς καὶ ἀπέχωσι πάσης διαταράξεως τῆς τάξεως, καθ' ὅσον οἱ πρόξενοι ἐπαγρυπνοῦντες ἐπὶ τοῦ νέου πολιτεύματος δὲν ἤθελον παρίδῃ τὰ ἀληθῆ συμφέροντα τοῦ τόπου. Πλὴν πᾶσαι αἱ συστάσεις αὗται ἀπέβαινον ἐπὶ ματαίῳ. Ἕνεκα νέων δολοφονιῶν πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ φρουρίου ἠπειλήθησαν ρήξεις καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως, τὰ καταστήματα ἐκλείσθησαν, Χριστιανοὶ δὲ καὶ Τοῦρκοι ἔλαβον στάσιν ἀπειλητικήν. Οἱ δὲ κάτοικοι τῶν περὶ τὴν πόλιν χωρίων ἐγκατέλειψαν τὰς οἰκίας των καὶ ἐτράπησαν πρὸς τὰ ὄρη, ἐν ᾧ 500 ὀρεινοὶ πολεμισταὶ κατῆλθον καὶ κατέλαβον τὸ χωρίον Τσικαλαριὰ πρὸς βοήθειαν τῶν χωρικῶν. Διοικητὴς καὶ πρόξενοι περίφοβοι ἐκ τῆς τοιαύτης τροπῆς

τῶν πραγμάτων κατέφυγον ἔτι ἅπαξ εἰς τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Ἕλληνος προξένου, ὅστις ἔπεισε τοὺς κατελθόντας ἐνόπλους χριστιανοὺς νὰ διαλυθῶσι χωρὶς νὰ προβῶσιν εἰς ἀντεκδικήσεις. Καὶ διελύθησαν μὲν οὗτοι, ἀλλ' αἱ χριστιανικαὶ οἰκογένειαι τῶν χωρίων Νεροκούρου, Περιβολίων καὶ Τσικαλαριῶν, αἵτινες ἀπεσύρθησαν εἰς τὰ ὀρεινότερα χωρία τῶν Κεραμιῶν, δὲν ἐδέχθησαν νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰς ἑστίας των, μὴ θεωροῦσαι ἑαυτὰς ἀσφαλεῖς. Ὁ Γεν. Διοικητὴς ἐν τούτοις ὅπως βεβαιώσῃ τοὺς χριστιανοὺς χωρικοὺς περὶ τῶν εἰλικρινῶν αὐτοῦ προσπαθειῶν πρὸς παγίωσιν τῆς τάξεως, προσκαλέσας τὸν δήμαρχον Περιβολίων Ἐμμ. Σταμαθιουδάκην ἀνέθηκεν αὐτῷ, ὅπως στρατολογήσῃ 30 χωροφύλακας καὶ ἀναλάβῃ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως ἐν τῷ δήμῳ τούτῳ, τῷ μᾶλλον ἐκτεθειμένῳ, ἕνεκα τῆς πληθύος τῶν ἐν αὐτῷ Τούρκων, διακρινομένων διὰ τὸ αἱμοβόρον αὐτοῦ. Μετὰ τὴν δημοσίευσιν δὲ τοῦ διατάγματος, δι' οὗ ὡρίζετο ἡ 19 Φεβρουαρίου ὡς ἡμέρα ἐκλογῆς πληρεξουσίων διὰ τὴν Κρητικὴν Συνέλευσιν, παρέστησεν εἰς τὴν Πύλην καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Μ. Δυνάμεων τὸ ἐπεῖγον τοῦ καταρτισμοῦ τῆς Κρητικῆς χωροφυλακῆς, ἧς ἄνευ ἀδύνατον ἦτο νὰ συγκρατηθῇ ἡ δημοσία τάξις ἐν τῇ νήσῳ, καὶ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ ἐν διαπραγματεύσει δανείου μετὰ τῆς Τραπέζης τῶν Κάτω Χωρῶν. Τὴν ἀνάγκην ταύτην ἔβλεπον προφανῶς καὶ οἱ ἐν Χανίοις κατελθόντες στρατιωτικοὶ ἀκόλουθοι, ἐξ ὧν ὁ τῆς Ρωσσικῆς πρεσβείας Πετκὼφ ἀνεχώρησεν ἐσπευσμένως εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα ἐνεργήσῃ ἐπὶ τούτου. Πράγματι δὲ ἐντὸς τοῦ πρώτου δεκαημέρου τοῦ Ἰανουαρίου ὁ Σουλτάνος ἀπεδέχθη τὸ σχέδιον τῆς ὀργανώσεως τῆς Κρητικῆς χωροφυλακῆς, τὸ ὑποβληθὲν αὐτῷ ὑπὸ τῶν πρεσβευτῶν, ἀλλ' ὑπὸ τὸν τύπον τῆς προσωρινότητος, ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰς τὸ σῶμα τοῦτο κατάταξιν τῶν ξένων. Διετάχθη δὲ ἡ στρατολογία 80 Μαυροβουνίων, διορισθέντος ἀρχηγοῦ τῆς Κρητικῆς χωροφυλακῆς τοῦ Ἄγγλου συνταγματάρχου Μπὸρ γνώστου τῆς ἑλληνικῆς, ὅστις ἐχρημάτισεν ἐπὶ δεκαετίαν ἀρχηγὸς τῆς χωροφυλακῆς ἐν Κύπρῳ.

Ἡ εἴδησις αὕτη ἠκούσθη εὐαρέστως παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς ἐν Χανίοις, οἱ δὲ Τοῦρκοι βέηδες παρακινηθέντες ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ ἀπεφάσισαν νὰ δείξωσι συνδιαλλακτικὰς διαθέσεις καὶ κατήρτισαν ἐπιτροπήν, ὅπως συνεργαζομένη ἀπὸ κοινοῦ μετ' ἐπιτροπῆς χριστιανῶν συντελέσῃ πρὸς παγίωσιν τῆς τάξεως. Ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ αἰθρία φαι-

νομενικῶς ἐπανήρχετο ἐν Χανίοις, ἡ καταιγὶς ἐξέσπα εἰς ἄλλο μέρος τῆς Κρήτης, διότι οἱ Ὀθωμανοὶ κατ' οὐδένα τρόπον ἔστεργον τὰ διὰ τοῦ νέου ὀργανισμοῦ καθιερωθέντα ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν πλεονεκτήματα.

Τὴν 13 Ἰανουαρίου, ἐν ᾧ χριστιανοὶ Μαλεβυζιῶται ἐξήρχοντο ἐκ τῆς καλουμένης Πύλης τῶν Χανίων, οἱ Ὀθωμανοὶ ἐπετέθησαν κατ' αὐτῶν, ἐπλήγωσαν δύο καὶ διήρπασαν τὰ ζῶα καὶ τὰ φορτία τῶν λοιπῶν. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν ὁμοία ἐπίθεσις κατὰ Χριστιανῶν ἐγένετο εἰς τὴν πύλην τοῦ φρουρίου τὴν καλουμένην Καινούργια Πόρτα. Τὴν δὲ ἐπιοῦσαν ἐφονεύθησαν εἰς τὸ χωρίον Σπήλια τοῦ Ἡρακλείου 4 Χριστιανοὶ καὶ ἕτεροι τὴν 15ην εἰς Καρτερὸν καὶ πρὸ τῶν πυλῶν τῆς πόλεως. Συνεπείᾳ τῶν φόνων τούτων ἐπῆλθεν ἐρεθισμὸς γενικός, οἱ δὲ Χριστιανοὶ Μακρυτοίχου καὶ Φορτέτζας ἐκρατήθησαν ὡς ὅμηροι καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ ἤρχισαν πλέον νὰ εἰσέρχωνται καὶ ἐξέρχωνται πάνοπλοι τῆς πόλεως, ἧς ἥ τε ἀγορὰ καὶ τὰ καταστήματα ἐκλείσθησαν. Τὴν 16ην δὲ τοῦ αὐτοῦ πεντακισχίλιοι Ὀθωμανοὶ ὡπλισμένοι ἐξῆλθον τοῦ Ἡρακλείου, ὅπως διευκολύνωσι τὴν εἰς τὴν πόλιν κάθοδον καὶ εἴσοδον τῶν ὀλίγων ὁμοφύλων των τῶν εὑρισκομένων ἀκόμη εἰς Μονοφάτσιον καὶ Βίανον, διότι οἱ λοιποὶ εἶχον ἤδη εἰσέλθῃ. Συνεπείᾳ τῆς ἐξόδου ταύτης οἱ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ Χριστιανοὶ εἰδοποιηθέντες ὡπλίσθησαν καὶ ἐκώλυον τοὺς ὀθωμανοὺς ν' ἀπέλθωσι, μικραὶ δὲ συμπλοκαὶ ἐγένοντο εἰς Βαθὺν Ποταμόν, Κολομόδι καὶ ἀλλαχοῦ. Εἰς δὲ τὸ χωρίον Ἐπισκοπὴ συγκεντρωθέντες 800 χριστιανοὶ ἠρνήθησαν νὰ δεχθῶσι τὸ ἐκεῖ ἀποσταλὲν στρατιωτικὸν ἀπόσπασμα πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως. Ἅμα τῇ ἀναγγελίᾳ τῶν ειδήσεων τούτων ἀνεχώρησαν ἐκ Χανίων μεταβαίνοντες εἰς Ἡράκλειον πρὸς ἐξέτασιν τῆς καταστάσεως ὁ στρατιωτικὸς αὐστριακὸς ἀκόλουθος καὶ ὁ πρῶτος Ὀθωμανὸς ἐπίτροπος παρὰ τῇ ἐπιτροπῇ τῇ ἐπιφορτησμένῃ τὴν διοργάνωσιν τῆς Κρητικῆς χωροφυλακῆς. Ἐπανελθόντες δὲ ἐβεβαίωσαν τὸν Γεν. Διοικητὴν καὶ τοὺς προξένους, ὅτι ὑπαίτιοι τῆς καταστάσεως εἶνε οἱ Μουσουλμάνοι καὶ ὅτι τὴν μετοίκησιν αὐτῶν δὲ προκαλεῖ ἡ στάσις τῶν Χριστιανῶν. Διὸ καὶ συνεβούλευσαν νὰ ληφθῶσι δραστήρια μέτρα πρὸς καταστολὴν τῶν κινημάτων τῶν Τούρκων καὶ πρὸς ἀποσόβησιν σοβαρῶν περιπλοκῶν καθ' ὅλην τὴν νῆσον. Ὁ Βέροβιτς διέταξε τότε τὴν ἀποστολὴν εἰς Ἡράκλειον 1907 στρατιωτῶν. Ἀλλ' ἡ παρουσία τοῦ

στρατοῦ οὐδόλως συνήργησε πρὸς καταστολὴν τῶν κινημάτων τῶν Τούρκων· τοὐναντίον ἐνεθάρρυνεν αὐτούς. Καὶ ἡ κατάστασις ἦν τοσοῦτον ἀπειλητική, ὥστε τῇ συστάσει τῶν προξένων διετάχθησαν νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἡράκλειον τρία πολεμικὰ πλοῖα Ἀγγλικόν, Ἰταλικὸν καὶ Γαλλικόν, τὰ ὁποῖα κατέπλευσαν αὐτόθι τὴν πρωΐαν τῆς 17 Ἰανουαρίου. Ἀλλ' ὁ ἐρεθισμὸς τῶν Μουσουλμάνων μετεδόθη εἰς Ῥέθυμνον, στίφη δὲ ἐνόπλων Ὀθωμανῶν ἐπολιόρκησαν τὰ χριστιανικὰ χωρία τῶν περιχώρων καὶ ἡ κατάστασις ἐντὸς τῆς πόλεως ἦν εἰς ἄκρον ἀνησυχητική. Ἡ δὲ ἀνησυχία αὕτη ἐπηυξάνετο ἐκ τῶν ἐκ Μυλοποτάμου καταφθανουσῶν εἰδήσεων, ἔνθα σῶμα χριστιανῶν ἐνόπλων ἐπολιόρκει τὰ ὀθωμανικὰ χωρία.

Ὁ πυρετὸς τῆς ἐπαναστάσεως κατέλαβε τοιουτοτρόπως καὶ τὰ δύο σημεῖα, ἀπὸ Ἡρακλείου δὲ εἰς Ῥέθυμνον μεταδοθεὶς δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ ἐν Χανίοις. Ὁ δήμαρχος Περιβολίων εἰς ὅν, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, μετὰ τοὺς ἐπισυμβάντας εἰς τὰ πέριξ τῶν Χανίων φόνους, ἀνετέθη ἡ φρούρησις τοῦ ἐξοχικοῦ τούτου δήμου, ἐγκαίρως ἀντιληφθεὶς τὸ κρίσιμον τῆς καταστάσεως, κατέστησεν εἰς τὴν Γεν. Διοίκησιν γνωστοὺς τοὺς ἀπειλουμένους κινδύνους. Ἀλλ' ἡ διοίκησις δὲν ἦτο ἱκανὴ ν' ἀντιταχθῇ εἰς τὰ ραγδαίως ἐπερχόμενα γεγονότα. Καὶ ὁ μὲν χριστιανὸς ἀξιωματικὸς τῆς χωροφυλακῆς ὁ ἀποσταλεὶς εἰς Γαλατᾶν ἐξετέλεσε τὸ καθῆκόν του. Ἀλλ' ὁ Ὀθωμανὸς συνάδελφός του, ὅστις ἦτο ἐκ τῶν φανατικωτέρων ἐντοπίων Μουσουλμάνων, ἀντὶ νὰ καθησυχάσῃ τοὺς ὁμοθρήσκους του, ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς παντὸς κινήματος αὐτῶν καὶ συνεκέντρωσε τὴν νύκτα τῆς 20 Ἰανουαρίου κυριακῆς πρὸς τὴν δευτέραν περὶ τοὺς 500 εἰς Δαράτσον, χωρίον καθαρῶς τουρκικὸν κείμενον ἐγγὺς καὶ ἀνατολικῶς τοῦ χριστιανικοῦ χωρίου Γαλατᾶ. Οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου τούτου, ὑποπτευθέντες ἐκ τῶν κινήσεων τῶν Ὀθωμανῶν, καθ' ὅλην τὴν νύκτα ἠγρύπνουν ἔνοπλοι. Ἀφ' οὗ δὲ ἀπέσυρον τὰς οἰκογενείας τὰς κατοικούσας εἰς τὰς συνοικίας τὰς γειτνιαζούσας πρὸς τὸ τουρκικὸν χωρίον Δαράτσον ἐγκατέστησαν φρουρὰς εἰς διάφορα ἐπίκαιρα σημεῖα. Εἶχον δὲ προσέλθῃ εἰς τὸ χωρίον πρὸς βοήθειαν αὐτοῦ 20 Λακκιῶται καὶ Μεσσαλιανοί, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τὸν ὁπλαρχηγὸν Μαλινδρέτον ἀνέλαβον τὴν φρούρησιν ἐπικαίρου θέσεως. Οἱ πρόμαχοι τοῦ Γαλατᾶ δὲν ὑπερέβαινον οὕτω τοὺς 150 ἄνδρας ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ δημάρχου. Οἱ Τοῦρκοι τοῦ Δαράτσου καθ' ὅλην τὴν νύκτα ἐδέχοντο ἐνισχύσεις ἀπό τε

ξηρᾶς καὶ θαλάσσης διὰ πλοιαρίων. περὶ τὴν αὐγὴν δὲ δοθέντος τοῦ συνθήματος δι' ἑνὸς σαλπίσματος καὶ ἑνὸς πυροβολισμοῦ ἐπέδραμον κατὰ τοῦ χωρίου Γαλατᾶ, νομίζοντες ὅτι θὰ κατελάμβανον τοὺς χριστιανοὺς κοιμωμένους. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὰ νῶτα τῶν Τούρκων ὑπεστήριζε στρατὸς τουρκικὸς μὴ μετέχων μὲν τῆς ἐπιθέσεως, ἀλλ' ἕτοιμος νὰ προστατεύσῃ αὐτοὺς ἐν ἀνάγκῃ καὶ νὰ καλύψῃ τὴν ὑποχώρησίν των. Οἱ χριστιανοὶ μόλις ἀντελήφθησαν τὴν ἐπίθεσιν διετάξαν τὴν ἀναχώρησιν τῶν γυναικοπαίδων, αὐτοὶ δὲ ἠμύνοντο γενναίως ἀποκρούοντες τὰς ἐπανειλημμένας ἐφόδους τῶν Τούρκων. Εἰς τὴν πρώτην ὅμως ἐπίθεσιν ἡ ὑπὸ τῶν Λακκιωτῶν καὶ Μεσσαλιανῶν φρουρουμένη θέσις ἐγκατελείφθη καὶ οἱ Τοῦρκοι κατώρθωσαν καὶ κατέλαβον τὴν πρὸς τὸ Δαράτσον συνοικίαν τοῦ χωρίου, εἰς ἣν ἔθηκαν πῦρ. Δύο δὲ ἔφηβοι τοῦ χωρίου παραμείναντες εἰς τὴν συνοικίαν ταύτην, ὅπως προστατεύσωσι μέχρι τέλους τὰς κατοικίας αὐτῶν, κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ὑπέστησαν μαρτυρικὸν θάνατον. Οἱ δὲ Λακκιῶται ἀπεσύρθησαν εἰς τὴν συνοικίαν Κασιμπασά, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖθεν ἀναγκασθέντες νὰ ὑποχωρήσωσιν ἀφῆκαν τοὺς ἐπιδρομεῖς νὰ φθάσωσι μέχρι τοῦ μέσου τοῦ χωρίου, ὅπου ὡσαύτως ἔθηκαν πῦρ. Ἀλλ' οἱ Γαλατιανοὶ ἐξηκολούθουν μετὰ γενναιότητος ὑπερασπιζόμενοι τὰς θέσεις αὐτῶν καὶ ἀποκρούοντες τὰς τουρκικὰς ἐφόδους. Οἱ δὲ Τοῦρκοι μὴ δυνάμενοι νὰ διασπάσωσι τὴν γραμμὴν τῶν Χριστιανῶν ἀπεπειράθησαν νὰ κυκλώσωσιν αὐτούς, καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπεβίβασαν διὰ πλοιαρίων κάτωθι τοῦ χωρίου πρὸς τὸ βόρειον μέρος ἰσχυρὸν ἀπόσπασμα, ὅπερ προχωρῆσαν ἀπεπειράθη νὰ καταλάβῃ τὰ νῶτα αὐτῶν. Οἱ Χριστιανοὶ ἰδόντες ὅτι ἐκινδύνευον νὰ κυκλωθῶσιν ὑπεχώρησαν, ὅπως προστατεύσωσι συγχρόνως τὰ φεύγοντα γυναικόπαιδα αὐτῶν. Κατὰ τὴν ὑποχώρησιν ταύτην ἐφονεύθησαν 7 χριστιανοί, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ δημάρχου Γεώργιος Σταμαθιουδάκης, ὕστατος πάντων ἐγκαταλείψας τὴν θέσιν του καὶ βληθεὶς ὑπὸ 7 σφαιρῶν, ἐτραυματίσθησαν δὲ 12. Οἱ δὲ Τοῦρκοι εἰσελθόντες εἰς τὸ χωρίον ἔσφαξαν γέροντά τινα ὑπολειφθέντα καὶ ἔθεσαν πῦρ ἐξ ὅλων τῶν σημείων αὐτοῦ. Περὶ τὴν μεσημβρίαν οἱ Χριστιανοὶ ἐνισχυθέντες ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Τούρκων καὶ ἐξεδίωξαν αὐτοὺς τοῦ χωρίου, ἀλλὰ τὸ πλεῖστον μέρος αὐτοῦ εἶχε πυρποληθῆ. Καταδιώκοντες δὲ τοὺς ἐχθροὺς κατέλαβον μέρος τοῦ χωρίου αὐτῶν Δαράτσου καὶ ἔθηκαν πῦρ εἰς αὐτό. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἐκλείσθησαν εἰς τὸν ἐνετικὸν τοῦ χωρίου των

πύργον καὶ τουρκικὸς στρατὸς ἐπελθὼν εἰς βοήθειάν των ἠνάγκασε τοὺς Κρῆτας ν' ὑποχωρήσωσι τοῦ Δαράτσου.

Ἐν ᾧ ταῦτα διεδραματίζοντο μεταξὺ Γαλατᾶ καὶ Δαράτσου, ἄλλα ἔνοπλα στίφη Τούρκων ἐδῄουν καὶ ἐπυρπόλουν πᾶν χριστιανικὸν εἰς τὰ πέριξ τῶν Χανίων. Ἐν Χαλέπᾳ δέ, ὅπου αἱ κατοικίαι τοῦ Γεν. Διοικητοῦ καὶ τῶν Προξένων, Τοῦρκοι καὶ Χριστιανοὶ ἀντήλλαξαν ἱκανοὺς πυροβολισμοὺς ἀπὸ τῶν οἰκιῶν των, ὧν ἀποτέλεσμα ἦν ὁ φόνος τριῶν Τούρκων. Τέλος δὲ ἡ θέα τῶν ἐκ Δαράτσου μετακομιζομένων τραυματιῶν Τούρκων ἐπέσπευσε τὴν ἔκρηξιν τῶν ταραχῶν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πόλει τῶν Χανίων τὴν ἐπαύριον δευτέραν 20 Ἰανουαρίου. Οἱ Τοῦρκοι ἐξηγριωμένοι ἐπετέθησαν ἀπό τινος τουρκικοῦ καφενείου κατὰ τῶν διερχομένων χριστιανῶν καὶ πυροβολήσαντες ἐπανειλημμένως ἐφόνευσαν τὸν πρωτοδίκην Χανίων Θεόδωρον Μαρκουλάκην καὶ ἐπλήγωσάν τινας. Οἱ χριστιανοὶ μετὰ τὴν ἐπίθεσιν ταύτην ἐκλείσθησαν εἰς τὰς οἰκίας των, ὁ τρόμος δὲ ἐβασίλευεν εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως. Τὰ καταστήματα ἦσαν κατάκλειστα, αἱ ὁδοὶ ἔρημοι, ὄπισθεν δ' ἑκάστου παραθύρου παρεφύλαττεν μὲ τὸ ὅπλον ἀνὰ χεῖρας εἷς φρουρός. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ὁ Γεν. Διοικητὴς Βέροβιτς εἶχεν ἐγκαταλειφθῇ μόνος, τὰ ὄργανα δὲ τῆς διοικήσεως καὶ οἱ στρατιωτικοὶ πασσάδες ἡνώθησαν μετὰ τῶν ἐντοπίων ὀθωμανῶν καὶ ἐπεβοήθουν τὰ συνωμοτικὰ αὐτῶν σχέδια. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν ἐφονεύετο ὁ πρωτοδίκης Μαρκουλάκης ἀπεβιβάζοντο εἰς Χανία οἱ Μαυροβούνιοι χωροφύλακες, οἱ ὁποῖοι ὁπλισθέντες ὑπὸ τῆς διοικήσεως, ἀντὶ νὰ διατεθῶσι πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως ἀπεστάλησαν εἰς τὸν ἐν τῷ δημοτικῷ κήπῳ στρατῶνα. Μόλις δὲ κατόπιν πολλῶν παρακλήσεων τοῦ ἐπισκόπου Λάμπης ἐπετράπη εἰς ἀπόσπασμα ἐξ αὐτῶν νὰ συνοδεύσῃ μέχρι τοῦ νεκροταφείου τὸν νεκρὸν τοῦ δυσμοίρου Μαρκουλάκη. Αὕτη ἦν ἡ πρώτη καὶ σχεδὸν ἡ τελευταία ὑπηρεσία, ἣν ἡ ξένη χωροφυλακὴ ἐξετέλεσεν ἐν Κρήτῃ.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ὀρεινοὶ τῆς Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου, οἱ ὁποῖοι ἕνεκεν τῶν ἀνησυχητικῶν εἰδήσεων ἐκ τοῦ τμήματος Ρεθύμνης εἶχον δράμει ἐκεῖ εἰς βοήθειαν τῶν κινδυνευόντων χριστιανῶν, μαθόντες τὰ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν Χανίων διαδραματιζόμενα ἔσπευσαν νὰ ἐπανέλθωσι. Περὶ τὴν ἑσπέραν δὲ τῆς τρίτης καταφθάσαντες κατέλαβον τὰ χωρία Τσικαλαριὰ καὶ Νεροκούρου, πρὸς τὸν κόλπον τῆς Σούδας κείμενα, καὶ ἐκτοπίσαντες τοὺς Τούρκους εἰς ἀπόστασιν τριῶν τετάρτων

τῆς ὥρας ἀπὸ τῆς πόλεως Χανίων, ἐπετέθησαν κατὰ τῆς Σούδας, ἔνθα κρατερᾶς γενομένης συμπλοκῆς ἐφονεύθησαν 10 Τοῦρκοι καὶ εἷς ἀξιωματικὸς τοῦ ναυτικοῦ μετασχὼν τῆς μάχης. Οἱ Τοῦρκοι ἐν Σούδᾳ ἐμπρήσαντες τὸ τηλεγραφεῖον ἐκλείσθησαν εἰς τὰς οἰκίας των, οἱ δὲ Χριστιανοὶ κατελθόντες κατέλαβον θέσεις μεταξὺ Χανίων καὶ τῆς Τουρκικῆς ταύτης πολίχνης, καὶ ἐπεκτείναντες τὴν γραμμὴν των πρὸς τὸ Ἀκρωτήριον ἐσχημάτισαν συνεχῆ ἅλυσσιν, ἀποκλείοντες πρὸς τὸ μέρος τοῦτο τὰ Χανία, ἅτινα οὕτω εὑρίσκοντο ὡς ἐν πολιορκίᾳ. Τοῦτο ἰδόντες οἱ ἐγχώριοι Τοῦρκοι ἐγκατέλειψαν ἀθρόοι τὰ ἐν τῇ πεδιάδι τῶν Χανίων χωρία καὶ τὰς ἐπαύλεις αὐτῶν, κατέφυγον δὲ εἰς τὰ ἔξωθι τῆς πόλεως τουρκικὰ προάστεια Βαροῦσι καὶ Κουμκαπῆ, ὁπόθεν ἀντήχουν οἱ κοπετοὶ καὶ γόοι τῶν Χανουμισσῶν, εἰς τὴν θέαν τῶν εἰσκομιζομένων νεκρῶν, πρὸς μεγαλείτερον ἐρεθισμὸν τῶν ἐν τῇ πόλει ἀγρίων τουρκικῶν ὀρδῶν. Καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς τετάρτης 22 Ἰανουαρίου, οἱ χριστιανοὶ ἐμάχοντο πρὸς τὸ μέρος τῶν Τσικαλαριῶν, ἐν ᾧ ἐντὸς τῆς πόλεως τὰ καταστήματα ἦσαν κατάκλειστα καὶ ἐβασίλευε πανικός, καίτοι ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς δευτέρας πλοῖά τινα εὐρωπαϊκὰ εἶχον προσορμισθῆ εἰς Σούδαν, ὅπου ἀπεβίβασαν ἀπόσπασμα πρὸς κατάσβεσιν τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ τηλεγραφείου. Ἡ συγκοινωνία μεταξὺ τῶν Χανίων καὶ τῶν ἔξω εἶχεν ἐντελῶς διακοπῆ, οἱ δὲ πρόξενοι Ἑλλάδος, Αὐστρίας, Ἀγγλίας καὶ Ἰταλίας μετὰ 30 Μαυροβουνίων καὶ δύο ἀξιωματικῶν θελήσαντες νὰ ἐξέλθωσιν, ὅπως καθησυχάσωσι τὰ ἀντιμαχόμενα μέρη, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐπιστρέψωσιν εὑρεθέντες μεταξὺ δύο πυρῶν. Οἱ δὲ χριστιανοὶ κάτοικοι μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην ἔντρομοι εἶδον τοὺς βένδας ἐξάγοντας ὅπλα καὶ πολεμοφόδια ἐκ τῶν στρατώνων καὶ ἐπιδεικτικῶς ὁπλίζοντας τὸν τουρκικὸν συφερτόν. Ὁ ἐπίσκοπος Λάμπης καὶ Σφακίων Εὐμένιος ἠθέλησεν ἐπὶ τούτου νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν τοῦ βοηθοῦ τῆς Γεν. Διοικήσεως Ἰσμαὴλ βέη, ἀλλ' ἡ ἀπάντησις αὐτοῦ ἦν τοιαύτη, ὥστε ἐδικαιολόγει πληρέστατα τοὺς φόβους τῶν Χριστιανῶν περὶ ἐπικειμένων σφαγῶν.

Οὕτως ἀνέτειλεν ἡ πρωΐα τῆς πέμπτης 23 Ἰανουαρίου, καθ' ἣν ἡ ἐπανάστασις ἐξερράγη πλέον ἐντὸς τῶν Χανίων. Οἱ πρόξενοι συνελθόντες ἀπεφάσισαν νὰ μεταβῶσι διὰ θαλάσσης διὰ τοῦ Γαλλικοῦ «Βατινιέ» πρὸς τοὺς ἐν τῷ ἀκρωτηρίῳ χριστιανοὺς ὁπλοφόρους, μὴ δυνηθέντες δὲ νὰ πράξωσι τοῦτο ἔπεμψαν ἴδιον αὐτῶν ἀπεσταλμένον

πρὸς τοὺς Κρῆτας, κατέχοντας τὴν τέταρτον ὥρας ἀπέχουσαν τῆς Χαλέπας θέσιν Φρούδια, πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος αὐτῆς, ἵνα ἀναγγείλῃ πρὸς αὐτούς, ὅτι ὁ στρατὸς ἔλαβε διαταγὰς νὰ μὴ συμμετάσχῃ τῶν κατ' αὐτῶν ἐπιθέσεων ἐκ μέρους τῶν ἐντοπίων Ὀθωμανῶν καὶ ἑπομένως ὅτι δὲν ὤφειλον νὰ προσβάλωσιν αὐτόν. Καὶ τοῦτο διότι τὴν πρωΐαν τῆς ἡμέρας ταύτης σῶμα ἐπαναστατῶν ἐκ 500 τουρκοκρητῶν ἐξῆλθεν ἔνοπλον τῶν Χανίων, μεταβαῖνον πρὸς συνάντησιν τῶν κατεχόντων τὸ Ἀκρωτήριον Χριστιανῶν. Ἡ σύστασις αὕτη τῶν προξένων ἐχαλάρωσε τὰς τάξεις τῶν Χριστιανῶν. Ἀλλὰ μετὰ παρέλευσιν ὥρας στρατὸς καὶ ἐντόπιοι Τοῦρκοι ἑνωθέντες, ἐπετέθησαν κατὰ τῶν χριστιανῶν μετὰ λύσσης καὶ ἐκτοπίσαντες αὐτοὺς τῶν θέσεων των κατέλαβον τὴν θέσιν Φρούδια. Διὰ τῆς κινήσεως δὲ ταύτης ἐπολιόρκησαν τὴν Χαλέπαν πανταχόθεν καὶ μόνον ἡ διὰ τῆς θαλάσσης ἔξοδος ἔμενεν εἰς τοὺς αὐτόθι χριστιανοὺς ἐλευθέρα, καθ' ὅσον οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τῆς 21 κατεῖχον τὸν εἰς τὴν ἀνατολικὴν αὐτῆς πλευρὰν πύργον καὶ τοὺς πρὸς νότον αὐτῆς λοφίσκους, εἰς οὓς εὑρίσκοντο 300 στρατιῶται.

Ἐν ᾧ ταῦτα συνέβαινον ἔξωθεν τῶν Χανίων, τὴν 1 ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ἠκούσθησαν ἐντὸς τῆς πόλεως οἱ πρῶτοι πυροβολισμοὶ καὶ οἱ ἐκτὸς αὐτῆς Τοῦρκοι ἔσπευσαν πάραυτα νὰ εἰσέλθωσι. Τοὺς πυροβολισμοὺς τούτους ἐπηκολούθησε ῥαγδαῖον πῦρ ἐξ ὅλων τῶν σημείων τῆς πόλεως καὶ ταὐτοχρόνως οὐρανομήκεις φλόγες εἰς τὰς χριστιανικὰς συνοικίας. Οἱ πρῶτοι πυροβολισμοί, ῥιφθέντες ἐν τῇ πλατείᾳ Κάτουλα, ἦσαν τὸ σύνθημα τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐπιθέσεως. Οἱ στρατιῶται ἅμα τῷ συνθήματι τούτῳ ἐπεφάνησαν ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τῶν φρουρίων πυροβολοῦντες πυρετωδῶς κατὰ τῶν χριστιανικῶν οἰκιῶν, τοῦ ναοῦ τῶν ὀρθοδόξων καὶ κατ' αὐτῶν ἔτι τῶν ὁδῶν. Ἡ δὲ Τουρκικὴ σχολή, ἥτις ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της ἐδέσποζε τῆς πόλεως, καὶ ἥτις ἀπὸ 20 ἡμερῶν εἶχε διακόψει τὰ μαθήματά της, τὴν στιγμὴν ἐκείνην εὑρέθη πεπληρωμένη τουρκικοῦ ὄχλου καὶ ἤρξατο ἐξερευγομένη ῥαγδαῖον καὶ συνεχὲς πῦρ ἀπὸ τῶν παραθύρων κατὰ τῶν Χριστιανικῶν οἰκιῶν. Ἄλλοι δὲ ἐκ τῶν Τούρκων ἐνήργουν ἐφόδους κατὰ τῶν χριστιανικῶν ἐκείνων οἰκιῶν, αἵτινες κεῖνται ἐν τουρκικαῖς συνοικίαις ὡς ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἁγίων Ἀναργύρων. Οἱ Χριστιανοὶ κλεισθέντες εἰς τὰς οἰκίας των ἠμύνοντο ἀπελπιστικῶς, πυροβολοῦντες κατὰ τῶν ἐν ταῖς ὁδοῖς τούρκων καὶ τῶν ἐν ταῖς ἐπάλξεσι στρατιωτῶν. Ἀλλὰ τὸ πῦρ τεθὲν

δι' ἐναυσμάτων, ἐκ τῶν προτέρων παρεσκευασμένων, εἰς ἀμφοτέρας τὰς πτέρυγας τῆς κατὰ τὴν θέσιν Κάτουλα χριστιανικῆς συνοικίας, ἠπείλει δεινῶς αὐτοὺς ἀναρριπιζόμενον καὶ ὑπὸ τοῦ ἀνέμου. Τὸ σχέδιον δὲ τῶν Τούρκων ἦν, ὅπως θέτοντες τὸ πῦρ ἐκ τοῦ ἑνὸς μέρους τῆς Χριστιανικῆς συνοικίας, ἀναμείνωσιν αὐτοὺς ἐξερχομένους ἐκ τοῦ ἑτέρου καὶ παντελῶς ἐξοντώσωσιν. Οἱ χριστιανοὶ ὅμως ἐννοήσαντες τὸ τέχνασμα δὲν ἐξῆλθον εἰς τὰς ὁδούς. Ὅταν δὲ εἶδον, ὅτι τὸ παμφάγον πῦρ ἐξαπλούμενον ἠπείλει νὰ προκαταλάβῃ αὐτούς, πολλοὶ διατρυπῶντες ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ των τὰ μεσότοιχα τῶν οἰκιῶν ἔφθασαν ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἑτέραν ἄλλοι μὲν μέχρι τοῦ ὀρθοδόξου ναοῦ, ἄλλοι δὲ ἐξ ἀντιθέτου μέχρι τῆς θαλάσσης, ὅπου ἐσώθησαν ὑπὸ τῶν ἀγημάτων, ἀφ' οὗ οἱ Τοῦρκοι ἐπρόφθασαν νὰ φονεύσωσί τινας ἐξ αὐτῶν. Οἱ ἐντὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τοῦ ναοῦ καταφυγόντες συνεκέντρωσαν τὰ γυναικόπαιδα καὶ ἠμύνοντο ὑπὲρ αὐτῶν ἐνθαρρυνόμενοι ὑπὸ τῶν γενναίων ἐπισκόπων Χανίων Νικηφόρου καὶ Λάμπης καὶ Σφακίων Εὐμενίου. Ἀμφότεροι οἱ ἱεροὶ οὗτοι ἄνδρες, μεταλαβόντες προηγουμένως τῶν ἀχράντων μυστηρίων ἐν τῷ ἀδύτῳ τοῦ ναοῦ, ἐξῆλθον ἀσκεπεῖς μετὰ τῶν χριστιανῶν πολεμιστῶν, ταχθέντων εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος, καὶ ἐμάχοντο μετ' αὐτῶν, βοηθοῦντες εἰς τὴν κατασκευὴν ὁδοφραγμάτων ἐκ τῶν ἐγγὺς εὑρεθέντων σάκκων ἀλεύρων πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐφόδων τῶν Τούρκων. Ἀλλ' οὗτοι εὗρον ὀχυρώματα εἰς τὰς πέριξ κενὰς οἰκίας καὶ ἀπὸ τῶν παραθύρων αὐτῶν κατεπυροβόλουν τοὺς ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ, μέχρις ὅτου κατώρθωσαν ν' ἀναφλέξωσι μικρὸν ἐμπορικὸν κατάστημα εὑρισκόμενον ἐγγὺς τοῦ μεγάρου τῆς Ἐπισκοπῆς. Ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀλλαλαγμῶν τῶν Τούρκων καὶ τῶν πυροβολισμῶν αὐτῶν οἱ προασπισταὶ τῶν γυναικοπαίδων καὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν ζωῆς χριστιανοὶ κατέβαλον ὑπερανθρώπους προσπαθείας, ὅπως δαμάσωσι τὸ ἀπειλοῦν αὐτοὺς παμφάγον στοιχεῖον.

Μὴ δυνηθέντες δὲ νὰ πράξωσι τοῦτο ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἀγωνίᾳ καὶ ἀπογνώσει αὐτῶν διέρρηξαν τοὺς τοίχους τοῦ μεγάρου τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ διὰ τῆς μικρᾶς στενωποῦ τοῦ ἀντιθέτου μέρους κατέφυγον εἰς τὸν ναὸν τῶν δυτικῶν, ὁπόθεν ἐσώθησαν βραδύτερον τῇ προσδρομῇ τῶν ἀγημάτων τῶν εὐρωπαϊκῶν στόλων. Ἐπὶ δώδεκα συνεχεῖς ὥρας ἐξηκολούθη ὁ ραγδαῖος πυροβολισμὸς ἐν τῇ πόλει, ἔπαυσε δὲ μόνον ὅταν ὁ τουρκικὸς στρατός, βλέπων ἀπειλουμένας τὰς τουρκικὰς

συνοικίας ὑπὸ τοῦ πυρός, διαρκῶς ἐπιτεινομένου, καὶ μετ' αὐτῶν τοὺς στρατῶνας καὶ τὰς πυριταποθήκας, ἔσπευσε πρὸς κατάσβεσιν αὐτοῦ. Τότε δὲ μόνον ἐξῆλθον ἀγήματα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ θωρηκτοῦ «Αἴτνα» καὶ τοῦ ἀγγλικοῦ πρὸς κατάσβεσιν τοῦ πυρὸς καὶ διάσωσιν τῶν γυναικοπαίδων. Ὁ Βέροβιτς μετά τινων ἐκ τῶν προξένων διετέλει ἀποκεκλεισμένος ἐν Χαλέπα, πραγματικὸς δὲ διοικητὴς τῆς πόλεως καὶ τῆς νήσου ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως τῶν ταραχῶν ἦν ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Ἰμβραὴμ πασσᾶς. Τὰ ἀγήματα ἐξελθόντα προσεπάθησαν νὰ κατασβέσωσι τὸ πῦρ, ἀλλ' ἕνεκεν τοῦ ἰσχυροῦ ἀνέμου καὶ τῆς ἐκτάσεως αὐτοῦ κατέστη τοῦτο ἀδύνατον. Καθ' ὅλην τὴν νύκτα ἀπετεφρώθησαν αἱ συνοικίαι Κρυοβρισαρίου, Στιβανάδικα, Παπλωματάδικα, ὁλόκληρος ἡ ἀγορὰ καὶ τὰ κοινοτικὰ καταστήματα μετὰ τοῦ νεοδμήτου μεγάρου τῆς ἐπισκοπῆς. Τὰ ἀγήματα δὲ τῶν ἰταλῶν εἰσχωρήσαντα εἰς τὰς χριστιανικὰς συνοικίας ἔσωσαν πολλοὺς ἐκ τῶν χριστιανῶν, ὡς καὶ τοὺς συνηθροισμένους εἰς τὸν δυτικὸν ναόν. Τὴν πρωΐαν δὲ τῆς ἐπιούσης παρασκευῆς ἐξελθόντων καὶ ἄλλων ἀγημάτων γαλλικῶν καὶ ῥωσσικῶν, ἔπαυσαν ἐντελῶς οἱ πυροβολισμοί, κατέστη δὲ δυνατὴ ἡ διάσωσις τῶν συνηθροισμένων εἰς τὸ ἑλληνικὸν καὶ ἀγγλικὸν προξενεῖον Χριστιανῶν. Τὸ πλοῖον «Ἀλκυὼν» παρέλαβεν ὑπὲρ τοὺς ἑπτακοσίους ἐξ αὐτῶν, ἡ πόλις δὲ ταχέως ἐξεκενώθη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, καταφυγόντων εἰς ὅλα τὰ πρὸ τοῦ λιμένος ξένα πλοῖα. Θύματα ἐκ τῶν ἀνὰ τὴν πόλιν πυροβολισμῶν ἔπεσαν περὶ τὰ εἴκοσιν, ἐσφάγησαν ὅμως περισσότεροι. Εἴκοσι καὶ τέσσαρες ἀρτοποιοὶ ὑπηρετοῦντες εἰς ὀθωμανικὰ καταστήματα κατεκρεουργήθησαν, στρατιῶται δὲ ἀφ' οὗ ἔσφαξαν εἰς τὴν συνοικίαν Μπιτσακτσίδικα 7 ἐξ αὐτῶν, ἐξεσφενδόνησαν μετὰ τὴν σφαγὴν τὰ πτώματά των ἐντὸς τῶν καιομένων κλιβάνων. Παρόμοιαι ἀνθρωποθυσίαι ἐγένοντο τῇ συνδρομῇ τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν συνοικίαν τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, ἔνθα αἱ χριστιανικαὶ οἰκίαι περικυκλοῦνται ὑπὸ ὀθωμανικῶν.

Καθ' ὃν χρόνον ἡ πόλις ἐξεκενοῦτο ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τῇ προστασίᾳ τῶν ἀγημάτων τῇ πρωΐα τῆς παρασκευῆς 300 Ἀποκορωνιῶται, δι' ἱστιοφόρων διαπεραιωθέντες εἰς Ἀκρωτήριον, ἐνίσχυσαν τοὺς αὐτόθι εὑρισκομένους χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι ἐπετεθέντες κατὰ τῶν Τούρκων ἀνέκτησαν τὴν κατὰ τὴν μάχην τῆς προτεραίας ἀπωλεσθεῖσαν θέσιν Φρούδια, πληγωθέντων πέντε χριστιανῶν, οὓς πέμψας λέμβον ἐκ Χα-

λέπας εἰς ἅγιον Ὀνούφριον· παρέλαβε καὶ ἀπέστειλεν ἐπὶ πλοίου ὁ πρόξενος τῆς Ἑλλάδος Γεννάδης. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἐπιτεθέντες κατόπιν ἐναντίων τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὸ Δαράτσον ἀπώθησαν αὐτοὺς βοηθοῦντος τοῦ στρατοῦ διὰ τῶν ὀρεινῶν αὐτοῦ τηλεβόλων, καὶ καταλαβόντες καὶ αὖθις τὸ χωρίον Γαλατᾶ ἐπυρπόλησαν αὐτὸ ἐξ ὁλοκλήρου, καταστρέψαντες ὅ,τι εἶχεν ὑπολειφθῇ ἐκ τῆς προτέρας καταστροφῆς. Τὸ Σάββατον (25 Ἰανουαρίου) οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὁποῖοι ἐξηκολούθουν νὰ περισφίγγωσι τὴν Χαλέπαν, ἐν ᾗ εὑρίσκετο καὶ ὁ Γεν. Διοικητὴς μετὰ τῶν προξένων, ἀπεφάσισαν νὰ ἐπιτεθῶσι καθ' ὅλων τῶν χριστιανικῶν κέντρων. Πρὸς τοῦτο ὁ ὀθωμανικὸς ὄχλος ἤρξατο συναθροιζόμενος ἐπί τινος λόφου εἰς θέσιν Στουλιανὰ, εἰς ἀπόστασιν χιλίων μέτρων ἀπὸ τῆς Χαλέπας. Οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Χαλέπας, παρατηρήσαντες τὰς κινήσεις ταύτας, εἰδοποίησαν τὸν Γεν. Διοικητὴν Βέροβιτς, ὅστις παραλαβὼν τὸν ἀρχηγὸν τῶν Μαυροβουνίων χωροφυλάκων, τὸν Λοντρὶ ἐφέντην ὑπολοχαγὸν καὶ διευθύνοντα τὸν ἐν Χαλέπᾳ στρατὸν καὶ τὸν σταθμάρχην τῆς Χαλέπας Νικόλαον Μουλαζίμην, ἀνῆλθεν ἐπὶ ὑψώματός τινος εἰς θέσιν Κατσαμπᾶ καὶ διὰ σαλπίγγων διέταξε τὸν ἐκεῖ εὑρισκόμενον στρατόν, ὅπως ἀπομακρύνῃ τοὺς συναθροιζομένους.

Ὁ ἀφηνιάσας ὅμως ὄχλος ὀλίγον ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὰς διαταγάς του καὶ προσποιηθεὶς ἀναχώρησιν ἐκρύβη ὄπισθεν τῶν ὑψωμάτων. Ὁ δὲ Γεν. Διοικητὴς ἐπιστρέψας εἰς τὴν πλήρη γυναικοπαίδων οἰκίαν του τόσον ἦτο ἀνήσυχος περὶ τῶν συμβαινόντων, ὥστε συνεβούλευε τοὺς πάντας νὰ φύγωσι. Καὶ πράγματι τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ αὐστριακοῦ προξένου Πίντερ ἐφάνησαν εἰς τὴν παραλίαν τῆς Χαλέπας λέμβοι πολεμικῶν σκαφῶν καὶ τὰ γυναικόπαιδα κατελθόντα μέχρις ἐκεῖ ὑπὸ συνοδείαν τῶν Μαυροβουνίων χωροφυλάκων καὶ τῶν ἀγημάτων ἐπεβιβάσθησαν τοῦ ἀγγλικοῦ ἀτμοπλοίου «Ἀλκιὼν» καὶ τῶν ἄλλων πλοίων. Ἐν τῷ μεταξὺ κατέφθασαν νέαι ἐνισχύσεις εἰς τοὺς Χριστιανούς. Σφακιανοὶ περὶ τοὺς 750 κατελθόντες πρὸς βοήθειαν τῶν κινδυνευόντων Ἀκρωτηριανῶν ὑπὸ τὸν Ἀνδρουλάκην καὶ Κριαρᾶν κατέλαβον τὰ πέριξ τῆς Χαλέπας ὑψώματα, τὰ ὁποῖα κατεῖχον ἤδη τρισχίλιοι Χριστιανοὶ ὑπὸ τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τοῦ βουλευτοῦ Ἀποκορώνου καὶ ἄλλοτε προέδρου τῆς κατὰ τὸ 1889 ἐπαναστατικῆς τῶν Κρητῶν συνελεύσεως Ἀντ. Σήφακα. Γενομένης δὲ μάχης πεισματωδεστάτης μεταξὺ αὐτῶν, τῶν ἐγχωρίων Τούρκων καὶ τοῦ τουρκικοῦ

στρατοῦ, οἱ χριστιανοὶ ἀπώθησαν τοὺς ἐχθροὺς μέχρι τῆς θέσεως Χαλικούτικα ἔξωθεν τῶν Χανίων. Τοιουτοτρόπως ἡ πολιορκία τῆς Χαλέπας ἐλύθη, ἡ πεδιὰς ὁλόκληρος ἔμεινεν εἰς χεῖρας τῶν ἐπαναστατῶν, ὅλαι δὲ αἱ τουρκικαὶ ἰδιοκτησίαι καὶ τὰ πέριξ βακούφια παρεδόθησαν εἰς τὸ πῦρ. Μεθ' ὃ οἱ Χριστιανοὶ συνελθόντες ἵδρυσαν προσωρινὴν κυβέρνησιν διὰ τὸ τμῆμα ἐκεῖνο, ἀνύψωσαν τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῶν Φρουδίων καὶ ἐκήρυξαν τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἕνωσιν διὰ τοῦ ἑξῆς ψηφίσματος, ὑπογραφέντος αὐτοστιγμεί.

«Ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Πατρίδος ψηφίζομεν τὸ ψήφισμα τόδε :

»Ἀφοῦ ἀπεδείχθη ἐναργῶς ὅτι τὸ πέρυσιν δοθὲν ὑπὸ τῆς Εὐρώπης πολίτευμα εἶνε ἀνεφάρμοστον, ἀποδεικνυομένου τούτου ἐκ τῶν διαδραματιζομένων βανδαλισμῶν καὶ ὠμοτήτων, τῇ ἐνεργείᾳ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως τοῦ Σουλτάνου διὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ ὄχλου καὶ τοῦ τακτικοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ.

»Ἐπειδὴ νέα ἀπόπειρα πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ πολιτεύματος τούτου ἀποτέλεσμα θὰ ἔχῃ τὴν ἐντελῆ καταστροφὴν τῶν χριστιανῶν κατοίκων.

Διὰ ταῦτα Κηρύσσομεν τὴν ἕνωσιν τῆς Κρήτης,

μετὰ τοῦ βασιλείου τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, ὡς τὸν μόνον διακαῆ καὶ ἀμετάβλητον πόθον μας καὶ ἐπικαλούμεθα τὴν ἀρωγὴν παντὸς τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, θεωροῦντες ὡς κατηργημένην τὴν σύμπραξιν ἡμῶν μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Ὀθωμανῶν Χαμὴτ τοῦ Β'.

Προσκαλοῦμεν δὲ τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος ΓΕΩΡΓΙΟΝ Α'.

νὰ παραλάβῃ τὴν νῆσον Κρήτην ὡς μέρος ἀναπόσπαστον τοῦ Ἐλευθέρου Ἑλληνικοῦ Κράτους.»

Ἐγένετο ἐν ΧΑΛΕΠΑ τῆς Κρήτης τῇ 25 Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 1897 ἔτους Α'. τῆς ἀπελευθερώσεως.»

Ἡ εἴδησις τῶν ἐν Κρήτῃ ταραχῶν ἐνέσκηψεν ὡς κεραυνὸς ἐν Ἀθήναις ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὀξύτητος τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ ζητήματος. Αἱ ἐφημερίδες τῆς πρωτευούσης, ἀναγράψασαι τὰς πρώτας ἐκ Κρήτης εἰδήσεις, δὲν παρέλειψαν ν' αὐξήσωσι δι' ἄρθρων τὴν

δικαίαν συγκίνησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ νὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ τῆς κυβερνήσεως ὡς ὑπαιτίου τῶν συμβάντων, διὰ τῆς χορηγηθείσης κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Τουρκίαν συνδρομῆς πρὸς κατάπνιξιν τῶν δικαίων πόθων τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Συνεδριαζούσης δὲ τῆς Βουλῆς πολλοὶ ἐκ τῶν ἀντιπολιτευομένων βουλευτῶν ὑπέβαλον ἐπερωτήσεις περὶ τῶν συμβάντων καὶ ἐπετέθησαν δριμύτατα κατὰ τῆς κυβερνήσεως, ζητοῦντες νὰ δηλώσῃ ποίαν στάσιν σκοπεύει νὰ τηρήσῃ ἀπέναντι τῆς νέας φάσεως τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος.

Ἡ κυβέρνησις, ἥτις ἐγκαιρότατα εἶχε γνῶσιν τῶν ἐν Κρήτῃ συμβάντων παρὰ τοῦ ἐν Χανίοις Ἕλληνος προξένου, δὲν ἐφαίνετο προβλέπουσα τὴν ἔκτασιν, ἣν θὰ ἐλάμβανον αἱ ταραχαί, αἵτινες ἀρξάμεναι ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου τὸ πρῶτον, μετεδόθησαν εἰς Ρέθυμνον καὶ ἀπὸ ταύτης εἰς Χανία, ἂν καὶ πρὸ πολλοῦ ἐγνώριζεν αὕτη ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐζήτουν νὰ ματαιώσωσι τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ πολιτεύματος διὰ τῆς ματαιώσεως τῶν διαταχθεισῶν ἐκλογῶν. Διὸ κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 23 Ἰανουαρίου, καθ' ἣν στιγμὴν ἀκριβῶς ἡ ἐπανάστασις ἐξερρυγνύετο ἐντὸς τῶν Χανίων, ὁ κ. Πρωθυπουργὸς προέβαινεν ἐν τῇ βουλῇ εἰς τὰς ἑξῆς δηλώσεις.

«Δύναμαι νὰ ἀνακοινώσω εἰς τὴν Βουλὴν ποίαν ἡ Κυβέρνησις ἔχει γνώμην ἐπὶ τῶν ἐν Κρήτῃ πραγμάτων. Ἐν Κρήτῃ ἐκτελεῖται ἐργασία, σκοποῦσα νὰ παρασκευάσῃ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν νέων θεσμῶν, οἵτινες ἐδόθησαν εἰς αὐτήν. Τὴν ἐργασίαν ταύτην ἀνέλαβον νὰ διεξαγάγωσιν αἱ Δυνάμεις, ἑπομένως ἡμεῖς νομίζομεν, ὅτι δὲν ἔχομεν καθῆκον νὰ ἀναμιχθῶμεν, οὐδὲ νὰ μεταβῶμεν εἰς Κρήτην, ἵνα ἀνατρέψωμεν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον αἱ Δυνάμεις εἶχον ἀποφασίσει. Τὴν γνώμην ταύτην ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν ἔχομεν, βλέπομεν τὰ γεγονότα, ἐπιτηροῦμεν αὐτά, προσδοκῶμεν δ' ὅτι αἱ Δυνάμεις θέλουσι βεβαίως κατορθώσει νὰ ἄρωσι πάντα τὰ πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ νέου συστήματος ἐπιπροσθοῦντα καὶ παρεμβαλλόμενα προσκόμματα, καὶ ὅτι οἱ νέοι θεσμοὶ τῆς Κρήτης θέλουσι λειτουργήσει προσεχῶς. Ἐὰν ἡ προσδοκία ἡμῶν αὕτη δὲν ἤθελε πραγματοποιηθῇ, προβάλλεται ἕτερον στάδιον. Νομίζω δὲ ὅτι εἶναι πρόωρον νὰ ἀναγγείλω εἰς τὴν Βουλὴν ποίας ἔχει γνώμας ἡ Κυβέρνησις ἐπὶ τοῦ σταδίου τούτου καὶ τί τότε θέλει πράξει».

Ἐκ τῶν λόγων τούτων καταφαίνεται ὅτι ἡ κυβέρνησις ἤλπιζεν εἰ-

σέτι. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ διάστημα τὸ χωρίζον τὴν μίαν ἐπανάστασιν ἀπὸ τῆς ἑτέρας δὲν ἦτο μακρόν, ἡ ἐξ αὐτῆς κτηθεῖσα πεῖρα ἄφινεν εἰς τὸ βάθος τῶν σκέψεων τῆς κυβερνήσεως ἀμφιβολίας τινάς. Καὶ αἱ ἀμφιβολίαι αὗται ἠνάγκαζον αὐτὴν νὰ σκέπτηται. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε παρενεθῇ μετ' ὀξύτητος τὸ στρατιωτικὸν ζήτημα καὶ ὁ ἐκ τῆς ἐθνικῆς ἑταιρίας φόβος, κυβέρνησις καὶ βασιλεία, καίτοι οὐδὲν προεσχεδιασμένον ἔχουσαι, ἐγνώριζον καλῶς ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς ἀποχῆς δὲν ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ πλέον πρὸ τοῦ ἀπαύστως αὐξανομένου λαϊκοῦ ῥεύματος. Ὅτι δὲ οὐδόλως ἐπὶ σχεδίου ἐβάδιζον ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν μετέπειτα συμβάντων, ὄπισθεν τῶν ὁποίων ἥ τε κυβέρνησις καὶ ἡ βασιλεία ἔτρεχον ἀπερισκέπτως, ὠθούμεναι ὑπὸ τοῦ πνέοντος ἀνέμου, ὡς χρυσαλίδες. Τὴν ἐπαύριον τῶν ἀνωτέρω δηλώσεων τὰ ἐν Χανίοις συμβάντα τῆς 23 ἐγνώσθησαν ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου δι' ἰδιωτικῶν καὶ δημοσίων τηλεγραφημάτων καὶ ἡ συγκίνησις ἐκορυφώθη ἐν τῇ πρωτευούσῃ, ἔνθα ἡ λαϊκὴ ὀργὴ ἐξεδηλοῦτο εἰς τοὺς σχηματιζομένους ὁμίλους. Ὁ πρωθυπουργὸς καὶ ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν ἀνῆλθον ἐσπευσμένως εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ μετὰ μακρὰν πρὸς τὸν βασιλέα συνδιάλεξιν ἀπεφασίσθη ἓν βῆμα ἐπὶ τὰ πρόσω. Τὸ βῆμα τοῦτο ἦτο ἀναγκαῖον, διότι ὅτε μετὰ μεσημβρίαν συνεδρίασεν ἡ Βουλή, ἡ κυβέρνησις ὑπέστη σφοδρὰν ἐπίθεσιν ἐκ μέρους ὅλων τῶν κορυφαίων τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ὁ δὲ Ράλλης ἐδήλου ἀπὸ τοῦ βήματος ἐν ἀπειλητικῇ στάσει ὅτι «ἐὰν ἡ μοῖρα κατεδίκασε τὴν Ἑλλάδα νὰ ὑποστῇ ἐκ νέου τὴν πολιτικὴν τῆς κυβερνήσεως Δηλιγιάννη, οἵαν ὑπέστη κατὰ τὸ παρελθόν, ἤθελε τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς, ὅπως ὑψώσῃ τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τοῦ καθεστῶτος, τὸ ὁποῖον εἰς οὐδὲν ἕτερον συντελεῖ ἢ νὰ ζημιοῖ τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα».

Ἡ ἐπαναστατικὴ αὕτη δήλωσις ἐξήγειρε θύελλαν εἰς τὴν βουλήν, ἀλλὰ καὶ ἠνάγκασε τὸν κ. Πρωθυπουργὸν νὰ δηλώσῃ ἐν μέσῳ ἀτελευτήτων ζητωκραυγῶν ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως, ὅτι «δύο πλοῖα τοῦ στόλου διετάχθησαν πρὸ μεσημβρίας νὰ πλεύσωσιν εἰς τὰ κρητικὰ ὕδατα». Πράγματι δὲ γενομένης ἐσπευσμένως τῆς παρασκευῆς αὐτῶν τῇ ἐπιστασίᾳ αὐτοῦ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ναυτικῶν ἀπέπλευσαν τὴν πρωΐαν τοῦ Σαββάτου (25 Ἰανουαρίου) τὸ θωρηκτὸν «Ὕδρα» ὑπὸ τὸν μοίραρχον Ῥάϊνεκ καὶ τὸ ὁπλιταγωγὸν «Μυκάλη» ὥρας τινὰς μετὰ τὴν «Ὕδραν», προπεμπόμενα ὑπὸ τοῦ συρρεύσαντος εἰς τὸν λιμένα τοῦ Πειραιῶς πλήθους δι' ἀτελευτήτων ζητωκραυγῶν

καὶ ἀκρατήτου ἐνθουσιασμοῦ. Συγχρόνως δὲ ἐδόθη διαταγή, ὅπως ἐξοπλισθῇ ἐσπευσμένως μία τορπιλλικὴ μοῖρα καὶ τηλεγραφικῶς ἀνεκλήθησαν τὰ ἐν Γαλλίᾳ εὑρισκόμενα πρὸς ἐπισκευὴν δύο ἕτερα θωρηκτὰ «Ψαρρὰ» καὶ «Σπέτσαι». Ὁ ἀπόπλους τοῦ στόλου ἀνεπτέρωσε τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ, τὴν αὐτὴν δὲ ἡμέραν οἱ ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιοῖ Κρῆτες συνήρχοντο εἰς συλλαλητήριον καὶ ὑπέγραφον ψήφισμα πρὸς τὴν κυβέρνησιν, ζητοῦντες νὰ ἐπέμβῃ ἐνεργότερον ἐν Κρήτῃ πρὸς βοήθειαν τῶν σφαζομένων ἀδελφῶν των καὶ ὑπόμνημα πρὸς τὰς μεγάλας δυνάμεις ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως. Ὁ πρὸ ὀλίγου δὲ καθησυχάσας δῆμος ἔχανε καὶ πάλιν τὴν ψυχραιμίαν αὐτοῦ ὑπὸ τὰ ἀλλεπάλληλα ἀγγέλματα τῶν ἐν τῇ δυστυχῇ νήσῳ καταστροφῶν, καὶ ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον συγκινηθεῖσα ἡ χώρα ὑφίστατο δεινὴν ψυχικὴν κρίσιν. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῆς γενικῆς συγκινήσεως καὶ τοῦ ἐρεθισμοῦ τὴν ἐπιοῦσαν τοῦ ἀπόπλου τοῦ στόλου ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία ἐπελαμβάνετο τῆς εὐκαιρίας, ὅπως συμφώνως πρὸς τὸ πρόγραμμα αὐτῆς παρορμήσῃ τοὺς Κρῆτας εἰς τὸ κήρυγμα τῆς ἑνώσεως. «Κρῆτες ἀδελφοί, ἔλεγεν ἡ προκήρυξις. Ἡ ὥρα ἦλθε! Μετὰ μακρῶν αἰώνων ὀδύνας καὶ δάκρυα ἡ τύφλωσις τοῦ κατακτητοῦ κατέστησεν ἀδύνατον πᾶσαν συνδιαλλαγὴν μετὰ τῆς τυραννίας, πᾶσαν ἀνοχήν, πᾶσαν ἀπόπειραν συμβιώσεως ἀνεκτῆς μετὰ τοῦ ἀδιαλλάκτου ἐχθροῦ. Ἡ τελευταία δοκιμὴ τῆς πεπολιτισμένης Εὐρώπης, θελούσης νὰ περισώσῃ τὰ ναυάγια τοῦ καθεστῶτος καὶ χρυσώσῃ τὸ πρόσχημα πλαστῆς εἰρήνης, ἀπέτυχεν. Εἰς μάτην μυριάκις ἐθυσιάσατε τὴν δάφνην τῶν νικῶν, ἥτις ἔστεψε τὰ ὅπλα τῆς Κρήτης, ἀτίμητον καρπὸν τόσων θυσιῶν καὶ τόσων αἱμάτων, εἰς τὰ συμφέροντα τῆς Εὐρώπης.

Τελευταῖον ἔτι, κύριοι τῆς νήσου, νικηταὶ τοῦ προαιωνίου ἐχθροῦ, ἐκύψατε τὸ μέτωπον πρὸ τῆς ἐπιταγῆς τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς, καὶ ἐδέχθητε προσχήματα ἀνεξαρτησίας, ἀμφιβόλους ἐγγυήσεις ὅτι θὰ ἔχητε ἐν τῷ μέλλοντι ἠσφαλισμένον τοὐλάχιστον τὸ δικαίωμα τῆς ὑπάρξεως, ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξασφαλίσῃ ὑμῖν τὸ ἔργον τῆς διπλωματίας.

Εἰς τὴν ἀλγεινὴν τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους θυσίαν ἀπήντησεν ἡ ῥομφαία καὶ ὁ δαυλὸς τοῦ μουσουλμάνου, αἱ δὲ φλόγες τῶν πόλεων καὶ τῶν χωρίων τῆς Κρήτης φωτίζουσιν ἐρυθρότερα τῶν αἱμάτων τὰ ῥεῖθρα.

Ἡ βαρβαρότης δὲν δύναται νὰ μεταβληθῇ εἰς πολιτισμὸν διὰ δι-

πλωματικῶν μηχανημάτων. Μία ὑπάρχει μόνον λύσις, ἡ λύσις ἣν εὔχεται αἰῶνας τώρα ὅλους ὁ Κρητικὸς λαός, ἐπιδιώξας αὐτὴν διὰ τῶν αἱμάτων μυριάδων μαρτύρων. Ἡ εὐχὴ τῶν ζώντων καὶ ἡ φωνὴ τῶν νεκρῶν συνενοῦνται εἰς ἕνα καὶ μόνον πόθον ἐπιβλητικόν, εἰς μίαν καὶ μόνην ἀπόφασιν ἀναπόδραστον ἅμα καὶ γλυκεῖαν.

Κηρύξατε τὴν ἕνωσιν μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς πατρίδος!»

Ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος τούτου εἶχεν ἤδη κηρυχθῇ ὁλόκληρος ὁ ἑλλινικὸς λαὸς καὶ οἱ πρῶτοι εἰς Μῆλον ἀφιχθέντες πρόσφυγες διὰ τῆς ἀγγλικῆς «Ἀλκιόνος» ἐκόμιζον συγχρόνως τὸ ποθητὸν ἄγγελμα, τὸ ψήφισμα τῆς Χαλέπας, ὅπερ διήγειρε νέα κύματα ἐνθουσιασμοῦ παρὰ τῷ λαῷ. Ἡ παρὰ τῶν προσφύγων δὲ τούτων ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν βουλὴν ἀναφορά, δι' ἧς ἐζήτουν ὅπλα καὶ πολεμοφόδια πρὸς ἄμυναν τῆς πατρίδος αὐτῶν, καὶ αἱ ἀναγραφαὶ ὑπὸ τῶν ἐφημερίδων τῶν συγκινητικῶν ἐπεισοδίων,τὰ ὁποῖα συνέβαινον ἐν Σύρῳ καὶ Μήλῳ μεταξὺ τῶν προσφύγων, ἀναζητούντων τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτῶν μεταξὺ τῶν ἑκάστοτε ἀφικνουμένων, ἠρέθιζον ἔτι μᾶλλον τὴν κοινὴν γνώμην. Τούτου ἕνεκα ἡ κυβέρνησις ἀμέσως μετὰ τὸν ἀπόπλουν τῆς «Ὕδρας» διέταξε τὸν ἀπόπλουν εἰς Χανία καὶ Ἡράκλειον τοῦ καταδρομικοῦ «Ν. Μιαούλης» καὶ τῶν ἀτμομυοδρομώνων «Ἀλφειοῦ» καὶ «Πηνειοῦ» πρὸς προστασίαν τῶν αὐτόθι χριστιανῶν καὶ παρεσκεύαζε πρὸς ἔκπλουν τὴν τορπιλλικὴν μοῖραν, ὅπερ ἐζήτει ἤδη ἡ κοινὴ γνώμη. Ἡ μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς τῆς κυβερνήσεως δὲν ἠκούσθη εὐμενῶς εἰς τοὺς διπλωματικοὺς κύκλους, οἱ δὲ ἐν Ἀθήναις πρεσβευταὶ τῶν Μεγάλων δυνάμεων, ζητήσαντες ἐξηγήσεις περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ στόλου, συνέστησαν φρόνησιν καὶ μετριοπάθειαν, ἐξάραντες τὴν ὑπερτάτην ἀνάγκην ἡσυχίας ὑπὸ τῆς ὁποίας ἤγετο ἡ Εὐρώπη, ἀντὶ πάσης θυσίας ἐννοοῦσα ν' ἀποφύγῃ πᾶσαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀναστάτωσιν. Ἡ κυβέρνησις ἔσπευσε νὰ δηλώσῃ αὐτοῖς ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου εἰς τὰ Κρητικὰ ὕδατα ἦτο εἰρηνικὴ ἐπιβληθεῖσα ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τῆς προστασίας των ἑλλήνων ὑπηκόων καὶ τῶν χριστιανῶν ἐν γένει. Τὰς αὐτὰς διαβεβαιώσεις ἡ κυβέρνησις ἔδωκε καὶ πρὸς τὸν ἐν Ἀθήναις ἀντιπρόσωπον τῆς Πύλης. Ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ κυβέρνησις τοιαύτας ἔδιδε διαβεβαιώσεις, εἶχεν ὑποστῇ ἤδη τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοινῆς γνώμης καὶ τῆς ἀντιπολιτεύσεως,ἥτις παρεῖχε κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην πλειότερα πράγματα ἢ κατὰ τὴν πρώτην κρητικὴν ἐπανάστασιν, ὅτε ἀπῆν. Βασιλεία δὲ καὶ κυβέρ-

νησις ἀπὸ κοινοῦ ἀπεφάσισαν νὰ ὑποστηρίξωσιν ὁπωσδήποτε τὴν ἐπανάστασιν,ἐκ των αὐτῶν λόγων ὁρμώμεναι, καί τοι ἡ ἀπόφασις τῆς ἐπισήμου ὑποστηρίξεως δὲν εἶχεν ἀκόμη ληφθῇ. Καὶ πρὸς τοῦτο διέταξαν τοὺς ἐν τῷ στρατῷ εὑρισκομένους Κρῆτας ἀξιωματικούς, δέκα καὶ ἑπτὰ τὸν ἀριθμόν, νὰ ὑποβάλωσι τὰς ἀπὸ τοῦ στρατοῦ παραιτήσεις των καὶ καταρτίζοντες ἐπαναστατικὰ σώματα τῇ συνδρομῇ αὐτῆς καὶ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Κρητῶν, νὰ μεταβῶσιν εἰς Κρήτην πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἐπαναστάσεως. Οἱ ἀξιωματικοὶ οὗτοι, ἐν οἷς καὶ οἱ ἐν τῇ νήσῳ ἔχοντες ἱστορικὸν κῦρος καὶ παρελθὸν Κόρακας, Μανουσογιανάκης, Κριάρης, κατήρτιζον τάχιστα τὰ ἐπαναστατικὰ αὐτῶν σώματα μετὰ πυροβόλων καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἀπήρχοντο εἰς τὰ διάφορα τμήματα τῆς νήσου, μετὰ συγκινητικὸν πρὸς τοὺς συστρατιώτας αὐτῶν ἀποχαιρετισμόν (*).

(*) Ὁ ἀποχαιρετισμὸς οὗτος τῶν Κρητῶν ἀξιωματικῶν, ὧν ἡ δρᾶσις ἐξιστορεῖται περαιτέρω, εἶχεν οὕτω.

Συστρατιῶται !

Ὑπείκοντες εἰς ὑπέρτατον καθῆκον πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα ἡμῶν Κρήτην ἀναγκαζόμεθα νὰ ἀποχωρισθῶμεν ὑμῶν, μεθ' ὧν τὸ αὐτὸ αἴσθημα καὶ ὁ αὐτὸς ὅρκος μᾶς συνέδεε. Θλιβόμεθα ἀναγκαζόμενοι νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὰς τάξεις ἡμῶν· ἀλλ' ἡ Κρήτη ἀγωνίζεται τὸν ἔσχατον περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνα καὶ εἰς τὴν φωνὴν αὐτῆς καλούσης πάντα τὰ τέκνα αὐτῆς εἰς βοήθειαν δὲν δυνάμεθα νὰ κωφεύσωμεν. Οἱ καταδυναστεύοντες αὐτήν, τῶν ὁποίων τὴν ὀφρὺν τοσάκις ἐταπείνωσεν, ἐμελέτησαν ἐξ ἐνέδρας νὰ ἐξολοθρεύσουν αὐτήν. Ἡ Κρήτη ὑπείκουσα εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Εὐρώπης ἐφησύχαζεν προσδοκῶσα τὴν ἐφαρμογὴν τῶν μεταρρυθμίσεων, δι' ὧν ἡ Εὐρώπη ἠθέλησε νὰ προικίσῃ αὐτὴν εἰς ἀμοιβὴν τοσούτων θυσιῶν καὶ ὧν τὴν πιστὴν ἐφαρμογὴν ἐπισήμως ἠγγυήθη. Ἀλλ' ἡ ἐπίσημος Τουρκία,ἡ τοσοῦτον ἤδη χρόνον ἀτιμωρητεὶ ἐμπαίζουσα τὴν Εὐρώπην,δὲν ἐννοεῖ ἰσοπολιτείαν μεταξὺ τῶν ὑπηκόων αὐτῆς καὶ εἰς τὰς ἐπιβαλλομένας αὐτῇ μεταρρυθμίσεις ἀπαντᾷ διὰ σφαγῶν.

Γνωσταὶ εἰσὶν ὑμῖν αἱ τελευταῖαι στυγεραὶ σκηναὶ τῶν Χανίων αἱ ἐγκολάπτουσαι αἰώνιον στῖγμα ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς πεπολιτισμένης Εὐρώπης τῆς ἀνεχομένης νὰ ὑβρίζηται οὕτω σκαιῶς ὑπὸ σεσηπότος Κράτους.

Συστρατιῶται !

Ἡ Κρήτη εἰς τὰς σφαγὰς τῶν Χανίων ἀπήντησε διὰ τοῦ κηρύγματος τῆς Ἑνώσεως αὐτῆς μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος. Τὸ κήρυγμα τοῦτο ἀντηχεῖ εἰς τὰς φάραγγας τῆς Ἴδης καὶ τῶν Λευκῶν Ὀρέων καὶ δονεῖ τὴν καρδίαν παντὸς Ἕλληνος. Ἀγὼν αἱματηρός, ἀγὼν ἐξοντώσεως κατὰ τοῦ τυράννου ἄρχε-

Ὁ Ἑλληνικὸς στόλος ἀποτελούμενος ἐκ τῆς «Ὕδρας», τῆς «Μυκάλης» κατόπιν δὲ καὶ τοῦ «Ἀλφειοῦ» ἐξέπλευσε τοῦ Πειραιῶς τὴν 25 Ἰανουαρίου καὶ ἔφθασε τὴν πρωΐαν τῆς ἐπομένης Κυριακὴν πρὸ τῶν Χανίων, ἔνθα εὗρε ναυλοχοῦντα ἓν γαλλικὸν θωρηκτόν, ἓν ῥωσσικόν, ἓν ἀγγλικὸν καὶ ἓν αὐστριακὸν (*). Ὁ μοίραρχος τοῦ στόλου τούτου Ῥάϊνεκ ἀναχωρῶν ἐκ Πειραιῶς ἔλαβεν ἐνσφραγίστους διαταγὰς ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, κατὰ τὰς ὁποίας ἐτίθετο ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ ἐν Χανίοις Γεν. Προξένου Γεννάδη. Αἱ διαταγαὶ αὗται πρὸς τοῖς ἄλλοις ἔλεγον, ὅτι ὁ μοίραρχος τῆς «Ὕδρας» δὲν ὤφειλε καταπλέων εἰς Χανία νὰ χαιρετίσῃ τὴν τουρκικὴν σημαίαν. «Διότι κράτος, τοῦ ὁποίου ὁ στρατὸς ἑνοῦται μετὰ βασιβουζούκων καὶ ἄλλων σφαγέων καὶ διαπράττει φρικαλεότητας κατ'

ται ἐκεῖ κάτω. Εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον τὸν τελειωτικὸν ἀπεκδύεται ἡ Κρήτη ἐλπίζουσα εἰς μόνην τὴν βοήθειαν τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ καὶ τοῦ Ἔθνους. Καὶ ἔσται ὁ ἀγὼν οὗτος διαμαρτυρία ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων κατὰ τῆς πεπολιτισμένης Εὐρώπης, ἥτις τοσάκις ἤδη τὴν Κρήτην, διὰ τοῦ αἵματος αὐτῆς διεκδικοῦσαν τὴν ἐλευθερίαν της, κατεδίκασε νὰ κύψῃ ὑπὸ τὸν ἀτιμώτερον τῶν ζυγῶν.

Συστρατιῶται !

Ἡ φωνὴ τῆς κινδυνευούσης πατρίδος καλεῖ ἡμᾶς, ἵνα ὑπερασπίσωμεν τοὺς τάφους τῶν πατέρων ἡμῶν, ἵνα βοηθήσωμεν τοὺς σφαζομένους συγγενεῖς ἡμῶν· Καὶ εἰς τὴν φωνὴν τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος ὑπακούοντες ἐγκαταλείπομεν τὰς ἡμετέρας τάξεις καὶ παραιτούμεθα τοῦ βαθμοῦ ἡμῶν.

Ἀποχαιρετίζοντες ὑμᾶς ἀπευθύνομεν ὑμῖν θερμὴν ἱκεσίαν. Διατελοῦμεν ἐν γνώσει τῶν αἰσθημάτων ὑμῶν, τῆς ἀγανακτήσεως, ἣν ἐγείρουσιν εἰς τὰς ἀδελφὰς ψυχὰς ὑμῶν αἱ ἐν Κρήτῃ φρικαλεότητες αἱμοδιψοῦς τυράννου. Ἀλλ' ἐν ὀνόματι τῆς Πατρίδος σᾶς ἱκετεύομεν· συμπνίξατε τὰ εὐγενῆ ὑμῶν ταῦτα αἰσθήματα ἐν ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν.

Τὸ Ἔθνος διέρχεται κρισιμωτάτας στιγμάς· πολυώνυμοι ἐχθροὶ ἐπιβουλεύουσιν αὐτό· ἡ ὅμορος ἐπικράτεια συσσωρεύει στρατοὺς καὶ ἀτάκτους ὀρδὰς ἐν τοῖς συνόροις· ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν δύναται ἡ Πατρὶς καὶ ὁ Βασιλεὺς νὰ καλέσωσιν ὑμᾶς εἰς ὑπεράσπισιν τῆς χώρας. Μὴ ἀκολουθήσετε τὸ παράδειγμα ἡμῶν τῶν ἐκ Κρήτης καταγομένων ἀξιωματικῶν, οἵτινες ὑπείκομεν εἰς ἰδιαίτερον καθῆκον. Ἐμμείνατε εἰς τὰς τάξεις ὑμῶν καὶ εἰς τὸν ὅρκον ὃν ὠμόσατε καὶ ἀμυνθῆτε τῆς Πατρίδος παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Βασιλέως.

Οἱ Κρῆτες ἀξιωματικοὶ

(*) Τὴν πρωΐαν τῆς 26 ἀπέπλευσεν ὁ «Ἀλφειός», τὴν ἐπομένην δὲ ὁ «Ναύαρχος Μιαούλης» κατευθυνθεὶς εἰς Ἡράκλειον.

ἀθῴων θυμάτων, δὲν θεωρεῖται περιλαμβανόμενον εἰς τὴν χορείαν τῶν πεπολιτισμένων κρατῶν καὶ συνεπῶς δὲν δικαιοῦται ν' ἀξιωθῇ τῆς τιμῆς ταύτης, τῆς ἐπιβαλλομένης ὑπὸ τοῦ διεθνοῦς δικαίου». Συμφώνως πρὸς τὰς διαταγὰς ταύτας, ὅταν ἡ «Ὕδρα» ἔφθασε πρὸ τῶν Χανίων ὁ ἕλλην μοίραρχος ἐχαιρέτησε τὰς σημαίας ὅλων τῶν ἐκεῖ ὁρμούντων στόλων, δὲν ἐχαιρέτησε δὲ τὴν Τουρκικήν. Ἡ πρᾶξις αὕτη ἐθεωρήθη παρὰ τῶν κυβερνητῶν τῶν ξένων στόλων ὡς ἐχθρικὴ πρὸς τὴν Τουρκίαν, ἀμέσως δὲ μετὰ τὸν κατάπλουν ὁ κυβερνήτης τοῦ Ῥωσσικοῦ θωρηκτοῦ ἐπεσκέφθη τὸν Ἕλληνα μοίραρχον καὶ φιλικῶς συνεβούλευσεν αὐτὸν νὰ χαιρετίσῃ τὴν Τουρκικὴν σημαίαν, ἀφ' οὗ αἱ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας σχέσεις δὲν εἶχον διακοπῇ. Ἀρνηθέντος δὲ τοῦ ἕλληνος μοιράρχου ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν ἀξιοῖ τοιαύτης τιμῆς κράτος, τοῦ ὁποίου ὁ στρατὸς ἀποτελεῖται ἐκ σφαγέων, ἔσπευσεν ὁ κυβερνήτης τοῦ ἀγγλικοῦ θωρηκτοῦ νὰ δώσῃ αὐτῷ τὰς αὐτὰς συμβουλάς, λέγων ὅτι ἐὰν δὲν ἐχαιρέτα τὴν τουρκικὴν σημαίαν θὰ ἠρεθίζετο ὁ μουσουλμανικὸς ὄχλος καὶ θὰ διέπραττε νέας σφαγάς, ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ συνεργασθῇ μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν διάσωσιν τῶν χριστιανῶν, ὧν 300 εἶχεν ἐπὶ τοῦ καταστρώματος. Μὴ συγκατατεθέντος καὶ μετὰ τοῦτο τοῦ Ῥάϊνεκ οἱ κυβερνῆται τῶν ξένων στόλων παρεκάλεσαν τὸν ἕλληνα πρόξενον, ὃν λέμβος τῆς «Ὕδρας» παρέλαβεν ἐκ Χαλέπας, νὰ πείσῃ τὸν ἕλληνα μοίραρχον νὰ ἐκτελέσῃ τὸ διεθνὲς τοῦτο καθῆκον. Συγχρόνως δὲ ἐδήλωσαν αὐτῷ ὅτι ἐὰν ὁ ἑλληνικὸς στόλος εἶχε διαταγὰς νὰ βομβαρδίσῃ τὸ φρούριον, ὤφειλε νὰ δώσῃ αὐτοῖς προθεσμίαν 48 ὡρῶν, ὅπως συνεννοηθῶσι μετὰ τῶν κυβερνήσεών των.

Μετὰ τὴν στάσιν ταύτην τῶν κυβερνητῶν καὶ τὰς παραινέσεις τοῦ προξένου ὁ Ῥάϊνεκ ἐκάλεσεν εἰς πολεμικὸν συμβούλιον ἅπαντας τοὺς ἀξιωματικοὺς τῆς μοιραρχίδος. Καὶ τὸ συμβούλιον ἀπεφάνθη ὅτι, ἀφ' οὗ ὁ ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν συνίστα εἰς τὸν διοικητὴν τοῦ στόλου διὰ τῆς διαταγῆς του νὰ δείξῃ ἐκτὸς τῆς ἀνδρείας καὶ σύνεσιν, αἱ δὲ περιστάσεις συνηγόρουν ὑπὲρ τοῦ χαιρετισμοῦ τῆς τουρκικῆς σημαίας, ὁ μοίραρχος ἠδύνατο νὰ προβῇ εἰς τοῦτο. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ὁ χαιρετισμὸς δὲν ἐγένετο, εἰμὴ ἀφ' οὗ οἱ Τοῦρκοι ἐδήλωσαν προηγουμένως ὅτι θὰ ἀνταπέδιδον αὐτόν. Λυθέντος οὕτω τοῦ ἐπεισοδίου ὁ κυβερνήτης τοῦ Ἀγγλικοῦ θωρηκτοῦ παρέδωσεν εἰς τὸν μοίραρχον τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου 300 πρόσφυγας, οὓς εἶχεν ἐπὶ τοῦ πλοίου του. Μεθ'

ὁ λέμβοι τῶν ἑλληνικῶν σκαφῶν παρέλαβον τοὺς ὑπολειπομένους χριστιανοὺς ἔν τε Χανίοις καὶ Χαλέπᾳ. Ἡ πυρκαϊὰ ἐξηκολούθει ἐν τῇ πόλει, ἔξωθεν δ' αὐτῆς χίλιοι χριστιανοὶ κατεῖχον τὰ ὑψώματα Χαλέπας μεταξὺ Γαλατᾶ καὶ Δαράτσου, και ἕτεροι τὰ χωρία Τσικαλαριά, Νεροκούρου καὶ τὸ ἐγκαταλειφθὲν ὑπὸ τῶν Τούρκων Ἀκρωτήριον. Τὴν 27 οἱ Τοῦρκοι, στρατὸς καὶ ἐντόπιοι, ἀπεπειράθησαν νὰ ἐκτοπίσωσι τοὺς χριστιανοὺς καὶ προσέβαλον αὐτούς. Συνήφθη οὕτω μάχη πεισματώδης, εἰς ἣν ἔλαβε μέρος καὶ τὸ φρούριον διὰ κανονοβολισμῶν, ἀλλ' οἱ Χριστιανοὶ ἐνισχυθέντες καὶ ἀνερχόμενοι ἤδη εἰς τετρακισχιλίους ἐκράτησαν τὰς θέσεις αὐτῶν καὶ ἀπέκρουσαν τὰς ἐφόδους. Ἡ θέα τῶν Ἑλληνικῶν πλοίων, τὰ ὁποῖα ἐχαιρέτισαν ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ τῆς Χαλέπας δι' ἀτελευτήτων ζητωκραυγῶν, ἐνίσχυεν αὐτοὺς ἐν τῷ ἀγῶνι, καὶ ἡ ἑλληνικὴ σημαία ἐκυμάτιζεν ἐφ' ὅλης τῆς ἔξωθεν τῶν Χανίων ἐκτάσεως, τὰ ὁποῖα ἤδη εὑρίσκοντο ὡς ἐν πολιορκίᾳ. Ἀλλ' ὁ κατάπλους τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κατ' οὐδὲν μετέβαλε τὴν θέσιν τῶν πραγμάτων, διότι τὴν φορὰν ταύτην, ὅτε ἡ κυβέρνησις ἀπεφάσισε νὰ δράσῃ, τὰ ἑλληνικὰ σκάφη, εὗρον συνησπισμένους πρὸ τῶν Χανίων τοὺς εὐρωπαϊκοὺς στόλους. Τὴν 28ην ἡ «Ὕδρα», ἠναγκάσθη νὰ πλεύσῃ εἰς Ῥέθυμνον, ἔνθα ὁ ὀθωμανικὸς ὄχλος, πληροφορηθεὶς τὰ ἐν Χανίοις συμβάντα, διήρπασε τὰ ἑλληνικὰ καταστήματα καὶ ἠμπόδιζε τοὺς χριστιανοὺς νὰ ἐπιβιβασθῶσι τῶν ἐκ Πειραιῶς ἀποσταλέντων ἐπὶ τούτῳ πλοίων. Ἡ παρουσία αὐτῆς καὶ τοῦ «Ἀλφειοῦ» ἀπέτρεψε τοὺς Τούρκους νὰ προβῶσιν εἰς σφαγάς, ἀλλ' ἡ ἐπιβίβασις οὐδὲν ἧττον παρεκωλύθη, τῶν Ὀθωμανῶν ἀπαιτούντων νὰ ἀφεθῶσι πρῶτον ἐλεύθεροι οἱ ἔξωθεν τῆς Ῥεθύμνης κρατούμενοι παρὰ τῶν κατελθόντων ἐκεῖ ὁπλοφόρων χριστιανῶν ὡς ὅμηροι Μουσουλμάνοι. Καὶ ἡ μὲν ἀπόλυσις τῶν ὁμήρων ἐγένετο παρὰ τῶν χριστιανῶν, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι παρησπόνδισαν καὶ ἐτράπησαν ἐκ νέου εἰς λεηλασίας, μέχρις ὅτου ἐπενέβησαν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν οἱ πρόξενοι. Παρόμοιαι σκηναὶ συνέβησαν καὶ ἐν Ἡρακλείῳ, ὅπου ὁ ὄχλος ἦν τὰ μάλιστα ἠρεθισμένος. Οἱ χριστιανοὶ διέτρεχον μέγιστον κίνδυνον, ἡ δὲ παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ καταδρομικοῦ «Μιαούλη» συνέτεινε μᾶλλον εἰς τὴν ἔξαψιν τοῦ ὄχλου, ὅστις καὶ τὸν Ἕλληνα πρόξενον ἐξερχόμενον διὰ λέμβου αὐτοῦ ἠμπόδισε ν' ἀποβιβασθῇ. Τὸ ἐπικίνδυνον τῆς καταστάσεως καθορῶντες οἱ αὐτόθι πρόξενοι προσεκάλεσαν τοὺς προύχοντας τῶν Ὀθωμανῶν καὶ ἔπεισαν αὐ-

τοὺς νὰ ἐπιτρέψωσι τὴν ἐπιβίβασιν εἰς τοὺς Χριστιανούς. Αἱ συμβουλαὶ τῶν προξένων κατίσχυσαν τοῦ φανατισμοῦ αὐτῶν καὶ ἡ ἐπιβίβασις ἐπετράπη, ὅτε ἐχθρικὴ πρᾶξις τοῦ «Ναυάρχου Μιαούλη» κατὰ τοῦ τουρκικοῦ ὁπλιταγωγοῦ «Ἰσμαὴλ Φουὰτ» ἐπέφερε καὶ πάλιν νέον ἐρεθισμὸν παρὰ τῷ φανατικῷ ὄχλῳ. Τὴν ἐπιοῦσαν τῶν ἐν Χανίοις τραγικῶν συμβάντων (24 Ἰανουαρίου) 9 χριστιανοὶ εἶχον ἀναχωρήσει διὰ μικροῦ ἱστιοφόρου, μεταβαίνοντες ἐν ἀγνοίᾳ τῶν συμβαινόντων εἰς Ἡράκλειον. Προσορμισθέντες δὲ ἕνεκεν τρικυμίας εἰς Σπίναν Λόγγαν, ἓν ἐκ τῶν φρουρίων τῆς νήσου, συνελήφθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἐκρατήθησαν ὡς ὅμηροι, ἀφ' οὗ ὑπεχρεώθησαν νὰ γράψωσι πρὸς τοὺς ἐν Μεραμβέλλῳ, ἵνα ἐλευθερώσωσι χάριν τῆς σωτηρίας των τοὺς αὐτόθι πολιορκουμένους Τούρκους. Οἱ ἐν Σητείᾳ συγγενεῖς τῶν συλληφθέντων, μαθόντες τὰ συμβάντα, μετὰ τῶν ἄλλων χριστιανῶν ἐπολιόρκησαν τοὺς αὐτόθι Τούρκους κατὰ χωρία καὶ ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ ζητήσωσι παρὰ τῶν ἐν Σπίνᾳ Λόγγᾳ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ἐκεῖ κρατουμένων χριστιανῶν, ὅπερ καὶ ἐγένετο. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦτο οἱ χριστιανοὶ τῆς Σητείας, ἥτις ἀποτελοῦσα τὴν ἀνατολικὴν ἄκραν τῆς νήσου εἶνε μία τῶν ὡραιοτέρων ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης, ἔκριναν καλὸν νὰ μὴ ἀπελευθερώσωσι τοὺς πολιορκουμένους τούρκους πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν ἐν τῷ Λιμένι χριστιανῶν,(*) οἱ ὁποῖοι διέτρεχον κίνδυνον. Οἱ ἐν τῷ Λιμένι Τοῦρκοι ἔχοντες συνεπικούρους καὶ ἑκατὸν στρατιώτας μετὰ τὸν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ γενόμενον φόνον διαβοήτου τινὸς Τούρκου Ἀραποχαλίλη ὀνόματι καὶ δύο συντρόφων αὐτοῦ ἐσχεδίασαν σφαγὴν κατὰ τῶν αὐτόθι χριστιανῶν, οὓς ἐκράτουν ἐν πολιορκίᾳ. Φοβούμενοι ὅμως τοὺς ἐκτὸς τοῦ φρουρίου πολυπληθεῖς Κρῆτας καὶ τὴν τύχην τῶν παρ' αὐτῶν πολιορκουμένων ὁμοφύλων των, ἐζήτησαν ἐπικουρίας ἐξ Ἡρακλείου, ἵνα μετὰ τὴν σφαγὴν τῶν ἐν τῷ Λιμένι χριστιανῶν, δυνηθῶσιν ἐξερχόμενοι νὰ διαρρήξωσι τὴν πολιορκίαν τῶν χωρίων. Ὁ διοικητὴς Ἡρακλείου στρατολογήσας 400 βασιβουζούκους ἐπεβίβασεν αὐτοὺς μετὰ τῶν ἄλλων στρατιωτῶν ἐπὶ τοῦ τουρκικοῦ ὁπλιταγωγοῦ «Ἰσμαὴλ Φουάτ», καὶ ἐξαπέστειλεν αὐτοὺς

(*) Ὁ Λιμὴν εἶνε ἡ πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας πρὸς τὸ ΒΑ μέρος αὐτῆς ἐκτισμένη ἐπὶ τῶν πρὸς νότον καὶ ἀνατολὰς στρεφομένων ὑψωμάτων. Ἔχει δὲ πύργον ἐντὸς τοῦ ὁποίου διέμενε πάντοτε τακτικὸς στρατός. Οἱ χριστιανοὶ τῆς Σητείας περὶ τὰς 17 χιλιάδας εἶνε φιλοξενώτατοι καὶ ἤπιοι, οὐδαμῶς ὅμως κατώτεροι κατὰ τὴν πολεμικὴν ἀρετὴν τῶν λοιπῶν Κρητῶν.

εἰς Σητείαν, τὴν παρασκευὴν 24 Ἰανουαρίου. Ὁ «Ν. Μιαούλης» ὑπὸ τὸν Κυβερνήτην Κοσμᾶν Ζῶτον ἠκολούθησε τὸ «Φουὰτ» ἐκτὸς τοῦ λιμένος εἰς τὸ πέλαγος καὶ διὰ διεθνοῦς σήματος διέταξεν αὐτὸ ν' ἀνακόψῃ τὴν πορείαν του. Μὴ ὑπακούσαντος δὲ τοῦ τουρκικοῦ, ἔρριψεν ἀπειλητικὴν ἄσφαιρον βολὴν διὰ πυροβόλου τῶν 7)5. Ἀλλὰ τὸ «Φουὰτ» ἐξηκολούθησε καὶ πάλιν τὸν πλοῦν του, ὁ δὲ κυβερνήτης τοῦ «Μιαούλη» ἀπεφάσισε τότε διὰ τῆς βίας ν'ἀνακόψῃ τὸν δρόμον τοῦ «Φουὰτ»,τὸ ὁποῖον ἐκόμιζε σφαγεῖς διὰ τοὺς χριστιανούς. Καὶ ἔρριψε κατ' αὐτοῦ δύο ἐνσφαίρους βολάς, αἱ ὁποῖαι παρῆλθον κατὰ 50 μέτρα τοῦ σκάφους. Τὸ τουρκικὸν πλοῖον ἠναγκάσθη τότε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Ἡράκλειον, ὅπου ἀπεβίβασεν ἐκ νέου τοὺς βασιβουζούκους μένεα πνέοντας κατὰ τῶν χριστιανῶν.Μίαν ὥραν μετὰ τὸ συμβὰν ὁ κυβερνήτης τοῦ ἐκεῖ ὁρμοῦντος ἀγγλικοῦ θωρηκτοῦ «Τραφαλγγὰρ» ἀπέστειλεν ἔγγραφον πρὸς τὸν κυβερνήτην τοῦ «Μιαούλη», δι' οὗ ἐγνώριζεν αὐτῷ ὅτι δὲν ἐπεθύμει τὴν ἐπανάληψιν ὁμοίου πράγματος, ἀφ' οὗ αἱ σχέσεις μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας δὲν διεκόπησαν, διότι ἄλλως ἤθελε προβῇ εἰς πρᾶξιν δυσάρεστον. Εἰς τὸ ἀπειλητικὸν τοῦτο ἔγγραφον τοῦ Ἄγγλου κυβερνήτου, ὅπερ καὶ παρὰ τὸ διεθνὲς δίκαιον καὶ παρὰ τὰ ναυτικὰ νόμιμα ἦτο, ὁ ἕλλην κυβερνήτης ἀπήντησε μετ' ἀξιοπρεπείας, εἰπὼν ὅτι ἐξετέλει διαταγὰς τῆς κυβερνήσεώς του, παρακωλύων τὴν μεταφορὰν σφαγέων κατὰ ὁμοεθνῶν του καὶ δὴ χριστιανῶν. Τὸ ἀπειλητικὸν τοῦτο ἔγγραφον τοῦ Ἄγγλου κυβερνήτου ἐγένετο κατόπιν ἀντικείμενον μακρᾶς συζητήσεως ἐν τῇ Ἀγγλικῇ βουλῇ, καὶ ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἠναγκάσθη ν' ἀρνηθῇ τὴν ἀπειλήν, διαψεύδουσα τὴν ἀποστολὴν τοῦ ἐγγράφου. Οὐχ ἧττον ἡ διάψευσις παρὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἐγγράφου ἦν τεκμήριον τῆς προφανοῦς ἀδικίας καὶ δεῖγμα τοῦ τρόπου, καθ' ὃν οἱ ἰσχυροὶ ἐν τῷ φημιζομένῳ αἰῶνι τοῦ πολιτισμοῦ ἐποιοῦντο χρῆσιν τῆς ἰσχύος, αὐτῶν πρὸς καταδυνάστευσιν τῶν ἀδυνάτων.

Δυστυχῶς ὅμως ἡ ὑπὸ τοῦ «Ν. Μιαούλη» γενομένη παρακώλυσις τῆς μεταβάσεως τῶν σφαγέων εἰς Σητείαν δὲν ἐκώλυσε τοὺς ἐν τῷ Λιμένι αὐτῆς Τούρκους νὰ ἐκτελέσωσι τὸ σχέδιον αὐτῶν. Τὴν μεσημβρίαν τῆς Παρασκευῆς (24 Ἰανουαρίου),ἀφ' οὗ μετ' ἀγωνίας ἀνέμενον ἐπὶ λέμβων σημαιοστολίστων τὰς ἐξ Ἡρακλείου ἐπικουρίας, ἠσφάλισαν τὰς οἰκογενείας αὐτῶν ἐν τῷ Πύργῳ, ὅστις ἐδέσποζε τῆς πόλεως καὶ τῆς ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἐκτεινομένης πεδιάδος, καὶ ἤρξαντο

καταπυροβολοῦντες ἐκεῖθεν, ὡς ἐν Χανίοις, τοὺς χριστιανοὺς καὶ τὰς οἰκίας αὐτῶν. Οἱ ἐκτὸς τοῦ φρουρίου χριστιανοὶ ἀκούσαντες τοὺς πυροβολισμοὺς ἐπῆλθον κατὰ τοῦ φρουρίου, ὅπως ἀπασχολήσωσι τοὺς Τούρκους καὶ προλάβωσι τὴν σφαγήν. Ἐν ᾧ δὲ μάχη συνήπτετο πρὸς αὐτοὺς οἱ ἐν τῇ κωμοπόλει χριστιανοί, φεύγοντες τὸ φάσγανον τῶν δημίων των, ἔσπευσαν πρὸς τὴν προκυμαίαν, καὶ καταλαβόντες τὰς λέμβους διηυθύνθησαν ἐν σπουδῇ πρὸς τὸ εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν ὁρμοῦν ἀγγλικὸν θωρηκτόν, ὅπως σωθῶσιν ἐπ' αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἀθρόᾳ ταύτῃ ἀποχωρήσει τῶν λέμβων οἱ Τοῦρκοι πυροβολοῦντες κατ' αὐτῶν ἐπέφερον τοιαύτην σύγχυσιν, ὥστε λέμβος ἀνατραπεῖσα ἐκ τοῦ θορύβου τῶν ἐπιβαινόντων ἔπνιξεν αὐτούς. Ἄλλοι δὲ μὴ προφθάσαντες τὰς λέμβους νηχόμενοι παρηκολούθουν αὐτάς, καὶ ἐφονεύοντο ἐν τῇ θαλάσσῃ ἐκ τῶν σφαιρῶν τῶν Τούρκων. Ἠδυνήθησαν δὲ οἱ φεύγοντες νὰ φθάσωσι τὴν ἐπιοῦσαν Σάββατον εἰς τὸ ἀγγλικὸν θωρηκτόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου δι' ἑτέρου ἀγγλικοῦ ὁπλιταγωγοῦ μετεφέρθησαν εἰς Σῦρον. Ὅσοι δὲν ἐπρόφθασαν νὰ ἐπιβῶσι τῶν λέμβων καὶ δὲν ἐφονεύθησαν, ἐσώθησαν μόνον τῇ συνδρομῇ τῶν ἔξωθεν ἐπελθόντων χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ δύο ἡμέρας ἐμάχοντο κατὰ τῶν ἐν τῷ Λιμένι Τούρκων. Ἐν ᾧ δὲ ταῦτα συνέβαινον ἐν τῷ Λιμένι, οἱ ἐν τοῖς χωρίοις πολιορκούμενοι Τοῦρκοι, πιστεύσαντες ὅτι τὸ καταστρωθὲν σχέδιον ἐτηρήθη, καὶ ὅτι οἱ ἐν τῷ Λιμένι ὁμόφυλοί των ἐπήρχοντο μετὰ τῶν ἐξ Ἡρακλείου ἐπικουριῶν, ἐνήργησαν ἔφοδον πρὸς ἔξοδον. Οἱ δὲ πολιορκοῦντες χριστιανοὶ ἀφ' ἑτέρου, ἀκούοντες τοὺς ἐν τῷ Λιμένι πυροβολισμοὺς καὶ ὑποθέτοντες ὅτι οἱ ἐκεῖ χριστιανοὶ ἐσφάγησαν ἐξ ὁλοκλήρου, ἐπετέθησαν λυσσωδῶς κατὰ τῶν ἀπεγνωσμένην ἔφοδον ἐπιχειρησάντων Τούρκων καὶ ἐφόνευσαν πλείστους. Τὰ γεγονότα ταῦτα γνωσθέντα ἐν Ἡρακλείῳ μετὰ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ «Μιαούλη» ἔρριψαν εἰς μανίαν τὸν ὀθωμανικὸν ὄχλον.

Ἐν ᾧ τοιαύτη ἦν ἡ δρᾶσις τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ κατάπλου αὐτοῦ εἰς τὰ Κρητικὰ ὕδατα, ἐν Ἀθήναις ἐκράτει ἡ μεγαλειτέρα συγκίνησις, τὸ δὲ λαϊκὸν ῥεῦμα ἐξωγκοῦτο καὶ πάλιν κατὰ τῆς κυβερνήσεως, ἥτις ἐβράδυνε καὶ τὴν φορὰν ταύτην εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς, ἵνα δώσῃ καιρὸν εἰς τὴν Εὐρώπην νὰ συνασπισθῇ ἐκ νέου. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου εἰς τὰ Κρητικὰ ὕδατα ἐνέπνευσεν ἐλπίδας περὶ ἀμέσου δράσεως αὐτοῦ. Διὸ τὴν πρώ-

την ἡμέραν τοῦ κατάπλου τῆς «Ὕδρας» εἰς Χανία, ὅτε ἡ εἴδησις αὕτη διεβιβάσθη εἰς Ἀθήνας καὶ ποικίλαι φῆμαι περὶ βομβαρδισμοῦ τῶν Χανίων ἐκυκλοφόρησαν, τὸ πλῆθος συγκεντρωθὲν ἐν νυκτερινῇ διαδηλώσει μετέβη εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν ναυτικῶν καὶ ζητωκραυγάζον ἐζήτει ἐν ἀδημονίᾳ νὰ μάθῃ τὰ συμβαίνοντα. Ὅταν δὲ τὴν ἐπιοῦσαν τὰ γεγονότα διέψευσαν τὰς ἐλπίδας ταύτας, ἀγανάκτησις ἐξεδηλοῦτο κατὰ τῆς κυβερνήσεως ὡς ἀδρανούσης. Καὶ ἐπειδὴ αἱ ἐφημερίδες ἐδημοσίευον τὰς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰδήσεις περὶ ἐπικειμένης ἀποστολῆς στρατευμάτων εἰς τὴν νῆσον μετὰ τοῦ Σαδεδὶν πασσᾶ, ἡ ἀνησυχία ἐκορυφοῦτο παρὰ πᾶσι. Τὴν 27 Ἰανουαρίου δύο ἡμέρας μετὰ τὸν ἀπόπλουν τῆς «Ὕδρας» 36 ἀντιπολιτευόμενοι βουλευταὶ εἰσῆγον εἰς τὴν βουλὴν ἔγγραφον πρότασιν περὶ μυστικῆς συνεδριάσεως, ἵνα συζητηθῇ κατ' αὐτὴν ἡ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως καὶ τὰ μέτρα αὐτῆς, τὰ ὁποῖα δὲν ἐθεωροῦντο ἐπαρκῆ. Ἡ κυβέρνησις, καίτοι διατελοῦσα ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ ἐκτὸς τῆς βουλῆς συγκεντρωμένου πλήθους, ἀπέκρουσε τὴν πρότασιν. Γενομένης δὲ πρὸ μυστικῆς συνεδριάσεως οἱ κορυφαῖοι τῶν ἀντιπολιτευομένων ἔλαβον τὸν λόγον, κατακρίνοντες τὰς ἐνεργείας τῆς κυβερνήσεως καὶ τὴν ὑπὸ τοιούτους ὅρους ἀποστολὴν εἰς Κρήτην τῶν θωρηκτῶν, «τὰ ὁποῖα μεταβαίνοντα ἐκεῖ, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ῥάλλη, ὤφειλον ν' ἀποδείξωσιν ὅτι ὑπάρχῃ ἐν βασίλειον Ἑλληνικὸν δυνάμενον νὰ συνδράμῃ τοὺς σφαζομένους ἀδελφούς μας». Καὶ ἀπερρίφθη μὲν ἡ πρότασις, ἀλλ' ἡ κυβερνησις εἶδε καὶ τὴν πτέρυγα αὐτῆς κλονιζομένην, διότι μεταξὺ τῶν ὑπὲρ τῆς προτάσεως ψηφισάντων ἦσαν καὶ δέκα ἐκ τῶν κυβερνητικῶν βουλευτῶν. Τὴν ἐπαύριον δέ, τοῦ δικηγορικοῦ συλλόγου Ἀθηνῶν δίδοντος τὸ παράδειγμα, ψηφίσματα κατέφθανον ἐκ τῶν πλείστων πόλεων τοῦ κράτους, ἐκφράζοντα τὴν εὐχὴν καὶ τὸν πόθον, «ὅπως βασιλεὺς καὶ κυβέρνησις ἐπιδιώξωσι πάσῃ θυσίᾳ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἑνώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου». Ἀπέναντι τῶν πιέσεων τούτων ἡ κυβέρνησις, δώσασα εἰς τὴν βουλὴν τὴν ὑπόσχεσιν, ὅτι ἐν περιπτώσει ἀποστολῆς τουρκικῶν στρατευμάτων ὁ ἑλληνικὸς στόλος θὰ ἔπραττε τὸ καθῆκόν του, ἀπεφάσισε τὴν ἀποστολὴν τοῦ τορπιλλικοῦ στόλου εἰς τὰ Κρητικὰ ὕδατα. Ἡ ἀποστολὴ ἄλλως τε αὕτη ἦν ἀναγκαία, διότι τὰ ἑλληνικὰ σκάφη, ἐν περιπτώσει πραγματοποιήσεως τῆς θρυλλουμένης καθόδου τουρκικῶν τορπιλλοβόλων ἔμενον ἐκτεθειμένα. Ὑπῆρχε δὲ ἐκ Κωνσταντινουπό-

λεως σημείωμα τοῦ αὐτόθι Ἕλληνος πρεσβευτοῦ, ἀγγέλλον τὴν ἐπικειμένην ἔξοδον τορπιλλοβόλων καὶ τὴν ἀποστολὴν στρατευμάτων. Οὕτω ἡ τορπιλλικὴ μοῖρα ἀποτελουμένη ἐξ 6 μεγάλων τορπιλλοβόλων γερμανικῆς κατασκευῆς καὶ τῆς «Σφακτηρίας» ἀπέπλευσεν ἐκ Ναυστάθμου τὴν νύκτα τῆς Τετάρτης πρὸς τὴν Πέμπτην 29 Ἰανουαρίου. Ἀληθὴς φρενῖτις κατέλαβεν ἐξ ἐνθουσιασμοῦ τὸν λαόν, ὅταν εἶδον τοὺς βασιλεῖς συνοδεύοντας τὸν πρίγκηπα Γεώργιον μέχρι Πειραιῶς. Χιλιάδες λαοῦ συνώδευσαν αὐτὸν ἐν ζητωκραυγαῖς ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, καὶ τὰ κατέχοντα αὐτὸν αἰσθήματα ἐξεδηλοῦντο εἰς ἐπικλήσεις καὶ φράσεις μεστὰς νοημάτων καὶ πόθων ἐθνικῶν.

Ἡ εἴδησις τοῦ ἀπόπλου τοῦ τορπιλλικοῦ στόλου καὶ δὴ ὑπὸ τὸν πρίγκηπα Γεώργιον ἠκούσθη δυσαρέστως εἰς τὴν διπλωματίαν. Οἱ πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐπεσκέφθησαν ἀμέσως τὸν ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐζήτησαν φιλικῶς μετ' ἀπροκαλύπτου ἀνησυχίας ἐξηγήσεις ἐπὶ τοῦ διαβήματος τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἔμαθον δὲ παρ' αὐτοῦ ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἡτοίμασεν ἤδη διακοίνωσιν πρὸς τὰς μεγάλας Δυνάμεις καὶ τὴν Πύλην. Ἡ διακοίνωσις αὕτη ἐπιδοθεῖσα διὰ τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπων αὐτῆς, ἀφ' οὗ πρῶτον ἐξέθηκε διὰ μακρὸν τὸ ἱστορικὸν ὅλων τῶν ἐπαναστάσεων,αἵτινες ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ κρητικοῦ λαοῦ πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ, κατεδείκνυε τὴν κακὴν θέλησιν τῆς Πύλης ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν μεταρρυθμίσεων, τὰς ὁποίας ὁ Κρητικὸς λαὸς ἀπέσπασε παρ' αὐτῆς μὲ τὰ ὅπλα ἀνὰ χεῖρας καὶ τῇ εὐμενεῖ ὑποστηρίξει τῆς Εὐρώπης. Ἀνακεφαλαιοῦσα δὲ κατόπιν ἡ διακοίνωσις τὰ τελευταῖα γεγονότα, τὰ λαβόντα χώραν ἐν τῇ νήσῳ καὶ προκαλέσαντα τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, καθίστα γνωστὸν ὅτι, ἐὰν ἐπετρέπετο τῇ Τουρκίᾳ νὰ στείλῃ νέας ἐνισχύσεις ἐν Κρήτῃ, ἀποτέλεσμα αὐτῶν θὰ ἦτο ἡ ἔναρξις νεωτέρων καὶ χειροτέρων συμφορῶν καὶ ἡ ἐπέκτασις τῆς ἐπαναστάσεως καθ' ὅλην τὴν νῆσον. «Ἡ Ἑλλάς, προσέθετεν ἡ διακοίνωσις, ἥτις εἶνε ἡ πρωτίστως ἐνδιαφερομένη δύναμις, διότι ὁ πληθυσμὸς τῆς νήσου εἶνε κατὰ τὰ τέσσαρα πέμπτα ἑλληνικός, καὶ οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοι ἀριθμοῦνται κατὰ χιλιάδας, εὑρίσκεται ἐν τῇ ἀνάγκῃ, ἐὰν τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο παρουσιασθῇ, ν' ἀντισταθῇ δι' ὅλων της τῶν δυνάμεων, ὅπως ἐκμηδενίσῃ τὴν ἀποστολὴν νέων στρατευμάτων ὑπὸ τῆς Τουρκίας. Ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις ποιεῖται γνωστόν, ὅτι τὸ

πᾶν ἔπραξε μέχρι τοῦδε, κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτῆς τῆς Ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ξένων προξενικῶν πρακτόρων, ὅπως διατηρήσῃ τὴν τάξιν ἐν Κρήτῃ, καθησυχάσῃ τὰ πνεύματα καὶ ἀποφύγῃ τὴν χῦσιν αἵματος. Ἀλλ' εἶνε πεπεισμένη ἐκ τῶν προσφάτων γεγονότων, τα ὁποῖα ἔκαμαν τὴν Εὐρώπην νὰ ριγήσῃ ἐκ φρίκης, ὅτι αἱ μεταρρυθμίσεις, τὰς ὁποίας ἔστερξεν ἐσχάτως ἡ Πύλη, εἶνε ἀνεπαρκεῖς. Φρονεῖ δὲ ὅτι ἡ μόνη λύσις, ἥτις ἐπιβάλλεται ἤδη καὶ ἥτις θὰ ἠδύνατο ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν καὶ τὴν εἰρήνην ἐν τῇ νήσῳ, θὰ ἦτο ἡ ἀπὸ τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἀπελευθέρωσις καὶ ἡ ἐντελὴς αὐτῆς ἀνεξαρτησία διὰ τῆς ἑνώσεώς της μετὰ τῆς μητρὸς πατρίδος, ἥτις ἐκηρύχθη πολλάκις καὶ ἐσχάτως ἀκόμη ὑπὸ τοῦ κρητικοῦ λαοῦ».

Ἡ δὲ πρὸς τὴν Πύλην διακοίνωσις διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεως Μαυροκορδάτου περιεῖχε τὴν δήλωσιν ὅτι «ἡ Ἑλλὰς εἶνε ἠναγκασμένη νὰ παρεμποδίσῃ τὴν ἀποβίβασιν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων εἰς τὴν νῆσον μετὰ τὴν στάσιν, ἣν ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατὸς ἔλαβεν ἐν Χανίοις καὶ ἀλλαχοῦ, ἑνωθεὶς μετὰ τοῦ φανατικοῦ ὄχλου καὶ σφαγιάσας χιλιάδας ὁμοφύλων. Συγχρόνως δὲ ὁ ἐν Ἀθήναις Τοῦρκος πρεσβευτής, ὅστις ἐν συνεντεύξει πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν ἐζήτησε τὴν ἀνάκλησιν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, διότι ἡ παρουσία τῶν σκαφῶν αὐτοῦ ἐξῆπτε τὰ πνεύματα τῶν Ὀθωμανῶν, ἐλάμβανε τὴν ἀπάντησιν ὅτι τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα δὲν ἠδύναντο ν' ἀνακληθῶσιν, ἐφ' ὅσον οἱ λόγοι, οἵτινες ἐπήνεγκον τὴν παρουσίαν των, δὲν ἔπαυον ὑφιστάμενοι.

Ἡ Πύλη εἰς ἀπάντησιν δι' αἰτήσεώς της, ὑποβληθείσης τὴν 30 Ἰανουαρίου εἰς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτάς, ὡς ἐφωρούς τῆς ἐν Κρήτῃ κατ' Αὔγουστον γενομένης διευθετήσεως, ἐζήτησεν, ὅπως αἱ δυνάμεις κωλύσωσι τὴν Ἑλλάδα πάσης ἐπεμβάσεως εἰς τὰ Κρητικὰ πράγματα, καὶ διέταξε τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἐν τοῖς συνόροις στρατοῦ αὐτῆς ἀπό τε τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου, ἐνίσχυσιν εἰς ἣν ἀνταπεκρίθη ἡ κυβέρνησις, ἀποστείλασα εἰς τοὺς παραμεθορίους σταθμοὺς τὰ διαθέσιμα στρατιωτικὰ σώματα. Οἱ δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευταὶ παρέπεμψαν τὴν αἴτησιν τῆς Πύλης εἰς τὰς κυβερνήσεις των καὶ ἐν συνεδριάσει, ἣν ἔσχον τὴν ἐπιοῦσαν τῆς ἐπιδόσεως αὐτῆς, ἀπεφάσισαν νὰ συστήσωσιν ἀπὸ κοινοῦ τὴν διεθνῆ κατοχὴν τῶν Χανίων, τῆς Ρεθύμνης καὶ τοῦ Ἡρακλείου. Οὐχ' ἧτ-

τον ἀπέτρεψαν τὴν Τουρκίαν ἀπὸ τῆς ἀποστολῆς νέων στρατευμάτων εἰς τὴν νῆσον. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ τὴν διακοίνωσιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως αἱ εὐρωπαϊκαὶ κυβερνήσεις, εἰς ἃς τὸ διπλωματικὸν τοῦτο ἔγγραφον ἐπεδόθη, ἀπήντησαν ὅτι λαμβάνουσιν αὐτὸ ὑπὸ σημείωσιν. Ἡ ἐπέμβασις ἐν τούτοις τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰ τῆς Κρήτης ἐθεωρήθη πάραυτα ὡς κίνδυνος διὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν εἰρήνην. Παρὰ τὰς φιλελληνικὰς δηλώσεις τοῦ Γλάδστωνος αἱ ἀγγλικαὶ ἐφημερίδες, αἱ ἐκφράζουσαι τὴν γνώμην τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, ἐθεώρησαν τὴν ἐπέμβασιν τῆς Ἑλλάδος ὡς πρόκλησιν κατὰ τῆς Εὐρώπης, ὁ δὲ Κούρζων ἀνέλαβεν ἐν τῇ ἀγγλικῇ βουλῇ νὰ μειώσῃ τὴν ἐκ τῶν ἐν Χανίοις γεγονότων ἐντύπωσιν, δηλῶν ὅτι ἡ στάσις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ὑπῆρξεν ἐξαίρετος καὶ ὅτι οἱ χριστιανοὶ μᾶλλον ἦσαν ἐπιτιθέμενοι. Τὴν αὐτὴν στάσιν ἐτήρησε κατὰ τὸ πλεῖστον ὁ Γαλλικὸς τύπος. Μόνον δὲ ἐν Ἰταλίᾳ ἐξεδηλώθησαν γενικῶς φιλελληνικαὶ διαθέσεις, καὶ συνίστατο ἅμα τῇ εἰδήσει τῆς ἐπεμβάσεως τῆς Ἑλλάδος φιλελληνικὸν κομιτᾶτον ἐν Νεαπόλει πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἀγῶνος τῆς Κρήτης. Ὁ δὲ «Ν. Ἐλεύθερος Τύπος» τῆς Βιέννης, δίδων νύξεις τῶν σκέψεων τοῦ αὐστριακοῦ ἀνακτοβουλίου, ἔγραφε πρὸς τοῖς ἄλλοις.«Ὀφείλουσιν οἱ ἐν Ἀθήναις ὅσον καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ Χριστιανοὶ νὰ ἐννοήσωσιν, ὅτι ἀφοῦ ὅλαι αἱ δυνάμεις συνεργάζονται πρὸς διατήρησιν τῆς Τουρκικῆς ἀκεραιότητος, ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις θὰ μείνῃ κατ' ἀνάγκην ἄνευ ἀποτελέσματος. Ὑπερτιμᾷ πολὺ τὰς δυνάμεις της ἡ Ἑλλ.Κυβέρνησις,ἐὰν πιστεύῃ ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Κρήτης δύναται νὰ λυθῇ, ἐφ' ὅσον κατ'αὐτοῦ συνηγορεῖ τὸ κοινὸν περὶ εἰρήνης συμφέρον τῆς Εὐρώπης, καὶ ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο μόνη αὕτη καλεῖται νὰ λύσῃ. Διὰ τοιούτου εἴδους λύσιν δὲν εἶνε τόσον ἰσχυρὰ ἡ Ἑλλάς, ἐὰν δέ, ἐπιπολαίως σκεπτομένη, περιπλακῇ χάριν τῆς Κρήτης εἰς μεμονωμένον κατὰ τῆς Τουρκίας πόλεμον, ἀσφαλῶς τὸ τόλμημά της τοῦτο θὰ πληρώσῃ ἀκριβά».

Ἀλλ' αἱ ἐκ Βιέννης συμβουλαὶ ἤρχοντο πλέον πολὺ ἀργά. Ἐξογκουμένου τοῦ λαϊκοῦ ῥεύματος ἐν Ἀθήναις καὶ καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, οἱ διευθύνοντες τὰ τοῦ κράτους παρεσύρθησαν. Τὴν 31 Ἰανουαρίου ἡ Α.Μ. ὁ Βασιλεὺς ἐλάμβανε τηλεγράφημα τοῦ πρίγκηπος Γεωργίου. δι' οὗ ἠγγέλλετο αὐτῷ ὁ ἀπόπλους ἐκ Μήλου τοῦ τορπιλλικοῦ στόλου διὰ τὰ Κρητικὰ ὕδατα. Τὴν ἐπιοῦσαν τῆς λήψεως τοῦ τηλεγραφήματος τούτου, βασιλεὺς καὶ κυβέρνησις προέβαινον εἰς ἀποφάσεις,

αἵτινες ἔμελλον νὰ ἔχωσι μεγίστας συνεπείας ἐπὶ τῶν τυχῶν τοῦ ἔθνους. Ἀπὸ τῆς ἐπιδόσεως τῆς πρὸς τὰς Δυνάμεις διακοινώσεως περὶ τοῦ ἀπόπλου τοῦ τορπιλλικοῦ στόλου, πρὸς παρεμπόδισιν τῆς ἀποβάσεως τουρκικῶν στρατευμάτων εἰς τὴν νῆσον, καὶ τῆς ἐπισήμου δράσεως τῆς Ἑλλάδος δὲν ὑπελείπετο εἰμὴ ἓν βῆμα. Τὴν τυπικὴν ἐπέμβασιν τῆς Ἑλλάδος ἐσημείωσεν ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς Κρήτην. Οὐσιαστικῶς ὅμως ἡ ἐπέμβασις αὐτῆς εἶχε συντελεσθῇ, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐδήλωσε πρὸς τὰς δυνάμεις, ὅτι δὲν ἐννοεῖ νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὴν κυρίαρχον τὴν ἀποστολὴν στρατευμάτων εἰς τὴν νῆσον. Ἐὰν δὲ ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐβράδυνεν ἐπί τινας ἡμέρας, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ἀναβλητικὸν πνεῦμα τοῦ Ἕλληνος πρωθυπουργοῦ, διότι ἤδη ὁ βασιλεύς, ὅστις ἔβλεπε τὴν ἐν τῷ τόπῳ θέσιν αὐτοῦ οὐχὶ εὐχάριστον, συνέλαβε τὸ σχέδιον τῆς δημιουργίας τετελεσμένου τινὸς γεγονότος πρὸς ἀνόρθωσιν τοῦ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῆς 12 Μαΐου διαπραχθέντος σφάλματος. Ἀλλὰ δυστυχῶς τὰ σφάλματα φαίνεται ὅτι ἦσαν μοιραίως ἀπαραίτητα εἰς τὰς ἐνεργείας τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, διότι ὅ,τι ἀπετολμήθη τὴν 1 Φεβρουαρίου, ἠδύνατο νὰ γείνῃ μετὰ λόγου καὶ πολλῶν ἐλπίδων προκαταλήψεως τῶν ἀποφάσεων τῆς Εὐρώπης ἀμέσως τὴν ἐπιοῦσαν τῶν ἐν Χανίοις συμβάντων. Πλὴν ἀπὸ τῆς 23 Ἰανουαρίου μέχρι τῆς πρώτης Φεβρουαρίου ἐδόθη καιρὸς εἰς τὴν Εὐρώπην νὰ συνασπισθῇ ἐκ νέου, ἡ δὲ εἰς Κρήτην ἐκστρατεία ἀπετολμήθη, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ πρότασις περὶ διεθνοῦς κατοχῆς τῆς Κρήτης ἦν ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀνακτοβουλίων. Τῆς προτάσεως ταύτης ἐλάμβανε γνῶσιν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὴν τελευταίαν στιγμήν, ἡ νὺξ δὲ τῆς 31 Ἰανουαρίου πρὸς τὴν 1 Φεβρουαρίου ὑπῆρξε κρίσιμος. Ὁ βασιλεὺς κατὰ ταύτην ἐλάμβανε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἀποφάσεως, βασιλεία δὲ καὶ κυβέρνησις εὑρέθησαν σύμφωνοι εἰς τὸ ὅτι ἔδει νὰ προκαταλάβωσι τὸ εὐρωπαϊκὸν διάβημα δι' ἑλληνικῆς κατοχῆς, καὶ τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ πτῶσις τῶν Χανίων μετὰ τὴν ἀπόβασιν τῶν ἐξ Ἑλλάδος ἐθελοντικῶν σωμάτων ἐκρίνετο ὡς ἐπικειμένη. Ἐντὸς ὀλίγων ὡρῶν ἡτοιμάσθη ὁ στρατὸς τῆς κατοχῆς ἐκ τῶν ἐνόντων, χίλιοι πεντακόσιοι ἐν συνόλῳ ἄνδρες ἀποτελούμενοι ἐκ τῶν ἑξῆς σωμάτων :

Ἐκ τοῦ πεζικοῦ ἓν τάγμα τοῦ 1ου Συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ἰσαϊρόφσκην καὶ τοὺς λοχαγοὺς Κυπριανόν, Λεούσην,

Ἀγγελίδην, Μπαλίλην. Ἕν τάγμα τοῦ 7ου Συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ι. Κωνσταντινίδην καὶ τοὺς λοχαγοὺς Μπάρπανον, Τσανάκαν, Παπαγεωργιάδην καὶ Πολίτην.

Εἷς λόχος εὐζώνων ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ῥαπτάκην καὶ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Μαυρολίδην, Πρινάρην καὶ Σαχτούρην.

Ἐκ τοῦ πυροβολικοῦ μία πυροβολαρχία ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Βαρούχαν καὶ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Ῥέγκλην, Τόλιαν, Πάλην, Παπαχρήστου, Κοτσελόπουλον, Μιχαηλίδην, Κριάρην καὶ Μαρκουλάκον.

Ἐκ τοῦ μηχανικοῦ ἓν τάγμα ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Τζαβέλλαν καὶ τοὺς λοχαγοὺς Μόστραν, Μαθιόπουλον, Γεωργαντᾶν καὶ Μαλάμον.

Προϊστάμενος τοῦ χειρουργείου ὁ ἰατρὸς Βελλίνης. Τοῦ στρατοῦ τούτου γενικὸς ἀρχηγὸς διωρίσθη ὁ ὑπασπιστὴς τοῦ βασιλέως Τιμολέων Βάσσος συνταγματάρχης τοῦ πυροβολικοῦ, διοικητὴς δὲ αὐτοῦ ὁ συνταγματάρχης τοῦ πεζικοῦ Δημ. Σταΐκος, ἔχων ὑπασπιστὴν τὸν λοχαγὸν Παρασκευόπουλον, καὶ ἀρχηγὸς τοῦ ἐπιτελείου ὁ ἀντισυνταγματάρχης Ἰωάννης Λυμπρίτης. Ἡ δύναμις αὕτη ἦν πολὺ μικρά, δι' ὃν σκοπὸν προωρίσθη, ἀλλ' ἡ ἐσπευσμένη λῆψις τῆς ἀποφάσεως δὲν ἐπέτρεπε τὴν συγκέντρωσιν μεγαλειτέρας δυνάμεως. Ὁ τακτικὸς στρατὸς κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην εὑρέθη εἰς τὸ ἐλάχιστον τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, χάριν δὲ τῆς ἐνισχύσεως τῶν συνόρων καὶ τῆς ἀναπληρώσεως τῆς ἐκπεμπομένης δυνάμεως εὑρέθη ἡ κυβέρνησις εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ καλέσῃ ὑπὸ τὰ ὅπλα δύο σειρὰς ἐφέδρων, τὴν ἰδίαν ἐκείνην ἡμέραν, τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1872 καὶ 1873 γεννηθέντων.

Ἄλλως τε ἡ κυβέρνησις ὑπελόγιζεν ἐπὶ τῶν πολυαρίθμων ἐπαναστατικῶν δυνάμεων, τὰς ὁποίας ὁ ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς ἠδύνατο νὰ ὀργανώσῃ καὶ χρησιμοποιήσῃ. Ἡ ἀναχώρησις διετάχθη νὰ γείνῃ αὐθημερόν, ὁ δὲ ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς ἐλάμβανε ἀπερχόμενος τὴν ἑξῆς διαταγήν, δημοσιευθεῖσαν ἐν τῇ ἐφημερίδι τῆς κυβερνήσεως.

«Ἀριθ. 6,671

«ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν

Πρὸς

τὸν Ἀρχηγὸν τοῦ σώματος τῆς Κατοχῆς τῆς Κρήτης Συνταγματάρχην τοῦ Πεζικοῦ Βάσσον Τιμολέοντα.

«Τὰ ἐν Κρήτῃ διαπραχθέντα μέχρι τοῦδε ἐπήνεγκον εἰς τὴν δυστυχῆ νῆσον ἀληθῆ ἀναρχίαν, καθ' ἣν αἱ οἰκογένειαι τῶν Χριστιανῶν καὶ ἡ περιουσία αὐτῶν ἔμειναν ἐκτεθειμένα εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἀχαλινώτου φανατισμοῦ καὶ εἰς τὴν διαρπαγὴν τοῦ ὄχλου.

«Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δὲν ἠδύνατο ἐπὶ πλέον ν' ἀνεχθῇ τὴν ἀξιοθρήνητον κατάστασιν, εἰς ἣν περιήχθησαν οἱ ἐπὶ τῆς νήσου ὁμόφυλοι πληθυσμοί, μεθ' ὧν συνδέεται διὰ τῆς θρησκείας καὶ δεσμῶν ἱερῶν.

«Διὰ τοῦτο ἀπεφάσισε ν' ἀποστείλῃ στρατόν, ὅπως καταλάβῃ τὴν νῆσον, ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν καὶ τὴν εἰρήνην ἐν αὐτῇ· τοῦ στρατοῦ δὲ τούτου τὴν διοίκησιν ἐνεπιστεύθη εἰς ὑμᾶς.

«Ἀποβιβαζόμενος μετὰ τοῦ ὑφ' ὑμᾶς στρατοῦ εἰς Κρήτην καὶ ἐν καταλλήλῳ μέρει, θέλετε ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου τοῦ Α' καταλάβει τὴν νῆσον ταύτην, ἀποδιώκων τοὺς Τούρκους ἐκ τῶν φρουρίων καὶ κατέχων αὐτά· πᾶσαν ἐνέργειαν ὑμῶν θέλετε στηρίζει εἰς τοὺς κειμένους Ἑλληνικοὺς νόμους ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως καὶ ὑπ' εὐθύνην τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως.

«Ἅμα τῇ ἀποβιβάσει ὑμῶν θέλετε ἐκδώσει τὴν σχετικὴν προκήρυξιν περὶ τῆς κατοχῆς.

«Ἐν Ἀθήναις, τῇ 1 Φεβρουαρίου 1897.

Ὁ Ὑπουργὸς
Ν. Σμόλενιτς»

Ἀλλ' ἡ διαταγὴ αὕτη ἦτο ἓν ἐπὶ πλέον δεῖγμα τῆς ἐπιπολαιότητος καὶ τῆς ταραχῆς, μεθ' ἧς ἐλαμβάνοντο αἱ ἀποφάσεις τῆς κυβερνήσεως, τεκμήριον δὲ ἐλλείψεως καὶ τῆς ἐλαχίστης διπλωματικῆς περινοίας καὶ πολιτικῆς συνέσεως. Διὰ τῆς διαταγῆς, ἥτις ἐδίδετο εἰς τὸν Βάσσον, ὅπως ἀποβιβαζόμενος εἰς τὴν νῆσον, λάβῃ κατοχὴν αὐτῆς καὶ τῶν φρουρίων, ἀποδιώκων τοὺς Τούρκους καὶ ἐφαρμόζων τοὺς ἑλληνικους

νόμους, οὐδεμία ὑπελείπετο γέφυρα ὑποχωρήσεως, ἐν περιπτώσει δυσαρέστου τροπῆς τῶν πραγμάτων. Ἡ δὲ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐδείκνυε διὰ ταύτης τοὺς σκοποὺς αὐτῆς ἀντικειμένους ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ διεθνοῦς δικαίου εἰς τὰ κρατοῦντα μεταξὺ τῶν ἐθνῶν νόμιμα, μεταβαίνουσα ἄνευ κεκηρυγμένου πολέμου νὰ ὑφαρπάσῃ χώραν ἀνήκουσαν εἰς ἕτερον κράτος. Ἀντὶ τῆς καταφώρου ταύτης ἀθετήσεως τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἠδύνατο νὰ διακηρύξῃ ὅτι, ἐν τῷ πρὸς τοὺς ὁμοφύλους καθήκοντι ἀπέστελλε τὸν στρατὸν αὐτῆς, ὅπως ἐπαναφέρῃ τὴν τάξιν καὶ προλάβῃ τὴν περαιτέρω αἱματοχυσίαν ἐν Κρήτῃ. Ὁ τύπος οὗτος ἦν διεθνῶς ἀποδεδεγμένος, ἐφηρμόσθη δὲ πολλάκις ὑπὸ τῶν μεγάλων δυνάμεων ὡς ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας ἐν Αἰγύπτῳ. Τοιουτοτρόπως δὲ ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις δεικνύουσα εὐλάβειαν πρὸς τὰ διεθνῆ νόμιμα, ἐὰν μὲν ἐπετύγχανε τὸ σχέδιον αὐτῆς ἠδύνατο νὰ διϊσχυρισθῇ κατόπιν, ὡς ἡ Ἀγγλία ἐν Αἰγύπτῳ, ὅτι ἡ διατήρησις τῆς τάξεως ἀπῄτει τὴν διαρκῆ κατοχὴν ἢ καὶ τὴν προσάρτησιν τῆς νήσου. Ἐν περιπτώσει δὲ ἀποτυχίας καὶ πιέσεως ὑπὸ τῆς Εὐρώπης θὰ ἠδύνατο εἰς πᾶσαν στιγμὴν εὐσχήμως νὰ ὑποχωρήσῃ, παραδεχομένη ὅτι ὁ στρατὸς αὐτῆς ἐπανέφερεν ἤδη τὴν τάξιν. Μὴ πράξασα δὲ τοῦτο καὶ διὰ τῆς διαταγῆς ἐκείνης προκαλέσασα τὰς δυνάμεις, παρώργισεν αὐτὰς καὶ ἀπεξενώθη τῶν συμπαθειῶν τῶν συντηρητικῶν στοιχείων τῆς Εὐρώπης. Πόσην δὲ σημασίαν εἶχεν ἡ ἀβουλία αὕτη καὶ πόσον ἔβλαψε τὰ ἐν γένει ἐθνικὰ συμφέροντα καὶ τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης, ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅτε οἱ Εὐρωπαῖοι ἀπέκρουσαν πᾶσαν συμμετοχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς τὰς προσπαθείας αὐτῶν πρὸς ἐπαναφορὰν τῆς τάξεως καὶ ἀπῄτησαν τὴν ἀπομάκρυνσιν αὐτοῦ ὡς στοιχείου ἀταξίας. Ἐν ᾧ ἐὰν ἡ πρότασις περὶ συμπράξεως αὐτοῦ εἰς τὰ τῆς διεθνοῦς κατοχῆς ἐγίνετο δεκτή, ὁ πόλεμος θ' ἀπεσοβεῖτο καὶ τὸ κρητικὸν ζήτημα ἐλύετο ὑπὲρ ἡμῶν.

Ἡ κυβέρνησις προσεπάθησε νὰ τηρήσῃ ὅσον τὸ δυνατὸν μυστικὴν τὴν ἀποστολὴν τοῦ στρατοῦ εἰς Κρήτην, διὸ καὶ ἐκρατήθησαν ἐπὶ μίαν ἡμέραν πάντα τὰ κρυπτογραφικὰ τηλεγραφήματα τῶν ξένων διπλωματικῶν ἀντιπροσώπων. Οὐχ ἧττον ἡ ἀναχώρησις τοῦ στρατοῦ ἐξ Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς ἐγένετο μετά τινος πανηγυρικότητος. Ὁ Διάδοχος μεταβὰς εἰς τοὺς στρατῶνας τῶν παραπηγμάτων, ἔνθα χιλιάδες πολιτῶν συνωθοῦντο ἐν ἱερῷ ἐνθουσιασμῷ, προσεφώνησε τὸν ἀπερχόμενον στρατόν. «Ἐκεῖ ποῦ πηγαίνετε, εἶπε, μὴ λησμονεῖτε

ὅτι εἶσθε Ἕλληνες καὶ ὅτι ἡ πατρὶς εἰς σᾶς στηρίζει τὰς ἐλπίδας τοῦ ἐνδόξου ὀνόματός της». Πρὸ τῆς Πύλης δὲ τοῦ Ἀδριανοῦ ἀνέμενον ἐφ' ἁμάξης ἡ Βασίλισσα μετὰ τῶν πριγκηπισσῶν Σοφίας καὶ Μαρίας, τὰς ὁποίας ἐζητωκραύγασε καὶ προσεφώνει τὸ παρακολουθοῦν πλῆθος, τὸ ὁποῖον ἐκ τῶν ὀλίγων λόγων τοῦ Διαδόχου, καὶ ἂν δὲν ἐγνώριζεν, ἦτο ἱκανὸν νὰ μαντεύσῃ ποῦ μετέβαινεν ἡ δρὰξ ἐκείνη τῶν Ἑλλήνων πολεμιστῶν. Ἐν Πειραιεῖ κατὰ τὴν ἐπιβίβασιν τοῦ στρατοῦ τούτου εἰς τὰ ἐμπορικὰ ἀτμόπλοια «Θέτις» καὶ «Πέλοψ» ἀληθὴς πανήγυρις ἐτελέσθη. Καὶ ἦν δυνατὸν νὰ ἴδῃ τις τότε τοὺς γενναίους πόθους μεγάλου λαοῦ, πάντοτε εἰς μεγάλα ἔργα ὀργῶντος καὶ συναισθανομένου τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ καὶ τὸ βάρος αὐτῆς ὡς ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος του. Καὶ ἦν ἀληθῶς ἱερὰ καὶ ἱστορικὴ ἡ στιγμὴ ἐκείνη, διότι πρώτην φορὰν μετὰ μακροὺς αἰῶνας ἐξήρχετο στρατὸς ἑλληνικὸς ἀπὸ τοῦ λιμένος Πειραιῶς φέρων τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν δᾷδα τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς δούλους ἀδελφούς. Ἐὰν ἔσχεν ἀντίθετον τοῦ προσδοκωμένου ἀποτελέσματος καὶ ἄλλο τέλος ἡ ἐκστρατεία αὕτη ἕνεκεν ἀντιξόων περιστάσεων καὶ πολιτικῶν λαθῶν, πλὴν μεταξὺ ἡμῶν καὶ ὑμῶν, μεταξὺ τῶν δούλων καὶ τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων θὰ παραμείνῃ πάντοτε ἡ ἀνάμνησις αὐτῆς ὡς τὸ ἁπτότερον σημεῖον τῶν ἐθνικῶν δεσμῶν καὶ ὡς ἀρραβὼν διὰ τὸ μέλλον. Τὴν ἑσπέραν περὶ τὴν ἕκτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τῆς 1 Φεβρουαρίου ὁ μεταγωγικὸς στόλος ἀπέπλευσε, κομίζων τοὺς Ἕλληνας μαχητὰς εἰς Κρήτην. Ταὐτοχρόνως δὲ ἀπέπλεε μετ' αὐτοῦ τὸ ἀγγλικὸν τορπιλλοβόλον «Dragon» κομίζον τὴν εἴδησιν εἰς τοὺς ναυάρχους. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν οἱ ἐν Ἀθήναις πρέσβεις τῶν Μ. Δυνάμεων, λαβόντες γνῶσιν τῶν ἀποφασισθέντων καὶ ἐκτελεσθέντων ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, συνήρχοντο εἰς διάσκεψιν καὶ περὶ τὴν ἑσπέραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ στρατὸς τῆς κατοχῆς ἀπήρχετο τοῦ Πειραιῶς, προέβαινον εἰς κοινὸν διάβημα παρὰ τῇ κυβερνήσει διὰ προφορικῆς διακοινώσεως ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι· Οἱ πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων μετὰ λύπης βλέπουσι τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν λαμβάνουσαν στάσιν, τείνουσαν πρὸς διατάραξιν τῆς εἰρήνης, καὶ ἐφιστῶσιν ἐπὶ τούτου τὴν προσοχὴν αὐτῆς. Ἐὰν δ' ὡς μανθάνωσιν, ἀληθεύει ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις προέβη εἰς ἐνέργειαν πολεμικὴν διὰ τῆς ἀποστολῆς ἀγημάτων εἰς Κρήτην, καθιστῶσι γνωστὸν εἰς αὐτήν, ὅτι θὰ ὑπέχῃ πᾶσαν τὴν ἐκ τῶν συνεπειῶν

τῆς ἐνεργείας ταύτης εὐθύνην. Ὁ ἐντονώτερον δὲ πάντων ὁμιλήσας ἦν ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γερμανίας καὶ μετ' αὐτὸν ὁ τῆς Αὐστρίας. Εἰς τὴν διακοίνωσιν ταύτην τῶν πρεσβευτῶν ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Σκουζὲς ἀπήντησεν, εἰπὼν ὅτι λαμβάνει ὑπὸ σημείωσιν τὰς δηλώσεις ταύτας: καὶ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῶν πράξεων αὐτῆς, δικαιολογουμένων ὡς ἐκ τῆς ἐν Κρήτῃ καταστάσεως. Ἀλλὰ τὸ διάβημα τοῦτο τῶν πρεσβευτῶν παρῆλθεν ἀπαρατήρητον παρὰ τῇ κοινῇ γνώμῃ ἐν μέσῳ τοῦ κρατοῦντος ἐνθουσιασμοῦ. Καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸν διεδέχθη, ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως εἰδήσεων περὶ τῆς ἀποβάσεως, ἀγωνία, ἧς ὁμοίαν οὐδέποτε πρότερον εἶχε δοκιμάσῃ τὸ ἑλληνικόν. Ἰδίως δὲ τὴν νύκτα τῆς δευτέρας πρὸς τὴν τρίτην Φεβρουαρίου, νύκτα ἀγωνίας, νύκτα φοβερὰν διῆλθεν ὁλόκληρος ἡ πρωτεύουσα.

Οὐδεὶς ἐκοιμήθη, οὐδεὶς ἦτο ἥσυχος. Καὶ ἐνόμιζέ τις ὅτι δὲν ὑπῆρχε νὺξ καὶ δὲν ὑπῆρχεν ὕπνος διὰ τὰ ἐθνικὰ ὄμματα· ὅλα δὲ τὰ κέντρα τῆς πόλεως μεσούσης νυκτὸς ἦσαν πλήρη πολιτῶν ἀγρυπνούντων, ἀδημονούντων, ἀναμενόντων. Τὴν ἐπιοῦσαν δέ, τρίτην Φεβρουαρίου, ἐν ᾧ πάντοτε αἱ εἰδήσεις ἔλειπον, ὁ πρωθυπουργὸς ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς βουλῆς προέβη εἰς τὴν ἐπίσημον ἀνακοίνωσιν τῆς ληφθείσης ἀποφάσεως.—«Ἡ Βουλὴ γνωρίζει ἐξ εἰδήσεων, αἵτινες μεταδίδονται ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, τὰ κατὰ τὴν Κρήτην. Ἡ κυβέρνησις ὅταν συνέβησαν αἱ σφαγαὶ καὶ οἱ ἐμπρησμοὶ τῶν Χανίων καὶ ἡ ἀσφάλεια τῶν Χανίων καὶ ἡ ἀσφάλεια τῶν προσώπων κατεστάθη ἐκεῖ ἐν ἀμφιβόλῳ, ἔκρινεν ὅτι εἶχε καθῆκον νὰ διατάξῃ δύο πλοῖα τοῦ στόλου νὰ καταπλεύσωσιν εἰς Κρήτην, ἵνα συντελέσωσι πρὸς διάσωσιν οὐ μόνον τῶν ἐκεῖ διαμενόντων πολιτῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν ἐπὶ τῆς νήσου Χριστιανῶν, ἐφ' ὅσον κίνδυνοι ἤθελον ἀπειλεῖ αὐτούς. Τὰ πλοῖα ταῦτα κατέπλευσαν εἰς Κρήτην, ἦσαν δ' ἡ «Ὕδρα» καὶ ἡ «Μυκάλη». Ἡ «Μυκάλη» εἶνε ὁπλιταγωγόν. ἤθελε δὲ χρησιμεύσει εἰς τὴν μεταφορὰν τῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες ἤθελον καταλίπει τὴν νῆσον.

Κατόπιν ὅμως ἐλάβομεν εἰδήσεις ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ἀποσταλῶσι τορπιλλοφόρα σκάφη εἰς τὴν Κρήτην, ἐὰν δὲ αἱ εἰδήσεις αὗται ἤθελον ἐπαληθεύσει ἐδημιουργεῖτο βέβαιος κίνδυνος τῶν πλοίων τοῦ στόλου, τὰ ὁποῖα κατέπλευσαν ἐκεῖ· ἀλλὰ πλὴν τούτου ἡ Κυβέρνησις κρίνουσα ὅτι ὤφειλε νὰ ἐνισχύσῃ τὴν περὶ ἧς εἴρηται ναυτικὴν ἀπο-

στολήν, διέταξε τορπιλλικὴν μοῖραν, ἥτις ἀπεστάλη πρὸς τὰ ὕδατα ἐκεῖνα. Ἀλλὰ αἱ ἐκ Κρήτης εἰδήσεις ἐξηκολούθουν νὰ εἶνε τὰ μάλιστα ἀνησυχητικαὶ καὶ ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἀπέβαινον καὶ ὑπερβαλόντως δυσάρεστοι.

Οἱ ἐμπρησμοὶ καὶ αἱ σφαγαί, αἵτινες διεπράχθησαν ἐν Χανίοις, ἦτο ἔργον ὄχι μόνον τοῦ Μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ, ὅστις ὑπὸ φανατισμοῦ ὠθήθη εἰς τοιαῦτα ἐγκλήματα, ἀλλὰ δυστυχῶς ἦτο ἔργον καὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ. Ἡ πόλις τῶν Χανίων ἠρημώθη, οἱ κάτοικοι προσέφυγον εἰς τὴν Χαλέπαν ἢ εἰς ἄλλα μέρη, πολλοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν ἐσώθησαν, διαπορθμευθέντες εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλ' ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι τῆς Κρήτης, ἰδίως ἐν ταῖς πόλεσι τῶν φρουρίων, ἐν τῇ Ῥεθύμνῃ καὶ τῷ Ἡρακλείῳ, τὰ πράγματα ἕως τότε δὲν εἶχον λάβει ἀπειλητικὴν μορφήν, μετ' ὀλίγον ὅμως ὅ,τι διεπράχθη ἐν Χανίοις ἠπειλεῖτο νὰ διαπραχθῇ ἐν Ῥεθύμνῃ καὶ ἐν Ἡρακλείῳ. Προσέφυγον πλοῖα ξένα εἰς τὸ Ἡράκλειον καὶ πλοῖον ἑλληνικόν, ὅπως παραλάβωσι τοὺς πρόσφυγας καὶ τὰς οἰκογενείας, αἵτινες ἠπειλοῦντο διὰ σφαγῶν καὶ διὰ λεηλασιῶν, ἀλλ' ὁ ὄχλος ὁ Μουσουλμανικὸς ἐν Ἡρακλείῳ παρεκώλυσε τὴν ἐπιβίβασιν εἰς τὰ πλοῖα τῶν οἰκογενειῶν τῆς πόλεως. Ἑλληνικὴ λέμβος κατέπλευσε εἰς τὴν ἀποβάθραν φέρουσα τὸν πρόξενον, ἀλλ' οὐδ' ὁ πρόξενος ἐγένετο δυνατὸν ν' ἀποβιβασθῇ, διότι ἅπας αὐτὸς ὁ ὄχλος ἔλαβεν ἐπιθετικὴν κατ' αὐτοῦ στάσιν.

Ὁ ἡμέτερος πρόξενος τότε ἠναγκάσθη νὰ ζητήσῃ λέμβους πλοίων τῶν Δυνάμεων, καὶ μόλις ἐπὶ τοιαύτης λέμβου ἠδυνήθη νὰ ἐπιβιβασθῇ σῶος. Τὴν ἐπιοῦσαν ταῖς παραστάσεσι τῶν Κυβερνητῶν τῶν ξένων πλοίων ὁ Μουτεσαρίφης ὑπεσχέθη, ὅτι ἤθελεν ἐπιτρέψει τὴν ἐπιβίβασιν ἐπὶ τῶν πλοίων τῶν οἰκογενειῶν, ἀλλ' αἱ διαταγαὶ τοῦ Μουτεσαρίφη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκτελεσθῶσι, διότι ὁ ὄχλος ἠγέρθη, καὶ ἐναντίον τῶν διαταγῶν τοῦ Μουτεσαρίφη ἀπειλῶν, παρεκώλυε τὴν ἐπιβίβασιν.

Οὕτως ἀρχὴ δὲν ὑπῆρχε πλέον ἐν Ἡρακλείῳ· ἦτο πλήρης ἀναρχία, διότι αἱ ἀρχαὶ οὐ μόνον δὲν ἠδυνήθησαν νὰ προλάβωσιν ἢ νὰ καταστείλωσι τὰς σφαγὰς καὶ ἐμπρησμοὺς καὶ τὴν λεηλασίαν, ἀλλὰ καὶ ἔφυγον ἐκ Χανίων καταλιποῦσαι τὴν πόλιν. Ἐν Ἡρακλείῳ καὶ Ῥεθύμνῃ ἡ ἀναρχία ὡσαύτως ἐπεκράτησεν. Αἱ διαταγαὶ τοῦ Μουτεσαρίφη δὲν ἠκούοντο, αἱ παραστάσεις τῶν κυβερνητῶν τῶν ξένων πλοίων ἀπέβαινον μάταιαι. Ὑπελάβομεν λοιπὸν ὅτι εἴχομεν καθῆ-

κον νὰ ἐκτείνωμεν τὴν ἀπόφασιν, ἣν εἴχομεν λάβει ἀπ' ἀρχῆς, ἤτοι τὴν πρόνοιαν, ὅπως συντελέσωμεν εἰς τὴν διάσωσιν τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Διὰ τοῦτο διετάξαμεν σῶμα στρατοῦ, ἵνα μεταβῇ εἰς Κρήτην, ὅπως συντελέσῃ ν' ἀποκατασταθῇ ἡ τάξις καὶ νὰ προστατεύσῃ τοὺς Χριστιανούς, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ ἠπειλεῖτο, ἡ δὲ περιουσία εἶχε προτεθῇ εἰς διαρπαγήν. τὸ σῶμα δὲ τοῦτο τοῦ στρατοῦ ἀνεχώρησε τὸ Σάββατον».

Αἱ ἀνακοινώσεις αὗται τοῦ πρωθυπουργοῦ ἐξήγειραν ζωηρότατον ἐνθουσιασμὸν ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ βουλευτηρίου, ὃν ἐπεσφράγισεν ἡ παρὰ τοῦ προέδρου τῆς βουλῆς ἀνακοίνωσις θερμοτάτου τηλεγραφήματος τῶν ἰταλῶν βουλευτῶν (*).

Ἡ ἀγωνία τῶν Ἀθηναίων ἐλύθη μόλις τὴν ἑσπέραν τῆς 3 Φεβρουαρίου, ὅτε ἔφθασεν ἐκ Κρήτης ἡ εἴδησις τῆς ἀκωλύτου ἀποβιβάσεως τοῦ στρατοῦ. Τὰ φέροντα τὸν στρατὸν τῆς κατοχῆς τρία πλοῖα διηυθύνθησαν εἰς Μῆλον, ἐκεῖθεν δὲ ἀπέπλευσαν τὴν 2 ὥραν τῆς ἐπιούσης 2 Φεβρουαρίου καὶ μετὰ πλοῦν μιᾶς ὥρας συνήντησαν ἐν τῷ ἀνοικτῷ πελάγει τὴν Σφακτηρίαν, ἐφ' ἧς ἐπέβαινεν ὁ πρίγκηψ Γεώργιος μετὰ τοῦ τορπιλλικοῦ στόλου. Ὁ πρίγκηψ ἐρχόμενος ἐκ Χανίων,

---

(*) Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο εἶχεν ὡς ἑξῆς.

ΝΕΑΠΟΛΙΣ 1)13 Φεβρουαρίου

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟΝ ΒΟΥΛΗΣ

Ἀθήνας

« Ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ δημοσίου δικαίου, τὸ ὁποῖον ἀπεκατέστησε τὴν ἑνότητα τῆς Ἰταλίας, παρακολουθοῦμεν δι' ὅλων μας τῶν εὐχῶν τὸ Ἑλληνικὸν κίνημα τὸ ἐκδηλωθὲν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικωτάτης Κρήτης, τῆς ἡρωϊκῶς ἐπαναστησάσης κατὰ τῆς Μουσουλμανικῆς βαρβαρότητος, τῆς ἐπὶ μακρὸν χρόνον προστατευθείσης ὑπὸ τῆς ὑποκριτικῆς πολιτισμένης εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας.

« Ἡ ψυχὴ τῆς Ἰταλίας αἰσθάνεται ἑαυτὴν σήμερον ὡς ψυχὴν Ἑλληνικήν, ὡς ἐπίσης συμπαθεῖ καὶ διὰ πάντα λαὸν ζητοῦντα δι' ἔργων τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ.

« Ἐκ τῆς κοινότητος ταύτης τῶν αἰσθημάτων θὰ προέλθῃ ἡ νίκη.

Οἱ βουλευταὶ

Μπόβιο, Ἰμβριάνης Ποέριο, Παντζίνη, Γκαετάνι, Ἀντώνιο. Οἱ πρώην βουλευταὶ Μιραμπέλο καὶ Σαμότης. Ὁ καθηγητὴς Δὲ Σιμόνι.

ὅπου πρὸ ὀλίγου ἔσχε συνέντευξιν μετὰ τοῦ Ἄγγλου ναυάρχου, ἀνῆλθεν ἐπὶ τοῦ Πέλοπος καὶ συνωμίλησεν ἐπ' ὀλίγον μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς κατοχῆς περὶ τῆς ἐν Χανίοις καταστάσεως. Μεθ' ὃ τὰ τρία πλοῖα τὴν ἕκτην ἑσπερινὴν ὥραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας προσήγγισαν εἰς τὰς κρητικὰς ἀκτὰς ἐν τῷ ὅρμῳ τοῦ Κολυμβαρίου παρὰ τὴν Μονὴν τῆς Γωνιᾶς, ἐκεῖ ἀκριβῶς ἔνθα πρὸ τριῶν περίπου αἰώνων ἀποβιβασθεῖσαι αἱ ὀρδαὶ τῶν Γιαννιτσάρων ἔπηξαν ἐπὶ τῆς ἀτυχοῦς νήσου τὴν ἐρυθρᾶν σημαίαν τοῦ προφήτου. Ὁ ὅρμος τοῦ Κολυμβαρίου εἶνε σχεδὸν τὸ ὅριον τῶν ἐπαρχιῶν Κυδωνίας καὶ Κισσάμου, ὑπάγεται δὲ εἰς τὴν τελευταίαν. Ὁ πληθυσμὸς αὐτοῦ καὶ ὁ συνοικισμὸς ἀποτελεῖται ἐξ εἴκοσιν οἰκιῶν καὶ ἑξήκοντα κατοίκων διενεργούντων τὸ ἐμπόριον τῶν προϊόντων τῶν πέριξ χωρίων. Ἀπὸ τοῦ χωρίου Πλατανιὰ τῶν Κυδωνιῶν ἀπέχει 2 ὥρας καὶ 3 $^1/_2$ ἐκ Χανίων. Ἀνατολικῶς δὲ τοῦ ὅρμου Κολυμβαρίου καὶ εἰς ἀπόστασιν δέκα λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπ' αὐτοῦ εὑρίσκεται ἡ Μονὴ τῆς Γωνιᾶς, ἐκτισμένη ἐπὶ μικροῦ λοφίσκου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου δύναταί τις νὰ κατοπτεύσῃ τὰ πέριξ. Παραπλεύρως δὲ τῆς Μονῆς, ἥτις εἶνε ἱστορικὴ διὰ τὴν κατὰ τὸ 1866 συναφθεῖσαν αὐτόθι μεγάλην μάχην, (*) ῥέει ὁ ποταμὸς Ταυρωνίτης, ὅστις χωρίζει τὰς δύο ἐπαρχίας Κυδωνίας καὶ Κισσάμου. Εἰς τὸν ὅρμον τοῦτον πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ μεταγωγικοῦ στόλου εἶχε προσορμισθῇ ἡ «Θεσσαλία», ἥτις ἀπεβίβασε τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Μανουσογιαννάκην ἐθελοντικὸν σῶμα μετὰ τριῶν πυροβόλων, πεντακισχίλιοι δὲ τοὐλάχιστον Κρῆτες εἶχον συρρεύσει, πληροφορηθέντες τὰ τῆς ἐπικειμένης ἀποβάσεως. Τὴν προσέγγισιν τῶν τριῶν πλοίων οἱ πολεμισταὶ οὗτοι ἐχαιρέτισαν δι' ἀτελευτήτων ζητωκραυγῶν καὶ πυροβολισμῶν ζωηρῶν, μοναχοὶ δ' ἐκ τῆς Μονῆς παρίσταντο ἐκεῖ ὑψοῦντες τὰ ἱερὰ λάβαρα καὶ δοξάζοντες τὸν Θεόν, ὅτι ἠξίωσεν αὐτοὺς νὰ ἴδωσι τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν ὡς ἐλευθερωτὴν εἰς τὸ αἱματοποτισμένον ἔδαφος τῆς νήσου. Τὴν στιγμὴν ταύτην τὴν ἱερὰν ἐρρέμβασαν γενναιαὶ ὁλόκληραι καὶ τὴν προσδοκίαν αὐτῆς ἐξέθρεψαν αἰῶνες καταστροφῶν καὶ ἐρημώσεων. Ἡ δὲ ἀποβίβασις τοῦ στρατοῦ τοῦ ἐλευθέρου βασιλείου ἐπὶ τοῦ δούλου ἐδάφους τῆς ἡρωϊκῆς νήσου ἦτο τὸ στεφάνωμα ὅλων τῶν ἀγώνων αὐτῆς καὶ ἐπέφερε ἀρρήτους συγκινήσεις τόσον εἰς τοὺς ἐλευ-

(*) Καὶ σήμερον ἀκόμη δεικνύονται ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῆς Μονῆς αἱ σφαῖραι τῶν τουρκικῶν πυροβόλων.

θερωτὰς ὅσον καὶ εἰς τοὺς ἐλευθερουμένους. Ἡ ἀποβίβασις ἤρξατο πάραυτα καὶ συνετελέσθη μόλις τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης ἐλλείψει ἐπαρκῶν μέσων. Τὴν νύκτα κατέφθασεν εἰς τὸν ὅρμον, ὅπως προστατεύσῃ τὴν ἀπόβασιν ὁ «Πηνειὸς» ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, τὴν δὲ δεκάτην πρωϊνὴν ὥραν τῆς ἐπιούσης ὁ «Ἀλφειὸς» καὶ ἡ «Ὕδρα» φέρουσα τὸν Γενικὸν Πρόξενον τῆς Ἑλλάδος, τὸν ἐπίσκοπον Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου Νικηφόρον καὶ τὸν γραμματέα Μπάρακλην. Ἡ ἀποβίβασις αὐτῶν τε καὶ τοῦ μοιράρχου Γάϊνεκ ἐγένετο πανηγυρική, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐπαρχίας Κισσάμου Σκαλίδης ἔφερε τὴν ἀπὸ τῆς προτεραίας ὑψωθεῖσαν σημαίαν τῆς ἑνώσεως. Τῆς ἀποβάσεως συντελεσθείσης τὸ ἀρχηγεῖον ἐστήθη ἐν τῇ Μονῇ τῆς Γωνιᾶς καὶ πρὸ αὐτῆς ἀνεγνώσθη ἡ πρὸς τὸν Κρητικὸν λαὸν προκήρυξις τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Κατοχῆς ἔχουσα οὕτω·

Προκήρυξις πρὸς τὸν Κρητικὸν Λαὸν

«Τὰ δεινὰ τὰ ὁποῖα ὑπέστητε ἀπὸ μακρὸν ἤδη χρόνον, καὶ τὰ ὁποῖα ὑφίστασθε ἔτι ἐκ τῆς ἐπικρατούσης πλήρους ἀναρχίας, αἱ καταστροφαὶ τῶν οἰκογενειῶν καὶ περιουσιῶν σας, εὑρισκομένων εἰς τὴν διάθεσιν ἀχαλινώτου φανατισμοῦ καὶ τὴν διαρπαγὴν βαρβάρου ὄχλου ἐξήγειραν τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα καὶ συνεκίνησαν τὸν Ἑλληνισμὸν ὁλόκληρον.

Ἡ ἀξιοθρήνητος αὕτη κατάστασις λαοῦ ὁμοφύλου, ὁμοθρήσκου καὶ κοινὰς ἔχοντος μεθ' ἡμῶν τὰς τύχας καὶ τὴν ἱστορίαν δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε ἐπὶ πλέον ἀνεκτή.

Ἡ Α. Μ. ὁ Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων καὶ ὑψηλός μου κύριος ἀπεφάσισε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην διὰ τῆς στρατιωτικῆς καταλήψεως τῆς νήσου.

Ἐν ὀνόματι τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου τοῦ Α' καταλαμβάνω τὴν νῆσον Κρήτην καὶ κηρύσσων τοῦτο πρὸς τοὺς κατοίκους της, ἄνευ διακρίσεως θρησκεύματος ἢ ἐθνικότητος, ὑπόσχομαι ἐν ὀνόματι τῆς Μεγαλειότητός Του, ὅτι θὰ προστατεύσω τὴν τιμήν, τὴν ζωήν, τὴν περιουσίαν καὶ θὰ σεβασθῶ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν κατοίκων της, φέρων πρὸς αὐτοὺς εἰρήνην καὶ ἰσοπολιτείαν.

Ἐξεδόθη ἐκ τῆς μονῆς Γωνιᾶς τῇ 2 Φεβρουαρίου 1897

Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Στρατοῦ τῆς κατοχῆς **Τ. Βάσσος**
Συνταγματάρχης

Μετὰ τὴν προκήρυξιν συνεκροτήθη πολεμικὸν συμβούλιον ἐν τῇ Μονῇ Γωνιᾶς καὶ ἀπεφασίσθη ἡ μετάθεσις τοῦ ἀρχηγείου εἰς Πλατανιᾶν καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν πορεία τοῦ στρατοῦ. Ὁ Πλατανιᾶς εἶνε μικρὸν χωρίον τοῦ δήμου Περιβολίων τῆς ἐπαρχίας Κυδωνίας, ἐκτισμένον ἐπὶ λόφου μικροῦ, ἔχοντος τὸ ὕψος τοῦ Λυκαβηττοῦ. Ὁ λόφος οὗτος ἀπέχει τῆς θαλάσσης περὶ τὰ διακόσια βήματα καὶ ὑψοῦται τόσον ἀποτόμως, ὥστε ἐξ ἑνὸς μόνου μέρους δύναταί τις ν' ἀνέλθῃ εἰς αὐτὸν ἀπὸ τῆς παραλίας. Ἐκ τοῦ ἀντιθέτου δὲ ὑπάρχει ὁδὸς φέρουσα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νήσου. Ἔχει δὲ τὸ χωρίον 180 περίπου οἰκίας καὶ 600 κατοίκους, καὶ ἦν ἕδρα τοῦ ἐπάρχου Κυδωνίας. Πρὸς δυσμὰς τοῦ χωρίου τούτου καὶ εἰς ἀπόστασιν 50 βημάτων ἀπ' αὐτοῦ ῥέει ὁ ὁμώνυμος ποταμός, Ἰάρδανος τὸ πάλαι, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ὑδρεύετο ἡ «Ὕδρα» καὶ τὰ λοιπὰ πλοῖα τοῦ στόλου. πλησίον δὲ τοῦ Πλατανιᾶ καὶ παρὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς Χανία κεῖνται τὰ χωρία ἐκεῖθεν μὲν ἡ Ἁγία Μαρίνα, ἐντεῦθεν δὲ Στολός, Γαλατᾶς καὶ Δαράτσος, ἔνθα διεδραματίσθησαν τὰ ἀπὸ τῆς 18 Ἰανουαρίου καὶ ἐντεῦθεν γεγονότα. Ἡ κατάληψις τοῦ Πλατανιᾶ ἐκρίθη ἀναγκαία, διότι ἦν ἡ φυσικὴ ὁδὸς πρὸς τὰ Χανία, τῶν ὁποίων ἀπέχει μόλις περὶ τὰ δέκα χιλιόμετρα. Δοθείσης τῆς διαταγῆς ὁ στρατὸς τῆς κατοχῆς παρετάχθη εἰς ἐκστρατείαν καὶ ἐξεκίνησε μετὰ προσλαλιὰν τοῦ Ἐπισκόπου Κυδωνίας Νικηφόρου. Τὴν πρωτοπορείαν ἔλαβον οἱ εὔζωνοι, εἵπετο δὲ τὸ μηχανικόν, τὸ πυροβολικόν, εὑρεθέντων ἐκ τοῦ προχείρου ἵππων διὰ τὰ πυροβόλα, διότι δυστυχῶς οὔτε ἵππους, οὔτε σκηνὰς εἶχον παραλάβει, τὸ πεζικόν, οἱ νοσοκόμοι καὶ αἱ ἀποσκευαί. Ἰσχυρὰ δὲ σώματα ἐνόπλων ἐγχωρίων ἐτάχθησαν ἑκατέρωθεν καὶ συνεβάδιζον μετὰ τοῦ στρατοῦ, διότι ὁ Βάσσος προσήρτισεν εἰς τὸν στρατόν του, ἅμα τῇ ἀποβάσει τὰ σώματα ταῦτα. Περὶ τὴν ἑσπέραν ἡ προτωπορεία τῶν εὐζώνων κατέλαβε τὸ χωρίον, τὴν αὐτὴν δὲ ὥραν εἰς τὴν παραλίαν αὐτοῦ δύο ἀτμόπλοια ἑλληνικὰ ἀπεβίβαζον ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν σκαφῶν τοῦ στόλου ἰσχυρὰ ἐπαναστατικὰ σώματα ἐξ Ἀθηνῶν μετ' ἀποστολῶν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τὴν ὑπὸ τῆς ἑταιρίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποσταλεῖσαν φάλαγγα τῶν φοιτητῶν. Ἡ δὲ ὑπὸ τὸν λόφον τοῦ Πλατανιᾶ ἁπλουμένη πεδιὰς ἐλάμβανεν ὄψιν πανηγυρικήν, προσερχομένων τῶν διαφόρων σωμάτων, ἐν οἷς καὶ τὸ τοῦ Μάνου, μετὰ τῶν σημαιῶν πολλῶν χωρίων τῆς Κυδωνίας καὶ Κισσάμου Ρουμάνων, Μεσελῶν,

Λάκκων, Γαλατᾶ, Θερίσσου. Ὁ ταγματάρχης Κωνσταντινίδης ἐνεργήσας κατόπτευσιν δὲν ἀνεῦρεν ἴχνος Τούρκου ἐντεῦθεν τοῦ Γαλατᾶ, πλὴν ἡ ἐπὶ τὰ πρόσω πορεία ἀνεκόπη. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν τῆς πρὸς τὸν Πλατανιᾶν πορείας οἱ πρόσκοποι τοῦ στρατοῦ συνήντησαν ἐπὶ τῆς γεφύρας τοῦ Πλατανιᾶ ἰταλὸν ἀξιωματικὸν ἐκ τῶν τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς, ὅστις ἔφιππος καὶ λευκὴν σημαίαν κρατῶν προὐχώρει πρὸς τὸ ὁδεῦον στράτευμα. Ἦτο κομιστὴς ἐπιστολῆς τοῦ διοικητοῦ τῆς διεθνοῦς κατοχῆς τῆς πόλεως Χανίων, δι' ἧς καθίστατο γνωστὸν ὅτι αὕτη ἐτέθη ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ ἀπηγορεύετο ἡ πρὸς αὐτὴν πορεία.

Ἡ διεθνὴς κατοχὴ εἶχε πραγματοποιηθῆ αὐτὴν ἐκείνην τὴν ἡμέραν τρίτην Φεβρουαρίου. Πρὸ τριῶν ἡμερῶν ὁ Βέροβιτς πασσᾶς μετὰ τὴν κατάληψιν τῶν ὑψωμάτων τῆς Χαλέπας ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν καὶ τὴν κήρυξιν τῆς ἑνώσεως, μὴ ὢν πλέον οὐδὲ σκιὰ διοικήσεως ἐν τῇ νήσῳ, διότι πᾶσα ἐξουσία εἶχε περιέλθῃ εἰς χεῖρας τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ Ἰμβραὴμ πασσᾶ, παραλαβὼν τὴν οἰκογένειάν του καὶ τοὺς Μαυροβουνίους χωροφύλακας ἐζήτησεν ἄσυλον ἐπὶ τοῦ ῥωσσικοῦ θωρηκτοῦ, ὁπόθεν διὰ τοῦ αὐστριακοῦ μετέβη εἰς Καλάμας καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κέρκυραν. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης ἡ πολιορκία τῶν Χανίων ἤρξατο νὰ γείνεται στενοτέρα, τῶν χριστιανῶν ἐνισχυθέντων ὑπὸ νέων ἐπαναστατῶν ἐκ Κυδωνίας, Κισσάμου, Ἀποκορώνου καὶ Σφακίων. Ἀπὸ τῆς μιᾶς μέχρι τῆς ἑτέρας ἄκρας ἔξωθεν τῶν Χανίων ἐσχηματίσθη ἅλυσις ἀδιάσπαστος πολιορκητῶν, ἡ δὲ πόλις καὶ ὁ τουρκικὸς στρατὸς ὑπέφερον μεγάλως. Τὴν 2 Φεβρουαρίου ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Ἰμβραὴμ ἀπεφάσισε νὰ προσβάλῃ τοὺς ἐπαναστάτας, ὅπως ἐκτοπίσῃ αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων τῆς Χαλέπας, τὰ ὁποῖα κατεῖχον καὶ εἰσβάλῃ εἰς τὸ Ἀκρωτῆρι. Συνήγαγεν ἐπὶ τούτῳ ὁλόκληρον τὴν φρουρὰν τῶν Χανίων καὶ ἐξεστράτευσεν ἄγων καὶ πέντε τηλεβόλα. Ἡ μάχη ἤρχισεν ἅμα τῇ αὐγῇ, παρηκολούθουν δὲ αὐτὴν οἱ κυβερνῆται τῶν ξένων πλοίων καὶ οἱ τοῦ θωρηκτοῦ «Ὕδρας» ἀπὸ τοῦ καταστρώματος. Οἱ ἐπαναστᾶται ὅμως δὲν ἠδυνήθησαν νὰ συγκεντρωθῶσι ταχέως πρὸς τὸ μέρος τῆς ἐφόδου, οἱ δὲ αὐτόθι εὑρισκόμενοι ὑποστάντες ἐπίθεσιν ὑπὸ πολυαριθμοτέρου ἐχθροῦ ὑπεχώρησαν. Οὕτω μέχρι τῆς μεσημβρίας ὁ στρατὸς κατώρθωσε νὰ ἐκτοπίσῃ τοὺς ἐπαναστάτας ἐκ τῶν ὑψωμάτων τῆς Χαλέπας, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀνεβίβασε καὶ δύο τηλεβόλα. Τῇ βοηθείᾳ δὲ αὐτῶν ἠδυνήθη καὶ νὰ

παρακάμψῃ τὰ ὑψώματα ἐκτελῶν ἔφοδον διὰ πυρῶν ὁμαδόν. Οἱ ἐπαναστάται ὑποχωροῦντες τακτικῶς ὠχυρώθησαν ὀλίγον περαιτέρω ἐπὶ ἄλλων ὑψωμάτων. Πρὸς στιγμὴν ἐφάνη ὅτι ἐγένετο ἀνακωχή, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον τὸ πῦρ ἐπανελήφθη σφοδρότερον καὶ οἱ Τοῦρκοι ἤρχισαν νὰ κατέρχωνται τὰ ὑψώματα προσβαλλόμενοι ὑπὸ τῶν συγκεντρωθέντων ἐπαναστατῶν καὶ ὑπεχώρησαν πρὸς τὴν πόλιν, διατηρήσαντες μόνον τὴν Χαλέπαν. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης (3 Φεβρουαρίου), οἱ Χριστιανοὶ ἐγένοντο ἐπιθετικοί, καταφθάσαντος δὲ καὶ τοῦ σώματος τοῦ Μανουσογιαννάκη ἤρξαντο βομβαρδίζοντες καὶ κανονοβολοῦντες τὴν πόλιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξερράγη ὁ πανικός. Αἱ οἰκογένειαι τῶν προξένων κατέφυγον ἐπὶ τῶν θωρηκτῶν, οἱ δὲ Τοῦρκοι ἐπίστευον ἐπικειμένην τὴν πτῶσιν τῆς πόλεως, καίτοι τὰ φρούρια τῶν Χανίων κτισθέντα ἐπὶ ἑνετῶν ἦσαν ἰσχυρὰ ἀπὸ τῆς ξηρᾶς, ἀσθενέστερα δὲ πρὸς τὴν θάλασσαν.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων οἱ ναύαρχοι καὶ οἱ κυβερνῆται τῶν πρὸ τῶν Χανίων ὁρμούντων ξένων στόλων συνῆλθον ἐπὶ τῆς ἰταλικῆς ναυαρχίδος ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ ἰταλοῦ ναυάρχου Κανεβάρο, ὡς ἀρχαιοτέρου, καὶ ἀπεφάσισαν τὴν διεθνῆ κατοχὴν τῆς πόλεως, λαβόντες ἐν τῷ μεταξὺ ὁδηγίας παρὰ τῶν κυβερνήσεών των. Τὴν τετάρτην ὥραν δὲ μετὰ μεσημβρίαν τῆς αὐτῆς ἡμέρας οἱ μοίραρχοι τῶν ἡνωμένων στόλων Ἰταλίας, Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ῥωσσίας καὶ Αὐστρίας, Γερμανικοῦ πλοίου μὴ ὑπάρχοντος εἰσέτι, μετὰ προηγουμένην συνεννόησιν πρὸς τας Τουρκικὰς ἀρχὰς ἀπεβίβασαν ἄγημα 500 ἀνδρῶν ὑπὸ τὰς διαταγὰς ἰταλοῦ πλοιάρχου καὶ κατέλαβον τὴν πόλιν, ὑψώσαντες τὰς σημαίας αὐτῶν ἐγγὺς τῆς Τουρκικῆς ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τοῦ φρουρίου. Ὅταν δὲ ἡ «Ὕδρα» μετὰ τοῦ προξένου, ὅστις, ὡς εἴδομεν, παρέστη τὴν πρωΐαν κατὰ τὴν ἀποβίβασιν τοῦ στρατοῦ, ἐπέστρεψε μετὰ μεσημβρίαν εἰς Χανία, ἀναχωρήσασα ἐκ Κολυμβαρίου, εὗρε τὰς σημαίας τῶν πέντε μεγάλων δυνάμεων κυματιζούσας ἐπὶ τοῦ φρουρίου. Ἀμέσως δὲ ὁ κυβερνήτης τοῦ ἰταλικοῦ «Στρομπόλι» ἐπεσκέφθη τὸν μοίραρχον Ῥαΐνεκ καὶ ἐκοινοποίησε πρὸς αὐτὸν διακοίνωσιν τῶν ναυάρχων, δι' ἧς καθίστατο αὐτῷ γνωστὸν ὅτι ἐκρίθη ἀναγκαῖον ὑπὸ τῶν ναυάρχων νὰ καταληφθῇ διεθνῶς ἡ πόλις τῶν Χανίων πρὸς πρόληψιν αἱματοχυσίας μέχρι ὁριστικῆς διευθετήσεως τοῦ ζητήματος ὑπὸ τῶν δυνάμεων. Ἡ διακοίνωσις προσέθετε ὅτι ἕτερον ἀκόμη ἄγημα ἐκ 500 ἀνδρῶν καὶ 10 τηλεβόλων ἦτο ἑτοι-

μον εἰς πᾶσαν περίστασιν ν' ἀποβιβασθῇ, ὅπως ὑπερασπίσῃ τὴν πόλιν καὶ ὅτι ἂν ἑλληνικὰ στρατεύματα ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὴν νῆσον ὤφειλον νὰ σταματήσωσι.

Διὰ τῆς διεθνοῦς κατοχῆς ἡ ἐπέμβασις τῆς Ἑλλάδος ἐν Κρήτῃ ἀνεκόπτετο καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτῆς ἐν τῷ Κρητικῷ ζητήματι ἐρρίπτετο εἰς τὸν ἀδιέξοδον λαβύρινθον τῆς διπλωματίας. Καὶ ἐν ᾧ οἱ ἐν Ἀθήναις τὴν αἰφνιδίαν μεταβολὴν τῆς στάσεως τῆς κυβερνήσεως καὶ πρὸ πάντων τοῦ βασιλέως ἀπέδιδον εἰς κρυφίαν ξενικὴν ἐνθάρρυνσιν, ἐξ ἧς συνήγαγον αἴσιον τὸ τέλος τοῦ γενομένου τολμήματος, ἄκρα κατάπληξις κατέλαβε τοὺς ἐπισήμους κύκλους τῆς Εὐρώπης ἐπὶ τῷ γεγονότι τῆς εἰς Κρήτην ἀποστολῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Οἱ ἐν Βιέννῃ, οἵτινες εἶχον ἀπευθύνει σοβαρωτάτας νουθεσίας εἰς τὸν Βασιλέα καὶ τὴν κυβέρνησιν (*), ἐξέφραζον ἀπορίαν διὰ τὴν αἰφνηδίαν μεταβολὴν τῆς πολιτικῆς αὐτῶν, ἣν ἀπέδιδον εἰς ἀδυναμίαν ἀντιστάσεως κατὰ τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ λαοῦ καὶ εἰς ἐσωτερικοὺς δυναστικοὺς λόγους. Ὁ δὲ Γαλλικὸς τύπος ἐθεώρησε τὴν πρᾶξιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ὡς πρόκλησιν πρὸς τὴν Εὐρώπην καὶ ἐξέφραζε τὴν βεβαιότητα, ὅτι αὕτη ταχέως ἤθελεν ἀναγκάσῃ τὴν Ἑλλάδα ν' ἀπέλθῃ τῆς Κρήτης. Τὰς αὐτὰς κρίσεις ἐξέφερεν ἐπὶ τοῦ διαβήματος τῆς Ἑλλάδος ἡ «Σημαία» τοῦ Λονδίνου, ὄργανον τοῦ Λόρδου Σώλσβαρυ. Συμφώνως δὲ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦτο ἐπήρχοντο ἀλλεπάλληλοι αἱ ἐπίσημοι δηλώσεις. Ὁ λόρδος Μπάλφουρ, μέλος τοῦ Ἀγγλικοῦ ὑπουργείου, ἐδήλου, ὅτι ὑπῆρχεν ἀνάγκη νὰ διατηρηθῇ ἡ εὐρωπαϊκὴ ὁμοφωνία δι' ὅλας τὰς χώρας τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἐπὶ ποινῇ ἐκρήξεως πολέμου, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο τὸ διάβημα τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως δὲν ἐπέφερε μεταβολὴν σκέψεων εἰς τὰ Εὐρωπαϊκὰ ἀνακτοβούλια. Εἰς τὰς αὐτὰς δηλώσεις προέβαινεν ἐν τῇ Γαλλικῇ βουλῇ ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν Ἀνοτώ. Ἡ δὲ Γερμανία ἐλάμβανε στάσιν καθαρῶς ἐχθρικήν, δεικνύουσα τὰς ἀνθελληνικὰς αὐτῆς διαθέσεις, αἵτινες βραδύτερον ἐξεδηλώθησαν κατὰ τρόπον ἀνάξιον εἰς χριστιανικὸν κράτος καὶ εἰς τὸν πολιτισμόν, τὸν ὁποῖον ἡ δύναμις αὕτη ἀντιπροσωπεύει. Ἡ «Ἐθνικὴ Ἐφημερὶς» τοῦ Βερολίνου ἐκφράζουσα τὰς διαθέσεις ταύτας ἀπῄτει «τὸν περιορισμὸν τοῦ θρά-

(*) Οὕτως ἐξεφράζετο ὁ ἐν Βιέννῃ ἀνταποκριτὴς τῆς «Σημαίας», ὀργάνου τοῦ Σώλσβαρυ, περὶ τῶν σκέψεων τοῦ Αὐστριακοῦ ἀνακτοβουλίου.

σους τῆς Ἑλλάδος!» Ὁ δὲ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴς τῆς Γερμανίας βαρῶνος Φὸν Πλέσσεν ἐλάμβανε τηλεγράφημα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν Μαρσάλ, ὅστις ἐπληροφόρει αὐτὸν ὅτι ἡ Γερμανία μετὰ τὴν παραβίασιν τοῦ διεθνοῦς δικαίου παρὰ τῆς Ἑλλάδος ἐθεώρει ἀναξιοπρεπὲς καὶ ν' ἀπευθύνῃ ἐπὶ τούτῳ παραστάσεις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, καὶ ὅτι διέταξε τὸν ἐν Χανίοις πρόξενόν της νὰ ἐνεργήσῃ συμφώνως με τὰς ἄλλας δυνάμεις, ὅπως ἀνακόψῃ τὴν πορείαν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ! Κατὰ τῶν βλασφημιῶν τούτων τῶν ἐκτοξευομένων ὑπὸ τῆς ἐπισήμου Εὐρώπης κατὰ τοῦ μικροῦ κράτους τῆς Ἑλλάδος, ὅπερ παρ' ὅλα τὰ διαπραχθέντα πολιτικὰ σφάλματα εἶχεν ὑπὲρ αὐτοῦ τὸ δίκαιον ἐν τῷ ἀγῶνι του, τὸ δίκαιον τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, παρεμβὰν πρὸς προστασίαν σφαγιαζομένων ὁμοφύλων ὑπὸ ἀγρίων ὀρδῶν, ἠκούσθησαν πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης εὐγενεῖς φωναὶ διαμαρτυρίας. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολιτεύσεως ἐν τῇ Ἀγγλικῇ βουλῇ Οὐίλλιαμ Ἄρκουρτ ὁμιλῶν περὶ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος ἐβεβαίου, ὅτι αἱ δηλώσεις τοῦ λόρδου Σώλσβαρυ, αἱ ἀφορῶσαι τὰ ἐν Ἑλλάδι συμβαίνοντα, δὲν ἀντεπροσώπευον τὴν γνώμην τῆς Ἀγγλίας καὶ ἐζήτει, ὅπως ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἐξαλείψῃ τὴν κακὴν ἐντύπωσιν τὴν παραχθεῖσαν ἐκ τῶν λόγων τούτων. Ὁ δὲ μέγας Γέρων ὁ Γλάδστων, ὅστις οὐδέποτε ἐπαύσατο κηρυσσόμενος ὑπέρμαχος τῶν ἐλευθεριῶν τῶν λαῶν, ἀπαντῶν εἰς τὰς ἐπικλήσεις τῆς φιλελληνικῆς ἑταιρίας τοῦ Λονδίνου ὁ «Βύρων» ἐκηρύσσετο ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος τῆς Ἑλλάδος καὶ προσεκάλει τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς νὰ συνασπισθῶσι κατὰ τῆς ἀδικίας τῶν ἰσχυρῶν. Ἀλλὰ πρὸ πάντων ἡ κοινὴ γνώμη ἐν Ἰταλίᾳ πρωτηγωνίστει εἰς τὴν φιλελληνικὴν κίνησιν τῆς Εὐρώπης.

Πανταχοῦ τῆς Ἰταλίας συνεκροτοῦντο ἐνθουσιώδη συλλαλητήρια, ὁ δὲ ἀγὼν τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος ἐγίνετο ἐν τῇ πατρίδι τοῦ Σάντα Ρόζα τὸ ἀντικείμενον θερμῶν ἐκδηλώσεων συμπαθείας καὶ ἀδελφικῆς ἀγάπης μεταξὺ τῶν δύο λαῶν. Καίτοι δὲ ἡ κυβέρνησις τῆς χώρας ταύτης ἐκ γενικῶν λόγων τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἠκολούθει τὴν εὐρωπαϊκὴν συναυλίαν, πάντες οἱ ἐν αὐτῇ συνεπάθουν πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολιτεύσεως Σίδνεϋ Σοννῖνο συνεχαίρετο διὰ τηλεγραφήματος τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν διὰ τὴν στάσιν αὐτῆς, μεταξὺ δὲ τῆς ἀκαδημαϊκῆς νεολαίας καὶ τῶν φοιτητῶν τοῦ ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου διεσταυροῦντο θερμαὶ ἐκδηλώσεις ἀμοι-

βαίων αἰσθημάτων. Πλὴν ἡ φιλελληνικὴ κίνησις τῆς ἀνεπισήμου Εὐρώπης κατ' οὐδὲν ὠφέλει τὸν ἀγῶνα τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ ἐν Ἀθήναις πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐλάμβανον ἐντολὴν νὰ συστήσωσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν τὴν ἀνάκλησιν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου αὐτῆς ἐκ Κρήτης. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἰς ἀπάντησιν τῶν διαβημάτων τούτων διέτασσε τοὺς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπους αὐτῆς ν' ἀνακοινώσωσιν ἐπισήμως εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς κυβερνήσεις τὴν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατοχὴν τῆς νήσου Κρήτης.ἐπιβληθεῖσαν ἐκ λόγων προστασίας τῶν ὁμοφύλων καὶ ὑπηκόων, τὸν μοίραρχον δὲ τοῦ ἐν Κρήτῃ στόλου νὰ κοινοποιήσῃ πρὸς τοὺς ναυάρχους τὴν ὑπὸ τοῦ Βάσσου ἐκδοθεῖσαν προκήρυξιν πρὸς τὸν Κρητικὸν λαόν.

Ἀπέναντι τῶν ἐνεργειῶν τούτων τῆς Ἑλλάδος ἡ μὲν Τουρκία ἠρκέσθη εἰς ἁπλῆν διαμαρτυρίαν πρός τε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς δυνάμεις, θεωρήσασα διπλωματικῶς τὸ Κρητικὸν ζήτημα ὡς εὐρωπαϊκὸν μετὰ τὴν τελευταίαν σύμβασιν τὴν γενομένην ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῶν δυνάμεων, καὶ τὴν ἀνάγκην φιλοτιμίαν ἐποίει. Ἀλλὰ συγχρόνως ζητοῦσα παρὰ τῶν δυνάμεων τὴν ἔγκρισιν τοῦ διορισμοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Φωτιάδου πασσᾶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Γενικοῦ Διοικητοῦ Κρήτης ἀντὶ τοῦ Βέροβιτς, ἐκάλει τοὺς ἐφέδρους Βιτωλίων ὑπὸ τὰ ὅπλα καὶ ἀπέστελλε τὸν Ἐτὲμ πασσᾶν νὰ ἐγκαθιδρύσῃ τὸ στραταρχεῖόν του εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ὥρας ἀπὸ τῶν τουρκοελληνικῶν συνόρων, τάσσουσα ὡς ἀρχηγὸν τοῦ ἐπιτελείου του τὸν πρώην ἀκόλουθον τῆς ἐν Ἀθήναις τουρκικῆς πρεσβείας Σεϊφουλλὰχ βέην, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἶχε τὴν ἁπλότητα νὰ χορηγήσῃ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐν Ἀθήναις διαμονῆς του πάντα τὰ μέσα, ὅπως σπουδάσῃ τὰ στρατιωτικὰ ἡμῶν πράγματα καὶ τὰ τῆς χώρας ἐν γένει (*). Παρεσκευάζετο τοιουτοτρόπως ἡ Τουρκία, ὠθουμένη ὑπὸ τῆς μισελληνικῆς δυνάμεως τῆς κεντρῴας Εὐρώπης, νὰ διεκδικήσῃ, ἀπαντῶσα ἐμπράκτως, τὴν ἀκεραιότητα αὐτῆς παρὰ τὰς βλέψεις τοῦ Ἕλληνος πρωθυπουργοῦ, ὅστις ἐπίστευεν ὅτι ἐκράτει ἐγκε-

(*) Περὶ τούτου ὁ περίφημος Σεϊφουλλάχ, ὅστις ὑπῆρξεν ἡ ψυχὴ τῶν πολεμικῶν ἐνεργειῶν τῶν Τούρκων κατὰ τὸν καθ' ἡμῶν πόλεμον, ἐξεφράζετο ὡς ἑξῆς καυχησιολογῶν εἰς ἐπιστολήν του δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν «Ἀκρόπολιν» τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ πολυθρύλλητον ζήτημα τῆς κλοπῆς τῶν ὀβίδων τοῦ Ναυστάθμου. «Ὡς πρὸς τὸ καθῆκόν μου τὸ ἐξετέλεσα ὅπως πρέπει, γνω-

κλεισμένην εἰς τὴν ταμβακοθήκην αὐτοῦ, ὡς ἄλλοτε ὁ Ναπολέων, τὴν εἰρήνην ἢ τὸν πόλεμον.

Ἡ δὲ Εὐρώπη διὰ τῶν ναυάρχων αὐτῆς καθίστα δύσκολον τὴν θέσιν τοῦ τε ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου ἐν Κρήτῃ. Τὴν 5 Φεβρουαρίου οἱ ναύαρχοι ἀπεφάσισαν νὰ ἐπεκτείνωσι τὴν διεθνῆ κατοχὴν καὶ εἰς τὰ λοιπὰ φρούρια τῆς Κρήτης. Γαλλικὸν δὲ πολεμικὸν τὸ «Σουσὲ» πλεῦσαν εἰς Ῥέθυμνον ἀπεβίβασεν ἀγήματα ὑπὸ ἕνα ἀξιωματικόν, ὅστις κατὰ διαταγὴν τοῦ κυβερνήτου αὐτοῦ ἀνήγγειλεν εἰς τὸν αὐτόθι Ἕλληνα πρόξενον καὶ τὸν διοικητὴν τῆς πόλεως, ὅτι αἱ δυνάμεις ἐφήρμοζον καὶ ἐν Ῥεθύμνῃ τὸ αὐτὸ σύστημα τῆς κατοχῆς ὡς καὶ ἐν Ἡρακλείῳ καὶ Χανίοις. Τὴν ἐπιοῦσαν δὲ ἕκτην Φεβρουαρίου ὅταν ὁ Γενικὸς πρόξενος τῆς Ἑλλάδος Ν. Γεννάδης ἐγκατεστάθη καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ θωρηκτοῦ «Ὕδρα» εἰς τὸ ἑλληνικὸν προξενεῖον, ὁ ἰταλὸς πλοίαρχος διοικητὴς τῶν στρατευμάτων τῆς διεθνοῦς κατοχῆς κατ' ἐντολὴν τῶν Ναυάρχων εἰδοποίησεν αὐτὸν νὰ καταβιβάσῃ τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν ἀπὸ τοῦ προξενείου. Καὶ τοῦτο διότι οἱ ναύαρχοι μετὰ τὴν ἀποβίβασιν τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων εἰς τὴν νῆσον ἐθεώρουν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκίαν ὡς ἐμπολέμους. Τοῦ Ἕλληνος δὲ προξένου ἀπαντήσαντος, ὅτι ἐπὶ τούτου θὰ ἐζήτει προηγουμένως τὰς ὁδηγίας τῆς κυβερνήσεώς του, οἱ ναύαρχοι ἠπείλησαν ὅτι ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει θὰ μετεχειρίζοντο βίαν. Ὁ Ἕλλην πρόξενος ἐζήτησε τότε νὰ δοθῇ αὐτῷ ἡ ἀπειλὴ ἐγγράφως, καὶ τούτου γενομένου ὑπέστειλε τὴν σημαίαν τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου. καὶ ἔδωσεν ὁμοίας διαταγὰς πρὸς τοὺς λοιποὺς ἐν Κρήτῃ Ἕλληνας ὑποπροξένους. Πρὸς δὲ οἱ ναύαρχοι ἐζήτησαν παρὰ τοῦ Ῥάϊνεκ ν' ἀποσυρθῇ τὸ ἄγημα τῶν Ἑλλήνων ναυτῶν τὸ φρουροῦν τὸ ἑλληνικὸν προξενεῖον καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐτέθησαν Ῥῶσσοι ναῦται. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπεδέχθη τὸ γεγονὸς ἄνευ διαμαρτυρίας, εἰσήγαγε δὲ εἰς τὴν βουλὴν νομοσχέδιον περὶ καταργήσεως τῶν ἐν Κρήτῃ ἑλληνικῶν προξενείων θεωροῦσα τὴν νῆσον ὡς ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν διοίκησιν,καὶ διέταξε τὸν τέως Γενικὸν Πρόξενον Γεννάδην νὰ μεταβῇ παρὰ

ρίζω δὲ θαυμάσια ὅλην τὴν Ἑλλάδα, τὸ ὁποῖον ἄλλως τε κατεδείχθη δι' ἔργου ὅπερ συνέγραψα, τὸ ὁποῖον ἐξετιμήθη, καὶ μοῦ προσεπόρισε τὸ παράσημον τοῦ Ὀσμανιὲ 2ας τάξεως. Ὅλοι δὲ οἱ Ἕλληνες, οἱ ἀναγνόντες τὸ σύγγραμμά μου ἔμειναν καταγοητευμένοι ἐκ τῶν ἰδεῶν μου τόσον διὰ τὴν χώραν των, ὅσον καὶ διὰ τὸν στρατόν!»

τῷ ἀρχηγῷ τῆς κατοχῆς ὡς βασιλικὸς ἐπίτροπος. Ἀλλ' οὐδ' εἰς τοῦτο μόνον ἠρκέσθησαν οἱ ξένοι ναύαρχοι. Τῇ αὐτῇ τοῦ μηνὸς Φεβρουαρίου ἐπέδωκαν διακοίνωσιν εἰς τὸν μοίραρχον Ῥάϊνεκ, δι' ἧς ἀπηγόρευον εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων πᾶσαν ἐχθροπραξίαν ἐντὸς ἀκτῖνος ἓξ χιλιομετρων ἀπὸ τοῦ φρουρίου, τὴν ἐντὸς τῆς ἀκτῖνος ταύτης ἀποβίβασιν τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων καὶ τὴν παρεμπόδησιν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου τῆς ἀποβιβάσεως τουρκικοῦ στρατοῦ. Συνεπείᾳ τῆς διακοινώσεως ταύτης τὸ ἀτμόπλοιον «Ἥρα» ἑλληνικῆς ἑταιρίας ἠμποδίσθη ὑπὸ ἀγγλικῶν τορπιλοβόλων ν' ἀποβιβάσῃ τροφὰς καὶ πολεμοφόδια εἰς Πλατανιᾶν καὶ Κολυμβάρι. Ὡσαύτως δὲ τὰ ἀτμόπλοια «Λαύριον», τὸ ὁποῖον ἐκόμιζε σκηνὰς διὰ τὸν στρατὸν καὶ «Θεσσαλία.» Πρὸς δὲ οἱ ναύαρχοι ἐπιστέφοντες τὴν ἐχθρικὴν αὐτῶν στᾶσιν διέταξαν ἀνὰ ἓν θωρηκτὸν ἐξ ἑκάστης ἐθνικότητος νὰ κατοπτεύῃ ἀπὸ Κολυμβαρίου μέχρι τῆς παραλίας Πλατανιᾶ τὰς κινήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Ἐν τούτοις τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἡμέραν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς προέβαινεν εἰς σπουδαίας στρατιωτικὰς ἐνεργείας. Μετὰ τὴν διεθνῆ κατοχὴν ἡ ἐπὶ τὰ πρόσω πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀνεκόπη, διότι πᾶσα τοιαύτη ἀπόφασις θὰ ἐπέφερε σύγκρουσιν πρὸς τὰς διεθνεῖς δυνάμεις τὰς ὑπερασπιζούσας τὴν πόλιν τῶν Χανίων. Οὐχ ἧττον ὅμως οἵ τε ἄνδρες τοῦ στρατοῦ καὶ οἱ παρακολουθοῦντες αὐτὸν Κρῆτες, οἱ ὁποῖοι ἐν τῷ μεταξὺ ἀνελθόντες εἰς ὀκτακισχιλίους διῃρέθησαν παρὰ τοῦ Βάσσου εἰς σώματα ἐξ ἑκατὸν ἀνδρῶν ἕκαστον, ἤσχαλλον ἐπὶ τῇ ἀδρανείᾳ. Πρὸ πάντων δὲ οἱ Κρῆτες, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν ἀπόβασιν τοῦ στρατοῦ, ἀφιερωθέντες ψυχῇ τε καὶ σώματι εἰς τὸν ἀντιπρόσωπον τοῦ βασιλέως, ἔπαυσαν ἔχοντες αὐτοβουλίαν. Διὸ καὶ συνέστησαν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς, μέχρις ὅτου γείνῃ ἐλευθέρα ἡ πρὸς τὰ Χανία ὁδός, ν' ἀποκαθάρῃ τὸ πέριξ ἔδαφος καὶ ἐν γένει τὸ ἐσωτερικὸν ἀπὸ παντὸς ἴχνους τουρκικῆς καταχτήσεως. Καὶ πρὸς τοῦτο προὐτάθη ἡ κατὰ τοῦ ἰσχυρωτάτου πύργου τῶν Βουκολιῶν ἐκστρατεία, ἥτις καὶ ἀπεφασίσθη τὴν ἑσπέραν τῆς 5 Φεβρουαρίου ἡμέραν τετάρτην. Ἡ ἐκστρατεία ἀνετέθη εἰς τὸν ταγματάρχην τοῦ πεζικοῦ Κωνσταντινίδην, τεθέντα ἐπὶ κεφαλῆς δύο λόχων πεζικοῦ, ἑνὸς λόχου μηχανικοῦ καὶ πυροβολικοῦ μετὰ δύο τηλε-

βόλων καὶ ὑπερδισχιλίων ἐνόπλων Κρητῶν, παρακολουθούντων ἐν ἐνθουσιασμῷ τὸν στρατόν.

Αἱ Βουκολιαὶ χωρίον καθαρῶς τουρκικὸν κεῖνται εἰς τὸ βάθος κοιλάδος, ἣν διαρρέει ὁ ποταμὸς Ταυρωνίτης, ὁ χωρίζων τὰς ἐπαρχίας Κυδωνίας καὶ Κισσάμου, καὶ ἀπέχει ὥραν περίπου τῆς θαλάσσης. Ἑκατέρωθεν τῆς κοιλάδος ταύτης ὑψοῦνται δύο λοφοσειραὶ ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς παραλίας, καὶ ἐπὶ των ῥάχεων αὐτῶν εἰσὶ κατεσπαρμένα πρὸς μὲν τὸ μέρος τῆς Κισσάμου τὰ χωρία Γαβαλομοῦρι, Μούλετε, Πολεμάρχοι, Δέμπλα, ἅτινα τὸ θέρος τοῦ 1896 κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἐπανάστασιν ἐπυρπολήθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων(*). Πρὸς δὲ τὸ τῆς Κυδωνίας τὰ χωρία Νιὸ-χωριό, Πετρές, Νεριανά, Συράλι. Ἐπὶ λόφου δεσπόζοντος τοῦ χωρίου ἔκειτο τὸ φρούριον, οἰκοδόμημα εὐρύτατον καὶ ἰσχυρὸν δυνάμενον νὰ περιλάβῃ δισχιλίους ἄνδρας καὶ φέρον εἰς τὸ μέσον εὐρὺ ἀστέγαστον προαύλιον. Περὶ τὸ φρούριον τοῦτο ἐπὶ μικροτέρων λόφων οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἐγείρει πέντε προμαχῶνας προασπίζοντας αὐτὸ δι' ἰσχυρῶν φρουρῶν. Ἡ ἐν τῷ φρουρίῳ δύναμις ἀνήρχετο εἰς 400 περίπου ἄνδρας, ἐκ στρατιωτῶν ὑπὸ ἕνα ταγματάρχην καὶ ἐντοπίων Τούρκων,ὧν ἀρχηγὸς ἦτο ὁ διάσημος Χασὰν Βακαλάος,τύπος παλαιοῦ Γιανιτσάρου. Δι' ἐσπευσμένης πορείας τὸ ὑπὸ τὸν Κωνσταντινίδην στρατιωτικὸν σῶμα ἀφίκετο περὶ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου τῆς 5 Φεβρουαρίου πρὸ τῶν Βουκολιῶν καὶ μετ' ἀναγνώρησιν τοῦ ἐδάφους,ἐνεργηθεῖσαν ὑπὸ τὸ φέγγος τῆς σελήνης, κατέλαβε τὰς ἐπικαίρους θέσεις. Ἀπόλυτος ἠρεμία ἐπεκράτει εἰς τὰ πέριξ, οἱ δὲ Τοῦρκοι διετέλουν ἐγκεκλεισμένοι ἐν τῷ φρουρίῳ.Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης, Πέμπτης (6 Φεβρουαρίου), ὁ ταγματάρχης Κωνσταντινίδης δι' ἀπεσταλμένου του,γέροντος τινὸς Κρητός, ἐκάλεσε τὸν φρούραρχον νὰ παραδοθῇ διὰ τῆς ἑξῆς ἐπιστολῆς.

«Κύριε φρούραρχε,

«Ἔχω διαταγὰς νὰ προσβάλω τὸν πύργον. Ἐπειδὴ ἔχω δυνάμεις ἀσυγκρίτως ἀνωτέρας τῶν ἰδικῶν σας, σᾶς παρακαλῶ νὰ παραδοθῆτε διὰ νὰ προληφθῇ ἡ καταστροφὴ τῶν ἀνδρῶν σας. Ἐὰν ἠθέλετε μοῦ κάμει τὴν τιμὴν ταύτην, σᾶς δίδω τὸν λόγον τῆς τιμῆς μου,ὅτι τοὺς ἄνδρας σας θὰ τοὺς μεταφέρω δι' ἑλληνικοῦ πλοίου, ἀόπλους, εἰς οἱονδήποτε λιμένα θελήσετε. Σᾶς δίδω δίωρον προθεσμίαν».

(*) Βλέπε σελίδας 72 καὶ 75.

τας εἰς τὰ Λειβάδια, ἔνθα ὑπῆρχε μέγας Τουρκικὸς ἀμυντικὸς στρατὼν καλῶς ὠχυρωμένος, καὶ συνεπλάκησαν πρὸς αὐτούς. Ἐκ τῶν πυροβολισμῶν τούτων εἰδοποιηθεὶς ὁ Βάσσος, ἀπέστειλε τὸν Κρῆτα ὁπλαρχηγὸν Φανδρίδην ἰατρὸν καθ' ὑπόδειξιν τοῦ ἰδίου πρὸς κατάληψιν τῶν ἐπικαίρων θέσεων Μονοκούμαρον καὶ Μονοδένδρι πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Πλατανιᾶ καὶ πρὸς τὴν πεδιάδα τῶν Χανίων (Τὸπ-ἀλτῆ). Αὐτὸς δὲ παραλαβὼν ἓν τάγμα πεζικοῦ ὑπὸ τὸν Ἰοσαδρόβσκην, ἀπόσπασμα εὐζώνων καὶ ἄλλα τμήματα τοῦ ἐν Πλατανιᾶ στρατοῦ, διότι ὁ ἐν Βουκολιαῖς ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Κωνσταντινίδην δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐπιστρέψει, καὶ τεθεὶς ὁ ἴδιος ἐπὶ κεφαλῆς ἔσπευσεν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης πρὸς τὰ Λειβάδια ἔνθα ἐμάχοντο ἤδη οἱ Κρῆτες. Ἦν ἡ τρίτη ὥρα μετὰ μεσημβρίαν ὅτε μετὰ ταχύτητος καὶ ἑτοιμότητος ἅμα καταπληκτικῆς ὁ Βάσσος παρατάσσει καὶ ἀναπτύσσει τὸν στρατὸν αὐτοῦ εἰς μάχην. Οἱ δύο στρατοὶ συγκρούονται πεισματωδῶς καὶ πίπτουσιν ἑκατέρωθεν νεκροὶ καὶ τραυματίαι ἱκανοί, διότι τὸ ἔδαφος ἦν γυμνόν. Τὸ θάρρος ὅμως τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν καὶ ἐπαναστατῶν ἦν ἀκατάβλητον, ὁ δὲ μέγας στρατὼν τῶν Λειβαδίων πίπτει εἰς χεῖρας τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Οἱ Τοῦρκοι ὑποχωροῦντες καταβάλλουσι μεγίστας προσπαθείας, ὅπως διατηρήσωσι τὸν Πύργον τῆς Ἀγυιᾶς. Βλέποντες δὲ ἀδύνατον τὸ τοιοῦτον διατάσσουσιν εἰς τοὺς ἐν τῷ Πύργῳ εὑρισκομένους διὰ τῆς σάλπιγγος ἔξοδον. Καὶ ὁρμῶσιν οὗτοι ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν τηλεβόλων ἔξω τοῦ πύργου καταπυροβολούμενοι ὑπὸ τῶν Κρητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐν τῷ μεταξὺ πολυάριθμοι εἶχον ἀναφανῆ εἰς τὰ περὶ τὸν πύργον τῆς Ἀγυιᾶς ὑψώματα τοῦ Χοιροσπήλου. Ταυτοχρόνως δὲ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου οἱ ὑπὸ τὸν Φανδρίδην μαχόμενοι γενναίως Θερισανοὶ Κρῆτες ἐνισχυθέντες καὶ ὑπὸ εὐζώνων ἀπέκρουσαν τὰς ἐφόδους τῶν ἐντοπίων Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ὑποστηριζόμενοι καὶ ὑπὸ σώματος στρατοῦ προσεπάθουν νὰ καταλάβωσι τὴν ὀχυρὰν ταύτην θέσιν, δι' ἧς θὰ ἐδέσποζον τοῦ Πλατανιᾶ καὶ θὰ ἐπήρχοντο πρὸς βοήθειαν τοῦ Πύργου τῆς Ἀγυιᾶς. Οἱ Ἕλληνες ἀποτελέσαντες οὕτω συνεχῆ γραμμὴν ἀπὸ Μονοκουμάρου μέχρι Βαρυπέτρου ἐπετίθεντο πανταχόθεν κατὰ τῶν Τούρκων, ἀναπτυχθείσης εὐγενοῦς ἁμίλλης μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τοῦ στρατοῦ. Ὁ Πύργος τῆς Ἀγυιᾶς ἐκκενωθεὶς καταλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν Κρητῶν, οἱ δὲ Τοῦρκοι, στρατὸς καὶ ἐντόπιοι, ὑποχωροῦσι διηνεκῶς πρὸς τὰ Χανία. Ἐντὸς μιᾶς καὶ ἡμισείας ὥρας

ὁλόκληρος ἡ πεδιὰς ἐσαρώθη καθ' ὁλοκληρίαν. Ὁ Βάσσος κατεδίωξε τὸν ἐχθρὸν μέχρι τῶν προθύρων τῶν Χανίων εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ὥρας ἀπὸ τῆς πόλεως, ἔνθα ἐσταμάτησεν, ἵνα μὴ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ζώνην τῆς διεθνοῦς κατοχῆς. Πολυάριθμα πτώματα ἐχθρῶν ἐκάλυψαν τὴν πεδιάδα, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἔπεσαν οὐχὶ ὀλίγοι. Ἐφονεύθησαν οἱ ἀνθυπολοχαγοὶ Ῥαοὺλ Τριγγέτας, Ἀριστείδης Σαράτσογλους καὶ Γεράσιμος Δανάλης, ὅστις μεταφερθεὶς ζῶν καὶ ἐν πλήρει ἀναισθησίᾳ ἐξέπνευσεν ἐν τῷ νοσοκομείῳ τοῦ στρατοπέδου. Ὡσαύτως δὲ ὁ λοχίας Ζερβουλάκος καὶ ὁ στρατιώτης Ῥόζου. Ἐκ τῶν Κρητῶν ἐφονεύθησαν 10 καὶ ἐπληγώθησαν 9, ἐν οἷς καὶ ὁ ὁπλαρχηγὸς Πέτρος Φανδρίδης τραυματισθεὶς κατὰ τὸν δεξιὸν βραχίονα, καθ' ἣν στιγμὴν ἱστάμενος παρὰ τὴν σημαίαν του ἐπεδείκνυε πρὸς Ἕλληνα ἀξιωματικὸν νεανίαν Κρῆτα, λεοντοθύμως μαχόμενον μόνον καὶ προασπιζόμενον τὴν θέσιν του κατὰ πολυαρίθμων ἐχθρῶν ἐπιτιθεμένων. Τραυματίας ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἔσχεν ἕνδεκα (*). Ἐκ τῶν Τούρκων ἐφονεύθησαν 500 καὶ ἠχμαλωτίσθησαν 107, εἰς τὸν στρατῶνα δὲ τῶν Λειβαδίων εὑρέθησαν πολλὰ λάφυρα καὶ δέκα ἵπποι. Ὁ Πύργος τῆς Ἀγυιᾶς ἐπυρπολήθη καὶ κατεστράφη διὰ δυναμίτιδος. Ὁ δὲ στρατὸς πανηγυρίζων τὴν νίκην καὶ θρηνῶν τους πεσόντας ἐπέστρεψε θριαμβευτικῶς εἰς Πλατανιᾶν, ἀφ' οὗ προηγουμένως κατέλειπε φρουροὺς εἰς τὰ ἐπίκαιρα μέρη. Τὴν νύκτα δὲ τῆς αὐτῆς 7 πρὸς τὴν 8ην Φεβρουαρίου ἐπέστρεψεν ὡσαύτως καὶ ὁ ἐν Βουκολιαῖς πολεμήσας στρατός, ὅστις ἔσχεν ἐπίσης ἱκανὰς ἀπωλείας, πληγωθέντος τοῦ ὑπολοχαγοῦ Ναπολέοντος Παπούλια, φονευθέντων 7 στρατιωτῶν καὶ τραυματισθέντων 15 ἐν συνόλῳ μετὰ τῶν Κρητῶν (**). Περὶ ἀμφοτέρων

(*) Οἱ τραυματίαι οὗτοι ἦσαν οἱ ἀκόλουθοι, πάντες τοῦ 1ου Πεζ. Συντάγματος: Δημήτριος Παπαλιβερίου ἐπιλοχίας ἐκ Ναυπακτίας, Χρῆστος Λοιδωρικιώτης ἀνθυπασπιστής, Διακουμάκος Πέτρος λοχίας, Κατσιώτης Εὐστάθιος λοχίας, Λουκᾶς Μανάρας δεκανεύς, Βασίλειος Χρήστου, Σπυρίδων Μαυρομμάτης δεκανεύς, Λουκᾶς Μανός, Τριαντάφυλλος Μαυροδῆμος, Δημήτριος Δίας, Κωνσταντῖνος Νάκης. Πρὸς τούτοις καὶ οἱ ἑξῆς ἐπαναστάται: Μιχαὴλ Κουκουλάκης, Φώτιος Μαρκουλάκης, Ἰωάννης Δημητρογιάννης, Ἀντώνιος Δασκαλάκης, Παναγιώτης Μιχαλάκης, Ἰωάννης Μπογιουλάκης, Ἰωάννης Φανδρίδης, Μιχαὴλ Δασκαλάκης, Δημήτριος Γιαννομανωλάκης.

(**) Οἱ τραυματισθέντες ἐν Βουκολιαῖς ἦσαν οἱ ἑξῆς. Μιχαὴλ Λιζάνης στρατιώτης τοῦ Πεζικοῦ συντάγμ. καὶ οἱ Κρῆτες ἐπαναστάται: Γεώργιος Γαλανάκης, Σπυρίδων Σφακιανάκης, Νικόλαος Κατσουλάκης, Παναγιώτης Μαρ-

τῷ ἀρχηγῷ τῆς κατοχῆς ὡς βασιλικὸς ἐπίτροπος. Ἀλλ' οὐδ' εἰς τοῦτο μόνον ἠρκέσθησαν οἱ ξένοι ναύαρχοι. Τῇ αὐτῇ τοῦ μηνὸς Φεβρουαρίου ἐπέδωκαν διακοίνωσιν εἰς τὸν μοίραρχον Ῥάϊνεκ, δι' ἧς ἀπηγόρευον εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων πᾶσαν ἐχθροπραξίαν ἐντὸς ἀκτῖνος ἓξ χιλιομετρων ἀπὸ τοῦ φρουρίου, τὴν ἐντὸς τῆς ἀκτῖνος ταύτης ἀποβίβασιν τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων καὶ τὴν παρεμπόδησιν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου τῆς ἀποβιβάσεως τουρκικοῦ στρατοῦ. Συνεπείᾳ τῆς διακοινώσεως ταύτης τὸ ἀτμόπλοιον «Ἥρα» ἑλληνικῆς ἑταιρίας ἠμποδίσθη ὑπὸ ἀγγλικῶν τορπιλοβόλων ν' ἀποβιβάσῃ τροφὰς καὶ πολεμοφόδια εἰς Πλατανιᾶν καὶ Κολυμβάρι. Ὡσαύτως δὲ τὰ ἀτμόπλοια «Λαύριον», τὸ ὁποῖον ἐκόμιζε σκηνὰς διὰ τὸν στρατὸν καὶ «Θεσσαλία.» Πρὸς δὲ οἱ ναύαρχοι ἐπιστέφοντες τὴν ἐχθρικὴν αὐτῶν στᾶσιν διέταξαν ἀνὰ ἓν θωρηκτὸν ἐξ ἑκάστης ἐθνικότητος νὰ κατοπτεύῃ ἀπὸ Κολυμβαρίου μέχρι τῆς παραλίας Πλατανιᾶ τὰς κινήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Ἐν τούτοις τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἡμέραν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς προέβαινεν εἰς σπουδαίας στρατιωτικὰς ἐνεργείας. Μετὰ τὴν διεθνῆ κατοχὴν ἡ ἐπὶ τὰ πρόσω πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀνεκόπη, διότι πᾶσα τοιαύτη ἀπόφασις θὰ ἐπέφερε σύγκρουσιν πρὸς τὰς διεθνεῖς δυνάμεις τὰς ὑπερασπιζούσας τὴν πόλιν τῶν Χανίων. Οὐχ ἧττον ὅμως οἵ τε ἄνδρες τοῦ στρατοῦ καὶ οἱ παρακολουθοῦντες αὐτὸν Κρῆτες, οἱ ὁποῖοι ἐν τῷ μεταξὺ ἀνελθόντες εἰς ὀκτακισχιλίους διηρέθησαν παρὰ τοῦ Βάσσου εἰς σώματα ἐξ ἑκατὸν ἀνδρῶν ἕκαστον, ἤσχαλλον ἐπὶ τῇ ἀδρανείᾳ. Πρὸ πάντων δὲ οἱ Κρῆτες, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν ἀπόβασιν τοῦ στρατοῦ,ἀφιερωθέντες ψυχῇ τε καὶ σώματι εἰς τὸν ἀντιπρόσωπον τοῦ βασιλέως, ἔπαυσαν ἔχοντες αὐτοβουλίαν. Διὸ καὶ συνέστησαν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς, μέχρις ὅτου γείνῃ ἐλευθέρα ἡ πρὸς τὰ Χανία ὁδός, ν'ἀποκαθάρῃ τὸ πέριξ ἔδαφος καὶ ἐν γένει τὸ ἐσωτερικὸν ἀπὸ παντὸς ἴχνους τουρκικῆς κατακτήσεως. Καὶ πρὸς τοῦτο προὐτάθη ἡ κατὰ τοῦ ἰσχυρωτάτου πύργου τῶν Βουκολιῶν ἐκστρατεία, ἥτις καὶ ἀπεφασίσθη τὴν ἑσπέραν τῆς 5 Φεβρουαρίου ἡμέραν τετάρτην.Ἡ ἐκστρατεία ἀνετέθη εἰς τὸν ταγματάρχην τοῦ πεζικοῦ Κωνσταντινίδην,τεθέντα ἐπὶ κεφαλῆς δύο λόχων πεζικοῦ, ἑνὸς λόχου μηχανικοῦ καὶ πυροβολικοῦ μετὰ δύο τηλε-

βόλων καὶ ὑπερδισχιλίων ἐνόπλων Κρητῶν, παρακολουθούντων ἐν ἐνθουσιασμῷ τὸν στρατόν.

Αἱ Βουκολιαὶ χωρίον καθαρῶς τουρκικὸν κεῖνται εἰς τὸ βάθος κοιλάδος, ἣν διαρρέει ὁ ποταμὸς Ταυρωνίτης, ὁ χωρίζων τὰς ἐπαρχίας Κυδωνίας καὶ Κισσάμου, καὶ ἀπέχει ὥραν περίπου τῆς θαλάσσης. Ἑκατέρωθεν τῆς κοιλάδος ταύτης ὑψοῦνται δύο λοφοσειραὶ ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς παραλίας, καὶ ἐπὶ των ῥάχεων αὐτῶν εἰσὶ κατεσπαρμένα πρὸς μὲν τὸ μέρος τῆς Κισσάμου τὰ χωρία Γαβαλομοῦρι, Μούλετε, Πολεμάρχοι, Δέμπλα, ἅτινα τὸ θέρος τοῦ 1896 κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἐπανάστασιν ἐπυρπολήθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων(*). Πρὸς δὲ τὸ τῆς Κυδωνίας τὰ χωρία Νιὸ-χωριό, Πετρές, Νεριανά, Συράλι. Ἐπὶ λόφου δεσπόζοντος τοῦ χωρίου ἔκειτο τὸ φρούριον, οἰκοδόμημα εὐρύτατον καὶ ἰσχυρὸν δυνάμενον νὰ περιλάβῃ δισχιλίους ἄνδρας καὶ φέρον εἰς τὸ μέσον εὐρὺ ἀστέγαστον προαύλιον. Περὶ τὸ φρούριον τοῦτο ἐπὶ μικροτέρων λόφων οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἐγείρει πέντε προμαχῶνας προασπίζοντας αὐτὸ δι' ἰσχυρῶν φρουρῶν. Ἡ ἐν τῷ φρουρίῳ δύναμις ἀνήρχετο εἰς 400 περίπου ἄνδρας, ἐκ στρατιωτῶν ὑπὸ ἕνα ταγματάρχην καὶ ἐντοπίων Τούρκων,ὧν ἀρχηγὸς ἦτο ὁ διάσημος Χασὰν Βακαλάος,τύπος παλαιοῦ Γιανιτσάρου. Δι' ἐσπευσμένης πορείας τὸ ὑπὸ τὸν Κωνσταντινίδην στρατιωτικὸν σῶμα ἀφίκετο περὶ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου τῆς 5 Φεβρουαρίου πρὸ τῶν Βουκολιῶν καὶ μετ' ἀναγνώρησιν τοῦ ἐδάφους,ἐνεργηθεῖσαν ὑπὸ τὸ φέγγος τῆς σελήνης, κατέλαβε τὰς ἐπικαίρους θέσεις. Ἀπόλυτος ἠρεμία ἐπεκράτει εἰς τὰ πέριξ, οἱ δὲ Τοῦρκοι διετέλουν ἐγκεκλεισμένοι ἐν τῷ φρουρίῳ.Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης, Πέμπτης (6 Φεβρουαρίου), ὁ ταγματάρχης Κωνσταντινίδης δι' ἀπεσταλμένου του,γέροντος τινὸς Κρητός, ἐκάλεσε τὸν φρούραρχον νὰ παραδοθῇ διὰ τῆς ἑξῆς ἐπιστολῆς.

«Κύριε φρούραρχε,

«Ἔχω διαταγὰς νὰ προσβάλω τὸν πύργον. Ἐπειδὴ ἔχω δυνάμεις ἀσυγκρίτως ἀνωτέρας τῶν ἰδικῶν σας, σᾶς παρακαλῶ νὰ παραδοθῆτε διὰ νὰ προληφθῇ ἡ καταστροφὴ τῶν ἀνδρῶν σας. Ἐὰν ἠθέλετε μοῦ κάμει τὴν τιμὴν ταύτην, σᾶς δίδω τὸν λόγον τῆς τιμῆς μου,ὅτι τοὺς ἄνδρας σας θὰ τοὺς μεταφέρω δι' ἑλληνικοῦ πλοίου, ἀόπλους, εἰς οἱονδήποτε λιμένα θελήσετε. Σᾶς δίδω δίωρον προθεσμίαν».

(*) Βλέπε σελίδας 72 καὶ 75.

Ὁ φρούραρχος ὅμως τῶν Βουκολιῶν ἀπήντησεν αὐτοστιγμεὶ ἀγερώχως : «Καὶ εἷς στρατιώτης, καὶ ἓν φυσίγγιον μόνον ἂν μοῦ μείνῃ, εἰπὲ εἰς τὸν Ἕλληνα ταγματάρχην ὅτι δὲν παραδίδομαι ! » Ἡ ἀπάντησις αὕτη προὐκάλεσε τὸν θαυμασμὸν τοῦ στρατεύματος. Οὐχ ἧττον ὁ ταγματάρχης Κωνσταντινίδης ἀνέμεινε τὴν παρέλευσιν τῆς ταχθείσης διώρου προθεσμίας, μεθ' ὃ ἡ κατὰ τοῦ φρουρίου προσβολὴ ἤρξατο τὴν 8 πρωϊνὴν ὥραν κροτούντων τῶν πυροβόλων ἀπὸ λόφου τινός, κειμένου εἰς ἀπόστασιν δισχιλίων μέτρων ἀπὸ τοῦ πύργου. Τοὺς πρώτους πυροβολισμοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ ἐχαιρέτησαν οἱ Κρῆτες δι' ἰαχῶν πολεμικῶν καὶ ζητωκραυγῶν, ὁρμῶντες ταὐτοχρόνως κατὰ τῶν προμαχώνων καὶ τοῦ φρουρίου, παρ' ὅλας τὰς παρορμήσεις τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκστρατείας Κωνσταντινίδου, ὅπως μὴ πυροβολῶσι καὶ μὴ ἐκτίθενται. Τὰ τηλεβόλα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἔβαλλον εὐστοχώτατα. Ἀλλ' ὁ πύργος ἦν ἰσχυρὸς καὶ ἀντεῖχεν, οἱ δὲ τοῦρκοι ἠμύνοντο γενναίως καὶ καρτερικῶς, καὶ ἀπὸ τοῦ ἀσφαλῶς βάλλοντες προὐξένουν ζημίας τοῖς ἡμετέροις. Τὰ σώματα ἐν τούτοις τῶν Κρητῶν, ἐξ εὐγενοῦς ἁμίλλης ὠθούμενα προὐχώρουν πρὸς τὸ φρούριον διηνεκῶς καὶ αἱ σημαῖαι αὐτῶν ἐκυμάτιζον περὶ αὐτό. Ἓν δὲ τούτων τὸ τῶν Σπηλιανῶν ἐπεχείρησε νὰ καταλάβῃ ἐξ ἐφόδου τὸν πρῶτον προμαχῶνα, ὅτε βολὴ τηλεβόλου ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ ριφθεῖσα ἐνέσπειρε τὸν τρόμον καὶ τὴν σύγχυσιν εἰς τοὺς Τούρκους στρατιώτας, οἱ ὁποῖοι 30 τὸν ἀριθμὸν ὑπὸ τὰς ἰαχὰς τῶν Κρητῶν ἐτράπησαν πρὸς τὸ φρούριον προτροπάδην. Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Κρῆτες κατεπυροβόλουν τοὺς φεύγοντας πανταχόθεν, ἐν ᾧ οἱ ἀπὸ τοῦ φρουρίου προὐστάτευον αὐτοὺς διὰ πυκνῶν πυροβολισμῶν κατὰ τῶν ἐπιτιθεμένων. Πλὴν κατερχόμενοι τὴν κλιτὺν τοῦ λόφου ἐνέπεσαν εἰς χεῖρας Κρητῶν, οἵτινες εἰσδύσαντες εἶχον σφηνωθῆ μεταξὺ τοῦ προμαχῶνος καὶ τοῦ φρουρίου, καὶ ἐκ τῶν τριάκοντα μόλις ἐσώθησαν τρεῖς, προσφυγόντες εἰς τὸ φρούριον. Ἡ μάχη ἐξηκολούθησε δι' ὅλης τῆς πρωίας, περὶ δὲ τὴν μεσημβρίαν ὁ ἀρχηγὸς διέταξε παῦσιν τοῦ πυρός, ζητήσας ἐνίσχυσιν πυρομαχικῶν καὶ δύο τηλεβόλων ἐκ τοῦ ἐν Πλατανιᾷ στρατοπέδου. Ἡ ἐνίσχυσις αὕτη ἀπεστάλη περὶ τὴν ἑσπέραν, ὁ δὲ ἀρχηγὸς Κωνσταντινίδης, τάξας ὁμάδας ἐνόπλων Κρητῶν πρὸς φρούρησιν τοῦ Πύργου, ἀνέμενε τὴν πρωΐαν, ἵνα ἐπιτεθῇ ἐκ νέου κατ' αὐτοῦ.

Οἱ Τοῦρκοι ὅμως ἀποθαρρυνθέντες μετὰ τὰ καταστρεπτικὰ ἀπο-

τελέσματα, ἅτινα ἐπήνεγκον αὐτοῖς αἱ βολιδοφόροι ὀβίδες τῶν ἑλληνικῶν τηλεβόλων, ἀπεφάσισαν ν' ἀποδράσωσι καὶ ἐπωφεληθέντες τοῦ σκότους τῆς νυκτὸς ἐξῆλθον τοῦ πύργου, τῶν Κρητῶν ἀτελῶς φρουρούντων αὐτόν. Τὴν πρωΐαν δὲ ἐν ᾧ ἐτοποθετοῦντο τὰ νεωστὶ κομισθέντα τηλεβόλα, οἱ Κρῆτες ἐννοήσαντες ὅτι οὗτος ἦτο κενὸς εἰσῆλθον καὶ ἔστησαν ἐπ' αὐτοῦ τὰς κυανολεύκους σημαίας των. Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν 70 ὅπλα μαρτίνι ἀνήκοντα εἰς στρατιώτας φονευθέντας τὴν προτεραίαν, σκηναί, κτήνη, σκεύη καὶ τρόφιμα, ἅτινα κατέστησαν πρὸ τῆς φυγῆς των ἄχρηστα οἱ Τοῦρκοι. Εὑρέθησαν προσέτι ἐντὸς φρέατος 50 πτώματα φονευμένων Τούρκων στρατιωτῶν καὶ ἄλλα τινὰ ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων οἰκτρῶς παραμεμορφωμένα ἐκ τῶν ὀβίδων. Ὁ πύργος, ὅστις ἐχρησίμευσεν ὡς ὁρμητήριον τόσων καὶ τόσων καταστροφῶν διὰ τὰς ἐπαρχίας Κυδωνίας, Κισάμου καὶ Σελύνου κατεστράφη διὰ δυναμίτιδος, οἱ δὲ Κρῆτες παρωργισμένοι ἐτράπησαν πρὸς καταδίωξιν τῶν φυγάδων, λαβόντες διαφόρους διευθύνσεις. Καί τινες μὲν ἐξ αὐτῶν προσβληθέντες παρὰ τὸ χωρίον Μπαμπιόλο παρὰ τῶν χριστιανῶν διεσκορπίσθησαν εἰς τοὺς πέριξ δρυμοὺς καὶ τὰ δάση. Περὶ τοὺς 100 δὲ κατεδιωχθέντες κατέφυγον εἰς τὴν ὀχυρὰν καὶ ἀπρόσιτον κορυφὴν τοῦ Καστελοῦ ἄνωθεν τοῦ χωρίου Βρυσῶν, ἀφ' οὗ κατὰ τὴν καταδίωξιν ἐφονεύθησαν 20 ἐξ αὐτῶν καὶ ἐτραυματίσθησαν 6 χριστιανοί. Ἄλλοι τέλος ἐβάδισαν πρὸς τὰ Χανία καὶ τὸν πύργον τῆς Ἀγυιᾶς, ἐξ ὧν δύο περὶ τὴν πρωΐαν κατελήφθησαν εἰς τὴν γέφυραν τοῦ Πλατανιᾶ ὑπὸ τῶν Κρητῶν οἱ ὁποῖοι τὸν μὲν ἕνα ἐφόνευσαν, τὸν δὲ ἄλλον τραυματίσαντες συνέλαβον.

Τοὺς πρὸς τὸν Πύργον τῆς Ἀγυιᾶς φεύγοντας ἐκ τῆς φρουρᾶς τῶν Βουκολιῶν κατέφθασαν οἱ Κρῆτες εἰς θέσιν Λειβάδια βορειοδυτικῶς τοῦ Πλατανιᾶ. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ τινὲς ἐκ τῶν φυγάδων φθάσαντες εἰς Χανία ἀνήγγειλαν τὰ συμβάντα καὶ ἐζήτησαν βοήθειαν πρὸς διάσωσιν τῶν λοιπῶν καὶ τοῦ ἀπειλουμένου Πύργου τῆς Ἀγυιᾶς, ὃν πρὸ ἡμερῶν ἐγκαταλείψαντες οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον ἐκ νέου μετὰ τὴν ἀπόβασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς ἔσπευσεν ἀμέσως ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν ἐπαγγελλομένων τὴν πρόληψιν τῆς αἱματοχυσίας Εὐρωπαίων, ν' ἀποστείλῃ κατὰ τῶν Κρητῶν καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ 1,500 στρατιώτας μετὰ τριῶν πυροβόλων καὶ 2,500 τουρκοκρῆτας καλῶς ὡπλισμένους. Περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς Παρασκευῆς 7 Φεβρουαρίου αἱ δυνάμεις αὗται συνήντησαν τοὺς Κρῆ-

τας εἰς τὰ Λειβάδια, ἔνθα ὑπῆρχε μέγας Τουρκικὸς ἀμυντικὸς στρατὼν καλῶς ὠχυρωμένος, καὶ συνεπλάκησαν πρὸς αὐτούς. Ἐκ τῶν πυροβολισμῶν τούτων εἰδοποιηθεὶς ὁ Βάσσος, ἀπέστειλε τὸν Κρῆτα ὁπλαρχηγὸν Φανδρίδην ἰατρὸν καθ' ὑπόδειξιν τοῦ ἰδίου πρὸς κατάληψιν τῶν ἐπικαίρων θέσεων Μονοκούμαρον καὶ Μονοδένδρι πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Πλατανιᾶ καὶ πρὸς τὴν πεδιάδα τῶν Χανίων (Τόπαλτῆ). Αὐτὸς δὲ παραλαβὼν ἓν τάγμα πεζικοῦ ὑπὸ τὸν Ἰσαδρόβσκην, ἀπόσπασμα εὐζώνων καὶ ἄλλα τμήματα τοῦ ἐν Πλατανιᾶ στρατοῦ, διότι ὁ ἐν Βουκολιαῖς ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Κωνσταντινίδην δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐπιστρέψει, καὶ τεθεὶς ὁ ἴδιος ἐπὶ κεφαλῆς ἔσπευσεν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης πρὸς τὰ Λειβάδια ἔνθα ἐμάχοντο ἤδη οἱ Κρῆτες. Ἦν ἡ τρίτη ὥρα μετὰ μεσημβρίαν ὅτε μετὰ ταχύτητος καὶ ἑτοιμότητος ἅμα καταπληκτικῆς ὁ Βάσσος παρατάσσει καὶ ἀναπτύσει τὸν στρατὸν αὐτοῦ εἰς μάχην. Οἱ δύο στρατοὶ συγκρούονται πεισματωδῶς καὶ πίπτουσιν ἑκατέρωθεν νεκροὶ καὶ τραυματίαι ἱκανοί, διότι τὸ ἔδαφος ἦν γυμνόν. Τὸ θάρρος ὅμως τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν καὶ ἐπαναστατῶν ἦν ἀκατάβλητον, ὁ δὲ μέγας στρατὼν τῶν Λειβαδίων πίπτει εἰς χεῖρας τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Οἱ Τοῦρκοι ὑποχωροῦντες καταβάλλουσι μεγίστας προσπαθείας, ὅπως διατηρήσωσι τὸν Πύργον τῆς Ἀγυιᾶς. Βλέποντες δὲ ἀδύνατον τὸ τοιοῦτον διατάσσουσιν εἰς τοὺς ἐν τῷ Πύργῳ εὑρισκομένους διὰ τῆς σάλπιγγος ἔξοδον. Καὶ ὁρμῶσιν οὗτοι ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν τηλεβόλων ἔξω τοῦ πύργου καταπυροβολούμενοι ὑπὸ τῶν Κρητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐν τῷ μεταξὺ πολυάριθμοι εἶχον ἀναφανῆ εἰς τὰ περὶ τὸν πύργον τῆς Ἀγυιᾶς ὑψώματα τοῦ Χοιροσπήλου. Ταὐτοχρόνως δὲ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου οἱ ὑπὸ τὸν Φανδρίδην μαχόμενοι γενναίως Θερισανοὶ Κρῆτες ἐνισχυθέντες καὶ ὑπὸ εὐζώνων ἀπέκρουσαν τὰς ἐφόδους τῶν ἐντοπίων Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ὑποστηριζόμενοι καὶ ὑπὸ σώματος στρατοῦ προσεπάθουν νὰ καταλάβωσι τὴν ὀχυρὰν ταύτην θέσιν, δι' ἧς θὰ ἐδέσποζον τοῦ Πλατανιᾶ καὶ θὰ ἐπήρχοντο πρὸς βοήθειαν τοῦ Πύργου τῆς Ἀγυιᾶς. Οἱ Ἕλληνες ἀποτελέσαντες οὕτω συνεχῆ γραμμὴν ἀπὸ Μονοκουμάρου μέχρι Βαρυπέτρου ἐπετίθεντο πανταχόθεν κατὰ τῶν Τούρκων, ἀναπτυχθείσης εὐγενοῦς ἁμίλλης μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τοῦ στρατοῦ. Ὁ Πύργος τῆς Ἀγυιᾶς ἐκκενωθεὶς καταλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν Κρητῶν, οἱ δὲ Τοῦρκοι, στρατὸς καὶ ἐντόπιοι, ὑποχωροῦσι διηνεκῶς πρὸς τὰ Χανία. Ἐντὸς μιᾶς καὶ ἡμισείας ὥρας

ὁλόκληρος ἡ πεδιὰς ἐσαρώθη καθ' ὁλοκληρίαν. Ὁ Βάσσος κατεδίωξε τὸν ἐχθρὸν μέχρι τῶν προθύρων τῶν Χανίων εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ὥρας ἀπὸ τῆς πόλεως, ἔνθα ἐσταμάτησεν, ἵνα μὴ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ζώνην τῆς διεθνοῦς κατοχῆς. Πολυάριθμα πτώματα ἐχθρῶν ἐκάλυψαν τὴν πεδιάδα, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἔπεσαν οὐχὶ ὀλίγοι. Ἐφονεύθησαν οἱ ἀνθυπολοχαγοὶ Ῥαοὺλ Τριγγέτας, Ἀριστείδης Σαράτσογλους καὶ Γεράσιμος Δανάλης, ὅστις μεταφερθεὶς ζῶν καὶ ἐν πλήρει ἀναισθησίᾳ ἐξέπνευσεν ἐν τῷ νοσοκομείῳ τοῦ στρατοπέδου. Ὡσαύτως δὲ ὁ λοχίας Ζερβουλάκος καὶ ὁ στρατιώτης Ῥόζου. Ἐκ τῶν Κρητῶν ἐφονεύθησαν 10 καὶ ἐπληγώθησαν 9, ἐν οἷς καὶ ὁ ὁπλαρχηγὸς Πέτρος Φανδρίδης τραυματισθεὶς κατὰ τὸν δεξιὸν βραχίονα, καθ' ἣν στιγμὴν ἱστάμενος παρὰ τὴν σημαίαν του ἐπεδείκνυε πρὸς Ἕλληνα ἀξιωματικὸν νεανίαν Κρῆτα, λεοντοθύμως μαχόμενον μόνον καὶ προασπιζόμενον τὴν θέσιν του κατὰ πολυαρίθμων ἐχθρῶν ἐπιτιθεμένων. Τραυματίας ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἔσχεν ἕνδεκα (*). Ἐκ τῶν Τούρκων ἐφονεύθησαν 500 καὶ ᾐχμαλωτίσθησαν 107, εἰς τὸν στρατῶνα δὲ τῶν Λειβαδίων εὑρέθησαν πολλὰ λάφυρα καὶ δέκα ἵπποι. Ὁ Πύργος τῆς Ἀγυιᾶς ἐπυρπολήθη καὶ κατεστράφη διὰ δυναμίτιδος. Ὁ δὲ στρατὸς πανηγυρίζων τὴν νίκην καὶ θρηνῶν τους πεσόντας ἐπέστρεψε θριαμβευτικῶς εἰς Πλατανιᾶν, ἀφ' οὗ προηγουμένως κατέλειπε φρουροὺς εἰς τὰ ἐπίκαιρα μέρη. Τὴν νύκτα δὲ τῆς αὐτῆς 7 πρὸς τὴν 8ην Φεβρουαρίου ἐπέστρεψεν ὡσαύτως καὶ ὁ ἐν Βουκολιαῖς πολεμήσας στρατός, ὅστις ἔσχεν ἐπίσης ἱκανὰς ἀπωλείας, πληγωθέντος τοῦ ὑπολοχαγοῦ Ναπολέοντος Παπούλια, φονευθέντων 7 στρατιωτῶν καὶ τραυματισθέντων 15 ἐν συνόλῳ μετὰ τῶν Κρητῶν (**). Περὶ ἀμφοτέρων

(*) Οἱ τραυματίαι οὗτοι ἦσαν οἱ ἀκόλουθοι, πάντες τοῦ 1ου Πεζ. Συντάγματος: Δημήτριος Παπαλιβερίου ἐπιλοχίας ἐκ Ναυπακτίας, Χρῆστος Λειβαρικιώτης ἀνθυπασπιστής, Διακουμάκος Πέτρος λοχίας, Κατσιώτης Εὐστάθιος λοχίας, Λουκᾶς Μανάρας δεκανεύς, Βασίλειος Χρήστου, Σπυρίδων Μαυρομμάτης δεκανεύς, Λουκᾶς Μανός, Τριαντάφυλλος Μαυροδῆμος, Δημήτριος Δίας, Κωνσταντῖνος Νάκης. Πρὸς τούτοις καὶ οἱ ἑξῆς ἐπαναστάται: Μιχαὴλ Κουκουλάκης, Φώτιος Μαρκουλάκης, Ἰωάννης Δημητρογιάννης, Ἀντώνιος Δασκαλάκης, Παναγιώτης Μιχαλάκης, Ἰωάννης Μπογιουλάκης, Ἰωάννης Φανδρίδης, Μιχαὴλ Δασκαλάκης, Δημήτριος Γιαννομανωλάκης.

(**) Οἱ τραυματισθέντες ἐν Βουκολιαῖς ἦσαν οἱ ἑξῆς. Μιχαὴλ Λιζάνης στρατιώτης τοῦ Πεζικοῦ συντάγμ. καὶ οἱ Κρῆτες ἐπαναστᾶται: Γεώργιος Γαλανάκης, Σπυρίδων Σφακιανάκης, Νικόλαος Κατσουλάκης, Παναγιώτης Μαρ-

τῶν μαχῶν καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν ὁ Βάσσος ἔσπευσε ν' ἀποστείλῃ εἰς τὸν βασιλέα τὴν ἑξῆς περιληπτικὴν ἔκθεσιν·

«Ἡ Βουκολιὲς ἔπεσαν τὴν 7ην ἱσταμένου περὶ ὥραν 8 π. μ. Εἷς ὑπολοχαγὸς σοβαρῶς ἐπληγώθη, ἐφονεύθησαν 7 στρατιῶται καὶ ἐπληγώθησαν 15 Κρῆτες.

«Τὸ φρούριον κατεστράφη διὰ δυναμίτιδος. Ἡ φρουρὰ ἐξελθοῦσα τὴν νύκτα τῆς 6ης πρὸς τὴν 7ην τρέχοντος ἐπολιορκήθη καὶ κατεστράφη μὴ θέλουσα νὰ παραδοθῇ, ἐκτὸς μερικῶν διαφυγόντων τὴν νύκτα.

«Ἐπὶ τῇ ἀναγγελίᾳ ὅτι ἡ φρουρὰ τῶν Χανίων ἐκινήθη πρὸς βοήθειαν τῶν ἐν Βουκολοῖς, ἔπεμψα πρὸς ἀντιμετώπισιν αὐτῶν σώματα ἐγχωρίων Κρητῶν, ἐτοποθέτησα δὲ τμῆμα στρατοῦ πρὸς ὑποστήριξίν των. Ἡ ἔξοδος ἐγένετο πράγματι καὶ ἡ σύγκρουσις ἤρξατο.

«Ἐγὼ μεθ' ἑνὸς τάγματος πεζικοῦ καὶ ἄλλων τμημάτων τῶν ἄλλων ὅπλων κατῆλθον εἰς τὰ Λειβάδια καὶ ἐπετέθην. Χίλιοι πεντακόσιοι ἐκ τῆς φρουρᾶς τῶν Χανίων τακτικοὶ στρατιῶται καὶ πλείονες τῶν 2.500 Τουρκοκρητῶν μετὰ 6 τηλεβόλων, ἐμάχοντο λυσσωδῶς. Τὰ σώματα ἀνέπτυξα εἰς τὸ πεδίον ἐν πλήρει τάξει καὶ ἐπετέθην. Ἐντὸς μιᾶς καὶ ἡμισείας ὥρας ἐσάρωσα ὅλην τὴν πεδιάδα καὶ ἠνάγκασα τοὺς Τούρκους νὰ καταφύγουν εἰς τὰ Χανία ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν χριστιανικῶν Δυνάμεων.

«Ἐχυριεύσαμεν τὸν ὠχυρωμένον Μέγαν Στρατῶνα εἰς τὸ Λειβάδιον καὶ τὸν Πύργον τῆς Ἀγυιᾶς. Πολλὰ λάφυρα καὶ τροφαὶ περιέπεσαν εἰς τὰς χεῖράς μας καὶ πληγωμένοι αἰχμάλωτοι.

«Ἀγνοῶ τὸν ἀριθμὸν τῶν φονευθέντων Τούρκων τῶν κειμένων εἰς τὸ πεδίον.

«Δὲν ἠθέλησα νὰ προχωρήσω εἰς τὴν οὐδετέραν ζώνην καὶ ἐπανῆλθον τὴν ἰδίαν νύκτα κατὰ τὴν 11 μ.μ. εἰς Πλατανιᾶν.

«Ἐπιτρέψατέ μοι νὰ συγχαρῶ τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα διὰ τὴν θαυμασίαν στᾶσιν τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν ὁπλιτῶν».

Τὸ ἄγγελμα τῶν ἀλλεπαλλήλων νικῶν τοῦ Βάσσου μεταδοθὲν εἰς Ἀθήνας ἐνέπλησσε χαρὰν τὴν πρωτεύουσαν, τὸ δὲ πλῆθος σχηματίσαν αὐτοσχέδιον διαδήλωσιν διήλαυνε ζητωκραυγάζον τὰς ὁδοὺς τῶν

κατάκης, Μανουσάκης, Πολιδάκης, Ἐμμ. Πολυχρονίδης, Ἀν. Κωνσταντινουδάκης, Λ. Καντζουλάκης, Ἐμμ. Κλωναράκης, καὶ εἷς ἕτερος ἐκ Κισσάμου.

Ἀθηνῶν. Ἡ λακωνικὴ ἀλλὰ τόσον ἐκφραστικὴ ἔκθεσις τοῦ Βάσσου ἀναρρίπισε τὴν φλόγα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὅστις εἶχε λειποψυχήσῃ ἐπ' ὀλίγον ἐκ τῆς ἐχθρικῆς στάσεως τῶν ἐν Κρήτῃ ναυάρχων. Ὁ διάδοχος ἔσπευσε νὰ διαβιβάσῃ, ὡς διοικητὴς τοῦ 1ου Συντάγματος, συγχαρητήριον τηλεγράφημα εἰς Κρήτην διὰ τὴν νίκην, ἣν ἤρατο τὸ εἰς τὸ 1ον σύνταγμα ἀνῆκον τάγμα τοῦ Ἰοσαδρόβσκη. «Εἶμαι ὑπερήφανος, ἔλεγε τὸ τηλεγράφημα, διὰ τὴν περιφανῆ νίκην, τὴν ὁποίαν ἤρατο τὸ σύνταγμά μου. Διαβιβάσατε τὰ συγχαρητήριά μου πρὸς ἀξιωματικοὺς καὶ ὁπλίτας. Ἡ μνήμη τῶν ἡρωϊκῶς πεσόντων ἀξιωματικῶν, ὑπαξιωματικῶν καὶ ὁπλιτῶν. ἔσται ἀγήρως». Ἐν τῇ βουλῇ δὲ ἡ ἀντιπολίτευσις ἐζήτει παρὰ τοῦ πρωθυπουργοῦ νὰ ὑποβάλῃ νομοσχέδιον περὶ τῆς διοικητικῆς καὶ δικαστικῆς ὀργανώσεως τῆς νήσου Κρήτης, θεωροῦσα πλέον αὐτὴν ὡς ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, καὶ ὁ πρόεδρος αὐτῆς Ζαΐμης ἀνεκοίνου ἐν μέσῳ συγκινήσεως καὶ ἐνθουσιασμοῦ συγχαρητήριον τηλεγράφημα τοῦ διακεκριμένου Ἰταλοῦ βουλευτοῦ Εὐτυχίου Καβαλλότη πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν βουλήν. Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο ἦν πιστὴ ἀπεικόνισις τῶν θερμῶν συμπαθειῶν ὁλοκλήρου τοῦ ἰταλικοῦ ἔθνους πρὸς τὸν ἀγῶνα τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος. «Πρὸς τὴν μητέρα ἡμῶν Ἑλλάδα, ἐτηλεγράφει ὁ Καβαλλότης, ἵπταται ὁ χαιρετισμός μου, χαιρετισμὸς πάσης Ἰταλικῆς ψυχῆς, καθ' ὃν χρόνον τὰ Ἑλληνικὰ ὅπλα πληροῦσι τὸν προορισμόν των. Τὸν προορισμὸν τοῦτον οὐδεμία Εὐρωπαϊκὴ ὁμοφωνία θὰ παρακωλύσῃ, καθόσον τὴν Ἑλλάδα προστατεύει ὁμοφωνία φοβερωτέρα, ἡ ὁμοφωνία τῶν καρδιῶν ὁλοκλήρου τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Ὁπόταν τὰ στρατεύματα τοῦ Βάσσου κατασυντρίψωσι τὴν ἐπὶ τῆς ἱερᾶς νήσου Τουρκικὴν βαρβαρότητα, οἱ πεπολιτισμένοι Εὐρωπαϊκοὶ στρατοὶ θὰ προϋπαντήσωσι πρὸ τῶν πυλῶν τῶν Χανίων, τῆς Ῥεθύμνου καὶ τοῦ Ἡρακλείου τὸν πολιτισμὸν κομίζοντα τὸν χαιρετισμὸν λαοῦ ἀπελευθερωθέντος. Τὰ Ἰταλικὰ πολεμικὰ σκάφη φέρουσιν ἐπ' αὐτῶν τὴν τιμὴν τῆς Ἰταλίας καὶ τὰ ἔμβολά των δὲν λησμονοῦσιν, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὴν πατρίδα τοῦ Σανταρόζα».

Ὁ ὡραῖοι οὗτοι λόγοι τοῦ Καβαλλότη συνεκίνουν πᾶσαν ἑλληνικὴν καρδίαν καὶ αἱ πανταχόθεν ἐκδηλούμεναι συμπάθειαι σὺν τῇ νίκῃ τῶν Ἑλληνικῶν ὅπλων ἐποίουν τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν νὰ ἐλπίσῃ πρὸς στιγμὴν τὴν μεταβολὴν τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας καὶ τὴν μετατροπὴν τῆς τύχης ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματός του. Τὰς ἐλπίδας

δὲ ταύτας ἤρχοντο νὰ ἐπιρρώσωσι λόγοι ἐνθαρρυντικοὶ καὶ παρήγοροι, ἐθνικῆς σημασίας, ἐκεῖθεν ὁπόθεν μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἶχε συνήθισει νὰ μὴ προσδοκᾷ πλειοτέραν δρᾶσιν τῆς ἀπαιτουμένης διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς κυβερνητικῆς μηχανῆς. Τὴν ἐπιοῦσαν τῆς νίκης τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων ἔξωθεν τῶν Χανίων ὁ βασιλεὺς Γεώργιος, ὁμιλῶν πρός τινα τῶν ἐν Ἀθήναις πρεσβευτῶν τῶν μεγάλων δυνάμεων, ἐξέφερε τοὺς ἑξῆς βαρυσημάντους λόγους, περιέχοντας τὴν ἀπήχησιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (*).

«Ἐπὶ τόσα ἔτη τώρα ἐπεσκεπτόμην τακτικῶς τὰς Εὐρωπαϊκὰς αὐλὰς καὶ προσεπάθουν πάσῃ δυνάμει νὰ κατορθώσω τι παρ' αὐταῖς τὸ ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὰς δικαίας βλέψεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπὶ τόσα ἔτη ἀνέμενον ὑπομονητικῶς τὰς ἀποφάσεις τῆς Εὐρώπης ἔστω καὶ μὲ θυσίαν τῆς δημοτικότητός μου, διότι δὲν ἤθελον νὰ ταράξω τὴν Εὐρωπαϊκὴν εἰρήνην καὶ διότι ἤλπιζον, ὅτι τὸ αναμενόμενον ἀποτέλεσμα θὰ ἦτο εὐνοϊκὸν διὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τῆς 12 Μαΐου παρῆλθον ὀκτὼ καὶ πλέον μῆνες, καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν ὁποίων ἡ δῆθεν ἀποτελεσματικὴ τῶν Μ. Δυνάμεων ἐπέμβασις κατέληξεν εἰς οὐδὲν ἄλλο, εἰμὴ εἰς τὴν ἀρχὴν ἐφαρμογῆς συστήματατος χωροφυλακῆς, ὅπερ εἶνε μωσαϊκὸν ἐθνικοτήτων, ἀποτελοῦν τερατούργημα μεταρρυθμίσεως καὶ τὸ ὁποῖον οὐδὲν πρακτικὸν ἀποτέλεστα ἠδύνατο νὰ ἔχῃ, ἀφοῦ καὶ αὐτοὶ οἱ Μωαμεθανοί, μὴ ἀνεχθέντες τοῦτο, ἤρξαντο πρῶτοι τῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ κατέληξαν εἰς τὴν ἐξέγερσιν ὁλοκλήρου τῆς νήσου. Ἀλλ' ἡ ὑπομονὴ ἔχει ὅρια καὶ ἡ ἐμὴ ὑπομονὴ ἐξηντλήθη. Οὐδὲν πλέον ζητῶ παρὰ τῆς Εὐρώπης, οὐδὲ ἀνεξαρτησίαν τῆς Κρήτης, οὐδὲ ἕνωσιν αὐτῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἑπομένως ἀπεφάσισα νὰ προσαρτήσω ἐγὼ τὴν Κρήτην εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὴν Κρήτην, τὴν ὁποίαν ἐθνικαὶ παραδόσεις, γλῶσσα, θρησκεία καὶ αἰσθήματα ἀρρήκτως συνδέουσι πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν Βασίλειον. Ἡ δὲ ἀπόφασίς μου αὕτη εἶνε ἀμετάκλητος καὶ δὲν ἐννοῶ οὔτε κατὰ κεραίαν νὰ ὑποχωρήσω. Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς ἔχει διαταγὴν ἀμετάτρεπτον νὰ καταλάβῃ καὶ διοικήσῃ τὴν νῆσον ἐπ' ὀνόματί μου. Ἐὰν ἡ Ἀγγλία κατέλαβεν ἄνευ ἐλαχίστου δικαιώματος τὴν Κύπρον, ἐὰν ἡ Γερμανία κατέλαβε τὸ Σλέβικ-Ὅλσταϊν, ἐὰν ἡ

(*) Οἱ λόγοι τοῦ Βασιλέως ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰς ἐφημερίδας τῆς πρωτευούσης κατ' ἀνακτορικὴν ἀνακοίνωσιν.

Αὐστρία κατέλαβε τὴν Βοσνίαν καὶ Ἐρζεγοβίνην, ἐνῷ οὐδ' ὁ παραμικρὸς μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρχε δεσμός, πόσον μᾶλλον δικαιοῦται ἡ Ἑλλὰς νὰ σπεύσῃ καὶ καταλάβῃ τὴν Κρήτην, ἥτις ἀνήκει ὁλοψύχως αὐτῇ. Τὴν Κρήτην, δι' ἣν τόσα ἐθυσίασε καὶ θυσιάζει πρὸς προστασίαν τῶν χιλιάδων κατοίκων αὐτῆς, οἱ ὁποῖοι φεύγοντες τὴν βάνδαλον ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων, προσέρχονται εἰς τὸ ἐλεύθερον ἔδαφος τῆς μητρὸς Ἑλλάδος. Τὴν Κρήτην, τὴν ὁποίαν δικαίως διαρκῶς ἐπαναστατοῦσαν εἶνε ὑπόχρεως ἡ Ἑλλὰς νὰ περιθάλπῃ καὶ νὰ ἐξαντλῇ τοιουτοτρόπως ὅλους τοὺς χρηματικοὺς αὐτῆς πόρους, ἥτις ἐξάντλησις εἶνε ἡ κυριωτέρα αἰτία τῆς σημερινῆς οἰκονομικῆς αὐτῆς θέσεως. Πιθανῶς ἡ τοιαύτη ἀμετάτρεπτος ἀπόφασίς μου νὰ δυσαρεστήσῃ τὰς Μεγάλας Δυνάμεις καὶ ἴσως προβῶσιν αὗται εἰς καταθλιπτικὰ ἐναντίον μέτρα. Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει εἶμαι βέβαιος,ὅτι θὰ ἔχω ὑπὲρ ἐμοῦ ὁλόκληρον τὸ Ἑλληνικὸν Γένος καὶ τοῦτο μοὶ εἶνε ὁ μόνος ἀπαιτούμενος μοχλός. Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς δὲν θὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Κρήτην· σήμερον δὲ ἀκριβῶς ἔδωκα αὐστηροτάτας διαταγὰς πρὸς τοῦτο εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς καταλήψεως. Μετ' οὐ πολὺ δὲ θέλει διοργανωθῇ καὶ ἡ ἐπ' ὀνόματί Μου Διοίκησις τῆς Νήσου. Ταῦτα πάντα, Κύριε, δύνασθε νὰ ἀνακοινώσητε εἰς τοὺς συναδέλφους ὑμῶν.»

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὁ βασιλεὺς Γεώργιος ἐπάτησε τὸ ἔδαφος τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, πρώτην φορὰν ἀπὸ τῆς ὑψηλῆς αὐτοῦ θέσεως ἠκούσθη ἐκφέρων λόγους ἐθνικῆς καὶ πολιτικῆς σημασίας, τιθέμενος ἐπὶ κεφαλῆς τῆς συνειδήσεως τοῦ ἔθνους καὶ ὑψούμενος μέχρι τῆς ἐθνικῆς ἰδέας. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν ὁ δημοκρατικότερος λαὸς τοῦ κόσμου. Πλὴν αἱ μακραὶ τύχαι αὐτοῦ καὶ ἡ ὑπερχιλιετὴς Βυζαντικὴ ἱστορία, ἥτις ἀνήγαγε τὸν θεσμὸν τῆς βασιλείας εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς αἴγλης καὶ τῆς δόξης αὐτῆς, κατέστησαν οἰκεῖον αὐτῷ τὸν θεσμὸν τοῦτον. Ὅτε δ' ἐπῆλθεν ἡ πτῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ τελευταῖος τῶν αὐτοκρατόρων αὐτῆς ἐπεσφράγισε διὰ τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ αἵματος τὸ ἔνδοξον τέλος τῆς ἱστορίας ταύτης, τὸ στέμμα αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ φάρος ὁ φωταυγής, πρὸς ὃν ἠτένιζε τὸ παλαιὸν ἐν τῇ σκοτίᾳ τῆς δουλείας ἔθνος. Καὶ ἡ ἀνάμνησις αὐτοῦ, μεταστᾶσα εἰς τὸν χῶρον τῶν ἐθνικῶν ὀνείρων καὶ τῆς ποιήσεως, ὑπῆρξε διὰ μέσου τῶν αἰώνων τὸ σύμβολον τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος καὶ τῆς μελλούσης πολιτικῆς ἀναβιώσεως τοῦ ἔθνους. Ἐπὶ

τὸ σύμβολον τοῦτο ἐπίστευσαν γενναιαὶ ὁλόκληροι καὶ περὶ αὐτὸ περιεστράφησαν ὅλαι αἱ ἐθνικαὶ παραδόσεις καὶ τὰ δημοτικὰ ᾄσματα, τὰ ἀντηχοῦντα εἰς τὰς φάραγγας καὶ τὰς ὑψηλὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων, ὡς παρήγορος φωνὴ τῶν δυστυχούντων,πηγάζουσα ἐκ τῶν σπλάγχνων τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καθ' ὅλους τοὺς ζοφεροὺς χρόνους τῆς δουλείας. Διὰ τοῦτο καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν καὶ τὴν ἐπιτέλεσιν τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας ἡ βασιλεία ἦν τὸ μόνον παρήγορον καὶ εὔελπι φῶς,πρὸς ὃ ἠτένισεν ὁ ἐκ τῆς γιγαντιαίας πάλης ἐξελθὼν λαός, πιστεύων εἰς τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις καὶ ὀνειροπολῶν τὸ στέμμα τῶν Κωνσταντίνων, ὅπερ κατὰ τὴν ὡραίαν παράδοσιν φυλάττουσι κεκρυμμένον εἰς τοὺς κόλπους των τὰ κύματα τοῦ Βοσπόρου. «Καὶ οὕτω ἡ ἱστορία παρίστατο μάρτυς τοῦ θαυμασιωτάτου ἐξωτερικῶς, ἀλλὰ φυσικωτάτου ὡς ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως φαινομένου, ἱστορικοῦ λαοῦ δημοκρατικωτάτου τὸν κοινωνικὸν ὀργανισμόν, τὸν τρόπον τοῦ διανοεῖσθαι καὶ ἐνεργεῖν, καὶ βασιλικωτάτου ἐν τῷ αἰσθάνεσθαι, διανοεῖσθαι, ἐνεργεῖν καὶ ἐνθουσιᾷν ἐθνικῶς»(*). Δυστύχημα ὅμως ἐθνικὸν δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ ὅτι ἡ βασιλεία δὲν ἐπήγασεν ἐκ τῶν σπλάγχνων τοῦ ἀγῶνος τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ δὲν συνεζυμώθη μετ' αὐτοῦ,ὅπως καταστῇ ἐθνική, ἀλλ' ἐπιβληθεῖσα ἔξωθεν δὲν συνεταύτισε τὰ ἐθνικὰ ἰδεώδη μὲ τὸν πολιτικὸν χαρακτῆρα αὐτῆς. Ὁ Ὄθων μεθ' ὅλας τὰς προσπαθείας αὐτοῦ,ὅπως ἀποβῇ Ἕλλην, μεθ' ὅλην τὴν ἑλληνικήν του ἐνδυμασίαν, ἣν ἔφερεν ὁ σεπτὸς μονάρχης μέχρι τοῦ θανάτου του, ἀπέμεινε γερμανὸς μέχρις ὀνύχων, ξένος πρὸς τὸν λαόν, ξένος πρὸς τὸ πνεῦμά του, ὅπερ δὲν ἠδυνήθη νὰ γνωρίσῃ. Ἡ θεμελιώδης πλάνη περὶ τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντα αὐτοῦ ὡς μονάρχου, ἡ παραγνώρισις τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀληθῶν συμφερόντων αὐτοῦ, ἡ ἰδέα τοῦ ἀπολυτισμοῦ τῆς διοικήσεως, ἣν ἐνέπνευσεν αὐτῷ ἡ σχολὴ τοῦ Ἀρμανσπέργ καὶ ἡ πεποίθησις ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν ἦτο ἀκόμη προητοιμασμένος διὰ συνταγματικὰς ἐλευθερίας,παρεσκεύασαν τὰ σφάλματα ἐκεῖνα,ἅτινα οὐδέποτε ἀφῆκαν αὐτὸν νὰ ὑψωθῇ εἰς τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν καὶ τὸν νοῦν τοῦ ἔθνους, ἐπήνεγκον δὲ τοὐναντίον τὴν πτῶσιν αὐτοῦ. Ἡ βασιλεία τοῦ Γεωργίου, μεθ' ὅλους τοὺς θαλεροὺς αὐτῆς βλαστούς, δὲν εὗρεν ἀμεσώτερον τὴν

(*) Π. Καρολίδου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου «Βασιλεία Ἐθνική». Μελέτη δημοσιευθεῖσα ἐν τῇ «Ἀκροπόλει» Ἀθηνῶν.

πρὸς τὰ ἐθνικὰ ἰδεώδη ὁδόν. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν ἐκόσμησε τὸ μέτωπον αὐτοῦ τὸ βασιλικὸν διάδημα τῆς Ἑλλάδος, ὁ βασιλεὺς Γεώργιος ἀπέβλεψεν ἐν τοῖς λογισμοῖς καὶ ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ πρὸς τὸ πρωτόκολλον τῆς διασκέψεως τῆς Κοπενάγης καὶ τὸ ἀρτισύστατον σύνταγμα, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἐκλήθη νὰ κυβερνήσῃ τὴν Ἑλλάδα. Τοιουτοτρόπως ἐφαίνετο θεωρῶν τὴν Ἑλλάδα ὡς Βέλγιον καὶ Ὀλλανδίαν ἢ ὡς Πεδεμόντιον. Ἡ δὲ ἄκρα συνταγματικότης αὐτοῦ ἀπεμάκρυνε τὴν ἄλλως τε ἐπιβλητικὴν αὐτοῦ μορφὴν ἀπὸ τῶν μεγάλων παραδόσεων τῆς ἐθνικῆς βασιλείας. Ἐν τῇ σκέψει ἴσως ὅτι λαὸς ἀπὸ φύσεως καὶ παραδόσεων εἰς ἄκρον δημοκρατικὸς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ δεχθῇ ποτὲ ἰσχυρὸν χαλινόν, ἔκρινεν ὡς τὸ ἀσφαλέστερον ἔρεισμα τῆς βασιλείας του τὸ σύνταγμα. Προσεκολλήθη ἐπ' αὐτοῦ ὡς ἐπὶ σωτηρίου σανίδος, συνετκύτισε τὸ στέμμα πρὸς τὸ σύνταγμα καὶ ἔλαβεν αὐτὸ ὡς ὁδηγόν του. Ἀλλ' ἡ ἄκρα αὕτη συνταγματικότης ἐπέβαλε τριάκοντα καὶ τρία ἔτη ἀδρανείας, κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ λαὸς ἀφέθη ν'ἀπολαύῃ ἐλευθερίας, ἥτις ἐξέπεσεν εἰς ὀχλοκρατίαν. Τὸ στέμμα παρέσχεν αὐτῷ πάντα τὰ μέσα, ὅπως αὐτοκυβερνᾶται, ἀλλὰ ἔμεινε ξένον πρὸς τὰς τύχας του, καὶ ἐνέδωκεν εἰς τὰς ὀρέξεις του, χωρὶς νὰ τεθῇ φραγμὸς εἰς τὰς ἐκ τοῦ ἀχαλινώτου κομματισμοῦ παρεκτροπάς του. Τοιουτοτρόπως ἐπῆλθεν ἐσωτερικὴ κατάστασις καὶ πολιτικὴ σύγχυσις τοιαύτη, ὥστε πᾶσα ἐθνικὴ ἰδέα ἔπεσεν εἰς λήθην, ἡ δὲ τῆς βασιλείας αἴγλη ἐφαίνετο ἠλαττωθεῖσα καὶ ὁ λαὸς ἐσυνείθησε νὰ μὴ προσδοκᾷ ἐξ αὐτῆς δρᾶσιν πλειοτέραν τῆς ἀπαιτουμένης διὰ τὴν συνήθη λειτουργίαν τῆς κυβερνητικῆς μηχανῆς. Ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1893, ὅτε ἐπῆλθεν ἡ οἰκονομικὴ χρεωκοπία, ἥτις ἐθεωρήθη ὡς σύμπτωμα πολιτικῆς καὶ καθόλου ἐθνικῆς χρεωκοπίας καὶ κρίσεως, φερούτης βραδέως εἰς πολιτικὴν ἀποσύνθεσιν, παρετηρήθη γενικὴ δυσθυμία, ἀπευθυνομένη τόσον κατὰ τοῦ κρατοῦντος συστήματος, ὅσον καὶ κατὰ τῶν ἀρχῶν τῶν διεπουσῶν τὴν δρᾶσιν τῆς βασιλείας, ὡς ἀπομακρυνομένης τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν καὶ ὠχυρουμένης ἐν ἀπομονώσει συνταγματικῇ, ἥτις δὲν ἱκανοποιεῖ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, ἡ ὁποία ἤθελεν αὐτὴν ἰθύντοιαν τῶν τυχῶν τοῦ ἔθνους καὶ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων.

Διὰ τοῦτο ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἡ πρωτοβουλία τοῦ στέμματος ἐπὶ τοῦ κρητικοῦ ζητήματος καὶ ἡ μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ, προελθοῦσα κατόπιν σοβαρᾶς στηθοσκοπίσεως τῆς κοινῆς γνώμης καὶ

τῆς ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐκδηλουμένης δυσθυμίας, ἐνέπνευσε γενικὸν ἐνθουσιασμόν. Διὰ μίαν στιγμὴν τὸ ἀπηυδηκὸς καὶ ἀπεγνωσμένον ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν ἀγώνων ἔθνος ἠτένισε σύσσωμον ἐπὶ τὴν ἐπιβλητικὴν μορφὴν τοῦ βασιλέως, ἡ δὲ φωνὴ αὐτοῦ ἠλέκτρισεν ὁλόκληρον τὸ ἑλληνικόν. Ἡ διὰ τοῦ βασιλικοῦ στόματος βεβαίωσις, ὅτι ὁ «ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν θὰ ἐγκαταλήψῃ τὴν Κρήτην» καὶ ἡ ἀπέναντι τῶν δυνάμεων εὐθαρσὴς στάσις ἐνέπνευσαν εἰς πάντας τὴν ἐλπίδα γενναίων ἀποφάσεων μετὰ τῆς βεβαιότητος, ὅτι τὸ στέμμα,ἀποφασίσαν νὰ ἐξέλθῃ τῆς μέχρι τοῦδε ἐπιφυλακτικῆς αὐτοῦ θέσεως, εἶχεν ὄπισθέν του σπουδαίας ὑποστηρίξεις. Ὁ τύπος ἔσπευσε νὰ σχολιάσῃ τοὺς βασιλικοὺς λόγους καὶ νὰ χαιρετήσῃ αὐτοὺς ὡς ἀπαρχὴν ἐθνικῆς πολιτικῆς τῆς βασιλείας, παρώτρυνε δὲ τὸν λαόν, ὅπως διὰ γενικοῦ συλλαλητηρίου σπεύσῃ νὰ ἐνισχύσῃ τὸν βασιλέα εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτοῦ. Ἡ δὲ Ἐθνικὴ Ἑταιρία, ἐπωφελουμένη τῶν διαθέσεων τούτων τῶν πνευμάτων,δὲν ὤκνησε νὰ δημοσιεύσῃ τὸ πρὸς τὸν βασιλέα ὑπόμνημα αὐτῆς, ὅπερ ὑποβληθὲν αὐτῷ τὴν προτεραίαν τῶν βασιλικῶν λόγων ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς «Καιροὺς» τοῦ Λονδίνου καὶ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ φύλλα νὰ ἐκφέρωσι τὴν γνώμην, ὅτι ὁ βασιλεὺς εἰς τὰς τολμηρὰς αὐτοῦ ἀποφάσεις παρεσύρθη ὑπὸ μυστικῶν ἑταιριῶν (*). Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο τῆς Ἑταιρίας ὡς ἔγγραφον ἱστορικὸν καὶ ἐνδεικτικὸν τῆς ψυχολογικῆς καταστάσεως τῆς περιπετειώδους ἐκείνης στιγμῆς τοῦ ἔθνους, καθ' ἣν πάντες οἱ ὅροι τῆς ψυχρᾶς λογικῆς καὶ τῆς ἀληθοῦς ἀντιλήψεως τῶν πραγμάτων ἔλειπον, εἶχεν ὡς ἑξῆς·

«Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία προορισμὸν καὶ σκοπὸν ἀποκλειστικὸν ἐπι»βαλλομένη ἑαυτῇ τὴν ἀνένδοτον ἐργασίαν πρὸς τὴν Ἐθνικὴν ἀπο»κατάστασιν τῶν ὑπὸ τὴν δουλείαν ἀδελφῶν ἡμῶν, καὶ πρὸς πραγ»μάτωσιν τοῦ μεγάλου τούτου σκοποῦ ἀκαταπονήτως ἐργαζομένη, »ὑπέρτατον ἐκπληροῖ καθῆκον περιβάλλουσα διὰ πάσης θερμῆς ἐν»θαρρύνσεως καὶ ἐνισχύσεως τὸ φιλόπατρι ἔργον, εἰς ὃ μετὰ σθένους »καὶ ἐνθουσιασμοῦ ἀπὸ τῆς 25ης Ἰανουαρίου ἐχώρησεν ὁ Βασιλεύς, »ἡ Ἐθνικὴ Ἀντιπροσωπεία καὶ ἡ Κυβέρνησις, καὶ εἰς ὃ ὀφείλεται

(*) Οὕτως ἐτηλεγράφει ἐκ τῆς πρωτευούσης τῶν Ἀψβούργων ὁ ἀνταποκριτὴς τοῦ Λονδινείου φύλλου· «Ἐν Βιέννῃ κρατεῖ ἡ πεποίθησις, ὅτι ὁ βασιλεὺς παρεσύρθη εἰς τὴν τολμηρὰν ἀπόφασίν του ὑπὸ τῶν μυστικῶν ἑταιριῶν, ὑπὸ τῶν ὁποίων ἐτέθη εἰς τὸ δίλημμα ἢ νὰ προβῇ ἀμέσως εἰς ἐνέργειαν, ἢ νὰ χάσῃ τὴν δημοτικότητά του».

»τὸ ὅτι κατέστη σήμερον ἡ Κρήτη πράγματι μέρος ἀναπόσπαστον »τοῦ ἐλευθέρου κράτους. Ἐξ ἴσου ὑπέρτατον ὅσον καὶ ἐπιβεβλημέ»νον ἐκπληροῖ καθῆκον ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία, γενομένη ἑρμηνεὺς τοῦ »φρονήματος τῶν ἁπανταχοῦ τῆς γῆς τμημάτων αὐτῆς διὰ τῆς ἐκ»φράσεως τῆς ἀκλονήτου πεποιθήσεως αὐτῆς ὅτι μόνον, ἂν αἱ νόμι»μοι τοῦ κράτους ἐξουσίαι ἤθελον ποτὲ λιποψυχήσει καὶ καμφθῇ ἀπέ»ναντι οἱασδήποτε διπλωματικῆς πιέσεως ἢ ἀπειλῆς, ὑποχωροῦσαι »τῆς γραμμῆς, ἣν εὐτόλμως καὶ μετὰ φιλοπατρίας ἐχάραξαν, τότε »μόνον ἤθελεν εἶσθαι δυνατὴ ἡ ὑπὸ τὴν Ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν »ἐπαναγωγὴ τῆς ἀπελευθερωθείσης Κρήτης· διότι ἡ Ἐθνικὴ Ἑται»ρία τρέφει μετὰ τοῦ Ἔθνους σύμπαντος τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἐκ μέ»ρους τῆς Εὐρώπης ἡνωμένης ἔνοπλον ἐγχείρημα πρὸς καθυπόταξιν »ἐκ νέου τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ εἰς τὸν Σουλτάνον εἶνε ἐγχείρημα ἀδύ»νατον, καθ' ὅσον πρὸ τοιαύτης ἀποφάσεως ἡ Εὐρωπαϊκὴ ὁμοφωνία »κατ' ἀνάγκην ἤθελε διασπασθῇ, ἐξ αὐτοῦ δὲ τούτου τοῦ μέτρου ἡ »εἰρήνη τῆς Εὐρώπης ἤθελε πλέον ἢ ἀπὸ πάσης ἄλλης αἰτίας σοβα»ρῶς ἀπειληθῇ.

»Ἐκφράζει πρὸς τούτοις ἡ Ἀνωτάτη τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας ἀρχή, »τὴν στερρὰν αὐτῆς πεποίθησιν, ὅτι ἡ εἰρήνη τοῦ κόσμου εἶνε σήμε»ρον εἰς τὰς χεῖρας ἡμῶν τῶν ἀδυνάτων, καὶ ὅτι ἐὰν ἡ Εὐρωπαϊκὴ »διπλωματία ἤθελε προτάξει, ὅτι τὸ συμφέρον τῆς παγκοσμίου εἰ»ρήνης ἐπιβάλλει τὴν ματαίωσιν τῆς πραγματοποιηθείσης ἤδη ὑπὸ »τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐθνικῆς τῆς Κρή»της ἀποκαταστάσεως, ὀφείλουσιν αἱ νόμιμοι τοῦ Ἑλληνικοῦ κρά»τους ἐξουσίαι νὰ ἀντιτάξωσιν ὅτι οὐχὶ ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς »ἐλευθερίας τῆς Κρήτης, ἀλλ' ἐκ πάσης προσπαθείας πρὸς ἐπανα»γωγὴν αὐτῆς εἰς τὴν δουλείαν ἡ εἰρήνη τῆς Εὐρώπης θέλει περι»έλθει εἰς ἀκροσφαλέστατον σημεῖον, διότι τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος θέ»λει τότε ἐξαναγκασθῇ νὰ προβῇ ἀλλαχοῦ τῶν ὑποδούλων χωρῶν »εἰς μέτρα, ὧν ἡ ἔκβασις καὶ αἱ συνέπειαι διαφεύγουσι πᾶσαν πρόο»ψιν καὶ πάντα ὑπολογισμόν.

»Δηλοῖ δὲ ἐν τέλει ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία ὅτι ἀπὸ τῆς συστάσεώς »της πρὸς τὴν παρασκευὴν τοιαύτης ἐνεργείας ἀνενδότως χωρήσασα, »σήμερον, ὅτε αἱ δημόσιαι ἐξουσίαι καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ Ἔθνους ὅλου »ὁμοφώνως καὶ ἐν ἐπιβλητικῇ ἁρμονίᾳ χωροῦσι πρὸς τὸ μέγα ἔργον, »ὅπερ ἀποτελεῖ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας τὸ πρόγραμμα, ὑποτάσσει

»τὴν ἀπόφασιν αὐτῆς περὶ τοῦ πρακτέου ὑπὸ τὸ κέλευσμα τῆς Πο-»λιτείας, εἶνε δὲ ἑτοίμη εἰς τὸ πρῶτον ὑπ' αὐτῆς δοθησόμενον σύν-»θημα κινδύνου μὴ ἀναγνωρίσεως ὑπὸ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς »πραγματοποιηθείσης ἤδη Ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τῆς Κρήτης, νὰ »προβῇ ἀμέσως ἀλλαχοῦ τῶν ὑποδούλων χωρῶν εἰς ἔργα, ἐξ ὧν θέ-»λει πεισθῇ ἡ Εὐρωπαϊκὴ διπλωματία, ὅτι ὁ σπουδαιότατος διὰ τὴν »Εἰρήνην τοῦ κόσμου κίνδυνος θὰ ἐξορμήσῃ μόνον ἐξ οἱασδήποτε τυ-»χὸν ἀποπείρας πρὸς ματαίωσιν τῆς συντελεσθείσης Ἑνώσεως τῆς »Κρήτης μετὰ τοῦ ἐλευθέρου Ἑλληνικοῦ Βασιλείου».

Τὴν ἐπιοῦσαν τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ὑπομνήματος τούτου τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας καὶ τῶν βασιλικῶν λόγων, ὁ λαὸς τῆς πρωτευούσης συνῆλθεν εἰς μέγα καὶ πολυπληθὲς συλλαλητήριον, οὗ παρόμοιον σπανίως εἶδον αἱ Ἀθῆναι. Ἔξαλλος δὲ ἐκ τῆς νίκης τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων καὶ τῆς αἴγλης τῶν βασιλικῶν λόγων, οἱ ὁποῖοι εὗρον ἠχὼ εἰς τὰς καρδίας ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ἐψήφισε βοῇ διατόρῳ ψήφισμα πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἐν τῷ ἐθνικῷ ζητήματι ἐνεργειῶν τοῦ βασιλέως. «Ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς, ἔλεγε τὸ ψήφισμα τοῦτο, ἐν πανδήμῳ συνελεύσει διερμηνεύων τὸ Πανελλήνιον φρόνημα, ἐκφράζει πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλέα τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ τὴν ἀφοσίωσιν αὐτοῦ, δηλοῖ δὲ πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ Ἔθνους καὶ τὴν Κυβέρνησίν Του ὅτι εἶνε ἕτοιμος εἰς πᾶσαν θυσίαν αἵματος καὶ χρήματος». Τὴν ἐπίδοσιν δὲ τοῦ ψηφίσματος τούτου ἠθέλησεν ὁ λαὸς νὰ συνοδεύσῃ δι' ἐπιβλητικῆς πρὸ τῶν ἀνακτόρων διαδηλώσεως. Ἐν ᾧ δὲ κάτωθεν τὸ πλῆθος ἐθορύβει, πλούσιον ἀπαύστως εἰς ζητωκραυγὰς καὶ ἀναφωνήσεις, ὁ βασιλεὺς ἐπανελάμβανε πρὸς τὴν ἀνελθοῦσαν ὅπως ἐπιδώσῃ αὐτὸ ἐπιτροπήν, τὴν ἔννοιαν τῶν πρὸς τὴν διπλωματίαν τῆς Εὐρώπης λόγων αὐτοῦ· «Χαίρων διὰ τὰ ἐκδηλούμενα αἰσθήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ θὰ ἐμμείνω εἰς τὴν διαχαραχθεῖσαν ὁδὸν ἐπὶ τοῦ Ἐθνικοῦ ζητήματος, ὑπὲρ οὗ εἶνε ἐκπεφρασμένη ἡ κοινὴ τῆς Εὐρώπης γνώμη». Καὶ ἐπειδὴ ὁ λαός, ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ ὁποίου ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολὴ ἐπανέφερεν ὅλην τὴν αἴγλην τῆς βασιλείας τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, ἐζήτει νὰ ἐνωτισθῇ ἀπ' εὐθείας τῶν βασιλικῶν λόγων, Γεώργιος ὁ Α' ἐνεφανίσθη ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου ἐξώστου τῶν βασιλικῶν ἀνακτόρων, μεταδίδων φλόγας ἐνθουσιασμοῦ εἰς τὰ κάτωθεν ζητωκραυγάζοντα πλήθη. «Ἐκπληροῦτε, εἶπεν ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν λαόν, ὄντως ἀληθινὴν ἐντολὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἣν σα-

φῶς γνωρίζω καὶ σᾶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῶν πρός με αἰσθημάτων σας. Ὁ Ὕψιστος ἂς σκέπῃ τὴν ἀγαπητὴν πατρίδα καὶ ἂς κρατύνῃ τὰς κοινὰς προσπαθείας διὰ τὸ Ἔθνος».

Οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ βασιλέως μετέδωσαν μέθην ἐνθουσιασμοῦ εἰς τὸν λαὸν τῆς πρωτευούσης, ἡ δὲ ὁμόφωνος ἐκδήλωσις τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τούτου ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὰ φρονήματα τοῦ ἔσω καὶ ἔξω ἑλληνισμοῦ «ἀπετέλει ἀκριβῶς τὴν δύναμιν τοῦ ἀσθενοῦς ἑλληνικοῦ κράκράτους», ὡς ἐβεβαίου ὁ πρωθυπουργὸς Δηληγιάννης, ἀγορεύων ἀπὸ τοῦ ἀνδήρου τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν τὴν αὐτὴν ἡμέραν πρὸς τὰ πλήθη (*).

Ἐν τούτοις τὰ ἐν Ἀθήναις συμβαίνοντα καὶ ἡ στάσις τοῦ βασιλέως κατ' οὐδὲν μετέβαλον τὰς σκέψεις τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀνακτοβουλίων, τοὐναντίον δὲ ἐπετάχυνον τὸν κατὰ τῶν ἑλληνικῶν ἐνεργειῶν συνασπισμὸν τῆς Εὐρώπης. Μεταξὺ τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων ἀντηλλάσσοντο μετὰ σπουδῆς συνενοήσεις περὶ τοῦ πρακτέου, ὁ δὲ Ἀνοτὼ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας, ἀναγγέλλων τὴν 8/20 Φεβρουαρίου εἰς τὸν ἐν Πετρουπόλει πρεσβευτὴν τῆς δημοκρατίας, ὅτι τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον συνεζήτησεν ἐπὶ τῆς καταστάσεως ἔγραφε τὰ ἑξῆς :

«Ἡ ἀνακωχή, ἥτις ἐπῆλθε, τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ συνταγματάρχου Βάσσου, παρέχει τὴν ἐλπίδα ὅτι αἱ Δυνάμεις θὰ ἠδύναντο νὰ συμφωνήσωσιν ἐπωφελῶς ἐπὶ τῆς συντάξεως ἰδίου τῆς Κρήτης πολιτεύματος, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ διετηροῦντο τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ Σουλτάνου.

«Φρονοῦμεν λοιπόν, ὅτι ἐὰν ἡ συμφωνία αὐτὴ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ ταχέως, θὰ ἐνίσχυε μεγάλως τὰς ἐνεργείας τῶν Δυνάμεων. Μολονότι ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἐλπίζωμεν ἀκόμη, ὅτι ἡ ἐν Ἀθήναις παραχθεῖσα ἐντύπωσις διὰ τῆς ἐπιβεβαιώσεως τῆς ὁμοφωνίας τῶν Δυνάμεων θὰ ἤρκεσε νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν εἰς τὴν συν-

(*) Τὴν αὐτὴν ἡμέραν συνεκροτεῖτο ἐν Λονδίνῳ τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ συλλόγου «Βύρωνος» μέγα συλλαλητήριον ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος, κατὰ τὸ ὁποῖον παρίστατο καὶ ὁ ἐν Λονδίνῳ Ἕλλην ἐπιτετραμμένος Μεταξᾶς, πρὸς ὃν εἷς ἐκ τῶν ῥητόρων ὁ κ Torns στραφεὶς ἐν ἐνθουσιασμῷ ἔκαμε τὴν ἑξῆς ἀποστροφήν : «Ἄγγειλον εἰς τὴν Α Μ. τὸν Βασιλέα σου, ὅτι ἡ ἀνδρικὴ Του στάσις ἐπιδοκιμάζεται ὑφ' ὁλοκλήρου τοῦ Ἀγγλικοῦ λαοῦ.

αίσθησιν τῶν διεθνῶν αὐτῆς καθηκόντων καὶ τοῦ ἀληθοῦς συμφέροντος, δὲν δυνάμεθα ἢ νὰ ἐμμείνωμεν πιστοὶ ἐπὶ τῆς ἀρχῆς, ἥτις ἐφάνη ἡμῖν, ὅτι δεσπόζει τῆς καταστάσεως, καὶ ἥτις ἀμεταβλήτως ἐνέπνευσε τὴν στάσιν ἡμῶν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς παρούσης κρίσεως. Πρὸ παντὸς ἐπιζητοῦμεν, ὅπως μὴ ἐγερθῇ ἡ ἐλαχίστη ἀμφιβολία ἐπὶ τῆς σταθερᾶς ἡμῶν προθέσεως τοῦ νὰ μὴ χωρισθῶμεν ἐκ τῆς ὁμοφωνίας τῶν Δυνάμεων, τὴν ὁποίαν δὲν ἐπαύσαμεν θεωροῦντες ὡς τὴν ἀσφαλεστέραν ἐγγύησιν τῆς διατηρήσεως τῆς εἰρήνης». (*)

Εἰς ἀπάντησιν ἐπὶ τῶν σκέψεων τούτων τῆς Γαλλικῆς κυβερνήσεως ὁ ἐν Παρισίοις Ῥῶσσος πρεσβευτὴς ἐπέδιδε τὴν ἀκόλουθον ἀντιπρότασιν τοῦ Ῥωσσικοῦ ἀνακτοβουλίου.

«Τῆς Ἀγγλικῆς Κυβερνήσεως φρονούσης ὅτι τὸ ὁριστικὸν πολίτευμα τῆς Κρήτης δέον νὰ καθορισθῇ ἀπὸ τοῦδε ὑπὸ τῶν Δυνάμεων πρὶν ἢ αὗται προβῶσιν εἰς ἐκβιαστικὰ κατὰ τῆς Ἑλλάδος μέτρα, ἡ αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις νομίζει, ὅτι χωρὶς νὰ ἀνακληθῶσι τὰ καταπιεστικὰ μέτρα ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν προκλήσεων ἐν Κρήτῃ, αἱ Μεγ. Δυνάμεις θὰ ἠδύναντο νὰ συμφωνήσωσιν ἀμέσως ἐπὶ τῶν ἑξῆς ἀρχῶν:

α΄) Ἡ Κρήτη ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναται νὰ ἑνωθῇ μετὰ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰς σημερινὰς περιστάσεις. β΄) Ἐπειδὴ ἡ Τουρκία ἐβράδυνε νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς συμφωνηθείσας μεταρρυθμίσεις, αὗται δὲν ἀνταποκρίνονται πλέον εἰς τὴν σημερινὴν κατάστασιν καὶ αἱ Δυνάμεις ἀποφασίζουσιν, ὅπως τηρουμένης ἐν ταὐτῷ τῆς ἀκεραιότητος τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας νὰ προικίσωσι τὴν Κρήτην δι' αὐτονόμου πολιτεύματος.

Τὰ δύο ταῦτα σημεῖα δέον νὰ τονισθῶσι σταθερῶς παρ' ὅλων τῶν Δυνάμεων τόσον ἐν Κων)πόλει ὅσῳ καὶ ἐν Ἀθήναις. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δέον νὰ προσκληθῇ διὰ τελεσιγράφου, ὅπως ἀποσύρῃ τὰ στρατεύματά της ἐκ Κρήτης, διατελούσης ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Δυνάμεων, καὶ ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως δέον νὰ ἐφαρμοσθῶσι κατὰ τοῦ δυστροποῦντος τὰ ἔσχατα μέτρα βίας. Ἡ αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις θεωρεῖ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐνεργείας ὡς τὸν μόνον κατάλληλον πρὸς διατήρησιν τῆς γενικῆς εἰρήνης καὶ τῆς ὁμοφωνίας τῶν Δυνάμεων».

(*) Βλέπε Κιτρίνην Βίβλον τῆς Γαλλίας ἀπὸ 29 Ἰανουαρίου μέχρι 26 (ν) Μαΐου 1897.

Ἡ δὲ Γερμανία ὑπερθεματίζουσα ἐν τῷ μισελληνισμῷ της μετὰ τὸ τηλεγράφημα, τὸ ὁποῖον ἀπέστειλε πρὸς τὸν ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴν αὐτῆς, δι' οὗ ἐθεώρει ὡς μὴ συνᾴδουσαν πρὸς τὴν ἀξιοπρέπειάν της πᾶσαν νέαν παράστασιν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, ἐπρότεινεν ὡς τὸ μόνον δραστήριον μέτρον πρὸς διατήρησιν τῆς ἀκεραιότητος τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ Πειραιῶς. Τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ μέτρου τούτου ἐλάμβανεν αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Γουλιέλμος, ὅστις οὐδέποτε ἐπαύσατο ἐκδηλῶν τὸ μῖσος αὐτοῦ κατὰ παντὸς ὅ,τι ἑλληνικοῦ. Ἡ Αὐστρία, κατὰ τηλεγράφημα τοῦ ἐν Βιέννῃ Γάλλου πρεσβευτοῦ Λοζέ, ἦτο διατεθειμένη νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν πρότασιν ταύτην, ἐὰν πᾶσαι αἱ δυνάμεις ἀπεδέχοντο αὐτήν, ἀλλ' ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ὑπῆρξεν ὁ νεκροθάπτης τῆς προτάσεως ταύτης τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορος, ἰσχυριζομένη ὅτι πρὸ πάσης χρήσεως βίας κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἔπρεπε νὰ ληφθῶσιν ὡρισμέναι ἀποφάσεις ἐπὶ τοῦ διακανονισμοῦ τοῦ κρητικοῦ ζητήματος. Ὁ Γουλιέλμος μετὰ τὴν ἀπόρριψιν τῆς προτάσεώς του ἀπεσύρετο μηνύων τῆς ὁμοφωνίας, καὶ καθίστα ἀδύνατον πᾶν κοινὸν διάβημα τῶν πρεσβευτῶν ἐν Ἀθήναις, ὁ δὲ ἐν Βερολίνῳ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας Νοάϊλ, διαταχθεὶς νὰ βολιδοσκοπήσῃ τὴν Γερμανικὴν κυβέρνησιν ἐπὶ τῆς ἀπαντήσεως τῆς Ἀγγλίας εἰς τὴν περὶ ἀποκλεισμοῦ πρότασιν, ἐτηλεγράφει ὡς ἑξῆς πρὸς τὸν Ἀνοτώ :

«Εἶδον πρὸ μικροῦ τὸν βαρῶνον φὸν Μάρσαλ καὶ τὸν ἠρώτησα, συμφώνως πρὸς τὰς ὁδηγίας τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος, πῶς ἡ Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις θεωρεῖ τὴν ἀπάντησιν τῆς Ἀγγλίας εἰς τὴν περὶ ἀποκλεισμοῦ πρότασιν.

Ἡ Γερμανικὴ Κυβέρνησις, μοὶ ἀπήντησεν ὁ βαρῶνος φὸν Μάρσαλ, εἶνε διατεθειμένη νὰ συζητήσῃ μετὰ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἀλλὰ πρέπει πρῶτον νὰ τεθῇ τέρμα εἰς τὴν ἐπιθετικὴν ἐνέργειαν τῆς Ἑλλάδος, ἥτις ἀποτελεῖ ἐπικείμενον κίνδυνον διὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴν εἰρήνην καὶ προφανῆ παραβίασιν τοῦ δικαίου τῶν ἐθνῶν. Ἡ συζήτησις τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, ὑπὸ πνεῦμα μᾶλλον ἢ ἧττον φιλελληνικόν, θὰ ἐδημιούργει ἐπικίνδυνον προηγούμενον διὰ τὴν Βαλκανικὴν Χερσόνησον, ὅπου δὲν θὰ ἐβράδυνον ν' ἀκολουθήσωσι τὸ παράδειγμα τῆς Ἑλλάδος. Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις δὲν δύνανται νὰ ἀνεχθῶσι νὰ φαίνωνται ὅτι ἐνεργοῦσιν ὑπὸ τὴν στρατιωτικὴν πίεσιν τῆς Ἑλλάδος, διευθυνομένην οὐ μόνον κατὰ τῆς Τουρκίας ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτῶν

τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ὡς πρὸς τὰ ληπτέα μέτρα, ὁ ἀποκλεισμὸς εἶνε τὸ δραστικώτατον καὶ τὸ ἠπιώτατον. Ἡ Γερμανία ἐν τούτοις δὲν τὸν προτείνει ὡς ὅρον ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, καὶ θὰ ἠδύνατο ν' ἀποδεχθῇ καὶ ἄλλο μέτρον, ἀλλ' ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ ἐφαρμοσθῇ δραστηρίως, οἷον ἠδύνατο νά εἶνε ὁ ἀπόλυτος ἀποκλεισμὸς τῆς Κρήτης διὰ τῶν στόλων. Ἂν ἡ Ἑλλὰς δὲν ἀναγκασθῇ, δι' οἱουδήποτε τρόπου, νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰ λογικά της, ἠμπορεῖ κἀνεὶς νὰ ἐμποδίσῃ τὴν Τουρκίαν νὰ τῇ κηρύξῃ τὸν πόλεμον ; Ὁ βαρῶνος φὸν Μάρσαλ προσέθηκεν ὅτι, ἂν συνεζητεῖτο τὸ ζήτημα περὶ τῆς μελλούσης τύχης τῆς Κρήτης, ἡ Γερμανία θὰ προέτεινεν ὡς προκαταρκτικὸν ὅρον,ὅπως ἀποκλεισθῇ πᾶν σχέδιον περὶ προσαρτήσεως τῆς Κρήτης εἰς τὴν Ἑλλάδα.» (*)

Ἐν ᾧ δὲ ἐξηκολούθει ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἀνωτέρω σκέψεων μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀνακτοβουλίων, ἐπιστρατευομένης διαρκῶς τῆς Τουρκίας τὴν 8 Φεβρουαρίου ὁ Τεουφὴκ πασσᾶς ὑπουργὸς ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπεφορτίσθη παρὰ τοῦ Σουλτάνου νὰ συμβουλευθῇ τοὺς πρέσβεις ἐπὶ τῆς τηρητέας στάσεως. «Κατὰ τὴν γνώμην του ἡ Τουρκία ἐτίθετο, ὡς ἔλεγεν, εἰς μειονεκτικὴν ὅλως θέσιν διὰ τῆς παρατεινομένης ἀδρανείας της καὶ ἐθεώρει συντελεστικὸν νὰ καταλάβῃ τμῆμα τῆς Θεσσαλίας, ὅπως διαπραγματευθῇ εὐκόλως μετὰ τῆς Ἑλλάδος τὴν ἐκκένωσιν τῆς Κρήτης.» Τὸ διάβημα τοῦτο τοῦ Τούρκου ὑπουργοῦ ὡς καὶ οἱ ἀνωτέρω λόγοι τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Γερμανίας Φὸν Μάρσαλ διέλαθον, ὡς μὴ ὤφειλε, τὴν προσοχὴν τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, διότι ἄλλως ὁ ἕλλην πρωθυπουργὸς δὲν θ' ἀνεπαύετο ἥσυχος ἐν τῇ βεβαιότητι,ὅτι ἡ Τουρκία δὲν θὰ προέβαινε ποτὲ εἰς πολεμικὰς ἐνεργείας καὶ ὅτι ἐκ τῶν νευμάτων αὐτοῦ ἐξηρτᾶτο ἡ εἰρήνη ἢ ὁ πόλεμος. Οἱ πρέσβεις εἰς τὰς ἀξιώσεις τοῦ Τεφφὴκ,κατὰ τηλεγράφημα τοῦ Καμπὼν πρὸς τὴν Γαλλικὴν κυβέρνησιν, ἀπήντησαν συμβουλεύοντες αὐτῷ ἐπιμόνως τὴν ἄμυναν καὶ παρατηροῦντες ὅτι ἦτο ἀπαραίτητον νὰ δοθῇ ὁ ἀπαιτούμενος καιρὸς εἰς τὰς δυνάμεις, ὅπως ἡ μεσολάβησίς των φέρει ἀποτέλεσμα. «Προσέθεσα, ἐτηλεγράφει ὁ Γάλλος πρεσβευτής, ὅτι ἡ Τουρκία διατάσσουσα τὰ στρατεύματά της νὰ ὑπερβῶσι τὴν μεθόριον θὰ ἐκινδύνευε νὰ ἐξεγείρῃ κατ' αὐτῆς τὴν κατακραυγὴν μεγάλου μέρους τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς

(*) Κιτρίνη Βίβλος τῆς Γαλλίας ἐπὶ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος.

γνώμης καὶ νὰ ἐξαναγκασθῇ ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ν' ἀνακόψῃ τὴν πρὸς τὰ πρόσω πορείαν, μὲ κίνδυνον μάλιστα νὰ προκαλέσῃ ἐξέγερσιν ἐν Μακεδονίᾳ.»

Ταὐτοχρόνως πρὸς τὰ διαβήματα ταῦτα οἱ ἐν Κρήτῃ μοίραρχοι τῶν στόλων τῶν μεγάλων δυνάμεων, καθιστῶντες δυσχερεῖς ἐπὶ μᾶλλον τὰς κινήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου καὶ τοῦ στρατοῦ, μετὰ τὴν ἐπίδοσιν τῆς πρὸς τὸν μοίραρχον 'Ράϊνεκ διακοινώσεως (*) καὶ τὰς πρὸ τῶν Χανίων νίκας τοῦ Βάσσου, μετὰ σύσκεψιν ἀπεφάσισαν νὰ καταστήσωσι γνωστὸν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων, ὅτι ἐὰν οὗτος δὲν παύσῃ τὰς πρὸς τοὺς Τούρκους ἐχθροπραξίας καὶ δὲν περιορισθῇ ἁπλῶς εἰς τὰς παρ' αὐτοῦ κατεχομένας θέσεις, οἱ στόλοι τῶν μεγάλων Δυνάμεων ὄχι μόνον δὲν θὰ ἐπέτρεπον τὴν ἀποβίβασιν τροφοδοσιῶν διὰ τὸν ἑλληνικὸν στρατόν, ἀλλὰ καὶ θὰ ἐκανονοβόλουν τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον. Πρὸς τοῦτο δὲ διεπεραιώθησαν ὅλοι εἰς τὴν μικρὰν νῆσον τῶν ἁγίων Θεοδώρων ἀπέναντι τοῦ Πλατανιᾶ, ὁπόθεν ἐπρόκειτο ν' ἀποσταλῶσιν εἰς τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον πρὸς ἐπίδοσιν τῆς ἀποφάσεως τῶν ναυάρχων οἱ στρατιωτικοὶ ἀκόλουθοι. Ἐπελθούσης ὅμως τρικυμίας ἀνέλαβε τὴν μεταβίβασιν τῆς ἐντολῆς τῶν ναυάρχων ὁ παριστάμενος κυβερνήτης τοῦ «Ναυάρχου Μιαούλη» Ζῶτος. Ὁ δὲ μοίραρχος 'Ράϊνεκ ἔσπευσε νὰ διαβιβάσῃ τηλεγραφικῶς τὰς ἀποφάσεις τῶν ναυάρχων εἰς τὴν Κυβέρνησιν μετὰ τῆς διακοινώσεως τῆς περιεχούσης τὴν ἀπειλήν, ὅτι πᾶσα μετακίνησις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου ἤθελεν ἐπιφέρει τὸν βομβαρδισμὸν αὐτοῦ. Τὸ Ὑπουργικὸν δὲ συμβούλιον συνελθὸν εἰς διάσκεψιν ἀνέθετο εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ναυτικῶν Ν. Λεβίδην νὰ διαβιβάσῃ τῷ 'Ράϊνεκ τὰς ἑξῆς ὁδηγίας ἀπὸ 7 Φεβρουαρίου.

«Εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τῶν ναυάρχων θέλετε ἀπαντήσει ἐν καιρῷ ὡς ἑξῆς, κατ' ἀπόφασιν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἣν ἀνακοινῶ ὑμῖν, θέλετε δὲ ἀνακοινώσει αὐτὴν καὶ τῷ κ. Γεννάδῃ. Ἀφ' ἧς οἱ στόλοι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων κατέλαβον τὰ φρούρια τῆς Κρήτης οὐδέποτε ἐσκέφθημεν νὰ προβῶμεν εἰς βομβαρδισμὸν αὐτῶν. Ὁ βομβαρδισμὸς καὶ ἡ ἐκπόρθησις ἤθελε δικαιολογεῖσθαι καὶ ἐπεβάλλετο μάλιστα, ἐφ' ὅσον ταῦτα ἐχρησίμευον ὡς ὁρμητήριον τῶν Τούρκων στρατιωτῶν, ἑνουμένων μετὰ ὄχλου ἀγρίου καὶ ἀκατακτήτων, δηούν-

(*) Βλέπε σελίδα 218.

των δὲ τὴν χώραν καὶ διαπραττόντων βαρβαρότητας καὶ βδελυγμίας ἀνηκούστους. Ἀλλ' ἀφοῦ αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἐνεγνώρισαν, ὅτι δικαίως ἐποιησάμεθα κατοχὴν τῆς νήσου, τὸ μὲν ὅπως ἀντικαταστήσωμεν τὴν ἀνύπαρκτον τουρκικὴν διοίκησιν, τὸ δὲ ὅπως προστατεύσωμεν τὴν ζωήν, τὴν τιμὴν καὶ τὴν περιουσίαν τῶν ὑπηκόων ἡμῶν καὶ τῶν κατοίκων ἐν γένει, πάσης φυλῆς καὶ παντὸς θρησκεύματος, πῶς εἶνε δυνατὸν ν' ἀνεχθῶμεν τὴν ἐξακολούθησιν μεταφορᾶς τουρκικῶν στρατευμάτων εἰς Κρήτην, τοῦθ' ὅπερ ἤθελεν ἀναμφισβητήτως συντελέσει εἰς τὴν ἐξακολούθησιν ἅμα τῶν σφαγῶν, τῶν δηώσεων καὶ τῶν ἀτιμώσεων; Τοιουτοτρόπως δέον νὰ δηλώσητε τοῖς Ναυάρχοις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὅτι δὲν εἶνε δυνατὸν νἀνεχθῶμεν τὴν μεταφορὰν τουρκικῶν στρατευμάτων εἰς Κρήτην, ὅτι δὲ ἀπόφασιν ἀμετάτρεπτον ἔχομεν νὰ παρακωλύσωμεν αὐτὴν πάσῃ δυνάμει, ἀφ' οὗ εἶνε βέβαιον, ὅτι ἡ μεταφορὰ στρατευμάτων τουρκικῶν εἰς Κρήτην θέλει συντελέσει εἰς τὴν ἐξακολούθησιν τῆς ἐκρρύθμου ἐκεῖ καταστάσεως, ἀναιρέσει δὲ τὸν σκοπόν, οὗτινος χάριν ὁ στρατὸς ἡμῶν ἐξεπέμφθη εἰς Κρήτην. Ἐπίσης δέον νὰ δηλώσητε, ὅτι ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅπως ὁ στρατὸς ἡμῶν ἐκεῖ μὴ κινῆται ἐλευθέρως, διότι τότε πάλιν ἀναιρεῖται ὁ σκοπός, δι' ὃν ἐξεπέμφθη. Βεβαίως ὅμως θέλομεν προσπαθήσει νἀποφύγωμεν τὴν ἀποστολὴν καὶ ἄλλου στρατοῦ, ἐνόσῳ ἔχομεν τὴν διαβεβαίωσιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὅτι δὲν θέλουσιν ἐπιτρέψει τὴν ἀποβίβασιν εἰς Κρήτην τουρκικοῦ στρατοῦ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἕπεται, ὅτι δὲν θέλομεν ἐπιτεθῆ κατὰ ἐμπορικῶν πλοίων τουρκικῶν, ἐφ' ὅσον δὲν μεταφέρουσι στρατὸν εἰς Κρήτην. Ταῦτα δέ, διότι, ἄλλως πράττοντες, ἠθέλομεν συντελέσει εἰς τὴν ἐπίτασιν καταστάσεως ἐν Κρήτῃ ἀφορήτου».

Ὁ μοίραρχος τοῦ ἐν Κρήτῃ ἑλληνικοῦ στόλου Ῥαΐνεκ συμμορφούμενος πρὸς τὰς διαταγὰς τοῦ Ὑπουργείου συνέταξεν ὑπὸ τοιοῦτον πνεῦμα τὴν πρὸς τοὺς ναυάρχους ἀπάντησιν αὐτοῦ. Ταὐτοχρόνως δ' ἐλάμβανεν ἐκ τοῦ ἐν Πλατανιᾷ στρατοπέδου καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Κατοχῆς, ἣν ἀνεκοίνου τοῖς ναυάρχοις, δι' ἐπιστολῆς τοῦ Βάσσου ἀπὸ 9)21 Φεβρουαρίου περιλαμβάνουσαν τὰ ἑξῆς· «Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν σας καὶ τῆς δηλώσεως τῆς 9)21 Φεβρουαρίου ἐξάγω ὅτι αἱ ἀπαιτήσεις τῶν κ. κ. Ναυάρχων δὲν συμφωνοῦσι πρὸς τὰς διαταγὰς καὶ ὁδηγίας τῆς Κυβερνήσεώς μου· νομίζω ὅμως ἀναγκαῖον νὰ ἐπαναλάβω σαφῶς καὶ εὐκρινῶς ὅτι δὲν θὰ προσβάλω τὰ τουρκικὰ

φρούρια τὰ εὑρισκόμενα ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Χριστιανικῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Τοῦτο δὲν τὸ ἔπραξα· ἂν καὶ ἠδυνάμην προχθὲς καδιώκων τὸν Τουρκικὸν στρατὸν καὶ τοὺς Τουρκοκρῆτας εἰς τὸ πεδίον τῶν Λειβαδίων νὰ ἐξακολουθήσω τὴν καταδίωξιν μέχρι τῶν πυλῶν τοῦ φρουρίου, πρὸς ὁ ἀγεληδὸν προσέτρεχον, ἀνέκοψα ὅμως τὴν καταδίωξιν εἰς πλέον τῆς ὥρας ἀπόστασιν, συμμορφούμενος πρὸς τὰς διαταγὰς τῆς κυβερνήσεώς μου. Τοῦτο καὶ δύναμαι νὰ πράξω. Κατὰ δὲ τὰ ἄλλα θὰ ἐξακολουθήσω τὰς ἐπιχειρήσεις μου, ἐκτελῶν τὴν δοθεῖσαν μοι ἐντολήν. Σᾶς παρακαλῶ νὰ ἀνακοινώσητε τὰ ἀνωτέρω ἐγγράφως πρὸς τὸν κ. Ναύαρχον».

Ἡ ἀπάντησις αὕτη τοῦ Βάσσου καὶ ἡ παρὰ τοῦ μοιράρχου δοθεῖσα κατέστησαν ἔτι στενότερον τὸν ἀποκλεισμὸν τῶν παραλίων τῆς Κρήτης καὶ πέραν τῆς ὑπὸ τῆς διεθνοῦς προκηρύξεως ὁρισθείσης οὐδετέρας ζώνης τῶν 6 χιλιομέτρων. Πᾶσα ἡ ἀπὸ Κολυμβαρίου μέχρι Χανίων παραλία κατελήφθη ὑπὸ τῶν ναυάρχων, οἱ ὁποῖοι ἐξήγαγον περιπολίας καὶ ἀπηγόρευον πᾶσαν συγκοινωνίαν μετὰ τοῦ στρατοπέδου. Ἵνα μεταβιβασθῇ ἡ ἐπίσημος ἀλληλογραφία εἰς τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον, ἔδει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐπείγουσα ν' ἀνακοινωθῇ τοῖς ναυάρχοις καὶ νὰ ζητηθῇ ἡ ἄδεια αὐτῶν, καθ' ὅλην δὲ τὴν νύκτα οἱ ἠλεκτρικοὶ προβολεῖς τῶν ξένων σκαφῶν διηυθύνοντο κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου καὶ παρηκολούθουν τὰς κινήσεις αὐτοῦ. Πρὸς δὲ οἱ ναύαρχοι ἔγνων, χρώμενοι τῆς δυνάμεως αὐτῶν, νὰ ὑποβάλωσιν εἰς νέαν ταπείνωσιν τὴν ἑλληνικὴν ἰδέαν, ἀπαιτήσαντες ὅπως αἱ λέμβοι τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ἐξερχόμεναι εἰς Χανία φέρουσι λευκὴν σημαίαν καὶ ὄχι ἑλληνικήν, πρὸς ἀποφυγὴν δῆθεν περισσοτέρου ἐρεθισμοῦ τοῦ μουσουλμανικοῦ ὄχλου! Καὶ διέπραξε τὸ σφάλμα ὁ ἕλλην μοίραρχος νὰ μὴ διαμαρτυρηθῇ κατὰ τῆς τοιαύτης ἀπαιτήσεως, μὴ συναδούσης οὔτε πρὸς τὰ διεθνῆ νόμιμα, οὔτε πρὸς τοὺς ναυτικοὺς κανόνας. Τέλος τὴν ἑσπέραν τῆς ὀγδόης Φεβρουαρίου ἀγγλικὸν τορπιλλοβόλον συνέλαβεν ἔξωθεν τοῦ Κολυμβαρίου τὸ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐν Ἀθήναις Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Κρητῶν ἀνῆκον ἑλληνικὸν ἀτμόπλοιον «Λαύριον» (*) καὶ τὴν ἐπιοῦσαν 9 Φεβρουα-

(*) Τὸ Λαύριον μεταφέρον πολεμοφόδια, τροφὰς καὶ πολεμιστὰς εἰς Κρήτην ὑπὸ τὸν πλοίαρχον κ. Ι. Μαλανδράκην ἐξετέλεσε κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Μαΐου πλείονας τῶν δέκα πλόων καὶ 4 κατὰ τὴν παροῦσαν.

ρίου ὡδήγησεν αὐτὸ εἰς Χανία, ἔνθα ἀφ' οὗ ἐσφραγίσθησαν αἱ ἀποθῆκαι τοῦ κύτους αὐτοῦ καὶ ἐλύθησαν αἱ μηχαναί του ἐτέθη ὑπὸ φρούρησιν Μαυροβουνίων, Ρώσσων καὶ Ἰταλῶν, κρατηθέντος καὶ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν ὡδηγεῖτο δέσμιον τὸ «Λαύριον» εἰς τὸν λιμένα τῶν Χανίων κατέπλεε πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς διεθνοῦ κατοχῆς καὶ ἓν Γερμανικὸν θωρηκτὸν ἡ «Αὐτοκράτειρα Αὐγούστα», τὸ ὁποῖον μετὰ μεσημβρίαν ἀπεβίβαζεν ἀγήματα καὶ ἀνύψου τὴν γερμανικὴν σημαίαν· ἐπὶ τοῦ φρουρίου τῶν Χανίων παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν σημαιῶν τῶν λοιπῶν μεγάλων δυνάμεων.

Τὴν αὐτὴν δ' ἐκείνην ἡμέραν 9 Φεβρουαρίου, ὀλίγας ὥρας μετὰ τὴν ἀνύψωσιν τῆς Γερμανικῆς σημαίας ἐπὶ τοῦ φρουρίου τῶν Χανίων ἐπείρχετο γεγονός, ὅπερ θὰ θεωρηθῇ ὡς στίγμα τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ δεκάτου ἐννάτου αἰῶνος. Οἱ Χριστιανοὶ οἱ κατέχοντες τὸ Ἀκρωτήριον καὶ πολιορκοῦντες ἐκεῖθεν τὰ Χανία, συμποσούμενοι εἰς 800 περίπου ὑπὸ τοὺς Ἀρχηγοὺς Ἀντ. Σήφακαν, Φούμην, Βενιζέλον, Μαντάκην, Παπαμαλέκον (*) καὶ ἄλλους ὁπλαρχηγοὺς καὶ ὠχυρωμένοι ἐπὶ τῆς θέσεως Φρούδια καὶ Προφήτης Ἠλίας, ἀκριβῶς ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τοῦ λαιμοῦ τῆς χερσονήσου ταύτης κειμένων, εἰς μικρὰν δὲ ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Χαλέπας, ἀπὸ τῆς διεθνοῦς κατοχῆς τῶν Χανίων καὶ τοῦ κανονισμοῦ τῆς οὐδετέρας ζώνης παρέμενον ἐκεῖ ἀμυνόμενοι μόνον. Ἀριστερόθεν ἐπὶ τῆς βραχώδους ἐκτάσεως καὶ εἰς ἀπόστασιν 400 μόλις μέτρων εὑρίσκοντο αἱ προφυλακαὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ οἱ πρῶτοι

(*) Ὁ Παπᾶ Μαλέκος εὑρεθεὶς ἐν Ἀθήναις κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ κινήματος, ἔσπευσεν ἐπὶ κεφαλῆς πολλῶν συμπατριωτῶν του πολεμιστῶν νὰ μεταβῇ κατ' εὐθεῖαν εἰς Ἀκρωτήριον. Προκειμένου δὲ περὶ αὐτοῦ, ὃν πολλάκις μέχρι τοῦδε συνηντήσαμεν, σημειοῦμεν ὅτι οἱ ἱερεῖς μετέχουσι πάντοτε τῶν ἐπαναστάσεων ἐν Κρήτῃ. Ἐκτὸς αὐτοῦ κατὰ τὰς δύο τελευταίας ἐπαναστάσεις σπουδαῖον μέρος ἔλαβεν ὁ ἀνεπτυγμένος ἱερεὺς Παπᾶ Γαβριήλ. Τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866 ὑπεκίνησε κατὰ πρῶτον ὁ ἀρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαηδῆς. Εἰς παλαιοτέραν δ' ἐποχὴν γνωστὸς ἐκ τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων τῆς Κρήτης εἶνε εἷς ἐκ τῶν ἡρώων αὐτῆς Ξεπατέρας ἢ Ξέπαπας, ὅστις ὡς καὶ τὸ ὄνομά του δηλοῖ, ἱερεὺς ὢν πρότερον, ἐξετέλεσε θαύματα ἀνδρείας, τῶν Τούρκων μὴ δυνηθέντων νὰ καταστρέψωσιν αὐτόν, εἰμὴ διὰ πυρπολήσεως τοῦ Πύργου, εἰς ὃν εἶχε καταφύγει :

Τοῦ Πύργου δώκανε φωθιὰ κι' ἀνοίξαν τὰ θεμέλια,
Κ' ἐπήρασίν του τὴν ψυχὴ μὲ δίχως λιγομάραις.

σταθμοὶ ἅγιος Ματθαῖος ἐγγύτερον καὶ ἡ Μοντεβάρδια ἀπώτερον, ἐφ' ἧς οἱ Τοῦρκοι εἶχον τοποθετήσει τὰ τηλεβόλα των. Τὴν πρωΐαν τῆς ἡμέρας ταύτης ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Ἰμβραὴμ πασσᾶς, ἐπιβὰς ῥωσσικῆς ἀτμακάτου ἐπεσκέφθη ἐπισήμως καὶ ἐν στολῇ τοὺς ξένους ναυάρχους, ἀπονεμηθεισῶν αὐτῷ τῶν σχετικῶν τιμῶν. Παρετήρησε δὲ αὐτοῖς ὅτι οἱ Χριστιανοί, κατέχοντες τὰ ὕπερθεν τῆς Χαλέπας ὑψώματα, ἦσαν διηνεκὴς ἀπειλὴ εἰς τὴν πόλιν καὶ ἔδει νὰ ἐκτοπισθῶσιν ἐκεῖθεν χάριν ἀσφαλείας αὐτῆς, διότι ἄνευ τούτου καὶ αὕτη καὶ αἱ θέσεις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἦσαν ἐκτεθειμέναι. Οἱ ναύαρχοι ἀπήντησαν αὐτῷ ὅτι ἦσαν ἀποφασισμένοι νὰ βομβαρδίσωσι τοὺς ἐπαναστάτας, ἐν ᾗ περιπτώσει οὗτοι ἐπειρῶντο νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν οὐδετέραν ζώνην. Ὁ Τοῦρκος διοικητής, λαβὼν τὴν ὑπόσχεσιν ταύτην τῶν ναυάρχων, ἐσκέφθη μετὰ τῆς συνήθους τοῖς Τούρκοις ὑπουλότητος νὰ προκαλέσῃ τὸν βομβαρδισμόν. Πρὸς τοῦτο διέταξεν ἐπίθεσιν κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ἥτις ἐγένετο πρὸς τὰ χωρία Νεροκούρου καὶ Τσικαλαριά, μέχρι τῶν ὁποίων ἐξετείνετο πρὸς τὸν κόλπον τῆς Σούδας ἡ ἅλυσις τῶν πολιορκητῶν. Ἡ μάχη διαρκέσασα μέχρι μεσημβρίας μετὰ πείσματος πρὸς τὰ μέρη ταῦτα, ἐπανελήφθη μετὰ μικρὰν παῦσιν καὶ ἐπεξετάθη κατόπιν μέχρι τοῦ Ἀκρωτηρίου. Κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην οἱ Τοῦρκοι ἤρξαντο πρῶτοι τῶν πυροβολισμῶν κατὰ τῆς κορυφῆς τοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ, εἰς οὓς πυροβολισμοὺς οἱ Χριστιανοὶ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀνταπεκρίθησαν. Ὁ ἀγὼν τοιουτοτρόπως περὶ τὴν τετάρτην καὶ ἡμίσειαν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ἐγενικεύθη, τῶν τουρκικῶν πυροβολείων καὶ τῶν ἐν Σούδᾳ τουρκικῶν πολεμικῶν πλοίων βαλλόντων κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν οἱ τελευταῖοι, πρὸς τὸ μέρος τῆς Χαλέπας εὑρισκόμενοι καὶ ἐν τῇ ἀμύνῃ των νικήσαντες, εἶχον καταδιώξει τὸν τουρκικὸν στρατὸν ὀλίγον ἔνδοθι τῆς οὐδετέρας ζώνης, ἠκούσθη αἴφνης ἐν τῷ λιμένι πυροβολισμὸς βαρέως πυροβόλου, ὃν διεδέχθη πῦρ ταχὺ κατὰ τῶν ἐπὶ τοῦ λόφου ἐπαναστατῶν, διευθυνόμενον ἐκ τῶν εὐρωπαϊκῶν πλοίων. Ὁ ἀπὸ τούτων πυροβολισμὸς ἐξηκολούθησε μετὰ πείσματος, σκοπουμένου οὐχὶ τοῦ ἐκφοβισμοῦ ἁπλῶς τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐν ᾧ δὲ ἔβαλλον οἱ Εὐρωπαῖοι, ἐξηκολούθουν καὶ οἱ Τοῦρκοι βάλλοντες ἀπό τε τῶν προφυλακῶν καὶ τῶν πυροβολείων καὶ τῶν ἐν Σούδᾳ ἀμετακινήτων πλοίων των. Οἱ Χριστιανοὶ ἐν ἀρχῇ ἐνόμισαν ὅτι ὁ πανευρωπαϊκὸς οὗτος βομβαρδισμὸς διηυθύνετο κατὰ τῶν Τούρκων. Ἀλλ'

ὅταν εἶδον ὅτι οἱ εὐρωπαϊκοὶ μύδροι διήρχοντο συρίζοντες ὕπερθεν τῶν κέφαλῶν των καὶ πίπτοντες πανταχοῦ νὰ ἐκρύγνυνται καταρρίπτοντες τοίχους, ἀνασκάπτοντες, κατατρώγοντες τὴν γῆν καὶ φέροντες τὸν ὄλεθρον εἰς τὰς τάξεις αὐτῶν, κατελήφθησαν ὑπὸ συγχύσεως καὶ ἐκπλήξεως. Οὐχ' ἧττον μετὰ τὴν πρώτην ἐντύπωσιν συνελθόντες ἐξηκολούθησαν τὴν ἄμυναν (*). Αἱ οβίδες τῶν χριστιανικῶν πλοίων ἦσαν πεπληρωμέναι διὰ μύδρων, οἱ ὁποῖοι προὐξένουν σημαντικὰς ἀπωλείας εἰς αὐτούς. Ῥωσσικὴ δὲ οβὶς διευθυνθεῖσα κατὰ τῆς κορυφῆς τοῦ προφήτου Ἠλία, ἔνθα ἐκυμάτιζεν ἡ ἑλληνικὴ σημαία, ὑπὸ τὰς πτυχὰς τῆς ὁποίας ἐμάχοντο οἱ γενναῖοι ἐκεῖνοι πολεμισταί, κατέρριψεν αὐτήν. Ἀλλ' ἐν τῷ μέσῳ τῆς συγχύσεως, τῆς ταραχῆς καὶ τοῦ ὀλέθρου, μία στιβαρὰ χείρ, ἡ χεὶρ τοῦ γενναίου ὁπλαρχηγοῦ Μιχαὴλ Καλορρίζικου ἀνεστήλωσε καὶ πάλιν αὐτήν. Καὶ εἰς τὴν θέαν της οἱ Κρῆτες καταπυροβολούμενοι καὶ φονευόμενοι ἐχαιρέτησαν αὐτὴν δι' ἐπανειλημμένων ζητοκραυγῶν, πρὸς μεγίστην ἔκπληξιν τῶν Εὐρωπαίων, οἱ ὁποῖοι φεῦ! τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐνήργουν νέαν σταυροφορίαν ὑπὲρ τῆς ἡμισελήνου! Ὁ Ἰταλὸς ἀντιναύαρχος ἐσήμανε παῦσιν τοῦ πυρὸς μόνον ἀφ' οὗ ἐρρίφθησαν πλέον τῶν 100 οβίδων συνήθων καὶ βολιδοθηκῶν διαμετρήματος 17 ὑφεκατομέτρων καὶ ἄνω, ἤτοι ὅλου τοῦ βαρέως αὐτῶν πυροβολικοῦ (διαμετρήματος 21, 27, 32). Πρώτη ἐπυροβόλησε διὰ μελανίτιδος ἡ Γερμανικὴ κορβέτα «Αὐτοκράτειρα Αὐγούστα» μόλις καταπλεύσασα, ἐξηκολούθησε δὲ τόπῦρ ἡ αὐτὴ Γερμανικὴ κορβέττα, τὸ Ῥωσσικὸν «Ἀλέξανδρος», τὸ αὐστριακὸν «Μαρία Θηρεσία» καὶ τὰ ἀγγλικὰ «Ἐκδίκησις» ναυαρχίς, «Δρυὰς» καὶ «Χάριε.» Τὰ Γαλλικὰ καὶ Ἰταλικὰ δὲν ἐπυροβόλησαν, διότι τὰ πυρὰ αὐτῶν ἠμποδίζοντο ὑπὸ τῶν ἄλλων πρὸ αὐτῶν θωρηκτῶν, σφαῖρα δὲ εὐρωπαϊκοῦ πλοίου ἐξερράγη πρὸ τῆς πρύμνας τοῦ ἑλληνικοῦ πλοίου «Ἀλφειοῦ», ὅπερ μικροῦ δεῖν ὑφίστατο δεινὴν καταστροφήν. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς πρωτοφανοῦς ταύτης συμμαχίας τῶν Εὐρωπαίων μετὰ τῶν Τούρκων κατὰ τῶν ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ σταυροῦ ἀγωνιζομένων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ κατὰ τῆς

(*) Χαρακτηριστικὸν τῆς μετὰ τὴν πρώτην ἔκπληξιν ἐπελθούσης ἀταραξίας τῶν Κρητῶν εἶνε τὸ ἑξῆς ἐπεισόδιον, ὅπερ αὐτόπτης ἀξιόπιστος μοὶ διηγήθη. Κρῆτες τινὲς ἔβραζον τὴν ὥραν ἐκείνην κουκιὰ μὲ τὸ κρέας καὶ φοβηθέντες μήπως τοὺς τὰ φάγουν ἄλλοι, ὠχυρώθησαν 'πίσω ἀπὸ ἕνα τοῖχον καὶ ἤρχισαν λαιμάργως νὰ τρώγωσι ὑπὸ τὴν βροχὴν τῶν σφαιρῶν.

βαρβαρότητος, τὰ πληρώματα τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου μετ' ἐκπλήξεως καὶ ἀθυμίας ἐθεῶντο ἀπὸ τῶν καταστρωμάτων τῆς δολοφονικῆς ἐπιθέσεως τῆς πεπολιτισμένης Εὐρώπης. Ἀξιωματικοὶ καὶ ναῦται μονονοὺ δὲν ἔκλαιον ἐξ ἀγανακτήσεως. Καὶ ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ αὐτῶν καὶ ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ, ὅπως τιμωρήσωσι τοιαύτην ἀδικίαν, διαπραττομένην ἐν ὀνόματι τῆς ἀνθρωπότητος, ἐπεκαλοῦντο ἐν κατανύξει τὴν θείαν ἀντίληψιν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν. Καὶ ἦν ἡ θέσις αὐτῶν σκληροτάτη δοκιμασία, παρομοίαν τῆς ὁποίας οὐδέποτε ἄλλοτε ᾐσθάνθησαν. Τὰ αἰσθήματα δέ, τὰ ὁποῖα συνέπνιγον ἀξιωματικοὺς καὶ ναύτας κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην, ἐξέφρασε κατόπιν ἐν τῇ πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ναυτικῶν ἐκθέσει του ὁ μοίραρχος Ῥάϊνεκ διὰ ζωηροτάτων ἐκφράσεων καὶ περιόδων.

Μετὰ τὸν βομβαρδισμόν, ὅστις ἐγένετο ἐξ ἀποστάσεως 215 μέτρων, οἱ χριστιανικότατοι ναύαρχοι τῶν Μεγάλων χριστιανικῶν δυνάμεων ἐμνήσθησαν καὶ τῆς φιλανθρωπίας καὶ ἐζήτησαν τὴν συνδρομὴν τοῦ Ἕλληνος μοιράρχου Ῥάϊνεκ, ὅπως ἀποβιβάσωσιν εἰς Ἀκρωτήριον ἰατροὺς καὶ φάρμακα πρὸς περίθαλψιν τῶν θυμάτων των. Καὶ ἐζήτησαν τὴν συνδρομὴν τοῦ Ἕλληνος μοιράρχου, διότι ἐφοβοῦντο μὴ οἱ ἀποστελλόμενοι παρ' αὐτῶν κακοποιηθῶσιν ὑπὸ τῶν Κρητῶν. Ἀλλ' ὁ Ἕλλην μοίραρχος ἠρνήθη τὴν τοιαύτην συνδρομήν, ἐξετέλεσε δὲ αὐτὸς τὸ καθῆκον τοῦτο, ἀποστείλας ἀτμάκατον πρὸς παραλαβὴν τῶν τραυματιῶν. Ἔπεσαν δὲ ὑπὸ τὰ βλήματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ στόλου τρεῖς νεκροὶ καὶ ἐτραυματίσθησαν 15, ἐν οἷς καὶ τρεῖς μοναχοὶ τῆς μονῆς τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ, ἥτις μετεβλήθη εἰς ἐρείπια ἐκ τῶν ὀβίδων τῶν Ῥώσσων. Μετεφέρθησαν δὲ οἱ τραυματίαι ὑπὸ τῶν ἰατρῶν καὶ πολεμιστῶν Γ. Μυλωνογιαννάκη καὶ Ἐμμ. Μουντάκη εἰς τὴν ἐγγὺς μονὴν τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἔνθα οἱ ἐπαναστᾶται εἶχον στήσει τὸ πρόχειρον αὐτῶν νοσοκομεῖον. Μετὰ τοῦτο δὲ οἱ ἐπαναστᾶται ἐπέδωκαν πρὸς τοὺς ναυάρχους διὰ τοῦ Ἕλληνος μοιράρχου Ῥάϊνεκ διαμαρτυρίαν, ἥτις περιεῖχε τὰ ἑξῆς: «Οἱ ἐν τῷ Ἀκρωτηρίῳ ἐπαναστᾶται Ἕλληνες οὐδέποτε ἤθελον παραβιάσει τὰς διαταγὰς τῶν ξένων στόλων, ἐὰν μὴ προκαλούμενοι ὑπὸ τῶν Τούρκων διὰ τυφεκιοβολισμῶν καὶ πυροβολισμῶν ἐκινδύνευσαν νὰ ἀπολέσωσι τὰς ἰδίας των θέσεις. Ἀπήντησαν εἰς τὰς προσβολὰς καὶ ἐν τῇ ὁρμῇ τῆς μάχης ὑπερέβησαν τὸ διαχαραχθὲν ὅριον. Ὁ ἐπακολουθήσας κανονοβο-

λισμὸς τῶν ξένων θωρηκτῶν ἔθεσεν εἰς δίλημμα τοὺς ἐπαναστάτας περὶ τῶν φιλικῶν προθέσεων τῶν Χριστιανικῶν ἐθνῶν.

Ἀποφασίσαντες ἅπαντες νὰ ἀποθάνωσι ὑπὸ τὰς σημαίας τῆς Ἐλευθερίας, θέλουσιν ἐξακολουθήσει βαδίζοντες τὴν ἣν διεχάραξαν ὁδόν, οὐδέποτε δὲ θέλουσιν ἐπιτρέψει εἰς τοὺς Τούρκους νὰ προβῶσιν εἰς τὰς συνήθεις των σφαγὰς καὶ λεηλασίας,εἰς ἃς πάντι παραδόξως φαίνεται ὅτι δὲν παρεμβάλλουσι κώλυμα οἱ ναύαρχοι τῶν ξένων στόλων. Ἀπολέσαντες τὰ πάντα ὑπὸ τῆς βαρβαρότητος καὶ τοῦ φανατισμοῦ τῶν Τούρκων, θέλουσιν ἐμμείνει εἰς τὰς ἀρχῆθεν ἀποφάσεις των, ἀποθνήσκοντες πάντες ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας των, ἥτις θέλει ἀπαλλάξει αὐτοὺς τῶν δεινῶν ἃ ἐπὶ αἰῶνας ὑφίστανται».

Ἑτέραν διαμαρτυρίαν ἐξέπεμψαν οἱ ἐν τῷ Ἀκρωτηρίῳ ἐπαναστάται πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης, δημοσιευθεῖσαν κατόπιν τῇ φροντίδι τῆς Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῶν Κρητῶν εἰς τὰ σπουδαιότερα εὐρωπαϊκὰ φύλλα :

«Ἡ ἀκατανόμαστος αὕτη καθ' ἡμῶν στάσις, ἔλεγον ἐν αὐτῇ, δὲν μᾶς ἀπεθάρρυνε τὸ παράπαν. Σεβόμενοι τὰς σημαίας, αἵτινες κυματίζουσι παρὰ τὴν ἡμισέληνον θέλομεν ἐξακολουθήσει ἀποκαθαίροντες τὸ ἔδαφος τοῦ δυστήνου ἡμῶν τόπου ἐκ τῶν ὀρδῶν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, τῶν ἐντοπίων Τούρκων καὶ τῶν Βεγγαζίων, οἵτινες τρεπόμενοι ἀνάνδρως εἰς φυγὴν πρὸ τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων καὶ τῶν κρητικῶν ὅπλων,εἰσέρχονται εἰς τὰς πόλεις, ὅπου πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ναυάρχων ἐξοπλίζονται ἐκ νέου ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, ὅπως ἀποσταλῶσι καὶ πάλιν κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ἐνῷ αὐτοὶ οὗτοι οἱ ναύαρχοι ἐμποδίζουσι πᾶσαν ἀποβίβασιν τροφῶν, προσφερομένων διὰ τὸν ἡμέτερον στρατόν, ἀπαγορεύουσι δὲ εἰς τὰ ἑλληνικὰ πολεμικὰ πλοῖα, ἐπὶ ἀπειλῇ βομβαρδισμοῦ, πᾶσαν συγκοινωνίαν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα. . . . . Παραδίδομεν τὴν πρᾶξιν τῶν ναυάρχων εἰς τὴν ἀγανάκτησιν τῶν εὐγενῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν, τὰ ὁποῖα ὡς εἴμεθα βέβαιοι, δὲν δύνανται ν' ἀνεχθῶσι τὴν παράτασιν ταύτης τῆς ἀκατανομάστου στάσεως τῶν Χριστιανῶν ναυάρχων, οἵτινες ἀξιοῦσιν ὅτι ἐνεργοῦσιν ἐν ὀνόματι τῶν κυβερήσεών των.

Οἱ Κρῆτες δὲν ζητοῦσιν οὐδεμίαν βοήθειαν, οὐδεμίαν προστασίαν παρὰ τῆς Εὐρώπης, ἂς ἀφεθῶσιν μόνον ἐλεύθεροι νὰ κανονίσωσι τοὺς λογαριασμοὺς των μετὰ τῶν Τούρκων τῶν ἀπανθρώπων κατακτητῶν αὐτῶν.»

Ἡ πρᾶξις τοῦ βομβαρδισμοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἠκούσθη πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης μετὰ προταφανοῦς πρὸς τοὺς δράστας αὐτῆς ἀποστροφῆς. Τὰ ἰταλικὰ φύλλα ὁμοφώνως ἀπεκάλεσαν αὐτὴν ἀτιμίαν καὶ στίγμα τῆς Εὐρώπης, τοσαύτη δὲ ἦτο ἡ παραχθεῖσα ἐξ αὐτοῦ καθ' ἅπασαν τὴν Ἰταλίαν ἐντύπωσις, ὥστε ἡ Ἰταλικὴ κυβέρνησις ἠναγκάσθη νὰ δημοσιεύσῃ ἐπίσημον δήλωσιν, δικαιολογοῦσα τὴν πολιτικὴν αὐτῆς. «Ὅταν ἐξερράγη ἡ ἐνεστῶσα κρίσις ἐν Κρήτῃ, αἱ Δυνάμεις ἔπεμψαν τοὺς στόλους αὐτῶν καὶ κατέστη ἀναγκαία ἡ κατοχὴ σημείων τινῶν τῆς Κρήτης, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ δυνηθῶσι νὰ διατηρήσωσι τὴν εἰρήνην. Ἐν τῷ μεταξύ, ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ἀπεβίβασαν εἰς Κρήτην σῶμα στρατοῦ, ἐπεβάλλετο εἰς τὴν Εὐρώπην τὸ διπλοῦν καθῆκον, νὰ παρακωλύσῃ τὰς ἀμοιβαίας ἐπιθέσεις Χριστιανῶν καὶ Μουσουλμάνων καὶ νὰ προλάβῃ τὴν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας ῥῆξιν, ἥτις ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ κινδύνους καὶ περιπλοκάς.

«Ἡ Ἰταλία δὲν ἔπρεπεν, ἀλλ' οὔτε θὰ ἠδύνατο εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις ν' ἀποσπασθῇ τῆς Εὐρωπαϊκῆς συμπνοίας, καὶ ἄνευ δισταγμοῦ ἡ Ἰταλικὴ κυβέρνησις μετέσχε καὶ θὰ μετάσχῃ τοῦ κοινοῦ ἔργου τῆς εἰρήνης, δι' ἧς μόνης θ' ἀποβῇ ἐφικτὸν νὰ ἐπέλθῃ ὑπὲρ τῆς Κρήτης λύσις σύμφωνος πρὸς πᾶν νόμιμον συμφέρον καὶ πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ.»

Οὐχ ἧττον αἱ Ἰταλικαὶ ἐφημερίδες ἐξέφραζον τὴν χαρὰν αὐτῶν ὅτι δὲν συμμετέσχον τοῦ κατὰ τῶν χριστιανῶν βομβαρδισμοῦ καὶ ἰταλικὰ θωρηκτὰ καὶ μετ' ἀποστροφῆς ἐξεφράζοντο περὶ τῆς πολιτικῆς τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ρωσσίας, αἱ ὁποῖαι ἀνέλαβον νὰ μετέλθωσι τὸν χωροφύλακα τῆς Τουρκίας ἐν Κρήτῃ. Πρὸς δὲ ἐν Ρώμῃ, Νεαπόλει καὶ ἄλλαις ἰταλικαῖς πόλεσι συνεκροτήθησαν ἐνθουσιώδεις φιλελληνικαὶ διαδηλώσεις καὶ τηλεγραφήματα πολυάριθμα ἀπεστέλλοντο πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς Ἑλληνικῆς βουλῆς, οἱ πρῶτοι δὲ ἰταλοὶ ἐθελονταὶ κατήρχοντο εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως μεταβῶσιν εἰς Κρήτην καὶ πολεμήσωσιν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς. Ἐν Γαλλίᾳ ὁ βουλευτὴς Κοσσὲν ὁμιλήσας ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς βουλῆς ἐνθερμότατα ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, ἔλεγεν ἐν μέσῳ γενικῆς συγκινήσεως, ὅτι «τὸ χυθὲν αἷμα θὰ πέσῃ εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς πεπολιτισμένης Εὐρώπης.» Ὁ δὲ Γαλλικὸς τύπος, πλὴν τοῦ κυβερνητικοῦ καὶ τοῦ ἐξωνημένου, ἔγραφεν ἐνθερμότατα ἄρθρα ὑπὲρ της Ἑλλάδος. Ὁ «Ἥλιος» ἐξέφραζε τὴν γνώμην ὅτι «ἡ Γαλλία ἔσχε μίαν λειποψυχίαν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ μίαν

κατάπτωσιν ἀπὸ τῆς ἀξιοπρεπείας της ἐν Κρήτῃ.» Ὁ δὲ Παῦλος Κασσανιὰκ ἐν τῇ «Ἐξουσίᾳ» ἤρετο εἰς ὕψος ποιητικὸν διερμηνεύων τὰ φιλελληνικὰ αἰσθήματα αὑτοῦ καὶ τὴν ἀγανάκτησίν του. «Μάλιστα, ἔγραφεν. Εἴμεθα ἀκόμη ὁ λαὸς, ὅστις τῷ 1827 ἐκραύγαζε πρὸς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς ἠχηρᾶς φωνῆς τοῦ ποιητοῦ του. «Ἑλλάς! Ἑλλάς ! ἀτυχὴς χώρα ! Μάτην διὰ νὰ σὲ σώσωμεν, ἔνδοξε καὶ ἀγαπητὴ πατρίς, ἐξυπνῶμεν τὸν ἱερέα ἀποκοιμισμένον ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος. Μάτην ἐπαιτοῦμεν ἕνα στρατὸν παρὰ τῶν βασιλέων μας ! Φεῦ ! οἱ βασιλεῖς εἶνε κωφοὶ καὶ βωβοὶ οἱ ἱερεῖς !» Τὸ 1827 ἦτο ὡραία ἐποχὴ διὰ τὴν Γαλλίαν, μόλις συνελθοῦσαν ἐκ τῶν καταστροφῶν τῆς Λειψίας καὶ τοῦ Βατερλὼ καὶ ἐπαναλαμβάνουσαν τὴν ὑψηλήν της θέσιν ἐνώπιον τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου πρὸ τῶν βράχων τοῦ Ναυαρίνου. Ἐν ᾧ σήμερον ἡ Γαλλία εἶνε βωβὴ εἰς τὰς κραυγὰς τῶν θνησκόντων καὶ φυλάττει ὡς φρουρὸς ὄπισθεν τῆς Ρωσσίας, ὅπως μὴ ἐπιπέσωσι γῦπες καὶ θῶες καὶ ὕαιναι ἐπὶ τοῦ ὀδωδότος πτώματος, τὸ ὁποῖον καλεῖται Τουρκικὴ Αὐτοκρατορία. Αὕτη εἶνε ἡ μόνη φιλοδοξία της. Ἀλλὰ τότε ταριχεύσατέ την τοὐλάχιστον, διὰ νὰ ἔχῃ τὸ ἐξωτερικὸν φαινόμενον τῆς ζωῆς. Προτιμῶ πολὺ περισσότερον τοὺς παλαιοτέρους δημοκρατικούς,οἵτινες ἐκραύγαζον «ζήτω ἡ Πολωνία», παρὰ τοὺς νῦν πλαδαροὺς ὑπηρέτας τῆς Εὐρώπης, οἵτινες ἐν μέσῳ τῆς σφαγῆς τῶν Χριστιανῶν κραυγάζουσι : ζήτω ἡ Τουρκία καὶ ζήτω ὁ Μωάμεθ !» Παρὰ τὸν Κασσανιὰκ ἡ διαπρεπὴς φιλέλλην καὶ λογογράφος Ἰουλιέττα Ἀδὰμ ἀπέστελλε τηλεγραφικῶς τὸν ἑξῆς χαρακτηρισμὸν τῆς κατὰ τῶν Χριστιανῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου πράξεως τῆς ἐπισήμου Εὐρώπης. «Ὁ Μεσαίων ἔκαμε τὰς σταυροφορίας, ὁ δὲ πολιτισμός μας βομβαρδίζει τοὺς Χριστιανούς. Τίς ἐκ τῶν δύο εἶνε ὁ βάρβαρος ;» Ταὐτοχρόνως δὲ φιλελληνικαὶ διαδηλώσεις ἐγίνοντο ἐν Τουλούζῃ, Βορδώ, Λυών, Μομπελλιὲ καὶ Παρισίους, ἔνθα ἡ ἀστυνομία προέβαινεν εἰς τὴν διάλυσιν τοῦ συλλαλητηρίου τῶν σπουδαστῶν καὶ εἰς πολλὰς συλλήψεις. Ὁ δὲ Ἀνοτὼ αἰσθανόμενος ἑαυτὸν ὑπόχρεων νὰ δικαιολογηθῇ ἀπέναντι τῆς στάσεως ταύτης τῆς κοινῆς γνώμης ἔλεγεν ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς βουλῆς : «Διότι εἷς λαὸς ἔχει πολλὰς συμπαθείας ἐν Εὐρώπῃ, δὲν ἕπεται ὅτι ἔχει καὶ τὸ δικαίωμα νὰ διαταράσσῃ τὴν κοινὴν εἰρήνην καὶ νὰ παραβαίνῃ τὰς διεθνεῖς αὐτοῦ ὑποχρεώσεις.» Τὸ φιλλεληνικὸν ὅμως ῥεῦμα ἐξετάθη καὶ πέραν τῶν Πυρρυναίων ἐν Ἰσπανίᾳ, ἔνθα ἠκούσθη ἡ ἰσχυρὰ φωνὴ τοῦ

μεγάλου ῥήτορος Καστελὰρ ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν δικαίων, καὶ ἐν Λισσαβῶνι τῆς Πορτογαλλίας, ἔνθα οἱ σπουδασταὶ τοῦ Πανεπιστημίου συνήρχοντο εἰς συλλαλητήριον καὶ διαδήλωσιν πολυπληθῆ καὶ διεβίβαζον ἐνθουσιώδη τηλεγραφήματα πρὸς τὸ παλλάδιον τῆς ἀνθρωπότητος, τὰς Ἀθήνας. Ἐν Ἀγγλίᾳ δὲ ὁ Γλάδστων δι' ἐπιστολῆς του κατεδίκαζεν αὐστηρῶς τὴν πρᾶξιν τῶν ναυάρχων καὶ ἐβεβαίου, ὅτι ἡ στάσις τῶν δυνάμεων ἐν Κρήτῃ ἦτο τοσοῦτον αὐστηρά, ὥστε ἠδυνάτει νὰ χαρακτηρίσῃ αὐτήν. Ὁ δὲ φιλελληνικὸς σύλλογος «Βύρων» διενήργει μέγα συλλαλητήριον ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἤνοιγε κατάλογον εἰσφορῶν ὑπὲρ τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος. Ἐν δὲ τῇ ἀγγλικῇ βουλῇ ὁ βομβαρδισμὸς ἐγένετο τὸ ἀντικείμενον σφοδρῶν συζητήσεων καὶ ἐπιθέσεων κατὰ τῆς Ἀγγλικῆς κυβερνήσεως. Ἡ δήλωσις τοῦ Κούρζων, ὅτι αἱ Δυνάμεις ἠναγκάσθησαν νὰ παραδεχθῶσι τὴν χρῆσιν τῆς βίας, προὐκάλεσε μέγαν θόρυβον. Ὁλόκληρος ἡ ἀντιπολίτευσις ἐκάλυψεν αὐτὴν διὰ τῶν ἀναφωνήσεων — ἀτιμία! ἀτιμία! Ὁ δὲ Λαβουσὲρ παρετήρει εἰς τὴν Κυβέρνησιν, «ὅτι πρέπει νὰ ἐννοήσῃ ὅτι τὸ αἴσθημα τῆς χώρας δὲν ἀνέχεται νὰ συμμαχήσῃ μετὰ τοῦ Σουλτάνου κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν», καὶ ὁ Δίλλων προσέθετεν ὅτι «ὁ βομβαρδισμὸς τῶν ἐπαναστατῶν ἦτο ἐπονείδιστος παραβίασις τοῦ διεθνοῦς δικαίου». Ὁ ἀρχηγὸς τέλος τῆς ἀντιπολιτεύσεως Ἄρκουρτ ἐπιτιθέμενος κατὰ τῆς κυβερνήσεως παρετήρει, «ὅτι εἶνε ἡ πρώτη φορά, καθ' ἣν ἡ Ἀγγλία βοηθεῖ τοὺς καταπιεστὰς ἐναντίον τῶν καταπιεζομένων!» Καὶ ἦν ἀκαταγώνιστος ἡ ἰσχὺς τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς ἀγγλικῆς ἀντιπολιτεύσεως, ὡς ἠναγκάζετο νὰ ὁμολογήσῃ αὐτὸς ὁ Μπάλφουρ, πρῶτος λόρδος τοῦ Θησαυροφυλακείου, ἀλλ' ἡ περὶ μομφῆς πρότασις αὐτῆς κατὰ τῆς κυβερνήσεως ἀπερρίφθη διὰ ψήφων 243 κατὰ 125. Καὶ παρεῖχεν ἡ ἀγγλικὴ βουλὴ τότε τὸ πρωτοφανὲς καὶ λυπηρὸν θέαμα τοῦ ὑφυπουργοῦ Κούρζων, ψευδομένου ἐν τῇ ἐπισήμῳ ἰδιότητι τῆς θέσεως αὐτοῦ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς πολιτείας τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, παρὰ τὸν ἀγγλικὸν πουριτανισμὸν καὶ τὰς περὶ ἠθικῆς ἀρχὰς τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας. Ἐρωτώμενος ὁ Κούρζων παρὰ τοῦ βουλευτοῦ Κάνιγγος «ἂν ἐγένοντο παραστάσεις παρὰ τοῦ Ἕλληνος πρέσβεως, διαμαρτυρομένου κατὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ στόλου τοῦ βομβαρδίσαντος τὰς κρητικὰς θέσεις καὶ διαβιβάζοντος τὴν ἔννοιαν τοῦ ψηφίσματος τῆς ἑλληνικῆς βουλῆς (ὅπερ ἀναφέρεται κατωτέρω) κατὰ τοῦ βομβαρδισμοῦ ὡς ἀπαραδειγματίστου ἐν τῇ ἱστο-

ρίᾳ τοῦ κόσμου, ὁ Κούρζων ἀπήντησεν ἄνευ συστολῆς ὅτι δὲν ἔλαβε τοιαύτην ἀνακοίνωσιν. Καὶ ταῦτα ἐν ᾧ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολιτεύσεως Ἄρκουρτ καὶ ὁ Λαβουσὲρ εἶχον λάβῃ ὁλόκληρον τὸ κείμενον τῆς ἑλληνικῆς διαμαρτυρίας πρός τε τὴν ἀγγλικὴν κυβέρνησιν καὶ τὰς λοιπὰς δυνάμεις. Ἀλλ' ὁ Κούρζων ἐψεύδετο διαβεβαιῶν καὶ ὅτι ὁ ἀγγλικὸς στόλος οὐδέποτε συνώδευσε τουρκικὰ μεταγωγικά, καὶ ὅτι ὁ τουρκικὸς στρατὸς οὐδέποτε ἐξῆλθε τῶν Χανίων ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν διευθυνόντων τὰ τῆς διεθνοῦς κατοχῆς, ὅπως προσβάλῃ τοὺς ἐπαναστάτας καὶ τὸν ἑλληνικὸν στρατόν. Τοιαύτη δὲ ἦν ἡ ἐντύπωσις, ἣν παρήγαγεν ἡ παρὰ τοῦ Κούρζων συστηματικὴ στρέβλωσις τῆς ἀληθείας, ὥστε εἷς ἐκ τῶν ἀντιπολιτευομένων βουλευτῶν ὁ Τάννερ, εἰς παρατήρησιν τοῦ προέδρου ὅτι, «ἐὰν ἐξηκολούθει νὰ διακόπτῃ θὰ ἠναγκάζετο νὰ τῷ εἴπῃ νὰ ἐξέλθῃ τῆς βουλῆς, ἀπήντησε·—Ναί, κύριε. Καλλίτερον θὰ ἤθελον νὰ ἐξέλθω παρὰ νὰ εἶμαι βουλευτής!»

Μόνον παρὰ τῇ μισελληνικῇ αὐτοκρατορίᾳ τῆς κεντρῴας Εὐρώπης καὶ ἐν Αὐστρίᾳ ὁ τύπος καὶ μετὰ τὸ θλιβερὸν συμβὰν τῆς 9 Φεβρουαρίου ἐτήρησε τὴν αὐτὴν γλῶσσαν, καί τοι μεμονωμέναι κραυγαὶ διαμαρτυρίας ἠκούσθησαν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Γερμανίᾳ. Ἡ «Ἐφημερὶς τῆς Κολωνίας» ἔγραφε μετὰ γλώσσης ἀναξίας εἰς χώραν, ἥτις καθ' ὑπερβολὴν ἐγεύθη τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. «Ἡ Ἑλλὰς ἔλεγε διετρύπησε τὸ διεθνὲς Δίκαιον. Ἀλλὰ τοὺς ὑπερηφάνους Ἕλληνας στρατιώτας, ἐξακολουθοῦντας τὸ ἀνόσιον παιγνίδιόν των, πρέπει νὰ θεωρήσωσιν αἱ δυνάμεις ὡς πειρατάς, ἔστω καὶ ἂν ὁ λήσταρχός των εἶνε βασιλικὸς πρίγκηψ». Ὁ δὲ «Ν. Ἐλεύθερος Τύπος» τῆς Βιέννης ἅμα τῇ ἀφίξει τοῦ τηλεγραφήματος τοῦ ἀναγγέλλοντος τὸν βομβαρδισμὸν τοῦ στρατοπέδου τῶν ἐπαναστατῶν, ἔσπευσε νὰ χαράξῃ ὀλίγας λέξεις ἐν κυρίῳ ἄρθρῳ περὶ τοῦ σοβαροῦ γεγονότος: «Διὰ πρώτην φοράν, ἔγραφε, ἔδειξαν αἱ Δυνάμεις ὅτι ἐργάζονται σοβαρῶς. Ἀπὸ τοῦδε πλέον δὲν δύνανται οἱ ἐν Ἀθήναις νὰ ἀμφιβάλλωσιν, ὅτι δὲν θὰ δειλιάσωσιν αἱ Δυνάμεις καὶ αἷμα νὰ χύσωσιν εἰς τὴν Κρήτην, ἐὰν ἡ τύφλωσίς των ἐξακολουθήσῃ. Ἡ τελευταία στάσις τῆς Ἀγγλίας εἶχεν ἐπιδράσει ἐπ' αὐτῶν ἐκτάκτως ἐνθαρρυντικῶς καὶ ἦτο καιρὸς νὰ λάβωσι τὴν ἀπάντησιν. Ὁ χθεσινὸς βομβαρδισμὸς ἀποτελεῖ ἀκαταμάχητον τεκμήριον ὅτι αἱ Δυνάμεις ὁμοφωνοῦσιν.»

Ἀλλ' οἱ ἐν Ἀθήναις ἄλλως ἐσκέπτοντο. Ἡ εἴδησις τῶν πρὸ τῶν

Χανίων τελεσθέντων ἐγέννησε κατάπληξιν, ἀλλὰ καὶ ἔτρωσε καιρίως τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα. Ἡ ἀπάνθρωπος συμπεριφορὰ τῆς Εὐρώπης πρὸς ὁμοφύλους μαχομένους ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας των ἐξήγειρε κύματα ἀγανακτήσεως παρὰ τῷ λαῷ, ὅστις τότε κυρίως συνελάμβανε τὴν ἰδέαν τῆς πάσῃ θυσίᾳ ἀντιστάσεως κατὰ τῆς Εὐρώπης, κραυγάζων πρὸς ἑαυτὸν τὸ τῆς γραφῆς : ἀποθανήτω ἡ ψυχή μου μετὰ τῶν ἀλλοφύλων! Μόλις ἐγνώσθη ἡ εἴδησις ἐπιβλητικὴ διαδήλωσις συνετελέσθη, ἥτις διελθοῦσα διὰ τῶν κυριωτέρων ὁδῶν μετέβη κάτωθεν τῶν ἀνακτόρων, ἔνθα ἐπιτροπὴ ἐνετάλη, ὅπως μεταβαίνουσα παρὰ τῷ βασιλεῖ εἴπῃ αὐτῷ ὅτι ὁ λαὸς ζητῶν τὰ ἔσχατα, ἦν ἕτοιμος πρὸς πᾶσαν θυσίαν χρήματος καὶ αἵματος. Τοῦ ἄνακτος δὲ ἀπουσιάζοντος ἡ διαδήλωσις διηυθύνθη εἰς τὴν βουλήν, ἥτις μετὰ τὰς θλιβερὰς ἀνακοινώσεις περὶ τοῦ συμβάντος τοῦ πρωθυπουργοῦ εἶχε διακόψει τὰς ἐργασίας της, καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν, ἀπὸ τοῦ ἀνδήρου τοῦ ὁποίου ἠναγκάσθη καὶ πάλιν οὗτος ν' ἀγορεύσῃ πρὸς τὰ πλήθη, ὅπως καθησυχάσῃ αὐτά. «Ἐστὲ βέβαιοι, εἶπε. ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ χθὲς λαβόντος χώραν γεγονότος θὰ ὑπερασπίσωμεν τὰ ἐθνικά μας δικαιώματα. Ἡ ἱστορία μᾶς διδάσκει ὅτι οἱ λαοὶ ἀγωνιζόμενοι ὑπὲρ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς ἐθνικότητος ἀνεδείχθησαν νικηταί. Καὶ ἡμεῖς τώρα ἀγωνιζόμεθα ὑπὲρ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς ἐθνικότητός μας. Ἃς ἔχωμεν πεποίθησιν ἐπὶ τὸν Θεὸν τῆς Ἑλλάδος καὶ εἴθε ὁ Ὕψιστος νὰ ἐνισχύῃ τάς ψυχὰς ἡμῶν ἐπὶ τὴν δοκιμασίαν τῶν τοιούτων γεγονοτων.»

Μετὰ τὴν ἀγόρευσιν τοῦ πρωθυπουργοῦ τὸ πλῆθος διελύθη, ἀλλ' ἡ ἐκ τοῦ βομβαρδισμοῦ ἐντύπωσις ἐκράτει ἀναστάτους τὰς Ἀθήνας, ἡ δὲ ἐπιτροπὴ τοῦ λαοῦ μεταβᾶσα εἰς τὸ τηλεγραφεῖον διεβίβασεν ἐκ μέρους αὐτοῦ πρὸς τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐφημερίδας καὶ τοὺς ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ φιλέλληνας τηλεγράφημα, διερμηνεῦον ἐν τῇ ἐκφράσει του τὸ λυπηρὸν συναίσθημα τῆς ὀδύνης καὶ τῆς ἀγανακτήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. «Ἡ ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τῶν Ἡνωμένων στόλων βομβαρδισθεῖσα ἑλληνικὴ ἰδέα, ἀνεγειρομένη ὑπεράνω τῶν καπνῶν τῶν χριστιανικῶν τηλεβόλων, χαιρετίζει ἀκλόνητος διὰ τῶν παλμῶν μυριάδων ἑλληνικῶν καρδιῶν ἐν πανδήμῳ σήμερον ἐν Ἀθήναις συνελεύσει τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς καὶ τοὺς εὐγλώττους ὑπερασπιστὰς τῆς ἐλευθερίας». Ὅμοιον τηλεγράφημα διεβίβασεν ἡ Ἐθνικὴ ἑταιρία προσθέτουσα ὅτι ἡ «Εὐρώπη ἐξηγόρασεν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος τὸ Ναυ-

αρῖνον διὰ πρωτακούστου ἀπανθρωπίας 'Αντιναυαρίνου». Ἡ δὲ ἐν Ἀθήναις Κεντρικὴ τῶν Κρητῶν ἐπιτροπὴ ἐδημοσίευσε καὶ διεβίβασε τὴν ἀκόλουθον ἔκκλησιν πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς.

«Ὁ ὑπὸ τῶν Εὐρωπαϊκῶν στόλων, ἐφ' ὧν κυματίζει ἡ σημαία τοῦ Σταυροῦ, καταπυροβολούμενος ὁμόθρησκος Κρητικὸς λαός, ποιεῖται ἔκκλησιν εἰς τὰ εὐγενῆ καὶ φιλελεύθερα αἰσθήματα τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, καταγγέλλων τὴν ἀνήκουστον διὰ τὸν παρόντα αἰῶνα ἀπανθρωπίαν στόλων Χριστιανικῶν, συμπραττόντων μετὰ βαρβάρων Μουσουλμάνων καὶ φονευόντων μαχητὰς ἀγωνιζομένους ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου Δικαίου, τοῦ Πολιτισμοῦ καὶ τῆς Ἐλευθερίας. Ἐπικαλουμένη δικαιοσύνην ἐν ὀνόματι τοῦ σφαγιαζομένου Κρητικοῦ λαοῦ, ἱκετεύει θερμῶς ἀδελφοὺς λαοὺς Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς νὰ ὑπερασπίσωσι τὴν τιμὴν καὶ τὸ Δίκαιον τῆς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς ἀγωνιζομένης μεγαλομάρτυρος Κρήτης». Εἰς τὴν πρώτην δὲ μετὰ τὰ ἀνωτέρω συμβάντα συνεδρίασίν της ἡ Ἑλληνικὴ Βουλή, πρωτοβουλίᾳ τοῦ βουλευτοῦ Σιβιτανίδου, ἐψήφισε τὴν ἑξῆς ἐπὶ τοῦ λυπηροῦ συμβάντος πρότασιν.

«Ἡ ἑλληνικὴ Βουλή, τὸ Πανελλήνιον ἑρμηνεύουσα αἴσθημα καὶ φρόνημα, βαθὺ ἐκδηλοῖ τὸ ἄλγος αὐτῆς ἐπὶ τῷ ἀτυχεῖ γεγονότι τοῦ κανονιοβολισμοῦ τῶν γενναίων τῆς ἐλευθερίας μαχητῶν ὑπὸ τῶν ἡνωμένων στόλων τῆς Χριστιανικῆς καὶ πεπολιτισμένης Εὐρώπης, ὑστάτην δὲ ποιεῖται εἰς τὰ γενναῖα αὐτῶν αἰσθήματα ἔκκλησιν ὑπὲρ τῶν ἐν Κρήτῃ σφαγιαζομένων ἱερῶν δικαίων τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ».

Τὴν πρότασιν ταύτην διεβίβασαν εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς κυβερνήσεις οἱ παρὰ ταῖς ξέναις αὐλαῖς ἀντιπρόσωποι τοῦ βασιλέως, οἱ ὁποῖοι διετάχθησαν συγχρόνως ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως νὰ διερμηνεύσωσι τὸ ἀληθὲς αἴσθημα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐπὶ τῷ ἀδίκῳ συμβεβηκότι τοῦ βομβαρδισμοῦ, καὶ τὴν θλίψιν, τὴν ὁποίαν ᾐσθάνθη, διότι ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἡ Ἑλλὰς ἦτο μικρὸν κράτος. Καὶ ὅτι προσέτι ἐὰν ὁ βομβαρδισμὸς τῶν ἐπαναστατῶν ὑπὸ τῶν εὐρωπαϊκῶν στόλων ἐγένετο ἄνευ διαταγῆς τῶν κυβερνήσεων αὐτῶν, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις «λυπεῖται διότι δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ παρεμποδίσῃ ἢ καταστείλῃ τὸ ἄγριον καὶ ἄδικον τοῦτο διάβημα».

Ἐν τούτοις οὔτε ἡ στάσις τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, οὔτε τὸ

πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης ἐξεγερθὲν φιλελληνικὸν ῥεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ νέῳ κόσμῳ ἐπιστοῦτο δι' ἐπισήμου πράξεως τῆς Ἀμερικανικῆς Γερουσίας, ἐκφραζούσης διὰ ψηφίσματος τὴν συμπάθειαν αὐτῆς πρὸς τὸν ἑλληνικὸν ἀγῶνα, συνέτεινχν εἰς τὸ νὰ μεταβάλωσι τὴν στάσιν τῆς Εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας. Τοὐναντίον ἵνα μὴ θεωρηθῇ, ὅτι ἡ παρὰ τῆς Ἀγγλίας ἀπόκρουσις τῶν Γερμανικῶν προτάσεων περιεῖχεν ἐνθάρρυνσιν πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις προέβαινεν εἰς τὴν δημοσίευσιν τῆς ἑξῆς ἐπισήμου κοινοποιήσεως ἐπὶ τῶν διεξαγομένων μεταξὺ τῶν μεγάλων δυνάμεων διαπραγματεύσεων ἐπὶ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος.

«Δηλοῦται ἐπισήμως, ὅτι ἡ ἄρνησις τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν γερμανικὴν πρότασιν τὴν ἀφορῶσαν εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ Πειραιῶς οὐδόλως σημαίνει ὅτι ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἀποδέχεται τὴν ἐν Κρήτῃ Ἑλληνικὴν κατοχήν.

«Ἐν τῇ πραγματικότητι, αἱ διαφοραὶ τῶν βλέψεων αἵτινες ὑφίστανται μεταξὺ τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας, ὅστις αὐτοπροσώπως ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς προτάσεως τοῦ ἀποκλεισμοῦ, καὶ τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, ἥτις εὗρε τὸ σχέδιον πρόωρον, εἶνε αἱ ἑξῆς:

«Ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἐπιτρέπει εἰς τὴν κυβέρνησίν του νὰ συζητήτῃ τὴν μέλλουσαν αὐτονομίαν τῆς Κρήτης, πρὶν ἢ αἱ Δυνάμεις ὑποχρεώσωσι τὸν Βασιλέα Γεώργιον νὰ ἀνακαλέσῃ τὸν στόλον καὶ τὸν στρατόν του.

«Ὁ λόρδος Σαλισβουρῦ, τοὐναντίον, ζητεῖ, ἵνα ὁρίσωσι τὸ πολίτευμα τῆς Κρήτης πρὶν ἢ συζητήσωσι τὰ μέσα τοῦ πειθαναγκασμοῦ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὰ μέτρα τῶν Δυνάμεων.

«Ἐνταῦθα λοιπὸν κυρίως τὸ ζήτημα προσκόπτει. Ἡ ἐπὶ τῆς οὐσίας ὁμοφωνία μένει ἀκεραία.

«Ἡ Ἀγγλία εἶνε πραγματικῶς σύμφωνος πρὸς τὰς λοιπὰς Δυνάμεις ἐπὶ τῶν δύο οὐσιωδῶν σημείων : 1ον ὅτι ἡ ἕνωσις τῆς νήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος εἶνε σήμερον ἀδύνατος, καὶ 2ον ὅτι ἡ νῆσος αὕτη δὲν πρέπει νὰ πέσῃ πάλιν ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῆς Τουρκικῆς διοικήσεως, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ κοπῇ ὁ δεσμὸς ὁ συνδέων αὐτὴν μὲ τὸν Σουλτᾶνον. Πρέπει νὰ προστεθῇ, ὅτι ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἐπιθυμεῖ ἴσον καὶ ἡ κυβέρνησις τοῦ Βερολίνου, νὰ ἴδῃ τὸν Βασιλέα Γεώργιον ἀνακαλοῦντα ἐκ τῆς Κρήτης τὰ στρατεύματά του καὶ τὰ πλοῖά του.

«Ὅπως ἐπιτευχθῇ ὁ σκοπὸς οὗτος, δὲν πρέπει νὰ γείνῃ χρῆσις βίας, εἰμὴ ὅταν τὰ ἄλλα μέσα ἀποτύχωσι.

«Δύναταί τις λοιπὸν νὰ εἴπῃ μετ' ἀκριβείας, ὅτι ὅλαι αἱ Δυνάμεις θὰ κατορθώσωσι νὰ ἐξαλειφθῇ ἡ διαφορὰ ἡ ὑπάρχουσα εἰς τοὺς τύπους».

Οἱ δὲ ἐν Κρήτῃ ναύαρχοι τὴν ἐπιοῦσαν τοῦ βομβαρδισμοῦ καθίστων στενότερον τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου, ἐνίσχυον τὰ ἐν Χανίοις ἀγήματα καὶ προέβαινον εἰς τὴν σύλληψιν ἑτέρου ἑλληνικοῦ ἀτμοπλοίου τοῦ «Θησέως», ἀποβιβάσαντος τροφὰς διὰ τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον καὶ ἰταλοὺς τινας ἐθελοντὰς εἰς Κίσσαμον. Ἐπειδὴ δὲ τὴν ἑπομένην 11 Φεβρουαρίου εἰς τὴν θέσιν Ντούσλα ὄπισθεν τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ ἀκριβῶς εἰς τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου τῆς Σούδας οἱ χριστιανοὶ συνεπλάκησαν μετὰ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ὃν ἐβοήθουν διὰ τῶν πυροβόλων αὐτῶν τουρκικὸν πολεμικὸν καὶ τὸ φρούριον Ἰτζεδδίν, οἱ ναύαρχοι ἀπεφάσισαν νὰ ἐπεκτείνωσι τὴν διεθνῆ κατοχὴν καὶ πέραν τῆς περιοχῆς τῶν Χανίων εἰς τὰς κοιλάδας Σούδας, Ἀκρωτηρίου καὶ Χαλέπας, ἔνθα ὕψωσαν τὰ σήματα αὐτῶν. Ἡ στάσις αὕτη τῶν ναυάρχων ἠνάγκασε τὸν μὲν ἀρχηγὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς Βάσσον νὰ μεταφέρῃ τὸ κύριον σῶμα τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ ἀνατολικότερον καὶ ἐνδότερον πρὸς τὸ Νεροκάμπι τοῦ Ἀλικιανοῦ, ὅπου ἔστησε τὸ ἀρχηγεῖον αὐτοῦ, ἀφήσας μόνον εἰς Πλατανιὰν χάριν τῆς μετὰ τῆς θαλάσσης συγκοινωνίας σῶμα πεζικοῦ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Κυπριανὸν καὶ σῶμα ἐθελοντῶν ὑπὸ τὸν ὁπλαρχηγὸν Νικολούδην. Οἱ ναύαρχοι, καίτοι εἰς τὴν ἀντιδιακοίνωσιν τοῦ ἕλληνος μοιράρχου ἀπήντησαν, ὅτι ἐμμένουσιν εἰς τὰ ἅπαξ διατυπωθέντα, δὲν ἐτόλμησαν νὰ ἐκτελέσωσι τὴν ἀπειλὴν αὐτῶν καὶ νὰ βομβαρδίσωσι τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον εἰς τὴν νέαν ταύτην μετακίνησιν αὐτοῦ. Οἱ δὲ Τοῦρκοι τῶν Χανίων, ἐνθαρρυνθέντες ἐκ τοῦ βομβαρδισμοῦ καὶ τῆς διαγωγῆς τῶν ναυάρχων πρὸς τοὺς Χριστιανούς, ἐζήτουν νέα ὅπλα καὶ πολεμοφόδια, ὅπως ἐνεργήσωσιν ἔξοδον καὶ ἐπίθεσιν κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Μὴ τυχόντες δὲ τούτου καὶ ἐξηρεθισμένοι ἐκ τῶν δυσαρέστων εἰδήσεων τοῦ Σελύνου, ἔνθα οἱ Κρῆτες ἀπὸ πολλοῦ ἐπολιόρκουν τοὺς Τούρκους τῆς Κανδάνου, τὴν πρωΐαν τῆς 12 Φεβρουαρίου ἔθεσαν πῦρ εἰς τὸ εὐρὺ καὶ μέγα οἰκοδόμημα τοῦ διοικητηρίου τῶν Χανίων καὶ τὰς χριστιανικὰς συνοικίας, ὅπως συντελέσωσι τὴν προτέραν καταστροφήν. Τὰ ἀγήματα τῶν ξένων

στόλων καὶ τὰ τῆς διεθνοῦς κατοχῆς ἔσπευσαν πρὸς κατάσβεσιν τοῦ πυρός, ἀλλ' ἐπέτυχον τοῦτο μόνον εἰς τὰς χριστιανικὰς συνοικίας. Τὸ διοικητήριον ἀπετεφρώθη ἐξ ὁλοκλήρου σωθέντος μόνον τοῦ χρηματοκιβωτίου, περιέχοντος ἑπτακισχιλίας λίρας, ὁ διασκορπισμὸς τῶν ὁποίων ἐν τῇ ὁδῷ προὐκάλεσεν ἀπεριγράπτους σκηνάς. Τὸ κοινωφελὲς ταμεῖον, τὸ λογιστήριον, τὸ ἀρχεῖον ἐγένοντο παρανάλωμα τοῦ πυρός, ἐξ οὗ ἐκινδύνευον καὶ οἱ ἐν ταῖς φυλακαῖς κρατούμενοι. Ἡ πόλις διὰ μίαν στιγμὴν ἦτο πάλιν παραδεδομένη εἰς τὰς φλόγας καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ πρόξενοι δὲν ἐφαίνοντο ἐν ἀσφαλείᾳ. Οἱ δὲ ναύαρχοι, ἀφ' οὗ ἀπεβίβασαν νέα ἀγήματα, τὰ ὁποῖα παρέμενον ἐπὶ λέμβων, ἀπεσύρθησαν εἰς Σούδαν, ἔνθα ἐγκατέστησαν τηλεγραφεῖον. Τὴν ἐπιοῦσαν δὲ διένειμον ἐκεῖθεν προκήρυξιν πρὸς τοὺς Κρῆτας, συνταχθεῖσαν ἀπὸ τῆς 11 Φεβρουαρίου, δι' ἧς ἐκάλουν αὐτοὺς ἐν ὀνόματι τῆς ἀνθρωπότητος νὰ καταθέσωσι τὰ ὅπλα καὶ νὰ συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς ἀφιλοκερδεῖς συμβουλὰς τῶν δυνάμεων, ἐξ ὀνόματος τῶν ὁποίων ὑπέσχοντο αὐτοῖς λύσιν τοῦ ζητήματός των ποθητήν (*).

Τὴν προκήρυξιν ταύτην διὰ τορπιλλοβόλων ἀπέστειλαν ἐσπευσμένως πρὸς κοινοποίησιν εἰς ὅλους τοὺς ὅρμους, ὅπου ὑπῆρχον συγκεντρωμένα ἐπαναστατικὰ σώματα καὶ πρὸ πάντων εἰς τὸ Ἡράκλειον,

(*) Παραθέτω ἐνταῦθα αὐτὸ τὸ κείμενον τῆς προκηρύξεως τῶν ναυάρχων, ἔχον ὡς ἑξῆς :

«Οἱ Ναύαρχοι καὶ ἀνώτεροι Κυβερνῆται τῶν Ναυτικῶν Δυνάμεων, οἵτινες σταθμεύουσιν εἰς τὰ παράλια τῆς Κρήτης, ἀντιπροσωπεύουσι δὲ τὰς Εὐρωπαϊκὰς Δυνάμεις, ἤτοι τὴν Γερμανίαν, Ἀγγλίαν, Αὐστρίαν, Γαλλίαν, Ἰταλίαν, Ῥωσσίαν, καθιστῶσι γνωστὸν εἰς τοὺς κατοίκους Κρήτης, ὅτι ἡ περὶ τὴν νῆσον αὐτῶν παρουσία, οὐδὲν ἄλλο σκοπεῖ εἰμὴ πρὸς τὴν καθησύχασιν τῆς χώρας καὶ τὴν ἐναὐτῇ ἐπαναφορὰν τῆς τάξεως, μέχρις οὗ διὰ συνεννοήσεως μεταξὺ τῶν, ἃς ἀντιπροσωπεύουσι, Μεγάλων Δυνάμεων, δοθῇ ἡ ἁρμόζουσα λύσις εἰς τὸ Κρητικὸν ζήτημα.

Ὁ Διεθνὴς στόλος ἔλαβεν ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτοῦ προστασίαν τὴν πόλιν τῶν Χανίων, τὸν κόλπον τῆς Σούδας καὶ τὴν μεταξὺ τῶν δύο τούτων μερῶν ὑπάρχουσαν πρὸς συγκοινωνίαν κοιλάδα τῆς Ῥεθύμνης, τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῆς Σιτείας, πρὸ τῶν ὁποίων σταθμεύουσι πολεμικὰ πλοῖα.

Οἱ Ναύαρχοι ὅμως σκοπεύουσι νὰ ἀντιταχθῶσιν ὡσαύτως κατὰ πάσης ἐχθροπραξίας, ἥτις θὰ ἐλάμβανε χώραν ἐνώπιον πολεμικοῦ τινος αὐτῶν πλοίου καὶ εἰς οἱονδήποτε σημεῖον τῆς Νήσου.

Εἶνε ἐπιθυμητὸν πρὸς τὸ συμφέρον αὐτῆς τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπως εἰσακουσθῇ ἡ πρόσκλησις αὐτῶν, συνιστῶσι δὲ μεγάλως εἰς τοὺς κατοίκους τῆς

ἔξωθεν τοῦ ὁποίου τὴν ἡμέραν ἐκείνην σφοδραὶ εἶχον συγκροτηθῆ ἀψιμαχίαι μεταξὺ τῶν τούρκων καὶ τῶν χριστιανῶν, οἱ δὲ τελευταῖοι ἠπείλουν διηνεκῶς τὴν πόλιν. Τὴν διεύθυνσιν τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ τμήματος τούτου εἶχεν ὁ παραιτηθεὶς λοχαγὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ Ἀριστοτέλης Κόρακας, (*) ὅστις ἀποβιβασθεὶς ταυτοχρόνως μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς Καλοὺς Λιμένας μετὰ 300 ἀνδρῶν, δύο πυροβόλων, ἐφέδρων ἀξιωματικῶν τοῦ πυροβολικοῦ καὶ ἀρκετῶν πυροβολητῶν, ἐν οἷς καὶ 20 φοιτηταὶ ἀποτελοῦντες τὴν τιμητικὴν φρουρὰν τοῦ πυροβολείου καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ, μετὰ προκήρυξιν πρὸς τοὺς τουρκοκρῆτας μετέβη εἰς τὸ χωρίον Δαφνιαῖς τοῦ Μαλεβυζίου. Αὐτόθι ἐκάλεσε τοὺς ἀρχηγοὺς πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ τμήματος τούτου καὶ ἐσχημάτισε στενὴν πολιορκητικὴν ζώνην περὶ τὴν πόλιν τοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ τῆς Πεδιάδος μέχρι τοῦ Γάζη ἐν εἴδει κανονικοῦ ἡμικυκλίου. Ἡ πρώτη ζώνη ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν σταθμῶν Γάζη, Καλέσα, Βούταις, Σταυράκια, Ἅγιος Μύρων, Δαφνιαῖς, Κανλῆ, Καστέλλι, Ἀρχάναις, Ἐπισκοπή, Ἐλιά. Ἡ δευτέρα γραμμὴ τῆς πολιορκητικῆς ζώνης ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν χωρίων Βαρβάρας, Καστέλλι, Πεδιάδος, Ἅγιος Θωμᾶς, Αὐγενική, Κεράσα, Ἐπάνω καὶ Κάτω Ἀσίταις, Κρουσῶνα, Κορφαῖς, Τυλίσσου, Ρωγδιά. Τὸ ὅλον τῶν ὁπλιτῶν τῶν διανεμημένων εἰς τοὺς διαφόρους σταθμοὺς ἀνήρχετο περίπου εἰς 16.000 ἄνδρας. Ὁ δὲ ἀρχηγὸς Κόρακας μετὰ 160 ἱππέων καὶ 450 περίπου πεζῶν κατήρχετο ἑκάστοτε πρὸς ἐπιθεώρησιν τῆς πολιορκητικῆς ζώνης μέχρι τῶν τειχῶν σχεδὸν τοῦ φρουρίου τῆς πόλεως, ἀπὸ τῶν ἐπάλξεων τοῦ ὁποίου οἱ Ὀθωμανοὶ

Κρῆτες νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν τάξιν, διαβεβαιοῦντες τούτους, ὅτι ἡ λύσις θὰ εἶνε διὰ πάντας τοσοῦτον ἱκανοποιητικὴ καὶ ταχεῖα, ὅσον ἄμεινον ἂν οἱ Κρῆτες συμμορφωθῶσιν εἰς τὰς ἀφιλοκερδεῖς ταύτας συμβουλάς (! !).

Ἐν Χανίοις τῇ 11)23 Φεβρουαρίου 1897.

Οἱ κυβερνῆται τῶν Ναυτικῶν Διεθνῶν Δυνάμεων.

Ὁ Γερμανὸς Κυβερνήτης ΚΕΛΝΕΡ
Ὁ Ἄγγλος ὑποναύαρχος Χ. ΧΑΡΗΣ
Ὁ Αὐστριακὸς » ΧΙΝΚ
Ὁ Ρῶσσος » Π. ΑΝΔΡΙΩΦ
Ὁ Γάλλος » ΕΔ. ΠΟΤΙΕ
Ὁ Ἰταλὸς ἀντιναύαρχος Ν. ΚΑΝΕΒΑΡΟ

(*) Βλέπε σελίδα 190.

μετ' ἀγωνίας παρηκολούθουν τὰς κινήσεις αὐτῶν. Τὸ μέγεθος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑπὸ τὸν Κόρακα ὁπλιτῶν καὶ τὰ τηλεβόλα, τὰ ὁποῖα ἔφερε κατέπλησσεν αὐτούς, ἐπειδὴ δὲ τὸ ὑδραγωγεῖον τῆς πόλεως ἦτο καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἐπαναστατῶν περίφοβοι ἀνέμενον τὴν ἀποκοπὴν ἢ τὴν δηλητηρίασιν αὐτοῦ καὶ ἐνίοτε ἐπεχείρουν ἀπεγνωσμένας ἐξόδους. Τοιαύτην τινὰ ἔφοδον ἐπεχείρησαν πρὸς διαρπαγὴν πεντακισχίλιοι Τοῦρκοι κατὰ τοῦ πλησίον χωρίου Ἀρχάναις, ὧν τοὺς κατοίκους ἐπολιόρκησαν, ἀλλ' ἐπελθόντων 1500 χριστιανῶν ἐκ τῶν μαχητῶν τοῦ Κόρακα καὶ συμπραττόντων τῶν ἐν Ἀρχάναις χριστιανῶν οἱ Τοῦρκοι ἔπαθον δεινὴν καταστροφήν, καταλειπόντες 83 νεκροὺς ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Τὴν πρωΐαν τῆς 13 Φεβρουαρίου χίλιοι περίπου βασιβουζοῦκοι καὶ 300 στρατιῶται συγκεντρωθέντες καθ' ὁμάδας εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς συνοικίας Μπαλτᾶ τζαμὶ καὶ ἄλλοι ἐντόπιοι Ὀθωμανοί, ἐπεχείρησαν νέαν ἔξοδον καὶ ἐξελθόντες ἔνοπλοι τῆς πόλεως μετέβησαν εἰς τὰ χωρία Σκαλάνι καὶ Γαζὶ καὶ ἐπετέθησαν κατὰ τῶν χριστιανῶν. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπεκρούσθησαν ἀμφοτέρωθεν μὲ ἀπωλείας ἱκανάς, εἰς ἃς συγκατελέγετο καὶ ὁ φόνος διαβοήτου Τούρκου Ἡρακλειώτου Κανούπα καλουμένου. Περὶ τὴν ἑσπέραν οἱ Τοῦρκοι ἐπέστρεψαν εἰς τὴν πόλιν, ἀλλὰ τὴν νύκτα ἐξῆλθον καὶ πάλιν συνοδευθέντες ὑπὸ δύο λόχων στρατοῦ καὶ ἐτράπησαν εἰς Σκαλάνιον, σκοποῦντες ἐπίθεσιν κατὰ τῶν Ἀρχανῶν, διότι ἡ κωμόπολις αὕτη, μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν ἀπέχουσα τοῦ Ἡρακλείου εἶνε τὸ προπύργιον τῶν ἐπαρχιῶν Πεδιάδος καὶ Μεσαρᾶς. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης σαββάτου 14 Φεβρουαρίου οἱ πρόσκοποι τῶν Τούρκων ἐφάνησαν εἰς Κάτω Ἀρχάναις καὶ ἤρξαντο θέτοντες πῦρ εἰς χριστιανικὰς οἰκίας, διότι τὸ χωρίον ἦν μικτόν, οἱ δὲ Τοῦρκοι κάτοικοι πρὸ πολλοῦ εἶχον ἐγκαταλήψει αὐτό. Οἱ χριστιανοὶ οἱ φρουροῦντες εἰς τὰ πέριξ ὑψηλὰ μέρη, ἀντιληφθέντες τὴν ἐπίθεσιν προσέβαλον διὰ πυροβολισμῶν ἀπὸ μακρᾶς ἀποστάσεως τοὺς Τούρκους, εἰδοποιοῦντες συγχρόνως καὶ τοὺς ἐν τῇ κωμοπόλει νὰ σπεύσωσι πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ κινδύνου. Καὶ ὄντως οὗτοι ἐπὶ κεφαλῆς ἔχοντες τοὺς ὁπλαρχηγοὺς Ἰω. Νικολιωτάκην ἢ Ἀϊνικολιώτην, Δημ. Τσικριτσῆν, Μιχ. Τζωρτζάκην, Γ. Ἀναγνωστάκην ἢ Παπασσάνον καὶ Χ. Ἀγγελιδάκην ἐξῆλθον τῆς κωμοπόλεως καὶ ἐπέπεσαν διὰ σφοδροῦ πυρὸς κατὰ τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ὑπεχώρησαν αὐθωρεὶ μέχρι Σκαλανίου.

Ἐν τούτοις οἱ Χριστιανοὶ ἐξηκολούθησαν καταδιώκοντες τοὺς Τούρκους καὶ πέραν τοῦ χωρίου Πατσίδες, ὁπόθεν μετὰ δύο ὥρας ἐπέστρεψαν εἰς τὴν κωμόπολιν, ἔνθα μετ' ὀλίγον μαθὼν τὰ συμβάντα ἔφθασε καὶ ὁ Γενικὸς Ἀρχηγὸς Ἀριστοτέλης Κόρακας, συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν ὁπλαρχηγῶν Κατεχάκη, Περκατσούνη, Μακράκη καὶ 15 ὁπλιτῶν. Ἐν ᾧ δὲ ἡ ἄφιξις τοῦ Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ εἶχε προσελκύσει ὅλους τοὺς Χριστιανοὺς ἐκτὸς τῆς κωμοπόλεως, 600 Τοῦρκοι ἐκ τοῦ κυρίου σώματος τοῦ ἐξελθόντος ἐξ Ἡρακλείου φθάσαντες ἐκ Σκαλανίου εἰσῆλθον εἰς Κάτω Ἀρχάναις, τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν περὶ τοὺς 20 ἔφθασαν καὶ μέχρις ἀποστάσεως δέκα λεπτῶν ἀπὸ τῶν προθύρων τῶν Ἄνω Ἀρχανῶν. Οἱ φρουροί, τότε μόλις ἀντιληφθέντες αὐτούς, ἐπυροβόλησαν ἐπανειλημμένως, οἱ δὲ χριστιανοὶ συγκεντρωθέντες καὶ πάλιν ἐπέπεσαν κατὰ τῶν ἐν ταῖς Κάτω Ἀρχάναις εὑρισκομένων Τούρκων καὶ μετὰ συνεχῆ πυροβολισμὸν καὶ κρατερὰν ἀντίστασιν τῶν πολεμίων ἐξεδίωξαν αὐτοὺς τοῦ χωρίου. Οἱ εἴκοσι προχωρήσαντες ὀθωμανοί, εὑρεθέντες κεκλεισμένοι ἐν τῷ μέσῳ δύο χριστιανικῶν σωμάτων, διότι διακόσιοι χριστιανοὶ εἶχον καταλάβη τὰς πέραν τῶν κάτω Ἀρχανῶν ἐπικαίρους καὶ ὑψηλὰς τοποθεσίας, ἐξάπαντος θὰ κατεστρέφοντο πάντες, ἂν μὴ μετήρχοντο δόλον. Ὁ δόλος συνίστατο εἰς τὴν ἀμφίεσιν αὐτῶν δι' ἐνδυμάτων ὁμοίων πρὸς τὰ τῶν χριστιανῶν, ἤτοι διὰ κούκων καὶ ὑποκαμίσσων μελανῶν καὶ εὐρωπαϊκῶν πανταλονίων, ἐξ οὗ οἱ χριστιανοὶ ἐξέλαβον αὐτοὺς ὡς ὁμοφύλους. Ὁ στιγμιαῖος δισταγμὸς ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς καιρὸν ν' ἀναχωρήσωσι δι' ἀπροσίτου χαράδρας, πλὴν ἑνός, φονευθέντος ἐξ ἀποστάσεως εἴκοσι βημάτων ἐν τῇ καταδιώξει. Ἡ πρὸς τὸ κύριον σῶμα τῶν Τούρκων μάχη διήρκεσεν ἐπὶ τρεῖς ὥρας, διότι οὗτοι ἐν τῷ μεταξὺ ἐνισχυθέντες καὶ ὑπερβάντες τοὺς δισχιλίους κατέλαβον ὀχυρὰ σημεῖα, ἀφ' ὧν ἐξώσθησαν διὰ σφοδροῦ πυρὸς τῶν Χριστιανῶν. Οἱ Ὀθωμανοὶ ἐν τέλει κατέλιπον ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης 60 περίπου νεκροὺς καὶ ἀπεσύρθησαν ἡττημένοι μέχρι Σκαλανίου, ὅτε τοῦ ἡλίου κλίνοντος ὄπισθεν τοῦ ὄρους Γιούχτα ἀπεσύρθησαν καὶ οἱ χριστιανοὶ εἰς τὴν κωμόπολιν περίλυποι, καίτοι νικηφόροι, διὰ τὴν ἀπώλειαν δύο γενναίων πολεμιστῶν, τοῦ Δημάρχου καὶ ὁπλαρχηγοῦ Ζαροῦ Δημ. Τσικρῆ, ὅστις κατὰ τὰς διαφόρους ἐπαναστάσεις ἐχρημάτισε πρωτοπαλλίκαρον τοῦ Μιχ. Κόρακα, καὶ τοῦ Ἰω. Καπετανάκη, υἱοῦ τοῦ ὁπλαρχηγοῦ Γεωργ. Καπετανάκη.

Τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἡμέραν ὁ Γεν. Ἀρχηγὸς Ἀριστ. Κόρακας ἐλάμβανεν ἐπιστολὴν τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ Ἄγγλου ὑποπροξένου καὶ προϊσταμένου τοῦ διπλωματικοῦ σώματος, δι' ἧς καθίστα οὗτος γνωστὸν αὐτῷ ὅτι «συνεπείᾳ τῶν σημερινῶν ἐκ παρεξηγήσεων λαβουσῶν χώραν συμπλοκῶν, ὁ Ἄγγλος πλοίαρχος ἀξιότιμος κ. H. Grenfele ἔκαμεν ἐντόνους παραστάσεις εἰς τὸν Διοικητὴν Ἡρακλείου Τεφὴκ πασσᾶν καὶ ἀπήτησε παρ' αὐτοῦ συμφώνως μὲ τὰ νόμιμα τῶν ἐν ἀνακωχῇ εὑρισκομένων, ἵνα δι' ἐγγράφου πρός με ὡς προέδρου τοῦ προξενικοῦ σώματος δώσῃ ἐξηγήσεις καὶ δηλώσῃ ἐπισήμως, ὅτι θέλει σεβασθῆ τὴν στρατιωτικὴν ζώνην αὐστηρῶς». Συγχρόνως δὲ ἀπέστελλε αὐτῷ ἀντίγραφα τῆς ἐν Σούδᾳ τὴν προτεραίαν ἐκδοθείσης προκηρύξεως τῶν ναυάρχων, «ἵνα συμμορφωθῇ πρὸς αὐτήν», ὡς καὶ ἀντίγραφον τῆς ἀπαντήσεως τοῦ διοικητοῦ τοῦ Ἡρακλείου. Καὶ ὑπεσχέθη μὲν ὁ διοικητὴς τοῦ Ἡρακλείου ν' ἀπαγορεύσῃ τὰς ἐνόπλους ἐξόδους τῶν Τούρκων, ἀφ' οὗ ἡ πόλις διετέλει ὑπὸ τὴν διεθνῆ κατοχήν, καίτοι ἀγήματα δὲν εἶχον ἀποβιβασθῆ, ἀλλ' ἀμέσως τὴν ἐπιοῦσαν ἀκριβῶς οἱ Ὀθωμανοὶ ἐξῆλθον καὶ πάλιν ἀνενόχλητοι τῆς πόλεως καὶ ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Οἱ δὲ ἐν Ἀρχάναις φοβηθέντες, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ἐκεῖθεν τοῦ Κόρακα, σφοδροτέρας ἐπιθέσεις, ἐσκέπτοντο νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν κωμόπολιν, ὅτε κατέφθασεν ἐκεῖ ὁ Ἰω. Νταφώτης μετὰ τοῦ σώματός του, ἐξ ἐπιλέκτων Κρητῶν ἀποτελούμενον. Οὗτος δὲ ὡς διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας Ζεμένους ἐξηκολούθει ἔκτοτε ἀποκρούων τὰς ἐφόδους τῶν Τούρκων καὶ βραδύτερον, ὅτε αὗται ἐγίνοντο ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν διοικούντων τὴν διεθνῆ κατοχήν, ἀπέστειλε πρὸς τοὺς ναυάρχους μοναδικὸν διὰ τὴν δριμύτητα αὐτοῦ ἔγγραφον (*).

(*) Παραθέτω ἐνταῦθα τὸ τέλος τοῦ δριμυτάτου τούτου ἐγγράφου :

«Κατῃσχύνατε, ὦ Εὐρωπαϊκαὶ Κυβερνήσεις, τοὺς λαούς, οὓς ἀντιπροσωπεύετε, καὶ πεισθῆτε ὅτι τὰ τηλεβόλα σας εἰς ἡμᾶς μὲν ἐξεμοῦσι τὸν θάνατον τὸν ἔνδοξον, εἰς τὴν ἱστορίαν δὲ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου τὸ αἶσχος.

«Τὸν θάνατον ἐδιδάχθημεν νὰ περιφρονῶμεν χάριν τῆς ἐλευθερίας μας.

«Οἱ πρόγονοί μας σᾶς ἐδίδαξαν τὸν ἀνθρωπισμόν, ἀλλ' ὡς φαίνεται ἡ παιδεία ἀδυνατεῖ νὰ ἐξαλείψῃ τὰ ἁρπακτικὰ ἔνστικτα τῶν κυβερνήσεών σας· ἡμεῖς θὰ σᾶς διδάξωμεν τὸ τί ἐστι λαὸς φιλελεύθερος ἔναντι βαρβάρων τυράννων. Ἐλπίζομεν δ' ὅτι τὸ ἔργον μας θὰ τύχῃ τῆς ἐπιδοκιμασίας τῶν εὐγενῶν λαῶν τῶν τόσον ἐξευτελιζομένων ὑπὸ τῶν ἀναξίων τούτων κυβερνήσεών των.

Τὴν 19 Φεβρουαρίου οἱ πλοίαρχοι τῶν πρὸ τοῦ Ἡρακλείου ὁρμούντων εὐρωπαϊκῶν θωρηκτῶν ἀπεφάσισαν νὰ θέσωσι φραγμὸν εἰς τὰς ἐξόδους ταύτας τῶν ἐν Ἡρακλείῳ Τούρκων, χαράσσοντες οὐδετέραν καὶ αὐτόθι ζώνην, πέραν τῆς ὁποίας νὰ μὴ δύνανται νὰ χωρήσωσι τὰ διαμαχόμενα μέρη. Πρὸς τοῦτο ἐκάλεσαν τὸν ἕλληνα ὑποπρόξενον Γ. Σάρρον, ἵνα παράσχῃ αὐτοῖς τὴν ὑποστήριξίν του, καίτοι ἡ σημαία αὐτοῦ πρὸ πολλοῦ εἶχεν ὑποσταλῇ, γνωστοποιήσῃ δὲ τοῖς ἐπαναστάταις, ὅτι τὴν ἐπομένην θὰ μετέβαινον παρ' αὐτοῖς.

Τὴν παράκλησιν ταύτην ἀπεδέχθη ὁ Ἕλλην πρόξενος, οἱ κυβερνῆται δὲ τῶν θωρηκτῶν εἰδοποίησαν καὶ τὸν διοικητὴν τῆς πόλεως περὶ τῆς ἀποφάσεώς των καὶ ἐκάλεσαν αὐτόν, ἵνα διὰ στρατοῦ ἐξασφαλίσῃ αὐτοῖς ἀκίνδυνον μέχρι τῆς ζώνης τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς πορείαν. Τὴν 2αν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τῆς ἐπιούσης εἰκοστῆς Φεβρουαρίου ἀναχώρησαν διὰ τὸ στρατόπεδον τῶν ἐπαναστατῶν ὁ Ἄγγλος ὑποπρόξενος Λυσίμαχος Καλοκαιρινός, 2 ἄγγλοι πλοίαρχοι εἷς ἰταλὸς καὶ εἷς αὐστριακός, παρακολουθούμενοι ὑπὸ τοῦ τούρκου διοικητοῦ μετὰ δύο οὐλαμῶν ἱππέων, ὅστις συνώδευσεν αὐτοὺς μέχρι θέσεως τινὸς «Βεζινετζῆ Βρύσι», ἐγγὺς τῆς ὁποίας εἶχε φθάσει τὸ ἱππικὸν τῶν ἐπαναστατῶν, ὅπερ προσειδοποιημένον ἔδραμε πρὸς προϋπάντησιν αὐτῶν. Εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης ἐπί τινος λοφίσκου παρὰ τὴν θέσιν «Γιουσουράκια» ἀνέμενε τὴν διεθνῆ ἐπιτροπὴν ὁ Γεν. Ἀρχηγὸς Ἀριστ. Κόρακας μετὰ τοῦ ἐπιτελείου αὐτοῦ ἐκ τῶν ὑπολοχαγῶν Θιακάκη καὶ Βρισιμιντζάκη, ἁπάντων ἐν μεγάλῃ στολῇ. Παρ' αὐτοῖς ἦσαν παρατεταγμένοι 5000 ἔνοπλοι πρὸς ὑποδοχὴν τῶν πλοιάρχων, ἐπὶ τῶν πέριξ δὲ τοῦ λοφίσκου τοῦ ἀρχηγοῦ παρὰ τὰ διάφορα χωρία ὑψωμάτων διεκρίνοντο συγκεντρώσεις τριάκοντα περίπου ἐπαναστατικῶν σωμάτων, ὑπὸ ἑλληνικὰς σημαίας, τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν συμποσουμένου εἰς 6—7 χιλι-

«Περιφρονοῦμεν ὑμᾶς καὶ τὰ τηλεβόλα σας· ἀναμένομεν μετὰ καρτερίας τὸν ἔνδοξον θάνατον χάριν τῆς ἑνώσεώς μας μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, βέβαιοι ὄντες ὅτι αἱ μεταγενέστεραι γενναῖαι, ἑνούμεναι μετὰ τῆς ὀργῆς τοῦ Ὑψίστου, θὰ μᾶς ἐκδικήσωσιν. Ἂς πεισθῶσιν αἱ κυβερνήσεις σας, ὅτι κληρονομία τῶν τέκνων αὐτῶν ἔσται ἡ ἐσχάτη ἀτιμία καὶ τὸ αἶσχος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Χαίρετε.

Ἐν Ἀπάνω Ἀρχάναις τῇ 28 Φεβρουαρίου 1897.

Ὁ διοικητὴς Ι. ΝΤΑΦΩΤΗΣ

άδας ἄνδρας. Οἱ ἐπαναστᾶται ὑπεδέχθησαν τὴν διεθνῆ ἐπιτροπὴν διὰ ζωηρῶν ζητωκραυγῶν ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως. Προσελθόντων δὲ ἁπάντων τῶν ὁπλαρχηγῶν κατὰ ῥητὴν ἀπαίτησιν τοῦ Γενικοῦ ἀρχηγοῦ, ὁ κυβερνήτης τοῦ ἀγγλικοῦ θωρηκτοῦ «Τραφαλγγάρ» ἔλαβε τὸν λόγον. Ἐδήλωσεν ὅτι τὰ φρούρια τῶν τριῶν πόλεων ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Εὐρώπης καὶ ὅτι ἔλαβον διαταγὴν παρὰ τῶν ναυάρχων νὰ καθορίσωσιν οὐδετέραν ζώνην, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀπαγορεύεται πᾶσα ἐχθροπραξία. Ὥριζον δὲ ὡς σημεῖον, ἐξ οὗ ἤρχετο ἡ οὐδετέρα ζώνη, τὸ μετόχιον «Γιοφυράκια» καὶ προσέθεσεν ὅτι τὴν ζώνην ταύτην ὤφειλον νὰ σεβασθῶσι, διότι ταύτην ὑπερβαίνοντες θὰ προσέβαλλον τὴν Εὐρώπην, ἥτις ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἦτο ἠναγκασμένη νὰ προβῇ εἰς μέτρα κατ' αὐτῶν· προκαλούμενοι ὅμως καὶ ὑπερβαίνοντες τὴν ζώνην ὤφειλον ν' ἀπόσχωσιν ἀπὸ πάσης προσβολῆς τοῦ φρουρίου τῆς πόλεως. Ἀλλ' εἰς ταῦτα ὁ Γεν. ἀρχηγὸς Κόρακας ἀπήντησεν, ὅτι οἱ Κυβερνῆται τῶν εὐρωπαϊκῶν στόλων ἔδει ν' ἀποταθῶσιν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς Βάσσον, παρ' οὗ καὶ μόνον ἐδέχετο διαταγάς. Συνώδευσε δὲ τοὺς λόγους τούτους μετὰ τῆς δηλώσεως, ὅτι οἱ Κρῆτες ἀμετάκλητον ἔχουσιν ἀπόφασιν ν' ἀποθάνωσι μᾶλλον μέχρις ἑνὸς ἢ νὰ δεχθῶσιν ἄλλην λύσιν πλὴν τῆς ἑνώσεως (*). Οἱ κυβερνῆται τῶν ξένων πλοίων ἐπέμειναν καὶ πάλιν εἰς τὰς συστάσεις αὐτῶν περὶ τῆς οὐδετέρας ζώνης, καὶ ἀναχωρήσαντες ἠναγκάσθησαν νὰ ἐπανέλθωσι τὴν ἐπιοῦσαν 21 Φεβρουαρίου πρὸς κανονισμὸν τοῦ ζητήματος τοῦ ὕδατος, ὅπερ ἠδύναντο νὰ ἐμποδίσωσιν οἱ ἐπαναστᾶται, καθιστῶντες δύσκολον τὴν θέσιν τῶν ἐν τῇ πόλει ἐλλείψει ὑδρεύσεως. Ἀλλὰ τὴν φορὰν ταύτην δὲν ἠδυνήθησαν νὰ συναντηθῶσι μετὰ τοῦ Γεν. Ἀρχηγοῦ Ἡρακλείου Κόρακα, ὅστις περὶ τὴν ἑσπέραν τῆς ἰδίας ἐκείνης ἡμέρας (20 Φεβρουαρίου) ἀ-

(*) Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συνεντεύξεως ταύτης διερμηνέως καθήκοντα ἐξετέλει ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Βριτιμιτζάκης, ὁ ὁποῖος μεταδίδων τοὺς λόγους τούτους ἐξ ὑπερβολικῆς συγκινήσεως ἐδάκρυσεν, ὅπερ προὐκάλεσε φρενητιώδεις ζητωκραυγὰς καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τῶν ἐπαναστατῶν, κινησάσας τὸν θαυμασμὸν τῶν πλοιάρχων, ἀποκαλυφθέντων ἤδη, καὶ δήλωσιν ἐκ πάντων τῶν ὁπλαρχηγῶν, ὅτι ἡ ἕνωσις ἤδη συνετελέσθη καὶ ὅτι ἐφ' ὅσον ὑπάρχει καὶ εἷς μόνον Κρὴς δὲν εἶνε δυνατὴ παραδοχὴ μηδεμιᾶς ἄλλης λύσεως τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος. Πάσας τὰς ἀνωτέρω πληροφορίας ἠρύσθην ἐξ ἐκθέσεως αὐθεντικῆς, συνταχθείσης ὑπὸ αὐτόπτου μάρτυρος, πρὸς τὴν Κεντρικὴν ἐπιτροπήν.

νεχώρησεν ἐσπευσμένως μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτὸν σώματος εἰς Ἱεράπετραν, ἐπαρχίαν τῆς Κρήτης, κειμένην μετὰ τῆς Σητείας εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον αὐτῆς καὶ ἐστραμμένην πρὸς τὸ Λυβικὸν πέλαγος.

Ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐπαναστάσεως οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας ταύτης ἐπολιόρκησαν τοὺς συγχωρίους των Τούρκους, τοὺς ἐκτὸς τῶν φρουρίων διαμένοντας. Οἱ Τοῦρκοι δὲ τῆς πόλεως Ἱεράπετρας, πολυαριθμότεροι ὄντες καὶ ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ τοῦ ἐν τῷ φρουρίῳ τουρκικοῦ στρατοῦ, συνέλαβον καὶ ἐκράτουν ὡς ὁμήρους τοὺς ἐν τῇ πόλει χριστιανούς. Τούτου ἕνεκα ἠναγκάσθησαν ἀμφότερα τὰ μέρη νὰ συνθηκολογήσωσι καὶ συνεφώνησαν τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν αἰχμαλώτων. Ἡ ἀνταλλαγὴ ἐγίνετο κατὰ κεφαλήν, εἷς Χριστιανὸς πρὸς ἕνα Τοῦρκον. Οἱ χριστιανοὶ ὅμως αἰχμάλωτοι τῆς Ἱεράπετρας ἦσαν πλείονες τῶν αἰχμαλώτων Τούρκων χωρικῶν, οἱ δὲ Τοῦρκοι ἀνταλλάξαντες τριακοσίους χριστιανοὺς καὶ ἐπιτυχόντες τὴν ἀπελευθέρωσιν ἁπάντων τῶν ὁμοφύλων αὐτῶν, ἐκράτησαν παρασπόνδως τοὺς ὑπολειφθέντας 135 χριστιανοὺς καὶ ἠπείλουν σφαγὴν αὐτῶν, διαρπάζοντες τὰς οἰκίας καὶ τὰ καταστήματα, καὶ προβαίνοντες εἰς βιαιοπραγίας. Εὐτυχῶς εἰδοποιηθὲν ἐγκαίρως παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Μεραμβέλου ἔπλευσεν εἰς Ἱεράπετραν τὸ Ἰταλικὸν θωρηκτὸν «Αἴτνα», τὸ ὁποῖον ἀποβιβάσαν ἀγήματα ἀκόντων τῶν Τούρκων παρέλαβε τοὺς Χριστιανοὺς τούτους καὶ μετέφερεν αὐτοὺς εἰς Σῦρον. Μετὰ τὴν διάσωσιν αὐτῶν οἱ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ χριστιανοί, συγκεντρωθέντες, ἐπολιόρκησαν τὸ φρούριον καί τὴν πόλιν τῆς Ἱεράπετρας καὶ προσεκάλεσαν τὸν Γεν. ἀρχηγὸν τῶν ἀνατολικῶν τμημάτων νὰ ἐνισχύσῃ αὐτοὺς πρὸς ἅλωσιν τῆς πόλεως, διὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν πυροβόλων. Ὅταν πρὸς τοῦτο ἔφθασε μετὰ τάχους ὁ Κόρακας εἰς Ἱεράπετραν τὴν ἑσπέραν τῆς 20 Φεβρουαρίου μετὰ τὴν πρὸς τοὺς κυβερνήτας συνέντευξιν, εὗρε τοὺς μὲν Ὀθωμανοὺς ἐγκεκλεισμένους ἐν τῷ φρουρίῳ, τοὺς δὲ χριστιανοὺς κατέχοντας ἅπασαν τὴν ὕπαιθρον χώραν εὐθὺς μετὰ τὰ τείχη, καὶ πρὸ τοῦ λιμένος ὁρμοῦν τὸ ἰταλικὸν θωρηκτὸν «Λαούρια».

Τὴν πρωΐαν τῆς ἑπομένης ἐπιτροπὴ ἐκ προκρίτων Χριστιανῶν τοῦ τμήματος Λασηθίου ἀπεστάλη πρὸς τὸν κυβερνήτην τοῦ θωρηκτοῦ τούτου, ἐντεταλμένη νὰ παρακαλέσῃ αὐτόν, ὅπως διατάξῃ ν' ἀνοιχθῶσιν αἱ ἑρμητικῶς κεκλεισμέναι πύλαι τῆς Ἱεράπετρας καὶ ἐπιτραπῇ εἰς τοὺς χριστιανοὺς νὰ εἰσέλθωσι πρὸς περιφρούρησιν τῶν ἐν

αὐτῇ περιουσιῶν των, αἵτινες διηρπάζοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων, καταρτισθῇ δὲ μικτὴ φρουρὰ ἐκ Χριστιανῶν καὶ Ὀθωμανῶν, εἰς ἣν ν' ἀνατεθῇ ἡ τήρησις τῆς τάξεως, ἀφ' οὗ ὁ ἐν αὐτῇ τουρκικὸς στρατὸς εἰς οὐδὲν ἄλλο συνετέλει ἢ εἰς τὸ νὰ προηγεῖται πάσης καταστροφῆς. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη δὲν ἐγένετο δεκτή. Τούτου ἕνεκα συνεκροτήθη αὐθημερὸν ἔξωθι τῆς Ἱεράπετρας ἐν Ἁγιασμένῳ πολεμικὸν συμβούλιον, εἰς ὃ ἔλαβον μέρος πάντες οἱ παρόντες ἀρχηγοὶ καὶ ὁπλαρχηγοί. Ἀπεφασίσθη δὲ ὅπως ἀπευθυνθῇ εἰς τὸν κυβερνήτην τοῦ Ἰταλικοῦ θωρηκτοῦ ἔγγραφον, ἐκθέτον τὴν δυσχερῆ θέσιν, εἰς ἣν εὑρίσκετο ὁ χριστιανικὸς λαὸς τοῦ τόπου, βλέπων τὴν πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ εἰρημένου θωρηκτοῦ διαρπαγὴν τῶν περιουσιῶν του, χωρὶς οὐδεμία μέριμνα νὰ λαμβάνηται ὑπ' αὐτοῦ, ἐκπροσωποῦντος μεγάλην χριστιανικὴν δύναμιν καὶ τὴν διεθνῆ κατοχήν, γενομένην πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἐπιδοθὲν περιεῖχε συνάμα τὴν δήλωσιν ὅτι, συνεπείᾳ τῆς μεροληπτικῆς ταύτης διαγωγῆς οἱ Χριστιανοὶ ἀνελάμβανον τὴν ὑπεράσπισιν τῶν περιουσιῶν αὐτῶν διὰ πάσης θυσίας, καὶ καθίστων αὐτὸν ὑπεύθυνον διὰ τὰς θλιβερὰς συνεπείας, τὰς ὁποίας «προὐκάλει ἡ ἀνάλγητος καὶ ἀφιλάνθρωπος αὕτη διαγωγή του».

Τὴν ἑπομένην 22 Φεβρουαρίου, ὄρθρου βαθέος, ὁ Γεν. ἀρχηγὸς Κόρακας ἀπέστειλε πρός τε τὰς στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς ἀρχὰς τῆς πόλεως Ἱεράπετρας ἔγγραφον πρόσκλησιν, δι' ἧς προσεκάλει αὐτὰς ἐν ὀνόματι τῆς Α. Μ. τοῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων, τοῦ κατέχοντος τὴν νῆσον, νὰ παραδώσωσιν αὐτῷ τὴν πόλιν καὶ τὸ φρούριον ἐντὸς δύο ὡρῶν ἀπὸ τῆς ἐπιδόσεως αὐτῆς, ὑποσχόμενος νὰ προστατεύσῃ τὴν ζωήν, τὴν τιμὴν καὶ τὴν περιουσίαν πάντων τῶν ἐν αὐτῇ ἀνεξαρτήτως θρησκεύματος, ἄλλως ἤθελεν ἐκπορθήσει αὐτὴν διὰ τῶν ὅπλων. Μετὰ τὴν λῆψιν τοῦ ἐγγράφου τούτου ὁ πολιτικὸς διοικητὴς τῆς πόλεως (ἔπαρχος) μετέβη εἰς τὸ ἰταλικὸν θωρηκτὸν καὶ ἐγνωστοποίησεν εἰς τὸν κυβερνήτην αὐτοῦ, ὅτι αἱ ἐν τῇ πόλει πολεμικαὶ δυνάμεις δὲν ἦσαν ἱκαναὶ ν' ἀντιταχθῶσι κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ ὅτι ἑπομένως ἄνευ ἐνισχύσεως θὰ εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ παραδοθῇ. Ἀλλ' ὁ κυβερνήτης ἀπέτρεψεν αὐτὸν τοῦ τοιούτου διαβήματος, διαβεβαιώσας ὅτι ἡ πόλις εὑρίσκετο ὑπὸ τὴν προστασίαν του. Μηδεμιᾶς ἀπαντήσεως δοθείσης μέχρι τῆς ταχθείσης ὥρας οὔτε ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου, οὔτε ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχῶν

τῆς πόλεως, ὁ Κόρακας διέταξε τὰ ὑπ' αὐτὸν σώματα νὰ παραταχθῶσιν εἰς μάχην, τῶν δύο πυροβόλων αὐτοῦ τοποθετημένων ἐπὶ ὑψώματός τινος εἰς ἀπόστασιν 1,400 μέτρων ἀπὸ τῆς Ἱεράπετρας. Ὁ κυβερνήτης τοῦ ἰταλικοῦ θωρηκτοῦ, παρατηρήσας τὰς κινήσεις τῶν ἐπαναστατῶν, προσεκάλεσε ἐπιτροπὴν ἐκ προκρίτων Χριστιανῶν, εἰς ἣν ἐπὶ τοῦ πλοίου μεταβᾶσαν κατέστησε γνωστόν, ὅτι θέλει ἀποκρούσει διὰ τῶν τηλεβόλων του πᾶσαν κατὰ τῆς πόλεως προσβολήν. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀντέταξεν εἰς τὴν δήλωσιν ταύτην τοῦ Ἰταλοῦ κυβερνήτου τὰ ἐν τῷ ἐπιδοθέντι ἐγγράφῳ ἐκτιθέμενα αἰτήματα, ἀλλ' οὗτος ἠρνήθη ν' ἀποδεχθῇ αὐτὰ καὶ ἡ ἐπιτροπὴ ἀπῆλθεν. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ παράταξις τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων ἐξηκολούθει πρὸς τῆς Ἱεράπετρας κατὰ κανονικὸν ἡμικύκλιον. Τὸ δεξιὸν κέρας τὸ πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως εἰς θέσιν «Βιγλιὰ» κατέλαβον οἱ ὁπλῖται τοῦ δήμου Ἀνατολικῆς Ἱεράπετρας, ἐνισχυθέντες ὑπό τινων τῆς Βιάννου. Ἀριστερόθεν τούτων ἐτάχθησαν οἱ τοῦ Μεραμβέλλου καὶ τούτων ἀριστερόθεν οἱ τῆς Βιάννου, τῆς Μεσσαρᾶς, τοῦ Μαλεβυζίου καὶ τοῦ Μονοφατσίου· καὶ τέλος τὸ ἀριστερὸν κέρας κατεῖχον πάλιν Ἱεραπετρῖται ἐκ τῶν δήμων Ἱεράπετρας Κάτω Χωρίου καὶ Καβουνίου. Οἱ ἱππεῖς, ἐγκαταλείψαντες τοὺς ἵππους των εἰς δευτέραν γραμμήν, ἐμάχοντο ὡς πεζοὶ καὶ αἱ σημαῖαι τῶν διαφόρων σωμάτων ἐνεπήχθησαν ἐγγύτατα τῶν τειχῶν τῆς πόλεως. Πολλοὶ δὲ τῶν ὁπλιτῶν ἐτοποθετήθησαν εἰς ἀπόστασιν 50 μόλις μέτρων, καὶ ἐν συνόλῳ πάντες ἐμάχοντο ἐξ ἀποστάσεως οὐχὶ μείζονος τῶν 200 μέτρων. Ἀμέσως μετὰ τὴν εἰς τὸ στρατόπεδον ἄφιξιν τῆς ἐπὶ τοῦ ἰταλικοῦ θωρηκτοῦ μεταβάσης ἐπιτροπῆς ὁ γενικὸς ἀρχηγὸς ἔδωκε διὰ δύο σαλπισμάτων τὸ σύνθημα τῆς ἐνάρξεως τοῦ πυρός, τὴν πρώτην δὲ ἐκπυρσοκρότησιν συνώδευσαν ζητωκραυγαὶ ἐκ τρισχιλίων στομάτων ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως. Πάραυτα ἤρξατο ἡ κατὰ τῶν τειχῶν προσβολὴ μετὰ μένους καὶ ἐνθουσιασμοῦ. Ἡ πρώτη ὀβὶς ἔπληξε τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ φρουρίου, ἐπενεγκοῦσα μεγάλην καταστροφήν, αἱ μετ' αὐτὴν δὲ ἐκρήγνυνται ἐντὸς τῆς πόλεως, ἔνθα τὰ στίφη τῶν τούρκων ὑπὸ τρόμου καὶ φρίκης καταληφθέντα περιῆλθον εἰς παντελῆ σύγχυσιν καὶ ταραχήν. Ἀλλ' ἀμέσως μετὰ τὴν τρίτην ὀβίδα ἐπέρχεται σύμμαχος τῶν τούρκων τὸ ἰταλικὸν θωρηκτόν. Αἱ ὀβίδες αὐτοῦ πίπτουσιν ὡς βροχὴ χαλάζης κατὰ τῶν προχωμάτων τῶν ἐπαναστατῶν, τὰ τηλεβόλα των πληροῦνται χώματος, ἀνατρέπονται καὶ

καθίστανται ἄχρηστα πρὸς στιγμήν. Εἰς τοὺς κεραυνοὺς δὲ τῶν τηλεβόλων του τὸ ἰταλικὸν θωρηκτὸν προσθέτει τὸ πῦρ τῶν ὅπλων καὶ τῶν μυδραλιοβόλων αὐτοῦ, ἐν ᾧ ταὐτοχρόνως ἀγήματα πεζοναυτῶν ἀποβιβάζονται πρὸς τὸ φρούριον πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ σύμπραξιν μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ τούρκων. Ἐπὶ τοῦ φρουρίου παρὰ τὴν τουρκικὴν σημαίαν ὑψώθη καὶ ἡ ἰταλική, οἱ δὲ ἐπαναστᾶται εὑρέθησαν οὕτω μεταξὺ δύο πυρῶν τῶν ἀπὸ τοῦ φρουρίου καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ἰταλικοῦ θωρηκτοῦ. Οὐχ ἧττον ὅμως τὰ πολυάριθμα σώματα τῶν Κρητῶν δὲν ἀπεθαρρύνθησαν. Κατόπιν πυκνοῦ πυρὸς ὥρμησαν ἀκατάσχετα πρὸς τὰ τείχη, καί τοι ὁ ἀρχηγὸς Κόρακας βλέπων τὸ ἄνισον τῆς πάλης διέταξε δὶς διὰ σάλπιγγος τὴν παῦσιν τοῦ πυρός. Κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμὴν σφαῖρα ἰταλικὴ διεπέρασε τὰ στήθη τοῦ γενναίου ἀρχηγοῦ Μεραμβέλλου Ἐμμανουὴλ Κοκκινάκη ὅστις πολεμήσας γενναίως κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 1866, 1878, 1889 καὶ 1896 ἐπέπρωτο νὰ πέσῃ θῦμα χριστιανικῆς βολῆς. Καὶ οὐχὶ μακρὰν αὐτοῦ ἔπεσε ταὐτοχρόνως ἕτερον θῦμα ὁ ἐκ Μονοφατσίου ἀνδρεῖος πολεμιστὴς Ἀναγνώστης Ζουρίδης. Ἐπὶ τῷ θλιβερῷ ἀγγέλματι τοῦ θανάτου τῶν δύο πολεμιστῶν, ὁ ἀρχηγὸς ἐπανέλαβε τὴν διαταγὴν τῆς ὑποχωρήσεως καὶ οἱ Κρῆτες ὑπεχώρησαν ἐν τάξει ὑπὸ τὴν συναυλίαν τῶν πυρῶν τοῦ Ἰταλικοῦ θωρηκτοῦ, ὅπερ διὰ τῶν μυδραλιοβόλων καὶ τῶν τουφεκίων ἔβαλλε διὰ συνεχοῦς πυρὸς τὰς φάλαγγας τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ τῶν πυρῶν τοῦ τουρκικοῦ φρουρίου. Ἐν ᾧ δὲ τὸ κύριον σῶμα τῶν ὑπὸ τὸν Κόρακα ἐπαναστατῶν εἶχεν ἀπομακρυνθῆ τοῦ πεδίου τῆς μάχης εἰς ἀπόστασιν τετάρτου τῆς ὥρας, μέρος αὐτῶν παρέμεινεν ἔξωθεν τοῦ φρουρίου καὶ ἐξηκολούθει τὴν ἐπίθεσιν. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Κόρακας ἐφοβήθη τὴν περικύκλωσιν τοῦ σώματος τούτου ὑπὸ τῶν ἐξελθόντων τούρκων, ἀπέστειλε πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτοῦ διακοσίους ἔτι ἄνδρας, τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων ὑπεχώρησαν καὶ οἱ ὑπολειφθέντες ἀβλαβεῖς, ἀφ' οὗ ἐξήντλησαν καὶ τὸ τελευταῖον φυσίγγιον. Κατὰ τὴν μάχην τὸ πυροβολικὸν τῶν ἐπαναστατῶν ἔρριψεν 17 πυροβολισμούς, ἐκ δὲ τοῦ ἰταλικοῦ θωρηκτοῦ κατὰ μὲν τοῦ πυροβολικοῦ τούτου ἐρρίφθησαν 24 ὀβίδες κατὰ δὲ τῶν ἐπαναστατῶν 15. Πλὴν τῶν φονευθέντων δὲ δύο ἀρχηγῶν, ἐτραυματίσθησαν καὶ τρεῖς ἕτεροι ἀκινδύνως. Αἱ ἀπώλειαι ὅμως καὶ αἱ ζημίαι τῶν τούρκων ἦσαν μεγαλείτεραι, ἐκ τῶν ὀβίδων, αἵτινες ἔπεσαν ἐντὸς τῆς πό-

λεως (*). Ὁ παρὰ τοῦ ἰταλικοῦ θωρηκτοῦ βομβαρδισμὸς τῶν ἐπαναστατῶν προὐξένησε μεγίστην ἐντύπωσιν ἐν Ἰταλίᾳ, τοιαύτη δὲ ἦτο ἡ ἀγανάκτησις τῆς κοινῆς γνώμης, ὥστε ἡ Ἰταλικὴ κυβέρνησις ἠναγκάσθη ν' ἀνακαλέσῃ ἐκ τῶν κρητικῶν ὑδάτων τὸ θωρηκτὸν τοῦτο, τὸ ὁποῖον εἰσπλέον εἰς τὸν λιμένα τῆς Μεσσήνης ἐγένετο δεκτὸν διὰ συριγμῶν ὑπὸ τοῦ πλήθους.

Ἐν ᾧ ταῦτα συνέβαινον εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα, τὴν 15 Φεβρουαρίου οἱ ἐπαναστᾶται τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπέστελλον ἐκ τοῦ ἐν Κορακαῖς καὶ Προφήτου Ἡλία ἐπαναστατικοῦ στρατοπέδου διὰ τοῦ Ἕλληνος μοιράρχου Ράϊνεκ τὴν ἀπάντησιν αὐτῶν εἰς τὴν προκήρυξιν τῶν ναυάρχων, πλήρη μεστῶν νοημάτων καὶ ἐπιχειρημάτων ἀκαταμαχήτων ὑπὲρ τῶν δικαίων αὐτῶν καὶ τοῦ ἀγῶνός των. «Ἐὰν σκοπὸς τῶν Μεγάλων δυνάμεων, ἔλεγον ἐν αὐτῇ, εἶνε νὰ δώσουν εἰς τὸ Κρητικὸν ζήτημα τὴν προσήκουσαν λύσιν ἄνευ περαιτέρω χύσεως αἵματος, χαιρετίζομεν εὐφροσύνως τὴν ἐνέργειαν τῶν Μεγ. Δυνάμεων. Ἀλλ' ἀναγκαῖον κρίνομεν πρὸς ἀποφυγὴν ἐνδεχομένων παρεξηγήσεων, αἵτινες θὰ ἐπέφερον μὲν ἁπλῶς ἀπώλειαν χρόνου, θὰ ὑπέβαλον δὲ τὰς Μεγάλας Δυνάμεις εἰς ματαιοπονίαν τινά, θὰ παρέτεινον τὴν στάσιν τῶν δοκιμασιῶν καὶ τῶν καταστροφῶν, νὰ διακηρύξωμεν ὅτι ἡ μόνη προσήκουσα, ἡ μόνη δυνατὴ καὶ δικαία καὶ ὁριστικὴ λύσις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος εἶνε ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἑνώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Πᾶσα ἄλλη λύσις θὰ ἦτο ἐμβάλωμα προσωρινόν, ὅπερ οὔτε προσκαίρως θὰ παρεῖχεν εἰς τὸν τόπον τὰ ἀγαθὰ ἀδιαταράκτου εἰρήνης καὶ ἰσχυρᾶς καὶ πεφωτισμένης Κυβερνήσεως, θὰ παρεῖχε δὲ νέαν πάλιν ἀφορμὴν ἐπαναλήψεως τῶν τελευταίων ἀπαισίων καταστροφῶν, κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς προσωρινῆς αὐτῆς λύσεως εἰς τὴν ὁριστικήν. . . . . , .

«Ἡ ἕνωσις, πληροῦσα τοὺς ἐθνικοὺς πόθους τῆς μεγάλης πλειονότητος τῶν κατοίκων καὶ ἱδρύουσα τὸ ὁριστικὸν πολίτευμα τοῦ τόπου, θὰ φέρῃ τὴν ποθητὴν γαλήνην εἰς τὰ πνεύματα, θὰ ἀμβλύνῃ τὰ θρησκευτικὰ πάθη καὶ θὰ προσεγγίσῃ βαθμηδὸν τὰ δύο στοιχεῖα εἰς κοινὴν συνεργασίαν ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ τόπου. Ἡ ἕνωσις θὰ κατα-

(*) Τὰς πλείστας τῶν ἀνωτέρω πληροφοριῶν περὶ τοῦ βομβαρδισμοῦ τῆς Ἱερᾶς Πέτρας ἠρύσθην ἐξ ἐπισήμου ἐκθέσεως τοῦ Γεν. ἀρχηγοῦ Ἀρ. Κόρακα καὶ ἐξ ἄλλης ἐκθέσεως αὐτόπτου πολεμιστοῦ.

στήσῃ ἀδύνατον τοῦ λοιποῦ τὴν σύγχυσιν τοῦ ἐγκληματίου μετὰ τοῦ πατριώτου, ἀποκόπτουσα δὲ τὴν ὁδὸν εἰς τὰ πολιτικὰ κινήματα καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς προσφυγῆς τοῦ ἐγκληματίου εἰς οὐδέτερον ἔδαφος, θ' ἀναστηλώσῃ τὸ κράτος τῶν Νόμων καὶ θὰ ἱδρύσῃ τὴν δι' ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα εὐκταίαν εἰρήνην καὶ ἰσοπολιτείαν. Ἀπὸ τοιαύτης ἀπόψεως νομίζομεν, ὅτι πᾶσα περαιτέρω καταστροφὴ θὰ εἶνε ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας τῶν Μεγ. Δυνάμεων, παρακωλυούσης μὲν βίᾳ ἡμᾶς νὰ περάνωμεν διὰ πολεμικῆς ἐνεργείας τὴν παροῦσαν ἐκκρεμότητα, ἐπισπευδούσης δὲ τὴν ποθητὴν λύσιν. Τὸ ἐφ' ἡμῖν διακηρύττομεν ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ὅτι δὲν θέλομεν καταθέσει τὰ ὅπλα πρὸ τῆς ὁριστικῆς ἐκπληρώσεως τοῦ προγράμματός μας, προτιμῶντες νὰ ἀποθάνωμεν μέχρις ἑνὸς ἢ νὰ δεχθῶμεν νὰ κυλύωμεν ἐπ' ἄπειρον τὸν λίθον τοῦ Σισύφου».

Ἀλλὰ τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἡμέραν 15 Φεβρουαρίου οἱ ἐν Χανίοις Τοῦρκοι ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν εὐρωπαίων ἐπεχείρησαν νέαν ἔξοδον ἐκ Χανίων τῇ ἀρρωγῇ μάλιστα αὐτῶν. Ἐπειδὴ ὁ πύργος τῆς Μαλάξας, κείμενος εἰς ἀπόστασιν ἓξ χιλιομέτρων μακρὰν τῶν Χανίων καὶ ἐπὶ τῆς πρώτης κορυφογραμμῆς τῆς σχηματιζομένης ἄνωθεν τῆς πεδιάδος αὐτῶν, ἦν ἀποκεκλεισμένος ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ εὑρίσκετο ἄνευ τροφῶν ὡς καὶ ὁ Πύργος τοῦ Κερατιδίου, 600 τοῦρκοι στρατιῶται καὶ ἄνω τῶν χιλίων ἐντοπίων ἐκ τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων ἐξῆλθον ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ τροφοδοτήσωσι τοὺς ἐν τῷ πύργῳ κεκλεισμένους. Κατορθώσαντες δὲ νὰ διασπάσωσι τοὺς περὶ τὸν Πύργον παρὰ τὴν Βούπαν χριστιανοὺς καὶ κατὰ τὸ Ἀλίγανον δυτικῶς αὐτοῦ, θέσεις αἱ ὁποῖαι ἀσθενῶς ἐφυλάσσοντο τὴν στιγμὴν ἐκείνην, ἐπέτυχον τινὲς ἐξ αὐτῶν νὰ εἰσαγάγωσιν εἰς τὸν πύργον περὶ τὰ 20 φορτία τροφίμων καὶ πολεμοφοδίων, χωρὶς νὰ κατορθώσωσι νὰ ἐνισχύσωσιν αὐτὸν καὶ διὰ μαχητῶν. Οἱ λοιποὶ τῶν Τούρκων κατέκλυσαν τὸ χωρίον Μαλάξας, ἔνθα ἔσφαξαν δύο γέροντας τὸν Ν. Ντουντουκάκην καὶ Θ. Βραντᾶν καὶ ἐτραυμάτισαν ἑτέρους δύο καὶ συνεπλάκησαν μετὰ τῶν ἐν τῷ χωρίῳ Κονιόπουλο χριστιανῶν, ἐξ ὧν ἐφόνευσαν καὶ ἐτραυμάτισαν ἰσαρίθμους. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἀθρόοι πυροβολισμοὶ καὶ κωδωνοκρουσίαι εἰδοποίησαν τοὺς ὁμόρους δήμους Κεραμείων, Κάμπους καὶ Λάκκους Κυδωνίας (*) οἱ δὲ χριστιανοὶ ἀ-

---

(*) Οἱ Κρῆτες ἐπιστρατεύονται κατ' ἰδιόρρυθμον τρόπον. Ἀρκεῖ εἰς πυρο-

ναθαρρήσαντες καὶ ἐνισχυθέντες δι' ἐπικουριῶν ἐκ τῶν χωρίων τούτων, ἐξετόπισαν τοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι καταδιωκόμενοι κατῆλθον τῆς Μαλάξας καὶ διὰ τῶν χωρίων Τσικαλαργιὰ καὶ Νεροκούρου διελθόντες, ἀφ' οὗ ἐνέπρησαν ὅσας προέφθασαν οἰκίας χριστιανῶν, ἐπέστρεφον δρομαίως εἰς Χανία, ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ τουρκικοῦ πολεμικοῦ ἐκ Σούδας, τὸ ὁποῖον ἐκανονοβόλει τοὺς ἐπαναστάτας ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν κυβερνητῶν τῶν θωρηκτῶν τῶν μεγάλων δυνάμεων. Ἡ νέα αὕτη ἧττα καὶ αἱ δυσάρεστοι εἰδήσεις αἱ διαβιβασθεῖσαι ἐκ Σελίνου περὶ τῆς τύχης τῶν ἐν Κανδάνῳ πολιορκουμένων τούρκων ἐξηγρίωσαν τὸν ἐν Χανίοις τουρκικὸν ὄχλον, ὅστις ἀπελπισθεὶς περὶ τῆς διασώσεως τῶν ὁμοφύλων του ἠπείλει καταστροφάς. Τούτου ἕνεκα ἐγένετο σκέψεις ὑπὸ τῶν ἐν Χανίοις προξένων νὰ ἐπεκταθῇ ἡ διεθνὴς κατοχὴ καὶ μέχρι Κανδάνου πρὸς προστασίαν τῶν αὐτόθι πολιορκουμένων. Ἀλλ' οἱ ναύαρχοι ἐδίσταζον ν' ἀποστείλωσιν ἀγήματα εἰς Κάνδανον, φόβῳ προσβολῆς ἐκ μέρους τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐν ᾧ δὲ εἰς τοιαύτας κατεγίνοντο σκέψεις ἐπῆλθε τὴν ἐπιοῦσαν 16 Φεβρουαρίου ἡ πτῶσις τοῦ πύργου τοῦ Σταυροῦ, ὑποστηρίζοντος τὸ φρούριον τῆς Κανδάνου.

Πρὸς κατανόησιν τῶν κατὰ τὴν πολυθρύλλητον ταύτην πολιορ-

βολισμὸς ἢ κωδωνοκρουσία ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον, διότι τὰ χωρία δὲν ἀπέχουσι πολὺ ἀλλήλων, νὰ ἐπιφέρῃ τὴν στρατολογίαν ἐντὸς ὀλιγίστων ὡρῶν πάντων τῶν δυναμένων νὰ φέρωσιν ὅπλα. Ὅταν τὰ χωρία εἶνε μακρὰν ὁπωσδήποτε τὴν κωδωνοκρουσίαν ἀντικαθιστᾷ ἁπλῆ ἐπιστολή, ἥτις ἐπέχει τόπον διατάγματος.

Ὅτε ἐγένετο ἡ πρώτη δολοφονία τοῦ ἐκ Θερίσου Ἰωάννου Καμπουράκη, ἐξ ἧς προῆλθον τὰ ἔκτοτε ἐκτυλιχθέντα ἐν Κρήτῃ δραματικὰ γεγονότα, οἱ συγγενεῖς τοῦ δολοφονηθέντος, κατελθόντες εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Χανίων, ἐφόνευσαν ἀντεκδικούμενοι δύο Ὀθωμανούς. Ἐπειδὴ προέβλεπον ἀντεκδικήσεις ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, ἀπηύθυναν πρὸς τοὺς συγχωρίους των τὴν ἑξῆς ἐπιστολήν, ἐπέχουσαν τόπον διατάγματος ἐπιστρατεύσεως:

Ἀγαπητοὶ χωριανοί,

«Εἶνε ἀνάγκη ὅσοι εὑρίσκεσθε εἰς τὸ χωριὸ νὰ ἔλθετε ἀμέσως, διότι ἐφονεύ-»θησαν δύο Τοῦρκοι, νὰ εἰδοποιήσητε δὲ εἰς Κεραμειὰ καὶ Κάμπους νὰ ἔλ-»θουν ὅλοι μὲ φυσέκια καὶ ψωμί.»

Ἡ ἐπιστολὴ ἐστάλη ἀφ' ἑσπέρας καὶ μέχρι τῆς πρωίας ὑπερδισχίλιοι Χριστιανοὶ κατεῖχον τὰ πέριξ τῶν Χανίων. Οὔτε ὁ γερμανικὸς στρατὸς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιστρατευθῇ μετὰ τόσης ταχύτητος.

κίαν παρίσταται ἀνάγκη μικρᾶς ἀναδρομῆς εἰς τὰ ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπαναστάσεως συμβάντα. Ἡ Κάνδανος, πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας Σελύνου, κεῖται εἰς τὰ ΝΔ τῆς νήσου, ἀπέχουσα τῶν Χανίων περὶ τὰς δέκα ὥρας καὶ περὶ τὰς 3 τῆς Παλαιοχώρας, κειμένης εἰς τὰ νότια παράλια τῆς νήσου. Τὸ ἐπαρχεῖον καὶ τὰ δημόσια καταστήματα αὐτῆς ἔκειντο ἐπὶ γηλόφου, εὑρισκομένου εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς κοιλάδος, τὸ σύνολον δὲ αὐτῶν περιβαλλόμενον διὰ τείχους ἰσχυροῦ, ἀπετέλει εἶδος μικροῦ φρουρίου. Τὰ περὶ τὴν κοιλάδα τῆς Κανδάνου ὑψούμενα βουνὰ δεσπόζουσιν αὐτῆς, τὸ ἐπικαιρώτερον δὲ τούτων εἶνε ὁ Σταυρός, ἐφ' οὗ ἦν ἐκτισμένος ὁ ὁμώνυμος πύργος, χρησιμεύων πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς πόλεως. Ἀπὸ Χανίων δύο ὁδοὶ ἄγουσιν εἰς Κάνδανον, μία διὰ τοῦ Ἀποπηγαδίου, θέσεως ἐπικαίρου ἐπὶ τῶν Λευκῶν ὀρέων, διασχίζουσα τὴν Κυδωνίαν, καὶ ἄλλη διὰ Βουκολιῶν καὶ Ἀγριοκεφάλας, διερχομένη διὰ Κισσάμου. Ἡ πρώτη τυγχάνει δυσβατοτάτη. Διὰ τῆς δευτέρας κατὰ τὴν προλαβοῦσαν ἐπανάστασιν τῆς 12 Μαΐου 1896 προσεπάθησαν οἱ τοῦρκοι, κατέχοντες ἰσχυρῶς τῆς Βουκολιαῖς, νὰ διανοίξωσι συγκοινωνίαν μεταξὺ Χανίων καὶ Κανδάνου. Καὶ ἐπεχείρησαν διὰ τακτικοῦ στρατοῦ καὶ ἰσχυροῦ σώματος ἐντοπίων νὰ προελάσωσι πέραν τῶν Βουκολιῶν, ἀλλ' ἀπεκρούσθησαν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν μετὰ πολλῶν ζημιῶν(*). Διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης καὶ τῷ 1866 ὁ Μουσταφᾶ πασσᾶς, ἄγων 20, 000 στρατοῦ, ἐξεστράτευσεν εἰς Σέλυνον καὶ ἔσωσε τοὺς καὶ τότε πολιορκηθέντας τούρκους. Ἀλλὰ τότε οἱ χριστιανοὶ ἦσαν κάκιστα ἐξωπλισμένοι, ἐν ᾧ κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην αἱ 20,000 τοῦ Μουσταφᾶ δὲν θὰ ἤρκουν, ὅπως γείνῃ ἐπιτυχῶς παρομοία ἐκστρατεία.

Οἱ ἐν Σελίνῳ τοῦρκοι ἐντόπιοι, δυνάμενοι νὰ παρατάξωσι πλείονας τῶν χιλίων ὁπλοφόρων, ἦσαν οἱ ἀνδρειότεροι τῶν τούρκων τῆς Κρήτης καὶ ἓν τῶν κυριωτάτων ἐρεισμάτων τοῦ ἐν τῇ νήσῳ τουρκικοῦ στοιχείου. Πολλοὺς δὲ φόνους καὶ καταστροφὰς ἐνεργήσαντες εἶχον διακριθῇ κατὰ τὰς τελευταίας κατὰ τῶν χριστιανῶν δολοφονίας, οὕτως ὥστε ἦσαν τὰ κυριώτατα ὄργανα τῶν ἐν Χανίοις βέηδων, τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι καὶ ἰσχυρότατοι ἐκ Σελύνου κατάγονται. Διὰ τοῦτο μόλις ἐγνώσθησαν αἱ πέριξ τῶν Χανίων καταστροφαὶ χρι-

* Βλέπε σελίδας 79, 86 καὶ 89.

στιανοὶ καὶ Τοῦρκοι ἀπεχωρίσθησαν πάραυτα, ἀπὸ τῆς πρωΐας δὲ τῆς 25 Ἰανουαρίου ἤρχισαν αἱ συγκρούσεις ἐκ διαφόρων μερῶν. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν προσεβλήθησαν οἱ τοῦρκοι εἰς Ἀχλαδάκες, Στράτους καὶ Ἀζωκρὲ καὶ μετὰ σφοδρὰν μάχην ἐξετοπίσθησαν ἐκ τῶν θέσεων αὐτῶν,καταφυγόντες εἰς Παλαιόχωραν.Τὴν ἐπομένην δὲ ἡ μάχη ἐπανήρχισεν, ἰδίως σφοδροτέρα εἰς Κούδρες τοῦ Κακοδικίου. Ταὐτοχρόνως οἱ ἐν Παλαιοχώρα ὀθωμανοὶ ἐφώρμησαν κατὰ τῶν αὐτόθι χριστιανῶν. Καὶ 15 μὲν ἐξ αὐτῶν καταφυγόντας εἴς τινα οἰκίαν κατέστρεψαν οἰκτρῶς, θέσαντες πῦρ εἰς τὸ κτίριον καὶ καύσαντες οὕτω αὐτοὺς ζῶντας. Ἑτέρους δὲ 15, οἵτινες μὴ γνωρίζοντες τὰ διατρέχοντα, εἶχον διαβιβασθῆ ἐκ τῆς νήσου Γαύδου πρὸς ἄλεσιν σίτου, ἔσφαξαν ἀγρίως. Ὀλίγοι δὲ μόνον ἐσώθησαν εἰς ἄλλην οἰκίαν καὶ δὲν ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῶν τούρκων, ὅπως ἀνταλλαγῶσι μὲ ἄλλους ὁμοθρήσκους των. Ἡ σφαγὴ τῶν ἐν Παλαιοχώρα χριστιανῶν δὲν ἔμεινεν ἄνευ ἐκδικήσεως. Οἱ Κρῆτες ἐπετέθησαν ἀκάθεκτοι κατὰ τῶν ἐν Σαρακήνα τούρκων, ὧν πολλοὺς μὲν ἐν τῇ γενομένῃ συμπλοκῇ ἐφόνευσαν, ἄλλους δὲ συνέλαβον ὡς αἰχμαλώτους καὶ ἀπέστειλαν εἰς Παλαιοχώραν πρὸς ἀνταλλαγὴν μετὰ χριστιανῶν. Ταὐτοχρόνως δὲ συμπλοκὴ ἐγένετο καὶ εἰς Ἀνυσαράκη, εἰς ἣν ἔλαβον μέρος οἱ χριστιανοὶ τοῦ Λάκκου. Κατὰ ταύτην δὲ οἱ Κρῆτες εἰσώρμησαν καὶ εἰς τὴν Κάνδανον μέχρι τοῦ ἐπαρχείου αὐτῆς, ἔνθα ἔπεσεν εἷς χριστιανὸς ὁ Σπ. Τζανῆς Παπαζανάκης ἐκ Μαρουλίων. Περὶ τὸν νεκρὸν αὐτοῦ συνήφθη σφοδρὰ σύγκρουσις, μέχρις ὅτου οἱ συμπατριῶται τοῦ πεσόντος Καμπανιῶται καὶ Μαρουλιῶται,ἀποκρούσαντες διὰ σφοδρᾶς ἐπιθέσεως τοὺς τούρκους, κατώρθωσαν νὰ παραλάβωσι τὸν νεκρόν. Τὴν τρίτην ἡμέραν τῶν συγκρούσεων ἐγένετο νέα ἐπίθεσις κατὰ τῆς Κανδάνου ἐκ τριῶν σημείων ἐκ Κακοδικίου, Φλώριας καὶ Στεφανόπετρας, προσελθόντων πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν χριστιανῶν καὶ Κισσαμιτῶν, ἐξ ἐννέα χωρίων ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν Μ. Ἡλιάκην. Οἱ ἐπαναστάται κατώρθωσαν νὰ εἰσέλθωσιν εἰς Πλεμονιανὰ ἔνθα ἔκαυσαν τέσσαρας τουρκικὰς συνοικίας καὶ ἐκυρίευσαν τὴν σημαίαν τοῦ Σαλῆ Ἀγᾶ Κατράκη, ἀρχηγοῦ τῶν Ὀθωμανῶν τῆς Κανδάνου. Ἐν ᾧ δὲ οἱ τοῦρκοι ἐλεηλάτουν καὶ ἐπυρπόλουν τὰς πλησίον τοῦ ἐπαρχείου εὑρισκομένας χριστιανικὰς οἰκίας, οἱ χριστιανοὶ ἐνήργησαν ἐπίθεσιν ἐκ τοῦ βορειοδυτικοῦ μέρους κατὰ τῆς Κανδάνου καὶ ἔφθασαν, καίπερ προσβαλλόμενοι ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ τῶν τούρκων, μέχρι τοῦ ἐπαρχείου, ἵνα

καταλάβωσιν αὐτὸ καὶ τὸν στρατῶνα. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐγένετο μάχη ἐκ τοῦ συστάδην, καθ' ἣν οἱ χριστιανοὶ ἔσχον 7 νεκροὺς καὶ τρεῖς τραυματίας, οἱ δὲ τοῦρκοι 40. Οἱ τελευταῖοι ὅμως κατώρθωσαν νὰ ἀποκρούσωσι τὴν ἐπίθεσιν, ἥτις ἐπανελήφθη τὴν τετάρτην ἡμέραν τῶν συμπλοκῶν εἰς Σπανιάκον καὶ Κάλαμον. Τὴν πέμπτην ἡμέραν προσεβλήθη ἡ Παλαιόχωρα ἐκ τῆς θέσεως Πελεκάνου (*). Τὴν δὲ ἕκτην ἡμέραν ἐγένετο γενικὴ πανταχόθεν προσβολὴ κατὰ τῆς Κανδάνου, ἀπὸ τῆς ἡμέρας δὲ ταύτης ἤρξατο ἡ πολιορκία αὐτῆς, τῶν χριστιανῶν τοῦ Σελύνου κηρυξάντων ἔξωθεν αὐτῆς κατὰ πρότασιν τοῦ ὁπλαρχηγοῦ Ν. Βαλάκη τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἕνωσιν. Οὕτως οἱ τοῦρκοι τοῦ Σελύνου μετὰ τὰς συμπλοκὰς ταύτας περιωρίσθησαν εἰς τρία μέρη εἰς Παλαιόχωραν, εἰς Σπανιάκον καὶ εἰς Κάνδανον μετὰ τοῦ πύργου τοῦ Σταυροῦ. Εἰς Κάνδανον ἦσαν ἀποκεκλεισμένοι 1200 ἄνδρες καὶ 1800 γυναικόπαιδα, ἤτοι 3,000 ψυχαὶ ἐν συνόλῳ,συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν 340 τούρκων στρατιωτῶν. Τὴν 6 Φεβρουαρίου ἐγένετο ἐρρωμένη ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Πύργου τοῦ Σταυροῦ, ὑπὸ ἐπιλέκτου ἐπαναστατικοῦ σώματος ἐκ 500 ἀνδρῶν. Τὸ πῦρ τῶν χριστιανῶν ἦν τόσον σφοδρόν, ὥστε οἱ τοῦρκοι φοβηθέντες μετέφεραν τὰς οἰκογενείας των εἰς τὸ ἐντὸς τῆς Κανδάνου Σεράϊον, ὅπερ ἦν κάλλιστα ὠχυρωμένον καὶ ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦν τοποθετημένον καὶ ἓν πυροβόλον· αὐτοὶ δὲ κατέλαβον διαφόρους θέσεις καὶ ἠμύνοντο. Ἀλλ' οἱ χριστιανοί, ἀφ' οὗ διῃρέθησαν εἰς τρεῖς ομάδας, ἐφώρμησαν κατὰ τῶν τούρκων καὶ ἐκδιώξαντες αὐτοὺς ἀπὸ δύο ὀχυρῶν θέσεων κατέλαβον αὐτάς. Οἱ τοῦρκοι ὑποχωρήσαντες κατέλαβον ἑτέραν θέσιν ἐπίσης ὀχυράν, ἐκεῖθεν δὲ ἐνισχυθέντες προσέβαλον τοὺς ἐπαναστάτας ἀθρόους διὰ σφοδροτάτου πυρὸς καὶ διὰ κανονιοβολισμοῦ, καὶ ἐκ τοῦ Πύργου καὶ ἐξ ἑτέρας θέσεως, ἥτις ἐδέσποζε τῆς τέως καταληφθείσης ὑπὸ τῶν χριστιανῶν. Οὕτω δὲ ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰς προτέρας θέσεις των.

Ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος τῆς μάχης ταύτης πεισθέντες οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ Σελύνου Ἀ. Κριάρης καὶ Γ. Γεωργακάκης ὅτι ἡ ἅλωσις τῶν τε πύργων Σταυροῦ καὶ Σπανιάκου καὶ τῆς Κανδάνου εἶν' ἀδύνατος

(*) Ἡ Παλαιόχωρα περιβάλλεται ὑπὸ τειχῶν, τὰ ὁποῖα, ἀνεγερθέντα τῷ 1280 ὑπὸ τῶν Βενετῶν καὶ καταστραφέντα τῷ 1735, ἐπεσκευάσθησαν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866.

ἄνευ πυροβόλων, ἐζήτησαν δι' ἐγγράφου των παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς Βάσσου τὴν ἀποστολὴν δύο τοὐλάχιστον πυροβόλων μετὰ τῶν ἐφοδίων των (*). Ὁ Βάσσος μετὰ πολλὰς ἀναβολὰς καὶ σκέψεις, διότι ἀτυχῶς τὰς ἀποφάσεις τοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς δὲν ἐχαρακτήριζε ταχύτης καὶ ἀποφασιστικότης, ἀπέστειλεν εἰς Κάνδανον τὸν ταγματάρχην Μανουσογιαννάκην μετὰ τριῶν πυροβόλων ὑπὸ τοὺς ἀξιωματικοὺς Μαρκουλάκην, Κριάρην καὶ Τσόιτον ἐκ τῶν παρῃτημένων καὶ ὡς ἀντάρτῶν ἐνεργούντων. Τὰ πυροβόλα ταῦτα ἐστήθησαν ἀντικρὺ τοῦ πύργου τοῦ Σταυροῦ, τοῦ ἰσχυροτέρου προμαχῶνος τῆς Κανδάνου, ἐπὶ τοῦ λόφου Καστρί, οἱ δὲ ἐπαναστᾶται κατέλαβον τὰ πέριξ τοῦ πύργου ὑψώματα. Ἀνήρχοντο δὲ οἱ πολιορκοῦντες τὴν Κάνδανον εἰς τετρακισχιλίους περίπου. Τὴν πρωΐαν τῆς 15 Φεβρουαρίου ἡμέραν σάββατον ἐκρότησαν τὰ πυροβόλα τοῦ Μανουσογιαννάκη κατὰ τοῦ πύργου τοῦ Σταυροῦ, οἱ δὲ ἐν αὐτῷ τοῦρκοι ἀνταπεκρίθησαν διὰ τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου πυροβόλου, ὅπερ εἶχον. Ἀλλὰ τὸ πῦρ τῶν ἑλληνικῶν πυροβόλων ἦν τοσοῦτον εὔστοχον, ὥστε τὸ τουρκικὸν πυροβόλον ἠναγκάσθη νὰ σιγήσῃ, κατακρημνισθέντος μέρους τῶν ἐπάλξεων τοῦ πύργου καὶ διασκορπισθέντων τῶν πυροβολητῶν ὑπὸ τὸ σφοδρὸν πῦρ τῶν ὁπλοφόρων ἐπαναστατῶν. Οὐχ ἧττον ὁ πύργος ἀντεῖχεν εἰσέτι ἕνεκα τῆς ἰσχυρᾶς αὐτοῦ κατασκευῆς καὶ ἐπερχομένης τῆς νυκτὸς οἱ ἐπαναστᾶται ἔπαυσαν τὴν ἐπίθεσιν, σκοποῦντες νὰ ἐπαναλάβωσιν αὐτὴν τὴν πρωΐαν, ἀφ' οὗ μεταφέρωσιν ἐγγύτερον τὰ πυροβόλα των. Οἱ τοῦρκοι ὅμως, βλέποντες ἄφευκτον τὸν ὄλεθρον αὐτῶν, ἐγκατέλειπον τὴν νύκτα τὸν πύργον, καὶ κατέφυγον εἰς Κάνδανον. Τὴν ἐπομένην δὲ πρωΐαν, ὅτε ἐπανήρχισε τὸ πῦρ, οἱ ἐπαναστᾶται παρατηρήσαντες ὅτι δὲν ἀντεπυροβολοῦντο ἐκ τοῦ πύργου, ἠννόησαν τὴν δραπέτευσιν καὶ ὥρμησαν κατ' αὐτοῦ. Εὗρον ὅμως κτιστὴν διὰ λιθοκτίστου τὴν πύλην τοῦ πύργου καὶ ἠναγκάσθησαν ν' ἀνέλθωσι τὰ τείχη του, ἵνα ἀναπετάσωσιν ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων αὐτοῦ τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν. Ἐντὸς τοῦ πύργου ἐκτὸς πολλῶν φονευμένων, τοὺς ὁποίους εἶχον θάψει ἐντὸς λάκκων, εὗρον καὶ δύο τραυματισμένους ψυχορραγοῦντας. Ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς δὲ τοῦ πύργου ἀνεῦρον πολλὰς ζωοτροφίας καὶ πο-

(*) Ταῦτα ἐξ ἐπισήμων ἐκθέσεων καὶ ἐγγράφων πρὸς τὸν Βάσσον τῶν δύο εἰρημένων ἀρχηγῶν.

λεμεφόδια καὶ ἓν πυρόβολον. Αἱ ἀπώλειαι τῶν ἐπαναστατῶν ὑπῆρξαν δύο νεκροὶ καὶ δύο τραυματίαι. Ἐλαφρῶς ἐτραυματίσθη ἐπίσης καὶ ὁ ὁπλαρχηγὸς Τσοῦρδος ἐξ Ἀσκύφου εἰς τὸν λαιμὸν διὰ σφαίρας.

Μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Πύργου οἱ Χριστιανοὶ κατέστησαν στενοτέραν τὴν πολιορκίαν τῆς Κανδάνου καὶ κατέλαβον τὰς πέριξ ἐπικαίρους θέσεις, ἐν αἷς καὶ τὴν θέσιν τρεῖς Ἐκκλησιαῖς, ὁπόθεν ἐξ ἀποστάσεως 150 μέτρων περίπου ἔβαλλον κατὰ τῶν τούρκων.

Ἡ πτῶσις τοῦ πύργου τοῦ Σταυροῦ συνετάραξε τοὺς ἐν Χανίοις Τούρκους, περὶ πολλοῦ ποιοῦντας τὴν διάσωσιν τῶν ἐν Σελίνῳ ὁμοφύλων αὐτῶν, ὁ δὲ τουρκικὸς ὄχλος προσέτρεξεν εἰς τὸν διερμηνέα τοῦ κατηργημένου ἑλληνικοῦ προξενείου Καβαλλιέρον καὶ τὸν γραμματέα Μπάρακλην, ζητῶν παρ' αὐτῶν τὴν διάσωσιν τῶν πολιορκουμένων τῇ μεσολαβήσει τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Διότι οἱ Τοῦρκοι ἦσαν βέβαιοι, ὅτι οἱ ἐπαναστᾶται θὰ κατέσφαζον τοὺς ἐν Κανδάνῳ πολιορκουμένους ὁμοφύλους, ἐὰν ἐκυρίευον τὴν πόλιν, ἢ ἐὰν οὗτοι παραδίδοντο αὐτοῖς. Ὁ Μπάρακλης ἔσπευσε νὰ εἰδοποιήσῃ περὶ τούτου τὸν ἀρχηγὸν τῆς κατοχῆς Βάσσον, ὅστις ἔταξε τοὺς ἑξῆς ὅρους ὅπως προσφέρῃ τὴν μεσολάβησίν του πρὸς διάσωσιν τῶν Τούρκων.

«1) Ὅτι πάντες οἱ ἐν Κανδάνῳ Σελύνου Τοῦρκοι θέλουν ἐπιβιβασθῆ ἄοπλοι ἐπὶ Ἑλληνικῶν πολεμικῶν πλοίων, ἵνα μεταφερθῶσιν εἰς Ἑλλάδα, ἔνθα ἠγγυᾶτο αὐτοῖς πλήρη ἀσφάλειαν καὶ ἔνθα ἡ Α. Μ. ὁ Βασιλεὺς θέλει διατάξει τὰ περαιτέρω περὶ αὐτῶν. Αἱ γυναῖκες δὲ καὶ τὰ παιδία κατωτέρω τῶν 14 ἐτῶν δύνανται νὰ ἀποσταλῶσι δι' Ἑλληνικῶν πλοίων εἰς Χανία, ἐκτὸς ἂν προτιμῶσι νὰ ἀκολουθήσωσι τοὺς ἄνδρας εἰς Ἑλλάδα.

«2) Οἱ διευθύνοντες τοὺς ἐν Χανίοις καὶ τοῖς πέριξ ἐγχωρίους Τούρκους, οἵτινες τῇ συνδρομῇ τοῦ στρατοῦ ἐξακολουθοῦν πυρπολοῦντες καὶ καταστρέφοντες πᾶν ὅ,τι Χριστιανικὸν καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ μέρη τὰ τεθέντα ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὡς συνέβη τὴν 16ην τρέχοντος ἐν Τσικαλαργιᾷ καὶ τοῖς πέριξ τῶν Χανίων, ν' ἀναλάβωσι γραπτῶς, ὅτι θὰ παύσουν τὰς ἐξόδους ταύτας εἰς τὸ μελλον.

«3) Ὅτι οἱ ναύαρχοι τῶν Μ. Δυνάμεων θέλουν δηλώσει ἐπισήμως, ὅτι οὐδὲν πρόσκομμα θέλουν παρεμβάλει εἰς τὴν εἰς Ἑλλάδα δι' ἑλληνικῶν πολεμικῶν πλοίων μεταφορὰν τῶν Τούρκων τῆς Κανδάνου.»

Κατόπιν τῶν ὅρων τούτων ὁ γραμματεὺς τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου μετέβη παρὰ τῷ τούρκῳ στρατιωτικῷ διοικητῇ τῆς νήσου Τεφὴκ πασσᾶ, ὅστις ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀντικαταστήσῃ τὸν Ἰμβραήμ, πρὸς συνενόησιν καὶ ὅπως λάβῃ παρ' αὐτοῦ διαταγὴν πρὸς τοὺς ἐν Κανδάνῳ Τούρκους, ὅπως παραδοθῶσιν εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατόν. Παρὰ τῷ τούρκῳ διοικητῇ εἶχον συνέλθῃ προηγουμένως, ὅπως σκεφθῶσι περὶ τοῦ πρακτέου καὶ οἱ πρόξενοι τῶν μεγάλων δυνάμεων, κατ' ἀρχὴν δὲ συνεφώνησαν, ὅπως ὁ γραμματεὺς τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου Μπάρακλης μεταβῇ εἰς Κάνδανον πρὸς διάσωσιν τῶν τούρκων καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ζητήσωσι περὶ τούτου τὴν συναίνεσιν τῶν ναυάρχων. Ἀλλ' ὁ Ἄγγλος πρόξενος Βιλλιώτης, λεβαντῖνος καὶ ἄνευ πατρίδος, ὅστις καθ' ὅλον τὸ κρητικὸν ζήτημα ἔπαιξεν οἰκτρὸν πρόσωπον, συστηματικῶς στρεβλόνων τὴν ἀλήθειαν ἐν ταῖς πρὸς τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ ἐκθέσεσιν, ἀνέλαβε καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ νὰ ἐξουδετερώσῃ πᾶσαν ἐνέργειαν τοῦ Ἑλληνικοῦ προξενείου. Διότι ἡ διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ διάσωσις τῶν Τούρκων τῆς Κανδάνου θὰ προσέθετεν αἴγλην εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ ἑλληνικὴν ἰδέαν, ἥτις εἶχεν ἀρχίσει ἤδη νὰ καλλιεργῆται καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς τούρκοις, ἀφ' οὗ ἐν αὐτῇ τῇ Ρεθύμνῃ μέγα μέρος αὐτῶν ἐζήτησεν, ὡς δι' ἐπισήμων ἐκθέσεων τῶν αὐτόθι προξένων ἐβεβαιώθη, τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἕνωσιν.

Ἔπεισεν ὅθεν τὸν στρατιωτικὸν διοικητὴν Τεφὴκ Πασσᾶν ν' ἀντιτάξῃ ἄρνησιν εἰς τὰς προτάσεις τοῦ Μπάρακλη καὶ μεταβὰς εἰς Σούδαν παρὰ τοῖς ναυάρχοις ἔπειθεν αὐτοὺς ν' ἀποκρούσωσι τὴν μεσολάβησιν αὐτοῦ. Καὶ ἐπειδὴ ὁ Μπάρακλης, ἐρωτηθεὶς παρὰ τῶν ναυάρχων τίνι τρόπῳ ἠννόει νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀποστολήν του, ἀπήντησεν ὅτι θὰ μετέβαινε πρῶτον εἰς τὸ ἐν Πλατανιᾷ στρατόπεδον τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς, ἵνα συνενοηθῇ μετὰ τοῦ Βάσσου, οἱ ναύαρχοι προέτεινον αὐτῷ νὰ μεταβῇ διὰ ῥωσσικοῦ πλοίου εἰς Σέλυνον. Καὶ τοῦ Μπάρακλη ἀρνηθέντος, οἱ ναύαρχοι ταῖς ἐνεργείαις τοῦ Βιλλιώτη, ἀναλαβόντος νὰ μεταβῇ αὐτοπροσώπως εἰς Κάνδανον, ἀπέκρουσαν τὴν ἑλληνικὴν μεσολάβησιν καὶ διὰ διακοινώσεώς των πρὸς τὸν Ῥάϊνεκ καθίστων αὐτὸν καὶ τὸν Βάσσον ὑπευθύνους διὰ τὴν τύχην τῶν ἐν Κανδάνῳ πολιορκουμένων τούρκων. Τὴν τοιαύτην εὐθύνην εὐθαρσῶς ἀπέκρουσεν ὁ Βάσσος, ἀπαντήσας ὅτι α') ὁ στρατὸς δὲν μετέβη εἰς Κάνδανον καὶ ἑπομένως ὅτι οὐδεμίαν ὑπέχει εὐθύνην διὰ τὰ ἐκεῖ

συμβαίνοντα· β') ὅτι δὲν ὑποχρεοῦται νὰ δίδῃ λόγον περὶ τῆς ἀποστολῆς του εἰς τοὺς ναυάρχους καὶ ὅτι ὑπέχει εὐθύνην διὰ τὰς ἐνεργείας του μόνον εἰς τὸν βασιλέα καὶ τὴν κυβέρνησιν τῆς Ἑλλάδος· καὶ γ') ὅτι τῶν προξένων ἀναλαβόντων τὴν διάσωσιν τῶν ἐν Κανδάνῳ πολιορκουμένων, αὐτὸς ἀπέσχε πάσης ἐνεργείας. Καὶ ἦν μὲν εὐθαρσὴς καὶ ἀξιοπρεπὴς ἡ ἀπάντησις τοῦ Βάσσου, δυστύχημα ὅμως πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ὅτι τὸ ἀρχηγεῖον τῆς κατοχῆς κατηνάλωσε πολύτιμον χρόνον εἰς ματαίας διαπραγματεύσεις καὶ συνεννοήσεις, δὲν ἐσκέφθη δὲ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς πολιορκίας τῆς Κανδάνου νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὸ ζήτημα, ὅπως προσθέσῃ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀποστολὴν αἴγλην διὰ τὰ ὄμματα τῶν Τούρκων καὶ τῆς Εὐρώπης, αἴγλην, ἣν ἠδυνήθη ν' ἀφαιρέσῃ ἀπ' αὐτῆς εἷς Βιλλιώτης. Διότι ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς μεταβάσεως τοῦ Μανουσογιαννάκη εἰς Κάνδανον ἠδύνατο νὰ εὑρίσκεται αὕτη εἰς χεῖρας τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, αὐτοπρόσωπος δὲ μετάβασις τοῦ Βάσσου εἰς Σέλινον, οἵαν συνεβούλευον οἱ Κρῆτες θὰ συνετέλει πολὺ εἰς τοῦτο.

Ὁ Βιλλιώτης, ἐπιτυχὼν τὴν ματαίωσιν τῆς ἑλληνικῆς μεσολαβήσεως, ἀνέλαβεν αὐτοπροσώπως τὴν διάσωσιν τῶν πολιορκουμένων παρὰ τοῖς ναυάρχοις, οἱ ὁποῖοι ἀπέστειλαν αὐτὸν εἰς Σέλυνον μετὰ 5 πλοίων, ἀνὰ ἓν ἐξ ἑκάστης δυνάμεως, πλὴν τῆς Γερμανίας, ἡ ὁποία δὲν εἶχε νὰ διαθέσῃ τοιοῦτον. Τὰ πλοῖα ταῦτα προσορμισθέντα εἰς τὴν παραλίαν τοῦ Σελύνου ἀπεβίβασαν ἀγήματα, ἀνερχόμενα εἰς 500 περίπου ἄνδρας. ὁ δὲ Βιλλιώτης μετὰ τοῦ Γάλλου κυβερνήτου Ἀδὰμ καὶ τοῦ Ἄγγλου Νόελ ἀνέλαβε τὴν διεξαγωγὴν διαπραγματεύσεων πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας, αἵτινες διεξήχθησαν εἰς Κακοδίκι, τῇ μεσολαβήσει φίλου τινὸς τοῦ Βιλλιώτου, τοῦ Ἄγγλου Σμίθ, ὅστις φιλελληνικὰ αἰσθήματα ἐπιδεικνύμενος κατὰ τὴν πρώτην ἐπανάστασιν, ἤδη εἶχε περιβληθῇ σαρίκιον φανατικωτάτου Τούρκου. Οὗτος δὲ καὶ ὁ Βιλλιώτης διὰ πειθοῦς καὶ ἀπειλῶν καὶ ὑπουλότητος κατώρθωσαν νὰ πείσωσι τοὺς ἐπαναστάτας ν' ἀπομακρυνθῶσι τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν, ἃς διετύπωσαν εἰς ἔγγραφον πρὸς τοὺς προξένους καὶ τοὺς ναυάρχους, ἐν ᾧ ἐγνώριζον αὐτοῖς ὅτι ὡς ὑπήκοοι τοῦ βασιλέως Γεωργίου ὑπήγοντο εἰς τὸν ἐν Κρήτῃ ἀντιπρόσωπον αὐτοῦ Βάσσον, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο δὲν ἠδύναντο νὰ ἔλθωσιν ἀπ' εὐθείας εἰς συνεννοήσεις μετ' αὐτῶν. Τὸν τρόπον δέ, δι' οὗ εἰργάσθησαν πρὸς τοῦτο καὶ τὰς ὑποσχέσεις, ἃς ἔδωσαν, καὶ αἵτινες οὐδόλως ἐτηρήθησαν,

δεικνύει τὸ ἑξῆς ἔγγραφον, ὅπερ ἀπέστειλαν ἐν τέλει πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδέχθησαν αὐτοὺς φιλοφρόνως κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς Τούρκους, πυροβολήσαντας διὰ τῶν φρουρῶν αὐτῶν κατὰ τοῦ Βιλλιώτη, καθ' ἣν στιγμὴν οὗτος μετ' ἀγήματος ἐπλησίαζεν εἰς τὴν Κάνδανον πρὸς συνεννόησιν.

«Συνεπείᾳ τῶν διαταγῶν τὰς ὁποίας ἔλαβον παρὰ τῶν οἰκείων Κυβερνήσεων οἱ ναύαρχοι, ὥρισαν πέντε πλοῖα ἀπὸ ἓν ἑκάστης ἐθνικότητος,πρὸς τὸν σκοπὸν ἀποβιβάσεως ναυτῶν ἐνόπλων, οἱ ὁποῖοι ἤθελον χρησιμεύσει ὅπως συνοδεύσωσι τοὺς Ὀθωμανούς, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ στρατοῦ, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται πολιορκημένοι ἐντὸς τῆς Κανδάνου καὶ λάβωσιν ἁπάσας τὰς λοιπὰς εἰθισμένας προφυλάξεις κατὰ τὴν ἀποβίβασιν τῶν πληρωμάτων πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτῶν.

Ὅθεν τὰ πλοῖα ταῦτα δὲν ἦλθον ἐνταῦθα νὰ πολεμήσωσι κατὰ τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ διὰ νὰ θέσωσι τέρμα ἄνευ περαιτέρω αἱματοχυσίας εἰς κατάστασιν ἐπαχθῆ καὶ δυσάρεστον εἰς τὰ διαμαχόμενα μέρη.

Κατὰ συνδιάλεξιν,τὴν ὁποίαν ἐλάβομεν,ἠννοήσαμεν δύο τινὰ ποθούμενα ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Πρῶτον οἱ ἐγχώριοι Μουσουλμάνοι νὰ ἀφοπλισθῶσι καὶ δεύτερον νὰ ληφθῶσι μέτρα, ὥστε νὰ καταστῇ εἰς αὐτοὺς ἀδύνατος ἡ βλάβη τῶν Χριστιανῶν ἐπὶ ἄλλων σημείων τῆς νήσου καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ Χανία, ὅπου θέλουν μεταφερθῇ ἐπιβαίνοντες τῶν πλοίων. Διὰ τῶν αἰτήσεων τούτων, πλέον ἢ νομίμων, σπεύδομεν νὰ πληροφορήσωμεν τοὺς ἀρχηγοὺς Κρῆτας, ὅτι καὶ ἐν περιπτώσει, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἤθελον διατυπώσει τοιαύτας αἰτήσεις, οἱ Μουσουλμάνοι ἤθελον ἀφοπλισθῇ ἅμα ἐπεβιβάζοντο ἐπὶ πλοίου, καὶ ἀναλαμβάνομεν τὴν ὑποχρέωσιν ἐν ὀνόματι τῶν ναυάρχων νὰ λάβωμεν τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, ὅπως οἱ Μουσουλμάνοι ἀπελευθερούμενοι μὴ δύνανται νὰ ἐξάπτουν τοὺς Κρῆτας ἐντὸς τῆς πόλεως, εἰς τὰ περίχωρα ἢ ἀλλαχοῦ.

Καὶ ἐγὼ καὶ οἱ κυβερνῆται προβαίνομεν ἔτι περαιτέρω, ὑποσχόμενοι νὰ πράξωμεν πᾶν ὅ,τι εἶναι δυνατὸν ὅπως ὑποχρεώσωμεν τοὺς Μουσουλμάνους νὰ μεταναστεύσουν εἰς ἄλλας τουρκικὰς ἐπαρχίας, ὅπως οἱ κάτοικοι τῆς Σητείας ἐζήτησαν ἤδη νὰ πράξωσιν.

Οἱ ὑπογεγραμμένοι δὲν θέλουν ἀμελήσει νὰ καταδείξωσι πλησίον τῶν ἁρμοδίων ὅλην τὴν καλήν των θέλησιν, τὴν ὁποίαν ἔδειξαν οἱ Κρῆτες εἰς λεπτὸν καὶ δύσκολον ζήτημα, ἐὰν ὡς ἐλπίζομεν πάντες

διευθετηθῇ κατὰ τὰς δοθείσας διαταγὰς τῶν Δυνάμεων εἰς τοὺς ναυάρχους αὐτῶν».

Βιλλεώτης
Ἀδὰμ γάλ. κυβ.
Νόελ ἄγγλος.

Τὴν πρωΐαν τῆς καθαρᾶς Τρίτης 25 Φεβρουαρίου, μετὰ τὰς διεξαχθείσας διαπραγματεύσεις, τὰ ἀγήματα τῶν Εὐρωπαϊκῶν πλοίων διηυθύνθησαν ἐκ Κακοδικίου εἰς Κάνδανον πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν πολιορκουμένων, ἡγουμένης λευκῆς σημαίας. Εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν παρετάχθησαν ἔξωθεν καὶ ἐσχημάτισαν μακρὰν ζώνην βοηθούμενοι ὑπὸ ἐπιλέκτων Κρητῶν καὶ τῆς ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Κουκουλάκην φάλαγγος τῶν φοιτητῶν (*). Μετὰ τοῦτο οἱ Εὐρωπαῖοι ἐκάλεσαν τοὺς πολιορκουμένους εἰς ἔξοδον. Ἦτο δὲ αὕτη ὅ,τι ἀγριότερον καὶ οἰκτρότερον ἠδύνατό τις νὰ φαντασθῇ. Οἱ Τοῦρκοι σπεύδουσιν ἀθρόοι καὶ περίφοβοι νὰ σωθῶσι μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀγημάτων, ἡ δὲ ἐκκίνησις καὶ πορεία αὐτῶν ἐπαρουσίαζε θλιβερὰν εἰκόνα. Ἡγοῦντο κατὰ διμοιρίας οἱ Ἄγγλοι, σχηματίζοντες τὴν πρωτοπορείαν, εἵποντο οἱ πολιορκηθέντες τουρκοκρητικοὶ μετὰ τῶν γυναικοπαίδων των καθ' ὁμίλους. Μεταξὺ αὐτῶν παρενετίθεντο ἀγήματα, ἐκ 30—50 ναυτῶν πρὸς προστασίαν τῶν διασωζομένων. Εἵποντο δὲ τελευταῖοι οἱ 250 νιζάμιδες γυμνοί, ἀνυπόδητοι, οἰκτροὶ τὴν θέαν ἐκ τῆς μακρᾶς πολιορκίας καὶ κακουχίας, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν λοχαγὸν αὐτῶν, ὅστις ἐβάδιζε περικυκλούμενος ὑπὸ εὐρωπαίων καὶ ἐπαναστατῶν, σιωπηλὸς καὶ ἀτενῶς βλέπων. Ὅλος ὁ συρφετὸς οὗτος τῶν δορυαλώτων ἐσύρετο τεταπεινωμένος, περίτρομος,

(*) Μεταξὺ τῶν πολιορκητῶν τῆς Κανδάνου ἦσαν καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ Κρῆτες Ζυμβρακάκης καὶ Βουρδουλάκης ἀνθυπίλαρχοι ἐκ τῶν παραιτηθέντων. Πρὸς δὲ καὶ ὁ ὑπὸ τὸν Κ. Μάνον ἱερὸς λόχος, οὗτινος ἡ σημαία ἦν διάτρητος ἐκ τῶν σφαιρῶν. Ἰδιαιτέρως δὲ πρέπει νὰ γείνῃ μνεία ἐνταῦθα τοῦ ἐκ Πειραιῶς γενναίου ἐθελοντοῦ Νικολάου Ψαρρᾶ, ὅστις κατὰ τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας διαταχθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Κ. Τσόντου νὰ προχωρήσῃ εἰς τὰς προφυλακὰς τῶν Τούρκων, ὅπως ἐξακριβώσῃ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν, ἔδειξεν ἡρωϊκὴν αὐταπάρνησιν. Εἰς ἀπόστασιν 50 μέτρων ἐννοηθεὶς παρὰ τῶν Τούρκων ἐπυροβολήθη. Διαφυγὼν τὰς πρώτας σφαίρας προχωρεῖ εἰσέτι, ὅτε ἐτραυματίσθη σοβαρῶς εἰς τὸν ὀφθαλμόν. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦτο εἶχε τὸ θάρρος νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀποστολήν του καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ εἶτα εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Χριστιανῶν ἵνα ἀναγγείλῃ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐρεύνης του.

ἄνευ πυροβόλων, ἐζήτησαν δι' ἐγγράφου των παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς Βάσσου τὴν ἀποστολὴν δύο τοὐλάχιστον πυροβόλων μετὰ τῶν ἐφοδίων των (*). Ὁ Βάσσος μετὰ πολλὰς ἀναβολὰς καὶ σκέψεις, διότι ἀτυχῶς τὰς ἀποφάσεις τοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς δὲν ἐχαρακτήριζε ταχύτης καὶ ἀποφασιστικότης, ἀπέστειλεν εἰς Κάνδανον τὸν ταγματάρχην Μανουσογιαννάκην μετὰ τριῶν πυροβόλων ὑπὸ τοὺς ἀξιωματικοὺς Μαρκουλάκην, Κριάρην καὶ Τσόντον ἐκ τῶν παρητημένων καὶ ὡς ἀνταρτῶν ἐνεργούντων. Τὰ πυροβόλα ταῦτα ἐστήθησαν ἀντικρὺ τοῦ πύργου τοῦ Σταυροῦ, τοῦ ἰσχυροτέρου προμαχῶνος τῆς Κανδάνου, ἐπὶ τοῦ λόφου Καστρί, οἱ δὲ ἐπαναστᾶται κατέλαβον τὰ πέριξ τοῦ πύργου ὑψώματα. Ἀνήρχοντο δὲ οἱ πολιορκοῦντες τὴν Κάνδανον εἰς τετρακισχιλίους περίπου. Τὴν πρωΐαν τῆς 15 Φεβρουαρίου ἡμέραν σάββατον ἐκρότησαν τὰ πυροβόλα τοῦ Μανουσογιαννάκη κατὰ τοῦ πύργου τοῦ Σταυροῦ, οἱ δὲ ἐν αὐτῷ τοῦρκοι ἀνταπεκρίθησαν διὰ τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου πυροβόλου, ὅπερ εἶχον. Ἀλλὰ τὸ πῦρ τῶν ἑλληνικῶν πυροβόλων ἦν τοσοῦτον εὔστοχον, ὥστε τὸ τουρκικὸν πυροβόλον ἠναγκάσθη νὰ σιγήσῃ, κατακρημνισθέντος μέρους τῶν ἐπάλξεων τοῦ πύργου καὶ διασκορπισθέντων τῶν πυροβολητῶν ὑπὸ τὸ σφοδρὸν πῦρ τῶν ὁπλοφόρων ἐπαναστατῶν. Οὐχ ἧττον ὁ πύργος ἀντεῖχεν εἰσέτι ἕνεκα τῆς ἰσχυρᾶς αὐτοῦ κατασκευῆς καὶ ἐπερχομένης τῆς νυκτὸς οἱ ἐπαναστᾶται ἔπαυσαν τὴν ἐπίθεσιν, σκοποῦντες νὰ ἐπαναλάβωσιν αὐτὴν τὴν πρωΐαν, ἀφ' οὗ μεταφέρωσιν ἐγγύτερον τὰ πυροβόλα των. Οἱ τοῦρκοι ὅμως, βλέποντες ἄφευκτον τὸν ὄλεθρον αὐτῶν, ἐγκατέλειπον τὴν νύκτα τὸν πύργον, καὶ κατέφυγον εἰς Κάνδανον. Τὴν ἐπομένην δὲ πρωΐαν, ὅτε ἐπανήρχισε τὸ πῦρ, οἱ ἐπαναστᾶται παρατηρήσαντες ὅτι δὲν ἀντεπυροβολοῦντο ἐκ τοῦ πύργου, ἠννόησαν τὴν δραπέτευσιν καὶ ὥρμησαν κατ' αὐτοῦ. Εὗρον ὅμως κτιστὴν διὰ λιθοκτίστου τὴν πύλην τοῦ πύργου καὶ ἠναγκάσθησαν ν' ἀνέλθωσι τὰ τείχη του, ἵνα ἀναπετάσωσιν ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων αὐτοῦ τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν. Ἐντὸς τοῦ πύργου ἐκτὸς πολλῶν φονευμένων, τοὺς ὁποίους εἶχον θάψει ἐντὸς λάκκων, εὗρον καὶ δύο τραυματισμένους ψυχορραγοῦντας. Ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς δὲ τοῦ πύργου ἀνεῦρον πολλὰς ζωοτροφίας καὶ πο-

(*) Ταῦτα ἐξ ἐπισήμων ἐκθέσεων καὶ ἐγγράφων πρὸς τὸν Βάσσον τῶν δύο εἰρημένων ἀρχηγῶν.

λεμεφόδια καὶ ἓν πυρόβολον. Αἱ ἀπώλειαι τῶν ἐπαναστατῶν ὑπῆρξαν δύο νεκροὶ καὶ δύο τραυματίαι. Ἐλαφρῶς ἐτραυματίσθη ἐπίσης καὶ ὁ ὁπλαρχηγὸς Τσοῦρδος ἐξ Ἀσκύφου εἰς τὸν λαιμὸν διὰ σφαίρας.

Μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Πύργου οἱ Χριστιανοὶ κατέστησαν στενοτέραν τὴν πολιορκίαν τῆς Κανδάνου καὶ κατέλαβον τὰς πέριξ ἐπικαίρους θέσεις, ἐν αἷς καὶ τὴν θέσιν τρεῖς Ἐκκλησιαῖς, ὁπόθεν ἐξ ἀποστάσεως 150 μέτρων περίπου ἔβαλλον κατὰ τῶν τούρκων.

Ἡ πτῶσις τοῦ πύργου τοῦ Σταυροῦ συνετάραξε τοὺς ἐν Χανίοις Τούρκους, περὶ πολλοῦ ποιοῦντας τὴν διάσωσιν τῶν ἐν Σελίνῳ ὁμοφύλων αὐτῶν, ὁ δὲ τουρκικὸς ὄχλος προσέτρεξεν εἰς τὸν διερμηνέα τοῦ κατηργημένου ἑλληνικοῦ προξενείου Καβαλλιέρον καὶ τὸν γραμματέα Μπάρακλην, ζητῶν παρ' αὐτῶν τὴν διάσωσιν τῶν πολιορκουμένων τῇ μεσολαβήσει τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Διότι οἱ Τοῦρκοι ἦσαν βέβαιοι, ὅτι οἱ ἐπαναστᾶται θὰ κατέσφαζον τοὺς ἐν Κανδάνῳ πολιορκουμένους ὁμοφύλους, ἐὰν ἐκυρίευον τὴν πόλιν, ἢ ἐὰν οὗτοι παρεδίδοντο αὐτοῖς. Ὁ Μπάρακλης ἔσπευσε νὰ εἰδοποιήσῃ περὶ τούτου τὸν ἀρχηγὸν τῆς κατοχῆς Βάσσον, ὅστις ἔταξε τοὺς ἑξῆς ὅρους ὅπως προσφέρῃ τὴν μεσολάβησίν του πρὸς διάσωσιν τῶν Τούρκων.

«1) Ὅτι πάντες οἱ ἐν Κανδάνῳ Σελύνου Τοῦρκοι θέλουν ἐπιβιβασθῆ ἄοπλοι ἐπὶ Ἑλληνικῶν πολεμικῶν πλοίων, ἵνα μεταφερθῶσιν εἰς Ἑλλάδα, ἔνθα ἠγγυᾶτο αὐτοῖς πλήρη ἀσφάλειαν καὶ ἔνθα ἡ Α. Μ. ὁ Βασιλεὺς θέλει διατάξει τὰ περαιτέρω περὶ αὐτῶν. Αἱ γυναῖκες δὲ καὶ τὰ παιδία κατωτέρω τῶν 14 ἐτῶν δύνανται νὰ ἀποσταλῶσι δι' Ἑλληνικῶν πλοίων εἰς Χανία, ἐκτὸς ἂν προτιμῶσι νὰ ἀκολουθήσωσι τοὺς ἄνδρας εἰς Ἑλλάδα.

«2) Οἱ διευθύνοντες τοὺς ἐν Χανίοις καὶ τοῖς πέριξ ἐγχωρίους Τούρκους, οἵτινες τῇ συνδρομῇ τοῦ στρατοῦ ἐξακολουθοῦν πυρπολοῦντες καὶ καταστρέφοντες πᾶν ὅ,τι Χριστιανικὸν καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ μέρη τὰ τεθέντα ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὡς συνέβη τὴν 16ην τρέχοντος ἐν Τσικαλαργιᾷ καὶ τοῖς πέριξ τῶν Χανίων, ν' ἀναλάβωσι γραπτῶς, ὅτι θὰ παύσουν τὰς ἐξόδους ταύτας εἰς τὸ μελλον.

«3) Ὅτι οἱ ναύαρχοι τῶν Μ. Δυνάμεων θέλουν δηλώσει ἐπισήμως, ὅτι οὐδὲν πρόσκομμα θέλουν παρεμβάλει εἰς τὴν εἰς Ἑλλάδα δι' ἑλληνικῶν πολεμικῶν πλοίων μεταφορὰν τῶν Τούρκων τῆς Κανδάνου.»

Κατόπιν τῶν ὅρων τούτων ὁ γραμματεὺς τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου μετέβη παρὰ τῷ τούρκῳ στρατιωτικῷ διοικητῇ τῆς νήσου Τεφὴκ πασσᾶ, ὅστις ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀντικαταστήσῃ τὸν Ἰμβραήμ, πρὸς συνεννόησιν καὶ ὅπως λάβῃ παρ' αὐτοῦ διαταγὴν πρὸς τοὺς ἐν Κανδάνῳ Τούρκους, ὅπως παραδοθῶσιν εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατόν. Παρὰ τῷ τούρκῳ διοικητῇ εἶχον συνέλθῃ προηγουμένως, ὅπως σκεφθῶσι περὶ τοῦ πρακτέου καὶ οἱ πρόξενοι τῶν μεγάλων δυνάμεων, κατ' ἀρχὴν δὲ συνεφώνησαν, ὅπως ὁ γραμματεὺς τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου Μπάρακλης μεταβῇ εἰς Κάνδανον πρὸς διάσωσιν τῶν τούρκων καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ζητήσωσι περὶ τούτου τὴν συναίνεσιν τῶν ναυάρχων. Ἀλλ' ὁ Ἄγγλος πρόξενος Βιλλιώτης, λεβαντῖνος καὶ ἄνευ πατρίδος, ὅστις καθ' ὅλον τὸ κρητικὸν ζήτημα ἔπαιξεν οἰκτρὸν πρόσωπον, συστηματικῶς στρεβλόνων τὴν ἀλήθειαν ἐν ταῖς πρὸς τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ ἐκθέσεσιν, ἀνέλαβε καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ νὰ ἐξουδετερώσῃ πᾶσαν ἐνέργειαν τοῦ Ἑλληνικοῦ προξενείου. Διότι ἡ διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ διάσωσις τῶν Τούρκων τῆς Κανδάνου θὰ προσέθετεν αἴγλην εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ ἑλληνικὴν ἰδέαν, ἥτις εἶχεν ἀρχίσει ἤδη νὰ καλλιεργῆται καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς τούρκοις, ἀφ' οὗ ἐν αὐτῇ τῇ Ρεθύμνῃ μέγα μέρος αὐτῶν ἐζήτησεν, ὡς δι' ἐπισήμων ἐκθέσεων τῶν αὐτόθι προξένων ἐβεβαιώθη, τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἕνωσιν.

Ἔπεισεν ὅθεν τὸν στρατιωτικὸν διοικητὴν Τεφὴκ Πασσᾶν ν' ἀντιτάξῃ ἄρνησιν εἰς τὰς προτάσεις τοῦ Μπάρακλη καὶ μεταβὰς εἰς Σούδαν παρὰ τοῖς ναυάρχοις ἔπειθεν αὐτοὺς ν' ἀποκρούσωσι τὴν μεσολάβησιν αὐτοῦ. Καὶ ἐπειδὴ ὁ Μπάρακλης, ἐρωτηθεὶς παρὰ τῶν ναυάρχων τίνι τρόπῳ ἠννόει νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀποστολήν του, ἀπήντησεν ὅτι θὰ μετέβαινε πρῶτον εἰς τὸ ἐν Πλατανιᾷ στρατόπεδον τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς, ἵνα συνενοηθῇ μετὰ τοῦ Βάσσου, οἱ ναύαρχοι προέτεινον αὐτῷ νὰ μεταβῇ διὰ ῥωσσικοῦ πλοίου εἰς Σέλυνον. Καὶ τοῦ Μπάρακλη ἀρνηθέντος, οἱ ναύαρχοι ταῖς ἐνεργείαις τοῦ Βιλλιώτη, ἀναλαβόντος νὰ μεταβῇ αὐτοπροσώπως εἰς Κάνδανον, ἀπέκρουσαν τὴν ἑλληνικὴν μεσολάβησιν καὶ διὰ διακοινώσεώς των πρὸς τὸν Ῥάϊνεκ καθίστων αὐτὸν καὶ τὸν Βάσσον ὑπευθύνους διὰ τὴν τύχην τῶν ἐν Κανδάνῳ πολιορκουμένων τούρκων. Τὴν τοιαύτην εὐθύνην εὐθαρσῶς ἀπέκρουσεν ὁ Βάσσος, ἀπαντήσας ὅτι α') ὁ στρατὸς δὲν μετέβη εἰς Κάνδανον καὶ ἑπομένως ὅτι οὐδεμίαν ὑπέχει εὐθύνην διὰ τὰ ἐκεῖ

συμβαίνοντα· β´) ὅτι δὲν ὑποχρεοῦται νὰ δίδῃ λόγον περὶ τῆς ἀποστολῆς του εἰς τοὺς ναυάρχους καὶ ὅτι ὑπέχει εὐθύνην διὰ τὰς ἐνεργείας του μόνον εἰς τὸν βασιλέα καὶ τὴν κυβέρνησιν τῆς Ἑλλάδος· καὶ γ´) ὅτι τῶν προξένων ἀναλαβόντων τὴν διάσωσιν τῶν ἐν Κανδάνῳ πολιορκουμένων, αὐτὸς ἀπέσχε πάσης ἐνεργείας. Καὶ ἦν μὲν εὔθαρσὴς καὶ ἀξιοπρεπὴς ἡ ἀπάντησις τοῦ Βάσσου, δυστύχημα ὅμως πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ὅτι τὸ ἀρχηγεῖον τῆς κατοχῆς κατηνάλωσε πολύτιμον χρόνον εἰς ματαίας διαπραγματεύσεις καὶ συνεννοήσεις, δὲν ἐσκέφθη δὲ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς πολιορκίας τῆς Κανδάνου νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὸ ζήτημα, ὅπως προσθέσῃ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀποστολὴν αἴγλην διὰ τὰ ὄμματα τῶν Τούρκων καὶ τῆς Εὐρώπης, αἴγλην, ἣν ἠδυνήθη ν' ἀφαιρέσῃ ἀπ' αὐτῆς εἷς Βιλλιώτης. Διότι ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς μεταβάσεως τοῦ Μανουσογιαννάκη εἰς Κάνδανον ἠδύνατο νὰ εὑρίσκεται αὕτη εἰς χεῖρας τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, αὐτοπρόσωπος δὲ μετάβασις τοῦ Βάσσου εἰς Σέλινον, οἵαν συνεβούλευον οἱ Κρῆτες θὰ συνετέλει πολὺ εἰς τοῦτο.

Ὁ Βιλλιώτης, ἐπιτυχὼν τὴν ματαίωσιν τῆς ἑλληνικῆς μεσολαβήσεως, ἀνέλαβεν αὐτοπροσώπως τὴν διάσωσιν τῶν πολιορκουμένων παρὰ τοῖς ναυάρχοις, οἱ ὁποῖοι ἀπέστειλαν αὐτὸν εἰς Σέλυνον μετὰ 5 πλοίων, ἀνὰ ἓν ἐξ ἑκάστης δυνάμεως, πλὴν τῆς Γερμανίας, ἡ ὁποία δὲν εἶχε νὰ διαθέσῃ τοιοῦτον. Τὰ πλοῖα ταῦτα προσορμισθέντα εἰς τὴν παραλίαν τοῦ Σελύνου ἀπεβίβασαν ἀγήματα, ἀνερχόμενα εἰς 500 περίπου ἄνδρας, ὁ δὲ Βιλλιώτης μετὰ τοῦ Γάλλου κυβερνήτου Ἀδὰμ καὶ τοῦ Ἄγγλου Νόελ ἀνέλαβε τὴν διεξαγωγὴν διαπραγματεύσεων πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας, αἵτινες διεξήχθησαν εἰς Κακοδίκι, τῇ μεσολαβήσει φίλου τινὸς τοῦ Βιλλιώτου, τοῦ Ἄγγλου Σμίθ, ὅστις φιλελληνικὰ αἰσθήματα ἐπιδεικνύμενος κατὰ τὴν πρώτην ἐπανάστασιν, ἤδη εἶχε περιβληθῇ σαρίκιον φανατικωτάτου Τούρκου. Οὗτος δὲ καὶ ὁ Βιλλιώτης διὰ πειθοῦς καὶ ἀπειλῶν καὶ ὑπουλότητος κατώρθωσαν νὰ πείσωσι τοὺς ἐπαναστάτας ν' ἀπομακρυνθῶσι τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν, ἃς διετύπωσαν εἰς ἔγγραφον πρὸς τοὺς προξένους καὶ τοὺς ναυάρχους, ἐν ᾧ ἐγνώριζον αὐτοῖς ὅτι ὡς ὑπήκοοι τοῦ βασιλέως Γεωργίου ὑπήγοντο εἰς τὸν ἐν Κρήτῃ ἀντιπρόσωπον αὐτοῦ Βάσσον, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο δὲν ἠδύναντο νὰ ἔλθωσιν ἀπ' εὐθείας εἰς συνεννοήσεις μετ' αὐτῶν. Τὸν τρόπον δέ, δι' οὗ εἰργάσθησαν πρὸς τοῦτο καὶ τὰς ὑποσχέσεις, ἃς ἔδωσαν, καὶ αἵτινες οὐδόλως ἐτηρήθησαν,

δεικνύει τὸ ἑξῆς ἔγγραφον, ὅπερ ἀπέστειλαν ἐν τέλει πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδέχθησαν αὐτοὺς φιλοφρόνως κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς Τούρκους, πυροβολήσαντας διὰ τῶν φρουρῶν αὐτῶν κατὰ τοῦ Βιλλιώτη, καθ' ἣν στιγμὴν οὗτος μετ' ἀγήματος ἐπλησίαζεν εἰς τὴν Κάνδανον πρὸς συνενόησιν.

«Συνεπείᾳ τῶν διαταγῶν τὰς ὁποίας ἔλαβον παρὰ τῶν οἰκείων Κυβερνήσεων οἱ ναύαρχοι, ὥρισαν πέντε πλοῖα ἀπὸ ἓν ἑκάστης ἐθνικότητος, πρὸς τὸν σκοπὸν ἀποβιβάσεως ναυτῶν ἐνόπλων, οἱ ὁποῖοι ἤθελον χρησιμεύσει ὅπως συνοδεύσωσι τοὺς Ὀθωμανούς, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ στρατοῦ, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται πολιορκημένοι ἐντὸς τῆς Κανδάνου καὶ λάβωσιν ἁπάσας τὰς λοιπὰς εἰθισμένας προφυλάξεις κατὰ τὴν ἀποβίβασιν τῶν πληρωμάτων πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτῶν.

Ὅθεν τὰ πλοῖα ταῦτα δὲν ἦλθον ἐνταῦθα νὰ πολεμήσωσι κατὰ τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ διὰ νὰ θέσωσι τέρμα ἄνευ περαιτέρω αἱματοχυσίας εἰς κατάστασιν ἐπαχθῆ καὶ δυσάρεστον εἰς τὰ διαμαχόμενα μέρη.

Κατὰ συνδιάλεξιν, τὴν ὁποίαν ἐλάβομεν, ἠννοήσαμεν δύο τινὰ ποθούμενα ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Πρῶτον οἱ ἐγχώριοι Μουσουλμάνοι νὰ ἀφοπλισθῶσι καὶ δεύτερον νὰ ληφθῶσι μέτρα, ὥστε νὰ καταστῇ εἰς αὐτοὺς ἀδύνατος ἡ βλάβη τῶν Χριστιανῶν ἐπὶ ἄλλων σημείων τῆς νήσου καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ Χανία, ὅπου θέλουν μεταφερθῇ ἐπιβαίνοντες τῶν πλοίων. Διὰ τῶν αἰτήσεων τούτων, πλέον ἢ νομίμων, σπεύδομεν νὰ πληροφορήσωμεν τοὺς ἀρχηγοὺς Κρῆτας, ὅτι καὶ ἐν περιπτώσει, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἤθελον διατυπώσει τοιαύτας αἰτήσεις, οἱ Μουσουλμάνοι ἤθελον ἀφοπλισθῇ ἅμα ἐπεβιβάζοντο ἐπὶ πλοίου, καὶ ἀναλαμβάνομεν τὴν ὑποχρέωσιν ἐν ὀνόματι τῶν ναυάρχων νὰ λάβωμεν τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, ὅπως οἱ Μουσουλμάνοι ἀπελευθερούμενοι μὴ δύνανται νὰ ἐξάπτουν τοὺς Κρῆτας ἐντὸς τῆς πόλεως, εἰς τὰ περίχωρα ἢ ἀλλαχοῦ.

Καὶ ἐγὼ καὶ οἱ κυβερνῆται προβαίνομεν ἔτι περαιτέρω, ὑποσχόμενοι νὰ πράξωμεν πᾶν ὅ,τι εἶναι δυνατὸν ὅπως ὑποχρεώσωμεν τοὺς Μουσουλμάνους νὰ μεταναστεύσουν εἰς ἄλλας τουρκικὰς ἐπαρχίας, ὅπως οἱ κάτοικοι τῆς Σητείας ἐζήτησαν ἤδη νὰ πράξωσιν.

Οἱ ὑπογεγραμμένοι δὲν θέλουν ἀμελήσει νὰ καταδείξωσι πλησίον τῶν ἁρμοδίων ὅλην τὴν καλήν των θέλησιν, τὴν ὁποίαν ἔδειξαν οἱ Κρῆτες εἰς λεπτὸν καὶ δύσκολον ζήτημα, ἐὰν ὡς ἐλπίζομεν πάντες

διευθετηθῇ κατὰ τὰς δοθείσας διαταγὰς τῶν Δυνάμεων εἰς τοὺς ναυάρχους αὐτῶν».

Βιλλιώτης
Ἀδὰμ γάλ. κυβ.
Νόελ ἄγγλος.

Τὴν πρωΐαν τῆς καθαρᾶς Τρίτης 25 Φεβρουαρίου, μετὰ τὰς διεξαχθείσας διαπραγματεύσεις, τὰ ἀγήματα τῶν Εὐρωπαϊκῶν πλοίων διηυθύνθησαν ἐκ Κακοδικίου εἰς Κάνδανον πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν πολιορκουμένων, ἡγουμένης λευκῆς σημαίας. Εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν παρετάχθησαν ἔξωθεν καὶ ἐσχημάτισαν μακρὰν ζώνην βοηθούμενοι ὑπὸ ἐπιλέκτων Κρητῶν καὶ τῆς ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Κουκουλάκην φάλαγγος τῶν φοιτητῶν (*). Μετὰ τοῦτο οἱ Εὐρωπαῖοι ἐκάλεσαν τοὺς πολιορκουμένους εἰς ἔξοδον. Ἦτο δὲ αὕτη ὅ,τι ἀγριότερον καὶ οἰκτρότερον ἠδύνατό τις νὰ φαντασθῇ. Οἱ Τοῦρκοι σπεύδουσιν ἀθρόοι καὶ περίφοβοι νὰ σωθῶσι μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀγημάτων, ἡ δὲ ἐκκίνησις καὶ πορεία αὐτῶν ἐπαρουσίαζε θλιβερὰν εἰκόνα. Ἡγοῦντο κατὰ διμοιρίας οἱ Ἄγγλοι, σχηματίζοντες τὴν πρωτοπορείαν, εἵποντο οἱ πολιορκηθέντες τουρκοκρητικοὶ μετὰ τῶν γυναικοπαίδων των καθ' ὁμίλους. Μεταξὺ αὐτῶν παρενετίθεντο ἀγήματα, ἐκ 30—50 ναυτῶν πρὸς προστασίαν τῶν διασωζομένων. Εἵποντο δὲ τελευταῖοι οἱ 250 νιζάμιδες γυμνοί, ἀνυπόδητοι, οἰκτροὶ τὴν θέαν ἐκ τῆς μακρᾶς πολιορκίας καὶ κακουχίας, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν λοχαγὸν αὐτῶν, ὅστις ἐβάδιζε περικυκλούμενος ὑπὸ εὐρωπαίων καὶ ἐπαναστατῶν, σιωπηλὸς καὶ ἀτενῶς βλέπων. Ὅλος ὁ συρφετὸς οὗτος τῶν δορυαλώτων ἐσύρετο τεταπεινωμένος, περίτρομος,

(*) Μεταξὺ τῶν πολιορκητῶν τῆς Κανδάνου ἦσαν καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ Κρῆτες Ζυμβρακάκης καὶ Βουρδουλάκης ἀνθυπίλαρχοι ἐκ τῶν παραιτηθέντων. Πρὸς δὲ καὶ ὁ ὑπὸ τὸν Κ. Μάνον ἱερὸς λόχος, οὗτινος ἡ σημαία ἦν διάτρητος ἐκ τῶν σφαιρῶν. Ἰδιαιτέρως δὲ πρέπει νὰ γείνῃ μνεία ἐνταῦθα τοῦ ἐκ Πειραιῶς γενναίου ἐθελοντοῦ Νικολάου Ψαρρᾶ, ὅστις κατὰ τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας διαταχθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Κ. Τσόντου νὰ προχωρήσῃ εἰς τὰς προφυλακὰς τῶν Τούρκων, ὅπως ἐξακριβώσῃ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν, ἔδειξεν ἡρωϊκὴν αὐταπάρνησιν. Εἰς ἀπόστασιν 50 μέτρων ἐννοηθεὶς παρὰ τῶν Τούρκων ἐπυροβολήθη. Διαφυγὼν τὰς πρώτας σφαίρας προχωρεῖ εἰσέτι, ὅτε ἐτραυματίσθη σοβαρῶς εἰς τὸν ὀφθαλμόν. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦτο εἶχε τὸ θάρρος νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀποστολήν του καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ εἶτα εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Χριστιανῶν ἵνα ἀναγγείλῃ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐρεύνης του.

ἐξηντλημένος σωματικῶς καὶ ψυχικῶς, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ διασώσῃ, τέκνα ἀνήλικα, μητέρας καὶ πατέρας γηραιούς, ἵππους καὶ κτήνη (*). Γόοι καὶ ὀδυρμοὶ ἀντήχουν καθ' ὅλην τὴν φοβερὰν ταύτην πορείαν, οἱ σαρκασμοὶ δὲ καὶ οἱ γέλωτες καὶ τὰ ψιθυρίσματα τῶν νικητῶν ἐμίγνυντο μὲ τὴν ἀήθη ταύτην συνκυλίαν τῶν αἱμοβόρων Τουρκοκρητῶν, οἵτινες ἔφευγον τὸ χωρίον αὐτῶν, ὅπερ ἐχρησίμευσεν ἐπὶ μακροὺς χρόνους ὡς σφηκοφωλεὰ διὰ τὰς ἐπιδρομάς των. Οἱ ἐπαναστᾶται παρηκολούθουν τοὺς φεύγοντας ἐκ τοῦ σύνεγγυς, οἱ δὲ φοιτηταὶ καὶ ἐπίλεκτοι Κρῆτες ἐζήτουν νὰ προστατεύσωσιν αὐτούς. Αἱ γυναῖκες περίτρομοι ἔστρεφον πρὸς αὐτοὺς ἱκετευτικὰ βλέμματα, σφίγγουσαι τὰ βρέφη αὐτῶν εἰς τὰς ἀγκάλας των. οἱ δὲ ἄνδρες τεταπεινωμένοι ἐχαιρέτιζον τὰς σημαίας τῶν ἐπαναστατῶν. Καὶ ἡ ταπείνωσις αὕτη, ἥτις ἐκμηδενίζει τὸν δορυάλωτον καὶ ὑψοῖ τὸν νικητήν, ἦν ἡ μεγίστη τιμωρία διὰ τοὺς τέως δυνάστας τοῦ Σελύνου, οἵτινες ὑπῆρξαν ἐπὶ αἰῶνας ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος τῆς ἐπαρχίας ταύτης τῆς ἀτυχοῦς νήσου. Τινὲς ἐκ τῶν ἐπαναστατῶν ἀφώπλιζον ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν εὐρωπαίων τοὺς ἐξελθόντας, ἀλλ' οἱ φρονιμότεροι καὶ οἱ ὁπλαρχηγοὶ ἀπεῖργον αὐτοὺς ἀπὸ πάσης βιαιοπραγίας. Οὕτω συνωδευθέντες ὡδηγήθησαν οἱ Τοῦρκοι τῆς Κανδάνου εἰς Παλαιόχωραν καὶ ἐπεβιβάσθησαν εἰς τὰ εὐρωπαϊκὰ σκάφη διὰ Χανία. Κατὰ τὴν ἐπιβίβασιν δὲ ἐπῆλθε συμπλοκὴ τῶν ἀγημάτων μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν, οὓς ἐπυροβόλησαν οἱ Εὐρωπαῖοι ὡς ὑπερβάντας τὴν οὐδετέραν ζώνην. Τὰ εὐρωπαϊκὰ ἀγήματα ἔσωσαν κατὰ τὴν διέλευσίν των καὶ τὴν φρουρὰν τοῦ Πύργου Σπανιάκου, ἀποτελουμένην ἐξ 112 στρατιωτῶν. Οἱ δὲ ἀπελευθερωθέντες μετεφέρθησαν ἅπαντες εἰς Χανία, ἔνθα παρὰ τὰ ὑπεσχημένα ὡπλίσθησαν ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν Εὐρωπαίων κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Μετὰ τὴν αναχώρησιν τῶν ἀγημάτων αἱ ἐπαναστᾶται εἰσώρμησαν εἰς τὴν Κάνδανον καὶ παρέδωσαν αὐτὴν εἰς τὰς φλόγας. καταστρέψαντες ἄρδην ἓν τῶν κυριωτάτων ἐρεισμάτων τῶν καταπιεστῶν αὐτῶν.

(*) Μεταξὺ τῶν καταλειφθέντων ἐν Κανδάνῳ ἦτο καὶ γυνὴ ἔγγυος, καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν ὠδίνων τοῦ τοκετοῦ, καὶ τὴν ὁποίαν δὲν ἠδύναντο νὰ παραλάβωσιν οἱ ὁμόφυλοί της. Εὗρον αὐτὴν οἱ φοιτηταί, οἱ ὁποῖοι καὶ τὴν περιέθαλψαν εἰς γειτονικὸν χωρίον· ἐπίσης οἰκτρῶς κατελείφθη ὑπὸ τοῦ συζύγου της ὡραιοτάτη Καδίνα, διότι ἦτο τραυματισμένη, ἣν ἔσωσεν ὁ ἀνθυπολοχαγὸς κ. Κριάρης.

Ἐν ᾧ τὰ ἀνωτέρω πολεμικὰ γεγονότα ἐξετυλίσσοντο ἐν Κρήτῃ, ἡ ἔξαψις τῶν πνευμάτων καὶ ὁ πολεμικὸς πυρετὸς ἐπετείνοντο ἐν Ἀθήναις. Τὴν 15 Φεβρουαρίου οἱ ἐν Ἀθήναις Κρῆτες βουλευταὶ συνέτασσον τὸ ἑξῆς ὑπόμνημα καὶ ὑπέβαλλον αὐτὸν δι' ἐπιτροπῆς εἰς τὸν βασιλέα.

«Μεγαλειότατε,

«Οἱ ὑπογεγραμμένοι, ἀντιπροσωπεύσαντες ὡς βουλευταὶ κατὰ διαφόρους καιροὺς τοὺς Χριστιανοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης παρὰ τῇ Γενικῇ τῶν Κρητῶν Συνελεύσει, καὶ ὡς ἐκ τούτου εἰς θέσιν ὄντες νὰ γνωρίζωμεν κάλλιον παντὸς ἄλλου τὰ αἰσθήματα καὶ τὸ πολιτικὸν φρόνημα τῶν ἡμετέρων συμπολιτῶν, λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νὰ δηλώσωμεν μετὰ πάσης ἐπισημότητος τὰ ἑξῆς :

«1) Ἡ μόνη λύσις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος ἡ ἀνταποκρινομένη πρὸς τὰ αἰσθήματα πάντων τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης εἶναι ἡ ἕνωσις τῆς νήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος.

«2) Πᾶσαι αἱ ἄλλαι λύσεις, αἱ μέχρι σήμερον δοκιμασθεῖσαι διὰ τῆς ἀπονομῆς εἰς τὴν νῆσον μείζονος ἢ ἐλάσσονος βαθμοῦ ἐλέγχου ἐπὶ τῶν ἰδίων ὑποθέσεων, ἢ αὐτονομίας, ἤγαγον σταθερῶς εἰς ἀποτυχίαν καὶ φοβερὰς καταστροφάς.

«3) Ἡ αὐτὴ ἀποτυχία, εἴμεθα ἀδιστάκτως πεπεισμένοι, περιμένει καὶ τὴν σήμερον σχεδιαζομένην παρὰ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τελείαν ἢ ἀτελῆ αὐτονομίαν.

«Ἀποκρούουσαι τὴν μόνην λογικὴν καὶ φυσικὴν λύσιν τοῦ ζητήματος, τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἕνωσιν, ἣν καὶ αὐτοὶ οἱ Μουσουλμάνοι ἤρξαντο στέργοντες, παρασκευάζουσιν αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἁπλῶς καὶ μετὰ μικρόν, εἰς ἑαυτὰς μὲν νέας ἐνοχλήσεις, εἰς τὴν εἰρήνην τῆς Ἀνατολῆς νέους κινδύνους, εἰς δὲ τὴν νῆσον καὶ τοὺς δυστυχεῖς κατοίκους της νέας καὶ δεινοτέρας συμφοράς.

«Τοιαύτην λύσιν καὶ ἡμεῖς καὶ μεθ' ἡμῶν πάντες οἱ Κρῆτες θεωροῦμεν καθῆκόν μας νὰ ἀποκρούσωμεν· ἀντὶ δέ, ὡς εἶναι βέβαιον, νὰ ἐκτεθῶμεν καὶ πάλιν μετ' ὀλίγον καιρὸν εἰς τὰς καταστροφὰς νέου ἀγῶνος, προτιμῶμεν νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὸν παρόντα, καίπερ οὐχὶ παρ' ἡμῶν προκληθέντα, μέχρις οὗ ἢ καταστραφῶμεν ἅπαξ διὰ παν-

τὸς ἢ ἐπιτύχωμεν ὁριστικὴν εἰρήνευσιν τῆς ἡμετέρας πατρίδος διὰ τῆς ἑνώσεως αὐτῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 15 Φεβρουαρίου 1897.

Τῆς ὑμετέρας Μεγαλειότητος εὐπειθέστατοι πιστοὶ ὑπήκοοι.

(Εἵποντο αἱ ὑπογραφαί) (*).

Ὁ βασιλεὺς λαμβάνων τὸ ὑπόμνημα τοῦτο ἐκ τῶν χειρῶν τῆς ἐπιτροπῆς τῶν Κρητῶν βουλευτῶν εἶπε πρὸς αὐτοὺς ἐπὶ λέξει.—«Ἐγώ, κύριοι, ἔπραξα τὸ καθῆκόν μου καὶ ὡς βασιλεὺς καὶ ὡς ἰδιώτης. Ἀλλὰ δυστυχῶς αἱ δυνάμεις μέχρι τοῦδε φαίνονται ἄκαμπτοι. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὑμᾶς, ἵνα διὰ τῆς ἀκλονήτου ἀποφάσεώς σας κάμψητε τὰς κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης, διότι περὶ κυβερνήσεων μόνον εὐτυχῶς πρόκειται, καθ' ὅσον οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης εἶνε μεθ' ἡμῶν. Ἡ Εὐρώπη σύσσωμος ἐπὶ 8 μῆνας προσεπάθει νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν τάξιν καὶ νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ πολίτευμα· ἀλλ' αἱ προσπάθειαι κατέληξαν εἰς καταστροφήν. Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι πᾶσα νέα ἀπόπειρα περὶ ἐφαρμογῆς παρομοίου πολιτεύματος, δὲν θὰ ἔχῃ διαφορετικὸν ἀποτέλεσμα καὶ δὲν θ' ἀρκέσῃ τοῦτο νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν τάξιν ἐν τῇ νήσῳ» (**).

Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς οὕτως ἐφρόνει. Ἀλλ' ἡ βραδύτης, μεθ' ἧς ἡ κυβέρνησις προέβαινεν εἰς τὰς πολεμικὰς αὐτῆς παρασκευάς, παρὰ τὰς πολυαρίθμους τουρκικὰς δυνάμεις, αἵτινες συνεκεντροῦντο πρὸς βορρᾶν καὶ ἡ παράτασις τῶν ἀγόνων ἐν Κρήτῃ διαπραγματεύσεων τοῦ Βάσσου καὶ τοῦ Ραΐνεκ περὶ τῶν ἐν Κανδάνῳ πολιορκουμένων, μετὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων ταπεινώσεων, ἃς ὑφίστατο ἡ ἑλληνικὴ ἰδέα εἰς τὰ

(*) Οἱ ὑπογράψαντες τὸ ὑπόμνημα ἦσαν :

«† Ὁ Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου Διονύσιος, Κ. Μητσοτάκης, Ι. Κ. Σφακιανάκης, Ν. Σταυράκης, Α. Ν. Στεφανίδης, Ε. Α. Φουνταλίδης, Δ. Κ. Ζανιδάκης, Α. Ι. Βλατάκης, Γ. Ἀθανασιάδης, Ι. Περδικάρης, Μ. Ι. Παππαδάκης, Ι.Μ. Τσουδερός, Γ.Ε. Σαουνάτσος, Κ. Δ Φραγκούλης, Θ.Ι. Παππαδάκης, Ν. Κορμιζάκης, Χ. Ἀγγελάκης, Ἀρ. Παππαδάκης, Ε. Γενεράλης, Γρ. Σπιθούρης, Μ. Σ. Μουσοῦρος, Ν. Παλιεράκης, Μ. Καλημεράκης, Σ. Νικολαΐδης. Ι. Ε. Μιγιάκης, Σάββας Σαββάκης, Θ. Ε. Σαουνάτσος, Π. Βλαστός, Ι Βλαστός, Ζ. Ε. Χατζάκης, Μ. Βαρδάνης, Ι. Παππαδάκης, Ε. Λ. Ξανθουδίδης, Στ. Ψαρουδάκης, Α. Ι. Τσίχλης, Α. Μιχελιδάκης, Δ. Α. Ξανθουδίδης, Δημ. Ἀγγελίδης, Μ. Μελισσότης.»

(**) Οἱ λόγοι τοῦ Βασιλέως ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰς ἐφημερίδας κατ' ἀνακοίνωσιν.

Κρητικὰ ὕδατα παρὰ τῶν ναυάρχων, ἐνέπνεον γενικὴν ἀθυμίαν καὶ ἀγανάκτησιν ἐν Ἀθήναις, προὐκάλουν δὲ δυσπιστίαν περὶ τῶν βλέψεων καὶ τῶν προθέσεων τῆς κυβερνήσεως. Ἡ δυσπιστία αὕτη ἐξεδηλοῦτο καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς τάξεσι τῆς κυβερνητικῆς πτέρυγος, ἐξ ἧς εἴκοσι περίπου βουλευταί, μὴ συνεδριαζούσης τῆς βουλῆς, μετέβησαν παρὰ τῷ πρωθυπουργῷ, ἵνα μάθωσι τὰ τῆς πορείας τῆς κυβερνήσεως καὶ συνέτασσον τὴν ἑξῆς ἐπίσημον δήλωσιν. «Οἱ ὑπογεγραμμένοι βουλευταί, δηλοῦσιν ὅτι ἐμμένουσιν εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς ἐνεργείας, ἣν τὸ Ἔθνος σύσσωμον, ἀνεξαρτήτως κομμάτων καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Βασιλέως, ἀνέλαβεν ἐν τῇ Βουλῇ ἀπὸ τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ἀνηγγέλθη ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου εἰς Κρήτην. Δηλοῦσιν, ὅτι θεωροῦσι πᾶσαν ὑποχώρησιν τῆς Κυβερνήσεως ἐν τῷ Κρητικῷ ζητήματι ὡς ατίμωσιν τῆς Ἑλλάδος. Ὅτι ἐν περιπτώσει, καθ' ἣν ἡ Κυβέρνησις ἤθελεν, ἔστω καὶ ἐπὶ στιγμήν, ἀποδειλιάσει ἢ ἐπιβραδύνει τὰς πολεμικὰς παρασκευὰς ἢ περιέλθει εἰς διαφωνίαν πρὸς τὸ Στέμμα, εἶναι πρόθυμοι νὰ ὑποστηρίξωσιν ὁποιανδήποτε ἄλλην Κυβέρνησιν, ἥτις ἤθελε πιστῶς ἐμμείνει εἰς τὴν ἤδη διαχαραχθεῖσαν ἐθνικὴν δρᾶσιν πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἀγῶνος, ὃν ἀνέλαβεν ἡ Ἑλλάς». Τοῦ ῥήγματος δὲ τούτου ἐπωφελουμένη ἡ ἀντιπολίτευσις, ἥτις ὑπέχει ἀμέριστον εὐθύνην διὰ τὰ συμβάντα, καὶ ἐπιδιώκουσα τὴν πτῶσιν τοῦ ὑπουργείου ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ, ὅτι ἡ κυβέρνησις ἀπὸ ἡμερῶν μὴ προσερχομένη εἰς τὸ βουλευτήριον, ἀπέφευγε τὸν ἔλεγχον τῆς βουλῆς ἐπὶ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἐπὶ τοῦ κρητικοῦ ζητήματος. Καὶ προέβη εἰς διάβημα, τὸ ὁποῖον συνέτεινε νὰ ταράξῃ ἐπὶ πλέον τὰς σκέψεις τῆς ἤδη τεταραγμένης κυβερνήσεως, νὰ δικαιολογήσῃ δὲ τὰς ἐπὶ τῆς οὐχὶ εὐθείας πολιτείας αὐτῆς σκέψεις τῶν ξένων, περὶ ὧν ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς Βουρὲ ἐπέστελλε τῇ κυβερνήσει του ἐξ Ἀθηνῶν. «Ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ὁ ἐρεθισμὸς αὐξάνει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ψευδῶν καὶ ὑπερβολικῶν εἰδήσεων, ἃς διαδίδουσιν ἢ ἐκμεταλλεύονται δημαγωγοὶ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἐπιζητοῦντες τὴν πτῶσιν τοῦ ὑπουργείου». Συνίστατο δὲ τὸ διάβημα τοῦτο τῆς ἀντιπολιτεύσεως εἰς τὴν ὑποβολὴν πρωτοφανοῦς ὑπομνήματος πρὸς τὸν βασιλέα, καταγγέλλοντος τὴν πολιτείαν τῆς κυβερνήσεως. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο εἶχεν ὡς ἀκολούθως :

Βασιλεῦ,

«Ἐν ταῖς παρούσαις κρισιμωτάταις περιστάσεσιν, ἃς διέρχεται ἡ

χώρα, ἕνεκα τῆς ἀπὸ τῶν συνεδριάσεων ἀποχῆς τῆς Κυβερνήσεως, ἡ Βουλὴ ἀργεῖ.

Οὕτως ἐπετεύχθη νὰ σιγήσῃ τὸ ἐθνικὸν βῆμα καὶ νὰ παραλύσῃ διὰ τῆς πρωτακούστου ταύτης μεθόδου ἡ λειτουργία τῶν θεσμῶν.

Ἡ πολιτικὴ τῆς Κυβερνήσεως, πολιτικὴ ἀναβολῶν καὶ ἐνδοιασμῶν, ἀπειλεῖ νὰ παραστήσῃ τὴν χώραν ἀνεπαρκῆ πρὸς τὰς ραγδαίως ἐπερχομένας περιπλοκάς, εἰς ἃς ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἀποβλέπων ὁ Βασιλεὺς προδιέγραψε διὰ τῆς βασιλικῆς ἐπιστολῆς τὴν ἐπιβαλλομένην πολιτικὴν τῶν παρασκευῶν.

Ἀδυνατοῦντες ἐκ τῆς ἐκθέσμου ταύτης πολιτείας τῆς Κυβερνήσεως νὰ ἐπιτελέσωμεν ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς Βουλῆς τὸ ἐκ τῆς ἐντολῆς ἡμῶν καθῆκον τοῦ ἐλέγχου τῆς κυβερνητικῆς ἀκηδείας, ἀπευθυνόμεθα οἱ ὑποσημειούμενοι βουλευταὶ εἰς τὸν ἐκ τοῦ Πολιτεύματος ταχθέντα ἐπόπτην τῆς κανονικῆς λειτουργίας αὐτοῦ, καὶ καταγγέλλομεν τὴν ἐν τοσούτῳ δειναῖς περιπλοκαῖς ὀλιγωρίαν τῆς κυβερνήσεως, ἐπιθυμοῦντες, νὰ διαρρήξωμεν μὲν πᾶσαν ἀλληλεγγύην πρὸς τὴν ἀνεξήγητον πολιτείαν της, νὰ ἐπιρρίψωμεν δὲ εἰς αὐτὴν ὁλόκληρον τὴν εὐθύνην τῶν ἐπερχομένων διὰ τὴν χώραν κινδύνων.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 15 Φεβρουαρίου 1897

Τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος πιστοὶ ὑπήκοοι

Οἱ βουλευταὶ

Σωτηρόπουλος, Θεοτόκης, Ράλλης, Δεληγεώργης, Σιμόπουλος, Σκουλούδης, Βουλπιώτης, Τσαμαδὸς, Καράπαυλος, Εὐταξίας, Μάνεσης, Μαυρομμάτης, Ρωμᾶνος, Βαλέττας, Μπούμπουλης, Τριανταφυλλάκος, Τσαμαγκίδης, Στάης, Κρεστενίτης, Ματάλας, Καραντζᾶς, Βοῦλτσος, Ἀλκ. Δεληγιάννης, Πιερράκος, Πετούσης, Ἰατροῦ, Ζέγγελης, Χατζῖσκος, Μερλόπουλος, Μαλέας, Πετμεζᾶς, Φλέσσας, Πετροπουλάκης, Ἐμπειρῖκος, Μαυρομαρᾶς, Μαστραπᾶς.

Καὶ ἔσπευσε μὲν μετὰ τὴν καταγγελίαν ταύτην νὰ προσέλθῃ ἡ κυβέρνησις εἰς τὴν βουλήν, ἔνθα ἔτυχεν ἐπιδοκιμασίας τῆς πολιτικῆς αὐτῆς, λαβοῦσα ψήφους 125, ἀρνηθείσης τῆς ἀντιπολιτεύσεως ἐκ 39 βουλευτῶν νὰ ψηφίσῃ ἐπὶ μομφῆς, τὴν ὁποίαν αὐτὴ προὐκάλεσεν. Ἀλλ' ἡ κοινὴ γνώμη ἐκ τοῦ διαβήματος ἐκείνου ἐξεγερθεῖσα ἐδηλητηριάζετο καὶ ἠρεθίζετο ἐπὶ μᾶλλον, ἡ δὲ κυβέρνησις ἀκολουθοῦσα τὴν συνήθη πολιτικὴν τῆς ῥυμουλκήσεως, κατὰ τὴν καθιερω-

θεῖσαν ὑπ' αὐτῆς φράσιν, προσεκάλει ὑπὸ τὰ ὅπλα δύο εἰσέτι σειρὰς ἐφέδρων, τοὺς γεννηθέντας κατὰ τὰ ἔτη 1870 καὶ 1871 πλὴν τῶν ἀπαλλαγέντων. Οὕτως ἐπανήρχοντο αἱ ἡμέραι τοῦ 1885 ἐν Ἀθήναις καὶ ἡ Ἑλλὰς συνεκλονεῖτο ἐκ διαδηλώσεων καὶ συλλαλητηρίων καὶ ἐνθουσιωδῶν παρελάσεων τῶν στρατευομένων. Πρὸς δὲ ὁ ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν προέβαινεν εἰς τὴν ἀνάκλησιν τοῦ ἐν Κρήτῃ μοιράρχου τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου Ῥάϊνεκ, ὅστις κοινῶς κατεκρίνετο ὡς λίαν ἐνδοτικὸς εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ναυάρχων, ὧν ἡ τελευταία ἀξίωσις, ὅπως αἱ λέμβοι τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου φέρωσι λευκὴν σημαίαν, ἐγένετο παρ' αὐτοῦ ἀποδεκτὴ ἄνευ διαμαρτυρίας, καὶ ἀντεκατέστησεν αὐτὸν διὰ τοῦ πλοιάρχου καὶ ἀρχηγοῦ τῆς προπαιδευτικῆς μοίρας Κωνσταντίνου Σαχτούρη, ὅστις ἐσπευσμένως μετέβη εἰς Κρήτην, ἵνα καταστείλῃ καὶ τὰς ἐν τῷ στόλῳ μεταξὺ τῶν ἀξιωματικῶν ἐκδηλωθείσας δυσαρεσκείας. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν ἀνεκαλεῖτο ὁ Ῥάϊνεκ, ὁ «Ναύαρχος Μιαούλης» μετέφερεν ἐκ Κρήτης εἰς Πόρον, παραλαβὼν αὐτοὺς ἐκ Κισσάμου, τοὺς αἰχμαλώτους τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου 98 τούρκους στρατιώτας, μεθ' ἑνὸς ἀξιωματικοῦ, τοὺς ὁποίους βραδύτερον μετέφερε καὶ ἀπεβίβασεν εἰς παραλίαν τινὰ τῆς Σάμου. Τὸ αὐτὸ μέτρον ἐλήφθη καὶ διὰ τοὺς μετέπειτα διὰ τῆς «Κίσσης» μεταφερθέντας 13 αἰχμαλώτους, τοὺς ὁποίους ἀπεβίβασεν, ἐκ Πειραιῶς παραλαβὼν, τὸ αὐτὸ σκάφος εἰς ὁρμίσκον τῆς νήσου Χίου, καθ' ὅσον μὴ ὑπάρχοντος εἰσέτι κεκηρυγμένου πολέμου μετὰ τῆς Τουρκίας ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐσκέφθη, ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ κρατήσῃ τοὺς αἰχμαλώτους τούτους.

Παρὰ τὸν ἐρεθισμὸν ἐν τούτοις τὸν κρατοῦντα ἐν Ἀθήναις, περὶ οὗ ὁ Βουρὲ ἔγραφεν ὅτι «εἰς ὃ σημεῖον ἔφθασε δέον νὰ ἀναμένῃ τις τὰ ἔσχατα καὶ ἐπιθέσεις τοῦ ὄχλου καὶ τοῦ στρατοῦ κατ' αὐτῶν τῶν ἀνακτόρων», αἱ δυνάμεις συνεφώνουν νὰ δηλώσωσιν ἀπὸ κοινοῦ «ὅτι ἀντέκειντο κατὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς Κρήτης εἰς τὴν Ἑλλάδα». Καὶ ἐν ᾧ ὁ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς Σκουζὲς ἔλεγε πρὸς τὸν αὐστριακὸν ἐπιτετραμμένον «ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἀπηύδησεν εὑρισκομένη ἀνὰ πᾶν ἑξάμηνον ἐνώπιον ἐπαναστάσεων, αἵτινες ἐτάρασσον τὴν δημοσίαν τάξιν, ὅτι ἀπόφασιν εἶχε νὰ περάνῃ ὁριστικῶς τὸ κακόν, αἴρουσα τὰς ἀφορμάς, ὅτι δὲν ἐφοβεῖτο τοὺς τρισμυρίους ἄνδρας, οὓς συνεκέντρου ἡ Τουρκία παρὰ τὰ σύνορα τῆς Θεσσαλίας, ὅτι θὰ κατ-

ἴσχυεν αὐτῶν διὰ τῆς ἐξεγέρσεως τῆς Μακεδονίας καὶ ὅτι «ἡ Εὐρώπη ἔπρεπε νὰ μάθῃ ὅτι μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπάρχουσι 300,000 Ἕλληνες, περιμένοντες μίαν λέξιν ἐξ Ἀθηνῶν, ὅπως θέσωσι πῦρ εἰς τὰ τέσσαρα ἄκρα τῆς ὀθωμανικῆς πρωτευούσης καὶ ἀποσείσωσι τὸν μωαμεθανικὸν ζυγόν—ἀπειλαί, αἵτινες θὰ ἦσαν βάσιμοι, ἐὰν αἱ ἑλληνικαὶ κυβερνήσεις εἰργάζοντο ποτὲ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον—, ὁ Μουράβιεφ ἐπρότεινεν ἐκ μέρους τῆς Ρωσσίας νὰ ταχθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τελεσιγράφου τριήμερος προθεσμία, ὅπως ἀποσύρῃ ἐκ Κρήτης τὰ στρατεύματα καὶ τὰ σκάφη της, συμφώνως πρὸς τὸ σχέδιον, ὅπερ εἶχεν ἤδη ὑποβάλῃ(*). Ὁ Ἀνοτὼ θέλων νὰ καταστήσῃ ἠπιωτέραν τὴν ῥωσσικὴν πρότασιν ἐζήτησε ν' ἀντικατασταθῇ ἐν τῇ πρὸς τὴν Ἑλλάδα διακοινώσει ἡ λέξις ultimatum (τελεσίγραφον) διὰ τῆς λέξεως sommation (πρόσκλησις) καὶ ὑπέβαλε τὴν ἑξῆς τροπολογίαν· νὰ μὴ ὁρισθῶσιν ἀμέσως τὰ ἐκβιαστικὰ ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως μέτρα, ἀλλὰ ν' ἀνατεθῇ ὁ ὁρισμὸς αὐτῶν εἰς τοὺς ναυάρχους.

Ἀλλ' ἡ Ἀγγλία ἐζήτησε ῥιζικωτέρας μεταβολὰς τοῦ ῥωσσικοῦ σχεδίου. Ἐπεθύμει νὰ ζητηθῇ ἡ ἐκ Κρήτης ἀνάκλησις τῶν τε ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ νὰ ἐφαρμοσθῶσι τὰ μέτρα τοῦ ἐκβιασμοῦ κατ' ἐκείνου τῶν δύο κρατῶν, ὅπερ ἤθελε δυστροπήσει. Καὶ ἡ Ἰταλία παρεδέχετο μὲν εἰς τὰ καθόλου τὸ σχέδιον τῆς Ρωσσίας, «ἐπέμενεν ὅμως ὅπως ἡ ἐκτέλεσις γείνῃ ἐν πνεύματι παρέχοντι εἰς τὴν Ἑλλάδα μέσα ἐπανόδου ἐκ τῆς ὁδοῦ, εἰς ἣν ἐξώκειλεν ἀπερισκέπτως· τὸ δ' ἀποτέλεσμα τοῦτο ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ ἀκόπως, ἐὰν καθωρίζοντο οἱ ὅροι τῆς αὐτονομίας καὶ ἐζητεῖτο ἡ ταὐτόχρονος ἀνάκλησις τῶν τουρκικῶν καὶ ἑλληνικῶν στρατευμάτων». Ἠκολούθει δ' ἐν τούτῳ ἡ Ἰταλία τὴν Ἀγγλικὴν πρότασιν. Ἡ δὲ Αὐστρία ἐπεῖχε κατ' ἀρχὰς ἀπέναντι τῆς ῥωσσικῆς προτάσεως, «ἐκ φειδοῦς πρὸς τὴν ἀρχικὴν στάσιν τῆς Γερμανίας». Ἀλλ' ἀφ' οὗ ἡ Γερμανία συνήνεσεν, ἀνεκοίνωσε προθύμως τὴν συναίνεσίν της ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀντιρρήσεως. Καὶ ἡ Ἀγγλία ἀπεδέχθη τέλος κατ' οὐσίαν τὴν πρότασιν τοῦ Μουράβιεφ, ἀλλὰ μετ' ἐπιφυλάξεως ὡς πρὸς τὰς λέξεις, ἰδίως δ' ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν ἐκβιαστικῶν μέτρων. Ὁ Μουράβιεφ ὑποχωρῶν ἔστερξε ν' ἀνατεθῶσιν αἱ τροπολογίαι τοῦ κει-

(*) Βλέπε σελίδα 234

μένου εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις πρέσβεις. Περὶ δὲ τῆς ἀνακλήσεως τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων ἀπεφάνθη, ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο συνδέεται πρὸς τὴν μεταγενεστέραν ἐξέτασιν τῆς διοικήσεως τῆς Κρήτης καὶ προέβαλεν ἄρνησιν κατὰ τῆς ἀγγλικῆς προτάσεως. «Ὁ Σουλτάνος, ἔλεγεν, ἀπέσχε πάσης ἀποστολῆς στρατευμάτων εἰς τὴν νῆσον, καίτοι ἦτο ἐπαρχία του. Ἡ Ἑλλὰς τοὐναντίον, μὴ ἀρκεσθεῖσα εἰς τὴν ἀποστολὴν στρατευμάτων καὶ πλοίων, δὲν ἐδίστασε ν'ἀνακηρύξῃ τὴν προσάρτησιν καὶ τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν εὐρωπαϊκῶν στόλων. Πρὸς τὸ παρὸν τὰ τουρκικὰ στρατεύματα κεῖνται ἀναμφισβητήτως ἐκτὸς συζητήσεως». Καὶ ὁ Ἀνοτὼ δὲ διετύπωσεν ἀντιρρήσεις κατὰ τῆς Ἀγγλικῆς προτάσεως, ἥτις ὥριζεν ὅτι «ἐὰν Τουρκία ἢ Ἑλλὰς ἐπιμείνῃ εἰς τὴν μὴ ἀνάκλησιν τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν αὐτῆς δυνάμεων, ὅταν προσκληθῇ, αἱ δυνάμεις θὰ ἐπιβάλωσι βίᾳ τὴν ἀπόφασίν των εἰς τὸ δυστροποῦν κράτος». «Παρετήρησα εἰς τὸν Ἄγγλον ἐπιτετραμμένον, ἔγραφεν ὁ Ἀνοτώ, ὅτι οὐδέποτε ἐγένετο μεταξὺ τῶν Δυνάμεων λόγος περὶ ἀμέσου ἀνακλήσεως τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ ὅτι ὁ ἀγγλικὸς ὅρος ἠδύνατο νὰ παρεξηγηθῇ καὶ νὰ γεννήσῃ νέας δυσχερείας. Προσέθεσα ὅτι ἕνεκεν τῶν ταραχῶν ἐπάναγκες ἐφαίνετό μοι ν' ἀφεθῶσι, τοὐλάχιστον προσωρινῶς καὶ μέχρις ὀργανώσεως τῆς χωροφυλακῆς καὶ στρατιωτικῆς δυνάμεως, τουρκικαὶ φρουραὶ εἴς τινα σημεῖα. Εὐκταῖον ἦτο λοιπὸν νὰ μεταχειρισθῇ ὁ Σώλσβερυ φράσεις ἧττον ῥητάς». Μετὰ τὴν ἀντίστασιν ταύτην ἡ Ἀγγλία ὑπεχώρησεν ἐν τέλει. Ἐν τούτοις ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἄγγλος πρεσβευτὴς διετάσσετο νὰ ἐπιδώσῃ, μετὰ τὴν κοινὴν διακοίνωσιν τῶν ἓξ δυνάμεων, ἰδίαν διακοίνωσιν, λέγουσαν ὅτι «ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἔκρινεν εὐκταῖον ν' ἀνακληθῶσιν ὅτι τάχιον τὰ ἐν Κρήτῃ τουρκικὰ στρατεύματα».

Μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν σκέψεων τούτων οἱ ἐν Ἀθήναις πρέσβεις ἀνελάμβανον νὰ συντάξωσι καὶ τροποποιήσωσι τὸ κείμενον τῆς κοινῆς διακοινώσεως τῶν δυνάμεων. Ἀλλὰ καὶ ἐν τούτῳ ἀνεφύετο διαφωνία μεταξὺ αὐτῶν, περὶ ἧς ὁ ἐν Βερολίνῳ Γάλλος πρεσβευτὴς ἐπέστελλε πρὸς τὴν κυβέρνησίν του. «Συζητουμένων τῶν ὅρων τοῦ σχεδιαζομένου κοινοῦ διαβήματος, εἷς τῶν ἐν Ἀθήναις πρεσβευτῶν (ὁ Ἔγερτων) ἐζήτει νὰ προσκληθῇ πρῶτον ὁ βασιλεὺς Γεώργιος ν' ἀνακαλέσῃ τὰ στρατεύματά του καὶ τὸν στόλον του, νὰ διατυπωθῇ δὲ τὸ τελεσίγραφον ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως. Τοῦ Μουράβιεφ ἐρωτή-

σαντος τὴν γνώμην τοῦ ἀνακτοβουλίου τοῦ Βερολίνου, ὁ Μαρσάλλ, (ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν) ἀπεκρίθη, συναινέσει τοῦ αὐτοκράτορος ὅτι ἡ Γερμανία ἠρνεῖτο ἀπολύτως νὰ παραδεχθῇ τὸν χωρισμὸν καὶ ὅτι ἐν ᾗ περιπτώσει ὑπερίσχυεν ὁ χωρισμὸς δὲν θὰ συμμετεῖχε τοῦ ἐν Ἀθήναις κοινοῦ διαβήματος». Προβλέπων δὲ ἀρνητικὴν ἀπάντησιν τῆς Ἑλλάδος ὁ Μουράβιεφ ἐπρότεινε, νὰ προσκληθῶσιν ἀμέσως οἱ ναύαρχοι, νὰ ὁρίσωσι τίνα μέτρα ἔκρινον ἀναγκαῖα, ὅπως εὐθὺς μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς ταχθείσης προθεσμίας ἀποκλείσωσι τὸν Πειραιᾶ ἢ τοὺς ἄλλους ἑλληνικοὺς λιμένας, ἢ διακόψωσι πᾶσαν συγκοινωνίαν μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου καὶ τῆς νήσου, παρακωλύσωσι πᾶσαν ἀπόπειραν ἐπισιτήσεως καὶ τηρήσωσι τὴν τάξιν ἐπὶ τῶν κατεχομένων σημείων. Ἀλλ' ὁ Ἀνοτὼ ἐν τῇ ἀπαντήσει του ἀπεφαίνετο λεπτῶς κατὰ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν λιμένων. Καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ Ἀγγλία κατώρθου νὰ συμμετάσχωσι πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῆς συμπληρωτικῆς διακοινώσεως πρὸς τὴν Πύλην, δι' ἧς θὰ ἐζητεῖτο ἡ βαθμιαία ἐλάττωσις τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ ἡ συγκέντρωσις εἰς τὰ φρούρια. Ὁ δὲ Ἰταλὸς ὑπουργὸς ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν Βισκόντης Βενόστας δὲν ἀπέκρυπτε τὴν χαρὰν ἐπὶ τῇ συντελεσθείσῃ ταύτῃ ἀποφάσει. «Ἐδεικνύετο περίφοβος ἐνώπιον τῶν ὑλικῶν καὶ ἠθικῶν δυσχερειῶν, ἃς θὰ συνεπήγετο ἡ προσφυγὴ εἰς ἐκβιαστικὰ μέτρα κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπεθύμει νὰ ἴδῃ ὑπερισχύοντας τοὺς συνδυασμούς, οἵτινες θὰ διηυκόλυνον τὴν οἰκειοθελῆ ὑποταγὴν τῆς Ἑλλάδος (*)».

Ὑπὸ τοιούτους ὅρους τὴν 18 Φεβρουαρίου οἱ ἐν Ἀθήναις πρεσβευταὶ συνέτασσον καὶ ἐπέδιδον μεμονωμένως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν τὴν ταὐτόσημον διακοίνωσίν των ἔχουσαν οὕτως :

Κύριε Ὑπουργέ,

Ἔλαβον παρὰ τῆς Κυβερνήσεώς μου διαταγήν, ἣν φέρω εἰς γνῶσιν τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος, ὅτι αἱ Μ. Δυνάμεις συνεννοήθησαν, ὅπως προδιαγράψωσι πορείαν τῆς κοινῆς ἐνεργείας, σκοπὸν ἐχούσης νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν κατάστασιν, ἥτις δὲν ἐξηρτᾶτο παρ' αὐτῶν νὰ προληφθῇ, καὶ ἧς ἡ παράτασις ἠδύνατο νὰ διακινδυνεύσῃ σοβαρῶς τὴν Εὐ-

---

(*) Περὶ πάντων τούτων βλέπε Κιτρίνην Βίβλον τῆς Γαλλίας ἐπὶ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος.

ρωπαϊκὴν εἰρήνην. Πρὸ τούτου αἱ Κυβερνήσεις τῶν ἐξ Μ. Δυνάμεων συνεφώνησαν ἐπὶ τῶν ἑξῆς δύο :

Α'. Ἡ Κρήτη κατ' οὐδένα λόγον ἐν ταῖς σημεριναῖς περιστάσεσι δύναται νὰ ἑνωθῇ μετὰ τῆς Ἑλλάδος.

Β'. Ἕνεκα τῶν ἀργοποριῶν, ἃς ἡ Τουρκία ἐπήνεγκεν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν μεταρρυθμίσεων, αἵτινες ἀπεφασίσθησαν ἀπὸ κοινοῦ μετ' αὐτῆς καὶ αἵτινες δὲν δύνανται πλέον νὰ προσαρμοσθῶσιν εἰς κατάστασιν μεταβληθεῖσαν ἔκτοτε, αἱ Δυνάμεις εἶνε ἀποφασισμέναι — καίπερ διατηροῦσαι τὴν ἀκεραιότητα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας — νὰ προικίσωσι τὴν Κρήτην διὰ πολιτεύματος αὐτονόμου, ἀπολύτως πραγματικοῦ καὶ προωρισμένου νὰ τῇ ἐξασφαλίσῃ Κυβέρνησιν χωριστήν, ὑπὸ τὴν Ὑψηλὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου.

Πραγματοποίησις τῶν βλέψεων τούτων δὲν δύναται κατὰ τὴν γνώμην τῶν Ἀνακτοβουλίων νὰ ἐπιτευχθῇ, εἰμὴ διὰ τῆς ἀνακλήσεως τῶν Ἑλληνικῶν πλοίων καὶ στρατευμάτων, τῶν εὑρισκομένων νῦν εἰς τὰ ὕδατα ἢ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς νήσου, κατειλημμένης παρὰ τῶν Δυνάμεων.

Ἑπομένως ἀναμένομεν μετὰ πεποιθήσεως τὴν ἀπόφασιν ταύτην παρὰ τῆς φρονήσεως τῆς βασιλικῆς Κυβερνήσεως, ἥτις δὲν θὰ θελήσῃ νὰ ἐπιμείνῃ εἰς πορείαν ἀντίθετον πρὸς τὰς ἀποφάσεις τῶν Δυνάμεων, αἵτινες εἶνε ἀποφασισμέναι νὰ ἐπιδιώξωσι ταχεῖαν εἰρήνευσιν, τόσον ἀπαραίτητον διὰ τὴν Κρήτην, ὅσον καὶ διὰ τὴν διατήρησιν τῆς παγκοσμίου εἰρήνης.

Δὲν θὰ ἀποκρύψω ἐν τούτοις εἰς τὴν Ὑμετέραν Ἐξοχότητα, ὅτι αἱ ὁδηγίαι μου μοὶ διαγράφουσι νὰ σᾶς προειδοποιήσω, ὅτι ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως τῆς βασιλικῆς Κυβερνήσεως εἶνε ἀμετακλήτως ἀποφασισμέναι νὰ μὴ ὑποχωρήσωσιν ἐνώπιον οὐδενὸς ἐκβιαστικοῦ μέτρου, ἐὰν μετὰ παρέλευσιν προθεσμίας ἓξ ἡμερῶν ἡ ἀνάκλησις τῶν ἑλληνικῶν πλοίων καὶ στρατευμάτων ἐκ Κρήτης δὲν ἤθελεν ἐπιτευχθῇ.

Δέξασθε, κύριε Ὑπουργέ, τὴν διαβεβαίωσιν τῆς ἐξόχου πρὸς ὑμᾶς ὑπολήψεως.

(Εἵπετο ἡ ὑπογραφὴ τοῦ πρέσβεως.)

Αὐθημερὸν δὲ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευταὶ ἐπέδωσαν καὶ πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην ταυτόσημον διακοίνωσιν τῶν Δυνάμεων, ἥτις περιελάμβανε τὰ ἑξῆς :

«Αἱ Μ. Δυνάμεις, ἐμπνεόμεναι ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας νὰ ἐξασφαλίσωσι

τὴν διατήρησιν τῆς εἰρήνης καὶ τὸν σεβασμὸν πρὸς τὴν ἀκεραιότητα τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, ἐζήτησαν τὰ μέσα νὰ θέσωσι τέρμα εἰς τὰς ἀταξίας, αἵτινες ἐπήνεγκον τὴν ἔνοπλον αὐτῶν ἐπέμβασιν ἐν Κρήτῃ, καθὼς καὶ τὴν παρουσίαν ἐν τῇ νήσῳ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Αἱ Δυνάμεις ἀνεγνώρισαν, ὅτι συνεπείᾳ τῆς βραδύτητος τῆς ἐπελθούσης εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν,αἱ μεταρρυθμίσεις, περὶ ὧν προέβλεψεν ἡ συμφωνία τῆς 3)15 Αὐγούστου δὲν ἀνταποκρίνονται πλέον εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς παρούσης καταστάσεως,καὶ διὰ τοῦτο συνεφώνησαν αἱ Δυνάμεις περὶ τῶν ἑξῆς δύο σημείων.

1) Ἡ Κρήτη δὲν θὰ εἶναι δυνατὸν εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν νὰ προσαρτηθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις.

2) Ἡ Κρήτη θὰ προικισθῇ μὲ αὐτόνομον πολίτευμα.

Γνωστοποιοῦντες κατὰ διαταγὴν τῶν Κυβερνήσεων αὐτῶν τὰς ἀποφάσεις ταύτας εἰς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην οἱ ὑποφαινόμενοι ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευταὶ τῶν Μεγ. Δυνάμεων νομίζουσιν, ὅτι ἔχουσι καθῆκον νὰ ἀνακοινώσωσιν εἰς Αὐτὴν τὴν ἀπόφασιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβον αἱ Κυβερνήσεις των, ν' ἀπευθύνωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἐπιταγὴν ν' ἀποσύρῃ ἐκ Κρήτης τὰς ναυτικὰς καὶ στρατιωτικὰς αὐτῆς δυνάμεις.»

Εἰς τὴν διακοίνωσιν ταύτην ἡ Πύλη ἔσπευσε ν' ἀπαντήσῃ ἀμέσως:

«Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἔσχε τὴν τιμὴν νὰ λάβῃ τὴν διακοίνωσιν, τὴν ὁποίαν οἱ πρεσβευταὶ τῶν Μ. Δυνάμεων εὐηρεστήθησαν νὰ τῇ ἀπευθύνωσιν ὑπὸ ἡμερομηνίαν 2 Μαρτίου, σχετικῶς πρὸς τὴν Κρήτην.

Ἡ αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις λαμβάνει μετ' εὐχαριστήσεως ὑπὸ σημείωσιν τὰς διαβεβαιώσεις, τὰς ὁποίας αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἀπηύθυναν αὐτῇ, ὡς πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν, ἣν ἔχουσι νὰ καταστήσωσι σεβαστὴν τὴν ἀκεραιότητα τοῦ Κράτους, καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόφασιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβον ν' ἀπομακρύνωσιν ἐκ Κρήτης τὰ πολεμικὰ πλοῖα καὶ τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη,πεποιθυῖα εἰς τὰ καλοκάγαθα Αὐτῶν αἰσθήματα καὶ εἰς τὴν σταθερὰν θέλησιν, ὅπως μὴ προσβληθῶσι τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ Σουλτάνου, ἐπιθυμοῦσα δὲ καὶ Αὐτὴ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν διατήρησιν τῆς εἰρήνης, δέχεται κατ' ἀρχὴν τὴν χορηγητέαν εἰς τὴν Κρήτην αὐτονομίαν, ἀλλ' ἐπιφυλάττει εἰς ἑαυτὴν τὴν ἐλευθερίαν νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τῶν πρεσβευτῶν περὶ τοῦ εἴδους καὶ τῶν λεπτομερειῶν τοῦ πολιτεύματος,διὰ τοῦ ὁποίου ἡ νῆσος θὰ προικισθῇ.»

Ἀλλ' ἐν Ἀθήναις ἄλλος ἔπνεεν ἄνεμος. Ἡ διαχείρησις τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος εἶχε διαφύγει τῶν χειρῶν τῆς κυβερνήσεως, ἐδέσποζον δὲ τῶν σκέψεων αὐτῆς αἱ ἀγυιαί, οἱ δημαγωγοί, ὁ τύπος καὶ ἡ ὑπερευαισθησία τοῦ ἔθνους, ὅπερ ἐμάχετο μὲν ὑπὲρ τῶν δικαίων του καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ διίδῃ ὅτι ὁ ἀγὼν αὐτοῦ ἦν ἀπεγνωσμένος καὶ ὅτι τὰ πάντα ἐστρέφοντο κατ'αὐτοῦ. Ἐν ᾧ ἡ Ἑλλὰς ἠδύνατο νὰ συνθηκολογήσῃ ἐντίμως, τὴν ἀνάγκην φιλοτιμίαν ποιουμένη, καὶ ἀναβάλλουσα δι' ἄλλοτε τὸν ἀγῶνα, ἀρκουμένη εἰς τὴν τιμὴν ὅτι ἔκοψε διὰ τοῦ ξίφους της τὸν τελευταῖον δεσμὸν τὸν συνδέοντα τὴν Κρήτην πρὸς τὸν Σουλτάνον, παρέχουσα διὰ τῆς ἀπαντήσεώς της λαβὴν εὐρείας συζητήσεως περὶ τῆς αὐτονομίας καὶ ἐπιβάλλουσα ἐκείνην, ἣν αὕτη ἐπεθύμει, σώζουσα δὲ τὸ γόητρον αὐτῆς δι' ἐντίμου ὑποχωρήσεως, ἐν Ἀθήναις ἐκράτει πολιτικὴ ἀποτύφλωσις, πᾶσα δὲ ὑποχώρησις ἐθεωρεῖτο ὡς προδοσία ἐθνική. Ἡ ἐπίδοσις τῆς διακοινώσεως ἐθεωρήθη ὡς τιτρώσκουσα καιρίως τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα, ἐν συναυλίᾳ δὲ τύπος, ἀντιπολίτευσις, φανεραὶ καὶ μυστικαὶ ἑταιρίαι, οἱ πάντες τέλος συνεβούλευον ἀντίστασιν μέχρις ἐσχάτων.

Μία δὲ καὶ μόνη ἐφημερίς(*), κηρυχθεῖσα πρὸς στιγμὴν ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς τῆς αὐτονομίας, ἠπειλήθη ἐν τῇ παραζάλῃ ἐκείνῃ τῶν αἰσθημάτων καὶ τοῦ ἐθνικοῦ πυρετοῦ διὰ θραύσεως τῶν πιεστηρίων καὶ τῶν γραφείων αὐτῆς. Ἡ δὲ κατάστασις ἦτο τοιαύτη ψυχολογικῶς, ὥστε ὁ Βουρὲ ἐπέστελλεν ἐξ Ἀθηνῶν εἰς τὴν κυβέρνησίν του ὅτι «ἡ κρίσις δύο καὶ μόνας ἀπεδέχετο διεξόδους, τὸν πόλεμον ἢ ἐπανάστασιν μετὰ πασῶν αὐτῆς τῶν βιαιοτήτων». Καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐννοήσῃ «διὰ τίνων μέσων θὰ ἐδέσποζεν ἡ κυβέρνησις τῶν παθῶν τοῦ ὄχλου, ἐὰν ὑπήκουεν ἁπλῶς ἄνευ ὅρων εἰς τὸ κέλευσμα τῶν δυνάμεων». Πράγματι δὲ τὴν 20 Φεβρουαρίου θορυβῶδες συλλαλητήριον συνεκροτεῖτο ἐν Ἀθήναις, καθ' ὃ ὄχλος ἐπεδείκνυε τὰς ἐπικινδύνους διαθέσεις αὐτοῦ, συγκεντρούμενος ἔξωθεν τῶν ἀνακτόρων καὶ ζητῶν ἐπιμόνως νὰ ἴδῃ τὸν βασιλέα, ἡ δὲ πόλις παρεῖχεν ὄψιν πόλεως ἐπα-

(*) Ἡ «Ἀκρόπολις». Ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς τῆς αὐτονομίας ἀναφανδὸν ἐκηρύχθη καὶ ἡ «Ν. Ἡμέρα» τῆς Τεργέστης, ἥτις, ὡς εἰς ὅλα τὰ ἐθνικὰ ζητήματα, καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἐν διαυγείᾳ πνεύματος ὑπέδειξε τὰ δέοντα γενέσθαι.

ναστατημένης. Φυσιογνωμίαι ἠλλοιωμέναι, βλέμματα τεταραγμένα, κινήσεις νευρικαὶ καὶ συγκεντρώσεις πανταχοῦ εἰς τὰς πλατείας καὶ τὰς ὁδοὺς καθίστων κατάδηλον τὴν ἐκ τοῦ τρωθέντος ἐθνικοῦ αἰσθήματος ἀγανάκτησιν, ἣν οὐδεμία χεὶρ ἱκανὴ εὑρίσκετο ν' ἀναχαιτίσῃ. Ἡ κυβέρνησις ἀπέναντι τῆς καταστάσεως ταύτης ὡμοίαζεν ἀπεγνωσμένον ὁδηγὸν ἐν μέσῳ καταιγίδος. Τὰς δυσχερείας δὲ αὐτῆς ἤρχετο νὰ ἐπαυξήσῃ ἡ παραίτησις τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν Σμόλενιτς, ἐπισυμβᾶσα τὴν 19 Φεβρουαρίου, ἐκ λόγων διαφωνίας πρὸς τὸν πρωθυπουργόν, καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς προκληθεῖσαι συζητήσεις, διότι ὁ παραιτηθεὶς ὑπουργὸς τὴν διαφωνίαν αὐτοῦ ἐν δημοσίαις συνεντεύξεσιν ἐστήριζεν εἰς τὸ ὅτι ἐθεώρει,ὅτι ὁ πρωθυπουργὸς εἰργάζετο ἀνεπαρκῶς πρὸς τὴν στρατιωτικὴν παρασκευὴν τῆς χώρας, καίτοι ὡς λόγον τῆς διαφωνίας αὐτοῦ ἐν τῇ πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν ἐπιστολῇ του ἔφερε τὴν ἄρνησιν ἐκείνου εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ὑπὸ τὸν Βάσσον στρατοῦ. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ἀντεκατεστάθη πάραυτα διὰ τοῦ συνταγματάρχου τοῦ μηχανικοῦ Ν. Μεταξᾶ,ἄλλοτε ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν. Οὗτος δὲ τὴν ἐπιοῦσαν προέβαινεν εἰς τὴν πρόσκλησιν τεσσάρων ἔτι ἡλικιῶν τῆς ἐφεδρείας ὑπὸ τὰ ὅπλα, αἵτινες μετὰ τῶν προηγουμένως προσκληθεισῶν ἀνήρχοντο εἰς ὀκτώ. Καὶ ταὐτοχρόνως ὁ ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν ἐκάλει ἔτι μίαν ἡλικίαν ἐκ τῶν ἐργατῶν τῆς θαλάσσης πρὸς συμπλήρωσιν τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου καὶ ἐκινητοποίει τὰ πλεῖστα τῶν σκαφῶν. Ἐν ᾧ δὲ συμβούλια ὑπουργικὰ ἐπὶ συμβουλίων συνεκροτοῦντο ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τῆς πρὸς τὰς δυνάμεις ἀπαντήσεως, ὁ ἑλληνικὸς λαός, ὅστις μετ' ἀγωνίας ἀνέμενε νὰ ἴδῃ ὁποία θὰ ἦτο ἡ ἀπάντησις αὕτη,ἤλπισε διὰ μίαν ἔτι φορὰν ἐπὶ τὴν μετατροπὴν τῆς τύχης καὶ τῆς πείσμονος στάσεως τῆς διπλωματίας, στηριζόμενος ἐπὶ τῶν ἀπείρων ἐνδείξεων συμπαθείας, τῶν καταφθανουσῶν ἐξ ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν κέντρων ἐκ μέρους τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καὶ πρὸ πάντων ἐκ τῆς χώρας ἐκείνης, ἐπὶ τὰ φιλελεύθερα αἰσθήματα τῆς ὁποίας πάντοτε ἐστηρίχθη. Τὴν μεγίστην δ' ἔνδειξιν τῶν συμπαθειῶν τούτων ἀπετέλεσε τὸ πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλέα τηλεγράφημα ἑκατὸν καὶ πλέον Ἄγγλων βουλευτῶν, ἐκφραζόντων τὰ αἰσθήματα αὐτῶν διὰ τὴν στάσιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο εἶχεν ὡς ἑξῆς·

ΛΟΝΔΙΝΟΝ 21 Φεβρουαρίου.

Πάντες ἡμεῖς οἱ ὑπογεγραμμένοι, μέλη τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτή-

των, λαμβάνομεν τὸ θάρρος νὰ ὑποβάλωμεν τῇ Υ. Μ. τὰ αἰσθήματα ἡμῶν διὰ τὴν ὑπηρεσίαν, ἣν ἡ Κυβέρνησις τῆς Υ. Μ. παρέχει εἰς τὸν πολιτισμὸν ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ, νὰ ἐκφράσωμεν δὲ τὰς διακαεῖς ἡμῶν ἐλπίδας περὶ τῆς μελλούσης τύχης καὶ εὐημερίας τοῦ Ὑμετέρου Βασιλείου.

(Εἵποντο αἱ ὑπογραφαὶ) (*)

Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο διεβιβάσθη μετὰ τῆς ἑξῆς σημειώσεως τοῦ ἐν Λονδίνῳ Ἕλληνος ἐπιτετραμμένου· «Εἰμὶ ἐντεταλμένος ὑπὸ ἑκατοντάδος μελῶν τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων νὰ διαβιβάσω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα τὸ ἑπόμενον ἄγγελμα καὶ νὰ γνωρίσω τῇ Υ. Μ., ὅτι αἱ ὑπογραφαί, ὡρισμένως περιορισθεῖσαι εἰς μίαν ἑκατοντάδα, συνελέγησαν ἐντὸς τριῶν μόνον ὡρῶν· ἂν δὲ ὑπῆρχε χρόνος ὁ κατάλογος οὗτος θὰ ἐξετείνετο πολὺ εὐρύτερον. Ἡ Υ. Μ. θέλει παρατηρήσει τὰ ὀνόματα πρώην ὑπουργῶν τοῦ Στέμματος, ὡς καὶ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ «Ἡμερησίου Χρονογράφου».

Εἰς τὸ τηλεγράφημα τῶν ἄγγλων βουλευτῶν ὁ βασιλεὺς ἀπήντησεν διὰ τῶν ἑξῆς :

«Εὐγενεῖς κύριοι !

«Δεχθῆτε παρακαλῶ τὰς ἐγκαρδίους εὐχαριστίας μου διὰ τοὺς ὡραιοτάτους λόγους συμπαθείας ὑπὲρ τοῦ ἡμετέρου ἀγῶνος ὑπὲρ φιλανθρωπίας, πίστεως καὶ ἐλευθερίας. Οὐδὲν ἔσται προσφιλέστερον ἐν

(*) Τὸ τηλεγράφημα ἔφερε τὰς ἑξῆς ὑπογραφάς :

Οἱ ἐντιμότατοι : Ἐρβέρτος Γλάδστων, Δίλκε, Μουνδέλλα, πρώην ὑπουργοί, Βὲρτ Βούδαλλ, Κέϊδ, Βρόδχουρστ, Σόου, Ῥόβερτσον, Λαβουσέρ, Διλλόν, Δάβιττ, Βούρνς, Βίρρελλ, Μόγκ, Στάγχοπ, Στήβενσον, Πρίστλυ, Λύελλ, Ὄουεν, Θωμᾶς Μόργαν, Ῥέκιλτ, Δόνελαν, Ὄκελλυ, Φλάβιν, Πράϊς, Ῥόβσον, Γκούρλεϋ, Πίκαρδ, Ρ. Βάλας, Ὀκέννα, Φένοϋϊκ, Β. Τζόνες, Ἔβανς, Βαίνβριδζ, Κίλβριδ, Μόρτων, Ὀκόννορ, Ἀβραάμ, Χ. Οὔϊλσων, Χέδερβικ, Πίριε, Ὄρεβαν, Γόδδαρδ, Ρ. Βάλας, (2) Β. Τζόνες, Σόουτταν, Νόρτων, Δάουτη, Γρίφιθς, Λάουγ, Κ. Μόρλεη, Γουδχάους, Δαλζιέλ, Μ. Δάβιες, Οὐάρνερ, Ρ. Δάβιες, Γοὺδς, Ὑόξαλλ, Κνόξ, Πάρνελλ, Δάλυ, Καρμίχαελ, Σόου, Σέγγ, Βάϋλεϋ, Οὐΐλσων, Α. Θωμᾶς, Βρίγγ, Κάμερον, Σούλλιβαν, Ἄμβροζ, Ὄκλεοδ, Ὄβριεν, Ἔλις, Ἔβανς, Τ. Ὄουεν, Κ. Σλόου, Ὀμάλλεϋ, Λόγαν, Γεώργιος Λέβις, Σφόζελλ, Στράχεϋ, Βάρλοου, Οὐΐλλιαμς, Κήρλεϋ, Γόρδων, Ι. Οὐΐλσων, Κάννιγγ, Φόολλερ, Ἄουστιν, Ξ. Ὄβριεν, Φλὺνν, Σάμουελ, Ὀκνεϊελλ, Μίγες, Μόνταγου, Κόλβιλλ.

Ἂς εἰμπορούσαμεν μόνον νὰ ἔλθωμεν! Μόνον οἱ ζωντανοὶ εἶνε κωφοί!»

«Τοῦ κάκου, τοῦ κάκου! Ἄλλας χορδὰς πλήξατε! Ὁ ἱπποτισμὸς ξεθυμαίνει καθὼς τὸ ξετάπωτο κρασί. Ἂς ἔλθουν τὰ ἀχαλίνωτα Τουρκικὰ στίφη νὰ βάψουν τὰς κλασικὰς ταύτας θαλάσσας ἐρυθρᾶς. Ἡ καθεμία Δύναμις εἶνε ἀγενὲς παίγνιον τοῦ φόβου, φοβοῦνται ἡ μία τὴν ἄλλην καὶ ὅλαι καθεμιά.

«Γεμίσατε τὸ ποτῆρι κρασὶ ἀπὸ φραγκοστάφυλα! Τὸ σταφύλι δὲν εἶνε κατάλληλον διὰ τοιαύτας ὑποθέσεις. Τὸ κρασὶ ἔκαμε θεῖον τὸ τραγοῦδι τοῦ Ἀνακρέοντος· ἀλλὰ διὰ τοὺς σημερινοὺς νέους μας ποῦ τραγουδοῦν, ἁρμόζει τὸ ὑδρόμελι ποῦ ἔπινεν ὁ μέγας βασιλεὺς Ξέρξης. Ὡς ὑδρόμελι ῥέει τὸ αἷμα ἀπὸ τὰς φλέβας τῶν νεωτέρων.»

Ἐν ᾧ δὲ ἡ διακοίνωσις τῶν δυνάμεων ἐπεδίδετο ἐν Ἀθήναις, οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ φιλελευθέρου κόμματος ἐν Λονδίνῳ συνήρχοντο εἰς συμβούλιον ἔν τινι τῶν αἰθουσῶν τοῦ κοινοβουλίου, ὅπως διασκεφθῶσι περὶ τῆς προτάσεως τοῦ λόρδου Σώλσβαρυ, τῆς ἀφορώσης εἰς τὴν λύσιν τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος. Καὶ μετὰ τὰς δηλώσεις αὐτοῦ περὶ τῆς ἐπιτευχθείσης συμφωνίας τῶν Δυνάμεων ἡ ἀντιπολίτευσις τῶν φιλελευθέρων ἐξέδιδε προκήρυξιν πρὸς τὸν λαὸν ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τοῦ λόρδου Σώλσβαρυ εἰς τὸ κρητικὸν ζήτημα. Τὴν δὲ 21 Φεβρουαρίου,κατόπιν προκηρύξεως πρὸς τὸν ἀγγλικὸν λαὸν τοῦ Κρητικοῦ κομιτάτου τοῦ Λονδίνου, πολυπληθὲς συλλαλητήριον συνεκροτήθη αὐτόθι, εἰς τὸ ὁποῖον παρέστησαν πλὴν τῶν ἄλλων, πλεῖστα μέλη τοῦ ἀγγλικοῦ κοινοβουλίου, πρῴην ὑπουργοί, πρόσωπα ἐξέχοντα ἔν τε τῇ πολιτείᾳ καὶ τῇ διπλωματίᾳ καὶ οἱ σπουδαιότεροι τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἐγχωρίου καὶ τοῦ ξένου τύπου. Τὸ συλλαλητήριον διεμαρτυρήθη μετ' ἀγανακτήσεως κατὰ τῆς χρήσεως τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου πρὸς ἐκβίασιν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Κρητῶν πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ Μεγάλου Δολοφόνου (*). Κατήγγειλε τὴν πρότασιν τοῦ Σώλσβαρυ, ὅπως ἀποσυρθῇ ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς καὶ ἀφήσῃ οὕτω τοὺς κατοίκους εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ,καὶ ἐζήτησαν ὑπὲρ τῶν Κρητῶν τὸ δικαίωμα νὰ κανονίζωσι τὰς ἰδίας αὐτῶν πολιτικὰς τύχας. Ἀπεδέχθη τὴν ἀρχὴν τοῦ Γλάστωνος ὅτι ἡ μόνη λύσις τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος συνίσταται εἰς τὴν κατάργησιν τῆς τουρκικῆς διοικήσεως. Καὶ ἐξέφρασεν ἐν τέλει τὸν ἐνθουσιασμόν του καὶ τὴν συμπά-

(*) Οὕτως ὠνόμασε τὸν Σουλτάνον ὁ Γλάδστων.

θειάν του πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν βασιλέα τῶν Ἑλλήνων». Τὸ Συλλαλητήριον τοῦτο ἐπανελήφθη τῆς 23 Φεβρουαρίου, παραμονὴν τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ἔληγεν ἡ πρὸς τὴν Ἑλλάδα δοθεῖσα προθεσμία, ἐν τῷ Χάϊδ Πάρκ τοῦ Λονδίνου, ὅπου ἔλαβον μέρος ἑκατὸν περίπου χιλιάδες ἀνθρώπων. Τριάκοντα ῥήτορες ἔλαβον τὸν λόγον καὶ ὡμίλησαν, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι μέλη τοῦ κοινοβουλίου. Ὁλόκληρον τὸ ἄλσος τοῦ Χάϊδ—Πάρκ ἀντήχει καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ συλλαλητηρίου ἐκ τῶν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ βασιλέως Γεωργίου ζητωκραυγῶν. Καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς διαρκείας τοῦ συλλαλητηρίου ἡ τουρκικὴ πρεσβεία ἐφρουρεῖτο ἰσχυρῶς, ἐκ φόβου μὴ τὸ παρωργισμένον ἀγγλικὸν πλῆθος προβῇ εἰς προσβολήν τινα κατ' αὐτῆς. Τὸ παράδειγμα δὲ τῆς ἀγγλικῆς πρωτευούσης ἐμιμήθησαν καὶ ἄλλαι μεγαλοπόλεις τῆς Ἀγγλίας, αἵτινες προέβησαν ὡσαύτως εἰς φιλελληνικὰς διαδηλώσεις ἐναντίον τῶν καταπιεστικῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα αἱ δυνάμεις ἠπείλουν νὰ ἐφαρμώσωσι κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Τοιαύτην δὲ ἐντύπωσιν προὐξένησεν ἡ φιλελληνικὴ αὕτη κίνησις ἐν τῇ πατρίδι τοῦ Βύρωνος, ὥστε οἱ συντηρητικοὶ ἐπετέθησαν κατὰ τῆς στάσεως τῶν φιλελευθέρων καὶ ἐχαρακτήριζον ὡς ἐπιβλαβὲς διὰ τὰ ἀγγλικὰ συμφέροντα τὸ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος κίνημα, τὸ ὁποῖον ἡ ὑπὸ τὸν Ἄρκουρτ ἀντιπολίτευσις διωργάνωσε καθ' ὅλην τὴν Ἀγγλίαν. Ὁ δὲ λόρδος Σώλσβαρυ ἀγορεύων δὲν ὤκνησε νὰ δηλώσῃ ὅτι «ὁ ἀγὼν τῶν Κρητῶν ἦτο συμπαθὴς εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ἀλλ' ὅτι πρὸς τὸ παρὸν μόνον τὸ αὐτόνομον πολίτευμα εἶνε δυνατὸν διὰ τὴν νῆσον Κρήτην». Καὶ εἰς ἐπικουρίαν αὐτοῦ ἤρχοντο αἱ δηλώσεις τοῦ λόρδου Μπάλφουρ, ὅστις προσέθετε ὅτι «ἡ προσάρτησις τῆς Κρήτης εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰς παρούσας περιστάσεις θὰ ἦτο ἔργον ἐπικίνδυνον. Οἱ Ἕλληνες δύνανται νὰ χαίρωνται, διότι αἱ προσπάθειαί των κατέληξαν εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῆς αὐτονομίας τῆς νήσου Κρήτης, καὶ ὀφείλουσι νὰ ἐννοήσωσιν ὅτι τὸ καθῆκον αὐτῶν εἶνε ἤδη νὰ ἐγκαταλείψωσιν αὐτήν». Ἡ δὲ ἀγγλικὴ κυβέρνησις συμφώνως πρὸς τὰς δηλώσεις ταύτας καὶ ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ, ὅπως μὴ ἀναγκασθῇ νὰ συμμετάσχῃ τῶν κατ' αὐτῆς μέτρων τῆς συναυλίας, ἧς δὲν ἠδύνατο ν' ἀπομακρυνθῇ, δὲν ἔπαυε δίδουσα συμβουλὰς εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τοῦ ἐπισήμου αὐτῆς ὀργάνου, ἐπικειμένης τῆς εἰς τὴν διακοίνωσιν τῶν δυνάμεων ἀπαντήσεως. Ὑπὸ μίαν ἔποψιν, ἔγραφεν ἡ «Σημαία», τὸ τολμηρὸν διάβημα τοῦ Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ δικαιολογηθῇ διὰ τῆς λαμπρᾶς ἐπιτυ-

χίας του. Οὐδέποτε ἄχρι τοῦδε ὑπῆρξε τοιαύτη εὐκαιρία,ὅπως λυθῇ τόσον εὐοιώνως ἓν τῶν δυσχερεστέρων προβλημάτων τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας. Ἀπόκειται εἰς τὸν Βασιλέα Γεώργιον καὶ τοὺς συμβούλους του νὰ δείξωσιν,ἂν δὲν θὰ συμπληρώσωσι τὸ κατόρθωμά των ἐπωφελούμενοι τῆς εὐκαιρίας ν' ἀποχωρήσωσι μετ' ἀθίκτου τιμῆς. Ἔπαιξαν τολμηρῶς καὶ ἐκέρδισαν. Θὰ ὑποπέσωσιν εἰς τὸ σφάλμα τοῦ χαρτοπαίκτου, νὰ θυσιάσωσι τὰ κέρδη των ἐξακολουθοῦντες νὰ παίζωσιν ἐπὶ μακρόν; Φρόνησιν καὶ κῦρος μέγα ἔδειξεν ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος, συγκρατῶν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον τοὺς ὑπηκόους του ἀπέναντι τῶν προκλήσεων τῆς τουρκικῆς τυραννίας ἐν Κρήτῃ.Ἡ πολιτική, ἣν σήμερον ἀνέλαβεν ἐξηγεῖται μόνον ὡς συμβολὴ ὑπὲρ τῆς εἰρήνης. Ἐὰν ἀπροσδοκήτως ἐβίασε τὰς χεῖρας τῶν Δυνάμεων καὶ ἔδωκεν ἀποτόμως τέλος εἰς τοὺς δισταγμοὺς τοῦ Σουλτάνου, ὅλα ταῦτα πρὸς τιμήν του θὰ ἀναγράψῃ ἡ ἱστορία.Ἀλλ'ἔχει ἀκόμη νὰ δώσῃ τὸ τελευταῖον τεκμήριον τῆς γενναιότητος. Τοιοῦτος ὀξυδερκὴς ἡγεμὼν δὲν δύναται νὰ παρίδῃ τὸν ἀφόρητον χαρακτῆρα τῆς θέσεως ἐν Κρήτῃ, ἐὰν ὁ συνταγματάρχης Βάσσος ἐξουσιοδοτηθῇ νὰ ἐπιμείνῃ εἰς τὸ πρόγραμμα μὲ τὸ ὁποῖον ἤρχισεν. Ἀρκετὰ τολμηρὸν ἦτο ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἰσέβαλεν εἰς τὸ ἔδαφος τοῦ Σουλτάνου ἄνευ κηρύξεως πολέμου καὶ ἄνευ ἐντολῆς τῶν Δυνάμεων· ἀλλὰ τὸ νὰ διατηρήσῃ τὴν θέσιν της ὡς ἐπιδρομεύς, ἀφοῦ τὰ μεγάλα εὐρωπαϊκὰ Κράτη εἰσῆλθον καὶ ἔλαβον τὴν θέσιν τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως, εἶνε ἀνωμαλία,ἥτις δύναται νὰ ἐπιτραπῇ μόνον εἰς τὸ ἐλαφρὸν μελόδραμα. Τί ἄρα θὰ ἐκέρδιζεν ἡ Ἑλλὰς ἐὰν ἡ Τουρκία ἀπήντα δι' ἐχθροπραξιῶν ἐναντίον της ; Ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ καὶ τῇ διαφθορᾷ τῆς Ὀθωμανικῆς Διοικήσεως ὑπάρχει ἐγγύησίς τις, ὅτι ἔνοπλος σύγκρουσις ταχέως δὲν θὰ συμβῇ. Καὶ ὅμως εἴδομεν ἐκπληκτικὰ παραδείγματα τῆς ἐκτάκτου ἐπιτυχίας. μεθ' ἧς οἱ Τοῦρκοι στρατηγοὶ εὗρον ἄλλοτε ἐξ ἀμηχάνων πόρους. Πόλεμος παρὰ τὰ Μακεδονικὰ σύνορα θὰ ἐπετάχυνεν ἀναμφιλέκτως τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐκείνην σύγκρουσιν, ἣν φρίττουσιν οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες.Οὐδεμία συναυλία τῶν Δυνάμεων θὰ ἠδύνατο ν' ἀντιστῇ εἰς τὴν ἔντασιν,ἣν θὰ ἐπέφερε τοιαύτη ἀνακίνησις τοῦ Βαλκανικοῦ ζητήματος. Ἐὰν ἡ Ἑλλὰς εἶνε ἀρκετὰ ἄφρων,ὥστε ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸν κίνδυνον τῶν ἐχθροπραξιῶν δι' ἑαυτήν, ἡ ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντηρήσεως θὰ ἐβίαζε τὰς Δυνάμεις νὰ τὴν περιστείλωσιν».

Ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις εὑρίσκετο ἐν τούτῳ ἐν τῇ ἀληθείᾳ καὶ ἡ

διπλωματία, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι οὐδέποτε ὡμήλησε διὰ γλώσσης οὕτω ἀπεριστρόφου καὶ ἀπροκαλύπτου. Ἡ ὁδὸς τὴν ὁποίαν ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσῃ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἦτο τόσον φανερά, ὥστε ἀπορίας ἄξιον εἶνε πῶς ἀπεμακρύνθη καὶ ἀπεπλανήθη αὐτῆς. Ἂν ὑπῆρξε μέχρι τοῦδε στιγμὴ ἀκμῆς διὰ τὸ μικρὸν βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, ἡ στιγμὴ αὕτη ἦτο ἡ προκειμένη, καθ' ἣν τὸ μικρὸν κράτος ὑπερμαχοῦν τοῦ δικαίου καὶ προστατεῦον τοὺς ὁμοφύλους αὐτοῦ,ἐχειρίζετο τὸ κρητικὸν ζήτημα ὡς μεγάλη δύναμις, διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου αὐτοῦ εἰς Κρήτην. Κατώρθωσε διὰ τῆς τόλμης καὶ τῆς γοργότητος τῆς κινήσεως τῶν ναυτικῶν αὐτοῦ δυναμένων νὰ προκαλέσῃ τὴν προσοχὴν τοῦ κόσμου. Κατώρθωσε πρώτην φορὰν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ ὡς κράτους ν' ἀποδείξῃ ὅτι εἶχε τὴν θέλησιν καὶ τὴν δύναμιν νὰ προστατεύσῃ τοὺς ὁμοφύλους αὐτοῦ. Ἐπέτυχε νὰ κάμῃ πιστευτόν, ὅτι καί τοι μικροσκοπικὸν καὶ πενέστατον, καί τοι ἐν χρεωκοπίᾳ διατελοῦν, εἶχε τὴν ἠθικὴν δύναμην νὰ προασπισθῇ τὰ συμφέροντα αὐτοῦ καὶ νὰ ἐπιτελέσῃ τὸν προορισμόν του. Διὰ δὲ τῆς εἰσβολῆς αὐτοῦ εἰς τὴν χώραν τοῦ Σουλτάνου καὶ τῆς βίας, εἰς ἣν ἠνάγκασε αὐτὸν νὰ ὑποκύψῃ, οὕτως ὥστε νὰ μὴ ἀποστείλῃ στρατὸν εἰς Κρήτην, νόμῳ ἀνήκουσα αὐτῷ, ἐξύψωσεν τὸ γόητρον τοῦ ἐν Τουρκίᾳ ἑλληνισμοῦ καὶ κατέστησε τὴν θέσιν αὐτοῦ περίβλεπτον. Τὰ ὠφελήματα ταῦτα ἦσαν τοιαῦτα, ὥστε κατ' οὐδένα λόγον ἡ Ἑλλὰς ὤφειλε νὰ διακινδυνεύσῃ αὐτά. Ἀφ' οὗ δὲ εἶδε τὴν Εὐρώπην μὴ παρεσκευασμένην διὰ τὴν λύσιν τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, τρέμουσαν δὲ πρὸ τῶν ἀναποφεύκτων κινδύνων, τοὺς ὁποίους θὰ συνεπέφερεν εὐρωπαϊκὸς πόλεμος διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ δόγματος τῆς ἀκεραιότητος εἰς ἓν οἱονδήποτε σημεῖον τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, ἐγνώριζε δὲ καὶ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῆς κατάστασιν, ἣν ἐκάλυψεν ἡ ἀλουργίς, ἣν περιεβλήθη διὰ τῆς τολμηρᾶς ἐπεμβάσεώς της, ὤφειλε ταχέως νὰ διεξέλθῃ θέσεως δυσκόλου μετὰ γοήτρου καὶ τιμῆς, ὑποχωροῦσα εἰς τὴν θέλησιν τῆς Εὐρώπης καὶ εὑρίσκουσα διὰ τῆς αὐτονομίας λύσιν ἑλληνικήν, σώζουσαν τὰ προσχήματα τῶν συνθηκῶν.

Δυστυχῶς διὰ τῆς τυφλῆς πεισμονῆς, ἥτις ἐκράτει ἐν Ἀθήναις τὰ ὠφελήματα ταῦτα παρωράθησαν καὶ ἀπεφασίζετο ἡ ἀπεγνωσμένη κατὰ τῆς Εὐρώπης ἀντίστασις, καὶ ὁ πόλεμος, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ Ἑλλὰς ἥκιστα ἦτο παρεσκευασμένη. Τὴν 24 Φεβρουαρίου, ληγούσης τῆς

ὑπὸ τῶν δυνάμεων τεθείσης προθεσμίας, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπήντα ὡς ἑξῆς εἰς τὴν διακοίνωσιν αὐτῶν.

Κύριε πρέσβυ,

Ἔλαβον τὴν ὑπὸ ἡμερομηνίαν 18 Φεβρουαρίου (2 Μαρτίου) διακοίνωσιν, ἣν μοὶ μετεδώκατε τὴν τιμὴν νὰ μοὶ ἀπευθύνητε κατὰ διαταγὴν τῆς Κυβερνήσεώς σας.

«Ἡ Βασιλικὴ Κυβέρνησις ἐμελέτησε τὰ δι' αὐτῆς ἀνακοινωθέντα μέτρα μετὰ πάσης τῆς ἐπιστασίας, ἣν ταῦτα ἐπέβαλλον. Ἐπειδὴ δὲ τὰ μέτρα ταῦτα εἰσὶν ἐξόχως σοβαρὰ διὰ τὰ ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα θέλουσιν ἐπέλθει ἐξ αὐτῶν, ἡ Κυβέρνησις τῆς Α. Μεγαλειότητος κρίνει καθῆκον αὐτῆς πρὸς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις νὰ ὑποβάλῃ εἰς αὐτὰς τὴν ἐπ' αὐτῶν γνώμης της, ἥτις τυγχάνει πόρισμα μακρᾶς πείρας καὶ ἐξηκριβωμένης γνώσεως τῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης.

«Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις πεπεισμένη περὶ τῶν αἰσθημάτων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ περὶ τοῦ ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως τῆς γενικῆς εἰρήνης ἐνδιαφέροντος αὐτῶν, δὲν θέλει παραγνωρίσει οἷον ἡ Ἑλλὰς ἔχει ἕνεκα τούτου καθῆκον, διότι καὶ αὕτη θερμὸν ἔχει ὡσαύτως πόθον, ἵνα συντελέσῃ, ἵνα διατηρηθῇ ἡ εἰρήνη καὶ διασωθῶσιν ἀπὸ τῆς ἐντελοῦς καταστροφῆς οἱ πληθυσμοὶ τῆς Νήσου, τῆς διὰ σκληρῶν δοκιμασιῶν διελθούσης καὶ τοσάκις δεκατισθείσης.

«Ἀλλὰ δυστυχῶς κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην οὐδὲ διὰ τοῦ νέου κυβερνητικοῦ συστήματος τῆς αὐτονομίας, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὰ ἀνακοινωθέντα μοι, ἔτυχε τῆς ἐπιδοκιμασίας τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, θέλει ἐκπληρωθῆ ὁ εὐγενὴς σκοπὸς αὐτῶν, ὡς δὲν ἐπετεύχθη καὶ διὰ τῶν διαφόρων ἄλλων διοικητικῶν συστημάτων, τὰ ὁποῖα ἀλληλοδιαδόχως καὶ ἀτελεσφορήτως ἐθεσμοθετήθησαν καὶ ἐδοκιμάσθησαν ἐπὶ τῆς Νήσου.

«Ἡ Κρήτη δὲν τυγχάνει σήμερον τὸ πρῶτον ἐν ἐπαναστάσει, ἀλλὰ τὰ δεινὰ τῆς ἀναρχίας ἑξάκις κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐκλόνισαν τὴν ὕπαρξιν αὐτῆς· ἂν δὲ καὶ διὰ τοῦ νέου κυβερνητικοῦ συστήματος δὲν ἐπιτευχθῇ ὁριστικῶς ἡ ἀποκατάστασις τῆς τάξεως ἐπὶ τῆς νήσου, ἡ ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δὲν ἔχει ἀμφιβολίαν, ὅτι δὲν θέλει τεθῇ τέρμα εἰς τὴν κρατοῦσαν κατάστασιν, εἰς ἣν περιήχθη ἡ νῆσος. Ἡ ἀναρχία θέλει ἐξακολουθήσει νὰ καταστρέφῃ τὴν χώραν ἐκείνην, τὸ πῦρ δὲ καὶ ὁ σίδηρος ἐν ταῖς χερσὶ τετυφλωμένου φανατισμοῦ, θέλει

ἐπίσης ἐξακολουθήσει τὸ ἔργον τοῦ ἐξολοθρευμοῦ λαοῦ, ὅστις βεβαίως δὲν εἶναι ἄξιος τοιαύτης τύχης.

«Ἀφοῦ δὲ τοιαῦτα προβλέπομεν, ὅτι ἔσονται τ' ἀποτελέσματα τῆς ἐφαρμογῆς καὶ τοῦ νέου Κυβερνητικοῦ συστήματος, μεγάλην θέλομεν ὑπέχει εὐθύνην, ἂν δὲν παρεκαλοῦμεν τὰς Μεγάλας Δυνάμεις νὰ μὴ ἐπιμείνωσιν εἰς τὸ εἰρημένον σύστημα, ἀλλὰ νὰ ἀποδώσωσιν εἰς τὴν Κρήτην, ὅ,τι αὕτη εἶχεν ἀποκτήσει ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἀποτελουσῶν τὸ Ἑλληνικὸν Βασίλειον ἐπαρχιῶν, καὶ νὰ ἐπαναγάγωσιν αὐτὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκε καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Καποδιστρίου, τοῦ πρώτου Κυβερνήτου τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.

«Ὅταν πρὸ μικροῦ διεδραματίζοντο ἐν Χανίοις αἱ σφαγαὶ καὶ οἱ ἐμπρησμοί, ὅταν αἱ χριστιανικαὶ οἰκογένειαι τοῦ Ἡρακλείου ἐλιποψύχουν πρὸ τῆς σπάθης τοῦ μουσουλμανικοῦ ὄχλου, ὅστις δὲν ἐπέτρεπεν αὐταῖς νὰ φυγαδευθῶσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἥτις προωρίσθη νὰ παράσχῃ ξενίαν εἰς τὰς δυστυχεῖς ταύτας ὑπάρξεις, ἐσπάρασσε τῆς χώρας τὴν συνείδησιν ἡ ἀνάμνησις τῆς εὐθύνης, ἣν ἀνελάβομεν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος συμβουλεύσαντες καὶ πείσαντες τοὺς Κρῆτας νὰ καταθέσωσι τὰ ὅπλα. Τοιοῦτον ἔργον κατεστάθημεν ἀνίκανοι νὰ ἀναλάβωμεν καὶ αὖθις, καὶ ἂν ἠθελόμεν τὸ ἀναλάβει, ἡ πρὸς τοὺς Κρῆτας φωνὴ ἡμῶν ἤθελεν εἶσθαι πάντως ἀσθενής, οὐδὲ ἤθελε φθάσει ὁ ἦχος αὐτῆς μέχρι τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ.

«Ἀφοῦ δὲ διὰ τοῦ συστήματος τῆς αὐτονομίας δὲν θέλουσι κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην ἐπιτευχθῆ οἱ σκοποὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, εἶναι κατάδηλον, ποία θέλει εἶσθαι τῆς δυστυχοῦς νήσου ἡ κατάστασις ἀπὸ τῆς σήμερον μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ νέου συστήματος, ἂν αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἤθελον ἐπιμείνει εἰς αὐτό. Διὰ τοῦτο δὲν διστάζομεν ἐν ὀνόματι τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῆς εἰρηνοποιήσεως τῆς νήσου, ὑπὲρ ἧς ἐργάζονται αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, νὰ ποιήσωμεν ἔκκλησιν ἐνώπιον αὐτῶν περὶ τοῦ ἑτέρου μέτρου, ἐφ' οὗ αὗται συνεφώνησαν, καὶ δι' οὗ καλούμεθα νὰ ἀνακαλέσωμεν τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις ἡμῶν. Ἀληθῶς, καὶ ἐὰν ἕνεκα τῆς εἰς τὰ ὕδατα τῆς Κρήτης παρουσίας τῶν ἡνωμένων στόλων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων δὲν ἤθελε κριθῆ ἀναγκαία ἡ ἐκεῖ παρουσία πάντων τῶν ἐν Κρήτῃ ναυλοχούντων πλοίων τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, ἐπὶ τῇ πεποιθήσει ὅτι οἱ ἡνωμένοι στόλοι δὲν ἤθελον ἐπιτρέψει τὴν εἰς τὴν νῆσον μεταβίβασιν τουρκικῶν

στρατευμάτων, ἡ διαμονὴ ὅμως ἐπὶ τῆς νήσου τοῦ ἐπ' αὐτῆς ὑπάρχοντος ἡμετέρου στρατοῦ μᾶς ἐνδείκνυται ὡς ἀναγκαία ὑπ' αὐτῆς τῆς φιλανθρωπίας, καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ συμφέροντος τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς τάξεως ἐν αὐτῇ, ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλεται ἡμῖν νὰ μὴ ἐγκαταλίπωμεν τὸν Κρητικὸν λαὸν εἰς τὴν διάκρισιν οὐδὲ τοῦ φανατισμοῦ τῶν ἰθαγενῶν Μουσουλμάνων, οὐδὲ τοῦ μετ' αὐτῶν πάντοτε μεμελετημένως συμπράξαντος τουρκικοῦ στρατοῦ. Ἂν μάλιστα ὁ στρατὸς ἡμῶν οὗτος ἠξιοῦτο τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ ἀνετίθετο αὐτῷ ἡ ἐντολὴ τῆς εἰρηνοποιήσεως τῆς νήσου, ἤθελε πιστῶς καὶ ταχέως ἐκπληρωθῇ ἡ περὶ τούτου ἐπιθυμία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, καὶ ἤθελε κατασταθῇ δυνατὸν νὰ ἀκουσθῶσιν ὑπ' αὐτῶν μετὰ τοῦτο αἱ εὐχαὶ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὅπως συμφώνως πρὸς ταύτας κανονισθῇ ἡ τύχη αὐτοῦ.

«Τὰ ἐν Κρήτῃ ἐπὶ τοσαύτας δεκάδας ἐτῶν διαδραματιζόμενα περιοδικῶς συγκινοῦσιν ἑκάστοτε τὸν ἑλληνικὸν λαὸν καὶ διακόπτουσι πᾶσαν τὴν ἐν τῷ Βασιλείῳ κοινωνικὴν ἐργασίαν καὶ ἀνατρέπουσι τὴν οἰκονομίαν τοῦ Κράτους. Καὶ ἂν ἐλησμονοῦμεν ὅτι ἐσμὲν ὁμόθρησκοι, ὅτι ἐσμὲν ὁμόφυλοι καὶ ὅμαιμοι τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὀφείλομεν νὰ μὴ ἀποσιωπήσωμεν πρὸς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις, ὅτι δὲν ἀντέχει πλέον τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος ὑπὸ τοιούτους κλονισμούς, καὶ νὰ ὑποβάλωμεν ἔκκλησιν εἰς τὰ γενναῖα αἰσθήματα αὐτῶν, ὅπως ἐπιτραπῇ, εἰς τὸν Κρητικὸν λαὸν νὰ ἀποφανθῇ, πῶς ἐπιθυμεῖ νὰ κυβερνᾶται».

Τὴν μακροσκελῆ ταύτην διακοίνωσιν καὶ τὴν περὶ δημοψηφίσματος πρότασιν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις συνεπλήρωσεν αὐθημερὸν διὰ προφορικῆς διακοινώσεως, ἥτις εἶχεν ὡς ἑξῆς κατὰ τὸ κείμενον τοῦ τηλεγραφήματος τοῦ ἀπευθυνθέντος εἰς τοὺς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπους αὐτῆς. «Εἰς ἀπάντησιν τῆς διακοινώσεως, τῆς ἀπευθυνθείσης ὑπὸ τῶν Μεγάλων δυνάμεων πρὸς τὴν Βασιλικὴν Κυβέρνησιν, θεωρῶ καθῆκον μου, νὰ σᾶς πληροφορήσω : 1ον) ὅτι ἡ βασιλικὴ κυβέρνησις, προτείνουσα ὅπως αἱ μεγάλαι Δυνάμεις δώσωσιν ἐντολὴν εἰς τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα ἐν Κρήτῃ, θὰ ἔβλεπεν εὐχαρίστως τὰ ἀγήματα τῶν στόλων τῶν Δυνάμεων συμπράττοντα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐντολῆς ταύτης μετὰ τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων, ἐὰν αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις συνήνουν εἰς τοῦτο. 2ον) Ἂν ἡ ἀρχὴ τοῦ δημοψηφίσματος ἐν Κρήτῃ ἐγίνετο δεκτή, δὲν θὰ ἀντετείναμεν, ὅπως ἡ Κρήτη μείνῃ ὑπὸ

τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου μέχρι τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ μέτρου τοῦ δημοψηφίσματος. Σκουζές».

Ἡ ἀπάντησις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως δὲν ἦτο ἐκείνη, ἣν ἀνέμενον αἱ δυνάμεις. Περιεῖχεν ἐν ἑαυτῇ τὴν ἄρνησιν τῆς ἀνακλήσεως τοῦ στρατοῦ, καί τοι ὑπὸ ἑλληνικὴν ἔποψιν ἦτο εὔγλωττος ὑπεράσπισις τῶν δικαίων τῆς Ἑλλάδος καὶ ὡμίλει τὴν γλῶσσαν τῆς ἀληθείας, παριστῶσα τὴν δυσχερῆ θέσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπέναντι τῶν ἐν Κρήτῃ διαδραματιζομένων. Οὐχ ἧττον ὅμως τὸ τελευταῖον μέρος αὐτῆς εἰς τὴν κοινὴν διακοίνωσιν τῶν δυνάμεων καὶ ἡ πρόνοια περὶ δημοψηφίσματος ἐφάνη ἀνοῖγον τὴν ὁδὸν εἰς νέας διαπραγματεύσεις, τοιοῦτον δὲ ἦτο ἀναμφιβόλως τὸ πνεῦμα τοῦ συντάξαντος αὐτήν. Ὡς τοιαύτην δὲ ἐχαιρέτησε καὶ ἐξέλαβε τὴν πρότασιν ὁ ἀγγλικὸς τύπος καὶ ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία, ἥτις καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς κρίσεως ἐζήτει νὰ εὕρῃ διέξοδον δι' ἑαυτὴν ἀπέναντι τῆς κοινῆς γνώμης, καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα. 'Αλλ' ἡ Γερμανία ἐδεικνύετο καὶ πάλιν ἀνένδοτος. «Ἐν ᾗ ἂν περιπτώσει, ἔλεγεν ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν Μαρσάλ, ἡ Ἑλλὰς ζητήσῃ νὰ ἐπιληφθῇ διαπραγματεύσεων ἐπὶ τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ὅρου, ἡ Γερμανία δὲν παραδέχεται ὅτι ἡ Εὐρώπη δύναται, εἰς ὃ σημεῖον περιέστησαν τὰ πράγματα, νὰ στέρξῃ τὴν ἐλαχίστην διαμοιβὴν ἰδεῶν πρὸς τὸ ἀθηναϊκὸν ἀνακτοβούλιον.» Τοὐναντίον ὁ Βισκόντης Βενόστας «ἐν τῇ ἡμισείᾳ ἱκανοποιήσει, ἣν παρεῖχεν ἡ Ἑλλὰς ἀνακαλοῦσα τὸν στόλον της, διέβλεπε λόγον, ἐπιτρέποντα νὰ παραταθῶσιν αἱ διαπραγματεύσεις καὶ ν' ἀναβληθῇ προσωρινῶς ἡ χρῆσις τῶν ἐκβιαστικῶν μέτρων», πρὸς ἃ πάντοτε μετὰ περισκέψεως ἀπέβλεπε ἡ Ἰταλία. Ὁ Σώλσβαρυ προέβαινεν ἐπίσης εἰς ἀπόπειραν διαλλακτικῆς λύσεως. Κατ' αὐτὸν «τὸ τελευταῖον μέρος τῆς ἑλληνικῆς ἀπαντήσεως ἦτο συντεταγμένον ἐν διαλλακτικῷ πνεύματι, τὸ δὲ ἀθηναϊκὸν ἀνακτοβούλιον ἐφαίνετο ζητοῦν διέξοδον ἐκ τῆς θέσεως, εἰς ἣν περιῆλθεν. Ἴσως δὲν ἦτο λοιπὸν ἀδύνατον νὰ μετατραπῶσι τὰ ἐν Κρήτῃ ἑλληνικὰ στρατεύματα εἰς σῶμα ἀστυνομικὸν καὶ νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς εἰρήνευσιν τῆς νήσου. Οἴκοθεν ἐννοεῖται, ὅτι δὲν θὰ κινῶνται πλέον ὑπὸ τὰ ἑλληνικὰ χρώματα, οὐδὲ θὰ διοικῶνται ὑπὸ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν. Θὰ ὑπακούωσιν εἰς τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων καὶ θὰ συγχωνευθῶσι πρὸς αὐτά, ἐπιτελοῦντα τὸ ἔργον τῆς μὴ ὑπαρχούσης πλέον χωροφυλακῆς, ἧς ἡ ὑπηρεσία ἦτο ἀναγκαιοτάτη.»

Ἡ Ἰταλία συνήνεσεν εἰς τοῦτο, ἀλλὰ τὴν ἀγγλικὴν νύξιν ἀπέρριψαν αἱ τρεῖς αὐτοκρατορίαι καὶ ἡ Γαλλία, κρίνασαι ἀνεπαρκῆ τὴν ἀπάντησιν τῆς Ἑλλάδος. «Τὸ ἀνακτοβούλιον τοῦ Βερολίνου — ἐπέστελλεν ὁ Νοάϊλ, πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας αὐτόθι, — ἐκλαμβάνον τὴν ἀπάντησιν τῆς Ἑλλάδος ὡς ἄρνησιν, φρονεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχει πλέον λόγος συζητήσεως πρὸς τοὺς Ἕλληνας». Ὁ δὲ Γολουχόφσκης ἐδήλου: «Ἡ Εὐρώπη ἐδείχθη ὁμόφωνος ὡς πρὸς δύο τινά, τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, τουτέστι τὴν ἄρνησιν πάσης προσαρτήσεως, καὶ τὴν αὐτονομίαν τῆς Κρήτης. Ἡ ἀπάντησις τῆς Ἑλλάδος ἀπορρίπτει καὶ τὰς δύο ταύτας ἀρχάς. Εἰς τὰς δυνάμεις ἄλλο δὲν ἀπομένει ἢ νὰ δράσωσιν ἀναλόγως». Τὰς σκέψεις τέλος τῆς Ῥωσσικῆς κυβερνήσεως διεβίβαζεν ὁ ἐν Πετρουπόλει πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας Μοντεβέλλος ὡς ἑξῆς: «Ἡ Ῥωσσικὴ Κυβέρνησις θεωρεῖ τὴν ἀπάντησιν τῆς Ἑλλάδος ὡς ἀπαράδεκτον. Προτείνει ν' ἀπαντήσωμεν, πρῶτον ὅτι αἱ Δυνάμεις τηροῦσι τὰς προγενεστέρας δηλώσεις των κατὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς Κρήτης, καὶ δεύτερον ὅτι, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ παρουσία τῶν στόλων καθιστᾷ περιττὴν τὴν παρουσίαν τῶν ἑλληνικῶν σκαφῶν, τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα ὀφείλουσιν ἐπίσης ν' ἀπομακρυνθῶσιν, ἐὰν αἱ Δυνάμεις πέμψωσι στρατεύματα ἐπαρκῆ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς εἰρηνεύσεως. Ἐὰν ἡ Ἑλλὰς ἐπιμείνῃ εἰς τὴν ἄρνησίν της, θὰ ἐφαρμοσθῶσι τὰ ὑπὸ τῶν ναυάρχων συμφωνηθέντα μέτρα. Ἐὰν δὲν γίνῃ δεκτὴ ἡ Γαλλοϊταλικὴ κατοχή, ἣν φαίνεται ὅτι προτείνει ὁ Γολουχόφσκης, θὰ καταστῇ ἀναγκαία ἡ προσφυγὴ εἰς τὴν μικτὴν κατοχὴν τῶν ἓξ Δυνάμεων. Ἡ Ῥωσσία εἶνε ἑτοίμη νὰ πέμψῃ τὴν μοῖράν της. Ἐν περιπτώσει ἀποκλεισμοῦ, ὁ Μουράβιεφ φρονεῖ, ὅτι πρέπει νὰ προηγηθῇ ὁ τοῦ Βόλου, διότι ὁ κίνδυνος φαίνεται νῦν δεινότερος ἐν Ἠπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ, ἢ ἐν Κρήτῃ».

Ἀλλὰ προκειμένου περὶ τῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης καὶ δὴ τῆς μικτῆς ἡ Αὐστρία ἐδήλωσεν, ὅτι δὲν θὰ ἔπεμπε πλείονας τῶν 600 ἀνδρῶν καὶ τούτους μόνον πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν ἀγημάτων εἰς τὰς πόλεις. Ὁ δὲ Γολουχόφσκης «ἐνετάλη νὰ κηρύξῃ ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος, ὅτι ἡ Αὐστρία δὲν θὰ συμμετεῖχεν οὔτε μόνη, οὔτε μετὰ τῶν ἄλλων δυνάμεων εἰς ἐνεργὸν στρατιωτικὴν ἐπέμβασιν, ἧς σκοπὸς θὰ ἦτο ἡ κατοχὴ ὁλοκλήρου τῆς νήσου». Ἡ Ῥωσσία ἐπρότεινε τότε τὴν κατοχὴν τῆς Κρήτης ὑπὸ 15 χιλιάδων Γάλ-

λων καὶ Ἰταλῶν. «Ἀπέκρουε πᾶσαν ἰδέαν κατοχῆς ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης δυνάμεως καὶ δὲν θὰ παρεδέχετο συνδυασμόν, εἰς ὃν δὲν θὰ περιελαμβάνετο ἡ Γαλλία». Ἀλλ' ἡ Ἰταλία ἠρνήθη ὡσαύτως καὶ ἐδήλωσεν ὅτι θὰ συμμετεῖχε μόνον μικτῆς κατοχῆς, ἐν ἴσῃ πρὸς τὰς λοιπὰς Δυνάμεις μοίρᾳ. Ἐπὶ τούτων ὁ Σαλισβουρῆς, ἐκφράζων τὰς γνώμας τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως ἐδήλου πρὸς τὸν ἐν Λονδίνῳ πρεσβευτὴν τῆς Γαλλίας τὰ ἑξῆς, κατὰ τὸ πρὸς τὸν Ἀνοτὼ ἔγγραφον τοῦ τελευταίου.

«Ἡ κυβέρνησις τῆς Ἀνάσσης, ἀναγνωρίζουσα ὅτι ἡ πρότασις περὶ χρησιμοποιήσεως τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων πρὸς ἀνόρθωσιν τῆς τάξεως ἐν Κρήτῃ ἀπορρίπτεται ὑπὸ πλείστων ἐκ τῶν Δυνάμεων, φρονεῖ ὅτι, ἐὰν μὴ αὗται αἱ δυνάμεις λάβωσι μέτρα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἔχει τι τὸ εὔλογον ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν Ἑλλήνων ὅτι ἄνευ τῆς παρουσίας τῶν στρατευμάτων των, οὐδὲν ὑπάρχει μέσον πρὸς ἀνόρθωσιν τῆς τάξεως, φαίνεται δ' αὐτῇ δυσχερὲς νὰ τιμωρηθῶσιν οἱ Ἕλληνες, διότι ἐπιμένουσιν εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον. Ἀπαραίτητον κρίνει λοιπὸν νὰ ληφθῶσι τοιαῦτα μέτρα, συναινεῖ δ' εἰς τὴν πρότασιν τοῦ Μουράβιεφ, ὅπως ἡ Κρήτη καταληφθῇ ἐν ὀνόματι τῶν Δυνάμεων ὑπὸ σώματος 10 ἕως 12 χιλιάδων ἀνδρῶν. Κατὰ τὴν ἰδέαν τοῦ Μουράβιεφ, τὸ σῶμα τοῦτο ἔδει νὰ πορίσωσιν ἀπὸ κοινοῦ Γαλλία καὶ Ἰταλία, νὰ ἐπιμείνωσι δὲ τότε αἱ δυνάμεις, ὅπως ἀνακληθῶσι βαθμηδὸν τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ τουρκικὰ στρατεύματα. Ἡ Α. Ἐξοχ. ἐφρόνει ὅτι οὕτω θ' ἀφῃρεῖτο τὴν Ἑλλάδα ἡ πρόφασις τῆς τηρήσεως τῶν στρατευμάτων της ἐν Κρήτῃ, ὅτι δ' ἐν ταῖς δεδομέναις περιστάσεσι δημοβούλευμα ἔκειτο ἐκτὸς συζητήσεως καὶ θ' ἀπήντα σφοδρὰν ἀντίστασιν. Ἡ κυβέρνησις τῆς ἀνάσσης ἐντέλλεταί μοι νὰ δηλώσω ὅτι, ἐὰν τὸ σχέδιον τῆς κατοχῆς ἐγκαταλειφθῇ, ἡ ἐν Ἀγγλίᾳ κοινὴ γνώμη δὲν θὰ κυρώσῃ τὴν συμμετοχὴν τοῦ Ἀγγλικοῦ στόλου εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν ἑλληνικῶν λιμένων ἐπὶ τῆς στερεᾶς. Γινώσκει ὅτι Γερμανία τε καὶ Αὐστρία ἀντιτείνουσιν ἀναλλοιώτως κατὰ τῆς ἀποστολῆς πολυαρίθμου σώματος γερμανικῶν ἢ αὐστριακῶν στρατευμάτων. Θὰ συνήνει ὅμως εἰς τὴν κατοχὴν τῆς Κρήτης ὑπὸ πεντακισχιλίων Γάλλων καὶ ἰσαρίθμων Ἰταλῶν, ἢ ὑπὸ δεκακισχιλίων ἀνδρῶν τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης δυνάμεως, ἢ ὑπὸ πεντακισχιλίων Ρώσσων καὶ ἰσαρίθμων Ἄγγλων, ἢ ὑπὸ δεκακισχιλίων ἀνδρῶν τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης δυνάμεως. Ἐὰν συμφωνηθῇ τοιαύτη

κατοχή, ἡ κυβέρνησις τῆς ἀνάσσης θὰ συμμετάσχῃ, ἐν ἀνάγκῃ, τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Πειραιῶς. Ἄλλως θὰ περιορισθῇ εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν μόνης τῆς Κρήτης».

Ἐν ᾧ ἡ διπλωματία κατηναλίσκετο εἰς τοιαῦτα σχέδια, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, προβλέπουσα τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς νήσου Κρήτης, ἐσκέφθη ἐπὶ πολὺ περὶ τῆς τύχης τοῦ εἰς τὰ Κρητικὰ ὕδατα στόλου αὐτῆς, διότι περὶ τοῦ στρατοῦ τοῦ Βάσσου οὐδεμία ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ ἀνησυχία. Μετὰ ὑπουργικὸν δὲ συμβούλιον ἀπεφασίσθη ν' ἀνακληθῇ ἡ μοιραρχὶς «Ὕδρα» καὶ πάντα τὰ λοιπὰ σκάφη, ν' ἀφεθῶσι δὲ μόνον εἰς τὰ Κρητικὰ ὕδατα, ὡς φανερὰ διαμαρτυρία τῆς ἀντιστάσεως τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰ κελεύσματα τῆς Εὐρώπης, οἱ δύο ἀτμοδρόμωνες «Ἀλφειὸς» καὶ «Πηνειός», ὧν ὁ μὲν ὑπὸ τὸν κυβερνήτην Ι. Μιαούλην ἐναυλόχει ἐν Χανίοις, ὁ δὲ ὑπὸ τὸν κυβερνήτην Κουντουριώτην ἐν Ρεθύμνῃ. Ἐφρόνει δὲ ἡ Κυβέρνησις ὅτι καὶ μιὰ κώπη μεθ' ἑνὸς Ἕλληνος ναύτου, ἐὰν ἔμενε πρὸ τῶν Χανίων, θὰ ἤρκει διὰ τὴν διαμαρτυρίαν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῶν ἀδίκων ἀποφάσεων τῶν ἰσχυρῶν, καὶ ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ θυσιάσῃ πρὸς τοῦτο τὰ λοιπὰ σκάφη, ἅτινα ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθῶσι πρὸς ἄμυναν τῶν παραλίων τῆς χώρας. Ἀποφασίσασα ὅθεν νὰ προσφέρῃ τὰ δύο ἀνωτέρω πλοῖα ὁλοκαύτωμα εἰς τὸν βωμὸν τῆς ἐλευθερίας καὶ εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς πείσμονος ἀντιστάσεως τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς, ἀπηύθυνεν εἰς τοὺς κυβερνήτας αὐτῶν διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ναυτικῶν Ν. Λεβίδου τὴν ἑξῆς ἀξιομνημόνευτον διαταγήν.

Κυβερνῆται «Ἀλφειοῦ» καὶ «Πηνειοῦ».

«Δύνασθε νὰ ἐγκαταλείψητε τὸν κόλπον τῶν Χανίων, ἀφοῦ ἐντόνως διαμαρτυρηθῆτε κατὰ τῆς διαταγῆς τῶν ναυάρχων τῶν εὐρωπαϊκῶν στόλων· (*) ἐπ' οὐδενὶ ὅμως λόγῳ θὰ ἐγκαταλείψητε τὰ ὕδατα τῆς

(*) Ἐκρίθη ἀναγκαῖον ν' ἀφεθῇ διέξοδος εἰς τὴν φιλοτιμίαν τῶν ναυάρχων, οὕτως ὥστε νὰ μὴ παρουσιασθῇ αὐτοῖς ἀναπόδραστος ἡ χρῆσις τῆς βίας κατὰ τῶν ἑλληνικῶν πλοίων. Διὰ τοῦτο διετάχθησαν οἱ κυβερνῆται τοῦ «Ἀλφειοῦ» καὶ τοῦ «Πηνειοῦ» ὑπὸ δυνητικὴν περίπτωσιν, τουτέστι κατὰ τὴν κρίσιν αὐτῶν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸν κόλπον τῶν Χανίων μετὰ διαμαρτυρίας, ἐὰν βιασθῶσιν ὑπὸ τῶν ναυάρχων, διότι τέλος πάντων ἐν τῷ κόλπῳ τῶν Χανίων οἱ ναύαρχοι εἶχον τὸ κέντρον τῶν ἐνεργειῶν των. Τοιαῦται ἦσαν αἱ σκέψεις αἱ κρατήσασαι εἰς τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον.

Κρήτης· ἤτοι πρέπει ἀφοῦ διαμαρτυρηθῆτε ἀμέσως νὰ καταπλεύσητε εἰς ἄλλον λιμένα τῆς Κρήτης, ὅπου ὁριστικῶς πλέον παραμένοντες παραγγέλλεσθε νὰ ἀντιτάξητε διὰ τῶν τηλεβόλων ὑμῶν καθ'οἱουδήποτε ἀμυνόμενοι τὴν δικαίαν βίαν κατὰ τῆς ἀδίκου μέχρις ἐσχάτων ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς Σημαίας. Ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ εἰς τὴν εἰδικὴν ταύτην περίστασιν δὲν βασίζεται εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἐν Κρήτῃ πολεμικῶν πλοίων αὐτῆς, ἀλλ' εἰς τὴν ἱερότητα τοῦ ἀγῶνος αὐτῆς, ὅστις εἶνε καὶ ἀγὼν ὑπὲρ τῶν ὅλων, καὶ πέποιθεν ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῶν ναυμάχων αὐτῆς» (*).

Συγχρόνως δὲ διέταξε τὸν ὑπὸ τὸν πρίγκηπα Γεώργιον τορπιλλικὸν στόλον, ὅστις εὑρίσκετο εἰς Μῆλον νὰ πλεύσῃ εἰς τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον καὶ τὸν μοίραρχον Σαχτούρην νὰ πλεύσῃ διὰ τῆς «Ὕδρας» εἰς Σκίαθον. Αὐτόθι δὲ φόβῳ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Πειραιῶς συνεγκέντρου τὴν διὰ τὸ Αἰγαῖον ὁρισθεῖσαν μοίραν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, ἀποτελουμένην ἐκ τῶν ἀνακληθέντων ἐκ Σιέννης τῆς Γαλλίας, ὅπου συνεπληροῦτο ὁ ὁπλισμὸς αὐτῶν, δύο μεγάλων θωρηκτῶν «Ψαρρῶν» καὶ «Σπετσῶν», πλὴν τῆς «Ὕδρας», τοῦ «Ναυάρχου Μιαούλη», πλεύσαντος κατόπιν εἰς Ἀμβρακικόν, τοῦ ναρκοβόλου «Κανάρη», τοῦ

(*) Ἡ διαταγὴ αὕτη διεβιβάσθη παρὰ τοῦ ὑπουργῶν τῶν Ναυτικῶν κρυπτογραφικῶς εἰς τὸν μοίραρχον Σαχτούρην, ὅπως ἀνακοινώσῃ αὐτὴν εἰς τοὺς κυβερνήτας τῶν δύο πλοίων. Συγχρόνως δὲ οὗτος ἐλάμβανε τὴν διαταγὴν ν' ἀποπλεύσῃ ἀμέσως εἰς Κύθηρα πρὸς ἀνθράκευσιν καὶ κατόπιν νὰ πλεύσῃ κατ' εὐθεῖαν εἰς Σκίαθον, ὅπως ἑνωθῇ μετὰ τοῦ λοιποῦ αὐτόθι στόλου. Ἀλλ' ὁ Σαχτούρης ἔπλευσεν εἰς Μῆλον, ὅπου εὑρίσκετο καὶ ὁ ὑπὸ τὸν πρίγκηπα Γεώργιον τορπιλλικὸς στόλος, τοῦθ' ὅπερ ὁ ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν ἐφαίνετο ὅτι ἤθελεν ν' ἀποφύγῃ. Ἐκεῖθεν δ' ἐτηλεγράφησεν εἰς τὸ ὑπουργεῖον ἀνοικτὰ καὶ οὐχὶ κρυπτογραφικῶς, ὡς ὤφειλεν, ὅτι διεβίβασε τὴν πρὸς τοὺς κυβερνήτας τῶν ἐν Κρήτῃ σκαφῶν διαταγὴν τοῦ ὑπουργοῦ καὶ ὅτι ἠναγκάσθη νὰ πλεύσῃ εἰς Μῆλον, διότι ἐθεώρει τὸν λιμένα Κυθήρων ἀκατάλληλον πρὸς ἀνθράκευσιν. Ἀλλ' ἐκ τοῦ τηλεγραφήματός του κατεδεικνύετο ὅτι μετεβίβασε παρερμηνευμένην τὴν διαταγὴν τοῦ ὑπουργείου πρὸς τοὺς εἰρημένους κυβερνήτας. Τὸ ἐπεῖον ἐπιβεβαιοῦτο διὰ τηλεγραφήματος τῶν δύο Κυβερνητῶν, λεγόντων ὅτι τὴν διαταγήν, ἣν ἔλαβον νὰ περιπλέωσι δίκην δελφίνων τὰ κρητικὰ ὕδατα, ἐν περιπτώσει ἀπομακρύνσεως ἐκ τοῦ κόλπου τῶν Χανίων, ἠδυνάτουν νὰ ἐκτελέσωσι λόγῳ τῆς σμικρότητος τῶν σκαφῶν καὶ τῆς τρικυμίας.

Ἔστω καὶ τοῦτο δεῖγμα τοῦ τρόπου, καθ' ὃν διεξήγετο ἡ ὑπηρεσία κατ' ἐκείνην τὴν κρίσιμον στιγμὴν καὶ τῆς ἁρμονίας τῆς ὑφισταμένης μεταξὺ πριγκήπων, μοιράρχων, καὶ ὑπουργῶν.

«Εὐρώτα» καὶ ἄλλων τινῶν σκαφῶν, μετὰ δευτέρας τορπιλλικῆς μοίρας. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐκινητοποιήθησαν καὶ τὰ λοιπὰ ἐν τῷ Ναυστάθμῳ πλοῖα καὶ ἀπεστάλη ὁλόκληρος μοῖρα εἰς Λευκάδα καὶ τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον, ἀποτελουμένη ἐξ 11 περίπου σκαφῶν. Οὕτως ὥστε ἐν βραχὺ καὶ διὰ ταχύτητος καταπληκτικῆς καὶ ἀσυνήθους εἰς τὰ ἑλληνικὰ χρονικὰ ἐξωπλίσθησαν καὶ ἐκινητοποιήθησαν 28 ἐν ὅλῳ σκάφη, μὴ λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἐπιβοηθητικῶν καὶ μεταγωγικῶν, καὶ τῶν ὅσων ἡ κυβέρνησις ἐκ τῶν ἐμπορικῶν ἔθεσεν εἰς τὰς διαταγάς της. Ἡ κινητοποίησις καὶ ἡ ἔξοδος αὕτη καθίστα μάταιον ἐν μέρει τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ Πειραιῶς, ἐδείκνυε δὲ τὰς ναυτικὰς δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος ἀσυγκρίτως ὑπερτέρας τῶν Τουρκικῶν. Ὁμολογουμένως δὲ ἡ Ἑλλὰς ἐδέσποζε τῶι θαλασσῶν, ἀναγκάσασα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ κρητικοῦ ζητήματος τὴν Τουρκίαν νὰ μὴ διανοηθῇ ὅτι ἠδύνατο νὰ μεταβιβάσῃ στρατεύματα εἰς Κρήτην. Παρέτασσε τρία θωρηκτὰ «Ὕδρα», «Σπέτσαι», «Ψαρρὰ»,νεωτάτου συστήματος, καθελκυσθέντα τὰ ἔτη 1889 καὶ 1890 μήκους 105 μέτρων καὶ ταχύτητος 17.50 μιλίων, θώρακος 35 ἑκατοστομέτρων καὶ 50 ἐν τοῖς πυροβολείοις μετὰ ὁπλισμοῦ 3 πυροβόλων τῶν 27 ἑκατοστομέτρων, 5 τῶν 15, 1 τῶν 10, δέκα ταχυβόλων τῶν 55 χιλιοστῶν ἁπάντων συστήματος Κανέ, 4 τῶν 8, ἑπτὰ Κροὺπ καὶ 16 μυδραλιοβόλων Χότσκις μετὰ τριῶν ἐκσφενδονιστικῶν μηχανημάτων. Ἐκ τούτων μάλιστα τὸ τελευταῖον ἄρτι ἐπανακάμψαν ἐκ Γαλλίας, ἔνθα συνεπληρώθη ὁ ὁπλισμὸς αὐτοῦ ἔφερεν ἐπιπροσθέτως. Ἐννέα ταχυβόλα συστήματος Κανέ, 4 ταχυβόλα τῶν 47 χιλ. καὶ 4 πολυβόλα τῶν 37. Παρέτασσεν ὡσαύτως τὸ τορπ.λλοφόρον «Κανάρης» μετὰ 6 τορπιλλοβόλων πρώτης τάξεως συστήματος γερμανικοῦ (Vulcan), 6 πρώτης τάξεως συστήματος Stettin καὶ 18 δευτέρας τάξεως διαφόρων ἄλλων συστημάτων. Τὰς θωρακοβάριδας «Β. Γεώργιος», «Β. Ὄλγα», «Ἄκτιον» καὶ «Ἀμβρακία» σιδηρᾶς. Τέσσαρας κανονιοφόρους ἐκ χάλυβος, καταδρομικὰ τὸν «Ναύαρχον Μιαούλην» ὁπλιταγωγά, τὴν «Σφακτηρίαν», τὴν «Μπουμπουλίναν» καὶ τὴν «Μυκάλην», ἀτμοδρόμωνας τὸν «Ἀλφειόν», τὸν «Εὐρώτα» τὸν «Πηνειὸν» καὶ τὸν «Ἀχελῷον, εἰκοσάδα δὲ ἄλλων πλοίων μικροτέρων καταδρομικῶν καὶ μεταγωγικῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐν συνόλῳ ἐπέβαινον μετὰ τῶν προσκληθεισῶν σειρῶν τῆς ἐφεδρείας ὀκτὼ χιλιάδες ναῦται, οἱ ὁποῖοι ἐν πάσῃ περιπτώσει ἠδύναντο νὰ διπλασιασθῶσι, νὰ

φθάσωσι δὲ ἐν ἀνάγκῃ καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν εἴκοσι χιλιάδων, ἐὰν μάλιστα ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐπεχείρει χάριν ἀποβατικῶν ἀγημάτων νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ ἐν τῷ λιμένι Πειραιῶς ταχύπλοα ἐμπορικὰ σκάφη, ἐξ ὧν ἠδύνατο νὰ σχηματίσῃ τριπλᾶς μοίρας. Ἀπέναντι δὲ τῆς ναυτικῆς ταύτης δυνάμεως τὸ ναυτικὸν τῆς Τουρκίας οὐδεμίαν σύγκρισιν ἠδύνατο νὰ ὑποστῇ. Κυρίως δ' εἰπεῖν ναυτικοῦ ἡ Τουρκία παντελῶς ἐστερεῖτο. Διότι πάντα μὲν τὰ πλοῖα αὐτῆς ἦσαν παμπάλαια, τοῦ νεωτέρου ἐξ αὐτῶν ἡ καθέλκυσις μόλις ἐξικνουμένη εἰς τὸ ἔτος 1878 καὶ ἐστεροῦντο πάντων τῶν ἀναγκαίων μηχανημάτων, μετὰ ταχύτητος ἀναλόγου πρὸς τὴν παρροιμιώδη νωθρότητα τῶν Τούρκων. Πληρώματα δὲ καὶ στελέχη ἠσκημένα δὲν ὑπῆρχον, τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ λεγομένου τουρκικοῦ ναυτικοῦ ἐξ ὄψεως μόνον γνωριζόντων τὴν θάλασσαν. Διὸ καὶ τῆς ὥρας τοῦ πολέμου ἐπιστάσης ἡ Πύλη μόλις κατώρθωσε νὰ ἐξοπλίσῃ, χάριν τοῦ γοήτρου τοῦ Σουλτάνου, 6 θωρηκτὰ ἔξωθεν μὲν στίλβοντα ἐκ βερνικίου, ἔσωθεν δὲ γέμοντα σαπρίας, καὶ τρία ναρκοβόλα, ἅτινα πάντα μετὰ ὀκτὼ τορπιλλοβόλων ἦσαν προωρισμένα νὰ μὴ ἐξέλθωσιν οὐδέποτε τοῦ Ἑλλησπόντου, ὡς κατωτέρω δειχθήσεται (*).

Παρὰ τὴν κινητοποίησιν τῶν ναυτικῶν καὶ στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος, τῆς ἀγγλικῆς προτάσεως περὶ χρησιμοποιήσεως τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων μὴ γενομένης δεκτῆς, οἱ ἐν Κρήτῃ ναύαρχοι, ἐνεργοῦντες συμφώνως πρὸς τὰς ὁδηγίας τῶν κυβερνήσεών των, μετὰ τὴν ἐπίδοσιν τῆς ἑλληνικῆς ἀπαντήσεως ἐζήτησαν νὰ ὑποβάλωσιν εἰς νέαν ταπείνωσιν τὴν ἑλληνικὴν ἰδέαν διὰ τῆς ἐξώσεως τοῦ διευθύνοντος τὸ ἐν Χανίοις κατηργημένον ἑλληνικὸν προξενεῖον. Πρὸς τοῦτο ἔσχον τὴν ἑξῆς ἀφορμήν. Ἀπὸ τῆς τελευταίας ἐξόδου τῶν Τούρκων πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ τροφοδότησιν τοῦ Πύργου τῆς Μαλάξης, οἱ Χριστιανοὶ κατέστησαν στενοτέραν τὴν πολιορκίαν αὐτοῦ, ἐνισχυθέντες καὶ παρ' ἄλλων καὶ παρὰ τοῦ νεωστεὶ ἐξ Ἑλλάδος ἀποβιβασθέντος ἀνταρτικοῦ σώματος τοῦ λοχαγοῦ Κωνσταντίνου Τριτάκη. Κατέστησαν δ' ἐπὶ τοσοῦτον τολμηροί, ὥστε κατερχόμενοι μέχρις αὐτῆς τῆς ὁδοῦ τῆς Σούδας ἐπυροβόλουν ἀδιακρίτως κατὰ Τούρκων καὶ Εὐρωπαίων, ἐνθαρρυνθέντες καὶ ἐκ τῆς ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Σούδας πα-

(*) Τὰ θωρηκτὰ ταῦτα ἦσαν Μασουδιέ, Χαμηδιέ, Ὀσμανιέ, Ἀζιζιέ, Νεζίμ, Σεφκέτ. Καὶ τὰ ναρκοβόλα Σεχάπ, Ἐγδὰρ καὶ Γουλιέλμος Β' εἰς τιμὴν τοῦ φίλου τοῦ Σουλτάνου αὐτοκράτορος τῶν Γερμανῶν.

ρουσίας τῆς μοιραρχίδος «Ὕδρας», ἥτις κατέφυγεν ἐκεῖ ἐκ Χανίων, ἕνεκεν τῆς τρικυμίας τὴν 20 Φεβρουαρίου. Τοῦτο βλέποντες οἱ Εὐρωπαῖοι ἐκάλεσαν ἄνευ συστολῆς τὸν ἕλληνα μοίραρχον ν' ἀποπλεύσῃ ἐκεῖθεν, λέγοντες, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔχει λαμπροὺς λιμένας καὶ ὅτι ἠδύνατο εἰς αὐτοὺς νὰ καταφύγῃ. Καὶ ἡ μὲν «Ὕδρα» ἠναγκάσθη ν' ἀποπλεύσῃ ἐκεῖθεν. Ἀλλ' οἱ πολιορκοῦντες τὴν Μαλάξαν τὴν νύκτα τῆς 22 πρὸς τὴν 23 ἀπεπειράθησαν ν' ἀνατινάξωσι διὰ δυναμίτιδος τὸν Πύργον. Ἡ ἀπόπειρα ἀπέτυχεν, ἀλλὰ παρήγαγε τρομερὰν ἔκρηξιν, ἡ ὁποία διέσυσεν ἐκ τοῦ κρότου τὴν πόλιν τῶν Χανίων. Ὁ τουρκικὸς ὄχλος ἀνεστατώθη ἐκ τούτου, ὑποκινούμενος δὲ ὑπὸ τοῦ Βιλλιώτη καὶ ἔχων ἐπὶ κεφαλῆς τοὺς ἐντοπίους Τούρκους Ὀσμὰν Κακούλην καὶ Τσακὶρ Ἀγιαδάκην μετέβη εἰς τὸν φρούραρχον τῆς κατοχῆς Ἰταλὸν πλοίαρχον Ἀμορέτην καὶ κατήγγειλεν τὸ ἑλληνικὸν προξενεῖον ὡς ἑστίαν ταραχῶν καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ ὡς ὑποκινήσαντας τὸν πρὸ μικροῦ συμβάντα φόνον ὑπὸ τούρκων τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς χωροφυλακῆς Σουλεϊμάν. Ὁ φρούραρχος ἐπισκεφθεὶς κατὰ πρῶτον τὸν διευθύνοντα τὸ προξενεῖον Μπάρακλην ἐδήλωσεν αὐτῷ, ὅτι δὲν ἠγγυᾶτο ἀσφάλειαν καὶ ἐζήτησε τὴν ἀπομάκρυνσιν πάντων τῶν διαμενόντων ἐν τῷ προξενείῳ καὶ πρὸ πάντων τῶν ἐν αὐτῷ διαμενόντων ἀντιπροσώπων τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων (*). Πρὸς δὲ ἀπηγόρευσεν εἰς τὸν καβάσην τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου νὰ φέρῃ ὅπλα, εἰς τὰς λέμβους τοῦ «Ἀλφειοῦ» νὰ προσεγγίζωσιν εἰς τὴν προκυμαίαν, καὶ εἰς τοὺς ἀξιωματικοὺς νὰ ἐξέρχωνται. Κατόπιν ὅμως τὴν 25ην τοῦ αὐτοῦ ὁ ἰταλὸς φρούραρχος ἐκάλεσε τὸν Μπάρακλην νὰ καταλίπῃ τὰ Χανία, δηλώσας συγχρόνως ὅτι μέχρι τῆς ἀναχωρήσεώς του θὰ ἐθεώρει αὐτὸν ὡς αἰχμάλωτον πολέμου, καθὼς καὶ τὸ λοιπὸν προσωπικὸν τοῦ προξενείου. Οὕτως οἱ ναύαρχοι διὰ τοῦ μέτρου τούτου ἔθετον εἰς ἐφαρμογὴν τὰ θρυλλούμενα καταναγκαστικὰ κατὰ τῆς Ἑλλάδος μέτρα, ὅπως ὑποχρεώσωσιν αὐτὴν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Κρήτην. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Μπάρακλης ἠρνήθη νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὰς διαταγὰς τῶν ναυάρχων, ὁ φρούραρχος τῆς κατοχῆς ἐγνώρισεν εἰς αὐτὸν ὅτι θὰ μετεχειρίζετο βίαν. Τότε δὲ μόνον ὁ Μπάρακλης μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτὸν προσωπικοῦ, ἀφ' οὗ διεμαρτυρήθη ἐντόνως κατὰ τοῦ μέτρου τῶν ναυ-

(*) Οἱ ἐξωσθέντες Ἕλληνες δημοσιογράφοι ἦσαν οἱ ἑξῆς. Γεράσιμος Βῶκος τῆς «Ἀκροπόλεως», Γ. Βουτσινᾶς τοῦ «Ἐμπρὸς» καὶ Ι. Λοβέρδος τοῦ «Ἄστεως». Ἕλληνες ὑπήκοοι ἐλάχιστοι εὑρίσκοντο ἐν τῷ προξενείῳ.

άρχων ἐπεβιβάσθη ἐπὶ τοῦ «Ἀλφειοῦ», τὸν ὁποῖον οἱ ναύαρχοι ἔθεσαν εἰς αὐστηρὸν ἀποκλεισμὸν πρὸς τὴν ξηράν καὶ πρὸς τὸ στρατόπεδον. Πρὸς τοῦτο μετὰ συμβούλιον, λαβὸν χώραν ἐν τῇ ἰταλικῇ ναυαρχίδι, διέταξαν τέσσαρα τορπιλλοβόλα νὰ περιπολῶσιν ἀπὸ Χανίων μέχρι Κισσάμου, καὶ ἰσάριθμα ἀπὸ Χανίων μέχρι Ῥεθύμνης. Ἀπέστειλαν δὲ τρία θωρηκτὰ εἰς Ἡράκλειον καὶ ἄλλα τινὰ πλοῖα εἰς Σητείαν καὶ Ἱεράπετραν.

Ἐν τούτοις μεθ' ὅλα τὰ μέτρα ταῦτα τὸ σθένος τῶν Κρητῶν οὐδόλως ἠλαττοῦτο, τὴν δὲ 27 Φεβρουαρίου ὁ Κόρακας ἐπελαμβάνετο τοῦ κανονοβολισμοῦ τῆς Σπιναλόγγας, μικροῦ φρουρίου ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Μεραμβέλου ἐπὶ νησίδος, ἥτις ἄλλοτε ἑνουμένη διὰ ξηρᾶς, ἀπεχωρίσθη ἀπὸ ταύτης τῷ 1526 ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν δι' ἀνωρύξεως, ἵνα διὰ στρατηγικοὺς λόγους ἀπομονωθῇ τὸ φρούριον. Κατὰ τοῦ φρουρίου τούτου καὶ τῆς κωμοπόλεως Σπιναλόγγας ἐβάδισεν ὁ Κόρακας μετὰ τὸν κανονοβολισμὸν τῆς Ἱερᾶς Πέτρας, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸν ἐπίσκοπον Πέτρας Τῖτον. Ὅταν δ' ἔφθασε πρὸ τοῦ φρουρίου μετὰ πολλὰς προφυλάξεις καὶ παραπλανήσεις, ἵνα μὴ τὸ βαδίζον ἐπαναστατικὸν σῶμα γείνῃ ὁρατὸν εἰς τὰ παραπλέοντα καὶ ἀνιχνεύοντα ἤδη πλοῖα τῶν δυνάμεων, ὁ Κόρακας ἐζήτησε παρὰ τοῦ φρουράρχου τὴν ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως παράδοσιν τῆς πόλεως. Ἀλλὰ μὴ οὔσης δυνατῆς τῆς διὰ θαλάσσης συγκοινωνίας, ὁ Τοῦρκος διοικητὴς δὲν ἔλαβε τὸ ἔγγραφον τοῦ Κόρακα καὶ ὁ κανονοβολισμὸς ἤρξατο κατὰ τῆς πόλεως καὶ τοῦ φρουρίου, τὸ ὁποῖον ἀπεκρίθη εἰς τὸ πῦρ τῶν ἐπαναστατῶν. Ὁ κανονοβολισμὸς διήρκεσεν ἐπὶ δύο περίπου ὥρας, ἡ δὲ πόλις ὑπέστη σοβαρὰς καταστροφάς. Δεκαὲξ καὶ πλέον οἰκίαι κατεστράφησαν, εἷς ἰμάμης ὀνόματι Ζιχνῆς ἐφονεύθη μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐκ θραύσματος ὀβίδος, καὶ ἓν τῶν τουρκικῶν πυροβόλων συστήματος Κροὺπ ἐσίγησε συντριβέν, ἐν ᾧ οἱ ἐπαναστάται οὐδεμίαν ὑπέστησαν ζημίαν, διότι αἱ βολαὶ τοῦ τουρκικοῦ πυροβολικοῦ διηνεκῶς ἠστόχουν. Τὴν πέμπτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ὅμως, ἓν ἀγγλικὸν πολεμικὸν τὸ «Καπερντάουμ» καταφθάσαν ὁλοταχῶς ἐκ Σητείας, ἠνάγκασε τοὺς ἐπαναστάτας νὰ διακόψωσι τὸν κανονοβολισμόν, ὃν δὲν ἠδυνήθησαν πλέον νὰ ἐπαναλάβωσι (*).

(*) Καὶ τὰ κατὰ τὸν κανονοβολισμὸν τῆς Σπινα-Λόγγας ἠρύσθην, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἐξ ἐπισήμου ἐκθέσεως τοῦ Γεν. ἀρχηγοῦ Κόρακα.

Τὴν ἐπιοῦσαν τοῦ βομβαρδισμοῦ τῆς Σπιναλόγγας οἱ ἐν Κρήτῃ στόλαρχοι τῶν μεγάλων δυνάμεων ἀπεφάσισαν νὰ ἴδωσιν αὐτοπροσώπως τού: ἀρχηγοὺς τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τοὺς σημαίνοντας Κρῆτας καὶ παρωτρύνωσιν αὐτούς, ὅπως καταθέσωσι τὰ ὅπλα. Πρὸς τοῦτο οἱ στόλαρχοι, Γερμανός, Αὐστριακὸς καὶ Ρῶσσος, ἐξῆλθον τὴν 2 ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τῆς 28 Φεβρουαρίου ἐν Καλύβαις τοῦ Ἀποκορώνου, ἔνθα ἦσαν συνηθροισμένοι τρισχίλιοι ἐπαναστᾶται περίπου ὑπὸ τοὺς ὁπλαρχηγοὺς Πολογιώργην, Παπαδόπετρον, Γογόνην, Κακάρην, Χρηστ. Βολιουδάκη, Γερανάκον, Σαριδάκην καὶ ἄλλους ἀρχηγοὺς τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου. Οἱ στόλαρχοι προὐχώρησαν πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν σημαιῶν αὐτῶν, ἃς ἔφερον ναῦται ὕπερθεν τῶν κεφαλῶν των, καὶ διασχίσαντες τὸ συνηγμένον πλῆθος ἐκαθέσθησαν ἔξωθεν καφενείου τινὸς τῆς κωμοπόλεως, ἔνθα οἱ Κρῆτες περιεκύκλωσαν αὐτούς, ἑνώσαντες μετὰ τῶν σημαιῶν τῶν ναυάρχων τὰς ἑλληνικὰς σημαίας, αἵτινες ἔκλινον ὑπεράνω αὐτῶν. Ἄνευ δὲ οὐδενὸς προοιμίου εἰσελθόντες εἰς τὸ κύριον θέμα, ὅπερ ἀπέβλεπεν ἡ ἔξοδός των, συνέστησαν διερμηνεύοντος Βλαστοῦ τινὸς Κρητικομηλίου τὴν κατάθεσιν τῶν ὅπλων, βεβαιοῦντες ὅτι αἱ Δυνάμεις θὰ παρεχώρουν εἰς τὴν Κρήτην αὐτονομίαν πλήρη. Ἐκ περιτροπῆς ἔλαβον τὸν λόγον οἱ Κρῆτες ὁπλαρχηγοὶ Γογόνης, Φραντζῆς, Φραντζεσκάκης καὶ Πολογιώργης καὶ ἐδήλωσαν τοῖς ναυάρχοις, ὅτι οἱ Κρῆτες ἔλαβον τὰ ὅπλα, ὅπως ἑνωθῶσι μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος καὶ ὅτι ἀπόφασιν ἔχουσι ν' ἀποθάνωσιν ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν, ἐὰν δὲ ἡ Εὐρώπη ἤθελε ἐπιμείνῃ κωλύουσα τὴν ἕνωσιν, ἀπόφασιν ὡσαύτως εἶχον νὰ φυγαδεύσωσι τὰς οἰκογενείας των ἢ νὰ σφάξωσιν αὐτὰς καὶ ν' ἀποθάνωσι μέχρις ἑνὸς ὑπὸ τὰ ὅπλα. Παρατηρησάντων δὲ τῶν ναυάρχων ὅτι τοιουτοτρόπως ἀπεδύοντο εἰς ἀγῶνα φρικτόν, οἱ Κρῆτες ἀπήντησαν ὅτι ὅμοιον ἀγῶνα ἀπεδύθησαν πάντα τὰ ἔθνη ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐπεδίωξαν τὴν ἐθνικήν των ἀποκατάστασιν. Οἱ στόλαρχοι ἐπέμενον συνιστῶντες εἰς τοὺς Κρῆτας νὰ δεχθῶσι τὴν αὐτονομίαν, ἀλλ' οὗτοι δι' ἀτελευτήτων ζητωκραυγῶν ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως ἔθεσαν ἀποτόμως τέρμα εἰς τὴν συζήτησιν, καὶ οἱ ναύαρχοι ἀπῆλθον ἄπρακτοι, συνοδευθέντες μέχρι τῆς παραλίας παρὰ τῶν ἐπαναστατῶν διὰ τῶν αὐτῶν ζητωκραυγῶν (*).

(*) Αἱ πληροφορίαι αὗται ἐλήφθησαν ἐξ ἐκθέσεως ἐπισήμου, συνταχθείσης

Ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο συνέτεινεν εἰς τὸ νὰ καταστήσωσιν οἱ ναύαρχοι στενότερον τὸν ἀποκλεισμὸν τῶν ἐν Ἀποκωρόνῳ καὶ Ἀκρωτηρίῳ ἐπαναστατῶν, πρὸ τῆς ἐπισήμου κηρύξεως αὐτοῦ. Τὸ τουρκικὸν δὲ μεταγωγικὸν «Φουάτ», προστατευόμενον ὑπὸ τῶν στόλων αὐτῶν ἠγκυροβόλησε πρὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου εἰς θέσιν τοιαύτην, ὥστε νὰ ἐπιβλέπῃ τοὺς ἐπαναστάτας, καὶ διακόπτῃ πᾶσαν συγκοινωνίαν αὐτῶν μετὰ τοῦ Ἀποκορώνου, ὁπόθεν προσεκομίζοντο αὐτοῖς τροφαί. Ὁ ἡρωϊσμὸς τῶν ἐπὶ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐπαναστατῶν ἤρξατο οὕτω ὑποβαλλόμενος εἰς τὴν δοκιμασίαν τῆς πείνης, ἐξ ἧς σπουδαίως ὑπέφερον. Ὁ ἑλληνικὸς ἀτμοδρόμων «Πηνειὸς» ἐπιτυχὼν ἀδείας τινὸς τῶν ναυάρχων, ὅπως συννενοηθῇ μετ' αὐτῶν κατ' ἐντολήν των, κατώρθωσε ν' ἀποβιβάσῃ εἴκοσι σάκκους ἀλεύρων. ἀλλ' οὗτοι κατηναλώθησαν ταχέως, διότι ἐν Ἀκρωτηρίῳ ὑπῆρχον καὶ γυναικόπαιδα, ὧν ἡ θέσις ἦν δεινοτάτη. Βραδύτερον οἱ φιλάνθρωποι ναύαρχοι ἀπεφάσισαν νὰ παράσχωσι τροφὰς εἰς τὰ γυναικόπαιδα ἐπὶ τῷ ὅρῳ ὅμως νὰ μὴ σιτισθῶσιν ἐξ αὐτῶν οἱ μαχηταί. Ἀλλ' αἱ ὑπερήφανοι Κρῆσσαι ἀπήντησαν εἰς τοὺς διαβιβάσαντας τὴν σκληρὰν ταύτην ἀπόφασιν τῶν ναυάρχων, ὅτι ἠρνοῦντο τὴν προσφοράν των καὶ προὐτίμων νἀποθάνωσιν ἄσιτοι μετὰ τῶν συζύγων καὶ ἀδελφῶν αὐτῶν. Ἐκ τῶν ἐπαναστατῶν δέ τις εἰς τὴν ἀπάντησιν ταύτην προσέθεσεν ἀκόμη: Αἱ ὀβίδες σας εἶνε γλυκύτεραι τοῦ ἄρτου χωρὶς τὴν ἕνωσιν!

Παρ' ὅλας δὲ τὰς στερήσεις καὶ τὰ καταθλιπτικὰ ταῦτα μέτρα τῶν ναυάρχων οἱ ἐπαναστᾶται ἐξηκολούθησαν συγκρουόμενοι πανταχοῦ τῆς νήσου. Τὴν πρώτην Μαρτίου ἐπεχείρησαν νὰ προσβάλωσι τὸ Καστέλλιον τῆς Κισσάμου, τὸ ὁποῖον περιεβάλλετο ὑπὸ τειχῶν καὶ ὑπεστηρίζετο ὑπὸ δύο πύργων τῆς Κουνουπίτσης καὶ τῶν Μεσογείων. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἐπαναστατῶν κατῆλθον μέχρι Καστελλίου ἱκανοὶ ἐκ τῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ στρατοπέδῳ προσηρτημένων Κρητῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Φραντζεσκάκης, μετὰ τοῦ λοχαγοῦ Ματθιοπούλου ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ὁποίου ἐπεχείρησαν νύκτωρ οἱ ἐπαναστᾶται τὴν κατασκευὴν ὑπονόμου πρὸς ἀνατίναξιν τοῦ φρουρίου. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι

ἐν Νεοχωρίῳ τὴν αὐτὴν ἡμέραν 28 Φεβρουαρίου ὑπὸ τοῦ Φ. Φραντζεσκάκη ἐξ ὀνόματος τῶν ὁπλαρχηγῶν, τῶν παρευρεθέντων εἰς τὴν μετὰ τῶν ναυάρχων συνέντευξιν, καὶ ἀπευθυνομένης πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῆς κατοχῆς Τ. Βάσσον καὶ τὸν Ν. Γεννάδην, ἐπίτροπον τοῦ Βασιλέως.

βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν ἠλεκτρικῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν πλοίων ἀνεκάλυψαν τοὺς ἐργαζομένους καὶ συνεπλάκησαν πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας, οἱ ὁποῖοι ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ ἔργον. Αἱ συγκρούσεις ἐπανελήφθησαν τὴν 2 καὶ 3 Μαρτίου, οἱ δὲ Εὐρωπαῖοι ἐξέλθόντες ἐτροφοδότησαν τοὺς δύο πύργους καὶ κατεδάφισαν τὰς πλησίον τοῦ φρουρίου οἰκίας, ἵνα μὴ ἐπαναληφθῇ ἡ ἀπόπειρα τῆς ὑπονόμου. Οἱ ἐπαναστάται τότε ἐπυροβόλησαν κατὰ τῶν ἀγημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπεβίβασαν αὐστριακὸν καὶ ἀγγλικὸν πολεμικόν, οἱ δὲ Εὐρωπαῖοι πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς ἐπιθέσεως ἐποιήσαντο χρῆσιν τῶν μυδραλιοβόλων αὐτῶν. Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν ἀγημάτων οἱ ἐπαναστᾶται ἐπανέλαβον τὰς κατὰ τῶν δύο πύργων Κουνουπίτσης καὶ Μεσογείων ἐπιθέσεις αὐτῶν, πειραθέντες ν' ἀνατινάξωσι τὸν ἕτερον αὐτῶν διὰ τορπίλλης. Οἱ δὲ Τοῦρκοι, βλέποντες ὅτι ἦτο ἀδύνατον αὐτοῖς νὰ κρατήσωσι τοὺς δύο τούτους πύργους διαρκῶς πολιορκουμένους, ἐγκατέλειψαν ἀμφοτέρους ἐν νυκτὶ ἀσελίνῳ καὶ σκοτεινῇ καὶ περιωρίσθησαν εἰς τὸ φρούριον τοῦ Καστελλίου.

Εἰς δὲ τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς νήσου σφοδραὶ μάχαι συνήφθησαν τὴν 4 καὶ 5 Μαρτίου, ἡ μὲν εἰς Ξηρολῃὰν τοῦ Ἡρακλείου, ἐν ᾗ διεκρίθησαν οἱ Χριστιανοὶ διὰ τὴν ἀνδρείαν των καὶ πρὸ πάντων ὁ ὑπολοχαγὸς Γ. Θειακάκης, ἡ δὲ εἰς τὸ χωρίον Γάζι, καθ' ἣν ἐπληγώθησαν 22 χριστιανοὶ καὶ ἔπεσαν Τοῦρκοι 24, τραυματισθέντων 36 ἄλλων. Ταὐτοχρόνως τὴν 5 Μαρτίου ἐπῆλθεν ἐν Ρεθύμνῃ ἔξοδος τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἐντοπίων Τούρκων, ἣν ἀπέκρουσαν οἱ Χριστιανοὶ παραταχθέντες πολυαριθμότατοι ἀπὸ τῆς θέσεως Μαρουλᾶ μέχρι τοῦ Πλατανιᾶ τῆς Ρεθύμνης καὶ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου μέρους μέχρι Βρισύνου καὶ χωρίου Ἀτσιπόπουλον. Ἡ μάχη ἔβαινεν ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν, ὅτε ἐκπαρχνοήσεως ἐπῆλθεν ὑποχώρησις αὐτῶν πρὸς τὸ μέρος τοῦ Πλατανιᾶ. Οἱ μᾶλλον ῥιψοκίνδυνοι ἐκ τῶν πολεμιστῶν τοῦ ἐν Πλατανιᾷ στρατοπέδου κατῆλθον πολὺ χαμηλά, ἀγόμενοι ὑπὸ τῆς ἐλπίδος ὅτι ἡ ἐν Ἀτσιποπούλῳ μάχη θ' ἀπησχόλει μέρος τῶν δυνάμεων τῶν Τούρκων καὶ θὰ ἠδύναντο οὕτω νὰ φθάσωσι μέχρι τῶν τειχῶν τῆς πόλεως. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι δὲν ἀπησχολήθησαν ταὐτοχρόνως ἐν Ἀτσιποπούλῳ, διότι οἱ αὐτόθι ἐπαναστᾶται δὲν κατώρθωσαν νὰ κατέλθωσι τὴν προσδιορισθεῖσαν ὥραν. Εὐτυχῶς ἡ ὑποχώρησις δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολύ, διότι οἱ ἐπαναστᾶται ἐνισχυθέντες, ἀντεπετήθησαν κατὰ τῶν Τούρκων καὶ ἔτρεψαν αὐτοὺς εἰς φυγὴν μέχρι τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, καθ'

ἣν στιγμὴν ἀκριβῶς, ἐκ τοῦ ἀντιθέτου μέρους εἰς τὸ 'Ατσιπόπουλον ἤρχιζεν ἡ μάχη. Αὐτόθι δὲ ὀχυρωθέντες οἱ ἐπαναστᾶται κατὰ τὴν θέσιν Πλακούραις ἐμάχοντο μέχρι τοῦ μεσονυκτίου, τὰ δὲ πυρὰ αὐτῶν ἐξετείνοντο ἀπὸ τῶν θέσεων Γάλλου καὶ Σαματᾶ μέχρι τοῦ ὅρους Βρυσίνου. Διαρκούσης τῆς μάχης οἱ ἀπὸ τῶν τειχῶν Τοῦρκοι στρατιῶται ἔβαλλον κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν διὰ τῶν μεγάλων πυροβόλων, τὸ δὲ πυροβολεῖον Μεσκινᾶς ἔρριψε κατὰ τῶν χριστιανῶν ἱκανὰς βολάς, αἱ ὁποῖαι ὅμως διαρκῶς ἠστόχουν. Περὶ τὴν ἑσπέραν τὸ πυροβολεῖον τοῦτο ἔστρεψε τὰ πυροβόλα του καὶ κατὰ τῆς θέσεως Γάλλου, ὅπου ὡσαύτως οὐδεμίαν ἔφερε καταστροφήν. Μέγα κέρδος τοῖς ἐπαναστάταις ἦν ὅτι τὴν φορὰν ταύτην τὰ εὐρωπαϊκὰ πλοῖα δὲν ἐβομβάρδισαν αὐτούς, καίτοι ἀπὸ τῶν καταστρωμάτων αὐτῶν οἱ εὐρωπαῖοι ἐθεῶντο μέχρι βαθείας νυκτὸς πάσας τὰς λεπτομερείας τῆς μάχης. Αἱ κεφαλαὶ τῶν πεσόντων 5 χριστιανῶν κατὰ τὴν πρώτην ὑποχώρησιν, τὴν ἐκ λάθους ἐπισυμβᾶσαν, ἀπεκόπησαν. 'Αλλ' οἱ Τοῦρκοι ἐγκαταλείψαντες δέκα νεκροὺς καὶ 15 τραυματίας ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης δὲν ἠδυνήθησαν νὰ σταματήσωσιν ἢ πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, προστατευόμενοι ὑπὸ τῶν τηλεβόλων αὐτῶν.

'Εν ᾧ ταῦτα συνέβαινον ἐν Κρήτῃ, αἱ μετὰ τὴν ἀπάντησιν τῆς 'Ελληνικῆς Κυβερνήσεως συνεννοήσεις τῶν Δυνάμεως κατέληγον εἰς ὁριστικὸν ἀποτέλεσμα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρῆσιν τῶν ἐκβιαστικῶν μέτρων. Κατὰ τῶν μέτρων τούτων ἠγέρθη ἀντίδρασις ἐν Γαλλίᾳ, ἥτις ἠνάγκαζε τὸν ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν 'Ανοτὼ νὰ ὑποσχεθῇ ὅτι πρὸ πάσης ἀποφάσεως κατὰ τῆς 'Ελλάδος ἤθελε ζητήσῃ τὴν συναίνεσιν τῆς βουλῆς. 'Η δὲ ἀντίδρασις αὕτη ἦτο ζωηροτέρα ἐν 'Αγγλίᾳ, ἔνθα τὴν 28 Φεβρουαρίου συνεκροτήθη νέον συλλαλητήριον φιλελληνικὸν ἐν τῇ Στοᾷ τοῦ 'Αγίου 'Ιακώβου ἐν Λονδίνῳ ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ σὶρ 'Αρθούρου 'Αρνώλδ, ἐν ᾧ ὡμίλησαν κατὰ τῶν ἐκβιαστικῶν μέτρων ὁ 'Ερβέρτος Γλάδστων, ὁ Δίλλων, ὁ Στέβενστων, ὁ Λαβουσὲρ καὶ ἄλλοι ἐπίσημοι ῥήτορες. Τὸ συλλαλητήριον τοῦτο πολυαριθμότερον ἐπανελήφθη τὴν 2 Μαρτίου ἐν τῇ μεγαλειτέρᾳ πλατείᾳ τοῦ Λονδίνου «Τραφαλγγάρ», ἔνθα διὰ κοινῆς βοῆς ἐψηφίσθη ψήφισμα πρὸς τὴν 'Αγγλικὴν κυβέρνησιν, καλουμένην ν' ἀπόσχῃ πάσης βίας κατὰ τῆς 'Ελλάδος. Καὶ παρὰ τὰ συλλαλητήρια ταῦτα, τὸ ῥιζοσπαστικὸν κόμμα τῆς βουλῆς τῶν Κοινοτήτων ἐλάμβανεν ἀπόφασιν, ἣν καὶ διε-

εβίβαζε τηλεγραφικῶς ὡς ἑξῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν·

«Τὸ κόμμα τῶν ῥιζοσπαστῶν τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων ἐξε»τάσαν καὶ μελετῆσαν τὴν πρὸς τὸ τελεσίγραφον τῶν Δυνάμεων »ἀπάντησιν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως φρονεῖ, ὅτι αὕτη παρέχει »βάσιν εὐχάριστον πρὸς διακανόνισιν τῶν ὑφισταμένων δυσχερειῶν »ἐπὶ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, ἐκφράζει τὸν θαυμασμὸν αὐτοῦ διὰ »τὰς προσπαθείας τῶν Κρητῶν πρὸς ἀπόσπασιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς »ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν παρέμβασιν τοῦ Ἑλ»ληνικοῦ Ἔθνους ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν καὶ ὁμοδόξων αὐτοῦ Κρητῶν, »καὶ διαμαρτύρεται κατὰ παντὸς ἐκβιαστικοῦ μέτρου, ὅπερ ἤθελε »ληφθῇ ἐναντίον τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὡς ὄντος αὐτοῦ τοῦ μόνου ἁρ»μοδίου νὰ κανονίσῃ τὴν τύχην του».

Οἱ διασημότεροι δὲ τῶν Ἄγγλων συγγραφέων καὶ ποιητῶν συμμεριζόμενοι τὰ αἰσθήματα τῶν συμπολιτῶν των, διεκήρυττον αὐτά, ὅπως ἐπιρρεάσωσι τὴν γνώμην τῆς Ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, δι' ἐπιστολῆς των πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς Βουλῆς, ἥτις συγχρόνως ἐδημοσιεύετο εἰς τὰ κυριώτερα φύλλα τοῦ Λονδίνου. «Οἱ ὑποφαινόμενοι συγγραφεῖς, ἔλεγον ἐν τῇ δηλώσει των, σπεύδομεν νὰ διαβιβάσωμεν εἰς τὴν ἀνδρείαν Ἑλλάδα τὴν συμπάθειάν μας, ἐν τῇ γενναίᾳ ἀποπείρᾳ της, ὅπως σώσῃ τοὺς Κρῆτας ἀδελφούς της ἀπὸ τῆς τυραννίας» (*). Μάτην καὶ αὐτὸ τὸ συμβούλιον τῶν ἐλευθέρων εὐαγγελικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀγγλίας, ἀντιπροσωπεῦον τετρακοσίας ἐπαρχιακὰς ἐκκλησιαστικὰς συνάξεις, προσέθετε εἰς τοὺς ἀνωτέρω τὸ ψήφισμα αὐτοῦ εὐχόμενον, ὅπως ὁ Θεὸς ὁδηγήσῃ τὰς βουλὰς τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς Ἀγγλίας, καὶ διαθέσῃ τὰ πράγματα οὕτως, ὥστε ἡ ἐλευθερία τῶν Κρητῶν καὶ ἄλλων χριστιανικῶν λαῶν νὰ ἐπιτευχθῇ ἄνευ προσθέτου αἱματοχυσίας». Ἡ Ἀγγλία συνετάσσετο μετὰ τῶν λοιπῶν δυνάμεων, ὁ δὲ ἀποκλεισμὸς τῆς νήσου Κρήτης καὶ ἡ μικτὴ κατοχὴ αὐτῆς ἀπεφασίζετο ὑπὸ τῶν ἓξ μεγάλων δυνάμεων, ἑκάστη

(*) Ἰδοὺ τὰ ὀνόματα τῶν 28 Ἄγγλων συγγραφέων: Οἱ κ. κ. Γρὰντ Ἄλλεν, Ῥοβέρτος Μπάρ, Λουδοβῖκος Μπέκ, Γ. Μπόργιν, Χὼλλ Κέϊν, Π. Κλέυδεν, Ι. Κόρπαν, Λ. Κώτς, Σ. Κρόκετ, Ρ. Λεγαλλιέν, Φράνσης Γρίββελ, Σ. Ὄκκιγγ, Α. Χόουπ, Τζέρωμ Κ. Τζέρωμ, Κούλσων Κέρναχαν. Ι. Μάκκι, Ι. Μακάρθο, Φρ. Μούρ. Ρ. Πόκοκ, Φ. Ῥόμπινσων, Κ. Ῥοὺκ, Γ. Σὰρπ, Ἄλλεν Ὄπουαρδ, Οὐίλλιαμ Οὐότσων, Κ. Οὐέλς, Φρὲδ Χουίσω, Ι. Ζάγγουϊλ καὶ Λ. Ζάγγουϊλ.

τῶν ὁποίων ἀνελάμβανε νὰ ἐνισχύσῃ τὰ ἐπὶ τῆς νήσου ἀγήματα αὐτῆς διὰ 500—600 ἀνδρῶν εἰσέτι. Τὴν συμφωνίαν ταύτην ἐνέκρινεν ἐν τέλει καὶ ἡ Γαλλικὴ Βουλή, ἀπορρίπτουσα τὴν πρότασιν τοῦ πρώην πρωθυπουργοῦ Ῥενὲ Γκομπλὲ περὶ μὴ ἀναμίξεως τῆς Γαλλίας εἰς τὰ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκβιαστικὰ μέτρα διὰ ψήφων 366 κατὰ 143. Καὶ οὕτω τὴν 6 Μαρτίου οἱ ἐν Ἀθήναις πρεσβευταὶ τῶν Μ. Δυνάμεων ἐπέδιδον εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν τὴν δευτέραν αὐτῶν διακοίνωσιν περὶ ἀποκλεισμοῦ τῆς Κρήτης, ἔχουσαν οὕτως :

«Κύριε ὑπουργέ,

Καθιστῶμεν ὑμῖν γνωστὸν ὅτι κατόπιν ἀποφάσεως τῶν ναυάρχων τοῦ ἐν Κρήτῃ διεθνοῦς στόλου, ἡ νῆσος θέλει τεθῆ εἰς ἀποκλεισμὸν τὴν 9)21 Μαρτίου (Κυριακὴν) ὥραν 8ην τῆς πρωΐας. Ὁ ἀποκλεισμὸς οὗτος θὰ εἶνε γενικός, ὅσον ἀφορᾷ ὅλα τὰ πλοῖα τὰ φέροντα Ἑλληνικὴν σημαίαν.

Τὰ πλοῖα τῶν 6 Μεγάλων Δυνάμεων ἢ καὶ τὰ τῶν οὐδετέρων θὰ δύνανται νὰ εἰσέρχωνται εἰς τοὺς λιμένας τοὺς κατεχομένους ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ἢ ν' ἀποβιβάζωσι τὰ ἐμπορεύματά των ἀρκεῖ νὰ μὴ εἶνε προωρισμένα διὰ τὰ Ἑλληνικὰ στρατεύματα, ἢ νὰ διευθύνωνται εἰς τὸ ἐσωτερικόν.

Τὰ πλοῖα τοῦ διεθνοῦς στόλου ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ ὑποβάλλωσιν εἰς ἐπίσκεψιν τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος σκάφη.

Οἱ ναύαρχοι ἐλπίζουσιν, ὅτι τὰ Ἑλληνικὰ πλοῖα, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται ἀκόμη εἰς τὰ Κρητικὰ ὕδατα θὰ λάβωσι τὴν διαταγὴν ἐκ μέρους τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ν' ἀπομακρυνθῶσι πρὸ τῆς 9)21 Μαρτίου καὶ ὥρας 8ης τῆς πρωΐας διότι ἄλλως θέλουσιν ὑποχρεωθῆ πρὸς τοῦτο διὰ τῆς βίας».

Ἡ διακοίνωσις ἐν τέλει ὥριζε τὴν ἀπὸ τῶν παραλίων τῆς Κρήτης εἰς μίλια ἀπόστασιν τῆς θαλασσίας ζώνης, ἣν δὲν ἠδύναντο νὰ διέλθωσι τὰ ἑλληνικὰ σκάφη, ταύτην δ' ἔσπευσεν αὐθημερὸν νὰ κοινοποιήσῃ ὁ ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν εἰς τοὺς Ἕλληνας ναυτιλλομένους διὰ τῶν λιμενικῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους, ἵνα μὴ τὰ πλοῖα αὐτῶν ὑποστῶσι κατάσχεσιν (*)

(*) Τὰ ὅρια τῆς ζώνης τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς νήσου Κρήτης περιελαμβάνοντο μεταξὺ τοῦ Μεσημβρινοῦ τῆς 26ο—24' καὶ 25ο—30' Ἀνατολικοῦ μήκους Γρηνουΐχης καὶ τοῦ παραλλήλου τῆς 34ο — 45' καὶ 35ο — 48' Βορείου

Ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις λαβοῦσα τὴν περὶ ἀποκλεισμοῦ τῆς Κρήτης διακοίνωσιν καὶ βλέπουσα ἐπικειμένην ὡς ἐκ τοῦ γράμματος τῆς διακοινώσεως τὴν κατὰ τῶν δύο πρὸ τῶν Χανίων ἑλληνικῶν πλοίων χρῆσιν βίας, μετὰ μακρὸν ὑπουργικὸν συμβούλιον ἀπεφάσισε τὴν ἀνάκλησιν αὐτῶν, ἀγομένη ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι ἐν ᾧ ἡ παρουσία εἰς τὰ κρητικὰ ὕδατα τῶν δύο μικρῶν σκαφῶν εἰς οὐδὲν συνετέλει, ἡ κατὰ τῆς κτηνώδους βίας ἀντίστασις αὐτῶν θὰ συνεπέφερε τὴν ἄνευ ἀποτελέσματος καταβύθισίν των. Κατὰ τὰ λοιπὰ κατ' οὐδὲν μετέβαλε τὴν πολιτικὴν αὐτῆς, καίτοι ὁ ἄρτι ἐπανακάμψας ἐκ Πετρουπόλεως πρεσβευτὴς τῆς Ῥωσσίας Ὀνού, ὅστις ἐλέγετο κομιστὴς τῶν φιλικῶν συστάσεων τοῦ Τσάρου, ἐπανειλημμένας ἔσχε συνεντεύξεις μετὰ τοῦ βασιλέως Γεωργίου καὶ τῆς βασιλίσσης, εἰς ἣν προσέφερεν ἐκ μέρους τοῦ Ῥώσσου αὐτοκράτορος τὸ ποσὸν τῶν 100 χιλιάδων ῥουβλίων πρὸς περίθαλψιν τῶν Κρητῶν προσφύγων, προσφορὰν ἣν μετ' ἀγανακτήσεως ἀπέρριψεν ὁ ἑλληνικὸς λαός. Τοὐναντίον ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος εἰς τὰς συνεντεύξεις, ἃς παρέσχε πρὸς ἀνταποκριτὰς διαφόρων σπουδαίων ἐφημερίδων τῆς Εὐρώπης, διεβεβαίου ὅτι «κατ' οὐδένα τρόπον ἐπεθύμει νὰ μεταβάλῃ τὴν ἀπόφασίν του καὶ ὅτι θὰ κατέληγε μέχρι τέλους, ὅπως ἤρχισεν, ἐπιδιώκων τὴν δι' εἰρηνικῶν μέσων διευθέτησιν τοῦ κρητικοῦ ζητήματος καὶ τὴν ἐγκατάστασιν εἰρήνης καὶ ἡσυχίας ἐν τῇ χώρᾳ χάριν τῆς εὐημερίας της (*)». Ἡ δὲ κυβέρνησις ἐπιδεικτικῶς προέβαινεν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς Φάλαγγος τῶν Φιλελ-

---

πλάτους, ἤτοι ἐντὸς τοῦ τετραγώνου τοῦ σχηματιζομένου ἐκ τῶν ἑξῆς γραμμῶν:

Α') Πρὸς βορρᾶν ἐκ γραμμῆς ἀρχομένης ἐκ τῶν νησίδων Unia—Nisia καὶ καταληγούσης δύο μίλια πρὸς νότον τῶν Ἀντικυθήρων, ἐκτεινομένης ἐπὶ μήκους 158 μιλίων.

Β') Πρὸς Ζέφυρον ἐκ γραμμῆς ἀρχομένης δύο μίλια πρὸς νότον τῶν Ἀντικυθήρων, ἐκτεινομένης 63 μίλια πρὸς νότον καὶ διερχομένης 8 μίλια πρὸς Ζέφυρον τῆς νησίδος Ἐλαφονήσου.

Γ') Πρὸς νότον ἐκ γραμμῆς ἀρχομένης 35 μίλια πρὸς Ζέφυρον τοῦ Φάρου τῆς νησίδος Γάνδου διερχομένης 2 μίλια πρὸς Νότον τῆς αὐτῆς νησίδος καὶ ἐκνειονομένης πρὸς Ἀπηλιώτην ἕως μήκους 158 μιλλίων.

Δ') Πρὸς Ἀπηλιώτην ἐκ γραμμῆς προερχομένης ἐκ τῶν νησίδων Unia — Nisia ἐκτεινομένης 8 μίλια πρὸς Ἀπηλιώτην τοῦ Φάρου τοῦ ἀκρωτηρίου Σίδερο.

(*) Τοὺς λόγους τούτους ἀπηύθυνεν ὁ βασιλεὺς καὶ πρὸς τὸν ἀνταποκριτὴν τῆς δανικῆς ἐφημερίδος «Berliugske Tridende».

λήνων κατόπιν νόμου ψηφισθέντος ἐν τῇ βουλῇ, πρὸς ἣν διὰ θερμῆς ἐπιστολῆς του ὁ στρατηγὸς Ῥιτσιώτης Γαριβάλδης προσέφερε τὰς ὑπηρεσίας του (*), καὶ εἰς τὸν καταρτισμὸν τῶν ἐμπέδων ταγμάτων διὰ τὴν δευτέραν γραμμὴν τῆς ἐφεδρείας. Τὴν δ' ἐννάτην Μαρτίου ἡμέραν ἐνάρξεως τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Κρήτης ἀπήντα ὡς ἑξῆς εἰς τὴν περὶ τούτου διακοίνωσιν τῶν πρεσβευτῶν :

«Κύριε πρεσβευτά,

Ἔλαβον τὴν ἀπὸ 6 τοῦ παρόντος μηνὸς ὑμετέραν διακοίνωσιν, δι' ἧς εὐηρεστήθητε νὰ μοὶ ἀνακοινώσητε, ὅτι ἡ νῆσος Κρήτη ἔμελλε νὰ τεθῇ ἐν ἀποκλεισμῷ ἀπὸ τῆς σήμερον, ἡ εἴδησις δὲ αὕτη ἐφρόντισα νὰ μεταδοθῇ εἰς τοὺς ναυτιλλομένους.

Ἐπειδὴ ὅμως διὰ τοῦ ἀποκλεισμοῦ θέλει κατασταθῇ ἀδύνατος ἡ εἰσαγωγὴ σιτηρῶν ἐν τῇ νήσῳ, οἱ ἐπ'αὐτῆς δὲ πληθυσμοὶ συντηροῦνται πάντοτε διὰ σιτηρῶν εἰσαγομένων ἔξωθεν, ὀφείλω ὡς ἐκ τῶν δεσμῶν, οἵτινες μᾶς συνδέουσι πρὸς τὸν κρητικὸν λαὸν νὰ μὴ παραλίπω νὰ φέρω τοῦτο εἰς γνῶσιν τῆς ὑμετέρας ἐξοχότητος, ἵνα μὴ συμβῶσιν ἀποτελέσματα ἀντίθετα πρὸς τὰ φιλάνθρωπα αἰσθήματα, ὑπὸ τῶν ὁποίων ἐμφορεῖται ἡ Κυβέρνησίς σας.

Δέξασθε κ. τ. λ. (Ὑπογ.) **Α. Σκουζές**».

Οἱ ναύαρχοι ἐν τούτοις ἐπελήφθησαν τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς νήσου Κρήτης καὶ πρὸ τῆς ἐννάτης Μαρτίου. Καὶ τοῦτο ἵνα ἐμποδίσωσι τὴν μεταβίβασιν τροφῶν καὶ πολεμεφοδίων οὐ μόνον εἰς τοὺς ἐπαναστάτας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατόν, τὸν ὁποῖον ὅμως ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπὸ ἡμερῶν εἶχεν ἐφοδιάσει ἀρκούντως διὰ μεγά-

(*) Ἡ πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς Βουλῆς ἐπιστολὴ τοῦ Γαριβάλδη εἶχεν ὡς ἑξῆς· «Μὲ παλλομένας ἐκ συμπαθείας καρδίας παρηκολουθήσαμεν τὰς προσπαθείας, τὰς ὁποίας καταβάλλουσι τὰ ἡρωϊκὰ τῆς Ἑλλάδος τέκνα, ἵνα ἐλευθερώσωσι τοὺς ἀδελφούς των Κρῆνας.

«Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀρκοῦσι μόνον αὐτοί. Ἀλλ' ἄν ποτὲ αἱ ἀνόσιοι τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας πλεκτάναι ἤθελον θέσει τὴν Ἑλλάδα μόνην ἀπέναντι τῆς Τουρκίας, πρὸς τὴν ὁποίαν μεγάλη εἶναι ἡ ἀριθμητικὴ διαφορά, πιστεύω ὅτι πιστῶς διερμηνεύω τὰ αἰσθήματα τῆς γενναίας νεολαίας μας λέγων πρὸς ὑμᾶς, βασισθῆτε ἐν τῇ διεξαγωγῇ τοῦ δικαίου, τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνός σας εἰς ἑκατὸν χιλιάδας ἐρυθροχίτωνας Γαριβαλδινοὺς καὶ πρῶτον πρῶτον εἰς ἐμὲ τὸν παλαιὸν καὶ εἰλικρινῆ φίλον σας

ΡΙΤΣΙΩΤΗΝ ΓΑΡΙΒΑΛΔΗΝ

λων ἀποστολῶν, τῶν ἐμπορικῶν ἑλληνικῶν πλοίων κατωρθωσάντων νὰ διαλάθωσι τὴν προσοχὴν τῶν εὐρωπαίων. Τὴν 5 Μαρτίου τὸ αὐστριακὸν πολεμικὸν «Σελένικο» κατεβύθισεν ἑλληνικὸν ἱστιοφόρον(*) ἀποβιβάζον φορτία ἅλατος, δέρματος καὶ ἀλεύρων ἐν τῷ ὅρμῳ τῆς Ἁγίας Πελαγίας τοῦ Ἡρακλείου, καίτοι μὴ ἀρξαμένου ἐπισήμως τοῦ ἀποκλεισμοῦ, ὅπερ προὐκάλεσε τὰς διαμαρτυρίας τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Τὴν δ' ἐπιοῦσαν (6 Μαρτίου) ἐξέδωσαν νέαν προκήρυξιν πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς νήσου, καλοῦντες αὐτοὺς νὰ καταθέσωσι τὰ ὅπλα. Ἡ προκήρυξις αὕτη εἶχεν ὡς ἑξῆς :

«Οἱ ὑπογεγραμμένοι ἀνώτεροι Κυβερνῆται τῶν ναυτικῶν Δυνάμεων Γερμανίας, Αὐστρίας, Γαλλίας, Μεγάλης Βρεττανίας, Ἰταλίας καὶ Ρωσσίας, ἐνεργοῦντες ὁδηγίαις τῶν οἰκείων Κυβερνήσεων, κηρύττουσι πανδήμως, καὶ πανδήμως γνωστοποιοῦσιν εἰς τοὺς κατοίκους ὅτι αἱ Δυνάμεις ἀπεφάσισαν ἀμετακλήτως νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν πλήρη αὐτονομίαν τῆς Κρήτης ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου. Ἀσχολούμεναι νὰ θεραπεύσουν πρωτίστως τὰ θλίβοντα τὴν Κρήτην δεινὰ καὶ νὰ προλάβωσι τὴν ἐπάνοδον αὐτῶν, αἱ Δυνάμεις ἐπεξεργάζονται ἐκ συμφώνου τὸ σύνολον τῶν μέτρων τῶν προωρισμένων νὰ κανονίσουν τὴν λειτουργίαν τοῦ αὐτονόμου πολιτεύματος, νὰ ἐπαναφέρωσι τὴν εἰρήνευσιν, νὰ ἐξασφαλίσωσιν ἑκάστου ἄνευ διακρίσεως φυλῆς καὶ θρησκεύματος τὴν ἐλευθερίαν, νὰ περιφρουρήσουν τὰς περιουσίας, νὰ διευκολύνωσι δι' ἐπαναλήψεως ἀγροτικῶν ἔργων καὶ συναλλαγῶν τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τοπικῶν πόρων. Αὐτὸς εἶνε τῶν Δυνάμεων ὁ προτιθέμενος σκοπὸς καὶ ἀξιοῦσιν, ὅπως ἡ γλῶσσα αὕτη ἐννοηθῇ παρὰ πάντων καλῶς.

Ἐποχὴ νέα ἄρχεται διὰ τὴν Κρήτην. Καταθέσατε πάντες τὰ ὅπλα. Αἱ Δυνάμεις ποθοῦσιν εἰρήνην καὶ τάξιν. Ἐν ἀνάγκῃ ἔχουσιν ἀρκοῦσαν ἐξουσίαν νὰ καταστήσουν σεβαστὰς τὰς ἀποφάσεις των. Στηρίζονται ἐπὶ τῆς συνδρομῆς πάντων τῶν κατοίκων τῆς νήσου, Χριστιανῶν καὶ Ὀθωμανῶν, ἵνα συντελέσωσιν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν ἔργου ὑποσχομένου νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τοὺς Κρῆτας τὴν ὁμόνοιαν καὶ τὴν εὐημερίαν». Σοῦδα 6 Μαρτίου.

Κυβερνήτης Γερμανὸς **Κένλερ**, ἀντιναύαρχος, Ἄγγλος **Χάρ-**

(*) Τὸ ἱστιοφόρον τοῦτο ἀνῆκεν εἰς τὸν ἐκ Κρανιδίου πλοίαρχον Βασίλειον Κρέστην.

[redacted]

ρες, Αὐστριακὸς **Χίνκε**, Ρῶσσος **Ἄνδρεφ**, Γάλλος **Ποτιέ**, ὑποναύαρχος, Ἰταλὸς **Κανεβάρο**.

Ἐν ᾧ δὲ οἱ Κρῆτες ἀνὰ τὰ διάφορα διαμερίσματα τῆς νήσου ὑπέγραφον δημοψηφίσματα κατὰ τῆς ἀνωτέρω διακηρύξεως τῶν ναυάρχων καὶ τῆς προσφερομένης ὑπὸ τῶν δυνάμεων αὐτονομίας, οἱ ναύαρχοι διεκήρυσσον ἐπισήμως τὴν ἐννάτην Μαρτίου καὶ τὸν ἀποκλεισμὸν πρὸς τὸν Βάσσον καὶ τοὺς ἐπαναστάτας. Εἰς τοὺς συνηγμένους δὲ ἐν τῷ Ἀκρωτηρίῳ ἀποστείλαντες Ἄγγλον καὶ Ἰταλὸν ἀξιωματικόν, προέτειναν δι' αὐτῶν, ὅπως καταθέσωσι τὰ ὅπλα καὶ ἀπέλθωσιν ἐκεῖθεν διὰ λέμβων τῶν θωρηκτῶν, ὅπου ἤθελον, μὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι ἡ αὐτονομία, τὴν ὁποίαν προσέφερον αἱ δυνάμεις εἰς τὴν πατρίδα των ἤθελε βελτιώσῃ τὴν τύχην αὐτῆς. Ἀλλ' οἱ ἐπαναστᾶται τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπέκρουσαν τὴν πρότασιν δηλώσαντες ὅτι θὰ τηρήσωσι τὰς θέσεις των μαχόμενοι ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως. Ἐν τῷ μεταξὺ κατέφθανεν εἰς τὴν νῆσον καὶ ὁ πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν αγημάτων ἀποστελλόμενος διεθνὴς στρατός, ἡ δὲ κατανομὴ αὐτοῦ ἐγίνετο κατὰ προηγηθεῖσαν συμφωνίαν τῶν δυνάμεων ὡς ἑξῆς. Οἱ Αὐστριακοὶ κατελάμβανον τὴν Κίσσαμον, οἱ Ρῶσσοι τὴν Ρέθυμνον, οἱ Ἰταλοὶ τὰ Χανία, οἱ Γερμανοὶ τὴν Σοῦδαν, οἱ Γάλλοι τὴν Σητείαν, καὶ οἱ Ἄγγλοι τὸ Ἡράκλειον.

Ἐκ τῆς πόλεως δὲ ταύτης ἐξεδιώκετο τελευταῖον τὴν 10 Μαρτίου καὶ ὁ αὐτόθι ἕλλην ὑποπρόξενος Σάρρος, ὡς προηγουμένως ὁ Μπάρακλης, κατ' ἐπιταγὴν τοῦ κυβερνήτου τοῦ ἀγγλικοῦ θωρηκτοῦ «Τραφαλγκάρ». Ἑκάστη τῶν δυνάμεων ἀνέλαβε διὰ τῶν πλοίων της νὰ τηρῇ τὸν ἀποκλεισμὸν τῶν παραλίων τῆς ταχθείσης αὐτῇ μοίρας, τὴν δὲ 12 Μαρτίου συνελαμβάνετο ὑπὸ αὐστριακοῦ ἀντιτορπιλλικοῦ σκάφους εἰς τὸν κόλπον τῆς Κισσάμου, ὅπου κρύφα ἀπεβίβασε τροφὰς καὶ πολεμοφόδια, τὸ ἑλληνικὸν ἐμπορικὸν ἀτμόπλοιον «Ἥρα» καὶ ἐσύρετο εἰς Σούδαν (*).

(*) Αἱ τροφαὶ καὶ τὰ πολεμοφόδια, τὰ ὁποῖα περιῆλθον εἰς χεῖρας τῶν ἐπαναστατῶν, ἐστέλλοντο ἐκ μέρους τῆς Κρητικῆς Ἀντιπροσωπείας, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀτμοπλοίου ἐπέβαινον οἱ βουλευταὶ Ρώμας καὶ Ρωμάνος, οἱ ὁποῖοι συλληφθέντες αἰχμάλωτοι, ἀπεστάλησαν κατόπιν τῇ ἀποφάσει τῶν ναυάρχων εἰς Κύθηρα δι' ἑνὸς τῶν πλοίων τοῦ διεθνοῦς στόλου. Ἡ «Ἥρα» ἐκρατήθη εἰς Σούδαν.

Τὴν αὐτὴν ἡμέραν τῆς 12 Μαρτίου οἱ ναύαρχοι ἀπεφάσισαν νὰ ἐπιτρέψωσιν εἰς τοὺς Τούρκους τῶν Χανίων ἔξοδον, ὅπως τροφοδοτήσωσι τοὺς ἐν τῷ Πύργῳ τῆς Μαλάξας πολιορκουμένους, οἱ ὁποῖοι ἐκινδύνευον νὰ παραδοθῶσι, πάσχοντες καὶ ἐξ ἐλλείψεως ὕδατος, διότι οἱ ἐπαναστᾶται διὰ τορπίλλης εἶχον ἀνατινάξῃ τὴν μεγάλην δεξαμενήν, ἐξ ἧς ὑδρεύοντο οἱ φρουροῦντες τὸν Πύργον. Πρὸς τοῦτο δ' ἔσπευσαν δι' ἐπιστολῶν νὰ εἰδοποιήσωσι τοὺς ἐπαναστάτας νὰ μὴ προσβάλλωσι τοὺς μέλλοντας νὰ κομίσωσι τὰς προμηθείας εἰς τὸν Πύργον, ἀλλ' αἱ ἐπιστολαὶ αὗται δὲν ἔφθασαν εἰς τὸν πρὸς ὃν ὅρον. Ἡ ἔξοδος τῶν Τούρκων ἐπρόκειτο νὰ γείνῃ τὴν ἐπαύριον δεκάτην τρίτην τοῦ μηνός, ἥτις συγχρόνως εἶχεν ὁρισθῇ παρὰ τῶν πολιορκούντων τὴν Μαλάξαν πρὸς γενικὴν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ Πύργου. Πρὸς τοῦτο ἀφ' ἑσπέρας μετέβη εἰς τὸ πρὸ τῆς Μαλάξας στρατόπεδον τῶν ἐπαναστατῶν ὁ παραιτηθεὶς ταγματάρχης Μανουσογιαννάκης μετὰ τριῶν ὀρειβατικῶν πυροβόλων καὶ τῶν ἀνθυπολοχαγῶν Κριάρη καὶ Μαρκουλάκη. Τὰ πυροβόλα ταῦτα ἐστήθησαν παρὰ τὰς ὑπωρείας λοφίσκου τινὸς καλουμένου Κεφάλα, τὴν ἕκτην δὲ καὶ ἡμίσειαν ὥραν τῆς πρωΐας ἤρξατο ὁ κατὰ τοῦ πύργου κανονοβολισμός, ἀπὸ τῶν τειχῶν τοῦ ὁποίου οἱ Τοῦρκοι καθ' ὅλην τὴν νύκτα διὰ φρυκτῶν (πυραύλων)(*) συνενοοῦντο μετὰ τῶν ἐν Χανίοις περὶ τῆς δυσκόλου αὐτῶν θέσεως. Οἱ Τοῦρκοι ἀπεκρίθησαν εἰς τὸ πῦρ τῶν ἑλληνικῶν πυροβόλων, οἱ δὲ Χριστιανοὶ ὁπλῖται μαχόμενοι γενναιότατα συνέσφιγγον τὴν περὶ τὸν πύργον ζώνην καὶ περὶ τὴν ἐννάτην πρωϊνὴν ὥραν εἰσῆλθον εἰς τὰ περὶ τὸν τοῖχον τοῦ πύργου ἐρείσματα, τὰ ὁποῖα οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐφύλαξαν, ἀναμένοντες τὸ ῥῆγμα τοῦ πύργου διὰ τῶν τηλεβόλων, ὅπως εἰσέλθωσιν ἐν αὐτῷ. Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην ἐπῆλθον εἰς ἐπικουρίαν τῶν ἐν τῷ πύργῳ τὰ πυροβόλα τοῦ «Φουὰτ» ἀπὸ τῆς Σούδας καὶ τὰ τοῦ φρουρίου Ἰτζεδδίν, τὰ ὁποῖα ἔβαλλον κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἄνευ ἀποτελέσματος.

Ἐν' ᾧ ταῦτα συνέβαινον περὶ τὴν Μάλαξαν περὶ τὴν ἑνδεκάτην πρωϊνὴν ὥραν ἑπτακόσιοι Τοῦρκοι στρατιῶται βοηθούμενοι ὑπὸ πλείστων ἐνόπλων Μουσουλμάνων ἐξῆλθον τῶν Χανίων, ὅπως διασπάσωσι

(*) Τὴν λέξιν ὡς καλλιτέραν δανείζομαι ἐκ τοῦ Θουκυδίδου, ὅστις ἐν τῇ πολιορκίᾳ τῶν Πλαταιῶν ἀναφέρει ὅτι οἱ Σπαρτιᾶται συνενοοῦντο μετὰ τῶν ἐν Θήβαις συμμάχων αὐτῶν κατὰ τὴν νύκτα διὰ φρυκτῶν, εἶδος πυραύλων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (Θουκυδίδου βιβλ. Γ'. § 22).

τὴν πολιορκητικὴν ζώνην καὶ τροφοδοτήσωσι τὸν Πύργον. Τὴν ἔξοδον αὐτῶν παρατηρήσας ὁ εἰς τὰ χαρακώματα τῆς Μονταβάρδιας, μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτὸν σώματος φρουρῶν παρῃτημένος λοχαγὸς τοῦ Πεζικοῦ Κωνσταντῖνος Τριτάκης, ἀνήγγειλεν αὐτὴν εἰς τὸν ἀνωτέρω ἐπὶ τοῦ Ἀκρωτηρίου ὁπλαρχηγὸν Ἀντώνιον Σήφακα καὶ ἐκάλεσεν αὐτόν, ὅπως ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν ἐν Ἀκρωτηρίῳ ἐπιτεθῶσι κατὰ τῶν ἐξερχομένων καὶ παρακωλύσωσιν αὐτούς. Ἐπειδὴ δ' ἐβράδυνεν ἡ ἀπάντησις τούτου, ὁ Τριτάκης συνενοηθεὶς μετὰ τοῦ πλησίον εὑρισκομένου ὁπλαρχηγοῦ Γαλάνη ἐπετέθη κατὰ τῶν τούρκων καὶ προὐκάλεσε μάχην, εἰς ἣν ἔλαβον μέρος πάντα τὰ πολιορκοῦντα τὰ Χανία ἐπαναστατικὰ σώματα. Οἱ Τοῦρκοι, καίτοι μαχόμενοι λυσσωδῶς, ἀπεκρούσθησαν πανταχόθεν καὶ μετὰ σφοδροτάτην ἐπίθεσιν ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσιν ὑπὸ τὸ πῦρ τῶν χριστιανῶν. Ὅλαι αἱ τροφαὶ αἱ προωρισμέναι διὰ τοὺς πολιορκουμένους ἔπεσαν εἰς χεῖρας αὐτῶν, καταδιωκόμενοι δὲ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν οἱ Τοῦρκοι κατέφυγον εἰς Σούδαν ἀφήσαντες πολυαρίθμους νεκροὺς ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, πλὴν τῶν τραυματιῶν, οὓς ἠδυνήθησαν νὰ παραλάβωσι καὶ τοὺς ὁποίους πολλὰ φορτηγὰ ἁμάξια ἐκόμιζον μέχρι βαθείας νυκτὸς εἰς Χανία (*).

Παρὰ ταῦτα τὴν 2αν μ. μ. οἱ ἐν τῷ Πύργῳ τῆς Μαλάξας ἀπελπισθέντες ὕψωσαν λευκὴν σημαίαν καὶ ἐζήτησαν νὰ παραδοθῶσι. Κατὰ διαταγὴν τοῦ Μανουσογιαννάκη διηυθύνθησαν πρὸς τὸν πύργον οἱ ἀνθυπολοχαγοὶ Κριάρης καὶ Ρίτσης, καὶ μετ' αὐτῶν ὁ ὑπίλαρχος Μουρούζης καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ Κουκουλάκης καὶ Καλομενόπουλος, ὅπως διαπραγματευθῶσι τὴν παράδοσιν· οἱ Τοῦρκοι ὅμως φοβούμενοι τοὺς ἐπαναστάτας ἐζήτησαν τακτικὸν στρατόν, ἵνα παραδοθῶσι.

Μὴ ὑπάρχοντος δ' ἐκεῖ στρατοῦ ἑλληνικοῦ, διότι καὶ οἱ ἀνωτέρω ἀξιωματικοὶ ἐνήργουν ὡς ἐπαναστάται, διετάχθησαν νὰ μεταβῶσιν εἰς τὸν πύργον ὀλίγοι ἕλληνες στρατιῶται, οἵτινες ἀπετέλουν τὴν φρουρὰν τῆς ἐγγὺς κώμης Κοντόπουλο, ἔνθα ἦν ἡ ἕδρα τοῦ στρατοπέδου τῶν ἐπαναστατῶν. Τὴν στιγμὴν ὅμως ἐκείνην, ἐν' ᾧ ἐπέκειτο ἡ παράδοσις, τὰ ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Σούδας εὐρωπαϊκὰ πλοῖα ἤνοιξαν τὰ πυροβόλα αὐτῶν, κατὰ τῶν ἐπὶ τῷ αὐτῷ συνηγμένων χριστιανῶν. Ἐπὶ 20 λεπτὰ τῆς ὥρας αἱ βολιδοφόροι ὀβίδες αὐτῶν

(*) Ἐκ τοῦ σώματος τοῦ Τριτάκη ἐπληγώθησαν μόνον ὁ σαλπιγκτὴς Ἰωάννης Κουρῆς καὶ τρεῖς ὁπλῖται Κρῆτες.

ἐξερρυγνύοντο περὶ τὸν πύργον καὶ ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν τῶν ἐπαναστατῶν, τινὲς διετρύπησαν τὰ τείχη αὐτοῦ καὶ ἄλλαι κατέθραυσαν τοὺς πέριξ βράχους καὶ κατέσκαψαν τὴν γῆν. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐρρίφθησαν πλείονες τῶν 60 οβίδων συνήθων καὶ βολιδοφόρων, ἐξ αὐτῶν δὲ ἐφονεύθησαν τρεῖς χριστιανοὶ μόνον καὶ τέσσαρες ἐπληγώθησαν, ἄλλοι δέ τινες ἐτραυματίσθησαν ἐλαφρῶς ἐκ τῶν θραυσμάτων τῶν λίθων. Ὅταν τὰ τηλεβόλα τῶν Εὐρωπαίων ἐσίγησαν, οἱ ὑπολειπόμενοι ἐκ τῆς φρουρᾶς τοῦ πύργου 46 νιζάμηδες, ἐν οἷς δύο ἀξιωματικοί, ὧν ὁ εἷς τραυματίας, παρεδόθησαν περίφοβοι τοῖς χριστιανοῖς, καὶ ἀπεστάλησαν εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Βάσσου(*), ὁ δὲ πύργος παρεδόθη εἰς τὰς φλόγας. Ὀλίγον μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Μαλάξας ἐπολιορκήθη ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ὁ ἕτερος ἐγγὺς αὐτῆς πύργος τοῦ Κερατιδίου. Ἀλλ' ἡ πολιορκία αὐτοῦ ἦν χαλαρὰ καὶ οἱ πολιορκηταὶ ἀφῆκαν τὴν φρουρὰν αὐτοῦ ν' ἀποσυρθῇ πρὸς τὰ Χανία. Τὴν ἐπιοῦσαν δὲ τῆς πτώσεως τῆς Μαλάξας, ἐν ᾧ οἱ ἐπαναστᾶται ἦσαν συνηθροισμένοι ὑπεράνω τοῦ βομβαρδισθέντος πύργου οἱ Εὐρωπαῖοι ἐπυροβόλησαν καὶ πάλιν κατ' αὐτῶν ἐπὶ ἡμίσειαν ὥραν. Ἀφοῦ δὲ ἐξετόπισαν αὐτοὺς προσεκάλεσαν τὸν διοικητὴν τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων ἐν Χανίοις νὰ καταλάβῃ τὰς παρὰ τῶν χριστιανῶν ἐγκαταληφθείσας θέσεις.

Ἀλλ' οὗτος ἠρνήθη διϊσχυρισθεὶς ὅτι δὲν εἶχε πρὸς τοῦτο ἐπαρκῆ δύναμιν, καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι χάριν ἀσφαλείας τοῦ κόλπου τῆς Σούδας ἀπεβίβασαν ἀγήματα καὶ κατέλαβον τὸν πύργον Ἀνίμπαλι τὴν 10 Μαρτίου, ὑπεβοήθησαν δὲ τοὺς Τούρκους νὰ καταλάβωσι τὰ Μεγάλα χωράφια θέσιν ἐπικαιροτάτην ὑπὲρ τὴν Μαλάξαν καὶ νὰ καύσωσι τὸ χωρίον.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀπόβασιν τῶν Εὐρωπαίων οἱ ἐπαναστᾶται δὲν ἀπεθαρρύνθησαν. Τὴν ἐπιοῦσαν δὲ 19 Μαρτίου κατέλαβον τὰ ὑψώματα τὰ εὑρισκόμενα πλησίον τοῦ φρουρίου Ἰτζεδδὶν καὶ δεσπόζοντα τοῦ κόλπου τῆς Σούδας, καὶ ἤρξαντο κανονοβολισμοῦ κατὰ τοῦ φρουρίου τούτου. Τὰ ἐν τῷ λιμένι τῆς Σούδας εὑρισκόμενα τρία τουρκικὰ πολεμικὰ ἐπῆλθον διὰ τῶν τηλεβόλων των εἰς βοήθειαν τοῦ φρουρίου, εἰς ταῦτα δὲ ἡνώθη ἐν ἀρχῇ ἓν ἐκ τῶν ῥωσσικῶν θωρηκτῶν. Ἀλλ'

(*) Ἀρχικῶς ἡ φρουρὰ τοῦ πύργου ἀπετελεῖτο ἐξ 70 τούρκων στρατιωτῶν. Ταῦτα κατὰ τὰς ἐκθέσεις ὅλων τῶν ἐν τῷ στρατοπέδῳ παρευρεθέντων.

οἱ ἐπαναστᾶται μεθ' ὅλον τὸν βομβαρδισμὸν ἀντεῖχον, ὑποστηρίζοντες τὰς θέσεις των καὶ ἔβαλλον εὐστόχως κατὰ τοῦ κάτωθεν ἐκτεθειμένου φρουρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπέφερον ἱκανὰς καταστροφάς, ὅτε εἰς τὸν βομβαρδισμὸν προσετέθη καὶ ἕτερον ῥωσσικόν, ἡ ναυαρχίς, ἥτις ἔβαλλε διὰ τῶν μεγάλων πυροβόλων της. Ἐκ τούτου πρὸς στιγμὴν ἔπαυσε τὸ πῦρ. Ἀλλὰ μετὰ ἡμίσειαν ὥραν ἐπανήρχισε καὶ πάλιν, τῶν ἐπαναστατῶν ὑψούντων τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν καὶ ζητωκραυγαζόντων ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως. Πρὸς τὸ ἑσπέρας τοῦ βομβαρδισμοῦ συμμετέσχον ἀκόμη ἓν ἀγγλικὸν θωρηκτὸν καὶ τὸ Γερμανικὸν «Αὐτοκράτειρα Αὐγούστα». Διήρκεσε δὲ ὁ βομβαρδισμὸς μέχρι τῆς 1 ὥρας μετὰ τὸ μεσονύκτιον, καὶ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ὅλα τὰ πολεμικὰ σκάφη τῶν Εὐρωπαίων ἔρριπτον ἐπὶ τοῦ λόφου τῶν ἐπαναστατῶν τὰς ἠλεκτρικὰς προβολάς των. Ἀπὸ τῆς ὥρας ταύτης οἱ ἐπαναστᾶται ἠναγκάσθησαν νὰ σιγήσωσι καὶ ἀποσυρθῶσιν ἐκεῖθεν, τὴν δ' ἐπαύριον ὑψοῦντο ἐπὶ τοῦ φρουρίου τοῦ Ἰτζεδδὶν αἱ σημαῖαι τῶν ναυάρχων. Ὁ Βάσσος διεμαρτυρήθη δι' ἐντόνου ἐγγράφου κατὰ τῶν ἐπανειλημμένων τούτων βομβαρδισμῶν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ τῆς μεροληψίας τῶν ναυάρχων, ἐπιτρεψάντων τὸν ἐν Χανίοις ὁπλισμὸν τῶν μωαμεθανῶν τῆς Κανδάνου, ἀποκαλέσας τὴν διαγωγὴν τῶν ναυάρχων βάρβαρον, ὡς ἀνήγγειλε τὴν 19ην ἐξ Ἀλικιανοῦ πρὸς τὸν βασιλέα διὰ τηλεγραφήματός του, μεταβιβασθέντος διὰ τοῦ ὀπτικοῦ τηλεγράφου (*). Ἀλλ' οἱ ναύαρχοι εἰς οὐδὲν ἐλογίζοντο τὰς διαμαρτυρίας τοῦ Βάσσου. Καὶ ἐπειδὴ οἱ Κρῆτες ἐπαναστᾶται ἀντεκδικούμενοι ἠπείλουν νὰ ἀποκόψωσι τὸ ἐν Μπουτσουναρίοις εἰς θέσιν Περιβόλι εἰς Χανία διοχετευόμενον ὕδωρ, οἱ ναύαρχοι ἀπέστειλαν πρὸς κατάληψιν τῆς θέσεως ταύτης διεθνὲς ἄγημα, ἐκ 260 ἀνδρῶν, καὶ 80 Τούρκους στρατιώτας μετὰ τριῶν πυροβόλων. Μέγας ἀριθμὸς ἐπαναστατῶν παρίστατο κατὰ τὴν κατάληψιν ταύτην, ἀλλ' οἱ Κρῆτες δὲν ἐτόλμησαν νὰ προσβάλωσι τὰ ἀγήματα, διότι οἱ Εὐρωπαϊκοὶ στόλοι ἦσαν ἕτοιμοι νὰ βομβαρδίσωσιν αὐτούς.

Παραλλήλως πρὸς τὰς ἐνεργείας τῶν ναυάρχων αἱ δυνάμεις εἰργάζοντο, ὅπως ἐπέλθῃ μεταξὺ αὐτῶν συμφωνία πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ ἀπο-

(*) Ὁ τηλέγραφος οὗτος, κατασκευασθεὶς ὑπ' ἀνδρῶν τοῦ λόχου τῶν τηλεγραφητῶν, ἐλειτούργει καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἐκστρατείας μεταξὺ Κυθήρων καὶ Κρήτης.

κλεισμοῦ καὶ ἐπὶ τῶν λιμένων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, μεθ' ὅλην τὴν κατὰ τῶν ἐκβιαστικῶν μέτρων κατακραυγὴν τῆς κοινῆς γνώμης ἐν Εὐρώπῃ. Μάτην ὁ Γλάδστων διὰ τοῦ φυλλαδίου, τὸ ὁποῖον ἐξέδωκεν ἐν εἴδει ἐπιστολῆς πρὸς τὸν δοῦκα τοῦ Οὐστμνίτσερ, ὕψωσε τὴν ἰσχυρὰν αὐτοῦ φωνὴν κατὰ τῆς πεπλανημένης πολιτικῆς τῆς Εὐρώπης καὶ κατὰ τῶν δύο «νεανιῶν τῶν φερόντων τὸν ὑψηλὸν τίτλον τοῦ αὐτοκράτορος» καὶ ἀσκούντων τὸν δεσποτισμὸν αὐτῶν πρὸς καταπολέμησιν τῆς ἐλευθερίας. Μάτην δι' ἀκαταβλήτων ἐπιχειρημάτων ἀπέδειξεν, ὅτι τὸ δόγμα τὸ περιλαμβανόμενον «εἰς τὸ ἐλεεινὸν καὶ ἄθλιον φρασίδιον ἀκεραιότης τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους», δὲν εἶχε πλέον σημασίαν τινά, οὐδ' ἔννοιαν ἵνα ὑφίσταται ἐν τῇ πολιτικῇ τῆς Εὐρώπης. Μάτην ἐστιγμάτισε τὴν πολιτικὴν τῆς πατρίδος του, παρασυρομένην ἄνευ κέρδους τινὸς ὑπὸ τῶν δύο αὐτοκρατόρων, οὓς ἀπεκάλεσε τυράννους τῆς Εὐρώπης. Μάτην τέλος ὑπέμνησε τὰ δίκαια τῆς Ἑλλάδος, «ἥτις διεξήγαγε τὰς ἐν Μαραθῶνι καὶ Σαλαμῖνι μάχας καὶ ἀπώθησεν ἀπὸ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀκτῶν τὰς βαρβάρους ὀρδὰς τῆς Ἀσίας» καὶ μάτην ἐξῆρε τοὺς ἀγῶνας τῆς Κρήτης καὶ τὴν κοινότητα τοῦ αἵματος, τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Εὐρώπη τοῦ τέλους τοῦ 19 αἰῶνος προσεκολλᾶτο εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν συνθηκῶν καὶ ἐπαρουσίαζεν εἰς τὸν κόσμον «γιγαντιαῖον σῶμα ἐμψυχούμενον ὑπὸ ἀσθενοῦς καὶ ταπεινῆς ψυχῆς».

Ἡ Γερμανία ἐπέμενεν εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῶν ἐκβιαστικῶν μέτρων καὶ κατὰ τῶν λιμένων τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς αὐτῆς ἔλεγε τῇ 12 Μαρτίου εἰς τὸν ἐν Βερολίνῳ Ἄγγλον πρεσβευτήν, ὅτι «ἐπεῖγον ἦτο νὰ συναινέσῃ ἡ Ἀγγλία καὶ εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ Πειραιῶς καὶ πάντων τῶν ἑλληνικῶν λιμένων». Ὁ δὲ Μουράβιεφ ἔλεγεν εἰς τὸν ἐν Πετρουπόλει Ἄγγλον πρεσβευτήν, ὅτι «εἰς ἄκρον ἐπεῖγον ἦτο ν' ἀποκλεισθῇ ἄνευ τῆς ἐλαχίστης ἀναβολῆς ὁ Βόλος», ἐξέφραζε δὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι «ἡ Ἀγγλία δὲν θ' ἀπεχωρίζετο καὶ ἐν τούτῳ τῶν ἄλλων δυνάμεων». Καὶ ἡ Γαλλία ἐπίεζε τὴν Ἀγγλίαν, ὅπως συναινέσῃ εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ Βόλου. Τὴν ἀπάντησιν δὲ τῆς Ἀγγλίας περιέχει τὸ ἑξῆς ἔγγραφον τοῦ ἐν Λονδίνῳ Γάλλου πρεσβευτοῦ πρὸς τὴν κυβέρνησίν του. «Τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον ἀπεφάνθη ὅτι ἡ Ἀγγλία δὲν ἠδύνατο νὰ χωρήσῃ περαιτέρω τῶν μέτρων, ἐφ' ὧν συνεφώνησε πρὸς τὰς ἄλλας δυνάμεις, ἐπὶ σκοπῷ εἰρηνεύσεως τῆς Κρήτης. Δὲν φρονεῖ ὅτι ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ Πειραιῶς

ἢ ἄλλων λιμένων ἑλληνικῶν θὰ συνετέλει εἰς τὴν εἰρήνευσιν. Συναισθάνεται οὐχ ἧττον τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον συγκρούσεως κατὰ τὰ Μακεδονικὰ σύνορα καὶ προτείνει εἰς τὰς δυνάμεις νὰ ζητήσωσι παρά τε τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας ν' ἀπομακρύνωσι τὰ στρατεύματά των εἰς ἀπόστασιν 50 μιλίων ἑκατέρωθεν τῶν συνόρων. Ἐὰν ἡ Ἑλλὰς ἀρνηθῇ, ἡ Ἀγγλία θὰ συναινέσῃ εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ Βόλου, ἐὰν δ' ἀρνηθῇ ἡ Τουρκία, ἡ Ἀγγλία θὰ συμμετάσχῃ τῶν ἐκβιαστικῶν μέτρων, ἅτινα θὰ ἐγκρίνωσιν αἱ δυνάμεις, φρονεῖ ὅμως ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῆς καταναγκάσεως τῆς τουρκικῆς ἀντιστάσεως ἀνήκει φυσικώτερον εἰς τὴν Αὐστρίαν καὶ τὴν Ρωσσίαν». Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀπάντησιν ταύτην ὁ Μουράβιεφ ἐπέμενε καὶ προσεπάθει νὰ πείσῃ τὴν Ἀγγλίαν νὰ παύσῃ ἐξαρτῶσα τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ Βόλου ἐκ τῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης, ἰσχυρίζετο δ' ὅτι τὰ ὑπάρχοντα ἤδη ἐπὶ τῆς νήσου εὐρωπαϊκὰ στρατεύματα ἐδικαίουν πληρέστατα τὴν ἀπέλευσιν τῆς φάλαγγος τοῦ Βάσσου. Τὴν πρότασιν δὲ τῆς Ἀγγλίας περὶ οὐδετέρας ζώνης ἀπέκρουεν ὁ Γουλοχόφσκης ἐπὶ τῷ λόγῳ «ὅτι θὰ συνεπήγετο νέαν ἀπώλειαν χρόνου καὶ θὰ παρέδιδε ζώνην ἑκατὸν μιλίων εἰς τὰς ἐπιδρομὰς καὶ τὰς διαρπαγὰς τῶν βασιβουζούκων καὶ τῶν ἀτάκτων ἑλληνικῶν συμμοριῶν». Ἀλλ' ὁ Μουράβιεφ ἐφαίνετο διατεθημένος νὰ ἀποδεχθῇ αὐτήν, ἐὰν συνήνουν πᾶσαι αἱ δυνάμεις, καὶ νὰ συνδυάσῃ αὐτὴν πρὸς τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ πρότασιν περὶ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Βόλου, ἐφρόνει ὅμως ὅτι ἔπρεπε νὰ βραχυνθῇ πολὺ ἡ οὐδετέρα ζώνη. Καὶ ὁ Ἀνοτὼ ἀπεφαίνετο ὑπὲρ συνδυασμοῦ τῆς ἀγγλικῆς καὶ ῥωσσικῆς προτάσεως. Ἡ Ἀγγλία ἔστεργε πράγματι νὰ βραχυνθῇ ἡ ζώνη καὶ νὰ μείνωσιν ἐπὶ τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς τὰ συνήθη ἀποσπάσματα. Ἐπὶ στιγμὴν ἐφάνη ὅτι ἡ συμφωνία ἐπὶ τῆς προτάσεως ταύτης κατηρτίζετο καὶ ὁ ἐν Παρισίοις Ἄγγλος πρεσβευτὴς ἀνεκοίνωσε διαταγῇ τοῦ Σώλσβερυ τὴν ἑξῆς δήλωσιν. «Πρὸς τήρησιν τῆς εἰρήνης κατὰ τὰ μακεδονικὰ σύνορα θὰ δοθῶσιν εἰς τὸν ναύαρχον Χάρρις διαταγαὶ νὰ συμπράξῃ εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν τῶν ἑλληνικῶν παραλίων, ἐὰν οἱ ναύαρχοι ἀποφασίσωσι τὸ μέτρον τοῦτο. Πράγματι ὅμως ὁ Βῶλος θ' ἀποκλεισθῇ ὑπὸ τῶν σκαφῶν τῶν ἠπειρωτικῶν δυνάμεων, οὐχὶ τῆς Ἀγγλίας. Συγχρόνως ἡ Ἀγγλία θὰ ἑνωθῇ πρὸς τὰς ἄλλας δυνάμεις, ὅπως ζητήσῃ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν τουρκικῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων εἰς προσήκουσαν ἀπὸ τῶν συνόρων ἀπόστασιν, θ' ἀναγγείλῃ δ' εἰς τὴν Πύλην ὅτι, ἐν ᾗ ἂν περιπτώσει τὰ στρα-

τεύματά της διαβῶσι τὰ σύνορα, ἡ πρᾶξις αὕτη θὰ ἐκληφθῇ ὡς ἐχθρική».

Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ναύαρχοι, εἰς οὓς εἶχεν ἀνατεθῇ ἡ ἀπόφασις, ἐνεδοίαζον πρὸ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Βόλου. «Ἦσαν πεπεισμένοι, ὡς ἔγραφε πρὸς τὴν κυβέρνησίν του ὁ Γάλλος ναύαρχος, ὅτι θὰ ἐπήρχοντο πρὸς τὰ ἑλληνικὰ σκάφη συγκρούσεις, ἃς ἐπεθύμουν διὰ πάσης θυσίας ν' ἀποφύγωσιν», ἐφρόνουν δ' ὅτι «ἔπρεπε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ γίνῃ σκέψις περὶ τῶν ἑλληνικῶν σκαφῶν, ἅτινα ἀντεκδικούμενα, θὰ ἠδύναντο νὰ ἐμβάλλωσιν εἰς ἀνησυχίας τὰ πολλαχοῦ τῆς Κρήτης σταθμεύοντα εὐρωπαϊκὰ σκάφη».

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐπήρχετο τὸ εἰς Παρισίους ταξείδιον τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς Ἀγγλίας Σώλσβαρυ, ὁ δὲ Ἀνοτὼ συνδιελέγετο μετ' αὐτοῦ τὴν 14)26 Μαρτίου ἐπὶ τοῦ κρητικοῦ ζητήματος καὶ τὸ πόρισμα τῆς συνδιαλέξεως ἀνεκοίνου εἰς τὸν ἐν Πετρουπόλει πρεσβευτὴν τῆς Δημοκρατίας ὡς ἑξῆς: «Συνῳδὰ πρὸς τὸ τηλεγράφημα τῶν ναυάρχων, ὅπερ παραγκωνίζει πρὸς τὸ παρὸν τὴν ἰδέαν τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Βώλου, ὁ Σαλισβουρῆς φρονεῖ ὅτι ἡ ἐξέτασις τοῦ μέτρου τούτου δύναται ν' ἀναβληθῇ εἰς μεταγενέστερον στάδιον, φαίνεται δὲ διατεθειμένος νὰ μείνῃ ἐν τῇ συμφωνίᾳ τῶν δυνάμεων ὡς πρὸς πάντα τὰ λοιπά, ἰδίᾳ δὲ νὰ συντελέσῃ, ἐν ἀνάγκῃ, εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν τῶν παραλίων. Ἐπὶ τοῖς ὅροις τούτοις παραιτεῖται τῆς περὶ οὐδετέρας ζώνης προτάσεως καὶ τῆς ἰδέας ἰδιαιτέρου κελεύσματος τῆς Ἀγγλίας πρὸς τὴν Τουρκίαν. Ἐπέμεινεν ὅμως, ὅπως λειτουργήσῃ ταχέως ἡ αὐτονομία.»

Ἐπὶ τέλους τὴν 19)31 Μαρτίου οἱ ναύαρχοι ἀπεφάσιζον νὰ ζητήσωσι παρὰ τῶν κυβερνήσεών των «τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ Πειραιῶς, μετὰ πασῶν τῶν πολεμικῶν συνεπειῶν, ἃς θὰ συνεπήγετο». Ἀλλ' ἡ ἀπόφασις ἤρχετο ἀργά. Ὁ Μουράβιεφ ἀνωμολόγει ὅτι ἡ στιγμή, καθ' ἣν ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ Βώλου ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ χρησίμως παρῆλθε, διότι ἡ Ἑλλὰς εἶχε πλέον ἐπισωρεύσει τὰ στρατεύματά της εἰς τὰ σύνορα. Ἀλλ' ἡ Γερμανία ἐπέμενε κηρύττουσα ὅτι, «ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν ἑλληνικῶν παραλίων ἦτο τὸ λυσιτελέστατον μέσον». Τὴν ἀγγλικὴν πρότασιν περὶ ἀνακλήσεως τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων ἐκ Κρήτης παρεδέχετο μὲν κατ' ἀρχήν, ἠρνεῖτο ὅμως νὰ ἐξετάσῃ πρὸ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ Βάσσου. Οὕτως ἀπεφαίνετο καὶ ἡ Ῥωσσία. «Ἵνα παύσῃ πᾶσα παρεννόησις (ἔλεγεν ὁ Μουράβιεφ) δυνάμεθα νὰ

ὑποδηλώσωμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Βάσσου εἶνε ἡ μόνη ἀφορμὴ τῆς στάσεως τῶν δυνάμεων καὶ ὅτι, ἐὰν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις συνήνει ν' ἀνακαλέσῃ τὰ στρατεύματά της ἐκ Κρήτης, αἱ δυνάμεις θὰ ἐπετύγχανον εὐθὺς μετέπειτα τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ θὰ ἠρώτων ἐλευθέρως τὸν κρητικὸν λαόν. Δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐξαρτηθῇ ἡ ἀνάκλησις τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων ἐκ τῆς προηγουμένης ἀνακλήσεως τῶν τουρκικῶν». Μόνη ἡ Ἰταλία συνήνει καὶ ἠρώτα τὸν ναύαρχον Κανεβάρον τίνι τρόπῳ ἠδύναντο νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰ ἴδια τὰ τουρκικὰ στρατεύματα.

Ἐν τῷ μέσῳ τῶν διαπραγματεύσεων τούτων οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβευταὶ συνήρχοντο, ὅπως συσκεφθῶσι περὶ τοῦ εἴδους τῆς ἀπονομητέας εἰς τὴν Κρήτην αὐτονομίας, περὶ ἧς τὴν πρωτοβουλίαν εἶχεν ἀναλάβῃ ἡ Γαλλία. Ἡ πρώτη συνεδρίασις ἐγένετο τὴν 22 Μαρτίου (3 Ἀπριλίου), περὶ αὐτῆς δὲ ἐπέστελλεν ὁ Καμπὼν εἰς τὴν κυβέρνησίν του· «Σήμερον διήμειψαν τὸ πρῶτον οἱ πρεσβευταὶ γνώμας περὶ τῆς κρητικῆς αὐτονομίας. Ἐπειδὴ ἀρχαί τινες, ἡ ἐπικυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, ἡ κατάργησις πάσης ἀναμίξεως εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ὑποθέσεις τῆς νήσου, ἀνεκηρύχθησαν ἤδη, τὰ ζητήματα, ἅτινα ἐκρίθησαν ἄξια μελέτης, συνδέονται πρὸ τὴν τήρησιν τουρκικῶν τινων φρουρῶν, πρὸς τὸν φόρον τῆς ὑποτελείας, πρὸς τὴν προστασίαν τῶν Μωαμεθανῶν, πρὸς τὴν ἀνάκλησιν τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων. Ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν τρόπον τοῦ διορισμοῦ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ χαρακτῆρος, ὃν προτίθενται νὰ δώσωσιν αἱ Δυνάμεις εἰς τὴν αὐτονομίαν. Ἡ ἐπικειμένη σύγκρουσις, ὁ φόβος τῶν δεινῶν αὐτῆς συνεπειῶν, ἤγαγον τοὺς πρεσβευτὰς νὰ σκεφθῶσιν, ὅτι ἥρμοζε ν' ἀπευθύνωσι τῇ Ἑλλάδι ὑστάτην συμβουλήν, νὰ παραστήσωσι τὴν λυπηρὰν θέσιν, εἰς ἣν θὰ περιέλθῃ μεθ' ἧτταν καὶ νὰ δηλώσωσιν αὐτῇ ἀπὸ τοῦδε, ὅτι τὴν αὐτονομίαν θὰ ὀργανώσωσιν εὐρύτατα, προικίζοντες τὴν Κρήτην διὰ θεσμῶν παρεμφερῶν πρὸς τοὺς τῆς Βουλγαρίας, ὅ,τι ἀφορᾷ ἰδίᾳ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἡγεμόνος».

Ἡ Ἀγγλία εἶχεν εὐρυτέρας ἰδέας καὶ ἐχώρει ἔτι περαιτέρω εἰς τὰς παραχωρήσεις πρός τε τὴν Κρήτην καὶ τὴν Ἑλλάδα. Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ Ὀκόννωρ, ἔγραφεν ὁ ἐν Πετρουπόλει Γάλλος πρεσβευτὴς πρὸς τὴν κυβέρνησίν του, «ἡ Ἀγγλία προτείνει οὐ μόνον νὰ καταστῇ γ ωστὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτι ἡ Κρήτη θὰ προικισθῇ δι' ὀρ-

γνώσεως ἀναλόγου πρὸς τὴν τῆς Βουλγαρίας, ἰδίᾳ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐκλογὴν ἡγεμόνος, ἀλλὰ νὰ μὴ ἐπιμείνωσιν αἱ δυνάμεις εἰς τὴν ἀνάκλησιν τοῦ Βάσσου, ὡς ἐγγύησιν τῆς ἐλευθερίας τῶν ἐκλογῶν. Ὁ Μουράβιεφ ἐδήλωσεν ὅτι ἦτο ἀδύνατον ν' ἀποδεχθῇ τὸν συνδυασμὸν τοῦτον...«Ἐζητήσαμεν, εἶπε, παρὰ τῆς Ἑλλάδος τὴν ἀνάκλησιν τῶν στρατευμάτων της, μετὰ δὲ τὴν ἄρνησίν της, ἀπεφασίσθη ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς Κρήτης. Ἡ Εὐρώπη δὲν δύναται νὰ συναινέσῃ εἰς τὸ δημοβούλευμα τῶν Κρητῶν ὑπὸ στρατιωτικὴν πίεσιν. Δυνάμεθα τὸ πολὺ νὰ παραδεχθῶμεν, ὅπως ἡ ψηφοφορία διεξαχθῇ ἐκτὸς πάσης πιέσεως, ἐὰν μὴ ἀντιτείνῃ ἡ Πύλη». Ἡ Γερμανία ὅμως ἐπιμένουσα ἐν τῇ μισελληνικῇ της στάσει κατ' οὐδένα λόγον ἠννόει νὰ προσχωρήσῃ εἰς τοιαύτας ἰδέας. «Ἠρώτησε δὲ τὸν Μουράβιεφ, ἐὰν ἀληθῶς ἀπεφάνθη ὅτι ἡ Εὐρώπη ἠδύνατο νὰ εἰσακούσῃ τῆς εὐχῆς τῶν Κρητῶν» καὶ ἐδήλωσεν ἡ μισελληνικὴ δύναμις, ὅτι θ' ἀντιστῇ. Μετὰ τὸ ναυάγιον καὶ τῶν περὶ οὐδετέρας ζώνης διαπραγματεύσεων καὶ τὴν ἀντίστασιν τῆς Γερμανίας εἰς πᾶσαν πρὸς τὴν Ἑλλάδα ὑποχώρησιν κατὰ τοὺς ἐξ Ἀγγλίας ὑπαινιγμούς, αἱ δυνάμεις ἐφαίνοντο ἀνίκανοι ν' ἀποσοβήσωσι τὴν ἐπερχομένην κρίσιν. Ἐν τούτοις προέβησαν ἀκόμη εἰς τελευταῖον διάβημα. Βλέπουσαι καθημερινῶς εἰς τὴν ὁροθετικὴν γραμμὴν, ἔκ τε τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας, συγκεντρουμένας δυνάμεις καὶ τὴν ῥῆξιν ἀπειλουμένην ἐκ τῆς προσεγγίσεως τῆς ἐθνικῆς ἑορτῆς τῆς 25 Μαρτίου, ἣν αἱ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες προέβλεπον ὡς ἡμέραν ἐνάρξεως τοῦ πολέμου, κατὰ πρότασιν τοῦ Μουράβιεφ προσεχώρησαν εἰς δόγμα, τὸ ὁποῖον διετύπωσαν ὡς ἑξῆς εἰς κοινὴν διακοίνωσιν, ἣν ἐπέδωσαν ταὐτοχρόνως πρός τε τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν. Ἡ διακοίνωσις αὕτη εἶχεν ὡς ἀκολούθως :

«Κύριε Ὑπουργέ,

«Οἱ συνάδελφοί μου καὶ ἐγώ, ἐρχόμεθα ν' ἀπευθύνωμεν πρὸς τὸν ὑπουργὸν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικων, κατόπιν κοινῆς μεταξὺ ἡμῶν συνεννοήσεως, καὶ συμφώνως πρὸς τὰς κοινὰς ἡμῶν ὁδηγίας, τὴν ἑξῆς διακοίνωσιν.

«Ὁ ὑπογεγραμμένος κτλ. κατὰ διαταγὴν τῆς Κυβερνήσεώς του λαμβάνει τὴν τιμὴν ν' ἀνακοινώσῃ εἰς τὴν Α. Ἐξοχότητα τὸν Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος, ὅτι ἐν περιπτώσει ἐνόπλου ἐνεργείας κατὰ τὰ Ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα, πᾶσα ἡ εὐθύνη τῶν ἐνδεχο-

μένων συνεπειῶν θὰ βαρύνῃ ἐκεῖνον, ὅστις ἤθελε δώσει τὴν ἀφορμήν. «Ὁ ὑπογεγραμμένος ὀφείλει πρὸς τούτοις νὰ προσθέσῃ, ὅτι οἱαδήποτε καὶ ἂν ἤθελεν εἶναι ἡ ἔκβασις τοῦ ἀγῶνος, αἱ Δυνάμεις, σταθερὰν ἔχουσαι ἀπόφασιν νὰ διατηρήσωσι τὴν γενικὴν εἰρήνην, εἶναι διατεθειμέναι νὰ μὴ ἐπιτρέψωσιν, ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει, ὅπως ὁ ἐπιτεθεὶς καρπωθῇ τὸ ἐλάχιστον ὄφελος ἐκ τῆς ἐπιθέσεώς του».

Τὴν διακοίνωσιν ταύτην, ἐμφαίνουσαν τὴν πραγματικὴν ἀδυναμίαν τῆς διπλωματίας πρὸς πρόληψιν τῆς ἀπειλουμένης καταιγίδος, οἱ ἐν Ἀθήναις ἐδέχοντο μετὰ παραδειγματικῆς ψυχρότητος, καὶ ἐξέλαβον μᾶλλον ὡς δεῖγμα διασπάσεως τῆς ὁμοφωνίας τῶν δυνάμεων. Ὁ πολεμικὸς ὀργασμὸς εἶχεν φθάσῃ εἰς τὸ μὴ περαιτέρω τῆς ἐντάσεως αὐτοῦ, ἐπὶ τοσοῦτον δὲ τὰ πνεύματα ἦσαν ἐξημμένα, ὥστε σφοδραὶ ἐπιθέσεις τῆς δημοσιογραφίας διεξήγοντο κατά τε τῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ἀνακτόρων, ὡς ἐπιδιωκόντων λύσιν τοῦ ζητήματος σχετιζομένην πρὸς προσωπικὸν συμφέρον. Νύξεις τινὲς ἐν τῇ Γαλλικῇ βουλῇ τοῦ Ἀνοτώ, εἰπόντος ὅτι πλὴν τῆς διακοινώσεως τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως εἶχε καὶ ἄλλας ἡμιεπισήμους δηλώσεις αὐτῆς, καὶ αἱ περὶ ἡγεμονίας τῆς Κρήτης φῆμαι, προελθοῦσαι ἐκ τῆς ἀγγλικῆς προτάσεως, ἐπέφερον σφοδρὰς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου συζητήσεις. Ἡ κοινὴ γνώμη, διαπαιδαγωγηθεῖσα ὑπὸ τῶν ἐφημερίδων, ἀπέρριπτε πᾶσαν τοιαύτην λύσιν μετ' ἀγανακτήσεως, ὡς μὴ συνᾴδουσαν πρὸς τὰς ἐθνικὰς βλέψεις καὶ μονονοὺ κυβέρνησις καὶ βασιλεία κατηγοροῦντο ὡς βυσσοδομοῦσαι χάριν ἡγεμονικῆς θέσεως ὑπὲρ τοῦ πρίγκηπος Γεωργίου (*). Ἡ δὲ ἀντιπολίτευσις, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔλειπεν, ὡς καὶ ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν ὁ πολιτικὸς νοῦς, συνερχομένη προέβαινεν καὶ αὖθις εἰς δήλωσιν ἐπίσημον, δι' ἧς θεωροῦσα τὴν λύσιν ταύτην, «εἴ ποτε ἦν ἀκριβής, ὡς ἀντικειμένην εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ἔθνους γενομένην ἀποδεκτὴν πολιτικὴν καὶ εἰς τὰ καίρια συμφέροντα αὐτοῦ, ἔκρινε καθῆκον νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις ὤφειλε νὰ ἐμμείνῃ εἰς τὴν κεχαραγμένην ἐθνικὴν πολιτικήν».

Ἐγγιζούσης δὲ τῆς ἐθνικῆς ἑορτῆς καὶ τῶν ἐφέδρων ἀθρόως ἀπερ-

(*) Ὁ Βασιλόπαις Γεώργιος, ἐρωτηθεὶς τηλεγραφικῶς παρὰ τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ συνδικάτου τῶν Ἀμερικανικῶν ἐφημερίδων Κρῆλμαν, «ἂν ὑπὸ συνθήκας εὐνοϊκὰς θὰ ἦτο διατεθειμένος νὰ δεχθῇ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Κρήτης, ἀπήντησε· Θὰ πράξω πᾶν ὅ,τι ὁ βασιλεύς μου καὶ τὸ ἔθνος μου μὲ διατάξωσι.

χομένων εἰς τὰ σύνορα, αἱ ὁδοὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐπληροῦντο καθ' ἑκάστην διαδηλώσεων καὶ ἀντήχουν ἐκ τῶν κραυγῶν τῶν ζητωπολέμων. Ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ δούλου καὶ ἀποικιακοῦ ἑλληνισμοῦ κατήρχοντο ἐθελονταὶ κατὰ ἑκατοντάδας, εἰς πᾶσαν δὲ νέαν ἄφιξιν αὐτῶν ἡ φρενῖτις τοῦ πολέμου κατελάμβανε τὸ πλῆθος καὶ ὁ πόλεμος ἐπεζητεῖτο ὥς τι ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖον, ὥς τι ἄθυρμα διὰ τὸ ἔθνος. Καθ' ὅλον τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ μηνὸς Μαρτίου αἱ Ἀθῆναι ἐπαρουσίαζον ὄψιν ἀσυνήθη. Νυκτός τε καὶ ἡμέρας αἱ ζητωκραυγαὶ δὲν ἔπαυον εἰς τὰς ὁδούς. Οἱ ἐξῶσται μετεβάλλοντο εἰς βήματα ῥητορικά, αἱ πλατεῖαι εἰς ὑπαίθρια κοινοβούλια, τὰ καταστήματα εἰς πωλητήρια ὅπλων. Καὶ ἦτο μὲν εἰς ἄκρον συγκινητικὸς ὁ ἐνθουσιασμός, μεθ' οὗ οἱ ἁπλοὶ ἐκεῖνοι χωρικοὶ ἤρχοντο ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν, ὅπως καταταχθῶσιν ὑπὸ τὰς σημαίας τῆς πατρίδος, καὶ ἐδείκνυον ζῶσαν τὴν συνείδησιν τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος οἱ ἐκ τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν περάτων τοῦ κόσμου σπεύδοντες μετ' ἁγίου ἐνθουσιασμοῦ πρὸς τὴν Μητρόπολιν καὶ τὸ ἐλεύθερον ἔδαφος, χάριν ἱεροῦ ἀγῶνος. Ἀλλ' ἐγέννα ἐπίσης εἰς ἄκρον λυπηρὸν συναίσθημα ἡ ἀφέλεια, μεθ' ἧς ἔθνος καθ' ὑπερβολὴν πνευματῶδες καὶ εὐφυὲς ἐρρίπτετο εἰς τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς αὐτοῦ ἀδυναμίας, ἣν παρεσκεύασαν μακρὰ κακοδιοίκησις καὶ ὑπερτριακονταετεῖς ἄγονοι κομματικοὶ ἀγῶνες. Τὸ πρῶτον πεζικὸν σύνταγμα, τὸ κατ' ἐξοχὴν σύνταγμα τῆς πρωτευούσης, ἀπερχόμενον εἰς τὴν μεθόριον προεπέμφθη ὑφ' ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ τῆς πρωτευούσης καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐν νυκτὶ πανηγυρικῇ, μετ' ἐνθουσιασμοῦ, ὃν ἠδυνήθη νὰ ἐξαλείψῃ ἀπὸ τῆς μνήμης τῶν Ἀθηναίων μόνον ἡ φοβερὰ εἰκὼν τῆς ἥττης. Ἡ δὲ ἀναχώρησις τοῦ διαδόχου μεταβαίνοντος τὴν 15 Μαρτίου, ὅπως τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατοῦ, καίτοι γενομένη καθ' ὑψηλὴν ἐπιταγὴν ἄνευ ἐπιδείξεως (*), ἐχαιρετίσθη ὑφ' ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους ὡς ὑψίστης σημασίας ἐθνικὸν γεγονὸς καὶ μέχρι βαθείας νυκτὸς οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέμενον ἀνυπομόνως εἰς τὰς ὁδούς, ὅπως ἴδωσι παρερχομένην τὴν βασίλειον ἅμαξαν καὶ χαιρετήσωσι τὸν πορφυρογέννητον, ὃν ὡς Μεσσίαν ἀνέμενον αἱ προσδοκίαι γεννεῶν καὶ

(*) Ἐθεωρήθη καλλίτερον νὰ μὴ γείνῃ θορυβώδης ἡ προπομπὴ τοῦ διαδόχου, καὶ ἀνεχώρησεν οὗτος μετὰ τῆς ἀκολουθίας του τὴν 10$^{1}/_{2}$ ὥραν τῆς νυκτὸς ἐκ τῆς ὀπισθίας θύρας τῶν ἀνακτόρων, μετὰ τὴν ψαλεῖσαν ἐν αὐτοῖς δοξολογίαν.

αἰώνων ὁλοκλήρων ἀπὸ τῆς ἀποφράδος ἡμέρας τῆς 29 Μαΐου 1453. Ἐπέπρωτο ὅμως νὰ μείνωσιν ἀνεκπλήρωτοι αἱ προσδοκίαι καὶ αἱ ἐλπίδες τοῦ ἔθνους, νὰ κλονισθῇ δὲ ἡ πρὸς τὰς παραδόσεις αὐτοῦ πίστις, παραδόσεις, αἵτινες ὑπῆρξαν ἡ πολιτικὴ διαθήκη καὶ ἡ κληρονομία τοῦ παρελθόντος.

Δυστυχῶς τὸ ἔθνος συστηματικῶς διαβουκολούμενον, πρωτίστως ὑπὸ τοῦ τύπου καὶ τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ ἀνδρῶν, «εἶχεν ἀπολέσει τὸ αἴσθημα τῆς πραγματικότητος» ὡς ἔλεγεν ὁ Μουράβιεφ, καὶ ἔβλεπε τὰ πάντα διὰ τοῦ πρίσματος τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῶν αἰσθημάτων αὐτοῦ. Καὶ ἐν ᾧ ἡ ἐπιστράτευσις ἔβαινε κακῶς, ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῶν μέσων καὶ τοῦ κακοῦ ὀργανισμοῦ αὐτῆς (*), ἐν ᾧ χιλιάδες ἐφέδρων ἔν τε τῇ Ἠπείρῳ καὶ τῇ Θεσσαλίᾳ ἔμενον ἄνευ ἱματισμοῦ καὶ ὅπλων, ἐν ᾧ ὁ στρατὸς ἐν γένει ἦτο ἀκόμη ἄθροισμα ἀνθρώπων ἁπλῶς, οἱ ἀνταποκριταὶ τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων, οἱ μεταβάντες εἰς τὰ σύνορα, παρίστων τὰ πάντα ὡς καλῶς ἔχοντα καὶ μετέδιδον ψευδεῖς ἢ ὑπερβολικὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Καὶ ταῦτα ἐν ᾧ ἡ κατάστασις αὕτη δὲν ἐλάνθανε τὴν προσοχὴν τῶν ξένων. «Μανθάνω ἐξ ἀξιοπίστου πηγῆς, ἔγραφεν ὁ Βουρὲ πρὸς τὴν κυβέρνησίν του, ὅτι κατὰ τὰς προθέσεις τῆς κυβερνήσεως καὶ τοῦ Βασιλέως, ὁ διάδοχος ἀπέρχεται εἰς Λάρισσαν, ὅπως κατευνάσῃ τὰ πνεύματα καὶ παραστήσῃ ὅτι εἶνε ἀνάγκη νὰ κερδιθῇ καιρός. Μὲ ἐβαιβαίωσαν πράγματι, ὅτι οὐδὲν εἶνε ἕτοιμον πρὸς τὴν ἐπίθεσιν, ἣν δικαίως ζητοῦσι στρατιῶται καὶ ἀξιωματικοί, καὶ ὅτι εἰκοσαήμερος τοὐλάχιστον ἀναβολὴ εἶνε ἀπαραίτητος, ὅπως περατωθῇ ἡ ἀταξία, ἣν προὐξένησεν ἡ σπουδή, μεθ' ἧς, ἐκ φόβου τοῦ ἀποκλεισμοῦ, ἐπέμφθησαν εἰς τὰ σύνορα ἄνδρες καὶ ἐφόδια». Ἐξ ἀντιθέτου, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Γάλλος πρεσβευτὴς Καμπὼν ἐπέστελλε πρὸς τὸν Ἀνοτὼ περὶ τῆς Τουρκικῆς ἐπιστρατεύσεως. «Ἡ ἐπιστράτευσις ἐπιτελεῖται μετ' εὐταξίας καὶ ταχύτητος ἀσυνήθους ἐν Τουρκίᾳ. Ἀπέχει πολὺ ἡ ἐνεστῶσα στρατιωτικὴ ὀργάνωσις τῆς τοῦ 1876, εἶνε δ' ἀναμφισβήτητον ὅτι ἡ στρατιωτικὴ διαχείρησις κατέβαλεν ἀπὸ δέκα ἐτῶν γενναίας προσπαθείας. Τὸ ἐκπληκτικώτατον εἶνε ὅτι, παρὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν χρηματικῶν πόρων, τὰ πάντα διεξάγονται, ὡς ἐὰν ὑπῆρχε διαθέσιμος κανονικὸς

(*) Βλέπε σελίδα 159.

προϋπολογισμός. Ἐν εὐρωπαϊκῇ χώρᾳ θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ τηρηθῇ ἐπὶ ποδὸς πολέμου ὑπὲρ τὸν μῆνα ὁ ἐν Μακεδονίᾳ συγκεντρούμενος στρατὸς διὰ τῶν διατιθεμένων νῦν πόρων· ἀλλὰ τοῦ Τούρκου στρατιώτου ἡ καρτερία εἶνε ἀξιοθαύμαστος».

Τοὐναντίον ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς ἐβεβαίου τὴν κυβέρνησίν του, ὅτι «κατὰ τὰς πανταχόθεν πληροφορίας ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστράτευσις ἐπετελεῖτο κακῶς καὶ ὅτι ἐπίθεσις τῶν Τούρκων θὰ καθίστα αὐτοὺς ταχέως κυρίους τῆς Θεσσαλίας». Τοιαύτη ἦτο κατὰ τὸν ἐν Φιλιππουπόλει Γάλλον πρόξενον καὶ ἡ γνώμη τῶν Βουλγάρων ἀξιωματικῶν, οἱ ὁποῖοι ἔλεγον ὅτι «οἱ Ἕλληνες ἔβαινον πρὸς βεβαίαν ἧτταν, ὅτι καὶ ὁ βουλγαρικὸς στρατός, καίπερ καλῶς ὠργανωμένος, ἐξωπλισμένος καὶ ἠσκημένος, δὲν θὰ ἐμάχετο κατὰ τῶν Τούρκων ἄνευ δέους, καὶ ὅτι τέλος τὸ Ὀθωμανικὸν κράτος ἠδύνατο νὰ κατανικήσῃ μόνον στρατιωτικὴ Δύναμις πρώτης τάξεως».

Καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐν τέλει, ἥτις διὰ τοῦ ἡμιεπισήμου ὀργάνου αὐτῆς ἐδικαιολόγει τὴν συγκέντρωσιν τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων ὡς ἐκ τῆς κινητοποιήσεως τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ εἰς τὰ Θεσσαλικὰ καὶ Ἠπειρωτικὰ σύνορα, καθίστατο περίφροντις διὰ τὰ πρὸς βορρᾶν τοῦ κράτους συμβαίνοντα. Βλέπουσα δὲ ἑαυτὴν ὠθουμένην ἀκατασχέτως πρὸς τὸν πόλεμον καὶ θεωροῦσα αὐτὸν μετὰ δέους μοιραίως ἀναπόφευκτον, ἐστρέφετο ἐν τῇ ἀμηχανίᾳ της πρὸς τὰ Βαλκανικὰ κράτη καὶ ἐζήτει τότε μόνον, ὡς ὁ Ἐπιμηθεὺς τοῦ μύθου, συμμαχίας. Πρὸ τῆς ἐνσκήψεως τοῦ κρητικοῦ ζητήματος ἡ Βουλγαρία προέβη διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸν διορισμὸν πολιτικοῦ πράκτορος ἐν Ἀθήναις τοῦ Δημητρὼφ, ὅστις ἐστάλη εἰς τὴν ἑλληνικὴν πρωτεύουσαν, ὅπως ἐπιτύχῃ συνεννόησιν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ ζητηθῇ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ 23ου ἄρθρου τῆς Βερολινείου συνθήκης, περὶ ἐφαρμογῆς μεταρρυθμίσεων ἐν Μακεδονίᾳ. Ἀλλ' ἡ ἀποστολὴ τοῦ Δημητρὼφ δὲν ἐπέτυχε, διότι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, καὶ μετ' αὐτῆς τὸ πλεῖστον μέρος τῶν Ἑλλήνων πολιτευομένων, ἐφρόνει ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τοιούτων μεταρρυθμίσεων θὰ ὠφέλει μόνον τοὺς Βουλγάρους, θὰ ἔβλαπτε δὲ τοὺς ὁμογενεῖς πληθυσμοὺς καὶ θὰ ἐξησθένει παρ' αὐτοῖς τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα. Ἀλλὰ τὴν φορὰν ταύτην ὁ Ἕλλην πρωθυπουργὸς Δηληγιάννης μετέβαλε γνώμην καὶ ἐν συνεντεύξει πρὸς τὸν Βούλγαρον δημοσιογράφον Τσιαπρασικώφ, συντάκτην τῆς βουλγαρικῆς ἐφημερίδος «Ζνάμε», ἔλεγε δημοσίᾳ. «Ἑλ-

ληνοβουλγαρικὴ συνεννόησις εἶνε δυνατὴ καὶ θὰ γίνῃ. Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ χωρίζον τὰς δύο ἐθνικότητας καὶ τὰς δύο κυβερνήσεις. Ἡ ἑλληνοβουλγαρικὴ συνεννόησις θὰ λύσῃ τὸ ζήτημα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, καὶ εἶνε ὁ μόνος τρόπος λύσεως». Περὶ δὲ της Μακεδονικῆς αὐτονομίας δὲν ἐδίστασε νὰ εἴπῃ, ὅτι δὲν ἔβλεπε πρὸς τοῦτο καμμίαν δυσκολίαν. «Εἶνε συμφέρον, ἔλεγεν, εἰς ὅλα τὰ ἐν Μακεδονίᾳ κράτη νὰ ἐπιδιώξωσι τὴν αὐτονομίαν τῆς Μακεδονίας ἠγγυημένην». Παραλλήλως πρὸς τὰς δηλώσεις ταύτας τοῦ πρωθυπουργοῦ ἐνήργει ὁ ἐν Σοφίᾳ πολιτικὸς πράκτωρ καὶ ἡ Ἑλλὰς προσεκάλει τὴν Βουλγαρίαν νὰ συμμαχήσῃ πρὸςαὐτὴν ἐπὶ τῇ βάσει συμφωνίας πρὸς ἐπίτευξιν ῥιζικῶν μεταρρυθμίσεων ἢ καὶ πλήρους αὐτονομίας τῆς Μακεδονίας ὑπὲρ τῶν δυναστευομένων χριστιανῶν. Ἀλλ' ὁ Βούλγαρος πρωθυπουργὸς Στόϊλωφ ἀπέρριψε τὴν πρότασιν καὶ ὡμολόγει ὅτι αὕτη ἤρχετο ἀργά». Αἱ δύο αὐτοκρατορίαι Γερμανία καὶ Ρωσσία εἶχον ἐργασθῇ δραστηρίως, ὅπως ἐντοπίσωσι τὸν πόλεμον ἀφ' οὗ δὲν ἠδύναντο νὰ προλάβωσιν αὐτόν, διότι ὡς ἔλεγεν ὁ Μουράβιεφ «ὁ πόλεμος τοπικῶς περιοριζόμενος δὲν θὰ ἦτο μακροχρόνιος καὶ ἡ Ἑλλὰς θὰ ἀναγκασθῇ νὰ ἐπικαλεσθῇ τάχιστα τὴν ἀρωγὴν τῶν Δυνάμεων πρὸς περάτωσιν πάλης, ἐν ᾗ πιθανῶς ἧττας μόνον θὰ ὑφίστατο, ἐὰν δὲ καὶ τότε ἡ Τουρκία εἰσακούσῃ τῶν συμβουλῶν τῆς Εὐρώπης, ἡ θέσις θὰ δυσχολύνετο.» Πράγματι δὲ τὴν 9 Ἀπριλίου (28 Μαρτίου) οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Σερβίας, τῆς Βουλγαρίας καὶ τοῦ Μαυροβουνίου διεμήνυον εἰς τὴν Πύλην, ὅτι αἱ τρεῖς κυβερνήσεις θὰ ἐτήρουν αὐστηροτάτην οὐδετερότητα εἰς τὸν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος πόλεμον.

Ἡ ἀπομόνωσις τῆς Ἑλλάδος ἦτο οὕτω πλήρης καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις μετὰ δέους κατεγίνετο εἰς σπασμωδικὰς ἐνεργείας πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ὑπὸ τὰ ὅπλα δυνάμεων αὐτῆς, καί τοι ὑπῆρχον ἀκόμη διαθέσιμοι δύο σειραὶ ἐφεδρείας, ἃς ἐλλείψει ἱματισμοῦ, στελεχῶν, χρημάτων, ἀλλὰ καὶ προνοίας ἐδίσταζε νὰ καλέσῃ ὑπὸ τὰ ὅπλα. Προέβαινε τοιουτοτρόπως εἰς τὴν ἀνάκλησιν τῶν ἀνὰ τὰς διαφόρους ὑπηρεσίας ἀπεσπασμένων ἀξιωματικῶν, καί τινων ἀποστράτων, διέτασσε δὲ τὴν περισυλλογὴν ἵππων καὶ ἡμιόνων ἐκ τῶν ὁδῶν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἐπαρχιῶν πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ὑπαρχόντων κενῶν ἔν τε τῷ πυροβολικῷ καὶ ἱππικῷ, πλὴν τῶν ἤδη κατὰ δόσεις ἀραιὰς ἐρχομένων ἐξ Οὐγγαρίας. Πρὸς δέ, πλεονάζοντος τοῦ ἀριθμοῦ

τῶν στρατιωτῶν εἰς τὰ διάφορα σώματα, διὰ Βασιλικοῦ διατάγματος ἐσχηματίζοντο δέκα νέα τάγματα ἀνὰ ἓν ἐν ἑκάστῳ συντάγματι δύο τάγματα εὐζώνων, 6 ἴλαι ἱππικοῦ ἀνὰ δύο ἐν ἑκάστῳ συντάγματι, καί τοι δὲν ὑπῆρχον ἵπποι, οἱ δὲ ἱππεῖς ἔβαινον πρωτοφανῶς μετὰ τῶν πεζῶν, 5 ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι, 3 ὀρειβατικαὶ συζυγαρχίαι καὶ 3 πεδιναί. Κατόπιν προσετέθησαν ἀκόμη δύο τάγματα πεζικοῦ ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 1 καὶ 2 καὶ ἓν τάγμα μηχανικοῦ, πρὸς τὸ ὑπάρχον μόνον σύνταγμα.

Συγχρόνως δὲ προέβαινεν ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν εἰς τὴν σύστασιν πολιτοφυλακῆς διὰ τὰς φρουρὰς τῶν πόλεων καὶ διέτασσε τὴν διανομὴν ὅπλων εἰς τοὺς πληθυσμοὺς τῶν παραμεθορίων πόλεων καὶ χωρίων, παρέχων ταῦτα ἐκ τῶν δημοσίων ἀποθηκῶν καὶ ἐλαττόνων οὕτω ἐπὶ ματαίῳ τὸν ὑπάρχοντα ὁπλισμόν, ὅστις ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιηθῇ καταλληλότερον (*). Ὁ δὲ ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν προέβαινε ταὐτοχρόνως εἰς τὴν σύστασιν σώματος ἀποβατικοῦ ἐξ 600 πεζοναυτῶν διὰ τὴν δυτικὴν μοῖραν τοῦ στόλου ὑπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς Ι. Καλλιφρονᾶν ἀντιπλοίαρχον καὶ Δ. Στάϊκον, ἀμφοτέρους βουλευτάς, διότι πάντες οἱ στρατιωτικοὶ βουλευταὶ ἐπανήρχοντο εἰς τὰς τάξεις των ἄνευ ἀπωλείας τῆς ἐν τῇ βουλῇ θέσεώς των κατὰ τὴν λειφθεῖσαν ἀπόφασιν. Διωρίζετο δὲ μοίραρχος τῆς ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ καὶ παρὰ τὰς ἠπειρωτικὰς ἀκτὰς μοίρας τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ὁ πλοίαρχος καὶ ὑπασπιστὴς τοῦ βασιλέως Α. Κριεζῆς(**). Ἄγγλοι τινές, Σουηδοὶ καὶ Δανοὶ ἀξιωματικοὶ φιλέλληνες, κατελθόντες, κατετάχθησαν μετὰ τοῦ βαθμοῦ των εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν τοῦ πυροβολικοῦ Βαρατάσσην Λεγεῶνα τῶν ξένων, εἰς ἣν κατετάχθησαν καὶ πάντες οἱ ξένοι ἐθελονταί, κυρίως

(*) Κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου ὑπῆρχον διαθέσιμα ἐν ταῖς ἀποθήκαις τοῦ δημοσίου 134,000 ὅπλα Γκρᾶ, 7,328 ὅπλα μαρτίνι, 8,154 ὅπλα Μυλωνᾶ καὶ 125,981,687 φυσιγγίων, πλὴν τῶν παραγγελιῶν, εἰς ἃς κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας εἶχε προβῇ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐν Βελγίῳ καὶ Γαλλίᾳ.

(**) Ἡ Δυτικὴ μοῖρα ἀπηρτίζετο ἐκ τῶν πλοίων «Ναύαρχος Μιαούλης» ὑπὸ τὸν κυβερνήτην Ζῶτον, «Βασιλεὺς Γεώργιος» ὑπὸ τὸν κυβερνήτην Τομπάζην, «Ἀμβρακία» καὶ «Ἄκτιον», θωρακοβάριδες εἰδικῶς κατασκευασμένας διὰ τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον καὶ τὰ φρούρια τῆς Πρεβέζης, τοῦ «Εὐρώτα» τῆς «Παράλου» καὶ τεσσάρων κανονιοφόρων Α. Β. Γ. Δ.

δὲ ἐνθουσιώδεις Ἰταλοί, οἵτινες μέγα μέρος ἔλαβον εἰς τὸν παρόντα ἀγῶνα τῆς Ἑλλάδος.

Κατὰ τὸ τελευταῖον δεκαήμερον τοῦ μηνὸς Μαρτίου ὁ ὑπὸ τὰ ὅπλα ἑλληνικὸς στρατὸς ἀνήρχετο εἰς 68,500 ἄνδρας κατὰ τοὺς ἀκριβεστέρους ὑπολογισμούς. Ἐκ τούτων 21,300 ἄνδρες περίπου εὑρίσκοντο πρὸς τὰ Ἠπειρωτικὰ σύνορα καὶ 40,500 εἰς τὰ Θεσσαλικά, τὸ δὲ ὑπόλοιπον 6,000 περίπου ἄνδρες, ἀπετέλει τὰς φρουρὰς τῶν πόλεων καὶ ἦν ἀπησχολημένον εἰς τὰς διαφόρους ὑπηρεσίας. Βραδύτερον ἡ δύναμις τοῦ κατὰ τὴν Θεσσαλίαν στρατοῦ διὰ τῆς ἀποστολῆς ἐνισχύσεων τινῶν ἔφθασε τὰς 42,000 καὶ τὰς 23‘ 000 τοῦ ἐν Ἠπείρῳ, πράγματι ὅμως οὐδέποτε ὑπερέβη τοὺς ἀριθμοὺς τούτους. Ὁ στρατὸς οὗτος κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου ἀπετέλεσε τρεῖς αὐτοσχεδίους μεραρχίας, ἐξ ὧν αἱ δύο ἐν Θεσσαλίᾳ, ἡ δὲ τρίτη ἐν Ἠπείρῳ. Ἑκάστη δὲ μεραρχία διῃρέθη εἰς δύο ταξιαρχίας, οὕτως ὥστε ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς διῃρεῖτο εἰς 3 μεραρχίας, 6 ταξιαρχίας καὶ 2 ἀρχηγεῖα, τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ τοῦ ἐν Ἠπείρῳ στρατοῦ. Καὶ τοῦ μὲν ἐν Θεσσαλίᾳ στρατοῦ ἀρχηγὸς διωρίσθη ὁ ἀντιστράτηγος διάδοχος Κωνσταντῖνος, τοῦ δὲ ἐν Ἠπείρῳ μέραρχος καὶ διοικητὴς ὁ συνταγματάρχης Θρασύβουλος Μάνος. Καὶ τῆς μὲν πρώτης κατὰ τὴν Θεσσαλίαν μεραρχίας, ἑδρευούσης ἐν Λαρίσσῃ, μέραρχος διωρίσθη ὁ ὑποστράτηγος Νικόλαος Μακρῆς, ἔχων ὡς ταξιάρχους τῆς μὲν πρώτης ταξιαρχίας τὸν συνταγματάρχην τοῦ πεζικοῦ Ι. Δημόπουλον, τῆς δὲ δευτέρας τὸν συνταγματάρχην τοῦ πυροβολικοῦ Μαστραπᾶν ἑδρεύοντα ἐν Τυρνάβῳ. Τῆς δὲ δευτέρας μεραρχίας μέραρχος διωρίσθη ὁ συνταγματάρχης τοῦ πεζικοῦ Γ. Μαυρομιχάλης, ἔχων παρ'ἑαυτῷ ὡς ταξιάρχους τῆς μὲν τρίτης ταξιαρχίας, ἑδρευούσης ἐν Τρικκάλοις, τὸν συνταγματάρχην Ἀντωνιάδην, τῆς δὲ τετάρτης ἑδρευούσης ἐν Τσιότι τὸν συνταγματάρχην τοῦ πυροβολικοῦ Κωνσταντῖνον Σμολένσκην, ἀδελφὸν τοῦ παραιτηθέντος ὑπουργοῦ τῶν στρατιωτικῶν (*). Ταξίαρχοι δὲ τῶν δύο κατὰ τὴν Ἤπειρον ταξιαρχιῶν διωρίσθησαν οἱ συνταγματᾶρχαι τοῦ πεζικοῦ Κωνσταντῖνος Σέχος καὶ Χρῆστος Βότσαρης. Τὰ ἐπιτελεῖα δὲ τῶν δύο στρατῶν κατηρτίσθησαν ὡς ἑξῆς. Ἐν Θεσσαλίᾳ μὲν ἀρχηγὸς τοῦ ἐπιτελείου

(*) Βραδύτερον ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ πολέμου ἡ μὲν πρώτη ταξιαρχία τῆς Β' μεραρχίας μετεστάθμευσεν εἰς Γούνιτσαν, ἡ δὲ δευτέρα εἰς Ῥεβένιον.

ὁ συνταγματάρχης τοῦ πυροβολικοῦ καὶ φύλαρχης τοῦ Διαδόχου Κωνσταντῖνος Σαπουντζάκης, υἱὸς τοῦ ὑποστρατήγου Βασιλείου Σαπουντζάκη, ἐπιτελεῖς δὲ οἱ Π. Διαμαντόπουλος ἀρχίατρος, Ἀριστ. Γαλάνης ἀντισυνταγματάρχης τῆς Οἰκονομίας, Ν. Γουλιμῆς ταγματάρχης τοῦ πυροβολικοῦ, Γ. Παπαδιαμαντόπουλος καὶ Β. Δροσινὸς ταγματάρχαι τοῦ μηχανικοῦ, Ι. Ζωγράφος ταγματάρχης τῆς χωροφυλακῆς, Χ. Χατζηπέτρος ὑπασπιστὴς τοῦ διαδόχου, Β. Παπαδημάκης, Γ. Λοῦρος καὶ Σπ. Κανάρης ὑπολοχαγοὶ τοῦ πεζικοῦ, Ἰω. Μπαζαῖος ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ, Σ. Στρατηγὸς ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ μηχανικοῦ καὶ Γ. Μεταξᾶς ἀνθυπίλαρχος. Ἐν Ἠπείρῳ δὲ τὸ ἐπιτελεῖον ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Νοταρᾶ, ὡς ἀρχηγοῦ, Λαπαθιώτου ταγματάρχου τοῦ πυροβολικοῦ, Μίκαρου ταγματάρχου τοῦ μηχανικοῦ, Γ. Διόλιου λοχαγοῦ τοῦ μηχανικοῦ, Ὀρφανίδου ὑπολοχαγοῦ τοῦ μηχανικοῦ, Κούτση ὑπολοχαγοῦ τοῦ πεζικοῦ, ὑπασπιστοῦ, Γκιταράκου ἀνθυπολοχαγοῦ τοῦ πεζικοῦ καὶ Βλαχίδου ἀνθυπολοχαγοῦ τοῦ μηχανικοῦ.

Τοιαῦται ἦσαν ποσοτικῶς καὶ ποιοτικῶς αἱ στρατιωτικαὶ δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν πρῶτον αὐτῆς ὑπὲρ τῶν ὑποδούλων ἀδελφῶν ἀγῶνα. Ἀπεδύετο εἰς πόλεμον καθ' ὁλοκλήρου αὐτοκρατορίας, ἀριθμούσης περὶ τὰ 20 ἑκατομμύρια ὑπηκόων καὶ κτήσεις εἰς τρεῖς ἠπείρους, λαμβανούσης δὲ τὸν ἀγῶνα τοῦτον ὡς ζήτημα παρατάσεως τοῦ ἀμφιβόλου αὐτῆς βίου, διότι ἐὰν ἡττᾶτο ἐν τῇ πάλῃ ὑπὸ τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος οὐδένα λόγον ὑπάρξεως θὰ εἶχε πλέον ἐν Εὐρώπῃ. Καὶ δὲν ἦτο μόνον τὸ ἀριθμητικῶς δυσανάλογον τῶν δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος τὸ παρέχον τοὺς φόβους τῆς ἥττης Διότι εἰς τὸ περὶ τῶν ὅλων ἀγῶνα δὲν καταπλήσσει τοὺς λαοὺς τὸ πλῆθος τῶν ὅπλων καὶ τῶν ἀνδρῶν τῶν πολεμίων, ὅταν ἔχωσι πρὸ ὀφθαλμῶν, ὡς λέγει ὁ ἱστορικός, τὸ παράδοξον τῶν ἄλλοτε γενομένων καὶ μνημονεύωσιν «ὅσας μυριάδας καὶ τίνας τόλμας καὶ πηλίκας παρασκευὰς ἡ τῶν σὺν νῷ καὶ μετὰ λογισμοῦ κινδυνευόντων αἵρεσις καὶ δύναμις καθεῖλε» (*). Ἐκεῖνο ἀκριβῶς, τὸ ὁποῖον ἔλειπεν ἀπὸ τοῦ προκειμένου ἀγῶνος, εἶνε ἡ μετὰ λογισμοῦ καὶ νοῦ εἰς αὐτὸν ἀπόδυσις. Διότι ἔλειπεν ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωσις, ἔλειπεν ἡ πειθαρχία, ἔλειπεν ἡ ἐπιμελητεία, ἔλειπεν ἡ ἐμπειρία ἡ μεθοδικὴ καὶ ἡ στρατηγικὴ δύναμις. Πλὴν τοῦ πλημμελοῦς

(*) Πολυβίου Ἱστ. βιβλίον Β'. ἐδ. 22

ὀργανισμοῦ, τὰ κατὰ τὸν ὁποῖον ἐν ἄλλῳ κεφαλαίῳ ἐξετέθησαν(*), οὐδεμία ποτὲ προπαρασκευαστικὴ ἐργασία ἐγένετο ἐν τοῖς συνόροις. Αἱ ὀλίγαι ὑπάρχουσαι ὁδοὶ ἦσαν εἰς ἀθλίαν κατάστασιν καὶ ἀνάξιαι τοῦ ὀνόματος, μεταξὺ δὲ τῶν πλείστων σταθμῶν καὶ τῶν ἐπικαίρων θέσεων συγκοινωνίαι δὲν ὑπῆρχον. Ὀχυρωματικὰ ἔργα καὶ μελέται οὐδέποτε ὡσαύτως ἐγένοντο, σταθμοὶ δὲ τηλεγραφικοὶ καὶ διπλαῖ γραμμαὶ εἰς τὰ σπουδαῖα σημεῖα ἔλειπον. Τὸ κυριώτατον δὲ πάντων οἱ ἀρχηγοὶ ἦσαν ἐντελῶς ἀδαεῖς τοῦ ἐδάφους, ἀρχηγοὶ δὲ καὶ διοικηταὶ ἐγνώριζον μὲν κάλλιστα θεωρητικῶς τὰ τῆς διοικήσεως ἀνωτέρων μονάδων, ἐφήρμοζον δὲ κάκιστα τὰς θεωρίας ταύτας, διότι οὐδέποτε ἔλαβον εὐκαιρίαν νὰ ἐφαρμόσωσι πρακτικῶς αὐτάς. Τὰ κύρια δὲ ἐλαττώματα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἦσαν ἀπειρία καὶ ἔλλειψις μεθόδου. Καὶ ἐπειδὴ ἀνέκαθεν ἡ τακτικὴ ἦτο μέθοδος καὶ ἐπιστήμη, ἡ ἐπιστήμη ἔδωσε τὴν νίκην εἰς τοὺς πολεμίους, καίτοι ὁ ἡρωϊσμὸς καὶ τὸ ἠθικὸν ἦτο μὲ τὸ μέρος ἡμῶν.

Ἦσαν δὲ τῶν πολεμίων αἱ δυνάμεις οὐχὶ τοιαῦται, οἵας παρίστων αὐτὰς οἱ ἀνταποκριταὶ τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων, συστηματικῶς διαβουκολοῦντες τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα, καὶ ὑποτιμῶντες τὸν ἐχθρόν. Ἀρετὴ εἶνε καὶ συμβάλλει πρὸς τὴν νίκην οὐχὶ ἡ ὑποτίμησις, ἀλλ' ἡ ἐκτίμησις τῶν δυνάμεων τῶν πολεμίων, καὶ μάλιστα ὅταν οὗτοι τυγχάνουσιν ἐμπειροπόλεμοι καὶ μάχονται ἀπεγνωσμένως. Ὅσον καὶ ἂν ἐγήρασεν ἢ παρήκμασεν ἡ Τουρκία, ὑπῆρξε καὶ εἶνε ἐν τούτοις κράτος στρατιωτικόν, τὸ ὁποῖον ἐξέπληξεν ἄλλοτε καὶ ἠπείλησε τὴν Εὐρώπην, ὅταν οἱ στρατοὶ αὐτοῦ ἔφερον τὴν σημαίαν τοῦ προφήτου πρὸ τῶν τειχῶν τῆς Βιέννης. Καίτοι δὲ ἡ παρακμὴ τοῦ βαρβάρου κράτους ἐσημειώθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη αἰσθητότερον, αἱ κτήσεις καὶ οἱ πόροι αὐτοῦ εἰσὶ τοσοῦτοι εἰσέτι, ὥστε ν'ἀρίστανται ἐπὶ πολὺ ἀφ' ἡμῶν αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τοῦ βίου τῆς ἁμαρτωλῆς αὐτοκρατορίας. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν στρατὸν αὐτῆς ἡ σημερινὴ ὀργάνωσις αὐτοῦ εἶνε πολὺ καλλιτέρα καὶ ἀνωτέρα τῆς τοῦ 1876. Ἡ ἐκ τοῦ πρὸς τὴν Ῥωσσίαν πολέμου ἧττα ἠνάγκασε τοὺς Σουλτάνους νὰ στρέψωσι τὴν προσοχήν των εἰς τὰ στρατιωτικὰ τῆς χώρας. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1882 καὶ ἐντεῦθεν ἡ Γερμανικὴ ἀποστολὴ κατέβαλε γενναίας προσπαθείας εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Εἰς τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ

(*) Βλέπε σελίδα 158.

Γερμανικοῦ στρατοῦ, τιμηθέντας μὲ τὸν τίτλον τοῦ πασσᾶ, ὁ Σουλτάνος παρέσχε συνδρομὴν ἀμέριστον, οἱ δὲ Τοῦρκοι ὠφελήθησαν ἐξ αὐτῶν, ὅσον δὲν ὠφελήθη ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐκ τῆς Γαλλικῆς ἀποστολῆς, ἥτις ἐλάχιστα ἴχνη τῆς διαβάσεώς της ἀφῆκεν ἐν Ἑλλάδι.

Κατὰ τὰς εἰσαχθείσας δὲ παρ' αὐτῶν μεταρρυθμίσεις ἡ χώρα διηρέθη στρατιωτικῶς εἰς ἑπτὰ στρατιωτικὰ διαμερίσματα (ὀρδού), ὧν ἕδραι εἰσὶν αἱ πόλεις· Κωνσταντινούπολις, Ἀδριανούπολις, Μοναστήριον, Ἐρζουγιάν, Δαμασκός, Βαγδάτιον καὶ Ὑεμένη. Ἡ διαίρεσις δὲ αὕτη καθιστᾷ δυνατὴν τὴν κατὰ περιφερείας πρόσκλησιν τῆς ἐφεδρείας, ὅπερ σπουδαιότατον, ἐν ᾧ κατὰ τοῦτο ὁ περὶ ἐπιστρατεύσεως ἑλληνικὸς νόμος ἦν ἐλαττωματικός, ἐπιτρέπων μόνον τὴν καθ' ἡλικίας ἐπιστράτευσιν. Ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία κατέστη ὑποχρεωτικὴ δι' ἅπαντας τοὺς Μουσουλμάνους, τῶν χριστιανῶν ἐξαγοραζόντων αὐτὴν ἐπὶ πληρωμῇ. Τὰ δὲ ὑπάρχοντα 6 σώματα τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ (νιζάμ) μετεσχηματίσθησαν εἰς δώδεκα, ἐπιδιωχθείσης τῆς συστάσεως μικροτέρων καὶ εὐχρηστοτέρων μονάδων. Ἐν γένει δὲ ὁλόκληρος ὁ Τουρκικὸς στρατὸς διηρέθη εἰς τρεῖς κατηγορίας α) εἰς τακτικὸν (Νιζάμ), οὗτινος ἡ θητεία εἶνε τριετής. Μετὰ τὴν λῆξιν αὐτῆς οἱ ἀφυπηρετοῦντες ἄνδρες μετατίθενται εἰς τὴν ἐφεδρείαν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ (Ἰχνάτ), ἢ τὴν ἐπιφυλακήν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάγονται ἐπὶ τέσσαρα ἔτη, ἐξακολουθοῦσιν ὄντες στρατιῶται, ἐν ἀδείᾳ οὕτως εἰπεῖν, πληροῦσιν εἰς τὴν πρώτην ἀνάγκην τὰς τάξεις τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ, ὑφίστανται τὰς συνήθεις ποινὰς τῶν ἀπειθούντων στρατιωτῶν καὶ ὑποχρεοῦνται νὰ μὴ ἐξέρχωνται ἄνευ ἀδείας τῆς περιφερείας τοῦ τάγματός των, εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἕτοιμος ὁ ὁπλισμὸς αὐτῶν.

Τὸ σύστημα τοῦτο εὐνόητον εἶνε ὅτι παρέχει τὴν εὐκολίαν τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ τῆς κινητοποιήσεως, ἧς παντελῶς ἐνδεὴς ἦτο ὁ ἑλληνικὸς στρατός. β) εἰς ἐφεδρείαν (ρεδίφ) πρώτης καὶ δευτέρας σειρᾶς, ἧς ἡ θητεία εἶνε ἑπταετὴς καὶ ἧς ἡ δύναμις ὑπολογίζεται εἰς 190,000 ἐν καιρῷ πολέμου καὶ γ) εἰς ἐθνοφρουρὰν (Μουσταφίζ), ἧς ἡ θητεία τυγχάνει ἑξαετὴς καὶ ἣν ἀποτελοῦσιν οἱ συμπληρώσαντες τὴν ἐν τῇ ἐφεδρείᾳ θητείαν αὐτῶν. Κατὰ ταῦτα ἡ δύναμις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, σημειοῦται ὅτι δύναται ν' ἀνέλθῃ εἰς 700,000 ἄνδρας, ἤτοι κατὰ τὸ γερμανικὸν σύστημα, εἰς 146 συντάγματα πεζικοῦ πρώτης γραμμῆς (ἐκ τριῶν ταγμάτων ἕκαστον), εἰς 36 τάγματα

Γερμανικοῦ στρατοῦ, τιμηθέντας μὲ τὸν τίτλον τοῦ πασσᾶ, ὁ Σουλτάνος παρέσχε συνδρομὴν ἀμέριστον, οἱ δὲ Τοῦρκοι ὠφελήθησαν ἐξ αὐτῶν, ὅσον δὲν ὠφελήθη ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐκ τῆς Γαλλικῆς ἀποστολῆς, ἥτις ἐλάχιστα ἴχνη τῆς διαβάσεώς της ἀφῆκεν ἐν Ἑλλάδι.

Κατὰ τὰς εἰσαχθείσας δὲ παρ' αὐτῶν μεταρρυθμίσεις ἡ χώρα διηρέθη στρατιωτικῶς εἰς ἑπτὰ στρατιωτικὰ διαμερίσματα (ὀρδού), ὧν ἕδραι εἰσὶν αἱ πόλεις· Κωνσταντινούπολις, Ἀδριανούπολις, Μοναστήριον, Ἐρζουγιάν, Δαμασκός, Βαγδάτιον καὶ Ὑεμένη. Ἡ διαίρεσις δὲ αὕτη καθιστᾷ δυνατὴν τὴν κατὰ περιφερείας πρόσκλησιν τῆς ἐφεδρείας, ὅπερ σπουδαιότατον, ἐν ᾧ κατὰ τοῦτο ὁ περὶ ἐπιστρατεύσεως ἑλληνικὸς νόμος ἦν ἐλαττωματικός, ἐπιτρέπων μόνον τὴν καθ' ἡλικίας ἐπιστράτευσιν. Ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία κατέστη ὑποχρεωτικὴ δι' ἅπαντας τοὺς Μουσουλμάνους, τῶν χριστιανῶν ἐξαγοραζόντων αὐτὴν ἐπὶ πληρωμῇ. Τὰ δὲ ὑπάρχοντα 6 σώματα τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ (νιζὰμ) μετεσχηματίσθησαν εἰς δώδεκα, ἐπιδιωχθείσης τῆς συστάσεως μικροτέρων καὶ εὐχρηστοτέρων μονάδων. Ἐν γένει δὲ ὁλόκληρος ὁ Τουρκικὸς στρατὸς διηρέθη εἰς τρεῖς κατηγορίας α) εἰς τακτικὸν (Νιζάμ), οὗτινος ἡ θητεία εἶνε τριετής. Μετὰ τὴν λῆξιν αὐτῆς οἱ ἀφυπηρετοῦντες ἄνδρες μετατίθενται εἰς τὴν ἐφεδρείαν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ (Ἰχνάτ), ἢ τὴν ἐπιφυλακήν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάγονται ἐπί τέσσαρα ἔτη, ἐξακολουθοῦσιν ὄντες στρατιῶται. ἐν ἀδείᾳ οὕτως εἰπεῖν, πληροῦσιν εἰς τὴν πρώτην ἀνάγκην τὰς τάξεις τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ, ὑφίστανται τὰς συνήθεις ποινὰς τῶν ἀπειθούντων στρατιωτῶν καὶ ὑποχρεοῦνται νὰ μὴ ἐξέρχωνται ἄνευ ἀδείας τῆς περιφερείας τοῦ τάγματός των, εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἕτοιμος ὁ ὁπλισμὸς αὐτῶν.

Τὸ σύστημα τοῦτο εὐνόητον εἶνε ὅτι παρέχει τὴν εὐκολίαν τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ τῆς κινητοποιήσεως, ἧς παντελῶς ἐνδεὴς ἦτο ὁ ἑλληνικὸς στρατός. β) εἰς ἐφεδρείαν (ρεδίφ) πρώτης καὶ δευτέρας σειρᾶς, ἧς ἡ θητεία εἶνε ἑπταετὴς καὶ ἧς ἡ δύναμις ὑπολογίζεται εἰς 190,000 ἐν καιρῷ πολέμου καὶ γ) εἰς ἐθνοφρουρὰν (Μουσταφίζ), ἧς ἡ θητεία τυγχάνει ἑξαετὴς καὶ ἣν ἀποτελοῦσιν οἱ συμπληρώσαντες τὴν ἐν τῇ ἐφεδρείᾳ θητείαν αὐτῶν. Κατὰ ταῦτα ἡ δύναμις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, σημειοῦται ὅτι δύναται ν' ἀνέλθῃ εἰς 700,000 ἄνδρας, ἤτοι κατὰ τὸ γερμανικὸν σύστημα, εἰς 146 συντάγματα πεζικοῦ πρώτης γραμμῆς (ἐκ τριῶν ταγμάτων ἕκαστον), εἰς 36 τάγματα

ἐλαφρῶν, εἰς 108 συντάγματα ἱππικοῦ (ἐκ 4 ἰλῶν) εἰς 18 συντάγματα πυροβολικοῦ, 18 τάγματα μηχανικοῦ, πρὸς δὲ 144 ἔμπεδα τάγματα πεζικοῦ καὶ 118 ἐμπέδους ἴλας ἱππικοῦ, πλὴν τῶν ἐν Ἀραβίᾳ καὶ Τριπολίτιδι τοπικῶν στρατευμάτων. Ἡ θητεία ἐν Τουρκίᾳ ἄρχεται ἀπὸ τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους, ἡ δὲ ἀξία τοῦ τούρκου στρατιώτου ἔγκειται εἰς τὴν φυσικὴν σκληρότητα αὐτοῦ καὶ τὸν φανατισμόν του, ὃν ἐμπνέει εἰς αὐτὸν ἡ θρησκεία τοῦ κορανίου, διδάσκοντος ὅτι ὁ πίπτων ἐν πολέμῳ κατὰ τῶν ἀπίστων βαδίζει εὐθὺς πρὸς τὸν παράδεισον. Ἡ ἀξία αὐτοῦ ἔγκειται ἀκόμη εἰς τὴν μακροχρόνιον θητείαν καὶ εἰς τοὺς ἀδιαλείπτους πολέμους, ὧν εὐμοιροῖ ἡ Τουρκία. Διότι ἀφ' ἧς ἡμέρας ὁ ταπεινὸς οὗτος λαὸς ἵδρυσεν ἐπὶ τῶν χωρῶν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τὴν αὐτοκρατορίαν του, μέχρι σήμερον, ὅτε οὐδένα λόγον ἔχει πλέον νὰ ἡγεῖται τῆς ἀνατολῆς, πλὴν τῆς κεκτημένης ταχύτητος, οὐδέποτε ἐπαύσατο μαχόμενος πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν κατακτητικῶν δικαιωμάτων του.

Καὶ ταῦτα μὲν γενικῶς περὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Ὁ δὲ παρὰ τὰ ἑλληνικὰ σύνορα ἐκπεμφθεὶς καὶ συγκεντρωθεὶς κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου ἦτο ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ὑπέρτερος τοῦ ἑλληνικοῦ. Ἡ Πύλη ἐξασφαλίσασα τὴν οὐδετερότητα τῶν κρατῶν τοῦ Αἵμου, μὴ ἔχουσα ν' ἀποστείλῃ στρατὸν εἰς Κρήτην καὶ μὴ περισπωμένη κατὰ σύμπτωσιν οὐδαμοῦ τοῦ κράτους της ἐξ ἄλλων περιπλοκῶν ἢ ἐπαναστάσεων, συνεκέντρωσε παρὰ τὰ θεσσαλικὰ σύνορα ὅσους πλείστους καὶ καλλιτέρους. Καὶ ταῦτα ἀφ' οὗ ἐνίσχυσε τὰς παραλίους πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, φόβῳ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, καὶ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, πλὴν τῆς Σάμου, ἥτις ὡς ἡγεμονία, προστατευομένη ὑπὸ τῶν συνθηκῶν, ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τουρκικὰ στρατεύματα, ἀπειλήσασα ὅτι ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ἤθελεν ἀποδιώξει καὶ τὴν μικρὰν φρουρὰν τοῦ Ἡγεμόνος. Οὕτω περὶ τὰ τέλη Μαρτίου ὁ παρὰ τὰ θεσσαλικὰ σύνορα τουρκικὸς στρατὸς ἀπετελεῖτο ἀπὸ 6 μεραρχίας.

Ἑκάστη μεραρχία συνίστατο ἐκ 2 ταξιαρχιῶν,(*) περιλαμβανουσῶν 6,000 ἄνδρας ἐν συνόλῳ, μίαν ἴλην ἱππικοῦ ἐξ 120 ἀνδρῶν, 3 πυροβολαρχίας, ἑκάστη τῶν ὁποίων περιελάμβανεν 80 ἄνδρας καὶ 6

(*) Ἕκαστον τάγμα διαιρούμενον εἰς 4 λόχους περιελάμβανεν 750 ἄνδρας. Τέσσαρα τάγματα ἀπετέλουν ἓν σύνταγμα ἐκ 3000 ἀνδρῶν. Δύο συντάγματα ἀπετέλουν μίαν ταξιαρχίαν ἐξ 6,000 ἀνδρῶν.

τηλεβόλα, καὶ 140 ἄνδρας ἀνήκοντας εἰς τὸν ὀχυρωματικὸν καὶ τηλεγραφικὸν λόχον, εἰς τὴν ὑγειονομικὴν ὑπηρεσίαν, καὶ τὴν ἐπιμελητείαν. Ἤτοι ἐν συνόλῳ ἑκάστη μεραρχία περιελάμβανε 12,500 ἄνδρας. Ὑπῆρχον ὅμως καί τινες μεραρχίαι, αἵτινες δὲν εἶχον πλείονας τῶν 10,000 ἀνδρῶν. Ἦσαν δὲ ἐστρατοπεδευμέναι αἱ μεραρχίαι αὗται ὡς ἑξῆς.

Ἡ πρώτη μεραρχία ὑπὸ τὸν Χαϊρῆ πασσᾶν κατεῖχε τὸ Δομένικον ἐν τῇ ὑποδιοικήσει τῆς Ἐλασσῶνος. Ἡ δευτέρα ὑπὸ τὸν Νεσὰτ πασσᾶν ἤδρευεν εἰς Σκούμπαν πρὸς τὸ μέρος τοῦ Τυρνάβου. Ἡ τρίτη ὑπὸ τὸν Μαχμοὺτ πασσᾶν καὶ ἡ τετάρτη ὑπὸ τὸν Χαϊδὰρ πασσᾶν ἐν Ἐλασσῶνι. Ἡ πέμπτη ὑπὸ τὸν Χακκῆ πασσᾶν εἰς Δεσκάτην βορειοδυτικῶς τῆς Ἐλασσῶνος. Καὶ ἡ ἕκτη ὑπὸ τὸν Χαμδῆ πασσᾶν εἰς Λεπτοκαρυάν, ἀμφότεραι περὶ τὰ τριάκοντα μίλια ἑκατέρωθεν τοῦ κέντρου (*). Πλὴν τῶν 6 τούτων μεραρχιῶν ὑπῆρχε μία ἀνεξάρτητος ταξιαρχία διοικουμένη ὑπὸ τοῦ Μωχαμὲτ πασσᾶ καὶ ἑδρεύουσα ἐν Ἐλασσῶνι. Ἡ μεραρχία τοῦ ἱππικοῦ ἀποτελουμένη ἐκ 15 ἰλῶν(**) ὑπὸ τὸν Σουλεϊμὰν πασσᾶν, ἑδρεύουσα εἰς τὸ Ὀρμανλί, χωρίον ἀπέχον δέκα μίλια πρὸς βορρὰν τῆς Ἐλασσῶνος. Καὶ τὸ σῶμα τοῦ πυροβολικοῦ ἐκ 12 πυροβολαρχιῶν ὑπὸ τὸν Ριζᾶ πασσᾶν, κατέχων ὅλα τὰ ὑψώματα εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς ἢ δύο μιλίων ἀπὸ τῶν συνόρων(***). Τὰ στρατεύματα ταῦτα διετέθησαν ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ πολέμου. Πλὴν τούτων ὅμως μία ἀκόμη μεραρχία ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 7 διοικουμένη ὑπὸ τοῦ Χουσνῆ πασσᾶ ἀφίκετο εἰς Ἐλασσῶνα χάριν ἐνισχύσεως τὴν 25 Ἀπριλίου (7 Μαΐου) καὶ μία ἐπιπρόσθετος ταξιαρχία ἔφθασεν εἰς Δεσκάτην κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον.

Ἑτέρα ἀκόμη μεραρχία, ἡ ὀγδόη, διετέθη, ἥτις οὐδόλως σχεδὸν

(*) Ὁ Χαϊρῆ πασσᾶς ἔλαβε μέρος εἰς τὸν Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον, φρούραρχος ὢν Νικοπόλεως. Ὁ δὲ Χακκῆ πασσᾶς, πλὴν τοῦ Ρωσσικοῦ ἔλαβε μέρος καὶ εἰς τὴν κατὰ τοῦ Μαυροβουνίου ἐκστρατείαν. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἀρχηγῶν, μεράρχων, καὶ ταξιάρχων ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐν Ἠπείρῳ στρατοῦ Θρασύβουλος Μάνος ἐπολέμησεν ἀνδρείως ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866 καὶ ἠχμαλωτίσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ οἱ ταξίαρχοι Κ. Σμολένσκης, Χ. Βότσαρης καὶ Δ. Μπαϊρακτάρης.

(**) Πέντε ἶλαι ἀπετέλουν ἓν σύνταγμα τοῦ ἱππικοῦ, ἐκ χιλίων ἀνδρῶν περίπου.

(***) Τρεῖς πυροβολαρχίαι ἀπετέλουν ἓν τάγμα πυροβολικοῦ.

ἔλαβε μέρος εἰς τὸν πόλεμον, διότι δὲν συνεγκεντρώθη εἰς Ἐλασσῶνα πρὸ τῆς 8)20 Μαΐου.

Ἐν Ἠπείρῳ δὲ ὑπῆρχον δύο μεραρχίαι ἐκ 15.000 ἀνδρῶν ἑκάστη, ἐξ ὧν ἡ μία ὑπὸ τὸν Ὀσμὰν πασσᾶν ἥδρευεν ἐν Ἰωαννίνοις, ἡ δ'ἑτέρα ὑπὸ τὸν Μουσταφᾶ πασσᾶν παρὰ τὸν Λοῦρον ποταμόν. Τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τοῦ στρατοῦ τούτου εἶχεν ὁ Ἀχμὲτ Χιφζῆ πασσᾶς. Αἱ δύο δ' αὗται μεραρχίαι εἶχον ἴδιον πυροβολικὸν καὶ ἱππικόν, ὅπερ ηὔξανε τὴν δύναμιν αὐτῶν. Πραγματικὴ ὅμως σύμπραξις μεταξὺ τῶν δύο τουρκικῶν στρατῶν δὲν ὑπῆρχε μέχρι τῆς μάχης τοῦ Δομοκοῦ, μετὰ τὴν ὁποίαν καὶ αἱ κατὰ τὴν Ἤπειρον δυνάμεις ἐτέθησαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ἐτὲμ πασσᾶ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὁπλισμὸν τὸ πεζικόν, ἐξαιρέσει τῆς 7ης καὶ 8ης μεραρχίας καὶ τῆς πρώτης ταξιαρχίας τῆς δευτέρας μεραρχίας, αἵτινες ἦν ὡπλισμέναι διὰ μάουζερ, ἔφερεν ὅπλα Μαρτίνι, ἐν ᾧ ὁ ὁπλισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἦν ὁμοιόμορφος, γκρᾶ. Τὸ δὲ πυροβολικὸν εἶχε τηλεβόλα κρούπ μεγαλειτέρου διαμετρήματος τῶν ἑλληνικῶν καὶ πρώτης τάξεως. Οἱ νιζάμηδες δὲν ἀπετέλουν οὔτε τὸ τρίτον τοῦ στρατεύματος. Τὸ μεγαλείτερον μέρος τοῦ πεζικοῦ ἦσαν ρεδίφηδες ἢ ἔφεδροι τῆς Ἀσιατικῆς καὶ Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ἀπὸ ἡλικίας 30—35 ἐτῶν. Τὸ ἄθροισμα τῶν πεζῶν στρατιωτῶν ἦν καθαρῶς τουρκικόν, πλὴν 10—12 ἀλβανικῶν ταγμάτων. Τὸ δὲ ἱππικὸν ἀπετέλουν Κιρκάσιοι καὶ Βούλγαροι Πομάκοι καί τινες Κοῦρδοι, οὐχὶ τοῦ συντάγματος Χαμηδιέ, ἄριστοι ἱππεῖς, ἡλικίας δὲ ἀπὸ εἴκοσιν, ἕως εἴκοσι καὶ τεσσάρων ἐτῶν. Ἵππους εἶχον μικροὺς τὸ σῶμα ἐκ τῆς μικρᾶς Ἀσίας κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἵππους τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τοὺς ἡμιόνους, οἵτινες ἦσαν ἰσχυρότεροι καὶ μεγαλοσωμότεροι ἐξ Οὐγγαρίας καὶ Ρωσσίας. Τρεῖς πυροβολαρχίαι ἐφίππου πυροβολικοῦ, ὡπλισμέναι δι' ἐννέα τηλεβόλων, ἦσαν προσκεκολλημέναι εἰς τὴν μεραρχίαν τοῦ ἱππικοῦ, ὡσαύτως δὲ καὶ τρεῖς πυροβολαρχίαι ὀρειβατικαὶ ἐπὶ ἡμιόνων. Τὰ τεχνικὰ σώματα τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ δὲν ἦσαν μεγάλα λόγου ἄξια, οὐδὲ περιεῖχον στοιχεῖα ἀνάλογα πρὸς τὰ τοῦ ἑλληνικοῦ μηχανικοῦ, οὗ οἱ ἀξιωματικοὶ κατὰ γενικὴν γνώμην ἐτύγχανον τελειοτέρας μορφώσεως· οὐχ ἧττον ὅμως εἶχον ἐργασθῇ μεγάλως πρὸς ὀχύρωσιν ὅλων τῶν στενῶν καὶ τῶν διόδων καὶ κατασκευὴν ὀχυρωμάτων ἐπὶ πάντων ἐν γένει τῶν ὑψωμάτων, ὡς ἐμαρτύρει ἡ Βίγλα καὶ ἄλλα μέρη τοῦ τουρκικοῦ ἐδάφους καταστάντα ἀπόρθητα. Ἡ ἐπιμελητεία ὅμως τοῦ τουρκι-

κοῦ στρατοῦ, καίτοι ἐλαττωματική, ἦτο πολὺ καλλιτέρα τῆς ἑλληνικῆς, πανταχοῦ δὲ εἶχον ἱδρυθῆ πρόχειραι ἀποθῆκαι ὑλικῶν πολέμου ἱματισμοῦ καὶ τροφῶν. Εἰς τὴν ὑγειονομικὴν ὑπηρεσίαν οἱ Τοῦρκοι εἶχον καταβάλει ὡσαύτως μεγάλην προσοχήν.

Προκειμένου δὲ περὶ τῆς διοικήσεως τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ, ὁ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν στρατηγὸς Ἐτὲμ ἢ Ἐδχὲμ πασσᾶς (*), περὶ τὰ πεντήκοντα καὶ πέντε ἔτη γεγονώς, ἦν ἀνὴρ ἐμπειροπόλεμος, σπουδάσας τὰ στρατιωτικὰ εἰς τὴν στρατιωτικὴν σχολὴν καὶ τὴν ἐπιτελικὴν Ἀκαδημίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τῷ 1877 κατὰ τὸν Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον ὑπηρέτησεν ὑπὸ τὸν Ὀσμὰν πασσᾶν ἐν Βιδινίῳ καὶ κατόπιν ἐν Πλεύνᾳ ὡς διοικητὴς ταξιαρχίας, κατὰ τὴν ἄμυναν δὲ αὐτῆς πληγωθεὶς καὶ αἰχμαλωτισθεὶς ἤχθη εἰς Ρωσσίαν. Μετὰ τὸν πόλεμον ἐχρημάτισε στρατιωτικὸς διοικητὴς Κρήτης, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν δὲ τοῦ Ζεϊτοὺν ἐστάλη εἰς Ἀρμενίαν, ἔνθα ἀπέκτησε καλὴν φήμην διὰ τὴν ἠπιότητα αὐτοῦ, ἐφ' ᾧ καὶ ὅταν διετάχθη ἡ μετατόπισίς του, οἱ πρόξενοι καὶ ὁ πρέσβυς τῆς Ἀγγλίας διεμαρτυρήθησαν, κατὰ τὰ ἔγγραφα τὰ δημοσιευθέντα εἰς τὰς Κυανᾶς Βίβλους τῆς Ἀγγλίας. Ἐκ τῶν ξένων γλωσσῶν ὡμίλει μόνον ὀλίγον τὴν Γαλλικήν, θεωρητικὴν δὲ μόρφωσιν μικρὰν εἶχεν. Ἀλλ' ἐκέκτητο τὴν ἐκ τῆς πολυετοῦς ὑπηρεσίας καὶ τῶν πολέμων πεῖραν, ἥτις ἔλειπεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατόν. Τὸ δὲ ἐπιτελεῖον τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ Σεϊφουλλὰχ βέη, ὡς ἀρχηγοῦ, πρώην ἀκολούθου τῆς ἐν Ἀθήναις τουρκικῆς πρεσβείας, ἀνδρὸς πολυμηχάνου καὶ πανουργοτάτου, παίξαντος ρόλον Σκόβελεφ κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον, χάρις εἰς τὰς τοπογραφικὰς ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους μελέτας του καὶ την γνῶσιν τῶν κατὰ τὸν Ἑλληνικὸν στρατόν. Ἐκ τῶν ἀντισυνταγματαρ-

(*) Τὸ δημοσιευθὲν εἰς τὴν Γερμανικὴν ἐφημερίδα «Νεώταται Εἰδήσεις τοῦ Μονάχου» περὶ τῆς ἑλληνικῆς δῆθεν καταγωγῆς τοῦ Τούρκου στρατάρχου, ὡς καταγομένου ἐκ Χίου καὶ ἐξισλαμισθέντος κατὰ τὰς γενομένας σφαγὰς δὲν ἔχεται ἀληθείας. Αἱ σφαγαὶ τῆς Χίου διεδραματίσθησαν κατὰ τὸ 1822, ἤτοι πρὸ 75 ἐτῶν, ἐν ᾧ ὁ τοῦρκος στρατάρχης δὲν ὑπερβαίνει τὸ 55 ἔτος τῆς ἡλικίας του. Τὸ Γερμανικὸν φύλλον περιέπεσε προφανῶς εἰς πλάνην ἕνεκεν τοῦ ὀνόματος, συγχῦσαν αὐτὸν πρὸς τὸν ἄλλον Ἐτὲμ πασσᾶ, ὅστις μετὰ τὴν ἐξορίαν τοῦ Μιγδὰτ διετέλεσε μέγας βεζύρης καὶ ἦν πράγματι ἐκ Χίου, υἱὸς προκρίτου τῆς νήσου ἀνδρὸς, τοῦ Σταματίου Σκαραμαγκᾶ, ὅστις ἐσφάγη μεθ' ὅλης τῆς οἰκογενείας του κατὰ τὰς φρικώδεις ἐκείνας ἀνοσιουργίας τῶν Τούρκων.

χῶν Ἐνβὲρ βέη καὶ Σαμπὶτ βέη, τοῦ Ριζᾶ πασσᾶ, τοῦ Σουλεϊμὰν πασσᾶ, τοῦ Μαχμοὺτ βέη, καὶ δύο ὑπασπιστῶν τοῦ Σουλτάνου, οἵτινες εἶχον μᾶλλον πολιτικὴν ἢ στρατιωτικὴν ἀποστολήν, Νετζὶπ καὶ Μουσταφᾶ Νατὶκ βέη. Παρὰ τὸ ἐπιτελεῖον δὲ τοῦτο ἕδρων ὁ περικλέητος Γερμανὸς Γρούμκοβ πασσᾶς, διοργανωτὴς τοῦ τουρκικοῦ πυροβολικοῦ καὶ οἱ λοιποὶ Γερμανοὶ ἀξιωματικοί.

Κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα δυσαναλογία μεγίστη ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν δύο ἀντιπάλων στρατῶν. Οἱ Τοῦρκοι παρέταξαν 81.000 ἄνδρας ἐν Θεσσαλίᾳ, 15 ἴλας ἱππικοῦ ἀνεξαρτήτους, πλὴν τῶν ἐν ταῖς μεραρχίαις περιλαμβανομένων καὶ 180 πυροβόλα. Ἐὰν δὲ εἰς τοὺς ἀριθμοὺς τούτους προστεθῶσιν αἱ βραδύτερον διατεθεῖσαι δύο μεραρχίαι ὑπ' ἀριθμ. 7 καὶ 8 καὶ ἡ ἐπιπρόσθετος ταξιαρχία τῆς Δεσκάτης, ὁ ὁλικὸς ἀριθμὸς τῶν κατὰ τὰ Θεσσαλικὰ σύνορα Τουρκικῶν στρατευμάτων ἀνέρχεται εἰς 111.500 ἄνδρας. Προστιθεμένων δὲ καὶ τῶν κατὰ τὴν Ἤπειρον δύο μεραρχιῶν ἐκ 30.000 ἀνδρῶν μετὰ τοῦ ἀναλόγου ἱππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ αὐτῶν, ἡ ὁλικὴ δύναμις ἀμφοτέρων τῶν στρατῶν τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, οἵτινες διετέθησαν εἰς τὸν κατὰ τῆς Ἑλλάδος πόλεμον ἀνήρχετο εἰς 141.000 ἄνδρας. Ἀπέναντι τούτων ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶχε νὰ παρατάξῃ εἰμὴ 68.500 ἄνδρας ἐν συνόλῳ συμπεριλαμβανομένων τῶν ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τὸν Βάσσον καὶ τῶν φρουρῶν τῶν πόλεων, πλὴν τῶν ἀτάκτων, ἐλαχίστου λόγου ἀξίων. Ἡ δυσαναλογία τοῦ ἀριθμοῦ ἦν, ὡς εἰκός, μεγίστη. Καὶ ἠδύνατο μὲν ἡ Ἑλλὰς νὰ παρατάξῃ πλείονας τοῦ ἀριθμοῦ τούτου μαχητάς, ἐὰν ἐκάλει ἐγκαίρως τὰς δύο ὑπολειπομένας ἡλικίας τῆς ἐφεδρείας καὶ ἐὰν ἡ καθολικὴ στρατολογία, ἥτις χρονολογεῖται ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ 1878, ἐφηρμόζετο καλῶς ἐν τῇ χώρᾳ. Ἀλλ' ὑφ' οἵους ὅρους τὸ στρατολογικὸν σύστημα ἐλειτούργει ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρχε φόβος μὴ οἱ πλειότεροι πᾶν ἄλλο ἦσαν οἱ στρατιῶται, ὁπωσδήποτε ἐξησκημένοι. Ἀλλὰ καὶ οὕτω ἠδύναντο οἱ Ἕλληνες ν' ἀναπληρώσωσι τὸ μειονέκτημα τοῦ ὀλιγωτέρου ἀριθμοῦ, διὰ ζωηρᾶς ἐνεργείας καὶ διὰ τῆς ὑπεροχῆς τῶν ἀρχηγῶν των. Καὶ τὸ τοιοῦτον δὲν ἦτο βεβαίως ἀδύνατον. Διότι τότε, κατὰ τὴν συχνάκις ἀναφερομένην φρᾶσιν τοῦ Γουβιών-Σαὶν-Σύρ, δὲν θὰ ὑπῆρχε στρατιωτικὴ τέχνη, ἐὰν στρατός τις, ἐπειδὴ εἶνε ὀλιγώτερος δὲν ἔπραττεν ἄλλο τι ἢ νὰ ὑποχωρῇ, καὶ ἐὰν τὰ ἔθνη ὑπεχρεοῦντο νὰ κλίνωσι πρὸ τῶν ἀπαιτήσεων γείτονος πολυαριθμοτέρου καὶ ἰσχυροτέρου. Οἱ Ἰάπωνες δεκάκις ὀλιγώτεροι τῶν Κινέζων κατετρόπωσαν

κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ταχύτατα καὶ ἄνευ πολλοῦ κόπου τοὺς ἀντιπάλους αὐτῶν, ἡ δὲ προγονικὴ ἡμῶν ἱστορία βρίθει τοιούτων παραδειγμάτων.Οἱ τοῦρκοι εἶχον μεθ'ἑαυτῶν, πλὴν τοῦ ἀριθμοῦ, τὸν ἱστορικὸν φανατισμόν των, ἀλλ' ὁ πατριωτισμὸς καὶ ὁ ἐθνικὸς ἐνθουσιασμός, ὅστις χαρακτηρίζει τοὺς Ἕλληνας,θὰ καθίστα αὐτοὺς ἀηττήτους ἢ τοὐλάχιστον δυσηττήτους. Πλὴν ἡ ὑπεροχὴ τῶν στρατηγῶν ὡς καὶ ἡ στρατηγικὴ τέχνη ἔλειπεν, οὗ ἕνεκα παρ' ὅλην τὴν προσωπικὴν ἀνδρείαν αὐτῶν,καθίσταντο διαρκῶς, ὡς διὰ τῶν πραγμάτων δειχθήσεται, παίγνια παραδόξου φόβου, τῆς ὑπερφαλαγγίτιδος, διότι καὶ τῶν Τούρκων ἐχόντων στοιχειώδεις μόνον γνώσεις τῆς νεωτέρας τακτικῆς, ἡ μόνη των τέχνη συνίστατο εἰς προσποιητὴν προσβολὴν τοῦ μετώπου μετὰ συγχρόνου κατὰ τῶν πλευρῶν κινήσεως.

Καὶ ὅμως τὸ ἁπλούστατον τοῦτο στρατήγημα ἦτο ἀρκετὸν νὰ ταράσση τοὺς Ἕλληνας στρατηγούς, οἱ ὁποῖοι εἴτε ὑπελάμβανον τὴν κατὰ μέτωπον προσβολὴν ὡς τὴν πραγματικὴν καὶ κυρίαν, ἐκεῖ συγκεντροῦντες ὅλας των τὰς δυνάμεις, εἴτε ὑπεχώρουν φοβούμενοι ὑπερφαλάγγισιν τῶν ἐχθρῶν. Παρὰ τὰ μειονεκτήματα δὲ ταῦτα τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς τέχνης, ὁ ἐχθρὸς πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἕνεκεν τῆς κακῆς χαράξεως τῶν συνόρων, κατεῖχε πάντα τὰ ὑψώματα καὶ τὰς ὀχυρωτέρας θέσεις, τὸ δὲ πυροβολικὸν αὐτοῦ ἦτο τριπλάσιον σχεδὸν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ μεγαλειτέρας ὁλκῆς ὡς καὶ τὸ ἱππικὸν αὐτοῦ, ἐν ᾧ οἱ Ἕλληνες ἐλλείψει ἵππων μόλις παρέτασσον πεντακοσίους ἱππεῖς καὶ τούτους ἀνασκήτους. Οὕτω συνέβη, ὥστε ὁ δικαιότατος καὶ εὐγενέστατος τῶν ἀγώνων νὰ καταπνιγῇ ἐν τῇ πληθύϊ τῶν βαρβαρικῶν ὀρδῶν καὶ τῇ καλλιτέρᾳ αὐτῶν ὀργανώσει.

Ὑπολείπεται νὰ ἐξετασθῇ τὸ σχέδιον τῆς ἐκστρατείας τῶν δύο ἀντιπάλων στρατῶν. Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὸ ἑλληνικὸν σχέδιον, τοῦτο συνίστατο εἰς τὴν ἄμυναν τῶν Θεσσαλικῶν συνόρων, ἔνθα ὁ ἐχθρὸς εἶχε συγκεντρώσει τὰς μεγαλειτέρας αὐτοῦ δυνάμεις εἰς τὴν προέλασιν διὰ τοῦ μετώπου τοῦ κέντρου δι' ἀτάκτων, καὶ εἰς τὴν εἰσβολὴν εἰς Ἤπειρον, ἔνθα οἱ Τοῦρκοι εἶχον ὀλιγωτέρας δυνάμεις καὶ θὰ ἦσαν ἀμήχανοι, μὴ δεσπόζοντες τῆς θαλάσσης καὶ μὴ βοηθούμενο διὰ σιδηροδρομικῶν γραμμῶν. Τὸ σχέδιον τοῦτο ἦτο καθαρῶς παθητικόν. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀνωφελές, ὅσον ἀφορᾷ τὴν λύσιν τοῦ πολέμου, πρὸς ἣν θὰ ἦτο ἀδιάφορος καὶ ἡ κατάληψις ὁλοκλήρου τῆ Ἠπείρου, ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἔφθανε μέχρι τῶν Ἀθηνῶν. Μόνον δὲ ἡ εἰσα-

γωγὴ στρατοῦ διὰ θαλάσσης εἰς τὸ μακεδονικὸν πεδίον καὶ ἡ ἀποκοπὴ τῆς συγκοινωνίας τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἐκ τῶν ὄπισθεν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἀποτέλεσμα ὁριστικόν, ὅπερ δυστυχῶς δὲν ἐγένετο.

Τὸ τουρκικὸν σχέδιον ἦτο τὸ ἀντίστροφον τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ εἶχεν ἀκριβῶς ὑπ' ὄψιν τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο (*). Τὸ σχέδιον τοῦτο ἐκπονηθὲν τῇ συνεργασίᾳ τῶν Γερμανῶν πασσάδων, εἶχε καταρτισθῇ ἀπὸ τῆς ἐπιστρατεύσεως τοῦ 1886, ὅτε καὶ πάλιν ἠπειλήθη πόλεμος μεταξὺ τῶν δύο ἐπικρατειῶν. Μετερρυθμίσθη δ' ἤδη ἐπὶ τὸ βέλτιον, εἰ καὶ αἱ βάσεις του ἔμειναν ἄθικτοι, διότι Ἑλλὰς καὶ Τουρκία διετέλουν ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας καὶ παρέτασσον οἵας καὶ τότε περίπου δυνάμεις. Συνίστατο δὲ τὸ τουρκικὸν σχέδιον, ὅπερ εἶχεν ὡς βάσιν τὴν κατὰ θάλασσαν ὑπεροχὴν τῆς Ἑλλάδος, εἰς ταχεῖαν ἐπίθεσιν κατὰ ξηρᾶν, ἵνα παρακωλυθῇ ἡ παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἀπόβασις στρατευμάτων εἰς τὸ τουρκικὸν ἔδαφος, καὶ εἰσβολὴν εἰς τὴν Θεσσαλίαν, διότι εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἀττικὴν θὰ ἐζητεῖτο ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη, ἐν ᾧ ἐν Ἠπείρῳ, ὅπου ὁ ἀγὼν ἐκρίνετο ἄσκοπος, θὰ ἐτηρεῖτο μόνον ἄμυνα καὶ ἐν ἀνάγκῃ θὰ ἐγκατελείπετο ἡ μέχρι τῶν Ἰωαννίνων χώρα. Ἡ ἐπίθεσις θὰ ἐγίνετο ἢ πρὸς βορρᾶν διὰ Ῥαψάνης καὶ Νεζεροῦ ἢ πρὸς δυσμὰς διὰ τῶν στενῶν τοῦ Δαμασίου πρὸς τὸν Ξεριᾶ καὶ διὰ τοῦ στενοῦ τοῦ Καλαμακίου πρὸς τὸν Πηνειόν. Παρὰ τοῦ πρωτοστατήσαντος εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ σχεδίου τούτου Γκόλτς πασσᾶ ἐθεωρήθη προτιμητέον τὸ τελευταῖον, καθ' ὅσον πρὸς βορρᾶν οἱ Ἕλληνες θὰ εἶχον τὴν ὑποστήριξιν τοῦ στόλου αὐτῶν, βοηθούμενοι δὲ ὑπ' αὐτοῦ θὰ ἐπεχείρουν διὰ τῆς κυρίας δυνάμεώς των νὰ καταλάβωσι τὸ μέρος ἐκεῖνο, ὁπότε ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἐκτιθέμενος θὰ εὕρισκεν ἐνώπιόν του τὸ ἑλληνικὸν μέτωπον. Καὶ θὰ ἠδύνατο μὲν ἴσως ν' ἀπωθήσῃ τὸν ἐχθρόν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ νὰ κατασυντρίψῃ αὐτόν, ἐν ᾧ ἡ πρὸς δυσμὰς ἐπίθεσις θὰ ἔφερε ταχέως εἰς ἀποτελέσματα. Πρὸς τοῦτο ἐπειδὴ ἡ ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἐπίθεσις ἦν διηνεχὴς φόβος τοῖς Τούρκοις, δύο μεραρχίαι θὰ ἐξησφάλιζον τὰ νῶτα ἀπὸ τῆς θαλάσσης μέχρι τοῦ στενοῦ τῆς Μελούνας καὶ θὰ ἐπετήρουν τὰς προφυλακὰς τῶν Ἑλλήνων παρὰ τὸν Τύρναβον, Ῥαψάνην καὶ Νεζερόν.

(*) Τὸ σχέδιον τῶν Τούρκων ἐξέθεσε βραδύτερον ἐν τῇ «Ἑβδομαδιαίᾳ Στρατιωτικῇ Ἐφημερίδι» τοῦ Βερολίνου ὁ ἐκ τῶν διοργανωτῶν τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ Φὸν δὲρ-Γκόλτς πασσᾶς.

Τὸ κύριον σῶμα ἐκ τριῶν μεραρχιῶν καὶ τῆς μεραρχίας τοῦ ἱππικοῦ θὰ συνηθροίζετο εἰς τὰ πρὸς δυσμάς, πρὸς τὸ Δομένικον καὶ Δαμάσιον, μέρη καὶ ἡ ἕκτη μεραρχία θ' ἀπετέλει τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα, διατηροῦσα τὴν πρὸς τὴν Ἤπειρον συγκοινωνίαν. Τὴν εἰσβολὴν θὰ ἐπεχείρει τὸ κύριον σῶμα, ἡ μεραρχία τῆς Δεσκάτης θὰ προὐχώρει πρὸς τὰς Τρίκκαλα καὶ τὴν Καλαμπάκαν, ὅπως ἀποκρούσῃ πᾶσαν πλευρικὴν κίνησιν τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἀναλόγως θὰ ἔβαινον αἱ πρὸς βορρᾶν ταξιαρχίαι. Τὸ σχέδιον τοιουτοτρόπως ἐστηρίζετο εἰς δύο τινά· 1) εἰς τὸ νὰ ἐκφοβηθῇ ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς δι' ἐπιθέσεως κατὰ τὰς πλευρὰς καὶ 2) παρατασσομένου αὐτοῦ μὲ μέτωπον πρὸς δυσμάς, νὰ τῷ ἀφαιρεθῇ ἡ πρὸς τὰ Φάρσαλα καὶ τὸν Βόλον ὑποχώρησις διὰ ταχείας κινήσεως τοῦ ἱππικοῦ πρὸς νότον τῆς Λαρίσσης. Κυρίως δ' εἰπεῖν τὸ ὅλον σχέδιον συνίστατο εἰς τὰς ταχείας κινήσεις, τὰς ὁποίας οἱ Τοῦρκοι ἐδείχθησαν ἀνίκανοι νὰ ἐκτελέσωσι. Τούτου ἕνεκα ἡ ἐπιθετικὴ τῶν Τούρκων ὑπῆρξε λίαν βραδεῖα, τοῦ ἱππικοῦ αὐτῶν ἰδιαιτέρως οὐδέποτε κατωρθώσαντος νὰ ἐπωφεληθῇ ταχέως τῶν ἐπιτυχιῶν των. Τοῦθ' ὅπερ συνήργησε νὰ προσδώσῃ πλεονεκτήματά τινα εἰς τὴν ἀμέθοδον στρατηγικὴν τῶν Ἑλλήνων, προτιμώντων ἀείποτε τὴν ἐκκένωσιν τῆς πολιορκίας καὶ τὴν ὑποχώρησιν τῆς πεισματώδους μάχης, ἀλλὰ κερδιζόντων τοὐλάχιστον καιρὸν καὶ ἐπεκτεινόντων μεγάλως τὰς τουρκικὰς γραμμὰς τῆς συγκοινωνίας, ὡς θ' ἀποδείξῃ ἡ τῶν γεγονότων ἐξιστόρησις.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ

Οὐδετερότης τῶν Δυνάμεων.— Ἐντοπισμὸς τοῦ πολέμου.— Εἰσβολὴ τῶν ἐπαναστατῶν εἰς Μακεδονίαν. — Μάχαι καὶ ἧτται αὐτῶν.— Αἱ πρῶται ἐχθροπραξίαι —Τὰ κατὰ τὴν Ἀνάληψιν καὶ τὸν Νεζερόν.— Κήρυξις τοῦ πολέμου.—Ὑπεράσπισις τῶν Θεσσαλικῶν συνόρων. — Τὰ κατὰ τὴν Ἤπειρον.—Νικηφόρος προέλασις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς Φιλιππιάδα.—Ὑπεράσπισις τοῦ Ρεβενίου —Αἱ πρὸς βορρᾶν τῆς Λαρίσσης μάχαι. - Ἡ καταστροφή.— Προέλασις τοῦ ἐχθροῦ. — Πτῶσις τῆς Λαρίσσης.—Ὑποχώρησις ἐν Ἠπείρῳ.—Δρᾶσις τοῦ Στόλου. — Νῖκαι τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐν Βελεστίνῳ. — Πτῶσις τῶν Φαρσάλων.—Ὑποχώρησις τοῦ Σμολένσκη.—Κατάληψις τοῦ Βόλου. —Νέα ὑποχώρησις ἐν Ἠπείρῳ.—Ἡ μάχη τοῦ Δομοκοῦ. — Προέλασις τοῦ ἐχθροῦ μέχρι τῆς Λαμίας. — Νέαι ἐπιθετικαὶ ἐπιχειρήσεις ἐν Ἠπείρῳ.—Ἠπειρωτικὴ φάλαγξ. - Μάχη τοῦ Γριμπόβου.— Ἡ ἀνακωχή.

Παρὰ τὰς προσπαθείας τῆς διπλωματίας, ἐπιθυμούσης τὴν πρόληψιν τοῦ πολέμου, ραγδαίως τὰ πράγματα ἐχώρουν πρὸς τοιαύτην λύσιν. Αἱ Δυνάμεις προβᾶσαι ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐγκυκλίου τοῦ Μουράβιεφ εἰς δήλωσιν, ὅτι δὲν θὰ ἐπετρέπετο ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ εἰς τὸν ἐπιτεθέντα νὰ πορισθῇ ὄφελός τις ἐκ τῆς ἐπιθέσεως, ἠθέλησαν νὰ προλάβωσι τὸν ἐρεθισμόν, ὃν ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ ἐν Ἑλλάδι ἡ ἐθνικὴ ἑορτὴ τῆς 25 Μαρτίου. Καὶ ἡ μὲν ἐθνικὴ ἑορτή, ἑορτασθεῖσα ζωηρότατον ἢ ἄλλοτε, παρῆλθεν ἄνευ σοβαροῦ τινὸς ἐπεισοδίου, τοῦ διαδόχου ἐργασθέντος κατασταλτικῶς ἐν τοῖς συνόροις συμφώνως πρὸς τὰς διαταγάς, ἃς ἐξ Ἀθηνῶν εἶχεν. Ἀλλ' ἡ σύγκρουσις καθίστατο ὁσημέραι ἀναπόφευκτος. Προδήλως ἡ Τουρκία ἐξωθεῖτο πλέον ἐκ Βερολίνου εἰς ἐπίθεσιν,

τὴν ὁποίαν ὁ τῶν ἀκροτήτων πάντοτε ζηλωτὴς Γουλιέλμος ἐθεώρει μετὰ τὸν ἐντοπισμὸν τοῦ πολέμου, κατὰ τὰς γνωστὰς δηλώσεις τῶν βαλκανικῶν κρατῶν,ὡς τὴν μόνην δυναμένην νὰ ἐπιφέρῃ τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος καὶ τιμωρήσῃ τὴν αὐθάδειαν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ δὲ Τουρκία ἐμπνεομένη ἐκ τῶν ὠθήσεων τούτων ἐξεδήλου διαθέσεις ἐπιθετικὰς καὶ ἀνυπομονησίαν πρὸς ἐνέργειαν, ἥτις δυστυχῶς ἐλάνθανεν ὡς πάντοτε τὴν σκέψιν τῶν ἐν Ἑλλάδι κυβερνητῶν.

Περὶ τούτου τῇ 25 Μαρτίου (6 Ἀπριλίου) ὁ Καμπὼν ἔγραφε πρὸς τὴν κυβέρνησίν του : «Παρὰ τὰς καθησυχαστικὰς διαθέσεις τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, ὁ Σουλτάνος φοβεῖται πάντοτε μὴ ἀποβῇ δυσχερὴς ὁ περιορισμὸς τῶν περιπλοκῶν· ἀλλὰ τὸ ἀδύνατον τῆς συντηρήσεως πολυαρίθμου στρατοῦ ἐπὶ ποδὸς πολέμου ἐμπνέει εἰς τοὺς περὶ αὐτὸν τὸν πόθον νὰ κόψωσιν εὐθὺς τὸ ζήτημα διὰ τῆς σπάθης. Ἔπεμψα χθὲς τὸν διερμηνέα μου εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἵνα συστήσω ἔτι ἅπαξ ἀμυντικὴν στάσιν. Ὁ Σουλτάνος ὑπεσχέθη ὅτι θὰ διατάξῃ αὐθημερόν, ἐὰν ὑπερβῶσι τὰ σύνορα συμμορίαι, ν' ἀποκρουσθῶσι μέν, ἀλλὰ νὰ μὴ καταδιωχθῶσιν ἐπὶ ἐδάφους ἑλληνικοῦ. Παρεκάλεσα ἐπίσης τὸν πρίγκηπα Μαυροκορδᾶτον νὰ φωτίσῃ τὴν Κυβέρνησίν του περὶ τῆς ἀνεπαρκείας τῶν δυνάμεώς της, περὶ τῶν διαθέσεων τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, περὶ τῶν κινδύνων, εἰς οὓς θὰ ἐνέβαλλε τὸν Ἑλληνισμὸν ὅλον ἡ σύγκρουσις. Ὁ Ἕλλην πρέσβυς ὑπεδήλωσε φόβους, οὓς δὲν ἐδείκνυε μέχρι τοῦδε (*)». Οἱ φόβοι οὗτοι προήρχοντο βεβαίως ἐκ τῆς ἐν Ἑλλάδι καταστάσεως, ὅπου τὸ φιλοπόλεμον ῥεῦμα εἶχεν ἐξογκωθῇ πλέον καθ' ὑπερβολὴν ἐκ τῆς συστηματικῆς διαβουκολήσεως τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς ὑποτιμήσεως τῶν δυνάμεων τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ πάντες δ' ἐπόθουν νὰ ἐξαναγκασθῇ τὸ ταχύτερον ἡ κυβέρνησις,ὅπως προβῇ εἰς ἐνέργειαν. Τὸ ἔργον δὲ τοῦτο ἀνέλαβε πρωτίστως ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία, ἥτις μεγάλως συνέτεινεν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ ζητήματος διὰ τῶν προκηρύξεων, ὑπομνημάτων καὶ ἁδρῶν ὑποσχέσεων αὐτῆς, εἰς τὴν ἐκτράχυνσιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν τυφλὴν ἐμμονὴν εἰς πολιτικὴν φιλοπόλεμον, δι' ἣν τὸ κράτος ἥκιστα ἦν παρεσκευασμένον. Ἡ ἀνάμνησις τῶν μεμονωμένων κατωρθωμάτων τοῦ Μπρούφα, τοῦ Παπαδήμου καὶ τοῦ Τάκη, τὰ ὁποῖα εὗρον ὑμνητὴν

(*) Κιτρίνη Βίβλος τῆς Γαλλίας

τὴν δημοτικὴν μοῦσαν (*), καὶ τὸ μυστηριῶδες, δι' οὗ περιεβλήθη τὸ πρόσωπον τῆς Ἑταιρίας, συνέτεινον εἰς τὸ ν' ἀποδοθῇ εἰς αὐτὴν παρὰ τοῦ λαοῦ, φιλοῦντος φύσει τὸν παλληκαρισμὸν καὶ εἰς τὸν μυστικισμὸν θελγομένου, δύναμις φαντασιώδης καὶ ἔκτασις, ἣν δὲν εἶχεν ἐν ταῖς ἐνεργείαις αὐτῆς. Διὸ καὶ τὴν φορὰν ταύτην εἰς τὴν Ἀόρατον Δύναμιν ὁ λαὸς ἐστήριξε πλείστας ἐλπίδας καὶ μετὰ μεγάλου ἐνθουσιασμοῦ παρηκολούθει τὸ ἔργον αὐτῆς, εἰς τὸ ὁποῖον οὐδεὶς εἶχε τὴν δύναμιν ν' ἀντιστῇ, διότι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, ὡς ἔγραφεν ὁ Βουρὲ πρὸς τὴν κυβέρνησίν του, «ἐφρόντιζε πολὺ ὀλιγώτερον περὶ τῶν ἀπειλῶν τοῦ Σουλτάνου, ἢ περὶ τῶν κελευσμάτων τῆς Ἑταιρίας».

Καίτοι δὲ δηλώσασα ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία διὰ τοῦ πρὸς τὸν Βασιλέα ὑπομνήματος αὐτῆς, ὅτι ἔτασσεν ἑαυτὴν χάριν τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος «ὑπὸ τὸ κέλευσμα τῆς πολιτείας», ἀνέλαβε νὰ ὀργανώσῃ ἀνταρτικὰ σώματα παρὰ τὴν μεθόριον καὶ ἐσχεδίασεν εἰσβολὴν εἰς Μακεδονίαν, νομίσασα εὔκολον τὸ ἐπιχείρημα καὶ ἀκίνδυνον. Πρὸς τοῦτο δὲ ἐλθόντος ἐξ Αἰγύπτου τοῦ Γουσίου, ἀνδρὸς, παρ' ᾧ ἦσαν κατατεθειμέναι αἱ εἰσφοραὶ τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ Ἑλλήνων, ἡ ἑταιρία ἀνέθεσεν αὐτῷ κυρίως, ἀλλὰ καὶ ἄλλοις αὐτῆς ἀντιπροσώποις τὴν ἐργασίαν ταύτην. Ἡ στρατολογία ἐγένετο μετὰ τάχους ἐν Θεσσαλίᾳ διὰ τῆς περισυλλογῆς τῶν ὁπλαρχηγῶν τῆς πρώτης κατὰ τὴν Μακεδονίαν ἐπιχειρήσεως καὶ διαφόρων ἄλλων, καὶ περὶ τὰ τέλει Μαρτίου συνεκεντρώθη εἰς τὸ χωρίον Κουβέλτσι τῆς ἐπαρχίας Καλαμπά-

(*) Τὸ λὲν οἱ κοῦκοι στὰ βουνὰ κι' ἡ πέρδικες στὰ πλάγια,
Τὸ λέει κι' ὁ πετροκότσυφας στὰ κλέφτικα λημέρια.
Οἱ κλέφτες ἐσκορπίσανε, γινήκανε μπουλούκια,
Ὁ Μπρούφας στὸ Μουρίχοβο, Ζαρκάδας στὰ Καλιάρια,
Καὶ ὁ Τάκης ὁ περήφανος ψηλὰ στὸ Περιστέρι.
Καὶ πάλι συναχτήκανε στὴν Παναγιὰ Λιμνίτσα.
Πιάνουν καὶ γράφουν προσταγὴ καὶ τὴν Τουρκιὰ τρομάζουν.
«Τοῦρκοι, καθῆστε φρόνημα καὶ βάλτε το στὸ νοῦ σας,
Δὲν εἶν' ὁ περσινὸς καιρός, βουλγάρικο ντουφέκι.
Ἐδῶ δὲν εἶνε Βουλγαριά, δὲν εἶν' Ἀρκουδιαρέοι,
Νὰ φεύγουνε στὸν πόλεμο σὰν ξαφνισμένα λάφια.
Ἐδῶ εἶν' ἑλληνόπουλα, παιδιὰ τοῦ Νικοτσάρα,
Ποῦχουν τὸν πόλεμο γιορτή, τὸν πόλεμο παιγνίδι.
Τοῦρκοι, καθῆστε φρόνημα, γιατ' ἤρθαν ἄλλα χρόνια,
Δὲν εἶνε ὁ περσινὸς καιρός, βουλγάρικα ντουφέκια».

κας σῶμα ἐκ 1,800 ἀνταρτῶν, ἡ γενικὴ ἀρχηγία τοῦ ὁποίου ἀνετέθη εἰς δύο πρώην ἀξιωματικοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τὸν Ἀλέξανδρον Μυλωνᾶν, τέως ὑπολοχαγὸν τοῦ πεζικοῦ ἐξ Ὑπάτης, καὶ τὸν Γεώργιον Καψαλόπουλον, τέως ὑπολοχαγὸν τοῦ οἰκονομικοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας. Τὴν φορὰν δὲ ταύτην οἱ διοικοῦντες τὰ τῆς Ἑταιρίας διέπραξαν τὸ σφάλμα νὰ ὀργανώσωσι τοὺς ἀντάρτας εἰς σῶμα στρατιωτικὸν ὑπὸ γενικοὺς ἀρχηγοὺς καὶ διοικητάς, ἐπιμελητείας καὶ παρεπιμελητείας, ἐπιλαθόμενοι τῆς πείρας μακραίωνος ἱστορίας, κατὰ τὸ σκοτεινὸν διάστημα τῆς ὁποίας παρόμοιαι ἐπιχειρήσεις ἐν τῇ Βαλκανικῇ διεξήχθησαν μόνον δι' ἀτάκτων στιφῶν, τὰ ὁποῖα οὐδέποτε ἐμάχοντο κατὰ παράταξιν καὶ ἐκ τοῦ συστάδην, εἰμὴ ἐν ἀνάγκῃ, καὶ ὧν κύριον ἔργον ἦν ὁ περισπασμὸς τοῦ ἐχθροῦ. Ἀλλὰ τὸ πομπῶδες τῶν λέξεων ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ κενότης τῶν πραγμάτων ἦν πολὺ τοῦ συρμοῦ, ἡ δὲ Ἐθνικὴ Ἑταιρία δὲν ἠδύνατο νὰ διαφύγῃ ἐντούτῳ τὸν κοινὸν νόμον καὶ ὠνόμασε τὸ καταρτισθὲν μετὰ πολλῆς τῆς ἐπιδείξεως σῶμα, στρατὸν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας. Διωρίσθησαν δὲ διοικηταὶ τῶν λόγων τοῦ στρατοῦ τούτου οἱ Ἰωάν. Χατζηπέτρος ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ οἰκονομικοῦ, Παρνασσὸς Μυλωνᾶς ἰατρὸς καὶ ἀδελφὸς τοῦ ἀρχηγοῦ, Κ. Σακελλαρόπουλος ἰατρός, ἐκ Μεγάλου Παλαμᾶ τῆς Καρδίτσης καταγόμενος, Γιαννούλης Ζέρμας ἐκ Μακεδονίας, παλαιὸς ὁπλαρχηγός, Παναγιώτης Ἀλαμάνης Μακεδὼν καὶ αὐτὸς ὁπλαρχηγός, καὶ Γεώργιος Νταβέλης. Καὶ διοικηταὶ τῶν διμοιριῶν ἢ Μπουλουξῆδες ὡρίσθησαν οἱ ἑξῆς ὁπλαρχηγοί : 1) Ζήσης Βράκας ἐκ Μακεδονίας, 2) Νικόλαος Ματάλας ἐκ Σπάρτης, 3) Ντῖνος Σαράντης Μακεδών, 4) Κωνστ. Γεωργακῆς ἐκ Μεγάρων, 5) Χρῆστος Λάζος ἐκ Μακεδονίας, 7) Ἰωάν. Χασιώτης ἀπὸ τὰ Χάσια, 8) Παῦλος Νεράντζης ἐκ Θεσσαλίας, 9) Νικηταράκος ἐκ Μάνης μὲ ἰδιαιτέραν σημαίαν, 10) Γεώργιος Βασιλείου ἐκ Πατρῶν, 11) Δημ. Καντάρας ἐκ Μακεδονίας, 12) Ἰωάν. Μπάλας ἐκ Μακεδονίας, 13) Ἰωάν. Λινάρας ἐκ Μακεδονίας, 14) Νικόλ. Περιστεράκης ἐξ Ὑπάτης καὶ 15) Ἰωάννης Μανιαμούνιας ἐκ Μακεδονίας.

Τὸ κεχηνὸς τοῦ παραδόξου καταρτισμοῦ τοῦ σώματος συνεπλήρουν δύο ἰατροὶ καὶ δύο φαρμακοποιοί, δύο μηχανικοὶ καὶ εἷς γεφυροποιός. Ἐσκέφθησαν δὲ καὶ περὶ ἐπιμελητείας, ἀποτελούσης ἴδιον σῶμα, χωρὶς νὰ σκεφθῶσι τίνι τρόπῳ διακοπτομένης μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῆς

μετὰ τῆς μεθορίου συγκοινωνίας, ἠδύνατο νὰ ἐνεργήσῃ ἡ ἐπιμελητεία αὕτη. Τὸ σῶμα παρηκολούθουν δύο μοναχοὶ ἐξ Ἁγίου ὄρους, Κύριλλο Κερατζῆς ἐκ Κυδωνιῶν, καὶ Ἀνδρονίκος Ψεβεδοῦρος ἐκ Λοιδωρικίου, ὧν ὁ πρῶτος σημαιοφόρος, καὶ εἷς διάκονος ἐκ Βόλου ὀνόματι Μέμος. Τὴν τύχην δὲ τοῦ σώματος τούτου ἠθέλησε ν' ἀκολουθήσῃ καὶ ὁ γενναῖος Ἰταλὸς Ἀμίλκας Κυπριάνης, ὁ τὸν βίον αὐτοῦ ἀφιερώσας εἰς ἀγῶνας ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν λαῶν. Ἡγεῖτο δὲ ὁ Κυπριάνης φάλαγγος ἐξ 70 περίπου γενναίων Ἰταλῶν ἐθελοντῶν, τοὺς ὁποίους ἐξώπλισεν ἡ Ἑταιρία «Ἑλληνισμός». Οὕτω κατηρτισμένος ὁ στρατὸς τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας ἐβάδισε πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ σύνορα τῆς ἐπαρχίας Καλαμπάκας, ὁπόθεν ἀπεφασίσθη νὰ γείνῃ ἡ εἰσβολή, καὶ τὴν 23 ἔφθασαν εἰς τὸ ἐγγὺς τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς δάσος Βερετζῆ. Ἡ εἰσβολὴ ἐπρόκειτο νὰ γείνῃ τὴν 25 Μαρτίου, ἀλλ' ἕνεκεν τοῦ μὴ πλήρους εἰσέτι καταρτισμοῦ τοῦ σώματος καὶ τῶν ἐνεργειῶν τῆς κυβερνήσεως ἀνεβλήθη διὰ τὴν 28 τοῦ αὐτοῦ. Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία εἰργάζετο ἐν γνώσει τῆς κυβερνήσεως, εἶχε δὲ τὰς ἀποθήκας της ἐν Καλαμπάκᾳ ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν ἀρχῶν καὶ συνενοεῖτο μετ' αὐτῶν, παρεχουσῶν πᾶσαν ὑποστήριξιν. Διὸ καὶ ὁ μετὰ τὸν πόλεμον διϊσχυρισμὸς τοῦ πρωθυπουργοῦ Δηληγιάννη, περὶ τοῦ ὅτι ἡ εἰσβολὴ ἐγένετο ἐν ἀγνοίᾳ τῆς κυβερνήσεως ἐξελέγχεται ἀναληθής. Ἡ κυβέρνησις ἦτο ἕρμαιον τῶν ὀρέξεων τοῦ πλήθους καὶ τῶν ἀπειλῶν τῆς Ἑταιρίας. Ἀνελογίζετο τὰς συνεπείας, ἤθελε καὶ δὲν ἤθελε νὰ παρεμποδίσῃ τὴν εἰσβολήν, καὶ δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ πράξῃ οὔτε τὸ ἕν, οὔτε τὸ ἄλλο. Τὴν 27 Μαρτίου τὸ ἐπαναστατικὸν σῶμα εὑρίσκετο παρὰ τὸ χωρίον Κακοπλεῦρι, ὀλίγον ἐντεῦθεν τῆς μεθοριακῆς γραμμῆς, ἐκεῖ δὲ κατηρτίσθη ἐν πολεμικῷ συμβουλίῳ τὸ σχέδιον τῆς εἰσβολῆς, σκοπούσης τὴν διέγερσιν εἰς ἐπανάστασιν τῶν Μακεδονικῶν πληθυσμῶν, οἱ ὁποῖοι ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων ἥκιστα ἦσαν διατεθειμένοι πρὸς τοῦτο. Κατὰ τὸ καταστρωθὲν δὲ σχέδιον οἱ ἀντάρται εἰσβάλλοντες εἰς τὸ ὀθωμανικὸν καὶ προχωροῦντες πρὸς τὴν Κρανιὰν θὰ κατελάμβανον τὰς μεταξὺ Μηλιᾶς καὶ Κρανιᾶς στενὰς διόδους, θ' ἀπέκοπτον τὴν μεταξὺ Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας συγκοινωνίαν, καὶ προχωροῦντες πρὸς τὰ Γρεβενὰ θὰ κατελάμβανον τὰς ὀχυρὰς θέσεις τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ὅπου κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἐπανάστασιν ἐπολέμησεν ἡρωϊκῶς ὁ Γκούλας Γκρούτας καὶ ὁ Καρβέλλας, καθιστῶντες τὸ μέρος τοῦτο κέντρον τῶν ἐνεργειῶν των. Τὸ σχέδιον ἐν τοιαύτῃ πληθώρᾳ στρατοῦ

τουρκικοῦ καί ἄνευ ἀμέσου εἰσβολῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἦν παρακεκινδυνευμένον, ἀντᾶρται δὲ διενεργοῦντες ὡς τακτικὸν σῶμα καὶ οὕτω ἡνωμένοι εἶχον ἐκ τῶν προτέρων ἐξησφαλισμένην τὴν ἀποτυχίαν. Παρὰ τοὺς τελευταίους δὲ σταθμοὺς αὐτῶν οἱ ἀρχηγοὶ ἐξέδωκαν ἡμερησίαν διαταγὴν πρὸς τὸ στράτευμα, παραινοῦντες τοὺς ἄνδρας νὰ σεβασθῶσι τὴν τιμήν, τὴν ζωὴν καὶ τὴν περιουσίαν, ἀνεξαρτήτως θρησκεύματος, τῶν κατοίκων τῆς χώρας, εἰς ἣν ἔμελλον νὰ εἰσβάλωσι καὶ συνέταξαν τὸν προσωρινὸν ὀργανισμὸν ἐκτάκτου στρατοδικείου, πρός τιμωρίαν τῶν κατὰ τὴν ἐκστρατείαν παραπτωμάτων, συμφώνως πρὸς τοὺς ἑλληνικοὺς νόμους (*).

(*) Τὸ περιεχόμενον τῆς διαταγῆς τῶν ἀρχηγῶν ἐπὶ τούτου εἶχεν ὡς ἑξῆς :

« Ἡμεῖς οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ ἐπαναστατικοῦ σώματος ἀποφασίζομεν καὶ διατάσσομεν τὰ ἑξῆς :

« Ἄρθρον 1ον. Συνιστᾶται εἰς τὰς χώρας ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκτείνεται ἡ ζώνη τῆς στρατιωτικῆς ἐνεργείας τοῦ ἡμετέρου σώματος ἔκτακτον στρατοδικεῖον, σκοποῦν τὴν ἐκδίκασιν καὶ τιμωρίαν πάντων τῶν ὑπὸ στρατιωτῶν ἢ πολιτῶν διαπραττομένων ἀδικημάτων, ἑδρεῦον δέ ὅπου καὶ τό Ἀρχηγεῖον.

« Ἄρθρον 2ον. Τὸ Στρατοδικεῖον ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ προέδρου, ἐκ τεσσάρων τακτικῶν μελῶν ὡς στρατοδικῶν καὶ πέντε ἀναπληρωματικῶν, καλουμένων εἰς ἀναπλήρωσιν τῶν ἀπόντων ἢ κωλυομένων τακτικῶν μελῶν δι' ἡμερησίας διαταγῆς τῶν δύο ἀρχηγῶν.

« Ἄρθρον 3ον. Μέχρι τοῦ διορισμοῦ ὁριστικοῦ βασιλικοῦ ἐπιτρόπου τὰ χρέη τοῦ εἰσηγητοῦ θὰ ἐκτελῇ εἷς τῶν ὁπλαρχηγῶν, ἐκλεγόμενος ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν. Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν δὲ τοῦ εἰσηγητοῦ τάσσεται καὶ εἷς ἢ δύο γραμματεῖς.

« Ἄρθρ. 4ον. Οἱ καταγγελλόμενοι ἢ ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανόμενοι ὡς ἀδικοῦντες εἰσάγονται εἰς δίκην δι' ἀπ' εὐθείας κλήσεως ἄνευ τινὸς διατυπώσεως.

« Ἄρθ. 5ον. Πᾶς κατηγορούμενος δύναται νὰ διορίσῃ συνήγορον, καὶ νὰ ὑποδείξῃ μάρτυρας, ἀλλ' ὁ μὴ διορισμὸς συνηγόρου ἢ ἡ μὴ ὑπόδειξις μαρτύρων δὲν ἐμποδίζει τὴν πρόοδον τῆς δίκης καὶ συνεπῶς τὴν ἀπόφασιν τοῦ δικαστηρίου, ἡ ὁποία δέον νὰ ἦναι ὁριστικὴ καὶ τελεσίδικος.

« Ἄρθ. 6ον. Πρόεδρος τοῦ Στρατοδικείου ἔσται, μέχρι τοῦ διορισμοῦ ὁριστικοῦ τοιούτου, εἷς ἐκ τῶν δύο ἀρχηγῶν.

« Τακτικὰ δὲ μέλη τοῦ Στρατοδικείου διορίζονται οἱ Ἀμίλκας Κυπριάνης, Παρνασσὸς Μυλωνᾶς, Βασίλ. Ἀβραμίτης, Γιαννούλης Ζέρμας καὶ Γεώργιος Νταβέλης.

« Ἀναπληρωματικὰ δὲ οἱ Παναγ. Ἀλαμάνης, Στέργιος Μπαλατσός, Ζήσης Βράκας, Ἰωάν. Χασιώτης καὶ Ντῖνος Σαράντης.

« Αἱ ἀποφάσεις τοῦ Στρατοδικείου δέον νὰ εἶναι ἔγγραφοι καὶ δικαιολογημέναι.

Τὴν νύκτα τῆς 27 πρὸς τὴν 28 οἱ ἀντάρται διηρέθησαν εἰς τρία σώματα. Καὶ δύο μὲν ἐξ αὐτῶν περὶ τὸ μεσονύκτιον εἰσέβαλον εἰς τὸ τουρκικὸν ἔδαφος, τὸ μὲν διὰ τῶν σταθμῶν Τάφος Μπίμπαση καὶ Ἅγιος Ἠλίας, ἐπὶ τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς, ἀπεχόντων 3 1)2 ὥρας τοῦ χωρίου Κουτσούφλιανη, πρὸς τὴν Κρανιάν, κωμόπολιν κειμένην ἐπὶ τοῦ Ὀθωμανικοῦ, τὸ δὲ πρὸς τὸ Μέτσοβον διὰ τῆς Τζίνας ἑτέρου σταθμοῦ, ἀπέχοντος 2 ὥρας καὶ 5′ τῆς Κουτσούφλιανης. Τὸ κύριον σῶμα μετὰ τῶν ἀρχηγῶν καὶ τῶν ὑπὸ τὸν Κυπριάνην Ἰταλῶν εἰσέβαλεν ὥρας τινὰς βραδύτερον περὶ τὴν πρωΐαν διὰ τῆς θέσεως Πέντε Χράνου, 20 λεπτὰ τῆς ὥρας μακρὰν τοῦ σταθμοῦ Τάφος Μπίμπαση καὶ ἀπέναντι τοῦ Ὀθωμανικοῦ σταθμοῦ Περλιάντσα. Τὰ δύο πρῶτα σώματα βοηθούσης τῆς νυκτὸς διῆλθον ἀπαρατήρητα πρὸ τῶν Τουρκικῶν σταθμῶν, καὶ τὸ μὲν ἐβάδισε πρὸς τὴν Μηλιάν, ἵνα προσβάλῃ ἐκ τῶν ὄπισθεν τοὺς Τούρκους τοῦ Βαλτίνου, καθ' οὗ ἐβάδιζε τὸ κύριον σῶμα, καὶ κρατήσῃ ἐν ἀνάγκῃ τὴν ὑποχώρησιν, τὸ δὲ ὑπὸ τὸν Νταβέλην καὶ Ζέρμαν ἀναρριχηθὲν τὴν κορυφὴν τοῦ προφήτου Ἠλιοὺ ἔβαινε πρὸς τὸ Μπόζοβον.

Ὅταν ὅμως ἡ πρωτοπορεία τοῦ κυρίου σώματος ἐξήρχετο ὑπὸ τὸν Μυλωνᾶν, ἠννοήθη ὑπὸ τῶν φρουρούντων Τούρκων εἰς τὸν ὀθωμανικὸν σταθμὸν Φονικὰ καὶ ἐπυροβολήθη ὑπ' αὐτῶν. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν διέταξαν τότε ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ σταθμοῦ, καὶ οὗτος μὲν ἐκυριεύθη ἐξ ἐφόδου καὶ ἐπυρπολήθη, φονευθέντων ἐννέα Τούρκων, ἀλλὰ τὸ πῦρ ἐγενικεύθη καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν ἐκείνην ἀπὸ τῆς Μηλιᾶς μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ προφήτου Ἠλία. Οἱ ἐκ τοῦ ὁμωνύμου τουρκικοῦ σταθμοῦ προσβάλλουσιν ὡσαύτως τοὺς ἐπαναστάτας, καθ' ἣν στιγμὴν οἱ Τοῦρκοι τοῦ Βαλτίνου περὶ τοὺς ἑκατὸν παρατάσσονται ἐσπευσμένως εἰς μάχην, ὁ δὲ Ἕλλην σταθμάρχης λοχίας Γεώργιος Κοκοτάκης ἐξελθὼν νὰ ἴδῃ τὰ συμβαίνοντα πυροβολεῖται ὑπὸ τῶν Τούρκων στρατιωτῶν καὶ τραυματίζεται εἰς τὴν χεῖρα. Ἐκ τούτου λαβόντες ἀφορμὴν λαμβάνουσι μέρος εἰς τὴν συμπλοκὴν καὶ οἱ φρουροῦντες τὸν σταθμὸν εὔζωνοι, τὸ δὲ πῦρ ἐπεκτείνεται. Οἱ Τοῦρκοι βλέποντες τὴν θέσιν αὐτῶν δύσκολον ἐξεκκένωσαν ταχέως τοὺς σταθμοὺς Τάφος Μπίμπαση, Περλιάντζα καὶ Τσεκινὲ Μοναστῆρι καὶ ὑπεχώρησαν, ὅπως συγκεντρωθῶσιν εἰς τὸ Βάλτινον, ἐν ᾧ οἱ ἐπαναστᾶται παρέδιδον αὐτοὺς εἰς τὰς φλόγας. Τὸ Βάλτινον ἢ Μπάλτινο ἦν χωρίον μικρὸν ἐξ εἴκοσι περίπου οἰκιῶν, εἰς τὸ ὁποῖον

ἔφερεν ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κατωφερὴς ὁδὸς ἐκ τοῦ σταθμοῦ ἁγίου Ἠλία. Τὸ χωρίον τοῦτο ἐφρούρουν ἑκατὸν περίπου στρατιῶται, οἵτινες εὑρισκόμενοι ἐν δυσαναλογίᾳ πρὸς τοὺς ἐπελθόντας ἐπαναστάτας ἐκλείσθησαν ἐντὸς τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ ὑπάρχοντος στρατῶνος. Οἱ δύο ἀρχηγοὶ διέταξαν τὴν πολιορκίαν αὐτοῦ, καὶ ἐπειδὴ μὴ ὑπάρχοντος πυροβολικοῦ, ὁ στρατὼν δὲν ἦτο δυνατὸν εἰμὴ δι' ἐφόδου νὰ κυριευθῇ, ἐγένετο σύσκεψις ἐπὶ τούτου. Τοῦ Κυπριάνη ὅμως ἀπορρίψαντος τὴν ἔφοδον, ἀπεφασίσθη ν' ἀνατιναχθῇ ὁ στρατὼν διὰ δυναμίτιδος τὴν νύκτα. Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ οἱ καπετάναιοι τῆς ἐπαναστάσεως πρὸ τούτου ἐξέδωσαν προκήρυξιν πρὸς τὸ πανελλήνιον, ἥτις περιελάμβανε τὰ ἑξῆς

«Ἀ δ ε λ φ ο ί,

«Στρατιῶται τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐλευθερίας ὑψοῦμεν τὴν σημαίαν τῆς Ἐλευθερίας ἐπὶ τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν.

«Ὑπὸ τὴν σκιὰν αὐτῆς ἂς συγκεντρωθῶμεν πάντες καὶ ἂς ἀγωνισθῶμεν ἓν ἔχοντες σύνθημα: «Ἐλευθερία ἢ θάνατος».

«Τὸ δίκαιον τοῦ ἀγῶνός μας ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τῶν ἐλευθέρων λαῶν καὶ εὐλογεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ.

«Ἡ νίκη ταχέως θὰ στέψῃ τὰ ὅπλα μας, τὸ κράτος τῆς Τουρκίας διὰ παντὸς θὰ καταλυθῇ, ἰσότης δὲ ἐλευθερία καὶ ἀδελφότης θὰ βασιλεύσῃ, ἐκεῖ ὅπου σήμερον ἀγρία τυραννία κυριαρχεῖ.

«Ἐμπρός, ἀδελφοὶ Ἕλληνες! Ὁ Θεὸς μεθ' ἡμῶν.

«Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ καπετάναιοι τῆς ἐν Μακεδονίᾳ ἐπαναστάσεως».

Μετὰ νέαν δὲ κατὰ τοῦ στρατῶνος ἐπίθεσιν ἐγένετο ἀπόπειρα ἀνατινάξεως αὐτοῦ διὰ δυναμίτιδος, ἀλλὰ τὸ σχέδιον ἀπέτυχε τοῦ φυσιγγίου ἐκραγέντος εἰς χεῖρας τοῦ ἀποπειραθέντος τὸ τοιοῦτον ἐπαναστάτου. Ὁ ἀρχηγὸς Μυλωνᾶς ἀπέστειλε τότε πρὸς τὸν Ἀλβανὸν διοικητὴν τῶν πολιορκουμένων, ὅστις εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὴν σύζυγόν του, ἕνα τῶν κατὰ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ σταθμοῦ Φονικὰ συλληφθέντων αἰχμαλώτων, τάσσων αὐτῷ ὡρισμένην προθεσμίαν πρὸς παράδοσιν. Ὁ ἐπὶ κεφαλῆς ὅμως τῶν Τούρκων οὐ μόνον δὲν ἀπήντησεν, ἀλλὰ καὶ ἐκράτησε τὸν αἰχμάλωτον παρ' ἑαυτῷ. Ἀπεφασίσθη τότε μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν νὰ γείνῃ τὴν νύκτα ἑτέρα ἀπόπειρα πρὸς ἀνατίναξιν τοῦ στρατῶνος, ἐν τούτῳ δὲ τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα ἡδράνουν. Καὶ ἐν ᾧ ἠδύναντο νὰ βαδίσωσι πρὸς βορρᾶν, νὰ καταλά-

δωσι τὰς στενὰς διόδους τῆς Κρανιᾶς,καὶ διαιρούμενοι κατὰ σώματα νὰ ἐπιφέρωσι πανταχοῦ σύγχυσιν, τοὐναντίον ἔδιδον καιρὸν εἰς τοὺς Τούρκους νὰ συγκεντρωθῶσι. Καὶ ἡ μὲν νὺξ παρῆλθεν ἄνευ σπουδαίου τινός, ἀπόπειρα δὲ ἀνατινάξεως τοῦ στρατῶνος δὲν ἐγένετο, τὸ μὲν διότι ὑπῆρχε σελήνη καὶ ἡ νὺξ ἐκρίθη ἀκατάλληλος, τὸ δὲ διότι διεδόθη φήμη, ἄγνωστον πόθεν, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐνέκλειον εἰς τὸν στρατῶνα καὶ χριστιανούς. Ἀφ' οὗ δὲ ἐπυρπόλησαν καὶ τὸν ἐγκαταλελειμένον σταθμὸν τῆς Τζίνας ἦναψαν πλείστας πυρὰς ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τοῦ Βαλτίνου καὶ ἐκάθηντο ἀρχηγοὶ καὶ ὁπλῖται παρ' αὐτὰς ὡς νὰ μὴ ἦσαν ἐν ἐχθρικῷ ἐδάφει.Σημειωτέον δὲ ὅτι τὰ σώματα ταῦτα ἦσαν κατηρτισμένα κάκιστα, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν καταβληθεῖσαν προσοχὴν κατὰ τὴν προλαβοῦσαν Μακεδονικὴν ἐπανάστασιν. Καὶ τοῦτο διότι ἤδη οἱ ἀναλαβόντες τὴν ὀργάνωσιν αὐτῶν εἶχον κατατάξη ἐν αὐτοῖς ἄνδρας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπειροπολέμους ἐκ τῶν πόλεων.

Τὴν πρωΐαν τοῦ σαββάτου (29 Μαρτίου) ἐφάνησαν διακόσιοι Τοῦρκοι στρατιῶται πρὸς τὸ μέρος τοῦ Μποζόβου,οἵτινες σπεύδοντες πρὸς βοήθειαν τῶν πολιορκουμένων ἐβάδιζον κατὰ τοῦ Νταβέλη καὶ τοῦ Ζέρμα, οἱ ὁποῖοι γνωρίζοντες τὰ μέρη ἐκεῖνα καὶ στρατηγικώτεροι ὅλων ὄντες, κατεῖχον τὰ πρὸς τὸ Βάλτινον στενά,ἐξασφαλίζοντες οὕτω τοὺς ἐκεῖ εὑρισκομένους. Διαταγῇ τοῦ Μυλωνᾶ, ἀπεστάλη πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν δύο ἀνωτέρων ὁπλαρχηγῶν τὸ ὑπὸ τὸν Κυπριάνην σῶμα τῶν Ἰταλῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τινὲς εἶχον ἤδη ἀποχωρίσει, μὴ δυνάμενοι ν' ἀνθέξωσιν εἰς τὰς κακουχίας ὀρεινοῦ πολέμου. Διὰ ταχείας κινήσεως τότε ὁ Νταβέλης κατέλαβε τὴν ὀφρὺν τοῦ βουνοῦ, ὁ Ζέρμας μετὰ τῶν ἀνδρῶν του ὠχυρώθη δεξιόθεν αὐτοῦ καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἀριστερόθεν, αὐτόθι δὲ ἀνέμενον τὴν προσέγγισιν τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ Τοῦρκοι ἐπειράθησαν νὰ βιάσωσι τὴν δίοδον, ὅπως δώσωσι χεῖρα βοηθείας εἰς τοὺς ἐν Βαλτίνῳ πολιορκουμένους. Ἀλλ' ὁ Νταβέλης καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἀντέταξαν ἰσχυρὰν ἄμυναν, συνήφθη δὲ μάχη, ἥτις διήρκεσεν ἐπὶ τρίωρον. Ὁ Κυπριάνης ἐμάχετο ὄρθιος ὡς λέων, οἱ δὲ περὶ αὐτὸν Ἰταλοὶ ἐμιμοῦντο τὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχηγοῦ των. Περὶ τὴν πέμπτην ἑσπερινὴν ὥραν οἱ Τοῦρκοι ὑπεχώρησαν εἰς τὸ ἀθρόον πῦρ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ἐτράπησαν εἰς φυγήν, μετὰ τὸ αἴσιον δὲ τοῦτο ἀποτέλεσμα οἱ Ἰταλοί,πάσχοντες ἔλλειψιν τροφῶν,ἐστράφησαν τὴν ἑβδόμην ὥραν τῆς νυκτὸς πρὸς τὸ Βάλτινον καὶ εὑρόντες εἰς ἀπόστασιν δύο χιλιομέτρων ἀπ' αὐτοῦ ἠρειπωμένην ἐκκλησίαν κατέλαβον καὶ ὠχυ-

ρώθησαν ἐν αὐτῇ μέχρι τῆς πρωΐας. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ πολιορκοῦντες τὸ Βάλτινον ἐπειράθησαν τετράκις ν' ἀνατινάξωσι τὸν στρατῶνα τοῦ Βαλτίνου διὰ δυναμίτιδος, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ἀπόπειραι αὗται ἀπέτυχον, τὴν δὲ νύκτα ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως τροφῶν ἡ πολιορκία ἐχαλαρώθη καὶ οἱ φρουροὶ ἦσαν ἀπρόθυμοι εἰς τὴν φύλαξιν τοῦ στρατῶνος. Οἱ δὲ ἐν τῷ στρατῶνι πολιορκούμενοι, ὠφεληθέντες τὴν δύσιν τῆς σελήνης καὶ τὴν ἐπελθοῦσαν κακοκαιρίαν ἐκ τῆς χιόνος ἀπέδρασαν, ἀφήσαντες ἕνα καὶ μόνον στρατιώτην ἐν τῷ στρατῶνι, ὅστις ἀσθενὴς ὢν δὲν ἠδύνατο νὰ βαδίζῃ, καὶ 6 νεκρούς. Τὴν πρωΐαν τῆς κυριακῆς ὁ στρατὼν κατελήφθη ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν, ἅμα ἀντιληφθέντων τὴν ἀπόδρασιν, καὶ παρεδόθη εἰς τὰς φλόγας. Τὴν δεκάτην δὲ πρωϊνὴν ὥραν τῆς κυριακῆς εἰσήρχετο εἰς τὸ Βάλτινον καὶ ὁ Κυπριάνης, οἱ δὲ ἀρχηγοὶ καταλαμβάνοντες τὸ χωρίον, ἀνεκήρυσσον τὴν ἐλευθερίαν τῆς Μακεδονίας διὰ τῆς ἑξῆς προκηρύξεως: «Ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀνακηρύσσωμεν τὴν Ἐλευθερίαν καὶ τὴν Ἀνάστασιν τῆς δούλης Μακεδονίας». Ἡ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἄσκοπος πολιορκία τοῦ μικροῦ στρατῶνος ἐστοίχισεν εἰς τοὺς ἐπαναστάτας τὴν ζωὴν τοῦ ὁπλαρχηγοῦ Μακρῆ καὶ τριῶν ἄλλων ἐκ τῶν ἐπαναστατῶν, παρέσχε δὲ τοῖς Τούρκοις καιρὸν νὰ συγκεντρώσωσιν εἰς τὰ πέριξ ὁλόκληρον ταξιαρχίαν ἐκ τῆς πέμπτης μεραρχίας τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, τῆς ἑδρευούσης ἐν Δεσκάτῃ. Μετὰ τὴν ἅλωσιν τοῦ Βαλτίνου οἱ ἐπαναστᾶται ἐβάδισαν πρὸς τὰ ἐμπρός, ἀλλ'ἐν ᾧ ἐνήργουν ὡς σῶμα, ἑνότης ἐνεργείας δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὰς κινήσεις των. Τὰ κύρια σημεῖα, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ καταλάβωσιν οἱ ἐπαναστᾶται ἦσαν δύο κυρίως. Τὰ μεταξὺ Μηλιᾶς καὶ Κρανιᾶς στενά, ἵνα ἀποκόψωσι τὴν μετὰ τοῦ Μετσόβου συγκοινωνίαν, καὶ τὰς μεταξὺ Σπηλιοῦ καὶ Πηγαδίτσας διόδους, αἱ ὁποῖαι ἔφερον πρὸς τὰ Γρεβενά. Αἱ ἀπὸ τῶν σημείων τούτων δίοδοι συνηντῶντο εἰς κοινὸν σημεῖον ὀλίγον κάτωθι τῆς Κρανιᾶς καὶ ἀπετέλουν στενὸν (τουρκιστὶ Μπογάζι), τὸ ὁποῖον εἶχε τοιουτοτρόπως τρεῖς ἐξόδους, μίαν πρὸς τὴν Μηλιάν, φέρουσαν πρὸς τὸ Μέτσοβον, ἑτέραν πρὸς τὴν Πηγαδίτσαν φέρουσαν πρὸς τὰ Γρεβενὰ καὶ τρίτην πρὸς τὸ Βάλτινον, φέρουσαν πρὸς τὴν ὁροθετικὴν γραμμήν. Οἱ ἐπαναστᾶται ἔδει νὰ φυλάττωσι πάσας τὰς ἐξόδους ταύτας, τὸ μὲν ὅπως ἀποκόψωσι τὰς συγκοινωνίας τῶν Τούρκων, τὸ δὲ ὅπως ἐξασφαλίσωσιν ἐν περιπτώσει ἥττης τὴν ὑποχώρησιν. Καὶ ὁ μὲν Νταβέλης, ὅστις ἦν ἀληθῶς ἡρωϊκοῦ χαρακτῆρος καὶ ἐπαναστατικὴ μορφὴ ἄλλων χρό-

νων,ἐβάδισε πράγματι πρὸς τὴν Κρανιᾶν καὶ ἐνεπιστεύθη εἰς τὸν Λάζον τὴν φύλαξιν τῶν στενῶν τῆς Μηλιᾶς, ὅστις μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτὸν σώματος συνέλαβε σιτοπομπὴν μακρὰν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ,διευθυνομένην εἰς Μέτσοβον, ἣν καὶ ἀπέστειλεν ὑπὸ συνοδείαν εἰς τὴν μεθόριον. Ὁ δὲ Ζέρμας μετὰ τοῦ Ἀλαμάνου καὶ ἄλλων ἐβάδισαν ἀνατολικῶς πρὸς τὰ χωρία Ζάπαντα, καὶ Κηπουρί, ὅπερ καὶ κατέλαβον. Ἀλλὰ τὰ πρὸς τὰ Γρεβενὰ στενὰ δὲν κατελήφθησαν. Καὶ ἐν ᾧ τὸ κύριον σῶμα ἔμενεν ἐν ἀδρανείᾳ περὶ μικρὰ κατατριβόμενον, οἱ Τοῦρκοι συνεκέντρωσαν εἰς Γρεβενὰ ὁλόκληρον σῶμα, συγκείμενον, ἐξ Ἀλβανῶν μετὰ ἱππικοῦ καὶ ὀρεινοῦ πυροβολικοῦ, ἐν συνόλῳ τρισχιλίους περίπου ἄνδρας ὑπὸ τὸν Ρετζὰπ-ἀγᾶν. Τὴν πρωΐαν τῆς δευτέρας τὸ κύριον σῶμα τῶν ἐπαναστατῶν ὑπὸ τοὺς δύο ἀρχηγοὺς Μυλωνᾶν καὶ Καψαλόπουλον μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἐβάδισε πρὸς τὰ ἐμπρός,ὅτε αἱ προφυλακαὶ αὐτοῦ συνεκρούσθησαν πρὸς ὀλιγαρίθμους Τούρκους, οἵτινες ἐξῆλθον τῆς κωμοπόλεως Κρανιὰ καὶ ἀπεστέλλοντο νὰ προσβάλλωσι τοὺς ἐπαναστάτας ἐκ τῶν ὄπισθεν. Ἐν ᾧ δὲ ταῦτα ἐγίνοντο, ὁ Ζέρμας, ὅστις μετὰ τοῦ Ἀλαμάνου εἶχε καταλάβει τὸ Κηπουρί, παρετήρησε πολυάριθμον σῶμα τακτικοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ κατερχόμενον ἐκ Γρεβενῶν ἀνατολικῶς τῆς Κρανιᾶς καὶ ἔσπευσε, τὸ μὲν νὰ εἰδοποιήσῃ καὶ τὰ ἄλλα σώματα, τὸ δὲ ὑποχωρῶν νὰ καταλάβῃ ὀχυρὰν θέσιν παρὰ τὰς ὑπωρείας τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Μποζόβου. Εἰς τὴν αὐτὴν κίνησιν προέβη ταὐτοχρόνως καὶ ὁ Νταβέλης, εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ ὁποίου τὸ ἀρχηγεῖον ἀπέστειλε τὸν Κυπριάνην μετὰ τῶν Ἰταλῶν. Μετ' ὀλίγον αἱ προφυλακαὶ τῶν Τούρκων συνκρούοντο μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν.

Ἀλλ' ὁ ἀρχηγὸς Μυλωνᾶς, ὅστις ἀπὸ πρωΐας εἶχε διατάξῃ σῶμα ἐπαναστατῶν νὰ κάμψῃ τὸ χωρίον Κρανιὰ καὶ νὰ προσβάλῃ τοὺς ἐν αὐτῷ Τούρκους ἐκ τῶν ὄπισθεν, κίνησις, ἥτις δὲν ἐξετελέσθη, βλέπων τὴν πρωτοπορείαν τῶν Τούρκων ἀποτελουμένην ἐξ Ἀρβανιτῶν καὶ τὴν ἀμφίεσιν αὐτῶν ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν τῶν Ἑλλήνων, ἐξέλαβεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ λόφου, ἐφ' οὗ ἵστατο, ὡς ἐπαναστάτας καὶ ἐσάλπισε παῦσιν τοῦ πυρός. Ἐπήρχετο τοιουτοτρόπως σύγχυσις, τῶν μαχομένων ὁπλαρχηγῶν ἀδυνατούντων νὰ ἐξηγήσωσι τὴν διαταγὴν τοῦ ἀρχηγείου. Ἔλαβον ἐκ τούτου καιρὸν οἱ Ἀρβανῖται νὰ πλησιάσωσι πολὺ τὰς προφυλακὰς τῶν ἐπαναστατῶν,ἐν ᾧ συγχρόνως τὸ κύριον σῶμα τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ προέβαινεν εἰς κυκλοτερῆ κίνησιν πρὸς

τὴν Κρανιᾶν. Τοῦτο φοβηθέντες οἱ δύο ἀρχηγοὶ διέταξαν ὑποχώρησιν. Δαιμονιώδης τότε ἠγέρθη θόρυβος. Τὸ πλεῖστον μέρος τῶν ἐπαναστατῶν κατέλαβε πανικὸς ἐκ τῆς διασπαρείσης περὶ κυκλώσεως φήμης, οἱ δὲ Τοῦρκοι ἐννοήσαντες τὸ τοιοῦτον ἐπύκνωσαν τὰ πυρὰ αὐτῶν. Μάτην ὁ Νταβέλης καὶ ὁ Κυπριάνης μετὰ τοῦ Ζέρμα καταλαβόντες τὰς ὑπωρείας τοῦ βουνοῦ, δεξιόθεν τοῦ ὁποίου ἠνοίγετο ἡ πρὸς τὸ Βάλτινον στενωπός, ἐζήτουν ν'ἀναχαιτίσωσι τοὺς φεύγοντας, μαχόμενοι ἀνδρείως καὶ προσκαλοῦντες τοὺς φυγάδας εἰς ἀντίστασιν. Δὲν κατώρθωσαν νὰ πράξωσιν ἄλλο τι ἢ νὰ προστατεύσωσι τὴν ὑποχώρησιν καὶ νὰ κωλύσωσι τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοῦ νὰ ζωγρήσωσι τοὺς μὲν καὶ νὰ κατακόψωσι τοὺς δέ. Ἠναγκάσθησαν δ' ἐν τέλει καὶ αὐτοί, βλέποντες τὴν ἐγκατάλειψιν νὰ ὑποχωρήσωσι τελευταῖοι, καίτοι ὁ Νταβέλης καὶ ὁ Κυπριάνης μετὰ τῶν Ἰταλῶν ἐπολέμησαν ὡς ἥρωες. Ἡ ὑποχώρησις ἤρξατο τὴν 5ην ὥραν τῆς ἑσπέρας τῆς δευτέρας 31 Μαρτίου, καὶ ἐντὸς δύο ὡρῶν πάντες οἱ ἐπαναστᾶται εὑρίσκοντο ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Καὶ οἱ μὲν Τοῦρκοι ἐβάδισαν εὐθὺς πρὸς τὸ Βάλτινον καὶ κατέλαβον τὸ χωρίον καὶ τοὺς λοιποὺς ἐγκαταλειφθέντας καὶ καέντας σταθμούς, συγκεντρώσαντες πεντακισχιλίους ἄνδρας καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν ἐκείνην. Οἱ δὲ ἐπαναστᾶται διεσκορπίσθησαν, συγκεντρωθέντων μόλις ἑπτακοσίων ἀνδρῶν ἐκ τοῦ ὅλου σώματος εἰς Μαλακάσιον, Τάφον Μπίμπασι καὶ Κατσούφλιανην, ὅπου ἔφθασαν καὶ οἱ ἀρχηγοὶ Μυλωνᾶς καὶ Καψαλόπουλος. Ἐκ τοῦ ὅλου σώματος ἐφονεύθησαν καὶ ἐπληγώθησαν τριάκοντα καὶ συνελήφθη εἷς αἰχμάλωτος, ἀχθεὶς εἰς Ἐλασσῶνα, ἐκ δὲ τῶν Ἰταλῶν δύο. Τοὺς πληγωθέντας ἐκ τῶν συντρόφων των κατὰ τὴν ὑποχώρησιν οἱ ἐπαναστᾶται, μὴ δυνάμενοι νὰ παραλάβωσιν, ἐφόνευον τῇ παρακλήσει των, ἵνα μὴ πέσωσιν οὕτοιζῶντες εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων. Οἱ Ἰταλοὶ μετέφερον τοὺς δύο πληγωμένους των. Μεταξὺ δὲ τῶν τραυματιῶν ἦν καὶ ὁ ὁπλαργηγὸς Νεράτζης,ὅστις πληγωθεὶς εἰς τὸ γόνυ, μικροῦ δεῖν ἔπιπτεν εἰς χεῖρας τῶν ἐχθρῶν, ἐὰν μὴ παρελάμβανον αὐτὸν δύο ἐκ τῶν ὀπαδῶν του. Ὁ Κυπριάνης ἐπανελθὼν εἰς Κατσούφλιανην καὶ θεωρήσας τὸ κίνημα ὡς ἀποτυχὸν πλέον, ἐξέδοτο ἡμερησίαν διαταγὴν πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτὸν Ἰταλούς, δι' ἧς ἄφινεν αὐτοῖς τοῦ λοιποῦ ἐλευθερίαν ἐνεργείας. Μικρὸν δὲ κατὰ μικρὸν τὰ σώματα τῆς ἐθνικῆς Ἑταιρίας ἀπεσύροντο εἰς τὴν Καλαμπάκαν, ἔνθα μεθ' ὅλην τὴν ἐπελθοῦσαν ἀπογοήτευσιν οἱ ἀντιπρόσωποι αὐτῆς προσεπά-

θουν ν' ἀναδιοργανώσωσιν αὐτὰ ἐκ νέου. Τοιουτρόπως αἱ ἐνέργειαι τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας ἐστέφοντο ὑπὸ πλήρους ἀποτυχίας. Τὸ ἀκατάλληλον τῶν ἀρχηγῶν, ὁ τρόπος τῆς στρατολογίας τῶν ἐπαναστατικῶν σωμάτων, ἡ ἄσκοπος, ἄνευ τῆς συγχρόνου συμπράξεως τοῦ στρατοῦ, εἰσβολή, καὶ ἡ ἰδέα τοῦ νὰ ὑποβάλωσιν ἄτακτα στίφη εἰς τοὺς κανόνας τῆς στρατιωτικῆς τακτικῆς συνετέλεσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν πρωτίστως εἰς τὴν ἀποτυχίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ συνεκλόνισαν τὴν ἐπὶ τὴν συνδρομὴν τῶν ἀτάκτων σωμάτων γενικὴν πεποίθησαν, ὕψωσαν τὸ ἠθικὸν τοῦ ἐχθροῦ καὶ τὸ κυριώτατον πάντων ἐπέσπευσαν τὴν ἔκρηξιν τοῦ πολέμου (*). Ὁμοία ἀποτυχία παρεσκευάζετο καὶ ἐν Ἠπείρῳ διὰ τῶν ἐκεῖ ἀνταρτικῶν σωμάτων, τὰ ὁποῖα ἐμελέτων ταὐτόχρονον εἰσβολὴν εἰς τὴν Ἤπειρον, ἀλλ' ἡ κατὰ τὸ Βάλτινον ἀποτυχία ἀνεχέτισεν αὐτά, καὶ αἱ στρατιωτικαὶ ἀρχαὶ Ἄρτης ἔλαβον τὸ μέτρον ν' ἀπομακρύνωσι ταῦτα τῆς γραμμῆς. Ἀνήρχοντο δὲ τὰ κατὰ τὴν Ἤπειρον ἀνταρτικὰ σώματα εἰς δισχιλίους περίπου ἄνδρας, ὑπὸ τὸν Σκαλτσοδῆμον πρῴην δήμαρχον καὶ βουλευτὴν Ἀγρινίου, Γιωργούσην, Ζήκον Σουλιώτην καὶ ἄλλους ὁπλαρχηγούς, ἐν οἷς καὶ σῶμα ἐκλεκτῶν Κερκυραίων, ὑπὸ τὰς σημαίας τῶν ὁποίων κατετάχθη καὶ ὁ φιλέλλην Ἄγγλος Χάρρις, ἀνεψιὸς τοῦ εἰς τὰ Κρητικὰ ὕδατα Ἄγγλου ναυάρχου.

Ἡ εἰσβολὴ τῶν ἐπαναστατικῶν σωμάτων τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας, ἥτις κατὰ τοῦτο ἐπέτυχε μόνον, καθ' ὅσον ἐπέσπευσε τὴν ἔκρηξιν τοῦ πολέμου, προὐξένησε μεγίστην ἐντύπωσιν ἐν Εὐρώπῃ καὶ προὐκάλεσε τὴν κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπίθεσιν τοῦ συντηρητικοῦ εὐρωπαϊκοῦ τύπου, ὅστις κατέκρινε τὴν ἄνευ κηρύξεως πολέμου παραβίασιν τοῦ Ὀθωμανικοῦ ἐδάφους. Καὶ ἔσπευσε μὲν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις νὰ διαμαρτυρηθῇ πρὸς τὴν Πύλην διὰ τὴν κατὰ τοῦ σταθμοῦ τοῦ προφήτου Ἠλία ἐπίθεσιν τῶν τούρκων στρατιωτῶν καὶ τὸν τραυματισμὸν τοῦ λοχίου Κοκοτάκη, διακηρύττουσα συγχρόνως ὅτι οὐδεμίαν σχέσιν εἶχε πρὸς τὰ εἰσβαλόντα ἀνταρτικὰ σώματα, ἀλλ' οὐδένα ἔλανθανεν ὅτι τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα ὡπλίσθησαν καὶ εἰσέβαλον συνεναίσει τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς ἀνήγγειλε

(*) Ὁ συγγραφεὺς παρηκολούθησε τὴν ἐπαναστατικὴν ἐπιχείρησιν τῆς Μακεδονίας καὶ ἐγνώρισε τοὺς πλείστους τῶν ὁπλαρχηγῶν.

πρὸς τὴν κυβέρνησίν του δι' ὀλιγοστίχου τηλεγραφήματος τὴν εἰσβολήν, (*) ἀλλὰ συγχρόνως δι' ἐκθέσεώς του, ἐβεβαίου ὅτι τὴν εἰσβολὴν ὑπεστήριζεν ὁ ἑλληνικὸς στρατός. Ὁ Σουλτάνος μαθὼν τὴν εἰσβολὴν τῶν στιφῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας ἐν πρώτῃ στιγμῇ ὀργῆς διέταξε ν' ἀρχίσωσιν αἱ ἐχθροπραξίαι, ἀλλὰ λαβὼν ἐγκαίρως συμβουλὰς ἀνεκάλεσε τὴν δοθεῖσαν διαταγήν. Καὶ ἡ σκέψις δὲ περὶ ἀποστολῆς τελεσιγράφου εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐγκατελήφθη κατόπιν παραστάσεων τῶν Δυνάμεων. (**) Οὐχ ἧττον ὅμως διὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτοῦ τοῦ Τουρκίας προέβη εἰς παραστάσεις παρὰ τῷ ὑπουργῷ τῶν ἐξωτερικῶν, παρ' ᾧ προέβησαν εἰς διαβήματα καὶ οἱ ἐν Ἀθήναις πρέσβεις τῶν μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ Πύλη δὲ διὰ διακοινώσεώς της πρὸς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις, ἰσχυριζομένη ὅτι τὰ εἰς Μακεδονίαν εἰσβαλόντα σώματα ὡπλίσθησαν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ συνίσταντο ἐκ τακτικοῦ στρατοῦ, ἐπέρριπτε τὴν εὐθύνην τῶν συμβησομένων ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ δὲ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις λαβοῦσα γνῶσιν ἀνεπισήμως τοῦ τοιούτου ἀνέθηκεν εἰς τοὺς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπους της ν' ἀναιρέσωσι τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῆς Πύλης, νὰ βεβαιώσωσι τὰς κυβερνήσεις τῶν μεγάλων Δυνάμεων περὶ τῶν ἀγαθῶν αὐτῆς προσθέσεων καὶ περὶ τῶν ἐχθρικῶν τάσεων τῆς Τουρκίας, νὰ δηλώσωσι δὲ ὅτι ἐὰν παρόμοιαι πράξεις πρὸς τὸ ἐπεισόδιον τοῦ σταθμάρχου τοῦ Προφήτου Ἠλία ἐπαναληφθῶσι θὰ προκληθῶσι γεγονότα, ὧν τὴν εὐθύνην ἐπέρριπτεν εἰς τὴν Τουρκίαν. Ἀλλὰ παρὰ τὰ διπλωματικὰ ταῦτα διαβήματα ὁ πόλεμος καθίστατο ὁσημέραι ἀναπόφευκτος καὶ ὁ Σουλτάνος ἀντελαμβάνετο ὀξέως τὰς ἐκ Γερμανίας νύξεις, ἥτις ἐν τέλει διέτασσε ῥητῶς τὸν ἐν Ἀθήναις πρέσβυν της «νὰ μὴ συμμετάσχῃ πλέον παραστάσεων, παρατηρήσεων καὶ κοινῶν διαβημάτων, ὧν τόση ἐγένετο χρῆσις καὶ ἅτινα οὐδαμῶς ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις»(***). Ἡ δὲ Ρωσ-

(*) Τὸ τηλεγράφημα τοῦ Ἐτὲμ πασσᾶ εἶχεν ὡς ἑξῆς· «Συμμορίαι λῃστῶν εἰσεχώρησαν εἰς τὸ Μακεδονικὸν ἔδαφος, πρὸς διάπραξιν λῃστρικῶν πράξεων, ἀλλ' ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατὸς ἀπώθησε τὰ ἄτομα ταῦτα, τὰ διεσκόρπισε καὶ ἠνάγκασεν ὅσα διεσώθησαν διὰ τῆς φυγῆς νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος. Πλήρη τάξις καὶ ἡσυχία ἐπικρατοῦσι.

(**) Βλέπε Κιτρίνην Βίβλον τῆς Γαλλίας.

(***) Αὐτόθι, ἔγγραφον Γάλλου πρεσβευτοῦ πρὸς Ἀνοτώ.

σία, βλέπουσα ἐκ τούτων τὸν πόλεμον ἀναπόφευκτον, προέτεινε νὰ τηρήσωσιν αἱ δυνάμεις αὐστηρὰν οὐδετερότητα, νὰ μὴ ἄρωσι τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς Κρήτης καὶ νὰ μὴ ἐπέμβωσιν ἢ τῇ αἰτήσει ἑνὸς ἐκ τῶν δύο ἐμπολέμων μερῶν. Ὁ δὲ Σουλτάνος ἐν γνώσει τῶν προτάσεων τούτων τῶν δυνάμεων καὶ τῶν νύξεων τῶν φίλων του διέτασσε τὸν Ἐτὲμ «ν' ἀποκρούσῃ ἑλληνικὰς ἐπιθέσεις καὶ νὰ προβῇ ἐν ἀνάγκῃ εἰς ἐπίθεσιν».

Ἐν τῷ μέσῳ τῶν διπλωματικῶν τούτων διαβημάτων καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν διακοινώσεων ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, περίφροντις καθισταμένη, συνεκάλει τὴν βουλήν, ὅπως ζητήσῃ τὰς ἀναγκαίας πιστώσεις διὰ τὰς δαπάνας τῶν δύο πολεμικῶν ὑπουργείων καὶ τὴν ψήφισιν δανείου διὰ τὰς ἐνδεχομένας περιπλοκάς. Τὴν 2 Ἀπριλίου ἤνοιγε τὰς πύλας της ἡ βουλή, καθ' ἣν ἀκριβῶς ἡμέραν ἐγίνετο ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ ἐκλογὴ τοῦ νέου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κωνσταντίνου τοῦ Α'.(*), ὁ δὲ πρωθυπουργὸς Δηλῃγιάννης, ἀφ' οὗ ἐζήτησε πιστώσεις 18.442.350 δραχμῶν διὰ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτιωτικῶν καὶ 4.877.728.55 διὰ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν προέβαινεν εἰς τὰς ἑξῆς δηλώσεις.

«Ἡ Κρητικὴ ὑπόθεσις εἶνε ὑπόθεσις στηριζομένη ἐπὶ τοῦ δικαίου καὶ ἐπὶ τῶν ἀληθῶν ἀρχῶν τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ διὰ τοῦτο μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφιβάλλωμεν, ὅτι ἡ λύσις αὐτῆς θὰ εἶνε σύμφωνος πρὸς τὰς εὐχὰς καὶ τοὺς πόθους τοῦ Κρητικοῦ καὶ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Πλὴν τῆς ὑποθέσεως ὅμως τῆς Κρητικῆς ὑπάρχει καὶ ἡ ὑπόθεσις τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην δὲν ἐδημιουργήσαμεν ἡμεῖς· γένεσιν εἰς ταύτην τὴν ὑπόθεσιν ἔδωκεν ἡ παράδοξος καὶ προκλητικὴ ἐνέργεια τῆς ὁμόρου ἐπικρατείας καὶ αὕτη ἠνάγκασεν ἡμᾶς νὰ προβῶμεν εἰς τὴν στρατιωτικὴν σύνταξιν τῆς χώρας καὶ νὰ παρασκευάσωμεν στρατὸν ἀξιόμαχον, δυνάμενον καὶ τὴν τιμὴν τῆς χώρας καὶ τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα νὰ ἐξασφαλίσῃ. Πρὸς τοῦτο ἡ κυβέρνησις ἐπεδόθη μετὰ πάσης δραστηριότητος. Δύναμαι δὲ νὰ βεβαιώσω τὴν

(*) Ἡ τυχαία σύμπτωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ νέου Πατριάρχου πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔφερεν ὁ ὕστατος τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου καὶ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τεθεὶς διάδοχος τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου, ἐθεωρήθη τότε παρὰ πάντων ὡς ἀγαθὸς οἰωνός. «Ἀλλ' εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης».

Βουλήν, ὅτι αἱ ἐλλείψεις τοῦ στρατοῦ ἐπαισθητῶς ἠλαττώθησαν καὶ ὅτι ἐλπίζομεν ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν ὁ στρατὸς ἡμῶν νὰ παρασκευασθῇ τελείως, ὥστε νὰ πράξῃ τὸ ἐπιβαλλόμενον εἰς αὐτὸν καθῆκον».

Αἱ δηλώσεις αὗται τοῦ πρωθυπουργοῦ προὐκάλουν τὴν ἔκχυσιν τῶν πατριωτικῶν αἰσθημάτων τῆς ἀντιπολιτεύσεως καὶ τὸν γενικὸν ἐνθουσιασμόν. Δύο δὲ ἡμέρας μετὰ ταῦτα κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 4 Ἀπριλίου ὁ πρωθυπουργὸς Δηληγιάννης εἰσῆγε καταρτισμένον τὸ νομοσχέδιον αὐτοῦ, δι' οὗ ἐζήτει τὴν συνομολόγησιν δανείου διὰ τὰς ἐκτάκτους ἀνάγκας καὶ τὰς πολεμικὰς δαπάνας, τουτέστι τὴν τελευταίαν στιγμὴν καὶ τὴν ἑνδεκάτην ὥραν. Διὰ τοῦ νομοσχεδίου τούτου ἐζήτει τὴν ἄδειαν ν' ἀναβιβάσῃ τὸ ποσὸν τῶν ἐντόκων γραμματίων, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς κειμένους νόμους ἀνήρχετο εἰς 14.000.000, μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν 30.000.000, τουτέστι νὰ ἐκδώσῃ ἡ κυβέρνησις πλὴν τῶν ὑπαρχόντων ἐντόκων γραμματίων καὶ ἄλλα μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν 16 ἑκατομμυρίων. Σημειωτέον δὲ ὅτι καθ' ἣν στιγμὴν ἐζητεῖτο ἡ ἄδεια αὕτη τὰ κατὰ τοὺς κειμένους νόμους 14 ἑκατομμύρια τῶν ἐντόκων γραμματίων δὲν ἦσαν πλειότερα τῶν 10 ἢ 11 ἑκατομμυρίων, διότι κατὰ τὴν διαχείρισιν τοῦ ἔτους 1895 καὶ 1896 ἐπέτυχεν ἡ κυβέρνησις νὰ ἐλαττώσῃ εἰς τὸν ἀριθμὸν τοῦτον τὸ ἐν κυκλοφορίᾳ ποσὸν αὐτῶν. Πρὸς δὲ τὸ νομοσχέδιον ἔδιδε τὴν ἄδειαν εἰς τὴν κυβέρνησιν νὰ ἐκδώσῃ δάνειον μέχρις 20 ἑκατομμυρίων ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου, προσδιοριζομένου τοῦ πληρωτέου τόκου εἰς 6 ο)ο ἐπὶ τοῦ καταβληθησομένου πραγματικοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ χρεωλυσίου εἰς 1)2 ο)ο, οὕτως ὥστε ἡ ἐξόφλησις τοῦ δανείου ἐκανονίζετο ἐκ τριῶν παραγόντων. Ὑπὸ τοῦ παράγοντος τοῦ τόκου ἐπὶ τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου 6 ο)ο, ὑπὸ τοῦ παράγοντος τοῦ χρεωλυσίου 1)2 ο)ο καὶ ὑπὸ τοῦ ἀγνώστου παράγοντος τῆς τιμῆς, εἰς ἣν ἤθελεν ἐκδοθῇ τὸ δάνειον. Ἐκτὸς τοῦ νομοσχεδίου τούτου ἡ κυβέρνησις προέβαινε καὶ εἰς ἄλλο μέτρον οἰκονομικόν, τὸ ὁποῖον δὲν εἶχε μὲν ἀπ' εὐθείας σκοπὸν τὸν πορισμὸν χρημάτων, ἀλλ' ἐσκόπει νὰ παράσχῃ εὐκολίαν εἰς τὴν ταμιακὴν ὑπηρεσίαν, ἰδίως τῶν παραμεθορίων ἐπαρχιῶν, καὶ νὰ καταστήσῃ πραγματικὸν κεφάλαιον, ἀργὸν τοιοῦτον, ἀποτελούμενον ἐκ κερματικῶν γραμματίων 5 καὶ πλέον ἑκατομμυρίων ἐφθαρμένων καὶ εὑρισκομένων ἕνεκα τούτου ἐν ἀποθέσει ἐν τοῖς ταμείοις τοῦ κράτους. Διὰ τοῦτο ὑπέβαλεν ὁ πρωθυπουργὸς νομοσχέδιον εἰς τὴν Βουλήν, δι' οὗ ἐζήτει τὴν ἄδειαν, ἵνα εἰς τὰ ὑπάρχοντα ἤδη ἐν

κυκλοφορίᾳ 14 ὀνομαστικὰ ἑκατομμύρια ἐντόκων γραμματίων προστεθῶσι καὶ 6 ἑκατομμύρια ἀκόμη. Ἐπειδὴ δὲ τὰ 6 ταῦτα ἑκατομμύρια δὲν ἐφρόνει ἡ κυβέρνησις, ὅτι ἔπρεπε νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀποτελοῦντα μέρος τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας καὶ ἑπομένως ὡς φέροντα τόκον 1)2 ο)ο, περιείχετο ἐν τῷ νομοσχεδίῳ διάταξις, καθ' ἣν ἐπ' αὐτῶν θὰ ἐπληρώνετο 1 ο)ο ὡς χρεωλύσιον, κατὰ σύμβασιν προσυνομολογηθεῖσαν μετὰ τῶν Τραπεζῶν τῆς Ἐθνικῆς, Ἠπειροθεσσαλίας καὶ τῆς Ἰονικῆς. Καὶ τοιαῦτα μὲν ἦσαν τὰ οἰκονομικὰ μέτρα τῆς κυβερνήσεως, τὰ ὁποῖα ἐλάμβανε παρὰ τῆς Βουλῆς τὴν τελευταίαν στιγμήν, καὶ διὰ τῶν ὁποίων ἐσκόπει ν' ἀντιμετωπίσῃ τὰς δαπάνας τοῦ πολέμου.

Ἀλλ' ὁ πόλεμος ἔκρουεν ἤδη τὰς θύρας τῆς εἰρήνης καὶ ἐζήτει τὴν θέσιν, ἣν ἐτήρησεν αὕτη διὰ τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον ἐπὶ ἑξήκοντα καὶ ἑπτὰ ἔτη ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του. Τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἑσπέραν, καθ' ἣν ἡ ἑλληνικὴ βουλὴ συνεζήτει τὰ οἰκονομικὰ μέτρα τῆς κυβερνήσεως, τὸ πυροβόλον ἐκρότει ἐπὶ τῶν ὑπερκειμένων τοῦ Νεζεροῦ ὑψωμάτων. Ὁ Νεζερὸς εἶνε χωρίον τοῦ κάτω Ὀλύμπου καὶ κεῖται παρὰ τὴν ὁροθετικὴν γραμμὴν καὶ τὴν ὁμώνυμον λίμνην (Ἀσκορίδα) ἐν μέσῳ τῶν ὑψηλῶν κορυφῶν τῆς πρὸς ἀνατολὰς δασώδους Μεταμορφώσεως εἰς ὕψος 1590 μέτρων. Ἀπέχει τοῦ μὲν χωρίου Δερελῆ (ἀπέχοντος 6 ὥρας τῆς Λαρίσσης) ὥρας 3 $^{1}/_{2}$, ἴσην δὲ ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Ῥαψάνης. Πρὸς δυσμὰς τοῦ Νεζεροῦ ὑψοῦνται αἱ κορυφαὶ τῆς Ἀναλήψεως, ἀποτελοῦσαι τὴν ὁροθετικὴν γραμμὴν πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο. Αἱ ὁροσειραὶ αὗται ἔχουσι δύο σημαντικὰ στρατηγικὰ σημεῖα. Τὴν Κάτω Ἀνάληψιν, ἀνήκουσαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος, ἐφ' ἧς ὑπῆρχε καὶ μεθοριακὸς σταθμὸς καὶ τὴν Ἄνω Ἀνάληψιν, κορυφὴν ὑπερκειμένην τῆς πρώτης καὶ δεσπόζουσαν πάντων τῶν ἑκατέρωθεν σημείων ἐπί τε τοῦ ὀθωμανικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Ἡ θέσις αὕτη διὰ τὴν ἰδιάζουσαν στρατηγικὴν αὐτῆς σημασίαν ἀφέθη οὐδετέρα ὑπὸ τῶν συνθηκῶν.

Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐπείσθησαν περὶ τοῦ ἀναποφεύκτου τοῦ πολέμου ἐκαραδόκουν τὴν περίστασιν νὰ καταλάβωσιν καὶ ὀχυρώσωσιν αὐτήν, ὡς ὠχύρωσαν τὸν Μενεξὲ καὶ ἄλλα τινα σημεῖα τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς, καθὼς καὶ τὴν Πρέβεζαν, παρὰ τὰς ῥητὰς διατάξεις τῶν ὁριζομένων συνθηκῶν, καθ' ἃς ἀπηγορεύετο ἡ ὀχύρωσις τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς ἐν καιρῷ εἰρήνης, καὶ παρὰ τὰς

διαμαρτυρίας τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως (*). Ὁ δὲ Ἐτὲμ πασσᾶς, ὅστις εἶχεν ἤδη λάβη διαταγὰς «ν' ἀποκρούσῃ ἑλληνικὰς ἐπιθέσεις καὶ νὰ προβῇ ἐν ἀνάγκῃ εἰς ἐπίθεσιν», ἀνέμενε δὲ κατὰ τὰς προειδοποιήσεις, ἃς εἶχε, τὴν διακοπὴν τῶν σχέσεων, τὴν 4/16 Ἀπριλίου διέταξε τὴν κατάληψιν τῆς οὐδετέρας θέσεως, τὸ μὲν χάριν τῆς σημαντικότητος αὐτῆς, τὸ δὲ ὅπως περισπάσῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν προσοχὴν τῶν Ἑλλήνων στρατηγῶν πρὸς ἀνατολάς, ἵνα διεξαγάγῃ κατόπιν τὴν ἐπίθεσιν ἐκ δυσμῶν, κατὰ τὸ σχέδιον ὅπερ εἶχεν ὑπ' ὄψιν. Πρὸς τοῦτο ὁ ἀρχηγὸς τῆς 6ης μεραρχίας τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, Χαμδῆ πασσᾶς, ὅστις μετὰ τοῦ πλείστου μέρους τῶν ὑπ' αὐτὸν στρατευμάτων κατεῖχε τὴν Καρυὰν, κώμην ἀπέναντι τοῦ Νεζεροῦ, διέταξε σῶμα πεζικοῦ, τῶν πυροβολαρχιῶν αὐτοῦ εὑρισκομένων εἰσέτι πλὴν μιᾶς ἐν Λεπτοκαρυᾷ, νὰ βαδίσῃ ἀποφασιστικῶς καὶ καταλάβῃ τὴν Ἄνω Ἀνάληψιν. Τὴν ὀγδόην καὶ ἡμίσειαν ὥραν τῆς νυκτὸς τὸ σῶμα τοῦτο ἐπωφελούμενον τοῦ σκότους προήλασε πρὸς τὴν θέσιν ταύτην. Ἀλλὰ τὰ ἑλληνικὰ σώματα τὰ εὑρισκόμενα ἐν τῇ Κάτω Ἀναλήψει ἠγρύπνουν, διότι καὶ ἐκ προηγουμένων ἀφορμῶν εἶχον διδόμενα νὰ πιστεύωσιν, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐπεδίωκον τὴν κατάληψιν τῆς οὐδετέρας θέσεως. Διὸ τοὺς ἀνερχομένους πρὸς τὰς κλιτύας Τούρκους ὑπεδέχθησαν διὰ σφοδροῦ πυρός, αἱ δε προφυλακαὶ τοῦ 2ου εὐζωνικοῦ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ἀντζουλῖνον ἐνισχυθεῖσαι διὰ τοῦ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Λούρον 7ου εὐζωνικοῦ καὶ τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Πιέρην καὶ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Μπουκλάκον καὶ Κοτσελόπουλον ἀπέκρουσαν τὸν ἐχθρὸν καὶ κατέλαβον τὴν ἐπίκαιρον θέσιν. Τὸ πῦρ διήρκεσε μέχρι τοῦ μεσονυκτίου. Ὁ δὲ ἐχθρὸς μετ' ἀπωλείας ὑπεχώρησε πρὸς τὴν Καρυάν. Κατὰ τὴν γενομένην ἔφοδον ἐτραυματίσθη ὁ ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πεζικοῦ Ξενοφῶν Κονταράτος καὶ εἷς ἐκ τῶν ὁπλιτῶν, συνελήφθησαν δὲ 2 Τοῦρκοι αἰχμάλωτοι. Τὴν πρωΐαν οἱ Τοῦρκοι ἐνισχυθέντες καὶ ὑπὸ πυροβολικοῦ σταλέντος ἐξ Ἐλασσῶνος, διότι ἡ ἀπὸ τῆς Λεπτοκαρυᾶς ὁδὸς ἦτο μακρὰ καὶ δύσβατος, ἐπανέλαβον τὴν ἐπίθεσιν καὶ τὸ πῦρ ἐπεξετάθη ἀπὸ

(*) **Κατὰ τῆς ὀχυρώσεως τῆς Πρεβέζης καὶ τῆς ἐπισκευῆς καὶ ἐπεκτάσεως τῶν λοιπῶν ὀχυρωμάτων τοῦ Ἀμβρακικοῦ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἶχεν ἐπιδώσῃ ἔγγραφον διαμαρτυρίαν διὰ τοῦ πλωτάρχου τοῦ «Μιαούλη», Ζώτου πρὸς τὸν Τοῦρκον διοικητήν.**

τοῦ σταθμοῦ Καραβίδα πρὸς βορρᾶν, μέχρι τῶν σταθμῶν Δύο Δένδρα καὶ Γκοτομάνη πρὸς δυσμάς. Ἀλλὰ τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα, μετὰ νέας ἐνισχύσεις καὶ ἐπικουρίας, τὰς ὁποίας ἔλαβον ὑπὸ ἑλλήνων κατοίκων τοῦ παρακειμένου χωρίου Πυργετοῦ ἀπέκρουσαν καὶ αὖθις τὸν ἐπιτιθέμενον ἐχθρὸν ἐπιτυχῶς καὶ μέχρι τῆς ἐννάτης πρωϊνῆς ὥρας ἠνάγκασαν τὸ πῦρ αὐτῶν νὰ σιγήσῃ, ἀφ' οὗ ἀνεβίβασαν δύο τηλεβόλα ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Ἄνω Ἀναλήψεως. Ἐν ᾧ ταῦτα συνέβαινον εἰς τὸν Νεζερὸν οἱ Τοῦρκοι ἀπεπειρῶντο μὲ τὰς αὐτὰς προθέσεις νὰ καταλάβωσι θέσιν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους κατὰ τὸν 18 μεθοριακὸν σταθμὸν Μπαϊρακτάρη, 4 $^1/_2$ ὥρας μακρὰν τῆς Μελούνας, καὶ ν' ἀναγείρωσιν ὀχυρώματα. Ἀπεκρούσθησαν ὅμως καὶ ἐκεῖθεν, πληγωθέντος τοῦ Ἕλληνος σταθμάρχου λοχίου Τηλιγάδη, καὶ 3 στρατιωτῶν τοῦ σταθμοῦ Κλέφτη Ζεϊμπέκη.» Τοιουτοτρόπως τὸ πῦρ ἐπεξετάθη καὶ πρὸς τὴν γραμμὴν ἐκείνην καὶ ἐξηκολούθει ἀραιῶς εἰς τοὺς σταθμοὺς Γάζι, Χασὰν Μελούνας, Κάτω Μελούνας, Τρυπημένην καὶ Προφήτην Ἠλίαν τοῦ Τυρνάβου, οὓς κατέλαβον αἱ προφυλακαὶ τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων.

Ἡ παρασπονδία τῶν Τούρκων ἐγνώσθη πάραυτα εἰς τὸ ἐν Λαρίσσῃ ἀρχηγεῖον τοῦ στρατοῦ, ὅπερ διέταξεν ἐνισχύσεις ὅλων τῶν ἐπικαίρων θέσεων, καὶ εἰς Ἀθήνας διὰ τηλεγραφήματος τοῦ Διαδόχου τῆς 5 Ἀπριλίου (*). Ἡ εἴδησις προὐκάλεσεν ὡς εἰκὸς συγκίνησιν ἐν Ἀθήναις, κατόπιν δὲ συμβουλίου γενομένου ἐν τοῖς ἀνακτόροις διετάχθη τὸ ἐν Λαρίσσῃ ἀρχηγεῖον, ὅπως δώσῃ αὐστηρὰς διαταγὰς πρὸς ἀποτροπὴν πάσης νέας συγκρούσεως ἐν τοῖς συνόροις, ἀπόκρουσιν δὲ πάσης ἐπιθέσεως ἐκ μέρους τῶν Τούρκων διὰ πάσης θυσίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ συγκίνησις καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς ηὔξανεν ἐν Ἀθήναις, ὁ πρωθυπουργὸς

(*) Ἰδοὺ τὸ τελεγράφημα τοῦ διαδόχου:

ΛΑΡΙΣΣΑ, 5 Ἀπριλίου ὥρα 10 π. μ — Χθὲς τὴν νύκτα Τοῦρκοι ἀπεπειράθησαν νὰ καταλάβωσιν ἐπὶ οὐδετέρας ζώνης θέσιν «Ἀναλήψεως» κορυφῆς παρὰ τὸν Νεζερὸν ἐπικαιροτάτης κατὰ τὴν γνώμην ἀξιωματικοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Ζορμπᾶ.

Ἡμέτεροι σταθμοὶ ἀπέκρουσαν αὐτούς, γενναίως ἀντιστάντες, καὶ κατέλαβον ἐπιτεθέντες τὴν θέσιν, ὅπως μὴ καταλάβωσιν αὐτὴν Τοῦρκοι, οἵτινες ἐναντίον συνθήκης περὶ παραχωρήσεως ἐζήτησαν νὰ τὴν καταλάβωσιν.

Τὸ πῦρ ἔπαυσεν.

Οἱ σταθμοὶ ἐνισχύθησαν σπουδαίως.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Διάδοχος

μετὰ μεσημβρίαν τῆς 5 Ἀπριλίου, προκαλούμενος ὑπὸ τοῦ βουλευτοῦ Κυθήρων Στάη ἐν τῇ βουλῇ, ζητήσαντος πληροφορίας ἐπὶ τοῦ «εὐχαρίστου γεγονότος», ἔδιδεν ἐξηγήσεις καθησυχαστικάς. Ἀλλὰ παρὰ ταύτας τὴν αὐτὴν ἡμέραν περὶ τὴν ἑσπέραν ἡ κυβέρνησις προέβαινεν εἰς ἀνακοινώσεις σχετικὰς πρὸς τὰς δυνάμεις περὶ τῶν ἐν τοῖς συνόροις συμβάντων καὶ τῶν ἄνευ κηρύξεως πολέμου ἐπιθέσεων τῆς Τουρκίας, καὶ καταδεικνύουσα τὴν συρροὴν τῶν ἐπεισοδίων, δι' ὧν ἡ Τουρκία ἐζήτησε νὰ προκαλέσῃ ἐπανειλημμένως ῥῆξιν παρὰ τὰς δηλώσεις αὐτῆς περὶ τῶν εἰλικρεινῶν διαθέσεών της, ἀπεκδύετο πάσης εὐθύνης διὰ τὰς ἐνδεχομένας ἐκ τῶν προκλήσεων τούτων συνεπείας. Εἰς τὰς αὐτὰς ἀνακοινώσεις προέβαινε καὶ πρὸς τὴν Πύλην διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ Μαυροκορδάτου, ὅστις ἐπεφορτίσθη, νὰ ζητήσῃ ἐξηγήσεις περὶ τῶν ἐπιθέσεων τῆς προηγηθείσης νυκτὸς καὶ τῆς πρωΐας τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἐὰν δηλονότι αὗται ἦσαν τυχαῖαι ἢ ὠφείλοντο εἰς διαταγὰς δοθείσας πρὸς τὰ παρὰ τὴν μεθόριον στρατεύματα τῆς αὐτοκρατορίας, ἵνα λάβῃ στάσιν ἀνάλογον.

Ἀλλ' ἐν ᾧ εἰς τοιαῦτα διαβήματα προέβαινεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἕλλην πρεσβευτὴς ἐλάμβανε τὴν ἑσπέραν τῆς αὐτῆς ἐκείνης ἡμέρας τὰ διαβατήριά του, κατόπιν μακροῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, συγκροτηθέντος ἐν Γιλδίζ. Ὁ ἐν Ἐλασσῶνι Τοῦρκος στρατάρχης Ἐτὲμ πασσᾶς μετὰ τὴν ἔκβασιν τῆς πρωϊνῆς περὶ τὴν Ἀνάληψιν μάχης, τῆς 5 Ἀπριλίου, καθ' ἣν οἱ Τοῦρκοι ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσι πάντας τοὺς σταθμοὺς αὐτῶν καὶ νὰ συγκεντρωθῶσιν εἰς Καρυάν, ἐτηλεγράφησεν εἰς τὴν Πύλην, ζητῶν τὴν ἄδειαν νὰ προχωρήσῃ. Συνεκροτήθη ἀμέσως ὑπουργικὸν συμβούλιον ἐν Γιλδὶζ ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Σουλτάνου, εἰς ὃ παρευρέθησαν πλὴν τῶν Ὑπουργῶν πάντες οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ σημαίνοντες τῶν ἀνακτόρων. Καὶ ἐν ᾧ τὸ συμβούλιον ἐξηκολούθει ἀκόμη τὴν ὥραν 3 $^1/_2$ μετὰ μεσημβρίαν τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἀπεστάλη τηλεγράφημα πρὸς τὸν Ἐτὲμ ὅτι ἠδύνατο νὰ δράσῃ. Καὶ τοῦτο, ὅπως ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατὸς κερδίσῃ καιρὸν καὶ τεθῇ ἐν κρείττονι θέσει μέχρι τῆς ὥρας, καθ' ἣν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις θὰ ἐμάνθανε τὴν διακοπὴν τῶν σχέσεων, ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν κακοπιστίαν καὶ παρασπονδίαν τῆς Πύλης, μεθ' ἧς πάντοτε ἐβάδισε. Τὸ ἐν Γιλδὶζ συμβούλιον ἔληξε περὶ τὴν δεκάτην ὥραν τῆς νυκτὸς μὲ τὴν ἀπόφασιν νὰ ἐκδοθῇ

διαβατήριον διὰ τὸν Ἕλληνα πρεσβευτὴν Μαυροκορδάτον, ὡς ἀντιπρόσωπον δυνάμεως διασπώσης τὴν εἰρήνην, ν' ἀνακληθῇ ὁ ἐν Ἀθήναις Ἀσὴμ βέης καὶ νὰ τεθῶσιν οἱ ἐν Ἑλλάδι Τοῦρκοι ὑπήκοοι ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Γερμανίας. Οὕτω δέ, ἐν ᾧ ἡ διαταγὴ πρὸς ἔναρξιν τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐδόθη τὴν 3 1/2 μετὰ μεσημβρίαν τῷ τούρκῳ ἀρχιστρατήγῳ, εἰς παρῳχημένην ὥραν τῆς νυκτός, πέραν τῆς δεκάτης, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἕλλην πρεσβευτὴς Μαυροκορδάτος ἐλάμβανε παρὰ τῆς Πύλης τὸ ἑπόμενον ἔγγραφον:

«Ὑψηλὴ Πύλη.

«Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικόν, τῇ 5/17 Ἀπριλίου 1897.

«Διακοίνωσις Ῥηματική.

«Ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν λαμβάνει τὴν τιμὴν νὰ κοινοποιήσῃ εἰς τὴν Α. Ἐξοχότητα τὸν ἀπεσταλμένον τῆς Α. Ἑλληνικῆς Μεγαλειότητος, ὅτι ἕνεκα τῶν ἀρξαμένων ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ἐχθροπραξιῶν κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, αἱ διπλωματικαὶ σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν διακόπτονται καὶ ἡ πρεσβεία τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως ἐν Κων)πόλει καὶ τὰ ἑλληνικὰ προξενεῖα ἐν Τουρκίᾳ δέον ν' ἀποχωρήσωσιν. Ὁμοίως ἡ πρεσβεία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἐν Ἀθήναις καὶ τὰ ἐν Ἑλλάδι τουρκικὰ προξενεῖα διετάχθησαν νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν.

«Συμφώνως πρὸς τὴν ληφθεῖσαν ταύτην ἀπόφασιν οἱ ἔμποροι καὶ οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοι, οἱ εὑρισκόμενοι ἐν Τουρκίᾳ, πρέπει νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ ὀθωμανικὸν ἔδαφος ἐν διαστήματι 15 ἡμερῶν· οἱ Ὀθωμανοὶ ὑπήκοοι, οἱ εὑρισκόμενοι ἐν Ἑλλάδι, διετάχθησαν ὁμοίως νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ ἔδαφος τοῦ Βασιλείου ἐντὸς τῆς αὐτῆς προθεσμίας».

Εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἕνεκα τῆς προκεχωρηκυίας ὥρας ὁ Ἕλλην πρεσβευτὴς δὲν ἠδυνήθη ν' ἀπαντήσῃ ἢ τὴν ἐπιοῦσαν ὡς ἑξῆς, ἀφ' οὗ συγχρόνως εἰδοποίησε τοὺς ἕλληνας ὑπηκόους περὶ τῆς διακοπῆς τῶν σχέσεων καὶ ὅτι ὡς ἐκ τούτου ὤφειλον νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ τουρκικὸν ἔδαφος ἐντὸς 15 ἡμερῶν τὸ βραδύτερον:

«Ῥηματικὴ Διακοίνωσις.

«Πέραν, τῇ 6/18 Ἀπριλίου 1897.

«Ὁ ἀπεσταλμένος τῆς Ἑλλάδος ἔλαβε τὴν τιμὴν νὰ δεχθῇ τὴν

ρηματικὴν διακοίνωσιν, διὰ τῆς ὁποίας ἡ Α. Ἐξοχότης ὁ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς τῷ ἐκοινοποίησε τὴν διακοπὴν τῶν διπλωματικῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου.

«Συνεπείᾳ τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης τὸ ἔμβλημα τῆς βασιλικῆς πρεσβείας κατεβιβάσθη σήμερον καὶ τὰ ἑλληνικὰ προξενεῖα ἔλαβον τὴν διαταγὴν ν' ἀναχωρήσωσιν. Ὁ ἀπεσταλμένος τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς οἰκογενείας του, ὡς καὶ τὸ προσωπικὸν τῆς πρεσβείας, θὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν προσεχῆ Τρίτην. Εἷς γραμματεὺς ἀρχειοφύλαξ θὰ διαμείνῃ ἐπιφορτισμένος τὴν φύλαξιν τῶν ἀρχείων καὶ τοῦ κτιρίου τῆς βασιλικῆς πρεσβείας».

Μία δ' ἐπὶ πλέον ἀπόδειξις τῆς κακοπιστίας τῆς Πύλης εἶνε, ὅτι καὶ ὁ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴς αὐτῆς δὲν ἐπέδωκεν ἢ μόλις τὴν δεκάτην πρωϊνὴν ὥραν τῆς ἕκτης Ἀπριλίου τὴν περὶ διακοπῆς τῶν σχέσεων διακοίνωσιν αὐτοῦ, ἥτις εἶχεν ὡς ἀκολούθως :

«Ἕνεκα τῆς ἐχθρικῆς πλέον στάσεως τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν ὀθωμανικὴν Κυβέρνησιν, αἱ διπλωματικαὶ τῶν δύο Κρατῶν σχέσεις διεκόπησαν καὶ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβυς τῆς Α. Μ. ὡς καὶ οἱ καθ' ὅλην τὴν ὀθωμανικὴν ἐπικράτειαν πρόξενοι διετάχθησαν ν' ἀναχωρήσωσιν· ὁμοίως καὶ ὁ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴς τῆς αὐτοκρατορικῆς ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως καὶ οἱ ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος πρόξενοι προσεκλήθησαν κατεπειγόντως εἰς Κωνσταντινούπολιν.

«Συμφώνως πρὸς τὴν ληφθεῖσαν ἀπόφασιν, οἱ ἐμπορευόμενοι καὶ οἱ ὑπήκοοι Ἕλληνες, οἱ εὑρισκόμενοι εἰς Τουρκίαν, ὀφείλουσι νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ τουρκικὸν ἔδαφος ἐντὸς δεκαπενθημέρου προθεσμίας· ὁμοίως διετάχθησαν οἱ ἐν Ἑλλάδι ὑπήκοοι Ὀθωμανοὶ νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ ἔδαφος τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου ἐντὸς τῆς αὐτῆς προθεσμίας.

Ἀσὴμ».

Ἀλλὰ καθ' ἣν στιγμὴν ὁ τοῦρκος πρεσβευτὴς Ἀσὴμ βέης ἐπέδιδε τὴν διακοίνωσεν ταύτην, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐλάμβανε καὶ ἕτερον δεῖγμα τῆς κακοπιστίας τῆς Πύλης ἐκ τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ὅπου οἱ Τοῦρκοι ἀπεπειρῶντο πράγματι νὰ ἐπωφεληθῶσι τῆς ἀγνοίας, εἰς ἣν διετέλουν περὶ τῆς διακοπῆς τῶν σχέσεων, αἱ κατὰ τὴν Ἤπειρον ναυτικαὶ καὶ στρατιωτικαὶ δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος. Τὴν πέμπτην καὶ ἡμίσειαν πρωϊνὴν ὥρας τῆς 6 Ἀπριλίου τὸ ἐμπορικὸν ἀτμόπλοιον

«Μακεδονία» τῆς Πανελληνίου ἑταιρίας, τὸ ὁποῖον πρὸ τριῶν ἡμερῶν εἶχεν μεταφέρει πολεμεφόδια καὶ τροφὰς εἰς Κραβασαρᾶν καὶ τὰς ὄχθας τοῦ Ἀράχθου διὰ τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν, ἐξήρχετο ἀνύποπτον τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου φέρον ἱκανοὺς ἐπιβάτας. Οἱ Τοῦρκοι τοῖς Πρεβέζης,γνωρίζοντες τὴν διακοπὴν τῶν σχέσεων,ἐσκέφθησαν νὰ καταβυθίσωσι τὸ σκάφος πρὸ τῶν ἀβαθῶν στενῶν καὶ ἐμποδίσωσι τοιουτοτρόπως τὸν εἴσπλουν καὶ ἔκπλουν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου καὶ τὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν αὐτοῦ. Πρὸς τοῦτο μόλις τὸ σκάφος εὑρέθη μεταξὺ τῶν στενῶν τῶν σχηματιζομένων διὰ τῆς προεκτάσεως τοῦ Σκαφιδακίου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πυροβολείου «Κεφάλι Παναγιᾶς» τὸ τουρκικὸν πυροβολεῖον Σκαφιδακίου ἀπὸ ὕψους 140 μέτρων προσέβαλε τὸ σκάφος, ἐν ᾧ ταὐτοχρόνως τὰ πυροβολεῖα τῆς Πρεβέζης ἤνοιξαν τὰ πυροβόλα αὐτῶν κατὰ τοῦ καταντικρὺ φρουρίου Ἀκτίου. Τὸ ἑλληνικὸν ἀτμόπλοιον βληθὲν ὑπὸ 24 ἐν συνόλῳ βολῶν διετρύθη καὶ ἕνεκεν τῆς εἰσροῆς τῶν ὑδάτων προσήραξεν ἀντὶ νὰ βυθισθῇ, ὡς ἐκ τοῦ ἀβαθοῦς πυθμένος. Ἀλλ' ὁ πλοίαρχος τῆς «Μακεδονίας» ἐννοήσας τὸ σχέδιον τῶν τούρκων, διὰ ταχείας κινήσεως πρὸς τ' ἀριστερὰ ἔρριψε τὸ σκάφος πρὸς τὰς ἑλληνικὰς ἀκτὰς καὶ ἀφῆκε τὴν εἴσοδον τοῦ κόλπου ἐλευθέραν. Καὶ ἀπέτυχε μὲν τοιουτοτρόπως διὰ τῆς εὐστροφίας τοῦ ἕλληνος πλοιάρχου Ἰωάννου Γκιόρτζου τὸ σχέδιον τῶν τούρκων. Ἀλλὰ τὸ πλοῖον ἐβυθίσθη, ὁ δὲ πλοίαρχος ἱστάμενος ἐπὶ τῆς γεφύρας ἐπληγώθη καὶ μετ' αὐτοῦ ὁ ἐκ Πατρῶν ἀπόστρατος ἀντισυνταγματάρχης Κλεάνθης Γκολφινόπουλος, ὅστις ἐπέστρεφεν ἐξ Ἄρτης, ἔνθα εἶχε μεταβῇ πρὸς συνάντησιν τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ του,τοῦ γενναίου συνταγματάρχου καὶ μετέπειτα ταξιάρχου τῆς β' ταξιαρχίας τοῦ ἐν Ἠπείρῳ στρατοῦ Λεωνίδου Γκολφινοπούλου. Ἐκ τῶν λοιπῶν ἐπιβατῶν, οἱ μὲν ἐσώθησαν κολυμβῶντες εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀκτάς, οἱ δὲ διεπεραιώθησαν εἰς αὐτὰς διὰ λέμβων. Ὁ δὲ ἀντισυνταγματάρχης Κλεάνθης Γκολφινόπουλος,οὗτινος ἀπεκόπη ὁ ποῦς, ἀπεβίωσεν ἐπὶ τῆς ἀτμοβάριδος «Ἄκτιον», ἐφ' ἧς μετεφέρθη,παρασχὼν ἑαυτὸν πρῶτον θῦμα εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς πατρίδος του, ἀφ'οὗ ἐπὶ ἔτη ὁ ἀγαθὸς ἀνὴρ ὑπηρέτησεν αὐτὴν καὶ τὸν βασιλέα του. Τὸ φρούριον Ἀκτίου ὑπέστη ἀρκετὰς ζημίας ἐκ τῶν ὀβίδων τοῦ ἐχθροῦ, καταστραφέντος καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ τηλεγραφείου. Ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν πυροβολεῖον Κεφάλι τῆς Παναγιᾶς,καὶ τὰ ἐντὸς τοῦ κόλπου πολεμικὰ σκάφη, μὴ ἔχοντα διαταγὰς δὲν ἐπυροβόλησαν, πλὴν τῆς

κανονιοφόρου Γ, ἥτις πυροβοληθεῖσα τετράκις αἰφνιδίως ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ πυροβολείου ἠναγκάσθη ν' ἀπαντήσῃ διὰ πέντε βολῶν, αἵτινες κατέστησαν αὐτὸ ἀνίκανον πρὸς ἐπίθεσιν.

Ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν Α. Σκουζές, ἔχων γνῶσιν τῶν ἀνωτέρω συμβάντων καὶ λαβὼν τὴν διακοίνωσιν τοῦ Ἀσὴμ βέη περὶ τῆς διακοπῆς τῶν σχέσεων, ἔσπευσε ν' ἀπαντήσῃ αὐθωρεὶ εἰς αὐτὴν, διὰ τοῦ ἑξῆς ἐγγράφου, δι' οὗ ἤλεγξε τὴν κακοπιστίαν τῆς Πύλης.

Ἀθῆναι, 6 Ἀπριλίου 1897.

«Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων ἔσχε τὴν τιμὴν νὰ λάβῃ τὴν ὑπὸ σημερινὴν ἡμερομηνίαν διακοίνωσιν, τὴν ὁποίαν ὁ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴς τῆς Τουρκίας ἀπηύθυνεν αὐτῷ, ἵνα τὸν πληροφορήσῃ ὅτι συνεπείᾳ τῶν ἐχθροπραξιῶν, ὧν ἡ Ἑλλὰς ἤρξατο κατὰ τῆς Τουρκίας, αἱ διπλωματικαὶ μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν σχέσεις διακόπτονται.

Ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ τοῦ νὰ βαρύνῃ ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος ἡ εὐθύνη τῆς διακοπῆς τῶν μεταξὺ τῶν δύω χωρῶν διπλωματικῶν σχέσεων ἡ Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις φαίνεται λησμονοῦσα, ὅτι ἡ Ἑλλὰς οὐ μόνον δὲν προέβη εἰς πράξεις ἐχθρότητος κατὰ τῆς Τουρκίας, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας καὶ ὑπέστη τὰς τελευταίας ταύτας ἡμέρας καὶ ἐπὶ πλείστων σημείων τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐπιθέσεις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ.

Συνεπείᾳ τῆς ἐπελθούσης κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς 28 Μαρτίου ῥήξεως ἐπὶ τῆς θέσεως Προφήτου Ἠλία, ἡ Βασιλικὴ Κυβέρνησις διὰ τῆς προφορικῆς αὐτῆς ὑπὸ ἡμερομηνίαν 30 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς διακοινώσεως, ὑπέλαβε καθῆκον ἑαυτῆς νὰ ἐφελκύσῃ τὴν προσοχὴν τῆς Αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως ἐπὶ τῆς στάσεως τῶν Ὀθωμανικῶν στρατευμάτων καὶ ἐξεδήλωσε ταὐτοχρόνως τὴν ἐλπίδα τοῦ νὰ ἴδῃ τὴν Ὑψηλὴν Πύλην λαμβάνουσαν ῥαγδαῖα καὶ ἀποτελεσματικὰ μέτρα, ἀποκλείοντα τὴν ἐπανάληψιν παραπλησίων πράξεων. Καὶ οὐ μόνον δὲν ἠθέλησε νὰ συμμερισθῇ τὸ πνεῦμα τῆς μετριοπαθείας, τὸ ἐνδειχθὲν ὑπὸ τοῦ διαβήματος τούτου ἡ Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις, ἀλλ' ἐφάνη ἀπ' ἐναντίας διατεθειμένη νὰ ἐπισπεύσῃ τὰ πράγματα. Οὕτω προχθὲς ἀκόμη ὁ τουρκικὸς στρατός, ἄνευ οὐδεμιᾶς προκλήσεως ἀπὸ μέρους τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων, ἐζήτησε νὰ καταλάβῃ τὴν ἐπὶ τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς θέσιν τῆς Ἀναλήψεως, ἥτις διὰ κοινοῦ

συμβιβασμοῦ ἐθεωρήθη οὐδετέρα· χάρις εἰς τὴν ἀπαντηθεῖσαν ἀντίστασιν ἡ ἀπόπειρα αὕτη τῆς καταλήψεως ἐδάφους οὐδετέρου ἐματαιώθη.

«Ἡ Βασιλικὴ Κυβέρνησις προσέτι δὲν θὰ ἀποσιωπήσῃ, ὅτι σήμερον ἀκόμη κατὰ τὴν 5ην πρωϊνὴν ὥραν, πρὶν ἢ ἐπισήμως ὑπὸ τῆς Αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως γείνῃ ἡ ἀνακοίνωσις περὶ τῆς διακοπῆς τῶν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν διπλωματικῶν σχέσεων, καὶ ἐνῷ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὴς τοῦ βασιλέως δὲν εἶχε λάβῃ τὴν περὶ τούτου ἀνακοίνωσιν ἢ κατὰ προκεχωρηκυῖαν τῆς νυκτὸς ὥραν, τὰ ὀχυρώματα τῆς Πρεβέζης ἤνοιξαν τὸ πῦρ κατὰ τῶν ἐν τῷ Ἀκτίῳ Ἑλληνικῶν θέσεων καὶ ἐβύθησαν τὸ ἀτμόπλοιον τῆς Πανελληνίου Ἑταιρίας «Μακεδονία», ἐν ᾧ ἐξήρχετο τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου.

«Πρὸ τῶν γεγονότων τούτων, καταδηλούντων ὁπόσον ὀλίγον δύναταί τις νὰ βασίζηται ἐπὶ τῶν ἰσχυρισμῶν τῆς Πύλης, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἤρξατο δῆθεν τῶν κατὰ τῆς Τουρκίας ἐχθροπραξιῶν, ἡ εὐθύνη ἐπὶ τῶν συνεπειῶν, αἵτινες δύνανται νὰ προέλθωσιν, ἐν οὕτῳ κρισίμῳ καταστάσει πραγμάτων, οὐδαμῶς θὰ βαρύνει τὴν Κυβέρνησιν τοῦ Βασιλέως».

Τὴν ἀπάντησιν ταύτην λαβὼν ὁ Τοῦρκος πρεσβευτὴς Ἀσὴμ βέης κατεβίβασε τὸν ἐπὶ τοῦ ἐξώστου τῆς πρεσβείας αὐτοκρατορικὸν Τουγρά, καὶ ἡτοιμάσθη πρὸς ἀναχώρησιν μετὰ τοῦ προσωπικοῦ αὐτῆς καὶ τοῦ ἐν Πειραιεῖ προξενείου. Τὸ αὐτὸ ἔπραττε καὶ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἕλλην πρεσβευτὴς Μαυροκορδάτος, ὅστις ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν τὴν 8 Ἀπριλίου, προπεμφθεὶς μέχρι τῆς ἀποβάθρας Γαλατᾶ ὑπὸ πάντων τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεων καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀκολούθων ἐν μεγάλῃ ἐκδηλώσει συμπαθειῶν, ἐν ᾧ συγκίνησις μεγίστη ἐκράτει καθ' ὅλην τὴν ὀθωμανικὴν πρωτεύουσαν, ἀπὸ τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ἐγνώσθη ἡ διακοπὴ τῶν σχέσεων, μεταξὺ τῶν αὐτόθι Ἑλλήνων, ὑπηκόων καὶ μή. Καὶ δὲν προέβησαν μὲν οὗτοι εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὅσων ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν Σκουζὲς ἔλεγεν ἀπειλῶν πρὸς τὸν ἐν Ἀθήναις ἐπιτετραμμένον τῆς Αὐστρίας πρὸ τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου, διότι αἱ ἑλληνικαὶ κυβερνήσεις οὐδέποτε ἐσκέφθησαν νὰ ὀργανώσωσι καὶ ἐκμεταλλευθῶσι τὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει 300.000 τῶν Ἑλλήνων· ἀλλ' αἱ ἀπειλητικαὶ ἐκεῖναι δηλώσεις ἔδωσαν λαβὴν εἰς τὰς ὀθωμανικὰς ἀρχὰς νὰ καταπιέσωσιν ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους καὶ νὰ ἐκδιώκωσιν ἀθρόως αὐτοὺς ὡς ὑπό-

πτους πρὸ τῆς ταχθείσης προθεσμίας, οὐχὶ μόνον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἄλλων μερῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐσκέφθη ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν προστασίαν τῆς Ἀμερικῆς διὰ τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους, ἥτις εἶχεν ἀναλάβῃ αὐτὴν καὶ κατὰ 1868, ὅτε διεκόπησαν καὶ πάλιν αἱ σχέσεις ἕνεκεν τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος. Ἀλλὰ τῆς Ἀμερικῆς μὴ δεχθείσης κατέφυγεν εἰς τὴν Γαλλίαν, ἥτις ἐπὶ τέλους ἐδέχθη, τοῦ Νελίδωφ ὑποσχεθέντος τὴν ὑποστήρηξίν του εἰς τὸν Καμπών, ὅστις ἐπεκαλέσθη καὶ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτοῦ, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι «αἱ τρεῖς δυνάμεις εἶχον ἰδιαιτέρας πρὸς τὴν Ἑλλάδα ὑποχρεώσεις»(*).

Ἐν ᾧ δὲ τὸ ἑλληνικὸν στέμμα κατεβιβάζετο ἀπὸ τοῦ ἐξώστου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβείας καὶ ὁ Ἀσὴμ βέης ἐπέδιδε πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν ἐν Ἀθήναις τὴν περὶ διακοπῆς τῶν σχέσεων ἀνακοίνωσιν, ἡ Τουρκία καθίστα αὐθημερὸν ἐπισήμως γνωστὴν εἰς τὰς δυνάμεις, διὰ τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπων αὐτῆς, τὴν κήρυξιν τοῦ πολέμου διὰ τοῦ ἑξῆς ἱστορικοῦ ἐγγράφου :

«Τηγεγραφήματα τῆς Α. Ἐξοχότητος τοῦ στρατάρχου Ἐτὲμ πασᾶ, ἀρχηγοῦ τοῦ ἐν Ἐλασσῶνι τουρκικοῦ στρατοῦ ἀναγγέλλουσιν ὅτι κατὰ τὴν νύκτα τῆς Παρασκευῆς πρὸς τὸ Σάββατον, 5)17 Ἀπριλίου, οἱ Ἕλληνες ὑπερβάντες τὴν μεθόριον γραμμὴν μετὰ μεγάλης δυνάμεως τακτικοῦ στρατοῦ ἤρχισαν τὸ πῦρ, ὅτι ἡ μάχη ἐξακολουθεῖ καὶ ὅτι κανονιοβολισμοὶ ρίπτωνται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων.

«Ἐνῷ ἡ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησις δὲν ἔπαυε πᾶσαν καταβάλλουσα προσπάθειαν ὑπὲρ διατηρήσεως τῆς εἰρήνης, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις προέβη εἰς ἐχθροπραξίας ἀποστείλασα στρατὸν εἰς Κρήτην, παρὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ τε κοινοῦ καὶ διεθνοῦς δικαίου καὶ ἐπιχειρήσασα ταὐτοχρόνως πολεμικὰς παρασκευὰς ἐπὶ τῶν συνόρων.

«Πρὸς περιφρούρησιν τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ πάσης προσβολῆς, ἡ Τουρκία ἠναγκάσθη καὶ αὐτὴ νὰ προβῇ εἰς στρατιωτικὰς ἐνεργείας, ἐπαφίνουσα ἅπασαν τὴν εὐθύνην τοῦ πολέμου εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν καὶ πεποιθυῖα εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ Ὑψίστου.

«Συμφώνως λοιπὸν πρὸς ἀπόφασιν ληφθεῖσαν ἐν ὑπουργικῷ συμβου-

(*) Ὡς προστάτιδες. Βλέπε τὰ σχετικὰ ἔγγραφα τῆς Κιτρίνης βίβλου τῆς Γαλλίας.

λίῳ καὶ δι' αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος ἐπικυρωθεῖσαν, τὸ ὑπουργεῖον τῶν στρατιωτικῶν ἔδωκε ῥητὰς διαταγὰς εἰς τὴν Α. Ε. τὸν Ἐτὲμ πασσᾶν, ὅπως ταχέως προβῇ ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατὸς εἰς παντὸς εἴδους ἐπιθετικὰς καὶ ἀμυντικὰς ἐνεργείας, συνῳδὰ τῷ προηγουμένως ὑπὸ τῆς στρατιωτικῆς ἐπιτροπῆς καταστρωθέντι σχεδίῳ, ὅπερ ἐνεκρίθη ἐν ὑπουργικῷ συμβουλίῳ καὶ ἐπεκυρώθη δι' αὐτοκρατορικοῦ Ἰραδέ».

Εἰς τὴν αὐτὴν ἀνακοίνωσιν προέβαινε τὴν ἐπιοῦσαν7 Ἀπριλίου καὶ ὁ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς τῆς Ἑλλάδος Ἀλέξανδρος Σκουζὲς διὰ τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπων τοῦ Βασιλέως, πρὸς οὓς ἀπέστειλε τὸ ἀκόλουθον ἔγγραφον :

«Σᾶς πέμπω τὴν δήλωσιν,ἣν ὁ Πρόεδρος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου διαταγῇ τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως ἐποιήσατο εἰς τὴν Βουλὴν κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 6 Ἀπριλίου καὶ σᾶς παρακαλῶ,ὅπως ἐπισήμως ἀνακοινώσητε αὐτὴν εἰς τὴν κυβέρνησιν,παρ'ᾗ εἴσθε διαπεπιστευμένος».

Ἡ δήλωσις τοῦ πρωθυπουργοῦ Δηληγιάννη ἐγένετο ἐν μέσῳ μεγίστης συγκινήσεως,καθ' ἣν στιγμὴν ἡ διακοπὴ τῶν σχέσεων γνωσθεῖσα συνεκύκα τὰς Ἀθήνας καὶ προὐκάλει τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ τὴν συγκέντρωσιν τοῦ πλήθους ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τῆς βουλῆς. Εἶχε δὲ αὕτη ὡς ἑξῆς. «Μέχρι τῆς 10ης πρωϊνῆς ὥρας τῆς σήμερον διατελοῦμεν ἐν σταδίῳ ἐχθροπραξιῶν,τῶν ὁποίων ἤρξατο τὸ ὅμορον κράτος ἐν πολέμῳ ἀκηρύκτῳ· ἀπὸ τῆς 10ης τῆς πρωίας τῆς σήμερον εἴμεθα ἐν διακοπῇ σχέσεων, ἥτις σημαίνει ταὐτὸ ὡσεὶ εἴμεθα ἐν πολέμῳ. Ὅ,τι δύναται νὰ ἐκπλήξῃ τοὺς ἀγνοοῦντας τὴν ἱστορίαν τοῦ ὁμόρου Κράτους εἶνε ἡ ἔλλειψις τῆς ἀκριβείας περὶ τὴν ἀφήγησιν τῶν γεγονότων, ὅταν μάλιστα τὰ γεγονότα ταῦτα ἐπικαλεῖται, ἵνα δικαιολογήσῃ πρᾶξιν τοσούτῳ μεγάλην, οἷα εἶνε ἡ κήρυξις τοῦ πολέμου.

«Ἡ τουρκικὴ Κυβέρνησις ἀνεκοίνωσεν εἰς ἡμᾶς, ὅτι διακόπτει τὰς σχέσεις πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν κράτος, διότι ἡμεῖς ἠρξάμεθα ἐχθροπραξιῶν. Δὲν ὑποθέτω ὅτι σύνηθες θάρρος ἠδύνατο νὰ δικαιολογήσῃ τοιαύτην ἀκρίβειαν. Ἡμεῖς ἠρξάμεθα ἐχθροπραξιῶν ὅταν ὁ σταθμὸς ὁ τουρκικὸς ἐπετίθετο κατὰ τοῦ σταθμοῦ τοῦ Προφήτου Ἠλία καὶ ἠνάγκαζε τοὺς ἄνδρας τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ νὰ ἀποσοβήσωσι παράνομον καὶ αἰφνιδίαν ἐπίθεσιν; Ἡμεῖς ἠρξάμεθα ἐχθροπραξιῶν, ὅτε τὴν 8ην ἑσπερινὴν ὥραν τῆς Παρασκευῆς οἱ ἄνδρες τοῦ σταθμοῦ τοῦ Τουρκικοῦ ἐν Νεζερῷ ἐπειρῶντο νὰ καταλάβωσι τὴν θέσιν τῆς «Ἀναλή-

ψεως», ἥτις δὲν ἀνήκει εἰς τὴν Τουρκικὴν ἐπικρατείαν; Καὶ ἔπραττον τοῦτο ζητοῦντες νὰ ἀποπλανήσωσι τοὺς ἄνδρας τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ὅστις ἦτο περὶ τὸ Νεζερόν. Ἡμεῖς ἠρξάμεθα ἐχθροπραξιῶν ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἐπειρῶντο, ἵνα ἀνεγείρωσιν ὀχυρώματα ἐπὶ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους παρὰ τὸν σταθμὸν Μπαϊρακτάρη;

«Ἡμεῖς ἠρξάμεθα χειρῶν ἀδίκων καὶ ἐχθροπραξιῶν, ὅταν τὰ φρούρια τῆς Πρεβέζης καὶ τοῦ Σκαφιδακίου ἐπυροβόλουν πλοῖον ἐμπορικὸν Ἑλληνικὸν εὑρισκόμενον ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ κόλπῳ; Ἐπυροβόλουν κατὰ τοῦ φρουρίου Ἀκτίου, κατέστρεφον τὸ Ἑλληνικὸν τηλεγραφεῖον καὶ ἔστρεφον τὰ τηλεβόλα τῶν κατὰ τῆς κανονιοφόρου ὑπὸ στοιχεῖον Γ, τῆς διοικουμένης ὑπὸ τοῦ ὑποπλοιάρχου Ζώτου;

«Καὶ κατὰ τὴν 5 ½ πρωϊνὴν ὥραν, ὅτε ἤρξατο ὁ κανονιοβολισμὸς Πρεβέζης ἐκ τοῦ πυροβολείου Σκαφιδακίου, δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐπιδοθῇ εἰς τὴν Ἑλλην. Κυβέρνησιν ἡ διακοίνωσις τοῦ ἐν Ἀθήναις πρέσβεως τῆς Τουρκίας περὶ τῆς διακοπῆς τῶν σχέσεων. Ἐπεδόθη μόλις τὴν 10ην πρωϊνὴν ὥραν. Βεβαίως ὁ πόλεμος δὲν εἶνε σκοπὸς οὐδενὸς κράτους. Ἐὰν εἰς χρόνους ἀρχαίους παρουσιάζονται φυλαὶ ἢ πληθυσμοὶ κατακτητικοί, οἵτινες σκοπὸν εἶχον τὸν πόλεμον, εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ πόλεμος δὲν ἀποτελεῖ σκοπόν, ἀλλ' ἀποτελεῖ μέσον πρὸς ἐπιτυχίαν σκοποῦ.

«Τὸ Ἑλληνικὸν κράτος εἶχε σκοπόν, σκοπὸν εὐγενῆ, σκοπὸν ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τῶν καθηκόντων πρὸς τὸν πολιτισμόν, σκοπὸν ἐμβαλλόμενον ὑπὸ τοῦ αἰσθήματος, ὅπερ πρέπει νὰ ἔχῃ ἕκαστος λαὸς πρὸς τοὺς ὁμοθρήσκους καὶ ὁμοφύλους αὐτοῦ. Τὸν σκοπὸν τοῦτον προσεπάθει νὰ ἀναπληρώσῃ διὰ μέσων εἰρήνης. Παρεσκευάζετο πρὸς πόλεμον, ἀλλὰ παρεσκευάζετο διὰ νὰ προβῇ εἰς τὸν πόλεμον, ὅταν ἐξηντλεῖτο πᾶσα ἐλπὶς περὶ τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ σκοποῦ του διὰ τῶν μέσων τῆς εἰρήνης, ἀλλὰ ἀφ' οὗ τὸν πόλεμον μᾶς προκηρύττει τὸ ὅμορον κράτος καθῆκον ἔχομεν νὰ τὸν δεχθῶμεν καὶ τὸν ἐδέχθημεν».

Παταγώδη χειροκροτήματα ἐκάλυψαν τοὺς λόγους τούτους τοῦ πρωθυπουργοῦ ἔκ τε τῆς αἰθούσης καὶ πάντων τῶν θεωρείων, ἐν τῷ μέσῳ δὲ τοῦ ἐγερθέντος ἐνθουσιασμοῦ ἐξηκολούθησε. «Καὶ ἐλπίζω ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς λαός, ὅπου τῆς γῆς καὶ ἂν εἶνε, καὶ ἐν τῷ ἐλευθέρῳ βασιλείῳ καὶ ἐν χώραις ἐκτὸς αὐτοῦ κειμέναις, ἐλπίζω ὅτι θέλει αἰσθανθῇ εἰς τὰ στέρνα του τὸ πῦρ τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα καὶ θέλει ἐνθυμηθῇ ὅτι, ἐὰν αὐτὴ δὲν δύναται νὰ ἀξιώσῃ ὅτι ἐδημιούργησε μέχρι

τοῦδε ἡ ἱστορία μεγάλου λαοῦ, ὅτι ὅμως δὲν ἐλησμόνησε ὅτι εἶνε ἀπόγονος μεγάλου λαοῦ, ὅστις ἐδίδαξε τὴν δύσιν καὶ τὴν ἀνατολὴν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν δικαιοσύνην. (Εὖγε εὖγε). Ἑπομένως δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι οἱ ἄνδρες, οἵτινες συνεκεντρώθησαν ὑπὸ τὴν κυανόλευκον εἰς τὰ ὅρια πρὸς βορρᾶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, θὰ ἐκπληρώσωσι τὸ καθῆκόν των ὡς πολῖται Ἕλληνες καὶ θέλουσι πάντες προτιμήσει τὸν θάνατον, οὐδέποτε δὲ ἀνεχθῆ τὴν ἀτίμωσιν τῆς ἱερᾶς ταύτης γῆς».

Εἰς τὴν δήλωσιν ταύτην τοῦ πρωθυπουργοῦ, ἀπήντα ἐν μεγίστῃ συγκινήσει ὁ βουλευτὴς Ἀττικῆς Δ. Ράλλης ὡς ἀρχηγὸς τῆς μείζονος ἀντιπολιτεύσεως.

«Ὀρθῶς, κύριοι ὁ κ. Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως, ἐκπροσωπῶν τὴν ἐπίσημον Ἑλλάδα ἠθέλησε νὰ ἐπιφυλάξῃ ὑπὲρ τῆς Πολιτείας καὶ ὑπὲρ τοῦ Κράτους τὰ ὠφελήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐπιφυλάσσονται εἰς ἐκεῖνον ἐκ τῶν ἐμπολέμων, ὅστις δὲν ἤρξατο χειρῶν ἀδίκων, ἤθελε δὲ νὰ τηρήσῃ θέσιν ἀμυντικὴν μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς. Ἡμεῖς ὅμως οὐδόλως δεσμευόμενοι ἐξ ἰδιότητος ἐπισήμου, ὀφείλομεν νὰ κηρύξωμεν ἐντεῦθεν ὅτι εὐλογημένη ἡ ὥρα, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Τοῦρκοι προεκάλεσαν ἡμᾶς, κηρύξαντες τὸν ἀκήρυκτον αὐτὸν πόλεμον. Δὲν θὰ ἦναι οὗτος πόλεμος μεταξὺ δύο Πολιτειῶν, μεταξὺ δύο Κρατῶν, εἶνε πόλεμος τοῦ γένους περὶ ὑπάρξεως, καὶ εἰς τοιοῦτον πόλεμον ὀφείλει ν' ἀποδυθῆ ὁ Ἑλληνικὸς Λαός. Πᾶς ὅστις ἔχει τὴν δύναμιν, ὅπως φέρῃ ὅπλον, καὶ πᾶς ὅστις κέκτηται ὅπλον, καλεῖται ὅπως σπεύσῃ εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ στρατοῦ ἡμῶν, τῶν τέκνων καὶ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν, καὶ ἢ νὰ νικήσῃ μετ' αὐτοῦ ἢ νὰ ἀποθάνῃ μετ' αὐτοῦ. Ὁ ἑλληνισμὸς ἔχει νὰ ἐκδικήσῃ τὴν ὕβριν τεσσάρων καὶ πλέον αἰώνων, καὶ ἀποδυόμενος σήμερον εἰς τὸν ὑπὲρ τῶν ὅλων ἀγῶνα, οὗ κατήρξατο τὸ τουρκικὸν πυροβόλον τῆς Ἀναλήψεως, ἢ τὸ τουρκικὸν πυροβόλον τοῦ Σκαφιδακίου, ἐννοεῖ τὴν ὕβριν ταύτην νὰ ἐκδικήσῃ, καὶ ἢ θὰ νικήσῃ ἢ δ' ἄλλως ἂς ἐξοντωθῆ».

Τὰς δηλώσεις τοῦ Ράλλη ἐπηκολούθησαν ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα καὶ ἄλλων τινῶν ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἡ δὲ συμπολίτευσις μὴ ἐξαιρουμένου οὐδὲ τοῦ πρωθυπουργοῦ ἐχειροκρότει αὐτάς. Οὕτω δὲ ὁλόκληρον τὸ ἔθνος ἀπεδέχετο τὸν πόλεμον, τὸν ὁποῖον ἐπόθει ἀνεξαρτήτως πάσης ἐκβάσεως αὐτοῦ, ὡς ἀγαθὸν κρεῖττον τῆς γαγγραινώδους εἰρήνης, εἰς ἣν διετέλει ἐπὶ ἑβδομηκονταετίαν, καὶ ἡ καρδία αὐτοῦ ἐφαίνετο πάλλουσα τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὑπὸ μιᾶς καὶ

μόνης ἐπιθυμίας. Ἐν ᾧ δὲ ταῦτα συνέβαινον ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ βουλευτηρίου ὁ κόσμος ἐξεχύνετο εἰς τὰς ὁδούς, αἱ ὁποῖαι ὡμοίαζον πρὸς χειμάρρους, καὶ ἀπ' αὐτῶν ἔσπευδε πρὸς τὰ κέντρα διαπυνθανόμενος τὰ ἐν τοῖς συνόροις συμβαίνοντα. Αἱ διαδόσεις διεδέχοντο ἀλλήλας μετ' ἠλεκτρικῆς ταχύτητος καὶ ἐξῆπτον τὴν περιέργειαν, ὁ δὲ ἐνθουσιασμὸς ἔπνιγε τὰ στήθη πάντων καὶ καθίστα τὰ πάντα πιστευτά. Καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῆς συνωστίσεως καὶ τῶν συγκεντρώσεων, τοῦ θορύβου καὶ τῶν ζητωκραυγῶν, ἤχουν αἱ σάλπιγγες τῶν κατερχομένων εἰς Πειραιᾶ σωμάτων, ὅπως ἀπέλθωσιν εἰς τὰ σύνορα, τοῦ τετάρτου τάγματος, τοῦ πρώτου τάγματος ὑπὸ τὸν Μαυρομάτην καὶ τῆς Φιλελληνικῆς φάλαγγος. Οἱ ἐξῶσται ἦσαν πλήρεις, αἱ ὁδοὶ ἀδιάβατοι, αἱ ζητωκραυγαὶ ἀδιάκοποι καὶ τὰ ἄνθη βροχηδὸν ἔρραινον τοὺς παρερχομένους ὁπλίτας. Καὶ ἐξεδηλοῦτο διὰ μίαν φορὰν ἔτι τὸ φιλελεύθερον καὶ εὐγενὲς πνεῦμα μεγάλου ἐν τῇ σμικρότητί του λαοῦ, ὅστις ἐξέβαλλεν ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ του καὶ παρὰ τὰ σφάλματά του κραυγὴν πολεμικήν, θυσιάζων ἑαυτὸν εἰς τὸ αἴσθημα καὶ τὴν ἰδέαν, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ εὐγενεστέρα μοίρα τοῦ κλασικοῦ πνεύματος τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Καὶ ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου ἐτελεύτα ἐν Ἀθήναις μὲ τὴν πολεμικὴν δέησιν, ἥτις κατὰ διαταγὴν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐψάλλετο εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τὸν Νυμφίον τὸν ἐρχόμενον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πολέμου, κατὰ τῶν βαρβάρων καὶ ἀπίστων Ἀγαρηνῶν, κατὰ τῶν τυράννων καὶ τῶν ἀλλοφύλων καὶ ὑπὲρ τῶν μαχομένων ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος. Φεῦ! τὴν φορὰν ταύτην ἡ Ὀρθόδοξος ἐκκλησία δὲν ἐπέπρωτο νὰ ψάλῃ «τῇ Ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ τὰ νικητήρια!»

Τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἐκαλεῖτο ὑπὸ τὰ ὅπλα ἐντὸς πέντε ἡμερῶν, ἐν ᾧ ἔδει νὰ κληθῇ ἐντὸς 24 μόνον ὡρῶν, μία εἰσέτι ἡλικία ἐφέδρων, τῶν γεννηθέντων κατὰ τὸ ἔτος 1865 καὶ ὑπηρετησάντων κατὰ τὸ 1886, πλὴν τῶν ἀπαλλαγέντων, ἐδημοσιεύετο τὸ διάταγμα περὶ δικαιοστασίου καὶ ἐτίθετο εἰς ἐνέργειαν ἡ πολιτοφυλακή. Συγχρόνως δὲ ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν ἔπεμπε τηλεγραφικῶς πρὸς τοὺς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ Ἕλληνας πρεσβευτὰς διακοίνωσιν περὶ τῆς στάσεως, ἣν θὰ ἐτήρουν ἀπέναντι τῶν οὐδετέρων δυνάμεων, διαρκοῦντος τοῦ πολέμου, οἱ διοικοῦντες τὰς κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος (*).

(*) Ἡ διακοίνωσις αὕτη εἶχεν ὡς ἀκολούθως : «Τῆς Ἑλλάδος προσχωρ[ούσης]

Τὸ σχέδιον τῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ τὴν Θεσσαλίαν συνετάχθη μόλις τὴν 28 Μαρτίου, τουτέστι ἓξ ἡμέρας πρὸ τοῦ πολέμου, ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἕτοιμον τὸ ἰδικόν των ἀπὸ τοῦ 1886. Εἶχε δὲ ὡς ἑξῆς τὸ σχέδιον τοῦτο. Αὐστηρὰ ἄμυνα ἐφ' ὅλης τῆς γραμμῆς, ἀλλὰ καὶ συγκέντρωσις μεγάλου ἀριθμοῦ στρατευμάτων ἐπὶ τῶν ἐνδεχομένων σημείων τῆς ἐχθρικῆς προσβολῆς. Πρὸς τοῦτο αἱ δύο κατὰ τὴν Θεσσαλίαν μεραρχίαι στρατοῦ ἐλάμβανον τὰς ἑξῆς θέσεις. Ἡ πρώτη γραμμὴ τῆς μεραρχίας τοῦ ὑποστρατήγου Μακρῆ ἐλάμβανε τὴν ἀπὸ Μελούνας μέχρι Μπογαζίου τοῦ Τυρνάβου μεθόριον. Δευτέρα γραμμὴ αὐτῆς ὡρίζετο ἡ Λάρισσα. Τῆς δευτέρας μεραρχίας τοῦ συνταγματάρχου Μαυρομιχάλη πρώτη γραμμὴ ὡρίζετο τὸ ἀπὸ Ρεβενίου μέχρι Ζάρκου διάστημα καὶ δευτέρα γραμμὴ τὸ Ἀλίφακα, ὅπου θὰ ἦτο ἡ ἕδρα τοῦ μεράρχου. Ὁ δὲ ἀρχηγὸς μετὰ τοῦ ἐπιτελείου θὰ ἐστρατοπεδεύετο εἰς τὸ μέσον τῆς γραμμῆς τῆς ἑνούσης τὸ χωρίον Ἀλίφακα μὲ τὴν Λάρισσαν, ἤτοι εἰς τὸ χωρίον Τουρσουλάρ. Τὸ σχέ-

σάσης ἀπὸ τῆς 8)20 Ἰουνίου 1856 εἰς τὴν δήλωσιν τοῦ Συνεδρίου τῶν Παρισίων τοῦ συγκροτηθέντος τὴν 15 Ἀπριλίου 1856, εὐαρεστήθητε δι' ἐπισήμου ἀνακοινώσεως νὰ φέρητε εἰς γνῶσιν τῆς Κυβερνήσεως, παρ' ᾗ τυγχάνετε διαπεπιστευμένος, ὅτι ἡ Β. Κυβέρνησις τῇ διαταγῇ τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως ἔδωκε διαταγάς, ἵνα ἐν τῇ διαρκείᾳ τοῦ μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας πολέμου, οἱ διοικοῦντες τὰς κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν δυνάμεις τηρῶσιν ἀπέναντι τῶν οὐδετέρων Δυνάμεων τοὺς κανόνας τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου καὶ ἵνα συμμορφῶνται ἰδίως πρὸς τὰς ἐν τῇ Δηλώσει ταύτῃ τεθειμένας ἀρχάς.

Ἤτοι :

α') Ἡ καταδρομὴ (La course) καταργεῖται.

β') Ἡ οὐδετέρα σημαία καλύπτει τὸ ἐχθρικὸν ἐμπόρευμα ἐξαιρέσει τοῦ διὰ τὸν πόλεμον λαθρεμπορεύματος.

γ') Τὸ οὐδέτερον ἐμπόρευμα, ἐξαιρέσει τοῦ διὰ τὸν πόλεμον λαθρεμπορεύματος, δὲν κατάσχεται ὑπὸ ἐχθρικὴν σημαίαν.

δ') Ὁ ἀποκλεισμὸς διὰ νὰ εἶνε ὑποχρεωτικὸς δέον νὰ εἶνε πραγματικός, τουτέστι νὰ ὑποστηρίζηται δι' ἐπαρκοῦς δυνάμεως, ὅστις πράγματι παρακωλύει τὴν προσέγγισιν τῶν παραλίων τοῦ ἐχθροῦ.

Εὐαρεστήθητε προσέτι νὰ προσθέσητε, ὅτι ἡ Β. Κυβέρνησις πέποιθεν ὅτι ἐν πνεύματι δικαίας ἀμοιβαιότητος ἡ Κυβέρνησις παρ' ᾗ τυγχάνετε διαπεπιστευμένος θὰ διατάξῃ μέτρα, ὅπως αἱ ἀρχαί της καὶ οἱ ὑπήκοοί της τηρῶσιν ἀκριβῶς καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου τούτου τὰ καθήκοντα αὐστηρᾶς οὐδετερότητος».

δίον τοῦτο τῆς στρατοπεδεύσεως εἶχε τὸν ἑξῆς λόγον. Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἐνήργει μόνον ψευδεῖς ἐπιθέσεις πρὸς τὴν πρώτην γραμμὴν τῆς δευτέρας μεραρχίας, ἵνα ἐπιχειρήσῃ τὴν προσβολὴν αὐτοῦ πρὸς ἀνατολὰς κατὰ τῆς πρώτης μεραρχίας, ἡ ἐν Ἀλίφακα ἑδρεύουσα ταξιαρχία Ἀντωνιάδου μετὰ τοῦ μεράρχου Μαυρομιχάλη θὰ κατήρχετο πρὸς τὴν Λάρισσαν, ἡ δὲ αὐτόθι ἑδρεύουσα ταξιαρχία Δημοπούλου θὰ ἔβαινε πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς πρώτης γραμμῆς τῆς μεραρχίας ταύτης. Ἐὰν τοὐναντίον ἡ ἐπίθεσις ἐγίνετο ἀπὸ Ῥεβενίου καὶ Ζάρκου, ἡ ταξιαρχία Δημοπούλου θὰ μετεστάθμευεν ἐκ Λαρίσσης εἰς Ἀλίφακα, ἵνα ἐνισχυθῇ τὸ παρὰ τοῦ ἐχθροῦ προσβαλλόμενον μέτωπον. Ἀλλ' ἡ ἔκρηξις τοῦ πολέμου προκατέλαβε τὰς σκέψεις τοῦ ἐν Λαρίσσῃ ἐπιτελείου καὶ τὸ σχέδιον ἐφηρμόσθη κατὰ τὸ ἥμισυ. Συμφώνως δὲ πρὸς αὐτὸ ἤρξατο ἀπὸ τῆς 28 Μαρτίου ἡ τοποθέτησις τῶν στρατευμάτων, τὰ ὁποῖα μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης εὑρίσκοντο ἐν διασπορᾷ. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦτο τὸ κακὸν τῆς διασπορᾶς δὲν ἐθεραπεύθη, εἰμὴ κατὰ τὸ ἥμισυ. Συνεπείᾳ τῆς τοποθετήσεως ταύτης ἡ ταξιαρχία Μαστραπᾶ κατέλαβε πᾶσαν τὴν ἀπὸ τοῦ Μπογαζίου Τυρνάβου μέχρι Μελούνας γραμμήν. Ἡ γραμμὴ αὕτη ἦτο μεγίστης σπουδαιότητος, ἕνεκα τῆς κατ' αὐτὴν συγκεντρώσεως μεγάλου ἀριθμοῦ τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ τῶν ἐκδηλωθεισῶν προθέσεων τοῦ ἐχθροῦ. Διὸ εἰς αὐτὴν ἔδει ἐξ ἀρχῆς νὰ καταβληθῇ μεγάλη προσοχή. Εἶχε δὲ ἡ γραμμὴ αὕτη τὰ ἑξῆς κύρια σημεῖα: τὸ Παπαλείβαδον, τὸν προφήτην Ἡλίαν, τὸ ὀροπέδιον τοῦ Γκριτζόβαλι, τὴν Μελούναν καὶ τὸν Μενεξέν. Ὁ Μενεξὲς κατείχετο ἤδη ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Ἦν δὲ ὁ Μενεξὲς βράχος ἀπότομος καὶ κωνικός, ἐν εἴδει μετεώρου, εἰς ὕψος 2,846 ποδῶν, πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου ἔφερεν ἀπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ ὁδὸς ἀνωφερὴς λίαν μετὰ τέταρτον ὥρας, ἐν ᾧ πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ὁ βράχος ἦν καθ' ὁλοκληρίαν ἄβατος. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ οἱ Τοῦρκοι εἶχον στήσει ἰσχυρὰ πυροβολεῖα, τὰ ὁποῖα ἐδέσποζον τῆς Μελούνας καὶ ὅλων τῶν ἐγγὺς χαμηλοτέρων ὑψωμάτων τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς μέχρι Τυρνάβου. Ἐκεῖθεν τοῦ Μενεξὲ πρὸς ἀνατολὰς ὑπῆρχον οἱ ἑλληνικοὶ σταθμοὶ Μπατσιός, Ῥαχάβρυσι καὶ Ταφὶλ Βρύσι εἰς ὕψος 1,118 μέτρων. Ἀπὸ τοῦ τελευταίου, ὅστις ἦν ὁ ἀπώτερος πρὸς τὸν Μενεξὲν σταθμός, ὁδὸς βαίνουσα ἐν ἀρχῇ δι' ὁμαλῆς κατωφερείας ἐπὶ γαιώδους ἐδάφους, κατόπιν δὲ δι' ὁμαλῆς ἀνωφερείας φέρει μετὰ 20′ τῆς ὥρας εἰς τὴν Ῥαχόβρυσιν καὶ ἀπὸ ταύτης μετὰ $^1/_4$ ὥρας

πρὸς τὸν 23 σταθμὸν Μπατσιός, κείμενον μικρὸν ἔσω τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς καὶ ἐπὶ λόφου εἰς ὕψος 914 μέτρων.

'Απὸ τῶν τριῶν τούτων σημείων μόνον καὶ δὴ ἀπὸ τῆς Ραχοβρύσεως καὶ Ταφὶλ Βρύσι ἠδύναντο νὰ ἐνεργήσωσι κατὰ τοῦ Μενεξὲ τὰ ἑλληνικὰ πυροβόλα.'Εντεῦθεν δὲ τοῦΜενεξὲ πρὸς ἀνατολὰς καὶ μεσημβρίαν εὑρίσκεται ἡ Μελούνα εἰς ὕψος 518 μέτρων ἐπὶ τῆς κυρίας συγκοινωνίας Τυρνάβου καὶ 'Ελασσῶνος, θέσις ἐπικαιρωτάτη,διὰ τοῦ αὐχένος τῆς ὁποίας φέρει ὁδὸς ἡμιονικὴ ἀπὸ 'Ελασσῶνος διὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ χωρίου Τσαρίτσανη εἰς Τύρναβον καὶ Λάρισσαν. 'Απὸ τῆς κορυφῆς δὲ ταύτης μέχρι Ματίου εἶχε κατασκευασθῇ κατὰ τὸ 1885 ὁδὸς ἁμαξιτή, ἥτις ἐπεσκευάσθη κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου, ὅπως μέχρις αὐτῆς ἀναβιβασθῶσι τηλεβόλα. Τὸ σχέδιον ἐγκατελείφθη βραδύτερον, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι, ὡς θὰ ἴδομεν, εὑρόντες τὴν ὁδὸν ταύτην κατεβίβασαν εὐχερῶς πεδινὰ τηλεβόλα μέχρι Ματίου. 'Επὶ τῶν μεσημβρινῶν κλιτύων τῆς διὰ τῆς Μελούνας διαβάσεως κεῖται τὸ χωρίον Λυγαριά, ἀπέχον ὥραν τοῦ σταθμοῦ Μελούνας,καὶ μεσημβρινοανατολικῶς αὐτοῦ εὑρίσκεται τὸ χωρίον Καρατσόλ. Εἰς ἀπόστασιν 500 μέτρων ἀπὸ τῆς Μελούνας ὑψοῦται γήλοφος καλούμενος Ἄνω Μελούνα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχεν ἕτερος σταθμὸς ἑλληνικός, ἀπὸ τῆς Μελούνας δὲ ὁδὸς βαίνουσα πρὸς νότον ἐπὶ βραχώδους ἐδάφους φέρει εἰς τὸν 25 ἑλληνικὸν σταθμὸν τῆς Χασὰν Μελούνας εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας καὶ εἰς ὕψος 547 μέτρων. 'Υψηλότερον τέλος τοῦ σταθμοῦ τούτου εἰς ἀπόστασιν ἡμισειας ὥρας καὶ εἰς ὕψος 579 μέτρων ὑπάρχει ὁ 26 ἑλληνικὸς σταθμὸς Μπούρνα Τρύπα. Εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς τετάρτου ἀπὸ τοῦ σταθμοῦ τούτου ἄρχεται τὸ ὀροπέδιον Γκριτσόβαλι, χιλίων μέτρων μήκους καὶ πλάτους 500, εἰς τὸ ἀρκτικὸν ἄκρον τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ ὁμώνυμον χωρίον, πρὸς τὸ ὁποῖον φέρει ὁδὸς ἐκ Τυρνάβου, ἥτις διακλαδουμένη μεθ' ἡμίσειαν ὥραν κατὰ τὴν διάβασιν εἰς Κριτῆρι πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ βαίνουσα ὑπὸ τὰς ὑπωρείας τῶν ἀριστερόθεν βραχωδῶν καὶ ἀδένδρων βουνῶν, ἐγκαταλείπει δεξιόθεν τὴν ἁμαξιτὴν πρὸς Μάτι. 'Αμέσως μετὰ τὸ ὀροπέδιον Γκριτσόβαλι αἴρεται εἰς ὕψος 818 μέτρων τὸ βουνὸν τοῦ Προφήτου 'Ηλία, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου, βλέποντος πρὸς τὴν ὀθωμανικὴν Σκούμπαν, πρὸς ἣν φέρει κατωφερὴς ὁδός, ὑπάρχει ὁ ὁμώνυμος ἑλληνικὸς σταθμὸς καὶ ἐπὶ τῶν μεσημβρινῶν κλιτύων αὐτοῦ ἡ θέσις Μπέη Λάκκα, ἐφ' ἧς ὁ 27 σταθμός. Εἰς ἀπόστασιν 500 μέτρων ἀπὸ τοῦ τελευταίου

τούτου ὑψοῦται τὸ ὀχυρὸν Παπαλείβαδον, βουνὸν ὕψους 877 μέτρων, τὸ ὁποῖον δεσπόζει πάσης τῆς μέχρι Σκούμπας πεδιάδος τῆς Ἐλασσῶνος. Ἐκεῖθεν ἡ ὁροθετικὴ γραμμὴ βαίνει διὰ τῶν θέσεων Δρεπάνι, Ἀρπάκι, Λοσφάκη, Προφήτης Ἠλίας τοῦ Τυρνάβου καὶ Τρυπημένη πρὸς τὸ Μπουγάζι τοῦ Τυρνάβου,στενόν, τὸ ὁποῖον φέρει ἀπὸ τοῦ Δαμασίου πεδίου εἰς Τύρναβον καὶ ἀποτελεῖ μίαν τῶν κυριωτέρων ἀπὸ τῆς Μακεδονίας εἰς τὴν Θεσσαλίαν διόδων.

Ἐκ τῶν θέσεων τούτων, αἱ ὁποῖαι ἀνωτέρω περιεγράφησαν κατά τε τὴν διάπλασιν τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν, ἡ μὲν θέσις Μπούρνα Τρύπα εἶχε μεγίστην σπουδαιότητα ὑπὸ τακτικὴν ἔποψιν, διότι ἐξησφάλιζε τὰ νῶτα τοῦ Προφήτου Ἠλία, Μπέη Λάκκας καὶ Παπαλειβάδου, αὗται δὲ πάλιν ἐπροστάτευον τὴν δίοδον τῆς Μελούνας, διὰ τοῦ αὐχένος τῆς ὁποίας ἠδύνατο ὁ ἐχθρὸς νὰ ὁδεύσῃ πρὸς τὸν Τύρναβον καὶ τὴν Λάρισσαν. Τὴν σπουδαιότητα τῆς γραμμῆς ταύτης ἀντιληφθεὶς ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς, ὅστις ἀπετέλει τὴν πρώτην γραμμὴν τῆς πρώτης Μεραρχίας, ἔγραφε τῇ 23 Μαρτίου ἐκ Τυρνάβου πρὸς τὸν διάδοχον. «Ἐκ τῆς μελέτης ἣν ἐπιτοπίως ἐνήργησα, ὡς πρὸς τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν ἐπιρροὴν τῆς εἰρημένης ὁροθετικῆς γραμμῆς ἐν σχέσει κυρίως πρὸς τὴν τοποθέτησιν καὶ συγκέντρωσιν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, οὗτινος ἐντεῦθεν κατάδηλοι ἀποβαίνουσιν αἱ προθέσεις, προέκυψε τὸ ἀναμφισβήτητον δι' ἐμὲ πόρισμα, ὅτι ἥ τε δρᾶσις καὶ λυσιτελὴς ἔκβασις αὐτῆς τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἡμετέρων προσπαθειῶν στηριχθήσονται κυρίως εἰς τὴν ἀξιοσημείωτον σπουδαιότητα τῶν θέσεων Παπαλειβάδου, Προφήτου Ἠλιοῦ, Γκριτσόβαλι καὶ Μενεξέ. Καὶ ἐὰν ὁ Τουρκικὸς στρατός, ὁ κατέχων ἐξ ὁλοκλήρου ἤδη τὸν Μενεξέ, ἀπωθήσῃ ἡμᾶς ἐκ Παπαλειβάδου καὶ Προφήτου Ἠλιοῦ, θὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ πλευρά του, ἵνα ἐπιχειρήσῃ ἀκώλυτον πλέον εἰσβολὴν εἰς τὸ ἡμέτερον ἔδαφος διὰ τοῦ αὐχένος Μελούνας, καὶ ἀφ' ἑνὸς ὁδεύσῃ πρὸς Τύρναβον καὶ Λάρισσαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς Δερελῆ καὶ πέραν ἵν' ἀποκόψῃ πᾶσαν ὑποχώρησιν τῶν ἀπὸ Πατσιοῦ μέχρι Τριῶν Πλατάνων τοποθετημένων τανῦν ἡμετέρων δυνάμεων.

«Ἐνῷ ἐξ ἐναντίου, ἐὰν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς γείνῃ κύριος τῶν τριῶν αὐτῶν τοποθεσιῶν, ἐξασφάλιζει εἰς ἑαυτὸν ἀδιάσειστον καὶ τὰ μέγιστα πλεονεκτικὴν ἄμυναν, κυριαρχεῖ τοῦ Δαμασίου πεδίου,ἐξουδετεροῖ τὸ ἀποτελεσματικὸν τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐν ᾗ περιπτώσει

οἱ Τοῦρκοι ἤθελον ἀποτολμήσῃ προέλασιν διὰ τοῦ Δαμασίου πεδίου ἢ καὶ πέραν, θὰ διέτρεχον τὸν κίνδυνον ν' ἀποκοπῶσιν ἐκ τῆς βάσεως τῶν ἐπιχειρήσεών των, διότι θὰ ἐξέθετον τὸ πλευρὸν καὶ τὰ νῶτα αὐτῶν εἰς τὰς ἀποτελεσματικὰς ἡμῶν ἐντεῦθεν ἐπιθέσεις· ἡ τοιαύτη δὲ ἡμῶν ἐπικράτησις ἐπὶ τῶν εἰρημένων θέσεων, ἤθελεν ἐπὶ πλέον διευκολύνῃ τὴν ἀποτελεσματικὴν ὅσον καὶ λυσιτελῆ προέλασιν πρὸς τὴν ὅμορον ἐπικράτειαν.

«Ἐπομένως ἐπιβάλλεται ἡμῖν διὰ παντὸς μέσου ὁ ἀγὼν τῆς ἐπικρατήσεως ἢ τῆς κυριαρχίας μας ἐπὶ τῶν ἐνδειχθεισῶν τοποθεσιῶν, καὶ ἐπιδοκιμαζομένης τῆς γνώμης μου, παρακαλῶ τὴν Ὑμ. Ὑψηλότητα, ὅπως εὐαρεστηθῇ καὶ διατάξῃ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ πρὸς τὰ μέρη ταῦτα στρατοῦ μας δι' ἑνὸς ἔτι πλήρους Συντάγματος πεζικοῦ, διὰ μιᾶς ἔτι πεδινῆς πυροβολαρχίας καὶ διὰ δύο ὀρειβατικῶν».

Τὰς αὐτὰς ἐνισχύσεις ὑπέδειξεν ὅτι ἔπρεπε νὰ λάβωσιν αἱ θέσεις αὗται καὶ ὁ κατὰ διαταγὴν τοῦ Διαδόχου ἐπιθεωρήσας τὴν ἀπὸ Μελούνας μέχρι Τυρνάβου γραμμὴν ταγματάρχης τοῦ Μηχανικοῦ καὶ βουλευτὴς Πατρῶν Γ. Παπαδιαμαντόπουλος, ὅστις μετὰ τοῦ ταγματάρχου τοῦ αὐτοῦ σώματος Δροσινοῦ, ἀνήκοντες εἰς τὸ ἐπιτελεῖον, ἐξέφερον ἀείποτε τὰς ὀρθοτέρας κρίσεις καὶ γνώμας. Ἀλλ' αἱ ἐνισχύσεις αὗται δὲν ἐστάλησαν τότε, διότι τὴν 28 Μαρτίου καταρτισθέντος τοῦ σχεδίου τῆς ἀμύνης, τὴν 29 διὰ διαταγῆς τοῦ ἀρχηγείου διετάχθησαν μετασταθμεύσεις τῶν διαφόρων σωμάτων, ἵνα συγκεντρωθῶσι τὰ στρατεύματα κατὰ μονάδας, ὅπερ μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης δὲν εἶχε γείνῃ, καθ' ὅσον ὁ διάδοχος ἀφιχθεὶς εἰς Θεσσαλίαν εὗρε τὰ στρατεύματα ἐν μεγάλῃ διασπορᾷ. Καὶ ἦν μὲν τοῦτο ἄριστον ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς τακτικῆς, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ εἶχε γείνῃ πρὸ πολλοῦ, διότι αἱ ἐχθροπραξίαι ἐκραγεῖσαι, εὗρον τὰ μετακινηθέντα σώματα πρὸ ἀγνώστου ἐδάφους, τὸ ὁποῖον δὲν εἶχον καιρὸν νὰ σπουδάσωσιν. Ἄλλως τε τοιαύτη ἦτο ἡ διασπορὰ καὶ ἡ ἐκ τούτου ἀνάμιξ καὶ τόσον ταχέως ἐπῆλθον αἱ πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις, ὥστε αἱ προθέσεις τοῦ ἐπιτελείου, μεθ' ὅλην τὴν διαταχθεῖσαν μετακίνησιν, ἐλάχιστα ἐπραγματοποιήθησαν. Ἐν τούτοις τὴν πρωΐαν τῆς 5 Ἀπριλίου, ἤτοι τὴν ἐπιοῦσαν τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ τὴν παραμονὴν τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου, κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἀρχηγείου ἐστάλη ἐκ Λα-

ρίσσης πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ὑπὸ τὸν ταξίαρχον Μαστραπᾶν στρατοῦ μία ὀρειβατικὴ πυροβολαρχία ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ζούκην.

Ἡ ταξιαρχία Μαστραπᾶ, ἡ ὁποία, ὡς ἐρρέθη, ἀπετέλει τὴν πρώτην γραμμὴν τῆς μεραρχίας Μακρῆ, κατεῖχε τὴν περιφέρειαν τοῦ β' τομέως τῆς ἐπὶ τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς παρατάξεως, ἔχοντος ἔκτασιν ἀπὸ Γοδομὰν μέχρι Μπουγαζίου Τυρνάβου.Ἦν δὲ κατατετμημένη καὶ εἶχε τὴν ἑξῆς διάταξιν : α') τὸ 4 εὐζωνικὸν ὑπὸ τὸν ταγμ.Ἀλεξάνδρου, ἤδρευεν εἰς Τύρναβον μὲ ἕνα λόχον, δι' ἑκάστου δὲ τῶν ἑτέρων λόχων του εἶχε καταλάβῃ τὸν Προφήτην Ἠλίαν (ὁροπέδιον Γκριτζόβαλι), τὴν Λυγαριὰν καὶ τὸ Ταφὶλ Βρύσι. β') τὸ 5 πεζ. Σύνταγμα ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Α. Καθενιώτην, εἶχε δύο μόνον τάγματα ἐπὶ τοῦ ὁροπεδίου Γκριτζόβαλι, ἐξ ὧν τὸ ἓν τοποθετημένον ἀπὸ Δρεπανίου μέχρι Μπούρνα Τρύπας ὑπὸ τὸν ἀπόστρατον ταγματάρχην Ἀρβανίτην, τὸ δ' ἕτερον εἰς τὴν ὄπισθεν τῶν σημείων τούτων θέσιν Αὐλογαδὰ ὡς στήριγμα τοῦ πρώτου. γ') τὸ 2 εὐζωνικὸν ὑπὸ τὸν ταγμ. Δημητριάδην εἰς θέσιν Μάτι ἐκέκτητο ἕνα λόχον μόνον εἰς τὴν θέσιν ταύτην, τοὺς ἑτέρους δὲ δύο εἰς Λυγαριὰν καὶ τὸν 4ον ὄπισθεν καὶ κάτωθεν τῆς θέσεως Ταφὶλ Βρύσι. δ') τὸ 2ον τάγμα τοῦ 2ου πεζ. Συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγμ. Γαλανὸν εὑρίσκετο εἰς Τύρναβον, ἔχον 1 λόχον εἰς Προφήτην Ἠλίαν Τυρνάβου, κατέχοντα τὴν γραμμὴν ἀπὸ τὸν σταθμὸν Τρυπημένης μέχρι Λουσφακίου καὶ μέχρι τοῦ σταθμοῦ Μπουγαζίου ὡς στήριγμα τοῦ α' λόχου καὶ φρούρησιν τοῦ ἐν λόγῳ σταθμοῦ, καὶ τὸν 4ον λόχον του ἀπεσπασμένον εἰς Τεφὶλ Βρύσι. ε') δύο ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι,ἐξ ὧν ἡ μὲν ὑπὸ τὸ Παΐκον εὑρίσκετο εἰς Ταφὶλ Βρύσι, ἡ δὲ ὑπὸ τὸν Μήτσαν εἰς Γκριτζόβαλι. ϛ') μία πεδινὴ πυροβολαρχία ὑπὸ τὸν Μοσχόπουλον ἐν Τυρνάβῳ, καὶ ζ') μία ἴλη ὑπὸ τὸν ἴλαρχον Κατσίχτην ἐπίσης ἐν Τυρνάβῳ. Διὰ τῶν γενομένων ὅμως κατόπιν μετασταθμεύσεων, γενομένων, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, πρὸς συγκέντρωσιν τῶν στρατευμάτων κατὰ μονάδας, τὸ ἐν Μάτι 2 εὐζωνικὸν τάγμα ἀπεστάλη εἰς Ῥαψάνην ὡς καὶ τὸ 2 τάγμα τοῦ 4 συντάγματος,ἀντ' αὐτῶν δὲ ἀπεστάλη τὸ 4 πεζικὸν σύνταγμα, καὶ ἔμεινεν ἐν Τυρνάβῳ ὡς γενικὴ ἐφεδρεία ὅλης τῆς γραμμῆς τὸ 3 τάγμα τοῦ 5 συντάγματος καὶ εἷς λόχος τοῦ 4 εὐζωνικοῦ. Τοιουτοτρόπως ἦτο διατεθημένη ἡ ταξιαρχία τῆς πρώτης γράμμῆς μέχρι τῆς ἑσπέρας τῆς 4 Ἀπριλίου, ὅτε ἤρξαντο αἱ ἐχθροπραξίαι ἐν τῇ

Ἀναλήψει τοῦ Νεζεροῦ καὶ τῷ σταθμῷ Μπαϊρακτάρη, μεταδοθεῖσαι ἀκαριαίως ἐφ' ὅλης τῆς γραμμῆς.

Μετὰ τὰς ἀποκρούσεις, τὰς ὁποίας ὑπέστησαν οἱ Τοῦρκοι κατὰ τὰ ἀνωτέρω σημεῖα, καθ' ὅλην τὴν νύκτα τῆς 4 πρὸς τὴν 5 Ἀπριλίου μέχρι τῆς ἑσπέρας τῆς ἡμέρας ταύτης, ὁπότε οἱ Τοῦρκοι ἐπανέλαβον τὰς κατὰ τοῦ Νεζεροῦ ἐπιθέσεις, ἵνα διὰ τῶν κινήσεων τούτων πρὸς βορρᾶν ἐξαπατήσωσι τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον καὶ διευκολύνωσι τὴν κυρίαν αὐτῶν ἐπίθεσιν πρὸς δυσμάς, ὁ τουρκικὸς στρατὸς τοῦ τμήματος τούτου εὑρέθη κατέχων τὰς ἑξῆς θέσεις. Ἡ δευτέρα μεραρχία, ἔχουσα τὴν ἐφεδρείαν αὐτῆς εἰς Σκούμπαν, μετὰ ἰσχυροῦ πυροβολικοῦ ἑκατέρωθεν, ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων, παρέταξε μέτωπον ἀπὸ Λοσφακίου μέχρι Μπούρνα Τρύπας, προσβάλλουσα πάσας τὰς ἐν τῷ μεταξὺ θέσεις καὶ κυρίως τὸ Παπλείβαδον καὶ τὸ Γκριτσόβαλι. Δύο δ' ἕτεραι μεραρχίαι ἡ τρίτη καὶ ἡ τετάρτη ὑπὸ τὸν Μεμδοὺχ πασσᾶν(*) καὶ ὑπὸ τὸν Χαϊδὰρ πασσᾶν προὐχώρησαν ἐξ Ἐλασσῶνος καὶ κατέλαβον μέτωπον ἀπὸ Ταφὶλ Βρύσι μέχρι Μπούρνα Τρύπας, τουτέστι ἑκατέρωθεν τῆς διόδου καὶ τοῦ αὐχένος τῆς Μελούνας, προσβάλλουσαι κυρίως τὴν Μελοῦναν καὶ ὑποστηριζόμεναι ὑπὸ 5 πυροβολαρχιῶν ἐντεῦθεν τῆς Τσαριτσαίνης ὑπὸ τὸν Ῥιζᾶ πασσᾶν καὶ τῶν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων πυροβολείων.

Εἶνε γνωστὸν ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων, ὅτι ἡ πρὸς ἐπίθεσιν διαταγὴ ἐστάλη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν Ἐτὲμ πασσᾶν τὴν 3 $1/2$ ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τῆς 5 Ἀπριλίου. Τὴν πέμπτην δὲ ὥραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἤρχισε σφοδροτάτη ἐπίθεσις κατὰ τοῦ ὀροπεδίου Γκριτζόβαλι, Προφήτου Ἠλία καὶ Παπαλειβάδου, τῆς πρώτης ὀβίδος ῥιφθείσης κατὰ τοῦ Παπαλειβάδου ἐκ τοῦ τουρκικοῦ πυροβολείου Προφήτου Ἠλία, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου εὑρίσκοντο 4 τάγματα τουρκικὰ καὶ 3 πυροβολεῖα μετὰ βαρέως πυροβολικοῦ. Ἐν τῷ ἅμα ὁ τουφεκισμὸς μετεδόθη ἐφ' ὅλης τῆς γραμμῆς ἑκατέρωθεν. Ἐπὶ τοῦ Προφήτου Ἠλία εὑρίσκοντο ἑκατὸν μόνον ἄνδρες ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ λοχαγοῦ τοῦ πεζικοῦ Παπαϊωάννου, ἡ δὲ Μπούρνα Τρύπα ἦτο κατηλειμμένη ὑπὸ τοῦ 4 μόνον λόχου τοῦ 5 συντάγματος, τῆς ἐφεδρείας αὐτῆς ἀποτελουμένης ὑπὸ τοῦ πρώτου λόχου τοῦ 2 τάγματος.

Ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ πυρὸς εἰς τὰς δύο ταύτας ἐπικαίρους θέσεις

(*) Κατὰ τυπογραφικὸν λάθος ἐν σελίδι 338 τὸ ὄνομα τοῦ Τούρκου μεράρχου ἀπὸ Μεμδοὺχ μετεβλήθη εἰς Μαχμούτ.

οἱ ἄνδρες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀντετάχθησαν ἐρρωμένως εἰς τὴν ἐπίθεσιν, μαχόμενοι ὄπισθεν ξειρολιθιᾶς κατεσκευασμένης ὑπὸ τῶν ἰδίων, ὀκτὼ δὲ διάφοροι λόχοι ἐμάχοντο εἰς τὰς ἐγγὺς ἐπικαίρους θέσεις τοῦ ὀροπεδίου Γριτζόβαλη, ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ τῶν πυροβολαρχιῶν Μήτσα καὶ Παΐκου, τῆς μὲν ἐν Γκριτσόβαλι, τῆς δὲ ἐν Ταφὶλ Βρύσι. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐπίθεσις ἐξηκολούθει πεισματώδης ὁ ταγματάρχης Καθενιώτης ἐξήντλησεν ὅλην τὴν ἐφεδρείαν του, διαθέσας αὐτὴν εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ πυρός, καὶ οὕτως ἠδυνήθη νὰ ἐπικρατήσῃ μέχρι τῆς νυκτός, ὅτε ἀπεστάλη ἐκ Τυρνάβου πρὸς ἐνίσχυσιν μία διλοχία τοῦ 4 συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ἀλέξανδρον Ἀλεξάνδρου. Τὸ πῦρ ἐξηκολούθησε καθ' ὅλην τὴν νύκτα ἀραιῶς, ἀλλ' οἱ ἄνδρες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καίτοι ἀπειροπόλεμοι, καίτοι μὴ ἀντικαθιστάμενοι, καίτοι νήστεις ὡς ἐκ τῆς διαρκοῦς πάλης, ἔμενον καθηλωμένοι εἰς τὰ ὀχυρώματά των καὶ ὑπερήσπιζον τὰς ἐμπιστευθείσας αὐτοῖς θέσεις. Κατὰ τὰς ἐπιθέσεις ταύτας τῆς 5 Ἀπριλίου ὁ ἐχθρὸς ἐξεδήλωσε τὸ σχέδιον αὐτοῦ, νὰ προσβάλῃ διὰ τοῦ κυρίου αὐτοῦ σώματος τὸ μέτωπον τῆς πρώτης γραμμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ νὰ ἐπιχειρήσῃ εἰσβολὴν διὰ τοῦ αὐχένος τῆς Μελούνας, προσβάλλων τὰς ὑποστηριζούσας τὴν δίοδον θέσεις καὶ ἐνεργῶν μόνον πρὸς ἀντιπερισπασμὸν κατὰ τὰ πλευρά.

Τὸ ἀρχηγεῖον βλέπον τὰς κινήσεις ταύτας τοῦ ἐχθροῦ, ἐτηλεγράφησεν ἐκ Λαρίσσης ἅμα τῇ ἐνάρξει τῶν ἐχθροπραξιῶν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον, ὅτι θὰ ἦτο ἠναγκασμένον νὰ διατάξῃ τὰ στρατεύματα νὰ προχωρήσωσι πρὸς κατάληψιν καὶ ἄλλων θέσεων, ἐξασφαλιζόντων τὸ μέτωπον τοῦ στρατοῦ, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἄνω Ἀναλήψεως καὶ τὴν ἐπιτυχῆ κατὰ τὸν Νεζερὸν καὶ πρὸς τὴν Καρυὰν προέλασιν αὐτῶν. Ὁ ὑπουργὸς ὅμως τῶν στρατιωτικῶν ἀπήντησεν ὑπομιμνήσκων τοῦ Διαδόχῳ, ὅτι ἡ θέσις τοῦ κατὰ τὴν Θεσσαλίαν στρατοῦ εἶνε καθαρῶς ἀμυντική. Ἐν τούτοις μεθ' ὅλην τὴν ἀπάντησιν, ταύτην τὴν πρωΐαν τῆς 6 Ἀπριλίου, κυριακῆς τῶν Βαΐων, πρώτης ἡμέρας τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου, τὸ ἀρχηγεῖον διέταξε τὸν ἀρχηγὸν τῶν κατὰ τὸν Νεζερὸν στρατευμάτων νὰ προελάσῃ εἰς τὸ Ὀθωμανικόν, νὰ καταλάβῃ τὰ στενὰ Καραβίδων καὶ Καναλίων καὶ διακόψῃ τὴν συγκοινωνίαν τοῦ ἐχθροῦ ἐκ Πλαταμῶνος, ὅπως ἐξασφαλισθῇ κάλλιον τὸ ἄκρον δεξιὸν τῆς παρατάξεως. Ἡ κίνησις αὕτη δὲν ἐξετελέσθη, τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἐκεῖ στρατευμάτων ἀπαντήσαντος βραδύτερον, ὅτι τῷ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐκτελέσῃ τὴν διαταγὴν ταύτην.

Ἀλλὰ τὸ ἀρχηγεῖον συγχρόνως μὲ τὴν διαταγὴν ταύτην τὴν πρωΐαν τῆς αὐτῆς ἡμέρας, κατόπιν αἰτήσεως τοῦ ταξιάρχου Μαστραπᾶ, ὅστις καθ' ὅλην τὴν νύκτα ἐζήτει ἐνισχύσεις ἐκ Τυρνάβου προβλέπων τὴν ἐπικειμένην ἐπίθεσιν, διέταξε τὴν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μομφεράτον πεδινὴν πυροβολαρχίαν καὶ τὸν διοικητὴν τῆς πρώτης μεραρχίας ὑποστράτηγον Ν. Μακρῆν μεθ' ὅλης τῆς ταξιαρχίας τοῦ συνταγματάρχου Δημοπούλου νὰ ἐνισχύσωσι τὸν στρατὸν τῆς πρώτης γραμμῆς. Ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς, πρὶν ἢ λάβῃ γνῶσιν τῆς διαταγῆς ταύτης, ἀπέστειλε τὴν 6 πρωϊνὴν ὥραν τῆς Κυριακῆς πρὸς ἐνίσχυσιν μίαν διλοχίαν ἀκόμη ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Βρεττόν, ὅστις ἀνέλαβεν ἐπὶ τοῦ ὀροπεδίου Γκτριζόβαλι τὴν ἄμεσον διοίκησιν τῶν ἀπὸ Δρεπανίου μέχρι Μελούνας στρατευμάτων.

Ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς Τούρκους ἡ νὺξ δὲν παρῆλθεν ἄνευ ἐνισχύσεων. Μόλις δ' ἀνέτειλεν ἡ πρωΐα τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς ἐπισήμου κηρύξεως τοῦ πολέμου ἡτοιμάσθησαν εἰς γενικὴν ἐπίθεσιν. Τὴν 6 πρωϊνὴν ὥραν ἀπὸ τοῦ Ῥεβενίου μέχρι Ταφὶλ Βρύσι καὶ πέραν μέχρι Νεζεροῦ ἐκρότησε ταὐτοχρόνως τὸ πυροβόλον, αἱ φάραγγες τῶν ἑλληνικῶν ὀρέων ἀντήχησαν ἐκ τῶν ἐκπυρσοκροτήσεων καὶ ὑπὸ τὰ ἐξερεύγοντα πῦρ τηλεβόλα τοῦ ἐχθροῦ ἔβλεπέ τις νὰ λάμπῃ πανταχοῦ κατὰ τὸν ποιητήν, «τὸ ἄνθος τοῦ πολέμου ἐρυθρὸν ἐξ αἵματος καὶ μὲ καρδίαν πυρίνην». Αἱ συμπυκνωθεῖσαι φάλαγγες τοῦ ἐχθροῦ ἐπέπεσαν ἀκάθεκτοι κατὰ τῶν ἡμετέρων καὶ τὸ ὑπερτεροῦν πυροβολικὸν αὐτοῦ συνεκλόνει τὰς ἑλληνικὰς τάξεις. Τὰ κύρια ὅμως σημεῖα τῆς ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ ἦσαν δύο. Τὸ ὀροπέδιον Γκριτζόβαλι, περιλαμβάνον τοὺς σταθμοὺς Παπαλείβαδον, Μπέη Λάκκα, Προφήτην Ἠλίαν, Μπούρνα Τρύπαν, καὶ ἡ Μελοῦνα, περιλαμβάνουσα τοὺς σταθμοὺς Χασὰν Μελοῦναν, Ἄνω Μελοῦναν, Μπατσόν, Ῥαχόβρυσιν καὶ Ταφὴλ Βρύσι.

Τὸ πρῶτον τμῆμα προσέβαλλεν ἐκ Σκούμπα ὁλόκληρος ἡ δευτέρα Μεραρχία τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὸν Νεσὰτ πασσᾶν μετὰ πεδινοῦ πυροβολικοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχον ἀναβιβάσει εἰς ὅλα τὰ ὑψώματα. Τὸ δὲ δεύτερον τμῆμα προσέβαλλεν ἡ τρίτη καὶ τετάρτη μεραρχία ὑπὸ τοὺς Μεμδοὺχ καὶ Χαϊδὰρ πασσᾶν, ὑποστηριζομένη ὑπὸ τοῦ σώματος τοῦ πυροβολικοῦ ἐκ πέντε πυροβολαρχιῶν ὑπὸ τὸν Ριζᾶ πασσᾶ καὶ τῶν πυροβολείων τῶν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ τρομεροῦ καὶ ἀπορθήτου Μενεξέ, ὅστις ἐδέσποζε πάσης τῆς ἐκτάσεως

ἐκείνης. Ἐν ᾧ καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ταύτην γραμμὴν ἀπὸ Μπουγαζίου τοῦ Τυρνάβου μέχρι Ταφὶλ Βρύσης δὲν ἐμάχετο εἰμὴ μόνον ἡ ταξιαρχία Μαστραπᾶ, διότι ἡ γραμμὴ αὕτη ἀπετέλει τὴν περιφέρειαν τοῦ β' τομέως κατὰ τὴν γενομένην διάταξιν. Κυρίως δ' εἰπεῖν ἡ προσβολὴ διηυθύνετο κατὰ τῆς Μελούνας, διὰ τοῦ αὐχένος καὶ τῆς διόδου τῆς ὁποίας ἐζήτει ὁ ἐχθρὸς διὰ τοῦ κυρίου αὐτοῦ σώματος νὰ εἰσελάσῃ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος, ἔχων ὄπισθεν τῶν μαχομένων σωμάτων ἑτοίμους ἐφεδρείας πρὸς τοῦτο. Διὰ τοῦτο αὐτόθι ἀπὸ πρωΐας ἐστάλη ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ἐπιτελείου ὁ Σεϊφουλὰχ βέης, ὅστις μετὰ τοῦ Μεμδοὺκ Πασσᾶ, οὗ τινος ἡ μεραρχία ἦτο κατὰ μέτωπον τῆς διόδου, διηύθυνε τὰς κατὰ τῆς Μελούνας ἐφόδους, τοῦ Ἐτὲμ πασσᾶ κατελθόντος κατὰ πρῶτον μέχρι Βίγλας. Τὰ πυροβολεῖα τοῦ Μενεξέ, τὰ ὁποῖα ἐδέσποζον τῆς Μελούνας καὶ τῶν περὶ αὐτὴν χαμηλοτέρων ὑψωμάτων, ἤρχοντο εἰς ἐπικουρίαν τῶν ἐπιτιθεμένων διὰ τοῦ φονικοῦ αὐτῶν πυρός. Θὰ ἐπήρχετο δὲ ταχύτερον ἡ πτῶσις τῆς Μελούνας, ἐὰν μὴ κατωρθοῦτο ἡ κατασίγησις τοῦ ἐκ τοῦ Μενεξέ πυρός. Πρὸς τοῦτο ἡ πυροβολαρχία τοῦ Παΐκου, ἡ ὁποία ἔβαλε ἐν ἀρχῇ κατὰ τοῦ Μενεξὲ ἀπὸ τῆς θέσεως Ταφὶλ Βρύσι, ἀνεβίβασε τὰ πυροβόλα αὐτῆς εἰς Ῥαχόβρυσιν καὶ ἀπὸ τοῦ ὕψους ἐκείνου κατεπυροβόλει τὸν Μενεξέ, ὅστις μετ' οὐ πολὺ ἠναγκάσθη νὰ σιγήσῃ. Μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν ταύτην τὸ ἑλληνικὸν πεζικόν, ἀπωθεῖσαν τὸν ἐχθρὸν ἀπὸ Μπατσοῦ μέχρι Ταφὶλ Βρύσι, καὶ ἐνθαρρυνθὲν ἐπεχείρησεν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ Μενεξέ, βοηθούμενον ὑπὸ ἑτέρου σώματος, ὅπερ κατὰ διαταγὴν τοῦ ταξιάρχου χάριν τῆς ἐφόδου εἶχε τοποθετηθῇ κατὰ τὴν νύκτα τῆς προτεραίας ὀλίγον κάτωθι τοῦ Μενεξὲ εἰς τόπον ἀφανῆ εἰς τὸν ἐχθρὸν καὶ δεσπόζοντα τῆς θέσεως. Πρὸς ἐπικουρίαν δὲ τῶν ἐπιτιθεμένων ἐπῆλθεν ὁ ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, ὅστις κατέλαβεν ἐπιτυχῶς ἑτέραν ἐπίκαιρον θέσιν μετὰ δύο λυομένων πυροβόλων.

Ἀλλ' ἐν ᾧ ἐπετυγχάνετο ἡ κατασίγησις τοῦ Μενεξὲ ἡ ἐπίθεσις τοῦ ἐχθροῦ κατὰ τῆς Μελούνας καὶ τοῦ ὀροπεδίου Γκριτζόβαλι ἐξηκολούθει καὶ ἐνεδυναμοῦτο. Οἱ Τοῦρκοι ἀνενέουν τὰ μαχόμενα τάγματα καὶ προσέβαλον τὰ κυριώτερα σημεῖα τῆς γραμμῆς ταύτης λυσσωδῶς διὰ τοῦ πεδινοῦ πυροβολικοῦ των καὶ τῶν δύο τοπομαχικῶν τὰ ὁποῖα εἶχον. Οἱ δὲ ταξίαρχοι καὶ μέραρχοι ἔφιπποι ἐπὶ τῶν κυριωτέρων σημείων ὤθουν τὰ ὑπ' αὐτοὺς σώματα καὶ ηὔξανον ἑκάστοτε

τὴν σφοδρότητα τῆς ἐπιθέσεως. Οἱ ἡμέτεροι ἀπὸ τῆς μεσημβρίας τῆς προηγηθείσης ἡμέρας καὶ καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν νύκτα κατεῖχον τὰς θέσεις των, μαχόμενοι ὡς ἥρωες. Στρατιῶται καὶ βαθμοφόροι εἶχον καθηλωθῇ εἰς αὐτάς. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἐλάμβανον τὰ ὅπλα τῶν ἐκτὸς μάχης τιθεμένων στρατιωτῶν καὶ ἐμάχοντο ὡς ὁπλῖται. 'Αξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται ἐτάχθησαν εἰς μίαν γραμμήν. 'Αλλ' ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι ἀνενέουν τοὺς μαχητάς των καὶ ἐπεχείρουν ἑκάστοτε ἐπιθέσεις σφοδροτέρας μετὰ πολυαριθμοτέρων φαλάγγων, οἱ λόχοι τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ οὐ μόνον δὲν ἀνενεοῦντο, οὐ μόνον δὲν ἐλάμβανον ἐπικουρίας, τῆς ἐφεδρείας πρὸ πολλοῦ ἐξαντληθείσης, ἀλλ' οὐδ' ἔτρωγον. 'Επὶ 25 ὥρας ἐκράτουν τὸν ἐχθρὸν εἰς ἀπόστασιν τοιαύτην, ὥστε οὐχὶ μόνον αἱ σφαῖραι, ἀλλὰ καὶ ἡ φλὸξ τῆς πυρίτιδος ἠδύνατο νὰ ἐπηρεάζῃ αὐτούς· καὶ ὅμως κατὰ τὸ κρισιμότερον σημεῖον τῆς μάχης τὸ ζήτημα τοῦ στομάχου ἤρχετο ἐπιτακτικόν, διότι καὶ τροφαὶ ἂν ὑπῆρχον, μαχόμενοι κατὰ πενταπλασίου ἐχθροῦ καὶ μὴ ἀντικαθιστάμενοι, ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ παλαίωσι καὶ κατὰ τῆς κοιλίας. 'Απέναντι τοῦ πολυαρίθμου πυροβολικοῦ τοῦ ἐχθροῦ ἀντετάσσοντο μόνον δύο ἐν ἀρχῇ ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι, ἐν ᾧ δὲ ὁ ἐχθρὸς ἐμάχετο κατὰ μεγάλας μονάδας καὶ συγκεντρωμένος, οἱ ἡμέτεροι ἕνεκεν τῆς μεγάλης διασπορᾶς διεξῆγον πόλεμον διμοιριῶν, οὐλαμῶν καὶ λόχων ἀναμίξ, διότι ἀνωτέρα διοίκησις, ἡ ὁποία νὰ καθιστᾷ τοὺς μαχομένους ἐνημέρους καὶ ὁδηγῇ αὐτούς, σχεδὸν δὲν ὑπῆρχεν. 'Ο ταξίαρχος, τὴν παρουσίαν τοῦ ὁποίου ἀπῄτει ἡ σπουδαιότης τῆς θέσεως ἔμενεν ἐν Τυρνάβῳ, ὁ δὲ διοικητὴς τοῦ συντάγματος τοῦ κατὰ τὸ ὀροπέδιον Γκριτζόβαλι μαχομένου, ταγματάρχης Καθενιώτης, ἦτο ἠναγκασμένος νὰ μένῃ εἰς τὸ τηλεγραφεῖον Λυγαριᾶς, ζητῶν διηνεκῶς ἐνισχύσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔφθανον. 'Εκ τούτου συνέβαινεν ὥστε τμῆμα ὁλόκληρον στρατοῦ μὲ δύναμιν ἐν συνόλῳ 8 λόχων, τουτέστι δύο ταγμάτων νὰ μένῃ διαρκούσης τῆς μάχης ἄνευ κεντρικῆς διοικήσεως, παρισταμένων μόνον λοχαγῶν, καὶ τούτων, ὅπου οἱ λόχοι αὐτῶν ἐμάχοντο συγκεντρωμένοι. Καὶ ἦτο δυνατὸν νὰ ἴδῃ τις τότε καὶ νὰ θαυμάσῃ τὴν ἀξίαν τοῦ Ἕλληνος στρατιώτου, ὅστις καίτοι ἀπειροπόλεμος, καίτοι ἀσύντακτος, καίτοι νῆστις καὶ ἀδιοίκητος ἐμάχετο ὡς ἥρως εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν ὑπὸ τὰς δυσμενεστέρας τῶν συνθηκῶν, διότι ὁ ἐχθρὸς ἐπλεονέκτει καὶ ἐδαφικῶς ἀκόμη. 'Απὸ τῆς δεκάτης πρωϊνῆς ὥρας ὁ κίνδυνος τῆς

πτώσεως τῶν ἑλληνικῶν θέσεων ἦν καταφανής. Τὴν ὥραν ταύτην ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς ἐτηλεγράφει ἐκ Τυρνάβου πρὸς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν. «Σταθμὸς τουρκικὸς Χασσὰν Μελούνας ὃν κατέλαβον ἡμέτεροι, καὶ ἡμέτερος Μελούνας κινδυνεύουσιν ἐξ ἰσχυρᾶς ἐπιθέσεως. Ἠναγκάσθην νὰ στείλω 4 πεδινὰ πυροβόλα εἰς Μάτι Εἰς Μπουγάζιον μένουν 2. Ἐφεδρείαν πυροβολικοῦ δὲν ἔχω. Διατάξατε ἀποστολὴν μιᾶς πυροβολαρχίας». Ὑπῆρχον δὲ μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης ἐπὶ τῆς μαχομένης γραμμῆς 3 ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι Μῆτσα, Παΐκου καὶ Ζούκη. Τὴν δὲ 11.30′ π. μ. τῆς αὐτῆς ἡμέρας ὁ αὐτὸς ταξίαρχος ἐπέστελλε πρὸς τὸν μέραρχον. «Σταθμοὶ Μελούνας κινδυνεύουσιν. Εἰς ἑκάστην προσβολὴν ἐχθρὸς ἀνανεοῖ στ ατεύματά του ἐξ Ἐλασσῶνος. Ἐστείλαμεν ἐκεῖσε 3 λόχους πεζικοῦ καὶ λόχον 4 εὐζωνικοῦ. Πυροβολικὸν πεδινὸν δὲν ἠδυνήθην νὰ στείλω, διότι ὁ ἐχθρὸς ἐκ Δαμασίου προχωρεῖ εἰς Μπογάζιον. Ἀποστείλατε τάχιστα πεδινὴν πυροβολαρχίαν, ἵνα ἀποσταλῇ εἰς Μάτι πρὸς ὑποστήριξιν ὑποχωρήσεως, ἥτις θὰ ἐπέλθῃ ἀπέναντι πολυαρίθμων ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων διὰ νέων ὅλως στρατευμάτων καὶ διὰ πεδινοῦ πυροβολικοῦ». Μετὰ μίαν δὲ καὶ ἡμίσειαν ὥραν ὁ αὐτὸς ταξίαρχος ἠναγκάζετο νὰ ἐπιστείλῃ σχεδὸν ἀπελπιστικῶς πρὸς τὸν μέραρχον: «Δυνάμεις ἐχθρικαὶ Ἐλασσῶνος — Σκούμπας παρασκευάζονται ἀκμαῖαι πρὸς ἐπίθεσιν. Ἡμέτεροι ἐξηντλήθησαν. Ἀπεστείλαμεν πάσας δυνάμεις πρὸς ἐνίσχυσίν των. Ἀλλ' ἀμέσως ἐκ Δαμασίου ἐξῆλθον ἀρκεταὶ δυνάμεις ἐχθρικαί, ἐπιχειροῦσαι εἰσβολὴν διὰ Μπογαζίου. Ἔλαβον ταύτην τὴν στιγμὴν (ὥραν 1.20′ μ. μ.) τηλεγράφημα ἀρχηγοῦ, ὅτι στέλλεται ἐνίσχυσις ἐξ αὐτόθι εἰς Μάτι. Εὔχομαι νὰ μὲ προφθάσητε». (*) Ὄντως δὲ τὴν ὥραν ταύτην μία ταξιαρχία τῆς δευτέρας μεραρχίας τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἐπεχείρησεν ἔφοδον σφοδροτάτην κατὰ τῶν ἀπὸ Παπαλειβάδου μέχρι Γκριτζόβαλι ἑλληνικῶν θέσεων. Ὁ ταξίαρχος Χαφὶζ πασσᾶς, γέρων ἑβδομηκοντούτης, πολεμήσας ἐν Κριμαίᾳ καὶ ἐν Πλεύνᾳ ὡς συνταγματάρχης κατὰ τὸν Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον, διηύθυνεν ἔφιππος τὴν ἔφοδον, τὰ δὲ μόνιμα τουρκικὰ πυροβολεῖα τοῦ ὀροπεδίου Προφήτου Ἠλία ἐπύκνωσαν τὸ πῦρ αὐτῶν. Ἡ ἔφοδος ὑπῆρξε λυσσαλέα, ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἀντέστησαν ἐρρωμένως εἰς τὰς θέσεις των, καίτοι ὑφίσταντο μεγάλας ἐκ τοῦ τουρ-

(*) Ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Στρατηγοῦ Μακρῆ.

κικοῦ πυροβολικοῦ καταστροφάς, ὁ δὲ ἐχθρὸς ἀπεκρούσθη καὶ πάλιν φονευθέντος τοῦ Χαφὶζ πασσᾶ, ἡ πτῶσις τοῦ ὁποίου ἐτάραξε τὸ ἠθικὸν τῶν Τούρκων καὶ ἀνεχαίτισε πρὸς στιγμὴν τὴν ὁρμὴν αὐτῶν(*). Τὴν αὐτὴν ὅμως ὥραν ἰσχυρὰ ἐπίθεσις ἐγίνετο κατὰ τῆς Μελούνας ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Ἐτὲμ πασσᾶ, ὅστις περὶ τὴν μεσημβρίαν κατῆλθε μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του μέχρις ἐκεῖ καὶ ἔμεινε πλησίον τῶν θέσεων τοῦ πυροβολικοῦ, ὁπόθεν ὁ Ριζᾶ πασσᾶς ὑπεβοήθει τὴν ἔφοδον τοῦ πεζικοῦ. Αὐτόθι δὲ ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς ἔμαθε τὸν θάνατον τοῦ ταξιάρχου Χαφὶζ πασσᾶ δι' ἀγγελιοφόρου, σταλέντος ἐκ τῆς δευτέρας μεραρχίας. Οἱ Τοῦρκοι προσεπάθουν νὰ ἐκβιάσωσι τὴν δίοδον τῆς Μελούνας διὰ πυρῶν ὁμαδὸν καὶ ὁμοβροντιῶν. Ὁ ἀποσταλεὶς πρὸς ἐνίσχυσιν ὑπὸ τοῦ ταξιάρχου 4ος λόχος τοῦ τετάρτου εὐζωνικοῦ τάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ἀλέξανδρον Ἀλεξάνδρου, ἄνδρα γενναῖον καὶ στρατιωτικῆς μορφώσεως, πολεμήσαντα εἰς τὸν Γαλλογερμανικὸν πόλεμον καὶ ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1868, λαβὼν διαταγὰς παρὰ τοῦ ἐν Μάτι μένοντος διοικητοῦ τῶν ἐν Γκριτζόβαλι στρατευμάτων ταγματάρχου Καθενιώτου, ἔσπευσε πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἀπειλουμένων σταθμῶν τῆς Μελούνας. Καὶ ἑκατὸν μὲν ἄνδρας ἀπέστειλεν ἐκ Λυγαριᾶς ὁ ταγματάρχης Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Γεώργιον Βροντόλαλον πρὸς τὸ ἀνώνυμον ὀχύρωμα τῆς Μελούνας καὶ τὴν Χασὰν Μελούναν, ἑκατὸν δ' ἑτέρους ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Δ. Ἀναγνωστόπουλον εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἀπειλουμένης Μελούνας. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἡ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ἀναγνωστόπουλον δύναμις καταφθάσῃ εἰς τὸν αὐχένα Μελούνας, εἶχεν αὕτη ὑποκύψει εἰς ὑποχώρησιν, διότι βολαὶ ἐπιτυχεῖς τῆς πρώτης πυροβολαρχίας τοῦ σώματος τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, διευθυνόμεναι ὑπὸ τοῦ Ριζᾶ πασσᾶ ἀνετίναξαν τὸν ἑλληνικὸν σταθμὸν τῆς Ἄνω Μελούνας καὶ ἠνάγκασαν τοὺς ἄνδρας τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων

(*) Ὁ Χαφὶζ πασσᾶς, κατὰ τὴν περιγραφὴν Ἄγγλου ἀνταποκριτοῦ, ἔβαινεν ἔφιππος ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀνδρῶν του κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐφόδου, ὅτε ὁ ὑπασπιστής του παρεκάλεσεν αὐτὸν ν' ἀφιππεύσῃ. Ἀλλ' ὁ Χαφὶζ ἀπήντησε· «Καὶ εἰς τὸν ρωσσικὸν πόλεμον ποτὲ δὲν ἀφίππευσα, καὶ τώρα διατὶ ν' ἀφιππεύσω;» Μετ' οὐ πολὺ ἔλαβε βολὴν εἰς τὸν ἀριστερὸν βραχίονα, ἀλλ' ἠρνήθη νὰ ὑποχωρήσῃ. Ἀκολούθως ἐπληγώθη εἰς τὸν βραχίονα τὸν δεξιὸν καὶ ἀκόμη ἐπέμενε νὰ βαδίζῃ εἰς τὴν μάχην. Τέλος ἔλαβε θανάσιμον τραῦμα εἰς τὸ στόμα καὶ ἔπεσε νεκρός.

νὰ ὑποχωρήσωσιν κάτω τοῦ λόφου, τὸν ὁποῖον μέχρι τοῦδε ὑπερήσπιζον, ἀφ' οὗ ὁ ἐχθρὸς μὲ ἐφ' ὅπλου λόγχην ἔφθασε μετ' ἀγρίαν ἔφοδον, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες μαχηταὶ ἀνεῦρον τὴν ἀρχαίαν γενναιότητα καὶ ἀνδρείαν τῶν πατέρων των, ἐντὸς τριάκοντα ὀργυιῶν ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τάξεων. Τοσαύτην δὲ φθορὰν ἐπέφερον εἰς τὰς τουρκικὰς τάξεις, ὥστε εἰς μόνην τὴν ἔφοδον ταύτην οἱ Τοῦρκοι ἔσχον 16 νεκροὺς καὶ 17 τραυματίας. Σώματα δὲ πεσόντων Ἑλλήνων ἐκάλυπτον τὸ πεδίον τῆς μάχης καὶ τὴν δίοδον μέχρι τῆς ἑσπέρας τῆς ἐπιούσης, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἀποφασίσαντες νὰ κατέλθωσιν ἀπεκόμισαν αὐτὰ ἔξω τῆς διόδου, καὶ ἔρριψαν μὲ μόνον τὸ ὑποκάμισον ἐντὸς φάραγγος, ἀφ' οὗ ἀφήρεσαν τὰς στολὰς καὶ τὰς περισκελίδας αὐτῶν. Ἀρξαμένης δὲ τῆς ὑποχωρήσεως ὁ Χαϊδὰρ πασσᾶς, ἐκ τῆς μεραρχίας τοῦ ὁποίου τὸ ἥμισυ μέχρι τοῦδε ἐμάχετο, ἀπέστειλε κατὰ τῶν ἐκτοπισθέντων ἑλληνικῶν σωμάτων μίαν ταξιαρχίαν, ἥτις καταλαβοῦσα τὸν αὐχένα ἐζήτει νὰ ἐκβιάσῃ τὴν δίοδον. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὁ ταγματάρχης Ἀλεξάνδρου, μαθὼν τὴν ἐπισυμβᾶσαν εἰς τὴν Μελούναν ἐκτόπισιν, ἔλαβεν ἀμέσως τὴν ἐκ τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ λόχου ὑπολειπομένην δύναμιν καὶ ἀνῆλθε μετὰ σπουδῆς πρὸς τὰ ἄνω. Καὶ τὸν μὲν λοχαγὸν Ἰωαννίδην μετὰ 100 ἀνδρῶν διέταξεν ὅπως, ἑνούμενος μετὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ὑπολοχαγοῦ Ἀναγνωστοπούλου, χωρήσῃ πρὸς τὰ ἐμπρὸς εἰς τὴν Μελούναν. Ὁ ἴδιος δὲ μετὰ ἑκατὸν ἑτέρων ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Λειβαδέαν ἀνῆλθε πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν πρὸς Μενεξὲ μαχομένων, ἵνα τοὐλάχιστον κατορθωθῇ ἡ διατήρησις τῶν σπουδαίων ἐκεῖ θέσεων καὶ ὀχυρωμάτων, ἐξ ὧν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ παρακώλυσις τῆς προόδου τῶν Τούρκων ἐν τῇ διόδῳ. Οἱ δύο ἀνωτέρω ἀξιωματικοὶ Ἰωαννίδης καὶ Ἀναγνωστόπουλος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀνδρῶν προέβησαν ἀπτοήτως εἰς τὴν δίοδον καὶ ἔφθασαν ἐγγὺς πρὸς τὸν Αὐχένα Μελούνας, ἀλλ' ἕνεκα τῶν ὁρμητικῶν ἐπιθέσεων τοῦ ἐχθροῦ ἦτο ἀδύνατον νὰ προχωρήσωσι περαιτέρω καὶ ἔμειναν ἐκεῖ μαχόμενοι καὶ ἀναχαιτίζοντες ἐπὶ πολὺ τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ. Πλὴν τὴν ὥραν ἐκείνην τὸ ἑλληνικὸν πυροβολικὸν ἤρξατο ὑποχωροῦν πρὸς τὸ Μάτι, τὸ μὲν ἀπὸ τοῦ ὀροπεδίου Γκριτσόβαλι, τὸ δὲ ἀπὸ τῶν θέσεων Ταφὶλ Βρύσι, τουτέστιν αἱ πυροβολαρχίαι Μήτσα, Παΐκου καὶ Ζούκη, μεθ' ὅλην τὴν γενναιότητα, τὴν ὁποίαν μέχρι τοῦδε εἶχον δείξει, ἐλλείψει πυρομαχικῶν ὡς ἐλέχθη, δικαιολογία ἥτις δὲν εἶνε ἀρκετή, ὅπως καλύψῃ τοιαύτην ὑποχώρησιν καὶ ὅπως

σώσῃ τῆς εὐθύνης τοὺς διατάξαντας καὶ ἐκτελέσαντας τὴν ὑποχώρησιν ταύτην. Ἡ ὑποχώρησις τοῦ πυροβολικοῦ, ἰδίως ἐκ τοῦ ὀροπεδίου Γκριτσόβαλι ὑπῆρξε θανάσιμος διὰ τοὺς ἄνδρας τοῦ πεζικοῦ, οἵτινες μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἐμάχοντο ὡς γίγαντες πρὸς διατήρησιν τῶν θέσεών των, καὶ ἀπὸ τῆς πέμπτης ὥρας μετὰ μεσημβρίαν τῆς κυριακῆς ἤρξαντο ὑποχωροῦντες ἀλληλοδιαδόχως ἐξ ὅλων τῶν σημείων τοῦ τομέως τούτου. Μετὰ τὴν Μελούναν ἐπῆλθεν ἡ πτῶσις τοῦ Παπαλειβάδου καὶ ταύτην ἐπηκολούθησεν ἡ τῆς Ἑλληνικῆς Χασὰν Μελούνας, τοῦ Προφήτου Ἠλία Γκριτζόβαλι, τῆς Μπούρνα Τρύπας καὶ τῆς τουρκικῆς Χασὰν Μελούνας, διότι ἡ φυσικὴ διάταξις τῶν θέσεων καὶ ἡ διάταξις ἀκόμη πρὸς μάχην ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἡ πτῶσις τοῦ ἑνὸς σημείου ἠπείλει τὴν κύκλωσιν ὅλων τῶν ἄλλων. Ἡ τελευταία ἄμυνα ἐγένετο εἰς τὴν τουρκικὴν Χασὰν Μελούναν, σταθμὸν ὃν εἶχον καταλάβῃ ἀπὸ τῆς προτεραίας δι' ἐφόδου οἱ ἄνδρες τοῦ τετάρτου εὐζωνικοῦ τάγματος. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς μάχης ἀξιοθαύμαστος ὑπῆρξε πρὸς τὴν γενναιότητα τῶν Ἑλλήνων, ταχθέντων ἑκατέρωθεν τοῦ σταθμοῦ καὶ πρηνηδὸν διὰ πυρῶν ὁμαδῶν ἀποκρουόντων τὴν ἔφοδον, ἡ γενναιότης τῶν Τούρκων στρατιωτῶν, οἵτινες μεθ' ὅλον τὸ ἀθρόον πῦρ ἐπλησίασαν εἰς ἀπόστασιν ὀγδοήκοντα βημάτων. Καὶ ἐν ᾧ ἀκαταπαύστως ἠραιοῦντο αἱ τάξεις αὐτῶν, ἀντικαθίστων τοὺς πίπτοντας καὶ ἐξετέλουν ἑκατέρωθεν καὶ βαθμηδὸν πλευρικὰς κινήσεις. Ὅταν δ' ἔφθασαν εἰς σημεῖον ἐξ οὗ οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἠνόησαν, ὅτι ἐκινδύνευον νὰ κυκλωθῶσιν, ἐγκατέλειψαν τὰς θέσεις των καὶ ἐτράπησαν πρὸς τὰ ὀπίσω. Πέραν δὲ τῆς ὥρας ταύτης μέχρι τοῦ μεσονυκτίου ἐκ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων ἐμάχετο ἀκόμη τὸ μεταξὺ Μελούνας καὶ Χασὰν Μελούνας ἀνώνυμον ὀχύρωμα, ὁ Μενεξὲς καὶ οἱ περὶ Πατσὸν καὶ Ραχόβρυσιν.

Δυστυχῶς ἡ ὑποχώρησις δὲν ἐγένετο κατὰ τρόπον ἐπιτρέποντα τὴν κατάληψιν τῆς δευτέρας καὶ τρίτης γραμμῆς, αἵτινες ὁπωσδήποτε ἦσαν ὀχυρωμέναι καλῶς δι' ἔργων ἐναντίον προσβολῶν πεζικοῦ. Διότι οἱ ὑποχωρήσαντες ἐκ τῶν πρώτων σημείων ἠγνόουν τί συνέβαινεν ἑκατέρωθεν αὐτῶν καὶ ἂν τὰ ὀχυρώματα τῆς δευτέρας καὶ τρίτης γραμμῆς ἦσαν ἐλεύθερα, ὅπως καταλάβωσιν αὐτά. Καθ' ὅσον ὑπεχώρουν διμοιρίαι, οὐλαμοὶ καὶ λόχοι διαφόρων συνταγμάτων ἄνευ ἀνωτέρας διοικήσεως, ὅπου δὲ ὑπῆρχον λοχαγοί, ἀπησχολημένοι εἰς

τὴν διοίκησιν τῶν μονάδων των, οὐδὲν πλειότερον ἐγνώριζον περὶ τῶν χαρακωμάτων καὶ τῆς αἰφνηδίας ἐγκαταλήψεως ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ, τοῦ ὁποίου εἷς μόνον οὐλαμός, ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Π. Βλάσην ὑπεστήριξε τὴν ὑποχώρησιν τῶν πεζῶν, κρατήσας ὁμολογουμένως μετ' ἀνδρείας τοὺς Τούρκους εἰς ἀπόστασιν διακοσίων μέτρων. Διὰ τῆς τοιαύτης δὲ φυγῆς καὶ τῆς ἐγκαταλήψεως τῆς β' καὶ γ' γραμμῆς ἀφέθη πρὸς εἰσβολὴν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐχθρῶν ἡ δίοδος τῆς Μελούνας, ἥν, ἂν μὴ συνέβαινον ταῦτα, ἔπρεπε νὰ ἐξαγοράσωσιν οἱ Τοῦρκοι δι' ἀφθόνου αἵματος. Οὕτω δὲ κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ πολέμου ἔπεσεν εἰς χεῖρας τῶν ἐχθρῶν μετὰ 25 ὡρῶν ἄμυναν (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐπιθέσεων τῆς προτεραίας) ὁλόκληρος ἡ ἀπὸ τοῦ Αὐχένος τῆς Μελούνας μέχρι τοῦ ὀροπεδίου τοῦ Γκριτζόβαλι καὶ τοῦ Παπαλειβάδου γραμμή. Ἡ πτῶσις δὲ τῶν σημείων τούτων ἐπήνεγκον ἀναποδράστως τὴν ὑποχώρησιν ἀπὸ τῶν σταθμῶν Πατσιοῦ, Ραχοβρύσεως, ἥτις ἐδέσποζε τοῦ Μενεξέ, Ταφὶλ Βρύσι καὶ Μπαϊρακτάρη πρὸς βορρᾶν, διότι προεβλέπετο καταφανῶς πλέον ἡ διὰ τοῦ αὐχένος τῆς Μελούνας κάθοδος τοῦ ἐχθροῦ εἰς Καρατζὸλ καὶ Δελέρια, ὅτε ἦτο ἄφευκτος ἡ κύκλωσις καὶ ἡ ἀποκοπὴ πάσης ὑποχωρήσεως πλέον. Τούτου δ' ἕνεκα ἐματαιώθη καὶ ἡ κατὰ τοῦ Μενεξὲ ἐπιχείρησις, ἡ πτῶσις τοῦ ὁποίου ἤθελεν ἐπέλθῃ, ἐὰν δὲν ἐπήρχετο ἡ πτῶσις τῶν πρὸς Γριτζόβαλι, Χασὰν Μελούνα καὶ Μελούνα σημείων, καὶ ἂν προελάμβανε νὰ συντρέξῃ κατὰ τὰ προσχεδιασθέντα τὸν ἐπιχειρήσαντα τὸ τολμηρὸν κατ' αὐτοῦ διάβημα ἀνδρεῖον λοχαγὸν Τσακανίκαν Κωνσταντῖνον τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ τάγματος ἡ ἐκ Ταφὶλ καὶ Ραχοβρύσεως πρὸς τοῦτο προωρισμένη δύναμις. Οἱ ἐκ τοῦ ὀροπεδίου Γκριτζόβαλι ὑποχωρήσαντες ἐτράπησαν ἐκεῖθεν εἰς φυγὴν ἄτακτον καὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ σταθῶσιν οὐδὲ εἰς Μάτι, ἔνθα ἐγκατέλειψαν σκηνὰς καὶ πολεμοφόδια. Τούτου ἕνεκα ἐκινδύνευον οἱ ὑπολειφθέντες καὶ μαχόμενοι ἔτι εἰς τὸ ἀνώνυμον ὀχύρωμα, τὸν Μενεξὲν καὶ Ραχόβρυσιν νὰ κυκλωθῶσιν καὶ εἰδοποιήθησαν νὰ κατέλθωσιν ἐν τάχει καὶ περὶ τὸ μεσονύκτιον ἐβάδισαν πρὸς συνάντησιν τοῦ λοιποῦ στρατεύματος, μόνον τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ τάγματος ὑπὸ τὸν Ἀλεξάνδρου παραμείναντος κανονικῶς καὶ συντεταγμένως εἰς Μάτι. Οἱ δὲ Τοῦρκοι ἀφ' οὗ ἐκυρίευσαν καὶ τὴν τελευταίαν ἑλληνικὴν θέσιν προέβησαν ᾄδοντες πρὸς δόξαν τοῦ Ἀλλὰχ νικητήρια καὶ κατέσχον ὅλα τὰ ἐγκαταλειφθέντα ὑψώματα. Οὕτω πλέον πρὸ αὐτῶν ἦν ἀναπεπτα-

μένη ἡ πρὸς τὴν Λάρισσαν ὁδός, ἣν παρέσχεν αὐτοῖς ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας, πλὴν τῶν γενικῶν λόγων, ἐξ ὧν καθίστατο μοιραία, ὡς τὸ πεπρωμένον τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας, ἡ ἧττα τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον, ἡ ἀβουλία καὶ ὁ λογιωτατισμὸς τοῦ ἀρχηγείου, τὸ ὁποῖον παρεῖδε τὴν σημαντικότητα τῶν κυριευθεισῶν θέσεων καὶ καθ' ἣν στιγμὴν αὗται ἐκινδύνευον ἀνέμενεν εἰσβολὴν ἐκ Ρεβενίου. Καὶ ταῦτα παρὰ τὰς ὑποδείξεις πολλῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν καὶ δὴ τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ, ὅστις ὑπέδειξε τὴν σημασίαν τῆς διόδου τῆς Μελούνας, καθ' ὅσον ἦν ὁ μόνος, ὅστις εἶχεν γνῶσιν τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλίας καὶ συνήνου τὴν ἀντίληψιν μετὰ τῆς πείρας. Ἀλλὰ τινὲς τῶν ἐπιτελῶν ἐξεφράζοντο περιφρονητικῶς περὶ τῆς γνώμης ταύτης, μὴ ἀποδίδοντες μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ κατσάβραχα, ὡς ἔλεγον, τὸ δὲ ἀρχηγεῖον παραπεισθὲν ὅλην τὴν προσοχὴν αὐτοῦ συνεκέντρωσεν εἰς Ρεβένιον. Καὶ καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς ἔκρουε τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου, ἐκ Τυρνάβου ἐπιστέλλων, οἱ δύο μέραρχοι Μακρῆς καὶ Μαυρομιχάλης ἐλάμβανον (περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς 6 Ἀπριλίου) διαταγὴν τοῦ Διαδόχου, δεικνύουσαν ὅτι τὸ ἀρχηγεῖον ἐνέμενεν εἰς τὰς αὐτὰς σκέψεις (*).

(*) Ἡ διαταγὴ αὕτη ἐκανόνιζε τὰ τῆς ἀμύνης ἐν περιπτώσει εἰσβολῆς τοῦ ἐχθροῦ διὰ Ρεβενίου καὶ εἶχεν ὡς ἑξῆς:

«Προκειμένου περὶ εἰσβολῆς τουρκικοῦ στρατοῦ *διὰ Ρεβενίου* διατάσσομεν τὰ ἑπόμενα. Τὴν πρώτην ἀντίστασιν εἰς τὴν ἄμυναν θέλει παράσχῃ ἡ τρίτη ταξιαρχία (Σμολένσκη), ἥτις ἔχει ἓν σύνταγμα εἰς Ρεβένιον καὶ ἥτις θὰ ἐμποδίσῃ τὴν διάβασιν εἰς τὸ πεδίον τοῦτο. Μετὰ τὴν ἄμυναν ταύτην, ἥτις δύναται πολλὰς ζημίας νὰ ἐπιφέρῃ εἰς τὸν ἐχθρόν, ἡ τρίτη ταξιαρχία θὰ διεκδικήσῃ τὴν διάβασιν τοῦ Πηνειοῦ. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο θὰ βοηθηθῇ καὶ ἐκ καταφθανόντων στρατευμάτων τῆς τετάρτης ταξιαρχίας. Ἔργον τῶν στρατευμάτων τῆς τρίτης ταξιαρχίας εἶνε ἡ ἐπιτήρησις τοῦ στενοῦ τοῦ Ζάρκου, ὥστε ὁ ἐχθρὸς νὰ μὴ δυνηθῇ νὰ ὑπερφαλαγγίσῃ τὴν ἄμυναν διὰ μακρᾶς φάλαγγος ἐκ Ζάρκου προερχόμενος. Τοιαύτην ἐντολὴν ἔχει καὶ ἡ δευτέρα ταξιαρχία προκειμένου περὶ τοῦ δεξιοῦ κέρατος τῆς ἀμύνης. Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς μετὰ πείσμονα ἀντίστασιν κατορθώσῃ ν' ἀποδιώξῃ ἐκ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοὺς ἀμυνομένους καὶ διαβῇ τὸν ποταμόν, τότε μετὰ τὰς εἰρημένας δύο πρώτας φάσεις τοῦ ἀγῶνος, ἡ δευτέρα μεραρχία ὁλόκληρος θὰ ὑποχωρήσῃ ἐπὶ τοῦ πεδίου *Θωμαῆ* καὶ ἐκεῖ θὰ ἐγκαταστήσῃ τὴν κινητὴν ἄμυναν, ἥτις θ' ἀποφασίσῃ τὴν τύχην τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς Λαρίσσης. Ἡ πρώτη μεραρχία διὰ μὲν τῆς δευτέρας ταξιαρχίας αὐτῆς θὰ ἐπιτηρῇ τὸ δεξιὸν κέρας τῆς παρατάξεως, ὑποχωροῦσα ἐν ἀνάγκῃ πρὸς τὴν διεύθυνσιν Τύρναβος—Λάρισσα, διὰ δὲ τῆς

νὰ ὑποχωρήσωσιν κάτω τοῦ λόφου, τὸν ὁποῖον μέχρι τοῦδε ὑπερήσπιζον, ἀφ' οὗ ὁ ἐχθρὸς μὲ ἐφ' ὅπλου λόγχην ἔφθασε μετ' ἀγρίαν ἔφοδον, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες μαχηταὶ ἀνεῦρον τὴν ἀρχαίαν γενναιότητα καὶ ἀνδρείαν τῶν πατέρων των, ἐντὸς τριάκοντα ὀργυιῶν ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τάξεων. Τοσαύτην δὲ φθορὰν ἐπέφερον εἰς τὰς τουρκικὰς τάξεις, ὥστε εἰς μόνην τὴν ἔφοδον ταύτην οἱ Τοῦρκοι ἔσχον 16 νεκροὺς καὶ 17 τραυματίας. Σώματα δὲ πεσόντων Ἑλλήνων ἐκάλυπτον τὸ πεδίον τῆς μάχης καὶ τὴν δίοδον μέχρι τῆς ἑσπέρας τῆς ἐπιούσης, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἀποφασίσαντες νὰ κατέλθωσιν ἀπεκόμισαν αὐτὰ ἔξω τῆς διόδου, καὶ ἔρριψαν μὲ μόνον τὸ ὑποκάμισον ἐντὸς φάραγγος, ἀφ' οὗ ἀφήρεσαν τὰς στολὰς καὶ τὰς περισκελίδας αὐτῶν. Ἀρξαμένης δὲ τῆς ὑποχωρήσεως ὁ Χαϊδὰρ πασσᾶς, ἐκ τῆς μεραρχίας τοῦ ὁποίου τὸ ἥμισυ μέχρι τοῦδε ἐμάχετο, ἀπέστειλε κατὰ τῶν ἐκτοπισθέντων ἑλληνικῶν σωμάτων μίαν ταξιαρχίαν, ἥτις καταλαβοῦσα τὸν αὐχένα ἐζήτει νὰ ἐκβιάσῃ τὴν δίοδον. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὁ ταγματάρχης Ἀλεξάνδρου, μαθὼν τὴν ἐπισυμβᾶσαν εἰς τὴν Μελούναν ἐκτόπισιν, ἔλαβεν ἀμέσως τὴν ἐκ τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ λόχου ὑπολειπομένην δύναμιν καὶ ἀνῆλθε μετὰ σπουδῆς πρὸς τὰ ἄνω. Καὶ τὸν μὲν λοχαγὸν Ἰωαννίδην μετὰ 100 ἀνδρῶν διέταξεν ὅπως, ἑνούμενος μετὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ὑπολοχαγοῦ Ἀναγνωστοπούλου, χωρήσῃ πρὸς τὰ ἐμπρὸς εἰς τὴν Μελούναν. Ὁ ἴδιος δὲ μετὰ ἑκατὸν ἑτέρων ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Λειβαδέαν ἀνῆλθε πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν πρὸς Μενεξὲ μαχομένων, ἵνα τοὐλάχιστον κατορθωθῇ ἡ διατήρησις τῶν σπουδαίων ἐκεῖ θέσεων καὶ ὀχυρωμάτων, ἐξ ὧν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ παρακώλυσις τῆς προόδου τῶν Τούρκων ἐν τῇ διόδῳ. Οἱ δύο ἀνωτέρω ἀξιωματικοὶ Ἰωαννίδης καὶ Ἀναγνωστόπουλος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀνδρῶν προέβησαν ἀπτοήτως εἰς τὴν δίοδον καὶ ἔφθασαν ἐγγὺς πρὸς τὸν Αὐχένα Μελούνας, ἀλλ' ἕνεκα τῶν ὁρμητικῶν ἐπιθέσεων τοῦ ἐχθροῦ ἦτο ἀδύνατον νὰ προχωρήσωσι περαιτέρω καὶ ἔμειναν ἐκεῖ μαχόμενοι καὶ ἀναχαιτίζοντες ἐπὶ πολὺ τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ. Πλὴν τὴν ὥραν ἐκείνην τὸ ἑλληνικὸν πυροβολικὸν ἤρξατο ὑποχωροῦν πρὸς τὸ Μάτι, τὸ μὲν ἀπὸ τοῦ ὀροπεδίου Γκριτσόβαλι, τὸ δὲ ἀπὸ τῶν θέσεων Ταφὶλ Βρύσι, τουτέστιν αἱ πυροβολαρχίαι Μήτσα, Παΐκου καὶ Ζούκη, μεθ' ὅλην τὴν γενναιότητα, τὴν ὁποίαν μέχρι τοῦδε εἶχον δείξει, ἐλλείψει πυρομαχικῶν ὡς ἐλέχθη, δικαιολογία ἥτις δὲν εἶνε ἀρκετή, ὅπως καλύψῃ τοιαύτην ὑποχώρησιν καὶ ὅπως

σώσῃ τῆς εὐθύνης τοὺς διατάξαντας καὶ ἐκτελέσαντας τὴν ὑποχώρησιν ταύτην. Ἡ ὑποχώρησις τοῦ πυροβολικοῦ, ἰδίως ἐκ τοῦ ὀροπεδίου Γκριτσόβαλι ὑπῆρξε θανάσιμος διὰ τοὺς ἄνδρας τοῦ πεζικοῦ, οἵτινες μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἐμάχοντο ὡς γίγαντες πρὸς διατήρησιν τῶν θέσεών των, καὶ ἀπὸ τῆς πέμπτης ὥρας μετὰ μεσημβρίαν τῆς κυριακῆς ἤρξαντο ὑποχωροῦντες ἀλληλοδιαδόχως ἐξ ὅλων τῶν σημείων τοῦ τομέως τούτου. Μετὰ τὴν Μελούναν ἐπῆλθεν ἡ πτῶσις τοῦ Παπαλειβάδου καὶ ταύτην ἐπηκολούθησεν ἡ τῆς Ἑλληνικῆς Χασὰν Μελούνας, τοῦ Προφήτου Ἠλία Γκριτζόβαλι, τῆς Μπούρνα Τρύπας καὶ τῆς τουρκικῆς Χασὰν Μελούνας, διότι ἡ φυσικὴ διάταξις τῶν θέσεων καὶ ἡ διάταξις ἀκόμη πρὸς μάχην ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἡ πτῶσις τοῦ ἑνὸς σημείου ἠπείλει τὴν κύκλωσιν ὅλων τῶν ἄλλων. Ἡ τελευταία ἄμυνα ἐγένετο εἰς τὴν τουρκικὴν Χασὰν Μελούναν, σταθμὸν ὃν εἶχον καταλάβῃ ἀπὸ τῆς προτεραίας δι' ἐφόδου οἱ ἄνδρες τοῦ τετάρτου εὐζωνικοῦ τάγματος. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς μάχης ἀξιοθαύμαστος ὑπῆρξε πρὸς τὴν γενναιότητα τῶν Ἑλλήνων, ταχθέντων ἑκατέρωθεν τοῦ σταθμοῦ καὶ πρηνηδὸν διὰ πυρῶν ὁμαδῶν ἀποκρουόντων τὴν ἔφοδον, ἡ γενναιότης τῶν Τούρκων στρατιωτῶν, οἵτινες μεθ' ὅλον τὸ ἀθρόον πῦρ ἐπλησίασαν εἰς ἀπόστασιν ὀγδοήκοντα βημάτων. Καὶ ἐν ᾧ ἀκαταπαύστως ἠραιοῦντο αἱ τάξεις αὐτῶν, ἀντικαθίστων τοὺς πίπτοντας καὶ ἐξετέλουν ἑκατέρωθεν καὶ βαθμηδὸν πλευρικὰς κινήσεις. Ὅταν δ' ἔφθασαν εἰς σημεῖον ἐξ οὗ οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἠνόησαν, ὅτι ἐκινδύνευον νὰ κυκλωθῶσιν, ἐγκατέλειψαν τὰς θέσεις των καὶ ἐτράπησαν πρὸς τὰ ὀπίσω. Πέραν δὲ τῆς ὥρας ταύτης μέχρι τοῦ μεσονυκτίου ἐκ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων ἐμάχετο ἀκόμη τὸ μεταξὺ Μελούνας καὶ Χασὰν Μελούνας ἀνώνυμον ὀχύρωμα, ὁ Μενεξὲς καὶ οἱ περὶ Πατσὸν καὶ Ραχόβρυσιν.

Δυστυχῶς ἡ ὑποχώρησις δὲν ἐγένετο κατὰ τρόπον ἐπιτρέποντα τὴν κατάληψιν τῆς δευτέρας καὶ τρίτης γραμμῆς, αἵτινες ὁπωσδήποτε ἦσαν ὠχυρωμέναι καλῶς δι' ἔργων ἐναντίον προσβολῶν πεζικοῦ. Διότι οἱ ὑποχωρήσαντες ἐκ τῶν πρώτων σημείων ἠγνόουν τί συνέβαινεν ἑκατέρωθεν αὐτῶν καὶ ἂν τὰ ὀχυρώματα τῆς δευτέρας καὶ τρίτης γραμμῆς ἦσαν ἐλεύθερα, ὅπως καταλάβωσιν αὐτά. Καθ' ὅσον ὑπεχώρουν διμοιρίαι, οὐλαμοὶ καὶ λόχοι διαφόρων συνταγμάτων ἄνευ ἀνωτέρας διοικήσεως, ὅπου δὲ ὑπῆρχον λοχαγοί, ἀπησχολημένοι εἰς

τὴν σφοδρότητα τῆς ἐπιθέσεως. Οἱ ἡμέτεροι ἀπὸ τῆς μεσημβρίας τῆς προηγηθείσης ἡμέρας καὶ καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν νύκτα κατεῖχον τὰς θέσεις των, μαχόμενοι ὡς ἥρωες. Στρατιῶται καὶ βαθμοφόροι εἶχον καθηλωθῆ εἰς αὐτάς. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἐλάμβανον τὰ ὅπλα τῶν ἐκτὸς μάχης τιθεμένων στρατιωτῶν καὶ ἐμάχοντο ὡς ὁπλῖται. 'Αξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται ἐτάχθησαν εἰς μίαν γραμμήν. 'Αλλ' ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι ἀνενέουν τοὺς μαχητάς των καὶ ἐπεχείρουν ἑκάστοτε ἐπιθέσεις σφοδροτέρας μετὰ πολυαριθμοτέρων φαλάγγων, οἱ λόχοι τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ οὐ μόνον δὲν ἀνενεοῦντο, οὐ μόνον δὲν ἐλάμβανον ἐπικουρίας, τῆς ἐφεδρείας πρὸ πολλοῦ ἐξαντληθείσης, ἀλλ' οὐδ' ἔτρωγον. 'Επὶ 25 ὥρας ἐκράτουν τὸν ἐχθρὸν εἰς ἀπόστασιν τοιαύτην, ὥστε οὐχὶ μόνον αἱ σφαῖραι, ἀλλὰ καὶ ἡ φλὸξ τῆς πυρίτιδος ἠδύνατο νὰ ἐπηρεάζῃ αὐτούς· καὶ ὅμως κατὰ τὸ κρισιμότερον σημεῖον τῆς μάχης τὸ ζήτημα τοῦ στομάχου ἤρχετο ἐπιτακτικόν, διότι καὶ τροφαὶ ἂν ὑπῆρχον, μαχόμενοι κατὰ πενταπλασίου ἐχθροῦ καὶ μὴ ἀντικαθιστάμενοι, ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ παλαίωσι καὶ κατὰ τῆς κοιλίας. 'Απέναντι τοῦ πολυαρίθμου πυροβολικοῦ τοῦ ἐχθροῦ ἀντετάσσοντο μόνον δύο ἐν ἀρχῇ ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι, ἐν ᾧ δὲ ὁ ἐχθρὸς ἐμάχετο κατὰ μεγάλας μονάδας καὶ συγκεντρωμένος, οἱ ἡμέτεροι ἕνεκεν τῆς μεγάλης διασπορᾶς διεξῆγον πόλεμον διμοιριῶν, οὐλαμῶν καὶ λόχων ἀναμίξ, διότι ἀνωτέρα διοίκησις, ἡ ὁποία νὰ καθιστᾷ τοὺς μαχομένους ἐνημέρους καὶ ὁδηγῇ αὐτούς, σχεδὸν δὲν ὑπῆρχεν. 'Ο ταξίαρχος, τὴν παρουσίαν τοῦ ὁποίου ἀπήτει ἡ σπουδαιότης τῆς θέσεως ἔμενεν ἐν Τυρνάβῳ, ὁ δὲ διοικητὴς τοῦ συντάγματος τοῦ κατὰ τὸ ὀροπέδιον Γκριτζόβαλι μαχομένου, ταγματάρχης Καθενιώτης, ἦτο ἠναγκασμένος νὰ μένῃ εἰς τὸ τηλεγραφεῖον Λυγαριᾶς, ζητῶν διηνεκῶς ἐνισχύσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔφθανον. 'Εκ τούτου συνέβαινεν ὥστε τμῆμα ὁλόκληρον στρατοῦ μὲ δύναμιν ἐν συνόλῳ 8 λόχων, τουτέστι δύο ταγμάτων νὰ μένῃ διαρκούσης τῆς μάχης ἄνευ κεντρικῆς διοικήσεως, παρισταμένων μόνον λοχαγῶν, καὶ τούτων, ὅπου οἱ λόχοι αὐτῶν ἐμάχοντο συγκεντρωμένοι. Καὶ ἦτο δυνατὸν νὰ ἴδῃ τις τότε καὶ νὰ θαυμάσῃ τὴν ἀξίαν τοῦ Ἕλληνος στρατιώτου, ὅστις καίτοι ἀπειροπόλεμος, καίτοι ἀσύντακτος, καίτοι νῆστις καὶ ἀδιοίκητος ἐμάχετο ὡς ἥρως εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν ὑπὸ τὰς δυσμενεστέρας τῶν συνθηκῶν, διότι ὁ ἐχθρὸς ἐπλεονέκτει καὶ ἐδαφικῶς ἀκόμη. 'Απὸ τῆς δεκάτης πρωϊνῆς ὥρας ὁ κίνδυνος τῆς

πτώσεως τῶν ἑλληνικῶν θέσεων ἦν καταφανής. Τὴν ὥραν ταύτην ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς ἐτηλεγράφει ἐκ Τυρνάβου πρὸς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν. «Σταθμὸς τουρκικὸς Χασσὰν Μελούνας ὃν κατέλαβον ἡμέτεροι, καὶ ἡμέτερος Μελούνας κινδυνεύουσιν ἐξ ἰσχυρᾶς ἐπιθέσεως. Ἠναγκάσθην νὰ στείλω 4 πεδινὰ πυροβόλα εἰς Μάτι Εἰς Μπουγάζιον μένουν 2. Ἐφεδρείαν πυροβολικοῦ δὲν ἔχω. Διατάξατε ἀποστολὴν μιᾶς πυροβολαρχίας». Ὑπῆρχον δὲ μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης ἐπὶ τῆς μαχομένης γραμμῆς 3 ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι Μῆτσα, Παΐκου καὶ Ζούκη. Τὴν δὲ 11.30′ π. μ. τῆς αὐτῆς ἡμέρας ὁ αὐτὸς ταξίαρχος ἐπέστελλε πρὸς τὸν μέραρχον. «Σταθμοὶ Μελούνας κινδυνεύουσιν. Εἰς ἑκάστην προσβολὴν ἐχθρὸς ἀνανεοῖ τὰ στρατεύματά του ἐξ Ἐλασσῶνος. Ἐστείλαμεν ἐκεῖσε 3 λόχους πεζικοῦ καὶ λόχον 4 εὐζωνικοῦ. Πυροβολικὸν πεδινὸν δὲν ἠδυνήθην νὰ στείλω, διότι ὁ ἐχθρὸς ἐκ Δαμασίου προχωρεῖ εἰς Μπογάζιον. Ἀποστείλατε τάχιστα πεδινὴν πυροβολαρχίαν, ἵνα ἀποσταλῇ εἰς Μάτι πρὸς ὑποστήριξιν ὑποχωρήσεως, ἥτις θὰ ἐπέλθῃ ἀπέναντι πολυαρίθμων ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων διὰ νέων ὅλως στρατευμάτων καὶ διὰ πεδινοῦ πυροβολικοῦ». Μετὰ μίαν δὲ καὶ ἡμίσειαν ὥραν ὁ αὐτὸς ταξίαρχος ἠναγκάζετο νὰ ἐπιστείλῃ σχεδὸν ἀπελπιστικῶς πρὸς τὸν μέραρχον: «Δυνάμεις ἐχθρικαὶ Ἐλασσῶνος — Σκούμπας παρασκευάζονται ἀκμαῖαι πρὸς ἐπίθεσιν. Ἡμέτεροι ἐξηντλήθησαν. Ἀπεστείλαμεν πάσας δυνάμεις πρὸς ἐνίσχυσίν των. Ἀλλ' ἀμέσως ἐκ Δαμασίου ἐξῆλθον ἀρκεταὶ δυνάμεις ἐχθρικαί, ἐπιχειροῦσαι εἰσβολὴν διὰ Μπογαζίου. Ἔλαβον ταύτην τὴν στιγμὴν (ὥραν 1.20′ μ. μ.) τηλεγράφημα ἀρχηγοῦ, ὅτι στέλλεται ἐνίσχυσις ἐξ αὐτόθι εἰς Μάτι. Εὔχομαι νὰ μὲ προφθάσητε». (*) Ὄντως δὲ τὴν ὥραν ταύτην μία ταξιαρχία τῆς δευτέρας μεραρχίας τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἐπεχείρησεν ἔφοδον σφοδροτάτην κατὰ τῶν ἀπὸ Παπαλειβάδου μέχρι Γκριτζόβαλι ἑλληνικῶν θέσεων. Ὁ ταξίαρχος Χαφὶζ πασσᾶς, γέρων ἑβδομηκοντούτης, πολεμήσας ἐν Κριμαίᾳ καὶ ἐν Πλεύνᾳ ὡς συνταγματάρχης κατὰ τὸν Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον, διηύθυνεν ἔφιππος τὴν ἔφοδον, τὰ δὲ μόνιμα τουρκικὰ πυροβολεῖα τοῦ ὀροπεδίου Προφήτου Ἠλία ἐπύκνωσαν τὸ πῦρ αὐτῶν. Ἡ ἔφοδος ὑπῆρξε λυσσαλέα, ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἀντέστησαν ἐρρωμένως εἰς τὰς θέσεις των, καίτοι ὑφίσταντο μεγάλας ἐκ τοῦ τουρ-

(*) Ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Στρατηγοῦ Μακρῆ.

κικοῦ πυροβολικοῦ καταστροφάς, ὁ δὲ ἐχθρὸς ἀπεκρούσθη καὶ πάλιν φονευθέντος τοῦ Χαφὶζ πασσᾶ, ἡ πτῶσις τοῦ ὁποίου ἐτάραξε τὸ ἠθικὸν τῶν Τούρκων καὶ ἀνεχαίτισε πρὸς στιγμὴν τὴν ὁρμὴν αὐτῶν(*). Τὴν αὐτὴν ὅμως ὥραν ἰσχυρὰ ἐπίθεσις ἐγίνετο κατὰ τῆς Μελούνας ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Ἐτὲμ πασσᾶ, ὅστις περὶ τὴν μεσημβρίαν κατῆλθε μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του μέχρις ἐκεῖ καὶ ἔμεινε πλησίον τῶν θέσεων τοῦ πυροβολικοῦ, ὁπόθεν ὁ Ριζᾶ πασσᾶς ὑπεβοήθει τὴν ἔφοδον τοῦ πεζικοῦ. Αὐτόθι δὲ ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς ἔμαθε τὸν θάνατον τοῦ ταξιάρχου Χαφὶζ πασσᾶ δι' ἀγγελιοφόρου, σταλέντος ἐκ τῆς δευτέρας μεραρχίας. Οἱ Τοῦρκοι προσεπάθουν νὰ ἐκβιάσωσι τὴν δίοδον τῆς Μελούνας διὰ πυρῶν ὁμαδὸν καὶ ὁμοβροντιῶν. Ὁ ἀποσταλεὶς πρὸς ἐνίσχυσιν ὑπὸ τοῦ ταξιάρχου 4ος λόχος τοῦ τετάρτου εὐζωνικοῦ τάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ἀλέξανδρον Ἀλεξάνδρου, ἄνδρα γενναῖον καὶ στρατιωτικῆς μορφώσεως, πολεμήσαντα εἰς τὸν Γαλλογερμανικὸν πόλεμον καὶ ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1868, λαβὼν διαταγὰς παρὰ τοῦ ἐν Μάτι μένοντος διοικητοῦ τῶν ἐν Γκριτζόβαλι στρατευμάτων ταγματάρχου Καθενιώτου, ἔσπευσε πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἀπειλουμένων σταθμῶν τῆς Μελούνας. Καὶ ἑκατὸν μὲν ἄνδρας ἀπέστειλεν ἐκ Λυγαριᾶς ὁ ταγματάρχης Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Γεώργιον Βροντόλαλον πρὸς τὸ ἀνώνυμον ὀχύρωμα τῆς Μελούνας καὶ τὴν Χασὰν Μελούναν, ἑκατὸν δ' ἑτέρους ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Δ. Ἀναγνωστόπουλον εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἀπειλουμένης Μελούνας. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἡ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ἀναγνωστόπουλον δύναμις καταφθάσῃ εἰς τὸν αὐχένα Μελούνας, εἶχεν αὕτη ὑποκύψει εἰς ὑποχώρησιν, διότι βολαὶ ἐπιτυχεῖς τῆς πρώτης πυροβολαρχίας τοῦ σώματος τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, διευθυνόμεναι ὑπὸ τοῦ Ριζᾶ πασσᾶ ἀνετίναξαν τὸν ἑλληνικὸν σταθμὸν τῆς Ἄνω Μελούνας καὶ ἠνάγκασαν τοὺς ἄνδρας τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων

(*) Ὁ Χαφὶζ πασσᾶς, κατὰ τὴν περιγραφὴν Ἄγγλου ἀνταποκριτοῦ, ἔβαινεν ἔφιππος ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀνδρῶν του κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐφόδου, ὅτε ὁ ὑπασπιστής του παρεκάλεσεν αὐτὸν ν' ἀφιππεύσῃ. Ἀλλ' ὁ Χαφὶζ ἀπήντησε· «Καὶ εἰς τὸν ρωσσικὸν πόλεμον ποτὲ δὲν ἀφίππευσα, καὶ τώρα διατί ν' ἀφιππεύσω;» Μετ' οὐ πολὺ ἔλαβε βολὴν εἰς τὸν ἀριστερὸν βραχίονα, ἀλλ' ἠρνήθη νὰ ὑποχωρήσῃ. Ἀκολούθως ἐπληγώθη εἰς τὸν βραχίονα τὸν δεξιὸν καὶ ἀκέμη ἐπέμενε νὰ βαδίζῃ εἰς τὴν μάχην. Τέλος ἔλαβε θανάσιμον τραῦμα εἰς τὸ στόμα καὶ ἔπεσε νεκρός.

νὰ ὑποχωρήσωσιν κάτω τοῦ λόφου, τὸν ὁποῖον μέχρι τοῦδε ὑπερήσπιζον, ἀφ' οὗ ὁ ἐχθρὸς μὲ ἐφ' ὅπλου λόγχην ἔφθασε μετ' ἀγρίαν ἔφοδον, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες μαχηταὶ ἀνεῦρον τὴν ἀρχαίαν γενναιότητα καὶ ἀνδρείαν τῶν πατέρων των, ἐντὸς τριάκοντα ὀργυιῶν ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τάξεων. Τοσαύτην δὲ φθορὰν ἐπέφερον εἰς τὰς τουρκικὰς τάξεις, ὥστε εἰς μόνην τὴν ἔφοδον ταύτην οἱ Τοῦρκοι ἔσχον 16 νεκροὺς καὶ 17 τραυματίας. Σώματα δὲ πεσόντων Ἑλλήνων ἐκάλυπτον τὸ πεδίον τῆς μάχης καὶ τὴν δίοδον μέχρι τῆς ἑσπέρας τῆς ἐπιούσης, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἀποφασίσαντες νὰ κατέλθωσιν ἀπεκόμισαν αὐτὰ ἔξω τῆς διόδου, καὶ ἔρριψαν μὲ μόνον τὸ ὑποκάμισον ἐντὸς φάραγγος, ἀφ' οὗ ἀφήρεσαν τὰς στολὰς καὶ τὰς περισκελίδας αὐτῶν. Ἀρξαμένης δὲ τῆς ὑποχωρήσεως ὁ Χαϊδὰρ πασσᾶς, ἐκ τῆς μεραρχίας τοῦ ὁποίου τὸ ἥμισυ μέχρι τοῦδε ἐμάχετο, ἀπέστειλε κατὰ τῶν ἐκτοπισθέντων ἑλληνικῶν σωμάτων μίαν ταξιαρχίαν, ἥτις καταλαβοῦσα τὸν αὐχένα ἐζήτει νὰ ἐκβιάσῃ τὴν δίοδον. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὁ ταγματάρχης Ἀλεξάνδρου, μαθὼν τὴν ἐπισυμβᾶσαν εἰς τὴν Μελούναν ἐκτόπισιν, ἔλαβεν ἀμέσως τὴν ἐκ τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ λόχου ὑπολειπομένην δύναμιν καὶ ἀνῆλθε μετὰ σπουδῆς πρὸς τὰ ἄνω. Καὶ τὸν μὲν λοχαγὸν Ἰωαννίδην μετὰ 100 ἀνδρῶν διέταξεν ὅπως, ἑνούμενος μετὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ὑπολοχαγοῦ Ἀναγνωστοπούλου, χωρήσῃ πρὸς τὰ ἐμπρὸς εἰς τὴν Μελούναν. Ὁ ἴδιος δὲ μετὰ ἑκατὸν ἑτέρων ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Λειβαδέαν ἀνῆλθε πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν πρὸς Μενεξὲ μαχομένων, ἵνα τοὐλάχιστον κατορθωθῇ ἡ διατήρησις τῶν σπουδαίων ἐκεῖ θέσεων καὶ ὀχυρωμάτων, ἐξ ὧν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ παρακώλυσις τῆς προόδου τῶν Τούρκων ἐν τῇ διόδῳ. Οἱ δύο ἀνωτέρω ἀξιωματικοὶ Ἰωαννίδης καὶ Ἀναγνωστόπουλος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀνδρῶν προέβησαν ἀπτοήτως εἰς τὴν δίοδον καὶ ἔφθασαν ἐγγὺς πρὸς τὸν Αὐχένα Μελούνας, ἀλλ' ἕνεκα τῶν ὁρμητικῶν ἐπιθέσεων τοῦ ἐχθροῦ ἦτο ἀδύνατον νὰ προχωρήσωσι περαιτέρω καὶ ἔμειναν ἐκεῖ μαχόμενοι καὶ ἀναχαιτίζοντες ἐπὶ πολὺ τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ. Πλὴν τὴν ὥραν ἐκείνην τὸ ἑλληνικὸν πυροβολικὸν ἤρξατο ὑποχωροῦν πρὸς τὸ Μάτι, τὸ μὲν ἀπὸ τοῦ ὀροπεδίου Γκριτσόβαλι, τὸ δὲ ἀπὸ τῶν θέσεων Ταφὶλ Βρύσι, τουτέστιν αἱ πυροβολαρχίαι Μήτσα, Παΐκου καὶ Ζούκη, μεθ' ὅλην τὴν γενναιότητα, τὴν ὁποίαν μέχρι τοῦδε εἶχον δείξει, ἐλλείψει πυρομαχικῶν ὡς ἐλέχθη, δικαιολογία ἥτις δὲν εἶνε ἀρκετή, ὅπως καλύψῃ τοιαύτην ὑποχώρησιν καὶ ὅπως

σώσῃ τῆς εὐθύνης τοὺς διατάξαντας καὶ ἐκτελέσαντας τὴν ὑποχώρησιν ταύτην. Ἡ ὑποχώρησις τοῦ πυροβολικοῦ, ἰδίως ἐκ τοῦ ὀροπεδίου Γκριτσόβαλι ὑπῆρξε θανάσιμος διὰ τοὺς ἄνδρας τοῦ πεζικοῦ, οἵτινες μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἐμάχοντο ὡς γίγαντες πρὸς διατήρησιν τῶν θέσεών των, καὶ ἀπὸ τῆς πέμπτης ὥρας μετὰ μεσημβρίαν τῆς κυριακῆς ἤρξαντο ὑποχωροῦντες ἀλληλοδιαδόχως ἐξ ὅλων τῶν σημείων τοῦ τομέως τούτου. Μετὰ τὴν Μελούναν ἐπῆλθεν ἡ πτῶσις τοῦ Παπαλειβάδου καὶ ταύτην ἐπηκολούθησεν ἡ τῆς Ἑλληνικῆς Χασὰν Μελούνας, τοῦ Προφήτου Ἠλία Γκριτζόβαλι, τῆς Μπούρνα Τρύπας καὶ τῆς τουρκικῆς Χασὰν Μελούνας, διότι ἡ φυσικὴ διάταξις τῶν θέσεων καὶ ἡ διάταξις ἀκόμη πρὸς μάχην ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἡ πτῶσις τοῦ ἑνὸς σημείου ἠπείλει τὴν κύκλωσιν ὅλων τῶν ἄλλων. Ἡ τελευταία ἄμυνα ἐγένετο εἰς τὴν τουρκικὴν Χασὰν Μελούναν, σταθμὸν ὃν εἶχον καταλάβῃ ἀπὸ τῆς προτεραίας δι' ἐφόδου οἱ ἄνδρες τοῦ τετάρτου εὐζωνικοῦ τάγματος. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς μάχης ἀξιοθαύμαστος ὑπῆρξε πρὸς τὴν γενναιότητα τῶν Ἑλλήνων, ταχθέντων ἑκατέρωθεν τοῦ σταθμοῦ καὶ πρηνηδὸν διὰ πυρῶν ὁμαδῶν ἀποκρουόντων τὴν ἔφοδον, ἡ γενναιότης τῶν Τούρκων στρατιωτῶν, οἵτινες μεθ' ὅλον τὸ ἀθρόον πῦρ ἐπλησίασαν εἰς ἀπόστασιν ὀγδοήκοντα βημάτων. Καὶ ἐν ᾧ ἀκαταπαύστως ἠραιοῦντο αἱ τάξεις αὐτῶν, ἀντικαθίστων τοὺς πίπτοντας καὶ ἐξετέλουν ἑκατέρωθεν καὶ βαθμηδὸν πλευρικὰς κινήσεις. Ὅταν δ' ἔφθασαν εἰς σημεῖον ἐξ οὗ οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἠνόησαν, ὅτι ἐκινδύνευον νὰ κυκλωθῶσιν, ἐγκατέλειψαν τὰς θέσεις των καὶ ἐτράπησαν πρὸς τὰ ὀπίσω. Πέραν δὲ τῆς ὥρας ταύτης μέχρι τοῦ μεσονυκτίου ἐκ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων ἐμάχετο ἀκόμη τὸ μεταξὺ Μελούνας καὶ Χασὰν Μελούνας ἀνώνυμον ὀχύρωμα, ὁ Μενεξὲς καὶ οἱ περὶ Πατσὸν καὶ Ραχόβρυσιν.

Δυστυχῶς ἡ ὑποχώρησις δὲν ἐγένετο κατὰ τρόπον ἐπιτρέποντα τὴν κατάληψιν τῆς δευτέρας καὶ τρίτης γραμμῆς, αἵτινες ὁπωσδήποτε ἦσαν ὠχυρωμέναι καλῶς δι' ἔργων ἐναντίον προσβολῶν πεζικοῦ. Διότι οἱ ὑποχωρήσαντες ἐκ τῶν πρώτων σημείων ἠγνόουν τί συνέβαινεν ἑκατέρωθεν αὐτῶν καὶ ἂν τὰ ὀχυρώματα τῆς δευτέρας καὶ τρίτης γραμμῆς ἦσαν ἐλεύθερα, ὅπως καταλάβωσιν αὐτά. Καθ' ὅσον ὑπεχώρουν διμοιρίαι, οὐλαμοὶ καὶ λόχοι διαφόρων συνταγμάτων ἄνευ ἀνωτέρας διοικήσεως· ὅπου δὲ ὑπῆρχον λοχαγοί, ἀπησχολημένοι εἰς

τὴν διοίκησιν τῶν μονάδων των, οὐδὲν πλειότερον ἐγνώριζον περὶ τῶν χαρακωμάτων καὶ τῆς αἰφνηδίας ἐγκαταλήψεως ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ, τοῦ ὁποίου εἷς μόνον οὐλαμός, ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Π. Βλάσην ὑπεστήριξε τὴν ὑποχώρησιν τῶν πεζῶν, κρατήσας ὁμολογουμένως μετ' ἀνδρείας τοὺς Τούρκους εἰς ἀπόστασιν διακοσίων μέτρων. Διὰ τῆς τοιαύτης δὲ φυγῆς καὶ τῆς ἐγκαταλήψεως τῆς β' καὶ γ' γραμμῆς ἀφέθη πρὸς εἰσβολὴν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐχθρῶν ἡ δίοδος τῆς Μελούνας, ἥν, ἂν μὴ συνέβαινον ταῦτα, ἔπρεπε νὰ ἐξαγοράσωσιν οἱ Τοῦρκοι δι' ἀφθόνου αἵματος. Οὕτω δὲ κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ πολέμου ἔπεσεν εἰς χεῖρας τῶν ἐχθρῶν μετὰ 25 ὡρῶν ἄμυναν (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐπιθέσεων τῆς προτεραίας) ὁλόκληρος ἡ ἀπὸ τοῦ Αὐχένος τῆς Μελούνας μέχρι τοῦ ὀροπεδίου τοῦ Γκριτζόβαλι καὶ τοῦ Παπαλειβάδου γραμμή. Ἡ πτῶσις δὲ τῶν σημείων τούτων ἐπήνεγκον ἀναποδράστως τὴν ὑποχώρησιν ἀπὸ τῶν σταθμῶν Πατσιοῦ, Ραχοβρύσεως, ἥτις ἐδέσποζε τοῦ Μενεξέ, Ταφὶλ Βρύσι καὶ Μπαϊρακτάρη πρὸς βορρᾶν, διότι προεβλέπετο καταφανῶς πλέον ἡ διὰ τοῦ αὐχένος τῆς Μελούνας κάθοδος τοῦ ἐχθροῦ εἰς Καρατζὸλ καὶ Δελέρια, ὅτε ἦτο ἄφευκτος ἡ κύκλωσις καὶ ἡ ἀποκοπὴ πάσης ὑποχωρήσεως πλέον. Τούτου δ' ἕνεκα ἐματαιώθη καὶ ἡ κατὰ τοῦ Μενεξὲ ἐπιχείρησις, ἡ πτῶσις τοῦ ὁποίου ἤθελεν ἐπέλθῃ, ἐὰν δὲν ἐπήρχετο ἡ πτῶσις τῶν πρὸς Γριτζόβαλι, Χασὰν Μελούνα καὶ Μελούνα σημείων, καὶ ἂν προελάμβανε νὰ συντρέξῃ κατὰ τὰ προσχεδιασθέντα τὸν ἐπιχειρήσαντα τὸ τολμηρὸν κατ' αὐτοῦ διάβημα ἀνδρεῖον λοχαγὸν Τσακανίκαν Κωνσταντῖνον τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ τάγματος ἡ ἐκ Ταφὶλ καὶ Ραχοβρύσεως πρὸς τοῦτο προωρισμένη δύναμις. Οἱ ἐκ τοῦ ὀροπεδίου Γκριτζόβαλι ὑποχωρήσαντες ἐτράπησαν ἐκεῖθεν εἰς φυγὴν ἄτακτον καὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ σταθῶσιν οὐδὲ εἰς Μάτι, ἔνθα ἐγκατέλειψαν σκηνὰς καὶ πολεμοφόδια. Τούτου ἕνεκα ἐκινδύνευον οἱ ὑπολειφθέντες καὶ μαχόμενοι ἔτι εἰς τὸ ἀνώνυμον ὀχύρωμα, τὸν Μενεξὲν καὶ Ραχόβρυσιν νὰ κυκλωθῶσιν καὶ εἰδοποιήθησαν νὰ κατέλθωσιν ἐν τάχει καὶ περὶ τὸ μεσονύκτιον ἐβάδισαν πρὸς συνάντησιν τοῦ λοιποῦ στρατεύματος, μόνον τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ τάγματος ὑπὸ τὸν Ἀλεξάνδρου παραμείναντος κανονικῶς καὶ συντεταγμένως εἰς Μάτι. Οἱ δὲ Τοῦρκοι ἀφ' οὗ ἐκυρίευσαν καὶ τὴν τελευταίαν ἑλληνικὴν θέσιν προέβησαν ᾄδοντες πρὸς δόξαν τοῦ Ἀλλὰχ νικητήρια καὶ κατέσχον ὅλα τὰ ἐγκαταλειφθέντα ὑψώματα. Οὕτω πλέον πρὸ αὐτῶν ἦν ἀναπεπτα-

μένη ἡ πρὸς τὴν Λάρισσαν ὁδός, ἣν παρέσχεν αὐτοῖς ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας, πλὴν τῶν γενικῶν λόγων, ἐξ ὧν καθίστατο μοιραία, ὡς τὸ πεπρωμένον τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας, ἡ ἧττα τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον, ἡ ἀβουλία καὶ ὁ λογιωτατισμὸς τοῦ ἀρχηγείου, τὸ ὁποῖον παρεῖδε τὴν σημαντικότητα τῶν κυριευθεισῶν θέσεων καὶ καθ' ἣν στιγμὴν αὗται ἐκινδύνευον ἀνέμενεν εἰσβολὴν ἐκ Ρεβενίου. Καὶ ταῦτα παρὰ τὰς ὑποδείξεις πολλῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν καὶ δὴ τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ, ὅστις ὑπέδειξε τὴν σημασίαν τῆς διόδου τῆς Μελούνας, καθ' ὅσον ἦν ὁ μόνος, ὅστις εἶχεν γνῶσιν τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλίας καὶ συνήνου τὴν ἀντίληψιν μετὰ τῆς πείρας. Ἀλλὰ τινὲς τῶν ἐπιτελῶν ἐξεφράζοντο περιφρονητικῶς περὶ τῆς γνώμης ταύτης, μὴ ἀποδίδοντες μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ κατσάβραχα, ὡς ἔλεγον, τὸ δὲ ἀρχηγεῖον παραπεισθὲν ὅλην τὴν προσοχὴν αὐτοῦ συνεκέντρωσεν εἰς Ρεβένιον. Καὶ καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς ἔκρουε τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου, ἐκ Τυρνάβου ἐπιστέλλων, οἱ δύο μέραρχοι Μακρῆς καὶ Μαυρομιχάλης ἐλάμβανον (περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς 6 Ἀπριλίου) διαταγὴν τοῦ Διαδόχου, δεικνύουσαν ὅτι τὸ ἀρχηγεῖον ἐνέμενεν εἰς τὰς αὐτὰς σκέψεις (*).

(*) Ἡ διαταγὴ αὕτη ἐκανόνιζε τὰ τῆς ἀμύνης ἐν περιπτώσει εἰσβολῆς τοῦ ἐχθροῦ διὰ Ρεβενίου καὶ εἶχεν ὡς ἑξῆς:

«Προκειμένου περὶ εἰσβολῆς τουρκικοῦ στρατοῦ *διὰ Ρεβενίου* διατάσσομεν τὰ ἑπόμενα. Τὴν πρώτην ἀντίστασιν εἰς τὴν ἄμυναν θέλει παράσχῃ ἡ τρίτη ταξιαρχία (Σ[illegible]λένσκη), ἥτις ἔχει ἓν σύνταγμα εἰς Ρεβένιον καὶ ἥτις θὰ ἐμποδίσῃ τὴν διάβασιν εἰς τὸ πεδίον τοῦτο. Μετὰ τὴν ἄμυναν ταύτην, ἥτις δύναται πολλὰς ζημίας νὰ ἐπιφέρῃ εἰς τὸν ἐχθρόν, ἡ τρίτη ταξιαρχία θὰ διεκδικήσῃ τὴν διάβασιν τοῦ Πηνειοῦ. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο θὰ βοηθηθῇ καὶ ἐκ καταφθανόντων στρατευμάτων τῆς τετάρτης ταξιαρχίας. Ἔργον τῶν στρατευμάτων τῆς τρίτης ταξιαρχίας εἶνε ἡ ἐπιτήρησις τοῦ στενοῦ τοῦ Ζάρκου, ὥστε ὁ ἐχθρὸς νὰ μὴ δυνηθῇ νὰ ὑπερφαλαγγίσῃ τὴν ἄμυναν διὰ μακρᾶς φάλαγγος ἐκ Ζάρκου προερχόμενος. Τοιαύτην ἐντολὴν ἔχει καὶ ἡ δευτέρα ταξιαρχία προκειμένου περὶ τοῦ δεξιοῦ κέρατος τῆς ἀμύνης. Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς μετὰ πείσμονα ἀντίστασιν κατορθώσῃ ν' ἀποδιώξῃ ἐκ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοὺς ἀμυνομένους καὶ διαβῇ τὸν ποταμόν, τότε μετὰ τὰς εἰρημένας δύο πρώτας φάσεις τοῦ ἀγῶνος, ἡ δευτέρα μεραρχία ὁλόκληρος θὰ ὑποχωρήσῃ ἐπὶ τοῦ πεδίου *Θωμαῆ* καὶ ἐκεῖ θὰ ἐγκαταστήσῃ τὴν κινητὴν ἄμυναν, ἥτις θ' ἀποφασίσῃ τὴν τύχην τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς Λαρίσσης. Ἡ πρώτη μεραρχία διὰ μὲν τῆς δευτέρας ταξιαρχίας αὐτῆς θὰ ἐπιτηρῇ τὸ δεξιὸν κέρας τῆς παρατάξεως, ὑποχωροῦσα ἐν ἀνάγκῃ πρὸς τὴν διεύθυνσιν Τύρναβος—Λάρισσα, διὰ δὲ τῆς

Αἱ λυπηραὶ εἰδήσεις τῆς ἀλληλοδιαδόχου πτώσεως τῶν διαφόρων σημείων τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς διεβιβάζοντο ἡ μία κατόπιν τῆς ἄλλης εἰς τὸν ἐν Τυρνάβῳ μένοντα ταξίαρχον ἀπὸ τῆς 4 ὥρας μ. μ. Ἡ πόλις ἐπληρώθη φυγάδων, οἱ ὁποῖοι ἐδείκνυον τὸ ἄτακτον τῆς ὑποχωρήσεως, ἐν ᾧ δὲ τὸ τηλεβόλον ἐκρότει ἀκόμη πρὸς βορρᾶν, οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως, μέρος τῶν ὁποίων καὶ πρότερον εἶχε καταλείπη αὐτήν, μαθόντες τὰ τῆς ὑποχωρήσεως καὶ προτρεπόμενοι ὑπὸ τοῦ δημάρχου Ζαφειρίου ἐξεκένουν τὰς οἰκίας αὐτῶν καὶ ἀνεχώρουν ἐν σπουδῇ, λαμβάνοντες τὴν πρὸς τὴν Λάρισσαν ἄγουσαν ἐν μεγίστῃ συγχύσει. Ἐν ᾧ δὲ ταῦτα συνέβαινον ἀφίκετο εἰς Τύρναβον ὁ μέραρχος ὑποστράτηγος Μακρῆς, ὅστις ὡς ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη, (*) διετάχθη ἀπὸ πρωΐας ὑπὸ τοῦ ἀρχηγείου, νὰ παραλάβῃ τὴν ταξιαρχίαν Δημοπούλου καὶ νὰ μεταβῇ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ. Ἡ ταξιαρχία Δημοπούλου, ἀναχωρήσασα ἐκ Λαρίσσης περὶ τὴν $2^1/_2$ ὥραν μ. μ. τῆς ἡμέρας ταύτης, ἐστάθμευσε συνεπείᾳ νεωτέρας προφορικῆς διαταγῆς τοῦ Διαδόχου εἰς Δένδρα. χωρίον κείμενον περίπου εἰς τὸ μέσον τῆς ἀπὸ Λαρίσσης εἰς Τύρναβον ὁδοῦ, μετέβη δὲ πρὸς συνάντησιν τοῦ ταξιάρχου Μαστραπᾶ μόνον ὁ μέραρχος Μακρῆς μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του καὶ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Ζορμπᾶ διοικητοῦ τοῦ 3ου πυροβολικοῦ, καθ' ἣν στιγμὴν ἀνηγγέλλετο ἐκ Λυγαριᾶς, ὅτι τὰ ἐν Γκριτζόβαλι στρατεύματα κλονίζονται, τάγμα δὲ πεζικοῦ ἐφεδρείας, ἑδρεῦον ἐν Ἁγίῳ Ἰωάννῃ τοῦ Τυρνάβου, ἐστέλλετο τότε μόλις πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν μαχομένων. Ὁ ὑποστράτηγος Μακρῆς διέταξε τότε τὸν ἀνθυπίλαρχον Μαργαρίτην νὰ μεταβῇ εἰς Δένδρα καὶ διατάξῃ ἐξ ὀνόματός του τὸν ταξίαρχον Δη-

---

πρώτης ταξιαρχίας αὐτῆς, χρησιμευούσης ὡς ἐφεδρείας, θὰ ἐνισχύσῃ τὴν δευτέραν μεραρχίαν. Ἡ δευτέρα ταξιαρχία θὰ προσφέρῃ μεγίστην ὑπηρεσίαν, ἂν λαμβανομένων πάντοτε ὑπ' ὄψει τῶν τακτικῶν συνθηκῶν τῆς στρατ. ἐπιστήμης, δυνηθῇ διὰ τῶν στενῶν τῆς Γουνίτσης νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν νώτων τοῦ εἰσβαλόντος ἐχθροῦ. Τὴν κίνησιν ὅμως ταύτην πρέπει νὰ κάμῃ ἐγκαίρως, ἵνα μὴ ἀπομονωθῇ. Ἐὰν δὲν δυνηθῇ νὰ πράξῃ τοῦτο ἐγκαίρως, πρέπει νὰ καλύψῃ τὴν Λάρισσαν, ὑποχωροῦσα πρὸς τὴν διεύθυνσιν Τύρναβος—Λάρισσα καὶ καταλαμβάνουσα τὰ προγεφυρώματα Λαρίσσης. Ἐὰν μετὰ πείσμονα καὶ σθεναρὰν ἄμυναν ὁ στρατὸς ἡμῶν ἀποκρουσθῇ, τότε ὀφείλει νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸς τὴν Φάρσαλον· 6 Ἀπριλίου 1897 Κωνσταντῖνος Διάδοχος».

(*) Ἐν σελίδι 383.

μόπουλον ν' ἀποστείλῃ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ τὸ ὑπὸ τὸν Γαλανὸν τάγμα, ὡς γνωρίζοντα τὸ ἔδαφος, τὸν δὲ Μαστραπᾶν νὰ διατάξῃ τὸ μὲν ἐν Τυρνάβῳ τάγμα νὰ μεταβῇ εἰς Μάτι, τὸ δὲ εἰς Μάτι εἰς Γκριτζόβαλι. Καὶ μετ' ὀλίγας στιγμὰς δι' ἑτέρου διαγγελέως, τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Χαλκιοπούλου, διέταξε τὴν εἰς Δένδρα πρώτην ταξιαρχίαν ν' ἀποστείλῃ καὶ ἕτερον τάγμα. Περὶ τὴν ἑσπέραν δὲ ἀνεχώρησε καὶ οὗτος ἐσπευσμένως εἰς Δένδρα, ὅπως τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐπιλοίπου ταξιαρχίας. Καὶ ἡ μὲν ἐνίσχυσις ἀπεστάλη ἀμέσως εἰς τὸν ταξίαρχον Μαστραπᾶν ὡς καὶ ἓν τάγμα τοῦ 2ου συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Πριονιστήν. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἡ νὺξ προσήγγιζεν ἐπὶ τοσοῦτον οἱ μέχρι πρὸ ὀλίγου ἥρωες, ὡς ἐκ τῆς ἐπελθούσης δ' ἀτάκτου ὑποχωρήσεως φυγάδες νῦν, ἐπλημμύρουν τὰς ὁδοὺς τοῦ ἤδη ἐρημωθέντος κατοίκων Τυρνάβου. Ἐπὶ τούτου δὲ τὴν ἑνδεκάτην ὥραν τῆς νυκτὸς (κυριακῆς πρὸς τὴν δευτέραν) ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς, ἔγραφε τῷ στρατηγῷ Μακρῇ εἰς Δένδρα. «Τὸ στράτευμα διελύθη. Ἐγέμισεν ὁ Τύρναβος ἀπὸ ἀξιωματικοὺς καὶ ὁπλίτας. Σπεύσατε μεθ' ὅλης δυνάμεως ν' ἀνασχηματίσωμεν τὸ στράτευμα καὶ ὑποστηρίξωμεν τὸ ἔδαφος, ἄλλως ἀδύνατος πᾶσα ὑπεράσπισις» Συγχρόνως δ' ἔσπευσε ν' ἀναγγείλῃ τὰ συμβάντα καὶ εἰς τὸν Διάδοχον εἰς Λάρισσαν. Ἐν ᾧ δὲ ἐν Λαρίσσῃ τὸ ἐπιτελεῖον ἐσκέπτετο μετὰ τοῦ Διαδόχου περὶ τοῦ πρακτέου, τὴν 2 ὥραν τῆς πρωΐας ὁ μέραρχος Μακρῆς, ἀναγγέλλων δι' ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν ἐπιτελάρχην τὴν κατάστασιν, εἰς ἣν περιῆλθεν ἡ ταξιαρχία Μαστραπᾶ μετὰ τὴν ὑποχώρησιν καὶ τὸ ἀδύνατον τῆς ἐπανακτήσεως τῶν ἀπωλεσθεισῶν θέσεων, καθίστα γνωστὸν ὅτι διέταξε τὴν δι' ἀμύνης ὑποχώρησιν τοῦ στρατοῦ εἰς Λάρισσαν. Παρεκάλει δὲ ὅπως εἰδοποιηθῇ ἡ ἐν Ζάρκῳ ἑδρεύουσα δευτέρα μεραρχία ὑπὸ τὸν Μαυρομιχάλην ν' ἀναχωρήσῃ ἐκ Ζάρκου καὶ μεταβῇ εἰς Γούνιτσαν, ὅπως ἐν ἐνδεχομένῃ ὑποχωρήσει τοῦ Μαστραπᾶ, ὑποστηρίξῃ τὰ νῶτα τοῦ ἐν Ρεβενίῳ στρατοῦ, κατὰ τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τοῦ ἐπιτελείου. Τὸ ἀρχηγεῖον λαβὸν γνῶσιν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ μεράρχου Μακρῆ, διέταξε τηλεγραφικῶς τὸν διοικητὴν τῆς β' μεραρχίας ν' ἀναχωρήσῃ ἐκ Ζάρκου καὶ μεταβῇ εἰς Γούνιτσαν, τὴν δὲ ἐν Λαρίσσῃ διαθέσιμον δύναμιν νὰ μεταβῇ ἐπὶ τοῦ προγεφυρώματος, τουτέστιν ἐπὶ τοῦ πρὸ τῆς πόλεως τῆς γεφύρας τοῦ Πηνειοῦ κατεσκευασμένου πυροβολείου, ἵνα ὑποστηρίξῃ τὴν ὑποχώρησιν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ δύναμις

αὕτη δὲν ἐθεωρήθη ἐπαρκὴς πρὸς τοιοῦτον σκοπόν, τὸ ἀρχηγεῖον περιδεὲς ἔσπευδε συγχρόνως νὰ διατάξῃ τὸν στρατηγὸν Μακρῆν νὰ ὑποχωρήσῃ μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του καὶ τῆς πρώτης ταξιαρχίας (Δημοπούλου) εἰς Λάρισσαν καὶ καταλάβῃ τὰ προγεφυρώματα πρὸς ὑποστήριξιν τῶν στρατευμάτων τῆς β′ ταξιαρχίας (Μαστραπᾶ), λαμβάνον ὡς δεδομένον ὅτι αὕτη ὑποχωρεῖ πρὸς τὴν Λάρισσαν, ἐν ᾧ ὁ στρατηγὸς Μακρῆς διέταξε τὴν μετὰ ἄμυναν ὑποχώρησιν. Διὸ καὶ πληροφορηθεὶς παρὰ τοῦ Μαστραπᾶ τὴν πρωΐαν τῆς δευτέρας, ὅτι κατωρθώθη ὁπωσδήποτε ἡ ἀνασύνταξις τῶν φυγάδων, ἐβάδισεν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς πρώτης ταξιαρχίας εἰς Μπογάζιον. Εἰς τὸ μεταξὺ Μπογαζίου δὲ καὶ Δένδρων ἔδαφος ἔλαβε τὴν ἀνωτέρω περὶ ὑποχωρήσεως διαταγὴν τοῦ ἀρχηγείου καὶ ἀνέστειλε τὴν πορείαν αὐτοῦ ἐπιστρέφων εἰς Δένδρα.

Ἐν ᾧ δὲ τοιαύτας διαταγάς, ἐπιφέρον τὴν σύγχυσιν, μετέδιδεν ἐκ Λαρίσσης τὸ ἀρχηγεῖον, τὸ ὁποῖον δὲν ἐπίστευεν ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ πολέμου θὰ εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προβῇ εἰς τοιαῦτα μέτρα, μὴ ὑπολογίσαν ἴσως ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ πυροβολικοῦ τοῦ ἐχθροῦ, τοῦ ὁποίου ἡ δύναμις ἀπεδείχθη συμπερασματικῶς εἰς τὴν πρώτην σύγκρουσιν τῶν δύο στρατῶν, ὥρας τινὰς μετὰ ταῦτα ἐλάμβανε τηλεγράφημα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς τετάρτης κατὰ τὸ Ρεβένιον ταξιαρχίας συνταγματάρχου Σμολένσκη, δι' οὗ οὗτος ἀνήγγελλε τὰ ἐξαίρετα ἀποτελέσματα τῆς πρώτης μετὰ τοῦ αὐτόθι τουρκικοῦ στρατοῦ συγκρούσεως καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ στενοῦ. Καθίστα δὲ γνωστὸν ὁ συνταγματάρχης Σμολένσκης εἰς τὸ ἀρχηγεῖον ὅτι τὸ ἠθικὸν τοῦ στρατοῦ ἦτο ἐξαίρετον καὶ ὅτι ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἐπιθετικὴν στάσιν, ἐὰν ἐπήρχετο συνενόησις μετὰ τοῦ ταξιάρχου Μαστραπᾶ, οὗτινος ἠγνόει μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης τὰς ἀποτυχίας, ὅπως τὸ ἐν Μπογαζίῳ τμῆμα τοῦ στρατοῦ του πράξῃ τὸ αὐτὸ προελαύνον κατὰ τοῦ ἐχθροῦ.

Τὸ Ρεβένιον εἶνε μικρὰ ἐπιμήκης κοιλὰς σχηματιζομένη ἀκριβῶς εἰς ἀσθενέστερον σημεῖον τῆς μεθοριακῆς γραμμῆς, ἐν τῷ μεταιχμίῳ τῶν νομῶν Λαρίσσης καὶ Τρικκάλων μεταξὺ τῶν βουνῶν Γουνίτσης καὶ Σιδεροπαλούκου ἀφ' ἑνός, μέχρι τοῦ Μπογαζίου τοῦ Τυρνάβου, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς βουνοσειρᾶς τῆς Σκαλωσάρας, τῆς συνεχομένης μετὰ τοῦ Ἀσπροχώματος καὶ τῆς Κούτρας. Ἡ κοιλὰς αὕτη ἔχει

τρεῖς ἐξόδους. Τὸ στενὸν Κουτσοχέρου, ὅπερ ἄρχεται ἀπὸ τῆς θέσεως Κλῆμα τοῦ Ρεβενίου, ὅπου εἶχεν ἐγκαθιδρύσει τὸ ἀρχηγεῖόν του ὁ Σμολένσκης. Τὸ στενὸν τοῦ Καλαμακίου, τὸ ὁποῖον σχηματίζεται ἐκ τῶν βουνῶν Γουνίτσης καὶ Σιδεροπαλούκου, καὶ δι' οὗ ρέει ὁ Πηνειός. Καὶ τὸ στενὸν τῆς Γουνίτσης, τὸ ὁποῖον διὰ τοῦ χανίου Ρεβενίου φέρει τὴν κοιλάδα εἰς συγκοινωνίαν μετὰ τῆς Λαρίσσης. Ἀπὸ τῆς κοιλάδος ταύτης πρὸς βορρᾶν ἄρχεται τὸ Μπογάζι τοῦ Τυρνάβου, στενὸν ἀποτελούμενον ἐκ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ Ξηριᾶ ποταμοῦ βουνοσειρῶν καὶ φέρον διὰ τοῦ Δαμασίου πεδίου εἰς Θεσσαλίαν, ἀποτελοῦν δὲ ὡς τὸ Ρεβένιον μίαν τῶν διόδων αὐτῆς.

Τὴν κοιλάδα Ρεβενίου φράσσουσι πρὸς νότον χαμηλοὶ λόφοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων σχηματίζονται αἱ δύο πρῶται τῶν διόδων αὐτοῦ, πρὸς βορρᾶν δὲ ὑψοῦται ἡ Βίγλα, βουνὸν φαλακρὸν καὶ ὑψηλόν, απότομον καὶ πετρῶδες καθ' ὑπερβολήν. Ἡ μεθοριακὴ γραμμὴ διήκουσα ἀπὸ Ἄνω καὶ Κάτω Κούτρας, Ἀσπροχώματος καὶ Ταβέρνας κατέρχεται εἰς τὴν κοιλάδα καὶ τέμνει αὐτὴν εἰς δύο, ἐκεῖθεν δὲ διευθύνεται ἀνωμάλως πρὸς τοὺς σταθμοὺς Κάτω Λατόμι, Ἄνω Λατόμι, Σιδεροπάλουκον, Λοσφάκι καὶ ἑξῆς. Ὁ ἑλληνικὸς σταθμὸς Ρεβενίου ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τῆς κοιλάδος, εἰς ἀπόστασιν δὲ ὀλίγων βημάτων καὶ ἀπέναντι αὐτοῦ εὑρίσκετο ὁ Τουρκικὸς σταθμός. Τὸν σταθμὸν τοῦτον, ὅπως καὶ τὸν τοῦ Κάτω Λατομίου, εἶχον ἐγκαταλείψει οἱ Τοῦρκοι, ἅμα τῇ ἐνάρξει τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἐπυρπόλησαν δ' ἐν μέρει οἱ Ἕλληνες. Οἱ Τοῦρκοι κατεῖχον ὀχυρωτάτας θέσεις, οἱ δ' Ἕλληνες ἦταν ἐκτεθειμένοι εἰς τὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἡ χώρα ἀπὸ τοῦ μέρους τούτου ἦν εὐάλωτος, χάρις εἰς τὴν διεθνῆ ἐπιτροπήν, τὴν χαράξασαν τὴν ὁροθετικὴν γραμμὴν καὶ παρασχοῦσαν ὅλα τὰ στρατηγικὰ σημεῖα εἰς τοὺς Τούρκους. Ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ βουνοῦ τῆς Βίγλας οἱ Τοῦρκοι εἶχον στήσει δύο πυροβολεῖα. Τὸ ἕν, τὸ κυρίως λεγόμενον Βίγλα, ἐν σχήματι γάμμα ἀνεστραμμένου ἔβαλλε συγχρόνως κατὰ τοῦ Μπογαζίου καὶ τοῦ Ρεβενίου, τὸ ἕτερον τὸ τῆς Ταβέρνας ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ βουνοῦ καὶ εἰς οὐ μακρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ πρώτου, ἐστραμμένον πρὸς τὸ Ρεβένιον καὶ τὸ Ἀσπρόχωμα, ἔβαλλεν ἐπιτυχῶς κατ' ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τούτων. Τρίτον πυροβολεῖον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ βουνοῦ ὄπισθεν τῶν δύο πρώτων ἔβαλλε πρὸς τὸν Προφήτην Ἠλίαν τοῦ Ζάρκου καὶ τὴν Πέτραν, ὑπερασπίζον τὸ Ἐλευθεροχώριον. Πρὸς δὲ οἱ Τοῦρκοι κατεῖχον λόφους τινὰς ὀχυροὺς κάτωθεν τῆς Βίγλας

καὶ πρὸ τοῦ Μπογαζίου Τυρνάβου, ἐξ ὧν ὁ τοῦ Σαμαρίου ἔβριθε περιβολῶν καὶ ὀχυρωμάτων.

Τοιαύτας κατέχοντες θέσεις οἱ Τοῦρκοι καὶ τοιαῦτα ὠχυρώματα, πιθανὸν ἦτο νὰ ἐπιδιώξωσιν εἰσβολήν, εἴτε διὰ τοῦ Ρεβενίου τοῦ ἔχοντος τόσας διόδους πρὸς τὴν Λάρισσαν, εἴτε διὰ τοῦ Μπογαζίου Τυρνάβου. Ἡ σκέψις αὕτη ἠνάγκασε τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον νὰ φυλάξῃ διὰ μεγάλων δυνάμεων ἀμφότερα τὰ μέρη ταῦτα. Καὶ εἰς μὲν τὸ Μπογάζιον Τυρνάβου ὑπῆρχε μέρος τῶν δυνάμεων τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ καὶ μία πεδινὴ πυροβολαρχία ὑπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Μοσχόπουλον. Εἰς δὲ τὸ Ρεβένιον, μόλις ἐγνώσθη ἡ ἔναρξις τῶν ἐχθροπραξιῶν εἰς Νεζερὸν καὶ Ἀνάληψιν, ἀπεστάλη μία ταξιαρχία τῆς δευτέρας μεραρχίας. Τῆς ταξιαρχίας ταύτης διοικητὴς ἦν ἐν ἀρχῇ ὁ συνταγματάρχης Κακλαμάνος, ἀλλὰ τούτου ἀποσχοληθέντος εἰς ἄλλας ὑπηρεσίας καὶ κατόπιν διοικητοῦ τῶν ἐν Νεζερῷ στρατευμάτων διορισθέντος, εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ μεράρχου Γ. Μαυρομιχάλη ὁ συνταγματάρχης τοῦ πυροβολικοῦ Κωνσταντῖνος Σμολένσκης, ἀνὴρ ψύχραιμος καθ' ὑπερβολήν, φλεγματικός, παρὰ δύναμιν τολμητής, παρὰ γνώμην κινδυνευτὴς καὶ μετὰ μεθόδου μελετητὴς τῶν πραγμάτων δεινός, σπουδάσας τὰ στρατιωτικὰ ἐν τῇ σχολῇ τῶν Βρυξελλῶν, καὶ κατόπιν ἐν Παρισίοις καὶ Γερμανίᾳ τὰς σπουδὰς ταύτας συμπληρώσας (*). Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν Ρεβενίῳ

(*) Αἱ Γερμανικαὶ ἐφημερίδες, ὅπως ἠθέλησαν νὰ ρίψωσιν εἰς τὴν ράχιν τῶν Ἑλλήνων τὸν στρατάρχην Ἐτὲμ πασσᾶ, οὕτω ἐσπούδασαν ν' ἀμφισβητήσωσι καὶ τὴν ἑλληνικὴν καταγωγὴν τοῦ συνταγματάρχου καὶ μετὰ ταῦτα ὑποστρατήγου Κωνσταντίνου Σμολένσκη, ὅστις ὑπῆρξε φωτεινὸν σημεῖον τοῦ παρόντος πολέμου. Εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον προῆλθον ἐκ τοῦ ξενικοῦ ὀνόματος. Ἀλλ' ἐξ ἐγγράφων ἐπισήμων τῆς οἰκογενείας καὶ ἄλλων ἀσφαλεστάτων πληροφοριῶν εἶναι βεβαιωμένον, ὅτι ἡ οἰκογένεια Σμολένσκη εἶναι ἑλληνικωτάτη, ἕλκουσα τὴν καταγωγὴν αὐτῆς ἐκ τῆς πάλαι ποτὲ ἀκμαζούσης Μοσχοπόλεως τῆς Μακεδονίας. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν τῷ 1769 καταστροφὴν αὐτῆς ὁ πάππος τοῦ Κωνσταντίνου Σμολένσκη ἀπῆλθεν εἰς Οὐγγαρίαν, ἔνθα ἐκτήσατο ἔπαυλίν τινα πλησίον τῆς πόλεως Τζόμολνοκ, γνωστῆς δὲ ὑπὸ τῶν περιοίκων διὰ τοῦ ὀνόματος Σμόλκ, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα τῆς οἰκογενείας. Ὁ πατὴρ δὲ τοῦ Κωνσταντίνου Σμολένσκη, ἀνθυπολοχαγὸς ὢν τῷ 1822 εἰς τὸν Αὐστριακὸν στρατόν, ἅμα τῇ ἐνάρξει τῆς ἐπαναστάσεως ἔσπευσε νὰ κατέλθῃ εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἀληθοῦς αὐτοῦ πατρίδος καὶ ἐπολέμησε μέχρι τέλους αὐτοῦ, νυμφευθεὶς τὴν κόρην τοῦ ἐκ Νάξου ὁπλαρχηγοῦ Κ. Ἀξιώτου.

παρὰ τὰς ὀχυρὰς φύσει καὶ τέχνῃ θέσεις τῶν Τούρκων οὐδὲν ὠχύρωμα οὔτε φυσικόν, οὔτε τεχνικὸν εἶχε τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον. Ὡς προκαταρκτικὴ τῆς στρατοπεδεύσεως ἐργασία εἶχε κατασκευασθῇ μόνον ὁδὸς ἀπὸ τῆς κοιλάδος μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς Σκαλωσάρας, ἵνα ἀναβιβασθῶσιν ἐπ' αὐτῆς κατὰ τῶν πυροβολείων τῆς Βίγλας πεδινὰ πυροβόλα, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁδὸς αὕτη εἰς οὐδὲν ἐχρησίμευσε ματαιωθέντος τοῦ σχεδίου. Ἀπὸ τῆς δευτέρας ὥρας τῆς νυκτὸς τῆς 5 Ἀπριλίου, παραμονῆς τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου, ἡ ταξιαρχία Σμολένσκη εἶχε καταλάβῃ τὴν κοιλάδα τοῦ Ρεβενίου καὶ τὰς ἐν αὐτῇ ἐπικαίρους θέσεις διὰ τοῦ ὀγδόου πεζικοῦ συντάγματος ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Γιαννικώσταν, ἄνδρα γενναῖον, τολμητίαν καὶ μετὰ σκέψεως ἐνεργοῦντα, μετὰ τριῶν πεδινῶν πυροβολαρχιῶν καὶ τηλεβόλων τῶν 7 καὶ 8 ὑπὸ τοὺς λοχαγοὺς Πετρίδην, Γαργαλίδην καὶ Φλέγγα. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη ἦν τοποθετημένη πρὸ τῆς προβολῆς τῆς Σκαλωσάρας, ἥτις ἔκρυπτε τὴν ἐφεδρείαν της, ἔχουσα μέτωπον μὲ πλαγίαν τινὰ κλίσιν ἐπὶ καταλληλοτάτου ἐδάφους πρὸς τὴν Ταβέρναν καὶ τὴν Βίγλαν. Εἰς ἀπόστασίν τινα ἐπ' αὐτῆς καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς κοιλάδος, τελείως ἐκτεθειμένη, εὑρίσκετο ἡ πυροβολαρχία τοῦ Φλέγγα. Ἡ δὲ πυροβολαρχία τοῦ Γαργαλίδου πρὸς τὸ Χάνι Ρεβένι, ὁπόθεν ἔβαλλε θαυμασίως κατὰ τοῦ ἐχθροῦ.

Τὴν τετάρτην καὶ ἡμίσειαν πρωϊνὴν ὥραν τῆς 6 Ἀπριλίου, καθ' ἣν στιγμὴν ἤρξατο ἡ κατὰ τῆς Μελούνας καὶ Γκριτζόβαλι ἐπίθεσις, οἱ Τοῦρκοι προέβαινον εἰς ἀναγνωρίσεις τοῦ ἐδάφους, ρίπτοντες τοὺς

Ἀνῆλθε δὲ βαθμηδὸν εἰς τὰ ἀνώτατα τῆς πολιτείας ἀξιώματα, διατελέσας ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ἐπὶ Βούλγαρη τῷ 1855, ἀντιπρόσωπος τῆς ἐπαρχίας Ἀττικῆς ἐν τῇ ἐθνοσυνελεύσει, καὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου προβιβασθεὶς εἰς ὑποστράτηγον διετέλεσε καὶ αὖθις ὑπουργὸς ὁπότε καὶ ὑπέγραψε τὸ περὶ ἀποβολῆς διάταγμα τοῦ υἱοῦ του ἐκ τῆς στρατιωτικῆς σχολῆς τῶν Εὐελπίδων, διὰ τὸ ἀνήσυχον τοῦ χαρακτῆρός του. Ἀπέστειλε δὲ αὐτὸν κατόπιν εἰς Βέλγιον πρὸς εὐρυτέραν στρατιωτικὴν μόρφωσιν. Ὁ Κωνσταντῖνος Σμολένσκης ἀνθυπολοχαγὸς ὢν καὶ ἐν Παρισίοις σπουδάζων τὸ 1870, προεῖδε τὸ τέλος τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου, ἐπιδείξας διὰ τούτου ἔκτακτον ἐν τοῖς στρατιωτικοῖς ἐπίδοσιν. Κατὰ τὴν Κρητικὴν δ' ἐπανάστασιν τοῦ 1868 ἔλαβε μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἡρωϊκῆς νήσου μετὰ πολλῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν.

πρώτους πορoβολισμοὺς ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ στρατάρχου Ἐτὲμ πασσᾶ κατελθόντες μέχρι Δομενίκου, ἔνθα εὑρίσκετο ἡ ὑπὸ τὸν Χαϊρῆ πασσᾶν πρώτη ταξιαρχία τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Ξεριᾶ ποταμοῦ (Τιταρησίου), ἔχουσα μέτωπον πρὸς τὸ Μπουγάζι τοῦ Τυρνάβου καὶ τὸ Ρεβένιον. Οἱ Τοῦρκοι προσβάλλοντες τὰς διόδους ταύτας, τὰς ὁποίας ἐγνώριζον ὅτι μόνον δι' ἀφθόνου αἵματος ἠδύναντο νὰ ἐξαγοράσωσιν, ἠπείλουν τὰ νῶτα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ ἀπησχόλουν μεγάλας δυνάμεις αὐτοῦ. δὲν ἐφαίνοντο δὲ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀποφασισμένοι νὰ ἐνεργήσωσι τὴν κυρίαν ἐπίθεσιν ἀπὸ τοῦ μέρους τούτου, ἐνδοιάζοντες περὶ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ Γερμανικοῦ σχεδίου, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκ δυσμῶν εἰσβολήν. Εἰς τὰ πρῶτα πυρὰ τῶν Τούρκων ἀπήντησαν αἱ πυροβολαρχίαι Πετρίδου καὶ Γαργαλίδου λίαν εὐστόχως, ἤρξατο δὲ τότε ἀγὼν πυροβολικοῦ. Οἱ Τοῦρκοι ἔρριψαν 28 βολὰς ἐπισκηπτικὰς κατὰ τοῦ στρατοπέδου τοῦ 8ου πεζικοῦ συντάγματος, ὁπότε ὁ συνταγματάρχης Γιαννικώστας σπεύσας εἰς τὴν γραμμὴν τῶν ἀκροβολιστῶν διέταξε γενικὸν πῦρ κατὰ τῶν προφυλακῶν τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ τῶν πυροβολείων των καὶ συμποσούμενοι εἰς 4,000 ἐζήτησαν νὰ καταλάβωσι τὰς θέσεις τῶν ἡμετέρων.

Ἐν τούτοις ὄχι μόνον ἡ ἔφοδος αὐτῶν ἀπεκρούσθη, ἀλλὰ καὶ κατωρθώθη νὰ χάσωσι πάσας τὰς θέσεις των, καθ' ὅσον δύο τάγματα τοῦ 8ου πεζικοῦ συντάγματος καὶ λόχος εὐζώνων κατώρθωσαν νὰ εἰσχωρήσωσι δισχίλια μέτρα ἐν τῷ ὀθωμανικῷ καὶ ν' ἁλώσωσι τουρκικὰ ὀχυρώματα. Πεντάκις οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τῆς ὥρας ταύτης ἐντὸς τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἀπεπειράθησαν ν' ἀνακτήσωσι τὰς προτέρας θέσεις των, ἀλλ' ἀπεκρούσθησαν μετὰ τῆς αὐτῆς ἐπιτυχίας. Ἔκτοτε περιωρίσθη ἡ μάχη μεταξὺ τῶν δύο πυροβολικῶν καὶ ἐσίγησε τὸ πῦρ περὶ τὴν ἑνδεκάτην ὥραν τῆς πρωΐας, ἀφ' οὗ προηγουμένως ὀβὶς πεσοῦσα εἰς τὴν πυροβολαρχίαν τοῦ Γαργαλίδου κατέστρεψεν ἓν πυροβόλον καὶ ἐφόνευσε τὸν λοχίαν Τσόνον ἐκ Γόρτυνος, πληγώσασα συγχρόνως καὶ 6 πυροβολητάς (*). Τὴν ἐπιοῦσαν δευτέραν (7 Ἀπριλίου)

(*) Μετὰ τὴν μάχην οἱ ἡμέτεροι ἔθαψαν τὸν φονευθέντα λοχίαν εἰς ἀπόστασίν τινα ἀπὸ τοῦ λοφίσκου τοῦ ἀμυντικοῦ στρατῶνος εἰς τὴν κοιλάδα καὶ ὄπισθεν τοῦ παρὰ τὴν ὁδὸν ἱσταμένου προσκυνητηρίου, θέσαντες πρόχειρον σταυρὸν ἐπὶ τοῦ τάφου του καὶ ἀνάψαντες εὐλαβῶς τὴν κανδήλαν τῆς εἰκόνος.

καὶ δευτέραν ἡμέραν τοῦ πολέμου, ἐν ᾧ τὸ ἀρχηγεῖον ἐν Λαρίσσῃ κατόπιν τῶν συμβάντων εἰς τὴν ταξιαρχίαν Μαστραπᾶ, ἔδιδεν ἐσπευσμένας διαταγὰς εἰς τὸν μέραρχον Γ. Μαυρομιχάλην νὰ μετασταθμεύσῃ εἰς Γούνιτσαν καὶ ἔτασσε τὰς διαθεσίμους δυνάμεις ἐπὶ τοῦ προγεφυρώματος τῆς Λαρίσσης, ὅπως προστατεύσῃ τὴν ὑποχώρησιν, ἐν Ῥεβενίῳ ἡ μάχη ἐπανελαμβάνετο λίαν πρωῒ δι' ἀραιῶν πυροβολισμῶν καὶ μονομαχίας τοῦ πυροβολικοῦ, ἀφ' οὗ τὴν νύκτα οἱ ἡμέτεροι ἐπυρπόλησαν τοὺς τουρκικοὺς σταθμοὺς Λατομίου, ἐφ' οὗ ἐπεκράτησαν αἱ ἑλληνικαὶ φάλαγγες καθὼς καὶ ἐφ' ὅλων τῶν σημείων τῶν προστατευόντων τὴν δίοδον τοῦ Μπογαζίου. Ἡ μονομαχία τοῦ πυροβολικοῦ ἦτο σφοδροτάτη, ὑπελογίσθη δὲ ὅτι ἀντηλλάγησαν ἑκατέρωθεν χίλιαι ὀβίδες.

Αἱ φάραγγες τῶν ὀρέων ἀντήχουν διηνεκῶς ἐκ τῶν ἐκπυρσοκροτήσεων. Καὶ τὰς ἐκπυρσοκροτήσεις διεδέχοντο ὁμοβροντίαι συνεχεῖς. Ὁ Σμολένσκης διατάξας τὰ τοῦ στρατοῦ κατῆλθεν εἰς τὰ πυροβολεῖα καὶ ἐσκόπευε μόνος, ἀψηφῶν τὰς ὀβίδας, αἱ πυροβολαρχίαι δὲ τοῦ Πετρίδου, τοῦ Φλέγγα καὶ τοῦ Γαργαλίδου εἶχον ἐπιτυχίας καταπληκτικάς. Διὰ πρώτην δὲ φορὰν παρετηρήθη σποραδικῶς τὸ φαινόμενον τῆς μὴ ἐκρήξεως τῶν τουρκικῶν ὀβίδων. Ταυτοχρόνως ἀπὸ δύο διαφορετικῶν σημείων ἐμάχοντο οἱ πεζοί. Ὁ συνταγματάρχης Γιαννικώστας ἄνωθεν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τοῦ Ἀσπροχώματος μετὰ τῶν λοχαγῶν Κωνσταντάκη, Θεοφιλοπούλου, Ξιράφη καὶ Παπασπύρου, ἐνθαρρύνων ἐπὶ τῆς πρώτης γραμμῆς τοὺς μαχομένους καὶ κερδίζων τουρκικὸν ἔδαφος πρὸς τὴν Ταβέρναν, ἥτις ἀπετέλει τὸν προμαχῶνα τοῦ Δαμασίου ὑπερκειμένη αὐτοῦ καὶ ἀφισταμένη μόλις $^3/_4$ τῆς ὥρας, καὶ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου ἐπὶ τοῦ Λατομίου ὁ ταγματάρχης Μακρῆς μετὰ τοῦ Λοχαγοῦ Κασανάκου καὶ τοῦ ὑπολοχαγοῦ Γιαννακίτσα ἐπὶ κεφαλῆς δύο λόχων ἐνισχυομένων ὑπὸ τῶν λόχων Γραμματοπούλου, Κολοκοτρώνη καὶ Καπετανάκη. Ἡ δύναμις δὲ αὕτη τοῦ πεζικοῦ καίτοι ἐβάλλετο συχνάκις διὰ βολιδοφόρων ὀβίδων ὑπὸ τῆς Βίγλας κατώρθωσε μὲ μικρᾶς ἀπωλείας νὰ τρέψῃ εἰς φυγὴν ἄτακτον σῶμα τουρκικόν, προσπαθοῦν νὰ προσβάλῃ τοὺς μαχομένους ἐν Μπογαζίῳ τοῦ Τυρνάβου (*) Ὁ ταξίαρχος Σμολένσκης

(*) Ὁ συγγραφεὺς παρευρέθη εἰς τὴν μάχην ταύτην, ὡς καὶ εἰς πάσας τὰς λοιπὰς μάχας τοῦ Ῥεβενίου, ἃς περιέγραψεν ἐν τῇ «Ἀκροπόλει» τῶν Ἀθηνῶν »

βλέπων τὰς ἐπιτυχίας ταύτας τοῦ στρατοῦ του, αἱ ὁποῖαι συνεπληροῦντο διὰ τῶν ὄπισθεν τοῦ Ρεβενίου καὶ ἄνωθεν τοῦ Ζάρκου ἐπιτυχῶν ἀποκρούσεων τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἠναγκάσθη ν' ἀποσυρθῇ πρὸς τὸ 'Ελευθεροχώριον,καὶ ἀγνοῶν τὴν θέσιν εἰς ἣν κατὰ τὰς μάχας τῆς προτεραίας περιῆλθεν ἡ ταξιαρχία Μαστραπᾶ, ἐσκέφθη νὰ συνδυάσῃ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ μετὰ τῆς ταξιαρχίας ταύτης καὶ νὰ βαδίσωσιν ἀμφότεραι πρὸς τὸ Δαμάσιον. 'Η κατάληψις δὲ τοῦ Δαμασίου, κειμένου ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ξηριᾶ ποταμοῦ, ἐκρίνετο ὅτι θὰ ἔφερε μέγαν ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὸν ἐχθρόν, θὰ ἠπείλει τὰ νῶτα αὐτοῦ καὶ θὰ ἠνάγκαζεν αὐτὸν ν' ἀλλάξῃ μέτωπον, ἐν ᾧ θὰ ἐξησφάλιζε πάντα τὰ ἀπειλούμενα σημεῖα τῆς γραμμῆς Ρεβενίου — Τυρνάβου. 'Εκ τούτου ἡ ἀναφορὰ αὐτοῦ, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τῆς πρωΐας τῆς δευτέρας (7 'Απριλίου)πρὸς τὸ ἐν Λαρίσσῃ ἀρχηγεῖον ὅτι ἦτο ἕτοιμος νὰ λάβῃ ἐπιθετικὴν θέσιν καὶ βαδίσῃ κατὰ τοῦ Δαμασίου, ἐὰν ἐπήρχετο συνεννόησις μετὰ τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ. Τὸ ἀρχηγεῖον ἐν τῷ ἅμα ἐνέκρινε τὸ σχέδιον τοῦτο καὶ ἔσπευσε τηλεγραφικῶς διὰ διαταγῆς τοῦ ἐπιτελάρχου Σαπουντζάκη (*), νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν μέραρχον Μακρῆν ν' ἀναστείλῃ τὴν διαταχθεῖσαν ἐπάνοδον τῆς α' ταξιαρχίας (Δημοπούλου) εἰς Λάρισσαν, διέταξε δὲ τὸν ταξίαρχον Μαστραπᾶν, νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ Σμολένσκη καὶ ἀναλάβωσιν ἀπὸ κοινοῦ τὴν ἐπίθεσιν. Ταὐτοχρόνως δὲ ἡ Α. Υ. ὁ Διάδοχος δι' ἑτέρας διαταγῆς αὐτοῦ (**) πρὸς τὸν μέραρχον Μακρῆν διέτασσε τὴν ἀνάκτησιν τῶν ἀπωλεσθεισῶν κατὰ τὴν προτεραίαν θέσεων πάσῃ θυσίᾳ.

'Αλλ' ἐν ᾧ ταῦτα διέτασσε τὸ ἀρχηγεῖον,ἡ ταξιαρχία Μαστραπᾶ καθίστατο ἀνίκανος νὰ ἔλθῃ εἰς συνεννόησιν καὶ ἀναλάβῃ τοιοῦτον σχέδιον, προβᾶσα ἤδη εἰς ὑποχώρησιν. Πολλὰ ἐλέχθησαν περὶ τῆς δευτέρας ταύτης ὑποχωρήσεως, ἥτις, συνεκλόνισεν ἐπὶ μᾶλλον τὸ ἠθικὸν τοῦ στρατοῦ καὶ ἐπετάχυνε τὴν καταστροφήν, ἡ ὁποία ἐπηκολούθησε τὴν μεγάλην παρασκευὴν εἰς Μάτι. 'Αλλ' ἐξ ὅσων ἐκ τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ τῶν πραγμάτων ἐξάγεται μετὰ τὰς πρώτας ἀτυχίας αὐτῆς ἐν Μελούνᾳ καὶ Γκριτζόβαλι τὸ ἠθικὸν αὐτῆς ἐκλονίσθη καὶ ἔλειψεν ἡ ψυχραιμία καὶ ἀταραξία ἐκείνη, ἥτις ἀπαι-

(*) 'Η διαταγὴ αὕτη ἔφερεν ἀριθ. 2 442.
(**) 'Υπ' ἀριθ. 53.

τεῖται διὰ τὴν διοίκησιν στρατευμάτων, καὶ μάλιστα στρατευμάτων ἀπειροπολέμων ὡς τὸ ἑλληνικόν, ὁπότε καὶ τὸ ἐλάχιστον ἀτύχημα θορηβεῖ καὶ ταράσσει τοὺς ἄνδρας καὶ ἐπιφέρει καταστρεπτικὴν λειποψυχίαν. Τὴν ἔλλειψιν δὲ ταύτην τῆς ἀταραξίας ἀποδοτέον μᾶλλον εἰς τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀρχηγοῦ, εἰς ὃν οὐδὲν ἄλλο δύναταί τις νὰ καταγνώσῃ, εἰς τὸ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀντίθετον τῶν διασταυρουμένων διαταγῶν καὶ εἰς τὴν συρροὴν ὅλων τῶν περιστάσεων ἐκείνων, αἵτινες συνύφαναν τὴν ἐν γένει ἧτταν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ὅστις ἐφάνη κατώτερος τοῦ ἀριθμοῦ, καίτοι ἦτο ἄξιος τύχης βελτίονος. Ὁ διοικητὴς τῆς πρώτης Μεραρχίας, ὡς εἶχεν εἰδοποιήσῃ δι' ἐπιστολῆς του τὸν ἐπιτελάρχην, λόγῳ τῆς θέσεως, εἰς ἣν εἶχε περιέλθῃ ἡ ταξιαρχία Μαστραπᾶ, διέταξε τὴν δι' ἀμύνης ὑποχώρησιν αὐτῆς. Ἀντελήφθη ἄρα κακῶς τὴν διαταγὴν ταύτην ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς ; Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀμέσως μετὰ ταῦτα ἐπακολουθησάντων. Οἱ Τοῦρκοι ἐμάχοντο παραδόξως διὰ σφαλμάτων οὐχὶ ὀλιγωτέρων τῶν ἑλληνικῶν. Τὸ σχέδιον τῆς δράσεως αὐτῶν ἦν προδιαγεγραμμένον καὶ ἠκολούθουν αὐτὸ ἀπαρεγκλίτως, χωρὶς νὰ φροντίζωσιν, ὅπως ἐπωφελῶνται ἐκ τῶν ἀπροβλέπτων εὐνοιῶν τῆς τύχης. Διὰ τοῦτο οὔτε ἠπείλησαν τὰ νῶτα κατὰ τὴν πρώτην ἐκ Μελούνας καὶ Γκριτζόβαλι ὑποχώρησιν, οὔτε κατεδίωξαν τὸν ἐχθρὸν φεύγοντα, μόλις δὲ τὴν πρωΐαν τῆς Τρίτης 8 Ἀπριλίου προήλασαν διὰ τοῦ καταληφθέντος ὀροπεδίου Γκριτζόβαλι καὶ τοῦ αὐχένος Μελούνας μέχρι τῆς θέσεως Λυγαριὰ (Καραδερὲ) καὶ τότε μόνον, ὅπως ἐνοχλήσωσι τὸν ἐχθρὸν διὰ τοῦ πυροβολικοῦ του. Ἀλλ' ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς διέταξε τὴν ὑποχώρησιν χωρὶς νὰ προσβληθῇ ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἑπομένως ἄνευ ἀμύνης. Καὶ προήλασε διὰ τῆς ὁδοῦ Τυρνάβου πρὸς Λάρισσαν, ἀφ' οὗ διέταξεν ἓν τάγμα τοῦ 2ου συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Πριονιστὴν καὶ μίαν πυροβολαρχίαν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μομφεράτον — δύναμις, ἥτις εἶχεν ἀποσταλῇ αὐτῷ ἐκ Δένδρων πρὸς ἐνίσχυσιν — νὰ προστατεύσῃ τὴν ὑποχώρησιν ἐκ πάσης ὀχλήσεως τοῦ ἐχθροῦ ἐκ Προφήτου Ἡλία, Γκριτζόβαλι καὶ Δρεπανίου. Φθάσας δὲ εἰς Μάτι ἀνεσχημάτισε τὰ ὑπ' αὐτὸν σώματα καὶ ἐξηκολούθησε τὴν ὑποχώρησιν. Ἐν ᾧ δὲ τὸ ἀρχηγεῖον ἐν Λαρίσσῃ ἀνέμενε τὴν ἔκβασιν τῆς πρώτης διαταγῆς του περὶ συνενοήσεως μετὰ τοῦ Σμολένσκη, ἔμαθεν αἰφνηδίως τὴν ὑποχώρησιν τοῦ Μαστραπᾶ, διὰ τηλεγραφήματος τοῦ ταξιάρχου τού-

του, ἐν τῷ ὁποίῳ οὐδὲν περὶ ἀμύνης ἀνεφέρετο, ὡς δι' ἐπιστολῆς του ὁ μέραρχος Μακρῆς πρὸς τὸ ἐπιτελεῖον ἀνέφερε. Τὸ ἀρχηγεῖον ἔσπευσε πάραυτα διὰ διαταγῆς του ἀποσταλείσης δι' ἑνὸς ἀνθυπιλάρχου ν' ἀναχαιτίσῃ, ὅπου εὑρίσκετο, τὴν ὑποχωροῦσαν δύναμιν, διαβιβάζον συγχρόνως καὶ τηλεγραφικῶς τὴν ἐντολήν, ὅπως ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς ἐκτελέσῃ τὴν προτέραν αὐτοῦ διαταγὴν περὶ συμπράξεως μετὰ τοῦ Σμολένσκη. Ἡ διαταγὴ αὕτη εὗρε τὸν ταξίαρχον Μαστραπᾶν εἰς θέσιν Κριτῆρι τοῦ Τυρνάβου καὶ ἀνεχαίτισεν αὐτόν. Ἀνέστειλε δὲ οὗτος τὴν ὑποχώρησιν καὶ εὑρὼν θέσιν κατάλληλον πρὸς ἄμυναν παρέταξε τὴν ταξιαρχίαν αὐτοῦ ἀπὸ Κριτῆρι κατ' ἐπέκτασιν μέσῳ τοῦ ἐπὶ τῆς θέσεως Βρύσι ὑπάρχοντος πετρώδους λοφίσκου καὶ μέχρι Δελερίων, συνεχόμενος μετὰ τῆς ἐν Λουσφακίῳ μέχρι Μπογαζίου Τυρνάβου ἑλληνικῆς δυνάμεως. Ἔσπευσε δὲ κατόπιν εἰς Τύρναβον, ἵνα προλάβῃ, καὶ προέλαβε, τὴν διαταχθεῖσαν ἀπὸ Λουσφακίου μέχρι Προφήτου Ἠλία ὑποχώρησιν, πλὴν τῆς ἐν Μπογαζίῳ δυνάμεως, ἥτις εἶχεν ἤδη ὑποχωρήσει, ὅπερ ἠνάγκασε τὸν ταξίαρχον ν' ἀποστείλῃ ἄλλας δυνάμεις πρὸς κατάληψιν ἐκ νέου τῆς θέσεως, μίαν διλοχίαν πεζικοῦ καὶ ἕνα οὐλαμὸν πεδινὸν τῶν 8 καὶ 7. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Διάδοχος ἐπιθυμῶν τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου περὶ προελάσεως διὰ Μπογαζίου ἐτηλεγράφει πρὸς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν τὴν 2.25′ μετὰ μεσημβρίαν τῆς αὐτῆς ἡμέρας. «Ἀντικαταστήσατε τὴν δευτέραν ταξιαρχίαν (Μαστραπᾶ) διὰ πρώτης, ἥτις ὀφείλει νὰ καταλάβῃ τὰς θέσεις, ἃς εἶχεν ἡ δευτέρα εἰς Τύρναβον. Προσπαθήσατε πάσῃ θυσίᾳ ν' ἀνακτήσητε θέσεις ἔξωθεν Μπογαζίου πρὸς παρεμπόδισιν κυκλώσεως στρατευμάτων Ρεβενίου. Ἀξιῶ ἄμεσον ἐκτέλεσιν διαταγῆς μου». Ἀλλ' ἐν ᾧ ταῦτα διέτασσεν ὁ Διάδοχος ἡ ὑποχωρήσασα ἐκ Μπογαζίου δύναμις, καὶ δὴ ἡ πεδινὴ πυροβολαρχία ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μοσχόπουλον, ἔφθασεν εἰς Λάρισσαν τὴν πρώτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τῆς Δευτέρας (7 Ἀπριλίου) ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ἐν τῷ μεταξὺ συμβάντων καὶ τῆς ἀνασταλείσης ὑποχωρήσεως, συμφώνως πρὸς τὴν διαταγήν, ἣν ἀρχικῶς εἶχε λάβῃ.

Τοῦτο κατετάραξε τὸ ἀρχηγεῖον, τὸ ὁποῖον ἔβλεπε ματαιουμένην τὴν διαταγὴν αὐτοῦ περὶ συμπράξεως μετὰ τοῦ στρατοῦ Σμολένσκη καὶ τὴν δίοδον τοῦ Μπογαζίου ἐλευθέραν εἰς τὸν ἐχθρόν, παρὰ τὰς σκέψεις αὐτοῦ περὶ ἀντιτάξεως γενναίας ἀμύνης καὶ ἀποπείρας πρὸς ἀνάκτησιν τῶν ἀπωλεσθεισῶν θέσεων. Διὸ ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος

ἱππεύσας ἀνεχώρησε μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του ἐσπευσμένως εἰς Δένδρα ἔνθα εὑρίσκετο ἡ ταξιαρχία τοῦ Δημοπούλου, καὶ φθὰς ἐκεῖ τὴν 5 ὥραν μ.μ. τῆς αὐτῆς ἡμέρας (Δευτέρας), διέταξε τὸν ταξίαρχον, ὅπως παραλάβῃ ἐκ τῆς δυνάμεώς του τὸ πρῶτον πεζικὸν σύνταγμα καὶ μίαν πεδινὴν πυροβολαρχίαν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ἰωάννην Γενήσαρλην καὶ μεταβῇ εἰς Μπογάζιον, ὅπως ἐπαναφέρῃ τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν εἰς τὰς προτέρας θέσεις του. Ἵνα δ' ἐμψυχώσῃ τὸν στρατὸν καὶ σκεδάσῃ τὴν ἐντύπωσιν, ἣν προὐξένησε καὶ εἰς τὰ τάγματα τῆς δευτέρας γραμμῆς ἡ εἴδησις τῆς πτώσεως τοῦ Γκριτζόβαλι καὶ τῆς Μελούνας, ἐπεθεώρησεν ἔφιππος μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του τὸν στρατὸν καὶ ἀπηύθυνε πρὸς αὐτὸν καὶ πρὸς τὸ ἀναχωροῦν πρῶτον σύνταγμα τὴν ἑξῆς προσλαλιάν:

«Ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται,

«Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι ἐκεῖ ποῦ θὰ ὁδηγηθῆτε θέλετε ἐπιτελέσει μέχρις ἐσχάτων τὸ πρὸς τὴν Πατρίδα καθῆκόν σας, ἀποδεικνύοντες διὰ τῶν ἔργων σας ὅτι μικρὰ καὶ ἀσήμαντα ἀτυχήματα, οὐδεμίαν ἔχοντα ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς γενικῆς καταστάσεως, δὲν δύνανται νὰ σᾶς πτοήσουν. Μαχόμενοι ὑπὲρ τῆς Πατρίδος, μόνον τὸν Θεὸν πρέπει νὰ φοβῆσθε καὶ οὐδένα ἄλλον. Εἶμαι εὐτυχὴς ἀπευθύνων πρὸς ὑμᾶς τὰς λέξεις ταύτας, οἵτινες συνέπεσε νὰ φέρετε τὸ ὄνομά μου ἐπὶ τῶν ἐπωμίδων σας».

Οἱ στρατιῶται ἐνθουσιασθέντες ἐκ τῶν λόγων τούτων τοῦ Διαδόχου ἐζητωκραύγασαν ζωηρότατα καὶ ἐπανειλημμένως αὐτόν. Ὁ δὲ Διάδοχος Κωνσταντῖνος, ὅπως ἐμψυχώσῃ ἔτι μᾶλλον αὐτούς, ἐτέθη ὁ ἴδιος ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ πρώτου συντάγματος καὶ μετέβη μετὰ τοῦ ταξιάρχου Δημοπούλου εἰς Μπογάζιον, ἔνθα ἐγκατέστησεν εἰς τὰς προτέρας θέσεις τὸν στρατὸν τοῦτον, ἐκεῖθεν δέ, ἐπιθεωρῶν καὶ ἐνθαρρύνων καθ' ὁδόν, ἐπέστρεψε καὶ αὖθις εἰς Δένδρα καὶ Λάρισσαν.

Ὁ ταξίαρχος Δημόπουλος, ἀνὴρ ἱκανῆς μορφώσεως στρατιωτικῆς, τολμητίας δὲ καὶ θαρραλέος ἐκ τῶν ὑγιεστέρων στοιχείων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, φθάσας εἰς Μπογάζιον ἔσπευσε νὰ παρατάξῃ τὸν στρατὸν αὐτοῦ εἰς μάχην κατὰ μῆκος τοῦ ποταμοῦ Τιταρησίου (Ξηριᾶ) καὶ ἐπὶ τουρκικοῦ ἐδάφους, τάξας τὰς ἐφεδρείας αὐτοῦ εἰς τὴν ἔξοδον τοῦ Μπογαζίου πρὸς τὴν θεσσαλικὴν πεδιάδα. Ἡ πεδινὴ πυροβολαρχία ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Γεννήσαρλην ἀνεπτύχθη εἰς τὸ μέσον τῆς διόδου, ἑνὸς οὐλαμοῦ ταχθέντος ἔμπροσθεν εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτῆς

ἀπόστασιν. Τὰ πλευρὰ τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ ἐξησφάλιζον οἱ λόφοι Λατόμι καὶ Τρυπυμένης, ὀχυρώταται θέσεις, αἵτινες εἶχον ἤδη κυριευθῆ ἀπὸ τῶν πρώτων συγκρούσεων καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ὁποίων ὑποχώρησις ὡς καὶ ἀπὸ Λουσφακίου μέχρι Προφήτου Ἠλιού, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω προελήφθη. Οἱ Τοῦρκοι ὑπερασπίζοντες τὰς πρὸς τὸ Δαμάσιον διόδους καὶ ἀπειλοῦντες τὴν δίοδον τοῦ Μπογαζίου, κατεῖχον τοὺς ἔμπροσθεν τῆς Βίγλας καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ Τιταρησίου λόφους καὶ τὸν τοῦ Σαμαρίου, εὑρισκομένου ἀπέναντι τοῦ Μπογαζίου· ὄπισθεν δὲ τῶν λόφων τούτων ὑπῆρχον ἐφεδρικὰ τάγματα, τὰ ὁποῖα εἶχον ὁρισθῆ, ὅπως ἀντιταχθῶσι κατὰ εἰσβολῆς ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἐὰν τὰ ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω λόφων τουρκικὰ στρατεύματα ἐξετοπίζοντο ὑπ' αὐτοῦ.

Ἤδη αἱ δύο ταξιαρχίαι τῶν διόδων Μπογαζίου καὶ Ρεβενίου, ἡ τοῦ Δημοπούλου ἀνήκουσα εἰς τὴν πρώτην μεραρχίαν καὶ ἡ τοῦ Σμολένσκη ἀνήκουσα εἰς τὴν δευτέραν, ἐπρόκειτο νὰ ἐκτελέσωσι τὸ σχέδιον τῆς κοινῆς προελάσεως αὐτῶν κατὰ τοῦ Δαμασίου, ὅπερ ὑπερήσπιζε μετὰ μιᾶς μεραρχίας ὁ Χαϊρῆ πασᾶς καὶ οὗτινος ἡ στρατιωτικὴ σημασία κατεδείχθη ἀνωτέρω. (*) Τὴν ἐπαύριον τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου εἰς τὸ στενὸν τοῦ Μπογαζίου Τυρνάβου, τὴν 8 Ἀπριλίου, ὁ Διάδοχος ἐπανέλαβε τὴν διαταγὴν αὐτοῦ πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἐπιθετικοῦ κατὰ τοῦ Δαμασίου σχεδίου, ἀποστείλας πρὸς ἐνίσχυσιν εἰς Δένδρα τὸ ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Λάρισσαν ἀφιχθὲν τάγμα ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Μαυρομμάτην. Περὶ τὴν 6ην δὲ πρωϊνὴν κατήρξαντο οἱ Τοῦρκοι τοῦ πυρὸς προσβάλλοντες ταὐτοχρόνως τὸ Μπογάζιον καὶ τὸ Ρεβένιον. Δύο τουρκικὰ πυροβολεῖα ἀντίθετα τοῦ τῆς Βίγλας καὶ ἕτερον ἐκ τῶν Ἀμπελακίων τοῦ Δαμασίου ἔβαλλον κατὰ τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου, ἐν ᾧ τὰ πυροβολεῖα τῆς Βίγλας καὶ τῆς Ταβέρνας ἔβαλλον κατὰ τοῦ Ρεβενίου. Τὸ πυροβολικὸν τῶν δύο ταξιαρχιῶν ἀπήντησεν εἰς τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ καὶ συνεκροτήθη ἐν ἀρχῇ γιγαντομαχία πυροβολικοῦ, διαρκέσασα ἐπὶ μακρὸν καὶ διασείουσα ἐκ θεμελίων τὴν ὀροσειρὰν τῶν δύο διόδων ἐκ τῶν τρομερῶν ἐκπυρσοκροτήσεων, ὧν ὁ κρότος ἐπανελαμβάνετο μεταξὺ τῶν κενῶν τῶν ὀρέων. Καὶ ἐντεῦθεν μὲν πρὸς τὴν κοιλάδα τὸ πυροβολεῖον τῆς Ταβέρνας διὰ τῶν δύο μετώπων αὐτοῦ ἐξερεύγετο

(*) Βλέπε σελίδα 400.

πῦρ ὁτὲ μὲν κατὰ τοῦ Ρεβενίου, ὁτὲ δὲ κατὰ τῶν ὄπισθεν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τοῦ Ἀσπροχώματος μαχομένων, θέσεως κειμένης κάτωθεν τῆς Κούτρας, τῆς γνωστῆς ἐκ τῶν συμπλοκῶν τοῦ 1886 καὶ ἄνωθεν τῆς περικλειούσης τὴν κοιλάδα Ρεβενίου Σκαλωσάρας. Οἱ ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων δὲ τούτων μαχόμενοι λόχοι τοῦ ὀγδόου συντάγματος Γιαννικώστα τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη μετὰ τῶν εὐζωνικῶν λόχων τῶν ἀποτελούντων τὰς προφυλακὰς εἶχον προχωρήσει ἐπὶ τοσοῦτον ἐντὸς τοῦ Ὀθωμανικοῦ, ὥστε εὑρίσκοντο εἰς ἀπόστασιν 300 μόλις μέτρων ἀπὸ τοῦ σταθμοῦ καὶ τοῦ πυροβολείου Ταβέρνας, ἐνεδρεύοντες ἐντὸς προχείρου περιβολῆς εἰς θέσιν κειμένην ὑποκάτω τῆς ἀκτῖνος τῶν πυροβόλων αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦτο μὴ προσβαλλομένης, ἐκεῖ δ' ἀνέμενον τὴν ὥραν τῆς ἐφόδου, συγκρουόμενοι μόνον μετὰ τοῦ ἐν ταῖς περιβολαῖς πεζικοῦ τοῦ ἐχθροῦ, ὅπερ ὑπερέβαινεν ἐπὶ τῆς Βίγλας τοὺς δισχιλίους ἄνδρας. Τὸ πυροβολικὸν τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη ἔβαλλεν εὐστόχως κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Καὶ ἡ μὲν πυροβολαρχία τοῦ λοχαγοῦ Γαργαλίδου ἔβαλλε διηνεκῶς κατὰ τῆς Βίγλας, τὴν ὁποίαν εἶχε καταντικρύ, αἱ δὲ τοῦ Πετρίδου καὶ τοῦ Φλέγγα ἔβαλλον ἐκ περιτροπῆς κατὰ τῆς Βίγλας καὶ τῆς Ταβέρνας. Αἱ δ' ἐπιτυχίαι αὐτῶν ἦσαν τοιαῦται, ὥστε ἑκάστην ἐκπυρσοκρότησιν παρηκολούθουν ἀκράτητοι ζητωκραυγαὶ τῶν πυροβολητῶν καὶ τῶν πεζῶν στρατευμάτων Σμολένσκη. Καίτοι ἔβαλον ἀπὸ τῆς κοιλάδος πρὸς τὰ ὑψώματα αἱ ὀβίδες αὐτῶν πίπτουσαι ἐπὶ τῆς Βίγλας ἢ τῆς Ταβέρνας συνετάραττον τὰ πυροβολεῖα τοῦ ἐχθροῦ, στῆλαι δὲ χώματος οὐρανομήκεις ἐξήγγελλον τὴν ἐπιτυχίαν. Τοὐναντίον αἱ τουρκικαὶ ὀβίδες ἔπιπτον μὲν ἐγγὺς τῶν ἑλληνικῶν πυροβολαρχιῶν, ἀλλ' οὐδεμίαν βλάβην ἢ ἀπώλειαν ἐπέφερον. Καὶ ἐν ᾧ ὁ ἀγὼν τοῦ πυροβολικοῦ ἐξηκολούθει ἑκατέρωθεν μετὰ πεισμονῆς, οἱ πεζοὶ τῶν Ἑλλήνων ἀνερριχῶντο ὡς αἴγαγροι εἰς τὰς ράχεις τοῦ Σιδηροπαλούκου καὶ ἐξελίσσοντο ἀκροβολιστικῶς καὶ ἐξετέλουν πυρὰ ὁμαδόν. Ὀλίγον δὲ κατωτέρω εἰς τὸ Ἄνω Λατόμι, τοῦ ὁποίου ὁ τουρκικὸς σταθμὸς (*) ἐφλέγετο ἐκ νέου ἐξ ὀβίδος τουρκικῆς, λόχοι τοῦ ὀγδόου πεζικοῦ συντάγματος ἐμάχοντο ὡσαύτως κατὰ ἰσχυροῦ ἐχθρικοῦ σώματος καὶ ἐξετέλουν πλευρικὰς κινήσεις πρὸς τὰ ἐμπρός, βαδίζοντες ὡς μακρὰ σειρὰ

(*) Ὁ σταθμὸς οὗτος ὡς καὶ πάντες οἱ λοιποὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς γραμμῆς κατελήφθησαν καὶ ἐπυρπολήθησαν κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ πολέμου.

πελαργῶν ἐν τῷ κενῷ καὶ ἐξελισσόμενοι βαθμηδὸν εἰς ἄλυσσιν ἀραιάν. (*)

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς μάχης περὶ τὴν $8^1/_2$ πρωϊνὴν ὥραν κατέφθασεν ἐπὶ τόπου ὁ μέραρχος Μαυρομιχάλης, ὅστις πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς παρὰ τοῦ Διαδόχου δοθείσης διαταγῆς, συνεπείᾳ τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ Μαστραπᾶ, (**) ἀναχωρήσας ἐκ Τσιότι μετὰ τῆς ταξιαρχίας Ἀντωνιάδου τὴν 2αν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τῆς προτεραίας, Δευτέρας 7 Ἀπριλίου, ἔφθασε τὴν ἑσπέραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας εἰς Γούνιτσαν. Ὅτε μέραρχος Μαυρομιχάλης καὶ ὁ ταξίαρχος Σμολένσκης κατῆλθον τότε ἔφιπποι μετὰ τοῦ ἐπιτελείου των εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης, ἐν ᾧ ὁ ἀγὼν τοῦ πυροβολικοῦ ἐξηκολούθει, καὶ διασχίσαντες τὰ ἐν τῇ κοιλάδι διαζώματα τῶν πεζῶν, ἔφθασαν πρὸ τοῦ ἐγκαταλελειμένου τουρκικοῦ σταθμοῦ, ὅπως παρακολουθήσωσι καὶ διευθύνωσιν ἐκεῖθεν αὐτήν. Οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς Βίγλας ἀνεγνώρισαν αὐτοὺς τῇ βοηθείᾳ τῶν τηλεσκοπείων καὶ παρηκολούθησαν αὐτοὺς διὰ βροχῆς ὀβίδων συνήθων καὶ βολιδοφόρων, ἀποστελλομένων δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν κατὰ τοῦ σταθμοῦ. Ὁ τουρκικὸς σταθμὸς ἀνεφλέχθη ἐκ τῶν ἐκρρυγνυομένων ὀβίδων, τοῦ ὀλίγα δὲ βήματα ἀπέχοντος ἑλληνικοῦ σταθμοῦ ἀνετινάχθη ἡ στέγη καὶ τὰ βλήματα περιεστοίχιζον καὶ προσήγγιζον τὸ ἐπιτελεῖον πανταχόθεν, ἡ δὲ θέσις τῶν δύο ἑλλήνων ἀρχηγῶν ἦν κρισιμωτάτη. Εὐτυχῶς μετ' ὀλίγον διὰ μέσου τῶν ἀθρόων βλημάτων τοῦ ἐχθροῦ οἱ ἀρχηγοὶ καὶ τὸ ἐπιτελεῖον ἀραιῶς καὶ ἀβλαβῶς ἀπεσύρθησαν ἐκεῖθεν.(***) Καὶ ἦν μὲν ῥιψοκίνδυνος καὶ ἄντικρυς ἀντίθετος πρὸς τὴν τακτικὴν τοῦ πολέμου ἡ πρᾶξις τῶν δύο ἑλλήνων ἀρχηγῶν τοῦ τε μεράρχου καὶ ταξιάρχου, ἀλλ' ἡ παραδειγματικὴ γενναιότης αὐτῶν ἐξήγειρε τὸν ἐνθουσιασμὸν τῶν μαχομένων ἀνδρῶν, ὅτε δὲ ὀλίγον μετὰ ταῦτα δι-

(*) Αἱ κινήσεις αὗται εἶχόν τι τὸ ἀπεριγράπτως γραφικὸν ἐπὶ τῶν γυμνῶν κλιτύων καὶ κορυφῶν τοῦ ὄρους, ὁ δὲ συγγραφεὺς παρὼν καὶ ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῆς Σκαλωσάρας ἱστάμενος περιέγραψεν αὐτὰς ἐν τῇ «Ἀκροπόλει» Ἀθηνῶν. (Βλέπε φύλλον ὑπ' ἀριθ. 5451 τῆς 13 Μαΐου 1897).

(**) Βλέπε σελίδα 399.

(***) Ὁ πρωθυπουργὸς Θ. Δηληγιάννης, λαβὼν γνῶσιν τοῦ ἐπεισοδίου τούτου Μαυρομιχάλη—Σμολένσκη, ἐτηλεγράφησεν αὐτοῖς ὡς καὶ τῷ ταξιάρχῳ Ἰ. Δημοπούλῳ «Συγχαίρω ὑμᾶς ἐν ὀνόματι Κυβερνήσεως. Πρὸς θεοῦ, φείδεσθε τῆς ζωῆς σας, διότι ἡ Πατρὶς ἔχει ἀνάγκη ὑμῶν».

λοχία τοῦ ἑνδεκάτου συντάγματος διετάχθη νὰ μεταβῇ εἰς Ἀσπρόχωμα, ὅπως ἐνισχύσῃ τοὺς μαχομένους, ἐξεκίνησεν ἀπὸ τῆς θέσεως Χάνι Ρεβενίου, καὶ χάριν συντομεύσεως τῆς ὁδοῦ διέσχισεν ἐπιδεικτικῶς εἰς πυκνὴν φάλαγγα κατὰ πλάτος τὴν κοιλάδα. Καὶ ἐν ᾧ τὰ πυροβολεῖα τῆς Βίγλας καὶ τῆς Ταβέρνας ἐσκόρπιζον καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις τὰς ὀβίδας των, οἱ στρατιῶται ὡσεὶ διετέλουν ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ κινδύνου ἐβάδιζον ἀπαθῶς. Ἡ πορεία αὐτῶν τοιουτοτρόπως ἦν ὅ,τι παρατολμότερον ἠδύνατό τις νὰ φαντασθῇ. Ὅταν δὲ ἡ φάλαγξ αὐτῶν εὑρέθη ἐν τῷ μέσῳ τῆς κοιλάδος ὑπὸ τὰ τηλεβόλα τοῦ ἐχθροῦ, τρομερὰ ὁμοβροντία τῆς Βίγλας ὑπεδέχθη αὐτούς. Ἡ πορεία τῶν στρατιωτῶν διεκόπη, ἀλλὰ τὸ θάρρος αὐτῶν δὲν ἐξέλιπεν. Ἀνεπτύχθησαν ἀκροβολιστικῶς σπεύδοντες νὰ κερδίσωσι τὰ πλάγια τῆς ῥάχεως. Οἱ Τοῦρκοι παρηκολούθουν τὰς κινήσεις αὐτῶν διὰ βολιδοθηκῶν, καὶ ἐν ᾧ αὗται ἐξερυγνύοντο πανταχόθεν ἐγγὺς καὶ ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν των, οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἐπανέλαβον τὴν πορείαν των καὶ διὰ ταχείας κινήσεως προσήγγισαν τὴν προεκβολὴν τῶν ὑψωμάτων τῆς Σκαλωσάρας, ὑπὸ τὰς κλιτύας τῶν ὁποίων ἐκαλύφθησαν ἐγγὺς τοῦ μέρους, ἔνθα ἐκρύπτετο ἡ ἐφεδρεία τοῦ πυροβολικοῦ τῆς τετάρτης πυροβολαρχίας, συναποκομίζοντες ἕνα μόνον τραυματίαν, δεκανέα πληγέντα κατὰ τὸν ἀριστερὸν μηρὸν ὑπὸ τεμαχίου ὀβίδος. Περὶ τὴν ἑνδεκάτην ὥραν τῆς πρωΐας ἡ κατὰ τοῦ Ρεβενίου ἐπίθεσις ἔπαυσε, τῶν Τουρκικῶν πυροβολείων ἀναγκασθέντων νὰ σιγήσωσιν ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐπιτυχιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ. Καὶ τῆς μὲν Ταβέρνας τὰ πυροβόλα ἔμενον πλέον ἀκάλυπτα καὶ φανερὰ εἰς τὸν ἐχθρόν, διὰ μέσου τῶν ῥωγμῶν, τὰς ὁποίας ἐπέφερον αἱ ὀβίδες αὐτοῦ, ἀντιληπτῶν καὶ εἰς τὸν γυμνὸν ὀφθαλμῶν, τῆς δὲ Βίγλας ἡ πρὸς τὸ Ρεβένιον πλευρὰ εἶχεν ὑποστῇ σημαντικὰς ζημίας.

Ἐκεῖθεν δὲ τῆς κοιλάδος εἰς τὸ στενὸν τοῦ Μπογαζίου ὁ ἀγὼν ἐξηκολούθησε καὶ πέραν τῆς ὥρας ταύτης. Καὶ ἐν ἀρχῇ, ὡς ἐλέχθη, οἱ Ἕλληνες ἐβάλλοντο ὑπὸ δύο πυροβολείων ἀντιθέτων τοῦ τῆς Βίγλας καὶ ἑτέρου ἐκ τῶν Ἀμπελακίων Δαμασίου. Οὗτοι δ' ἔβαλλον διὰ τῆς πεδινῆς πυροβολαρχίας Γενήσαρλη κατὰ τοῦ Σαμαρίου λόφου, κειμένου ἀπέναντι αὐτῶν καὶ ἐφ' οὗ εὑρίσκοντο δύο περιβολαὶ μετὰ πολυαρίθμου πεζικοῦ ἐχθρικοῦ καὶ ἀλβανικῶν ταγμάτων. Ἐπ' αὐτοῦ οἱ Τοῦρκοι εἶχον τοποθετήσει μίαν ὀρειβατικὴν πυροβολαρχίαν,

ἥτις μόνον τετράκις ἔβαλε κατὰ τῶν ἡμετέρων καὶ κατόπιν ἐσίγησε ὑποστᾶσα μεγάλην φθοράν. Περὶ τὴν δωδεκάτην ὥραν τῆς μεσημβρίας ἐπανέλαβε τὸ πῦρ αὐτῆς, ἀλλὰ διὰ μιᾶς ὁμοβροντίας τοῦ ἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ κατεσυνετρίβη, ἐν ᾧ συγχρόνως τὸ εἰς τὰς περιβολὰς εὑρισκόμενον τουρκικὸν πεζικὸν ὑπέστη μεγάλας φθοράς. Κατὰ τῶν δύο τουρκικῶν πυροβολείων οἱ Ἕλληνες ἐξαπέστειλαν 82 βολάς, τοιαύτη δὲ ἦτο ἡ ἐπιτυχία αὐτῶν, ὥστε μόνον δύο δὲν προσέβαλλον τὸν στόχον. Εἰς τὴν μάχην δὲ ταύτην καθὼς καὶ εἰς ὅλας τὰς λοιπὰς ἀπεδείχθη ἡ ποιότης τοῦἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ,τὸ ὁποῖον ἐμειονέκτει τοῦ ἐχθρικοῦ μόνον κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν τηλεβόλων καὶ τὰς διαστάσεις αὐτῶν, διότι ἐκέκτητο τοιαῦτα καὶ ὀλιγώτερα καὶ πολὺ μικροτέρου διαμετρήματος. Ἀπὸ τῆς ἑνδεκάτης πρωϊνῆς ὥρας ἥνωσε τὸ πῦρ αὐτῆς κατὰ τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου καὶ ἡ Βίγλα, διὰ τοῦ ἑτέρου τῶν μετώπων αὐτῆς ποιοῦσα τὴν γῆν τρέμειν ἐκ τῶν ἐκπυρσοκροτήσεων τῶν μεγάλων τοπομαχικῶν πυροβόλων της, ὧν τὸν κρότον ἐπανελάμβανε δὶς καὶ τρὶς ὡς ἐκρρυγνύμενον κεραυνὸν ἡ ἠχὼ τῶν ὀρέων. Ἔβαλλε δ' ὡς ἐπὶ πλεῖστον διὰ βολιδοφόρων, ρυθμιζομένων τοιουτοτρόπως, ὥστε νὰ ἐκρρύγνυνται ἀφ' ὑψηλοῦ καὶ νὰ ρίπτωσιν ὑπεράνω τοῦ στενοῦ κατὰ τῶν Ἑλλήνων βροχὴν σφαιρῶν. Τὸ πυροβολικὸν τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου ἀπεκρίθη εἰς τὸ πῦρ τῆς Βίγλας ἐν ἀρχῇ διὰ τεσσάρων βολῶν ἀπὸ πέντε χιλιάδων μέτρων, κατόπιν δὲ καὶ δι' ἄλλων 8. Μετὰ τὸν δωδέκατον πυροβολισμὸν ἡ Βίγλα ἐσίγησε, τὴν στιγμὴν δ' ἐκείνην κατέφθασεν εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου ἡ πέμπτη ὀρειβατικὴ πυροβολαρχία, ἥτις ταχθεῖσα ἐπὶ λοφοσειρᾶς πλησίον τοῦ πεζικοῦ, ἤρξατο βάλλουσα ἐναντίον τουρκικοῦ πυροβολικοῦ, κειμένου εἰς τὸν τέταρτον ὄπισθεν τοῦ Σαμαρίου λόφον καὶ σιγήσαντος κατόπιν τριῶν μόνον βολῶν της. Μετὰ τοῦτο δ' ἔστρεψε τὰ πυροβόλα αὐτῆς κατὰ τῶν ἔμπροσθεν τῆς Βίγλας λόφων Χασσανίσης καὶ Μαγούλας, ἔνθα ὑπῆρχον περιβολαὶ τουρκικοῦ πεζικοῦ, ἀναστατουμένου εἰς ἑκάστην βολήν. Ἐν τῷ μεταξὺ εἷς οὐλαμὸς τῆς πυροβολαρχίας, ἀναρριχηθεὶς ἐπὶ τῆς λοφοσειρᾶς ἐνέτεινε τὴν προσβολὴν κατὰ τῶν αὐτῶν σημείων. Καὶ ἐν ᾧ τὸ πυροβολικὸν εἰργάζετο τοιουτοτρόπως οἱ πεζοὶ ἐμάχοντο ἀκροβολιστικῶς πανταχόθεν. Ἡ ταξιαρχία Σμολένσκη πλὴν τοῦ πυροβολικοῦ της ὑπεβοήθει τὴν προέλασιν τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου καὶ διὰ τῶν πεζῶν της ἀπὸ τῶν λόφων Λατομίου καὶ Σιδηροπαλούκου, ὅπου

ἐμάχετο τὸ ὄγδοον σύνταγμα ἐν ᾧ δεξιόθεν οἱ ἀπὸ τῆς Τρυπυμένης καὶ τοῦ Προφήτου Ἠλία τοῦ Τυρνάβου, ἀποτελοῦντες ἅλυσσιν ἀδιάσπαστον καὶ ἀπόρθητον, ἔβαλλον ἐκ πλαγίου εἰς τὰ τουρκικὰ ὀχυρώματα. Ἡ Βίγλα ἐπαναλαβοῦσα τὸ πῦρ αὐτῆς περὶ τὴν πέμπτην ἑσπερινὴν ἐζήτησε νὰ μειώσῃ τὰς ἑλληνικὰς ἐπιτυχίας. Πλέον τῶν δέκα ὀβίδων τῶν τοπομαχικῶν τηλεβόλων της ἐρρίφθησαν ἐντὸς τῆς κοιλάδος καὶ ὄπισθεν κατὰ τὴν εἴσοδον ἀπὸ Τυρνάβου καὶ Μπογαζίου ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος. Ὅταν δὲ ἅμα τῇ δύσει τοῦ ἡλίου ἐτελείωσεν ἡ διπλῆ αὕτη ἀπὸ Μπογαζίου καὶ Ρεβενίου μάχη, αἱ προφυλακαὶ τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου ὑδρεύθησαν, ἀφ' ὧν σημείων ὑδρεύοντο τὴν πρωΐαν. αἱ προφυλακαὶ τῶν Τούρκων καὶ εὑρέθη αὕτη προελάσασα ὑπὲρ τὰ πέντε χιλιόμετρα ἐπὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ ἐδάφους πέραν τῶν λευκῶν τοῦ Ξυριᾶ ποταμοῦ καὶ κατὰ μῆκος αὐτοῦ. Ἡ δὲ ταξιαρχία Σμολένσκη, κρατοῦσα τῆς κοιλάδος τοῦ Ρεβενίου, περιέσφιγγεν ἔνθεν μὲν τὴν Ταβέρναν διὰ τοῦ Ἀσπροχώματος, ἔνθεν δὲ τὰς τουρκικὰς περιβολὰς διὰ τοῦ Λατομίου, μαχομένη ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν ἐντὸς ὀθωμανικοῦ ἐδάφους. Τὴν ἑσπέραν δὲ τῆς αὐτῆς ἡμέρας μετεφέροντο ἐκ Λαρίσσης εἰς Ρεβένιον κατ' αἴτησιν τοῦ Σμολένσκη καὶ πρὸς ἀπερίγραπτον χαρὰν τῶν ἀνδρῶν αὐτοῦ τρία τοπομαχικὰ πυροβόλα, ὅπως χρησιμεύσωσι διὰ τὴν κακὰ τῆς Βίγλας ἔφοδον, ἣν ἐσχεδίαζεν ὁ ταξίαρχος διὰ τῆς καταστροφῆς τῶν πυροβολείων αὐτῆς, ὅτε ἡ πτῶσις αὐτῆς θὰ ἐσημείου καὶ τὴν πτῶσιν τοῦ Δαμασίου, μέχρι τοῦ ὁποίου θὰ προήλαυνον ἑκατέρωθεν αἱ δύο ταξιαρχίαι. Δυστυχῶς τὰ ἐπακολουθήσαντα ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἡμέρας εἰς Κρητῆρι καὶ Μάτι ἐματαίωσαν τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σχεδίου τούτου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν καὶ τῶν τραυματιῶν τῶν Τούρκων κατὰ τὴν διπλῆν ταύτην μάχην ἦν μέγας, διότι τὸ ἐν ταῖς περιβολαῖς πεζικὸν αὐτῶν ἔπαθεν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ μεγάλας φθοράς. Ἡ δὲ ταξιαρχία Δημοπούλου εἶχεν ἀπωλείας τὸν θάνατον τοῦ ἐφέδρου ἀνθυπολοχαγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Μιταφιτζῆ, γενναίως πολεμήσαντος καὶ πεσόντος παρὰ τὰ τηλεβόλα αὐτοῦ, τὸν θάνατον ἑνὸς πυροβολητοῦ στρατιώτου καὶ τὸν τραυματισμὸν ὀκτὼ πυροβολητῶν. Ὀβὶς τῶν ἐννέα ἐρχομένη ἐκ Δαμασίου διερράγη εἰς τὸ κέντρον τοῦ οὐλαμοῦ Γιαννικώστα ἀνθυπολοχαγοῦ, ἀλλ' οὐδεὶς ἔπαθεν. Ἐκ τῶν πεζῶν μικρὸς ἀριθμὸς ἐτέθη ἐκτὸς μάχης.

Ἐν ᾧ αἱ ταξιαρίαι Δημοπούλου καὶ Σμολένσκη ἐμάχοντο συμπρατ-

τουσαι ἐν Μπογαζίῳ καὶ Ρεβενίῳ καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς 8 Ἀπριλίου (Τρίτης), ἡ ὑποχωρήσασα εἰς Μάτι ταξιαρχία Μαστραπᾶ, ἥτις παρετάχθη ἀπὸ τοῦ ὄρους Κριτῆρι κατ' ἐπέκτασιν μέχρι Δελερίων, ἀνασυνετάσσετο κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο. Μεθ' ὅλην δὲ τὴν ὑποχώρησιν ἡ νέα θέσις, ἣν κατέλαβεν, ἦτο φύσει ὀχυρὰ καὶ ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς γενναίαν ἄμυναν. Τὸ ὄρος Κριτῆρι ἐδέσποζε τοῦ Τυρνάβου καὶ ἀπὸ τῶν γηλόφων αὐτοῦ οἱ ἡμέτεροι ἠδύναντο ν' ἀντιτάξωσι τὴν τελευταίαν ἄμυναν τῆς πόλεως. Πέραν δ' αὐτοῦ ἐκτείνεται μικρὰ κοιλὰς ἐν εἴδει τριγώνου, ἡ κορυφὴ τοῦ ὁποίου κεῖται πρὸς τὴν Λυγαριὰν καὶ πρὸς ὃ μέρος ἐκπνέει ἡ ἀπὸ τῆς Μελούνας δίοδος, αἱ δὲ πλευραὶ δὲν ἔχουσι μῆκος πλειότερον τῶν τριῶν μιλίων. Πρὸς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ τριγώνου τούτου ὑπάρχει ἄφθονος πηγὴ καλουμένη Μάτι, κειμένη εἰς τὰς νοτιοανατολικὰς ὑπωρείας τοῦ λόφου Γκριτζόβαλι, αἵτινες πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο εἶνε καθ' ὑπερβολὴν πετρώδεις, ἀπότομοι καὶ ἄβατοι. Μεταξὺ τῆς πηγῆς ταύτης καὶ τῶν ἀποτόμων ἐκείνων βράχων ὑπάρχει στενὴ δίοδος πλάτους 5—6 μέτρων, διὰ τῆς ὁποίας διέρχεται καὶ ἡ ἁμαξιτὴ ὁδὸς πρὸς τὸν Τύρναβον. Ἐντεῦθεν δὲ τῆς πηγῆς ῥέει βαθὺς ῥύαξ πλάτους 3—4 μέτρων καὶ βάθους 1 $^1/_2$ περίπου πηγάζων ἐκ τῆς πηγῆς Μάτι. ἑκατέρωθεν δὲ τῶν ὀχθῶν αὐτοῦ ὑπῆρχον τέλματα ἀδιάβατα καὶ ἡ συγκοινωνία ἐγίνετο διὰ δύο ξυλίνων γεφυρῶν, καταστραφεισῶν ὑπὸ τῶν ἡμετέρων. Ἡ ταξιαρχία Μαστραπᾶ παραταχθεῖσα κατ' ἐπέκτασιν ἀπὸ Κριτῆρι μέσῳ τοῦ ἐπὶ τῆς θέσεως Βρύσι ($^1/_4$ ὥρας ἀπὸ Κριτῆρι) ὑπάρχοντος πετρώδους λοφίσκου, εἶχε φυσικὰ προχώματα τὸ στενὸν τῆς διόδου, τὸν ῥύακα καὶ τὴν πηγήν. Οἱ Τοῦρκοι ἀποπειρώμενοι ἐκεῖθεν ἐπίθεσιν θὰ ἐδεκατίζοντο ὑπὸ τοῦ πυρὸς τῶν πεδινῶν πυροβολαρχιῶν τῶν ἡμετέρων, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τοῦ βάθους τῆς διόδου θὰ ἐσάρωνον διὰ τῶν βλημάτων των ὅλον αὐτῆς τὸ πλάτος. Ἀπόπειρα διαβάσεως τοῦ ῥύακος ἤθελε πληρώσει τὰς ὄχθας καὶ τὸν ῥοῦν αὐτοῦ πτωμάτων. Ἐπέλασις δὲ ἱππικοῦ κατὰ τῶν πυροβολαρχιῶν ἦτο ἔτι δυσκολωτέρα διὰ τῆς διόδου, διότι ἕνεκεν αὐτῆς ἡ ἐπέλασις θὰ ἐπαρουσίαζε στενὸν μέτωπον καὶ μέγα βάθος, χιλιάδες δὲ ἱππεῖς θὰ ἔπιπτον καὶ ἡ δίοδος θ' ἀπεφράσσετο μᾶλλον ἢ θὰ ἤνοιγεν. Ἡ ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ δὲ κατοχὴ τῆς Λυγαριᾶς καὶ τοῦ Καρατσὸλ δὲν εἶχε σημασίαν διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἐπὶ τῆς τύχης τοῦ Τυρνάβου, ἐκτὸς ἐὰν οἱ Τοῦρκοι ἐπεχείρουν νὰ κατέλθωσιν

εἰς Λάρισσαν, διαβαίνοντες ἀνατολικότερον τὸν Πηνειὸν διὰ τῆς γεφύρας τοῦ Δερελῆ, ὅπερ θὰ τοῖς ἦτο ἀδύνατον ἐὰν ἡ ἄμυνα τῆς γεφύρας ταύτης ἦτο καλῶς ὠργανωμένη. Ἄλλως τε καὶ διασπῶντες τὴν ἄμυναν τῆς γεφύρας καὶ διερχόμενοι ἔδει νὰ ἔχωσιν ἀρκετὰς δυνάμεις, ὅπως ἀπασχολήσωσι τοὺς ἐν Μάτι καὶ προφυλάξωσι τὰ νῶτα αὐτῶν κατὰ πάσης ἐπιθέσεως καὶ κυκλώσεως, ἣν στρατηγοὶ ἔμπειροι καὶ καλοί, κατέχοντες τὸ Μάτι, βεβαίως ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἐνήργουν. Δυστυχῶς οἱ Ἕλληνες ἀρχηγοὶ ἐφάνησαν κατώτεροι τῆς θέσεως καὶ ἐξ ἀγνοίας τοῦ ἐδάφους ἀφῆκαν ἀνυπεράσπιστον τὸ δεξιὸν αὐτῶν πρὸς τὰ Δελέρια καὶ ἐγένοντο αἴτιοι καταστροφῆς, ἥτις ἐπέφερεν ἀνυπολογίστους ὑλικὰς καὶ ἠθικὰς ζημίας εἰς τὸ ἔθνος, ὡς ἐκ τῶν πραγμάτων δειχθήσεται.

Ἡ ἐπιθετικὴ τῶν Τούρκων ὑπῆρξε βραδεῖα, χάρις δὲ εἰς τὸ βραδυκίνητον καὶ τὸ ἀπρόθυμον καὶ τὸ ἄτολμον αὐτῶν, τὸ ὁποῖον ἀπεδείχθη καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου, δὲν ἐπωφελήθησαν τῆς κατὰ τὴν Μελούναν νίκης των καὶ δὲν ἠθέλησαν νὰ προκαταλάβωσι τὸν ἐχθρὸν διὰ ταχείας κινήσεως. Ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς κυριακῆς (6 Ἀπριλίου) ἡ δίοδος τῆς Μελούνας ἦτο εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῶν. Ἐν τούτοις ἠρκέσθησαν εἰς τὸ νὰ καταλάβωσι τὴν κεφαλὴν αὐτῆς διὰ τοῦ σώματος τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τῆς ἀνεξαρτήτου ταξιαρχίας, ἥτις κατὰ τὸ διάστημα τῆς μάχης ἔμενεν ὄπισθεν αὐτοῦ. Μόλις δὲ τὴν δευτέραν ἡ μεραρχία τοῦ ἱππικοῦ προὐχώρησε πρὸς αὐτὴν ἀπὸ τὸ Ὀρμανλί, φέρουσα ὄπισθέν της τὸ τηλεγραφικὸν σύρμα, διὰ τοῦ ὁποίου συνέδεσε τὴν δίοδον μετὰ τῆς Ἐλασσῶνος. Κατὰ τὸ διάστημα δὲ τοῦτο δύο κεχωρισμέναι πυροβολαρχίαι ἀπεστάλησαν εἰς τὸν καταλαβόντα τὸ Γκριτζόβαλι Νεσὰτ πασσᾶν, ὅστις διετάχθη νὰ συνεργασθῇ εἰς τὸν βομβαρδισμὸν τοῦ ὄρους Κριτῆρι, τὸ ὁποῖον ἐδέσποζε τοῦ Τυρνάβου, τὸ ἐπίλοιπον δὲ τοῦ σώματος τοῦ πυροβολικοῦ, τὸ ὁποῖον ὡς γνωστὸν ἀπετελεῖτο ἐκ δώδεκα πυροβολαρχιῶν, προωρίσθη νὰ κατέλθῃ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐκ Μελούνας διὰ τῆς ἁμαξιτῆς ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν εὗρεν ἑτοίμην. Μόλις δὲ περὶ τὴν ὀγδόην πρωϊνὴν ὥραν τῆς Τρίτης (8 Ἀπριλίου), μετ' ἀνάπαυσιν τουτέστι μιᾶς ἡμέρας, καθ' ὃν χρόνον ὁ Νεσὰτ πασσᾶς ἐνήργει ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Ρουμπακίου καὶ Λουσφακίου, αἱ δὲ προεκτεθεῖσαι μάχαι τοῦ Ρεβενίου καὶ Μπογαζίου ἦσαν εἰς τὴν ἀκμὴν αὐτῶν, ἡ μεραρχία τοῦ τουρκικοῦ ἱππικοῦ μετὰ τοῦ μετ' αὐτῆς

ἐφίππου πυροβολικοῦ κατῆλθε διὰ τῆς διόδου εἰς τὴν πεδιάδα τὴν ἐκεῖθεν τῆς Λυγαριᾶς, καὶ προήλασε μέχρι Ματίου καὶ τοῦ χωρίου Καρατσόλ, ὅπερ εὑροῦσα ἐγκαταλελειμένον κατέλαβε καὶ ἐπυρπόλησε. Μετὰ τοῦτο οἱ Τοῦρκοι συναρμολογήσαντες τὸ πυροβολικόν των ἤρξαντο τοῦ πυρὸς βάλλοντες κατὰ τοῦ λόφου, εἰς τὴν μεσημβρινὴν κλιτὺν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ πηγὴ ἡ καλουμένη Βρύσι Τυρνάβου καὶ ἣν κατεῖχον οἱ ἡμέτεροι, ἵνα ἀναγκάσωσιν αὐτοὺς νὰ δείξωσι τὰς δυνάμεις των. Τὸ ἑλληνικὸν πυροβολικὸν διοικούμενον ἀπὸ τῶν λοχαγῶν Παΐκου, Μομφεράτου, Μήτσα καὶ Ζούκη ἀπήντησεν εἰς τὰς προκλήσεις τοῦ ἐχθροῦ ἀπὸ ἀποστάσεως δύο περίπου μιλίων καὶ συνήφθη ἀγὼν πυροβολικοῦ πρὸς πυροβολικόν, καθ' ὃν οἱ ἡμέτεροι ὑπερίσχυον διὰ τῆς εὐστοχίας αὐτῶν, ἥτις προὐκάλει τὸν ἐνθουσιασμὸν τῶν ἀνδρῶν. Ἐν ᾧ δὲ ὁ ἀγὼν οὗτος διεξήγετο, ὁ ἐχθρὸς ἐξηκολούθει ἐκ τοῦ ἀντιθέτου τὰς λυσσώδεις ἐπιθέσεις αὐτοῦ μέχρι τῆς ἑσπέρας κατὰ τοῦ Ρουμπακίου καὶ τοῦ Λουσφακίου, σκοπῶν νὰ ἐπιτύχῃ δι' αὐτῶν τὴν ἐπικράτησίν του εἰς τὰς θέσεις ταύτας καὶ ἀποκόψῃ τὴν ὑποχώρησιν τῆς ἀμυνομένης δυνάμεως Μαστραπᾶ ἀπὸ Κριτῆρι μέχρι Δελερίων. Κατὰ τὸ διάστημα δὲ τοῦτο τῶν κατὰ τὸ Μάτι προσβολῶν τοῦ ἐχθροῦ τὸ ἐν Λαρίσσῃ ἀρχηγεῖον τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ φοβούμενον νέαν ὑποχώρησιν καὶ διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον διέταξε τὴν ἐν Λαρίσσῃ διαθέσιμον δύναμιν νὰ καταλάβῃ τὸ προγεφύρωμα ὑπὸ τὸν ταγματάρχην τοῦ μηχανικοῦ Γ. Παπαδιαμαντόπουλον, ὅπως ὑποστηρίξῃ τὴν ὑποχώρησιν καὶ ἀναλάβῃ τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως, ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ ἀρχηγεῖον δὲν εἶχε σκεφθῇ εἰσέτι περὶ ἐγκαταλείψεως τῆς Λαρίσσης. Ἀποσοβηθείσης ὅμως τῆς ὑποχωρήσεως διετάχθη ἡ δύναμις αὕτη νὰ ἐπανέλθῃ τὴν πρωΐαν τῆς ἐπαύριον εἰς Λάρισσαν.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ δύο μέραρχοι Μακρῆς καὶ Μαυρομιχάλης δι' ἐπιστολῶν ὑπηρεσίας ἀντήλλαξαν τὰς σκέψεις αὐτῶν ἐπὶ τῆς καταστάσεως καὶ ἐπὶ τοῦ ἀποφασισθέντος παρὰ τοῦ ἀρχηγείου ἐπιθετικοῦ σχεδίου κατὰ τοῦ Δαμασίου, εὑρέθησαν δὲ σύμφωνοι περὶ τοῦ ἀναφίκτου τοῦ σχεδίου καὶ ἐζήτουν νὰ συναντηθῶσι προσωπικῶς, ὅπως ὑποβάλλωσι τὰς περὶ τούτου γνώμας των τῷ ἀρχηγείῳ(*). Τὴν

(*) Ὁ συγγραφεὺς ἔλαβε γνῶσιν αὐτῶν ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Στρατηγοῦ Μακρῆ.

ἑσπέραν δὲ τῆς ὀγδόης Ἀπριλίου ὁ στρατηγὸς Μακρῆς ἔγραψε τῷ Διαδόχῳ ὅτι «ἐθεώρει ἐπισφαλῆ τὴν θέσιν τοῦ στρατεύματος ἐν Μπογαζίῳ καὶ τὴν ἐπίθεσιν ἀνέφικτον, ἐζήτει δὲ ὁδηγίας περὶ τοῦ πρακτέου». Τὸ δὲ ἀρχηγεῖον, βλέπον πλέον τὸ ἄφευκτον τῆς καθόδου μεγάλων ἐχθρικῶν δυνάμεων εἰς Μάτι καὶ τὸν χρόνον τῶν τοιούτων σχεδίων παρελθόντα, μετήλλαξε καὶ πάλιν γνώμην, παρήτησε τὴν κατὰ τοῦ Δαμασίου ἐπίθεσιν καὶ διέταξε τὸν στρατηγὸν Μακρῆν ν' ἀποσύρῃ τὰς ἐν Μπογαζίῳ περισσευούσας δυνάμεις, καὶ συγκεντρῶν αὐτὰς ν' ἀποστείλῃ πρὸς ἐνίσχυσιν εἰς Μάτι, νὰ προσβάλῃ δὲ τὴν ἐπαύριον τετάρτην λίαν πρωῒ τὸν ἐχθρὸν καὶ ἀποδιώξῃ αὐτὸν πρὸς Λυγαριάν. Εἰς πάντα τὰ λοιπὰ σημεῖα ἐνέκρινε στάσιν ἀμυντικήν. Ἡ διαταγὴ αὕτη ἐξετελέσθη καὶ τὴν πρωῒαν τῆς τετάρτης ἀπεστάλησαν εἰς Μάτι τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Μαυρομάτην τάγμα καὶ τὰ ὑπὸ τοὺς ἀντισυνταγματάρχας Ζορμπᾶν καὶ Γρίβαν σώματα.

Ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς ὀγδόης Ἀπριλίου καὶ διαρκούσης τῆς νυκτὸς κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἐτὲμ πασσᾶ κατῆλθε διὰ τῆς διόδου τῆς Μελούνας εἰς Λυγαριὰν καὶ τὴν πεδιάδα τοῦ Ματίου ἡ τρίτη μεραρχία τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἡ ἀνεξάρτητος ταξιαρχία καὶ μία νέα ταξιαρχία ἐκ Δεσκάτης ὑπὸ τὸν Χακκῆ πασσᾶν. Μετὰ τὰς ἐνισχύσεις ταύτας τὴν πρωῒαν τῆς τετάρτης (9 Ἀπριλίου) οἱ Τοῦρκοι ἐπανέλαβον τὰς ἐπιθέσεις των βομβαρδίζοντες τὸ Κριτῆρι, ἐφ' οὗ αἱ ἑλληνικαὶ πυροβολαρχίαι, ἄνευ γενικωτέρας ἐπιθέσεως καὶ ἐδείκνυον διαθέσεις νὰ καταπονήσωσι πρὸ ταύτης τοὺς ἀντιπάλους των. Ὁ στρατηγὸς Μακρῆς φθάσας, μετὰ τὰς ἀποσταλείσας δυνάμεις τὴν πρωῒαν τῆς ἡμέρας ταύτης εἰς Κριτῆρι, ὅπως ἀναλάβῃ αὐτοπροσώπως τὴν διεύθυνσιν τῆς μάχης, εὗρε τὴν ταξιαρχίαν Μαστραπᾶ τόσον προκεχωρημένην εἰς Λυγαριάν, ὥστε ὑφίστατο κίνδυνος νὰ συντριβῇ, διότι ἠδύνατο νὰ προσβληθῇ οὐ μόνον κατὰ μέτωπον ἀλλὰ καὶ κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευράς. Προσεπάθησεν ὅθεν, ἀντὶ νὰ ἐκτελέσῃ τὴν περὶ ἐπιθέσεως διαταγήν, ν' ἀποτρέψῃ τὸν κίνδυνον τοῦτον καὶ ἀπέστειλε συγχρόνως εἰς Λοσφάκι πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν αὐτόθι μαχομένων τὸ ὑπὸ τὸν Μαυρομάτην τάγμα, ὅπερ ἀνελθὼν ἐκεῖ ἐπέφερεν ἀραίωσιν τῶν πυρῶν τοῦ ἐχθροῦ. Εἰς Μάτι δὲ εἰργάσθησαν λαμπρῶς αἱ πυροβολαρχίαι Μήτσα, Παΐκου καὶ Παρνασίδου ὀρειβατικαὶ καὶ ἡ τοῦ Μομφεράτου πεδινή. Ἱππικὸν τοῦ ἐχθροῦ μεταβὰν εἰς Δελέρια πρὸς κατόπτευσιν

ἐπυροβολήθη ὑπὸ τῶν ἐκεῖ μαχομένων ἀνταρτῶν ὑπὸ τὸν Νταβέλην καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτον διὰ Καρατσὸλ εἰς Λυγαριάν.

Οὕτω καὶ αὖθις ἀποκρουσθέντες ἀναχαιτίσθησαν οἱ Τοῦρκοι ὡς καὶ ἀπὸ Λουσφακίου καὶ Ρουμπακίου, ἔνθα ἐπανηλημμέναι ἐγένοντο ἔφοδοι ἐκ Σκούμπας ὑπὸ τῆς μεραρχίας τοῦ Νεσὰτ πασσᾶ, φονευθέντος καὶ τοῦ δευτέρου ταξιάρχου τῆς μεραρχίας ταύτης Ζελλὰλ πασσᾶ μετὰ 80 ἄλλων Τούρκων. Αἱ ἑλληνικαὶ δὲ προφυλακαὶ ἠχμαλώτισαν ἕνα ὁπλίτην Ὀθωμανὸν εἰς τὸ Μάτι καὶ τρεῖς ἐν Λουσφακίῳ. Ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου ἐφαίνοντο αἱ κινήσεις τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, κατερχομένων τὸ κρημνῶδες στενὸν τῆς Μελούνας, ἀνακυπτόντων εἰς τὴν πεδιάδα καὶ προχωρούντων εἰς τοὺς κονιορτώδεις ἑλικοειδεῖς δρομίσκους αὐτῆς δίκην γιγαντώδους τινὸς ὄφεως. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν τουρκικῶν θέσεων ἦσαν καταφανεῖς ὡς ἐπὶ εἰκόνος ὅλαι αἱ κινήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐν τῇ Θεσσαλικῇ πεδιάδι, ἥτις ἐξηπλοῦτο ἐνώπιον αὐτῶν ὡς γεωγραφικὸς χάρτης. Νέφη δὲ καπνοῦ καὶ κονιορτοῦ ἐπρόδιδον πᾶσαν κίνησιν καὶ τοῦ μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένου σώματος. Οὕτω διέρρευσε καὶ ἡ ἡμέρα τῆς Τετάρτης, κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ οἱ ἐν Μπογαζίῳ καὶ Ρεβενίῳ ἐξηκολούθουν μαχόμενοι ἀμυντικῶς καὶ κρατοῦντες τὰς θέσεις των, καίτοι ὡς ἐκ τοῦ φόβου, ὃν εἶχε τὸ ἀρχηγεῖον διὰ τὴν ἔκβασιν τῶν εἰς Μάτι μαχῶν δὲν ἐπέτρεψε νὰ τοποθετηθῶσιν ἐκεῖ διὰ τὴν κατὰ τῆς Βίγλας ἔφοδον τὰ ἀποσταλέντα 3 τοπομαχικὰ τηλεβόλα, ἀλλὰ διέταξε τὴν μεταφορὰν αὐτῶν εἰς τὴν ἀπὸ Λαρίσσης εἰς Τρίκκαλα ὁδόν, ὅπου διετάχθη νὰ μεταβῇ ὁ λοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ Κλεομένης πρὸς κατασκευὴν ὀχυρωμάτων διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως (*).

Δυστυχῶς ὅμως τὴν ἑσπέραν τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ὑφίστατο νέαν ἧτταν εἰς ἄλλο σημεῖον τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς. Τὰ ἀπὸ Γοδομὰν μέχρι Νεζεροῦ στρατεύματα ἀποτελούμενα ἐκ δύο ταγμάτων εὐζωνικῶν, τοῦ 2ου ὑπὸ τὸν Ἀντζουλῖνον καὶ τοῦ 7ου ὑπὸ τὸν Λοῦρον, μιᾶς πυροβολαρχίας ὑπὸ ἕνα λοχαγὸν καὶ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Μπουκλάκον, Κοτσελόπουλον καὶ Τουρνάκην, ἐξ ἑνὸς

(*) Τὰ τηλεβόλα ταῦτα ἦσαν ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα κατόπιν εὑρεθέντα ἐκτεθειμένα κατὰ τὴν φυγὴν κατεσχέθησαν ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, καὶ περὶ ὧν ἐλέχθη ὅτι ἐγκατελείφθησαν δῆθεν εἰς τοὺς ἀγρούς, διότι δὲν ἠδύναντο νὰ σύρωσιν αὐτὰ ἐπὶ πλέον οἱ φυγάδες.

λόχου μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν Σωτήλην καὶ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Θεοφίλου καὶ Ὀρφανίδην καὶ τοῦ 11ου πεζικοῦ τάγματος, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς οὐδετέρας θέσεως «Ἄνω Ἀνάληψις» κατὰ τὰς ἐχθροπραξίας τῆς 4 καὶ 5 Ἀπριλίου ὑπέστησαν κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς ἐπισήμου κηρύξεως τοῦ πολέμου νέας ἐπιθέσεις. Οἱ Τοῦρκοι συγκετρώσαντες δυνάμεις ἐκ Λεπτοκαρυᾶς, ἥτις ἦτο ἡ ἕδρα τῆς 6 μεραρχίας τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὸν Χαμδῆ πασσᾶν, ἐπανέλαβον τὰς ἀποπείρας αὐτῶν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς «Ἄνω Ἀναλήψεως», ἐξ ἧς θὰ ἐδέσποζον ὅλων τῶν ἄλλων σημείων. Καίτοι κατὰ τὸ μέρος τοῦτο ὁ ἀγὼν τῶν Τούρκων ἦτο ἀγὼν ἐνοχλήσεως μόνον, διότι τὰ κατὰ τὴν Καρυὰν στρατεύματα ἐντολὴν εἶχον νὰ ἐπιβλέπωσι μόνον τὰς ἑλληνικὰς φυλακὰς Ραψάνης καὶ Νεζεροῦ καὶ τὴν παραλιακὴν ὁδόν, φόβῳ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, ἡ ἐπίθεσις τῶν ἐχθρῶν ἦτο σφοδρά. Δισχίλιοι Τοῦρκοι μετὰ ἰσχυροῦ πυροβολικοῦ προσέβαλον τὸν Νεζερὸν καὶ τὴν Ἀνάληψιν, ὅπως ἐκβιάσωσιν εἰς ὑποχώρησιν τὰς φρουρὰς τῶν θέσεων τούτων. Ἀλλὰ τὰ ἑλληνικὰ σώματα ἀπέκρουσαν ἐπιτυχῶς τὴν ἐπίθεσιν καὶ ἐτήρησαν τὰς θέσεις των μὲ ἀπωλείας 20 ἀνδρῶν μόνον καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν ἐκείνην, ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι ἔσχον ἐν συνόλῳ διακοσίους νεκροὺς καὶ τραυματίας. Τὴν πρωΐαν τῆς δευτέρας (7 Ἀπριλίου) ἐπανήρχισε τὸ πῦρ εἰς τοὺς σταθμοὺς Μπαϊρακτάρη, Δύο Δένδρα, Ραψανόστρατα καὶ Ἀνάληψιν. Ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν πυροβολικὸν δι' εὐστόχου πυρὸς ἀπέκρουσε τὴν ἔφοδον, γενικὴ δ' ἐπιτυχία μετ' ὀλίγον ἐσημειώθη εἰς ὅλους τοὺς σταθμούς. Εἰς τὰ Δύο Δένδρα τριακοντὰς εὐζώνων κατέσχε δύο τηλεβόλα τοῦ ἐχθροῦ καὶ περιεκύκλωσε τὸν τουρκικὸν σταθμόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἠμύνοντο οἱ Τοῦρκοι, μὴ ἐννοοῦντες νὰ παραδοθῶσιν. Εἰς τοὺς πολιορκητὰς ἐστάλη ἐνίσχυσις ἐκ Νεζεροῦ καὶ μετ' ὀλίγον ὁ σταθμὸς παρεδόθη εἰς τὰς φλόγας. Ὡσαύτως ἐπυρπολήθη ὁ σταθμὸς τῆς Ραψανόστρατας καταληφθεὶς ἐκ τῶν ὄπισθεν. Εἰς δὲ τὸν σταθμὸν Μπαϊρακτάρη, ἔνθα ἡ ἐπίθεσις ἦτο σφοδροτέρα, οἱ ἡμέτεροι ἔτρεψαν τουρκικὸν τάγμα εἰς φυγήν, φονευθέντος τοῦ ταγματάρχου καὶ δύο λοχαγῶν, τεθέντων δ' ἐκτὸς μάχης πλέον τῶν ἑκατόν. Κατὰ τὴν ἐξ ἐφόδου δὲ ἅλωσιν τοῦ σταθμοῦ τούτου ἀπιστεύτου τόλμης καὶ ἀνδρείας ὑπῆρξεν ὁ λοχίας τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ τάγματος Τηληγάδης Παυσανίας, ὁ ὁποῖος καὶ πρότερον πληγωθεὶς ἐλαφρῶς, ἐξετέλεσε τὴν ἔφοδον εἰσπηδήσας ἐν τῷ τουρκικῷ ὀχυρώματι,

ἔνθα ἔπεσεν ἐνδόξως, ἀφ' οὗ ἐφόνευσε διὰ περιστρόφου πέντε Τούρκους, δοὺς τὸ παράδειγμα τῆς αὐτοθυσίας τοῖς στρατιώταις αὐτοῦ. Μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν ταύτην οἱ Ἕλληνες ἐτράπησαν κατὰ τοῦ τουρκικοῦ σταθμοῦ Τσὰν Τεπέ, ὅπου ἠμύνετο ἀπεγνωσμένως εἷς λοχαγ ς Μουσταφᾶς Μεϊμὲτ μετὰ τῶν ἐναπομεινάντων στρατιωτῶν, ὅστις ἐν τέλει παρεδόθη μετὰ 8 στρατιωτῶν, τῶν λοιπῶν φονευθέντων. Καθ' ὅλην τὴν νύκτα τῆς Δευτέρας πρὸς τὴν Τρίτην τὸ πῦρ ἐξηκολούθει ἀραιῶς, τὴν πρωΐαν δὲ ἐπανελήφθη καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν ἐκείνην.'ΑσθενήσαντοςδὲτοῦἀντισυνταγματάρχουΛούρου τὴν διοίκησιν ἀνέλαβε προσωρινῶς ὁ ταγματάρχης Ἀντζουλῖνος, μέχρις ὅτου ἔφθασεν ὁ συνταγματάρχης Κακλαμάνος, ὅστις ἀνέλαβε τὴν γενικὴν διοίκησιν τῶν ἐν Νεζερῷ στρατευμάτων. Τὴν πρωΐαν τῆς Τρίτης ἐπανελήφθη ἡ διαταγὴ τοῦ ἀρχηγείου, ὅπως ὁ ἐν Νεζερῷ στρατὸς συγκεντρούμενος καὶ προελαύνων διὰ τοῦ πεδίου τῆς Κονισπόλεως φέρει ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὸν ἐχθρόν, ἐνεργῶν κατὰ τὰ νῶτα τῆς Ἐλασσῶνος. Ἐὰν τοιαύτη κίνησις ἐξετελεῖτο δι' ἰσχυρᾶς δυνάμεως καὶ τῇ συμπράξῃ τοῦ στόλου ἀπὸ Πλαταμῶνος καὶ Αἰκατερίνης δι' ἀποβάσεως ἀγημάτων ἢ στρατιωτικῶν σωμάτων, θὰ ἠπειλεῖτο ἡ Ἐλασσὼν ἐκ τῶν νώτων, θ' ἀπεκόπτετο ὁ Τουρκικὸς στρατὸς ἐκ τοῦ κέντρου τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτοῦ, θὰ ἐτίθετο μεταξὺ δύο πυρῶν, θὰ μεταφέρετο ὁ πόλεμος εἰς τὸ Μακεδονικὸν πεδίον καὶ ἡ ἔκβασις αὐτοῦ ἀναμφιβόλως θὰ ἦτο ἀλλοία. Ἀλλὰ σχέδιον τοιαύτης συμπράξεως οὐδέποτε ἐγένετο, οἱ κυβερνῶντες τὰς τύχας τοῦ ἔθνους ἐσκέπτοντο παιδαριωδῶς περὶ πολέμου, εὑρεθέντες δὲ τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἄνευ πόρων καὶ ἄνευ ἐπαρκῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων διὰ τοιαύτην ἐπιχείρησιν κατεδίκασαν εἰς ἀδράνειαν τὸ κυριώτατον ὄργανον, δι' οὗ ἡ Ἑλλὰς θὰ ἐδοξάζετο καὶ θὰ ἐμεγαλούργει, τὸν στόλον, ὅστις δεσπόζων τῶν θαλασσῶν κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον ἦτο ἴσος τῷ μηδενὶ ἐλλείψει ἀποβατικῶν ἀγημάτων. Καὶ ἐν ᾧ ἡ παραλία Αἰκατερίνης καὶ Πλαταμῶνος ἔδει νὰ ἦτο ἀνάστατος τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐκ στρατοῦ καὶ ἐθελοντῶν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ στόλου, ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἠπείλει καὶ αὐτὸ τὸ πρὸς τὴν θάλασσαν γειτνιάζον βορειοανατολικὸν τμῆμα τῶν ἑλληνικῶν συνόρων, οὐδόλως ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ τὸν ἀσήμαντον βομβαρδισμὸν τῶν ὀλίγων κατὰ τὴν παραλίαν ἀποθηκῶν αὐτοῦ, ὃν ἐνήργησεν ὁ ἑλληνικὸς στόλος μόλις τὴν 9 Ἀπριλίου, ὡς λεχθήσεται κατωτέρω. Ὁ δὲ ἐν Νε-

ζερῷ ἑλληνικὸς στρατὸς μὴ δυνάμενος ν' ἀναλάβῃ τοιαύτην ἐπιχείρησιν κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτοῦ, ὅστις ἀπήντησεν ἀρνητικῶς εἰς τὸ ἐν Λαρίσσῃ ἀρχηγεῖον, ἴσως ἕνεκεν τῆς συγκεντρώσεως μεγάλων στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ ἐχθροῦ ἐν Καρυᾷ, οὐδαμῶς ἀπασχολουμένου ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ἀπέσχε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν διαταγὴν τοῦ ἀρχηγείου, ἐτήρησε δὲ στάσιν ἀμυντικήν. Ἐν τούτοις περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς Τρίτης ἐπαναληφθέντος τοῦ πυρὸς διμοιρίαι εὐζώνων καὶ μηχανικοῦ, ὑποστηριζόμεναι ὑπὸ τῶν τηλεβόλων τῆς Ἀναλήψεως καὶ πλευρικῶς ὑπὸ δύο πυροβόλων ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Τουρνάκην ἐκ τῆς θέσεως Ἅγιος Ἀθανάσιος, κειμένης ἀπέναντι τοῦ Τουρκικοῦ σταθμοῦ «Καραβίδα», προσέβαλον τὸν Τουρκικὸν σταθμὸν Μαρκέζι, ὅπως διακόψωσι τὴν μετὰ τῆς Αἰκατερίνης συγκοινωνίαν αὐτοῦ. Ὑπὸ τὰ βλήματα τῶν πυροβόλων τὸ κτίριον τοῦ σταθμοῦ ἤρχισε νὰ καταρρέῃ, οἱ δ' ἐν αὐτῷ εὑρισκόμενοι Τοῦρκοι ἐξέρχονται καὶ τρέπονται εἰς φυγήν. Αἱ διμοιρίαι τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ὥρμησαν τότε κατὰ τῶν τουρκικῶν χαρακωμάτων μὲ ἐφ' ὅπλου λόγχην καὶ ἀγρία συνήφθη συμπλοκή. Πολλοὶ Τοῦρκοι ἔπεσαν ὑπὸ τὰ βλήματα τῶν τηλεβόλων, ἐφονεύθησαν πλείονες τῶν πεντήκοντα, οἱ λοιποὶ ἐσώθησαν διὰ τῆς φυγῆς καὶ ἱκανοὶ ᾐχμαλωτίσθησαν, ἐν οἷς εἷς λοχαγός, καὶ τρεῖς ἵπποι. Μετὰ τοῦ σταθμοῦ τούτου ἔπεσαν εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων καὶ πέντε ἄλλοι ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν αὐτοῦ. Ἐπληγώθησαν δὲ κατὰ τὴν ἀνωτέρω συμπλοκὴν ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Ἰ. Ὀρφανίδης εἰς τὴν κεφαλὴν καί τινες στρατιῶται. Ἐπὶ τοῦ καταληφθέντος στρατοῦ Μαρκέζι ἐτοποθέτησαν οἱ ἡμέτεροι δύο πυροβόλα, μετὰ μεσημβρίαν δὲ τῆς αὐτῆς ἡμέρας δύο τάγματα τουρκικοῦ στρατοῦ μετὰ πολυαρίθμων ζώων, ἐρχόμενα ἐκ Καρυᾶς διὰ τῶν ὑπωρειῶν τοῦ Ὀλύμπου καὶ περιπλανηθέντα, κατεπυροβολήθησαν ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν πυροβόλων καὶ ὑπέστησαν πανωλεθρίαν.

Ἀλλ' αἱ ἐπιτυχίαι αὗται τὴν ἐπιοῦσαν, Τετάρτην (9 Ἀπριλίου) ἐπληρώθησαν ἀκριβά. Ὁ κατὰ τὴν Καρυὰν μέραρχος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ Χαμδῆ πασσᾶς διετάχθη ὑπὸ τοῦ Ἐτὲμ νὰ προχωρήσῃ καὶ ἐπῆλθε κατὰ τῶν ἡμετέρων, συγκεντρώσας ὅλας αὐτοῦ τὰς δυνάμεις. Πρὸς τοῦτο ἔστησε μεγάλα τοπομαχικὰ πυροβόλα καὶ ἔβαλλε τοὺς ἡμετέρους ἀπὸ Καρυᾶς ἐξ ἀποστάσεως πέντε χιλιάδων μέτρων. Πρὸς δὲ ἐπῆλθεν ἀποφασιστικῶς μετὰ 5 χιλιάδων ἀνδρῶν κατὰ τῶν σταθμῶν Γκλέφτη Γκεντίκ, Δύο Δένδρα καὶ Ραψανόστρατα, ἵνα

ἀποκόψῃ τὸ ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων καὶ προσβάλῃ τὸν Νεζερὸν ἐκ τῶν νώτων. Προφανῶς αἱ ἐπιτεθέμεναι δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ ἦσαν διπλάσιαι ὡς καὶ τὸ πυροβολικόν του, ὅπερ διὰ τῆς μεγάλης αὐτοῦ ὁλκῆς ἐξουδετέρου πᾶσαν ἄμυναν τῶν ἀντιπάλων. Καίτοι δὲ τὸ ψῦχος ἦτο δριμύ, βροχὴ δὲ καὶ ἄνεμος ὁμοῦ ἐμάστιζον τοὺς εἰς τὰ χαρακώματα αὐτῶν μένοντας ἄνδρας, ἀντέτασσον οὗτοι γενναίαν ἀντίστασιν. 'Αλλ' ὑπέφερον πολὺ ἐκ τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ ἐχθροῦ, τοῦθ' ὅπερ ἐκίνει τὴν δυσθυμίαν εἰς τὰς τάξεις τῶν στρατιωτῶν. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἀπειλουμένων θέσεων ἐστάλει ἓν πυροβόλον, ἀλλὰ δὲν παρῆλθε χρόνος πολὺς καὶ ἠναγκάσθη νὰ σιγήσῃ ὑπὸ τὰς βολὰς τοῦ ἐχθρικοῦ πυροβολικοῦ. Μετ' ὀλίγον αἱ θέσεις Γκοδομὰν καὶ Κλέφτη Γκετὶκ ἔπεσαν ἐξ ἐφόδου εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ, ἡ δ' ἐπίθεσις τοῦ ἐχθροῦ ἐστράφη μετὰ σφοδρότητος πρὸς τὰ Δύο Δένδρα, ὅπου οἱ Ἕλληνες ἐμάχοντο ἀπελπιστικῶς. διότι αἱ ὀβίδες τοῦ ἐχθροῦ συνεκλόνουν τὰς τάξεις αὐτῶν καὶ ἐκρρυγνύμεναι ἐπέφερον μεγάλην φθοράν. Προσεπάθουν δὲ οἱ ἡμέτεροι διὰ πυρῶν ὁμαδὸν καὶ συμπυροκροτήσεων ν' ἀναχαιτήσωσι τὴν ὁρμὴν τῶν ἐχθρικῶν φαλάγγων, αἵτινες προὐχώρουν ἀπαύστως, καίτοι ὑφιστάμεναι μεγάλην φθοράν. Περὶ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἡ θέσις Δύο Δένδρα ἐκινδύνευεν ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν νὰ πέσῃ, δύο δ' ἐχθρικαὶ φάλαγγες ἐφάνησαν εἰς τὸ ἄκρον τῆς λίμνης Νεζεροῦ ἀπειλοῦσαι ν' ἀποκόψωσι τὴν ἀπὸ Νεζεροῦ εἰς Δερελῆ ὁδόν. Ὁ διοικητὴς τῶν ἐν Νεζερῷ στρατευμάτων Κακλαμάνος, φοβηθεὶς τότε ὑπερφαλάγγισιν, ἔσπευσε διὰ τηλεγραφήματός του νὰ ζητήσῃ τὰς ὁδηγίας τοῦ ἀρχηγείου. Τοῦ τηλεγραφήματος δὲ αὐτοῦ ἔλαβε γνῶσιν ὁ διάδοχος τὴν ἑσπέραν τῆς Τετάρτης ἐν Καζακλάρ, ἔνθα εἶχε μεταβῆ, ἵνα συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ μεράρχου Μαυρομιχάλη περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀνακτήσεως τῶν ἀπολεσθεισῶν θέσεων ὑπὸ τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ, κατὰ τὰς προηγηθείσας μάχας, Γκριτζόβαλι καὶ Μελούνας. 'Απήντησε δὲ τὸ ἀρχηγεῖον εἰς τὸν ἐν Νεζερῷ διοικητὴν τῶν στρατευμάτων νὰ προσπαθήσῃ παντὶ σθένει, ὅπως τηρήσῃ τὰς θέσεις του, τούτου δὲ ἀδυνάτου ὄντος νὰ ὑποχωρήσῃ τακτικῶς εἰς Δερελῆ, χωρίον κείμενον ἐπὶ τῶν μεσημβρινοδυτικῶν κλιτύων τοῦ 'Ολύμπου, ὀλίγον ἄνωθεν τῶν Δελερίων πρὸς ἄμυναν τῆς αὐτόθι γεφύρας τοῦ Πηνειοῦ Βερεντζῆ, διὰ τῆς ὁποίας φέρει πρὸς τὴν Λάρισσαν ἁμαξιτὴ ὁδός. Δυστυχῶς ὥρας τινὰς μετὰ ταῦτα τὰ Δύο Δέν-

δρα ἔπεσαν μετ' ἀπωλείας ἑκατέρωθεν καὶ κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Τὴν ὀγδόην ὥραν τῆς νυκτὸς διετάχθη ἡ ὑποχώρησις. Ἀλλὰ τότε δὴ τότε αἱ τάξεις τῶν στρατιωτῶν, τῶν μέχρι πρὸ ὀλίγου γενναίως μαχομένων, κατελήφθησαν ὑπὸ πανικοῦ. Τὰ τάγματα καὶ οἱ λόχοι ἀπεσυνετέθησαν καὶ χιλιάδες ὁπλιτῶν, ἀπορρίψαντες πᾶν τὸ βαρύνον αὐτοὺς ἔλαβον τὴν πρὸς τὸ Δερελῆ καὶ τὴν Λάρισσαν ἄγουσαν. Μάτην τινὲς ἐκ τῶν ἀξιωματικῶν προσεπάθησαν ἐν τῷ σκότει ν' ἀναχαιτίσωσι τοὺς φεύγοντας. Μάτην προσεκάλουν τοὺς πεζοὺς νὰ ὑποστηρίξωσι τὴν κάθοδον τῶν πυροβόλων. Ἐξηντλημένοι ἐκ τῆς μονοημέρου μάχης, κατάκοποι, νήστεις, ἀπογοητευμένοι, μὴ ἔχοντες πεποίθησιν ἐπὶ τοὺς ἀρχηγούς των, ἔφευγον ἀφίνοντες τοὺς πληγωμένους ἄνευ βοηθείας καὶ οὐδόλως μεριμνῶντες περὶ τῶν συνοπλιτῶν των. Μόλις δὲ καὶ μετὰ βίας οἱ φιλοτιμότεροι ἐκ τῶν ἀνδρῶν προτρεπόμενοι ὑπὸ τῶν ἀξιωματικῶν, λύουσι τὰ πυροβόλα, λαμβάνουσιν αὐτὰ ἐπ' ὤμου καὶ φεύγουσι. Τὸ ἀρχηγεῖον ἔλαβε γνῶσιν τῆς ἀτάκτου ταύτης φυγῆς τὴν νύκτα τῆς Τετάρτης πρὸς τὴν Πέμπτην διὰ τηλεγραφήματος ἐκ Ραψάνης καὶ ἀπέστειλεν ἐσπευσμένως τὸν ταγματάρχην Γ. Παπαδιαμαντόπουλον ἐπὶ κεφαλῆς διλοχίας μηχανικοῦ, ὅπως προλάβῃ τοὺς φυγάδας εἰς Δερελῆ, ἀνασυντάξῃ αὐτοὺς καὶ διαβιβάσῃ εἰς τὸν διοικητὴν τοῦ στρατοῦ τούτου τὴν διαταγήν, ἵνα τῇ συμπράξῃ αὐτοῦ τεθῇ εἰς ἄμυναν κατὰ τὴν θέσιν ταύτην, ὅπως ἀποκρούσῃ ἐχθρικὴν προσβολὴν κατὰ τῆς Λαρίσσης εἰς τὸ ἐπίκαιρον τοῦτο σημεῖον. Ἀλλὰ τὰ στρατεύματα τοῦ Νεζεροῦ, ἀποσυντεθέντα ἅπαξ καὶ ἀπολέσαντα τὸ ἠθικὸν αὐτῶν ἐξηκολούθησαν τὴν φυγὴν καὶ πέραν τοῦ Δερελῆ, διῆλθον τὴν γέφυραν τοῦ Πηνειοῦ καὶ διεχύθησαν εἰς τὴν πρὸς τὴν Λάρισσαν ἄγουσαν. Ὁ δὲ ταγματάρχης Παππαδιαμαντόπουλος ἠδυνήθη νὰ συναντήσῃ καὶ ἀναχαιτίσῃ τὰ φεύγοντα σώματα μόλις εἰς Μακρυχῶρι, χωρίον ἀπέχον 4 ὥρας τῆς Λαρίσσης ἐντεῦθεν τοῦ Δερελῆ. Εἰς τοιαύτην δὲ ἀποσύνθεσιν εἶχον περιέλθῃ, ὥστε τὸ ἑνδέκατον πεζικὸν τάγμα μόλις εὑρέθη ἔχον δύναμιν 145 ἀνδρῶν. Ὁ διοικητὴς τοῦ τάγματος τούτου ταγματάρχης Τσίτσης καὶ ὁ γραμματεὺς αὐτοῦ καὶ ἀνθυπολοχαγὸς Χατζηαθανασίου, οἵτινες ἀμυνθέντες γενναίως καὶ μείναντες μετὰ μιᾶς διμοιρίας, ἐθεωροῦντο ὡς ἀπολεσθέντες, ἀφίχθησαν εἰς Μακρυχώριον μόλις τὴν ἑσπέραν τῆς ἐπαύριον Πέμπτης, διελθόντες τὸν Πηνειὸν διὰ μονοξύλου περάματος. Καὶ τοῦτο καθ'

ὅσον οἱ φυγάδες φοβούμενοι τὴν κάθοδον τοῦ ἐχθροῦ, ἀνετίναξαν τὴν αὐτόθι ὑπάρχουσαν μονότοξον γέφυραν Ἐβρενόζ, ἥτις καὶ Βερνέζι καὶ Ταουσὰν κιουπρουσοῦ (τοῦ λαγωοῦ τὸ πέρασμα) ἐκαλεῖτο, ἔσυρον δὲ πρὸς τὸ μέρος αὐτῶν πάντα τὰ πορθμεῖα. Ὡσαύτως δὲ καὶ οἱ ὑπολοχαγοὶ Γκιόκας, Σκουμπουρδῆς καὶ ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Παπαγεωργίου, οἱ ὁποῖοι ἡρωϊκῶς ἀμυνθέντες καὶ πληγωθέντες συνηντήθησαν καθ' ὁδὸν ὑπὸ τοῦ ταγματάρχου Παπαδιαμαντοπούλου ἄνευ οὐδεμιᾶς περιθάλψεως. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀξιωματικῶν ἦσαν πληγωμένοι, ἐν οἷς καὶ οἱ ἀνθυπολοχαγοὶ Θεοφίλου καὶ Ὀρφανίδης, τὸ ὁποῖον ἐμαρτύρει ὅτι ἠμύνθησαν ὅσον ἠδύναντο καὶ ὅτι ἐγκατέλειψαν τὰς θέσεις των, ὅταν ἐγκατελήφθησαν ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν των. Ἔφευγον δὲ καὶ ἀπεσυνετίθεντο τὰ σώματα αὐτῶν οὐχὶ ἐλλείψει θάρρους καὶ ἀνδρείας, διότι ὅπου διετάχθησαν νὰ πολεμήσωσιν οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἐπολέμησαν ἐπὶ τῶν χαρακωμάτων των μετ' ἀνδρείας καὶ τόλμης, σπανίως ἀπαντωμένης εἰς τὰ χρονικὰ τῶν ἄλλων στρατῶν καὶ δὴ τῶν ἀπειροπολέμων. Ἔφευγον ἐλλείψει ἰσχυροῦ συνεκτικοῦ ὀργανισμοῦ, στρατιωτικοῦ πνεύματος καὶ πειθαρχίας, ἡ ἀπουσία τῶν ὁποίων ἐξεδηλοῦτο εἰς πᾶσαν κρίσιμον περίστασιν, καθ' ἣν ὁ Ἕλλην στρατιώτης ἐδείκνυεν, ὅτι οὐδέποτε ἐδιδάχθη, ὅτι τὸ κοινὸν ῥητὸν ὁ σώζων ἑαυτὸν σωζέτω, δὲν ἐφαρμόζεται ἐπὶ τῶν τακτικῶν στρατῶν καὶ ὅτι ἐκεῖνοι οἱ στρατιῶται σώζουσιν ἑαυτούς, ὅσοι μένουσι πιστοὶ εἰς τὰς τάξεις των καὶ προχωροῦσιν ἢ ὑποχωροῦσιν εἰς τὸ πλευρὸν τῶν συμπολεμιστῶν των. Ἀλλ' οἱ διεφθαρμένοι πολιτικοὶ θεσμοί, καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῆς πολιτικῆς ἐπὶ τοῦ στρατοῦ καὶ οἱ παρ' ἀξίαν βαθμοὶ οὐδέποτε ἐπέτρεψαν νὰ γίνῃ ἐν Ἑλλάδι τοιαύτη ἐργασία, καὶ τὸ ἔθνος ἔδρεπε κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην ὅ,τι ἔσπειρε, τοὺς καρποὺς τῶν κόπων του, μεθ' ὅλον τὸν δίκαιον ἀγῶνά του καὶ τὸν ἅγιον ἐνθουσιασμόν του. Εὐτύχημα δὲ ἦτο καὶ τὴν φορὰν ταύτην ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν κατεδίωξαν τοὺς φεύγοντας, ὅτε προχωροῦντες εἰς Δερελῆ καὶ διερχόμενοι τὴν γέφυραν θὰ ἠδύναντο ἀκωλύτως ἐντὸς ὡρῶν τινων νὰ φθάσωσι πρὸ τῶν προθύρων τῆς Λαρίσσης. Ἀρκεσθέντες εἰς τὴν φυγὴν τῶν ἀντιπάλων καὶ εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ πάσης παρενοχλήσεως ἐκ τῆς πλευρᾶς ταύτης, ἔβαινον βραδέως καίτοι ἦν ἐλευθέρα αὐτοῖς ἡ ἀπὸ Νεζεροῦ εἰς Λάρισσαν ὁδός, δι' ἧς πάλαι ποτὲ κατῆλθεν ὁ Ξέρξης εἰς Θεσσαλίαν καὶ ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς Φίλιππος Μάρκιος ἀντιθέτως εἰς Μακεδονίαν, ἀφ'

οὗ κατέστρεψε τὸ περίφημον δάσος τῆς Καλλιπεύκης. Τοῦτο ἐννοήσας ὁ ταγματάρχης Παπαδιαμαντόπουλος, ἀφ' οὗ κατώρθωσε μετὰ τοῦ διοικητοῦ τῶν στρατευμάτων Νεζεροῦ ν' ἀνασυντάξῃ τὰ φυγόντα σώματα, ἐπιστρέψας τὴν πρωΐαν τῆς Παρασκευῆς εἰς Λάρισαν ὑπέβαλεν ἔκθεσιν εἰς τὸν Διάδοχον καὶ προέτεινεν, ὅπως μέρος τοῦ ἐν Μακρυχωρίῳ στρατοῦ, οὗτινος τὸ ἠθικὸν ἦν πεπτωκός, ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τῶν ἐξ Ἀθηνῶν ἀφιχθέντων σωμάτων κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας, διαταχθῇ δὲ ἡ ἀνάκτησις τῶν ἐν Νεζερῷ θέσεων, βέβαιος ὢν ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν θέσεων τούτων ἤθελεν ἀνακτηθῇ σχεδὸν ἀμαχητί. Καὶ ὄντως τὸ ἀρχηγεῖον διώρισε διοικητὴν τοῦ στρατοῦ τούτου τὸν ἀντισυνταγματάρχην Γρίβαν Βατικιώτην, ἀρχηγὸν δὲ τοῦ ἐπιτελείου τὸν ὑποβαλόντα τὴν πρότασιν ταγματάρχην Γ. Παπαδιαμαντόπουλον, μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ ἐκτελέσωσιν αὐτήν. Ἀλλὰ τὸ σχέδιον δὲν ἐξετελέσθη, διότι τὴν ἑσπέραν τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἐπῆλθεν ἡ ἐν Μάτι καταστροφή.

Εἶνε γνωστὸν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων, ὅτι μέχρι τῆς ἑσπέρας τῆς Τετάρτης, 9 Ἀπριλίου, οἱ Τοῦρκοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ προχωρήσωσιν ἐκ Λυγαριᾶς. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκεῖθεν ἐκδίωξις αὐτῶν συμφώνως πρὸς τὴν παρὰ τοῦ Διαδόχου δοθεῖσαν διαταγὴν δὲν ἐξετελέσθη διὰ τοὺς ἐν τοῖς πρόσθεν ἐκτεθέντας λόγους. Ἐν ᾧ δὲ ὁ Διάδοχος εὑρίσκετο, ὡς ἐλέχθη, ἐν Καζακλάρ, ὁ στρατηγὸς Μακρῆς, ἐν ἀγνοίᾳ τούτου διατελῶν, τὴν 6ην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τῆς Τετάρτης ἀνεχώρησεν ἐκ τοῦ ἐν τῇ θέσει Βρύσι Τυρνάβου στρατηγείου αὐτοῦ μεταβαίνων εἰς Λάρισσαν, ὅπως συνεννοηθῇ περὶ τοῦ πρακτέου, ἐν ᾗ περιπτώσει μετὰ μάχην ὑπερεφαλαγγίζοντο ἐκ τοῦ πρὸς Δελέρια δεξιοῦ τῆς παρατάξεως, ὅπερ ἦτο τὸ ἀσθενέστερον, αἱ πρὸς τὸ Κριτῆρι δυνάμεις. Καθ' ὁδὸν ὅμως ἔλαβε διαταγὴν τοῦ Διαδόχου ἀγγέλλουσαν, ὅτι διετάχθησαν νὰ φθάσωσι πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν δυνάμεων τούτων τὰ ἐν Γουνίτσῃ στρατεύματα τῆς δευτέρας μεραρχίας, τουτέστιν ἡ ταξιαρχία Ἀντωνιάδου, ἥτις ὡς γνωστὸν εἶχε μετασταθμεύσῃ αὐτόθι ἐκ Ζάρκου, ἐν συνόλῳ 12 λόχοι πεζικοῦ, εἷς λόχος μηχανικοῦ, 1 ἴλη ἱππικοῦ καὶ μία πεδινὴ πυροβολαρχία. Τούτου ἕνεκα ὑποστρέψας κατηυθύνθη εἰς Δένδρα, ἔνθα μετ' οὐ πολὺ συνηντήθη μετὰ τοῦ μεράρχου Γ. Μαυρομιχάλη, μεταβαίνοντος εἰς Καζακλάρ, ἔνθα εὑρίσκετο καὶ ὁ ἀρχηγὸς πρὸς συνεννόησιν μετ' αὐτοῦ.

Διότι ὁ Διάδοχος ἐζήτει τὴν ἐκ παντὸς τρόπου ἀνάκτησιν τῆς Μελούνας καὶ τῶν ἄλλων ἀπολεσθεισῶν θέσεων, καὶ βλέπων ὅτι ἡ διαταχθεῖσα ἐπίθεσις τῆς πρωΐας τῆς Τετάρτης δὲν ἐξετελέσθη, ἐκάλεσε τὰς ἐκ Γουνίτσης δυνάμεις καὶ μετέβη εἰς Καζακλάρ, ὅπως συνεννοηθῇ περὶ τούτου μετὰ τοῦ μεράρχου Μαυρομιχάλη, προπορευθέντος τῆς ταξιαρχίας τῆς μεραρχίας του. Ὁ στρατηγὸς Μακρῆς ἐπέστρεψε τότε εἰς Βρύσιν περὶ τὸ μεσονύκτιον. Ἐκεῖ δ' ἔλαβε νέαν διαταγὴν τοῦ Διαδόχου ἐκδοθεῖσαν ἐν Καζακλὰρ καὶ ἔχουσαν οὕτω:

«Πρὸς τὸν διοικητὴν τῆς πρώτης μεραρχίας καὶ ἐν ἀπουσίᾳ τούτου εἰς τὸν ἐν τῷ στρατεύματι ἀρχαιότερον ἀξιωματικόν, εἰς Βρύσιν. Ζητῶ τὸν λόγον, δι' ὃν δὲν ἐξετελέσθη ἡ διαταγή μου τῆς χθεσινῆς νυκτὸς περὶ προσβολῆς τοῦ ἐχθροῦ καὶ μάλιστα, ἀφ' οὗ κατὰ τὴν ἀναφορὰν τοῦ ταξιάρχου Μαστραπᾶ ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἀποσυρθῇ. Διατάσσω ἤδη ἐντόνως καὶ ὁριστικῶς τὰ ἑξῆς. Λίαν πρωΐαν αὔριον Πέμπτην ὀφείλετε νὰ ἐπιτεθῆτε κατὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ νὰ ἐπιδιώξητε τὴν ἐκτόπισίν του, καὶ μετὰ τὴν ἄφιξιν καὶ τῆς δυνάμεως τῆς ἀποστελλομένης παρὰ τῆς δευτέρας μεραρχίας εἶνε δυνατὸν ὄχι μόνον ἡ κατάληψις τῶν παρὰ τοῦ ἐχθροῦ κατεχομένων θέσεων, ἀλλὰ καὶ ἡ σθεναρὰ καταδίωξις αὐτοῦ. Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἐπὶ τῶν μετὰ τὴν καταδίωξιν τοῦ ἐχθροῦ καταλειφθησομένων θέσεων θέλετε ἐγκατασταθῇ ἰσχυρῶς καὶ διατηρήσῃ πλέον ταύτας πάσῃ θυσίᾳ, ὅπως παρακωλυθῇ πᾶσα πρόοδος τοῦ ἐχθροῦ πρὸς τὴν πεδιάδα. Ἐπιτηρεῖτε τὴν ἐν Καρατσολίῳ πρὸς Μεσσαλὰρ διάβασιν.

Ἡ παροῦσά μου διαταγὴ θέλει ἐκτελεσθῇ παρὰ τοῦ ἀρχαιοτέρου ἀξιωματικοῦ, πρὸς ὃν θέλετε παραδώσει τὴν παροῦσαν, ἅμα τῇ ἀφίξει του. Ἐν Καζακλαρίῳ. Ὥρα 8.45 μ. μ. 9 Ἀπριλίου 1897 Κωνσταντῖνος Διάδοχος».

Ἡ διαταγὴ αὕτη ἦν εἶδος μομφῆς κατὰ τοῦ γηραιοῦ στρατηγοῦ, ὅστις παρὰ πᾶν ἄλλο ἦν ἀνὴρ πείρας μεγάλης καὶ σταθμιστὴς τῶν πραγμάτων καλός, δὲν ἐπεχείρησε δὲ τὴν πρωΐαν τὴν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἔφοδον, διότι αὕτη κατὰ γενικὴν γνώμην ἦν ἀνέφικτος μετὰ τὰς δυνάμεις, ἃς οὗτος κατεβίβασεν εἰς Λυγαριὰν καὶ Μάτι, καὶ διότι τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως πρὸς τὰ Δελέρια ἦν ἀσθενές, ἀποτελοῦν διηνεκῆ ἀπειλὴν κατὰ τῶν ἐν Κριτῆρι δυνάμεων, καθ' ὅσον μία διλοχία ὑπῆρχεν ἐκεῖ, οἱ δὲ ἄνδρες οἱ ἐγκαταλείψαντες τόσας καὶ τόσας ὀχυρὰς θέσεις ἦτο ἀμφίβολον, ἂν θὰ ἀντεῖχον εἰς τὰς συν-

επείας τῆς ἐκ τοιούτου τινὸς ἐγχειρήματος ἀποτυχίας. Διὸ ὁ στρατηγὸς Μακρῆς, μόλις ἀναγνοὺς τὴν ἀνωτέρω διαταγήν, μετεβίβασε τὴν αὐτὴν νύκτα διὰ τοῦ ὀπτικοῦ τηλεγράφου πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τὴν ἑξῆς ἀναφοράν: «Κατόπιν ἐκδοθείσης ἡμετέρας ὑψηλῆς διαταγῆς ἐν Καζακλαρίῳ δὲν ἔχω θέσιν εἰς τὴν διοίκησιν τῆς πρώτης μεραρχίας καὶ παρέδωκα τὴν διοίκησιν τοῦ στρατεύματος εἰς τὸν ταξίαρχον Μαστραπᾶν». Τούτου γενομένου, ἀνεχώρησε τὴν 2 ὥραν τῆς πρωΐας τῆς 10 Ἀπριλίου ἡμέρας Πέμπτης εἰς Λάρισσαν. Τὸ ἀρχηγεῖον λαβὼν γνῶσιν τῆς ἀναφορᾶς ταυτης ἔσπευσε νὰ διατάξῃ τὸν διοικητὴν τῆς Β' μεραρχίας Γ. Μαυρομιχάλην ν' ἀναλάβῃ τὴν διοίκησιν τῶν ἐν Βρύσει καὶ Κριτῆρι στρατευμάτων. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ ὁ μέραρχος Μαυρομιχάλης κατὰ τὴν ἐν Καζακλὰρ συνενόησιν ἀπεφάνθη περὶ τοῦ κινδυνώδους τῆς ἀποπείρας πρὸς ἀνάκτησιν τῶν ἀπολεσθεισῶν θέσεων. Ὁ δὲ στρατηγὸς Μακρῆς φθάσας εἰς Λάρισσαν καὶ παρουσιασθεὶς τῷ ἀρχηγῷ, ἔλαβε παρ' αὐτοῦ τὴν ἐντολὴν νὰ ἐπανακάμψῃ καὶ πάλιν εἰς Βρύσιν μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του καὶ ἀναλάβῃ τὴν διοίκησιν τῶν αὐτόθι στρατευμάτων.

Κατὰ τὴν ἡμέραν δὲ ταύτην (Πέμπτην) τῆς 10 Ἀπριλίου οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ πρωΐας προεβησαν εἰς τὰς ἑξῆς κινήσεις. Ἡ πρώτη μεραρχία τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἀνεπτύχθη καὶ προυχώρησε πρὸς τὸ μέρος τῶν Δελερίων. Ὑπ' αὐτὴν δὲ καλυπτομένη ἡ ἀνεξάρτητος ταξιαρχία ἐβάδισεν ἐν πυκνῇ τάξει πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐπὶ τὰ ὑψώματα τοῦ Καρατσὸλ καὶ ὄπισθεν αὐτῶν, ἵνα ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸ ἄκρον δεξιὸν τῆς φάλαγγος τοῦ Χαμδῆ πασσᾶ, ὅστις κατέλαβε τὰς ἐν τῷ Νεζερῷ ἑλληνικὰς θέσεις, ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, καὶ ἀποκαταστήσῃ συγκοινωνίαν μετ' αὐτοῦ. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἡ μεραρχία τῆς Δεσκάτης ὑπὸ τὸν Χακκῆ πασσᾶν, ἥτις ἐσχάτως εἶχεν αὐξηθῇ διὰ τριῶν πυροβολαρχιῶν ἐκ Θεσσαλονίκης, ἐβάδισε πρὸς ὑποστήριξιν τῆς τρίτης μεραρχίας. Καὶ ἐν τῷ μεταξὺ ἤρξατο κατερχομένη τὴν δίοδον καὶ ἡ τετάρτη μεραρχία.

Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον τὰ ἐν Κριτῆρι στρατεύματα ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ μεράρχου Μαυρομιχάλη, ἕνεκα τῆς μὴ ἐγκαίρου ἀφίξεως τῶν ἐκ Γουνίτσης δυνάμεων, περιωρίσθησαν εἰς ἀγῶνα πυροβολικοῦ μετὰ τοῦ ἐν Λυγαριᾷ ἐχθρικοῦ πυροβολικοῦ· ἀσήμαντος δὲ ἀγὼν πεζικοῦ συνήπτετο πρὸς Δελέρια καὶ Καρατσόλ, συμπραττόντων καὶ τῶν αὐτόθι μαχομένων ἀτάκτων ὑπὸ τὸν Νταβέλην. Μετὰ μεσημβρίαν δὲ

τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἐπανέκαμψε εἰς Βρύσιν καὶ ἀνέλαβε τὴν γενικὴν διοίκησιν τῶν αὐτόθι στρατευμάτων ὁ στρατηγὸς Μακρῆς, ταχθέντος ὑπὸ τὰς διαταγὰς αὐτοῦ καὶ τοῦ μεράρχου Μαυρομιχάλη. Ἐν τῷ μεταξὺ κατέφθασαν καὶ αἱ ἐκ Γουνίτσης δυνάμεις, τουτέστιν ἡ ταξιαρχία Ἀντωνιάδου τῆς δευτέρας μεραρχίας, ἥτις ἐβράδυνε, διότι λαβοῦσα διαταγὴν ν' ἀναχωρήσῃ ἐκ Γουνίτσης τὴν 5ην ὥραν μ. μ. τῆς Τετάρτης, βαδίζουσα ὅσον τὸ δυνατὸν ἀριστερά, διότι ὁ μέραρχος ὁ δοὺς τὴν διαταγὴν ἐφοβεῖτο μήπως ὁ Τύρναβος εἶχε καταληφθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἠκολούθησε τὴν ὁδὸν Λαρίσσης, ἔξωθι τῆς ὁποίας ἀφίκετο τὸ μεσονύκτιον. Διέπραξε δὲ καὶ τὸ σφάλμα ν' ἀναπαυθῇ ἐκεῖ ἐπὶ δίωρον, σταλέντος τοῦ ταγματάρχου Κρεστενίτου εἰς τὴν πόλιν, ἵνα ἀναφέρῃ πρὸς τὸ ἀρχηγεῖον τὴν διέλευσιν τῆς ταξιαρχίας καὶ ἔφθασε εἰς Καζακλὰρ τὴν πρωΐαν τῆς Πέμπτης καὶ τὴν ἐννάτην ὥραν ἐβάδισεν εἰς τὸ δάσος Τσαϊρλῆ-Μπαμπᾶ, ἔνθα καὶ τὸ ἐκκλησίδιον ἅγιος Ἀθανάσιος.

Κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην ἰδὼν ὁ ταξίαρχος Ἀντωνιάδης, ὅτι συνήπτετο ἀγὼν πυροβολικοῦ μετὰ τοῦ ἐν Λυγαριᾷ ἐχθροῦ, πλὴν τῆς μικρᾶς πρὸς τὰ Δελέρια συμπλοκῆς τοῦ πεζικοῦ, καὶ μὴ γνωρίζων τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐντεῦθεν κἀκεῖθεν δυνάμεων, οὐδὲ τὸν σκοπὸν τῆς μάχης, διότι δὲν εἶχε λάβει, ὡς μὴ ὤφειλεν, ὁδηγίας, ἐσκέφθη νὰ συνδέσῃ τὰ δύο ἄκρα τῆς παρατάξεως, καταλαμβάνων τὸ μέρος ἐκεῖνο ὡς μέσον. Καὶ διέταξε τὸ μὲν ἱππικὸν ν' ἀνιχνεύσῃ τὸ δεξιόν, τὸ σύνταγμα τοῦ πεζικοῦ νὰ καταλάβῃ ἀμυντικῶς τὸ δάσος, ἡ δὲ πυροβολαρχία νὰ ἀρχίσῃ πῦρ κατὰ τοῦ ἐχθρικοῦ πυροβολικοῦ πρὸς ἀντιπερασπισμόν. Εἰδοποίησε δὲ συγχρόνως ὁ ταξίαρχος διὰ τοῦ διαγγελέως του καὶ τὸν μέραρχον Μαυρομιχάλην, ὅστις τὴν στιγμὴν ἐκείνην, διότι ὁ Μακρῆς δὲν εἶχε καταφθάσῃ εἰσέτι εἶχε τὴν γενικὴν διεύθυνσιν τῶν στρατευμάτων. Τοῦ ἐχθροῦ ὅμως μὴ ἀπαντήσαντος εἰς τὰς προκλήσεις τοῦ πυροβολικοῦ τῆς ταξιαρχίας, ὁ ταξίαρχος διέταξεν ἡ μὲν πυροβολαρχία νὰ καταλάβῃ τὰς ἐν καταυλισμῷ θέσεις αὐτῆς, ὁ δὲ λόχος τοῦ μηχανικοῦ νὰ ταχθῇ ὡς στήριγμα. Περὶ τὴν μεσημβρίαν ὁ Ἀντωνιάδης διετάχθη παρὰ τοῦ μεράρχου Μαυρομιχάλη, μένοντος εἰς τὴν θέσιν Βρύσι ν' ἀποστείλῃ μίαν διλοχίαν εἰς Δελέρια, ὅπερ καὶ ἐγένετο, αὐτὸς δὲ μετὰ τῆς λοιπῆς δυνάμεως περὶ τὴν ἑσπέραν ἀφανῶς καὶ κεκρυμμένως νὰ μεταβῇ εἰς Κριτῆρι. Περὶ τὴν 6 1)2 μετὰ μεσημβρίαν τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἐπανελήφθη προφορι-

κῶς ἡ διαταγὴ τοῦ μεράρχου διὰ τοῦ ἐπιλάρχου Μεταξᾶ. Ὁ ταξίαρχος Ἀντωνιάδης ἤρξατο ἐκτελῶν τὴν διαταγὴν ταύτην καὶ τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης 11 Ἀπριλίου Μεγάλης Παρασκευῆς, ἡμέρας ἀξιομνημονεύτου διὰ τὴν ἐπελθοῦσαν καταστροφήν, ἐξεκίνησε μετὰ τοῦ τρίτου πεζικοῦ συντάγματος διὰ Κριτῆρι. Ἀλλ' ἡ κίνησις αὕτη ἀνεστάλη, διότι τὴν πρωΐαν ταύτην ὁ ἔχων τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν στρατηγὸς Μακρῆς ἐκανόνισεν ἄλλως τὴν θέσιν τῆς δευτέρας μεραρχίας διὰ τῆς ἑξῆς διαταγῆς· «Ἡ τετάρτη ταξιαρχία (β' μεραρχία) νὰ καταλάβῃ τὰ Δελέρια μέχρι τῶν προπόδων τῆς ὀροσειρᾶς· Ἡ ἴλη τοῦ ἱππικοῦ (τῆς ταξιαρχίας ταύτης) ν' ἀνιχνεύσῃ τὸ πρὸς Καρατσόλι καὶ Δερελῆ ἔδαφος, ὁ λόχος τοῦ μηχανικοῦ ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Γεωργόπουλον πεδινὴ πυροβολαρχία νὰ μεταβῶσιν εἰς Δελέρια καὶ ἡ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Βρεττὸν διλοχία νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Βρύσιν, ἅμα τῇ ἐκ Καζακλὰρ εἰς Δελέρια ἀφίξει τῆς τετάρτης ταξιαρχίας». Διὰ τῆς διαταγῆς ταύτης ἡ τετάρτη ταξιαρχία τῆς δευτέρας μεραρχίας ἐλάμβανε τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως ἐπὶ κεφαλῆς ἔχουσα τὸν μέραρχον Μαυρομιχάλην, τοῦ Μακρῆ ἔχοντος τὸ ἀριστερὸν καὶ τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν. Οὕτω ἡ ἑλληνικὴ παράταξις εἶχε μέτωπον πρὸς τὴν Λυγαριὰν καὶ τὸ Καρατσὸλ ἀπὸ Κριτηρίου μέχρι Δελερίων, χωρίου τοῦ δήμου Γόνων ἀπέχοντος 1)2 ὥραν τοῦ Μουσουλὰρ, 3)4 τοῦ Καρατσὸλ, κειμένου βορειοδυτικῶς αὐτοῦ, 2 ὥρας τῆς Λυγαριᾶς καὶ 1 1)2 ὥρας τῆς πηγῆς Μάτι.

Ἀπὸ τῆς προτεραίας, ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, εἶχεν σταλῆ εἰς Δελέρια ἐκ τῆς δυνάμεως τῆς τετάρτης ταξιαρχίας διλοχία πεζικοῦ, τουτέστι ὁ πρῶτος λόχος τοῦ τετάρτου τάγματος τοῦ τρίτου συντάγματος ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Πιερέαν καὶ ἕτερος τοῦ τρίτου τάγματος ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μιχαὴλ Μαυρομιχάλην. Πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς διαταγῆς τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ ἀπεστάλη τὴν πρωΐαν τῆς Παρασκευῆς ὁ λόχος τοῦ μηχανικοῦ καὶ ἡ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Γεωργόπουλον πεδινὴ πυροβολαρχία, ἥτις μὴ δυναμένη νὰ παραμείνῃ εἰς τὸ μνησθὲν χωρίον, ὡς ἐκ τοῦ ἀκαταλλήλου τῆς θέσεως, διετάχθη παρὰ τοῦ μεράρχου νὰ καταλάβῃ τὰ ὑψώματα, τὰ ἤδη ὑπὸ τῆς διλοχίας Βρεττοῦ κατεχόμενα, ἀποχωρούσης εἰς Κριτῆρι. Περὶ τὴν ἐννάτην πρωϊνὴν ὥραν ὁ ταξίαρχος Ἀντωνιάδης διετάχθη ν' αὐξήσῃ τὴν δύναμιν τῆς ἐν Δελερίοις ἀπεσταλμένης διλοχίας εἰς ἓν τάγμα καὶ ἀπεστάλη πάραυτα τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Θεοφιλόπουλον τέταρ-

τον τάγμα μετὰ τῶν ὑπολειπομένων τριῶν λόχων αὐτοῦ, ἵνα ἑνωθῇ μὲ τὴν ἐκεῖ διλοχίαν καὶ μὲ τὴν διαταγὴν νὰ καταλάβῃ τὸ χωρίον καὶ ἀμυνθῇ. Ὁ ἴδιος δὲ ταξίαρχος μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του μετέβη πρὸς ἀναγνώρισιν τοῦ ἔμπροσθεν ἐδάφους.

Τὰ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα ἔμενον οὕτω ἀπρακτοῦντα ἀπέναντι ἀλλήλων. Μέχρι τῆς δεκάτης πρωϊνῆς ὥρας ἐγίνοντο κατοπτεύσεις διὰ τοῦ ἱππικοῦ καὶ κινήσεις ἑκατέρωθεν, ἐξ ὧν ἀντηλλάσσοντο ἀραιοί τινες πυροβολισμοί. Κατὰ τὴν ὥραν ὅμως ταύτην τὸ ἐχθρικὸν πυροβολικὸν ἤρξατο βάλλον κατὰ τοῦ ἡμετέρου πυροβολικοῦ καὶ τῶν πεζικῶν στρατευμάτων τοῦ ἀριστεροῦ τῆς παρατάξεως ἐκ τριῶν πυροβολείων πεδινῶν τῶν 8 καὶ 8, καὶ κανονίσαν τὴν βολήν του ἐπέφερεν ἀρκετὰς ἀπωλείας εἰς ἀξιωματικούς, ὁπλίτας καὶ κτήνη. Τὸ ἑλληνικὸν πυροβολικὸν ἀπεκρίθη εὐστόχως διὰ τῆς πεδινῆς τῶν 8 καὶ 7 καὶ τῶν τριῶν ὀρειβατικῶν πυροβολαρχιῶν. Ἡ πάλη αὕτη, ἂν καὶ δὲν ἔλαβε μέρος ἡ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Γεωργόπουλον πεδινὴ πυροβολαρχία ἐκ Δελερίων, διήρκεσεν ἐφ' ὅλην τὴν ἡμέραν, κατὰ ταύτην δὲ ἀπεδείχθη ἡ εὐστοχία καὶ ἀντοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ, καίτοι τὸ ἐχθρικὸν ὑπερεῖχε κατὰ ὕψος τοποθετήσεως ἑκατὸν μέτρων. Διέθετον δ' ἐν συνόλῳ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις, ὡς ἐκ τῶν πρόσθεν καταφαίνεται, 6 πυροβολαρχίας — 36 τηλεβόλα ἐν συνόλῳ — ἐξ ὧν 4 ὀρειβατικὰς τῶν λοχαγῶν Μήτσα, Παΐκου, Παρνασσίδου καὶ Ζούκη, καὶ 2 πεδινὰς Μομφεράτου καὶ Γεωργοπούλου. Τὸ ἑλληνικὸν πεζικὸν τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος ἀπέκρουσεν ὡσαύτως τὴν τουρκικὴν δεξιάν, ἥτις ἐμάχετο δι' ἀθρόου πυρὸς ἐπὶ μίαν ὥραν καὶ πλέον, παρεμποδίσαν πᾶσαν προέλασιν αὐτῆς πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ Προφήτου Ἠλία, ἔνθα ἔτεινεν αὕτη ὅπως βοηθήσῃ τοὺς ἐκ τοῦ ἀντιθέτου μέρους μαχομένους Τούρκους ὑπὸ τὸν Νεσσὰτ πασᾶν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γκριτζόβαλι. Αἱ πεζικαὶ δυνάμεις τῶν Τούρκων ἐπανέλαβον τὴν κατὰ τῆν ἀριστερᾶς ἑλληνικῆς πτέρυγος ἐπίθεσιν περὶ τὴν τετάρτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν διὰ λυσσώδους πυρὸς καὶ πολλαπλῶν κανονιοβολισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπήχουν εἰς τὰ πέριξ βουνὰ ὡς βρονταί. Ἐξελθοῦσαι δὲ τῶν χαρακωμάτων αὐτῶν προυχώρησαν μετὰ γενναιότητος πυροβολοῦσαι δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν τοῦ Ματίου. Ἀλλ' αἱ ἑλληνικαὶ τάξεις ἀπέκρουσαν καὶ τὴν ἔφοδον ταύτην, ὑποστηριζόμεναι ὑπὸ τοῦ εὐστόχου καὶ ἰσχυροῦ πυροβολικοῦ των μέχρι τῆς ἕκτης ἑσπερινῆς ὥρας, ὅτε τὸ πῦρ

ἑκατέρωθεν ἠραιώθη. Ἐν ᾧ ταῦτα ἐγίνοντο εἰς τὸ ἀριστερόν, εἰς τὸ δεξιὸν κέρας ἤρξατο ταὐτοχρόνως ἕτερος ἀγών. Μόλις τὸ τάγμα Θεοφιλοπούλου ἔφθασεν εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ ἐρήμου κατοίκων χωρίου Δελερίων, τὸ πυροβολικὸν τοῦ ἐχθροῦ ἤρξατο βάλλον κατ' αὐτοῦ ἀπὸ τὸ Καρατσόλι, τὸ ὁποῖον δὲν ἀπεῖχεν εἰμὴ 800 ἢ 900 μέτρα, ἀπὸ τῆς ἀποστάσεως, ἀφ' ὧν ἄρχεται τῶν πυρῶν αὐτοῦ τὸ πεζικόν. Ἡ πεδινὴ πυροβολαρχία Γεωργοπούλου ἀντήλλαξε μετὰ τοῦ ἐχθροῦ βολάς τινας, ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ ἐσίγησε δυστυχῶς. Οὕτω δὲ ἀφέθη ἐκτεθειμένη ἡ δύναμις τῶν πεζῶν, τῆς ὁποίας ἐμάχοντο ἤδη δύο λόχοι, ὁ λόχος τοῦ τετάρτου τάγματος ἔμπροσθεν τοῦ χωρίου κατέναντι τοῦ ἐχθροῦ καὶ ὁ ἕτερος τοῦ τρίτου δεξιώτερον ὀχυρωμένος ὄπισθεν χαμηλοῦ τοίχου, ἀποτελοῦντος φυσικὸν ὀχύρωμα.

Μετὰ τὴν κατασίγασιν τῆς ἑλληνικῆς πυροβολαρχίας τὸ πεζικὸν τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις εἶχε συγκεντρώσει μεγάλας δυνάμεις εἰς Καρατσόλ, ἤρξατο προχωροῦν. Ὁ διευθύνων τὴν ἄμυναν τοῦ χωρίου ταγματάρχης Θεοφιλόπουλος ἐνίσχυσε τότε τὸ ἀριστερὸν διὰ τοῦ τρίτου λόχου καὶ ἀκολούθως ἀπέστειλε καὶ τὸν τέταρτον, διότι οἱ Τοῦρκοι ἠπείλουν ὑπερφαλάγγισιν ἐκεῖθεν, ἐκράτησε δὲ ὡς ἐφεδρείαν ἕνα μόνον λόχον. Συνήφθη δὲ οὕτω ἀγὼν κρατερός, καθ' ὃν ἡ εὐάριθμος πεζικὴ δύναμις τῆς ἀμύνης τῶν Δελερίων, καίτοι βαλλομένη ὑπὸ τῶν ἐχθρικῶν ὀβίδων, ἠδυνήθη οὐ μόνον νὰ τηρήσῃ τὴν ἄμυναν, ἀλλὰ καὶ ν' ἀναγκάσῃ εἰς ὑποχώρησιν τὰς ἐπιτιθεμένας δυνάμεις μέχρι τῶν προθύρων τοῦ Καρατσόλ. Κατὰ τὸν ἀγῶνα δὲ τοῦτον ἐφονεύθησαν ὁ ὑπολοχαγὸς τοῦ πεζικοῦ Μαρκόπουλος καὶ ὁ ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πεζικοῦ Κλίτσας, ἐτραυματίσθησαν δὲ ὁ λοχαγὸς τοῦ πεζικοῦ Φικιώρης καὶ τέσσαρες ἀνθυπολαχαγοί. Πρὸς τούτοις δεκὰς στρατιωτῶν ἔμεινεν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Ἐὰν ἀπὸ τῆς ὥρας ταύτης ἀπεστέλλοντο ἐνισχύσεις εἰς Δελέρια τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀτυχοῦς ταύτης μάχης θὰ ἦτο ἴσως ἄλλοῖον. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἐννάτης πρωϊνῆς ὥρας μαχόμενον τὸ τάγμα κατὰ δυνάμεων πολὺ ὑπερτέρων δὲν εἶχε δεχθῇ ἐπικουρίας.

Μετὰ μεσημβρίαν ὁ ἀγὼν εἰς τὸ δεξιὸν τῆς γενικῆς παρατάξεως ἐγενικεύθη μεταξὺ της τετάρτης ταξιαρχίας ὁλοκλήρου καὶ τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἐζήτει ἐκ παντὸς τρόπου νὰ καταλάβῃ τὰ Δελέρια καὶ ἐκτοπίσῃ ἐκεῖθεν τοὺς ἡμετέρους. Ἀπὸ τῆς δευτέρας δὲ ὥρας μετὰ μεσημβρίαν τὸ ἱππικὸν τοῦ ἐχθροῦ ἤρξατο ἐπελαῦνον κατὰ τῶν ἐν Δελερίοις πεζικῶν δυνάμεων, ἀπεκρούετο δὲ ὑπὸ δύο διμοιριῶν μετὰ

θαυμαστῆς ἀντοχῆς. Αἱ ἐπελάσεις ἐπανελήφθησαν τετράκις, οἱ δὲ ἱππεῖς σείοντες τὰς σπάθας αὐτῶν ἐποίουν δαιμωνιώδη θόρυβον διὰ τρομακτικῶν κραυγῶν, ὅστις ἐνεποίει αἴσθησιν τοῖς ἀμυνομένοις. Ὁ δὲ ταγματάρχης Θεοφιλόπουλος ἠναγκάσθη ὡς ἐκ τούτου ν' ἀποστείλῃ πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτῶν καὶ τὴν ἐφεδρείαν. Ἐν τῷ μεταξὺ τινὲς ἐκ τῶν μαχομένων ἤρξαντο κλονιζόμενοι, εἷς ἐκ τῶν λόχων εἶχεν ὑποχωρήσει, ὁ τοῦ μηχανικοῦ δὲν ἐφαίνετο καὶ φυγάδες ἱκανοὶ κατήρχοντο τὸ χωρίον. Τὸ τάγμα ἐν τούτοις τοῦ Θεοφιλοπούλου ἐκράτει εἰσέτι τὰς θέσειςτου καὶ ἐμάχετο γενναίως,περὶ τὴν τετάρτην δὲ ὥραν, ὅτε καὶ ἡ ἐφεδρεία αὐτοῦ εἶχεν εἰσέλθῃ εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ πυρὸς,ἀπεστάλησαν πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτοῦ 2 λόχοι τοῦ δευτέρου τάγματος καὶ εἷς τοῦ τρίτου,οἱ ὁποῖοι καθ'ὁδὸν ὑπέστησαν ἀβαρείας σημαντικὰς τρεσάντων καὶ ἐβραδυπόρησαν. Μετέβη δὲ αὐτοπροσώπως πρὸς ἐνθάρρυνσιν καὶ ὁ μέραρχος Μαυρομιχάλης, ὅστις, μαχόμενος ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ταξιαρχίας του, εἶχε καὶ τὴν πρωΐαν διέλθῃ ἐκεῖθεν. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολύ, ἐν ᾧ ἐχθρικαὶ φάλαγγες προελαύνουσαι ἐξηκολούθουν κατὰ μέτωπον τὴν προσβολήν, δεξιόθεν ὄπισθεν τῶν λόφων τοῦ Καρατσόλ ἐφάνησαν πεζικαὶ δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ κατερχόμεναι ἐκεῖθεν πλευρικῶς. Αἱ δυνάμεις αὗται ἦσαν ἐκ τῆς ἀνεξαρτήτου ταξιαρχίας τοῦ Μωχαμὲτ πασσᾶ, ὅστις ἀπὸ τῆς πρωΐας εἶχε κατορθώσει νὰ φέρῃ τὰς ἐν Λυγαριᾷ καὶ Καρατσὸλ τουρκικὰς δυνάμεις εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸ ἄκρον δεξιὸν τῆς ἐν Νεζερῷ φάλαγγος τοῦ Χαμδῆ πασσᾶ, ἥτις,κατερχομένη ἐκεῖθεν,ἔτεινεν οὕτω τὴν χεῖρα πρὸς αὐτάς.

Ἡ κίνησις αὕτη, ἥτις ἐνεῖχεν ἀπειλὴν προσβολῆς ἐκ τῶν πλευρῶν ἤρκεσε νὰ συνταράξῃ ἐπὶ τοσοῦτον τὸν μέραρχον Μαυρομιχάλην, ὥστε νὰ διατάξῃ τὴν ὑποχώρησιν πάσης τῆς ὑπὸ τὰς διαταγάς του δυνάμεως εἰς Καζακλάρ. Ἔσπευσε δὲ τὴν 5ην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν στρατηγὸν Μακρῆν ὅτι χάνει τὴν μάχην. Ὁ στρατηγὸς διέταξε πάραυτα τρεῖς λόχους ἐκ τῶν ἐν Βρύσῃ δυνάμεων νὰ σπεύσωσι πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς τετάρτης ταξιαρχίας καὶ ἀπέστειλε τὸν ἐπιτελῆ ἀνθυπολοχαγὸν Χαλκιόπουλον ν' ἀναγγείλῃ τὸ τοιοῦτον εἰς τὸν μέραρχον Μαυρομιχάλην. Ἀλλ' ὁ Μαυρομιχάλης εἶχεν ἤδη πεισθῇ περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς διατηρήσεως τῶν Δελερίων καὶ ἀπήντησε διὰ τοῦ ἰδίου, ὅτι «οὔτε τρία συντάγματα δὲν θὰ δυνηθῶσι νὰ μεταβάλλωσι τὸ ἐπελθὸν ἀποτέλεσμα.» Διέταξε δὲ τὴν ὑποχώρησιν εἰς Καζακλάρ, ὁπότε ἔσπευσε ν' ἀποστείλῃ τῷ ἐν Μπογαζίῳ

ταξιάρχῃ Δημοπούλῳ τὸ λακωνικὸν ἐκεῖνο καὶ ἱστορικὸν καταστὰν τηλεγράφημα: Ἡττηθεὶς ἐν Δελερίοις ὑποχωρῶ εἰς Καζακλάρ. Λάβε τὰ μέτρα σου».

Πῶς ὁ ἀνήρ, ὁ καθ' ὑπερβολὴν μετέπειτα ἐν Δομοκῷ ἐκτεθεὶς καὶ πληγεὶς τὸ γόνυ, ὁ πασιδήλου ἀνδρείας καὶ στρατιωτικῆς ὑψηλοφροσύνης, ὁ διασώζων ἐν ἑαυτῷ ὑπέρ τις καὶ ἄλλως τὰς ἀρχαίας προγονικὰς ἀρετὰς καὶ τὰς στρατιωτικὰς παραδόσεις τῆς οἰκογενείας του, διέταξεν εἰς τὴν ἁπλῆν ἐκείνην ἀπειλὴν τοῦ ἐχθροῦ τὴν ὑποχώρησιν, μὴ θελήσας νὰ ἐξακολουθήσῃ ἐπὶ πλέον τὸν ἀγῶνα; Ἦτο ἄρα ἄφευκτος ἡ ὑπερφαλάγγισις, καὶ ἀδύνατος ἡ ἐπὶ πλέον ἀντίστασις ἐν Δελερίοις, πρὶν ἢ κἂν ἀκόμη ἐκδηλώσῃ ὁ ἐχθρός, ὁ φαινόμενος ὅτι ἐκτελεῖ πλευρικὴν κίνησιν, τὰς διαθέσεις αὐτοῦ; Τὸ χωρίον Δελέρια κατείχετο ἔτι ὑπὸ τῶν ἡμετέρων, ὡς ἐκ τῶν τοιχωμάτων δὲ καὶ τῶν φραγῶν καὶ τῆς ἄλλης θέσεως τοῦ ἐδάφους παρεῖχε τοῖς ἀμυνομένοις ἰσχυρότατον ὀχύρωμα. Ἐκ τοῦ μέρους δ' ὁπόθεν ἦν δυνατὸν νὰ γείνῃ ἡ ὑπερφαλάγγισις, δεξιόθεν, ὑπῆρχον ἕλη, εἰς τὰ ὁποῖα ἀφεύκτως ὁ ἐχθρὸς ἤθελε περιπέσει. Ἐὰν μάλιστα ἐγκαίρως καὶ ὡς ἔδει ἐγίνετο ἡ δέουσα ἀναγνώρισις τοῦ ἐδάφους, οὗ δυστυχῶς ἐφαίνοντο παντελῶς ἀδαεῖς οἱ ἡμέτεροι, κατελαμβάνοντο δὲ ἐκ τῶν προτέρων τὰ ἐπίκαιρα σημεῖα, δι' ὧν ὁ ἐχθρὸς ἔπρεπε νὰ διέλθῃ, ἡ ἐν Δελερίοις θέσις καθίστατο ἀπρόσβλητος καὶ ἰσχυροποιεῖτο ἡ ὅλη παράταξις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, διότι ἡ νέα ἀμυντικὴ γραμμὴ αὐτοῦ ἦν ἐπίσης ὀχυρά.

Ἀλλὰ καὶ τούτων μὴ γενομένων ἡ ἐν Δελερίοις θέσις τῆς ἀμύνης δὲν ἦτο τοιαύτη, ὥστε ν' ἀπαιτῇ τὴν ἄμεσον ὑποχώρησιν καὶ τὴν παραίτησιν ἀπὸ πάσης ἀποπείρας πρὸς διατήρησιν τῆς θέσεως. Ἀλλὰ τὴν ληφθεῖσαν ἀπόφασιν ἀποδοτέον μᾶλλον εἰς τὸ ἄκαμπτον τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνδρός, καὶ εἰς ψυχολογικὴν κρίσιν, ἥτις ἦν ἀποτέλεσμα βαθείας μελαγχολίας καὶ ἀπογοητεύσεως, ἐμπνευσθείσης αὐτῷ ἐκ τοῦ καθημερινοῦ θεάματος στρατεύματος ἀνοργανώτου, ἀσυντάκτου καὶ μὴ πειθαρχοῦντος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐν ἑαυτῷ στρατιωτικὴν ἰδέαν, ἧς ὑπῆρξε δι' ὅλου του τοῦ βίου θιασώτης. Ἐὰν ἀπαιτεῖται πρὸς ἐπιτέλεσιν ἔργων μεγάλων καὶ κατορθωμάτων ἐνδόξων ἡ ἀδιάσειστος πεποίθησις τῶν στρατευμάτων ἐπὶ τοὺς ἀρχηγούς, τοὺς ὁδηγοῦντας αὐτὰ εἰς τὴν μάχην, ἐξ ἴσου ἀναγκαῖον νὰ ὑπάρχῃ ἡ πεποίθησις αὐτῶν τούτων τῶν ἀρχηγῶν ἐπὶ τὰ στρατεύματά των. Καὶ ἡ πεποί-

θησις αὕτη ἔλειπεν ἀπὸ τοῦ Μαυρομιχάλη, ὅστις καὶ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου ἦν ὁ ἐκ τῶν πρώτων ἀποφανθεὶς ἐν Λαρίσσῃ ὅτι ἥκιστα ἦν παρεσκευασμένον τὸ ἄθροισμα ἐκεῖνο τῶν ἀνθρώπων πρὸς πόλεμον καίτοι ἦν ὑποχρεωμένος νὰ δεχθῇ τὴν θέσιν, εἰς ἣν ἔτασσεν αὐτὸν τὸ καθῆκον. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲ εἰς τὴν λῆψιν τῆς ἀποφάσεως ἐκείνης συνήργησε καὶ ἡ λειποψυχία ἡ παρατηρηθεῖσα διαρκούσης τῆς μάχης εἰς μέρος ἱκανὸν τῶν ὑπ' αὐτὸν μαχομένων δυνάμεων, οὕτως ὥστε προώρως νὰ καταλείπωσι τὴν θέσιν των λόχοι ὁλόκληροι ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τῶν Δελερίων, σιγησάσης μιᾶς ὁλοκλήρου πυροβολαρχίας καὶ ἀπροθύμως βαινόντων τῶν εἰς ἐνίσχυσιν ἀποσ·ελλομένων, ὧν οἱ τρέσαντες κατήρχοντο ἀφανῶς ἐκεῖθεν τοῦ χωρίου.

Γενομένης τῆς ὑποχωρήσεως ἐκ Δελερίων ὁ ἐχθρὸς κατῆλθε μετὰ θορύβου καὶ κατέλαβε τὸ χωρίον, τὸ ὁποῖον εὐθὺς παρεδόθη εἰς τὰς φλόγας, αἱ δὲ ὑποχωροῦσαι δυνάμεις διηυθύνθησαν εἰς Καζακλὰρ μετὰ συγχύσεως τινὸς ἕνεκα τῶν φυγάδων, ἀλλ' ὁπωσδήποτε κανονικῶς εἰσέτι. Ὁ δὲ Μαυρομιχάλης διηυθύνθη εἰς Βρύσιν παρὰ τῷ στρατηγῷ Μακρῇ, εἰς ὃν ἀναγγέλλων τὸ γεγονὸς προσέθεσεν ὅτι ἐπέκειτο κίνδυνος νὰ ὑπερφαλαγγισθῶσι καὶ κυκλωθῶσι τὰ ἐν Βρύσει στρατεύματα. Ὁ δὲ στρατηγός, βλέπων ὅτι τὸ δεξιὸν σχεδὸν συνετρίβη, μετὰ σύσκεψιν πρὸς τὸν μέραρχον Μαυρομιχάλην ἀπεφάσισε περὶ τὴν 6 1)2 ὥραν καὶ διέταξε τὰ στρατεύματα νὰ ὑποχωρήσωσιν ἐν τάξει ἅμα ἐπήρχετο τὸ σκότος τῆς νυκτὸς καὶ εἰδοποίησε τὰ ἐν Λουσφάκι, Προφήτη Ἠλία καὶ Μπογαζίῳ, τὰ ὁποῖα ἐν τῷ μεταξὺ ἐμάχοντο νὰ πράξωσι, τὸ αὐτό. Διετάχθησαν δὲ τὰ στρατεύματα, ἡγουμένων τῶν μεταγωγικῶν τοῦ ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ ν' ἀκολουθήσωσι τὰ μὲν τὴν διὰ Καζακλὰρ εἰς Λάρισσαν, τὰ δὲ τὴν διὰ Τυρνάβου εἰς Λάρισσαν.

Ἡ ὑποχώρησις ἤρξατο περὶ τὴν ὀγδόην ὥραν τῆς νυκτός, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ ἐρυθρὰ ἀνταύγεια τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων καιομένων Δελερίων κατηύγαζε τὸν ὁρίζοντα ὑπὸ τὸν παραδόξως σκοτεινὸν οὐρανὸν τῆς νυκτὸς ἐκείνης. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἄρχεται ἡ καταστροφὴ καὶ ἀποσύνθεσις, ἥτις θὰ μείνῃ ἀλησμόνητος εἰς τὰ χρονικὰ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ πολέμων, δίδαγμα δὲ μέγιστον διὰ τὸ μέλλον καὶ διὰ τοὺς φιλοδόξους λαούς, ὅσοι τὴν ἔλλειψιν τῆς ὀργανώσεως ἔν τε εἰρήνῃ καὶ πολέμῳ νομίζουσιν, ὅτι δύνανται ν' ἀναπληρώσωσι διὰ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τοῦ δημοσίου φρονήματος. Ἐν ᾧ

ἡ ὑποχώρησις ἔβαινε μέχρι τινὸς κανονικῶς ὁπωσδήποτε, αἴφνης ἐπῆλθε πανικὸς ἀπερίγραπτος. Ἱππεῖς ἐρχόμενοι ἐκ Τυρνάβου ἐν ταχεῖ βηματισμῷ ἐξελήφθησαν ὡς ἐχθροὶ καὶ ἐπυροβολήθησαν, τοῦτο δὲ ἤρκεσεν, ὅπως ἡ σύγχυσις καὶ ἡ ταραχὴ μεταδοθῇ ἀπὸ τῆς οὐραγίας εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τυρνάβου πορευομένης φάλαγγος. Καὶ ἡ ἀποσύνθεσις ἐπῆλθεν ἐν τῷ ἅμα. Αἱ τάξεις διελύθησαν, τὰ διάφορα σώματα μετεβλήθησαν εἰς συρφετὸν φευγόντων ἀνθρώπων καὶ πυροβολισμοὶ ἀθρόοι ἠκούοντο ἐν τῷ σκότει τῆς νυκτὸς καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις. Ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται ἔφευγον ποδηνέμως, οἱ μὲν κατεπάτουν τοὺς δέ, καὶ ἕκαστος ζητῶν νὰ σώσῃ ἑαυτὸν διὰ τῶν ποδῶν ἀπέρριπτε πᾶν ὅ,τι ἐβάρυνεν αὐτόν.

Μάτην τινὲς ἐκ τῶν διοικητῶν ταγμάτων καὶ λόχων ἐζήτουν νὰ συγκρατήσωσι τοὺς φεύγοντας. Πανταχόθεν ἠκούοντο αἱ κραυγαὶ οἱ Τοῦρκοι! οἱ Τοῦρκοι! καὶ οἱ πάντες πυροβολοῦντες καὶ φεύγοντες ἐκυλίοντο ὡς μία μᾶζα ἄμορφος ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τυρνάβου. Τὸ ἱππικὸν ἐννοῆσαν ἐκ τῶν πυροβολισμῶν ὅτι ἐξελήφθη ὡς ἐχθρικὸν ἤρξατο σαλπίζον διάφορα σαλπίσματα καὶ τὸ ἐμβατήριον τοῦ βασιλέως. Ἀλλ' ἡ σύγχυσις ἦτο πλέον τοιαύτη, ὥστε οὐδεὶς ἐπρόσεχεν εἰς αὐτά, καὶ τὸ ἱππικὸν αὐτὸ τὸ ἴδιον ἐκ τῆς συγχύσεως ταύτης καταληφθὲν ὑπὸ πανικοῦ ἐξ ὑποβολῆς ἀντιπαρῆλθε καλπάζον διὰ μέσου τῶν τάξεων, καὶ ποδοπατοῦν τοὺς πεζούς, οἵτινες ὠθοῦντες καὶ ὠθούμενοι ἐπυροβόλουν ἀλλήλους. Διελθὸν δὲ διὰ Καζακλαρίου συμπαρέσυρε καὶ τὰ ἐκεῖ εὑρισκόμενα σώματα καὶ τοὺς διὰ μέσου τοῦ χωρίου βαίνοντας ἡμιονοηγούς, οἵτινες καταρρίψαντες τὰ φορτία ἐκ τῶν ἵππων καὶ τῶν ἡμιόνων καὶ ἱππεύσαντες ἐπ' αὐτῶν ἐτράπησαν εἰς φυγήν. Ἡ πυροβολαρχία δὲ Γεωργοπούλου καταληφθεῖσα ὑπὸ τοῦ πανικοῦ, ὃν εἶχε καὶ πρότερον, καὶ ὑποχωροῦσα εἰς μέγα τάχος παρέσυρε τὸ χειρουργεῖον καὶ διεμέλισεν ἕνα πολίτην ἡμιονοηγόν. Πολλοὶ δὲ τῶν πυροβολητῶν, κόψαντες τὰς σειράδες, ἐγκατέλειπον πυροβόλα καὶ βλητοφόρα καὶ ἱππεύσαντες τοὺς ἵππους ἔφευγον προτροπάδην, συμπαρασύροντες πᾶν τὸ προστυχόν. Πρὸς δὲ οἱ ἀπὸ τῆς μάχης τῶν Δελερίων φυγάδες καταφθάνοντες ἐπηύξανον τὸν πανικόν, συμπαρασύροντες καὶ τὰς κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ χωρίου καὶ τὰς παρυφὰς τῆς γεφύρας προφυλακάς, αἵτινες εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ χωρίον συμπαρέσυρον καὶ τὸ εἰς τὴν πλατεῖαν αὐτοῦ συγκεντρούμενον τρίτον πεζικὸν σύνταγμα, τὸ ὁποῖον ἀποσυντεθὲν κατὰ τμήματα ἐτράπη τὴν πρὸς τὴν Λάρισσαν ἄγουσαν.

Ὁ δὲ ταξίαρχος βαίνων πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ λόχου τοῦ μηχανικοῦ καὶ τῆς πυροβολαρχίας συνήντησε βαίνοντας μόνους τὸν διοικητὴν τοῦ 3 συντάγματος καὶ τοὺς διοικητὰς τῶν ταγμάτων μετά τινων ἀνδρῶν. Οἱ πληγωμένοι ἐγκατελείφθησαν ἐπὶ τόπου, χιλιάδες δὲ φυσιγγίων καὶ ἄλλου ὑλικοῦ ἀφέθη ἐρριμένον τῇδε κἀκεῖσε, μετὰ πηλικίων, ξιφῶν, μανδυῶν καὶ ὅπλων ἀκόμη, τὰ ὁποῖα ἀπέρριπτον καθ' ὁδὸν οἱ φεύγοντες ἐν τῇ συγχύσει των. Ὁλόκληρον τὴν πεδιάδα κατηύγαζον ἀγρίως αἱ ἀναλαμπαὶ τῶν ἐκπυρσοκροτήσεων. Κραυγὴ ἀγωνίας καὶ ὀρυμαγδὸς ἠκούετο πανταχόθεν. Πεζοὶ καὶ ἀναβᾶται ἀλλόφρονες, στρατιῶται, πολῖται, γυναῖκες, μικρὰ παιδία, ἁμάξια, ὑποζύγια, ἔπιπλα καὶ ἐφόδια πολέμου, συνεφύροντο τὰ πάντα εἰς μάζαν ἀκατανόητον καὶ ἀγωνιώδη, ἥτις ἐσύρετο ἔκφρων πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ συρομένη ἀπέφρασσε τὴν δίοδον τῶν ὄπισθεν ἐρχομένων.

Ἀλλ' ἡ μεγαλειτέρα σύγχυσις παρετηρήθη ἐκεῖθεν τοῦ χωρίου Γιάνουλη καὶ πρὸς τὴν μεγάλην γέφυραν τοῦ Πηνειοῦ, ἣν οἱ πάντες ἔσπευδον ἐν ἀπεριγράπτῳ θορύβῳ νὰ διαβῶσιν, ὠθοῦντες καὶ ὠθούμενοι, καταρρίπτοντες καὶ πατοῦντες ἀλλήλους, πυροβολοῦντες διαρκῶς καὶ ἀσυνειδήτως καὶ διὰ τῶν ξιφῶν καὶ τῶν ἀκτηρίδων τῶν ὅπλων τύπτοντες τοὺς προπορευομένους, ἵνα ἐπισπεύσωσι τὴν φυγήν. Οὐχὶ ὀλίγοι ἐρρίφθησαν ἐντὸς τοῦ Πηνειοῦ, τὰ βλητόφορα δὲ ἁμάξια ἐπερχόμενα καὶ οἱ ἵπποι ἐσάρωνον τοὺς πρὸ τῆς γεφύρας συνωστιζομένους. Τὸ τέταρτον εὐζωνικὸν τάγμα, τὸ ὁποῖον ἀποτελοῦν τὴν οὐραγίαν κατώρθωσε χάρις εἰς τὸν διοικητήν του νὰ συγκρατήσῃ τὰς τάξεις αὐτοῦ, ἐσάλπιζε διηνεκῶς παῦσιν πυρός, τὸ δὲ παράδειγμα αὐτοῦ ἐμιμήθησαν καὶ ἄλλα τινὰ σώματα. Ἀλλ' οὐδεὶς προσεῖχε τὸν νοῦν εἰς τὰ σαλπίσματα ταῦτα, ὁ ἦχος δὲ τῶν σαλπίγγων, ὁ καλπασμὸς τῶν ἵππων, ὁ κροταλισμὸς τῶν βλητοφόρων ἁμαξίων, ἡ κλαγγὴ τῶν ξιφῶν καὶ τῶν ὅπλων, ὁ ὀρυμαγδὸς καὶ ἡ βοὴ καὶ αἱ φωναὶ τῶν καταπατουμένων ἐπηύξανον τὸν πανικὸν καὶ ἔδιδον διαστάσεις εἰς τὴν σύγχυσιν καὶ ἔκτασιν εἰς τὴν ταραχὴν τῶν φρενῶν.

Ὁ στρατηγὸς Μακρῆς, βλέπων τὴν ἀποσύνθεσιν ταύτην, ἔσπευσε ν' ἀναγγείλῃ τὰ συμβαίνοντα τῷ Διαδόχῳ, γνωστοποιῶν ἅμα αὐτῷ, ὅτι μετὰ τῆς δυνάμεως, ἣν ἠδυνήθη νὰ συγκρατήσῃ, θὰ κατελάμβανε τὸ προγεφύρωμα πρὸς ἄμυναν τῆς πόλεως. Πρὸς τοῦτο δὲ κατὰ διαταγήν του τὸ 4ον εὐζωνικὸν τάγμα ὑπὸ τὸν Ἀλεξάνδρου καὶ τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Μιμῖκον, ἅτινα εἶχον μείνει ὁπωσδήποτε ἄθικτα

παλινδρομήσαντα, ἀντὶ νὰ εἰσέλθωσιν εἰς Λάρισσαν, ἐχώρησαν περαιτέρω τῆς Γιαννούλης καὶ κατέλαβον τὴν πρὸ αὐτῆς καὶ πρὸς Καζακλὰρ περιβολήν. Ἀλλὰ τὰ λοιπὰ στρατεύματα τὰ χωρήσαντα εἰς τὴν πόλιν εἶχον πλέον ἀποσυντεθῆ καὶ διασπαρῆ καθ' ὁλοκληρίαν.

Μέχρι τῆς 6 $^{1}/_{2}$ ὥρας τῆς ἑσπέρας ἀνεπίσημοι εἰδήσεις ἔφθανον ἀκαταπαύστως εἰς τὴν πόλιν καὶ τὸ ἀρχηγεῖον περὶ τῶν ἐν Κριτῆρι καὶ Δελερίοις συμβαινόντων. Μετὰ τὴν ὀγδόην ὅμως ὥραν περιῆλθεν εἰς γνῶσιν τοῦ ἀρχηγείου τὸ πρὸς τὸν Δημόπουλον γνωστὸν τηλεγράφημα τοῦ μεράρχου Μαυρομιχάλη. Ἀλλὰ καὶ τὸ τηλεγράφημα τοῦτο δὲν ἦν ἱκανὸν νὰ δώσῃ εἰς τὸ ἀρχηγεῖον τὴν ἰδέαν τοῦ μεγέθους τῆς καταστροφῆς. Μόνον ὅταν οἱ φυγάδες ἐπλήρωσαν τὴν Λάρισσαν ὡς πρωτοπορεία τῆς ὅλης ὑποχωρήσεως καὶ ὅταν τινὲς τῶν ἀξιωματικῶν, τῶν ἐγκαταλειπόντων τὰς τάξεις αὐτῶν, μεταβαίνοντες εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Διαδόχου μετέδιδον ὑπερβολικὰς ἐκ τῆς συγχύσεώς των εἰδήσεις, τότε μόνον τὸ ἀρχηγεῖον ἤρξατο ἀντιλαμβανόμενον τῆς ἀληθοῦς ὄψεως τῶν πραγμάτων καὶ σκεπτόμενον περὶ τοῦ πρακτέου. Οἱ κάτοικοι κεκλεισμένοι ἐνωρὶς ἐν τοῖς ναοῖς καὶ εὐλαβῶς ἀκροώμενοι τῆς ἱερᾶς ἀκολουθίας τοῦ ἐπιταφίου, δὲν ἀντελείφθησαν ἀμέσως τοῦ ἐπελθόντος ἀτυχήματος. Ὅταν δὲ οἱ φυγάδες εἰσήρχοντο εἰς τὴν πόλιν καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις τεταραγμένοι, κατάκοποι, ἐξηντλημένοι, πλήρεις συγχύσεως καὶ ἀλλοφροσύνης καὶ ἀγωνίας, μὲ ἠθικὸν πεπτωκός, συνήντησαν ἐν τῇ πλατείᾳ τῆς πόλεως τὴν ἐκκλησιαστικὴν πομπὴν καὶ τὸ πλῆθος εὐλαβῶς δεόμενον μὲ τὰς λαμπάδας ἀνημμένας περὶ τὸν ἐπιτάφιον. Καὶ οἱ θρῆνοι τῆς ταφῆς τοῦ Χριστοῦ ἤχησαν εἰς τὰ ὦτα αὐτῶν ὡς ἐθνικὸν μοιρολόγιον διὰ τὴν ἐπελθοῦσαν καταστροφήν. Ἀλλ' ἡ ἁγιότης τοῦ θεάματος συνεταράχθη ἀμέσως ἐκ τῆς εἰδήσεως, ἡ ἐκκλησιαστικὴ πομπὴ διελύθη καὶ ἀνεμίγη μετὰ τῶν φυγάδων καὶ οἱ ἱεροὶ ψαλμοὶ διεκόπησαν, τῆς συνοδείας ἐπιστρεψάσης εἰς τὸν ναὸν ἐν οἰκτρᾷ καταστάσει. Καὶ ἤρξατο τότε ὁ ἐν τῇ πόλει πανικός. Οἱ κάτοικοι ἔσπευδον εἰς τὰς οἰκίας των νὰ παραλάβωσιν πᾶν ὅ,τι ἠδύναντο καὶ νὰ ὦσιν ἕτοιμοι διὰ τὴν φυγήν. Καθ' ὅλας δὲ τὰς διευθύνσεις ἠκούοντο θρῆνοι καὶ κοπετοὶ τῶν γυναικοπαίδων.

Μέχρι τοῦ μεσονυκτίου ἡ εἴσοδος τῶν στρατευμάτων εἰς Λάρισσαν εἶχε συντελεσθῆ, ἀπὸ τῆς ὥρας δὲ ταύτης, διασκεδασθείσης τῆς πρώτης συγχύσεως, οἱ φυγάδες ἤρξαντο ἀναζητοῦντες τὰ σώματα αὐτῶν

καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ ἐπιδιώκοντες τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν συγκέντρωσίν των. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ ἀρχηγεῖον ἐξέδιδε διαταγὴν πρὸς τὸν ἐν Μακρυχωρίῳ διοικητὴν τῶν στρατευμάτων τοῦ Νεζεροῦ Κακλαμάνον νὰ ὑποχωρήσῃ διὰ τῆς συντομωτέρας ὁδοῦ εἰς Λάρισσαν καὶ συνελάμβανε τὴν ἀπόφασιν τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς πόλεως ταύτης. Ὅταν δὲ τὴν 2 ὥραν τῆς πρωΐας οἱ μέραρχοι καὶ οἱ ταξίαρχοι συνεκεντροῦντο εἰς τ' ἀνάκτορον τοῦ Διαδόχου, ἐλάμβανον γνῶσιν τῆς ἀποφάσεως ταύτης καὶ ἐδίδετο αὐτοῖς μὲν διαταγὴ νὰ συγκεντρώσωσιν τοὺς ὑπ' αὐτοὺς ἄνδρας εἰς τοὺς στρατῶνας, τῷ ταγματάρχῃ δὲ Δροσινῷ νὰ προβῇ ἐγκαίρως εἰς τὴν ἀνατίναξιν τῆς γεφύρας τοῦ Πηνειοῦ, ἥτις ἐν τούτοις δὲν κατωρθώθη νὰ ἐπιτευχθῇ, καίτοι ἡ γέφυρα εἶχεν ὑπονομευθῇ, τῶν Τούρκων κατόπιν τῇ φροντίδι τοῦ Γρούμκοβ πασσᾶ ἀφαιρεσάντων τὴν ὑπὸ τὰς βάσεις αὐτῆς δυναμίτιδα.

Πολλὰ ἐλέχθησαν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς Λαρίσσης. Ἀλλ' ἐκ τῆς ὅλης δράσεως τοῦ ἀρχηγείου καὶ τοῦ ἐπιτελείου αὐτοῦ, ἐκ τῆς διαταγῆς, ἣν ἐξέδοτο, προκειμένου περὶ τῆς ἀμύνης τῆς πόλεως ἐν περιπτώσει εἰσβολῆς τοῦ ἐχθροῦ διὰ Ρεβενίου, καὶ τῆς ἐν γένει διαθέσεως τῶν στρατευμάτων συνάγεται, ὅτι τὸ ἀρχηγεῖον εἶχεν ὑπ' ὄψει τὴν ἄμυναν αὐτῆς μέχρι τοῦ δυνατοῦ ὁρίου τῆς παρατάσεώς της, ἐὰν δέ, ὡς ἔλεγεν ἡ διαταγὴ ἐκείνη, «μετὰ πείσμονα καὶ σθεναρὰν ἄμυναν», ὁ στρατὸς ἀπεκρούετο τότε μόνον ὤφειλε νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸς τὴ Φάρσαλον.» Ἀλλὰ γεννᾶται τὸ ζήτημα ἐὰν ἡ Λάρισσα ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς σημεῖον ἀμύνης, ὡς ἦν ὀχυρωμένη καὶ μετὰ τὴν σύγχυσιν, ἥτις ἐπῆλθεν εἰς τὸν στρατὸν μετὰ τὴν ἐκ τῆς τελευταίας στρατοπεδεύσεως φυγήν. Τὰ ὀχυρώματα τῆς Λαρίσσης εἶχον κατασκευασθῇ κατὰ τὴν ἐπιστρατείαν 1885—86, ὅτε καὶ πάλιν ἐπέκειτο πόλεμος πρὸς τὴν τουρκικὴν αὐτοκρατορίαν, ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου συνταχθέντος ὑπὸ διακεκριμένου ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ τοῦ μηχανικοῦ, τοῦ Θεοδώρου Λυμπρίτη. Τὰ ὀχυρώματα ταῦτα, μὴ συντελεσθέντα ἐν συνόλῳ τότε, καὶ διατηρηθέντα κακῶς μέχρι τοῦ παρόντος πολέμου, συνίσταντο εἰς πέντε περιβολάς, ἐξ ὧν δύο περίφρακτοι εἰς τὰ ἄκρα καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ κατὰ τὸ πρότυπον Βριαλμὼν μετὰ ἐσωτερικοῦ καταφυγίου, ἡ δὲ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἡ πρὸς τὴν ὁδόν, περίφρακτος, ἥτις καὶ κατηργήθη ἐν τῷ ἀνωτέρῳ σχεδίῳ. Κατὰ τὸ σχέδιον τοῦτο, τοῦ ἐπιτελείου τοῦ παρόντος πολέμου, κατηργεῖτο καὶ ἡ περιβολὴ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ ὡς ἄχρηστος. Ἐκ-

τὸς δὲ τούτου ἀντὶ τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τρικκάλων περιβολῆς ἀνηγέρθη ἑτέρα τοιαύτη. Αἱ δὲ ἐνδιάμεσοι περιβολαὶ ἦσαν ἄφρακτα ὀχυρώματα, μετὰ μέτωπου δηλαδὴ μόνον τὴν πλευράν. Πρὸς δὲ εἰς τὴν γραμμὴν τῆς ὀχυρώσεως, κατὰ τὸ νέον σχέδιον, παρενετίθετο καὶ τὸ χωρίον Γιάννουλη, ὅπερ ἔδει νὰ καταρτισθῇ ἀμυντικῶς. Τὸ σύστημα τοῦτο τῶν περιβολῶν συνενοῦτο διὰ μακρῶν προκαλυπτηρίων ὀχυρωμάτων διὰ γονυπετῶς πυροβολοῦντας. Τὰ ὀχυρώματα ταῦτα ἀπεῖχον τῆς πόλεως περὶ τὰς τρεῖς χιλιάδας μέτρα. Δευτέρα δὲ γραμμὴ δυστυχῶς δὲν ὑπῆρχε, πλὴν τοῦ ἐπὶ τοῦ φρουρίου πυροβολείου, ἐφ' οὗ ὑπῆρχον τὰ τοπομαχικὰ πυροβόλα, ἐκτὸς δύο εὑρισκομένων ὄπισθεν τῆς γνωστῆς γραμμῆς τῶν ὀχυρωμάτων τῆς φρουρούσης τὴν πόλιν. Ὅταν εἰς παλαιοτέραν ἐποχὴν ὁ περίφημος διὰ τὴν νεωτέραν ὀχυρωτικὴν Ἑλβετὸς στρατηγὸς Βριαλμὼν ἠρωτήθη περὶ τῆς ὀχυρώσεως τῆς Λαρίσσης, ἀπεφάνθη ἐν τῇ ἐκθέσει του ὅτι αἱ διαστάσεις τῆς πόλεως δὲν ἐπέτρεπον ἄμυναν σοβαράν. Καθότι τῆς πόλεως ἐχούσης μῆκος ἑνὸς χιλιομέτρου καὶ ἴσον πλάτος, γνωστοῦ δὲ ὄντος τοῦ κανόνος ὅτι κατὰ τρέχον μέτρον ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν ὑπεράσπισιν 8—12 ἄνδρες, θὰ ὑπῆρχεν ἀνάγκη τοὐλάχιστον 32 χιλιάδων ἀνδρῶν διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως· τὸ τοιοῦτον, ἔλεγεν ὁ Βέλγος στρατηγός, δὲν ἠδύνατο νὰ γείνῃ, διότι ἐθεώρησε τὴν πόλιν ἁπλῶς ὡς κατῳκημένον μέρος, μὴ ἔχουσαν δηλονότι ἄλλην στρατηγικὴν σημασίαν, καὶ οὐχὶ ὡς βάσιν ἐπιχειρήσεων. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐγκατάλειψις εἰς τὸν ἐχθρὸν κατῳκημένου μέρους ἐπιδρᾷ ἠθικῶς ἐπὶ τοῦ στρατεύματος, προέτεινε, θεωρουμένου τοῦ ποταμοῦ ὡς προσκαίρου κωλύματος, ν' ἀνεγερθῶσι πρόχειρα ὀχυρώματα ἢ νὰ καταρτισθῇ ὁ περίβολος τῆς πόλεως ἀμυντικῶς διὰ τῶν οἰκιῶν, τοίχων καὶ λοιπῶν. Τοῦτο θὰ ἔδιδε ἀρκοῦσαν ἀντίστασιν, ἵνα ἡ πόλις ἐκκενωθῇ ὑπὸ τῶν κατοίκων καὶ θὰ ἐχρησίμευε μόνον δι' αὐτό. Ἀλλ' ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον τόσον κατὰ τὴν ἐπιστράτευσιν τοῦ 1886, ὅσον καὶ κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον, μετέβαλλον τὴν Λάρισσαν εἰς πόλιν ἐγκαταθήκης, καὶ συνεκέντρωσαν ἐν αὐτῇ τὰς ἀποθήκας τῶν πολεμεφοδίων, τοῦ ὁπλισμοῦ, τοῦ ἐπισιτισμοῦ καὶ ἐν γένει πάντων τῶν ὑλικῶν τοῦ πολέμου. Τουτέστι κατέστησαν τὴν Λάρισσαν σημεῖον καὶ βάσιν ἐπιχειρήσεων. Τοιαῦτα σημεῖα κέκτηνται καὶ τὰ λοιπὰ κράτη, ὡς ἡ Ἰταλία τὸν Πάδον, ἀλλ' εἰς ἀπόστασιν μεγάλην ἀπὸ τῶν συνόρων. Ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος ποιοῦνται ἡ Γερμανία καὶ ἡ

Γαλλία ἕνεκα ἐδαφικῶν συνθηκῶν. Ἀλλὰ τὸ ἐλάττωμα τοῦτο ἀναπληροῦσι διὰ τῆς ἐγκαθιδρύσεως ἰσχυρῶν φρουρίων, ὡς εἶνε διὰ τὴν Γερμανίαν τὰ φρούρια Κόμπλεντς, Μάϊντς, Κολωνία, καὶ διὰ τὴν Γαλλίαν τὸ Βελφόρ, τὸ ὑψίπεδον τῆς Λάγκρης κτλ. Διὰ τὴν Ἑλλάδα βάσις ἀσφαλὴς ἐπιχειρήσεων θὰ ἦτο μόνη ἡ γραμμὴ Δομοκὸς—Φανάρι. Δυστυχῶς ὅμως ἐκράτησεν ἡ γνώμη νὰ ἐγκατασταθῇ ὡς τοιαύτη ἡ Λάρισσα, ὀλίγον ἀπέχουσα τῶν συνόρων. Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἔδει νὰ καταρτισθῇ ἡ πόλις ἀμυντικῶς διὰ τῆς μικτῆς ὀχυρωτικῆς, τῆς προχείρου καὶ ἰσχυρᾶς, διὰ συμπλέγματος ὀχυρωμάτων, ἀπαρτιζόντων ἐν συνόλῳ φρούριον καὶ δι' ἀλλεπαλλήλων γραμμῶν ἀμύνης. Διότι οἱ τόποι ἐγκαταθήκης, οἷος κατέστη ἡ Λάρισσα, δέον νὰ ὦσιν, ὡς λέγει ὁ στρατηγὸς Μαρμό, ἰσχυρῶς ὠχυρωμένοι. Ἐὰν ἕνεκα ἀτυχίας ἐν ἀρχῇ τοῦ πολέμου ἢ ἕνεκα κατωτέρου ἀριθμοῦ τοῦ ἐχθρικοῦ ὁ στρατὸς μείνῃ ἐν ἀμύνῃ, διπλασιάζῃ τὴν ἰσχὺν αὐτοῦ, ἐρχόμενος ὅπως ὑποστηριχθῇ εἰς τὸν τόπον τῆς ἐγκαταθήκης. Πρὸς δὲ τούτοις κατὰ τὴν γνώμην ἄλλου στρατιωτικοῦ συγγραφέως τοῦ Δαρσόν, τὰ γειτνιάζοντα πρὸς τὴν μεθόριον φρούρια ἐγκαταθήκης εἶνε κατάλληλα οὐ μόνον διὰ τὸν ἀμυντικὸν πόλεμον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἐπιθετικόν, ὅπως χρησιμεύσωσιν ὡς βάσις ἐπιχειρήσεων. Ἀλλὰ τοιαύτην ὀχύρωσιν ἡ Λάρισσα δὲν ἐκέκτητο, ἠδύνατο δὲ μόνον μὲ τὴν ὑπάρχουσαν ν' ἀνθέξῃ ἐπ' ἐλάχιστον χρόνον καὶ ἴσως ὅσον ἐχρειάζετο διὰ τὴν ἄνετον ἐκκένωσιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν κατοίκων, στηριζομένης τῆς τοιαύτης ἀμύνης, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω γνώμην τοῦ στρατηγοῦ Βριαλμών, ἐπὶ τοῦ Πηνειοῦ ὡς φυσικοῦ ἐμποδίου τῆς προελάσεως τοῦ ἐχθροῦ καὶ τοῦ προγεφυρώματος, ἀποκρουομένης δὲ τῆς κυκλώσεως τῆς Λαρίσσης διὰ τῆς ἀμύνης τοῦ Μακρυχωρίου καὶ τῆς Μπακραίνης. Ἡ Μπάκραινα καὶ τὸ Σατόμπασι εἶχον καταληφθῇ, ἀλλ' οὐδεμία ὀχύρωσις εἶχε γείνῃ ἐκεῖ. Τὴν δ' ἑσπέραν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, ὅτε ἐπῆλθεν ἡ καταστροφὴ διὰ τῆς ἀτάκτου ἐκείνης καὶ ἄνευ λόγου φυγῆς, δὲν ὑπῆρχεν ἐν Λαρίσσῃ διαθέσιμος δύναμις, εἰμὴ ἓν τάγμα ἐθελοντῶν, τῶν Κυπρίων, καὶ μία διλοχία μηχανικοῦ. Διὰ δὲ τὴν ἄμυναν τοῦ προγεφυρώματος ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ τοὐλάχιστον μία ταξιαρχία μετ' ἀναλόγου πυροβολικοῦ. Ἡ Γούνιτσα ἕνεκεν τῆς ὑποχωρήσεως τῆς πρώτης ταξιαρχίας ἐκ Μπογαζίου ἔμεινεν ἄνευ ὑποστηρίξεως καὶ ἠπειλεῖτο τὸ δεξιὸν τοῦ ἐν Ρεβενίῳ στρατοῦ. Ἡ Λάρισσα ἦτο κενὴ καὶ πλήρης συφερτοῦ, τοῦ στρατοῦ ἐκ τοῦ

πανικοῦ ἀποσυντεθέντος. Ἄθικτα στρατεύματα δὲν ὑπῆρχον. Ποῦ θὰ ἐστηρίζετο τὸ ἀρχηγεῖον, ὅπως ἀντιτάξῃ ἄμυναν εἰς τὴν πόλιν, ἀνασυντάξῃ τὴν ἀποσυντεθεῖσαν δύναμιν καὶ παρουσιάσῃ μέτωπον εἰς τὸν ἐχθρόν, ὅστις ἐὰν κατὰ τύχην ἐπήρχετο ἀμέσως, —καὶ θὰ ἐπήρχετο ἐὰν ἐγνώριζε τὸ συμβάν, —θὰ ἐσάρωνεν ἄνευ ἀντιστάσεως καὶ θὰ διεσκόρπιζεν εἰς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος ὁλόκληρον ἐκεῖνον τὸν ἐσμὸν τῶν πεφοβισμένων ἀνθρώπων, κόπτων τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν καὶ ἀνατινάσσων τὰς πρὸ τῆς Λαρίσσης μικρὰς γεφύρας αὐτῆς, ὡς ἔπραξεν ὁ Γοῦρκος ἐν παρομοίᾳ περιπτώσει διερχόμενος τὸν Αἷμον ; Ὀρθῶς ἄρα τὸ ἀρχηγεῖον ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἐκείνῃ στιγμῇ ἀπεφάσισε τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς Λαρίσσης, τὴν τόσον θλιβερῶς ἠχήσασαν εἰς πᾶσαν ἑλληνικὴν ψυχήν, ὅπως ἀποφύγῃ τὴν δημιουργίαν νέου Σεδὰν διὰ τὴν ἱστορίαν, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἀτιμωτικότερον τοῦ Γαλλικοῦ καὶ ἀλγεινότατον διὰ τὸ ἔθνος Καὶ ἐὰν ἡ ἐγκατάλειψις αὕτη ἐφάνη κατόπιν εἰς τοὺς μὴ γνωρίζοντας καὶ μελετῶντας τὰ πράγματα ἄδικος καὶ ἐὰν ἐζητήθησαν, εὐθῦναι δι' αὐτήν, τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς ἀπὸ τῶν ὑστέρων ὄψεως τῶν πραγμάτων, καὶ τῆς ἀβουλίας τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἐφαίνετο ὡς παιδίον καλῶς ἀπὸ στόματος γνωρίζον τὸ μάθημά του, ἀλλὰ πέραν αὐτοῦ μὴ δυνάμενος νὰ σκεφθῇ ἢ νὰ χωρήσῃ, ἄνευ νεωτέρων ὁδηγιῶν. Ἐὰν ὅμως οἱ Τοῦρκοι δὲν ἀνέπτυσσον τὴν βραδεῖαν ἐκείνην ἐπιθετικήν, ἡ ὀρθὴ ἀντίληψις τῶν πραγμάτων θὰ ἦτο εὔκολος ἐξ ἀρχῆς καὶ ἡ ἐγκατάλειψις τῆς Λαρίσσης θὰ ἐθεωρεῖτο, ὅπως καὶ εἶνε, φυσικὴ συνέπεια τοῦ ἀμειλίκτου νόμου τῆς ἀπὸ τῶν πραγμάτων ἀδυσωπήτου ἀνάγκης (*).

(*) Πολὺν θόρυβον προὐκάλεσεν ἔγγραφόν τι τοῦ ἐν Βιέννῃ ἐπιτετραμμένου τῆς Ἑλλάδος Μάνου, περιλαμβανόμενον ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐκδόσει τῆς Λευκῆς Βίβλου. Διὰ τοῦ ἐγγράφου τούτου μετεβίβαζεν ὁ Μάνος εἰς τὴν Κυβέρνησίν του ἐπὶ τῇ ἐγκαταλείψει τῆς Λαρίσσης τὴν εἴδησιν, ὅτι αὕτη προὐξένησε μεγίστην ἐντύπωσιν εἰς τοὺς αὐτόθι ἐπισήμους κύκλους, καθ' ὅσον ἦν γνωστὸν ἐξ ἀσφαλῶν πηγῶν, ὅτι ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς ὀλίγον πρὸ ταύτης ἦν ἀποφασισμένος νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Ἐλασσῶνα. Θεωρῶ περιττὸν ν' ἀνασκευάσω τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου τούτου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παιδαριωδῶς ἐστηρίχθησαν πολλοὶ καὶ συνεζήτησαν. Τὴν ἑσπέραν τῆς Κυριακῆς. 6 Ἀπριλίου, ὁλόκληρος ἡ ἀπὸ Τυρνάβου μέχρι Μελούνας ὁροθετικὴ γραμμὴ εἶχε πέσῃ εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, αἱ δ' Ἑλληνικαὶ δυνάμεις εὑρίσκοντο ἐν ὑποχωρήσει. Ἐκ τούτου καὶ

Καθ' ὅλην τὴν νύκτα ἡ Λάρισσα συνεταράσσετο, ἐκ τῶν ὑπερβολικῶν εἰδήσεων καὶ τοῦ πανικοῦ, καὶ ἐξεκενοῦτο. Χιλιάδες οἰκογενειῶν διὰ παντὸς μέσου ἀνεχώρουν καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις, σείρουσαι ὄπισθέν των πᾶν ὅ,τι ἠδύναντο νὰ συναποφέρωσι. Θρῆνος καὶ ὀδυρμὸς καὶ κοπετὸς ἠκούετο παρὰ τῶν φευγόντων. Κάρρα καὶ ἅμαξαι καὶ ἀρχαϊκοὶ ἀραμπάδες διεσταυροῦντο ἐν τῇ πλατείᾳ καὶ ταῖς ὁδοῖς, μακρὰ δὲ σειρὰ ἐξ αὐτῶν ἀπετελέσθη ἀπὸ Λαρίσσης μέχρι Φαρσάλλων, δεικνύουσα πᾶσαν ἀθλιότητα καὶ τὸ παλίνστροφον τῆς τύχης. Ὁ συμφυρμὸς δὲ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν στρατιωτῶν εἰς ὅλους τοὺς δημοσίους τόπους ἦν ἀπερίγραπτος. Ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ἀνεμένετο ὁ ἐχθρὸς καὶ οἱ πάντες διεπυνθάνοντο, ἐὰν παρέμενεν εἰσέτι ἐν τῷ ἀνακτόρῳ του ὁ Διάδοχος, ὃν ἐθεώρουν ὡς ἐχέγγυον τῆς ἀσφαλείας των, μηδὲ αὐτῶν τῶν Τούρκων κατοίκων καὶ Ἑβραίων, ὧν οἱ πρῶτοι ἐν τῷ κρυπτῷ ἀγαλλόμενοι διὰ τὰς νίκας τῶν ὁμοφύλων, διετέλουν ἐκ φόβου κεκλεισμένοι ἐν ταῖς οἰκίαις των. Τὴν ἕκτην δὲ πρωϊνὴν ὥραν ὁ Διάδοχος, ἐξελθὼν εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς ἀγωνιώσης πόλεως, μετέβη ἔφιππος εἰς τοὺς στρατῶνας Λαρίσσης, ἔνθα ἦν συγκεντρωμένα τὰ στρατεύματα, ἀνασυνταχθέντα ὁπωσδήποτε μετὰ πολλοῦ κόπου, καίτοι πολλοὶ ἐκ τῶν ἀνδρῶν ἦσαν ἀφανεῖς. Αὐτόθι δ' ἐξέδοτο τὴν ἑξῆς διαταγήν.

«Πρὸς τὴν πρώτην καὶ δευτέραν Μεραρχίαν. Αἱ δύο μεραρχίαι θέλουσι σχηματίσει δύο φάλαγγας. Ἑκάστη ἐξ αὐτῶν θ' ἀκολουθήσῃ ἰδίαν ὁδόν, τῆς παρὰ τῆς ἑτέρας ἀκολουθησομένης. Ἡ πρώτη μεραρχία θ' ἀκολουθήσῃ τὴν ἀριστερὰν ὁδὸν ἐκ Σαρλίου, Μπακράτσι, Σούμπασι, Καροδεμερτσῆ καὶ διὰ τοῦ Ἐνιπέως εἰς Φάρσαλα.

μόνου ὁ ἀναγνώστης πείθεται, ὅτι οἱ Τοῦρκοι οὐδένα λόγον εἶχον νὰ ὑποχωρήσωσι. Τὴν Δευτέραν, 7 Ἀπριλίου, εἰσῆλθον εἰς τὴν δίοδον τῆς Μελούνας καὶ τὴν Τρίτην κατῆλθον δι' αὐτῆς μέχρι Ματίου καὶ προσέβαλον τὰς αὐτόθι ἑλληνικὰς δυνάμεις, τὴν δ' ἐπιοῦσαν ἐγένοντο κύριοι καὶ τῆς πρὸς ἀνατολὰς ὁροθετικῆς γραμμῆς, τρέψαντες εἰς φυγὴν τὰ στρατεύματα τοῦ Νεζεροῦ. Ποῦ λοιπὸν ὁ λόγος τῆς ὑποχωρήσεως, ἣν ἀνέστειλεν ἡ ἐγκατάλειψις τῆς Λαρίσσης; Ὁ ἀναγγελθεὶς διορισμὸς τοῦ Γαζῆ Ὀσμὰν τῆς Πλεύνας; Ἀλλ' οὗτος ἦν ἀποτέλεσμα τῆς καμαρίλλας τοῦ Γιλδίζ. Ἄλλως τε καὶ οὐδεὶς τῶν παρακολουθησάντων τὸν Τουρκικὸν στρατὸν ξένων ἀνταποκριτῶν ἀνέφερεν, ὅτι ἐξεδηλώθη ποτὲ ἐν τῷ τουρκικῷ στρατῷ πρόθεσις πρὸς ὑποχώρησιν, ἀντικειμένη εἰς αὐτὰ τὰ πράγματα.

Ἡ δευτέρα μεραρχία (4η ταξιαρχία) θ' ἀκολουθήσῃ τὴν δεξιὰν ὁδὸν Λαρίσσης πρὸς Σουρμακλῆ, ἔνθα συναντηθήσεται μετὰ τῆς τρίτης ταξιαρχίας, ἥτις, διὰ Κουτσοχέρου, θέλει ἐπίσης διευθυνθῇ πρὸς Σουρμακλῆ. ἐκεῖθεν δ' ἡνωμέναι θ' ἀκολουθήσωσι τὴν πρὸς Φάρσαλα ὁδὸν διὰ Τεκὲ - Πασσᾶ Μαγούλας. Ἑκάστη φάλαγξ θέλει ἀποτελέσει ἰσχυρὰν ὀπισθοφυλακὴν ἐκ τοῦ τρίτου τῆς δυνάμεώς της, εἰς ἣν θέλουσι ταχθῇ κατὰ προτίμησιν τὰ εὔζωνικὰ τάγματα καὶ αἱ ὑποστᾶσαι τὰς ἐλάσσονας ζημίας πεδιναὶ πυροβολαρχίαι, τὴν ὀπισθοφυλακὴν δὲ ταύτην ὄπισθεν καὶ πρὸς τὰ πλευρὰ θέλει ὑποστηρίξει τὸ ἱππικὸν ἑκάστης φάλαγγος, ἡ δ' ἐμπροσθοφυλακὴ θέλει ἀποτελεσθῇ ἐκ τοῦ πέμπτου τῆς δυνάμεώς της. Ἑκάστη μεραρχία θέλει ἐκδώσει τὰς ἀναγκαίας διαταγὰς διὰ τὰς λεπτομερείας τῆς πορείας».

Τῆς διαταγῆς ταύτης δοθείσης, τὰ διάφορα στρατιωτικὰ σώματα ἤρξαντο ἐσπευσμένως παρασκευαζόμενα διὰ τὴν ἀναχώρησιν. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἀπερίγραπτος ἐπεκράτησε καὶ πάλιν σύγχυσις, πεισθέντων καὶ ἐκείνων, ὅσοι ἀμφέβαλλον ἀκόμη, περὶ τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς πόλεως. Χιλιάδες πολιτῶν, γυναῖκες, γέροντες και παιδία ἔσπευδον ἐν ταραχῇ καὶ συγχύσει εἰς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμόν. Τὰ ἀναχωροῦντα τραῖνα κατελαμβάνοντο ἐξ ἐφόδου καὶ σκηναὶ τρομεραὶ ἐλάμβανον χώραν περὶ τὴν κατάληψιν τῶν βαγονίων. Ὁπλῖται καὶ ἀξιωματικοὶ πολλοί, ἐγκαταλειπόντες τὰς τάξεις, ἐζήτουν ν' ἀναχωρήσωσι διὰ τοῦ σιδηροδρόμου, ἐξεβάλλοντο δὲ βιαίως οἱ προκαταλαβόντες τὰς θέσεις καὶ διεπληκτίζοντο πρὸς ἀλλήλους οἱ ἐξεστηκότες ἐκ τοῦ φόβου τὰς φρένας. Ἐν τῷ συφυρμῷ ἐκείνῳ καὶ τῷ πανδαιμονίῳ θορύβῳ μητέρες ἀνεζήτουν τὰ τέκνα των, πατέρες τοὺς υἱοὺς αὐτῶν καὶ ἀδελφοὶ τὰς ἀδελφάς των, ὀλοφυρμὸς δὲ καὶ βοὴ σύμμικτος ἐπλήρουν τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς πλατείας. Ἡ πόλις ἐξεκενοῦτο βιαίως καὶ οἱ κάτοικοι ἐγκατέλειπον ὄπισθέν των τὰς οἰκίας καὶ τὰ ὑπάρχοντά των, φεύγοντες τὴν ἰδίαν πατρίδα. Εἰς τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἦτο ἐπίκαιρος ἡ μελαγχολικὴ ῥῆσις τοῦ Ρωμαίου ποιητοῦ: Nos patriam fugimus. Καὶ ἐν ᾧ αἱ σιδηροδρομικαὶ ἅμαξαι ἀνεχώρουν ἀπὸ πρωΐας πλήρεις, παρέχουσαι τὸ ἀπαίσιον θέαμα πόλεως ἐκκενουμένης, μυρμηκυιαὶ ὁλόκληροι ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παίδων ἐξεχύνοντο καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις ἀνὰ τοὺς ἐσπαρμένους ἀγρούς, μητέρες φέρουσαι τὰ βρέφη εἰς τὰς ἀγκάλας των καὶ φιλόστοργοι υἱοὶ τοὺς γηραιοὺς πατέρας ἐπὶ τῶν ὤμων, μὲ

τὴν βεβαιότητα ὅτι ὄπισθέν των κατέφθανεν ὁ βάρβαρος κατακτητὴς ἵνα πυρπολήσῃ τὰς οἰκίας καὶ βεβηλώσῃ τοὺς ναοὺς των. Καὶ παρὰ τὰ σμήνη τῶν ταλαιπώρων τούτων ὑπάρξεων ἐσύρετο ἀτελεύτητος σειρὰ κάρρων, ἁμαξῶν, βοηλατῶν, ἵππων, ἡμιόνων καὶ φορτηγῶν ἁμαξίων, πεπληρωμένων οἰκιακῶν ἐπίπλων καὶ σκευῶν, καὶ ποίμνια ὁλόκληρα διευθυνόμενα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ βελάζοντα πενθίμως, ὡσεὶ ᾐσθάνοντο καὶ ταῦτα τὴν συντελεσθεῖσαν καταστροφήν.

Ὁ Διάδοχος δοὺς τὰς τελευταίας διαταγὰς ἀνεχώρησε περὶ τὴν ὀγδόην καὶ ἡμίσειαν ὥραν εἰς Φάρσαλα, παρακολουθούμενος ὑπὸ τοῦ ἐπιτελείου του καὶ μικροῦ τμήματος στρατοῦ. Μετά τινα δὲ ὥραν ἐπεβιβάζοντο ἐπὶ τῆς ἁμαξοστοιχίας οἱ ἵπποι καὶ αἱ ἀποσκευαὶ αὐτοῦ. Καὶ μετ' οὐ πολὺ ἤρξαντο τὰ στρατεύματα βαδίζοντα πρὸς τὰ ἐκεῖ εἰς δύο μακρὰς φάλαγγας ἐν μεγίστῃ συγχύσει καὶ ἀταξίᾳ. Ἐν ᾧ δὲ ἡ διαταγὴ τοῦ Διαδόχου καθώριζε τὴν ὁδόν, ἣν ὤφειλεν ὑποχωροῦσα ν' ἀκολουθήσῃ ἑκατέρα τῶν φαλάγγων, τὰ δύο τμήματα τοῦ στρατοῦ ἑνιαχοῦ συνηντήθησαν. Καθ' ὁδὸν ἀναρίθμητοι ὁπλῖται καθυστεροῦντες καὶ λοξεύοντες ἐτρέποντο πρὸς διαφόρους διευθύνσεις, πυροβολοῦντες καὶ ἀναστατοῦντες τὰ χωρία, τὰ ὁποῖα πρὸς τοῖς ἄλλοις διήρπαζον τὰ παρακολουθοῦντα τὸν στρατὸν ἄτακτα στίφη τῆς Ἐθνικῆς ἑταιρίας. Τάγματά τινα ταχθέντα ὡς ὀπισθοφυλακή, ἐν οἷς καὶ τὸ τέταρτον εὐζωνικόν, τοῦ ὁποίου ἡ πειθαρχία καὶ διαγωγὴ ἦν παραδειγματική, συνελάμβανον τοὺς ἀτακτοῦντας καὶ ἀφώπλιζον αὐτούς, ἀλλὰ τόσον πολυάριθμοι ἦσαν οὗτοι ὥστε ὅταν τὸ στράτευμα ἔφθασεν εἰς Φάρσαλα ἦν ἐν μεγίστῃ ἀσυνταξίᾳ. Μέχρι βαθείας νυκτὸς τοῦ μεγάλου Σαββάτου ἔφθανον εἰς τὴν νέαν ἀμυντικὴν γραμμὴν τὰ ἀποπλανηθέντα τμήματα τοῦ στρατοῦ ἐν ἐλεεινῇ καταστάσει, ἐὰν δὲ ὁ ἐχθρὸς κατήρχετο ἀμέσως, ἐπωφελούμενος τῶν εὐνοϊκῶν τούτων συνθηκῶν δι' αὐτόν, θὰ κατελάμβανε τὰ Φάρσαλα ἐξ ἀπίνης καὶ ἄνευ ἀντιστάσεως καὶ θὰ διεσκόρπιζε τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν ἄνευ ἐλπίδων νέας ἀνασυντάξεως. Ἀλλὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι ἐμάχοντο μετὰ τῶν αὐτῶν σφαλμάτων, οὐδέποτε ἐπωφεληθέντες τῶν εὐνοιῶν τῆς τύχης.

Ἡ ἐκκένωσις τῆς Λαρίσσης, ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐγκαταλείψεως αὐτῆς μέχρι τῆς ἐκτελέσεως, ἀπήτησεν 6 ½ ὥρας. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐὰν ὑπῆρχε στράτευμα συντεταγμένον καὶ εἶχε προφυλακάς, θὰ ἠδύνατο νὰ γνωρίσῃ ὄχι μόνον ὅτι ὁ ἐχθρὸς δὲν κατεδίωκεν αὐτό, ἀλλ' ὅτι οὐδὲ εἶχε προχωρήσει κατὰ βῆμα τῶν

προτέρων θέσεών του. Ἀλλ' ὁ πανικός, ὅστις εἶχε καταλάβῃ τοὺς πάντας, δὲν ἀπεδέχετο τοιαύτην σκέψιν καὶ πρὶν ἢ φθάσῃ ἡ μεσημβρία ἡ πόλις εἶχεν ἐκκενωθῆ, παρουσιάζουσα φρικτὴν εἰκόνα ἐρημώσεως. Οἰκίαι καὶ καταστήματα ἔμενον κατάκλειστα, διὰ τῶν ὁδῶν δὲ διήλαυνον μόνον ποίμνια ὁλόκληρα καὶ ἀγέλαι κτηνῶν ἐκ Τυρνάβου καὶ τῶν Θεσσαλικῶν χωρίων. Μόνοι δὲ μάρτυρες τῆς ἐρημώσεως ταύτης παρέμεινον εἰσέτι ὁ νομάρχης Μπουκλάκος, ὁ εἰσαγγελεύς, εὐάριθμοί τινες πολῖται, καὶ ὁ Κυπριάνης ἱστάμενος ὄρθιος, σιγηλός, μελανείμων καὶ κατηφὴς ὡς φάσμα οἰχομένης δόξης ἐπὶ ἐρειπίων. Τὴν ὥραν ἐκείνην ἀντήχουν, ἐπιτείνουσαι τὴν φρίκην, αἱ γοεραὶ κραυγαὶ τῶν φυλακισμένων, οἱ ὁποῖοι συναθροισθέντες ὄπισθεν τῶν σιδηρῶν κιγκλίδων τῆς πύλης τῶν φυλακῶν, μόλις συγκρατουμένης ὑπὸ δύο στρατιωτῶν καὶ ἑνὸς ἀστυφύλακος, διότι ἡ φρουρὰ εἶχε φύγει, ἐζήτουν ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ των νὰ ἐξέλθωσιν ἐκεῖθεν, σείοντες μανιωδῶς τὴν σιδηρᾶν πύλην. Ὁ νομάρχης βλέπων ὅτι ἡ πόλις εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ὅσονούπω ἐπερχομένου ἐχθροῦ καὶ ὅτι τρόπος μεταφορᾶς τῶν καταδίκων δὲν ὑπῆρχε, διέταξε καὶ ἤνοιξαν τὰς πύλας τῶν φυλακῶν. Ὅλος ἐκεῖνος ὁ ἑσμὸς τῶν ἀπαισίων ἀνθρώπων ἐξεχύθη ἀμέσως ἁλματικῶς εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς ἐρήμου πόλεως ἐν ζητωκραυγαῖς ὑπὲρ τοῦ βασιλέως,καὶ ὁπλισθεὶς διὰ τῶν εὑρεθέντων ἐκεῖ προχείρως ὅπλων, ἤρξατο μετὰ τῶν ὑπολειφθέντων ἀτάκτων ἀνταρτῶν ἀθρόου πυρὸς ἐντὸς τῆς πόλεως,ἐνσπείρων τὸν πανικὸν καὶ εἰς ὅσους τυχὸν ἔμενον ἀκόμη. Ὅταν δὲ πᾶσα ἀρχὴ ἐξηφανίσθη, οἱ κακοῦργοι μετὰ τῶν ἀνταρτῶν ἤρξαντο λεηλατοῦντες τὴν ἐρημωθεῖσαν πόλιν, ἀνοίγοντες καὶ διαρπάζοντες τὰ καταστήματα ἐν ἀνεκλαλήτῳ χαρᾷ, πρὶν ἢ ἀκόμη ἐπέλθῃ ὁ ἐχθρός. Ὕστατος δὲ πάντων ὑπὸ τοὺς κρότους τῶν κανονιοβολισμῶν τῶν μαχομένων εἰσέτι ἐν Ρεβενίῳ καὶ τοὺς πυροβολισμοὺς τῶν διαρπαζόντων τὴν πόλιν παρέμενεν ἐκτελῶν τὸ καθῆκόν του εἷς τηλεγραφικὸς ὑπάλληλος ὀνόματι Μπαϊρακτάρης, ἀφανὴς ἥρως, ὅστις ἐτηλεγράφει εἰς Ἀθήνας ἀπὸ τῆς θέσεώς του. «Ἔμεινα μόνος. Θὰ κρατήσω τὴν θέσιν μου. Ἀναμένω τὴν εἰσβολὴν τοῦ ἐχθροῦ. Ἔχω ἐπὶ τῆς τραπέζης μου ὀλίγην δυναμίτιδα, ἡ ὁποία μοῦ ἀρκεῖ ν' ἀποθάνω, διὰ νὰ μὴ πέσω ζῶν εἰς χεῖρας τῶν βαρβάρων». Καὶ ὁ διευθυντὴς τοῦ τηλεγραφείου Ἀθηνῶν ἀπήντα· — «Ἡ ἐθελοθυσία σου ὅσον εἶνε πατριωτική, τόσον εἶνε περιττή. Φύγε!» —Καὶ ἔφυγεν ὑπακούων εἰς τὴν διαταγὴν τὴν

πρώτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν, ὅτε ἐσίγησε διὰ παντὸς τὸ τηλεγραφεῖον Λαρίσσης.

Ἡ ὑποχώρησις τῶν λοιπῶν σωμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἔγεινεν εὐτυχῶς τακτικωτέρα. Ὅτε κατὰ πρῶτον ἀπεστάλη εἰς τὸν ἐν Ρεβενίῳ μαχόμενον Σμολένσκην ἡ διαταγή, ὅπως ὑποχωρήσῃ μετὰ τῆς ταξιαρχίας του, οὗτος μετὰ τῆς αὐτῆς ἀταραξίας, ἥτις ἐχαρακτήριζεν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ πολέμου αὐτόν, ἀπήντησε τῷ Διαδόχῳ ὅτι θὰ ὑπερασπισθῇ τὸ ἔδαφος σπιθαμὴν πρὸς σπιθαμήν, καίτοι ἕνεκεν τῆς ὑποχωρήσεως τῆς πρώτης ταξιαρχίας ἐκ Μπογαζίου, ἡ Γούνιτσα ἔμενεν ἄνευ ὑποστηρίξεως καὶ ἠπειλεῖτο τὸ δεξιὸν τοῦ ἐν Ρεβενίῳ στρατοῦ. Τὸ ἐπιτελεῖον πρὸ τῆς ἐκ Λαρίσσης ἀναχωρήσεώς του ἐπανέλαβε τὴν πρὸς τὸν Σμολένσκην διαταγήν, οὗ ἡ δύναμις συνέκειτο ἐκ 12,000 ἀνδρῶν περίπου. Ἀπὸ βαθέως ὄρθρου μέχρι τῆς πρωΐας τοῦ μεγάλου Σαββάτου ἡ δύναμις αὕτη ὑπέστη σφοδρὰν ἐπίθεσιν ἐκ μέρους τῶν Τούρκων. Τὰ τουρκικὰ πυροβόλα ἐξερεύγοντο πῦρ κατὰ τῶν ἐν Λατόμι καὶ Ἀσπρόχωμα ἑλληνικῶν θέσεων. Ἀλλὰ τὰ πυροβόλα τοῦ Πετρίδου καὶ τοῦ Γαργαλίδου ἀπήντων εὐστόχως εἰς τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ διὰ σφοδροῦ πυρός, τὸ ὁποῖον διήρκεσε μετὰ συγχρόνου τυφεκισμοῦ πλέον τῶν δύο ὡρῶν, ὁπότε ἤρχισεν ἡ ὑποχώρησις ἀβλαβῶς ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν Τούρκων καὶ ὑπὸ βροχὴν ὀβίδων ἐχθρικῶν. Ἀλλ' ὁ Σμολένσκης εἶχε κατορθώσει νὰ ἐμπνεύσῃ τὴν ἀταραξίαν του εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἄνδρας καὶ ἡ τάξις τοῦ στρατεύματος οὐδ' ἐπὶ μικρὸν διεταράχθη. Οἱ πυροβολισμοὶ τοῦ πεζικοῦ ἐξηκολούθησαν καὶ πέραν τῆς μεσημβρίας, ὅτε πᾶσα ἡ ὑπὸ τὸν ἀνδρεῖον συνταγματάρχην Γιαννικώσταν δύναμις τοῦ πεζικοῦ ὑπεχώρησεν εἰς τὸ Κουτσόχερον. Οἱ Τοῦρκοι βλέποντες τὴν ὑποχώρησιν ἐξηκολούθουν τὸ πῦρ, πληγώσαντες δι' ὀβίδων 7 στρατιώτας. Ὁ Σμολένσκης μένων εἰς τὴν ἐν Ρεβενίῳ σκηνήν του ὑπεχώρησε τελευταῖος μετὰ τῆς ὀπισθοφυλακῆς. Ἀφ' οὗ δὲ ἅπαντα τὰ τμήματα τῆς ταξιαρχίας ταύτης διέβησαν τὸν Πηνειὸν ἀνενοχλήτως παρὰ τὸ χωρίον Γούνιτσα, ἔθηκαν πῦρ εἰς τὴν συνδέουσαν τὰς δύο ὄχθας τοῦ ποταμοῦ ξυλίνην γέφυραν καὶ διηυθύνθησαν εἰς Σουρμακλῆ, διὰ τούτου δὲ εἰς Φάρσαλα. Ἡ ὑποχώρησις τοῦ Σμολένσκη διήρκεσε κανονικῶς ἐπὶ 14 ὁλοκλήρους ὥρας. Ὡσαύτως δ' ὑπεχώρησαν ἐν τάξει ἐκ Μπογαζίου ἡ ὑπὸ τὸν Δημόπουλον δύναμις, καὶ τὰ τμήματα Καλαμπάκας, Τσοτίου καὶ Ζάρκου. Πρὸς τοὺς διοικητὰς τῶν τμημάτων τούτων Μι-

κρόπουλον, Ρέγκλην καὶ Ψύλλαν ὁ μέραρχος Μαυρομιχάλης, ἀναχωρῶν ἐκ Ζάρκου, εἶχε δώσει διαταγὰς νὰ ἐνεργῶσιν ἐπιδεικτικῶς, ἵνα ἀπασχολῶσι τὰς τουρκικὰς δυνάμεις, ἐξετέλεσαν δὲ τὴν διαταγὴν ταύτην ὡς ἄριστα καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν ἐκείνην μετὰ πολλῶν ἐπιτυχιῶν ἐν Κονισκῷ, Τσούκᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἦτο δὲ ὁ ἀγὼν κατὰ τὰ μέρη ταῦτα παρενοχλήσεως ἁπλῶς, διότι καὶ τῶν Τούρκων αἱ δυνάμεις δὲν ἦσαν μεγάλαι, διαθετόντων ἁπλῶς μίαν μόνην μεραρχίαν, ὅπως διατηρῇ τὴν μετὰ τῆς Ἠπείρου συγκοινωνίαν καὶ παρακωλύῃ πᾶσαν εἰσβολὴν καὶ ἐπίθεσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐκ τῶν πλευρῶν. Καὶ αἱ μὲν ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην καὶ βουλευτὴν Ἀττικῆς Ἀλέξανδρον Ψύλλαν δυνάμεις αἱ εὑρισκόμεναι ἐν Ἁγίῳ Ἰωάννῃ τοῦ Ζάρκου, Κούτρᾳ, Προφήτῃ Ἠλίᾳ καὶ Πέτρᾳ ὑπεχώρησαν καὶ αὗται ἐν τάξει διὰ τῆς γεφύρας Κουτσοχέρου, ὅπου ἡνώθησαν μετὰ τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη. Τὰ δὲ εἰς τὴν γραμμὴν Καλαμπάκας μαχόμενα σώματα, ἔχοντα μεθ' ἑαυτῶν τὰ λείψανα τῶν ἀνταρτῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας ὑπὸ τὸν Μυλωνᾶν καὶ Καψαλόπουλον, τὸ σῶμα τοῦ Χρήστου Γιάγκου καὶ τοὺς ὑπὸ τὸν ὁπλαρχηγὸν Ἰω. Κατσάκον Μαυρομιχάλην Λάκωνας, οἵτινες ἠγωνίσθησαν γενναίως ἐν Βελεμίστι καὶ Ἀσπροκλησιᾷ, κατῆλθον ὁδηγούμενα ὑπὸ τοῦ ταγματάρχου Τερτίπη εἰς Καλαμπάκαν καὶ ἐκεῖθεν ἔλαβον τὴν πρὸς τὴν Καρδίτσαν καὶ τὰ Ἄγραφα ἄγουσαν.

Αἱ ὑπὸ τὸν Κακλαμάνον τέλος δυνάμεις τῶν στρατευμάτων τοῦ Νεζεροῦ, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τῆς τροπῆς αὐτῶν ἐκεῖθεν ἔμενον ἐντεῦθεν τοῦ Δερελῆ εἰς Μακρυχώριον, κατῆλθον ἐκεῖθεν τὸ Μέγα Σάββατον, καὶ περὶ τὴν ἑνδεκάτην ὥραν τῆς πρωΐας εὑρέθησαν ἔξωθεν τῆς Λαρίσσης, ἣν εὗρον κενήν. Καταλειποῦσαι δὲ αὐτὴν δεξιόθεν, καθ' ὃν χρόνον ἔθυον καὶ κατέστρεφον οἱ φυλακισμένοι ἐντὸς αὐτῆς, εἰσεχώρησαν τακτικῶς εἰς τὴν πρὸς Φάρσαλον. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ χρόνον, καθ' ὃν αἱ κινήσεις αὗται ἐξετελοῦντο, ἡ εἴδησις τῆς ἐκκενώσεως τῆς Λαρίσσης ἐνέσπειρε τὸν πανικὸν εἰς ὅλην τὴν βόρειον Θεσσαλίαν, ἐξ ὅλων τῶν σημείων τῆς ὁποίας ἐξεκίνησαν οἱ κάτοικοι ὁδεύοντες πρὸς τὰ κάτω κατὰ καραβάνια. Οἱ κάτοικοι τῆς Καλαμπάκας, ὅσοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ εἰσχωρήσωσι εἰς τὴν ἀναχωρήσασαν ἐκεῖθεν περὶ τὴν μεσημβρίαν ἁμαξοστοιχίαν, λαβόντες ὅπλα ἀπὸ τῶν ἐγκαταλειφθεισῶν ἀποθηκῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας, ἐξῆλθον τῆς πόλεως πανοικεί, βαδίζοντες πρὸς τὸ χιονοσκεπὲς ὄρος Κόζακα, ὅπερ ἀποτε-

λεῖ φύσει ἀπόρθητον φρούριον. Αἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδία ἔβαινον ἐμπρὸς δακρύουσαι καὶ τεθλιμμέναι διὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν οἰκιῶν αὐτῶν ἐν ἡμέρᾳ ἱεροτάτης χριστιανικῆς ἑορτῆς, οἱ δὲ ἄνδρες ἠκολούθουν ὄπισθεν ἔνοπλοι, συναποφέροντες καὶ ὅ,τι ἠδυνήθησαν νὰ σώσωσιν ἐκ τῆς φυγῆς. Ἐν Τρικκάλοις δὲ καίτοι ὁ πανικὸς δὲν ἔλαβε τὰς διαστάσεις τῆς Λαρίσσης διεδραματίσθησαν παρόμοιαι σκηναί. Οἱ κάτοικοι ἀθρόοι ἔσπευδον εἰς τὸν σταθμὸν τοῦ σιδηροδρόμου ἐγκαταλείποντες ἀπὸ τῆς πρωΐας τοῦ Σαββάτου, ὅτε ἐγνώσθη ἡ θλιβερὰ εἴδησις, τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν. Ὅσοι δὲν ἐπρόφθασαν ν' ἀναχωρήσωσι διὰ τοῦ σιδηροδρόμου, ἔφευγον πεζοὶ καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις, ὅπως ἐξασφαλίσωσι τὰ γυναικόπαιδα αὐτῶν. Ὅσοι δὲν εἶχον νὰ ἐκτελέσωσι τὸ θλιβερὸν τοῦτο καθῆκον, ἐλάμβανον ὅπλα καὶ φυσίγγια καὶ κατετάσσοντο ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ ταγματάρχου Νικολαΐδου καὶ ἄλλων προχείρων ἀρχηγῶν πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν πατρῴων. Ἀπερίγραπτον ἦν οὕτω τὸ θέαμα τῆς ἐγκαταλείψεως ὁλοκλήρων συνοικισμῶν καὶ τῆς μετοικεσίας τῶν κατοίκων αὐτῶν. Τὴν ἑσπέραν δὲ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ἡ πόλις τοῦ Βόλου κατεκλύσθη ὑπὸ τῶν φυγάδων τῆς βορείου Θεσσαλίας. Πεζῇ ἢ σιδηροδρομικῶς οἱ πάντες κατέφθανον ἐκεῖ ἵνα σωθῶσι. Καὶ ἐν ᾧ εἰς τὸν λιμένα ἓν μόνον πλοῖον ὑπῆρχεν, ἡ «Θεσσαλία», ἥτις ἐχρησίμευεν ὡς πλωτὸν νοσοκομεῖον, τὰ δὲ καταστήματα καὶ αἱ οἰκίαι ἦσαν κατάκλειστοι ἐκ τοῦ φόβου, χιλιάδες προσφύγων ἔμενον ἀποτεθαρρυμένοι ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ ταῖς πλατείαις, πεινῶσαι δὲ καὶ διψῶσαι οἰκογένειαι κατέκειντο ἐξηπλωμέναι ἐπὶ τῶν πεζοδρομίων μετὰ τῆς ἐλπίδος ὅτι τὴν ἐπαύριον θὰ εὕρισκον τὴν εὐκαιρίαν νὰ φύγωσιν εἰς τὴν Εὔβοιαν, τὰς νήσους καὶ τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα. Καὶ αἱ μὲν ἐλπίδες αὗται δὲν ἐπραγματοποιήθησαν μεθ' ὅλα τὰ ἱκετήρια τηλεγραφήματα τῶν ἐκ Βόλου βουλευτῶν, ἡ δὲ πόλις παρέμενεν ἀφύλακτος πρὸς βορρᾶν ἐπὶ δύο ἡμέρας, μέχρις οὗ ἀπεστάλη ὁ Σμολένσκης εἰς Βελεστῖνον. Τὴν ἑσπέραν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου τὸ πλῆθος πεφοβισμένον καὶ ἔξαλλον ἀπεπειράθη νὰ καταλάβῃ ἐξ ἐφόδου τὸ ἀτμόπλοιον «Θεσσαλία», τὸ ὁποῖον συνεπείᾳ τούτου ἠναγκάσθη ν' ἀπάρῃ τοῦ λιμένος περὶ τὴν 9ην ὥραν, ἀφῆσαν εἰς τὴν ἀποβάθραν 6 τραυματίας καὶ 2 ἀγγλίδας νοσοκόμους, οὓς πάντας παρέλαβεν εἰς τὸ ἀγγλικὸν προξενεῖον ἡ σύζυγος τοῦ Ἄγγλου προξένου Μέρλιν. Καθ' ὅλην δὲ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα σύμπαν τὸ πλῆθος τῶν ἐν Βόλῳ φυγάδων διετέλει ἐν ἀλλο-

φροσύνη καὶ ὑπέφερεν ἐκ πείνης, διότι οἱ κάτοικοι, οἱ ὁποῖοι εἶχον κατάκλειστα τὰ καταστήματά των, φοβούμενοι τὴν ἀναρχίαν, μόλις τὴν ἑσπέραν τοῦ Πάσχα ἤνοιξαν αὐτά, ὅπως προμηθευθῶσι τροφὰς οἱ πεινῶντες. Τὴν δ' ἐπιοῦσαν δευτέραν περὶ τὴν μεσημβρίαν πολλοὶ εὗρον τέλος ἄσυλον εἰς τὰ ἐκ Πειραιῶς σταλέντα ἀτμόπλοια πρὸς μεταφορὰν καὶ διάσωσιν τοῦ ἐν Βόλῳ ὑπάρχοντος εἰς μεγάλας ποσότητας ὑλικοῦ πολέμου.

Ἐν ᾧ δὲ τοιαῦται ἀπερίγραπτοι σκηναὶ διεδραματίζοντο ἐκεῖθεν τῶν Φαρσάλων, τὴν νύκτα τῆς φυγῆς τοῦ στρατεύματος τῶν Ἑλλήνων αἱ προφυλακαὶ τῆς τουρκικῆς παρατάξεως, ἐκ τῆς πρώτης, δευτέρας, τρίτης καὶ ἕκτης μεραρχίας, προὐχώρησαν ἐν σχήματι ἡμικυκλίου πρὸς τὴν διεύθυνσιν Λαρίσσης ἐπ' ὀλίγον καὶ χωρὶς ν' απομακρυνθῶσι τῶν κυρίων αὐτῶν θέσεων. Τὴν πρωΐαν δὲ τοῦ Σαββάτου (12 Ἀπριλίου) τὸ ἱππικὸν προὐχώρησε μετὰ μεγάλης προσοχῆς πρὸς τὸν Τύρναβον, ὃν εὗρεν ἐντελῶς κενὸν καὶ συνεπῶς κατέλαβεν αὐτὸν διὰ τεσσάρων ἰλῶν. Παραυτὰ κατῆλθεν εἰς τὴν ἁλωθεῖσαν πόλιν ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς, ὅστις, περιελθὼν τὰς ἐρήμους αὐτῆς ὁδούς, διέταξε νὰ καταυλισθῇ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ σώματος τοῦ ἱππικοῦ ἔξωθεν τῆς πόλεως καὶ διηυθύνθη εἰς Λυγαριάν, ἔνθα εἶχε καταβιβασθῇ ἐξ Ἐλασσῶνος τὸ τηλεγραφικὸν σύρμα. Δι' αὐτοῦ δ' ἔσπευσε ν' ἀποστείλῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ περὶ τῆς καταλήψεως τοῦ Τυρνάβου τηλεγράφημα ἔχον ὡς ἑξῆς :

«Θείᾳ συνάρσει ἡ μεραρχία Νεσὰτ πασσᾶ ἰσχυρῶς πιέσασα τὸν ἐχθρόν, ὅστις εἶχεν ἤδη ἀπολέσει τὸ ἠθικόν του, ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ ὑποχωρήσῃ μετὰ μικρὰν ἀντίστασιν ἐπὶ τοῦ ὑψώματος Λοσφάκι. Βλέπων δὲ ἀναπεταννυμένην τὴν ὀθωμανικὴν σημαίαν ἐπὶ τοῦ λόφου τούτου, οὐδ' ἐν Τυρνάβῳ ἠδυνήθη νὰ μείνῃ. Μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἔφυγε πρὸς τὸ Τσαΐ-χισάρ, ἕτερον δὲ πρὸς τὴν Λάρισσαν. Τὴν 5 ὥραν τουρκιστὶ ἡ μεραρχία Νεσὰτ πασσᾶ προήλαυνε πρὸς τὰ πρόσω, ἡ δὲ μεραρχία Χαμδῆ πασσᾶ καὶ τὸ ἱππικὸν τῆς δεξιᾶς πτέρυγος εἰσήλαυνον ἄνευ ἀντιστάσεως εἰς Τύρναβον. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ εἶχον μείνει μόνον ὀλίγοι γέροντες. Πᾶσαι αἱ οἰκίαι καὶ τὰ καταστήματα εὑρέθησαν ἀνέπαφα μετὰ τῶν ἐπίπλων καὶ τῶν ἐμπορευμάτων αὐτῶν. Ἐκ τούτου δύναταί τις νὰ εἰκάσῃ ὅτι οἱ κάτοικοι καταληφθέντες ὑπὸ πανικοῦ εἶχον φύγει ἐσπευσμένως. Ἐκτὸς τῶν οἰκιακῶν σκευῶν καὶ τῶν ἐμπορευμάτων, πολλὰ τηλεβόλα καὶ πυροβόλα

καὶ μεγάλη ποσότης πολεμεφοδίων, ζωοτροφιῶν καὶ ἐνδυμασιῶν περιῆλθον εἰς χεῖρας τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ. Οἱ αἰχμαλωτισθέντες Ἕλληνες ὁδηγοῦνται κατὰ ὁμίλους εἰς Ἐλασσῶνα. Τὸ ἱππικὸν προήλασεν ἀφικόμενον εἰς τὰ πέριξ τῆς Λαρίσσης. Πρὸς περιφρούρησιν τοῦ Τυρνάβου ἀπὸ πάσης ζημίας ζώνη στρατιωτικὴ ἐτέθη περὶ τὴν πόλιν καὶ ἐντὸς αὐτῆς περιφέρονται περίπολοι ἱππικοῦ».

Περὶ τὴν ἑσπέραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας ὁ γερμανὸς ἀντιστράτηγος Γρούμκοβ πασσᾶς ἀπέστειλε ἴλην ἱππικοῦ, ἵν' ἀναγνωρίσῃ τὰ πέριξ τῆς Λαρίσσης, ἧς ἠγνόουν ἔτι οἱ Τοῦρκοι τὴν ἐγκατάλειψιν. Ἡ ἴλη διοικουμένη παρὰ τοῦ Ζαφφὲρ βέη προὐχώρησε πρὸς τὰ πέριξ τῆς Λαρίσσης καὶ συνέλαβε τέσσαρας αἰχμαλώτους στρατιώτας Ἕλληνας παραπλανηθέντας καὶ ἐπιβραδύναντας, οἵτινες ὁδηγηθέντες ἐνώπιον τοῦ Γρούμκοβ πασσᾶ ἐγνώρισαν αὐτῷ τὴν ἐπελθοῦσαν ἄτακτον ὑποχώρησιν καὶ ἐγκατάλειψιν τῆς πόλεως. Ὁ Γρούμκοβ πασσᾶς, χωρὶς ν' ἀναμείνῃ διαταγὰς ἐκ μέρους τοῦ Τούρκου ἀρχιστρατήγου, ἐζήτησεν 6 ἴλας ἱππικοῦ καὶ μίαν πυροβολαρχίαν ἀπὸ τὸν στρατηγὸν τοῦ ἱππικοῦ καὶ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν προὐχώρησε τὴν ἐπιοῦσαν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα ἅμα τῇ ἀνατολῇ τοῦ ἡλίου πρὸς τὴν Λάρισσαν. Ἐν ᾧ ἔβαινε τὸ ἐχθρικὸν τοῦτο σῶμα πλησίον τῶν ὄχθῶν τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ, δι' οὗ ἐλάχιστον ἔρρεεν ὕδωρ, ἠκούσθησαν ἀπὸ τῆς πόλεως ἀραιοί τινες πυροβολισμοί, προερχόμενοι ἀπὸ τοὺς ἐν αὐτῇ περιφερομένους ἀποφοίτους τῶν φυλακῶν. Οἱ Τοῦρκοι ἔρριψαν τότε πρὸς τὸ μέρος τῆς πόλεως τρεῖς ἀσφαίρους βολὰς καὶ πάραυτα οἱ πυροβολισμοὶ ἐκεῖνοι ἔπαυσαν, νεκρικὴ δὲ σιγὴ διεδέχθη αὐτούς. Ὁ Γρούμκοβ καὶ ὁ μετ' αὐτοῦ συνεκστρατεύων Σεϊφουλάχ, προὐχώρησαν τότε πρὸς τὴν πόλιν, ἔνθα ἐγένοντο δεκτοὶ ἐν ἀγαλλιάσει παρὰ τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν Ἰουδαίων, ἐχόντων ἐπὶ κεφαλῆς τὸν θρησκευτικόν των ἀρχηγόν. Οὕτω μετὰ πάροδον 16 ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἐκ τῆς Θεσσαλίας ἐκδιώξεώς των, δυνάμει τῆς ἀποφάσεως τοῦ ἐν Βερολίνῳ συνεδρίου, οἱ Τοῦρκοι ἐγένοντο καὶ αὖθις κύριοι τῆς Λαρίσσης, ἔνθα ἄλλοτε εἶχον στήσει τὴν ἕδραν αὐτῶν, πλουτίζοντες καὶ παχυνόμενοι εἰς βάρος τοῦ δουλεύοντος, δίκην εἵλωτος, χριστιανισμοῦ πληθυσμοῦ τῆς εὐφόρου θεσσαλικῆς γῆς.

Μετ' ὀλίγον κατῆλθεν εἰδοποιηθεὶς καὶ ὁ τοῦρκος ἀρχιστράτηγος Ἐτὲμ πασσᾶς, ὅστις διώρισε τὸν Μουσταφᾶ Νατὶκ βέην, ὑπασπιστὴν τοῦ Σουλτάνου, στρατιωτικὸν διοικητὴν τῆς πόλεως. Ἔσπευσε δὲ

πρὶν ἢ ἀναχωρήσῃ ἐκ Λυγαριᾶς ν' ἀποστείλῃ τῇ Πύλῃ τὴν ἑξῆς περὶ τῆς καταλήψεως τηλεγραφικὴν ἔκθεσιν.

«Ταύτην τὴν στιγμὴν ἀφίκετο ἐπανακάμψας ὁ Σεϊφουλὰχ βέης, ὅστις ἦτο παρὼν κατὰ τὴν κατοχὴν τῆς Λαρίσσης. Σᾶς διαβιβάζομεν δὲ τὰς ἑπομένας σχετικὰς πληροφορίας.

«Σήμερον περὶ ὄρθρον βαθὺν δύο πυροβολαρχίαι τοῦ ἱππικοῦ, ἀναχωρήσασαι ἐκ Τυρνάβου, εἰσῆλθον εἰς Λάρισσαν, χωρὶς νὰ δώσωσι μηδεμίαν προσοχὴν καὶ σπουδαιότητα εἰς τοὺς πυροβολισμοὺς τῶν ἐκ τῶν φυλακῶν ἀποδράντων ληστῶν, οἵτινες, πυροβολοῦντες ἀπὸ 3)4 τῆς ὥρας ἀποστάσεως, κατεπτόησαν τοὺς κατοίκους καὶ κατέστρεψαν πολλὰ καταστήματα, ἀφοῦ ἐλαφυραγώγησαν αὐτά.

«Οἱ ἐνυπάρχοντες κάτοικοι, Μωαμεθανοὶ καὶ Ἰουδαῖοι, ἐξῆλθον εἰς προϋπάντησιν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ μετὰ δακρύων χαρᾶς καὶ εὐγνωμοσύνης. Συνελθόντες δ' ἀκολούθως εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ διοικητηρίου οἵ τε ρηθέντες κάτοικοι, ὁ στρατός, ὁ μητροπολίτης καὶ ὁ χριστιανικὸς λαὸς ἀνέπεμψαν εὐχὰς ὑπὲρ τῆς Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου, τρὶς ἀναφωνήσαντες τό· Πατισαχὴμ τσὸκ γιασᾶ. Ὁ ἐχθρὸς ὠπισθοχώρησε κατὰ τρόπον ὅλως ἄτακτον καὶ ἑπομένως ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐγκατελείφθησαν πολλὰ πολεμεφόδια, σκηναὶ καὶ ἄλλα, μετὰ 6 φρουριακῶν τηλεβόλων τῶν 12 ἑκατοστομέτρων καὶ 4 ὀρεινῶν, μετὰ πολλῶν διπύρων, κριθῆς καὶ ἀλεύρων. Περὶ τὴν 8ην ὥραν ἀφίκετο καὶ ἡ μεραρχία τοῦ Χακκῆ πασσᾶ, προστεθεῖσα εἰς τὴν ἐμπροσθοφυλακήν, ἡ δὲ μεραρχία τοῦ Νεσὰτ πασσᾶ ἐγκατεστάθη εἰς τὸν Τύρναβον καὶ εἰς τὰ πέριξ». .

Τοῦ Σεϊφουλὰχ δὲ βέη προβιβασθέντος τηλεγραφικῶς παρὰ τοῦ Σουλτάνου εἰς πασσᾶν, ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς ἀντεκατέστησε δι' αὐτοῦ τὸν Νατὶκ βέην εἰς τὴν θέσιν τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως, μετέφερε δὲ ἐν Λαρίσσῃ τὸ ἐν Ἐλασσῶνι στρατηγεῖόν του. Ἅμα δὲ τῇ εἰσόδῳ του εἰς Λάρισσαν τὴν ἡμέραν τῆς 13 Ἀπριλίου διέταξεν : ἡ πρώτη μεραρχία τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ νὰ βαδίσῃ πρὸς τὸν Ζάρκον· ἡ δευτέρα νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὴν πρὸς τ' ἀριστερά· ἡ τρίτη νὰ στρατοπεδεύσῃ εἰς Λάρισσαν· ἡ τετάρτη νὰ σταματήσῃ εἰς τὴν δίοδον τῆς Μελούνας· ἡ πέμπτη δὲ καὶ ἡ ἕκτη νὰ παρακάμψωσι τὴν Λάρισσαν καὶ νὰ καταυλισθῶσι πέντε μίλλια πέραν αὐτῆς πρὸς μεσημβρίαν καὶ ἀνατολάς. Ἡ μεραρχία τέλος τοῦ ἱππικοῦ νὰ προχωρήσῃ ἓν μίλλιον πέραν αὐτῶν. Αἱ κινήσεις αὗται ἐξετε-

λέσθησαν μέχρι τῆς νυκτὸς τῆς 14 Ἀπριλίου. Οἱ Τοῦρκοι καταλαβόντες τὴν Λάρισσαν ἀνεπέτασαν τὴν ἐρυθρᾶν αὐτῶν σημαίαν ἐπὶ τῶν ἀνακτόρων τοῦ Διαδόχου, τοῦ φρουρίου καὶ τῶν στρατώνων καὶ ἀφ' οὗ ἐδόξασαν τὸν Ἀλλάχ, ὅτι ἠξίωσεν αὐτοὺς νὰ πατήσωσι τὸ ἔδαφος τῶν ἀπίστων, ἐπεδόθησαν εἰς χοροὺς καὶ διασκεδάσεις. Εἰς χεῖρας αὐτῶν περιῆλθον, ἐγκαταλειφθέντα ἕνεκεν τῆς ἀτάκτου φυγῆς 20 ἑκατομμύρια φυσίγγια, 10,000 βολαὶ πυροβολικοῦ, 350,000 ὀκάδες διπυρίτου, 10 χιλιάδες ξίφη καὶ ὅπλα, 6 μεγάλα τοπομαχικὰ πυροβόλα τῶν 12 ἑκατοστομέτρων, ὧν εἶχον ἀφαιρεθῆ τὰ κλεῖστρα, ὅπως κατασταθῶσιν ἄχρηστα, καὶ 4 ὀρεινά, μεγάλαι ποσότητες κριθῆς καὶ ἀλεύρων, σκηναί, ἀποθῆκαι ὁλόκληροι ἱματισμοῦ καὶ ἄλλα εἴδη ἀνυπολογίστου ἀξίας. Καὶ ἐν ἀρχῇ μὲν διετηρήθη σχετική τις τάξις εἰς τὴν ἁλωθεῖσαν πόλιν. Βραδύτερον ὅμως οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται καὶ πρὸ πάντων οἱ παρακολουθοῦντες αὐτοὺς ἄτακτοι ἐπεδόθησαν εἰς παντὸς εἴδους λεηλασίας, αἱ ὡραιότεραι καὶ πλουσιότεραι οἰκίαι διηρπάγησαν, οἱ ναοὶ ἐσυλήθησαν, καὶ ἡ καταστροφὴ συνεπληρώθη διὰ τῆς πυρπολήσεως ὁλοκλήρου τμήματος τῆς πόλεως μετὰ τοῦ ὡραιοτέρου ναοῦ αὐτῆς. Οἱ δραπέται τῶν φυλακῶν διήρπασαν μόνον ἀμέσως μετὰ τὴν φυγὴν τὰ καταστήματα, καὶ ἐκ τούτων πάλιν ἔλαβον ὅ,τι ἠδύναντο νὰ συναποφέρωσι προχείρως. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἀπέστειλαν ὁλόκληρα φορτία παντὸς εἴδους πραγμάτων εἰς Ἐλασσῶνα, 400 δὲ ἡμίονοι προωρίσθησαν, ὅπως ἐκτελῶσι τὸ μεταξὺ Λαρίσσης καὶ Ἐλασσῶνος ἐπίπονον ταξείδιον, χάριν τῆς καλῆς ταύτης ὑπηρεσίας.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Χαϊρῆ πασσᾶς, προχωρήσας μετὰ τῆς μεραρχίας του εἰς Ζάρκον, εὗρεν αὐτὸν ἔρημον κατοίκων, τὴν δὲ δεκάτην ὀγδόην τοῦ μηνὸς κατελάμβανε διὰ τμήματος τοῦ στρατοῦ του τὰ Τρίκκαλα καὶ ἐξέδιδε προκήρυξιν πρὸς τοὺς κατοίκους, παρέχων ὑπούλως αὐτοῖς ὑποσχέσεις περὶ ἀσφαλείας ζωῆς, περιουσίας καὶ τιμῆς. Πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ Χαϊρῆ ἀπεστάλη μετ' ὀλίγον εἰς Τρίκκαλα καὶ ἡ ταξιαρχία τῆς Δσεκάτης, ὁ Νεσὰτ καὶ ὁ Μεμδοὺχ πασσᾶς προὐχώρησαν πρὸς τὸ μέρος τῶν Φαρσάλων, ὁ δὲ Χακκῆ καὶ ὁ Σουλεϋμὰν πασσᾶς, ὅστις μεγαλαυχῶν ἔλεγεν ὅτι «θὰ σαρώσῃ τὸν τόπον διὰ τοῦ ἱππικοῦ του», μετέβησαν εἰς Γκερλὶ, 6 μίλλια πρὸς βορρᾶν τοῦ Βελεστίνου.

Οὕτω ἔληγεν ἡ πρώτη περίοδος τοῦ κατὰ τὴν Θεσσαλίαν πολέμου, ἐν ᾧ πρὸς τὸ ἀντίθετον ἄκρον τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου κατὰ τὰ

ἠπειρωτικὰ σύνορα ἐσαβανοῦντο ταὐτοχρόνως τόσαι ἐλπίδες καὶ ἐνεταφιάζοντο ἐθνικὰ ὄνειρα διὰ τῆς αὐτῆς ἀσκόπου ἐνεργείας, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ τύχη ἐμειδία εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὅπλα.

Ὁ πόλεμος ἐν Ἠπείρῳ διεξήγετο ὑπὸ εὐνοϊκοτέρας διὰ τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν συνθήκας. Ἡ δύναμις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἀνήρχετο, ὡς ἀλλαχοῦ ἐσημειώθη, εἰς 30,000 ἄνδρας καὶ 40 περίπου πυροβόλα, ὑπὸ τὸν Ἀχμὲτ Χιφζῆ πασσᾶν, ὡς ἀρχηγὸν καὶ τοὺς Ὀσμὰν πασσᾶν καὶ Μουσταφᾶ πασσᾶν ὡς μεράρχους. Ἡ δύναμις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ δὲν ὑπερέβαινε τὰς 21,300 περίπου ἄνδρας. Ἀλλ' ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς καθίστατο ἰσόπαλος πρὸς τὸν τουρκικὸν λαμβανομένων ὑπ' ὄψει τῶν προστιθεμένων εἰς αὐτὸν πεντακισχιλίων ἀνταρτῶν, καὶ τοῦ φιλίου ἐδάφους, εἰς ὃ ἐπρόκειτο νὰ ἀγωνισθῇ, καὶ τοῦ μεγάλου ἐρείσματος τοῦ ἐκτος καὶ ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ στόλου, οὗ παντελῶς ἐστεροῦντο οἱ Τοῦρκοι, καὶ ὅστις ἐδέσποζεν ὅλων τῶν παραλίων καὶ τῆς Πρεβέζης. Τοῦτο ἔχοντες ὑπ' ὄψει οἱ Τοῦρκοι καὶ τὰ Ἰωάννινα κέντρον τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτῶν, εἰργάσθησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ καταστήσωσιν ἀπροσπέλαστον τὴν χώραν αὐτῶν ἀπὸ τοῦ Ἀράχθου διὰ σειρᾶς ὀχυρωμάτων καὶ χαρακωμάτων, ἅτινα ἐπλούτισαν διὰ ἰσχυροῦ πυροβολικοῦ. Τοῦτ' αὐτὸ δ' ἔπραξαν καὶ κατὰ τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον. Τὰ κυριώτερα δὲ τῶν ὀχυρωμάτων τούτων ἦσαν τὰ τοῦ Ἰμαρέτ,(*) λόφου κειμένου καταντικρὺ τῆς πόλεως Ἄρτης, καὶ τοῦ Μαρατοβονίου ὕψους ἴσου πρὸς τὸ τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος Ἄρτης. Κάτωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ Μαρατοβουνίου, ἔνθα ὑπῆρχεν ἰσχυρὰ περιβολή, ἱδρύθησαν δύο ἕτερα πυροβολεῖα μετὰ 6 πεδινῶν πυροβόλων, βαλλόντων ἀπὸ λέκτρου. Ἕτερα πυροβολεῖα ὑπῆρχον ἀριστερόθεν πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς Γρεμενίτσης, ἥτις ἦν κατὰ τὰ $^2/_3$ ἐλαιόφυτος, καὶ τὴν λοφοσειρὰν τῆς Βλαχέρνας, ἔνθα ὑπῆρχον ὡσαύτως δύο ἕτερα τουρκικὰ πυροβολεῖα. Πάντα ταῦτα συνωδεύοντο δι' ὀρυγμάτων, χαρακωμάτων καὶ περιβολῶν, τὰ ὁποῖα καθίστων αὐτὰ ἐν τῷ συνόλῳ των φρούρια ἰσχυρότατα.

(*) Τὸ ὄνομα Ἰμαρὲτ ἐδόθη εἰς τὸν λόφον ἐκ τοῦ ἀγαθοεργοῦ καταστήματος, τὸ ὁποῖον ἵδρυσεν ἐπ' αὐτοῦ ὁ Φαΐτ-πασσᾶς πρῶτος εἰσελθὼν ὡς κατακτητὴς εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἄρτης καὶ εἶτα Δερβίσης γενόμενος, διότι καὶ τοῦτο σημαίνει ἡ λέξις τουρκιστί, ἀγαθοεργεῖον.

Ἡ ἑλληνικὴ ἄμυνα ἐπαρουσίαζεν ἓν μειονέκτημα. Βάσις τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτῆς ἦν ἡ Ἄρτα, ἥτις δὲν ἔκειτο πλέον ὡς ἡ Λάρισσα ἐγγὺς τῆς μεθορίου γραμμῆς, ἀλλ' ἐπ' αὐτῆς ταύτης τῆς γραμμῆς, χάρις εἰς τὴν κακὴν χάραξιν τῶν συνόρων ὑπὸ τῆς Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς, ἥτις ἀφῆκεν οὕτω πόλιν ὁλόκληρον ἀπροστάτευτον καὶ ὑπὸ τὰ τηλεβόλα τοῦ ἐχθροῦ. Κεῖται δὲ ἡ Ἄρτα εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ Ἀράχθου σχηματιζόμενον κοῖλον αὐτοῦ, κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν ἄκραν τοῦ ὁποίου ἐγείρεται τὸ φρούριον τῆς πόλεως, οἰκοδομηθὲν παρὰ τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ τοῦ Β'. Πρὸς δυσμὰς αὐτῆς ἐκτείνονται ἐπὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ οἱ ὡραῖοι κῆποι τῶν Ἀρτινῶν, ἀφ' ὧν χωρίζεται διὰ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου, καὶ πρὸς μεσημβρίαν καὶ ἀνατολὰς ὁρίζεται ὑπὸ βραχώδους βουνοῦ καὶ ἀδένδρου, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου, ἀνεγερθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων, κεῖται ὀχυρὸς καὶ ἀμυντικὸς στρατών, ἔχων σχῆμα τετράγωνον, ἐξωτερικῆς πλευρᾶς μήκους 41 μ. 90 καὶ πάχους 1 μ. 05, καὶ τετραγώνους πύργους, ὑψουμένους ἐσωτερικῶς εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ περιβόλου τοῦ τοίχου. Ἀπὸ τῶν πύργων τούτων φαίνεται κάτωθεν ἁπλούμενος λεῖος ὡς λίμνη ὁλόκληρος ὁ Ἀμβρακικὸς κόλπος. ἡ Βόνιτσα, ἡ πεδιάς, αἱ μοναὶ Φανερωμένης, Βλαχερνῶν καὶ Θεοτοκιοῦ, κειμένης ἀνατολικῶς ἐπὶ τῶν ὑπωρειῶν γηλόφου, Πύργου καλουμένου, τὸ ἱστορικὸν χωρίον Πέτα καὶ τὰ ὄρη Τσουμέρκων καὶ Ξηροβοῦνι. Ὁδὸς δὲ κεντρικὴ διασχίζουσα τὴν πόλιν καὶ διερχομένη διὰ μέσου κήπων θαλερῶν, οἱ ὁποῖοι πλαισιοῦσιν αὐτὴν διὰ καλαμώνων, πορτοκαλεῶν καὶ λεμονεῶν, φέρει μετὰ τέταρτον ὥρας εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἀράχθου λιθίνην γέφυραν τῆς Ἄρτης, γνωστὴν ἐκ τοῦ περιφήμου δημοτικοῦ ᾄσματος, ἐφ' ἧς κεῖται ὁ ὀγδοηκοστὸς ἑλληνικὸς σταθμός, καὶ ἥτις ἑνώνει καὶ χωρίζει τὰς δύο ἐπικρατείας.

Τὸ ἑλληνικὸν ἐπιτελεῖον, ἔχον ὑπ' ὄψει τὴν ἐκκένωσιν τῆς πόλεως ἐν περιπτώσει ῥήξεως, εἰργάσθη ἀπὸ πολλοῦ διὰ τῆς ἐπισκευῆς τῶν παλαιῶν πυροβολείων καὶ τῆς ἀνεγέρσεως νέων νὰ ἐξουδετερώσῃ τὰς ὀχυρώσεις τῶν Τούρκων. Πρὸς τοῦτο διετέθησαν ἓξ πυροβολεῖα ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος, τοῦ ὑπερκειμένου τῆς πόλεως καὶ τῆς γεφύρας. Ἐκ τούτων τὸ πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ λόφου ἦν ὡπλισμένον διὰ δύο πεδινῶν τῶν 8 καὶ 7 καὶ ἔβαλλε κατὰ τοῦ τουρκικοῦ σταθμοῦ γεφύρας καὶ τῆς ἐλαιοφύτου πεδιάδος. Πεντακόσια μέτρα βορειότερον καὶ ἐπὶ χαμηλοτέρου ἐδάφους ἦν τὸ

δεύτερον πυροβολεῖον τὸ λεγόμενον τοῦ «Μαγειριοῦ», διότι ἐκεῖ ἦν τὸν ὡς μαγειρεῖον χρησιμεῦον παράπηγμα τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος. Εἶχε δὲ καὶ τὸ πυροβολεῖον τοῦτο δύο πυροβόλα τῶν 8, 7 ἐστραμμένα κατὰ τοῦ Ἰμαρὲτ καὶ Μαρατοβουνίου. Τὸ τρίτον πυροβολεῖον ἔκειτο εἰς ἀπόστασιν εἴκοσι μέτρων ἀπὸ τῆς πρὸς βορρᾶν βλεπούσης προσόψεως τοῦ κτιρίου τοῦ Στρατῶνος καὶ ἦν ὡπλισμένον διὰ δύο μεγάλων τοπομαχικῶν πυροβόλων τῶν 10,5, τὰ ὁποῖα ἔβαλλον ἀπὸ λέκτρου, τουτέστιν εἶχον τὴν ὑπεροχὴν νὰ βάλλωσι κατὰ πάσης διευθύνσεως, ἐν ᾧ τὰ λοιπὰ ἔβαλλον ἀπὸ φατνώματος, τουτέστιν ἐκ ζώνης ὡρισμένης διαμέτρου. Τὰ δύο ἕτερα πυροβολεῖα ἔκειντο χαμηλότερον ἐπὶ τοῦ λόφου, ἔχοντα διεύθυνσιν βορειοανατολικὴν εἰς ἑκατὸν μέτρων ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων, ἐν ᾧ ἑκάτερον ἀπεῖχε τοῦ ἰσχυροῦ πυροβολείου τῶν τοπομαχικῶν πυροβόλων διακόσια μέτρα. Τὸ τελευταῖον καὶ χαμηλότερον πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Φανερωμένης ἦν ἐστραμμένον ἀπειλητικῶς πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς Γρεμενίτσης. Τῶν πυροβολείων τούτων τὴν γενικὴν διεύθυνσιν εἶχεν ὁ ταγματάρχης τοῦ πυροβολικοῦ Κ. Δαμιανός. Εἰδικότερον δὲ τὸ πρῶτον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ πυροβολεῖον διηυθύνετο ὑπὸ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Διγενῆ, τὸ δεύτερον ὑπὸ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Ἀμβράσογλου, τὸ τρίτον ὑπὸ τοῦ ἐφέδρου ἀνθυπολοχαγοῦ Κομμάτου, τὸ τέταρτον ὑπὸ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Γαλανοπούλου, τὸ πέμπτον ὑπὸ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Ζήκου καὶ τὸ μέγα πυροβολεῖον τῶν τοπομαχικῶν τηλεβόλων, ὅπερ ἐκαλεῖτο παρὰ τῶν στρατιωτῶν «Καμήλα» ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ Γουλιμῆ. Πλὴν τῶν πυροβολείων τούτων ὑπῆρχον εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου Κοροδήμου τὰ ταχύσκαπτα πυροβολεῖα τοῦ λοχαγοῦ Τυπάλδου, διαθέτοντα 6 λυόμενα πυροβόλα τῶν 8,7 ὑπὸ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Δημήτριον Κανέλλην καὶ Νέστον. Ἐπὶ τῆς θέσεως Κεραμαριὸ δεξιόθεν, μεταξὺ Θεοτοκιοῦ, κειμένου ἀντικρὺ τῆς πρὸς ἀνατολὰς τουρκικῆς Βλαχέρνας καὶ τοῦ λόφου Κοροδήμου, δύο ἕτερα πυροβόλα τῆς ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ἀθ. Βότσαρην πρώτης πεδινῆς πυροβολαρχίας ὡς πυροβόλα θέσεως ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Ἀγγελόπουλον. Τέλος ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τοῦ Θεοτοκιοῦ 4 ἀκόμη πυροβόλα τῆς αὐτῆς πυροβολαρχίας Βότσαρη, ὡς πυροβόλα θέσεως ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Ράλλην καὶ ἀνθυπολοχαγὸν Σκαλτσογιάννην. Μέσῳ δὲ τῶν δύο τελευταίων ὑπῆρχεν ἀκόμη ἕτερον πυροβολεῖον, φέρον μέγα τοπομαχικὸν πυροβόλον τῶν 10,5 ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Βερέτταν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο

ἔβαλεν ὄχι μόνον κατὰ τῆς Βλαχέρνας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ ὑψηλοῦ Μαρκτοβουνίου, τὸ ὁποῖον οὕτω εὑρίσκεται μέσῳ δύο πυρῶν, τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος, βάλλοντος ἐκ τῶν ἔμπροσθεν, καὶ τοῦ τοπομαχικοῦ τοῦ Θεοτοκιοῦ, βάλλοντος ἐξ ἀνατολῶν κατὰ πλευρὰν ἢ κατὰ πλάτος τὰ τουρκικὰ πυροβολεῖα τοῦ Μαρατοβουνίου. Πρὸς δὲ διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως διετίθετο καὶ ἡ ὀρειβατικὴ πυροβολαρχία Μήτσου κεκαλυμμένη καὶ σχεδὸν ἐπὶ τῆς γραμμῆς.

Τοιούτων ὑπαρχόντων ὀχυρωμάτων καὶ πυροβολείων ἑκατέρωθεν ἐξ ἀρχῆς ἀνεμένετο περὶ τὴν πόλιν τῆς Ἄρτης ἀγὼν πυροβολικοῦ γιγαντιαῖος πρὸς ἐπικράτησιν. Οἱ Τοῦρκοι, ὡς ἐλέχθη, διέθετον δύο μεραρχίας, τουτέστι 4 ταξιαρχίας. Τῆς πρώτης ἐξ αὐτῶν συγκειμένης ἐξ 6 ταγμάτων ῥεδίφηδων καὶ 2 τῆς γραμμῆς, ὧν 3 ἧδρευον εἰς Ἰωάννινα, 3 εἰς Κοντοβράκη καὶ 2 εἰς Συρράκον, διοικητὴς ἦν ὁ Χαχὴρ πασσᾶς. Τῆς δευτέρας συγκειμένης ἐξ 7 ταγμάτων ῥεδίφηδων καὶ ἑνὸς τῆς γραμμῆς, ὧν 5 ἔμενον εἰς Ἰωάννινα καὶ 3 εἰς Μέτσοβον, διοικητὴς ἦν ὁ Σουλεϊμὰν Σερρὶ πασσᾶς. Τῆς τρίτης συγκειμένης ἐκ 5 ταγμάτων τῆς γραμμῆς καὶ 3 ῥεδίφηδων, ὧν 6 ἧδρευον εἰς Λοῦρον καὶ 2 εἰς Πρέβεζαν, διοικητὴς ἦν ὁ Ναζὴφ πασσᾶς. Καὶ τῆς τετάρτης τέλος, συγκειμένης ἐξ 7 ταγμάτων ῥεδίφηδων καὶ ἑνὸς τῆς γραμμῆς, ἐξ ὧν 7 ἧδρευον εἰς Λοῦρον καὶ ἓν εἰς Πέντε-Πηγάδια, διοικητὴς ἦν ὁ Μουσταφᾶ πασσᾶς, συνώνυμος τοῦ διοικητοῦ τῆς δευτέρας μεραρχίας, εἰς ἣν ἀνῆκεν ἡ ταξιαρχία, Μουσταφᾶ Χελμῆ πασσᾶ. Ἀρχηγὸς τοῦ τουρκικοῦ ἐπιτελείου ἐν Ἠπείρῳ ἦν ὁ Ἀχμὲτ Λοφτοῦ βέης, διοικητὴς δὲ τοῦ πυροβολικοῦ ὁ στρατηγὸς Σουκρῆ πασσᾶς. Πλὴν τούτου εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἀρχηγείου ἦν καὶ ὁ στρατηγὸς Χασσὰν πασσᾶς. Τὸ πλεῖστον ὅθεν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ἀπετελεῖτο οὐχὶ ἐκ τακτικοῦ στρατοῦ, νιζάμ, ἀλλ' ἐκ ῥεδίφηδων, τῶν πλεῖστων ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κακῶς διοικουμένων καὶ ἐλλιπῶν κατά τε τὴν ἄσκησιν, τὴν πειθαρχίαν καὶ τὴν σκευήν, τῆς Πύλης συγκεντρωσάσης τὸ ἄριστον μέρος τῶν στρατευμάτων αὐτῆς παρὰ τὰ Θεσσαλικὰ σύνορα. Μὴ ὑπαρχουσῶν δὲ συγκοινωνιῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἠπείρου, τὰ τρόφιμα, ἐφόδια καὶ τὰς ἐπικουρίας αὐτοῦ ὁ στρατὸς οὗτος ἐλάμβανεν ἐκ Βιτωλίων, δι' ὁδοῦ ὀρεινῆς καὶ στενῆς, βαινούσης εἰς μῆκος ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν μίλια.

Ἀπέναντι τῶν δύο τουρκικῶν μεραρχιῶν, ἡ Ἑλλὰς διέθετε μίαν,

ὡς ἐσημειώθη, μεραρχίαν, ἥτις εἶχε μέτωπον πλέον τῶν 20 ὡρῶν ἀπὸ Καλαρρυτῶν μέχρι Κομποτίου. Ὑπῆρχε δηλαδὴ καὶ ἐν Ἠπείρῳ τὸ κακὸν τῆς διασπορᾶς τῶν στρατευμάτων, πρὸς ἣν ἔρρεπον ἀμφότερα τὰ ἑλληνικὰ ἀρχηγεῖα. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς πρώτης ταξιαρχίας Χρῆστος (Κῖτσος) Βότσαρης, ἀφ' ὅτου ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν αὐτῆς ἐζήτησεν ἐπανειλημμένως παρὰ τοῦ ἀρχηγείου τὴν συγκέντρωσιν τῶν δυνάμεων τῆς ταξιαρχίας του, διότι ἦν τῆς γνώμης ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐν Ἠπείρῳ ἔπρεπε νὰ ἐνεργήσῃ ἐν σώματι. Ἀλλὰ τὸ ἀρχηγεῖον ῥέπον πρὸς τὸν καταμερισμὸν δὲν εἰσήκουσε τῶν προτάσεών του. Οὕτω, μέχρι τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου ἡ ἑλληνικὴ μεραρχία ἔμεινε κατατετμημένη ὡς ἑξῆς: Πρώτη ταξιαρχία. 6ον σύνταγμα ἐντὸς τῆς Ἄρτης· δέκατον σύνταγμα, ἐν τάγμα εἰς Τσιούτι, μίαν ὥραν μακρὰν τοῦ Ταξιάρχου, 1ον τάγμα ὑπὸ Κουμουνδοῦρον εἰς Πλατανόρρεμα, 2 $^1/_2$ ὥρας μακρὰν τῆς ἕδρας τῆς ταξιαρχίας, καὶ τὸ τρίτον τάγμα τοῦ αὐτοῦ συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γιοῦρον εἰς Βόνιτσαν. Δευτέρα ταξιαρχία. Τὸ ἔννατον σύνταγμα εἰς Κομπότι· τὰ δύο εὐζωνικὰ εἰς Πράμαντα καὶ Ἄγναντα, τὸ μηχανικὸν εἰς Κρυονέρι, τὸ πυροβολικὸν εἰς τὰ διάφορα πυροβολεῖα Ἄρτης, εἰς Πέτα καὶ Μενίδιον· τὸ ἱππικὸν τέλος ὄπισθεν τῆς Ἄρτης εἰς ἀπόστασιν δύο ὡρῶν. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἐπιτελείου ἐχώρει μέχρι τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ὑπ' αὐτὸ δυνάμεων εἰς λόχους, διμοιρίας καὶ ἡμιδιμοιρίας. Ἐν' ᾧ δὲ εἶχε σπουδαιότατον ἔρεισμα τὸν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ στόλον, οὐδεμία ποτὲ σοβαρὰ συνεννόησις ἐπῆλθε μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ναυτικῶν δυνάμεων περὶ πραγματικῆς συμπράξεως καὶ κοινῆς ἐνεργείας. Ταῦτα δὲ ἦσαν τὰ δύο ἀρχικὰ σφάλματα τοῦ ἀρχηγείου τῆς Ἠπείρου κατὰ τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ. Σημειωτέον ἐνταῦθα προσέτι, ὅτι κάκιστα ἐλειτούργει καὶ ὁ ἕτερος σοβαρὸς παράγων διὰ πᾶν στράτευμα, ἡ ἐπιμελητεία. «Στρατιῶται, ὑπαξιωματικοὶ καὶ ἀξιωματικοί, ὡς βεβαιοῦται ἐν ἐπισήμῳ ἐκθέσει, ἥρπαζον πρὸς ἀτομικὴν χρῆσιν τὰ προωρισμένα διὰ τὴν ἐπιμελητείαν μεταγωγικά, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ τελευταία αὕτη δὲν ἠδύνατο ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ὑποχρεώσεις της. Ἕνεκα δὲ τούτου πάμπολλα παράπονα τῶν στρατιωτῶν, παρουσιάσεις δ' ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν ἀρχηγὸν πρὸς ὑποβολὴν παραπόνων ἐλάμβανον χώραν». Τὰ τοιαῦτα αὐθαίρετα διαβήματα δὲν ἐθεωρήθησαν ὡς ἔχοντα καταστρεπτικὸν χαρακτῆρα ἐπὶ τῆς πειθαρχίας τοῦ στρατοῦ. Ἑτέρωθεν ἡ ἐπιμελητεία μὴ

ἐφωδιασμένη μὲ τὰ ἀνάλογα μεταγωγικὰ καὶ στερουμένη ὡς ἐκ τῆς ἀταξίας καὶ τῆς ἁρπαγῆς, ἐπαρουσίαζεν ὄψιν ἀπελπιστικήν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ σχέδιον τῶν κατὰ τὴν Ἤπειρον ἐπιχειρήσεων, ἐπειδὴ αὗται ἔμελλον συνῳδὰ τῷ γενικῷ σχεδίῳ νὰ εἶνε ἐπιθετικαί, ἐλήφθη ὑπ' ὄψει ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιτελείου ὡς κύριος σκοπὸς αὐτῶν ἡ κατὰ τῶν Ἰωαννίνων ἐνέργεια. Ἡ μέχρις αὐτῶν προέλασις ἠδύνατο νὰ γείνῃ διὰ δύο κοιλάδων τῆς τοῦ Ἀράχθου (Ἄρτης) καὶ τῆς τοῦ Λούρου, ἀμφοτέρων ἐχουσῶν τὰς γενέσεις των ἐκ τοῦ ὀροπεδίου Ἰωαννίνων. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρώτη παρέχει δύο ὁδούς, αἵτινες ὡς ἐκ τοῦ ἀποτόμου τῆς κοιλάδος ἐκρίθησαν ἀκατάλληλοι διὰ στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις. Ἐκ τῶν δύο τούτων ἡ ἐπὶ τοῦ τουρκικοῦ ἐδάφους βαίνουσα καὶ δεξιόθεν τοῦ Ἀράχθου κειμένη, εἶνε συντομωτέρα κατὰ 4 ὥρας καὶ καταλληλοτέρα τῆς ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ βαινούσης. Ἀμφότεραι ὅμως κρίνονται ἀκατάλληλοι δι' ἐπιχειρήσεις τακτικοῦ στρατοῦ, καθ' ὅσον, βαίνουσαι ἐπὶ κοιλάδος ἀποτόμου καὶ διακοπτομένης, εἰσὶ λίαν ἐκτεθειμέναι, καὶ καθιστῶσιν ἀμφίβολον τὸ δυνατὸν τοῦ ἐπισιτισμοῦ καὶ τῆς ἀναχορηγίας τῶν πυρομαχικῶν. Ἡ δευτέρα κοιλὰς ἡ τοῦ Λούρου παρέχει ἑτέραν ὁδόν, τὴν μόνην ἱκανὴν δι' ἐνέργειαν τακτικοῦ στρατοῦ, ἀπὸ Ἄρτης εἰς Ἰωάννινα διὰ Πέντε Πηγαδίων, καίτοι ἀρκούντως ὀρεινὴν καὶ ταύτην. Ἡ τελευταία αὕτη ὁδὸς ἐλήφθη ὑπ' ὄψει ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιτελείου ἐν περιπτώσει εἰσβολῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς Ἤπειρον, καὶ τὸ γενικὸν σχέδιον τῶν ἐπιχειρήσεων συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς. «Εἰσβολὴ ἐνεργουμένη μετὰ τῆς κυρίας δυνάμεως διὰ τῆς ἄνω κοιλάδος — διέγραφε τὸ σχέδιον τοῦτο — θέλει εὕρει ὡς πρώτην ἀντίστασιν τὸν ποταμὸν Ἄραχθον, οὗτινος ἡ διάβασις δέον νὰ γείνῃ πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς Ἄρτης (παρὰ τὸν δημοτικὸν φόρον), ἔνθα ὡς ἐκ τῆς εὐρύνσεως τοῦ ποταμοῦ καὶ ἡ ταχύτης τοῦ ῥεύματος καὶ τὸ βάθος εἶνε μικρότερον, ἐπιτρέπει δ' οὕτω διάβασιν διὰ τοῦ πόρου τούτου, κατασκευαζομένων ἐν ἀνάγκῃ σχεδιῶν διὰ τὸ πυροβολικόν. Ἑτέρα διάβασις γενήσεται διὰ τῆς λιθίνης γεφύρας τοῦ Ἀράχθου, καταλαμβανομένης αἰφνηδίως· ἐν περιπτώσει δὲ καταστροφῆς ταύτης ὑπὸ τοῦ ἀντιπάλου (ὑπονομευθέντος ἤδη τοῦ ἀκραίου βαθμοῦ) γενήσεται αὕτη διὰ μέσων τεχνητῶν, ἀπαραιτήτου οὕτω καθισταμένης τῆς προετοιμασίας τῶν μέσων τούτων διὰ ξυλείας. Καταλαμβανομένου τοῦ χωρίου Γρεμενίτσης καὶ καταρτιζομένων ἀμυντικῶς ἐν τῇ δευ-

τέρᾳ περιπτώσει τῶν παρὰ τὴν γέφυραν οἰκιῶν καὶ περιβολοτοίχων, ἀμυντικῶς θέλομεν στηρίζει τὴν περαιτέρω ἐνέργειαν. Ἡ κυρία αὕτη ἐπίθεσις δέον νὰ συνδυασθῇ μεθ' ἑτέρας πλευρικῆς κινήσεως ἐκ τοῦ σταθμοῦ Πλατανοῤῥεύματος, σκοπούσης τὴν ἐκτόπισιν τῶν ἔναντι τῆς ἡμετέρας θέσεως Θεοτοκιὸ ἐγκατεστημένων ἐχθρικῶν στρατευμάτων, ὁπότε καὶ ἡ πρὸς τὰ πρόσω πορεία τοῦ ἡμετέρου στρατεύματος θέλει γείνει ἀσφαλῶς. Ἡ ὑποχώρησις τῶν Τούρκων γενήσεται βεβαίως εἰς Κουμουτσάδες, ἔνθα οὗτοι θ' ἀντιτάξωσιν ἰσχυρὰν ἀντίστασιν. Ἡ ὁδὸς βαίνουσα ἐπὶ τῶν δυτικῶν κλιτύων τοῦ ὄρους Ξεροβοῦνι, ἀφίνει δεξιόθεν τὸ χωρίον Κουμουτσάδες, ἀριστερόθεν δὲ τὸ χωρίον Στριβίνα, τοῦ ὁποίου τὸ πρόσθεν ἔδαφος μέχρι Κουμουτσάδων εἶνε ἑλῶδες. Τὸ μεταξὺ Στρεβίνας καὶ Κουμουτσάδων ἔδαφος ἔχει ὀργανωθῇ ἀμυντικῶς διὰ διαφόρων ἔργων, ὧν τὰ πλεῖστα εὑρίσκονται πρὸς βορρᾶν τῆς ἀπὸ Στριβίνης καὶ Κουμουτσάδων ἀγούσης ὁδοῦ καὶ ἐπὶ λοφίσκων, τὸ τελευταῖον δὲ πρὸ τοῦ χωρίου Κουμουτσάδες καὶ δεξιόθεν. Μεταξὺ τοῦ ἄνω χαρακώματος καὶ τοῦ τελευταίου τῆς Στριβίνης πρὸς Κουμουτσάδες περικλείεται στενὴ δίοδος, ἣν δέον νὰ διέλθωμεν. Ἐνταῦθα πεδινὸν πυροβολικὸν θέλει ἐνεργήσει πρὸς πτῶσιν τῶν ἐπὶ τῶν λόφων Στριβίνης ὀχυρωμάτων κατὰ πρῶτον, μὴ προσβαλλομένων κατ' εὐθεῖαν τῶν Κουμουτσάδων ὡς ἐκ τῆς φύσει ὀχυρᾶς θέσεώς των. Ἡ πτῶσις τῶν ὀχυρῶν Στριβίνης θέλει διευκολύνει τὴν δίοδον, ὁπότε βεβαίως ἡ φρουρὰ Κουμουτσάδων ἀναγκασθήσεται ν' ἀποσυρθῇ πρὸς κάλυψιν τῆς ὑποχωρήσεώς της. Πρὸς διευκόλυνσιν τῆς πτώσεως τῶν ὀχυρῶν Στριβίνης-Κουμουτσάδων δέον νὰ γείνῃ ταὐτόχρονος ἐνέργεια ἁρμοδία ἐκ τῆς θέσεως Καλύβια-Κουσμίτσαινα, σκοπὸν ἔχουσα, μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ χωρίου Μπρενίστας καὶ τῶν περὶ αὐτὸ λόφων, τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ ἀμυντικοῦ στρατῶνος, τοῦ εὑρισκομένου ἐπὶ τοῦ στενοῦ Ἀβαρίτσης, μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ ὁποίου ἠθέλομεν δεσπόζει τῶν ὀχυρῶν Στριβίνης-Κουμουτσάδων, διευκολύνει δ' οὕτω τὴν πρὸς τὰ πρόσω πορείαν τοῦ ἡμετέρου στρατεύματος, τοῦ ἐχθροῦ ἀναγκασθησομένου νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Πέντε-Πηγάδια.

«Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, ἤτοι μὴ ἐγκαταλειπομένης τῆς ἰσχυρᾶς θέσεως Κουμουτσάδων παρὰ τοῦ ἐχθροῦ, δέον νὰ διατεθῇ ἐπιτηρητικὸν σῶμα παρὰ τὴν θέσιν ταύτην καὶ ἡ κυρία ἐπίθεσις δέον νὰ στραφῇ κατὰ Φιλιππιάδος καὶ διὰ ταύτης ἐν ἐπιτυχίᾳ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ

Κουμουτσάδων πρὸς Πέντε Πηγάδια, ὁπότε βεβαίως ἡ φρουρὰ Κουμουτσάδων ἀποσυρθήσεται. Ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ θέσει τῶν Πέντε Πηγαδίων ὑπάρχει ἀμυντικὸς στρατὼν δεσπόζων τῆς ὁδοῦ, εὑρισκομένης ἐν προσχώσει ἐπὶ ἀποστάσεως περίπου 1500 μέτρων καὶ βαλλομένης παρὰ τοῦ ἀμυντικοῦ στρατῶνος. Τὴν κυρίαν ἐνέργειαν κατὰ τῶν Πέντε Πηγαδίων, ἤθελεν ἐξασφαλίσει ἡ πτῶσις τῆς θέσεως, ἐφ' ἧς κεῖται τὸ χωρίον Καλέντσι καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχουσι συγκεντρώσει ἱκανὰς δυνάμεις οἱ Τοῦρκοι, γινώσκοντες τὴν σπουδαιότητα τῆς θέσεως ταύτης, ὁπόθεν ὁρμώμενοι δυνάμεθα νὰ προσβάλωμεν ἐκ τῶν ὄπισθεν αὐτοὺς καὶ ἀποκόψωμεν τὴν ὑποχώρησίν των. Ἡ προσβολὴ τῆς θέσεως ταύτης δέον νὰ γείνῃ ἐνόσῳ ὁ ἐχθρὸς ἀπασχολεῖται εἰς Πέντε Πηγάδια, ταὐτοχρόνως δὲ ἐκ δύο μερῶν, ἐκ Πλάκας καὶ Γεφύρας Σκλούπου. Ἡ ἐπιχείρησις αὕτη θέλει βεβαίως παρουσιάσει δυσχερείας, δι' αἰφνιδιασμοῦ δὲ καὶ ζημιῶν τινων δυνάμεθα νὰ γείνωμεν κύριοι τῆς θέσεως ταύτης, ἧς ἡ κατοχὴ μεγίστας παρέξει ὠφελείας.

«Ἡ πρὸς τοῦτο ἐνεργήσουσα δύναμις δέον νὰ ᾖ ἀρκούσης δυνάμεως, ἵνα ἅμα τῇ καταλήψει ταύτης δυνηθῇ ν' ἀντιστῇ ἐπιτυχῶς· δέον ὅθεν ἡ φάλαγξ νὰ περιλαμβάνῃ καὶ ὀρειβατικὸν πυροβολικόν. Καταλληλοτέρα ἕδρα τῆς δυνάμεως ταύτης ἔσται τὰ Πράμαντα, ἐξ ὧν δύναται νὰ ἐνεργηθῇ ἐπιχείρησις σκοποῦσα τὴν κατάληψιν τῶν ἄνω θέσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατάλληλος πρὸς ἀπόκρουσιν ἐνδεχομένης ἐχθρικῆς εἰσβολῆς ἐκ τοῦ μέρους τούτου. Κύριοι γενόμενοι τῶν Πέντε Πηγαδίων, ἠθέλομεν συνάψει ἀγῶνα τελικὸν ἐπὶ τοῦ ὀροπεδίου Ἰωαννίνων».

Τοιαῦτα ἦσαν τὰ σχέδια καὶ αἱ σκέψεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχηγείου περὶ τῆς ἐπικειμένης εἰσβολῆς καὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν Ἤπειρον. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ αὐτῶν τὴν 16 Μαρτίου, ἤτοι ἱκανὰς ἡμέρας πρὸ τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου, τὸ ἀρχηγεῖον ἐξέδιδε διαταγὴν περιέχουσαν ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὰς ὁδηγίας τῆς δράσεως ἑκάστου σώματος, ἐν αἷς θέσεσιν ἦν ταῦτα τοποθετημένα. Ἀλλὰ τὸ σχέδιον ἔμεινε κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνεφάρμοστον, λόγῳ τῆς φυγῆς τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις, ὡς ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῶν γεγονότως δειχθήσεται, καταληφθεὶς ὑπὸ πανικοῦ ἐξεκένωσεν ἐν σπουδῇ πᾶσαν τὴν μέχρι τῶν Ἰωαννίνων χώραν.

Μετὰ τὴν καταβύθισιν τῆς Μακεδονίας ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ, τὰ

κατὰ τὴν ὁποίαν ἀλλαχοῦ ἱστορήθησαν, διεβιβάσθη ἐκ τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν κατὰ τὴν Ἤπειρον δυνάμεων Μάνον ἡ εἴδησις τῆς διακοπῆς τῶν σχέσεω, καὶ ἡ διαταγὴ πρὸς δρᾶσιν, ἐν ᾧ ἤδη ὁ ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ στόλος ἤρξατο βομβαρδίζων τὰ ἐπάκτια τουρκικὰ ὀχυρώματα. Ὁ ἀρχηγὸς Μάνος καλέσας τὸν ταξίαρχον Βότσαρην ἀνήγγειλεν αὐτῷ τὴν εἴδησιν καὶ διέταξε τὴν μεταφορὰν τοῦ ἀρχηγείου εἰς Κοροδῆμον, ὥραν καὶ τέταρτον μακρὰν τῆς Ἄρτης, πλησίον τοῦ Κομποτίου. Διέταξε δὲ καὶ τὸν ταξίαρχον Βότσαρην, ἀφ' οὗ διέθεσε τὰ τῆς ἀμύνης τῆς Ἄρτης, νὰ συνοδεύσῃ αὐτὸν μετὰ τῶν ἐπιλοίπων στρατευμάτων μέχρις ἐκεῖ, τῆς β' ταξιαρχίας ἑδρευούσης καὶ μελλούσης νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τὸ Μπάνι. Ἡ δευτέρα ταξιαρχία εἶχε συγχρόνως τὴν ἐντολὴν νὰ ὑποστηρίξῃ ἐνδεχομένην ὑποχώρησιν, ἡ δὲ ἐν Κοροδήμῳ δευτέρα γραμμὴ νὰ ἐνισχύσῃ ἐν ἀνάγκῃ τὴν φρουρὰν Ἄρτης. Ὁ ταξίαρχος ὅμως ἐζήτησε ν' ἀναλάβῃ προσωπικῶς τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως, διότι ἐφρόνει ἀδιστάκτως ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ τοῦ ταξιάρχου εἰς τὴν στιγμὴν τοῦ κινδύνου ἤθελεν ἐμποιήσῃ κακὴν αἴσθησιν καὶ ἀποθαρρύνῃ τὰ στρατεύματα. Ὁ ἀρχηγὸς συγκατένευσε καὶ ἀφ' οὗ διέταξε τὴν ἐκκένωσιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν κατοίκων μέχρι τῆς 3 ὥρας μ.μ., ὡς ὑποκειμένης εἰς βομβαρδισμόν, ἀνεχώρησεν εἰς Κοροδῆμον, συνοδευόμενος ὑπὸ μιᾶς ἴλης ἱππικοῦ, ἑνὸς λόχου πεζικοῦ καὶ μιᾶς πυροβολαρχίας. Ἡ ἐκκένωσις τῆς πόλεως ἐγένετο μετὰ τάχους. Καίτοι ἀπὸ πολλῶν ἡμερῶν πολλαὶ οἰκογένειαι εἶχον ἀναχωρήσει ἐκεῖθεν, αἱ ἀπορώτεραι, καὶ ἦσαν αἱ πλεῖσται, παρέμενον εἰσέτι καὶ ἀνεχώρουν ἐκείνην τὴν στιγμὴν μόλις. Οἰκίαι καὶ καταστήματα ἐκλείσθησαν ἀμέσως, οἱ κάτοικοι δ' ἐξήρχοντο ἀθρόοι ἐν ἀταξίᾳ καὶ συγχύσει, διευθυνόμενοι εἰς τὰ πέριξ, συγκεκινημένοι καὶ ἀβέβαιοι περὶ τῆς τύχης τῆς πόλεως καὶ τῶν ἑστιῶν αὐτῶν. Οἱ πλεῖστοι δὲ τῶν πολιτῶν ἐξήρχοντο πάνοπλοι, λαμβάνοντες ὅπλα ἀπὸ τοῦ δημαρχείου καὶ οὐκ ὀλίγοι ἀπήρχοντο ν' ἐναποθέσωσιν εἰς ἀσφαλὲς μέρος τὰς οἰκογενείας των καὶ νὰ ἐπιστρέψωσιν, ὅπως ἀγωνισθῶσιν εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ στρατοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ταξίαρχος Χρ. Βότσαρης, συνταγματάρχης, ἐκανόνιζε τὰ τῆς ἀμύνης τῆς πόλεως, παρατάσσων τὴν ἐναπολειφθεῖσαν αὐτῷ δύναμιν, ἀποτελουμένην ἐκ δύο ταγμάτων τοῦ 6ου συντάγματος τῆς ταξιαρχίας του ὑπὸ τοὺς ταγματάρχας Παππαγιαννόπουλον καὶ Λαμπράκην, πέντε λόχων τοῦ δωδεκάτου

συντάγματος ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Μπενούκαν, λόχου μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μπεράτην, καὶ τοῦ τρίτου εὐζωνικοῦ τάγματος ὑπὸ τὸν Παππαδῆμον, ὅπερ ἔκλειε τὸ ἄκρον δεξιὸν πρὸς τὸ Πέτα. Πρὸς δὲ ἡ ὀρεινὴ πυροβολαρχία Μήτσου. Οἱ ἵπποι καὶ τὰ πυρομαχικὰ τῶν πυροβόλων ἐκαλύπτοντο εἰς τὸν κάτωθι τῶν πυρολείων ἐλαιῶνα, κατὰ μῆκος δὲ τῆς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ καὶ ἐντὸς ταχυσκάπτων παρετάχθησαν οἱ πεζοί, τὸ πρῶτον τάγμα τοῦ 6ου πεζικοῦ συντάγματος, ἀπὸ Κάτω Παναγιᾶς καὶ λιθίνης γεφύρας Ἀράχθου μέχρι τοῦ φρουρίου συμπεριλαμβανομένου. Τὸ 3ον τάγμα τοῦ αὐτοῦ συντάγματος (ταγματάρχης Λαμπράκης) εἶχε τὸ μὲν ἀριστερὸν αὐτοῦ εἰς τὸ φρούριον, τὸ δὲ δεξιὸν εἰς τὸ τέλος τῆς ὁδοῦ τῆς εἰσόδου καὶ εἷς λόχος τοῦ αὐτοῦ συντάγματος (λοχαγὸς Τσόγκας) καθέτως πρὸς τὸ δεξιὸν τοῦ τάγματος καὶ πρὸς τὸ Πέτα. Εἰς τὴν εὐθυγραμμίαν αὐτοῦ τὸ ἀριστερὸν τοῦ 3ου εὐζωνικοῦ τάγματος,ἐκτεινομένου μέχρι πέραν τῆς θέσεως Κουκουναργιᾶς. Ὁ ὑπὸ τὸν Μπεράτην λόχος τοῦ μηχανικοῦ ἀριστερὰ τῆς γεφύρας τοῦ Ἀράχθου. Ἡ ὀρειβατικὴ πυροβολαρχία τοῦ Μήτσου μεταξὺ τῆς γεφύρας καὶ τῆς Κάτω Παναγιᾶς, ὄπισθεν τοῦ πεζικοῦ, κεκαλυμμένη καὶ εἰς ἀπόστασιν μικροτάτην ἀπὸ τοῦ ἐχθροῦ. Ὄπισθεν τῆς Ἄρτης καὶ εἰς ἀπόστασιν ὥρας ὁ διοικητὴς τοῦ 10ου συντάγματος μεθ' ἑνὸς τάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Δαμιανόν. Βραδύτερον μεταξὺ τῆς θέσεως Κάτω Παναγιᾶς καὶ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς λιθίνης τοῦ Ἀράχθου γεφύρας, ὅπου ὁ λόχος τοῦ μηχανικοῦ καθ' ὑπόδειξιν τοῦ ὑπασπιστοῦ τοῦ ταξιάρχου ὑπολοχαγοῦ Καμπούρη ἐτοποθετήθη μία διλοχία ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ταγματάρχου Κοκοτάκη, ἀποσταλεῖσα ἐκ Κοροδήμου. Ὡς πρώτη δ' ἐφεδρεία ἀφέθησαν ἐντὸς τῆς Ἄρτης 3 λόχοι τοῦ 12 πεζικοῦ συντάγματος ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Μπενούκα, ταχθέντες εἰς κατάλληλα μέρη πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς των. Μία τέλος διμοιρία στρατιωτῶν τοῦ ὑπὸ τὸν Μεσολογγίτην 1ου λόχου τοῦ 6ου συντάγματος, διοικουμένη ὑπὸ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Χρήστου Τηληγάδη, ἀνῆλθεν ἐπὶ τῆς γεφύρας καὶ κατέλαβε τὴν πρὸς τὴν ἀλβανικὴν ὄχθην πλησιεστέραν ὀφρὺν τοῦ τόξου, παραταχθεῖσα πρηνηδὸν εἰς σχῆμα κολοσσιαίου Π. Ἡ διάταξις αὕτη προεφύλαττε τοὺς ἐπὶ τῆς γεφύρας ἄνδρας, διότι εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀνοίγματος, τοῦ ἀπαρτιζομένου ἐκ τῶν δύο καθέτων σκελῶν τῆς παρατάξεως,ἔπιπτον αἱ σφαῖραι τοῦ ἐχθροῦ — καὶ ἔπεσανπολλαί, — ἀβλα-

θεῖς. Ὁ ταξίαρχος Χρ. Βότσαρης, οὕτω καταρτίσας τὰ τῆς ἀμύνης τῆς πόλεως, περιήρχετο μέχρι τῆς ὥρας τῆς ἐνάρξεως τοῦ πυρὸς τὰς τάξεις τῶν ἀνδρῶν ἐνθαρρύνων καὶ ἐνθουσιάζων — Ὑποχώρησις δὲν ὑπάρχει, ἔλεγε πρὸς τοὺς στρατιώτας, καὶ ἕκαστος ἐξ ὑμῶν νὰ θεωρήσῃ τὴν θέσιν του ὡς τάφον του. — Ἦν δ' ὁ ταξίαρχος Βότσαρης φύσις ἐνθουσιῶσα καὶ μεγαλοπράγμων. Μικρὸς τὸ σῶμα, ἀλλὰ μαχητὴς τοῦ λόγου ἐν τῷ κοινοβουλίῳ, καὶ τῶν ἔργων ἐκτὸς αὐτοῦ. Ὑπὸ τὸ μικρὸν σῶμα διεσώζετο ἡ μεγάλη ψυχὴ τῆς οἰκογενείας του καὶ ἐν τῇ φυσιογνωμίᾳ του τὸ ἀέτειον βλέμμα τῶν προγόνων του καὶ ἡ θερμουργὸς φύσει τοῦ ἥρωος Μάρκου. Ἀλλ' ἡ μακρὰ εἰρήνη καὶ ἡ μαρασμώδης πολιτικὴ κατάστασις εἶχον ἐπιδράσει ἐπ' αὐτοῦ ἐκνευριστικῶς, ἤρχετο δ' ἡ πολιτεία νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν ἄνδρα νῦν, ὅτε ἕνεκεν τῆς στυγνῆς ἀπογοητεύσεως, ἣν ἐνέπνεον αὐτῷ τὰ πράγματα τῆς πατρίδος, εἶχε κατασπαταλήσῃ ματαίως ἐπ' ἄλλα μέρος τοῦ προγονικοῦ ταλάντου καὶ τῆς ἰδιοφυΐας του. Ἀλλ' ἦν πεπλασμένος παρ' ὅλον τὸ μικρόν του σῶμα νὰ ἐμπνέῃ τὴν πεποίθησιν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτόν, ἡ δὲ διαταγή, τὴν ὁποίαν ἐξέδοτο ἡμέρας τινὰς μετὰ τὸν διορισμὸν αὐτοῦ ὡς ταξιάρχου, ἀφῆκεν ἐποχήν, δικαιώσασα τὸν διορισμόν του. Κατὰ τὴν περίστασιν δὲ ταύτην μὴ ἀρκεσθεὶς εἰς τὴν ἡμερησίαν διαταγήν, τὴν ὁποίαν ἐγγράφως ἀπηύθυνεν εἰς τὸ στράτευμα, περιῆλθε πάσας τὰς τάξεις τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν διὰ λόγων ὡραίων, ἁπλῶν καὶ ὑψηλῶν ἐγκαρδιῶν τὰ στρατεύματα. Διέταξε δὲ τοὺς ἀξιωματικοὺς νὰ προφυλάττωσι τοὺς στρατιώτας, οἱ ἴδιοι δὲ νὰ ἵστανται ὄρθιοι κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πυρός. Καὶ τοῦτο διότι οἱ στρατιῶται ἦσαν ἀπόλεμοι καὶ εἶχον, ὡς ἔλεγεν, ἀπόλυτον ἀνάγκην νὰ σχηματίσωσι πεποίθησιν περὶ τῆς ἀνδρείας τοῦ τε ταξιάρχου των καὶ τῶν ἀξιωματικῶν των. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐνεφορεῖτο ἡ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πυρὸς ἐκδοθεῖσα πρὸς τὸ στράτευμα διαταγὴ τοῦ ταξιάρχου τούτου, ἔχουσα ὡς ἑξῆς· «Ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται. Ἡ περιπόθητος στιγμὴ ἔφθασε. Σήμερον τὴν 3 ὥραν μ. μ. ἄρχονται αἱ ἐχθροπραξίαι. Εἰς ἡμᾶς ἡ Πατρὶς καὶ ὁ Ἀρχηγὸς ἐνεπιστεύθησαν τὴν ὑπεράσπισιν τῆς πόλεως Ἄρτης, μὲ τὴν ἀπαίτησιν νὰ ταφῶμεν ἐντὸς τῆς πόλεως παρὰ νὰ τὴν ἐγκαταλείψωμεν. Πιστὸς εἰς τὴν ὅλως δικαίαν καὶ εὐγενῆ ταύτην ἀπαίτησιν τῆς Πατρίδος διατάσσω. Ὑποχώρησις δὲν ὑπάρχει! Ἕκαστος δὲ ἀξιωματικὸς καὶ στρατιώτης νὰ θεωρήσῃ τὴν θέσιν του ὡς τά-

φον του· ἐστὲ δὲ βέβαιοι ὅτι ἂν ἡ διαταγή μου ἐκτελεσθῇ κατὰ γρᾶμμα, διὰ τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἔχω, ὁ ἐχθρὸς θέλει συντριβῇ ἐπὶ τῶν χαρακωμάτων μας καὶ θέλει τραπῇ εἰς φυγήν. Ἅμα τῷ πρώτῳ κανονιοβολισμῷ θέλετε ζητωκραυγάσῃ ὑπὲρ τῆς Πατρίδος καὶ τοῦ Βασιλέως».

Μέχρι τῆς μεσημβρίας ἡ πόλις εἶχεν ἐκκενωθῇ, παραδόξως δ' οἱ Τοῦρκοι ἐσίγων. Ὁ ἀρχηγὸς ἐκ Κοροδήμου εἶχε διατάξῃ τὴν ἔναρξιν τοῦ πυρὸς τὴν τρίτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν, οἱ δὲ ἄνδρες ἀνέμενον τὴν στιγμὴν ταύτην ὄπισθεν τῶν χαρακωμάτων των. Βαθεῖα σιγὴ ἐβασίλευεν εἰς τὰ πέριξ. Ἡ φύσις πᾶσα ἐφαίνετο ὑπνώττουσα καὶ μόνον ὁ Ἄραχθος ἐκύλιεν ἡσύχως τὰ ῥεύματά του, βαθὺς ἀκόμη ἐκ τῆς τήξεως τῶν ἐπὶ τῶν ὀρέων τῶν Τσουμέρκων χιόνων.

Ἀλλ' ἡ σιγὴ ἐκείνη ἦτο ἡ σιγή, ἡ ὁποία προηγεῖται πάντοτε τῆς καταιγίδος. Ἡ τρίτη ὥρα δὲν ἤργησε νὰ φθάσῃ καὶ ὁ λοχαγὸς Τυπάλδος πρὸ ἑνὸς λεπτοῦ ἤρξατο πρῶτος τοῦ κανονοβολισμοῦ, ἐναντίον τῶν τουρκικῶν πυροβολείων. Ἅμα τῷ πρώτῳ κανονιοβολισμῷ ζητωκραυγαὶ ἀντήχησαν καθ' ὅλας τὰς τάξεις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου. Ταὐτοχρόνως δὲ ὅλα τὰ πρὸς τὸ Θεοτοκιὸ πυροβολεῖα ἐξεπυρσοκρότησαν, συγκλονήσαντα τὰ ἐγγὺς ὄρη ἐκ τῶν κρότων καὶ συνταράξαντα τὴν ἀτμόσφαιραν, ἥτις ἐθολώθη ἐκ τοῦ καπνοῦ, οὗ αἱ τολύπαι ἀνήρχοντο βραδέως πρὸς τὰ ἄνω ὡς θυμίαμα εἰς τὸν θεὸν τοῦ πολέμου. Τὴν αὐτὴν στιγμὴν ἀντήχησαν βρέμοντα καὶ τὰ πυροβολεῖα τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος. Οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐν τῷ μεταξὺ ἕτοιμοι, ἀπέδωσαν πάραυτα τὸν χαιρετισμὸν διὰ τῶν πυροβολείων τοῦ Μαρατοβουνίου, τὰ ὁποῖα ἔβαλον πρῶτα. Ὀλίγον μετὰ ταῦτα ἐκρότησαν καὶ τὰ πυροβολεῖα τοῦ Ἰμαρέτ. Καὶ ἤρξατο τότε ἡ γιγαντώδης μονομαχία τοῦ πυροβολικοῦ, βαρύγδουπος, μεγαλοπρεπής, τεραστία, συγκλονίζουσα τὰ ὄρη καὶ ποιοῦσα τὴν γῆν τρέμειν. Ἑβδομήκοντα τηλεβόλα ἑκατέρωθεν ἐξετέλουν τὸ σατανικὸν αὐτῶν ἔργον. Μετὰ παρέλευσιν δὲ ἡμισείας ὥρας ἤρχισεν ἡ ἅμιλλα τοῦ Μαρτίνι καὶ τοῦ Γκρᾶ, τοῦ ἐχθροῦ ἐπιτιθεμένου λυσσωδῶς πρὸς ἅλωσιν τῆς πόλεως κατὰ μῆκος τοῦ ποταμοῦ καὶ δὴ ἐπὶ τῆς γεφύρας. Ὁ πόλεμος ἐξηκολούθει οὕτω λυσσώδης καὶ ἐκ τῶν δύο μερῶν ἐπὶ πολὺ καὶ ὁ ἀγὼν ἦν ἀμφίρροπος. Ἡ ἀντοχὴ τοῦ τουρκικοῦ πυροβολικοῦ ἦν καταφανής, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐστοχία τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπερέβαινε πάντα ὑπολογισμόν. Τὰ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Τυπάλδον πυροβόλα

ἠνάγκασαν ὅλα τἀντίθετα πυροβολεῖα νὰ σιγήσωσι. Περὶ τὴν πέμπτην δὲ ὥραν ἐκ τῶν τουρκικῶν τὰ πυροβολεῖα τοῦ Μαρατοβουνίου καὶ τοῦ Ἰμαρὲτ ἦσαν τὰ μόνα, ἅτινα ἐτήρουν τὸ πῦρ αὐτῶν ἄσβεστον, τὸ μὲν βάλλον ἐναντίον τῶν πυροβολείων τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος, τὸ δὲ ἐναντίον τῆς εἰς τὴν γέφυραν ἑλληνικῆς δυνάμεως. Πρὸς δὲ οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν κατασίγασιν τῶν πρώτων πυροβολείων αὐτῶν κατεβίβασαν εἰς τὸν ἐλαιῶνα πυροβόλα πεδινά, τὰ ὁποῖα ἔβαλλον κατὰ τῶν πυροβολείων τοῦ Τυπάλδου καὶ τῶν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Βότσαρην. Ἀλλὰ ταχέως ἐξετοπίσθησαν ἐκεῖθεν διὰ σειρᾶς ἐπιτυχῶν βολῶν. Ὑπελήφθησαν δὲ καὶ πάλιν τὰ τοῦ Μαρατοβουνίου καὶ τοῦ Ἰμαρέτ. Ὁ Ἀμυντικὸς Στρατών, ὡς δεσπόζων σημεῖον βολῆς, ἐδέχετο πολλὰς τουρκικὰς σφαίρας. Περὶ τὰς δέκα ἐξ αὐτῶν προσέβαλον τὰ τείχη του, πλὴν δὲν κατώρθωσαν νὰ συγκλονίσωσιν αὐτά Μία ἐξ αὐτῶν διελθοῦσα διὰ τοῦ παραθύρου ἔπεσεν ἐντὸς τοῦ Στρατῶνος, διατρυπήσασα τὸ ἔδαφος, καὶ ἄλλαι διετρύπησαν τὴς στέγην αὐτοῦ. Περὶ ὥραν 5 1/2 μ.μ. ὀβὶς ἐκ τοῦ πυροβολείου Διγενῆ τῶν 8.7 ἐπέτυχε ν' ἀποστομώσῃ τουρκικὸν πυροβόλον, ὅπερ ἔβαλλε κατ' αὐτοῦ. Οἱ στρατιῶται εἰς τὴν ἐπιτυχίαν ταύτην ἐξερράγησαν εἰς ζητωκραυγάς. Τὴν 6ην ὥραν ἀπὸ τοῦ μεγάλου τουρκικοῦ πυροβολείου ἓν μόνον τηλεβόλον ἐκρότει διαρκῶς. Ἀλλὰ μετὰ παρέλευσιν ὥρας τινὸς οἱ Τοῦρκοι διηύθυναν ἀπ' αὐτοῦ κατὰ τῶν ἑλληνικῶν πυροβολείων 4 συγχρόνους πυροβολισμούς, κατωρθώσαντες ν' ἀντικαταστήσωσι τὰ ἄχρηστα πυροβόλα δι' ἐφεδρικῶν. Συνεχεῖς ὅμως βολαὶ τῶν τοπομαχικῶν πυροβόλων τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος καὶ ἐκεῖθεν τοῦ Θεοτοκιοῦ κατώρθωσαν ν' ἀναγκάσωσι τὸ πυροβολεῖον ἐκεῖνο νὰ σιγήσῃ ἐκ νέου Ἀπέμεινε δὲ καὶ πάλιν τὸ ἓν πυροβόλον τοῦ Μαρατοβουνίου καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ Ἰμαρέτ, τὰ ὁποῖα προσέβαλλον τὴν γέφυραν. Οἱ Τοῦρκοι κατεβίβασαν τότε πεδινὸν πυροβολικὸν κατὰ τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος, ἀλλ' αἱ βολαὶ αὐτῶν, μὴ ἐξικνούμεναι μέχρις αὐτοῦ, ἔπιπτον ἐντὸς τῆς πόλεως, διότι ἔβαλλον ἀπὸ ἀποστάσεως 3.400 μέτρων. Ἐπὶ τέλους ἀπεσύρθησαν καὶ τὰ πυροβόλα ταῦτα.

Καθ' ἣν στιγμὴν δὲ ὁ δύων ἥλιος ἔλουε διὰ τοῦ φωτὸς αὐτοῦ τὰς ἐνδόξους κορυφὰς τοῦ Ζαλόγγου καὶ τοῦ Σουλίου, ἐρρίπτοντο ἑκατέρωθεν αἱ τελευταῖαι βολαὶ καὶ αἱ τελευταῖαι συμπυροκροτήσεις τῶν πεζῶν. Τὸ πῦρ βαθμηδὸν ἠραιώθη καὶ τὴν 7ην ὥραν τῆς ἑσπέρας ἔπαυσεν ὁριστικῶς Κατὰ τὴν φοβερὰν ταύτην πάλην τοῦ πυροβολι-

κοῦ, οὗτινος ἡ ἀκαταγώνιστος ὑπεροχὴ διὰ τὴν νέαν τακτικὴν ἀπεδείχθη κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον, αἱ ἀπώλειαι τῶν Ἑλλήνων ἦσαν ἐλάχισται. Ἐφονεύθη εἰς τὴν θέσιν «Κάτω Παναγιά» ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου, βληθεὶς ὑπὸ σφαίρας, καθ' ἣν στιγμὴν διήρχετο τὴν γραμμήν, διδων διαταγάς, ὁ νεώτατος καὶ ἀνδρεῖος ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πεζικοῦ Ἀριστ. Κατσελίδης· ἐπληγώθη ὁ λοχαγὸς τοῦ πεζικοῦ Κουβελιώτης ἐλαφρῶς εἰς τὸν πόδα καὶ ἐτραυματίσθησαν δύο στρατιῶται τοῦ πεζικοῦ, ὁ μὲν δι' ὀβίδος, ὁ δὲ διὰ σφαίρας. Αἱ ἐντὸς τῆς πόλεως πεσοῦσαι ὀβίδες ἀσημάντους προὐξένησαν ζημίας. Ἐπελθούσης δὲ τῆς νυκτὸς ὁ ταξίαρχος Βότσαρης διέταξε νὰ μένωσι πάντες ἄγρυπνοι καὶ μὲ τὰ ὅπλα εἰς τὰς χεῖρας καὶ ἐπέστησε τὴν προσοχὴν τοῦ στρατεύματος εἰς τὰ μέρη τῆς διαβάσεως τοῦ ποταμοῦ, διότι κατὰ τὴν πάλην τῆς ἡμέρας παρετήρησεν, ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἐπετίθετο εἰς τὰ μὴ βατὰ μέρη, ἵνα ἀπατήσῃ τὸν Ἕλληνα ἀρχηγὸν καὶ ἐπιτεθῇ κατόπιν εἰς τὰς διαβάσεις καὶ τοὺς πόρους. Διαρκούσης δὲ τῆς νυκτός, ἐν ᾧ τὸ πυροβολικὸν ἐσίγα, ἡ πυροβολαρχία Μήτσου ἔβαλε διηνεκῶς κατὰ τῆς γεφύρας, καθ' ὅσον τὸ ὑπάρχον μηχάνημα τοῦ ἠλεκτρικοῦ φωτὸς δὲν ἠδύνατο νὰ φωτίσῃ αὐτὴν ἕνεκεν ἐλλείψεων τινῶν καὶ ὑπῆρχε φόβος ἐφόδου τοῦ ἐχθροῦ.

Τὴν 4 καὶ 5' λεπτὰ τῆς πρωϊνῆς ὥρας τῆς Δευτέρας (7 Ἀπριλίου) ἐνηργεῖτο γενικὴ ἐπίθεσις τῶν Τούρκων ἐξ ὅλων τῶν μερῶν καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὰ μέρη τῆς διαβάσεως τοῦ ποταμοῦ, ὡς ὀρθῶς εἶχε παρατηρήσει ἀπὸ τῆς προτεραίας ὁ ταξίαρχος Βότσαρης. Ἀλλὰ τὸ τέχνασμα τοῦ ἐχθροῦ δὲν ἐπέτυχεν. Οἱ ἄνδρες ἠγρύπνουν καὶ ἡ ἔφοδος ἀπεκρούσθη ἐξ ὅλων τῶν σημείων, πληρωθέντος τοῦ Ἀράχθου ὑπὸ πτωμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπέπλεον τῶν ὑδάτων αὐτοῦ. Ἐπελθούσης δὲ τῆς αὐγῆς διεσταυρώθησαν ἐκ νέου τὰ πυρὰ τοῦ πυροβολικοῦ. Καθ' ὅλην τὴν νύκτα εἰργάσθησαν τεραστίως οἱ Ἕλληνες ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος, ἵνα τοποθετήσωσιν ἓν μέγα πυροβόλον τοπομαχικὸν τῶν 15.5 καὶ μεταφέρωσι τὰ πυρομαχικά του· δι' αὐτοῦ δὲ ηὐξήθησαν εἰς 13 τὰ ἐπὶ τοῦ λόφου τούτου πυροβόλα. Βραδύτερον δὲ ἀνακαληφθέντος, ὅτι τὸ ἐπὶ τῶν Ἄνω Βλαχερνῶν φαινόμενον τουρκικὸν πυροβολεῖον ἦν ἄνευ πυροβόλων, κατασκευασθὲν ὅπως ἐξαπατήσῃ τοὺς Ἕλληνας, τὰ ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Ῥάλλην δύο πυροβόλα τῶν 8,7 μετεφέρθησαν ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος, οὗτινος, ἡ δύναμις τοιουτοτρόπως ηὔξησε μεγάλως. Οἱ

Τοῦρκοι ἀπὸ τῆς μεγάλης περιβολῆς τοῦ Μαρατοβουνίου, κειμένης εἰς ἀπόστασιν 2.400 περίπου μέτρων ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν πυροβολείων, ἀπήντων καὶ πάλιν διὰ πυκνοῦ πυρὸς **ἐκ τεσσάρων καὶ πλέον πυροβόλων**, βαλλόντων **κατὰ τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος**. Ἀλλὰ τὰ τοπο**μαχικὰ πυροβόλα** τοῦ Γουλιμῆ παρέλυον τὰς ἐνεργείας αὐτῶν, ἐν ᾧ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου ἀπὸ τοῦ Θεοτοκιοῦ ἐπλευροκόπει θαυμασίως τὴν τουρκικὴν περιβολὴν τὸ τοπομαχικὸν τῶν 10.5 τοῦ Βερέττα. Τὸ αὐτὸ ἔπραττον καὶ τὰ ὑπὸ τοὺς λοχαγοὺς Ἀθ. Βότσαρην καὶ Τυπάλδον πυροβόλα ἐξ ἀποστάσεως 4.000 μέτρων ὡς ἔγγιστα. Κατὰ τὴν δεκάτην ὥραν τὸ τουρκικὸν πυροβολικὸν ἐφάνη σιγῆσαν. Τὸ ἑλληνικὸν ἐξηκολούθησε τὸ ἔργον του ἀραιῶς καὶ μετ' αὐτοῦ ἐμάχετο τὸ πεζικὸν ἀπὸ τῶν χαρακωμάτων του. Μετὰ μεσημβρίαν δὲ περὶ τὴν τετάρτην ὥραν τὸ τουρκικὸν πυροβολικὸν ἀναζῆσαν ἤρξατο σφοδροτάτου πυρὸς κατὰ τῶν ἑλληνικῶν πυροβολείων, τῆς πόλεως καὶ τῶν ὀχυρωμάτων τοῦ πεζικοῦ. Συγχρόνως δὲ ὅλη ἡ πεζικὴ των γραμμὴ ἤρξατο πυροβολοῦσα κατὰ τῆς ἑλληνικῆς, ἐκτεινομένη ἀπὸ τῆς θέσεως Κάτω Παναγιὰ μέχρι Θεοτοκιοῦ, καὶ ἐπεχείρησαν τὴν πρώτην κατὰ τῆς γεφύρας ἔφοδον, τοῦ ἱππικοῦ πλησιάσαντος πρὸς τὴν ὄχθην ἀπέναντι τοῦ νοσοκομείου Ἄρτης, ὅπερ καὶ ἐκανονιοβόλησαν παρὰ τὴν περὶ ἀπροσβλήτου τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ σύμβασιν τῆς Γενεύης(*). Τὰ πυροβόλα τοῦ Ἰμαρὲτ ὑπεστήριζον τὴν ἔφοδον, συγχρόνως δὲ καὶ πεδιναὶ πυροβολαρχίαι, καταβιβασθεῖσαι εἰς τὴν πεδιάδα. Ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν πῦρ ἦν τοσοῦτον σφοδρόν, ὥστε ἐσάρωσε κυριολεκτικῶς τοὺς πρώτους φανέντας ἄνωθεν τῆς ὀφρύος τῆς γεφύρας, τοὺς δὲ νεκροὺς ἀνέλαβον μετ' ὀλίγον σύροντες ἀπὸ τῶν ποδῶν οἱ ὄπισθέν των Τοῦρκοι στρατιῶται. Τριάκοντα δὲ καὶ ὀκτὼ ἐν συνόλῳ ἑλληνικὰ πυροβόλα, βάλλοντα ταὐτοχρόνως κατὰ τῆς γραμμῆς τῶν προχωρούντων Τούρκων, ἐπέφερον τοσαύτην φθοράν, ὥστε ἠνάγκασαν αὐτοὺς εἰς ταχεῖαν καὶ καταστρεπτικὴν ὑποχώρησιν. Ἡ μάχη ἐπερατώθη τὴν 7 ὥραν τῆς ἑσπέρας, ὅτε τὰ πάντα διεδέχθη νεκρικὴ σιγή. Οἱ Τοῦρκοι κατὰ τὴν μάχην ταύτην ὡς ἐκ τῆς ἐφόδου, ἣν ἐπεχείρησαν, ἔσχον πολλὰς ἀπωλείας. Ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἐφονεύθη εἷς πυροβολητὴς τοῦ πυροβολείου Γουλιμῆ ἔμπροσθεν τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος

(*) Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις προέβη εἰς καταγγελίαν τῆς πράξεως ταύτης πρὸς τὰς Δυνάμεις καὶ τὴν ἐν Γενεύῃ διεύθυνσιν τοῦ Ἐ. Σταυροῦ.

διὰ σφαίρας μαρτινίου, ριφθείσης ἐκ τῆς γεφύρας, ἐπληγώθη ἕτερος πυροβολητὴς ἐλαφρῶς, ἀνετράπη ἓν τηλεβόλον, καταστραφέντος μόνον τοῦ κλεισιοσκοπίου του, καὶ ἐκ τῆς ἀνατροπῆς ταύτης ἐπληγώθη ὁ λοχίας τοῦ πυροβολικοῦ Λεόντιος Λεοντίου (*).

Καθ' ὃν χρόνον οἱ Τοῦρκοι ἐνήργουν τὴν κατὰ τῆς πόλεως Ἄρτης ἔφοδον, σῶμα ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἶχεν εἰσελάσῃ εἰς τὸ τουρκικὸν ἔδαφος ἐκ τῆς θέσεως Μπάνι. Ἡ θέσις αὕτη κειμένη πρὸς νότον τῆς Ἄρτης καὶ ἀποτελοῦσα τὸν τελευταῖον καὶ 82 ἑλληνικὸν σταθμὸν τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς, ἀπετέλει κατάλληλον πόρον πρὸς διάβασιν ἕνεκα τοῦ πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος κοίλου, ὅπερ ἐσχημάτιζεν ὁ ποταμὸς Ἄραχθος. Τούτου ἕνεκα ἡ θέσις αὕτη εἶχεν ὁρισθῇ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχηγείου πρὸς διάβασιν ἐν περιπτώσει ἐπικρατήσεως τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων, ὅπερ ἐξήρτητο ἐκ τῆς ἐπιτυχοῦς ἀμύνης τῆς πόλεως Ἄρτης. Ἔναντι καὶ ἐκεῖθεν τῆς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ Ἀράχθου πρὸς τὴν θέσιν Μπάνι ἐφρούρει στρατὸς ἐχθρικός, μὴ ὑπερβαίνων τοὺς χιλίους. Πρὸς αὐτὸν δὲ συνῆψεν ἀγῶνα ἀπὸ τῆς πρωΐας τῆς ἡμέρας ταύτης, Δευτέρας (7 Ἀπριλίου), ἡ δευτέρα ταξιαρχία τοῦ κατὰ τὴν Ἤπειρον στρατοῦ ὑπὸ τὸν ταξίαρχον συνταγματάρχην Σέχον καὶ ἰδίως τὸ 9ον σύνταγμα τοῦ πεζικοῦ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Λ. Γκολφινόπουλον. Ὁ ταξίαρχος Σέχος, βλέπων ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἀπεκρούετο καὶ διαρκῶς ἔχανεν ἔδαφος, ἀπεφάσισε τὴν εἰσβολὴν καὶ ἐζήτησε τὴν πρὸς τοῦτο ἄδειαν παρὰ τοῦ ἀρχηγείου τὸ ὁποῖον ἐνίσχυσεν αὐτὸν δι' ἑνὸς τάγματος τοῦ δεκάτου συντάγματος ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Μάνεσην καὶ ταγματάρχην Δαμιανὸν τῆς ταξιαρχίας Βότσαρη. Τῇ φροντίδι δὲ τοῦ λοχαγοῦ Μπεράτη μετεφέρθη ἐξ Ἄρτης εἰς τὴν εἰρημένην θέσιν πρόχειρος γέφυρα ἐκ βυτίων, ἧς τὴν ζεῦξιν ἀνέλαβεν ὑπὸ τὰς ὄψεις τοῦ ἐχθροῦ ὁ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ἰω. Γεωργιάδην λόχος τοῦ μηχανικοῦ, ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ, διοικουμένου ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ Ἰω. Τρικούπη. Ὁ ἐχθρὸς προσεπάθει παντὶ σθένει νὰ ματαιώσῃ τὴν ζεῦξιν τῆς γεφύρας διὰ σφοδροῦ πυρὸς καὶ δι' ἐπελάσεως τῶν Κιρκασίων ἱππέων. Ἀλλὰ τῇ βοηθείᾳ τοῦ πυροβολικοῦ οἱ Τοῦρκοι ἐξετοπίσθησαν, ἡ γέφυρα ἐρρίφθη κατὰ τὴν θέσιν «Πλατανόρεμμα» τοῦ Μπανίου καὶ ἡ ζεῦξις συνετελέσθη μέχρι τῆς

(*) Συγγραφεὺς τοῦ περὶ τοῦ «Ἀλβανικοῦ ζητήματος» ἀξιολογωτάτου πονήματος, πολιτικοῦ καὶ ἱστορικοῦ.

1 ὥρας μετὰ μεσημβρίαν, διαρκέσασα ἐπὶ 2 $^1/_2$ ὥρας. Διαρκούσης δὲ τῆς ζεύξεως ἐπληγώθη ἐπικινδύνως ὁ διευθύνων αὐτὴν γενναῖος λοχαγὸς τοῦ μηχανικοῦ Ἰω. Γεωργιάδης, πρώην βουλευτὴς ἐκ Σκοπέλου. Πάραυτα ὑπὸ τὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ διῆλθε τῆς γεφύρας ὁ λόχος τοῦ μηχανικοῦ, ἓν τάγμα τοῦ ἐννάτου πεζικοῦ συντάγματος τοῦ Γκολφινοπούλου ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Μ. Γερογιάννην καὶ ἡ ὑπὸ τὸν Τρικούπην πυροβολαρχία. Ἡ εἰσελθοῦσα δύναμις, καίτοι τὸ ταχὺ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἔπαυσεν, ἐξελίχθη ἀραιῶς καὶ κατέλαβε θέσιν ἐπὶ τοῦ τουρκικοῦ ἐδάφους εἰς τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ ἀνορυχθέντων ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ κατὰ μῆκος αὐτῆς ταχυσκάπτων. Ἐξηκολούθησε δὲ ἡ μάχη, τοῦ ἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ καταστρέψαντος τὸν ἀντικρὺ τουρκικὸν στρατῶνα καὶ παραλύσαντος τὴν ἀντίστασιν τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ὑπεχώρησε πέραν τοῦ πύργου τοῦ ἀλβανοῦ Φουὰτ-μπέη, μαχομένου μετ' ἀτάκτων ἀλβανῶν εἰς τὰς προφυλακὰς τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ δραπετεύσαντος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν μόλις τῆς νυκτὸς ἐπελθούσης.

Τοὺς ὑποχωροῦντας Τούρκους ἡ εἰσελθοῦσα δύναμις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ προσέβαλε κατόπιν εἰς τὸ χωρίον Νεοχώριον, ὅπου ὠχυρώθησαν ἀμυντικῶς, καὶ μετὰ σφοδρὰν ἀντίστασιν ἐκτοπίσασα αὐτοὺς κατέλαβε τὸ χωρίον. Κατὰ τὴν προσβολὴν δὲ ταύτην ἐφονεύθη ὁ ἔφεδρος ἀνθυπολοχαγὸς Ἰωάννης Κρητικὸς ἐκ Πατρῶν, ἐπιχειρῶν ἔφοδον κατὰ τουρκικοῦ ὀχυρώματος, τὸ ὁποῖον ἐξεπόρθησεν ἀνδρείως, φονεύσας ἰδίᾳ χειρὶ τὸν Τοῦρκον ἀξιωματικόν, καὶ ἐτραυματίσθησαν 19 ὁπλῖται, ἕτεροι δ' ἐννέα ἔπεσαν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Τοῦ ἐχθροῦ ἀποχωρήσαντος οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου, ἀνερχόμενοι εἰς ἑπτακοσίους, καὶ ἀποκεκλεισμένοι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μάχης ἐντὸς τῶν οἰκιῶν των ὑπὸ τῶν δυσπιστούντων Τούρκων, ἅπαντες Ἕλληνες τὸ γένος, ἐξῆλθον δακρύοντες ἐκ χαρᾶς πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ἐλευθερωτῶν αὐτῶν. Οἱ δὲ Τοῦρκοι φεύγοντες ἐγκατέλιπον εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης τὰ πτώματα ἑνὸς ταγματάρχου καὶ τεσσάρων ὁπλιτῶν, καὶ εἰς τὸ χωρίον 14 κιβώτια φυσιγγίων Μαρτίνι, 16 σκηνὰς καὶ 80,000 ὀκάδας ἀραβοσίτου. Συνελήφθησαν δὲ καὶ πέντε αἰχμάλωτοι, ἐξ ὧν οἱ δύο πληγωμένοι, ὧν ὁ εἷς ἀπέθανε τὴν ἰδίαν ἑσπέραν ἐκ τῶν πληγῶν του.

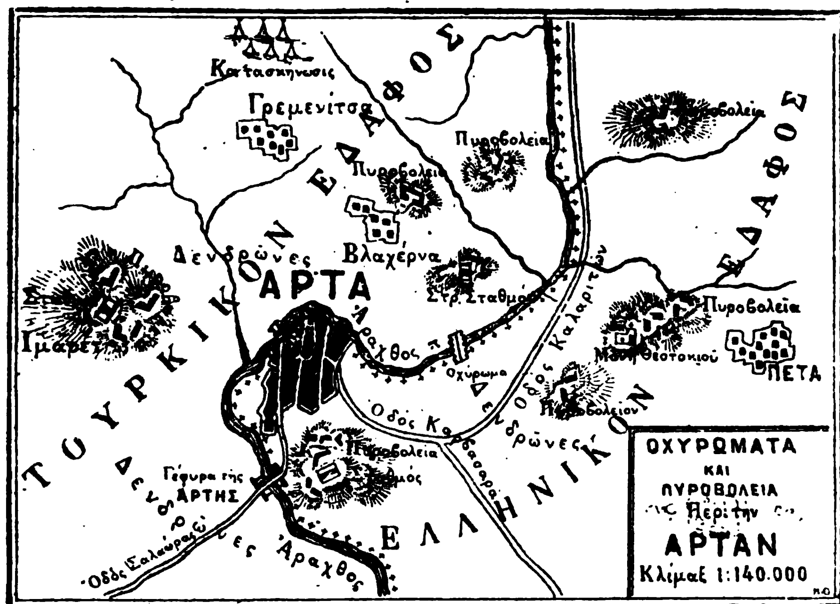
Ἀνέτειλεν οὕτω ἡ πρωΐα τῆς Τρίτης 8 Ἀπριλίου, ὁπότε ὁ ἀγὼν ἐπανελήφθη ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τῆς παρατάξεως, πρὸς τῇ διαφορᾷ

30

ὅτι τὸ ἀριστερὸν τῆς γενικῆς παρατάξεως τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἶχε μεταβληθῇ πλέον εἰς ἐπιθετικὸν διὰ τῆς συντελεσθείσης εἰσβολῆς. Λίαν πρωῒ διὰ τοῦ ζευχθέντος ἤδη Ἀράχθου ἤρξατο ἡ διάβασις ὁλοκλήρου τῆς δευτέρας ταξιαρχίας Σέχου, ἀκωλύτως πλέον, διότι τὰ προεισελθόντα σώματα ἐκάλυπτον τὴν εἰσβολήν. Ἀπετελεῖτο δὲ ἡ εἰσελθοῦσα δύναμις ἐν συνόλῳ ἐκ τοῦ ἐννάτου συντάγματος ὑπὸ τὸν μετέπειτα ταξίαρχον συνταγματάρχην Γκολφινόπουλον, ἑνὸς τάγματος τοῦ δεκάτου συντάγματος τῆς ταξιαρχίας Βότσαρη ὑπὸ τὸν Μάνεσην, λόχου τοῦ αὐτοῦ συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Δαμιανόν, δύο λόχων τοῦ μηχανικοῦ τοῦ ὑπὸ τὸν πληγωθέντα Γεωργιάδην καὶ τοῦ ὑπὸ τὸν Δαμιανόν, τῆς ἐπιλαρχίας Σούτσου, ἀποτελουμένης ἐκ δύο ἰλῶν ἱππικοῦ, καὶ δύο πεδινῶν πυροβολαρχιῶν ὑπὸ τοὺς λοχαγοὺς Τρικούπην καὶ Οἰκονόμου. Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς συγκεντρωθεὶς ἠκολούθησε κατὰ πόδας τὸν φεύγοντα ἐχθρὸν καὶ κατέλαβε ἀλληλοδιαδόχως τὴν ἡμέραν ταύτην τὰ χωρία Παχυκάλαμον καὶ Τσαπρασλῆ πρὸς βορρᾶν, ἔνθα καὶ ὠχυρώθησαν οἱ ἄνδρες τοῦ ἐννάτου πεζικοῦ συντάγματος τοῦ Γκολφινοπούλου, συλλαβόντες καὶ 4 αἰχμαλώτους. Πέραν τοῦ χωρίου τούτου οἱ Τοῦρκοι κατεῖχον πολλὰ φυσικὰ καὶ τεχνικὰ ὀχυρώματα καὶ ἠμύνοντο ἀποτελεσματικῶς, ζητοῦντες νὰ ὑποστηρίξωσι τὰ νῶτα τοῦ πρὸς τὴν γέφυραν Ἄρτης μαχομένου στρατοῦ των, ὑποβοηθούμενοι καὶ ὑπὸ τῶν πυροβολείων τοῦ Ἰμαρέτ. Ἐν τούτοις ὁ εἰσβαλὼν ἑλληνικὸς στρατὸς ἔλαβε καὶ ἑτέραν διεύθυνσιν πρὸς δυσμάς, κατέλαβε τὸ χωρίον Ἀνέζη, ὅπου ἔστησε τὸ ἀρχηγεῖον αὐτοῦ ὁ ταξίαρχος Σέχος, καὶ διηυθύνθη περαιτέρω ἔτι, διαταχθέντος τοῦ ἱππικοῦ ν' ἀνιχνεύσῃ πᾶσαν τὴν ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τοῦ σημείου τούτου χώραν.

Τὴν αὐτὴν ἡμέραν (Τρίτην), ἐν ᾧ ἡ εἰσβολὴ συνετελεῖτο πρὸς τὰ ἀριστερά, ἡ μάχη πρὸς τὴν Ἄρταν ἤρξατο διὰ πρωϊνῆς ἐπιθέσεως τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι, πληροφορηθέντες ὅτι ἑλληνικὸς στρατὸς εἰσέβαλεν ἐκ Μπανίου καὶ προχωρῶν ἐκτοπίζει τοὺς ἰδικούς των, ἀπεφάσισαν δι' ἐπανειλημμένων ἐφόδων νὰ περισπάσωσι τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον πρὸς τὸ μέρος τῆς γεφύρας, οὕτως ὥστε νὰ μὴ ἐνισχυθῇ ὁ εἰσβαλὼν στρατός, νὰ ἐκπορθήσωσι δὲ εἰ δυνατὸν τὴν γέφυραν καὶ εἰσελάσωσιν εἰς τὸ ἑλληνικόν, ὅπως ἀποκόψωσι τὸν ἐχθρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ἐπιχειρήσεών του καὶ προσβάλωσι εἶτα κατὰ τὰ νῶτα τοὺς εἰσβαλόντας.

Τὴν τετάρτην ὅθεν πρωϊνὴν ὥραν πλήθη ἀλβανῶν στρατιωτῶν ἐπεφάνησαν εἰς τὴν ὀφρὺν τῆς γεφύρας, σπεύδοντα νὰ κατέλθωσι τὴν κοιλάδα τοῦ ἐπικειμένου τόξου, ἐν ᾧ ταὐτοχρόνως ἡ ἐπίθεσις ἐνηργεῖτο καὶ ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων μερῶν. Οἱ Ἕλληνες ἀντέταξαν κατὰ τῶν ἐπιτιθεμένων ἀθρόον πῦρ, ὁ δὲ ταξίαρχος Βότσαρης, ἐνισχύων πανταχοῦ τοὺς ἀμυνομένους διὰ τῆς παρουσίας του, διέταξεν οὐχ ἧττον τοὺς ἀξιωματικοὺς νὰ μὴ ἐκτίθενται, εἰμὴ ἐν ὥρᾳ ἀνάγκης, διότι παρετήρησεν ὅτι ἐκτὸς μάχης ἐτέθη ἀριθμὸς ἀξιωματικῶν πολὺ δυσανάλογος πρὸς τὸν τῶν στρατιωτῶν, καθόσον οὗτοι ἐξετίθεντο ὑπὲρ τὸ δέον, συμφώνως πρὸς τὴν προτέραν παρ' αὐτοῦ δοθεῖσαν διαταγήν. Ἡ ὄπισθεν τοῦ σταθμοῦ καὶ ἐντὸς τῶν πυροβολείων τοποθετημένη πυροβολαρχία, καθὼς καὶ τὸ ὄπισθεν τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος ἱδρυμένον πυροβολεῖον ἐσάρωνε τοὺς ἐπερχομένους Ἀλβανοὺς

ὧν ὁ ἀρχηγός, πελώριός τις καὶ ῥιψοκίνδυνος ἀξιωματικός, φθάσας εἰς τὴν κοιλότητα τοῦ δευτέρου τόξου τῆς γεφύρας ἔπεσε βληθεὶς ὑπὸ δεκάδος σφαιρῶν. Οἱ Ἀλβανοὶ μετὰ μάταιον καὶ ἀνωφελῆ ἀγῶνα ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσι, προϊούσης δὲ τῆς ἡμέρας ἡ πάλη τοῦ πυροβολικοῦ ἐλάμβανε διαστάσεις καὶ αἱ τουρκικαὶ ὀβίδες, πίπτουσαι

ἐντὸς τῆς πόλεως, ἐπέφερον σύγχυσίν τινα εἰς ὀλίγας οἰκογενείας, αἵτινες ἐπέστρεψαν τὴν νύκτα, ὅπως προμηθευθῶσι τρόφιμα ἢ ἐνδύματα καὶ παραλάβωσι πᾶν ὅ,τι ἐσπευσμένως ἀναχωροῦσαι εἶχον ἀφήσει. Ἀλλὰ τὴν ἡμέραν ταύτην οἱ Τοῦρκοι ἔβαλον μόνον διὰ πεδινῶν πυροβόλων, καθόσον τὰ τῶν θέσεων εἶχον σιγήσει διὰ τῶν ἑλληνικῶν πυροβολείων. Οὕτω καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τὸ ἑλληνικὸν πυροβολικὸν ἐφαίνετο ὑπέρτερον, τὸ δὲ πεζικὸν ἀπέκρουεν ὑπὸ τὴν σκέπην αὐτοῦ τὰς ἐπανειλημμένας ἐχθρικὰς ἐπιθέσεις, αἵτινες ἦσαν ἰσχυρόταται, διότι τὰ ἀντιμέτωπα στρατεύματα ἐνισχυθέντα εἶχον ἀνέλθῃ εἰς 18 ἀλβανικὰ τάγματα ἐκ χιλίων ἀνδρῶν ἕκαστον. Ἐπελθούσης τῆς νυκτὸς ὁ ταξίαρχος Βότσαρης, βλέπων τὰς παρασκευὰς καὶ ἐνισχύσεις τῶν Τούρκων, διέταξεν ἅπαντα τὰ τμήματα νὰ ὦσιν ἄγρυπνα καὶ νὰ προσμένωσι μὲ τὰ ὅπλα εἰς χεῖρας τὴν ἀνατολὴν τῆς σελήνης, ἀπέστειλε δ' ἐνισχύσεις εἰς ὅλας τὰς διαβάσεις τοῦ ποταμοῦ. Τούτου ἕνεκα λόχος τοῦ πεζικοῦ ἐβάδισε πρὸς τὴν γέφυραν, ὅπως ἐνισχύσῃ ἐκ δεξιῶν τὸν φρουροῦντα αὐτὴν λόχον τοῦ Μεσολογγίτου. Ὁ λόχος οὗτος ἀπέσπασε φρουρὰν ἐπὶ τῆς γεφύρας, ἧς τὴν ἐμφάνισιν ἰδόντες οἱ αὐτόθι φρουροῦντες Ἕλληνες στρατιῶται καὶ ἐκλαβόντες ὡς ἐχθρικὴν ἐν τῷ σκότει, ἐπυροβόλησαν κατ' αὐτῆς καὶ ἐπλήγωσαν τρεῖς ἐκ τῶν στρατιωτῶν ἐπικινδύνως, τέσσαρας δὲ ἄλλους ἐλαφρῶς. Ἐκ τούτου ἐπῆλθε παρεξήγησις καὶ τὸ πῦρ τῶν ἑλληνικῶν φυλακῶν ἐπεξετάθη ἀπὸ Κάτω Παναγιᾶς μέχρις Ἄρτης. Ὑπὸ τὸ πῦρ δὲ τοῦτο ἀμφότερα τὰ ἐχθρικὰ στρατόπεδα ἀνέμενον ἀγωνιδῶς ἐπὶ τῶν θέσεών των, προβλέποντα ἑκατέρωθεν εἰσβολήν. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι, ἐννοήσαντες ἐγκαίρως τὸ συμβαῖνον καὶ θελήσαντες νὰ ἐπωφεληθῶσι τῆς συγχύσεως, ἐπελήφθησαν ἐφόδου, ἥτις ἀπεκρούσθη διὰ ταχέως πυρός, διαρκέσαντος τρία τέταρτα τῆς ὥρας καθ' ὅλην τὴν γραμμήν. Μετὰ ταῦτα ἐπῆλθε σιγὴ νεκρική, ὅταν δὲ ἀνέτειλεν ἡ σελήνη καὶ ἐφώτισε τὰ πέριξ, ἡ πρὸ τῆς Ἄρτης πεδιὰς ἐφαίνετο ἤρεμος ὡς νὰ μὴ εὑρίσκετο ἐπ' αὐτῆς ψυχὴ ζῶσα.

Ὅταν ἐπῆλθεν ἡ ἡμέρα οἱ φρουροῦντες ἐπὶ τῆς γεφύρας διέκριναν πτώματα πολλά, ἐν οἷς καὶ ἀξιωματικῶν Τούρκων, κείμενα ἐκτάδην ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου τόξου τῆς γεφύρας, τὸ ὁποῖον ἐμαρτύρει τὴν φοβερὰν ἐπίθεσιν τῆς παρελθούσης νυκτός. Παραδόξως ὅμως ἐπεκράτει ἡ αὐτὴ νεκρικὴ σιγή, ὁ δ' ἐχθρὸς προκληθεὶς διὰ τριῶν κανονοβολισμῶν, ῥιφθέντων κατὰ τοῦ Ἰμαρέτ, οὐδόλως ἐφάνη. Τότε πάλιν ἤ-

νοήθη ἡ φυγὴ τοῦ ἐχθροῦ, ἐπελθοῦσα κατὰ τὴν νύκτα μετὰ τὴν τελευταίαν πρὸς ἅλωσιν τῆς πόλεως ἀπόπειραν. Ἡ τροπὴ αὕτη ἦν ἀπροσδόκητος, ἐπῆλθε δὲ συνεπείᾳ πανικοῦ ἐνσκήψαντος πρῶτον ἀπὸ τοῦ ὑποχωροῦντος ἐκ τῆς πεδιάδος τοῦ Λούρου στρατεύματος. Τὸ στράτευμα τοῦτο ὑποχωροῦν διαρκῶς ἐκεῖθεν τοῦ χωρίου Κυρνικολοῦ, διαρκούσης τῆς ἡμέρας ἐζήτησεν ἐπανειλημμένως ἐνισχύσεις ἐκ Στριβίνης καὶ Φιλιππιάδος, ἔνθα εἶχον στήσει τὰ ἀρχηγεῖα αὐτῶν οἱ δύο μέραρχοι τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Ἀπεστάλη δ' ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓν τάγμα. Τὰ τάγματα δὲ ταῦτα ἀκολουθήσαντα ἰδίαν ὁδὸν μετὰ τῆς ἐντολῆς νὰ βαίνωσι μετὰ προσοχῆς, καθ' ὅσον ἠγνοεῖτο μέχρι ποίων σημείων ὁ εἰσβαλὼν ἐχθρὸς εἶχε προχωρήσει, συνεκρούσθησαν καθ' ὁδὸν ἐν τῷ σκότει διὰ τῶν προφυλακῶν των εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον καὶ ὑπεχώρησαν ταχέως καταληφθέντα ὑπὸ πανικοῦ. Ὑποχωροῦντα δὲ μέχρι Στριβίνης καὶ Φιλιππιάδος συμπαρέσυρον καὶ πάντα τὰ ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν στρατεύματα ἐπὶ τῇ εἰδήσει, ὅτι ὁ εἰσβαλὼν ἑλληνικὸς στρατός, καταλαβὼν τὰς ὁδοὺς καὶ ἀποκόψας τὰς συγκοινωνίας, ἠπείλει κύκλωσιν. Τοιοῦτος δὲ ἦν ὁ καταλαβὼν τοὺς Τούρκους πανικός, ὥστε ἐγκατελείφθησαν καθ' ὁδὸν ἄνευ ἀνάγκης 35.000 ὅπλα Μαρτίνι καὶ ἐρρίφθησαν εἰς τὸν Λοῦρον ποταμὸν 17 τηλεβόλα, ἐν ᾧ ἡ εἰσβαλοῦσα ταξιαρχία τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ παρέμενεν ἐν Ἀνέζι καὶ Παχυκαλάμῳ, συμφώνως πρὸς τὴν μωρὰν διαταγήν, ἣν ἔλαβεν ἐκ τοῦ ἀρχηγείου τὴν ἑσπέραν τῆς Τρίτης «νὰ σπεύδῃ βραδέως καὶ μετὰ συνέσεως», καίτοι αἱ ἀνιχνευτικαὶ προφυλακαὶ ἐδείκνυον ὅτι ὁ ἐχθρὸς ὑπεχώρει διαρκῶς. Οἱ ἐν Στριβίνῃ καὶ Φιλιππιάδι πασσάδες, βλέποντες τὸν πανικόν, ὑφ' οὗ κατελείφθη τὸ στράτευμα, καὶ φοβούμενοι ὅτι τὰ πρὸ τῆς Ἄρτης στρατεύματα αὐτῶν θὰ προσεβάλλοντο τὴν πρωΐαν ἐκ τῶν νώτων ὑπὸ τοῦ εἰσβαλόντος ἑλληνικοῦ στρατοῦ, διέταξαν τὴν $1\ ^1/_2$ ὥραν τῆς πρωΐας τῆς Τετάρτης νὰ ὑποχωρήσωσιν ἐν τάχει καὶ χωρὶς νὰ ἐννοηθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ. Πάραυτα οἱ Τοῦρκοι ἤρξαντο ἐκκενοῦντες μετὰ σπουδῆς πᾶσαν τὴν μέχρι τῶν Ἰωαννίνων χώραν, ἔφευγον δὲ προτροπάδην, ὡσεὶ κατεδιώκοντο ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, ἀφ' οὗ ἔθεσαν πῦρ εἰς τὴν Στριβίναν καὶ τὴν Φιλιππιάδα, ἔνθα ἀφῆκαν, πλὴν τῶν ἀνωτέρω σημειωθέντων ὅπλων καὶ τηλεβόλων, ἄφθονον ὑλικὸν πολέμου, ἀποθήκας τροφῶν ἀθίκτους ὅλως καὶ 180 σκηνὰς ἐστημένας ἐπὶ ὑψηλοῦ ὀροπεδίου ἄνωθεν τῆς κωμοπόλεως. Μετὰ τοῦ στρατοῦ συναπῆλθον καὶ ἅπασαι αἱ οἰκογένειαι τῆς τουρκικῆς

Φιλιππιάδος καὶ τῆς Σταρόχας. Διηυκόλυναν δὲ τὴν φυγὴν τῶν γυναικοπαίδων οἱ μεταγωγικοὶ οὐλαμοί, οἱ ὁποῖοι ἠρίθμουν τέσσαρας χιλιάδας ζῷα περίπου, ὧν τὰ πλεῖστα εἶχον λάβῃ βίᾳ παρὰ τῶν χριστιανῶν. Οἱ Ἀλβανοὶ τέλος φεύγοντες ἐλεηλάτησαν τὴν Φιλιππιάδα καὶ κατέστρεψαν πάντα τὰ καταστήματα τ' ἀνήκοντα εἰς χριστιανούς, ἐπενεγκόντες ζημίας περὶ τὸ ἑκατομμύριον.

Ὅτε ἐγένετο γνωστὴ ἡ τροπὴ τοῦ ἐχθροῦ, ἣν προσελθόντες ἐβεβαίουν καὶ χωρικοί, ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἐξῆλθε τῆς γεφύρας μετὰ τμήματος στρατοῦ καὶ διέταξε τὴν κατασκευὴν ὀρυγμάτων ἐπὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ ἐδάφους καὶ τὴν κατάληψιν αὐτῶν. Κατόπιν ἀπέστειλε τμῆμα ἀνιχνευτικὸν πρὸς τὸ Ἰμαρὲτ ἐκ τοῦ τάγματος τοῦ Παπαγιαννοπούλου, τὸ ὁποῖον καὶ κατελήφθη ἐντὸς τῆς ἡμέρας, ἀνυψωθείσης ἐπὶ τῶν ὀχυρωμάτων αὐτοῦ τῆς ἑλληνικῆς σημαίας ὑπὸ τὰς ζητωκραυγὰς τῶν στρατιωτῶν. Ἐν τῇ περιοχῇ αὐτοῦ εὑρέθησαν πλῆθος καλύκων φυσιγγίων καὶ ὀβίδων καὶ οἱ νεκροὶ τῶν Τούρκων, ἐρριμένοι ἐντὸς μεγάλης τετραγώνου τάφρου ἀκάλυπτοι, δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς ἐσπευσμένης φυγῆς των. Ἕτερα ἀνιχνευτικὰ τμήματα στρατοῦ ἀπεστάλησαν πρὸς τὰ χωρία Κωστακιοὺς καὶ Χαλκιάδες, τὰ ὁποῖα ὡσαύτως κατελήφθησαν, καὶ ἄλλα μικρὰ σώματα στρατοῦ ἐβάδισαν πρὸς ἐπικαίρους ἐκεῖ πλησίον θέσεις. Μετὰ τὴν προκαταρκτικὴν ταύτην ἐργασίαν ὁ ταξίαρχος ἔσπευσε νὰ εἰδοποιήσῃ τηλεγραφικῶς τὸν ἐν Κοροδήμῳ ἀρχηγόν, ζητῶν τὰς διαταγάς του. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἄρχονται τὰ κεφαλαιώδη σφάλματα τοῦ ἀρχηγείου. Ἀντὶ νὰ ἐνεργήσῃ ὁ ἀρχηγὸς Μάνος μετὰ τῆς σπουδῆς, ἣν ἀπῄτει ἡ περίστασις, διατάσσων ἀμφοτέρας τὰς ταξιαρχίας νὰ βαδίσωσιν ἀπὸ κοινοῦ ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας, καὶ συγκεντρούμεναι εἰς Φιλιππιάδα νὰ προχωρήσωσι συνηνωμέναι κατὰ τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως μὴ δοθῇ καιρὸς εἰς τὸν φεύγοντα ἀτάκτως ἐχθρὸν ν' ἀνασυνταχθῇ καὶ ἀναθαρρήσῃ, ἐπεδείξατο παράδοξον νωθρότητα, οὐδαμῶς δικαιολογουμένην. Ἐκ Κοροδήμου ἔσπευσε νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν ταξίαρχον Βότσαρην νὰ ἀναμείνῃ αὐτὸν πρὸ πάσης ἐνεργείας. Μεταβὰς δὲ εἰς Ἄρταν μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του συνεχάρη τὸν ταξίαρχον Βότσαρην διὰ τὴν ὄντως ἡρωϊκὴν ἄμυναν τῆς πόλεως ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας, εἰς ἣν ὠφείλετο ἡ τροπὴ τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλὰ διέταξε συγχρόνως τὰ στρατεύματα τῆς ἀμύνης νὰ μείνωσιν εἰς τὰς θέσεις των, διότι ὑποπτεύετο ὡς τέχνασμα τὴν φυγὴν τοῦ ἐχθροῦ, μέχρις ὅτου διὰ νέων ἀνιχνευτῶν

ἀναγνωρισθῇ τὸ ἔδαφος καὶ ἡ πρὸς τὴν Φιλιππιάδα ὁδός, πρὸς ἣν ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἀπέστειλε λόχον μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μπεράτην. Ὁμοίας δὲ διαταγὰς τὸ ἀρχηγεῖον διεβίβαζε καὶ πρὸς τὴν δευτέραν ταξιαρχίαν διὰ τῆς πρὸς τὸν Σέχον διαταγῆς· «σπεύδετε βραδέως καὶ μετὰ συνέσεως», καθ' ἣν στιγμὴν οὗτος καθίστα εἰς τὸ ἀρχηγεῖον γνωστὸν τὸ ἀποτέλεσμα τῶν παρ' αὐτοῦ σταλέντων ἀνιχνευτῶν, πλέον ἢ ἱκανοποιητικόν, ὅπως διατάξῃ τὸ ἀρχηγεῖον τὴν προέλασιν τοῦ στρατοῦ. Πράγματι δὲ τὴν πρωΐαν τῆς ἡμέρας ταύτης, Τετάρτης, (4 Ἀπριλίου), ἐν ᾧ ὁ ταξίαρχος Σέχος εὑρίσκετο εἰς τὸ χωρίον Ἀνέζι πρὸς νότον τοῦ Νεοχωρίου μεταξὺ Ἄρτης καὶ Σαλαώρας, ὁ ἐπίλαρχος Σοῦτσος ἀνήγγειλεν αὐτῷ ὅτι τὸ ἱππικὸν ἀνιχνεῦσαν κατέλαβε ὁλόκληρον τὴν ἐντεῦθεν τοῦ Λούρου πεδιάδα, ἔχον βόρειον ἀφετήριαν τὸ ἐγγὺς τοῦ Ἀράχθου, ἀντικρὺ δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ χωρίου Λιμῆνι ὀθωμανικὸν χωρίον Κυρνικολοῦ, ἀπέχον τέταρτον τῆς ὥρας πρὸς νότον τῆς γεφύρας. Καὶ ὅτι προσέτι κατέσχε πολλὰς ἀποθήκας πλήρεις γεννημάτων, ἀνηκόντων εἰς τὸ τουρκικὸν δημόσιον, τὰ ὁποῖα διένειμεν εἰς τοὺς πεινῶντας χριστιανοὺς χωρικούς, οἵτινες ὄντως κατὰ τὴν παρουσίαν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ὑπέφερον τὰ πάνδεινα. Ὁ ταξίαρχος Σέχος διέταξε τότε τὰ ὑπ' αὐτὸν σώματα ἂν καταλάβωσι πάντα τὰ σημεῖα ταῦτα. Ὁ ταγματάρχης Λέκκας, συμφώνως μὲ τὴν διαταγὴν ταύτην κατέλαβε τὰ χωρία Κυρνικολοῦ καὶ Καλαμόδι, τὸ δὲ ὑπὸ τὸν Γερογιάννην τάγμα τοῦ ἐννάτου συντάγματος τὰ χωρία Ἀλίμπεη καὶ Μύτικα, ἀποσταλέντων τῶν ἐν τῷ μεταξὺ συλληφθέντων 15 αἰχμαλώτων Τούρκων εἰς Ἄνω Μπάνι, χωρίον ἑλληνικὸν κείμενον ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου. Ὁλόκληρος ἡ πεδιὰς τοῦ Λούρου ἦν ἐλευθέρα μέχρι Σαλαώρας, τῆς ὁποίας τὴν φρουρὰν ἀπὸ τῆς προτεραίας, εἶχον προσβάλῃ, ὡς λεχθήσεται ἐν οἰκείῳ τόπῳ, τὰ ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ πλοῖα, ἀναγκάσαντα αὐτὴν νὰ τραπῇ πρὸς τὴν Νικόπολιν καὶ τὴν Πρέβεζαν διὰ ξηρᾶς. Οὕτω δὲ ἀπὸ τῆς Σαλαώρας κατὰ μῆκος τῆς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου μέχρι Φιλιππιάδος ἦσαν ἐντελῶς πλέον ἐλεύθερα τὰ χωρία Νεοχώριον, Κολομόδι, Παχυκάλαμος, Κεραμάτες, Τσαπρασλῆ, Κωστακοί, Ἁγία Παρασκευή, Πισοῦς, Κύρ-Νικολοῦ, Κιρκιζάτες, Χαλκιάδες, Κανεσοῦς, Γεοργοσοῦς, Μὰμ Τσαούσης, Ρομπᾶ, Πέτρα, Στρογγυλή, Βίγλα, Ράχη, Ζαβάκα, Καλογερικό, Ἀνέζι, Γιαννίτσαροι, Ἀλήμπεη, Μύτικας, Γαβριά, Κανεζῆ, Ἐλευθεροχῶρι, Ρόκα, Στριβίνα, Φιλιππιὰς

καὶ Μλίσκα. Ἐκ τούτου εἶνε δῆλον, ὅτι οὐδὲν ἐδικαιολόγει τοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχηγείου καὶ τοσοῦτον μᾶλλον, καθ' ὅσον καὶ ἐκ τῶν βορείων Ἠπειρωτικῶν συνόρων μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἦν νικηφόρος ἀπὸ Ἀγνάντων μέχρι Καλαρρυτῶν. Εἰς τὸν σταθμὸν Πλάκας ἔνθα ἔμενον δύο λόχοι τοῦ 10 εὐζωνικοῦ τάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γιώτην καὶ τοὺς ὑπολοχαγοὺς Μάμαλην καὶ Τσαβέλλαν, καὶ κατὰ τὰς τρεῖς ἡμέρας τοῦ πολέμου ἀπεκρούσθησαν ἐπιτυχῶς οἱ Τοῦρκοι, τῶν μαχομένων ὁπλιτῶν ἐνισχυθέντων καὶ διὰ σώματος 40 καλῶς ὡπλισμένων πολιτῶν ἐκ Σχωρετσιανῶν καὶ ἑτέρων 15 χωρικῶν ἐξ Ἀγνάντων. Εἰς τὸν σταθμὸν Χριστῶν (περιοχῆς Πραμάντων), ἔνθα εὑρίσκετο ὁ 1 λόχος τοῦ 1ου εὐζωνικοῦ τάγματος ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μιτάλην καὶ 2 ὀρεινὰ πυροβόλα ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Κουγιτέαν ἀντικρὺ τοῦ χωρίου Μιχαλίτσι κατὰ τὴν θέσιν Ἁγία Μαρίνα, καὶ ὁ 3 λόχος τοῦ 1ου εὐζωνικοῦ ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Ἀναγνωστόπουλον καὶ 4 ὀρεινὰ πυροβόλα ὑπὸ τὸν διοικητὴν τῆς ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας Γούσην, τοποθετημένα ὕπερθεν τῆς γεφύρας, ἐπὶ λόφου Δούναβις ὀνομαζομένου, τὰ ἑλληνικὰ σώματα καὶ κατὰ τὰς τρεῖς ἡμέρας ἐπεκράτουν. Τὴν Τρίτην μάλιστα, ὀγδόην Ἀπριλίου περὶ τὴν 3ην τῆς πρωΐας ὥραν, ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Τρυπογιῶργος μετὰ 19 εὐζώνων εἰσέβαλεν εἰς τὸ ὀθωμανικόν, διαβὰς τὸν ποταμὸν κάτωθεν τῆς γεφύρας Χριστῶν, καὶ προχωρήσας ἔφθασε μέχρι τοῦ χωρίου Δοβίστιανα. Ἐννοηθεὶς δὲ περὶ τὴν χαραυγὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ὑπέστη σφοδρότατον πῦρ καὶ τεθεὶς μέσῳ δύο πυρῶν τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Δοβίστιανα τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Μιχαλίτσι διέτρεξε μέγαν κίνδυνον. Εὐτυχῶς τὸ πυροβολεῖον τῆς θέσεως Ἁγία Μαρίνα βάλον ἐπιτυχῶς κατέστρεψε τοὺς κάτωθι τοῦ χωρίου Μιχαλίτσι δύο τουρκικοὺς σταθμοὺς καὶ ἠνάγκασε τοὺς Τούρκους, τοὺς ἀπὸ τῶν ὀχυρωμάτων αὐτῶν μαχομένους, νὰ μετακινηθῶσι καὶ ἀπομακρυνθῶσι τῆς θέσεως, ἣν κατεῖχον οἱ ὑπὸ τὸν Τρυπογεῶργον ἄνδρες. Ἐκτὸς δὲ τούτου τὸ πυροβολεῖον Δούναβις ἔβαλε συνεχῶς κατὰ τοῦ χωρίου Δοβίτσιανα. Τοιουτοτρόπως οἱ εἰσβαλόντες ἄνδρες ἠδυνήθησαν νὰ ἐπανέλθωσιν ἀβλαβεῖς εἰς τὰς θέσεις των μετὰ ἡρωϊκὴν πρὸς τοὺς Τούρκους ἐπὶ ὥραν συμπλοκήν. Οἱ Τοῦρκοι κατόπιν τοῦ ἀποτελέσματος τούτου μετέφερον περὶ τὴν ἑσπέραν τῆς ἡμέρας ταύτης δύο πυροβόλα ἐκ τῶν λυομένων καὶ ἐτοποθέτησαν ταῦτα ἐπὶ θέσεως ὑψηλῆς τοῦ χωρίου Δοβίτσιανα, δεσποζούσης

τοῦ ἑλληνικοῦ πυροβολείου, ἐξ οὗ οἱ Ἕλληνες ἠναγκάσθησαν νὰ μεταφέρωσιν εἰς ἄλλην θέσιν τὰ πυροβόλα των. Οὐχ ἧττον καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς Τρίτης τὰ ἑλληνικὰ σώματα ἐπεκράτουν, φονευθέντος ἑνὸς μόνου καὶ πληγωθέντων δύο στρατιωτῶν. Εἰς τὸν σταθμὸν Καλαρρυτῶν τέλος, κατεχόμενον ὑπὸ τοῦ 2 λόχου τοῦ 1ου εὐζωνικοῦ τάγματος ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Πισλῆν καὶ 200 περίπου ἐπαναστατῶν ὑπὸ τοὺς ὁπλαρχηγοὺς Σκαλτσᾶν, Μίχον Γιάγκον καὶ Μαργιόλην, ἡ αὐτὴ ἐσημειοῦτο ἐπικράτησις. Τὴν δευτέραν πρωϊνὴν ὥραν τῆς 7 Ἀπριλίου οἱ ὑπὸ τὸν Σκαλτσᾶν ἄτακτοι εἰσέβαλον εἰς τὸ Συρράκον(*) δι' ἀτραποῦ, διερχομένης ἄνωθεν τοῦ Συρράκου, παρακάμψαντες δὲ τὸ χωρίον τοῦτο κατέλαβον τὴν θέσιν Ἅγιος Γεώργιος, κειμένην ἐπὶ τοῦ ὄρους Συρράκου καὶ τῆς ὁδοῦ Δοβιτσιάνων - Συρράκου. Τὴν πρωΐαν, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἐξῆλθον τοῦ ἐκεῖ σταθμοῦ οἱ ἀντάρται ὠχυρωμένοι ὄπισθεν τοίχου ἐπυροβόλησαν κατ' αὐτῶν καὶ ἐφόνευσαν περὶ τοὺς 30 Οἱ λοιποὶ σπεύσαντες ἐκλείσθησαν εἰς τὸν σταθμόν. Οἱ ἀντάρται μὴ δυνάμενοι νὰ ἐκπορθήσωσι τὸν σταθμὸν μετεχειρίσθησαν τέχνασμα. Κρυβέντων τινῶν ἐντὸς μάνδρας, οἱ λοιποὶ ἐφάνησαν φεύγοντες πρὸς τὴν μεθόριον. Οἱ Τοῦρκοι μὴ ὑποπτευθέντες τὸν δόλον ἐξῆλθον πρὸς καταδίωξίν των, ἀλλ' ἐμπεσόντες μεταξὺ δύο πυρῶν ὑπέστησαν πανολεθρίαν, φονευθέντων πλέον τῶν 60.Μετὰ τὸ συμβὰν τοῦτο οἱ ἀντάρται κινδυνεύοντες ν' ἀποκλεισθῶσιν ὑπὸ πολυαρίθμου τουρκικοῦ στρατοῦ,ἐλθόντος πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν μαχομένων, ἐπέστρεψαν διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ εἰς Καλαρρύτας, καθ' ὧν οἱ Τοῦρκοι ἤρξαντο βάλλοντες ἀπὸ τῆς θέσεως Ἅγιος Γεώργιος, ἀναγκάσαντες τοὺς κατοίκους τοῦ χωρίου νὰ τραπῶσιν εἰς τὰ ὄρη. Τὴν τρίτην περὶ τὴν μεσημβρίαν ἐπεχείρησε νὰ εἰσβάλῃ εἰς Συρράκον διμοιρία εὐζώνων μετ' ἐπαναστατῶν, ἀλλ' ἀπεκρούσθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ἐξηκολούθουν νὰ τηρῶσι στάσιν ἀμυντικήν.

Πάντα ταῦτα ἦσαν γνωστὰ εἰς τὸ ἀρχηγεῖον, τὸ ὁποῖον δὲν ἐγνώριζε νὰ ἐπωφεληθῇ τῆς περιστάσεως, ὅτε σχεδὸν ἀμαχητεὶ θὰ ἔφθανε μέχρι τῶν προθύρων τῶν Ἰωαννίνων διὰ ταχείας ἐνεργείας

(*) Τὸ Συρράκον εἶνε κωμόπολις, κατοικουμένη ἐκ 450 οἰκογενειῶν, ἀπέχει δὲ τῶν Καλαρρυτῶν 1 ὥραν καὶ 1/4 περίπου. Τὸ Συρράκον εἶνε πατρὶς τοῦ διασήμου Ἕλληνος πολιτευτοῦ καὶ ἰατροῦ Ἰωάννου Κωλέττη, σώζεται δ' ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ Χρούσα ἔτι καὶ νῦν *Γέφυρα τοῦ Κωλέττη* ὀνομαζομένη.

καὶ παρακολουθήσεως τοῦ ἐχθροῦ κατὰ πόδας. Στρατοὶ ὀλιγάριθμοι καὶ μὴ ἔχοντες νὰ διαθέσωσιν ὄπισθέν των μεγάλας δυνάμεις, βαίνοντες κατ' ἐχθροῦ πολυαριθμοτέρου, μόνον ἐπωφελούμενοι τῆς ψυχολογικῆς καταστάσεως καὶ τοῦ πεπτωκότος ἠθικοῦ αὐτοῦ δύνανται νὰ κατορθώσωσι μεγάλα, προσβάλλοντες καὶ διασκορπίζοντες αὐτὸν πρὶν ἢ δυνηθῇ νἀναθαρρήσῃ. Συνέβη ὅμως εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον, ὅτι καὶ εἰς τὸ ἐν Θεσσαλίᾳ ἐπιτελεῖον τοῦ Ἐτέμ, τὸ ὁποῖον μετὰ τὴν ἐκ Κριτῆρι καὶ Δελερίων φυγὴν δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντιληφθῇ τὸ μέγεθος τῆς ἀποσυνθέσεως, εἰς ἣν κατὰ τὴν φυγὴν ἐκείνην εἶχε περιέλθῃ ὁ ἑλληνικὸς στρατός, καὶ ἀντὶ νὰ κατασυντρίψῃ αὐτὸν ἐπερχόμενον μετὰ τάχους, ἐπέτρεψεν εὐτυχῶς τὴν ἐκ Λαρίσσης φυγὴν καὶ τὴν ἀνασύνταξιν αὐτοῦ ἐν Φαρσάλοις. Τὸ αὐτὸ σφάλμα διεπράχθη καὶ ἐν Ἠπείρῳ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχηγείου. Ὁλόκληρος ἡ ἡμέρα τῆς Τετάρτης παρῆλθεν ἐν ἀδρανείᾳ χάρις εἰς τοὺς ἐνδοιασμοὺς καὶ τὸ σπεῦδε βραδέως τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ τοῦ λειποψύχου ἐπιτελείου του. Οἱ ἀπελευθερωθέντες χωρικοὶ ἐπανηγύριζον διὰ κωδωνοκρουσιῶν καὶ ζητωκραυγῶν τὴν τόσον βραχεῖαν φεῦ ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν. Ὁλόκληρος ἡ πεδιὰς τῆς Φιλιππιάδος ἐκτάσεως 5 καὶ πλέον ὡρῶν ἀντήχει ἐκ τῆς χαρμοσύνου πανηγύρεως καὶ τῆς ἀνεκλαλήτου χαρᾶς τῶν χωρικῶν. Δάκρυα ἀρρήτου συγκινήσεως κατέλειβον τὰς παρειὰς αὐτῶν. Αἱ μητέρες ἔφερον τὰ βρέφη καὶ τὰ παιδία αὐτῶν πρὸ τοῦ παρατεταγμένου ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ κατησπάζοντο τὰ ὅπλα τῶν ἀνδρῶν καὶ τὰ ἐνδύματα αὐτῶν. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην τῆς ἀπελευθερώσεως ἐρρέμβασαν γενεαὶ ὁλόκληροι καὶ ἐξέθρεψαν οἱ αἰῶνες διὰ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, οἱ δὲ χωρικοὶ τῆς Ἠπείρου, ἀξιωθέντες αὐτῆς ᾐσθάνοντο ἑαυτοὺς ἀρκούντως εὐτυχεῖς διὰ νὰ ψιθυρίζωσι μεταξὺ τῶν χειλέων των τὸ τῆς γραφῆς «νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου Δέσποτα». Καὶ οἱ λόχοι τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐξερχόμενοι καὶ ἀναπτυσσόμενοι ὡς ἐν πανηγύρει πρὸ τῆς γεφύρας, καταληφθέντες ὑπὸ τῆς αὐτῆς χαρᾶς, ἐλησμόνουν τὴν τριήμερον καὶ γιγαντώδη πάλην καὶ ἐχαιρέτων διὰ ζητωκραυγῶν ἀτελευτήτων πρὸ τῶν πτωμάτων τῶν ἐχθρῶν τὴν κυανόλευκον, ὑψουμένην ὑπὸ τοῦ ταγματάρχου Παππαγιανοπούλου εἰς τὸ Ἰμαρέτ, προσηγόρευον τὸν ἀφιχθέντα ἀρχηγὸν ἐν ἐξάλλῳ ἐνθουσιασμῷ καὶ κατησπάζοντο ἐναγκαλιζόμενοι ἀλλήλους, καὶ εὐχόμενοι ν' ἀνταλλάξωσι τοὺς αὐτοὺς ἀσπασμοὺς μὲ τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη» «εἰς τὰ Γιάννενα». Ἡ ψυχολογικὴ στιγμὴ

ἦτο τοιαύτη, ὥστε μετὰ τῶν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν ἡ νικηφόρος προέλασις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ μέχρις Ἰωαννίνων ἦν ἐντελῶς ἐξησφαλισμένη. Δυστυχῶς ὅμως εἰς μάτην τὴν ἡμέραν ἐκείνην οἱ κάτοικοι τῆς Φιλιππιάδος, συνηθροισμένοι εἰς τὸ ἄκρον τῆς πόλεως, ἀνέμενον τοὺς ἐλευθερωτάς των. Οἱ μόνοι μεταβάντες ἐκεῖ τὴν Τετάρτην ἦσαν ἀντάρται Κερκυραῖοι ἐκ τοῦ σώματος Νταβέλη (οὐχὶ τοῦ ἐκ Μακεδονίας καὶ μαχομένου ἐν Θεσσαλίᾳ), μεθ' ὧν καὶ ὁ φιλέλλην Ἄγγλος Χάρρις, ἀνεψιὸς τοῦ ἐν τοῖς Κρητικοῖς ὕδασιν Ἄγγλου ναυάρχου, ὁ μετέπειτα φονευθεὶς εἰς τὴν μάχην τῶν Πέντε Πηγαδίων. Μόλις τὴν πρωΐαν τῆς πέμπτης 10 Ἀπριλίου ὁ ἀρχηγὸς Μάνος διέταξε τὴν προέλασιν τοῦ στρατοῦ, τὴν ὀγδόην δὲ ὥραν εἰσῆλθεν εἰς τὴν Φιλιππιάδα λόχος τοῦ μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Σπ. Μπεράτην, ὅστις ἐν τῷ μέσῳ τοῦ γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως καὶ τῶν στρατιωτῶν, παρατεταγμένων εἰς γραμμὴν καὶ φερόντων ὅπλα, κατέλαβε τὴν πόλιν ἀναφωνῶν·—«Ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως καταλαμβάνω τὴν Φιλιππιάδα, ἥτις ἀπὸ σήμερον ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος». Μετ' ὀλίγον εἰσῆλθεν εἰς τὴν πόλιν καὶ τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Κουμουνδοῦρον τάγμα, γενόμενον δεκτὸν ἐν ἀπεριγράπτῳ ἐνθουσιασμῷ ὑπὸ τῶν κατοίκων, οἱ ὁποῖοι δακρύοντες ἔσπευδον νὰ ὑποδεχθῶσι τοὺς ἐλευθερωτάς των καὶ νὰ προσφέρωσιν ἐν ὅλῃ τῇ πτωχείᾳ αὐτῶν τὴν φιλοξενίαν των καὶ τοῖς ἀξιωματικοῖς καὶ τοῖς στρατιώταις. Τότε δὲ μόνον ὡρίσθη ὑπὸ τοῦ ἀρχηγείου ἕδρα τῆς πρώτης ταξιαρχίας ἡ Φιλιππιάς, ἕδρα δὲ αὐτοῦ τοῦ ἀρχηγείου ἡ Στριβίνα. καὶ ἡ ταξιαρχία Βότσαρη ἐβάδισε πρὸς κατάληψιν τῶν νέων θέσεων. Δυστυχῶς ὅμως καὶ ἡ κατάληψις δὲν ἐγένετο διὰ τρόπου ἀνταποκρινομένου πρὸς τὰ αἰσθήματα τῶν ἀπελευθερουμένων πληθυσμῶν. Διότι ἕνεκεν τῆς διασπορᾶς τῶν στρατευμάτων αὕτη ἐγένετο τμηματικῶς καὶ οὐχὶ ἐν σώματι, ἀναπεπταμένων τῶν σημαιῶν καὶ ἠχουσῶν τῶν σαλπίγγων. Τὰ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Δράκον σώματα ἔφθασαν περὶ τὴν 5 ὥραν μ. μ. εἰς Φιλιππιάδα, τὸ ἱππικὸν τῆς ταξιαρχίας τὴν 3 μ. μ. ἐν ᾧ ὤφειλε νὰ προηγῆται καὶ καταδιώκῃ τὸν ἐχθρόν, τὸ δὲ πυροβολικὸν καὶ αὐτὸ τμηματικῶς. Οὕτως ὥστε ἀντὶ αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις συμφώνως πρὸς τὴν τέχνην τοῦ πολέμου νὰ εὑρεθῶσι συγκεντρωμέναι ἐν Φιλιππιάδι τὴν ἡμέραν ταύτην μὲ ἀριθμὸν 16 χιλιάδων ἀνδρῶν τοὐλάχιστον, μέχρι τῆς ἕκτης ἑσπερινῆς ὥρας μόλις

συνεκεντρώθησαν ἐκεῖ 2.000ἄνδρες καὶ μετὰ τὴν ἕκτην ὥραν 4.070 ἀπέναντι ἐχθροῦ 22.000 ἀνδρῶν ὀπισθοχωρούντων. Καὶ τοῦτο ἕνεκα τῆς ἀρχικῆς διασπορᾶς, καὶ τῆς παντελοῦς ἐκ μέρους τοῦ ἐπιτελείου ἀγνοίας τῆς ἰσχύος τοῦ στρατοῦ ἐν συναφείᾳ εὑρισκομένου. Καθ' ὁδὸν τὰ βαδίζοντα σώματα συνήντων τὰ ἴχνη τῆς φυγῆς τῶν Τούρκων, ἄλευρα, τρόφιμα, ἱματισμόν, ὑλικὰ πολέμου ἐγκαταλελειμένα, νεκροὺς ἀτάφους καὶ σκηνάς. Εἰς δὲ τὸ νοσοκομεῖον Φιλιππιάδος εὗρον 13 τραυματίας στρατιώτας, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ Ἕλληνες ἰατροὶ παρέσχον τὰς βοηθείας των. Ὁ νομάρχης μεταβὰς ἐξ Ἄρτης εἰς Φιλιππιάδα ἐχαιρετήθη ἐνθουσιωδῶς, μετέφερε δ' ἐκεῖ τὴν ἕδραν του καὶ ἐζήτησε τὴν ἄμεσον ἐγκατάστασιν τηλεγραφικῆς συγκοινωνίας μεταξὺ Ἄρτης καὶ Φιλιππιάδος, ὁ δὲ ἀρχηγὸς Μάνος ἀποστέλλων ἐκεῖθεν τὴν εἴδησιν περὶ καταλήψεως, ἐλάμβανε συγχαρητήριον τηλεγράφημα τοῦ Βασιλέως. «Συγχαίρω ἐγκαρδίως. Ἀναμένω τηλεγράφημά σου ἐξ Ἰωαννίνων». Δυστυχῶς οἱ πάντες κατελήφθησαν ἐξ ἀκαίρου ἐνθουσιασμοῦ, καὶ ἡ μόνη φροντὶς αὐτῶν ἦν ἡ κατάσβεσις τῆς ἐν Φιλιππιάδι καὶ Στριβίνι πυρκαϊᾶς, περιορισθείσης εἰς μικρὰν ἔκτασιν. Ἡ Φιλιππιάς, πρὸς ἣν ἔφερεν ἁμαξιτὴ ὁδὸς διὰ τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης ἀκολουθοῦσα ἐπὶ δίωρον τὰς ὑπωρείας τοῦ Ξηροβουνίου, κεῖται ἐγγὺς τοῦ Λούρου ποταμοῦ καὶ ἄνωθεν τῆς γεφύρας αὐτοῦ τῆς καλουμένης τοῦ Καλογήρου. Ἦν ἕδρα καϊμακάμη καὶ εἶχε στρατηγικὴν σημασίαν, διότι εὑρίσκετο ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς Ἰωάννινα, ἀπὸ ταύτης δὲ ἡ αὐτὴ ὁδὸς προεκτεινομένη πρὸς νότον ἔφερεν εἰς Σαλάωραν καὶ Πρέβεζαν. Διὰ τῆς καταλήψεως τῆς Φιλιππιάδος καὶ τῆς γεφύρας τοῦ Λούρου, ἣν κατέλαβε τεθὲν ἐν ἀμύνῃ τὸ ὑπὸ τὸν Κουμουνδοῦρον τάγμα, διεκόπτετο ἡ μεταξὺ Ἰωαννίνων καὶ Πρεβέζης συγκοινωνία, ἥτις ἔμενεν ἔτι ὀρθία μετὰ τῆς Νικοπόλεως ὄπισθεν τῶν εἰσβαλόντων ἑλληνικῶν στρατευμάτων, καὶ ἥτις ἐβομβαρδίζετο ἐν τῷ μεταξὺ ὑπὸ τοῦ στόλου, ὡς ἐκτεθήσεται ἐν τῷ οἰκείῳ κεφαλαίῳ. Ἔμενεν οὕτω ἐλεύθερος ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς νὰ συγκεντρωθῇ ἐν Φιλιππιάδι καὶ ἐνεργήσῃ κατὰ τῶν Ἰωαννίνων, ἀφίνων τμῆμα μόνον αὐτοῦ νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τῶν νώτων τῆς Πρεβέζης ἐν συμπράξει μετὰ τοῦ στόλου. Δυστυχῶς ὅμως καὶ τοῦτο δὲν ἐγένετο, τῆς δευτέρας ταξιαρχίας περισπωμένης εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Λούρου καὶ ἐχούσης ἄλλην κατεύθυνσιν, μόλις δὲ τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν ἔφθασε τμῆμα τῆς ταξιαρχίας ταύτης

ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Γκολφινόπουλον πρὸ τῆς Φιλιππιάδος καὶ τὸ ὁποῖον τμῆμα ἀπεστάλη, ἀμέσως ἵνα ἑνωθῇ πρὸς τὴν Φάλαγγα Δράκου, χωροῦσαν ἀπὸ πρωΐας εἰς τὴν στενωπὸν Φιλιππιάδος — Ἰωαννίνων, ὡς θέλομεν ἴδῃ ἀμέσως κατωτέρω. Οὕτω δὲ ἀντὶ νὰ ἐπέλθῃ ἡ συνάντησις τῶν δύο ταξιαρχιῶν εἰς Φιλιππιάδα καὶ ἡ ἀπὸ κοινοῦ προέλασις, ἡ ὑπὸ τὸν Σέχον ταξιαρχία ἐλάμβανε καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς πέμπτης κατεύθυνσιν πρὸς δυσμάς. Καὶ σῶμα μὲν ἱππικοῦ ὑπὸ τὸν ἀνθυπίλαρχον Μάνον εἰσήρχετο τὴν ἐννάτην πρωϊνὴν ὥραν τῆς ἡμέρας ταύτης εἰς Σαλαώραν, ἐπίνειον τῶν Ἰωαννίνων ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ, καὶ κατελάμβανεν αὐτὴν ἀμαχητεί, τῆς φρουρᾶς αὐτῆς ἐκ 500 ἀνδρῶν τραπείσης, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, εἰς φυγὴν ὑπὸ τὰ τηλεβόλα τοῦ στόλου ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς Τρίτης, 8ης τοῦ μηνός, καὶ ἐγκαταλειψάσης ἐπὶ τόπου τρία πυροβόλα καὶ ἱκανὴν ποσότητα πυρομαχικῶν. Ἕτερον δὲ τμῆμα αὐτῆς τὸ ὑπὸ τὸν Γερογιάννην 3ον τάγμα τοῦ 9 συντάγματος, μετὰ τὰς κατοπτεύσεις τοῦ ἱππικοῦ, εὑρόντος ἅπαν τὸ ἔδαφος τὸ ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ Λούρου καὶ δεξιὰ τῆς Πρεβέζης ἔρημον ἐχθρῶν, ἐχώρησε εἰς τὴν ὁδὸν Ἰωαννίνων Πρεβέζης καὶ διέκοψε πᾶσαν συγκοινωνίαν τῶν ἐντὸς τῆς τελευταίας ταύτης πόλεως πολιορκουμένων. Τὸ ὑπόλοιπον δὲ τοῦ 9ου συντάγματος ὑπὸ τὸν Γκολφινόπουλον διετάχθη νὰ βαδίσῃ ἐκ τῆς μεσημβρινῆς Ἠπείρου εἰς Κάντζαν πρὸς τὴν ὁδὸν Σουλίου, ὅπου οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ἐπαναστάτησαν κατὰ τῆς κυριαρχίας τοῦ Σουλτάνου, καὶ ἀποκόψῃ καὶ τὴν ἐκ τοῦ μέρους τούτου συγκοινωνίαν τῆς Πρεβέζης μετὰ τῶν Ἰωαννίων. Αἱ διαταγαὶ αὗται ἐν ᾧ κατέτεμνον τὴν δύναμιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἐξήντλουν ἐξ ἄλλου αὐτὸν εἰς πορείας ἄνευ πρακτικοῦ τινος ὠφελήματος, καὶ τὸ κύριον ἔργον τῆς κατὰ πόδας πρὸς βορρᾶν καταδιώξεως τοῦ εἰς ἄτακτον φυγὴν τραπέντος ἐχθροῦ παρημελεῖτο. Οὕτω δ' ἀφέθη καὶ ἡ ἡμέρα τῆς Πέμπτης κέρδος τοῖς Τούρκοις, οἱ ὁποῖοι ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον συγκεντρωθῇ περίτρομοι εἰς Ἰωάννινα, ἀναμένοντες τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἵνα καὶ ταῦτα ἐγκαταλείψωσιν ἅμα τῷ πρώτῳ κινδύνῳ καὶ ἀπέλθωσιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν, κατευθυνόμενοι εἰς τὰ Βιτώλια.

Αὐτὸς ὁ Βαλῆς, πληροφορηθεὶς τὰ τῆς εἰσβολῆς καὶ τὸν πανικὸν τοῦ ἐπιστρέφοντος στρατοῦ, ἡτοίμασε τὴν οἰκογένειάν του πρὸς ἀναχώρησιν, καλέσας δὲ τοὺς πρωτεύοντας ὀθωμανοὺς καὶ τοὺς προξένους ἐδήλωσεν αὐτοῖς, ὅτι οὐδεμίαν ἠγγυᾶτο ἀσφάλειαν. Καὶ οἱ μὲν

πρόξενοι, φοβούμενοι τὰ στασιάσαντα ἀλβανικὰ τάγματα, ἔτασσον φρουρὰς ἐκ πολιτῶν πρὸ τῶν οἰκείων μεγάρων, οἱ δὲ ἐκ τῶν ὀθωμανῶν, ὅσοι δὲν ἠδύναντο νὰ φύγωσι, κατέφευγον εἰς χριστιανικὰς οἰκογενείας, ὅπως προστατευθῶσιν ἐν περιπτώσει ἀφίξεως τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων. Οἱ χριστιανοὶ μετὰ τοῦ μητροπολίτου κρύφα ἡτοιμάζοντο πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ἀναμενομένων ἐλευθερωτῶν, καὶ παρὰ τοῖς Ὀθωμανοῖς ἡδραιοῦτο ἡ ἰδέα, ὅτι ἐπῆλθεν ὁ χρόνος καθ'ὅν ἡ Ἤπειρος καὶ ἡ Ἀλβανία ἦν γεγραμμένον κατὰ τὰς ἀρχαίας παραδόσεις νὰ καταστῶσιν ἐπαρχίαι ἑλληνικαί (*). Τούτων οὕτως ἐχόντων τολμηρὸς ἀρχηγὸς διὰ ταχείας πορείας ἠδύνατο ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν νὰ διασχίσῃ νικηφόρως τὴν Ἤπειρον, ὅπως ποτὲ ὁ Ἀννίβας τὴν Ἰταλίαν,καὶ φθάνων εἰς τὸ Μακεδονικὸν ἔδαφος νὰ μετατρέψῃ τὴν τύχην τοῦ πολέμου. Τὸ ἑλληνικὸν ὅμως ἀρχηγεῖον μόλις τὴν 5ην ὥραν μ.μ. τῆς Πέμπτης (10 Ἀπριλίου), ἀπεφάσισε νὰ κινηθῇ, ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι, πρέπει νὰ σημειωθῇ ἔτι ἅπαξ, ἤρξαντο φεύγοντες προτροπάδην τὴν νύκτα τῆς Τρίτης πρὸς τὴν Τετάρτην. Ὀλίγον πρὸ τῆς ὥρας ταύτης διετάχθη παρὰ τοῦ ἐπιτελείου ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος ν' ἀποστείλῃ λόχον τοῦ ὑπ' αὐτὸν τάγματος πρὸς κατάληψιν τοῦ χωρίου Κουμουτσάδες δίωρον ἀπέχοντος τῆς Φιλιππιάδος εἰς τὴν στενωπὸν τὴν ἄγουσαν ἀπὸ Φιλιππιάδος εἰς Πέντε Πηγάδια. Τὴν διαταγὴν ταύτην ἐξετέλεσεν ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος, ἀποστείλας τὸν δεύτερον λόχον τοῦ τάγματός του. Ἀμέσως μετὰ τοῦτο ὁ ταξίαρχος Βότσαρης, ὅστις ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε στήσῃ τὴν ἕδραν του εἰς Χανόπουλον, ἐντεῦθεν τῆς Φιλιππιάδος, ὡς εἰς στρατηγικότερον σημεῖον, χωρὶς νὰ λάβῃ γνῶσιν τῆςπροτέρας διαταγῆς τοῦ ἀρχηγείου,διετάχθη διὰ τοῦ ὑπολοχαγοῦ Κούτση, ὑπασπιστοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ, ν' ἀποστείλῃ λόχον πρὸς ἀνίχνευσιν τῆς στενωποῦ Στριβίνας-Πέντε Πηγαδίων καὶ

(*) Τὴν κατάστασιν τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας περιγράφει ὡς ἑξῆς ὁ Νόρμαν: «Ἅμα φθάσας εἰς τὴν πόλιν, ἐπληροφορήθην ὅτι ὁ Τουρκικὸς στρατὸς εἶχε μηδενισθῇ κατ' οὐσίαν, ὅτι εἶχε χάσει ὅλα τὰ τηλεβόλα του, ὅτι τρία Ἀλβανικὰ τάγματα κατεκόπησαν, ὅτι ἄλλα διεσπάσθησαν, τὰ δὲ στρατεύματα ἦσαν ἐν ἀπειθείᾳ καὶ στάσει, καὶ ὅτι ἡ εἴσοδος τῶν Ἑλλήνων εἰς Ἰωάννινα ἐπέκειτο ἐντὸς ὀλίγων ὡρῶν. Μὲ ἱκέτευον, ἂν ἠγάπων τὴν ζωήν μου, νὰ μὴ τολμήσω νὰ εἰσέλθω εἰς τὸ στρατόπεδον, καὶ μὲ διεβεβαίουν ὅτι, ἅμα τῇ προελάσει τῶν Ἑλλήνων, τὰ Τουρκικὰ στρατεύματα ἦσαν ἀποφασισμένα νὰ λεηλατήσωσι καὶ σφάξωσι τοὺς κατοίκους».

κατάληψιν αὐτῶν, ἐὰν εὑρίσκοντο ταῦτα ἐγκαταλελειμένα. Ὁ ταξίαρχος Βότσαρης παρετήρησε διὰ τοῦ λοχαγοῦ Κούτση τῷ ἀρχηγῷ ὅτι ἡ ἀπόστασις μέχρι Πέντε Πηγαδίων ἦν μεγάλη, ἐξάωρος περίπου, ἐπειδὴ δ' ἐπήρχετο ἡ νὺξ καὶ δὲν ἐνόμιζε τὸν λόχον δυνάμενον νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὴν ἀποστολὴν ταύτην, ἀπόφασιν εἶχε ν' ἀποστείλῃ τάγμα καὶ ἀνέμενε πρὸς τοῦτο τὸ ὑπὸ τὸν Παπαδήμαν 3ον εὐζωνικὸν τάγμα, ὅπως ἀποστείλῃ αὐτὸ καθ' ὃ καταλληλότερον εἰς τοιαύτην ἀνιχνευτικὴν ἐργασίαν. Ἀλλὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην, παρεμβὰς ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος (*), παρεκάλεσε τὸν ταξίαρχον Βότσαρην ν' ἀποστείλῃ τὸ ὑπ' αὐτὸν τάγμα. Ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἔφερεν ἐν ἀρχῇ ἀντιρρήσεις καθ' ὅσον ἐνόμιζεν ὅτι τὸ τάγμα ἐκεῖνο δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἐπίπονον ἐκείνην πορείαν, ἀλλὰ κατόπιν ἐνέδωκεν εἰς τὴν ἐπιμονὴν τοῦ ταγματάρχου. Ἐκ τούτου ἄρχεται ἡ θλιβερὰ ἱστορία τῶν Πέντε Πηγαδίων, ἐξ ἧς ἐξηρτήθη — μεῖον τῆς ἐπὶ διήμερον ἐγκληματικῆς βραδύτητος τοῦ ἀρχηγείου — ἡ ἔκβασις τοῦ ὅλου κινήματος ἐν Ἠπείρῳ καὶ ἡ ἐπελθοῦσα καταστροφή. Ἡ τύχη ηὐνόησε τὰ ἑλληνικὰ ὅπλα ἐν Ἠπείρῳ, ἀλλ' ἡ ἔλλειψις πειθαρχίας καὶ στρατιωτικοῦ πνεύματος, ἡ παρατηρηθεῖσα καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ, ἐξουδετέρωσε τὴν εὔνοιαν αὐτῆς. Ἐὰν ὁ ταξίαρχος Βότσαρης δὲν ἦτο Ἕλλην ἀξιωματικὸς θὰ ἐξετέλει τὴν δοθεῖσαν ἐντολὴν οὐχὶ ἐλαφρᾷ τῇ καρδίᾳ. Θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ εἴς τινα ἔδει νὰ ἐμπιστευθῇ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς καὶ ἐὰν ἐπίστευεν, ὅτι τὸ εὐζωνικὸν τάγμα ἦν καταλληλότερον νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἐντολὴν ἐκείνην, θὰ ἐνήργει συμφώνως πρὸς τὴν πεποίθησίν του ταύτην, θέτων ἐκποδὼν πᾶσαν ἄλλην σκέψιν ἢ παράκλησιν. Ἀλλ' ὁ ἀνήρ, ὅστις ὑπερήσπισε γενναίως ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας τὴν πόλιν τῆς Ἄρτης, ἐπέπρωτο νὰ ὑποπέσῃ εἰς σφάλμα, ὅπερ πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς ἔλλειψιν ἰσχυρᾶς θελήσεως. Ἐκ τοῦ σφάλματος δ' ἐκείνου καὶ τῶν μετέπειτα συμβάντων ἐπῆλθον ἀλλεπάλληλοι συμφοραί, βαρύνασαι σπουδαίως εἰς τὴν τύχην τοῦ πολέμου.

Δύο ὁδοὶ ἄγουσιν εἰς Ἰωάννινα, τὴν πρωτεύουσαν καὶ καρδίαν ταύτην τῆς Ἠπείρου. Ἡ ἀπὸ Πρεβέζης μέσον Φιλιππιάδος καὶ ἡ ἀπὸ

(*) Ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος, υἱὸς τοῦ ἄλλοτε παντοδυνάμου πολιτευτοῦ τῆς Ἑλλάδος Ἀλεξάνδρου Κουμουνδούρου, ἐχρημάτισεν ἅπαξ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ὑπὸ τὸν Θεόδωρον Δηληγιάννην.

Ἄρτης μέσον Χανοπούλου καὶ Πέντε Πηγαδίων. Ἀμφότεραι αἱ ὁδοὶ αὗται συναντῶνται εἰς Πέντε Πηγάδια καὶ ἀπολήγουσιν εἰς μίαν, ὁ δὲ ἑλληνικὸς στρατὸς βαδίζων κατὰ τῶν Ἰωαννίνων ἔπρεπε νὰ καταλάβῃ ἀμφοτέρας τὰς ὁδοὺς ταύτας, τὴν ἀπὸ Φιλιππιάδος ἁμαξιτὴν ὁδὸν καὶ τὴν ἀπὸ Φιλιππιάδος—Χανοπούλου μέχρι Πέντε Πηγαδίων, τῶν ὁποίων ἡ στρατηγικὴ θέσις ἦν μεγάλης σημασίας διὰ τὴν προάσπισιν τῶν Ἰωαννίνων, ὡς ἀποτελούντων τὴν κλεῖδα αὐτῶν. Ἡ ἑτέρα τῶν ὁδῶν τούτων ἡ διὰ Χανοπούλου εἰς Πέντε Πηγαδίων ἦν βραχώδης, δύσβατος, ἰδίᾳ δι' ἵππους καὶ ἁμάξας καὶ ἄναντις στενωπὸς (κλεισούρα), ἐκτεινομένη μεταξὺ τῆς κοίτης τοῦ ἀπὸ τῆς παναρχαίας Δωδώνης πηγάζοντος ποταμοῦ Λούρου καὶ τῆς παραθεούσης τὸν Ἄραχθον βουνοσειρᾶς τοῦ Ξηροβουνίου (Κελβερίνι). Μετὰ ἡμίσειαν ὥραν ἀπὸ τῆς Στριβίνης ἡ στενωπὸς αὕτη φέρει εἰς τὸ χωρίον Κουμουτσάδες, τὸ ὁποῖον κεῖται ἐγγὺς τῆς κλεισούρας τοῦ βουνοῦ Σιδέρι εἰς ὕψος 1471 μέτρων καὶ εἰς τὴν αὐτὴν γραμμὴν πρὸς τὸ παραμεθόριον τουρκικὸν χωρίον Μπρένιτσα ὅπερ κεῖται ἐπὶ τῆς ἀντιθέτου κλιτύος τοῦ βουνοῦ τούτου. Ἡ ὁδὸς χωροῦσα ἐκεῖθεν μετὰ καμπῶν καὶ ἑλιγμῶν βορειότερον φέρει ἐπὶ ἀνωμάλου ἐδάφους εἰς τὸ χωρίον Ἀνῶγι, ἐκεῖθεν εἰς τὸ Χάνι καὶ τὸ χωρίδιον Κραβασαρᾶ, καὶ καθισταμένη ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀνωφερὴς καταλήγει, μετὰ πεντάωρον περίπου πορείαν ἀπὸ Κουμουτσάδων, εἰς Πέντε Πηγάδια, ὀνομασθέντα τοιουτοτρόπως, ἀπὸ τῶν ἐκεῖ εὑρισκομένων ἑκατέρωθεν φρεάτων. Εἰς τὴν ἔξοδον τῆς στενωποῦ σχηματίζεται μικρὸν ὀροπέδιον, ἐπὶ θέσεως δὲ περιόπτου, δεσποζούσης ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν ὑπάρχει φρούριον γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Κούλια τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ ἢ Πύργος τῆς Μπουράτσας, χωριτικότητος 500 ἀνδρῶν περίπου, ἔχον τρεῖς σειρὰς τυφεκοθυρίδων πεζικοῦ, πυργίσκους πλαγιοφυλάξεως καὶ δῶμα πυροβολείου καὶ τυφεκοθυρίδων. Τὸ φρούριον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐπεσκευάσθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ᾠκοδομήθη ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ, τοῦ γνωστοῦ σατράπου τῶν Ἰωαννίνων, ὅστις ὠχύρωσε τὴν θέσιν τῶν Πέντε Πηγαδίων, ἱστορικῶν ἐκ τῆς περιφανοῦς νίκης, ἣν ἤρατο αὐτόθι ὁ ἥρως Μάρκος Βότσαρης, τὸ μὲν ὅπως παρακωλύσῃ τὰς προελάσεις τῶν Σουλιωτῶν πρὸς κατάκτησιν τῶν πέραν τῆς Μπουράτσας χωρίων, τὸ δὲ ὅπως διατελῇ κύριος τῆς πρὸς τὴν Ἄρταν καὶ Πρέβεζαν ὁδοῦ, καθ' ὅσον οἱ Σουλιῶται δεσπόζοντες τῶν ἐπὶ τῆς ἑτέρας διόδου ὑψωμάτων Θεργιακίσι, δὲν ἐπέτρεπον

αὐτῷ τὴν διὰ Κανέτας πρὸς τὴν Φιλιππιάδα καὶ τῶν στενῶν τοῦ Λούρου δίοδον. Πρὸ τοῦ Πύργου ἄρχεται ἐλαφρὰ κλίσις τοῦ ἐδάφους, ἥτις κλίσις περατοῦται ἑνουμένη μετὰ τῆς πεδιάδος τῶν Ἰωαννίνων, δεξιόθεν δὲ καὶ ἀριστερόθεν τοῦ ὀροπεδίου ἐγείρονται λοφοσειραὶ ἀπότομοι καὶ ὑψηλαί.

Ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος ἀναχωρῶν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν Πέντε Πηγαδίων, περὶ ὧν ἀνεπίσημοι ὑπῆρχον πληροφορίαι (ἐκ χωρικῶν), ὅτι ἐγκατελείφθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἔλαβε τὴν διαταγὴν ν' ἀναγνωρίσῃ καὶ ἀνιχνεύσῃ τὴν στενωπόν, νὰ προβῇ μέχρι τῶν Πέντε Πηγαδίων καὶ καταλάβῃ ταῦτα, ἂν ἀληθῶς ἦσαν ἔρημα ἐχθρῶν. Ἐν ἐναντίᾳ δὲ περιπτώσει νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ λάβῃ κατάλληλον ὄπισθεν θέσιν ἐποπτικὴν τῶν κινήσεων τοῦ ἐχθροῦ, νὰ διατελῇ εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτοῦ καὶ νὰ εἰδοποιῇ. Ἔθεσε δὲ ὑπὸ τὰς διαταγάς του ὁ ταξίαρχος Βότσαρης τὸν ἀνθυπίλαρχον Μπάρκκλην μετὰ 25 ἱππέων, ὅπως δι' αὐτῶν καταρτίσῃ σταθμοὺς συγκοινωνίας καὶ τοιουτοτρόπως μετριάσῃ τὴν ἀπόστασιν διὰ τὴν μεταβίβασιν τῶν εἰδήσεων, τάσσων δηλονότι τοὺς ἱππεῖς κατὰ διαλείμματα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ὁδοῦ. Τὸ τάγμα τοῦ Κουμουνδούρου συνέκειτο ἐκ 1070 ἀνδρῶν Κερκυραίων καὶ Ζακυνθίων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. ὁ εἷς δὲ τῶν λόχων αὐτοῦ, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη, προαποσταλεὶς εἶχεν ἤδη καταλάβῃ τοὺς Κουμουτσάδες, κειμένους ἐντὸς τῆς στενωποῦ καὶ δίωρον ἀπέχοντας ἀπὸ Φιλιππιάδος, δυνάμει ἀπ' εὐθείας διαταγῆς τοῦ ἀρχηγείου, τὸ ὁποῖον δὲν ἔκρινε καλὸν ν' ἀνακοινώσῃ αὐτὴν καὶ εἰς τὸν ταξίαρχον Βότσαρην, ὅστις θὰ ἠδύνατο ἴσως ν' ἀποστείλῃ καὶ ἄλλας δυνάμεις εἰς τὸ μνησθὲν χωρίον καὶ διατάξῃ ἄλλως τὰ κατὰ τὴν περαιτέρω ἀνίχνευσιν τῆς στενωποῦ. Ἀλλὰ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ εἰς μεραρχίας καὶ ταξιαρχίας διαίρεσις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἦν ὀνομαστική, καὶ ὅτι ἡ μεγαλειτέρα σύγχυσις ἐπεκράτει μεταξὺ ἀρχηγῶν, μεράρχων καὶ ταξιάρχων ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρὸς ἀλλήλους σχέσιν καὶ ὑπηρεσιακὴν ἐξάρτησιν. Οὕτω δὲ ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἔπραξε πᾶν τὸ καθ' ἑαυτὸν αὐξήσας τὴν δύναμιν τοῦ λόχου, ὃν διετάχθη ν' ἀποστείλῃ εἰς τάγμα, μικρὸν δὲ δύναταί τις νὰ καταγνώσῃ αὐτῷ εὐθύνην διὰ τὴν μὴ ταυτόχρονον ἀποστολὴν καὶ ἄλλων ἐνισχύσεων, καὶ δὴ τοῦ ζητηθέντος ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ, ἀφ' οὗ διετέλει ἐν ἀγνοίᾳ τῆς προηγηθείσης διαταγῆς τοῦ ἀρχηγείου, ἡ δὲ νὺξ ἐπήρχετο, καὶ τῆς ἀποστελλομέ-

νης δυνάμεως ἡ ἐντολὴ ἦν μόνον ἀνιχνευτική. Τὴν ἀνίχνευσιν δὲ μόνον δύναμις πεζῶν ἠδύνατο νὰ ἐνεργήσῃ, διότι ἡ ὁδὸς ἦν ἄναντις, τραχεῖα καὶ δύσβατος εἰς ἵππους καὶ μάλιστα ἐν καιρῷ νυκτός. Ὁ Κουμουνδοῦρος παραλαβὼν τὴν ὑπ' αὐτὸν δύναμιν προήλασε μέχρι Κουμουτσάδων, ἔνθα ἀφικόμενος περὶ τὴν ἑβδόμην ὥραν τῆς νυκτὸς διέταξε τὴν μέχρι τοῦ μεσονυκτίου ἀνάπαυσιν τῶν ἀνδρῶν. Ἀντὶ δὲ νὰ ἱδρύσῃ, ὡς ὤφειλε, διὰ τῶν ἱππέων τοὺς σταθμοὺς τῆς συγκοινωνίας, ἵνα δι' αὐτῶν ἑκάστοτε εἰδοποιῇ τὸν ταξίαρχον περὶ τῶν ἐν τῇ στενωπῷ προόδων του, διέταξε νὰ προηγηθῇ τοῦ ὅλου σώματος ὁ οὐλαμὸς τοῦ ἱππικοῦ καὶ ἀναλάβῃ αὐτὸς τὴν ἀνίχνευσιν τοῦ τετραώρου ἀπὸ Κουμουτσάδων μέχρι Πέντε Πηγαδίων διαστήματος. Καὶ τοῦτο ἐν ᾧ ἠδύνατο διὰ τῶν 25 ἱππέων νὰ πράξῃ ἀμφότερα, καίτοι ἡ διὰ τοῦ ἱππικοῦ ἀνίχνευσις τῆς στενωποῦ ἐν καιρῷ νυκτὸς μάλιστα ἦν, ὡς ἐρρέθη, ἐπιπονωτάτη καὶ δυσέφικτος. Ὁ ἀνθυπίλαρχος ὅμως Μπάρακλης, λαβὼν τὴν διαταγὴν ταύτην καὶ οὐδὲν ἀντειπών, καίτοι ἦτο ἐν γνώσει τῆς διαταγῆς τοῦ ταξιάρχου, προηγήθη τοῦ ὅλου σώματος καὶ ἐχώρησεν ἐν τῇ χαράδρᾳ μὲ ἱππικὸν σχεδὸν πεζοποροῦν, καθ' ὅσον ὡς ἐκ τοῦ δυσβάτου οἱ ἱππεῖς δὲν ἠδύναντο νὰ ἱππεύωσιν. Εὐτυχῶς ἕνεκεν τοῦ πανικοῦ τῶν Τούρκων ἡ στενωπὸς ἦν ἔρημος, ὁ δὲ Μπάρακλης φθάσας τὴν ἑβδόμην πρωϊνὴν ὥραν εἰς Πέντε Πηγάδια εὗρεν αὐτὰ κενὰ καὶ τὸ φρούριον ἐγκαταλελειμένον, ἓν ἐπὶ πλέον δεῖγμα καὶ τοῦτο τοῦ ἀπεριγράπτου πανικοῦ τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι τραπέντες εἰς φυγὴν ἐγκατέλειπον καὶ αὐτὴν τὴν κλεῖδα τῶν Ἰωαννίνων, ἥτις ἠδύνατο νὰ περιέλθῃ εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς Τετάρτης. Ἐνεργήσας δὲ εἰς τὰ πέριξ πρόχειρον ἀνίχνευσιν οὐδαμοῦ ἠδυνήθη ν' ἀνακαλύψῃ ἐχθρικὸν στρατόν, πλὴν τεσσάρων ὀθωμανῶν ὁπλιτῶν ἐκεῖ που κατακειμένων καὶ ἴσως φυγάδων. Ἐκ τούτων καταδιώξας συνέλαβε τὸν ἕνα αἰχμάλωτον, τὸν ὁποῖον ἐκράτησεν ἀναμένων τὴν ἔλευσιν τοῦ πεζικοῦ. Τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Κουμουνδοῦρον τάγμα, τὸ ὁποῖον οὔτε ἐξ Ἀνωγείων, οὔτε ἐκ Κρασσαρᾶ διεβίβασεν εἴδησίν τινα περὶ τῆς πορείας του εἰς Χανόπουλον, ἀφίκετο εἰς προκεχωρημένην ὥραν τῆς πρωΐας εἰς Πέντε Πηγάδια, ἐπιβράδυναν καθ' ὁδόν, ἀφ' οὗ παρέλαβε καὶ τὸν ἐν Κουμουτσάδαις προαποσταλέντα λόχον. Ὁ δὲ ἀνθυπίλαρχος Μπάρακλης, παραδοὺς τὸν αἰχμάλωτον καὶ τὰ Πέντε Πηγάδια, ἐζήτησε τὰς διαταγὰς τοῦ ταγματάρχου Κουμουνδούρου, ὅστις ὀρθῶς ποιῶν διέταξεν αὐτὸν νὰ

ἑτοιμασθῇ πρὸς εὐρυτέραν ἀναγνώρισιν μετὰ τὸ πότισμα τῶν ἵππων. Δυστυχῶς ὅμως τὸ τάγμα δὲν ἐτήρησε τοὺς συνήθεις ἐν ἐμπολέμῳ καταστάσει κανόνας τῆς τακτικῆς, ἀλλὰ παραθαρρήσαν ἐκ τῆς παντελοῦς ἀπουσίας τοῦ ἐχθροῦ, ἀντὶ νὰ ἱδρύσῃ προφυλακὰς καὶ πρόχειρα ὀχυρώματα καὶ καταλάβῃ ἐπικαίρους θέσεις διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον, σπεύσῃ δὲ συγχρόνως νὰ διαβιβάσῃ τὴν εἴδησιν τῆς καταλήψεως, ἐτέθη εἰς ἀνάπαυσιν μὲ τὰ ὅπλα εἰς πυραμίδας. Ἐν τῷ μεταξὺ καταφθάνουσι δρομαίως δύο χωρικοὶ Ἠπειρῶται ὑπόπτου ἐξωτερικοῦ καὶ ἀναφέρουσιν εἰς τὸν ταγματάρχην Κουμουνδοῦρον, ὅτι εἰς ἀπόστασιν 1 $^1/_2$ ὥρας περίπου παρά τινι τῶν κάτωθεν ἐπὶ τῆς πεδιάδος Ἰωαννίνων ἁπλουμένων χωρίων φαίνονται 1.500 νιζάμηδες καὶ ὅτι εἰς τὰ πέριξ ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι Τοῦρκοι στρατιῶται, οἱ ὁποῖοι, ὡς ἔλεγον οἱ χωρικοὶ ἐκεῖνοι, ἔμαθον ἤδη τὴν προέλασιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ παρὰ τῶν τριῶν Τούρκων στρατιωτῶν, τῶν διαφυγόντων τὴν σύλληψιν ἀπὸ τοὺς ἱππεῖς τοῦ Μπάρακλη. Ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος, λησμονήσας νὰ διατάξῃ τὴν σύλληψιν καὶ φύλαξιν τῶν δύο ἐκείνων χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνεχώρουν ἤδη ἰσχυρισθέντες, ὅτι μετέβαινον νὰ εἰδοποιήσωσι τὸ χωρίον των, ὅπως μὴ ταραχθῇ δῆθεν ἐκ τῶν ἀκουσθησομένων μετ' ὀλίγον τουφεκισμῶν, ἀφῆκεν αὐτοὺς ἐλευθέρους νὰ μεταβῶσι παρὰ τῷ ἐχθρῷ καὶ καταδώσωσι τὴν δύναμιν τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος καὶ τὰς θέσεις αὐτοῦ, ἀφ' οὗ εἶδον τὰ πάντα ἐκ τοῦ σύνεγγυς.

Ἐν ᾧ δὲ μετὰ τὴν λῆψιν τῆς πληροφορίας ταύτης ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος ἐσκέπτετο περὶ τῆς διατάξεως τῶν δυνάμεών του καὶ ἐπεσκόπει τὰς πέριξ θέσεις, ὁ ἐχθρὸς ἤδη ἐπεφάνη, κατανοήσας καθ' ἃ φαίνεται τὸ ἀσθενὲς αὐτῶν. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος, ἀντὶ ἐκ τῶν προτέρων νὰ καταλάβῃ, ὡς ὤφειλε, τὸ φρούριον τῶν Πέντε Πηγαδίων (Κούλια Ἀλῆ πασσᾶ), χωρητικότητος, ὡς ἐσημειώθη ἤδη 500 ἀνδρῶν, καὶ μετὰ τῆς ἐπιλοίπου δυνάμεώς του τὴν ἔξοδον τῆς στενωποῦ (εἴσοδον ἐξ Ἰωαννίνων), παρουσιαζούσης μέτωπον 50 μόνον μέτρων, ἐτράπη πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ κατέλαβε θέσεις ἀμύνης ἐν ἀταξίᾳ, ἥτις ἔσχε μεγάλην ἐπήρειαν ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ τῶν ἀνδρῶν, διότι ἀμελήσας νὰ σκεφθῇ ἐξ ἀρχῆς περὶ τῆς ἐξασφαλίσεως τοῦ σώματός του δὲν εἶχε πλέον καιρόν, τοῦ ἐχθροῦ βαδίζοντος κατ' αὐτοῦ μετ' ἀναπτύξεως ἀκροβολιστικῶν στηριγμάτων, ἐφεδρικῶν τμημάτων καὶ γενικῆς ἐφεδρείας πρὸς τὸ ἀρι-

στερὸν τῆς ἀπὸ Ἰωαννίνων ὁδοῦ καὶ ἐπὶ τῆς πεδιάδος. Οἱ Τοῦρκοι ἄλλως τε ἐκ τῆς ἀποστάσεως, τὴν ὁποίαν κατεῖχε τὸ ἑλληνικὸν σῶμα, διέκριναν τὴν δύναμίν του, διότι ὑπὸ τὰς ὄψεις των ἀνεπτύσσετο τὸ τάγμα εἰς μάχην, βαδίζον πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἦν δὲ ὥρα 9.25′ τῆς πρωΐας, ὅτε συνέβαινον ταῦτα, τότε δὲ μόνον ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος ἀπέστειλε πρὸς τὰ κάτω ἀγγελιαφόρον, ζητῶν ἐνίσχυσιν, παραλειπὼν νὰ πράξῃ τοῦτο πρότερον ἐκ τῆς εὐγενοῦς ἴσως ἰδέας, ἀλλ' ἥκιστα στρατιωτικῆς, ὅτι θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ προελάσῃ ὡς εἶχον τὰ τῶν Τούρκων καὶ πέραν τῶν Πέντε Πηγαδίων διὰ τοῦ ἰδίου μόνον τάγματος. Παρέταξε δὲ τὸ τάγμα αὐτοῦ εἰς μάχην πέραν τῆς ἐξόδου μεταξὺ τῶν δύο λοφοσειρῶν, τῶν περικλειόντων τὴν στενωπόν, δοὺς τὸ μὲν δεξιὸν κέρας τῆς παρατάξεως τοῖς λοχαγοῖς Σολωμῷ καὶ Χόρτῃ μετὰ τῶν ἀνθυπολοχαγῶν Βουλπιώτου, Φωκᾶ καὶ Κακογιάννη, τοῦ ὑπολοχαγοῦ Καμάσα, τοῦ ἐφέδρου ἀνθυπολοχαγοῦ Μπάζη, τοῦ ἀνθυπασπιστοῦ Δήμα καὶ τοῦ ἐφέδρου ἀνθυπολοχαγοῦ Σεραφεὶμ Παπαϊωάννου, ἔχοντος τὸ ἄκρον δεξιόν· τὸ δὲ ἀριστερὸν τοῖς λοχαγοῖς Χαραλάμπους καὶ Κυπριώτῃ καταλαβόντος τὸ ἄκρον ἀριστερόν, ἔνθα ἐτάχθησαν καί τινες παρακολουθήσαντες ἄτακτοι ἐν οἷς καὶ ὁ Ἄγγλος φιλέλλην Χάρρις καὶ ὁ Ἰταλὸς Γιορδάνα Ἰούλιος ἀνταποκριτὴς τῆς ἰταλικῆς ἐφημερίδος «Stamba Turino». Τὸ κέντρον ἐτάχθη ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Γ. Γρίβαν καὶ τὸν ἔφεδρον ἀνθυπολοχαγὸν Διονύσιον Ζαφειρόπουλον, καταλαβόντα τὸ ἀριστερὸν τοῦ μετώπου. Τμῆμα τέλος τῆς δυνάμεως ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν καὶ ὑπασπιστὴν τοῦ τάγματος Λ. Βαρβιτσιώτην διετάχθη νὰ καταλάβῃ τὸ πυροβολεῖον τοῦ φρουρίου, ὅπως βάλῃ ἐκεῖθεν μὲν κατὰ τῶν φαλάγγων τοῦ ἐχθροῦ, ἐντεῦθεν δὲ κατὰ τῶν τυχὸν ἀποπειραθησομένων νὰ ὑπερφαλαγγίσωσι τὰ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς κορυφογραμμῆς μαχόμενα τμήματα τοῦ τάγματος. Ἀλλὰ καὶ τὸ τμῆμα τοῦτο δὲν ἔμεινεν ὁλόκληρον ἐπὶ τοῦ φρουρίου, διότι μέρος αὐτοῦ περὶ τὴν μεσημβρίαν διετάχθη νὰ καταλάβῃ λοφίσκον τινὰ πρὸς τὰ ὄπισθεν, ἵνα ἐπιτηρῇ τὴν στενωπόν, ἐκ φόβου μὴ διακοπῇ ἡ πρὸς αὐτὴν συγκοινωνία τοῦ μαχομένου τάγματος. Ὁ ἀνθυπίλαρχος Μπάρακλης ζητήσας τὰς διαταγὰς τοῦ ταγματάρχου ἔλαβε τὴν διαταγὴν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Φιλιππιάδα. Ὁ Μπάρακλης θεωρήσας ὅτι ἡ διαταγὴ ἐδίδετο ἐν στιγμῇ συγκινήσεως δὲν ἀνεχώρησεν, ἀλλὰ μεταβὰς ὄπισθεν τοῦ φρουρίου ἀφίππευσε μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἱππέων, ἀναμένων

τὸ ἀποτέλεσμα. Ἐν ᾧ δὲ ὁ ἐχθρὸς συνετάσσετο εἰς μάχην ἀπὸ ἀποστάσεως μακρᾶς εἰσέτι, τμῆμα τοῦ τάγματος ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Ἀραβαντινὸν ἀποδειλιᾶσαν ἀπεμακρύνθη τῶν θέσεών του. Ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος ἀντελήφθη τοῦ πράγματος, ἀλλὰ μὴ θέλων ν' ἀποθαρρύνῃ τὸ λοιπὸν στράτευμα προσεποιήθη ὅτι δὲν ἠνόησε τὸ συμβάν. Ἀλλ' ὁ Μπάρακλης ἰδὼν τοὺς φυγάδας κατερχομένους καὶ ἱππεύσας μετέβη, ὅπως παρεμποδίσῃ αὐτούς. Ἐπετέθη δὲ σκαιῶς κατὰ τοῦ ὑποστρέψαντος ἀνθυπολοχαγοῦ καὶ ἀπέστειλε πρὸς τὸν ταγματάρχην Κουμουνδοῦρον τὸν ἱππέα Πανόπουλον, ὅπως εἰδοποιήσῃ αὐτὸν περὶ τῶν φυγάδων καὶ ἀποστείλῃ ἀξιωματικόν, ἵνα προκαταλάβῃ αὐτούς. Ὁ ταγματάρχης ὅμως, λησμονήσας ὅτι ἔδωσε τῷ Μπάρακλῃ τὴν διαταγὴν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Φιλιππιάδα, ἀπήντησεν αὐτῷ νὰ οἰκονομήσῃ ὡς ἠδύνατο τὸ πρᾶγμα, διότι ἐν τοιαύτῃ ὥρᾳ ἠδυνάτει ν' ἀποστείλῃ ἴδιον ἀξιωματικόν. Τὴν κίνησιν τῶν φυγάδων, οἱ ὁποῖοι κατερχόμενοι συμπαρέλαβον δυστυχῶς μεθ' ἑαυτῶν καὶ μέρος τῶν πυρομαχικῶν, φαίνεται ὅτι ἀντελήφθη ὁ ἐχθρός, διότι πάραυτα ἤρξατο ἐπερχόμενος κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος. Ἡ δύναμις αὐτοῦ ἦτο ὑπερτέρα τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος, ἀλλ' οὐχὶ μεγαλειτέρα δύο ἢ τριῶν τὸ πολὺ ταγμάτων καὶ ἴσως ἡ δύναμις ἐκείνη, ἥτις καταληφθεῖσα πρότερον ὑπὸ τοῦ πανικοῦ εἶχεν ἐγκαταλείψῃ τὴν θέσιν τῶν Πέντε Πηγαδίων. Ἀναμφιβόλως ὅμως οὔτε μεραρχία, οὔτε κἂν ταξιαρχία ἦτο. Διότι τὸ μέτωπον μαχομένης μεραρχίας κατὰ τὴν μάχην εἶνε τριῶν χιλιάδων μέτρων, ἐν ᾧ τὸ μέτωπον ἑνὸς μαχομένου τάγματος εἶνε μόνον τριακοσίων. Ἠδύνατο συνεπῶς ἡ μεραρχία ἢ καὶ ἡ ταξιαρχία ἀκινδύνως νὰ ὑπερφαλαγγίσῃ τὸ μαχόμενον τάγμα, ἱππικὸν δὲ καὶ πυροβολικόν, τὰ ὁποῖα συνοδεύουσι τὰς μονάδας ταύτας τοῦ στρατοῦ δὲν ἐπαρουσιάσθη εἰς τὴν μάχην. μόλις δὲ περὶ τὴν ἑνδεκάτην ὥραν τῆς πρωΐας ἠκούσθη κροτοῦν ἓν πυροβόλον, αὐτὸ ἐκεῖνο, ὅπερ οἱ Τοῦρκοι φεύγοντες παρέλαβον ἐκ τοῦ πυροβολείου τοῦ φρουρίου καὶ μετέφερον εἰς τὸ ἐγγὺς χωρίον, ἀφήσαντες τὰ δύο ἄλλα κατὰ χώραν (*). Συνεπῶς τὸ τάγμα

(*) Καὶ αὐτὸς ὁ Τοῦρκος στρατιωτικὸς ἀνταποκριτὴς τῆς τουρκικῆς ἐφημερίδος «Ἀχέγκ», ὁ ὁποῖος παρευρέθη εἰς τὴν μάχην, ἀναφέρει ὅτι ἡ δύναμις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ τοῦ ἀνακτήσαντος τὰ Πέντε Πηγάδια ἀνήρχετο εἰς δύο χιλιάδας ἑκατὸν ἄνδρας. Ἀλλὰ ὁ Τοῦρκος ἀνταποκριτὴς φαίνεται πολὺ ὑπερβολικός, ὡς εἰκός, εἰς ὅτι ἀφορᾷ τὰς τουρκικὰς δυνάμεις, ἀνακριβὴς δὲ

Κουμουνδούρου, μεθ' ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε σφάλματα, θὰ ἠδύνατο ν' ἀντιστῇ κατὰ τῶν μὴ πολὺ ὑπερτέρων δυνάμεων τοῦ ἐχθροῦ, ἐὰν κατελάμβανεν ἐγκαίρως τὸ φρούριον τῶν Πέντε Πηγαδίων, ἐὰν δὲν ἐξήρχετο τῆς στενωποῦ καὶ ἐὰν δὲν συνεταράσσετο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ.

Οἱ Τοῦρκοι ἤρξαντο πρῶτοι τοῦ πυρὸς ἀπὸ μακρᾶς ἀποστάσεως. Ἀλλ' εἰς τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ οἱ Ἕλληνες δὲν ἀπήντησαν κατὰ διαταγὴν τοῦ ταγματάρχου Κουμουνδούρου, εἰμὴ ἀφ' οὗ οὗτος ἐπλησίασαν εἰς ἀπόστασιν 700 μέτρων ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τάξεων. Τὸ πῦρ τῶν Ἑλλήνων ἦν σφοδρότατον, ἀνέκοψε δὲ πάραυτα τὴν πορείαν τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ἐπετίθεντο κατὰ τοῦ μετώπου τοῦ μαχομένου τάγματος, ὅπως ἀποσπάσωσι τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐκ τῶν πλευρικῶν κινήσεων, τὰς ὁποίας πολὺ ἐνωρὶς ἤρξαντο ἐκτελοῦντες. Σκοπὸς δὲ τῶν Τούρκων ἦν ν' ἀποκόψωσι τὴν συγκοινωνίαν τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος μετὰ τῆς στενωποῦ πρὸς κατάληψιν τῆς ὀχυρᾶς θέσεως καὶ ἀπομόνωσιν αὐτοῦ. Αἱ πρὸς τοῦτο προσπάθειαι διήρκεσαν μέχρι τῆς

εἰς ὅτι γράφει περὶ τῶν ἡμετέρων, ἀναβιβάζων τὴν δύναμιν αὐτῶν «εἰς 1250 ἄνδρας καὶ 400 ἑτέρους τῶν διαφόρων ὅπλων (!) Ἀλλὰ περὶ τὴν 4 μ. μ, λέγει, ἡ δύναμις αὕτη τοῦ ἀντιπάλου ηὔξησε διὰ τῆς ἀφίξεως ἑνὸς ἔτι τάγματος, καταφθάσαντος εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης». Δυστυχῶς ὅμως τοιαύτη ἐνίσχυσις δὲν κατέφθασε Καὶ ὁ Ἄγγλος Κ. Β Νόρμαν λοχαγός, ὁ παρακολουθήσας τὸν τουρκικὸν στρατόν, γράφει, ὅτι ἡ δύναμις ἡ διαταχθεῖσα παρὰ τοῦ Ὀσμὰν πασσᾶ ν' ἀνακτήσῃ τὰ Πέντε Πηγάδια ὑπὸ τὸν Ρετζὲτ βέην, ἀρχηγὸν τοῦ ἐπιτελείου του, συνίστατο ἐκ τῶν ταγμάτων τῶν ρεδίφηδων Αὐλῶνος, Γκιορτζὲ καὶ Ναζλιτίου, τοῦ 4ου τάγματος τοῦ 21ου συντάγματος καὶ τοῦ 2ου τάγματος τοῦ 22ου συντάγματος τῶν Νιζὰμ καὶ ἀπὸ δύο ὀρεινὰ πυροβόλα. Προσθέτει δὲ περαιτέρω ὅτι: «ὁ Ρετζὲπ βέης προχωρήσας, ὤθησε τὸ ἐξ Αὐλῶνος τάγμα ἀριστερά, καὶ τὸ ἐκ Γκιορτζὲ δεξιὰ εἰς τὸ ἀνωφερές, τὰ δὲ τηλεβόλα καὶ τὰ δύο τάγματα τῶν Νιζάμηδων προέβαινον εἰς τὸ κέντρον, καὶ τὸ τάγμα Ναζλιτίου ἔμεινε διὰ νὰ τηρῇ ἀνοικτὴν συγκοινωνίαν μὲ τὸν Ὀσμὰν πασσᾶν εἰς Ριβολιστό. Καὶ κατ' αὐτὸν ὅθεν οὐχὶ ταξιαρχία, ἀλλὰ 4 τάγματα, τουτέστιν ἓν σύνταγμα τουρκικὸν προσέβαλε τὸ τάγμα Κουμουνδούρου. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἓν πλῆρες σύνταγμα Νιζάμηδων περιλαμβάνει τρισχιλίους περίπου ἄνδρας. Ἀλλὰ τὰ δύο ἐκ τῶν ταγμάτων ἦσαν ἐκ τῶν Ρεδίφ, τὰ ὁποῖα κατ' αὐτὸν τοῦτον τὸν Νόρμαν καὶ κατὰ τὸν Μπίγγαμ ἦσαν ἐλλειπῆ καὶ κατὰ τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ὁπλιτῶν. Δι' ὅλα ταῦτα παραδέχομαι ὅτι ἡ δύναμις ἡ προσβαλοῦσα τὸ τάγμα Κουμουνδούρου ἦτο διπλασία αὐτοῦ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀνωτέρα τοῦ ἀριθμοῦ τούτου.

μεσημβρίας, ὁπότε οἱ Τοῦρκοι ἐκτελοῦντες ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ δεξιοῦ τοῦ μαχομένου τάγματος κατώρθωσαν νὰ πλησιάσωσι κατὰ πολὺ τὰς ἑλληνικὰς τάξεις, προπορευομένων τῶν Ἀλβανῶν, οὓς οἱ Ἕλληνες στρατιῶται, ἐμφανισθέντας ἐξ ἀπίνης ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων, ἐξέλαβον πρὸς στιγμὴν ὡς ἀντάρτας ἐρχομένους πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτῶν. Κατὰ τοῦ ἐφορμῶντος ἐχθροῦ ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος διέταξε πῦρ, ἐνισχύων τοὺς ἐκεῖ μαχομένους. Συνήφθη δὲ φονικὴ συμπλοκή, καθ' ἣν ἔπεσε γενναίως μαχόμενος ὁ διοικητὴς τῆς πτέρυγος ταύτης Κεφαλὴν λοχαγὸς Εὐάγγελος Σολωμός, ἀντικατασταθεὶς ἀμέσως ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ Χόρτη. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης αἱ τάξεις τῶν μαχομένων συνεκλονίσθησαν, τὸ παράδειγμα δὲ τῶν προαναχωρησάντων ἔλαβον καὶ ἄλλοι, οὕτω δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν φυγάδων ηὐξήθη. Ὁ δ' ἐχθρὸς βλέπων τὸ τοιοῦτον ἐπεξέτεινεν ἀπὸ τῆς 2ας ὥρας μετὰ μεσημβρίαν τὴν γραμμὴν τῆς ἐπιθέσεώς του πρὸς τὸ ἀριστερὸν κέρας τῶν Ἑλλήνων, ζητῶν νὰ διασπάσῃ αὐτὸ διὰ συγχρόνου σφοδρᾶς προσβολῆς τοῦ μετώπου ἐξ ἐφόδου. Ἡ ἔφοδος αὕτη ἀπεκρούσθη, τινῶν ἐκ τῶν ἀξιωματικῶν μετὰ τοῦ διοικητοῦ μαχομένων ἀνδρείως καὶ διὰ παντὸς τρόπου ἐνθαρρυνόντων τοὺς ὑπ' αὐτοὺς ἄνδρας.

Ἀλλὰ μετὰ δίωρον πάλην αἱ δυνάμεις αὐτῶν ἐξηντλήθησαν, ἡ δ' ἔλλειψις τῶν πυρομαχικῶν, ὧν ἱκανὴν ποσότητα εἶχον συμπαραλάβῃ οἱ φυγάδες, ἦν μεγάλως αἰσθητή. Ἐν ᾧ τοὐναντίον ὁ ἐχθρός, ἐπωφελούμενος τῆς ἀραιώσεως τοῦ πυρὸς καὶ προχωρῶν, ἠπείλει ν' ἀποκόψῃ καὶ αὐτὴν τὴν ὑποχώρησιν διὰ τῆς στενωποῦ, ἣν τὸ μαχόμενον τάγμα εἶχεν ὄπισθεν αὐτοῦ. Κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμὴν ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τῆς ὑπερφαλαγγίσεως ἐσκέφθη νὰ καταλάβῃ τὸ φρούριον καὶ ἀμυνθῇ ἐκεῖ, τότε μόνον κατιδὼν τὴν σημασίαν τῆς τοιαύτης ἀμύνης καὶ τὸ σφάλμα, ὅπερ ἐξ ἀρχῆς διέπραξεν. «Ἡ στιγμὴ ἦτο κρίσιμος, λέγει ἐν τῇ ἐκθέσει του, διότι ἐκτὸς τῆς ἀπειλῆς ταύτης τοῦ ἐχθροῦ ἤρχισεν ἡ ἐπαισθητὴ μείωσις τῶν φυσιγγίων· ὅθεν ἀπεφάσισα συγκεντρώνων τὰ τμήματά μου εἰς τὸν ὀχυρὸν στρατῶνα (τὸ φρούριον), ν' ἀμυνθῶ μέχρις ἐσχάτων, φρονῶν ὅτι μοὶ εἶχον ἀπομείνει τινὰ πυρομαχικά, τὰ ὁποῖα εἰς μετρίαν τινὰ ἀπόστασιν καὶ ὄπισθεν κατὰ τὰ κεκανονισμένα εἶχον τοποθετήσῃ, ἀφ' ὅπου καὶ ἐγίνετο ἡ ἀναχορηγία αὐτῶν κατὰ τὸ διάστημα τῆς μάχης, καὶ πιστεύων νὰ διατηρήσω τὴν θέσιν μου

νης δυνάμεως ἡ ἐντολὴ ἦν μόνον ἀνιχνευτική. Τὴν ἀνίχνευσιν δὲ μόνον δύναμις πεζῶν ἠδύνατο νὰ ἐνεργήσῃ, διότι ἡ ὁδὸς ἦν ἄναντις, τραχεῖα καὶ δύσβατος εἰς ἵππους καὶ μάλιστα ἐν καιρῷ νυκτός. Ὁ Κουμουνδοῦρος παραλαβὼν τὴν ὑπ' αὐτὸν δύναμιν προήλασε μέχρι Κουμουτσάδων, ἔνθα ἀφικόμενος περὶ τὴν ἑβδόμην ὥραν τῆς νυκτὸς διέταξε τὴν μέχρι τοῦ μεσονυκτίου ἀνάπαυσιν τῶν ἀνδρῶν. Ἀντὶ δὲ νὰ ἱδρύσῃ, ὡς ὤφειλε, διὰ τῶν ἱππέων τοὺς σταθμοὺς τῆς συγκοινωνίας, ἵνα δι' αὐτῶν ἑκάστοτε εἰδοποιῇ τὸν ταξίαρχον περὶ τῶν ἐν τῇ στενωπῷ προόδων του, διέταξε νὰ προηγηθῇ τοῦ ὅλου σώματος ὁ οὐλαμὸς τοῦ ἱππικοῦ καὶ ἀναλάβῃ αὐτὸς τὴν ἀνίχνευσιν τοῦ τετραώρου ἀπὸ Κουμουτσάδων μέχρι Πέντε Πηγαδίων διαστήματος. Καὶ τοῦτο ἐν ᾧ ἠδύνατο διὰ τῶν 25 ἱππέων νὰ πράξῃ ἀμφότερα, καίτοι ἡ διὰ τοῦ ἱππικοῦ ἀνίχνευσις τῆς στενωποῦ ἐν καιρῷ νυκτὸς μάλιστα ἦν, ὡς ἐρρέθη, ἐπιπονωτάτη καὶ δυσέφικτος. Ὁ ἀνθυπίλαρχος ὅμως Μπάρακλης, λαβὼν τὴν διαταγὴν ταύτην καὶ οὐδὲν ἀντειπών, καίτοι ἦτο ἐν γνώσει τῆς διαταγῆς τοῦ ταξιάρχου, προηγήθη τοῦ ὅλου σώματος καὶ ἐχώρησεν ἐν τῇ χαράδρᾳ μὲ ἱππικὸν σχεδὸν πεζοποροῦν, καθ' ὅσον ὡς ἐκ τοῦ δυσβάτου οἱ ἱππεῖς δὲν ἠδύναντο νὰ ἱππεύωσιν. Εὐτυχῶς ἕνεκεν τοῦ πανικοῦ τῶν Τούρκων ἡ στενωπὸς ἦν ἔρημος, ὁ δὲ Μπάρακλης φθάσας τὴν ἑβδόμην πρωϊνὴν ὥραν εἰς Πέντε Πηγάδια εὗρεν αὐτὰ κενὰ καὶ τὸ φρούριον ἐγκαταλελειμένον, ἓν ἐπὶ πλέον δεῖγμα καὶ τοῦτο τοῦ ἀπεριγράπτου πανικοῦ τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι τραπέντες εἰς φυγὴν ἐγκατέλειπον καὶ αὐτὴν τὴν κλεῖδα τῶν Ἰωαννίνων, ἥτις ἠδύνατο νὰ περιέλθῃ εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς Τετάρτης. Ἐνεργήσας δὲ εἰς τὰ πέριξ πρόχειρον ἀνίχνευσιν οὐδαμοῦ ἠδυνήθη ν' ἀνακαλύψῃ ἐχθρικὸν στρατόν, πλὴν τεσσάρων ὀθωμανῶν ὁπλιτῶν ἐκεῖ που κατακειμένων καὶ ἴσως φυγάδων. Ἐκ τούτων καταδιώξας συνέλαβε τὸν ἕνα αἰχμάλωτον, τὸν ὁποῖον ἐκράτησεν ἀναμένων τὴν ἔλευσιν τοῦ πεζικοῦ. Τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Κουμουνδοῦρον τάγμα, τὸ ὁποῖον οὔτε ἐξ Ἀνωγείων, οὔτε ἐκ Κραβασαρᾶ διεβίβασεν εἴδησίν τινα περὶ τῆς πορείας του εἰς Χανόπουλον, ἀφίκετο εἰς προκεχωρημένην ὥραν τῆς πρωΐας εἰς Πέντε Πηγάδια, ἐπιβράδυναν καθ' ὁδόν, ἀφ' οὗ παρέλαβε καὶ τὸν ἐν Κουμουτσάδαις προαποσταλέντα λόχον. Ὁ δὲ ἀνθυπίλαρχος Μπάρακλης, παραδοὺς τὸν αἰχμάλωτον καὶ τὰ Πέντε Πηγάδια, ἐζήτησε τὰς διαταγὰς τοῦ ταγματάρχου Κουμουνδούρου, ὅστις ὀρθῶς ποιῶν διέταξεν αὐτὸν νὰ

ἑτοιμασθῇ πρὸς εὐρυτέραν ἀναγνώρισιν μετὰ τὸ πότισμα τῶν ἵππων. Δυστυχῶς ὅμως τὸ τάγμα δὲν ἐτήρησε τοὺς συνήθεις ἐν ἐμπολέμῳ καταστάσει κανόνας τῆς τακτικῆς, ἀλλὰ παραθαρρήσαν ἐκ τῆς παντελοῦς ἀπουσίας τοῦ ἐχθροῦ, ἀντὶ νὰ ἱδρύσῃ προφυλακὰς καὶ πρόχειρα ὀχυρώματα καὶ καταλάβῃ ἐπικαίρους θέσεις διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον, σπεύσῃ δὲ συγχρόνως νὰ διαβιβάσῃ τὴν εἴδησιν τῆς καταλήψεως, ἐτέθη εἰς ἀνάπαυσιν μὲ τὰ ὅπλα εἰς πυραμίδας. Ἐν τῷ μεταξὺ καταφθάνουσι δρομαίως δύο χωρικοὶ Ἠπειρῶται ὑπόπτου ἐξωτερικοῦ καὶ ἀναφέρουσιν εἰς τὸν ταγματάρχην Κουμουνδοῦρον, ὅτι εἰς ἀπόστασιν 1 $^1/_2$ ὥρας περίπου παρά τινι τῶν κάτωθεν ἐπὶ τῆς πεδιάδος Ἰωαννίνων ἁπλουμένων χωρίων φαίνονται 1.500 νιζάμηδες καὶ ὅτι εἰς τὰ πέριξ ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι Τοῦρκοι στρατιῶται, οἱ ὁποῖοι, ὡς ἔλεγον οἱ χωρικοὶ ἐκεῖνοι, ἔμαθον ἤδη τὴν προέλασιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ παρὰ τῶν τριῶν Τούρκων στρατιωτῶν, τῶν διαφυγόντων τὴν σύλληψιν ἀπὸ τοὺς ἱππεῖς τοῦ Μπάρακλη. Ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος, λησμονήσας νὰ διατάξῃ τὴν σύλληψιν καὶ φύλαξιν τῶν δύο ἐκείνων χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνεχώρουν ἤδη ἰσχυρισθέντες, ὅτι μετέβαινον νὰ εἰδοποιήσωσι τὸ χωρίον των, ὅπως μὴ ταραχθῇ δῆθεν ἐκ τῶν ἀκουσθησομένων μετ' ὀλίγον τουφεκισμῶν, ἀφῆκεν αὐτοὺς ἐλευθέρους νὰ μεταβῶσι παρὰ τῷ ἐχθρῷ καὶ καταδώσωσι τὴν δύναμιν τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος καὶ τὰς θέσεις αὐτοῦ, ἀφ' οὗ εἶδον τὰ πάντα ἐκ τοῦ σύνεγγυς.

Ἐν ᾧ δὲ μετὰ τὴν λῆψιν τῆς πληροφορίας ταύτης ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος ἐσκέπτετο περὶ τῆς διατάξεως τῶν δυνάμεών του καὶ ἐπεσκόπει τὰς πέριξ θέσεις, ὁ ἐχθρὸς ἤδη ἐπεφάνη, κατανοήσας καθ' ἃ φαίνεται τὸ ἀσθενὲς αὐτῶν. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος, ἀντὶ ἐκ τῶν προτέρων νὰ καταλάβῃ, ὡς ὤφειλε, τὸ φρούριον τῶν Πέντε Πηγαδίων (Κούλια Ἀλῆ πασσᾶ), χωρητικότητος, ὡς ἐσημειώθη ἤδη 500 ἀνδρῶν, καὶ μετὰ τῆς ἐπιλοίπου δυνάμεώς του τὴν ἔξοδον τῆς στενωποῦ (εἴσοδον ἐξ Ἰωαννίνων), παρουσιαζούσης μέτωπον 50 μόνον μέτρων, ἐτράπη πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ κατέλαβε θέσεις ἀμύνης ἐν ἀταξίᾳ, ἥτις ἔσχε μεγάλην ἐπήρειαν ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ τῶν ἀνδρῶν, διότι ἀμελήσας νὰ σκεφθῇ ἐξ ἀρχῆς περὶ τῆς ἐξασφαλίσεως τοῦ σώματός του δὲν εἶχε πλέον καιρόν, τοῦ ἐχθροῦ βαδίζοντος κατ' αὐτοῦ μετ' ἀναπτύξεως ἀκροβολιστικῶν στηριγμάτων, ἐφεδρικῶν τμημάτων καὶ γενικῆς ἐφεδρείας πρὸς τὸ ἀρι-

στερὸν τῆς ἀπὸ Ἰωαννίνων ὁδοῦ καὶ ἐπὶ τῆς πεδιάδος. Οἱ Τοῦρκοι ἄλλως τε ἐκ τῆς ἀποστάσεως, τὴν ὁποίαν κατεῖχε τὸ ἑλληνικὸν σῶμα, διέκριναν τὴν δύναμίν του, διότι ὑπὸ τὰς ὄψεις των ἀνεπτύσσετο τὸ τάγμα εἰς μάχην, βαδίζον πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἦν δὲ ὥρα 9.25′ τῆς πρωΐας, ὅτε συνέβαινον ταῦτα, τότε δὲ μόνον ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος ἀπέστειλε πρὸς τὰ κάτω ἀγγελιαφόρον, ζητῶν ἐνίσχυσιν, παραλειπὼν νὰ πράξῃ τοῦτο πρότερον ἐκ τῆς εὐγενοῦς ἴσως ἰδέας, ἀλλ' ἥκιστα στρατιωτικῆς, ὅτι θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ προελάσῃ ὡς εἶχον τὰ τῶν Τούρκων καὶ πέραν τῶν Πέντε Πηγαδίων διὰ τοῦ ἰδίου μόνον τάγματος. Παρέταξε δὲ τὸ τάγμα αὐτοῦ εἰς μάχην πέραν τῆς ἐξόδου μεταξὺ τῶν δύο λοφοσειρῶν, τῶν περικλειόντων τὴν στενωπόν, δοὺς τὸ μὲν δεξιὸν κέρας τῆς παρατάξεως τοῖς λοχαγοῖς Σολωμῷ καὶ Χόρτῃ μετὰ τῶν ἀνθυπολοχαγῶν Βουλπιώτου, Φωκᾶ καὶ Κακογιάννη, τοῦ ὑπολοχαγοῦ Καμάσα, τοῦ ἐφέδρου ἀνθυπολοχαγοῦ Μπάζη, τοῦ ἀνθυπασπιστοῦ Δήμα καὶ τοῦ ἐφέδρου ἀνθυπολοχαγοῦ Σεραφεὶμ Παπαϊωάννου, ἔχοντος τὸ ἄκρον δεξιόν· τὸ δὲ ἀριστερὸν τοῖς λοχαγοῖς Χαραλάμπους καὶ Κυπριώτῃ καταλαβόντος τὸ ἄκρον ἀριστερόν, ἔνθα ἐτάχθησαν καί τινες παρακολουθήσαντες ἄτακτοι ἐν οἷς καὶ ὁ Ἄγγλος φιλέλλην Χάρρις καὶ ὁ Ἰταλὸς Γιορδάνα Ἰούλιος ἀνταποκριτὴς τῆς ἰταλικῆς ἐφημερίδος «Stamba Turino». Τὸ κέντρον ἐτάχθη ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Γ. Γρίβαν καὶ τὸν ἔφεδρον ἀνθυπολοχαγὸν Διονύσιον Ζαφειρόπουλον, καταλαβόντα τὸ ἀριστερὸν τοῦ μετώπου. Τμῆμα τέλος τῆς δυνάμεως ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν καὶ ὑπασπιστὴν τοῦ τάγματος Λ. Βαρβιτσιώτην διετάχθη νὰ καταλάβῃ τὸ πυροβολεῖον τοῦ φρουρίου, ὅπως βάλῃ ἐκεῖθεν μὲν κατὰ τῶν φαλάγγων τοῦ ἐχθροῦ, ἐντεῦθεν δὲ κατὰ τῶν τυχὸν ἀποπειραθησομένων νὰ ὑπερφαλαγγίσωσι τὰ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς κορυφογραμμῆς μαχόμενα τμήματα τοῦ τάγματος. Ἀλλὰ καὶ τὸ τμῆμα τοῦτο δὲν ἔμεινεν ὁλόκληρον ἐπὶ τοῦ φρουρίου, διότι μέρος αὐτοῦ περὶ τὴν μεσημβρίαν διετάχθη νὰ καταλάβῃ λοφίσκον τινὰ πρὸς τὰ ὄπισθεν, ἵνα ἐπιτηρῇ τὴν στενωπόν, ἐκ φόβου μὴ διακοπῇ ἡ πρὸς αὐτὴν συγκοινωνία τοῦ μαχομένου τάγματος. Ὁ ἀνθυπίλαρχος Μπάρακλης ζητήσας τὰς διαταγὰς τοῦ ταγματάρχου ἔλαβε τὴν διαταγὴν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Φιλιππιάδα. Ὁ Μπάρακλης θεωρήσας ὅτι ἡ διαταγὴ ἐδίδετο ἐν στιγμῇ συγκινήσεως δὲν ἀνεχώρησεν, ἀλλὰ μεταβὰς ὄπισθεν τοῦ φρουρίου ἀφίππευσε μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἱππέων, ἀναμένων

τὸ ἀποτέλεσμα. Ἐν ᾧ δὲ ὁ ἐχθρὸς συνετάσσετο εἰς μάχην ἀπὸ ἀποστάσεως μακρᾶς εἰσέτι, τμῆμα τοῦ τάγματος ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Ἀραβαντινὸν ἀποδειλιᾶσαν ἀπεμακρύνθη τῶν θέσεών του. Ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος ἀντελήφθη τοῦ πράγματος, ἀλλὰ μὴ θέλων ν' ἀποθαρρύνῃ τὸ λοιπὸν στράτευμα προσεποιήθη ὅτι δὲν ἠνόησε τὸ συμβάν. Ἀλλ' ὁ Μπάρακλης ἰδὼν τοὺς φυγάδας κατερχομένους καὶ ἱππεύσας μετέβη, ὅπως παρεμποδίσῃ αὐτούς. Ἐπετέθη δὲ σκαιῶς κατὰ τοῦ ὑποστρέψαντος ἀνθυπολοχαγοῦ καὶ ἀπέστειλε πρὸς τὸν ταγματάρχην Κουμουνδοῦρον τὸν ἱππέα Πανόπουλον, ὅπως εἰδοποιήσῃ αὐτὸν περὶ τῶν φυγάδων καὶ ἀποστείλῃ ἀξιωματικόν, ἵνα προκαταλάβῃ αὐτούς. Ὁ ταγματάρχης ὅμως, λησμονήσας ὅτι ἔδωσε τῷ Μπάρακλῃ τὴν διαταγὴν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Φιλιππιάδα, ἀπήντησεν αὐτῷ νὰ οἰκονομήσῃ ὡς ἠδύνατο τὸ πρᾶγμα, διότι ἐν τοιαύτῃ ὥρᾳ ἠδυνάτει ν' ἀποστείλῃ ἴδιον ἀξιωματικόν. Τὴν κίνησιν τῶν φυγάδων, οἱ ὁποῖοι κατερχόμενοι συμπαρέλαβον δυστυχῶς μεθ' ἑαυτῶν καὶ μέρος τῶν πυρομαχικῶν, φαίνεται ὅτι ἀντελήφθη ὁ ἐχθρός, διότι πάραυτα ἤρξατο ἐπερχόμενος κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος. Ἡ δύναμις αὐτοῦ ἦτο ὑπερτέρα τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος, ἀλλ' οὐχὶ μεγαλειτέρα δύο ἢ τριῶν τὸ πολὺ ταγμάτων καὶ ἴσως ἡ δύναμις ἐκείνη, ἥτις καταληφθεῖσα πρότερον ὑπὸ τοῦ πανικοῦ εἶχεν ἐγκαταλείψῃ τὴν θέσιν τῶν Πέντε Πηγαδίων. Ἀναμφιβόλως ὅμως οὔτε μεραρχία, οὔτε κἂν ταξιαρχία ἦτο. Διότι τὸ μέτωπον μαχομένης μεραρχίας κατὰ τὴν μάχην εἶνε τριῶν χιλιάδων μέτρων, ἐν ᾧ τὸ μέτωπον ἑνὸς μαχομένου τάγματος εἶνε μόνον τριακοσίων. Ἠδύνατο συνεπῶς ἡ μεραρχία ἢ καὶ ἡ ταξιαρχία ἀκινδύνως νὰ ὑπερφαλαγγίσῃ τὸ μαχόμενον τάγμα, ἱππικὸν δὲ καὶ πυροβολικόν, τὰ ὁποῖα συνοδεύουσι τὰς μονάδας ταύτας, τοῦ στρατοῦ δὲν ἐπαρουσιάσθη εἰς τὴν μάχην, μόλις δὲ περὶ τὴν ἑνδεκάτην ὥραν τῆς πρωΐας ἠκούσθη κροτοῦν ἓν πυροβόλον, αὐτὸ ἐκεῖνο, ὅπερ οἱ Τοῦρκοι φεύγοντες παρέλαβον ἐκ τοῦ πυροβολείου τοῦ φρουρίου καὶ μετέφερον εἰς τὸ ἐγγὺς χωρίον, ἀφήσαντες τὰ δύο ἄλλα κατὰ χώραν (*). Συνεπῶς τὸ τάγμα

(*) Καὶ αὐτὸς ὁ Τοῦρκος στρατιωτικὸς ἀνταποκριτὴς τῆς τουρκικῆς ἐφημερίδος «Ἀχέγκ», ὁ ὁποῖος παρευρέθη εἰς τὴν μάχην, ἀναφέρει ὅτι ἡ δύναμις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ τοῦ ἀνακτήσαντος τὰ Πέντε Πηγάδια ἀνήρχετο εἰς δύο χιλιάδας ἑκατὸν ἄνδρας. Ἀλλὰ ὁ Τοῦρκος ἀνταποκριτὴς φαίνεται πολὺ ὑπερβολικός, ὡς εἰκός, εἰς ὅτι ἀφορᾷ τὰς τουρκικὰς δυνάμεις, ἀνακριβὴς δὲ

Κουμουνδούρου, μεθ' ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε σφάλματα, θὰ ἠδύνατο ν' ἀντιστῇ κατὰ τῶν μὴ πολὺ ὑπερτέρων δυνάμεων τοῦ ἐχθροῦ, ἐὰν κατελάμβανεν ἐγκαίρως τὸ φρούριον τῶν Πέντε Πηγαδίων, ἐὰν δὲν ἐξήρχετο τῆς στενωποῦ καὶ ἐὰν δὲν συνεταράσσετο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ.

Οἱ Τοῦρκοι ἤρξαντο πρῶτοι τοῦ πυρὸς ἀπὸ μακρᾶς ἀποστάσεως. Ἀλλ' εἰς τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ οἱ Ἕλληνες δὲν ἀπήντησαν κατὰ διαταγὴν τοῦ ταγματάρχου Κουμουνδούρου, εἰμὴ ἀφ' οὗ οὗτος ἐπλησίασαν εἰς ἀπόστασιν 700 μέτρων ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τάξεων. Τὸ πῦρ τῶν Ἑλλήνων ἦν σφοδρότατον, ἀνέκοψε δὲ πάραυτα τὴν πορείαν τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ἐπετίθεντο κατὰ τοῦ μετώπου τοῦ μαχομένου τάγματος, ὅπως ἀποσπάσωσι τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐκ τῶν πλευρικῶν κινήσεων, τὰς ὁποίας πολὺ ἐνωρὶς ἤρξαντο ἐκτελοῦντες. Σκοπὸς δὲ τῶν Τούρκων ἦν ν' ἀποκόψωσι τὴν συγκοινωνίαν τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος μετὰ τῆς στενωποῦ πρὸς κατάληψιν τῆς ὀχυρᾶς θέσεως καὶ ἀπομόνωσιν αὐτοῦ. Αἱ πρὸς τοῦτο προσπάθειαι διήρκεσαν μέχρι τῆς

εἰς ὅτι γράφει περὶ τῶν ἡμετέρων, ἀναβιβάζων τὴν δύναμιν αὐτῶν «εἰς 1250 ἄνδρας καὶ 400 ἑτέρους τῶν διαφόρων ὅπλων (!) Ἀλλὰ περὶ τὴν 4 μ. μ, λέγει, ἡ δύναμις αὕτη τοῦ ἀντιπάλου ηὔξησε διὰ τῆς ἀφίξεως ἑνὸς ἔτι τάγματος, καταφθάσαντος εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης». Δυστυχῶς ὅμως τοιαύτη ἐνίσχυσις δὲν κατέφθασε Καὶ ὁ Ἄγγλος Κ. Β Νόρμαν λοχαγός, ὁ παρακολουθήσας τὸν τουρκικὸν στρατόν, γράφει, ὅτι ἡ δύναμις ἡ διαταχθεῖσα παρὰ τοῦ Ὀσμὰν πασσᾶ ν' ἀνακτήσῃ τὰ Πέντε Πηγάδια ὑπὸ τὸν Ρετζὲτ βέην, ἀρχηγὸν τοῦ ἐπιτελείου του, συνίστατο ἐκ τῶν ταγμάτων τῶν ρεδίφηδων Αὐλῶνος, Γκιορτζὲ καὶ Ναζλιτίου, τοῦ 4ου τάγματος τοῦ 21ου συντάγματος καὶ τοῦ 2ου τάγματος τοῦ 22ου συντάγματος τῶν Νιζὰμ καὶ ἀπὸ δύο ὀρεινὰ πυροβόλα. Προσθέτει δὲ περαιτέρω ὅτι: «ὁ Ρετζὲπ βέης προχωρήσας, ὤθησε τὸ ἐξ Αὐλῶνος τάγμα ἀριστερά, καὶ τὸ ἐκ Γκιορτζὲ δεξιὰ εἰς τὸ ἀνωφερές, τὰ δὲ τηλεβόλα καὶ τὰ δύο τάγματα τῶν Νιζάμηδων προέβαινον εἰς τὸ κέντρον, καὶ τὸ τάγμα Ναζλιτίου ἔμεινε διὰ νὰ τηρῇ ἀνοικτὴν συγκοινωνίαν μὲ τὸν Ὀσμὰν πασσᾶν εἰς Ριβολιστό. Καὶ κατ' αὐτὸν ὅθεν οὐχὶ ταξιαρχία, ἀλλὰ 4 τάγματα, τουτέστιν ἓν σύνταγμα τουρκικὸν προσέβαλε τὸ τάγμα Κουμουνδούρου. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἓν πλῆρες σύνταγμα Νιζάμηδων περιλαμβάνει τρισχιλίους περίπου ἄνδρας. Ἀλλὰ τὰ δύο ἐκ τῶν ταγμάτων ἦσαν ἐκ τῶν Ρεδίφ, τὰ ὁποῖα κατ' αὐτὸν τοῦτον τὸν Νόρμαν καὶ κατὰ τὸν Μπίγγαμ ἦσαν ἐλλειπῆ καὶ κατὰ τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ὁπλιτῶν. Δι' ὅλα ταῦτα παραδέχομαι ὅτι ἡ δύναμις ἡ προσβαλοῦσα τὸ τάγμα Κουμουνδούρου ἦτο διπλασία αὐτοῦ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀνωτέρα τοῦ ἀριθμοῦ τούτου.

μεσημβρίας, ὁπότε οἱ Τοῦρκοι ἐκτελοῦντες ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ δεξιοῦ τοῦ μαχομένου τάγματος κατώρθωσαν νὰ πλησιάσωσι κατὰ πολὺ τὰς ἑλληνικὰς τάξεις, προπορευομένων τῶν Ἀλβανῶν, οὓς οἱ Ἕλληνες στρατιῶται, ἐμφανισθέντας ἐξ ἀπίνης ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων, ἐξέλαβον πρὸς στιγμὴν ὡς ἀντάρτας ἐρχομένους πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτῶν. Κατὰ τοῦ ἐφορμῶντος ἐχθροῦ ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος διέταξε πῦρ, ἐνισχύων τοὺς ἐκεῖ μαχομένους. Συνήφθη δὲ φονικὴ συμπλοκή, καθ' ἣν ἔπεσε γενναίως μαχόμενος ὁ διοικητὴς τῆς πτέρυγος ταύτης Κεφαλὴν λοχαγὸς Εὐάγγελος Σολωμός, ἀντικατασταθεὶς ἀμέσως ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ Χόρτη. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης αἱ τάξεις τῶν μαχομένων συνεκλονίσθησαν, τὸ παράδειγμα δὲ τῶν προαναχωρησάντων ἔλαβον καὶ ἄλλοι, οὕτω δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν φυγάδων ηὐξήθη. Ὁ δ' ἐχθρὸς βλέπων τὸ τοιοῦτον ἐπεξέτεινεν ἀπὸ τῆς 2ας ὥρας μετὰ μεσημβρίαν τὴν γραμμὴν τῆς ἐπιθέσεώς του πρὸς τὸ ἀριστερὸν κέρας τῶν Ἑλλήνων, ζητῶν νὰ διασπάσῃ αὐτὸ διὰ συγχρόνου σφοδρᾶς προσβολῆς τοῦ μετώπου ἐξ ἐφόδου. Ἡ ἔφοδος αὕτη ἀπεκρούσθη, τινῶν ἐκ τῶν ἀξιωματικῶν μετὰ τοῦ διοικητοῦ μαχομένων ἀνδρείως καὶ διὰ παντὸς τρόπου ἐνθαρρυνόντων τοὺς ὑπ' αὐτοὺς ἄνδρας.

Ἀλλὰ μετὰ δίωρον πάλην αἱ δυνάμεις αὐτῶν ἐξηντλήθησαν, ἡ δ' ἔλλειψις τῶν πυρομαχικῶν, ὧν ἱκανὴν ποσότητα εἶχον συμπαραλάβῃ οἱ φυγάδες, ἦν μεγάλως αἰσθητή. Ἐν ᾧ τοὐναντίον ὁ ἐχθρός, ἐπωφελούμενος τῆς ἀραιώσεως τοῦ πυρὸς καὶ προχωρῶν, ἠπείλει ν' ἀποκόψῃ καὶ αὐτὴν τὴν ὑποχώρησιν διὰ τῆς στενωποῦ, ἣν τὸ μαχόμενον τάγμα εἶχεν ὄπισθεν αὐτοῦ. Κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμὴν ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τῆς ὑπερφαλαγγίσεως ἐσκέφθη νὰ καταλάβῃ τὸ φρούριον καὶ ἀμυνθῇ ἐκεῖ, τότε μόνον κατιδὼν τὴν σημασίαν τῆς τοιαύτης ἀμύνης καὶ τὸ σφάλμα, ὅπερ ἐξ ἀρχῆς διέπραξεν. «Ἡ στιγμὴ ἦτο κρίσιμος, λέγει ἐν τῇ ἐκθέσει του, διότι ἐκτὸς τῆς ἀπειλῆς ταύτης τοῦ ἐχθροῦ ἤρχισεν ἡ ἐπαισθητὴ μείωσις τῶν φυσιγγίων· ὅθεν ἀπεφάσισα συγκεντρώνων τὰ τμήματά μου εἰς τὸν ὀχυρὸν στρατῶνα (τὸ φρούριον), ν' ἀμυνθῶ μέχρις ἐσχάτων, φρονῶν ὅτι μοὶ εἶχον ἀπομείνει τινὰ πυρομαχικά, τὰ ὁποῖα εἰς μετρίαν τινὰ ἀπόστασιν καὶ ὄπισθεν κατὰ τὰ κεκανονισμένα εἶχον τοποθετήσῃ, ἀφ' ὅπου καὶ ἐγίνετο ἡ ἀναχορηγία αὐτῶν κατὰ τὸ διάστημα τῆς μάχης, καὶ πιστεύων νὰ διατηρήσω τὴν θέσιν μου

ἕως ὅτου ἐπέλθῃ ἡ νύξ, ἐπειδὴ αὕτη ἐπλησίαζε, καὶ φθάσουν αἱ ἐπικουρίαι· δυστυχῶς δὲν εὗρον πλέον οὔτε ἓν φυσίγγιον. Ἐκ τῶν τμημάτων τῶν ἐπὶ τῆς γραμμῆς τοῦ πυρὸς εὑρισκομένων, ἀγγελιαφόροι ἐστέλλοντο ζητοῦντες τοιαῦτα· τούτου δ' ἕνεκεν ἀδύνατος ἦτο ἡ πραγματοποίησις τῆς τελευταίας ἀποφάσεώς μου καὶ ἀπεφάσιζα σώζων τοὺς τόσον ἀνδρείως διατηρήσαντας τὴν καταληφθεῖσαν τοποθεσίαν νὰ ὑποχωρήσω, σαλπίσας τετράκις τὴν ὑποχώρησιν καὶ ἥτις ἐξετελέσθη ἐν πάσῃ τῇ δυνατῇ τάξει, διότι ὁ ἐχθρὸς δὲν μᾶς κατεδίωξε».

Ἀλλ' ἐὰν ἡ ἄμυνα ἐν τῷ φρουρίῳ ἦτο δυνατὴ τὴν στιγμὴν ἐκείνην, καθ' ἣν 160 ἄνδρες εἶχον τεθῇ ἐκτὸς μάχης, τὸ ἓν τρίτον δὲ τοῦ τάγματος εἶχε τραπῇ εἰς φυγήν, πόσον διαφορετικὴ θὰ ἦτο ἡ θέσις τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος, ἐὰν ἐξ ἀρχῆς δύο λόχοι τοῦ τάγματος κατελάμβανον τὸ φρούριον, οἱ δὲ δύο ἄλλοι ὠχυροῦντο στηρίζοντες τὰ πλευρά των ἐπὶ τοῦ φρουρίου τούτου καὶ φρουροῦντες τὴν ἔξοδον τῆς στενωποῦ; Δυστυχῶς οὐδεὶς τῶν κανόνων τῶν ἐπιβαλλομένων ὑπὸ τῆς πολεμικῆς τέχνης ἐν ὥρᾳ μάχης ἐτηρήθη. Ἀντὶ τοῦ φρουρίου ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος προὐτίμησε νὰ δώσῃ μάχην ἐν ἀνοικτῷ πεδίῳ εἰς τὴν θέσιν Μπουράτσα πέραν τῶν Πέντε Πηγαδίων. Πρὸς δὲ δὲν ἐφρόντισεν ἐγκαίρως νὰ θέσῃ τὰς ἀπαιτουμένας προφυλακὰς καὶ ἀνέπτυξε τὰς δυνάμεις του εἰς μακροτάτην γραμμήν, μὴ ἀφήσας ὄπισθέν του οὔτε στηρίγματα, οὔτ' ἐφεδρείαν.(*) Τὰ λάθη ταῦτα ὁρατὰ εἰς τὸν ἐχθρὸν ἀνεπτέρωσαν τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ καὶ ἐνίσχυσαν αὐτὸν ἐν τῇ ἀποπείρᾳ αὐτοῦ πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ὀχυρᾶς θέσεως, ἣν εἶχεν ἐγκαταλείψει, καίτοι αἱ δυνάμεις αὐτοῦ δὲν ἦσαν κατὰ πολὺ ὑπέρτεραι τῶν ἑλληνικῶν. Οὐδεὶς θ' ἀρνηθῇ ἀνδρείαν τῷ ἀρχηγῷ καὶ τοῖς ἀξιωματικοῖς τοῦ σώματος ἐκείνου. Καὶ τοσοῦτον μᾶλλον, καθ' ὅσον μεθ' ὅλα τὰ λάθη, τὰ ὁποῖα διέπραξαν, καὶ τὴν φυγὴν τοῦ ἡμίσεος τάγματος ἠδυνήθησαν μαχόμενοι νὰ διατηρήσωσι τὰς θέσεις των μέχρι τῆς ἑσπέρας. Ἀλλὰ διὰ τῶν σφαλμάτων των

(*) Καὶ ὁ λοχαγὸς Νόρμαν γράφει τὰ ἑξῆς σχετικὰ πρὸς τὰς ἀνωτέρω κρίσεις. «Τὰ βουνὰ ἦσαν ἀπότομα, καὶ ἂν οἱ Ἕλληνες εἶχον κατασκευάσει προχώματά τινα εἰς τὰ ὕψη, ἢ ἂν εἶχον προσπαθήσῃ ἐκ παντὸς τρόπου νὰ ἐνισχύσωσι τὰ τρία ἡμιερειπωμένα κτίρια, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν τὸ παλαιὸν φρούριον καὶ τὸ στήριγμα τῶν Πέντε Πηγαδίων, βεβαίως θὰ ἐκράτουν τὴν θέσιν ἐναντίον τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Ρετζέπ».

ἐκείνων διεκύβευσαν τὴν τύχην ὁλοκλήρου τοῦ κατὰ τὴν Ἤπειρον κινήματος καὶ παρέσχον ἀφορμὴν ν' ἀναπτερωθῇ τὸ ἠθικὸν τοῦ ἐχθροῦ. Ἀπώλεσαν μοναδικὴν εὐκαιρίαν, ὅπως ἐξασφαλίσωσι τὴν ἀναίμακτον μέχρις Ἰωαννίνων πορείαν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἐνέσπειραν αὐτοὶ πρῶτοι διὰ τῆς ὑποχωρήσεώς των τὸν πανικὸν καὶ τὴν ἀποθάρρυνσιν εἰς τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον καὶ ἐγένοντο αἴτιοι τῆς ἐπισυμβάσης ὑποχωρήσεως καὶ τῆς ἀπωλείας τῶν Πέντε Πηγαδίων, τὰ ὁποῖα μάτην ἀπεπειράθη κατόπιν τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον ν' ἀνακτήσῃ. Ἐπέπρωτο φεῦ! ἡ νικηφόρος προέλασις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ νὰ τερματισθῇ πρὸ τῶν Πέντε Πηγαδίων, τὸ φρούριον τῶν ὁποίων ἁλωθὲν πρότερον ἀναιμάκτως, ἀπέβη ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης σινικὸν τεῖχος διὰ τοὺς Ἕλληνας. Ἐκ τοῦ ὑποχωρήσαντος τάγματος ἐτέθησαν ἐκτὸς μάχης 160, μεταξὺ δὲ τῶν φονευθέντων ἦσαν ὁ λοχαγὸς Εὐάγγελος Σολωμὸς καὶ ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Παπαϊωάννου. Ὁ ἔφεδρος ἀνθυπολοχαγὸς Ι. Ζαφειρόπουλος ἐπληγώθη ἐλαφρῶς εἰς τὴν χεῖρα, ὡσαύτως δὲ καὶ οἱ ἀνθυπολοχαγοὶ Φωκᾶς καὶ Μπάζης. Κατὰ τὴν ὥραν τῆς ὑποχωρήσεως 70 τραυματίαι, μεταφερθέντες κατὰ τὸ διάστημα τῆς μάχης ἐντὸς τοῦ φρουρίου, ἀφέθησαν εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ, οἱ ὁποῖοι κατεκρεούργησαν τοὺς πλείστους ἐξ αὐτῶν καὶ συνέλαβον τοὺς λοιποὺς αἰχμαλώτους (*). Ὁ ἵππος τοῦ ταγματάρχου Κουμουνδούρου, εὑρεθεὶς ἐντὸς τοῦ φρουρίου περιῆλθεν ὡσαύτως εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ. Τὸ δὲ τάγμα εἰσελθὸν εἰς τὴν στενωπὸν κατήρχετο ἐν τοιαύτῃ ἀποσυνθέσει, ὥστε ὅταν ἔφθασεν εἰς Κουμουτσάδες καὶ συνεγκεντρώθη ἐκεῖ κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ ταξιάρχου Βότσαρη εὑρέθη ἀπαρτιζόμενον ἐξ 185 στοίχων, τουτέστι ἀνδρῶν 370, ἐν ᾧ ἀρχικῶς ἀπηρτίζετο ἐκ 535 στοίχων καὶ ἀνδρῶν 1070. Τὸ τάγμα διανυκτερεῦσαν εἰς Κουμουτσάδες ὑπεχώρησε κατόπιν εἰς Φιλιππιάδα καὶ Ἄρταν, εἶχε δὲ τοσοῦτον τὸ ἠθικὸν πεπτωκός, ὥστε μετ' οὐ πολὺ τὸ ἀρχηγεῖον κατὰ διαταγὴν τοῦ ὑπουργείου προέβη εἰς τὴν διάλυσιν αὐτοῦ ὡς ἀπολέμου, ἀποστεῖλαν τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ εἰς τὰς διαφόρους φρουρὰς τῶν πόλεων καὶ τοποθετηθῆσαν εἰς ἄλλα σώματα τοὺς ἀξιωματικούς του(**).

(*) Ο Νόρμαν ἀναφέρει ὅτι περιέπεσαν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων 22 πληγωμένοι καὶ 47 ἀβλαβεῖς αἰχμάλωτοι. Τὰς ἀπωλείας τῶν Τούρκων ἀναβιβάζει εἰς 52 νεκροὺς καὶ 86 τραυματίας.

(**) Ὡς ἑξῆς διεβίβασε τὰ κατὰ τὴν μάχην τῶν Πέντε Πηγαδίων ὁ διοι-

Ἐν ᾧ ἐγίνετο ἡ μάχη ἐν Πέντε Πηγαδίοις, ἀπὸ πρωΐας τῆς ἡμέρας ταύτης, Παρασκευῆς 11 Ἀπριλίου, ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἀπέστειλεν ἕτερον τμῆμα στρατοῦ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Δράκον νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὴν δευτέραν στενωπὸν Φιλιππιάδος — Ἰωαννίνων, ἵν' ἀνέλθῃ μέχρι Κανέττας, ἐρχόμενον εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος μετὰ τῶν Πέντε Πηγαδίων. Καὶ ἂν ἐζητεῖτο ἐνίσχυσις ἀπὸ τὰ Πέντε Πηγάδια, τὰ ὁποῖα ἐν ἧ δύο τέταρτα τῆς ὥρας ἀπεῖχον ἐκεῖθεν ἡ φάλαγξ Δράκου θὰ κατελάμβανε τὰ νῶτα τῶν Τούρκων.

Ἡ φάλαγξ αὕτη προχωρήσασα μέχρι Κερασόβου, χωρὶς νὰ ζητηθῇ ἔδωκε τὴν συνδρομήν της εἰς τὸ ἐν Πέντε Πηγαδίοις μαχόμενον τάγμα, καθ' ὅσον ἰδοῦσα τμῆμα ἐχθροῦ κατερχόμενον ἐκ τῆς ὁδοῦ Ἰωαννίνων-Φιλιππιάδος πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἐν Πέντε Πηγαδίοις μαχομένων Τούρκων, παρετάχθη εἰς μάχην καὶ προὐκάλεσε τὸν ἐχθρόν, ὅστις τοιουτοτρόπως δὲν ἀπέστειλεν ἐνίσχυσιν εἰς Πέντε Πηγάδια. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τμῆμα τῆς ἐκεῖ μαχομένης ἐχθρικῆς δυνάμεως μόλις ἠκούσθησαν οἱ πυροβολισμοί, ἐστράφη πρὸς τὸ Κεράσοβον, ἵνα τυχὸν ἐμποδίσῃ κύκλωσιν ἐχθρικὴν ἐκ τοῦ μέρους τούτου, οὕτω δὲ τὸ τάγμα τοῦ Κουμουνδούρου ἐλαφρωθὲν εἶχεν ἀπέναντί του ὀλιγωτέρους ἐχθρούς. Τὴν χωροῦσαν φάλαγγα Δράκου παρετήρησεν ἀπὸ τοῦ ὕψους ὁ λοχαγὸς τοῦ τάγματος Κουμουνδούρου Χαραλάμπους, ὅστις καὶ εἰδοποίησε τὸν ταγματάρχην Κουμουνδοῦρον, ἐκλαβὼν αὐτὴν ὡς ἐχθρικήν, ἐν ᾧ ὁ ταγματάρχης ἤχθη εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ Φιλιππιάδος κατεχομένης ὑπὸ τῶν ἡμετέρων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐλαύνῃ σῶμα ἐχθρικόν. Τὴν φάλαγγα δὲ ταύτην ἐνίσχυσε τὴν αὐτὴν ἡμέραν τὸ ἀρχηγεῖον καὶ διὰ τμήματος τῆς δευτέρας ταξιαρχίας ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Γκολφινόπουλον, ὅστις ἔχων διαταγήν, ὡς ἐσημειώθη, ἤδη νὰ βαδίσῃ εἰς τὴν Κάντζαν πρὸς τὴν ὁδὸν Σουλίου

χητὴς τῶν Ἰωαννίνων πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην.

«Ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ἄνακτος ἐν τῇ χθὲς περὶ τὰ Πέντε Πηγάδια γενομένῃ μάχῃ ἀνεκτήθη τὸ φρούριον, ὁ δὲ ἐχθρὸς ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ κατατροπωθείς, καὶ ὑποστὰς ἀπωλείας 300 ἀνδρῶν, ἐνῷ ἕτεροι 219 ἐπληγώθησαν καὶ 42 ᾐχμαλωτίσθησαν. Ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων 51 ἐφονεύθησαν, εἷς δὲ ἀνθυπολοχαγὸς καὶ 73 στρατιῶται ἐπληγώθησαν, 5 δὲ φορτηγὰ καὶ 1 ἵππος τοῦ ἱππικοῦ ἐφονεύθησαν καὶ δύο φορτηγὰ ἐπληγώθησαν. Εἰς χεῖρας ἡμῶν περιῆλθον πυροβόλα Γκρᾶ καὶ ἄφθονα ἄλλα χρειώδη, ὡς καὶ εἷς ἵππος τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ».

καὶ ἀφιχθεὶς ἐκεῖ τὴν πρωΐαν τῆς ἡμέρας ταύτης μετὰ τετράωρον πορείαν, διετάχθη νὰ βαδίσῃ ἀμέσως ὀλίγον δυτικότερον ὕπερθεν τοῦ Λιμποχόβου πρὸς τὴν κωμόπολιν Λοῦρος, ἣν εἶχε καταλάβῃ τὸ ὑπὸ τὸν Γερογιάννην τάγμα τοῦ συντάγματός του, καὶ ἐκεῖθεν τοῦ βραχίονος τοῦ ποταμοῦ, ἐπὶ τῇ εἰδήσει ὅτι καὶ ἐκεῖ ἐπεφάνη ἐχθρικὴ στρατιά. Καὶ ἡ μὲν εἴδησις ἀπεδείχθη ἀνακριβής, ὁ δὲ συνταγματάρχης Γκολφινόπουλος μετὰ πορείαν τοσούτων ὡρῶν, ἐπιδείξας πρὸς τῇ ἀνδρείᾳ καὶ θαυμαστὴν ἀντοχὴν παρὰ τὴν προβεβηκυῖαν ἡλικίαν αὐτοῦ, ἐπέστρεψε καὶ πάλιν εἰς Κάντζαν. Ἐκεῖθεν δὲ συνεπείᾳ διαταγῆς τοῦ Ἀρχηγείου, κοινοποιηθείσης αὐτῷ προφορικῶς ὑπὸ τοῦ εὑρισκομένου εἰς τὸ χωρίον Κάντζα ταξιάρχου Σέχου, ἀνεχώρησε δι' ἐσπευσμένης πορείας τὴν 8ην ὥραν τῆς ἑσπέρας πρὸς Φιλιππιάδα μετὰ δύο ταγμάτων τοῦ συντάγματός του, διαταχθέντος ν' ἀκολουθήσῃ καὶ τοῦ ὑπὸ τὸν Γερογιάννην τάγματος. Φθὰς δ' αὐτόθι τὴν δεκάτην ὥραν τῆς νυκτός, μεθ' ὅλην τὴν διαρκῆ καὶ παρατεταμένην πορείαν ἀπεστάλη νὰ ἑνωθῇ πρὸς τὴν φάλαγγα Δράκου, χωροῦσαν ἀπὸ πρωΐας εἰς τὴν στενωπὸν Φιλιππιάδος - Ἰωαννίνων.

Ὁ δὲ ἀγγελιαφόρος ὁ ἀποσταλεὶς παρὰ τοῦ ταγματάρχου Κουμουνδούρου εἰς τὸ ἐν Στριβίνᾳ ἀρχηγεῖον, ὅπως ζητήσῃ ἐνισχύσεις, ἔφθασε παρὰ τῷ ἀρχηγῷ Μάνῳ περὶ ὥραν 3.25' μετὰ μεσημβρίαν, καθ' ἣν στιγμὴν οὗτος ἐλάμβανε καὶ παρὰ τῆς φάλαγγος Δράκου ἐκ τῆς ἑτέρας στενωποῦ εἴδησιν, ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἐνεφανίσθη, ἀλλὰ δὲν εἶχε προχωρήσει εἰσέτι ἐναντίον της. Ἐὰν ὁ ταγματάρχης Κουμουνδοῦρος, καίτοι παραλείψας νὰ ἱδρύσῃ σταθμοὺς συγκοινωνίας, ὅπως συντομεύσῃ τὸ διάστημα διὰ τὴν μετάβίβασιν τῶν εἰδήσεων, εἰδοποίει τὸ ἀρχηγεῖον ἀπὸ τῆς 6ης πρωϊνῆς ὥρας, ὅτε ἔφθασεν εἰς Πέντε Πηγάδια, θὰ ὑπῆρχε χρόνος καὶ τὰς ἐπικουρίας νὰ λάβῃ ἐγκαίρως (περὶ τὴν 3 ἢ 4 ὥραν μ.μ.) καὶ τὴν θέσιν νὰ διατηρήσῃ, ἀφ' οὗ τὸ τάγμα του μαχόμενον ἄνευ ὀχυρώσεων ἀντέσχε μέχρι τῆς ἑβδόμης ἑσπερινῆς ὥρας. Ἐν τούτοις ὁ ταξίαρχος Βότσαρης μόλις, κληθεὶς παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ, ἔλαβε γνῶσιν τῆς εἰδήσεως, διέταξε τὸν λοχαγὸν Βασιλειάδην καὶ τὸν πυροβολάρχην Μῆτσον νὰ προχωρήσωσι πρὸς τὰ Πέντε Πηγάδια καὶ ἐνισχύσωσι τὸ μαχόμενον τάγμα. Ταὐτοχρόνως δὲ ἀπέστειλεν εἰς τὴν στενωπὸν πρὸς τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν καὶ μετὰ τῆς αὐτῆς διαταγῆς τὸν ἀντισυνταγματάρχην Μπενούκαν μετὰ 3 λόχων, τὸ 3ον εὐζωνικὸν ὑπὸ τὸν Παπαδῆμαν, τὸ τάγμα τοῦ Πα-

παγιαννοπούλου, 2 λόχους μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Δρόσον, λόχον πεζικοῦ ὑπὸ Μοναστηριώτην, μίαν λυομένην πυροβολαρχίαν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Τυπάλδον, οὐλαμὸν ὀρεινοῦ πυροβολικοῦ ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Μαστραπᾶν καὶ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ ὅλου πυροβολικοῦ ταγματάρχην 'Αντωνόπουλον. 'Ο ταξίαρχος Βότσαρης, ἀποστέλλων τὴν δύναμιν ταύτην, ἐπίστευεν ὅτι ἡ ἐπιχείρησις ἐπέτυχε,διότι ἐπιχείρησις ἦν νὰ καταληφθῇ ἡ στενωπὸς ὡς καὶ ἐγένετο, ἀλλ' ἡ τύχη τοῦ τάγματος Κουμουνδούρου καὶ ἡ ἀνικανότης τοῦ ἀρχηγείου ἄλλως ἀπεφάσιζον. 'Η ἐκπεμφθεῖσα δύναμις προὐχώρησεν ἐντὸς τῆς στενωποῦ, ἀλλ' εἰς ἀπόστασιν ὥρας τῶν Πέντε Πηγαδίων συνήντησε τὴν ἄτακτον ὑποχώρησιν τοῦ τάγματος Κουμουνδούρου. Τοῦ τάγματος προηγοῦντο κατὰ πολὺ οἱ φυγάδες καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς στενωποῦ, οἵτινες γεγωνυίᾳ τῇ φωνῇ διεκήρυττον τὴν καταστροφὴν τοῦ τάγματος, παριστῶντες ἐπὶ τὸ ὑπερβολικότερον καὶ πρὸς δικαιολογίαν των, ὅτι ὁ ταγματάρχης καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ ἐφονεύθησαν καὶ ὅτι οἱ λοιποὶ ἐκ τῶν συνοπλιτῶν των ἠχμαλωτίσθησαν ὑπὸ πολυαρίθμου ἐχθρικῆς δυνάμεως ἣ ἐκάλυπτον τὸ πεδίον τῆς μάχης. Εὐτυχῶς ἀντὶ νὰ ἐνσπείρωσι τὸν πανικὸν εἰς τὰ χωροῦντα πρὸς τὰ ἐμπρὸς στρατεύματα, ἀφωπλίζοντο παρ' αὐτῶν καὶ ἐπετιμῶντο διὰ τὴν δειλίαν των. Ὄπισθεν τῶν φυγάδων κατέφθασε καὶ τὸ ὑποχωροῦν τάγμα, τὸ ὁποῖον ἀντὶ νὰ ἑνωθῇ μετὰ τῶν ἐκπεμφθέντων πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτοῦ στρατευμάτων, κατῆλθεν, ὡς ἀνωτέρω ἐρρέθη, εἰς τὸ χωρίον Κουμουτσάδες καὶ ἐκεῖθεν μετέβη εἰς Φιλιππιάδα καὶ Ἄρταν.

Ὅταν ἐπῆλθεν ἡ νὺξ ἡ στενωπὸς εἶχε καταληφθῇ ὑπὸ τῶν στρατευμάτων μέχρι Κραβασαρᾶ καὶ τῆς ἐξόδου σχεδὸν τῆς πέραν αὐτοῦ σχηματιζομένης κοιλάδος, διότι ὁ ἐχθρὸς ἀρκεσθεὶς εἰς τὴν ἀνάκτησιν τῶν Πέντε Πηγαδίων δὲν ἐτόλμησε νὰ καταδιώξῃ τὸ ὑποχωροῦν τάγμα καὶ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν στενωπόν. 'Αλλὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην τὸ ἀρχηγεῖον ἐν Στριβίνῃ κατελαμβάνετο ὑπὸ ἀνεξηγήτου πανικοῦ καὶ συνελάμβανε παραδόξως τὴν ἰδέαν τῆς ὑποχωρήσεως. Αἱ πληροφορίαι τῶν φυγάδων καὶ ἡ πληροφορία τοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦ ἐπιτελείου Μικάρου, παρακολουθήσαντος τὴν φάλαγγα Δράκου μέχρι Κερασόβου, καὶ εἰδοποιήσαντος ὅτι ἐχθρὸς πολυάριθμος ἀνεφάνη κατὰ κακὴν ἐκτίμησιν αὐτοῦ, ἐπέδρασαν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε τὸ μὲν ἐπιτελεῖον τοῦ ἀρχηγοῦ ἐλειποψύχησεν καθ' ὁλοκληρίαν, ἐλήφθη δὲ ἡ

ἀπόφασις τῆς ὑποχωρήσεως ἐκ μέρους τοῦ ἀρχηγοῦ, ὅστις ἐφαίνετο οὕτω ἀνίκανος νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀποστολῆς του. Τί ἄρα ἐφαντάζετο τὸ ἀρχηγεῖον συλλαμβάνον τὴν ἀπόφασιν ἐκείνην; Ἔπρεπε τάχα νὰ ἦ ἐστρωμμένη διαρκῶς μὲ ῥόδα ἡ πρὸς τὰ Ἰωάννινα ὁδὸς καὶ ὁ ἐχθρὸς νὰ ὑποχωρῇ πρὶν κἂν ἀναφανῶσι τὰ ἑλληνικὰ τάγματα; Ἀντὶ νὰ θεωρήσῃ ὡς εὐτύχημα τὴν κατάληψιν τῶν δύο πρὸς τὰ Ἰωάννινα στενωπῶν μὲ τὴν ἀπώλειαν ἑνὸς τάγματος, καὶ τὸ ὁποῖον μεθ' ὅλα τὰ σφάλματα, τὰ ὁποῖα διέπραξε, δὲν ἀπωλέσθη πραγματικῶς, διότι ἐκτὸς μάχης ἐτέθησαν μόνον 160 ἄνδρες αὐτοῦ, ἐν ᾧ διὰ τὰς στενωποὺς ἐὰν ἦσαν κατειλημμέναι ἔδει νὰ πληρώσῃ καὶ καταλάβῃ αὐτὰς διὰ τοῦ αἵματος πεντακισχιλίων τοὐλάχιστον ἀνδρῶν. Ἀντὶ νὰ εἶνε εὐχαριστημένον διότι ὁλόκληρος ἡ ὄπισθεν αὐτοῦ χώρα πλὴν τῆς Πρεβέζης καὶ τῆς Νικοπόλεως εἶχε πέσει σχεδὸν ἀναιμωτεὶ ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν κατοχήν, τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον εἰς τὴν ἐπὶ δύο ἡμέρας ἐγκληματικὴν ἀδράνειαν αὐτοῦ καὶ τὸ σφάλμα τῆς μὴ ἀμέσου καταδιώξεως τοῦ προτροπάδην φυγόντος ἐχθροῦ, προσέθετε καὶ τὴν μωροτέραν ὑπὸ τὸν ἥλιον ἀπόφασιν τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν μέχρι τοῦδε κτηθέντων ὠφελημάτων, ἵνα ὀχυρωθῇ καὶ ἀμυνθῇ πάλιν εἰς Ἄρταν. Αἱ διαταγαὶ ἐδόθησαν τὴν ἑσπέραν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, καθ' ἣν ἡμέραν καὶ ὥραν κατὰ μοιραίαν σύμπτωσιν ὁ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατός, καταλειπὼν τὸ πεδίον τοῦ Ματίου, ἐτρέπετο ἀτάκτως εἰς τὴν πρὸς τὴν Λάρισσαν ἄγουσαν, οὐδενὸς καταδιώκοντος. Ἡ δὲ φάλαγξ Δράκου διετάχθη ἀπ' εὐθείας παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τὴν ἐπιοῦσαν νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Ἄρταν, χωρὶς νὰ ἑνωθῇ πρὸς τὴν ταξιαρχίαν τοῦ Βότσαρη, εἰς ἣν ἀνῆκε.(*)

Διότι ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἀντετάχθη δι' ὅλης τῆς δυνάμεως τῶν πνευμόνων του κατὰ τοῦ μωροῦ σχεδίου τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ ἔσχε

(*) Ἡ σχετικὴ διαταγὴ τοῦ ἀρχηγοῦ εἶχεν ὡς ἑξῆς.

Συνταγματάρχην Γκολφινόπουλον

Ἀντισυνταγματάρχην Δράκον

«Ἐντέλλομαι νὰ ποιήσητε ἔναρξιν τακτικῆς ὑποχωρήσεως, διαφιλονεικοῦντες, ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ ἐχθρός(;) ἀκολουθεῖ, βῆμα πρὸς βῆμα τὰς θέσεις ὑμῶν. Ὑποχωρήσατε ἐν τάξει καὶ ταχέως, ἐὰν μάλιστα δὲν προσεβλήθητε ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ (!) Ἡ ὁδὸς ὑποχωρήσεως εἶνε πρὸς τὴν Στριβίναν καὶ Ἄρταν. Στριβίνα 11 Ἀπριλίου 1897.

Ὁ ἀρχηγὸς Θ. ΜΑΝΟΣ

τὸ θάρρος νὰ προβῇ εἰς πρᾶξιν ἀντιπειθαρχικήν, δηλῶν τῷ ἀρχηγῷ ὅτι δὲν ἠνόει νὰ ὑποχωρήσῃ. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης, μεγάλου Σαββάτου, ἡ φάλαγξ Δράκου διηυθύνετο εἰς Ἄρταν, ὁ δὲ ἀρχηγὸς Μάνος μεταφέρων ἐκεῖ τὸ ἀρχηγεῖόν του καὶ διελθὼν ἐκ Χανοπούλου ἐπειράθη καὶ ἐκ δευτέρου καὶ ἐκ τρίτου νὰ πείσῃ τὸν ταξίαρχον νὰ μεταβάλῃ ἀπόφασιν καὶ ἀκολουθήσῃ αὐτὸν εἰς Ἄρταν. Ἀλλὰ τοῦ Βότσαρη μὴ ὑπακούσαντος, ἐπιμείναντος δὲ ὅπως ἐπιστραφῇ καὶ ἡ ἐκ τῆς ταξιαρχίας του ἀποσπασθεῖσα καὶ ὑποχωρήσασα δύναμις τοῦ Δράκου, ὁ Μάνος ἀνεχώρησε μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του δι' Ἄρταν ὑποσχεθεὶς ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ του ν' ἀποστείλῃ αὐτῷ τὰς ζητουμένας δυνάμεις.(*) Τὴν πρωΐαν τοῦ σαββάτου ἐγυμνώθη ὁλόκληρος ἡ πεδιὰς ἡ καταληφθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Τὸ ἔννατον σύνταγμα τοῦ Γκολφινοπούλου, τὸ ὁποῖον τοσοῦτον ἔδρασεν ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς εἰσβολῆς του εἰς τὴν Ἤπειρον, μὴ ἐξαιρουμένου οὐδὲ τοῦ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γερογιάννην τάγματος, τὸ ὁποῖον παρέμενεν εἰς Μύτικα

(*) Ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ὡς ἑξῆς διηγεῖται ἐν τῇ δημοσιευθείσῃ ἀνεπισήμῳ ἐκθέσει του, διότι ὑπέβαλε καὶ ἄλλην ἐπίσημον εἰς τὸ ὑπουργεῖον, τὰ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ Μάνου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπελθοῦσαν ὑποχώρησιν λαβόντα χώραν. « Ἀπεχώρησα καὶ μετέβην εἰς τὴν πυρὰν τοῦ λοχαγοῦ κ. Γκιώκα, ὅτε μ' ἐπλησίασεν ὁ ἐπίλαρχος κ. Α. Σοῦτσος, ὅστις κλαίων μοὶ εἶπε, νὰ εἴπω εἰς τὸν ἀρχηγὸν νὰ μὴ διατάξῃ ὑποχώρησιν. Τῷ ἀπήντησα:

— Μετάβηθι μόνος σου, σὺ ὅστις καὶ συγγενῆ τὸν ἔχεις, διότι ἐγὼ δὲν ἀκούομαι πλέον,

— Ὁ κ. Σοῦτσος μετέβη τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν μ. μ. καὶ τὸν παρεκάλεσεν, ἔλαβε δὲ τὴν ἀπάντησιν, ὅτι ἡ ὑ π ο χ ώ ρ η σ ί ς τ ο υ ε ἶ ν ε ἐ π ι β ε β λ η μ έ ν η. Ὑπέθεσα ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ ὑποχώρησις ὑπὸ τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἔβλεπον ὅτι τὰ πράγματα δὲ ἐπιβάλλουσι τοῦτο καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπεφάσισα νὰ μὴ ὑπακούσω καὶ δὲν ὑπήκουσα.

Τὴν πρωΐαν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου μετέβημεν εἰς Χανόπουλον. Ἐκεῖ ὁ ἀρχηγὸς κ. Μάνος μοὶ ἐπρότεινε καὶ πάλιν νὰ ἐπανέλθω εἰς Ἄρταν. Τῷ ἀπήντησα·

— Μὴ μὲ λυπᾶσαι! Διότι ἐγὼ δὲν δύναμαι νὰ ὑποχωρήσω Πηγαίνετε εἰς Ἄρταν καὶ διατάξετε ἀμέσως τὴν κατὰ διαταγήν σας ὑποχωρήσασαν φάλαγγα τοῦ κ. Δράκου νὰ ἐπανέλθῃ, ὅπως καταλάβω καὶ τὴν ἐγκαταλειφθεῖσαν ὑπ' αὐτῆς στενωπόν. Ὁ κ. ἀρχηγὸς μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του μετέβη εἰς Ἄρταν καὶ διέταξε τὸν ἐπίλαρχον κ. Σοῦτσον νὰ ἔλθῃ καὶ τεθῇ ὑπὸ τὰς διαταγάς μου, ὡς καὶ τὴν φάλαγγα τοῦ κ. Δράκου.

ἐπιτηρῶν τὰς ὕπερθεν τῆς Πρεβέζης κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ καὶ συνεργαζόμενον μετὰ τοῦ στόλου πρὸς ἅλωσιν αὐτῆς, εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ἄρταν ὡς καὶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ δυνάμεις τῆς ταξιαρχίας Σέχου, ὃν ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης, ἀπομακρυνθέντα, ἀνεπλήρωσεν ὁ συνταγματάρχης Δόξας τέως ἀρχηγὸς τοῦ ἐν Ἠπείρῳ πυροβολικοῦ. Τὴν αἰφνιδίαν δὲ ταύτην εἰσέλασιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ βλέποντες οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων, ἅτινα πρὸ τριῶν ἡμερῶν εἶχον ἀποσείσει τὸν ἐπαχθῆ τουρκικὸν ζυγόν, καὶ μὴ γνωρίζοντες τί ἀκριβῶς συνέβαινε, καὶ φοβούμενοι τὴν ἐπάνοδον τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὰ χωρία των καὶ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἄρτης, μετὰ δακρύων καὶ κλαυθμῶν. Καὶ ἐπηκολούθησαν ὡς ἐκ τῆς μετοικεσίας ταύτης ἀπερίγραπτοι καὶ σπαρακτικαὶ σκηναί. Αἱ γυναῖκες κλαίουσαι ἐπεκαλοῦντο τὴν βοήθειαν τῶν ὑποχωρούντων στρατευμάτων καὶ οἱ χωρικοὶ ἐκραύγαζον πρὸς τοὺς τεθλιμμένους στρατιώτας·—Ποῦ μᾶς ἀφίνετε παιδιὰ στὸ τουρκικὸ σπαθί; Δὲν ἦτο καλλίτερα νὰ μὴ ἔλθετε καθόλου; — Ποίμνια δὲ σπαρακτικῶς βελάζοντα καὶ ἅμαξαι καὶ ὑποζύγια πλήρη ἐπίπλων καὶ οἰκιακῶν σκευῶν καὶ ἐσμὸς γυναικῶν ἀνυποδήτων καὶ γερόντων βεβαρημένων ὑπὸ τῆς ἡλικίας καὶ στενόντων καὶ παιδίων κλαιόντων, διήρχοντο τὴν γέφυραν καὶ διηυθύνοντο πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς Ἄρτης, ἵνα καταυλισθῶσιν ἐκεῖ μὲ ὅ,τι εἶχον πολύτιμον. Καὶ ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἐξεφόρτωσαν αὐτόθι τὰς φορητάς των στρωμνὰς καὶ τὰ σκεπάσματα καὶ κατεκλίθησαν ἐν ὑπαίθρῳ, ἵνα ἐξυπνήσωσι τὴν ἐπαύριον εἰς τὴν γῆν τῆς ἐξορίας, χωρὶς νὰ ἐκκλησιασθῶσιν εἰς τὰς προσφιλεῖς ἐκκλησίας τοῦ χωρίου των, αἵτινες ἔμενον ἔρημοι μὲ τὰς κανδήλας ἐσβεσμένας πέραν τοῦ Ἀράχθου, καὶ χωρὶς ν' ἀκούσωσιν με τὰ τοῦ ᾄσματος τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸν χαρμόσυνον ὕμνον τῆς ἀναστάσεως, διότι φεῦ αἱ καρδίαι των ἦσαν νεκραὶ ἐκ τῆς διπλῆς συμφορᾶς.

Αἱ πολιτικαὶ καὶ στρατιωτικαὶ ἀρχαὶ τῆς Ἄρτης βλέπουσαι τὰς σπαρακτικὰς ταύτας σκηνὰς καὶ τὸν τρόμον τῶν κατοίκων καὶ τῶν χωρικῶν, δι' ἐγγράφου πρὸς τὸν δήμαρχον, τοιχοκολληθέντος εἰς τὸ κεντρικώτερον μέρος τῆς πόλεως, ἠθέλησαν νὰ κολάσωσι τὴν ὑποχώρησιν, δηλοῦσαι ὅτι τοῦτο ἐγένετο πρὸς ἀνασύνταξιν τῶν σωμάτων. Ἀλλ' οὐδένα ἐλάνθανεν ἡ ἀληθὴς ὄψις τῶν πραγμάτων καὶ ὅτι ἐὰν τὰ εἰσελθόντα σώματα εἶχον ἀνάγκην ἀνασυντάξεως, δὲν ἦτο ἀπαραίτητον νὰ κληθῶσιν ἀπὸ τὸ Ζεμένι τοῦ Σουλίου καὶ ἀπὸ

τὸν Μύτικα ἡμίωρον τῆς Πρεβέζης ἀπέχοντα, ἵνα ἐγκαταλείψωσι τὴν κατακτηθεῖσαν χώραν καὶ ἀνασυνταχθῶσιν ἐν καιρῷ πολέμου ἐντὸς τῆς Ἄρτης.

Ἦν δὲ πεπρωμένον φαίνεται ἡ ἡμέρα ἐκείνη τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, 11 Ἀπριλίου, νὰ σημειώσῃ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ πανταχόθεν. Διότι καθ' ἣν στιγμὴν τὸ τάγμα τοῦ Κουμουνδούρου ὑπεχώρει ἐκ Πέντε Πηγαδίων, ἄλλη ὑποχώρησις ἐσημειοῦτο ἐκεῖθεν τῆς θέσεως ταύτης εἰς τὴν γραμμὴν Ἀγνάντων -Καλαρρυτῶν τῶν βορείων πρὸς τὴν Ἤπειρον συνόρων. Μετὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Τρυπογιώργου καὶ τῶν ἀνταρτῶν εἰς τὸ Ὀθωμανικὸν καὶ τὴν ἐπάνοδον αὐτῶν εἰς τὰς προτέρας θέσεις, τὴν ἐπαύριον Τετάρτην 9 Ἀπριλίου οἱ Τοῦρκοι συγκεντρωθέντες προήλασαν μέχρι τῆς ἐπὶ τοῦ Ἀράχθου μονοτόξου γεφύρας Πλάκας, ὅπου ὁ 72 ἑλληνικὸς σταθμός, ζητοῦντες νὰ εἰσβάλωσι δι' αὐτῆς εἰς τὸ ἑλληνικόν. Καίτοι δὲ ἀπὸ πρωΐας μέχρι τῆς ἑσπέρας οἱ Τοῦρκοι ἐξηκολούθουν ἀδιάκοπον πῦρ κατὰ τῶν προασπιζόντων τὴν γέφυραν, οἱ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γιώτην λόχοι ἀπέκρουσαν τὴν ἔφοδον ἐπανειλημμένως ἐπ' αὐτῆς τῆς γεφύρας, ἥτις ἐστρώθη δι' ἐχθρικῶν πτωμάτων. Ἠναγκάσθη δ' ἐν τέλει ὁ ἐχθρὸς νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὰς προτέρας θέσεις του, πατῶν ἐπὶ τῶν πτωμάτων τῶν ἰδίων ἀνδρῶν. Τὴν νύκτα δὲ τῆς Τετάρτης πρὸς τὴν Πέμπτην, ὅτε ἐγένετο ἡ γενικὴ ὑποχώρησις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἀπεσύρθησαν καθ' ὁλοκληρίαν καὶ τῶν θέσεων τούτων, ἐγκαταλείψαντες καὶ τὸ ἡμίσειαν ὥραν ἀπὸ τῆς γεφύρας εἰς τὸ ὀθωμανικὸν εὑρισκόμενον χωρίον Βορδό, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπῆρχεν ὁ ὁμώνυμος μεθοριακὸς ὀθωμανικὸς σταθμός. Ὡς ἐν Ἄρτῃ, οὕτω καὶ οἱ κατὰ τὸ μέρος τοῦτο μαχόμενοι ἑλληνικοὶ λόχοι δὲν ἀντελήφθησαν τὴν τροπὴν τοῦ ἐχθροῦ, οὕτινος φοβούμενοι νέαν ἐπίθεσιν διὰ τὴν ἐπομένην ἠσχολοῦντο καθ' ὅλην τὴν νύκτα εἰς τὴν ὀχύρωσιν διαφόρων ἐπικαίρων σημείων τῆς γραμμῆς. Ἀλλὰ τὴν ἐπιοῦσαν Πέμπτην ὁ ἐχθρὸς καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν δὲν ἔδωκε σημεῖα ζωῆς· ἐκ τούτου δὲ ἐνθαρρυνθέντες οἱ ἑλληνικοὶ λόχοι, ἀφ' οὗ διὰ δύο εὐζώνων διαβάντων τὴν γέφυραν κατώπτευσαν τὰ πέριξ καὶ ἔλαβον καὶ παρὰ χωρικῶν πληροφορίας ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀπεχώρησαν, εἰσῆλθον εἰς τὸ ὀθωμανικὸν καὶ κατέλαβον τὸ χωρίδιον Βορδό, ἀφέντες ἀπρονοήτως ὄπισθέν των τὴν κορυφογραμμὴν τῆς ὀθωμανικῆς Πλάκας ἄνευ οὐδεμιᾶς ὀχυρώσεως. Τὴν ἐπιοῦσαν Μεγάλην Παρασκευήν, ἡμέραν τῆς

ἐν Πέντε Πηγαδίοις μάχης τοῦ τάγματος Κουμουδούρου, οἱ Τοῦρκοι ἐπανελθόντες καὶ ἐκεῖ, διότι κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, ἀπαλλαγέντες τοῦ πανικοῦ, ἐδείκνυον γενικὴν ἀναθάρρησιν, καὶ ἐπωφεληθέντες τῶν διαπραχθέντων σφαλμάτων κατέλαβον τὰς κορυφογραμμὰς τῆς Πλάκας, ἃς οἱ Ἕλληνες δὲν ἐθεώρησαν καλὸν νὰ καταλάβωσι. Καὶ ἐκεῖθεν ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ὀχυρωθέντων καὶ ἀμυνομένων εἰς Βαρδό. Ἡ ἄμυνα διήρκεσε μέχρι τῆς μεσημβρίας, ὁπότε μὴ δυνάμενοι νὰ ἀνθέξωσιν ἐπὶ πλέον, ὑπεχώρησαν εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ προτέρας θέσεις των, τῶν Τούρκων καταλαβόντων καὶ αὖθις τὸ Βορδό, ὁπόθεν ἐξηκολούθουν λυσσωδῶς ἐπιτιθέμενοι κατὰ τῶν ἡμετέρων, τηρούντων ἄμυναν παθητικὴν μέχρι τῆς 2 Μαΐου, ὁπότε ἐγένετο ἐκεῖθεν νέα εἰσβολή, ὡς θέλομεν ἴδει κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τοῦ πολέμου.

Μετὰ τὴν λειποψυχίαν τοῦ ἀρχηγείου καὶ τὴν περιγραφεῖσαν ἤδη ὑποχώρησιν αὐτοῦ εἰς Ἄρταν, ὁ ταξίαρχος Βότσαρης, ὁ μὴ δεχθεὶς νὰ συνυποχωρήσῃ μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ Μάνου, ὑπελήφθη μόνος εἰς τὴν κατακτηθεῖσαν χώραν, κρατῶν τὰς θέσεις Κραβασαρᾶ τῶν Πέντε Πηγαδίων, Ἀνώγειον Κιάφα, Κουμουτσάδες, τὴν εἴσοδον τῆς στενωποῦ καὶ τὰ ἔμπροσθεν μέρη τοῦ Χανοπούλου μέχρι Στριβίνης. Ὠχυρώθη δὲ αὐτόθι ἀναμένων τὸν ἐχθρὸν συμφώνως πρὸς τὰς πληροφορίας, αἵτινες τῷ ἀρχηγῷ ἐδόθησαν, ἂν καὶ ὁ ἐχθρὸς οὐδαμοῦ ἐφαίνετο, ἀφίνων νὰ γείνῃ καταφανὲς τοῖς πᾶσι τὸ μωρόπιστον τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχηγείου. Ἔμενε δὲ τηρῶν τὰς θέσεις ταύτας παρὰ πᾶσαν διαταγὴν διὰ τῆς ὑπολειφθείσης αὐτῷ δυνάμεως, τοῦ 3 εὐζωνικοῦ τάγματος τῆς ταξιαρχίας του ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Παπαδήμαν, τοῦ τάγματος τοῦ Παπαγιαννοπούλου, τοῦ μετέπειτα ἐν Γριμπόβῳ πεσόντος, τριῶν λόχων ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Μπενούκαν, δύο λόχων μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Δρόσον, ἑνὸς λόχου ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μοναστηριώτην, δύο ἑτέρων λόχων μηχανικοῦ ὑπὸ τοὺς λοχαγοὺς Ἀλπανάκην καὶ Δαμιανόν, ἴλης ἱππικοῦ ὑπὸ τὸν ὑπίλαρχον Κρήτσαν, λυομένης πυροβολαρχίας Τυπάλδου καὶ ἑνὸς ὀρειβατικοῦ οὐλαμοῦ ὑπὸ τὸν Μαστραπᾶν, ἐν συνόλῳ 3.720 περίπου ἀνδρῶν. Ὁ ἀρχηγὸς Μάνος, φθάσας εἰς Ἄρταν καὶ βλέπων τὸ ἀνένδοτον τοῦ ταξιάρχου Βότσαρη, διέταξε τὸν ἐπίλαρχον Σοῦτσον νὰ ἐξέλθῃ τῆς γεφύρας μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐφίππων ἀνδρῶν καὶ τεθῇ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ ταξιάρχου. Τὴν ἑσπέραν δὲ τῆς αὐτῆς ἡμέρας,

Μεγάλου Σαββάτου (12 Ἀπριλίου), διέταξε καὶ τὴν ὑποχωρήσασαν φάλαγγα Δράκου νὰ μεταβῇ καὶ ἑνωθῇ μετὰ τῆς ταξιαρχίας της. Ἡ φάλαγξ Δράκου ἀφίκετο εἰς Χανόπουλον τὴν νύκτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Ἅμα δὲ τῇ πρωΐᾳ τοῦ Πάσχα, τὸ ὁποῖον εὕρισκε τοὺς ἄνδρας τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν κατὰ τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἱκανοὺς νὰ συνεχίσωσιν αὐτάς, ὁ ταξίαρχος Βότσαρης διέταξε τὸν ἐπίλαρχον Σοῦτσον νὰ καταλάβῃ τὴν ἐγκαταληφθεῖσαν ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς Παρασκευῆς στενωπὸν Φιλιππιάδος-Ἰωαννίνων, ἐνισχύσας αὐτὸν διὰ τῶν ἀνίππων ἱππέων ὑπὸ τὸν ἀνθυπίλαρχον Αἰνιᾶνα, διὰ τοῦ τάγματος Κοκοτάκη καὶ διά τινων ἄλλων λόχων. Τόσον δὲ ἀκριβεῖς ἦσαν αἱ πληροφορίαι τοῦ ἀρχηγείου περὶ ἐμφανίσεως πολυαρίθμου ἐχθροῦ καὶ τόσον δεδικαιολογημένη ἡ φυγὴ αὐτοῦ, ὥστε καὶ μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἡ ὁδὸς πρὸς τὰ Ἰωάννινα ἦτο ἔρημος ἐχθρῶν καὶ κατελήφθη ἐκ νέου κατὰ τὰς θέσεις Ὑψώματα Φιλιππιάδος, Γέφυρα Λούρου, Παντάνασσα, Ἅγιος Γεώργιος μέχρι Κερασόβου. Οὕτω δὲ ἐξησφαλίσθη καὶ πάλιν ἡ ἀπὸ Φιλιππιάδος εἰς Ἰωάννινα κατὰ μέτωπον καὶ ἡ ἀπὸ Πρεβέζης εἰς Φιλιππιάδα κατὰ νῶτον, διορισθέντος ἀρχηγοῦ τῶν κατὰ τὴν στενωπὸν Φιλιππιάδος-Ἰωαννίνων στρατευμάτων τοῦ ἐπιλάρχου Σούτσου. Τὰς περισσευούσας δὲ δυνάμεις ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἀπέστειλεν εἰς τὴν στενωπὸν τῶν Πέντε Πηγαδίων, διορίσας ἀρχηγὸν τῆς αὐτόθι φάλαγγος τὸν ἀντισυνταγματάρχην Δράκον. Εἰς ἀμφοτέρας δὲ τὰς φάλαγγας ἔδωσε ῥητὴν καὶ ἔγγραφον διαταγὴν νὰ τηρήσωσι τὰς θέσεις των διὰ πάσης θυσίας καὶ μέχρις ἐσχάτων. Ἐπειδὴ δὲ διὰ διαταγῆς τοῦ ἀρχηγείου ὁ ταξίαρχος Βότσαρης διετάχθη νὰ μεταφέρῃ τὴν ἕδραν αὐτοῦ εἰς τὴν στενωπὸν Φιλιππιάδος - Ἰωαννίνων, πρὶν ἢ ἀναχωρήσῃ διὰ τὴν νέαν θέσιν του ἐκάλεσε τηλεγραφικῶς τὸν ταγματάρχην Λαπαθιώτην, ἀξιωματικὸν τοῦ ἐπιτελείου, καὶ ὡμίλησεν αὐτῷ περὶ τοῦ ἀνυποσπάστου τῶν φόβων τοῦ ἀρχηγείου καὶ περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ ἀποσταλῇ εἰς ἐνίσχυσιν αὐτοῦ ἐξ Ἄρτης καὶ ἡ δευτέρα ταξιαρχία, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ βαδίσωσι κατὰ τῶν Ἰωαννίνων. Ὁ δὲ ταγματάρχης Λαπαθιώτης διεβεβαίωσεν αὐτὸν ἐκ μέρους τοῦ ἀρχηγείου, ὅτι ἡ δευτέρα ταξιαρχία ἀπεφασίσθη νὰ ἐξέλθῃ καὶ πάλιν καὶ ὅτι ἕδρα αὐτῆς ὡρίσθη τὸ Χανόπουλον. Ὁ ταξίαρχος Βότσαρης λαβὼν τὰς διαβεβαιώσεις ταύτας μετέβη εἰς Φιλιππιάδα. Ἀλλὰ τὸ ἀρχηγεῖον ὑπὸ τοιαύτης εἶχε καταληφθῆ λειποψυχίας, ὥστε ἐφαίνετο

διατεθειμένον νὰ μὴ ἐξέλθῃ τῆς Ἄρτης, ἀφίνων οὕτω τὰ στρατεύματα τοῦ Βότσαρη ἐκτεθειμένα καὶ ἀνίσχυρα νὰ ἐπιχειρήσωσί τι γενναῖον, τὰ δὲ ἐν Ἄρτῃ ἐν φονικῇ διὰ τὸ ἠθικὸν αὐτῶν ἀπραξίᾳ. Παρῆλθεν ἡ Κυριακὴ τοῦ Πάσχα, παρῆλθεν ἡ Δευτέρα, ἡ Τρίτη τῆς διακαινησίμου καὶ τὰ στρατεύματα τῆς δευτέρας ταξιαρχίας οὐδόλως ἐφαίνοντο. Τὴν Τετάρτην ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἀπελπισθεὶς ἀπέστειλεν εἰς Ἄρταν τὸν ὑπολοχαγὸν τοῦ πυροβολικοῦ Μάνον,ὅπως πείσῃ τὸν θεῖον του ἀρχηγὸν νὰ ἐξέλθῃ μετὰ τῆς δευτέρας ταξιαρχίας. Ἀλλ' ὁ ἀποσταλεὶς ὑπολοχαγὸς ἐπανῆλθε, φέρων ἁπλῶς τὴν εἴδησιν ὅτι τὸ ἀρχηγεῖον σκοπεῖ ν' ἀποστείλῃ αὐτῷ ἐνισχύσεις, ἃς καὶ ἀπέστειλε, μικρὰν δύναμιν πρὸς κατάληψιν τῆς σιδηρᾶς γεφύρας Λούρου (Καλογήρου), ἑτέραν δύναμιν, ἥτις δυνάμει διαταγῆς του κατέλαβε τὸ χωρίον Στριβίνα καὶ διλοχίαν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Οἰκονόμου πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς θέσεως Ἅγιος Γεώργιος.

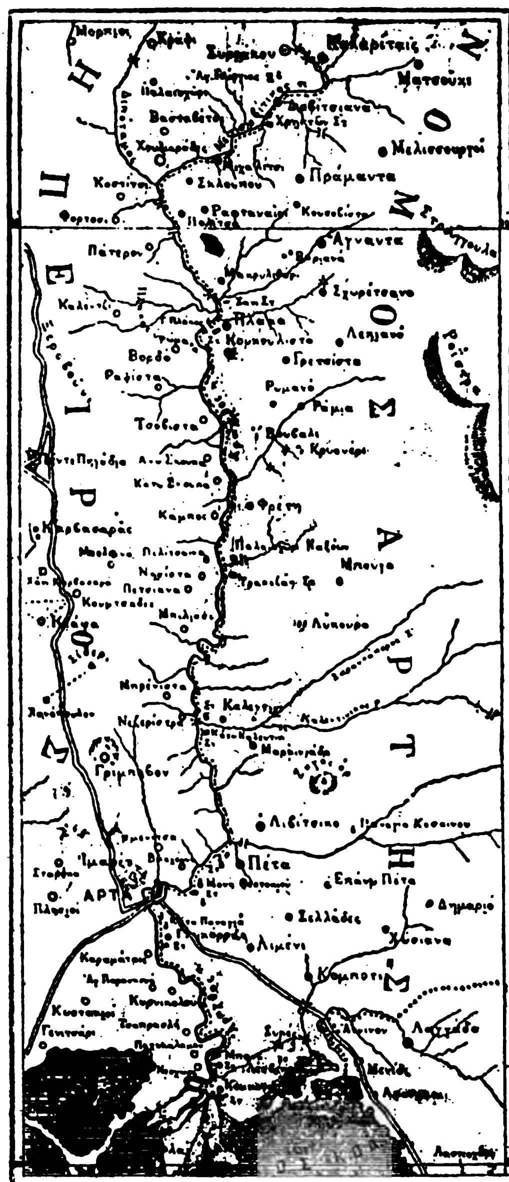
Παρήρχετο οὕτω ἐπὶ ματαίῳ πολύτιμος χρόνος, καθ' ὃν οἱ Τοῦρκοι ἀνεθάρρουν καὶ συνεκεντροῦντο κατὰ φάλαγγας, βλέποντες τὴν ἀκατανόητον ἀδράνειαν τοῦ ἐχθροῦ. Παρῆλθε καὶ ἡ Τετάρτη καὶ ἔφθασεν ἡ Πέμπτη τῆς διακαινησίμου 17 Ἀπριλίου, ὅτε ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἔλαβε παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τὴν εἰδοποίησιν, ὅτι ἡ δευτέρα ταξιαρχία ἀπεφασίσθη νὰ μὴ σταλῇ εἰς Χανόπουλον, διότι θὰ ἐπεχείρει εἰσβολὴν πρὸς τὴν Πλάκαν, ἐπιχείρησις λογικωτάτη μέν, ἀλλ' ἔχουσα ἀνάγκην χρόνου, διότι ἡ δευτέρα ταξιαρχία ἀπεῖχε τῆς Πλάκας τριάκοντα ὥρας. Διὰ τοῦτο ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἀπέστειλε πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τὸν ἐπίλαρχον Σοῦτσον, ὅπως πείσῃ αὐτὸν νὰ παραιτηθῇ τῆς ἐπιχειρήσεως Πλάκας καὶ ἐξέλθῃ, ἵνα βαδίσωσι διὰ τῶν κατειλημμένων στενωπῶν πρὸς τὰ Ἰωάννινα. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπίλαρχος Σοῦτσος,ἐπανελθὼν τὴν 5 ὥραν μ.μ. τῆς Πέμπτης 17 Ἀπριλίου, ἔδωσεν τὴν πληροφορίαν εἰς τὸν ταξίαρχον Βότσαρην, ὅτι ἡ δευτέρα ταξιαρχία δὲν θ' ἀπεστέλλετο καὶ ὅτι ὁ ἀρχηγὸς δὲν μετέβαλε γνώμην. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἀπεφάσισε νὰ παραμείνῃ εἰς τὰς θέσεις του,μέχρις ὅτου ἡ δευτέρα ταξιαρχία ἐπιχειρήσῃ πρὸς τὴν Πλάκαν. Ἐπειδὴ δὲ εἶχεν ἀναφέρῃ εἰς τὸ ἀρχηγεῖον,ὅτι ἡ φάλαγξ τῆς προσβολῆς τῶν Πέντε Πηγαδίων κατηρτίσθη, ὁ ἀρχηγὸς εἰδοποίησεν αὐτὸν νὰ ὁρίσῃ σημεῖον συναντήσεως μετὰ τοῦ ἐπιτελάρχου τὴν ἐπιοῦσαν Παρασκευὴν 18 τοῦ μηνός, ὅπως μεταβῶσιν εἰς τὴν στενωπὸν Πέντε Πηγαδίων καὶ κανονίσωσι ἐκ

συμφώνου τὰς θέσεις καὶ τὸν τρόπον τῆς προσβολῆς, ὥρισε δὲ ὡς τοιοῦτον τὸ Χανόπουλον καὶ ὥραν τὴν 6ην πρωϊνὴν τῆς 18 Ἀπριλίου.

Ἀλλ' ἐν ᾧ ταῦτα ἐλάμβανον χώραν, τὴν ἰδίαν ἐκείνην ἡμέραν ἐπήρχετο δευτέρα καταστροφή, χάρις εἰς τὴν ἐγκληματικὴν ταύτην ἀδράνειαν τοῦ ἀρχηγείου, τὸ ὁποῖον ἐφαίνετο ἐπίτηδες καταπονοῦν τὸν στρατόν, ἵνα ἐπισπεύσῃ τὸ μοιραῖον τέλος. Τὰ σώματα τὰ ἐκπεμφθέντα μετὰ μεσημβρίαν τῆς Παρασκευῆς (11 Ἀπριλίου), πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ὑποχωρήσαντος τάγματος Κουμουνδούρου, καίτοι καθ' ὁδὸν συνήντησαν τοὺς φυγάδας καὶ ἠδύναντο νὰ καταληφθῶσιν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πανικοῦ, χωρὶς ν' ἀπολέσωσι παντελῶς τὸ ἠθικόν των προὐχώρησαν ἐντὸς τῆς στενωποῦ καὶ κατέλαβον τὸ Χάνι Κραβασαρᾶ, κείμενον εἰς κοιλάδα, κάτωθεν τῆς ὁποίας ἐκτείνεται εὐρὺ λεκανοπέδιον,περικλειόμενον ἑκατέρωθεν ὑπὸ σειρᾶς ἀποτόμων λοφοσειρῶν καὶ καταλῆγον ἀριστερὰ μὲν εἰς τὰ ὑψώματα τοῦ Χανίου Κραβασαρᾶ, δεξιὰ δὲ εἰς τὸ χωρίον Μουλιανά, ὁπόθεν πρὸς ἀνατολὰς ὑψοῦται ἀπόκρημνον ἄβατον ὄρος Ξηροβοῦνι καλούμενον. Διὰ τοῦ λεκανοπεδίου δὲ τούτου ἄγει ἡ περαιτέρω πρὸς Πέντε Πηγάδια ὁδός. Αὐτόθι διενυκτέρευσαν τὰ ἑλληνικὰ σώματα κατὰ τὴν ἐπελθοῦσαν νύκτα. Ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται παρέμειναν ἐν ὑπαίθρῳ δι' ἔλλειψιν σκηνῶν ὑπὸ δριμὺ ψῦχος καὶ φρικώδη ὑγρασίαν, ἀλλ' ἀγογγύστως, ὑποφέροντες τὰς στερήσεις τῆς ἐκστρατείας.

Τὴν ἐπιοῦσαν δὲ τρεῖς λόχοι τοῦ τρίτου τάγματος τῶν εὐζώνων ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Δ. Παπαδήμαν μετὰ τεσσάρων λυομένων πυροβόλων ὑπὸ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Σπυρίδωνα Κανέλλον καὶ Γεώργιον Βλαχάβαν διετάχθησαν νὰ προχωρήσωσι καὶ καταλάβωσι τὰς πρὸς τὰ Πέντε Πηγάδια ὑπερκειμένας θέσεις, δι' ὧν κατ' ἀνάγκην ἔπρεπε νὰ διέλθῃ ὁ ἐχθρὸς διὰ νὰ κατέλθῃ εἰς Χάνι Κραβασαρᾶ. Περὶ τὴν μεσημβρίαν τοῦ Σαββάτου προφυλακὴ τῶν Τούρκων μικρά, τὸ 2 τάγμα τοῦ 22 τουρκικοῦ συντάγματος,καὶ ἀνιχνευτικὴ τῆς ἑλληνικῆς δυνάμεως τῆς κατεχούσης τὴν στενωπόν, ἐφάνη ἐξελθοῦσα ἐκ Πέντε Πηγαδίων καὶ κατερχομένη πρὸς τὰ κάτω. Πάραυτα τὰ ἑλληνικὰ πυροβόλα ἐκρότησαν ἐναντίων των, καὶ μετὰ 6 εὐστόχους βολὰς οἱ Τοῦρκοι ὑποστρέψαντες ἐτράπησαν πρὸς τὰ ὀπίσω μετὰ σημαντικῶν ἀπωλειῶν, καθ' ὅσον δύο ἐκ τῶν βολῶν ἐξερράγησαν ἐν τῷ μέσῳ τῶν τάξεων αὐτῶν. Τὸ ὑπόλοιπον τῆς ἡμέρας ταύτης παρῆλθεν ἄνευ ἄλλης σοβαρᾶς συγκρούσεως, αἱ δὲ προφυλακαὶ τῶν στρατευμά-

Χάρτης τῶν πρὸς τὴν ΗΠΕΙΡΟΝ Ἑλληνοτουρκικῶν
Συνόρων - - - Σύνορον. ▮ Στρατ. Σταθμοί. Κλίμαξ. 1,300,000

των ἐδέχθησαν, ἀφιχθέντας ἐκεῖ, δύο ἀποπλανηθέντας στρατιώτας τοῦ τάγματος Κουμουνδούρου, Γεράσιμον Μπάλτσαν ἐκ Καρυῶν τῆς Λευκάδος καὶ Μαρίτσαν Σταμάτιον ἐκ Νυμφῶν τῆς Κερκύρας, οἱ ὁποῖοι διελθόντες κρύφα διὰ τῶν τουρκικῶν τάξεων ἠδυνήθησαν νὰ παράσχωσι πληροφορίας τινὰς περὶ τῶν ἐν Πηγαδίοις δυνάμεων τῶν Τούρκων. Ἀπετελοῦντο δ' αὗται ἐκ τοῦ 4ου τάγματος τοῦ 21ου καὶ τοῦ 2ου τοῦ 22ου συντάγματος τῶν Νιζάμιδων μετὰ τῶν ἐφεδρικῶν ταγμάτων Αὐλῶνος, Ἰωαννίνων, Ὀχρίδος καὶ Ἀργυροκάστρου καὶ δύο ὀρεινῶν πυροβολαρχιῶν ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἀρχηγίαν τοῦ μεράρχου Ὀσμὰν πασσᾶ (*).

Καὶ ἡ ἐπιοῦσα, Κυριακὴ τοῦ Πάσχα, παρῆλθεν ὡσαύτως ἐν πολεμικῇ ἀπραξίᾳ, πλὴν ἀραιῶν τινων ἀκροβολισμῶν, Χριστὸς Ἀνέστη δὲ γλυκύτατον καὶ ἐνθουσιωδέστατον ἀντήχησεν ἀπὸ τὰ στόματα τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν εἰς τὴν χαράδρα καὶ τὰς κοιλάδας τοῦ ἀπελευθερωθέντος ἠπειρωτικοῦ ἐδάφους. Συγκινητικώταται δὲ ἦσαν δι' αὐτοὺς αἱ στιγμαί, καθ' ἃς τὴν πρωΐαν τῆς Λαμπρᾶς ἱερεῖς ἐκ τῶν πέριξ χωρίων μὲ τὰ ἱερά των ἄμφια καὶ ἄλλοι γέροντες μετέβησαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον, κομίζοντες τὰς εἰκόνας τῆς ἀναστάσεως, ἵνα εὐλογήσωσι τοὺς μαχομένους ἄνδρας καὶ ψάλωσι πρὸς τοὺς ἐλευθερωτάς των, δακρύοντες ἐκ τῆς συγκινήσεως καὶ πνιγόμενοι ἐκ λυγμῶν, τὸ ἐπικαιρότατον καὶ ἐνθουσιωδέστατον τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας: «Ἀνάστα ὁ Θεὸς καὶ διασκορπισθήτωσαν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ». Κατὰ τὴν ἡμέραν δὲ ταύτην εἰσχωρησάσης, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, καὶ τῆς φάλαγγος Δράκου εἰς τὴν στενωπόν, τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα ἔλαβον ὡς ἑξῆς παράταξιν μάχης ἐντὸς αὐτῆς. Εἷς λόχος τῶν εὐζώνων ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Πίτσουλαν ἀναρριχηθείς, προυχώρησε καὶ κατέλαβε τὴν κορυφογραμμὴν ὑψηλῆς ῥάχεως δεξιόθεν τῆς ὁδοῦ, τῆς εἰς Πέντε Πηγάδια ἀγούσης. Αἱ ὑψηλότεραι κορυφαὶ τῆς ῥάχεως ταύτης ἀπέληγον εἰς τὸ χωρίον Ἀνώγεια, ἔμπροσθεν τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε φρέαρ, ὅπερ κατέστη τὸ μῆλον τῆς ἔριδος τῶν δύο στρατῶν, καθ' ὅσον ἀπ' αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ ὑδρευθῶσιν. Οἱ λοιποὶ δύο λόχοι ἐκ τοῦ αὐτοῦ τάγματος ἐτέθησαν εἰς ἀκροβολιστικὴν γραμμὴν ἀπὸ τῆς

(*) Ὁ Τοῦρκος στρατιωτικὸς ἀνταποκριτὴς τῶν τουρκικῶν ἐφημερίδων «Ἀλέγκ» καὶ «Ἰκδὰμ» καὶ ὁ Ἄγγλος ἀνταποκριτὴς Νόρμαν, λοχαγός, συμπίπτουσιν ἐν τῇ ἀπαριθμήσει τῶν δυνάμεων τούτων.

ὁδοῦ καὶ κάτω κατὰ τὴν σχηματιζομένην ἐκεῖ φάραγγα, ἔχοντες ἀπέναντι πολυάριθμον ἐχθρόν. Ὄπισθεν τῶν εὐζώνων εἰς ἀπόστασιν 4—5 χιλιομέτρων καὶ ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν τῆς κοιλάδος τοῦ Κραβασαρᾶ λόφων ἐτάχθησαν λόχοι τοῦ 1ου τάγματος τοῦ ἕκτου συντάγματος ὑπὸ τὸν Παπαγιαννόπουλον, προορισμένοι νὰ κρατήσωσι θέσιν ἀμύνης ἐν περιπτώσει τροπῆς τῶν εὐζώνων· διότι ὁ ταξίαρχος Βότσαρης εἶχε διατάξῃ νὰ τηρήσωσι τὰς θέσεις των πάσῃ θυσίᾳ, οὐχὶ ὅμως καὶ νὰ προχωρήσωσι, μέχρις ὅτου φθάσῃ καὶ ἡ δευτέρα ταξιαρχία, ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν ἠδύνατο νὰ προβῇ εἰς μεμονωμένον κίνημα πρὸς τὰ ἐμπρὸς διὰ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν δυνάμεών του. Εἰς ἀπόστασιν δίωρον ἀπὸ τοῦ Κραβασαρᾶ πρὸς τὰ κάτω,εἰς τοὺς Κουμουτσάδες, ὑπῆρχεν ἕτερον τμῆμα στρατοῦ ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Μπενούκαν, προορισμένον νὰ φυλάξῃ τὸ στενὸν τῶν Κουμουτσάδων, καὶ εἰς ἀπόστασιν δίωρον ἀπ' αὐτῶν μεταξὺ Χανοπούλου καὶ Στριβίνας τὸ ὑπόλοιπον τῆς φάλαγγος τοῦ στενοῦ τῶν Πέντε Πηγαδίων, καταγινόμενον εἰς ὀχυρωματικὰ ἔργα πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐξόδου τῆς στενωποῦ. Ἐκτὸς τῆς τριλογίας τῶν εὐζώνων, ἥτις κατεῖχε τὴν κεφαλὴν τῆς παρατάξεως ἐν τῇ στενωπῷ,ὑπῆρχον ἐγγὺς αὐτῆς, πλὴν τῶν τεσσάρων λυομένων πυροβόλων ὑπὸ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Κανέλλον καὶ Βλαχάβαν καὶ τέσσαρα ἄλλα ὀρειβατικὰ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μῆτσον καὶ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Καράκαλον καὶ Γαλανόν. Τὰ τέσσαρα λυόμενα καὶ τὰ δύο ὀρειβατικὰ ὑπὸ τὸν Καράκαλον ἐκρίθη ἀναγκαῖον ν' ἀναβιβασθῶσιν ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς τῆς ὑψηλῆς ῥάχεως, τὴν ὁποίαν κατεῖχον οἱ Εὔζωνοι τοῦ Πίτσουλα, καὶ τοῦτο διότι ἐκεῖ ἦτο τὸ δεξιόν, τὸ ὁποῖον ἠπείλουν νὰ ὑπερκεράσωσιν οἱ Τοῦρκοι δι' ἐπανειλημμένων ἐφόδων. Τὴν Δευτέραν, 14 Ἀπριλίου,οἱ Τοῦρκοι ἐπετέθησαν κατὰ τοῦ μέρους τούτου τῆς παρατάξεως τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἀλλ' ἀπεκρούσθησαν ἐπανειλημμένως, τῶν πυροβόλων βαλόντων κατ' αὐτῶν εὐστόχως καὶ τῶν εὐζώνων ὑποδεχομένων τὸν ἐχθρὸν διὰ πυκνοῦ πυρός. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ὑψώματα καὶ αἱ ῥάχεις, ἃς ὁ λόχος τῶν εὐζώνων κατεῖχεν ἀπέναντι τοῦ δεξιοῦ αὐτῶν κέρατος, ἐδέσποζον τοῦ περὶ τὰ Πέντε Πηγάδια τουρκικοῦ στρατοπέδου, ἐν ᾧ τοὐναντίον αἱ θέσεις, ἃς κατεῖχεν ὁ ἐχθρὸς ἀπέναντι τοῦ ἀριστεροῦ ἡμῶν κέρατος καὶ δεξιᾷ τῷ εἰσιόντι τὴν στενωπὸν ἀπὸ Πέντε Πηγαδίων, ἐδέσποζον τῶν ἑλληνικῶν, οἱ Τοῦρκοι ἠναγκάσθησαν νὰ ἐνισχύσωσι τὴν ἀριστερὰν αὐτῶν πτέρυγα δι' ἑνὸς τάγματος τῆς

Αὐλῶνος, διαταχθέντος νὰ καταλάβῃ τὰ παρὰ τῶν εὐζώνων κατεχόμενα ὑψώματα, καὶ ἑνὸς ἑτέρου τοῦ τῶν Ἰωαννίνων, βαίνοντος κατὰ μῆκος τῆς λοφοσειρᾶς. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης, Τρίτης 15 Ἀπριλίου, ἡ σύγκρουσις τῶν εὐζώνων καὶ τῶν Τούρκων ἐξηκολούθησε δι' ὅλης τῆς ἡμέρας, ὁ δὲ Καράκαλος διὰ τῶν τηλεβόλων ἐκανονιοβόλησε τὸν ἐχθρὸν ἐξ ἀποστάσεως τρισχιλίων μέτρων, ῥίψας κατ' αὐτοῦ δώδεκα ἐν ὅλῳ βολάς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εὐστόχως, καίτοι τὸ κυματοειδὲς τῆς ὁδοῦ καὶ τοῦ ἐδάφους δὲν ἐπέτρεπεν εὐθυβολίαν, παρεῖχε δὲ εἰς τὸν ἐχθρὸν τὸ πλεονέκτημα νὰ κρύπτηται. Οἱ Τοῦρκοι καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, βλέποντες τὸ δυσπόρθητον τῶν ὑψωμάτων τῶν κατεχομένων ὑπὸ τῶν εὐζώνων, ἀπέστειλαν πρὸς τὰ ἐκεῖ, ὅπως ἐνισχύσωσι τὴν κατὰ τῶν ὑψωμάτων τούτων ἐπίθεσιν, δύο ἕτερα τάγματα τὸ τῆς Κορυτσᾶς καὶ τὸ τὴν προτεραίαν ἀφικόμενον αὐτοῖς τάγμα τῆς Ὀχρίδος.

Τὴν ἑσπέραν τῆς ἡμέρας ταύτης, ἀφοῦ κατέπαυσεν ἡ μάχη, ὁ Καράκαλος κατῆλθεν εἰς τὸ Χάνι Κραβασαρᾶ διὰ νὰ ποτίσῃ τοὺς ἄνδρας καὶ τοὺς ἡμιόνους, διότι ἐκεῖ ἐπάνω, ἔνθα ἐμάχοντο οἱ εὔζωνοι δὲν ὑπῆρχεν ὕδωρ καὶ οἱ πάντες ὑπέφερον. Τὴν ἐπομένην, Τετάρτην τῆς Διακαινησίμου (16 Ἀπριλίου), τὰ τέσσαρα λυόμενα πυροβόλα ἀνεβιβάσθησαν ἀλληλοδιαδόχως ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς καὶ ἔλαβον μέρος εἰς τὰς κατὰ τοῦ δεξιοῦ ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι μετὰ μεσημβρίαν ἐπετέθησαν καὶ κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ, γενικευθείσης τῆς ἀψιμαχίας καὶ μεταβληθείσης εἰς μάχην, καθ' ἣν ἔλαβον μέρος καὶ 150 ἀντάρται ὑπὸ τὸν Τσέλιον καὶ Μαγγανάραν, ἐν οἷς καὶ 15 Κερκυραῖοι ὑπὸ Μαβέλην καὶ Παραμυθιώτην, καὶ οἱ ὁποῖοι πάντες ἔλαβον μέρος καὶ κατὰ τὴν μάχην τῆς ἐπιούσης. Οἱ Τοῦρκοι προσεπάθουν ἰδίᾳ νὰ διασπάσωσι τὸν ὑπὸ τὸν Πίτσουλαν λόχον τῶν εὐζώνων, τῶν μαχομένων ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς, διότι τούτου ἐκτοπιζομένου, τὸ ἀριστερὸν, τὸ ὁποῖον ἀπετέλουν οἱ δύο ἄλλοι λόχοι δὲν ἠδύνατο εὐκόλως νὰ κρατηθῇ. Ἀλλ' οἱ εὔζωνοι ἀπέκρουσαν γενναίως τὰς ἐπιθέσεις, ἐνισχυθέντες ἐξ ἑνὸς λόχου πεζικοῦ ὑπὸ τὸν Βασιλειάδην, ὅστις φθάσας τὴν 5ην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τῆς ἡμέρας ταύτης κατέλαβε τὸ διάσελλον τῆς στενωποῦ Μουλιανὰ διὰ τριῶν διμοιριῶν τῇ ἐντολῇ τοῦ ταγματάρχου Παππαθήμου, καὶ ἀπέστειλε τὴν 4ην διμοιρίαν αὐτοῦ ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Λειβαδίτην πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν μαχομένων ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς. Τὸ πῦρ κατέστη ἀραιὸν περὶ τὴν

6 $^1/_2$ τῆς ἑσπέρας, τὴν 7 δ' ἐκόπασεν ἐντελῶς. Καθ' ὅλην δὲ τὴν σύγκρουσιν ταύτην εἶχε φονευθῆ μόνον ὁ πεζὸς στρατιώτης Γ. Βεντούρας καὶ ἐτραυματίσθησαν τρεῖς εὔζωνοι. Τὴν νύκτα ἡ λυομένη πυροβολαρχία κατῆλθε καὶ πάλιν χάριν ὑδρεύσεως τῶν πυροβολητῶν καὶ ἡμιόνων εἰς τὸ Χάνι Κραβασαρᾶ. Σημειωτέον δὲ ὅτι καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν πέντε τούτων ἡμερῶν ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ἐμάχετο μόνον τὸ τάγμα τῶν εὐζώνων, τὸ ἀποτελοῦν τὴν κεφαλὴν τῆς παρατάξεως, καὶ τὸ πυροβολικόν. Τὸ λοιπὸν στράτευμα μὴ δυνάμενον νὰ παρατάξῃ μέτωπον ἐντὸς τῆς στενωποῦ καὶ μὴ ἔχον ἐντολὴν νὰ προελάσῃ, καθ' ὅσον ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ἀνεμένετο ἡ δευτέρα ταξιαρχία, ἔμενεν ἐν ἀδρανείᾳ. Ὁ λόχος τῶν εὐζώνων, ὁ ἀναρριχηθεὶς ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς, μὴ ἀντικαθιστάμενος, οὔτε λαμβάνων συνδρομὴν ἐκ τῶν δύο ἄλλων λόχων διὰ τὸ δύσκολον τῆς θέσεώς των, κατεπονεῖτο πολύ, ἀφεθεὶς εἰς τὴν τύχην του. Ὕδωρ ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς θέσεως, εἰς ἣν ἐμάχετο δὲν ὑπῆρχε, μὴ ἀντικαθιστάμενος δὲ δὲν ἠδύνατο νὰ κατέρχηται κάτω εἰς τὸ Χάνι Κραβασαρᾶ, νὰ προμηθεύηται τροφάς, νὰ ὑδρεύηται καὶ νὰ ἐπανέρχηται πάλιν εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ πυρός. Ἡ θέσις, ἐφ' ἧς ἐμάχοντο οἱ εὔζωνοι τοῦ δεξιοῦ, ἦν ἀπότομος, κρημνώδης καὶ ἀπεῖχε τοῦ Χανίου Κραβασαρᾶ, εὑρισκομένου ἐντεῦθεν ἐπὶ τῆς κοιλάδος, δύο ὥρας. Κατεπονοῦντο ὅθεν μεγάλως οἱ ἐπὶ τῆς γραμμῆς ταύτης μαχόμενοι 300 εὔζωνοι μένοντες ἄϋπνοι, ἄνυδροι καὶ πολλάκις νήστεις, τρώγοντες ἕνεκεν τῆς κακῆς λειτουργίας τῆς ἐπιμελητείας τέταρτον γαλέττας δι' ὅλης τῆς ἡμέρας καὶ ταλαιπωρούμενοι ἐκ πάσης ἐλλείψεως, διότι δὲν ἠδύναντο οὔτε τὰ ὅπλα των νὰ καθαρίσωσι, τὰ ὁποῖα καθίσταντο ἄχρηστα ἕνεκα τοῦ ἀδιακόπου πυρός. Ἐὰν ἀντὶ τοῦ ἑνὸς λόχου ὑπῆρχον ἐκεῖ καὶ οἱ ἄλλοι δύο λόχοι τῶν εὐζώνων, οἱ φυλάσσοντες τὴν χαράδραν, θὰ ἦτο τοὐλάχιστον δυνατὴ ἡ ἀναπλήρωσις τῶν μαχομένων ἀνδρῶν καὶ θὰ ἐπήρχετο ποιά τις ἀνακούφισις ἐκ τούτου, διότι ἀντικαθιστάμενοι θὰ ἠδύναντο μεθ' ὅλην τὴν μακρὰν ἀπόστασιν καὶ τὸ δύσβατον τῆς χώρας νὰ κατέρχωνται, ὅπως ὑδρευθῶσι καὶ προμηθευθῶσι τροφάς. Ἀλλὰ διὰ νὰ ἐγίνετο τοῦτο ἔπρεπε νὰ κατεῖχον τὸ ἀριστερὸν ἄλλα σώματα, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχον, διότι ἡ μικρὰ φάλαγξ τῶν Πέντε Πηγαδίων ἦν κατατετμημένη εἰς τὴν στενωπὸν ἐν μεγάλῃ διασπορᾷ, δὲν ἐλήφθη δὲ παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῆς Δράκου πρόνοιά τις δυνατὴ πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς κεφαλῆς τῆς παρατά-

ξεως, ἔστω καὶ διὰ πεζικῆς ἢ ἄλλης δυνάμεως. Ὁ ταξίαρχος Βότσαρης διὰ διαταγῆς τοῦ ἀρχηγείου ἀπεστάλη εἰς Φιλιππιάδα, ὅπου μάτην ἀνέμενε τὴν ἐμφάνισιν τῆς δευτέρας ταξιαρχίας διὰ νὰ βαδίσῃ κατὰ τῶν Ἰωαννίνων. Τὸ δὲ ἀρχηγεῖον ἔμενεν εἰς τὴν Ἄρταν, ἑπτὰ ὥρας μακρὰν τοῦ θεάτρου τοῦ πολέμου, ἐγκληματικῶς ἀδρανοῦν καὶ ἐγκληματικῶς ἀδιαφοροῦν περὶ τῆς τύχης μιᾶς ὁλοκλήρου ταξιαρχίας, ἐσφηνωμένης ἐν ἀπραξίᾳ εἰς τὰς δύο στενωποὺς τῶν Ἰωαννίνων. Οἱ εὔζωνοι τοῦ τρίτου τάγματος ἀνέπτυξαν ἐπὶ πέντε ἡμέρας ὅλην τὴν ἀντοχὴν καὶ τὴν καρτερίαν τοῦ ὀρεινοῦ αὐτῶν βίου, ἀλλ' ὑπέφερον τὰ πάνδεινα καὶ κατεπονοῦντο ἄνευ πρακτικοῦ τινος ἀποτελέσματος.(*) Τοῦτο βλέπων ὁ διοικητὴς τοῦ εὐζωνικοῦ τάγματος Παππαδήμας, παρήγγειλε τὴν ἑσπέραν τῆς Τετάρτης (16 Ἀπριλίου)· εἰς τὸν ἐν Κουμουτσάδες διαμένοντα ἀντισυνταγματάρχην Μπενούκαν, ὅτι ἂν δὲν ἐστέλλετο μεγάλη ἐνίσχυσις, ὁ δὲ ἐχθρὸς κατελάμβανε τὸ δεξιὸν τῶν εὐζώνων, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντίσχῃ ἐπὶ πλέον. Ἐὰν δὲ πράγματι αἱ ἐνισχύσεις ἔφθανον τὴν ἑσπέραν ἐκείνην οἱ εὔζωνοι θὰ ἠδύναντο νὰ παρατείνωσι τὴν ἀντίστασιν. Ἀλλ' αἱ ἐνισχύσεις δὲν ἐφαίνοντο καὶ οἱ ἄνδρες ὑπέφερον φρικωδῶς ἐξ ἐλλείψεως ὑ-

---

(*) Πρὸς πίστωσιν τῶν ἀνωτέρω παραθέτω ἐνταῦθα ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ διοικητοῦ τοῦ ἀποσταλέντος ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς 16ης λόχου, πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν εὐζώνων κ. Σ. Βασιλειάδου, ὅστις ἔγραφε πρὸς τὸν διοικητὴν τοῦ τάγματος Παππαγιαννόπουλον: «Κύριε ταγματάρχα, ἀπὸ χθὲς τὴν 5ην μ. μ. ὥραν κατέχω τὸ διάσελλον τῆς στενωποῦ Μουλιανὰ διὰ τριῶν διμοιριῶν τῇ ἐντολῇ τοῦ ταγματάρχου Κ. Παππαδήμα, τῆς 4ης διμοιρίας ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Λειβαδίτην ἐνισχυσάσης τὸν λόχον τῶν εὐζώνων ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς Ξηροβουνίου· Κατὰ τὴν ἀναχώρησίν μου διέταξα τὸν σιτιστὴν μὲ τὸν βοηθόν του νὰ φορτώσουν τὰ πυρομαχικὰ καὶ λοιπὰ καὶ νὰ μᾶς ἀκολουθήσουν· ἀλλ' οὗτοι ἐκ λειποψυχίας φαίνεται ἐφοβήθησαν ν' ἀκολουθήσουν τὸν λόχον, καὶ συνεπῶς μένομεν *ἄνευ πυρομαχικῶν*. Ἐνεργήσατε, παρακαλῶ, κατ' αὐτῶν δέοντα. *Στερούμεθα ἄρτου ἐντελῶς καθὼς καὶ παντὸς ἑτέρου πρὸς διατροφήν*. Ἀνάγκη ἐπείγουσα ἀποστολῆς ἄρτου ἢ διπυρίτου. Εἰς τὰ ἀπέναντί μας ὑψώματα τοῦ χωρίου Ἀνωγείου ἐλάχιστος ἐχθρικὸς στρατὸς ὑπάρχει. Ταύτην τὴν στιγμὴν ἀνέρχεται πεζικὸν ἡμέτερον ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ χωρίου Φανερωμένης, ὅπερ βεβαίως θέλει καταλάβει τὰ νῶτα τοῦ ἐχθροῦ. Κύριε ταγματάρχα, *κλινοσκεπάσματα ταχέως*, διότι ἀπεψύχθημεν ἐκ τοῦ ὑπερβολικοῦ ψύχους τῆς νυκτός, ἕνεκα τοῦ μεγάλου ὕψους τῆς θέσεως ταύτης». Ἐκ τούτων δύναταί τις νὰ φαντασθῇ τί ὑπέφερεν ὁ ὑψηλότερον ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Ξηροβουνίου ἱστάμενος λόχος τῶν εὐζώνων.

δατος. Τὴν νύκτα ὅθεν ταύτην τῆς Τετάρτης πρὸς τὴν Πέμπτην τινὲς ἐκ τοῦ ὑπὸ τὸν Πίτσουλαν λόχου ἐκείνου τῶν εὐζώνων ἀπεφάσισαν διὰ τολμήματος νὰ καταλάβωσι τὸ χωρίον Ἀνώγειον καὶ τὸ πρὸ αὐτοῦ φρέαρ, ἀπέχον περὶ τὰ 600 μέτρα ἀπὸ τῆς θέσεώς των ἐπὶ τῆς οὐδετέρας μὲν ζώνης, ἀλλ' ἐγγὺς τῶν Τούρκων, οὕτως ὥστε οὗτοι ἐπωφελούμενοι καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἐδάφους ἠδύναντο εὐκολώτερον νὰ ὑδρεύωνται. Τὴν δεκάτην ὥραν τῆς νυκτὸς ἐβάδισαν πρὸς τὸ φρέαρ, ἀλλ' αἱ προφυλακαὶ τῶν Τούρκων ἀντελήφθησαν τὴν πορείαν τῶν εὐζώνων καὶ ἐπυροβόλησαν κατ' αὐτῶν. Συνήφθη δὲ μάχη ἀληθῶς ὁμηρική, καθ' ἣν οἱ εὔζωνοι, ἀποδιώξαντες τοὺς Τούρκους, ἐκράτησαν τὰς θέσεις καὶ ὑπὸ τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ ἐκόρεσαν τὴν δίψαν των. Τὸ πῦρ ἐξηκολούθησεν ἑκατέρωθεν ἐπὶ μίαν ὥραν, ἔπαυσε δέ, ἀφ' οὗ οἱ εὔζωνοι ὑδρευθέντες, ἐπανῆλθον εἰς τὰς προτέρας θέσεις.

Ἡ πρωΐα τῆς Πέμπτης 17 Ἀπριλίου, ἐπῆλθε μὲ ἀραιὸν πῦρ. Δὲν εἶχε δὲ προφθάση ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Γαλανὸς ν' ἀνέλθῃ τὴν κορυφογραμμὴν μετὰ τῶν δύο αὐτοῦ ὀρειβατικῶν πυροβόλων καὶ τὸ πῦρ ἐγενικεύθη. Ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Γαλανὸς ἤρξατο βάλλων ἐν ἀρχῇ ἀραιῶς, ἀλλὰ κατόπιν τὸ πῦρ αὐτοῦ ἔγεινε πυκνότερον. Τὴν 7.40' ὥραν τῆς πρωΐας τὸ πῦρ ἔπαυσε. Τὴν ὀγδόην καὶ τέταρτον οὐλαμὸς πεζῶν ἤρξατο πυρῶν ὁμαδόν. Μετὰ παρέλευσιν ὀλίγων λεπτῶν τῆς ὥρας τὸ πῦρ ἐκόπασε καὶ πάλιν. Αἱ ἔφοδοι τῶν Τούρκων ἀπεκρούσθησαν, καίτοι οὗτοι ἐκέρδισαν ἱκανὸν ἔδαφος πρὸς τὰ δεξιά, διηνεκῶς ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ὑπερφαλάγγισιν τοῦ δεξιοῦ. Ἡ ἐν Πέντε Πηγαδίοις δύναμις αὐτῶν ἐξικνεῖτο εἰς πεντακισχιλίους ἄνδρας. Μὴ δυνάμενοι δὲ καὶ οὗτοι ν' ἀναπτύξωσιν ὁλόκληρον τὸ μέτωπον αὐτῶν, ἀνανέουν τὰ μαχόμενα τάγματα καὶ μετὰ μ. κρὰν παῦσιν ἐπανήρχισαν τὸ πῦρ σφοδρότερον. Περὶ τὴν μεσημβρίαν ὁ τοῦ δεξιοῦ λόχος τῶν εὐζώνων ἠπειλεῖτο σοβαρῶς ἐξ ὑπερφαλαγγίσεως, ὁ δὲ ταγματάρχης Παπαδήμας ἐζήτησε κατεπειγόντως ἐνίσχυσιν, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ φθάσῃ ἢ ἀπὸ τοὺς λόχους τοῦ Παπαγιαννοπούλου, τοὺς τηροῦντας τὴν δευτέραν γραμμὴν τῆς ἀμύνης καὶ οἵτινες δὲν ἠδύναντο νὰ μετακινηθῶσι, καθ' ἃς εἶχεν ὁ ταγματάρχης διαταγὰς παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς φάλαγγος Δράκου, εἴτε ἐκ Κουμουτσάδων, οἱ ὁποῖοι ἐν τούτοις ἀπεῖχον 4 ὁλοκλήρους ὥρας καὶ ἐχρειάζοντο ἐν συνόλῳ 8 ὧραι ἵνα μεταβῇ ὁ ἀγγελιοφόρος καὶ ἐπιστρέψῃ μετὰ τῶν ἐνισχύσεων. Διὰ τοὺς λόγους τούτους αἱ ἐνισχύσεις δὲν ἐστάλησαν. Ἀπὸ τῆς

2 $^1/_2$ ὥρας μετὰ μεσημβρίαν οἱ Τοῦρκοι ἐπανέλαβον τὰς ἐφόδους των ἐρρωμενέστερον. Καταλαβόντες δὲ θέσεις ὑψηλοτέρας τῶν ἑλληνικῶν κατεπυροβόλουν αὐτάς. Ὁ λόχος τῶν εὐζώνων, οἱ ἀπὸ τῆς προτεραίας σταλέντες πεζοί, οἱ ἀντάρται καὶ τὸ πυροβολικὸν τοῦ Γαλανοῦ ἀπεκρίνοντο ζωηρῶς εἰς τὸ πῦρ τῶν ἐχθρῶν, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἐξάντλησιν τῶν εὐζώνων, ἀπεφάσισαν τὴν ἡμέραν ταύτην νὰ ἐκτοπίσωσιν αὐτούς. Καὶ περὶ τὴν 5ην ὥραν ἀναφανέντες πολυαριθμότεροι περὶ τοὺς τρισχιλίους ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν ῥάχεων, τὰς ὁποίας κατέλαβον, προὐχώρησαν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε κατώρθωσαν τὴν ὑπερφαλάγγισιν τοῦ δεξιοῦ, ὑποχωρησάντων πρῶτον τῶν ἀνταρτῶν. Τούτους ἠκολούθησαν οἱ πεζοὶ καὶ τελευταῖον οἱ εὔζωνοι, ὕστατον δὲ πάντων τὸ πυροβολικόν. Οἱ πυροβοληταί, καίτοι ἐγκαταληφθέντες μόνοι καὶ πανταχόθεν καταπυροβολούμενοι ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, διατηρήσαντες ψυχραιμίαν θαυμαστὴν ἐφόρτωσαν ὑπὸ τὰς ὄψεις αὐτοῦ τὰ τηλεβόλα των καὶ ὑπεχώρησαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Γαλανοῦ, μιᾶς διμοιρίας πεζῶν ἐκ Λακώνων καὶ Μεσσηνίων παρασχούσης εἰς αὐτοὺς ἀποτελεσματικὴν συνδρομήν.

Ἡ ἐκτόπισις ἑνὸς λόχου τῶν εὐζώνων καὶ ἡ συνεπείᾳ τούτου ὑποχώρησις τῶν δύο ἄλλων δὲν ἦτο τοιαύτη, ὥστε νὰ συνεπιφέρῃ τὴν ὑποχώρησιν ὁλοκλήρου τῆς φάλαγγος, ἡ ὁποία μάλιστα οὐδόλως ἔλαβε μέρος εἰς τὴν μάχην. Διότι ἐντὸς τῆς στενωποῦ ὑπῆρχον καὶ ἄλλα σημεῖα ἀμύνης ἀκινδύνου, ἡ δὲ ἐκτόπισις τῶν εὐζώνων δὲν ἦτο ἧττα, ἀλλὰ μᾶλλον καταπόνησις, ἀποτέλεσμα τῆς ἐπὶ 6 ἡμέρας συνεχοῦς αὐτῶν πάλης εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τοῦ πυρός. Ἀλλὰ τὸ τάγμα τοῦ Παπαδήμα, τὸ ὁποῖον πρὸς τοῖς ἄλλοις ἠρίθμει 6 μόνον φονευμένους, ὑποχωροῦν, συμπαρέσυρε καὶ τὰ ὄπισθεν στρατεύματα, ἰδίως δὲ τὸ ὄπισθεν τάγμα Παπαγιαννοπούλου, τὸ ὁποῖον ὤφειλε νὰ προβῇ ἀμέσως καὶ ἀντικαταστήσῃ τὸ ὑποχωρῆσαν τάγμα ἢ νὰ σταματήσῃ ἐν τῇ θέσει του κρατοῦν καὶ τοὺς φεύγοντας. Οὕτω δὲ ἡ ὑποχώρησις ἤρξατο τὴν 5.30′ ὥραν μετὰ μεσημβρίαν, ὁλόκληρος δὲ ἡ φάλαγξ ἔφευγε, συγκειμένη ἐξ 20 λόχων καὶ 2 σταλέντων πρὸς ἐνίσχυσιν, ὡς λεχθήσεται κατωτέρω, 22 τὸ ὅλον, καὶ 16 πυροβόλων. Ἤτοι 4.000 ἄνδρες πεζικοῦ, 2 λόχοι μηχανικοῦ καὶ 2 $^1/_2$ πυροβολαρχίαι, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν ἄτακτον, τῶν ἀρχηγῶν καὶ τῶν ὁπλιτῶν ἐγκαταλειψάντων τὰς θέσεις των ἄνευ οὐδεμιᾶς διαταγῆς τοῦ ἀρχηγοῦ ἢ

τοῦ ταξιάρχου (*). Καὶ κατήρχοντο ὅλοι κάτω εἰς τοὺς Κουμουτσάδες ἐν ἀταξίᾳ, ἐν συγχύσει καὶ ἐν πανικῷ, ἐκεῖθεν δ' ἔφευγον πρὸς τὴν Ἄρταν προτροπάδην, οὐδενὸς τῶν σωματαρχῶν ἀποπειραθέντος ἢ δυνηθέντος ν' ἀναχαιτίσῃ αὐτούς. Ὁ ταξίαρχος Βότσαρης, εὑρισκόμενος εἰς Φιλιππιάδα μετὰ τῆς ἑτέρας φάλαγγος τὴν πρωΐαν τῆς ἡμέρας ταύτης, εἶχε λάβῃ σημείωσιν παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς φάλαγγος τῶν Πέντε Πηγαδίων, ὅτι αἱ προφυλακαὶ εἶχον κυριεύσει τὸ φρέαρ τῶν Ἀνωγείων. Ὥρας δέ τινας μετὰ ταῦτα ἔλαβεν ἑτέραν σημείωσιν τοῦ αὐτοῦ ἀρχηγοῦ μετὰ σημειώσεως τοῦ ταγματάρχου Παπαδήμα, ὅτι τὸ τάγμα αὐτοῦ ἐπρόκειτο νὰ ὑποχωρήσῃ τὴν 8 ½ ὥραν τῆς ἑσπέρας. Ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ὑπέθεσεν ὅτι τὸ τάγμα τοῦτο κατεπονήθη καὶ εἶχεν ἀπωλείας, καὶ ὅτι ἕτερον τάγμα τῆς φάλαγγος Πηγαδίων θ' ἀντικαθίστα αὐτό. Οὐχ' ἧττον ὁ ταξίαρχος ἔσπευσε ν' ἀποστείλῃ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς φάλαγγος δύο λόχους ἔτι μετὰ τῆς διαταγῆς, ὅπως τηρηθῶσιν αἱ κατεχόμεναι θέσεις. Ἀλλὰ τὸ τάγμα Παπαδήμα ὑπεχώρησεν οὐχὶ τὴν 8 ½ ὥραν, ἀλλὰ πολὺ ἐνωρίτερον, συμπαρασύραν καὶ τὰ στρατεύματα τῆς δευτέρας καὶ τρίτης γραμμῆς, αἱ δὲ σταλεῖσαι ἐπικουρίαι ἔφθασαν, ὅπως πάντοτε, κατόπιν ἑορτῆς. Ἐν ᾧ δὲ ἡ φάλαγξ ἐτρέπετο προτροπάδην καὶ κατὰ τμήματα εἰς Ἄρταν, ὁ ταξίαρχος ἔμαθε τὴν φυγὴν αὐτῆς παρὰ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Κατωμέρη, φέροντος πρὸς αὐτὸν διαταγὴν ἐκ μέρους τοῦ ἀρχηγοῦ νὰ καταλάβῃ καὶ τὴν γέφυραν Λούρου, ἥτις εἶχε καταληφθῇ καὶ πρὸ τῆς διαταγῆς ταύτης, καὶ καταστήσαντος αὐτῷ γνωστόν, ὅτι καθ' ὁδὸν συνήντησε πεζούς, εὐζώνους καὶ πυροβολικὸν βαδίζοντας ἐν σπουδῇ εἰς Ἄρταν. Ὁ ταξίαρχος ἔσπευσε νὰ συναντήσῃ τοὺς φεύγοντας, συνήντησε δ' ἔξωθι τοῦ μεταξὺ Στριβίνας καὶ Φιλιππιάδος στρατῶνος τμῆμα τοῦ εὐζωνικοῦ τάγματος καὶ μετ' αὐ-

(*) Καὶ ὁ Νόρμαν παρατηρεῖ μεθ' ὅλον τὸν φιλοτουρκισμόν του: «Διατί δὲν ἀντέστησαν εἰς τὴν περίστασιν ταύτην οἱ Ἕλληνες εἶνε δι' ἐμὲ ἀκατάληπτον. Ἡ χώρα ἦτο τόσον ὀρεινὴ καὶ διακεκομμένη, ὥστε μόνον εἰς μικρὰς ὁμάδας ἠδύναντο οἱ Τοῦρκοι νὰ προχωρήσωσι καὶ ἕνεκα τῶν ὀρεινῶν φαράγγων ἀμοιβαία ὑποστήριξις δὲν ἦτο δυνατή. Τὸ ἑλληνικὸν ἐπιτελεῖον εἶχεν ἐκλέξει θέσεις, τὰς ὁποίας εἶχε περιχαρακώσῃ πανταχόθεν κατὰ τὴν ὑποχώρησιν. Ἀλλ' οὐδεμία ἀντίστασις ἔγεινεν. Ἡ ὑποχώρησις κατέστη ἁπλῆ ἀποσύνθεσις. Διῆλθον σειρὰν ὀχυρωμάτων καὶ ταχυσκάπτων, εἰς οὐδὲν τῶν ὁποίων ἐκάη φυσέκιον».

τοῦ τὸν διοικητὴν αὐτοῦ Παπαδήμαν, πρὸς τὸ Χανόπουλον δὲ τὸν ἀρχηγὸν τῆς φάλαγγος ἀντισυνταγματάρχην Δράκον, ὅστις ἀνέφερεν αὐτῷ ὅτι, καίτοι ὑπερανθρώπους κατέβαλε προσπαθείας, δὲν ἠδυνήθη νὰ συγκρατήσῃ τὰ ὑπὸ τοῦ πανικοῦ καταληφθέντα στρατεύματα συνεπείᾳ τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ εὐζωνικοῦ τάγματος. Ἐν τῷ σκότει τῆς νυκτὸς ὁ ταξίαρχος προσεπάθησε νὰ συγκρατήσῃ τὰ λείψανα τῶν φυγάδων καὶ ἀπέστειλε εἰς Ἄρταν τὸν ταγματάρχην Τσακάκην,ὅπως εἰδοποιήσῃ τὸν ἀρχηγὸν καὶ ζητήσῃ τὰς διαταγάς του.

Ὁ ἀρχηγὸς διέταξε τὴν ὑποχώρησιν καὶ τῶν ἐπὶ τῆς ἑτέρας στενωποῦ εὑρισκομένων στρατευμάτων, τῶν ὁποίων ἡ θέσις μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς στενωποῦ Πέντε Πηγαδίων καθίστατο δύσκολος, καθ' ὅσον ἐκινδύνευον νὰ προσβληθῶσι κατὰ μέτωπον ἐξ Ἰωαννίνων, κατὰ πλευρὰν ἐκ τῆς ἐγκαταλειφθείσης στενωποῦ καὶ κατὰ τὰ νῶτα ἐκ τῆς φρουρᾶς Πρεβέζης. Ἡ ὑποχώρησις τῶν στρατευμάτων τῆς φάλαγγος ταύτης ἐγένετο ἐν τάξει, δυνηθέντος νὰ παρακολουθήσῃ αὐτὴν καὶ τοῦ εἰς Σοῦλι πρὸς ἐξέγερσιν τῶν κατοίκων ἀποσταλέντος μετὰ δύο λόχων ἀντισυνταγματάρχου Μάνεση, ὅστις προχωρήσας παρατόλμως μέχρι τῆς περιοχῆς Κερασόβου—Λέχοβας, μικροῦ δεῖν ἀπεμονοῦτο, σωθεὶς διὰ τῆς συνέσεώς του. Τὴν πρωΐαν δὲ τῆς παρασκευῆς εἰσῆλθε καὶ ἡ φάλαγξ αὕτη εἰς Ἄρταν, ἥτις παρίστα θλιβερὸν θέαμα. Καθ' ὅλην τὴν νύκτα τῆς ὑποχωρήσεως καὶ τὴν ἐπιοῦσαν ἐφαίνοντο αἱ οὐρανομήκεις φλόγες τῶν καιομένων γειτονικῶν χωρίων καὶ τῆς Φιλιππιάδος, μέχρι τῆς ὁποίας κατῆλθον οἱ Τοῦρκοι ἀλλαλάζοντες. Χιλιάδες δὲ προβάτων, βοῶν καὶ φορτηγῶν ζώων καὶ ὁλόκληρον τὸ ἀγροτικὸν πλῆθος τῆς χώρας εἰσήρχετο διὰ τῆς γεφύρας εἰς τὴν πόλιν ἐν ταραχῇ καὶ θορύβῳ ἀπεριγράπτῳ, φεύγον τὴν σπάθην τοῦ ἐπανελθόντος κατακτητοῦ, θλῖψις δὲ καὶ ἀπογοήτευσις καὶ κατήφεια γενικὴ ἀπετυποῦτο εἰς τὰς φυσιογνωμίας τῶν ὁπλιτῶν καὶ τῶν ἀξιωματικῶν, τῶν ἀπολεσάντων τὸ κτηθὲν γόητρον, ἐν ᾧ οἱ κάτοικοι, οἱ πρὸ μικροῦ ἐπανελθόντες εἰς τὰς ἑστίας αὐτῶν, ἡτοιμάζοντο καὶ πάλιν ν' ἀπέλθωσιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Τοιουτοτρόπως συνεπληροῦτο τὸ ἔργον τοῦ ἀρχηγείου, οὔτινος κατήρξατο διὰ τῆς πρώτης ἐκ Στριβίνης φυγῆς. Ἀδρανῆσαν ἐν ἀρχῇ τῆς τροπῆς τοῦ ἐχθροῦ ἐπὶ δύο ἡμέρας, λειποψῆσαν ἐκ τῆς ἀτυχίας τοῦ τάγματος Κουμουνδούρου, ἥτις διὰ ἄλλον στρατὸν οὐδόλως θὰ ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν, ἠρνήθη ἐπὶ ὀκτὼ ἡμέρας ἀδικαιολογήτως νὰ ἐξέλθῃ μετὰ τῆς δευτέ-

ρας ταξιαρχίας τῆς Ἄρτης, ὅπως βαδίσῃ μεθ' ὅλων τῶν δυνάμεών του κατὰ τῶν Ἰωαννίνων, ὧν ἐκράτει τὰς κλεῖς. Πλὴν δὲ τούτου διὰ τῶν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ὑποσχέσεων αὐτοῦ περὶ ἐπιχειρήσεων, ὁτὲ μὲν κατὰ τὴν Πλάκα, ὁτὲ δὲ κατὰ τὸ Χανόπουλον, ἐκράτησεν ἐν ἀδρανείᾳ καὶ τὰ ἐκτὸς τῆς Ἄρτης στρατεύματα, κατεπόνησεν τοὺς ἐντὸς τῶν στενωπῶν ἐν μεγάλῃ διασπορᾷ εὑρισκομένους ἄνδρας καὶ εἰργάσθη διὰ τῆς ἐγκληματικῆς ταύτης διαγωγῆς του νὰ πείσῃ αὐτούς, ὅτι δὲν ἦσαν προωρισμένοι ν' ἀναπετάσωσι τὴν κυανόλευκον εἰς τὰ τείχη τῶν Ἰωαννίνων καὶ ὅτι ἐθυσίαζον ἑαυτοὺς ἀνωφελῶς δι' ὑπόθεσιν ἀπωλεσθεῖσαν. Αἱ σκέψεις αὗται, τὰς ὁποίας ἐγέννα ἡ καθημερινὴ καταπόνησις καὶ ἡ λειποψυχία τοῦ ἀρχηγείου, ἐπέδρασαν σπουδαίως ἐπὶ τῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐν τῷ μεταξὺ ἀνεγίνωσκον τὰς περιγραφὰς τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου, ὅστις παρίστα διὰ τῶν ζοφερωτέρων χρωμάτων τὰς ἐν Θεσσαλίᾳ καταστροφάς. Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἐχθρὸς εὑρίσκετο εἰς Φάρσαλα καὶ ἠπείλει τὰς Ἀθήνας ἠνάγκαζε πολλοὺς τῶν ὁπλιτῶν νὰ σκέπτωνται, ὅτι ἀδίκως ἔχυνον τὸ αἷμα αὐτῶν πρὸς ἐξακολούθησιν τοῦ ἐν Ἠπείρῳ ἀγῶνος, πρὸς ὃν καὶ τὸ ἀρχηγεῖον ἐφαίνετο ἀποβλέπον πλέον μετ' ἀπελπισίας. Ἡ ψυχολογικὴ αὕτη κατάστασις συνδυαζομένη πρὸς τὴν καθημερινὴν καταπόνησιν καὶ τὰ ἀλλεπάλληλα σφάλματα τοῦ ἀρχηγείου ἤρκεσαν ὅπως τραπῇ εἰς φυγὴν ὁλόκληρος ἡ φάλαγξ ἐκείνη τοῦ στρατοῦ, χωρὶς νὰ προσβληθῇ ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, ἅμα τοῦ σημείου δοθέντος διὰ τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ μαχομένου τάγματος. Εἰς ταῦτα καὶ μόνον δέον ν' ἀναζητηθῇ τὸ αἴτιον τῆς κατὰ τὴν 17 Ἀπριλίου ἐπελθούσης καταστροφῆς.

Ἐν τούτοις οἱ Τοῦρκοι καὶ μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν τροπὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατεύματος, διαπράττοντες παρόμοια πρὸς τὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιτελείου σφάλματα, δὲν ἐτόλμησαν νὰ προέλθωσι πέραν τῆς Φιλιππιάδος καὶ καταλάβωσιν ἀμέσως τὴν πεδιάδα καὶ τὰς μέχρι Πρεβέζης θέσεις των Καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Φιλιππιάδα κατῆλθον μόνον ὀλίγοι ἄτακτοι Ἀλβανοί, οἱ ὁποῖοι παρέδωσαν τὴν πόλιν εἰς τὰς φλόγας. Οἱ δ' ἕλληνες ἀρχηγοί, βλέποντες τὴν ἀγανάκτησιν τὴν ἐξεγερθεῖσαν κατ' αὐτῶν ἐντὸς τῆς Ἄρτης καὶ τὸ ἀξιοθρήνητον θέαμα τῶν δυστυχῶν κατοίκων τῶν καιομένων χωρίων, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀναφορὰν ὑπέβαλον πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον, ἐκλιπαροῦντες νὰ

μὴ ἐγκαταλειφθῶσιν εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Τούρκου,(*) ἤρξαντο συσκεπτόμενοι περὶ τοῦ πρακτέου. Γενομένου δὲ συμβουλίου μεταξὺ αὐτῶν ὁ ταξίαρχος Βότσαρης, ὅστις ἐπανελθὼν εἰς Ἄρταν κατήγγειλε τοὺς ἀξιωματικοὺς τῆς φάλαγγος τῶν Πέντε Πηγαδίων ἐπὶ ἐγκαταλείψει θέσεως, ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ στράτευμα δὲν εἶχε ἀπολέσει τὸ ἠθικόν του καὶ ὅτι τὸ παρουσιασθὲν γεγονὸς τῆς ὑποχωρήσεως ἦν πρόσκαιρος λειποψυχία, ὑπέβαλε δὲ πρότασιν ὅπως ὁ στρατὸς ἐπιχειρήσῃ ἐκ

(*) Ἡ ἀναφορὰ αὕτη ἐπιδοθεῖσα εἰς τὸν ἀρχηγὸν δὲν ἐγένετο δεκτὴ καὶ διὰ τοῦτο ἀπεστάλη εἰς τὸν Πρωθυπουργόν· ἔχει δὲ οὕτω:

Πρὸς τὸν Ἀρχηγὸν τοῦ ἐν Ἠπείρῳ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ

Ἐνταῦθα

Πρὸ δέκα πέντε περίπου ἡμερῶν ὁ ὑφ' ὑμᾶς Ἑλλ. Στρατὸς ἐνεποίησεν εἰς ἅπαντας τοὺς κατοίκους τῆς ἐπαρχίας μας καὶ ὅλων τῶν καταληφθέντων διαμερισμάτων διὰ τῆς εἰσβολῆς του, τὸ θάρρος καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τῆς ποθητῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τῆς πολυχρονίου δουλείας ἀπὸ τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων. Ἀμέσως δ' ἅπαντες οἱ κάτοικοι ἐδράξαμεν τὰ ὅπλα καὶ ἐπετέθημεν πανταχόθεν κατὰ τοῦ προαιωνίου μας ἐχθροῦ, προξενήσαντες αὐτῷ φοβερὰς ἀπωλείας. Δυστυχῶς ὅμως παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς αἰτίας, ἐνῷ οὐδαμοῦ ἡττήθη ὁ Ἑλληνικὸς Στρατός, ἀλλ' ἀπεναντίας νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος κατέλαβε πλεῖστα μέρη, ἡμέραν δὲ παρ' ἡμέραν προσεδοκᾶτο ἡ πτῶσις τῆς Πρεβέζης καὶ ἡ πολιορκία τῶν Ἰωαννίων, διετάχθη ὑφ' ὑμῶν ἡ ὑποχώρησις αὐτοῦ, προξενήσασα μεγάλην ἀτιμίαν καὶ ὄνειδος εἰς ἅπαν τὸ ἔθνος καὶ καταστήσασα αὐτὸ χλεύην τῶν Τούρκων καὶ ὅλων τῶν ξένων ἐθνῶν, ἐγκαταλιποῦσα δ' ἅπαντας ἡμᾶς καὶ τὰς οἰκογενείας ἡμῶν εἰς τὴν ἐκδίκησιν τῶν ἀγρίων ὀρδῶν τῶν Ὀθωμανῶν. Ὅθεν διαμαρτυρόμεθα ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, θεωροῦντες ὑμᾶς ὑπευθύνους διὰ πᾶν συμβησόμενον, δι' ὃ θέλει ζητηθῆ παρ' ὑμῶν λόγος, ὅπου δεῖ ἐν καιρῷ τῷ δέοντι. Δέον δὲ ὅπως τάχιστα ληφθῇ ὑφ' ὑμῶν ἀμετάκλητος ἀπόφασις· δυοῖν θάττερον δέον γενέσθαι· ἢ τὴν πρὸς τὰ πρόσω προέλασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ δέον νὰ διατάξητε τάχιστα, ἢ ἂν πράγματι ἀπεφασίσατε νὰ ἐγκαταλείψητε τὰ μέρη ταῦτα καὶ νὰ δείξητε ἀδικαιολόγητον ἀδράνειαν, νὰ ἐξασφαλίσητε τὴν ζωήν, τιμὴν καὶ περιουσίαν τῶν οἰκογενειῶν ἡμῶν δι' ἐπαρκοῦς στρατιωτικῆς δυνάμεως εἰς ἔδαφος ἀσφαλές, διότι εἶνε ἄδικον ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων νὰ ἐγκαταλείπωνται ἄπειροι ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς αἰτίας εἰς τὴν διάκρισιν τῶν Τούρκων.

Ἁρμόδιος δικαστ. κλπ.

Ἕπονται πλεῖσται ὑπογραφαὶ τῶν ἐλευθερωθέντων χωρίων *Κωσιακῶν, Καλαμάτες, Ἀνέζη, Γιννήτσαρι, Γεωργανιᾶς, Καμερίτη, Καντζή, Λούρου, Φιλιππιάδος*, καὶ πλείστων ἄλλων χωρίων.

νέου νὰ καταλάβῃ τὴν ἐγκαταλειφθεῖσαν χώραν, πρὶν ἢ ὁ τουρκικὸς στρατὸς προφθάσῃ νὰ ἀνακτήσῃ τὰς ἐντεῦθεν τῆς Φιλιππιάδος πρὸς τὴν πεδιάδα θέσεις του. Καὶ θὰ ἠδύνατο πράγματι, μεθ' ὅλας τὰς ἐπανειλημμένας ὑποχωρήσεις, θὰ ἠδύνατο καὶ τότε ὁ στρατὸς ἐκεῖνος νὰ πράξῃ τι γενναῖον, ἐὰν ἐκέκτητο ἄλλους ἀρχηγοὺς καὶ ἂν ὑπῆρχε νοῦς δεξιὸς νὰ διοικήσῃ καὶ ἐνθουσιάσῃ αὐτόν, καθ' ὅσον μάλιστα ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον ἀφιχθῆ ἐξ Ἀθηνῶν ἐνισχύσεις ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Δ. Μπαϊρακτάρην, δύο τάγματα σχηματισθέντα ἐξ ἀστυφυλάκων καὶ χωροφυλάκων, καὶ 250 Γαριβαλδινοὶ ἐθελονταὶ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Μπερτὲ ἐκ τῶν μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Ριτσιώτη Γαριβάλδη κατελθόντων εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὡς ἐκτεθήσεται ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ, ὡς καὶ σῶμα ἀτάκτων Σουλιωτῶν, ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι κατοικούντων. Ἀλλ' ὁ στρατὸς τῆς Ἠπείρου εἶχεν ἀπολέσει πᾶσαν πρὸς τοὺς ἀρχηγούς του πεποίθησιν. Τὴν ἐπιοῦσαν τῆς ὑποχωρήσεως ὁ λαὸς τῆς Ἄρτης, διὰ κωδωνοκρουσίας συνερχόμενος, ἐμέμφετο αὐτοὺς ἐπὶ τοῖς γενομένοις, ἐν ἐπικινδύνῳ ἐξάψει, καὶ οἱ Ἕλληνες δημοσιογράφοι, οἱ παρακολουθοῦντες τὰς κατὰ τὴν Ἤπειρον στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις, ἐτηλεγράφουν πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς κυβερνήσεως ὡς τιμηταὶ καὶ ἐν ἐπιλησμοσύνῃ τῶν καθηκόντων αὐτῶν: «Ἀποροῦμεν στρατὸς καὶ λαὸς πῶς ἡ κυβέρνησις ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμπιστεύηται τὴν τιμὴν τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων εἰς τοὺς σημερινοὺς ἀρχηγοὺς αὐτῶν ἐν Ἠπείρῳ, οἱ ὁποῖοι κατήσχυναν ἀτιμάσαντες αὐτὰ δι' ἀβούλου καὶ ἀπερισκέπτου διαγωγῆς των. Ὁ στρατὸς δὲν ἔχει πλέον ἐμπιστοσύνην εἰς τοὺς σημερινοὺς ἀρχηγούς, καθ' ὧν ἐκδηλοῦται ἀπειλητικὸν πνεῦμα στρατιωτῶν καὶ πολιτῶν». Οἵα ἀληθῶς εἰκὼν τῆς τότε καταστάσεως, χαρασσομένη ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου, ὅστις ὅταν ἦτο καιρὸς νὰ ὀρθοφρονήσῃ, ἐλαφρᾷ τῇ καρδίᾳ περιεζώννυτο τὸ ξίφος καὶ τὴν πανοπλίαν, συσκοτίζων ἀντὶ νὰ διαφωτίσῃ τὸ παραπαῖον ἔθνος.

Ὁ δὲ ἀρχηγὸς Μάνος, ἀποβαλὼν πᾶσαν ἰδέαν περὶ νέας ἐπιχειρήσεως, ἐκηρύχθη ὑπὲρ τῆς ἀμύνης. Τοὐναντίον ὁ ἐπίλαρχος Σοῦτσος καὶ ὁ ταγματάρχης Τσακάκης συνετάχθησαν πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Βότσαρη, ζητήσαντες τὴν συγκέντρωσιν τῶν δύο ταξιαρχιῶν, ὅπως ἐπιχειρήσωσι διὰ τῆς συνοχῆς, τῆς συναφείας καὶ τοῦ ὄγκου τὴν ἀνάκτησιν τῶν ἐγκαταλειφθεισῶν θέσεων. Ὁ ἀρχηγὸς ἐν τέλει ἐφάνη πειθόμενος καὶ διετάχθη ἀμέσως ὁ ταγματάρχης Μίκαρος νὰ

καταστρώσῃ τὴν δύναμιν τῶν δύο ταξιαρχιῶν, ἥτις εὑρέθη μετὰ τῆς ἐνισχύσεως Μπαϊρακτάρη ἀνερχομένη εἰς 9.800 ἄνδρας, διότι ὁ ἐπίλοιπος στρατὸς εὑρίσκετο διεσπαρμένος ἀπὸ Καλαρρυτῶν μέχρι Βονίτσης. Προκειμένης δὲ νέας ἐπιχειρήσεως ὁ ἐπιτελάρχης Νοταρᾶς προέτεινε τὴν κατάληψιν τῆς Κιάφας, ἐὰν αὕτη, δὲν ἦτο κατηλειμμένος ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, καὶ περὶ τούτου συνετάχθη πρωτόκολλον. Ἐν τῷ μεταξὺ λαμβάνει χώραν καὶ τρίτη συζήτησις, ὁ δὲ ἀρχηγὸς ἐφαίνετο καὶ πάλιν ἀποκλίνων ὑπὲρ τῆς ἀμύνης.

Ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο φόβος νὰ καταλάβωσιν οἱ Τοῦρκοι τὰ πέριξ ὑψώματα καὶ ἐκεῖθεν νὰ βομβαρδίσωσι τὴν πόλιν τῆς Ἄρτης, ἀπεφασίσθη χάριν τῆς ἀμύνης κυρίως καὶ οὐχὶ χάριν νέας ἐπιχειρήσεως νὰ ἐξέλθῃ τῆς Ἄρτης τὸ 6ον σύνταγμα τοῦ πεζικοῦ ὡς προφυλακή. Καὶ ὁ μὲν ἀντισυνταγματάρχης Δράκος διὰ τοῦ ἑνὸς τάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Κοκοτάκην νὰ καταλάβῃ διάταξιν μάχης κλιμακωτὴν ἀπὸ Χανοπούλου μέχρις Ἰμαρέτ. Τὸ πρῶτον τάγμα τοῦ αὐτοῦ συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Παπαγιαννόπουλον νὰ καταλάβῃ ἐν εἴδει προφυλακῆς τὴν εἴσοδον τῆς Μπρενίτσης, καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ ὡς στήριγμα τὸ τρίτον τάγμα τοῦ αὐτοῦ συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Λαμπράκην. Μετ' ἀνίχνευσιν ὅθεν τῆς πεδιάδος ὑπὸ οὐλαμοῦ ἱππέων, οἱ ὁποῖοι συνήντησαν προφυλακὰς τοῦ ἐχθροῦ μόνον πρὸς τὴν Φιλιππιάδα καὶ ὑπεχώρησαν, ἐφ' οὗ ἀντήλλαξαν πυροβολισμούς τινάς, ἐξ ὧν ἐτραυματίσθη εἷς δεκανεύς, τὴν 19 Ἀπριλίου, τῆς 18 παρελθούσης ἐν ἀπραξίᾳ, τὸ 6ον σύνταγμα ἐξῆλθε τῆς Ἄρτης. Μετὰ μεσημβρίαν δ' ἀπεστάλη πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Δαμιανὸν τάγμα, μεθ' οὗ καὶ ὁ διοικητὴς τοῦ δεκάτου συντάγματος ἀντισυνταγματάρχης Μάνεσης, τοποθετηθὲν ἐν τῷ μέσῳ τῶν ταγμάτων Μπρενίτσης καὶ Χανοπούλου. Ὡσαύτως διετάχθη νὰ ἐξέλθῃ καὶ ὁ συνταγματάρχης Μπαϊρακτάρης μετὰ τῶν νεωστὶ ἀφικομένων δύο ταγμάτων ἐξ ἀστυφυλάκων καὶ χωροφυλάκων, ὅπως καταλαμβάνων τὸ χωρίον Χαλκιάδες, ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας, ἐξασφαλίσῃ τὸ ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως. Ἀλλ' ὁ συνταγματάρχης Μπαϊρακτάρης δὲν ἐξῆλθε, ζητήσας προθεσμίαν 22 ὡρῶν, ὅπως συντάξῃ τὰ δύο τάγματα αὐτοῦ. Τὸ ἐξελθὸν 6ον σύνταγμα τῆς ταξιαρχίας Βότσαρη ἐβάδισε συνηνωμένον μέχρι τοῦ Ἰμαρέτ, ἐκεῖθεν δὲ τὸ πρῶτον ὑπὸ τὸν Παπαγιαννόπουλον τάγμα ἐτράπη πρὸς τὰ δεξιά, βαδίζον, κατὰ τὴν διαταγὴν τὴν ὁποίαν, εἶχε πρὸς τὴν Μπρένιτσαν, χωρίον παραμε-

θόριον, κείμενον ἐπὶ τῶν δεξιῶν κλιτύων τοῦ Ξηροβουνίου,ὄπισθεν τοῦ ὁποίου σχηματίζεται ἡ στενωπὸς τῶν Πέντε Πηγαδίων,πρὸς ἣν ἔφερεν ἡ δίοδος τῆς Μπρενίτσης· Κατὰ τὰ λεχθέντα ἐν τῷ γενομένῳ συμβουλίῳ, ἐὰν πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω θέσεις κατηλαμβάνοντο ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων καὶ ἐξησφαλίζετο ἡ δίοδος τῆς Μπρενίτσης, εὑρίσκετο δὲ μὴ κατειλημμένη ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν καὶ ἡ ὀροσειρὰ τῆς Κιάφας, δεσπόζουσα τῆς κάτωθεν διερχομένης στενωποῦ, ἠδύνατο νὰ γείνῃ σκέψις περὶ τῆς ἐκ νέου καταλήψεως τῶν Κουμουτσάδων καὶ τῶν ὀχυρῶν θέσεων, τὰς ὁποίας κατὰ τὴν ὑποχώρησιν τῆς Πέμπτης ἀπώλεσαν. Ὁ ταγματάρχης Παπαγιαννόπουλος εὑρὼν τὴν δίοδον τῆς Μπρενίτσης ἐρήμην ἐχθρῶν εἰσεχώρησεν ἄνευ διαταγῆς εἰς αὐτὴν καὶ ἀπεφάσισε νὰ βαδίσῃ πρὸς τὴν Κιάφαν, ἐλπίζων ὅτι ἤθελε καταλάβῃ ταύτην καὶ δι' αὐτῆς τοὺς Κουμουτσάδες, χωρὶς νὰ εἰδοποιήσῃ τὸ ὄπισθέν του τάγμα. Τὸ τάγμα δ' αὐτοῦ καταυλισθὲν ἐν ὑπαίθρῳ τὴν νύκτα, ἔφθασε τὴν πρωΐαν ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Κιάφας, κάτω τῶν ὁποίων πρὸς τὰ δεξιὰ ἠνοίγετο ἡ γνωστὴ δίοδος εἰς βάθος 150—200 μέτρων, χωροῦσα πρὸς τοὺς Κουμουτσάδες.

Ὁ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Σπυρίδωνα Βασιλειάδην 4ος λόχος τοῦ τάγματος Παπαγιαννοπούλου, ἀποτελῶν τὴν πρωτοπορείαν αὐτοῦ ἀνερριχήθη ἐπὶ κορυφῆς, ἡ ὁποία ἦτο χαμηλοτέρα τῆς πρὸ αὐτῆς ὑψηλοτέρας τοιαύτης κάτωθεν τῆς ὁποίας εὑρίσκετο ὁ ἐχθρὸς ἐντὸς ὀχυρωμάτων κυκλοτερῶν, τὰ ὁποῖα πρὸ τῆς ὑποχωρήσεως εἶχε κατασκευάσῃ τὸ ἑλληνικὸν μηχανικὸν πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ ἐχθροῦ εἴποτε οὗτος, ἐπιχειρῶν πλευρικὴν κίνησιν, ἀπεπειρᾶτο νὰ κατέλθῃ εἰς Κουμουτσάδες διὰ τῆς διόδου τῆς Μπρενίτσης. Ὄπισθεν δὲ τῶν προχωμάτων τούτων καὶ ἐπὶ χαμηλοτέρων κορυφῶν ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι λόχοι ἐχθρικοὶ μὴ φαινόμενοι. Οὕτως αἱ θέσεις, ἃς μετέβαινε νὰ καταλάβῃ ἡ ἑλληνικὴ δύναμις ἦσαν προκατειλημμέναι ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ δι' ἰσχυρᾶς δυνάμεως. Μετὰ μικρὰν πορείαν ἀκόμη ἐπὶ τῶν ἀποτόμων ἐκείνων κορυφῶν, ὁ προπορευόμενος λόχος τοῦ τάγματος παρετήρησεν καπνὸν πυκνόν, ἀναθρώσκοντα ἐκ τῆς φάραγγος. Ὁ καπνὸς οὗτος προήρχετο ἐκ τῶν χριστιανικῶν χωρίων, τὰ ὁποῖα οἱ Τοῦρκοι εἶχον παραδώσει εἰς τὰς φλόγας. Τοῦτο ἠνάγκασε τοὺς ἡμετέρους νὰ ὑποπτευθῶσι τὴν παρουσίαν τοῦ ἐχθροῦ, τὴν ὑποψίαν δὲ ταύτην ἐνίσχυσε χωρικός, ὅστις φεύγων τοὺς Τούρκους ἐπιστοποίησε τὸ πρᾶγμα. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὁ ταγματάρχης Παπαγιαννόπουλος, μὴ ἐκτιμή-

σας καλῶς τὰς δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ, διέταξε τὸν ὑπὸ τὸν Βασιλειάδην λόχον ν' ἀναρριχηθῇ εἰς τὰς πρὸς τ' ἀριστερὰ ὑψηλοτέρας κορυφὰς καὶ προσβάλῃ ἐκεῖθεν τοὺς Τούρκους. Ἡ κίνησις ἐξετελέσθη ταχέως, ἀλλ' ἠκούσθη πάραυτα συμπυροκρότησις πολυαρίθμων πυρῶν, ἀντηχήσασα εἰς τὸ βάθος τῆς φάραγγος, καὶ ἥτις ἐκ τοῦ ὀξυτέρου ἤχου ἐφαίνετο ὅτι προήρχετο ἐξ ὅπλων Μαρτίνι. Πράγματι οἱ Τοῦρκοι, παρατηρήσαντες τὸν ἀναφανέντα ἑλληνικὸν λόχον, ἐπυροβόλησαν κατ' αὐτοῦ καὶ τὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐγενικεύθησαν καθ' ὅλην τὴν χαράδραν μέχρι Κουμουτσάδων. Ἡ πρωτοπορεία τῆς ἑλληνικῆς δυνάμεως μεθ' ὅλον τὸ πῦρ τοῦτο ἐξηκολούθησε τὴν ἀναρρίχησιν, μέχρις ὅτου ἔφθασεν ἐπὶ τῆς ὑψηλοτέρας κορυφῆς εἰς ἀπόστασιν 300 μέτρων περίπου. Παρετάχθη τότε ἀκροβολιστικῶς εἰς μάχην καὶ κατὰ διμοιρίας ὑπὸ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Γ. Μαντζούκαν, Ἀγγελόπουλον καὶ Τηλιγάδην, τῆς τετάρτης διμοιρίας διευθυνομένης ὑπὸ τοῦ ἐπιλοχίου Παπαντωνοπούλου. Τὸ αὐτὸ ἔπραξαν καὶ οἱ τρεῖς ἄλλοι λόχοι ἀπὸ μακροτέρας ἀποστάσεως. Ἀλλ' ἐν ᾧ ὁ τέταρτος λόχος κατεπυροβόλει τοὺς ἐν τῇ χαράδρᾳ Τούρκους ἐπιτυχῶς, προσεβλήθη αἰφνηδίως ἐξ ἀριστερῶν. Ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Τηλιγάδης, ὅστις κατεῖχε τὸ ἀριστερὸν κέρας, στραφεὶς παρετήρησε τότε, ὅτι ὁλόκληρος ἡ πρὸς τἀριστερὰ κορυφογραμμὴ κατείχετο ὑπὸ πολυαρίθμου ἐχθροῦ, ἀναρριχηθέντος μέχρις ἐκεῖ, πρὶν ἢ οἱ ἄλλοι λόχοι τοῦ τάγματος δυνηθῶσι νὰ καταφθάσωσιν εἰς τὸ ἐπίκαιρον ἐκεῖνο σημεῖον. Ὡς ἐκ τούτου ἡ διμοιρία αὐτοῦ ἠναγκάσθη ν' ἀλλάξῃ μέτωπον καὶ νὰ προσβάλῃ τὸν ἀριστερόθεν βάλλοντα ἐχθρόν, ἵν' ἀπαλλαχθῇ ὁ λόχος τῆς ἐξ ἀριστερῶν καὶ κατὰ πλευρὰν ἐπιθέσεως, ἐπέτυχε δὲ δι' ἀπωθήσεως νὰ κερδήσῃ ἔδαφος, διῆκον μέχρις ἀποστάσεως 300 μέτρων. Αἱ ἄλλαι τρεῖς διμοιρίαι ἐξηκολούθουν βάλλουσαι κατὰ τῶν ἐν τῇ χαράδρᾳ Τούρκων, ὑποβοηθούντων καὶ τῶν ἄλλων λόχων ἐξ ἀποστάσεως διὰ πυρῶν ὁμαδόν. Οἱ κάτωθεν Τοῦρκοι, μὴ δυνάμενοι ν' ἀνθέξωσιν εἰς τὰ πυρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἐξῆλθον τῶν προχωμάτων αὐτῶν καὶ ἤρξαντο ἀναρριχώμενοι πρὸς τὰ ἐπάνω, ἵνα ἑνωθῶσι μετὰ τῶν ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ βαλλουσῶν τουρκικῶν δυνάμεων. Ἐζήτουν δὲ οἱ Τοῦρκοι, πολυαριθμότεροι ὄντες τῶν Ἑλλήνων, νὰ ὑπερφαλαγγίσωσιν αὐτοὺς ἐκεῖθεν καὶ ἀποκόψωσι τὴν πρὸς Ἄρταν ὑποχώρησιν. Καὶ ἐπέτυχον δι' ἐπανειλημμένων ἐφόδων νὰ προσεγγίσωσι εἰς ἀπόστασιν 40 μέτρων τὸν μαχόμενον λόχον καὶ πρὸ πάντων τὴν

διμοιρίαν Τηλιγάδου τοῦ ἀριστεροῦ, αὐτὴν ἐκείνην, ἥτις κατὰ τὴν ἄμυναν τῆς Ἄρτης ἐφύλασσε τὴν γέφυραν. Πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτῆς ὁ λοχαγὸς Βασιλειάδης ἀπέστειλε τὴν διμοιρίαν τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Ἀγγελοπούλου, καὶ μετά τινα χρόνον ἀπεστάλη καὶ μέρος τῆς διμοιρίας τοῦ ἐφέδρου ἀνθυπολοχαγοῦ Ἠλιοπούλου μετὰ τοῦ λοχίου Ἀλμπανοπούλου ἐκ τοῦ 2ου λόχου. Ταὐτοχρόνως δὲ προὐχώρησεν ἀριστερὰ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ 2ου λόχου τοῦ λοχαγοῦ Μεσολογγίτου, βάλλον κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ τῶν Τούρκων, ἐν ᾧ μία διμοιρία ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Κωνσταντῖνον Κωνσταντόπουλον ἔβαλεν ἐκ πλαγίου κατὰ τοῦ δεξιοῦ αὐτῶν διὰ πυρῶν ὁμαδόν. Οἱ δύο ἄλλοι λόχοι ὑπὸ τοὺς λοχαγοὺς Παναγιώτην Σούλην καὶ Κωνσταντῖνον Δαγκλῆν ἐξηκολούθουν ἑνοῦντες τὰ πυρὰ αὐτῶν κατὰ τῶν διαρκῶς ἐπιτεθιμένων Τούρκων. Ἀλλ' ἡ θέσις τῶν ἑλληνικῶν λόχων ἦτο πάντοτε δυσκολωτάτη, διότι ὁ ἐχθρὸς ἦν πολυάριθμος, καὶ διηνεκῶς ἐνισχυόμενος διὰ νέων ἀνδρῶν ἠπείλει κύκλωσιν. Καὶ εἶχε μὲν ἀναχαιτισθῆ μέχρι τῆς δευτέρας ὥρας μετὰ μεσημβρίαν, ἀλλ' αἱ ἔφοδοι αὐτοῦ ἐξηκολούθουν μετὰ τῆς αὐτῆς ὁρμῆς καὶ τὸ σχέδιόν των ἐν τέλει θὰ ἐπετύγχανε. Τοῦτο βλέπων ὁ ταγματάρχης Παππαγιανόπουλος ἔστειλεν ἐσπευσμένως πρὸς τὰ κάτω ἀγγελιαφόρον, ζητῶν ἐνισχύσεις, καίτοι αἱ ἐνισχύσεις θὰ ἔφθανον πολὺ ἀργὰ ἕνεκεν τῆς ἐπὶ τοσοῦτον προελάσεως αὐτοῦ καὶ τῆς μακρᾶς ἀποστάσεως. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ προσέγγισις τῶν μαχομένων ἐγίνετο ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν μεγαλειτέρα, τὰ δὲ φυσίγγια ἠλαττοῦντο. Διμοιρίαι τινὲς προέταξαν ἐφ' ὅπλου λόγχην εἰς τὸν ἐχθρὸν καὶ στρατιῶται ἱκανοὶ ἔπεσαν λογχισθέντες, ἐν οἷς καὶ ὁ ἐξ Ἄρτης ἐθελοντὴς Γαλάνης Γεώργιος ἐπιπεσὼν κατ' Ἀλβανῶν ἐπιτιθεμένων κατὰ τῆς διμοιρίας αὐτοῦ. Ὁ ταγματάρχης Παππαγιανόπουλος, βλέπων τὸν κίνδυνον τῆς κυκλώσεως, περὶ τὴν $5^1/_2$ ὥραν τῆς ἑσπέρας διέταξε τὴν ὑποχώρησιν. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν ἐξετελεῖτο αὕτη ἔφθασαν ἐπὶ τόπου αἱ ζητηθεῖσαι ἐνισχύσεις, 250 Γαριβαλδινοὶ καὶ ὁ ὑπὸ τὸν Μαγουλᾶν λόχος τοῦ 6ου πεζικοῦ συντάγματος, οἱ ὁποῖοι ἐπροστάτευσαν τὴν ὑποχώρησιν, τοῦ ἐχθροῦ μὴ ἀποπειραθέντος καταδίωξιν. Κατὰ τὴν μάχην ταύτην τῆς Κιάφας τὴν ἐπὶ ὀκτὼ περίπου ὥρας διαρκέσασαν ἐφονεύθησαν ἐννέα Ἕλληνες στρατιῶται, ἐν οἷς ὁ ἡρωϊκῶς πεσὼν ἐθελοντὴς Γ. Γαλάνης καὶ ὁ λοχίας Ἀλπανόπουλος, ὅστις ἔχων ἄλλην ὑπηρεσίαν ἐν τῷ λόχῳ παρακλητικῶς εἶχε ζητήση παρὰ τοῦ λοχαγοῦ του

νὰ δοθῇ αὐτῷ ἐνωμοτία, ὅπως πολεμήσῃ. Ἐτραυματίσθησαν δὲ περὶ τοὺς 30, οἱ ὁποῖοι πάντες ἀπεκομίσθησαν ἐκ τοῦ πεδίου τῆς μάχης καὶ μετεφέρθησαν εἰς Ἄρταν, πλὴν ἑνός, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ἀνωτέρου πεσόντος ἡρωϊκοῦ ὁπλίτου, Θ. Γαλάνη, ὅστις τραυματισθεὶς ἐνέπεσεν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων. Ὑποχωρῶν καὶ ἀνασυντάσσων τὸ τάγμα αὐτοῦ ὁ ταγματάρχης Παππαγιαννόπουλος εἰδοποίησε τὴν ἑσπέραν τὸν ταξίαρχον Βότσαρην, ὅτι μὲ τὰ λείψανα τοῦ τάγματος(!) θὰ κατελάμβανεν ἐκ νέου τὴν ἔξοδον τῆς Μπρενίτσης, πέραν τῆς ὁποίας ἄνευ διαταγῆς εἶχε χωρήσει, ὅπου ὡς ἔγραφεν, ἤλπιζε τὴν πρωΐαν τῆς ἑπομένης ν' ἀμυνθῇ. Τὴν σημείωσιν ταύτην ὁ ταξίαρχος ἀπέστειλε πρὸς τὸν ἀρχηγόν, ὅστις κατόπιν τοῦ ἐν Κιάφᾳ ἀτυχήματος, διέταξε νέαν ὑποχώρησιν εἰς Ἄρταν. Μὴ ἐξελθόντος δὲ τὴν ἐπιοῦσαν 21 Ἀπριλίου τοῦ Μπαϊρακτάρη, ἐξῆλθεν ὁ ἴδιος μετὰ δυνάμεων ἐξ Ἄρτης πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἀριστεροῦ καὶ οὕτω ἡ ὑποχώρησις ἐγένετο ἐν τάξει, ὑπολειφθέντος ἐκτὸς τῆς γεφύρας τοῦ ὑπὸ τὸν Βασιλειάδην λόχου ὡς προφυλακῆς, ὅπως ἐπιτηρῇ τῆς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ καὶ εἰδοποιεῖ τὸ ἀρχηγεῖον. Ὁ ἐχθρὸς δὲν ἀπεπειράθη καταδίωξιν, κατέλαβεν ὅμως τὴν Στριβίναν καὶ τὴν Φιλιππιάδα καὶ ἀπεκατέστησε τὴν μεταξὺ Ἰωαννίνων καὶ Πρεβέζης συγκοινωνίαν. Ἅπασα δὲ ἡ ἐλευθερωθεῖσα χώρα ἔπεσε καὶ πάλιν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, πυρπολούντων καὶ καταστραφέντων τὰ χριστιανικὰ χωρία καὶ πρὸ πάντων ἐκεῖνα, ὧν οἱ κάτοικοι ἔλαβον τὰ ὅπλα κατ' αὐτῶν, χωρὶς κἂν νὰ δυνηθῇ τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον νὰ μεταφέρῃ εἰς Ἄρταν τὰ πολυάριθμα λάφυρα τῶν προτέρων νικῶν του, μὴ ἐξαιρουμένων τῶν εἰς Λοῦρον καὶ ἀλλαχοῦ ἐγκαταλειφθέντων τηλεβόλων τοῦ ἐχθροῦ. Οὕτως ἔληξε δυστυχῶς καὶ ἡ πρώτη περίοδος τοῦ κατὰ τὴν Ἤπειρον πολέμου ἄνευ ὠφελείας διὰ τὰ ἑλληνικὰ ὅπλα, χάρις εἰς τὴν ἀσύγγνωστον διασπορὰν τῶν στρατευμάτων ἀπὸ Καλαρρυτῶν μέχρι Βονίτσης, τὴν λειποψυχίαν τοῦ ἐπιτελείου, τὴν ἀδυναμίαν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀρχηγοῦ, παρασυρομένου ὑπὸ τῶν διαιρέσεων τοῦ ἐπιτελείου, ὅπερ μεγάλας παρενέβαλλε πάντοτε δυσχερείας εἰς πᾶσαν ἐπιχείρησιν, ὡς ἀντιλεγόντων πρὸς ἀλλήλους τῶν ἐπιτελῶν, καὶ τέλος χάρις εἰς τὴν ἔλλειψιν συνοχῆς καὶ συναφείας ἐν τῇ διοικήσει τοῦ στρατεύματος καὶ τὴν παντελῆ ἀπουσίαν πρακτικοῦ πνεύματος. «Συνήθως διετάσσοντο τμήματα τῆς ταξιαρχίας μου, λέγει ὁ ταξίαρχος Βότσαρης ἐν τῇ πρὸς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν ἐπι-

σήμῳ ἐκθέσει του, νὰ ἐκτελέσωσί τι χωρὶς ἐγώ, καίτοι πολλάκις ἐγγύτερον εὑρισκόμενος, νὰ εἰδοποιοῦμαι περὶ τούτου. Ἀπειρία καὶ ἔλλειψις γνώσεων, ὅσον ἀφορᾷ τὴν δύναμιν καὶ τὴν χρησιμότητα ἑκάστης μονάδος ἐβασίλευε. Παρὰ τῷ ἀρχηγῷ ἐκράτει ἡ ἰδέα ὅτι ἡ διμοιρία εἶναι τακτικὴ μονάς. Πανταχοῦ διμοιρίαι διετάσσοντο καὶ εἰς ἀποστάσεις ἀπὸ τοῦ λόχου των, τοῦ λόχου θεωρουμένου ὡς τῆς μεγαλειτέρας τακτικῆς μονάδος. Οὐδεμία γνῶσις τῆς ἰσχύος τῆς κατὰ βάθος διοικήσεως τῶν στρατευμάτων. Ἐντελὴς ἄγνοια τοῦ πλεονεκτήματος τῆς συνοχῆς, τῆς συναφείας καὶ τῆς διὰ τοῦ ὄγκου ἐνεργείας, ἢ προσποίησις ἴσως ἀγνοίας, ὅπως τὸ ἐπιτελεῖον ἀποφύγῃ τὴν παρουσίαν του εἰς πᾶσαν σοβαρὰν ἐπιχείρησιν. Πολλοὶ οἱ δίδοντες γνώμην μὲ τὴν ἀπαίτησιν νὰ εἶνε αὐτὴ σεβαστή. Ταγματάρχαι ἐπαρουσιάζοντο ὡς στρατάρχαι, λοχαγοὶ ὡς στρατηγοὶ καὶ οὕτω καθεξῆς. Εἰς τὰς ὑποχωρήσεις μόνον εὑρίσκετο τὸ ἀρχηγεῖον εἰς πλήρη σύμπνοιαν. Ἕκαστος ἐκ τῶν τοῦ ἐπιτελείου ἀντιπράττων πρὸς τὸν ἄλλον δὲν ἔλειπεν ἀπὸ τοῦ νὰ ἐκφράζηται δημοσίᾳ καὶ νὰ παρουσιάζῃ τοῦ ἄλλου τὴν ἀνικανότητα, χωρὶς νὰ συλλογίζωνται ὅτι διὰ τοῦ τρόπου τούτου κατέρριπτον τὸ ἠθικὸν τῶν ἀνδρῶν, τοὺς ὁποίους ἐπέπρωτο νὰ ὁδηγήσωσι εἰς τὸν θάνατον...... Εἰς πᾶσαν ἀντίρρησιν λογικήν, ἣν ἤθελε φέρει τις καλούμενος, ὁ ἐπιτελάρχης ἔδιδε τὴν παραίτησίν του. Ἐκτὸς τούτου ἐλευθερία ἄπειρος εἰς τὸν τύπον. Οἱ στρατιῶται ἐγνώριζον λεπτομερῶς τὰ ἐν Θεσσαλίᾳ ἀτυχήματα, ἡ γνῶσις τῶν ὁποίων μεγάλως συνετέλεσεν εἰς τὴν κατάπτωσιν τοῦ ἠθικοῦ. Ἐκ μέρους τοῦ στρατοῦ τέλος παχυλὴ ἀμάθεια καὶ ἐντελὴς ἔλλειψις γνώσεων τῆς ἐκστρατείας». Ἡ ἐπίσημος καὶ ζοφερὰ αὕτη εἰκὼν τῆς καταστάσεως τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν διαπραχθέντων σφαλμάτων εἶνε ἱκανὴ νὰ ἐξηγήσῃ τοὺς λόγους τῆς ἀποτυχίας τοῦ ἐν Ἠπείρῳ κινήματος, ὅσον καὶ τῆς κατὰ τὴν Θεσσαλίαν ἥττης. Καὶ ἱκανὴ ἀκόμη ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ τὸ δημόσιον φρόνημα δύνανται ἐπὶ τέλους νὰ παρασκευάσωσιν ἥρωας, ἀλλ' οὐχὶ καὶ στρατόν. Ὅτι ὁ στρατὸς δὲν εἶνε ἔργον ἡμερῶν ἢ μηνῶν καὶ ὅτι τέλος ὁ πόλεμος, τὸν ὁποῖον ἠθέλησε καὶ ἐζήτησε τὸ ἔθνος ἔφερεν αὐτὸ ἀντιμέτωπον οὐχὶ μόνον στρατιῶν ἀσυγκρίτως πολυαριθμοτέρων, ἀλλὰ καὶ πρὸ πολλοῦ χρόνου παρεσκευασμένων, καθ' ὧν καὶ ὁ ἡρωϊσμὸς αὐτὸς θὰ συνετρίβετο.

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἱστορικὴ Ἐπισκόπησις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος ἀπὸ τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ μέχρι τῶν σφαγῶν τοῦ Μαΐου 1896.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἡ Ἐπανάστασις τοῦ Μαΐου.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ἐκστρατεία εἰς Κρήτην.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Ὁ Πόλεμος.

ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ

Ἐν σελ.	8	στ.	27	ἀνάγνωθι	ἐπιδιώξῃ	ἀντὶ	ἀποδιώξῃ
»	11	»	21	»	σιωπηρὸς	»	σιωπηρῶς
»	12	»	14	μετὰ τὰς ἀνάγνωθι	λέξεις αὐτόγραφον φιρμάνιον.	αὐτοκρατορικὸν ἀντὶ	
»	20	»	2	»	Ποκόκης	»	Ποτόκης
»	31	»	31	»	ἐφονεύθησαν	»	ἐφωνεύθησαν
»	34	»	29	»	πρὸ	»	πρὸς
»	36	»	5	»	33	»	22
»	39	»	30	»	ἀντεθνικὸν	»	ἀντεθνικὸ
»	43	»	27	»	κύρια	»	καίρια
»	44	»	25	»	της	»	του
»	92	»	34	»	ἀμφότεραι	»	ἀμφότεροι
»	102	»	11	»	ζητοῦντας	»	ζητοῦντες
»	141	»	34	»	ἐνοθεύετο	»	ἐνωθεύετο
»	143	»	13	»	σπουδαιοτέρους	»	σπουδαιοτέρας
»	143	»	34	»	νὰ μὴ ἀμφιβάλῃ	»	ν' ἀμφιβάλῃ
»	198	»	7	»	εἶδεν	»	εἶδον
»	218	»	6	»	πολεμεφοδίων	»	πολεμοφοδίων
»	224	»	32	»	χαρᾶς	»	χαρὰν
»	225	»	2	»	ἀνερρίπισε	»	ἀναρρίπισε
»	234	»	24	»	προικίσωσι	»	νὰ προικίσωσι
»	255	»	24	»	κατέπλησσον	»	κατέπλησσεν
»	323	»	26	»	εἰς ὃν	»	εἰς ἣν
»	336	»	20	»	Ἰχτιὰτ	»	Ἰχνὰτ
»	»	»	31	»	Μουσταχφὶζ	»	Μουσταφὶζ
»	339	»	30	»	μεγάλου	»	μεγάλα
»	341	»	10	»	280	»	180
»	358	»	9	»	ἡ Τουρκία	»	τοῦ Τουρκίας
»	393	»	35	»	καὶ τῆς γεφύρας	»	τῆς γεφύρας
»	394	»	30	»	εἰς τὸ	»	εἰς
»	417	»	24	»	σταθμοῦ	»	στρατοῦ
»	495	»	1	»	ἐπιτηροῦν	»	ἐπιτηρῶν.

1– 0

